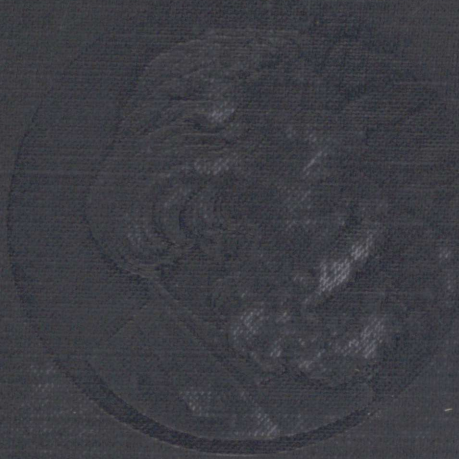

K. MARX

KAPITAL

EX LIBRIS
EERIK
KUMARI

Kõigi maade proletaarlased, ühinege!

EESTIMAA KP KESKKOMITEE PARTEI AJALOO INSTITUUT
NLKP KK MARXI-ENGELSI-LENINI-STALINI INSTITUUDI FILIAAL

K. MARX

KAPITAL

POLIITILISE ÖKONOOMIA KRIITIKA

ESIMENE KÖIDE

I RAAMAT: KAPITALI TOOTMISE PROTSESS

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1953

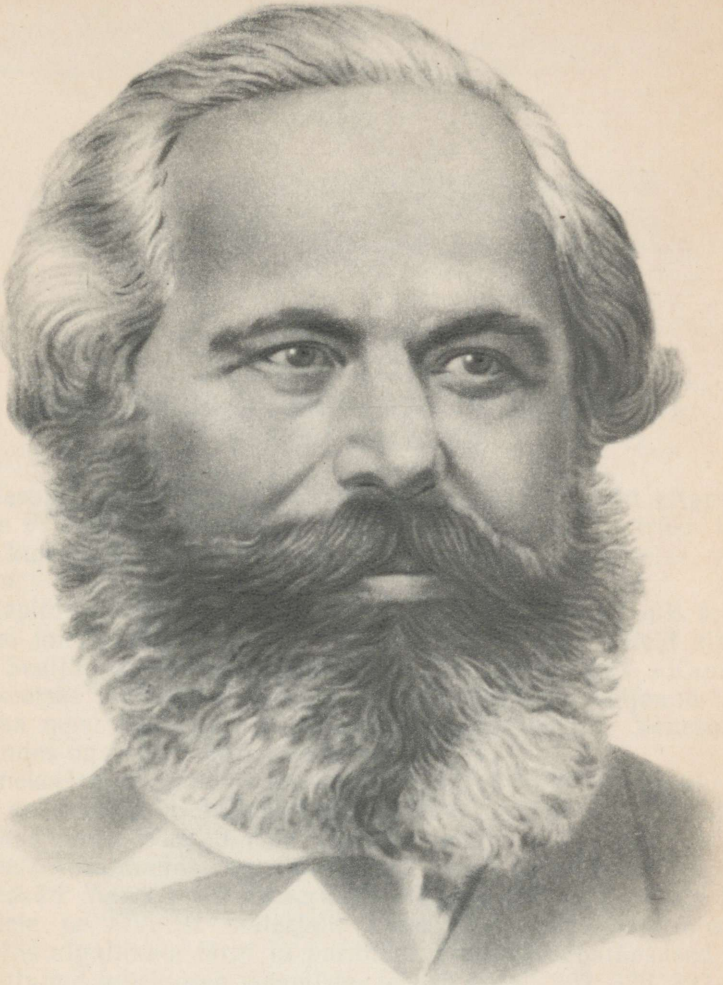

NLKP KESKKOMITEE
MARXI-ENGELSI-LENINI-STALINI INSTITUUDI
EESTI FILIAALILT

Käesolev eestikeelne väljaanne on tõlgitud K. Marxi «Kapitali» I köite F. Engelsi toimetusel ilmunud saksakeelse 6. trüki teksti järgi, kusjuures tõlget on võrreldud viimase venekeelse väljaandega.

«Kapitali» ingliskeelse väljaande ettevalmistamisel, mis toimus Engelsi toimetusel, kontrolliti Marxi poolt tehtud viiteid algallikaile. Sealjuures avastati rida trüki- ja kirjavigu, mis «Kapitali» ingliskeelses väljaandes parandati. Saksakeelseis väljaandeis jäi aga osa neist trüki- ja kirjavigadest parandamata. Venekeelses väljaandes on need vead parandatud.

Venekeelse väljaande ettevalmistamisel võrreldi 4. saksakeelset trükki saksakeelse 1. trüki, prantsuskeelse väljaande ja algallikatega, kusjuures avastati rida tehnilisi viperusi ja trükivigu, mis venekeelses väljaandes on parandatud. Need parandused puudutavad eeskätt Marxi poolt tsiteeritavate teoste nimetusi, viiteid lehekülgedele ja arvulist materjali. Venekeelse väljaande toimetus kontrollis algallikate järgi ja parandas arvulised ebatäpsused, mis olid sattunud tabelitesse järgmistel lehekülgedel: 362, 376, 393, 403, 565, 570, 575, 588, 591, 592, 608, 609, 610 ja 611. Need ebatäpsused ei muuda sugugi Marxi poolt tehtud järeldusi ja on enamasti korrektuurivead.

Eestikeelses tõlkes on need venekeelses väljaandes tehtud parandused arvesse võetud.

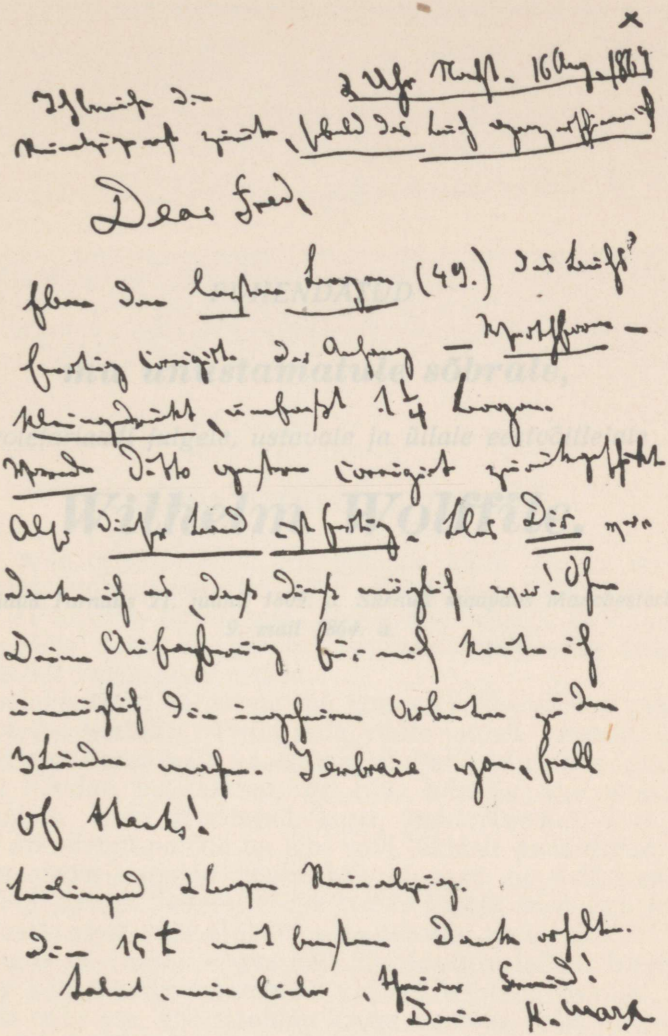

Marxi kiri Engelsile 16. augustist 1867. a.
(Vähendatud.)

16. augustil 1867 kell 2 öösel.

Kallis Fred!

Just praegu lõpetasin *viimase* (49-nda) *poogna* korrektuuri. *Peene kirjaga laotud* lisa *väärtusvormide kohta* on 1¾ poognat.

Ka *eessõna* saatsin eile korrigeeritult ära. Niisiis *see köide on valmis*. Et see võimalikuks sai, seda ma võlgnen ainult *s i n u l e!* Ilma sinu endaohverduseta minu suhtes ei oleks ma kuidagi suutnud teha kogu seda hiiglatööd kolme köite jaoks. Ma kaelustan sind, täis tänulikkust!

Siinjuures kaks puhast poognat.

Viisteist naelsterlingit sain kätte; suur tänu.

Tervist, mu kallis, ustav sõber!

Sinu *K. Marx.*

PÜHENDATUD

mu unustamatule sõbrale,

proletariaadi julgele, ustavale ja üllale eestvõitlejale

Wilhelm Wolffile.

Sündinud Tarnaus 21. juunil 1809. a. Surnud maapaos Manchesteris 9. mail 1864. a.

EESSÕNA ESIMESELE TRÜKILE

Teos, mille esimese köite ma publiku kätte annan, on minu 1859. aastal ilmunud raamatu «Zur Kritik der Politischen Oekonomie» [«Poliitilise ökonoomia kriitikast»] järg. Pikk vaheaeg alguse ja järje vahel on põhjustatud aastatepikkusest haigusest, mis korduvalt katkestas mu tööd.

Eespoolnimetatud varasema töö sisu on kokku võetud käesoleva köite esimeses peatükis. Tegin seda mitte ainult seosuse ja täielikkuse pärast. Parandasin ka esitusviisi. Paljusid punkte, mida seal oli ainult lühidalt puudutatud, on siin, niipalju kui ainekäsitlus vähegi lubas, edasi arendatud, kuna, ümberpöördult, seal üksikasjaliselt arendatud punkte on siin vaid lühidalt puudutatud. Väärtus- ja rahateooria ajaloo kohta käivad osad on nüüd muidugi täiesti välja jäetud. Eelmise tööga tuttav lugeja leiab aga esimese peatüki märkustest uusi allikaid selle teooria ajaloo alalt.

Iga algus on raske, — see käib iga teaduse kohta. Sellepärast valmistab siingi kõige suuremaid raskusi esimese peatüki mõistmine, eriti selle osa, mis sisaldab kauba analüüsi. Mis puutub eriti väärtuse substantsi ja väärtuse suuruse analüüsi, siis tegin ma selle võimalikult populaarseks[1]. Väärtusvorm, mille lõplik kuju on

[1] See näis olevat seda vajalikum, et isegi see osa Schulze-Delitzschi vastu sihitud F. Lassalle'i teosest, kus autori kinnituse järgi antakse «vaimne kvintessents» minu uurimustest ülalnimetatud teemadel, sisaldab olulisi eksiarvamusi. Muuseas, kui F. Lassalle laenab minu teostest peaaegu sõna-sõnalt kõik oma majandusteaduslike tööde üldised teoreetilised seisukohad, näiteks kapitali ajaloolisest iseloomust, tootmissuhete ja tootmisviisi vahelisest seosest jne. jne., kaasa arvatud minu poolt loodud terminoloogia, seejuures allikat nimetamata, siis on see teguviis küll seletatav propaganda kaalutlustega. Ma ei räägi muidugi tema üksikuist seisukohtadest ja nende rakendamise viisidest, millega mul pole midagi ühist.

rahavorm, on väga sisutu ja lihtne. Sellegipärast on inimmõistus enam kui 2000 aastat asjata püüdnud väärtusvormist aru saada, kuna teiselt poolt palju sisukamate ja komplitseeritumate vormide analüüs on vähemalt ligikaudu korda läinud. Mispärast? Sellepärast, et arenenud keha on kergem uurida kui keha rakku. Pealegi ei saa majanduslike vormide analüüsimisel kasutada mikroskoopi ega keemilisi reaktiive. Abstraktsioonijõud peab asendama nii ühte kui teist. Tööprodukti kaubavorm ehk kauba väärtusvorm on aga kodanliku ühiskonna majandusliku raku vorm. Võhikule näib selle analüüsimine keerlevat tühiste targutuste ja pisiasjade ümber. Ja need on tõepoolest pisiasjad, kuid niisugused pisiasjad, nagu need, millega tegeleb mikroanatoomia.

Niisiis ei tohitaks kurta, nagu oleks see raamat, välja arvatud väärtusvormi käsitlev osa, raskesti mõistetav. Ma eeldan muidugi, et on tegemist lugejatega, kes tahavad õppida midagi uut, s. o. tahavad ka ise mõtelda.

Füüsik kas vaatleb loodusprotsesse seal, kus nad esinevad kõige selgemal kujul ja on kõige vähem varjutatud segavaist mõjutustest, või, kui võimalik, teeb ta katseid tingimustes, mis kindlustavad protsessi käigu puhtal kujul. Selles teoses ma uurin kapitalistlikku tootmisviisi ja sellele vastavaid tootmis- ja vahetussuhteid. Nende klassikaliseks asupaigaks on seniajani Inglismaa. Sellepärast Inglismaa ongi mu teoreetiliste arutluste peamiseks illustratsiooniks. Kui aga saksa lugeja kehitab variserlikult õlgu inglise tööstus- ja põllutööliste olukorra üle või hakkab end optimistlikult lohutama sellega, et Saksamaal ei olevat asi kaugeltki nii hull, siis pean ma talle ütlema: De te fabula narratur! [Jutt on siin sinust!]

Iseenesest ei ole siin oluline, kas ühiskondlikud antagonismid, mis tekivad kapitalistliku tootmise loomulikest seadustest [Naturgesetz], on kõrgemal või madalamal arenemisastmel. Olulised on need seadused ise, need tendentsid, mis toimivad ja teostuvad raudse paratamatusega. Tööstuslikult arenenum maa ainult näitab vähem arenenud maale tema enda tuleviku pilti.

Kuid vähe sellest. Neis kohtades, kus kapitalistlik tootmine on meil täiesti juurdunud, näiteks vabrikuis sõna otseses mõttes, on olukord palju halvem kui Inglismaal, sest puudub vastukaal vabrikuseaduste näol. Kõigil teistel aladel kannatame meie, nagu kõik teisedki Lääne-Euroopa mandrimaad, mitte ainult kapitalistliku tootmise arengu all, vaid ka selle puuduliku arengu all. Kõrvuti kaasaja hädadega rõhub meid terve rida päritud hädasid, mis tulevad sellest, et vanaaegsed iganenud tootmisviisid ja neile vastavad vananenud ühiskondlikud ja poliitilised suhted hingitsevad edasi. Me kannatame mitte ainult elavate, vaid ka surnute tõttu. Le mort saisit le vif! [Surnu painab elavat!]

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1867.

New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

«Kapitali» I köite esimese saksakeelse trüki kaas.
(Vähendatud.)

Saksamaa ja teiste Lääne-Euroopa mandrimaade sotsiaalne statistika on Inglise omaga võrreldes armetus olukorras. Ometi kergitab ta loori täpselt niipalju, et võib aimata selle all peituvat meduusipead. Meie oma olukord kohutaks meid, kui meie valitsused ja parlamendid nimetaksid, nagu seda tehakse Inglismaal, perioodiliselt komisjone majanduslike tingimuste uurimiseks, kui neile komisjonidele antaks tõe kindlakstegemiseks niisama suured volitused kui Inglismaal, ja kui õnnestuks leida selleks otstarbeks niisama asjatundlikke, erapooletuid ja kindlameelseid inimesi kui inglise vabrikuinspektorid, kui inglise arstid, kes koostavad aruandeid «Public Health» («rahva tervishoiu») kohta, kui Inglismaal tegutsevate komisjonide liikmed, kes uurivad naiste ja laste ekspluateerimist, korteri- ja toitlusolusid jne. Perseus vajas võlumütsi koletiste tagaajamiseks. Meie tõmbame võlumütsi sügavalt üle silmade ja kõrvade, et võiks maha salata koletiste olemasolu.

Ei maksa end petta. Nagu XVIII sajandi Ameerika iseseisvussõda oli häirekellaks Euroopa keskklassile, nii oli XIX sajandi Ameerika kodusõda häirekellaks Euroopa töölisklassile. Inglismaal on pöördeprotsess juba selgesti nähtav. Teatud haripunktini jõudes peab ta mandrile üle kanduma. Seal omandab ta brutaalsemad või humaansemad vormid, olenevalt töölisklassi enese arenemistasemest. Niisiis, kõrgemaist motiividest olenemata, nõuavad praegu võimul olevate klasside elulised huvid kõikide seadusega reguleeritavate takistuste kõrvaldamist, mis pidurdavad töölisklassi arenemist. Sellepärast ma olengi muu hulgas pühendanud selles köites nii palju ruumi Inglise vabrikuseadusandluse ajaloole, tema sisule ja tulemustele. Iga natsioon võib õppida ja peab õppima teistelt natsioonidelt. Isegi siis, kui ühiskond on sattunud oma liikumise loodusseaduse [Naturgesetz] jälile, — ja minu teose lõppeesmärgiks ongi avastada kaasaegse ühiskonna majanduslik liikumisseadus, — ei saa ta loomulikest arengufaasidest üle hüpata ega neid dekreetidega olematuks teha. Aga ta saab lühendada ja leevendada sünnitusvalusid.

Mõni sõna võimalike arusaamatuste ärahoidmiseks. Kapitalisti ja maaomanikku ma ei kujuta kuigi roosilises valguses. Jutt on siin aga isikutest ainult sedavõrd, kuivõrd nad on majanduslike kategooriate personifikatsioon, kindlate klassisuhete ja huvide kandjad. Minu seisukoht on see, et ma vaatan ühiskonna majandusliku formatsiooni arenemisele kui loodusloolisele [naturgeschichtlich] protsessile; seepärast võib minu seisukohast vähem kui ühestki teisest pidada üksikisikut vastutavaks tingimuste eest, millede produktiks ta on sotsiaalselt, ükskõik kui palju kõrgemal ta neist subjektiivselt seisab.

Vaba teaduslik uurimine kohtab poliitilise ökonoomia alal mitte ainult neid vaenlasi, kellega tal on tegemist igas teises valdkonnas. Poliitilise ökonoomia poolt käsitletava aine eriline iseloom

kutsub siin võitlusväljale vaba teadusliku uurimise vastu inimhinge kõige ägedamad, madalamad ja vastikumad kired — erahuvide fuuriad. Näiteks anglikaani kõrgkirik andestab pigemini kallaletungi kolmekümne kaheksale artiklile oma usutunnistuse kolmekümne üheksast artiklist, kui kallalekippumist $^{1}/_{39}$-le oma rahalisest tulust. Traditsiooniliste omandisuhete kritiseerimisega võrreldes on isegi ateism meie päevil culpa levis [kerge patt]. Ometi on siingi kahtlemata märgata edu. Nimetan näiteks viimastel nädalatel avaldatud Siniraamatut: «Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions». Inglise krooni välisesindajad ütlevad siin selge sõnaga, et Saksamaal, Prantsusmaal ja üldse kõigis Euroopa mandri kultuurriikides on kapitali ja töö praeguste suhete ümberkujunemine niisama tuntav ja niisama möödapääsmatu kui Inglismaal. Teispool Atlandi ookeani ütles samal ajal härra Wade, Põhja-Ameerika Ühendriikide asepresident, avalikul koosolekul, et pärast orjapidamise kaotamist tulevat päevakorrale kapitali- ja maaomandisuhete ümberkujundamine! Need on aja märgid, mida ei saa varjata ei purpurmantli ega musta papikuuega. See muidugi ei tähenda, et homme toimub ime. Aga see näitab, et isegi valitsevad klassid hakkavad aimama, et praegune ühiskond ei ole püsiv kristall, vaid muutumisvõimeline ja pidevas muutumisprotsessis olev organism.

Selle teose teine köide käsitleb kapitali ringlemisprotsessi (II raamat) ja kapitalistlikku protsessi tervikuna (III raamat), kolmas ning viimane köide (IV raamat) käsitleb majanduslike teooriate ajalugu.

Iga hinnang, mis tuleb teadusliku kriitika poolt, on mulle teretulnud. Mis puutub niinimetatud avaliku arvamise eelarvamustesse, millele ma kunagi ei ole teinud järeleandmisi, siis selle suhtes on minu deviisiks nagu ennegi suure firentslase sõnad:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti! [Käi oma teed, ja las inimesed räägivad mis tahes!]

Karl Marx.

London, 25. juulil 1867. a.

JÄRELSÕNA TEISELE TRÜKILE

Kõigepealt tuleb mul anda esimese trüki lugejaile seletust teises trükis tehtud muudatuste kohta. Raamatu ülevaatlikum jaotusviis paistab kohe silma. Lisamärkused on igal pool märgitud märkustena teisele trükile. Mis puutub tekstisse enesesse, siis seisavad tähtsaimad muudatused järgmises.

Peatükis I, 1 on väärtus suurema teadusliku rangusega tuletatud igasugust vahetusväärtust väljendavate võrrandite analüüsist, samuti on selgesti esile tõstetud väärtuse substantsi seos väärtuse suuruse määramisega ühiskondlikult vajaliku tööajaga, mida esimeses trükis oli ainult lühidalt puudutatud. Peatükk I, 3 («Väärtusvorm») on täielikult ümber töötatud; see oli vajalik juba selle tõttu, et see käsitlus on esimeses trükis antud kaks korda. — Möödaminnes tähendan, et selleks kahekordseks käsitlemiseks mõjutas mind minu sõber dr. L. Kugelmann Hannoverist. 1867. aasta kevadel, kui esimesed korrektuuripoognad Hamburgist kohale jõudsid, olin ma parajasti tema juures külas, ja ta veenas mind, et enamik lugejaid vajaks täiendavat, didaktilisemat seletust väärtusvormi kohta. — Esimese peatüki viimane osa: «Kaubafetišism jne.» on suuremalt jaolt muudetud. Peatükk III, 1 («Väärtuste mõõt») on hoolega läbi vaadatud, sest seda osa oli esimeses trükis hooletult käsitletud — lugejat juhatati seal käsitluse juurde, mis oli antud juba raamatus «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859. Tunduvalt ümber töötatud on peatükk VII, eriti selle teine osa.

Oleks tarbetu üksikasjaliselt peatuda kõigil osalistel, sageli ainult stiililistel tekstis tehtud muudatustel. Neid esineb kogu raamatu ulatuses. Kuid Pariisis ilmuvat prantsuskeelset tõlget läbi vaadates leian ma nüüd, et mõned saksakeelse originaali osad olek-

sid kohati vajanud põhjalikumat ümbertöötamist, kohati aga ulatuslikumat stiililist parandamist või juhuslike puuduste hoolikamat kõrvaldamist. Selleks ei olnud mul aga aega, sest alles 1871. aasta sügisel, kesk teisi pakilisi töid, sain ma teate, et raamat on läbi müüdud ja et teise väljaande trükkimine peab algama juba 1872. aasta jaanuaris.

Arusaamine, mida «Kapital» nii kiiresti on leidnud saksa töölisklassi laiades ringkondades, on parim tasu minu töö eest. Hr. Mayer, Viini vabrikant, mees, kes majandusteaduse küsimustes asub kodanlikul seisukohal, avaldas ühes brošüüris, mis ilmus Prantsuse-Preisi sõja ajal, täiesti õige mõtte, et silmapaistvad võimed teoreetiliseks mõtlemiseks, mida peeti sakslaste päritud omaduseks, on täiesti kadunud niinimetatud haritud klassidel, aga elustuvad see-eest uuesti saksa töölisklassis.

Poliitiline ökonoomia oli Saksamaal käesoleva ajani välismaiseks teaduseks. Gustav von Gülich on oma raamatus «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.», ja nimelt selle teose kahes esimeses, 1830. aastal ilmunud köites, suuremalt osalt juba välja selgitanud need ajaloolised tingimused, mis pidurdasid meil kapitalistliku tootmisviisi arenemist ja järelikult ka kaasaegse kodanliku ühiskonna kujunemist. Niisiis polnud poliitilisel ökonoomial toitepinda. Poliitilist ökonoomiat imporditi valmiskaubana Inglismaalt ja Prantsusmaalt, tema sakslastest professorid jäid õpilasteks. Võõra tegelikkuse teoreetiline väljendus muutus nende käes dogmade koguks, mida nad tõlgitsesid neid ümbritseva väikekodanliku maailma vaimus, niisiis tõlgitsesid moonutatult. Suutmata täiesti maha suruda oma teadusliku jõuetuse tunnet ja ebamugavat teadmist, et neil tuleb olla õpetajaks tegelikult võõral alal, püüdsid nad katta end kirjandusliku ja ajaloolise õpetatuse välise hiilgusega või kõrvalise materjali lisamisega, laenates seda niinimetatud kameraalteadustelt, — sellelt teadmiste segapudrult, mille puhastustulest peab läbi käima iga lootusrikas saksa bürokraadi kandidaat.

Kapitalistlik tootmine on Saksamaal pärast 1848. aastat kiiresti arenenud ning elab praegu juba läbi oma spekulatiivse õitsengu palavikku. Aga saatus on endiselt meie eriteadlaste vastu armutu. Niikaua kui nad võisid tegelda poliitilise ökonoomiaga erapooletult, polnud Saksa tegelikkuses kaasaegseid majandussuhteid. Kui need suhted aga hakkasid esile tulema, siis sündis see niisugustes tingimustes, mis ei võimaldanud enam nende erapooletut uurimist kodanliku silmaringi piirides. Kuivõrd poliitiline ökonoomia on kodanlik, s. o. kuivõrd ta ei käsitle kapitalistlikku korda ajalooliselt mööduva arenemisastmena, vaid, vastupidi, ühiskondliku tootmise absoluutse, lõpliku vormina, sedavõrd võib ta jääda teaduslikuks ainult seniks, kui klassivõitlus on varjatud või kui ta avaldub ainult üksikutes nähtustes.

Võtame Inglismaa. Tema klassikaline poliitiline ökonoomia kuulub arenematu klassivõitluse perioodi. Inglise klassikalise poliitilise ökonoomia viimane suur esindaja, Ricardo, teeb lõpuks teadlikult oma uurimuste lähtepunktiks klassihuvide vastuolu, vastuolu palga ja kasumi, kasumi ja maarendi vahel, naiivselt käsitades seda vastuolu ühiskondliku loodusseadusena. Sellega oli aga kodanlik majandusteadus jõudnud oma viimase ületamatu piirini. Sismondi isikus astus kodanliku majandusteaduse kriitika Ricardo vastu välja veel tema eluajal.[1]

Järgmist perioodi, aastaid 1820—1830, iseloomustab Inglismaal teaduslik elevus poliitilise ökonoomia alal. See oli Ricardo teooria vulgariseerimise ja levitamise ning selle teooria ja vana koolkonna vahelise võitluse periood. Peeti hiilgavaid turniire. Selle aja saavutused on Euroopa mandril vähe tuntud, sest poleemika on suuremalt osalt laiali pillatud ajakirjaartiklites, juhuslikes brošüürides ja pamflettides. Selle poleemika erapooletu iseloom — kuigi erandjuhtudel kasutati Ricardo teooriat juba sel ajal relvana kodanliku majanduse ründamiseks — on seletatav selle aja tingimustega. Ühelt poolt oli suurtööstus ise alles lapseeast välja jõudmas, mida tõestab seegi, et tema kaasaegse elu perioodilised ringkäigud algavad alles 1825. a. kriisist. Teiselt poolt oli kapitali ja töö vaheline klassivõitlus tagaplaanile lükatud: poliitiliselt varjutas klassivõitlust tüli ühelt poolt Püha liidu ümber koondunud valitsuste ja feodaalide ning teiselt poolt kodanluse poolt juhitud rahvahulkade vahel, majanduslikus mõttes varjutas seda riid tööstuskapitali ja aristokraatse maaomandi vahel, mida Prantsusmaal maskeeris vastuolu partselliomandi ja suurmaaomandi vahel, mis aga Inglismaal viljaseaduste ajast peale avalikult esile tungis. Inglise majandusteaduslik kirjandus meenutab sel perioodil majandusteaduslikku tormi- ja tungiperioodi Prantsusmaal pärast dr. Quesnay surma, kuid ta meenutab seda ainult nii, nagu vananaistesuvi meenutab kevadet. 1830. aastal saabus kriis, mis ühe korraga otsustas kõik.

Kodanlus oli Prantsusmaal ja Inglismaal poliitilise võimu kätte võitnud. Sellest ajast alates on klassivõitlus hakanud praktiliselt ja teoreetiliselt omandama ikka selgemaid ja ähvardavamaid vorme. Ta lõi matusekella teaduslikule kodanlikule majandusteadusele. Asi ei olnud nüüd enam selles, kas üks või teine teoreem on õige, vaid selles, kas ta on kapitalile kasulik või kahjulik, soodne või ebasoodne, politseiliselt lubatav või lubamatu. Omakasupüüdmatu uurimise asemele astub maksuline sulesõda, erapooletute teaduslike otsingute asemele võlts ja lömitav apologeetika. Kuid isegi preten-

[1] Vt. minu teost: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1. trükk, Berlin 1859, lk. 39 [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 47, 48].

sioossed traktaadikesed, mida andis välja Anti-Cornlawleague [Viljaseaduste vastu võitlemise liiga] eesotsas vabrikantide Cobdeni ja Brightiga, pakkusid maa-aristokraatia vastu suunatud poleemika tõttu ometigi teatavat huvi, — kui mitte teaduslikku, siis vähemalt ajaloolist. Sir Robert Peeli ajast peale tõmbas vabakaubanduse seadusandlus vulgaarmajandusteadusel välja selle viimsegi astla.

1848. aasta mandrirevolutsioon kajastus ka Inglismaal. Inimesed, kes veel pretendeerisid teaduslikule tähtsusele ega tahtnud olla ainult valitsevate klasside sofistid ja sükofandid, püüdsid kooskõlastada kapitalistide poliitilist ökonoomiat proletariaadi nõudmistega, mida enam ei võidud ignoreerida. Sellest tuli vaimuvaene sünkretism, mille parimaks esindajaks on John Stuart Mill. See on «kodanliku» poliitilise ökonoomia pankrot, mida suur vene teadlane ja kriitik N. Tšernõševski ongi juba meisterlikult valgustanud oma teoses «Poliitilise ökonoomia põhijooned Milli järgi».

Niiviisi jõudis Saksamaal kapitalistlik tootmisviis küpsusele alles pärast seda, kui selle tootmisviisi antagonistlik iseloom oli end juba Prantsusmaal ja Inglismaal kärarikkalt ilmutanud ajaloolises võitluses; seejuures oli saksa proletariaadil juba palju kindlam teoreetiline klassiteadvus kui saksa kodanlusel. Järelikult, niipea kui kodanlik poliitilise ökonoomia teadus näis siin võimalikuks saavat, oligi ta jälle võimatuks saanud.

Neis tingimustes jagunesid tema eestvedajad kahte leeri. Ühed neist, targad saagihimulised praktikainimesed, koondusid vulgaarmajandusteaduse apologeetika labaseima ning seepärast edukaima esindaja Bastiat' lipu alla; teised, uhked oma teaduse professorlikule väärikusele, järgnesid John Stuart Millile tema katses lepitada lepitamatut. Kodanliku poliitilise ökonoomia languse ajal, nagu ta klassikaliselgi perioodil, olid sakslased ikka ainult õpilased, järeleahvijad ja jäljendajad, välismaa suurfirmade väikesed harjuskid.

Niisiis, Saksa ühiskonna ajaloolise arenemise iseärasused ei võimaldanud mingit «kodanliku» poliitilise ökonoomia algupärast edasiarendamist, küll aga selle ökonoomia kriitikat. Kuivõrd selline kriitika üldse esindab mingit klassi, võib ta esindada ainult proletariaati, s. o. seda klassi, kelle ajalooliseks ülesandeks on kõrvaldada kapitalistlik tootmisviis ja lõplikult kaotada klassid.

Saksa kodanluse õpetatud ja õpetamata eestvedajad on kõigepealt katsunud «Kapitali» surnuks vaikida, nagu see õnnestus neil minu varemate teostega. Niipea kui see taktika ei vastanud enam aja nõuetele, kirjutasid nad minu raamatu kritiseerimise ettekäändel rea nõuandeid «kodanliku südametunnistuse rahustamiseks», leidsid aga töölisajakirjanduses — vt. näiteks Joseph Dietzgeni

КАПИТАЛЪ.

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ.

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА.

ПЕРЕВОДЪ СЪ НѢМЕЦКАГО.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КНИГА I. ПРОЦЕССЪ ПРОИЗВОДСТВА КАПИТАЛА.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
ИЗДАНІЕ Н. П. ПОЛЯКОВА.
1872

«Kapitali» I köite esimese venekeelse trüki kaas.
(Vähendatud.)

artiklid «Volksstaatis» — tugevamaid vastaseid, kellele nad on tänase päevani vastuse võlgu.[1]

Väga hea venekeelne «Kapitali» tõlge ilmus Peterburis 1872. a. kevadel. 3000 eksemplari suurune trükk on nüüd juba peaaegu kõik läbi müüdud. Juba 1871. aastal tõestas härra N. Sieber (Зибер), Kiievi ülikooli poliitilise ökonoomia professor, oma teoses «Теория ценности и капитала Д. Рикардо» («D. Ricardo väärtus- ja kapitaliteooria jne.»), et minu väärtus-, raha- ja kapitaliteooria on põhijoontes Smithi-Ricardo õpetuse vajalik edasiarendus. Selle väärtusliku raamatu lugemisel üllatab lääne-eurooplast kõigepealt järjekindel kinnipidamine puht-teoreetilisest seisukohast.

«Kapitalis» kasutatud meetodist on halvasti aru saadud, nagu seda tõestavad kas või mitmesugused üksteisele vastukäivad arvamused sellest meetodist.

Näiteks Pariisi «Revue Positiviste» heidab mulle ette ühelt poolt seda, et mina käsitlevat poliitilist ökonoomiat metafüüsiliselt, teiselt poolt aga — arvake, mida? — seda, et mina piirduvat antu kriitilise liigendamisega, selle asemel et kirjutada retsepte (kas comte'istlikke?) tuleviku supiköögi tarvis. Metafüüsikas süüdistamise vastu tähendab prof. Sieber: «Kui jutt on *teooriast* sõna otseses mõttes, siis on Marxi meetod kogu inglise koolkonna deduktiivne meetod; selle meetodi puudused ja paremused on omased parimaile majandusteadlastele-teoreetikuile» [Н. Зибер: «Теория ценности и капитала Д. Рикардо», lk. 170]. Härra M. Block — «Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du «Journal des Économistes», juillet et août 1872», — avastab, et minu meetod on analüütiline ja ütleb muu hulgas: «Selle tööga hr. Marx tõestas, et ta on üks suurimaid analüütilisi mõtlejaid» [lk. 7]. Saksa retsensendid kisendavad muidugi hegellikust sofistikast. Ühes artiklis, mis on pühendatud ainult «Kapitali» meetodile (1872. a. mai number, lk. 427—436), leiab Peterburi «Вестник Европы» («Euroopa Teataja»), et minu uurimismeetod on rangelt realistlik, esitusmeetod aga on õnnetuseks saksapäraselt dialektiline. Autor kirjutab:

[1] Saksa vulgaarmajandusteaduse pudrutavad lobasuud kiruvad minu töostiili ja esitusviisi. Mina ise olen «Kapitali» kirjanduslikest puudustest teadlikum kui keegi teine. Sellegipärast tahan nende härraste ja nende publiku õpetuseks ja meeleheaks tsiteerida siinkohal inglise ja vene kriitika arvamusi. «Saturday Review», minu vaadetele kindlasti vaenulik ajakiri, kirjutas esimese saksakeelse trüki puhul: Esitusviis «annab kõige kuivemailegi majandusteaduse küsimustele isesuguse veetluse (charm)». Ajaleht «С.-Петербургские Ведомости» («Sankt-Peterburgi Teated») märgib 1872. aasta 20. aprilli numbris muuseas järgmist: «Tema töö esitusviisi (välja arvatud mõned liiga spetsiaalsed üksikasjad) iseloomustab selgus, üldine arusaadavus ja, hoolimata aine kõrgest teaduslikust tasemest, haruldane elavus. Ses suhtes autor ... ei sarnane kaugeltki saksa teadlaste enamikuga, kes ... kirjutavad oma teosed nii segases ja kuivas keeles, et harilikel surelikel sellest pea paugub.» Praeguse saksa natsionaal-liberaalse professorliku kirjanduse lugejail ei paugu mitte pea, vaid hoopis midagi muud.

«Pealtnäha, otsustades välise esitusvormi järgi, on Marx suur filosoof-idealist, ja nimelt selle sõna «saksa» tähenduses, s. o. halvas tähenduses. Tegelikult on ta aga lõpmata suurem realist kui kõik tema eelkäijad majandusteadusliku kriitika alal... Teda ei või mingil juhul pidada idealistiks.» Ma ei või vastata autorile paremini, kui mõnede väljavõtetega tema enda kriitikast, mis pealegi võivad huvitada paljusid minu lugejaid, kel pole võimalik tutvuda venekeelse originaaliga.

Toonud tsitaadi minu eessõnast raamatule «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», Berlin 1859, lk. IV—VII, kus ma kirjeldan oma meetodi materialistlikku põhialust, autor jätkab:

«Marxile on ainult üks asi tähtis: leida nähtuste seadus, millede uurimisega ta tegeleb. Seejuures on talle tähtis mitte ainult see seadus, mis valitseb nähtusi siis, kui nad on teatavas kindlas vormis ja antud perioodile omases omavahelises seoses. Temale on peale selle veel tähtis nende muutumise, nende arenemise seadus, s. o. seadus, mis reguleerib üleminekut ühest vormist teise, ühest seoste reast teise. Niipea kui ta on selle seaduse ükskord avastanud, vaatleb ta üksikasjaliselt tulemusi, millede kaudu see seadus avaldub ühiskondlikus elus... Vastavalt sellele hoolitseb Marx ainult ühe asja eest: täpse teadusliku uurimisega tõestada kindlate korrapärasuste paratamatust ühiskondlikes suhetes ja võimalikult laitmatult kindlaks teha need faktid, mis on talle lähte- ja toetuspunktideks. Talle on täiesti küllalt, kui, olles tõestanud praeguse korra paratamatuse, ta on ühtlasi tõestanud ka teissuguse korra paratamatuse, millesse praegune kord tingimata peab üle minema, ükskõik, kas inimesed seda usuvad või ei usu, kas nad on sellest teadlikud või ei ole. Marx vaatleb ühiskondlikku liikumist kui loodusloolist protsessi, mida juhivad seadused, mis on mitte ainult sõltumatud inimese tahtest, teadvusest ja kavatsustest, vaid, vastupidi, ise määravad tema tahte, teadvuse ja kavatsused... Kui teadlik element etendab kultuuriajaloos sellist teisejärgulist osa, siis on arusaadav, et kriitika, mille objektiks on kultuur ise, kõige vähem võib võtta endale põhialuseks mingit teadvuse vormi või tulemust. See tähendab, et kriitika lähtepunktiks ei või olla idee, vaid ainult väline nähtus. Kriitika seisab fakti võrdlemises ja vastandamises — mitte ideega, vaid teise faktiga. Kriitikale on tähtis ainult see, et mõlemad faktid oleksid uuritud võimalikult täpselt ja et nad tõepoolest kujutaksid enesest erinevaid arenemisastmeid; peale selle on aga tähtis, et nende arenemisastmete esinemise kord, järjestus ja seos oleksid uuritud niisama täpselt... Mõnele lugejale võib seejuures mõttesse tulla ka selline küsimus... majandusliku elu üldised seadused on ju ikka ühed ja needsamad, ükskõik kas neid rakendatakse oleviku või mineviku suhtes? Aga seda Marx just ei tunnistagi. Seesuguseid abstraktseid seadusi pole temale olemas... Tema arvates, vastupidi, igal suurel ajalooperi-

oodil on omad seadused... Niipea kui elu on üle elanud antud arenguperioodi, lahkunud antud staadiumist ja astunud teise, hakkab ta alluma teistele seadustele. Ühe sõnaga, nähtus, mida majanduslik elu meile sel juhul esitab, on täiesti analoogiline sellega, mida me näeme bioloogiliste nähtuste teistel aladel... Vanad majandusteadlased mõistsid valesti majanduslike seaduste loomust, võrrutades neid füüsika- ja keemiaseadustega... Nähtuste sügavam analüüs on näidanud, et sotsiaalsed organismid erinevad üksteisest niisama põhjalikult kui taime- ja loomaorganismid... Seepärast, kuna neil organismidel on erinev struktuur ja erinevad organid, mis peavad funktsioneerima erinevais tingimustes jne., võib üks ja seesama nähtus... alluda täiesti erinevaile seadustele. Marx eitab näiteks, et rahvastiku kasvu seadus on alati ja igal pool üks ja seesama. Ta kinnitab vastupidi, et igal arenemisastmel on oma rahvastikuseadus... Vastavalt tootliku jõu erinevaile arenemisastmetele muutuvad ka suhted ja neid reguleerivad seadused. Niisiis, seades endale eesmärgiks sellest seisukohast kapitalistliku majanduskorra uurimise ja seletamise, on Marx ainult andnud rangelt teadusliku formuleeringu sellele eesmärgile, mis ainult võibki olla majanduselu täpsel uurimisel... Tema uurimuse teaduslik väärtus seisab eriseaduste selgitamises, mis reguleerivad antud ühiskondliku organismi tekkimist, eksisteerimist, arenemist ja surma ning selle organismi asendumist teise, kõrgema ühiskondliku organismiga. Ja see väärtus on Marxi raamatul tõepoolest.»

Autor, kes nii tabavalt kirjeldab seda, mida ta nimetab minu tegelikuks meetodiks, ja nii heatahtlikult suhtub selle meetodi kasutamisse minu poolt isiklikult, ei kirjelda sellega midagi muud kui dialektilist meetodit.

Esitusviis peab igatahes formaalselt erinema uurimisviisist. Uurimine peab üksikasjaliselt omandama materjali, analüüsima selle mitmesuguseid arenemisvorme ja avastama nende sisemise seose. Alles pärast selle töö lõpetamist saab vastavalt kujutada tegelikku liikumist. Kui see on korda läinud ja meil on ideaalne peegeldus mateeria elust, siis esimesel pilgul võib näida, et siin on tegemist aprioorse konstruktsiooniga.

Minu dialektiline meetod on põhiolemuselt Hegeli omast mitte ainult erinev, vaid selle otsene vastand. Mõtlemisprotsess, mille Hegel muudab idee nime all koguni iseseisvaks subjektiks, on temal reaalse demiurg [looja], kuna reaalne on ainult mõtlemisprotsessi väline avaldus. Minul, seevastu, ei ole ideaalne midagi muud kui inimpähe üle kantud ja seal ümberkujundatud materiaalne.

Hegeli dialektika müstifitseerivat külge olen ma kritiseerinud peaaegu 30 aastat tagasi, kui Hegeli dialektika oli veel moes. Aga parajasti sel ajal, kui ma töötasin «Kapitali» esimese köite kallal, suvatsesid irisevad, suurustlevad, keskpärased epigoonid, kes mängivad tänapäeva haritud Saksamaal esimest viiulit, hakata koht-

lema Hegelit nii, nagu vapper Moses Mendelssohn kohtles Lessingi ajal Spinozat, nimelt kui «surnud koera». Sellepärast tunnistasin ma end avalikult selle suure mõtleja õpilaseks, ja peatükis väärtusteooria kohta isegi edvistasin paiguti temale omase väljendusviisiga. Müstifikatsioon, mis dialektikale Hegeli käes osaks sai, ei muuda sugugi tõsiasja, et just Hegel on esimesena täiuslikult ja teadlikult esitanud dialektika üldised liikumisvormid. Dialektika on Hegelil pea peale pööratud. Ta tuleb ümber pöörata, et avastada müstilise koore sees peituv ratsionaalne tuum.

Oma müstifitseeritud kujul sai dialektika saksa moeks, sest näis, nagu ülistaks ta olemasolevat korda. Oma ratsionaalsel kujul äratab ta kodanluses ja selle doktrinäärides-ideoloogides viha ja õudust, sest koos positiivse arusaamisega kõigest olemasolevast sisaldab ta arusaamist olemasoleva eitamisest ning olemasoleva paratamatust hukkumisest; iga kujunenud vormi vaatleb ta liikumises, järelikult ka kaduvast küljest; ta ei lase end millestki mõjutada ja on oma olemuselt kriitiline ning revolutsiooniline.

Kapitalistliku ühiskonna läbini vastuoluline liikumine annab end praktilisele kodanlasele kõige selgemini tunda kaasaegse tööstuse perioodilise tsükli kõikumistes, mille haripunktiks on üldine kriis. Kriis ongi jälle lähenemas, kuigi ta on alles eelstaadiumis, ja tänu oma laiale tegevusväljale ja intensiivsele mõjule tuubib ta dialektikat pähe isegi püha Preisi-Saksa riigi õnneseentele.

Karl Marx.

London, 24. jaanuaril 1873. a.

Londres 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice La Châtre.

Cher citoyen,

J'applaudis à votre idée de publier la traduction de „Das Kapital" en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: La méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français toujours impatient de conclure, avide de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne voudra pas tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien sinon avertir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux là seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx.

Marxi kiri La Châtre'ile, «Kapitali» prantsuskeelse tõlke kirjastajale.
(Vähendatud.)

EESSÕNA PRANTSUSKEELSELE VÄLJAANDELE

Kodanik Maurice La Châtre'ile.

Kallis kodanik!

Tervitan teie ideed avaldada «Kapitali» tõlge perioodiliselt ilmuvate vihkudena. Sel kujul on teos tööliskiassile kättesaadavam, ja see kaalutlus on minule tähtsam kui kõik muu.

See on medali esikülg. Kuid temal on ka teine külg: uurimismeetod, mida ma kasutan ja mida seni ei ole rakendatud majandusteaduse küsimustele, teeb esimeste peatükkide lugemise kaunis raskeks. On karta, et prantsuse publikul, kes alati kärsitult tõttab lõppjärelduste poole ja ihkab teada üldiste printsiipide seost nende küsimustega, mis teda otseselt erutavad, kaob huvi raamatu vastu, kui ta ei saa kohe edasi lugeda.

Selle vastu ei ole mul muud nõu kui hoiatada tõeotsijat lugejaskonda. Teaduse juurde ei ole laia maanteed [route royale], ja ainult need võivad jõuda ta säravate tippudeni, kes väsimust kartmata ronivad ta järske radasid mööda.

Võtke vastu, kallis kodanik, minu sügava lugupidamise avaldus.

Karl Marx.

London, 18. märtsil 1872. a.

JÄRELSÕNA PRANTSUSKEELSELE VÄLJAANDELE

Hr. J. Roy lubas anda võimalikult täpse ja isegi sõnasõnalise tõlke. Ta on kohusetruult täitnud oma ülesande. Aga just tema kohusetruudus ja täpsus on sundinud mind muutma redaktsiooni, et teha see lugejaile arusaadavamaks. Neid muudatusi tuli mõnikord teha kiiruga, sest raamat ilmus vihkude kaupa; muudatused ei ole alati tehtud ühesuguse hoolega, ja see põhjustab stiili ebaühtlust.

Kuid ükskord käsile võtnud läbivaatamise töö, tundsin end olevat kohustatud laiendama seda ka originaali põhitekstile (teine saksakeelne trükk): lihtsustama üht kohta, täiendama teist, tegema ajaloolisi ja statistilisi täiendusi, lisama kriitilisi märkusi jne. Käesoleval prantsuskeelsel väljaandel on oma kirjanduslikud puudused, kuid tal on originaali kõrval siiski omaette teaduslik väärtus; seepärast peaksid seda kasutama ka need lugejad, kes oskavad saksa keelt.

Allpool toon väljavõtteid teise saksakeelse trüki järelsõnast, kus on juttu poliitilise ökonoomia arengust Saksamaal ja käesolevas teoses kasutatud meetodist.

Karl Marx.

London, 28. aprillil 1875. a.

EESSÕNA KOLMANDALE TRÜKILE

Marxile endale ei saanud osaks seda kolmandat trükki trükivalmis seada. Võimas mõtleja, kelle suuruse ees isegi tema vastased praegu pea langetavad, suri 14. märtsil 1883. a.

Minule, kes kaotasin Marxi isikus parima ja truima sõbra, kelleks ta mulle oli nelikümmend aastat ja kellele ma võlgnen rohkem kui sõnul saab seletada, — minule langeb nüüd kohustus välja anda nii käesolev kolmas trükk kui ka Marxi poolt käsikirjana järelejäetud teine köide. Siinkohal pean lugejaile aru andma selle kohustuse esimese osa täitmisest.

Suurema osa esimese köite tekstist kavatses Marx algul ümber töötada, täpsemalt formuleerida mõned teoreetilised seisukohad, lisada neile uusi ja täiendada ajaloolist ning statistilist materjali uute andmetega kuni viimase ajani. Tema haigus ja tungiv vajadus asuda teise köite lõplikule redigeerimisele sundisid teda sellest loobuma. Nüüd kavatses ta muuta ainult kõige vajalikuma, juurde lisada ainult need täiendused, mida juba sisaldas vahepeal ilmunud prantsuskeelne väljaanne («Le Capital». Par Karl Marx. Paris, Lachâtre, 1873).

Marxi raamatute hulgas leidus «Kapitali» saksakeelne eksemplar, kohati parandatud tema enda poolt, ja varustatud viidetega prantsuskeelsele väljaandele; leidus ka prantsuskeelne eksemplar, kus Marx oli täpselt ära märkinud need kohad, mida ta kavatses kasutada uues trükis. Need muudatused ja lisad piirduvad, väheste eranditega, raamatu viimase osaga — «Kapitali akumulatsiooni protsess». Esialgse visandiga võrreldes on selle osa teksti senini muudetud kõige vähem, kuna eelnevaid osi on põhjalikumalt ümber töötatud. Sellepärast oli stiil siin elavam, ühtlasem, kuid ka hooletum, ta oli segatud anglitsismidega ja paiguti ebatäpne; arutluse

käik oli mõnes kohas lünklik, kuna üksikuid tähtsaid momente oli ainult põgusalt puudutatud.

Mis puutub stiili, siis on Marx ise põhjalikult läbi vaadanud mitu alljaotust; sellega ja ka paljude suusõnaliste seletustega andis ta mulle mõõdupuu selle kohta, kui kaugele ma võisin minna ingliskeelsete tehniliste väljenduste ja muude anglitsismide kõrvaldamises. Igatahes oleks Marx veel kord ümber töötanud lisad ja täiendused ning asendanud sileda prantsuse keele temale omase tiheda saksa keelega. Mina pidin piirduma nende lihtsa tõlkimisega, püüdes teha nad võimalikult sobivaks põhitekstiga.

Niisiis ei muutnud ma selles kolmandas trükis ühtki sõna, kui ma ei teadnud kindlasti, et autor selle ise oleks muutnud. Mulle ei tulnud muidugi mõttesse kasutada «Kapitalis» seda labast žargooni, milles saksa majandusteadlased harilikult väljenduvad, — seda segast keelt, kus nimetatakse näiteks tööandjaks [Arbeit*geber*] inimest, kes sularaha eest võõra töö endale võtab, töövõtjaks [Arbeit*nehmer*] aga inimest, kes palga eest oma töö ära annab. Harilikus prantsuse kõnekeeles kasutatakse sõna «travail» ka «teenistuse» tähenduses. Kuid prantslased peaksid muidugi peast segaseks seda majandusteadlast, kes nimetaks kapitalisti donneur de travail [tööandjaks], töölist aga receveur de travail [töövõtjaks].

Ma ei pidanud ka võimalikuks asendada uussaksa ekvivalentidega inglise raha-, mõõdu- ja kaaluühikuid, mida kasutatakse kogu tekstis. Esimese trüki ilmumisel oli Saksamaal niisama palju mõõdu- ja kaaluühikute liike kui aastas päevi; lisaks sellele oli kahte liiki markasid (riigimark eksisteeris siis ainult Soetbeeri peas, kes oli ta leiutanud 30-ndate aastate lõpul), kahte liiki kuldnaid ja vähemalt kolme liiki taalreid, kusjuures ühel neist olid ühikuks «uued kaks kolmandikku». Loodusteaduses valitses meetermõõdustik, maailmaturul aga valitsesid inglise mõõdu- ja kaaluühikud. Neis tingimustes oli endastmõistetav, et raamatus, kus oldi sunnitud võtma faktilised andmed peaaegu eranditult Inglismaa tööstusoludest, kasutati inglise mõõduühikuid. Viimane põhjendus on kehtiv veel praegugi, seda enam, et nimetatud olukord on maailmaturul peaaegu samaks jäänud ja et inglise kaalud ja mõõdud valitsevad tänase päevani peaaegu eranditult just kõige tähtsamais tööstusharudes — rauа- ja puuvillatööstuses.

Lõpuks mõni sõna Marxi tsiteerimisviisist, millest on vähe aru saadud. Kui on tegemist puhtfaktiliste andmete ja kirjeldustega, siis on tsitaadid, näiteks Inglise Siniraamatuist, endastmõistetavalt lihtsad viited dokumentidele. Teisiti on lugu teiste majandusteadlaste teoreetiliste vaadete tsiteerimisel. Siin peab tsitaat ainult kindlaks tegema, kus, millal ja kelle poolt on esmakordselt selgesti avaldatud üks või teine mõte, mis moodustab kindla astme majanduslike õpetuste arenemises. Seejuures on tegemist ainult sellega, et antud majandusteaduslik arvamus on oluline teaduse ajaloo

seisukohast, et ta kujutab enesest oma aja majanduslike tingimuste enam või vähem adekvaatset teoreetilist väljendust. Täiesti kõrvale jääb aga küsimus, kas sellel arvamusel on autori seisukohast veel mingit absoluutset või relatiivset tähtsust või on ta juba täiesti langenud ajaloo valda. Need tsitaadid on seega ainult jooksvad kommentaarid teksti juurde; nad on võetud majandusteaduse ajaloost ja teevad kindlaks majandusteooria üksikute tähtsamate saavutuste aastaarve ja autoreid. Ja see oligi väga vajalik selles teaduses, mille ajaloolased on seni välja paistnud ainult tendentsliku, peaaegu karjeristliku võhikluse poolest. Nüüd on ka arusaadav, mispärast Marx, nagu selgub teise trüki eessõnast, nii harva tsiteerib saksa majandusteadlasi.

Teine köide ilmub loodetavasti 1884. aasta jooksul.

Friedrich Engels.

London, 7. novembril 1883. a.

EESSÕNA INGLISKEELSELE VÄLJAANDELE

Pole vaja õigustada «Kapitali» ingliskeelse tõlke väljaandmist ega tõestada selle vajalikkust. Pigem vastupidi, võiks oodata seletust, miks selle väljaandmine on seniajani viibinud, kuigi selles raamatus arendatud teooriad on juba mitu aastat pidevalt olnud nii inglise kui ka ameerika perioodilistele ajakirjadele ja jooksvale kirjandusele arutlemise, kallaletungimiste, kaitsmise, tõlgitsemiste ja moonutamiste objektiks.

Kui 1883. aastal, varsti pärast «Kapitali» autori surma, selgus, et selle teose ingliskeelne väljaanne on tingimata vajalik, siis mister Samuel Moore, Marxi ja nende ridade kirjutaja vana sõber, inimene, kes tunneb selle raamatu ainet võib-olla paremini kui ükski teine, nõustus tegema sellest tõlke, mida tahtsid avaldada Marxi kirjandusliku testamendi täitjad. Mina omalt poolt pidin võrdlema käsikirja originaaliga ja tegema muudatusi, mida pidasin vajalikuks. Selgus aga, et mister Moore'i kutsetöö takistas teda lõpetamast tõlget nii kiiresti kui meie kõik seda oleksime soovinud. Seepärast võtsime heameelega vastu dr. Avelingi ettepaneku: anda osa tööd tema teha. Missis Aveling, Marxi noorem tütar, oli samal ajal nõus võrdlema tsitaate ja taastama Marxi poolt inglise autorite töödest ja Siniraamatuist võetud ning saksa keelde tõlgitud rohkearvuliste katkendite algteksti. Missis Aveling viis selle töö kogu ulatuses läbi, välja arvatud mõningad vältimatud erandid.

Doktor Aveling tõlkis järgmised raamatu osad: 1) Peatükid X (Tööpäev) ja XI (Lisaväärtuse norm ja mass); 2) VI osa (Tööpalk, peatükid XIX—XXII); 3) alates XXIV peatüki 4-ndast paragrahvist (Asjaolud, mis määravad akumulatsiooni suuruse jne.) raamatu lõpuni, kaasa arvatud XXIV peatüki viimane osa, peatükk XXV

ja kogu VIII osa (peatükid XXVI—XXXIII); 4) mõlemad autori eessõnad.* Kõik raamatu ülejäänud osad on tõlgitud mister Moore'i poolt. Kumbki tõlkija vastutab seega ainult oma osa eest sellest tööst, mina aga kannan üldvastutust kogu töö eest tervikuna.

Kogu meie töö aluseks oleva kolmanda saksakeelse trüki valmistasin ma ette 1883. aastal. Selle trüki ettevalmistamisel kasutasin ma autorilt järelejäänud märkmeid, kus autor selgitab, missugused osad teise trüki tekstist tuleb asendada 1873. aastal ilmunud prantsuskeelsest tekstist võetud osadega[1]. Teise trüki tekstis tehtud muudatused langevad seega üldiselt kokku Marxi enda poolt kavatsetud muudatustega; nad leiduvad reas Marxi enda käega kirjutatud juhendites ingliskeelsele tõlkele, mida kavatseti välja anda kümme aastat tagasi Ameerikas, mis aga ei saanud teoks peamiselt selle tõttu, et polnud kõigiti sobivat tõlkijat. Neid juhendeid sisaldav käsikiri anti meie käsutusse meie vana sõbra F. A. Sorge poolt Hobokenist New Jersey osariigis. See käsikiri näeb ette mitu täiendavat lisandit prantsuskeelsest väljaandest; et ta on aga kirjutatud mitu aastat enne Marxi juhendeid kolmandale saksakeelsele trükile, siis pidasin end õigustatuks kasutama seda käsikirja ainult üksikjuhtudel ja peamiselt siis, kui ta aitas meid üle teatud raskustest. Ka oli prantsuskeelne tekst meile enamikus rasketes kohtades mõõdupuuks selle kohta, kui palju autor ise oli valmis ohvriks tooma, kui tõlkimisel tekkis vajadus ohverdada midagi algteksti täiest tähendusest.

Ometi on olemas üks raskus, millest me ei ole saanud lugejaid päästa. Selleks raskuseks on mõnede terminite kasutamine tähenduses, mis erineb nende tähendusest mitte ainult tavalises elus, vaid ka tavalises poliitilises ökonoomias. See on aga paratamatu. Teaduses toob iga uus seisukoht endaga kaasa revolutsiooni selle teaduse tehnilistes terminites. Seda on kõige paremini näha keemias, kus kogu terminoloogia muutub põhjalikult ligikaudu iga kahekümne aasta järel, nii et vaevalt leidub ühtki orgaanilist ühendit, mil poleks olnud rida mitmesuguseid nimetusi. Poliitiline ökonoomia võttis harilikult kaubandus- ja tööstuselu termineid sellistena, nagu ta need leidis; ta opereeris nendega ja hoopiski ei märganud, et ta sulges end sellega kitsasse mõistete ringi, mida need terminid väljendavad. Klassikaline poliitiline ökonoomia teadis näiteks kindlasti, et kasum ja rent on ainult alljaotused, ainult murdosad produkti tasuta osast, mis tööline peab andma oma ettevõtjale (sest

* Peatükkide numeratsioon «Kapitali» I kõite ingliskeelses ja ka prantsuskeelses väljaandes ei ühti peatükkide numeratsiooniga saksakeelsetes trükkides. *Toim.*

[1] «Le Capital», par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy, entièrement revisée par l'auteur. Paris, Lachâtre. See tõlge sisaldab teise saksakeelse trükiga võrreldes tunduvaid muudatusi ja täiendusi, eriti raamatu viimases osas.

ettevõtja ainult omastab selle osa esimesena, kuid ei ole tema viimaseks ega ainukeseks peremeheks). Kuid isegi klassikaline poliitiline ökonoomia ei läinud kaugemale üldiselt levinud vaateist kasumile ja rendile ega uurinud kunagi seda produktiosa (mida Marx nimetas lisaproduktiks) kogu ulatuses, tervikuna. Seepärast klassikaline poliitiline ökonoomia ei ole kunagi jõudnud selleni, et selgesti mõista selle produktiosa tekkimist, tema loomust ja neid seadusi, mis reguleerivad tema väärtuse järgnevat jaotumist. Täpselt samuti kasutatakse terminit manufaktuur mingit vahet tegemata kogu tootmise kohta, välja arvatud põllumajandus ja käsitöö. Seega kaob vahetegemine kahe suure, olemuselt erineva majandusajaloolise perioodi vahel: käsitsi tehtava töö jaotusele rajaneva pärismanufaktuuri perioodi ja masinate kasutamisele rajaneva kaasaegse töötuse perioodi vahel. Seepärast on endastmõistetav, et teooria, mis vaatleb kaasaja kapitalistlikku tootmist ainult mööduva staadiumina inimsoo majanduse ajaloos, peab kasutama termineid, mis erinevad tavalisest terminoloogiast, s. o. selliste autorite omast, kes käsitlevad seda tootmisvormi igavesena ja lõplikuna.

Ei ole ülearune öelda mõni sõna autori poolt kasutatud tsiteerimismeetodist. Enamikul juhtudel on tsitaadid temale üldise kombe kohaselt dokumentaalseteks tõenditeks, mis kinnitavad tekstis esiletoodud väiteid. Kuid paljudel juhtudel tsiteeritakse katkendeid majandusteadlaste teostest selleks, et näidata, millal, kus ja kelle poolt on teatav seisukoht esmakordselt selgesti avaldatud. Seda tehakse neil juhtudel, kus tsiteeritaval seisukohal on tähtsust ühel või teisel perioodil ühiskondlikus tootmises ja jaotuses valitsenud tingimuste enam või vähem adekvaatse väljendusena. Seejuures ei olene tsiteerimine sugugi sellest, kas tsitaadis esitatav seisukoht langeb ühte Marxi enese arvamusega, ehk, teiste sõnadega, kas see seisukoht on üldiselt kehtiv. Need tsitaadid täiendavad seega teksti teaduse ajaloost võetud jooksvate kommentaaridega.

Meie tõlge hõlmab ainult teose esimest raamatut. Kuid see esimene raamat on suurel määral omaette tervik ja kahekümne aasta kestel on tal olnud iseseisva teose positsioon. Teine raamat, mille ma andsin välja saksa keeles 1885. aastal, on kahtlemata mittetäielik ilma kolmanda raamatuta, mida ma ei jõua avaldada enne 1887. aasta lõppu. Kui kolmanda raamatu saksakeelne originaal on trükist ilmunud, siis on paras aeg hakata mõtlema mõlema raamatu ingliskeelse väljaande ettevalmistamisele.

Mandril nimetatakse «Kapitali» sageli «töölisklassi piibliks». Ükski neist, kes tunnevad töölisliikumist, ei hakka eitama, et «Kapitalis» tehtud järeldused kujunevad päev-päevalt järjest enam töölisklassi suure liikumise põhiprintsiipideks mitte ainult Saksamaal ja Šveitsis, vaid ka Prantsusmaal, Hollandis, Belgias, Ameerikas ja isegi Itaalias ning Hispaanias; et töölisklass kõikjal tunnistab need järeldused oma olukorra ja oma taotluste täpsei-

maks väljenduseks. Aga ka Inglismaal avaldavad Marxi teooriad just praegu väga suurt mõju sotsialistlikule liikumisele, mis levib «haritud» inimeste hulgas mitte vähem kui tööliskiassi ridades.

Aga see ei ole veel kõik. Kiiresti läheneb aeg, kus Inglismaa majandusliku olukorra põhjalik uurimine peab saama tungivaks natsionaalseks vajaduseks. Selle maa tööstussüsteemi arenemine, mis ei ole võimalik tootmise pideva ja kiire kasvuta ning järelikult turgude laienemiseta, on lähenemas surnud punktile. Vabakaubandus on tühjaks ammutanud oma ressursid; isegi Manchester kahtleb selles oma kunagises majanduslikus evangeeliumis.[1] Teiste maade kiiresti arenev tööstus on igal pool Inglise tootmisel teel ees, ja seda mitte ainult kaitsetollidega kaitstud turgudel, vaid ka vabaturgudel ja isegi siinpool La Manche'i. Kui tootlikud jõud kasvavad geomeetrilises progressioonis, siis turud laienevad parimal juhul aritmeetilises progressioonis. Näib, et aastail 1825—1867 järjekindlalt kordunud depressiooni, õitsengu, ületootmise ja kriisi kümneaastased tsüklid on tõepoolest lakanud, kuid ainult selleks, et tõugata meid äärmise lootusetuse, permanentse kroonilise depressiooni rappa. Õitsengu periood, mida nii ihaldavalt oodatakse, ei taha saabuda. Me vaevalt jõuame hakata tähele panema sümptoome, mis nagu kuulutaksid selle perioodi lähenemist, kui need sümptoomid kohe jälle kaovad. Igal aastal seisame talve tulekul raske küsimuse ees: «Mis teha töötutega?» Ja hoolimata sellest, et töötute arv iga päevaga kasvab, ei oska keegi sellele küsimusele vastata, ja me peaaegu võime välja arvestada momendi, millal töötud, kaotanud kannatuse, võtavad oma saatuse enda kätte. Ei ole kahtlust, et sellisel momendil peab kuuldama inimese häält, kelle teooria on Inglismaa majandusajaloo ja majandusliku olukorra eluaegse uurimise tulemus, ja kes selle uurimise tulemusena on jõudnud järeldusele, et vähemalt Euroopas on Inglismaa ainus maa, kus paratamatu sotsiaalne revolutsioon on võimalik täiesti rahulike ja legaalsete abinõudega. Seejuures ei unustanud ta küll kunagi lisamast, et vaevalt võib oodata, et Inglismaa valitsevad klassid alistuksid sellele rahulikule ja legaalsele revolutsioonile, tõstmata «mässu orjapidamise kaitseks».

Friedrich Engels.

5. novembril 1886. a.

---

[1] Manchesteri kaubanduskoja korralisel veerandaasta-koosolekul, mis peeti täna õhtul, puhkes vabakaubanduse küsimuses äge vaidlus. Esitati järgmine resolutsioon: «Pärast 40 aastat kestnud asjatut ootust, et teised natsioonid järgiksid vabakaubanduse küsimuses Inglismaa eeskuju, arvab koda, et on kätte jõudnud aeg oma seisukoha revideerimiseks.» Resolutsioon lükati tagasi ainult ühe hääle enamusega: 21 häält oli poolt ja 22 vastu. «Evening Standard», 1. novembrist 1886.

EESSÕNA NELJANDALE TRÜKILE

Pidasin vajalikuks anda neljandale trükile, nii tekstile kui ka märkustele, võimalikult lõpliku redaktsiooni. Ütlen lühidalt, kuidas ma selle ülesande täitsin.

Võrrelnud veel kord prantsuskeelset väljaannet ja Marxi käsikirjalisi märkusi, võtsin sellest väljaandest saksakeelsesse teksti veel mõned lisandused. Nad leiduvad lk. 80 (kolmandas trükis lk. 88) [käesolevas köites lk. 107], lk. 458—460 (kolmandas trükis lk. 509—510) [käesolevas köites lk. 426—428], lk. 547—551 (kolmandas trükis lk. 600) [käesolevas köites lk. 507—510], lk. 591—593 (kolmandas trükis lk. 644) [käesolevas köites lk. 544—546] ja lk. 596 (kolmandas trükis lk. 648) [käesolevas köites lk. 548] märkuses 79. Samuti viisin prantsuskeelse ja ingliskeelse väljaande eeskujul tekstisse üle (neljandas trükis lk. 461—467) [käesolevas köites lk. 428—433] pika märkuse mäekaevurite kohta (kolmandas trükis lk. 509—515). Teised väikesed muudatused on puhttehnilist laadi.

Edasi tegin veel mõned selgitavad lisamärkused, ja nimelt seal, kus arvasin, et muutunud ajaloolised tingimused seda nõuavad. Kõik need lisamärkused on pandud nurksulgudesse ja varustatud minu nimetähtedega.*

Vahepeal ilmunud ingliskeelse väljaande jaoks oli tarvis täielikult läbi vaadata rohkearvulised tsitaadid. Marxi noorem tütar Eleanor võttis selle töö enda teha ja võrdles kõik tsiteeritud kohad originaalidega, nii et rõhuvas enamuses olevad inglise allikatest võetud tsitaadid ei ole tagasi tõlgitud saksa keelest, vaid on võe-

* Käesolevas väljaandes on nurksulud asendatud loogeliste sulgudega. *Toim.*

tud ingliskeelsest algtekstist enesest. Niisiis pidin neljanda trüki puhul arvestama seda taastatud teksti. Seejuures tuli ilmsiks mõningaid väikesi ebatäpsusi: viited valelehekülgedele, mis on seletatavad osalt eksitustega vihikuist ärakirjutamisel, osalt kolme trüki jooksul kuhjunud trükivigadega; ebaõigesti pandud jutumärgid või vahelejätupunktid, mis on vältimatud massilisel tsiteerimisel väljakirjutuste vihikuist; kohati mitte kõige õnnestunumalt valitud sõnad tsitaatide tõlkimisel. Mõned kohad on tsiteeritud vanadest vihikutest, mis Marx koostas Pariisis aastail 1843—1845, kui ta ei osanud veel inglise keelt ja luges inglise majandusteadlaste teoseid prantsuskeelses tõlkes; kus tsitaadid on kahekordse tõlke tõttu omandanud pisut erineva varjundi, — näiteks Steuarti, Ure'i jt. tsiteerimisel, — seal kasutasin ingliskeelset teksti. Sama laadi on teisedki väikesed ebatäpsused ja konarused. Kui võrrelda neljandat trükki eelmistega, võib veenduda, et kogu see vaevanõudnud kontrollimisprotsess ei ole muutnud raamatus midagi nimetamisväärset. Ainult üht tsitaati ei ole üldse õnnestunud leida, nimelt tsitaati Richard Jonesist (neljandas trükis lk. 562 [käesolevas köites lk. 520], märkus 47); Marx on vist kogemata eksinud raamatu pealkirja suhtes *. Kõigi teiste tsitaatide tõestav jõud on praegusel täpsustatud kujul täielikult säilinud või koguni kasvanud.

Siinkohal pean aga tagasi tulema ühe vana loo juurde.

Tean nimelt ainult üht juhtumit, kus on kaheldud Marxi poolt toodud tsitaadi õigsuses. Et aga see lugu jätkus ka pärast Marxi surma, siis ei või ma sellest siinkohal vaikida.

Berliini «Concordias», Saksa vabrikantideühingu häälekandjas, ilmus 7. märtsil 1872. a. anonüümne artikkel: «Kuidas Karl Marx tsiteerib». Avaldades ülirohkesti kõlbelist meelepaha ja mitteparlamentlikke väljendusi, kinnitab artikli autor, et Marx olevat võltsinud tsitaadi Gladstone'i eelarvekõnest 16. aprillist 1863. a. (see tsitaat leidub Rahvusvahelise Töölisassotsiatsiooni Asutamismanifestis aastast 1864; sama tsitaati on korratud «Kapitali» I köites — neljandas trükis lk. 617, kolmandas trükis lk. 671 [käesolevas köites lk. 566]). «Hansardi» stenograafilises (quasi-ametlikus) aruandes ei olevat jälgegi Marxi poolt tsiteeritud lausest: «See rikkuse ja võimu peadpööritav suurenemine ... piirdub täiel määral varakate klassidega». «Seda lauset aga Gladstone'i kõnes üldse ei ole. Kõnes on öeldud otse vastupidist. (Ja edasi rasvase kirjaga:) **Marx on selle lause vormiliselt ja sisuliselt juurde luuletanud.**»

Marx, kellele see «Concordia» number maikuus kätte saadeti, vastas anonüümile «Volksstaati» 1. juuni numbris. Kuna ta enam ei mäletanud, millise ajalehe teksti järgi ta oli tsiteerinud, piirdus

* Marx ei ole eksinud raamatu pealkirja suhtes, vaid lehekülje numbri suhtes: lk. 37 asemel oli tal lk. 36 (vt. käesoleva köite lk. 520). *Toim.*

ta sellega, et näitas kõigepealt täiesti analoogilised tsitaadid kahes inglise väljaandes ja tsiteeris siis «Timesis» ilmunud teksti, mille järgi Gladstone ütles: «Säärane on meie maa seisukord rikkuse seisukohast vaadatuna. Pean tunnistama, et vaataksin peaaegu mure ja kurbusega sellele rikkuse ja võimu peadpööritavale suurenemisele, kui oleksin kindel, et see piirdub ainult varakate klassidega. Ent antud faktid ei anna meile mingisuguseid andmeid töölisrahvastiku olukorra kohta. Rikkuse suurenemine, mida ma praegu kirjeldasin ja mis põhineb minu arvates täiesti täpsetel andmetel, piirdub täiel määral varakate klassidega.»

Niisiis ütleb Gladstone siin, et tal oleks väga kahju, kui see nii oleks, aga see olevatki nii: see rikkuse ja võimu peadpööritav suurenemine piirduvat täiel määral varakate klassidega. Mis puutub quasi-ametlikku «Hansardi», siis ütleb Marx edasi: «Sellest tagantjärele kokkumeisterdatud redaktsioonist jättis härra Gladstone targu välja selle koha, mis Inglise varakantsleri suus on igatahes kompromiteeriv. See on, muide, Inglismaal harilik parlamendipruuk ja sugugi mitte väikese Laskeri leiutus Bebeli vastu.»

Anonüüm läheb järjest kurjemaks. Oma vastuses — «Concordias» 4. juulil — loobub ta kõigist kaudseist allikaist ja tähendab vooruslikult, et olevat «kombeks» tsiteerida parlamendikõnesid stenograafiliste aruannete järgi; aga, ütleb ta edasi, «Timesi» tekst (mis sisaldab «juurdeluuletatud» lauset) ja «Hansardi» oma (kus seda lauset ei ole) «langevad sisuliselt täiesti ühte», «Timesi» tekst sisaldab ka ütlust, mis on «otsene vastand tollele Asutamismanifesti kurikuulsale kohale»; seejuures vaikib see mehike hoolega sellest, et «Timesi» tekst sisaldab selle niinimetatud «otsese vastandi» kõrval just nimelt «toda kurikuulsat kohta»! Sellest kõigest hoolimata tunneb anonüüm, et ta on pigis ja et ainult uus riugas võib teda päästa. Oma artikli, mis, nagu praegu tõestasime, otse nõretab «häbematust valelikkusest», topib ta valitud sõimusõnu täis, nagu näiteks: «mala fides», «ebaausus», «vale-andmed», «see valelik tsitaat», «häbematu valelikkus», «täiesti võltsitud tsitaat», «see võltsing», «lihtsalt jultunud» jne. Kuid samal ajal peab ta vajalikuks juhtida vaidlusalune küsimus teisele pinnale ning lubab seepärast «selgitada ühes teises artiklis, missuguse tähenduse meie (s. o. «mittevalelik» anonüüm) anname Gladstone'i sõnade sisule». Nagu oleks anonüümi arvamisel, mis ei ole sugugi mõõduandev, üldse midagi tegemist kogu asjaga! See teine artikkel ilmus «Concordias» 11. juulil.

Marx vastas veel kord 7. augusti «Volksstaatis», tsiteerides nüüd vastava koha ka ajalehtede «Morning Star» ja «Morning Advertiser» 1863. a. 17. aprilli numbrist. Mõlema allika järgi ütles Gladstone, et ta vaataks murega jne. sellele rikkuse ja võimu peadpööritavale suurenemisele, kui ta arvaks, et see piirdub ainult

jõukate klassidega (classes in easy circumstances). Kuid see suurenemine piirduvatki klassidega, kel on omandit (entirely confined to classes possessed of property). Niisiis korratakse nendeski tekstides sõna-sõnalt lauset, mis öeldi olevat Marxi poolt «juurde luuletatud». Edasi teeb Marx «Timesi» ja «Hansardi» tekstide võrdlemisega veel kord kindlaks, et see lause, mille ehtsus on tõestatud sellega, et ta ilmus järgmisel hommikul samas sõnastuses kolmes üksteisest sõltumatus ajalehes, puudub ometigi «Hansardi» aruandes, mis üldtuntud «kombe» kohaselt on kõneleja poolt läbi vaadatud, ja et — Marxi väljenduse järgi — Gladstone on selle lause «tagantjärele ära näpanud»; lõpuks ütleb Marx, et tal pole enam aega anonüümiga tegemist teha. Näib aga, et viimase isu oli niigi juba täis, — vähemalt ei saadetud Marxile enam «Concordia» numbreid.

Sellega näis asi olevat lõpetatud ja maha maetud. Tõsi küll, pärast seda me saime Cambridge'i ülikooliga ühenduses olevailt inimestelt paaril korral teada salapärastest kuuldustest kohutava kirjandusliku kuritöö kohta, mille Marx olevat «Kapitalis» korda saatnud; aga kõigist uurimistest hoolimata ei olnud absoluutselt võimalik midagi lähemat teada saada. Siis, 29. novembril 1883. a., kaheksa kuud pärast Marxi surma, ilmus «Timesis» kiri, dateeritud Trinity College, Cambridge, ja alla kirjutatud Sedley Taylori poolt; see mehike, kes tegeleb vaguraima kooperatsiooni alal, andis meile täiesti ootamatult lõpliku selguse mitte ainult Cambridge'i keelepeksu, vaid ka «Concordia» anonüümi kohta.

«Eriti huvitav on,» ütleb Trinity College'i mehike, «et professor Brentanol (kes tol ajal oli professoriks Breslaus, praegu aga Strassburgis) läks korda ... paljastada mala fides, mis kahtlemata on dikteerinud (Asutamis-)manifestis leiduva tsitaadi Gladstone'i kõnest. Härra Karl Marx, kes ... püüdis tsitaati kaitsta, varises varsti kokku Brentano meisterlike löökide all, kuid julges veel surmakrampides (deadly shifts) kinnitada, et härra Gladstone on enne oma kõne avaldamist «Hansardis» ümber teinud «Timesis» 17. aprillil 1863 ilmunud teksti, ja välja jätnud koha, mis igatahes kompromiteeris teda kui Inglise varakantslerit. Kui Brentano mõlema teksti üksikasjalise võrdlemise teel tõestas, et «Timesi» ja «Hansardi» tekstid langevad ühte ja et nad absoluutselt ei võimalda seda mõtet, mis Gladstone'i kõnele on antud osavalt väljakistud tsitaatide abil, siis taganes Marx ajapuuduse ettekäändel!»

Siia ongi siis koer maetud! Ja kui toreda pildi maalib Cambridge'i tootlik-kooperatiivne fantaasia härra Brentano anonüümsest kampaaniast «Concordia» veergudel! Nii seisis ta, see Saksa vabrikantide ühingu Püha Jüri, ja nii vehkis ta mõõgaga, andes «meisterlikke lööke», kuna põrgulohe Marx tema jalge ees «varsti surmakrampides» hinge heitis!

Ja ometi on kogu see ariostolik lahingukirjeldus ainult selleks, et maskeerida meie Püha Jüri riukaid. Siin pole enam juttu «juurdeluuletamisest» ega «võltsimisest», vaid ainult «osavasti väljakistud tsitaatidest» (craftily isolated quotation). Kogu küsimus on viidud teisele pinnale, ja Püha Jüri ning ta Cambridge'i kannupoiss teavad väga hästi, mispärast.

Eleanor Marx vastas kuukirjas «To-Day» (1884. a. veebruar), sest «Times» oli keeldunud tema artiklit vastu võtmast. Ta viis vaidluse tagasi sellele ainsale punktile, mis õieti oligi vaidluse sisuks: kas Marx on kõnesoleva lause «juurde luuletanud» või ei ole? Sellele vastas härra Sedley Taylor, et tema arvates «küsimus, kas teatud lause on Gladstone'i kõnes sees või ei ole», olevat Marxi ja Brentano vahelises vaidluses «täiesti teisejärgulise tähtsusega, võrreldes küsimusega, kas tsitaat on tehtud kavatsusega Gladstone'i sõnade mõtet edasi anda või moonutada». Edasi nõustub ta, et «Timesi» tekst «tõesti sisaldab sõnalist vasturääkivust», aga et kõne ülejäänud sisu, kui seda tõlgitseda õigesti, s. o. liberaal-gladstonlikus mõttes, näitab, mida härra Gladstone öelda *tahtis* («To-Day», 1884. a. märts). Kõige koomilisem seejuures on, et meie Cambridge'i mehike tahab nüüd tingimata tsiteerida kõnet mitte «Hansardist», nagu see anonüümse Brentano arvates on «kombeks», vaid «Timesi» tekstist, mida seesama Brentano nimetab «paratamatult hooletuks». Ja see on loomulik, sest «Hansardis» pole ju seda fataalset lauset!

Eleanor Marxil ei olnud kuigi raske kummutada seda argumentatsiooni samas «To-Day» numbris. Emb-kumb: kas härra Taylor on lugenud 1872. aasta poleemikat, ja siis on tema nüüd «valetanud», — mitte ainult «juurde luuletanud», vaid ka «olematuks luuletanud»; või ta ei ole seda poleemikat lugenud, ja siis poleks ta tohtinud suud paotada. Igatahes on kindel, et ta sugugi ei julgenud enam toetada oma sõbra Brentano süüdistust, et Marx olevat tsitaadi «juurde luuletanud». Vastupidi, ta ei süüdista nüüd Marxi enam «juurdeluuletamises», vaid ühe tähtsa lause väljajätmises. Sedasama lauset on aga tsiteeritud Asutamismanifesti 5. leheküljel, mõni rida eespool lausest, mis olevat «juurde luuletatud». Ja mis puutub «vasturääkivusse» Gladstone'i kõnes, siis ei keegi muu kui Marx ise räägib «Kapitalis», lehekülg 618 (3. trükis lk. 672 [käesolevas köites lk. 567]), märkus 105, «rohkearvulistest karjuvaist vasturääkivustest Gladstone'i 1863. ja 1864. a. eelarvekõnedes»! Ta ainult ei taha neid vasturääkivusi Sedley Taylori kombel liberaalselt maha matta. E. Marxi vastus lõpeb järgmise lõppkokkuvõttega: «Tegelikult ei ole Marx midagi nimetamisväärset välja jätnud ega ole vähimatki juurde luuletanud. Kuid ta on taastanud ja unustusest päästnud ühe teatava lause Gladstone'i kõnest, mis Gladstone kahtlemata on öelnud, mis aga «Hansardi» tekstist kuidagi välja on lipsanud.»

Nüüd oli ka härra Sedley Taylori isu täis, ja kogu see professorijant, mis kestis kaks aastakümmet ja haaras kaks suurt maad, lõppes sellega, et keegi ei julgenud enam puudutada Marxi kirjanduslikku ausameelsust. Härra Sedley Taylor aga usub sestsaadik härra Brentano kirjanduslikke lahingukirjeldusi kindlasti niisama vähe kui härra Brentano usub nüüd «Hansardi» paavstlikku ilmeksimatust.

F. Engels.

London, 25. juunil 1890. a.

ESIMENE RAAMAT

KAPITALI TOOTMISE PROTSESS

ESIMENE OSA

KAUP JA RAHA

ESIMENE PEATÜKK

KAUP

1. KAUBA KAKS TEGURIT: TARBIMISVÄÄRTUS JA VÄÄRTUS (VÄÄRTUSE SUBSTANTS, VÄÄRTUSE SUURUS)

Ühiskondades, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis, esineb rikkus «määratu suure kaupade koguna»[1] ja üksik kaup selle rikkuse elementaarse vormina. Meie uurimus algab seepärast kauba analüüsist.

Kaup on kõigepealt väline ese, asi, mis tänu oma omadustele rahuldab mingisuguseid inimtarbeid. Nende tarvete loomus, ükskõik, kas nad tekivad näiteks kõhust või fantaasiast, ei muuda sugugi asja.[2] Siin ei ole tegemist ka sellega, kuidas antud asi inimtarvet rahuldab: kas vahetult elatusvahendina, s. o. tarbimisesemena, või kaudsel teel tootmisvahendina.

Iga kasulikku asja, nagu rauda, paberit jne., tuleb vaadelda kahest seisukohast: kvaliteedi ja kvantiteedi järgi. Iga säärane asi on paljude omaduste kogum ja võib seetõttu olla kasulik mitmest küljest. Avastada need mitmesugused küljed ja seega asjade mitmesugused tarvitusviisid on ajaloolise arenemise ülesanne.[3]

---

[1] *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 3 [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 13].

[2] «Soov eeldab tarvet; see on vaimu isu, mis on talle niisama loomulikult omane kui nälg kehale... suurem osa (asju) saab oma väärtuse sellest, et nad rahuldavad vaimu vajadusi». *Nicholas Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations etc.». London 1696, lk. 2, 3.

[3] «Asjadel on omad sisemised omadused (vertue — see on Barbonil spetsiifiline sõna tarbimisväärtuse jaoks), mis kõikjal jäävad samaks, nagu näiteks magneti omadus rauda ligi tõmmata» (*N. Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter etc.». London 1696, lk. 6). Magneti omadus rauda ligi tõmmata sai kasulikuks alles siis, kui selle kaudu avastati magneti polaarsus.

See käib ka ühiskondlike mõõtude leidmise kohta kasulike asjade kvantitatiivse külje mõõtmiseks. Kaubamõõtude erinevused tulevad osalt mõõdetavate esemete erinevast loomusest, osalt kokkuleppest.

Asja kasulikkus teeb tema tarbimisväärtuseks.[4] Aga see kasulikkus ei ripu õhus. Kasulikkus ei eksisteeri väljaspool kaubakeha ennast, sest ta oleneb kaubakeha omadustest. Kaubakeha ise, nagu raud, nisu, teemant jne., on seega tarbimisväärtus ehk hüve. See kaubakeha iseloom ei olene sellest, kas ta tarbimisomaduste omandamine maksab inimesele palju või vähe tööd. Tarbimisväärtuste vaatlemisel eeldatakse alati nende kindlat hulka, nagu tosin kelli, küünar lõuendit, tonn rauda jne. Kaupade tarbimisväärtused on erilise distsipliini, kaubateaduse aineks.[5] Tarbimisväärtus realiseerub ainult tarbimises. Tarbimisväärtused moodustavad rikkuse ainelise sisu, olgu rikkusel mistahes ühiskondlik vorm. Meie poolt vaadeldavas ühiskonnavormis on nad ühtlasi vahetusväärtuse ainelised kandjad.

Vahetusväärtus esineb kõigepealt kvantitatiivse suhtena, proportsioonina, milles üht liiki tarbimisväärtused vahetatakse teist liiki tarbimisväärtuste vastu[6], suhtena, mis alatasa muutub, olenevalt ajast ja kohast. Vahetusväärtus näib seepärast olevat midagi juhuslikku ning puhtrelatiivset ja kauba sisemine, immanentne vahetusväärtus (valeur intrinsèque) näib seega olevat mingi contradictio in adjecto.[7] Vaadelgem asja lähemalt.

Teatud kaup, näiteks kvarter nisu, on vahetatav *x* saapaviksi või *y* siidi või *z* kulla vastu jne., ühe sõnaga teiste kaupade vastu kõige erinevamais proportsioonides. Järelikult on nisul mitmesuguseid vahetusväärtusi, mitte üksainus. Et aga *x* saapaviksi, samuti *y* siidi, samuti *z* kulda jne. on kvarteri nisu vahetusväärtuseks,

---

[4] «Mingi asja loomulik väärtus [natural worth] seisab ta võimes rahuldada tarbeid või teenida inimelu mugavusi» (*John Locke:* «Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, «Works» väljaanne, London 1777, II kd., lk. 28). XVII sajandi inglise kirjanikel me leiame veel sageli sõna «worth» tarbimisväärtuse ja sõna «value» vahetusväärtuse tähenduses; see vastab täiesti inglise keele vaimule, mis meeleldi väljendab vahetuid asju germaani päritolu sõnadega ja reflekteeritud asju romaani päritolu sõnadega.

[5] Kodanlikus ühiskonnas valitseb fictio juris [juriidiline fiktsioon], et igal inimesel kui kaubaostjal on entsüklopeedilised teadmised kaubateaduses.

[6] «Väärtus on vahetussuhe, milles saab vahetada üht asja teise vastu, üht produkti hulka teise vastu» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 889).

[7] «Millelgi ei saa olla sisemist väärtust» (*N. Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter etc.». London 1696, lk. 6) või, nagu ütleb Butler:

«The value of a thing
is just as much as it will bring».

[Asi maksab täpselt niipalju, kuipalju ta sisse toob].

siis peavad *x* saapaviksi, *y* siidi, *z* kulda jne. olema üksteisega asendatavad ehk ühesuurused vahetusväärtused. Sellest järeldub esiteks: ühe ja sellesama kauba antud vahetusväärtused väljendavad midagi võrdset. Ja teiseks: vahetusväärtus saab üldse olla ainult mingi endast erineva sisu väljendusviisiks, «avaldumisvormiks».

Edasi, võtame kaks kaupa, näiteks nisu ja raua. Olgu neil mistahes vahetussuhe, see on alati väljendatav võrrandiga, milles antud hulk nisu võrdutatakse teatud hulga rauaga, näiteks 1 kvarter nisu = *a* tsentnerit rauda. Mis ütleb see võrrand? Et kahes erinevas asjas, 1 kvarteris nisus ja *a* tsentneris rauas, on olemas midagi ühist ja et see ühine on võrdse suurusega. Mõlemad võrduvad järelikult millegi kolmandaga, mis iseendast ei ole üks ega teine. Kumbki neist, kuivõrd ta on vahetusväärtus, peab järelikult olema redutseeritav sellele kolmandale.

Selgitame seda lihtsa geomeetrilise näitega. Sirgjooneliste kujundite pindala kindlaksmääramiseks ja võrdlemiseks jaotatakse nad kolmnurkadeks. Kolmnurk ise taandatakse ta nähtavast kujundist hoopis erinevaks väljendiks — aluse ja kõrguse pooleks korrutiseks. Samuti tuleb ka kaupade vahetusväärtused taandada millelegi ühisele, millest nad väljendavad suuremat või vähemat hulka.

Selleks ühiseks ei saa olla kaupade geomeetriline, füüsikaline, keemiline ega mingi muu looduslik omadus. Kaupade kehalised omadused tulevad siin üldse arvesse ainult niivõrd, kuivõrd nad teevad kaubad kasulikuks, s. o. teevad nad tarbimisväärtusteks. Teiselt poolt aga on silmanähtav, et kaupade vahetussuhet iseloomustab just abstraheerumine nende tarbimisväärtustest. Selle vahetussuhte piirides maksab üks tarbimisväärtus täpselt niisama palju kui iga teine, kui teda ainult on olemas vastavas proportsioonis. Ehk, nagu ütleb vana Barbon: «Üks kaubasort on niisama hea kui teine, kui nende vahetusväärtus on võrdne. Võrdse vahetusväärtusega asjade vahel pole erinevust ega vahet.»[8] Tarbimisväärtustena on kaubad kõigepealt erinevad oma kvaliteedilt, vahetusväärtustena võivad nad olla ainult mitmesuguse kvantiteediga ega sisalda järelikult aatomitki tarbimisväärtust.

Kui kõrvale jätta kaubakehade tarbimisväärtus, siis jääb neile ainult üks omadus, nimelt see, et nad on töö produktid. Nüüd omandab aga ka töö produkt uue kuju. Kui me abstraheerume tema tarbimisväärtusest, siis abstraheerume ka tema materiaalsetest koostusosadest ja vormidest, mis teevad ta tarbimisväärtuseks. See pole enam laud ega maja ega lõng ega mingi muu kasulik asi.

[8] «Üks kaubasort on niisama hea kui teine, kui nende vahetusväärtus on võrdne. Võrdse vahetusväärtusega asjade vahel pole erinevust ega vahet... Saja naelsterlingi eest tina või rauda on niisama suure vahetusväärtusega kui saja naelsterlingi eest hõbedat või kulda» (*N. Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter etc.». London 1696, lk. 53 ja 7).

Kõik ta meeltega tajutavad omadused on kustunud. See pole ka enam tisleritöö ega ehitustöö ega ketrustöö ega mingi muu kindla tootliku töö produkt. Koos töö produktide kasuliku iseloomuga kaob ka neis väljendatud tööde kasulik iseloom, kaovad järelikult ka nende tööde mitmesugused konkreetsed vormid; nad enam ei erine üksteisest, vaid on kõik taandatud ühesugusele inimtööle, abstraktsele inimtööle.

Vaadakem nüüd töö produktide residuumi [ülejääki]. Neist ei ole muud üle jäänud kui ühesugune viirastuslik esemlikkus, erinevusteta inimtöö lihtne kalgastus, s. o. inimtöötõu kulutuse kalgastus, olenemata selle kulutuse vormist. Need asjad väljendavad nüüd ainult seda, et nende tootmiseks on kulutatud inimtöötõudu, on akumuleeritud inimtööd. Selle neile ühise ühiskondliku substantsi kristallidena on nad väärtused — kaubaväärtused.

Kaupade vahetussuhtes eneses esines nende vahetusväärtus meile kui midagi täiesti sõltumatut nende tarbimisväärtustest. Kui me tõepoolest abstraheerume töö produktide tarbimisväärtusest, siis saame nende äsjadefineeritud väärtuse. Järelikult, see ühine, mis väljendub kaupade vahetussuhtes ehk vahetusväärtuses, on kauba väärtus. Uurimise edasine käik viib meid tagasi vahetusväärtuse juurde kui väärtuse paratamatu väljendusviisi ehk avaldumisvormi juurde; ometigi tuleb esialgu vaadelda väärtust sellest vormist sõltumatult.

Niisiis tarbimisväärtusel ehk hüvel on väärtus ainult selletõttu, et temas on asjastatud ehk materialiseeritud abstraktset inimtööd. Kuidas tuleb aga mõõta ta väärtuse suurust? Temas sisalduva «väärtustloova substantsi» hulgaga, töö hulgaga. Töö enese hulk on mõõdetav töö kestusega, tööajaga, ja tööaja mõõtmiseks on omakorda olemas maastaap, teatavad ajaühikud, nagu tund, päev jne.

Kuna kauba väärtuse määrab tema tootmiseks kulutatud töö hulk, siis võiks näida, et kaup on seda väärtuslikum, mida laisem või oskamatum on kaupa tootev inimene, sest ta tarvitab kauba valmistamiseks seda rohkem aega. Kuid väärtuse substantsi moodustav töö on ühesugune inimtöö, ühe ja sellesama inimtöötõu kulutus. Ühiskonna kogu tööjõud, mis väljendub kaupade maailma väärtustes, esineb siin ühe ja sellesama inimtööjõuna, kuigi ta koosneb arvutuist individuaalseist tööjõududest. Igaüks neist individuaalseist tööjõududest on niisamasugune inimtööjõud nagu iga teinegi, kuivõrd tal on keskmise ühiskondliku tööjõu iseloom ja kuivõrd ta funktsioneerib sellise keskmise ühiskondliku tööjõuna, vajades järelikult teatud kauba tootmiseks samuti ainult keskmiselt vajalikku ehk ühiskondlikult vajalikku tööaega. Ühiskondlikult vajalik tööaeg on tööaeg, mis on vajalik mingi tarbimisväärtuse valmistamiseks olemasolevail ühiskondlikult normaalseil tootmistingimustel ning antud ühiskonnas olemasoleva keskmise tööoskuse ja tööintensiivsuse taseme puhul. Näiteks Inglismaal pärast aurujõul

töötavate kudumistelgede tarvituselevõtmist piisas võib-olla poolest sellest tööst, mis varem oli vajalik selleks, et muuta kangaks antud hulk lõnga. Inglise käsitsikuduja vajas selleks tegelikult hiljemgi niisama palju tööaega kui varem, aga ta individuaalse töötunni produkt kujutas enesest nüüd ainult poolt ühiskondlikku töötundi ja selle produkti väärtus langes seetõttu poole võrra.

Niisiis, antud tarbimisväärtuse väärtuse suuruse määrab ainult ühiskondlikult vajaliku töö hulk ehk selle tarbimisväärtuse valmistamiseks ühiskondlikult vajalik tööaeg.[9] Igal üksikul kaubal on siin üldse oma liigi keskmise eksemplari tähendus.[10] Kaupadel, mis sisaldavad võrdseid tööhulki ehk on toodetavad ühepikkuse tööajaga, on sellepärast ka ühesugune väärtuse suurus. Ühe kauba väärtus suhtub iga teise kauba väärtusesse nagu ühe tootmiseks vajalik tööaeg suhtub teise tootmiseks vajalikku tööaega. «Väärtustena on kõik kaubad ainult kindlad hulgad tardunud tööaega.»[11]

Järelikult oleks kauba väärtuse suurus püsiv, kui tema tootmiseks vajalik tööaeg püsiv oleks. Viimane aga muutub iga muudatusega töö tootlikus jõus. Töö tootliku jõu määravad mitmesugused asjaolud, muu hulgas tööliste keskmise oskuse aste, teaduse ja ta tehnoloogilise rakendamise arenemisaste, tootmisprotsessi ühiskondlik kombinatsioon, tootmisvahendite ulatus ja efektiivsus ning looduslikud tingimused. Sama tööhulk väljendub näiteks soodsal aastal 8 bušselis nisus, ebasoodsal aga ainult 4 bušselis. Sama tööhulk annab rikkalikes kaevandustes rohkem metalli kui kehvades kaevandustes jne. Teemante leidub maakoores harva ja nende leidmine maksab seepärast keskmiselt palju tööaega. Järelikult sisaldab nende väike kogus palju tööd. Jacob kahtleb, kas kuld kunagi on maksnud oma täit väärtust. Veel enam käib see teemandi kohta. Eschwege järgi ei küündinud Brasiilia teemandikaevanduste kaheksakümne aasta kogutoodang 1823. aastal Brasiilia suhkru- või kohviistandike $1^1/_2$ aasta keskmise toodangu hinnani, kuigi esimene väljendas palju rohkem tööd, seega rohkem väärtust. Rikkalikumais kaevandustes annaks sama tööhulk rohkem teemante ja nende väärtus langeks. Kui õnnestuks vähese töökuluga muuta kivisütt teemandiks, siis teemandi väärtus võiks langeda telliskivi

[9] *Märkus 2. trükile.* «Nende (tarbimisesemete) väärtus, kui neid vahetatakse üksteise vastu, on määratud töö hulgaga, mis on nende tootmiseks tingimata vajalik ja tavaliselt kulutatav» («Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.». London, lk. 36). Sel läinud sajandi tähelepanuväärsel anonüümsel väljaandel ei ole aastaarvu. Tema sisust aga selgub, et ta on ilmunud George II ajal, umbes 1739. või 1740. aastal.

[10] «Kõik sama liiki tooted moodustavad õieti õelda ühe massi, mille hind kujuneb üldiselt, erilistest asjaoludest olenemata» *(Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 893).

[11] *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 6 [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 16].

väärtusest madalamale. Üldse, mida suurem on töö tootlik jõud, seda lühem on kaubaeseme valmistamiseks vajalik tööaeg, seda väiksem kaubaesemes kristalliseerunud töömass, seda väiksem kaubaeseme väärtus. Ümberpöördult, mida väiksem on töö tootlik jõud, seda pikem on kaubaeseme valmistamiseks vajalik tööaeg ja seda suurem on ta väärtus. Kauba väärtuse suurus muutub järelikult proportsionaalselt kaubas realiseerunud töö hulgaga ja pöördproportsionaalselt selle töö tootliku jõuga.

Asi võib olla tarbimisväärtus, olemata väärtus. Nii on lugu siis, kui asja kasulikkus inimesele ei ole vahendatud tööga. Näiteks õhk, harimata maapind, looduslikud niidud, metsikult kasvav mets jne. Asi võib olla kasulik ja inimtöö produkt, ilma et ta oleks kaup. Kes oma produktiga rahuldab omaenese tarvet, see loob küll tarbimisväärtust, mitte aga kaupa. Et toota kaupa, peab ta tootma mitte ainult tarbimisväärtust, vaid tarbimisväärtust teistele, ühiskondlikku tarbimisväärtust. { Ja mitte ainult teistele üldse. Keskaegne talupoeg tootis rendivilja feodaalhärrale ja kümnisevilja papile. Aga rendivili ja kümnisevili ei saanud seetõttu veel kaubaks, et nad toodeti teistele. Et muutuda kaubaks, peab produkt vahetuse teel selle kätte minema, kellele ta on tarbimisväärtuseks }.[11a] Lõpuks ei saa ükski asi olla väärtus, ilma et ta oleks tarbimisese. Kui asi on kasutu, siis on kasutu ka temas sisalduv töö, mis ei tule arvesse tööna ega moodusta sellepärast mingit väärtust.

2. KAUPADES SISALDUVA TÖÖ KAHESUGUNE ISELOOM

Esialgu esines kaup meile kahesugusena: tarbimisväärtusena ja vahetusväärtusena. Hiljem selgus, et ka töö, kuivõrd ta on väljendatud väärtuses, ei oma enam neid tunnuseid, mis kuuluvad talle kui tarbimisväärtuste loojale. See kaubas sisalduva töö kahesugune loomus on minu poolt esmakordselt kriitiliselt tõestatud.[12] Kuna see punkt on aluspunktiks, mille ümber keerleb poliitilise ökonoomia mõistmine, siis tuleb seda siin lähemalt valgustada.

Võtame kaks kaupa, näiteks ühe kuue ja 10 küünart lõuendit. Esimese väärtus olgu kaks korda suurem kui viimase väärtus, nii et kui 10 küünart lõuendit = w, siis kuub = $2w$.

Kuub on tarbimisväärtus, mis rahuldab erilist tarvet. Tema valmistamiseks on vaja kindlat liiki tootlikku tegevust. Selle tegevuse määravad kindlaks ta otstarve, operatsioonide iseloom, objekt, vahendid ja tulemused. Tööd, mille kasulikkus tuleb sel viisil esile

[11a] { *Märkus 4. trükile.* Asetasin vahele sulgudes olevad laused, sest nende puudumise tõttu tekkis sageli vääräarvamine, nagu peaks Marx kaubaks iga produkti, mida ei tarbi tootja, vaid keegi teine. — *F. E.* }

[12] *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 12, 13 jt. [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 21, 22, 23 и др.].

tema produkti tarbimisväärtuses ehk selles, et tema produkt on tarbimisväärtus, nimetame lühidalt kasulikuks tööks. Sellest seisukohast vaadeldakse tööd alati ühenduses ta kasuefektiga.

Nagu kuub ja lõuend on kvalitatiivselt erinevad tarbimisväärtused, nii on ka töö, millega nad luuakse, kvalitatiivselt erinev — rätsepatöö ja kangrutöö. Kui need asjad ei oleks kvalitatiivselt erinevad tarbimisväärtused ja järelikult ei oleks kvalitatiivselt erineva kasuliku töö produktid, siis ei saaks nad teineteise suhtes üldse kaupadena esineda. Kuube ei vahetata kuue vastu, üht tarbimisväärtust ei vahetata teise samasuguse tarbimisväärtuse vastu.

Erinevate tarbimisväärtuste ehk kaubakehade kogumis avaldub perekonnalt, liigilt, sugukonnalt, alamliigilt ja teisendilt niisama erinevate kasulike tööde kogum — ühiskondlik tööjaotus. Viimane on kaubatootmise olemasolu tingimus, kuigi, ümberpöördult, kaubatootmine ei ole ühiskondliku tööjaotuse olemasolu tingimus. Vana-india kogukonnas töö on ühiskondlikult jaotatud, kuid töö produktid ei ole kaubad. Või võtame lähema näite: igas vabrikus on töö süstemaatiliselt jaotatud, aga see jaotus ei tulene sellest, et töölised vahetaksid oma individuaalseid produkte. Ainult iseseisvate ja üksteisest olenematute eratööde produktid esinevad üksteise suhtes kaupadena.

Niisiis nägime, et iga kauba tarbimisväärtus sisaldab teatavat otstarbekohast tootlikku tegevust ehk kasulikku tööd. Tarbimisväärtused ei saa esineda üksteise suhtes kaupadena, kui nad ei sisalda kvalitatiivselt erinevaid kasulikke töid. Ühiskonnas, mille produktid üldiselt omandavad kauba vormi, s. o. kaubatootjate ühiskonnas, see kvalitatiivne erinevus kasulike tööde vahel, mida teostatakse üksteisest olenemata, iseseisvate tootjate eraettevõttena, areneb paljudest lülidest koosnevaks süsteemiks, ühiskondlikuks tööjaotuseks.

Kuuele on muide ükskõik, kas teda kannab rätsep ise või rätsepa töötellija. Mõlemal juhul funktsioneerib kuub tarbimisväärtusena. Niisama vähe muutub iseendast kuue ja teda tootva töö vahekord sellest, et rätsepatöö saab eri elukutseks, ühiskondliku tööjaotuse iseseisvaks lüliks. Kus kehakatte vajadus seda nõudis, seal on inimene aastatuhandeid rätsepatööd teinud, enne kui temast rätsep sai. Aga kuub, lõuend ja üldse iga ainelise rikkuse element, mida looduses valmis kujul ei ole, on alati võlgnenud oma olemasolu erilisele otstarbekohasele tootlikule tegevusele, mis kohandab teatud looduslikke aineid teatud inimtarvetele. Töö kui tarbimisväärtuste looja, kui kasulik töö, on järelikult inimese olemasolu tingimus, sõltumatu igast ühiskonnavormist; see on põline looduslik paratamatus, mis teeb võimalikuks ainevahetuse inimese ja looduse vahel, mis niisiis teeb võimalikuks inimese elu.

Tarbimisväärtused: kuub, lõuend jne., lühidalt kaubakehad, on kahe elemendi — loodusliku aine ja töö ühendid. Kui maha arvata

kuues, lõuendis jne. sisalduvate mitmesuguste kasulike tööde kogusumma, siis jääb alati üle teatav materiaalne substraat, mis on olemas looduse poolest, inimese kaastegevuseta. Inimene võib oma tootmises toimida ainult nii, nagu toimib loodus ise, s. o. ta võib ainult muuta ainete vorme.[13] Veel enamgi. Loodusjõud toetavad teda pidevalt selles vormimistöös eneses. Töö ei ole järelikult enda poolt toodetud tarbimisväärtuste, ainelise rikkuse ainus allikas. Töö on rikkuse isa, nagu ütleb William Petty, ja maa on rikkuse ema.

Siirdugem nüüd kaubalt kui tarbimisesemelt kaubaväärtusele. Meie eelduse kohaselt on kuuel kaks korda suurem väärtus kui lõuendil. Kuid see on ainult kvantitatiivne erinevus, mis esialgu veel ei huvita meid. Seepärast tuletame meelde, et kui ühe kuue väärtus on kaks korda suurem kui 10 küünra lõuendi väärtus, siis 20 küünral lõuendil on seesama väärtuse suurus, mis ühel kuuel. Väärtustena on kuub ja lõuend ühest ja sellestsamast substantsist asjad, nad on ühesuguse töö objektiivsed väljendused. Rätsepatöö ja kangrutöö on aga kvalitatiivselt erinevad tööd. Ometigi on ühiskondlikke olukordi, kus üks ja seesama inimene vaheldumisi õmbleb ja koob, kus järelikult need mõlemad erinevad tööviisid on ainult ühe ja sellesama indiviidi töö teisendid ega ole veel eri indiviidide kindlad erifunktsioonid, — just nagu kuub, mida me rätsep teeb täna, ja püksid, mis ta teeb homme, on ainult ühe ja sellesama individuaaltöö variatsioonid. Edasi, igapäevased kogemused näitavad, et meie kapitalistlikus ühiskonnas, olenevalt töönõudmise vahelduvast suunast, pakutakse teatavat osa inimtööd kord rätsepatöö vormis, kord kangrutöö vormis. See töövormide muutus muidugi ei toimu hõõrumiseta, aga ta peab toimuma. Kui jätta kõrvale tootliku tegevuse kindlakujulisus ja järelikult töö kasulik iseloom, siis jääb talle ainult see, et ta on inimtööjõu kulutus. Rätsepatöö ja kangrutöö, kuigi nad on kvalitatiivselt erinevad tootliku tegevuse liigid, on mõlemad inimese aju, lihaste, närvide, käte jne. tootlik kulutus, ja selles mõttes on nad mõlemad inimtöö. Nad on ainult inimtööjõu kulutamise kaks eri vormi. Inimtööjõud ise peab igatahes olema enam või vähem arenenud, et teda saaks kulutada ühes või teises vormis. Kauba väärtus aga väljen-

[13] «Kõik maailma nähtused, ükskõik kas nad on inimese kätetöö või on tekkinud üldiste loodusseaduste alusel, ei kujuta enesest tegelikku loomingut, vaid ainult mateeria muundumist. Ühendamine ja lahutamine on ainsad elemendid, mis inimmõistus leiab taastootmise idee analüüsimisel; samuti on lugu väärtuse (tarbimisväärtuse, kuigi Verri, polemiseerides siin füsiokraatidega, ei tea õieti ise, mis laadi väärtusest ta kõneleb) ja rikkuste taastootmises, kui muld, õhk ja vesi muutuvad põldudel viljaks, või putukate eritused muutuvad inimkäe läbi siidiks, või üksikud metallitükid ühendatakse kellamehhanismiks» (*Pietro Verri:* «Meditazioni sulla Economia Politica» (esmakordselt trükitud 1773. a.) *Custodi* itaalia majandusteadlaste väljaandes, Parte Moderna, XV kd., lk. 21, 22).

dab lihtsalt inimtööd, inimtöö kulutust üldse. Nagu kodanlikus ühiskonnas kindral või pankur etendab suurt osa, lihtsalt inimene aga üpris nigelat[14], nii on siin lugu ka inimtööga. See on lihtsa tööjõu kulutus, säärase tööjõu, mida omab keskmiselt iga hariliku, ilma erilise ettevalmistuseta inimese kehaline organism. *Lihtne keskmine töö* ise muutub küll oma iseloomult mitmesugustes maades ja mitmesugustel kultuuriepohhidel, kuid igas kindlas ühiskonnas on ta ometigi antud suurus. Komplitseeritum töö on ainult *astendatud* või pigemini *korrutatud* lihtne töö, nii et vähem hulk komplitseeritud tööd võrdub suurema hulga lihtsa tööga. Kogemused näitavad, et see taandumine toimub pidevalt. Kaup võib olla kõige komplitseerituma töö produkt, kuid tema *väärtus* teeb ta võrdseks lihtsa töö produktiga ning järelikult väljendab ise ainult teatavat hulka lihtsat tööd.[15] Ühiskondlik protsess määrab tootjate seljataga kindlaks need erinevad proportsioonid, milles mitmesugused tööliigid taanduvad lihtsale tööle kui oma mõõtühikule, ning seepärast need proportsioonid näivadki tootjaile mingi tavana. Lihtsuse pärast käsitleme edaspidi iga tööjõu liiki vahetult lihtsa tööjõuna; see vabastab meid taandamise vaevast.

Niisiis, vaadeldes kuube ja lõuendit väärtustena, jäetakse kõrvale nende tarbimisväärtuste erinevused; niisamuti, vaadeldes neis väärtustes peituvat tööd, jäetakse kõrvale erinevused töö kasulike vormide, s. o. rätsepatöö ja kangrutöö vahel. Kuub ja lõuend kui tarbimisväärtused on kindla otstarbega tootliku tegevuse ühendused kalevi ja lõngaga; seevastu kuub ja lõuend kui väärtused on ainult ühesugused töökalgastused. Niisamuti ka nendes väärtustes sisalduv töö ei ole tähtis oma tootliku vahekorra tõttu kalevi ja lõngaga, vaid ainult selle tõttu, et ta on inimtööjõu kulutus. Rätsepatöö ja kangrutöö on just oma kvalitatiivsete erinevuste tõttu kuue ja lõuendi kui tarbimisväärtuste kujundamise elementideks; kuid kuue väärtuse ja lõuendi väärtuse substantsiks on nad ainult sedavõrd, kuivõrd abstraheerutakse nende kvalitatiivsetest erinevustest ja sedavõrd, kuivõrd neil on üks ja seesama kvaliteet, inimtöö kvaliteet.

Kuub ja lõuend ei ole aga ainult väärtused üldse, vaid ka kindla suurusega väärtused: meie eelduse kohaselt on kuuel kaks korda suurem väärtus kui 10 küünral lõuendil. Kust tuleb see erinevus nende väärtuse suuruses? Sellest, et lõuend sisaldab ainult pool

---

[14] Vrd. *Hegel:* «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, lk. 250, § 190 [*Гегель*: «Философия права». Сочинения, т. VII, Соцэкгиз, 1934 г., § 190, стр. 218].

[15] Lugeja pidagu silmas, et jutt ei ole siin palgast ehk väärtusest, mida tööline saab näiteks ühe tööpäeva eest, vaid kaupade väärtusest, milles tema tööpäev asjastub. Meie käsitluse praeguses järgus ei ole palga kategooriat meile üldse veel olemas.

seda tööd, mis sisaldab kuub, nii et viimase tootmiseks peab kulutama tööjõudu kaks korda pikema aja jooksul kui esimese tootmiseks.

Niisiis, kui tarbimisväärtuse suhtes on tähtis ainult kaubas sisalduva töö kvaliteet, siis väärtuse suuruse suhtes on tähtis ainult töö kvantiteet, kusjuures töö peab juba olema taandatud inimtööle, mil ei ole mingit muud kvaliteeti. Esimesel juhul on tegemist sellega, kuidas töö toimub ja mida ta toodab, teisel juhul sellega, kui palju tööd kulutatakse ja kui kaua ta kestab. Kuna kauba väärtuse suurus väljendab ainult temas sisalduva töö hulka, siis teatud proportsioonis võetud kaubad peavad alati olema ühesuurused väärtused.

Kui töö tootlik jõud jääb muutumata kõigil kasulikel töödel, mis on vajalikud näiteks ühe kuue tootmiseks, siis tõuseb kuubede väärtuse suurus proportsionaalselt nende hulgaga. Kui üks kuub väljendab x tööpäeva, siis 2 kuube väljendavad $2x$ tööpäeva jne. Kuid oletame, et ühe kuue tootmiseks vajalik töö tõuseb kahekordseks või langeb poole võrra. Esimesel juhul on ühel kuuel sama väärtus, mis varem oli kahel kuuel, teisel juhul on kahel kuuel sama väärtus, mis varem oli ühel, kuigi mõlemal juhul kuub täidab ikka sama otstarvet ja temas sisalduv kasulik töö on ikka sama headusega. Kuue tootmiseks kulutatud tööhulk on aga muutunud.

Suurem hulk tarbimisväärtust moodustab iseenesest suurema ainelise rikkuse: kaks kuube on rohkem kui üks. Kahe kuuega saab riietada kaht inimest, ühe kuuega ainult üht jne. Ometi võib ainelise rikkuse kasvavale hulgale vastata tema väärtuse suuruse samaaegne langus. See vastasliikumine tekib töö kahesugusest iseloomust. Tootlik jõud on muidugi alati kasuliku, konkreetse töö tootlik jõud, ta määrab tegelikult ainult otstarbekohase tootliku tegevuse efektiivsuse astme antud ajavahemikus. Kasulik töö on seetõttu kord rikkam, kord kehvem produktide allikas, päriproportsionaalselt oma tootliku jõu tõusu või langusega. Seevastu tootliku jõu muutus iseenesest ei puutu sugugi väärtuses sisalduvasse töösse. Kuna tootlik jõud kuulub töö konkreetsele kasulikule vormile, siis ei saa ta muidugi töösse puutuda, kui abstraheerutakse töö konkreetsest kasulikust vormist. Seepärast annab üks ja seesama töö võrdsetes ajavahemikkudes alati võrdsed väärtuse suurused, ükskõik, kuidas muutub töö tootlik jõud. Aga ta annab võrdsetes ajavahemikkudes mitmesuguseid hulki tarbimisväärtusi: rohkem siis, kui tootlik jõud tõuseb, ja vähem siis, kui ta langeb. Seesama tootliku jõu muutus, mis suurendab tööviljakust ja seetõttu ka tööst saadud tarbimisväärtuste massi, vähendab järelikult selle kasvanud kogumassi väärtuse suurust, sest ta vähendab selle tootmiseks vajaliku tööaja summat. Ja ümberpöördult.

Iga töö on ühelt poolt inimtööjõu kulutus füsioloogilises mõttes ja sellise ühesuguse inimtööna ehk abstraktse inimtööna moodus-

tab ta kaupade väärtuse. Iga töö on teiselt poolt inimtööjõu kulutus erilises kindla otstarbega vormis, ja selle konkreetse kasuliku tööna toodab ta tarbimisväärtusi.[16]

3. VÄÄRTUSVORM EHK VAHETUSVÄÄRTUS

Kaubad tulevad ilmale tarbimisväärtuste ehk kaubakehade kujul, nagu raud, lõuend, nisu jne. See on nende kodukootud naturaalvorm. Ometi on nad kaubad ainult oma kahesuguse iseloomu tõttu, ainult selle tõttu, et nad on üheaegselt tarbimisesemed ja väärtuse kandjad. Järelikult on nad kaubad ehk neil on kaupade vorm ainult sedavõrd, kuivõrd neil on see kahesugune vorm — naturaalvorm ja väärtusvorm.

Kaupade väärtus [Wertgegenständlichkeit] erineb lesknaisest Kräbedast sellega, et ei ole teada, kust küljest talle läheneda. Otse vastupidiselt kaubakehade meeltega tajutavale jämedale asjalisusele [Gegenständlichkeit] ei kuulu nende väärtusesse [Wertgegenständlichkeit] ühtki aatomit loodusainet. Seepärast võite üksikut kaupa keerata ja pöörata kuidas tahes, — väärtusena [Wertding] jääb ta tabamatuks. Kui me aga tuletame meelde, et kaupadel on

[16] *Märkus 2. trükile.* Et tõestada, «et ainult töö on lõplik ja reaalne mõõt, millega igal ajal saab hinnata ja võrrelda kõigi kaupade väärtust», ütleb A. Smith: «Ühesuurused tööhulgad peavad töölisele enesele igal ajal ja igas kohas olema ühesuguse väärtusega. Kui töölise tervis, jõud ja teovõime on normaalseisukorras ja kui tal on keskmine oskusaste, siis peab ta alati loovutama ühe kindla osa oma rahu, vabadust ja õnne» («Wealth of Nations», I kd., V ptk.). [Vrd. *Адам Смит:* «Исследование о природе и причинах богатства народов». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 35 и 32.] Ühelt poolt ajab A. Smith siin (kuid mitte kõikjal) segi väärtuse määramise kauba tootmiseks kulutatud tööhulga kaudu kaubaväärtuste määramisega töö enese väärtuse kaudu ning püüab seepärast tõestada, et võrdsed tööhulgad on alati võrdse väärtusega. Teiselt poolt ta aimab, et töö, kuivõrd see väljendub kaupade väärtuses, tähendab ainult tööjõu kulutust; seda kulutust käsitleb ta aga jällegi ainult rahu, vabaduse ja õnne ohverdusena, nägemata selles kulutuses ka normaalset elutegevust. Tõsi küll, tal oli silmade ees kaasaegne palgatööline. — Palju tabavamalt arutleb 9. märkuses tsiteeritud A. Smithi anonüümne eelkäija: «Keegi kulutas ühe nädala teatud tarbeeseme valmistamiseks... ja keegi teine, kes annab talle vahetuse korras mõne teise asja, arvestab võrdväärtusliku hulga kõige paremini välja sel teel, et ta võrdleb, mis asi maksis tal niisama palju tööd [labour] ja aega. See ei tähenda tegelikult muud, kui et üks inimene vahetab oma töö, mis ta on teatava aja kestel kulutanud teatava asja tootmiseks, mõne teise inimese töö vastu, mis on kulutatud niisama pika aja kestel mõne teise asja tootmiseks» («Some Thoughts on the Interest of Money in general etc.», lk. 39).

{ *4. trükile.* Inglise keelel on see paremus, et tal on kaks eri sõna töö kahe eri külje jaoks. Tööd, mis loob tarbimisväärtusi ja on kvalitatiivselt määratletud, nimetatakse work, vastandina sõnale labour; tööd, mis loob väärtust ja on mõõdetav ainult kvantitatiivselt, nimetatakse labour, vastandina sõnale work. Vt. märkus ingliskeelsele tõlkele, lk. 14. — *F. E.* } [Käesolevas kõites vt. esimese peatüki märkus 4. *Toim.*]

väärtus [Wertgegenständlichkeit] ainult sellepärast, et nad on ühe ja sellesama ühiskondliku ühtsuse, inimtöö, väljendused, ja et nende väärtus on järelikult puhtühiskondlik, siis saab endastmõistetavaks, et see väärtus võib esile tulla ainult kaupade omavahelises ühiskondlikus vahekorras. Me lähtusime tõepoolest kaupade vahetusväärtusest ehk nende vahetussuhtest, et saada neis peituva väärtuse jälile. Nüüd peame tagasi tulema sellele väärtuse avaldumisvormile.

Igaüks teab, kui ta ka rohkem midagi ei tea, et kaupadel on ühine väärtusvorm, mis on järsus kontrastis nende tarbimisväärtuste kirjude naturaalvormidega, — et kaupadel on väärtuse rahavorm. Siin tuleb meil aga teha see, mida kodanlik majandusteadus ei ole teha katsunudki, nimelt selgitada selle rahavormi tekkimine, s. o. jälgida, kuidas kaupade väärtussuhtes sisalduv väärtuseväljendus arenes oma kõige lihtsamast, kõige vähem silmapaistvast vormist pimestava rahavormini. Ühes sellega kaob ka raha mõistatuslikkus.

Lihtsaimaks väärtussuhteks on ilmselt ühe kauba väärtussuhe mõne teissuguse üksiku kaubaga, ükskõik missugusega. Kahe kauba väärtussuhe annab seega teatud kauba kõige lihtsama väärtuseväljenduse.

A. Lihtne, üksik ehk juhuslik väärtusvorm

x kaupa *A* = *y* kaupa *B* ehk: *x* kaupa *A* on väärt *y* kaupa *B*.
(20 küünart lõuendit = 1 kuub ehk: 20 küünart lõuendit on väärt üks kuub.)

1) Väärtuseväljenduse kaks poolust: relatiivne väärtusvorm ja ekvivalentvorm

Igasuguse väärtusvormi saladus peitub selles lihtsas väärtusvormis. Selle analüüs ongi seepärast pearaskuseks.

Kaks erisugust kaupa *A* ja *B*, meie näites lõuend ja kuub, etendavad siin ilmselt kaht erinevat osa. Lõuend väljendab oma väärtust kuues, kuub on selle väärtuse väljendamise materjaliks. Esimene kaup etendab aktiivset, teine passiivset osa. Esimese kauba väärtus on väljendatud relatiivse väärtusena ehk see kaup on relatiivses väärtusvormis. Teine kaup funktsioneerib ekvivalendina ehk ta on ekvivalentvormis.

Relatiivne väärtusvorm ja ekvivalentvorm on teineteise juurde kuuluvad, teineteist vastastikku tingivad, lahutamatud momendid, kuid samal ajal on nad ka teineteist väljalülitavad ehk vastupidised äärmused, s. o. ühe ja sellesama väärtuseväljenduse poolused; nad jagunevad alati mitmesuguste kaupade vahel, mis antud väär-

tuseväljenduses moodustavad teatud suhte. Ma ei saa näiteks väljendada lõuendi väärtust lõuendis. 20 küünart lõuendit = 20 küünart lõuendit ei ole väärtuseväljendus. See võrrand ütleb pigemini ümberpöördult: 20 küünart lõuendit ei ole muud kui 20 küünart lõuendit, s. o. teatav kogus tarbimiseset lõuendit. Järelikult saab lõuendi väärtust väljendada ainult relatiivselt, s. o. teises kaubas. Lõuendi relatiivne väärtusvorm eeldab sellepärast, et mõni teine kaup seisab tema vastas ekvivalentvormis. Teiselt poolt see teine kaup, mis figureerib ekvivalendina, ei saa olla samal ajal relatiivses väärtusvormis. Mitte tema ei väljenda oma väärtust. Ta ainult annab materjali teise kauba väärtuse väljendamiseks.

Tõsi küll, väljendus: 20 küünart lõuendit = 1 kuub, ehk 20 küünart lõuendit on väärt üks kuub, sisaldab ka ümberpööratud suhet: 1 kuub = 20 küünart lõuendit ehk 1 kuub on väärt 20 küünart lõuendit. Aga seejuures pean ma ju võrrandi ümber pöörama, et saada kuue väärtuse relatiivse väljenduse, ja niipea kui ma seda teen, saab lõuend kuue asemel ekvivalendiks. Sama kaup ei saa järelikult samas väärtuseväljenduses esineda üheaegselt mõlemas vormis. Enamgi: need vormid on teineteise suhtes polaarselt eksklusiivsed.

Kas antud kaup on relatiivses väärtusvormis või vastupidises ekvivalentvormis, see oleneb ainuüksi tema kohast antud väärtuseväljenduses, s. o. sellest, kas ta on kaup, mille väärtust väljendatakse, või kaup, milles väärtust väljendatakse.

2) Relatiivne väärtusvorm

a) Relatiivse väärtusvormi sisu

Et selgitada, kuidas teatud kauba lihtne väärtuseväljendus sisaldub kahe kauba väärtussuhtes, selleks tuleb viimast kõigepealt vaadelda ta kvantitatiivsest küljest täiesti sõltumatult. Enamasti toimitakse otse ümberpöördult ja nähakse väärtussuhtes ainult proportsiooni, milles kahe kaubasordi kindlad hulgad on teineteisega võrdsed. Jäetakse tähele panemata, et mitmesuguste asjade suurused saavad kvantitatiivselt võrreldavaks alles pärast nende taandamist ühisele ühikule. Ainult ühe ja sellesama ühiku väljendustena on nad samanimelised ja seetõttu ühismõõtsed suurused.[17]

[17] Need vähesed majandusteadlased, kes nagu S. Bailey on tegelnud väärtusvormi analüüsiga, ei saanud jõuda mingi tulemuseni esiteks sellepärast, et nad ajavad väärtusvormi väärtusega segi, teiseks sellepärast, et, olles praktilise kodanlase toore mõju all, nad algusest peale pööravad tähelepanu ainult kvantitatiivsele definiitsusele. «Võim kvantiteedi üle... moodustab väärtuse» («Money and its Vicissitudes». London 1837, lk. 11). Autor S. Bailey.

Kas 20 küünart lõuendit = 1 kuub või = 20 või = *x* kuube, s. o. kas antud kogus lõuendit on väärt palju või vähe kuubi, iga säärane proportsioon eeldab alati, et lõuend ja kuued on väärtuse suurustena sama ühiku väljendused, sama loomuga asjad. Lõuend = kuub on selle võrrandi alus.

Aga need kaks kvalitatiivselt võrdsustatud kaupa ei etenda ühesugust osa. Väljendatakse ainult lõuendi väärtust. Ja mis viisil? Lõuendi vahekorra kaudu kuuega kui lõuendi «ekvivalendiga» ehk millegagi, mida saab lõuendi vastu vahetada. Selles vahekorras on kuub väärtuse olemasolu vormiks, väärtuse kehastuseks [Wertding], sest ainult väärtusena on ta lõuendiga samane. Teiselt poolt tuleb esile ehk omandab iseseisva väljenduse lõuendi enese olemine väärtusena, sest ainult väärtusena saab lõuend moodustada suhte kuuega kui millegi samaväärsega ehk lõuendi vastu vahetatavaga. Näiteks võihape on sipelgahappepropüülestrist erinev aine. Ometi koosnevad nad mõlemad samadest keemilistest substantsidest — süsinikust (C), vesinikust (H) ja hapnikust (O), ja seejuures samas protsendilises vahekorras, nimelt $C_4H_8O_2$. Kui nüüd võrrutataks võihapet sipelgahappepropüülestriga, siis tähendaks see võrrand esiteks seda, et sipelgahappepropüülester on ainult $C_4H_8O_2$ olemasolu vorm ja teiseks seda, et ka võihappe koostuseks on $C_4H_8O_2$. Sipelgahappepropüülestri ja võihappe võrrutamisega väljendataks seega nende keemilist substantsi erinevalt nende füüsilisest vormist.

Kui me ütleme: väärtustena on kaubad ainult inimtöö kalgastused, siis meie analüüs taandab nad abstraktsele väärtusele, ei anna neile aga nende naturaalvormidest erinevat väärtusvormi. Teisiti on lugu ühe kauba väärtussuhtes teise kaubaga. Kauba väärtuse iseloom tuleb siin esile tema oma suhte kaudu teise kaubaga.

Võrrutades näiteks kuube kui väärtuse kehastust [Wertding] lõuendiga, võrrutatakse kuues sisalduv töö lõuendis sisalduva tööga. Tõsi küll, rätsepatöö, mis teeb kuube, on teissugune konkreetne töö kui kangrutöö, mis teeb lõuendit. Kuid kangrutööga võrrutamine taandab rätsepatöö tegelikult sellele, mis on neis mõlemas tööliigis tõesti ühesugune, nende ühisele iseloomule inimtööna. Sel kaudsel teel selgub siis, et ka kangrutöö, kuivõrd ta koob väärtust, ei erine rätsepatööst ja on järelikult abstraktne inimtöö. Ainult mitmesuguste kaupade ekvivalentsuse väljendus toob esile väärtustmoodustava töö spetsiifilise iseloomu, sest ta taandab tegelikult mitmesugustes kaupades sisalduvad mitmesugused tööd sellele ühisele, mis neil on, inimtööle üldse.[17a]

[17a] *Märkus 2. trükile.* Üks esimesi majandusteadlasi, kes pärast William Pettyt on läbi näinud väärtuse olemuse, kuulus Franklin, ütleb: «Kuna kaubandus ei ole üldse muud kui ühe töö vahetus teise töö vastu, siis saab kõigi asjade väärtust kõige õigemini hinnata tööga» («The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks». Boston, 1836, II kd., lk. 267). Franklinil ei olnud selge, et

Ometi ei ole küllalt, kui väljendatakse selle töö spetsiifilist iseloomu, mis moodustab lõuendi väärtuse. Inimtööjõud voolavas olekus ehk inimtöö loob küll väärtust, kuid töö ise ei ole väärtus. Väärtuseks saab ta tardunud olekus, esemlikus vormis. Et väljendada lõuendi väärtust kui inimtöö kalgastust, peab väljendama seda väärtust erilise «esemlikkusena», mis asjaliselt erineb lõuendist enesest ja ühtlasi on ühine lõuendile ja teistele kaupadele. See ülesanne on juba lahendatud.

Lõuendi ja kuue väärtussuhtes on kuub lõuendiga kvalitatiivselt võrdne, samalaadne asi, sest ta on väärtus. Ta esineb siin järelikult asjana, milles avaldub väärtus ehk mis oma tajutavas naturaalvormis kujutab enesest väärtust. Kuub kui sellenimelise kauba keha on muidugi ainult tarbimisväärtus. Kuub väljendab väärtust niisama vähe kui esimene kättejuhtunud tükk lõuendit. Kuid see on ainult tõenduseks, et kuub tähendab oma väärtussuhtes lõuendiga enam kui väljaspool seda suhet, just nagu mõnigi mees oma kuldtressidega kuues tähendab enam kui ilma selleta.

Kuue tootmises on rätsepatöö näol tõepoolest kulutatud inimtööjõudu. Järelikult on temas akumuleerunud inimtööd. Sellest küljest on kuub «väärtuse kandja», kuigi see tema omadus ei paista läbi ta riidest, olgu see kuitahes peenike. Ja oma väärtussuhtes lõuendiga esineb kuub ainult sellest küljest, niisiis kehastunud väärtusena, väärtuskehana [Wertkörper]. Kuigi kuub esineb üleni kinninööbituna, tunneb lõuend temas ikkagi ära väärtuse kauni sugulashinge. Ometi ei saa kuub lõuendi suhtes väärtuseks olla, ilma et väärtus ühtlasi omandaks lõuendi silmis kuue kuju. Niisamuti ei saa indiviid *A* suhtuda indiviidisse *B* kui majesteedisse, ilma et majesteet ühtlasi omandaks *A* silmis *B* kehalist kuju, mistõttu majesteedile omased näojooned, juuksed ja mõndagi muud muutub igakordse maaisanda vahetusega.

Niisiis väärtussuhtes, kus kuub on lõuendi ekvivalendiks, on kuue vorm väärtusvormiks. Kauba lõuendi väärtust väljendatakse järelikult kauba kuue kehas, ühe kauba väärtust väljendatakse teise kauba tarbimisväärtuses. Tarbimisväärtusena on lõuend kuuest tajutavalt erinev asi, väärtusena on ta «kuuetaoline» ning näeb seepärast välja nagu kuub. Nii omandab lõuend oma naturaalvormist erineva väärtusvormi. Tema olemine väärtusena ilmneb tema sarnasuses kuuega, nagu kristlase lambaloomus ilmneb enda sarnastamises jumala tallega.

Me näeme, et niipea kui lõuend astub ühendusse teise kaubaga, kuuega, ütleb ta meile ise kõik selle, mis kaubaväärtuse analüüs meile varem rääkis. Ainult et lõuend avaldab oma mõtted ainsas

hinnates kõigi asjade väärtust «tööga», ta abstraheerub vahetatavate tööde erinevustest — ja seega taandab kõik tööd ühesugusele inimtööle. Kuigi ta seda ei tea, ütleb ta seda ometi. Ta räägib esiteks «ühest tööst», siis «teisest tööst» ja lõpuks lähemalt määratlemata «tööst» kui kõigi asjade väärtuse substantsist.

keeles, mida ta oskab, kaupade keeles. Et öelda, et töö kui abstraktne inimtöö omadus moodustab tema enda, s. o. lõuendi väärtuse, ütleb ta, et kuub, kuivõrd see on lõuendiga samaväärne ning järelikult on väärtus, koosneb samasugusest tööst kui lõuendki. Et öelda, et tema väärtuse ülev asjalisus [Wertgegenständlichkeit] erineb ta karedast linasest kehast, ütleb ta, et väärtusel on kuue nägu ja et sellepärast temagi, s. o. lõuend kui väärtustkehastav asi [Wertding] sarnleb kuuega nagu üks veetilk teisega. Mööda minnes märgime, et kaupade keelel on nagu heebrea keelelgi veel hulk teisi enam-vähem korralikult väljaarenenud murrakuid. Saksakeelne «Wertsein» näiteks väljendab vähem selgesti kui romaani tegusõna valere, valer, valoir, et kauba *B* võrrutamine kaubaga *A* on kauba *A* enda väärtuse väljendamine. Paris vaut bien une messe! [Pariis väärib küll üht messi!]

Niisiis saab kauba *B* naturaalvorm väärtussuhte kaudu kauba *A* väärtusvormiks ehk kauba *B* keha saab kauba *A* väärtuse peegliks[18]. Kuna kaup *A* suhtub kaubasse *B* kui väärtuskehasse, kui materialiseeritud inimtöösse, siis teeb kaup *A* tarbimisväärtusest *B* omaenda väärtuse väljendamise materjali. Kauba *A* väärtus, mis on niiviisi väljendatud kauba *B* tarbimisväärtuses, omab relatiivse väärtuse vormi.

b) Relatiivse väärtusvormi kvantitatiivne määratletus

Iga kaup, mille väärtust tuleb väljendada, on antud kogus mõnd tarbimiseset, näiteks 15 šeffelit nisu, 100 naela kohvi jne. See antud kaubakogus sisaldab kindlat inimtöö hulka. Väärtusvorm peab seega väljendama mitte ainult väärtust üldse, vaid kvantitatiivselt määratletud väärtust ehk väärtuse suurust. Seepärast kauba *A* väärtussuhtes kaubaga *B*, lõuendi väärtussuhtes kuuega, võrdsustatakse kaubaliiki kuube lõuendiga mitte ainult kvalitatiivselt, kui väärtuse kehastust [Wertkörper] üldse, vaid lõuendi teatavale kindlale hulgale, näiteks 20 küünrale lõuendile, võrdsustatakse teatav kindel hulk kehastatud väärtust ehk ekvivalenti, näiteks 1 kuub.

Võrrand «20 küünart lõuendit = 1 kuub ehk 20 küünart lõuendit on väärt 1 kuub» eeldab, et 1 kuub sisaldab täpselt niisama palju väärtuse substantsi kui 20 küünart lõuendit, s. o. et need

---

[18] Teatud suhtes sarnleb inimene kaubaga. Kuna ta ei tule ilmale peegel käes ega filosoofi-fihtelasena: «Mina olen mina», siis vaatab ta end kõigepealt mõnest teisest inimesest otsekui peeglist. Inimene Peeter hakkab suhtuma iseendasse kui inimesesse alles siis, kui ta hakkab suhtuma inimesesse Paulisse kui omasugusesse. Ühtlasi aga muutub ka Paul tema silmis kogu maha ja karvadega, kogu paulilikus kehalikkuses liigi «inimene» avaldumisvormiks.

mõlemad kaubahulgad maksavad ühepalju tööd ehk ühesuurust tööaega. Kuid 20 küünra lõuendi või 1 kuue tootmiseks vajalik tööaeg muutub iga muutusega kangru- või rätsepatöö tootlikus jõus. Nüüd tuleb lähemalt uurida seesuguste muutuste mõju väärtuse suuruse relatiivsele väljendusele.

I. Oletame, et lõuendi väärtus muutub[19], kuna kuue väärtus jääb konstantseks. Kui lõuendi tootmiseks vajalik tööaeg kahekordistub, näiteks linakasvatava maa väheneva viljakuse tõttu, siis kahekordistub ka lõuendi väärtus. Võrrandi asemel 20 küünart lõuendit = 1 kuub on meil nüüd võrrand 20 küünart lõuendit = 2 kuube, sest 1 kuub sisaldab nüüd ainult pool sellest tööajast, mida sisaldavad 20 küünart lõuendit. Kui aga, ümberpöördult, lõuendi tootmiseks vajalik tööaeg lüheneb poole võrra, näiteks paremate kudumistelgede kasutamise tõttu, siis langeb ka lõuendi väärtus poole võrra. Vastavalt sellele on meil nüüd: 20 küünart lõuendit = $^1/_2$ kuube. Niisiis, kui kauba *B* väärtus jääb muutumata, siis kauba *A* relatiivne väärtus, s. o. tema väärtus, väljendatud kaubas *B*, tõuseb ja langeb päriproportsionaalselt kauba *A* väärtusega.

II. Oletame, et lõuendi väärtus jääb konstantseks, kuna kuue väärtus muutub. Kui sellel tingimusel kuue tootmiseks vajalik tööaeg kahekordistub, näiteks ebasoodsa villasaagi tõttu, siis võrrandi asemel 20 küünart lõuendit = 1 kuub on meil nüüd võrrand 20 küünart lõuendit = $^1/_2$ kuube. Kui aga, ümberpöördult, kuue väärtus langeb poole võrra, siis 20 küünart lõuendit = 2 kuube. Niisiis, kui kauba *A* väärtus jääb muutumata, siis tema relatiivne, kaubas *B* väljendatud väärtus langeb või tõuseb pöördproportsionaalselt *B* väärtuse muutumisega.

Võrreldes I ja II mitmesuguseid juhtusid, me leiame, et relatiivse väärtuse üks ja seesama suurusemuutus võib tulla hoopis vastupidistest põhjustest. Näiteks võrrandist 20 küünart lõuendit = 1 kuub tekib: 1) võrrand 20 küünart lõuendit = 2 kuube, — kas selle tõttu, et lõuendi väärtus kahekordistub või selle tõttu, et kuue väärtus langeb poole võrra, ja 2) võrrand 20 küünart lõuendit = $^1/_2$ kuube, — kas selle tõttu, et lõuendi väärtus langeb poole võrra või selle tõttu, et kuue väärtus kahekordistub.

III. Oletame, et lõuendi ja kuue tootmiseks vajalikud tööhulgad muutuvad samaaegselt, samasuunaliselt ja samas proportsioonis. Võrrand 20 küünart lõuendit = 1 kuub jääb sel juhul muutumata, ükskõik kuidas muutub mõlema kauba väärtus. Nende väärtuse muutumist saab avastada, võrreldes neid mõne kolmanda kaubaga, mille väärtus on jäänud konstantseks. Kui kõigi kaupade väärtused tõuseksid või langeksid samaaegselt ja samas proport-

[19] Sõna «väärtus» kasutatakse siin, nagu kohati juba varem, kvantitatiivselt määratletud väärtuse, s. o. väärtuse suuruse tähenduses.

sioonis, siis jääksid nende relatiivsed väärtused muutumata. Nende tõelist väärtusemuutust nähtaks siis sellest, et sama tööajaga valmistataks üldiselt suurem või väiksem hulk kaupu kui varem.

IV. Oletame, et lõuendi ja kuue tootmiseks vajalikud tööajad ja järelikult ka nende väärtused muutuvad samaaegselt samas suunas, kuid erineval määral, või et nad muutuvad vastupidises suunas jne. Kõigi seesuguste võimalike kombinatsioonide mõju kauba relatiivsele väärtusele selgub lihtsalt I, II ja III üksikjuhtude rakendamise teel.

Väärtuse tõelised suurusemuutused ei peegeldu seega küllalt selgesti ega küllalt täielikult väärtuse suuruse relatiivses väljenduses ehk relatiivse väärtuse suuruses. Kauba relatiivne väärtus võib muutuda, kuigi kauba väärtus jääb konstantseks. Kauba relatiivne väärtus võib jääda konstantseks, kuigi ta väärtus muutub, ja lõpuks ei tarvitse samaaegsed muutused kauba väärtuse suuruses ja selle relatiivses väljenduses sugugi ühte langeda.[20]

3) Ekvivalentvorm

Nägime, et kui kaup *A* (lõuend) väljendab oma väärtust erineva kauba *B* tarbimisväärtuses (kuues), siis annab ta sellele erinevale kaubale isesuguse väärtusvormi, ekvivalendi vormi. Kaup lõuend ilmutab omaenda olemist väärtusena selle läbi, et ta on võrdsustatud kuuega, mis ei omanda seejuures oma kehalisest naturaalvormist erinevat väärtusvormi. Niisiis väljendab lõuend oma olemist väärtusena tegelikult sellega, et kuub on otseselt vahetatav lõuendi vastu. Mingi kauba ekvivalentvorm on järelikult see tema vorm, milles ta on otseselt vahetatav teise kauba vastu.

[20] *Märkus 2. trükile.* Seda mittevastavust väärtuse suuruse ja selle relatiivse väljenduse vahel on vulgaarmajandusteadus kasutanud temale omase teravmeelsusega. Näiteks: «Oletage korraks, et *A* langeb sellepärast, et *B*, mille vastu teda vahetatakse, tõuseb, kuigi *A* tootmiseks ei kulutata seejuures sugugi vähem tööd, ja teie üldine väärtuse printsiip variseb kokku... Kui eeldatakse, et *B* väärtus *A* suhtes langeb sellepärast, et *A* väärtus *B* suhtes tõuseb, siis hävitatakse sellega aluspind, millele Ricardo rajab oma suure teesi, et kaubas sisalduva töö hulk määrab alati kauba väärtuse. Sest kui muudatus *A* tootmiskuludes muudab mitte ainult tema enese väärtust *B* suhtes, mille vastu teda vahetatakse, vaid ka *B* väärtust *A* väärtuse suhtes, kuigi B tootmiseks vajalikus tööhulgas ei ole toimunud mingit muutust, siis variseb kokku mitte ainult doktriin, mis kinnitab, et kauba väärtuse reguleerijaks on temale kulutatud tööhulk, vaid ka doktriin, mille järgi kauba tootmiskulud reguleerivad tema väärtust» (*J. Broadhurst:* «Political Economy». London 1842, lk. 11, 14).

Härra Broadhurst oleks võinud niisama hästi öelda: vaadake korraks arvulisi suhteid $^{10}/_{20}$, $^{10}/_{50}$, $^{10}/_{100}$ jne. Arv 10 jääb muutumata, kuid tema relatiivne suurus, tema suurus nimetajate 20, 50, 100 jne. suhtes, on sellest hoolimata pidevalt vähenemas. Järelikult variseb kokku suur printsiip, et täisarvu suurus, näiteks 10, on «reguleeritud» temas sisalduvate ühtede arvust.

Kui üks kaubaliik, näiteks kuued, on ekvivalendiks teisele kaubaliigile, näiteks lõuendile, ja kui kuued omandavad seetõttu iseloomuliku omaduse olla lõuendiga otseselt vahetatavas vormis, siis ei anna see veel sugugi proportsiooni, milles kuued ja lõuend on teineteise vastu vahetatavad. Kuivõrd lõuendi väärtuse suurus on antud, oleneb see proportsioon kuubede väärtuse suurusest. Esinegu kuub ekvivalendina ja lõuend relatiivse väärtusena või ümberpöördult lõuend ekvivalendina ja kuub relatiivse väärtusena, kuue väärtuse suurus on igal juhul määratud tema tootmiseks vajaliku tööajaga, niisiis sõltumatult kuue väärtusvormist. Aga niipea kui kaubaliik kuub asub väärtuseväljenduses ekvivalendi kohale, ei oma ta väärtuse suurus kui niisugune mingit väljendust. Veel enam: ta figureerib väärtusvõrrandis ainult antud asja kindla hulgana.

Näiteks: 40 küünart lõuendit on «väärt» — mida? 2 kuube. Kuna kaubaliik kuub etendab siin ekvivalendi osa ja tarbimisväärtus kuub seisab lõuendi vastas väärtuse kehastusena [Wertkörper], siis jätkub kindlast hulgast kuubedest, et väljendada kindlat lõuendi väärtuse suurust. Kaks kuube saavad seepärast väljendada 40 küünra lõuendi väärtuse suurust, aga nad ei saa kunagi väljendada omaenese väärtuse suurust, kuubede väärtuse suurust. Selle tõsiasja pealiskaudne mõistmine, — et ekvivalendil on väärtusvõrrandis ikka ainult teatud asja, teatud tarbimisväärtuse lihtsa hulga vorm, — on viinud Bailey ning paljud tema eelkäijad ja järglased eksitusse, mis seisis selles, et nad nägid väärtuseväljenduses ainult kvantitatiivset suhet. Tegelikult ei sisalda kauba ekvivalentvorm mingit kvantitatiivset väärtuse määratlust.

Esimene iseärasus, mis ekvivalentvormi vaatlemisel silma paistab, on see, et tarbimisväärtus saab oma vastandi — väärtuse — avaldumisvormiks.

Kauba naturaalvorm saab väärtusvormiks. Kuid, nota bene, see quid pro quo toimub kauba *B* (kuue või nisu või raua jne.) suhtes ainult selle väärtussuhte piirides, millesse astub temaga mistahes muu kaup *A* (lõuend jne.), — ainult selle vahekorra piirides. Kuna ükski kaup ei saa suhtuda iseenesesse kui ekvivalendisse ega saa järelikult teha oma loomulikust välimusest omaenda väärtuse väljendust, siis peab ta suhtuma mõnesse teisesse kaupa kui ekvivalendisse ehk tegema mõne teise kauba loomuliku välimuse omaenda väärtusvormiks.

Suurema selguse saamiseks kasutame näitena mõõtu, millega mõõdetakse kaubakehi kui niisuguseid, s. o. kui tarbimisväärtusi. Suhkrupea kui füüsiline keha on raske, tal on kaalu, kuid ühegi suhkrupea kaal ei ole nähtav ega kombitav. Seepärast me võtame mõned rauatükid, millede kaal on varem kindlaks määratud. Raua kehaline vorm kui niisugune on niisama vähe raskuse avaldumisvormiks kui suhkrupeagi kehaline vorm. Sellegipärast, et väljen-

dada suhkrupead kui raskust, me asetame ta kaalulisse vahekorda rauaga. Selles vahekorras esineb raud kehana, milles ei ole midagi muud peale raskuse. Rauakogused on seega suhkru raskusemõõduks ja esindavad suhkru füüsilise keha suhtes ainult raskuse kehastust, raskuse avaldumisvormi. Raud etendab seda osa ainult selle vahekorra piirides, millesse astub temaga suhkur või mõni muu keha, mille kaalu on vaja leida. Kui kummalgi kehal ei oleks raskust, siis ei saaks nad sellesse vahekorda astuda ja üks ei saaks olla teise raskuse väljenduseks. Kui me viskame nad kaalukaussidele, siis näeme, et nad on raskustena tõepoolest samased ja sellepärast, võetuna kindlas proportsioonis, ka sama kaaluga. Nagu raua keha kui raskusemõõt esindab suhkrupea suhtes ainult raskust, nii kuue keha esindab meie väärtuseväljenduses lõuendi suhtes ainult väärtust.

Kuid siin lõpebki analoogia. Raud esindab suhkrupea raskuse väljenduses mõlemale kehale ühist looduslikku omadust, nimelt nende raskust, kuna kuub ei esinda lõuendi väärtuse väljenduses mingit looduslikku omadust, vaid esindab mõlema asja väärtust, midagi puhtühiskondlikku.

Kuna kauba relatiivne väärtusvorm, näiteks lõuendi oma, väljendab tema väärtuse olemist kui midagi tema kehast ja selle omadustest täiesti erinevat, näiteks kuuesarnast, siis juba see väljendus ise osutab sellele, et temas peitub teatav ühiskondlik suhe. Ekvivalentvormiga on lugu otse ümberpöördud. Ekvivalentvorm ju selles seisabki, et antud kaubakeha, näiteks kuub, antud asi kui niisugune, väljendab väärtust, järelikult omab loomupäraselt väärtusvormi. See on küll õige ainult selle väärtussuhte piirides, milles kaup lõuend suhtub kaubasse kuub kui ekvivalendisse.[21] Et aga antud asja omadused ei teki tema vahekorrast teiste asjadega, vaid ainult avalduvad selles vahekorras, siis tekib kujutlus, et kuue ekvivalentvorm, tema otsene vahetatavus teiste kaupade vastu on tema loomupärane omadus, täpselt niisamuti, nagu tema omadus olla raske või hoida soojust. Sellest tuleneb ekvivalentvormi mõistatuslikkus, mis torkab majandusteadlase kodanlikult tõntsi silma alles siis, kui see vorm seisab tema vastas lõplikul kujul — rahana. Siis katsub majandusteadlane lahti saada kulla ja hõbeda müstilisest iseloomust, poetades nende asemele vähem pimestavaid kaupu ja leierdades üha uueneva mõnuga tolle kaubarämpsu nimestikku, mis omal ajal on etendanud kaubaekvivalendi osa. Ta ei aimagi, et juba kõige lihtsam väärtuseväljendus, nagu 20 küünart lõuendit = 1 kuub, lubab lahendada ekvivalentvormi mõistatuse.

[21] Sääraste vastastikuste määratlustega on üldse isesugune lugu. Näiteks see inimene on kuningas ainult selle tõttu, et teised inimesed suhtuvad temasse alamatena. Nemad seevastu usuvad endid olevat alamad selle tõttu, et tema on kuningas.

Ekvivalendiks oleva kauba keha on alati abstraktse inimtöö kehastus ja ühtlasi kindla kasuliku, konkreetse töö produkt. Niisiis see konkreetne töö on abstraktse inimtöö väljenduseks. Kui näiteks kuub on ainult abstraktse inimtöö kehastus, siis rätsepatöö, mis tegelikult kuues kehastub, on ainult abstraktse inimtöö kehastusvorm. Lõuendi väärtuseväljenduses ei seisa rätsepatöö kasulikkus selles, et ta teeb riideid ja järelikult ka inimesi, vaid selles, et ta valmistab asja, milles me näeme väärtust, niisiis töö kalgastust, kusjuures töö ei erine siin millegagi lõuendi väärtuses asjastatud tööst. Et valmistada selline väärtusepeegel, ei pea rätsepatöö ise peegeldama midagi muud kui ainult oma abstraktset omadust olla inimtöö.

Rätsepatöö vormis, samuti nagu kangrutöö vormiski, kulutatakse inimtööjõudu. Neil mõlemil on seega ühine omadus, et nad on inimtöö ja seepärast saavad nad teatud juhtudel, näiteks väärtuse tootmises, kõne alla tulla ainult sellest seisukohast vaadelduna. Selles ei ole midagi müstilist. Kuid kauba väärtuseväljenduses omandab asi teise ilme. Näiteks selleks, et väljendada, et kudumine ei moodusta lõuendi väärtust mitte sellepärast, et tal on konkreetne kudumise vorm, vaid sellepärast, et tal on üldine inimtöö omadus, — selleks seatakse talle vastu rätsepatöö, lõuendi ekvivalenti tootev konkreetne töö kui abstraktse inimtöö tajutav kehastusvorm.

Niisiis, ekvivalentvormi teine iseärasus on selles, et konkreetne töö saab oma vastandi, abstraktse inimtöö avaldumisvormiks.

Kuna aga see konkreetne töö, rätsepatöö, esineb siin erinevusteta inimtöö lihtsa väljendusena, siis selles vormis on ta identne teise tööga, lõuendis sisalduva tööga; sellepärast, kuigi ta on eratöö nagu kõik teisedki kaupu tootvad tööd, on ta siiski otseselt ühiskondlikus vormis olev töö. Just sellepärast ta väljendubki produktis, mis on otseselt vahetatav teise kauba vastu. Ekvivalentvormi kolmas iseärasus on järelikult selles, et eratöö saab oma vastandi vormiks, s. o. otseselt ühiskondlikus vormis olevaks tööks.

Mõlemad viimased ekvivalentvormi iseärasused saavad veelgi selgemaks, kui me pöördume suure uurija poole, kes on esimesena analüüsinud väärtusvormi, nagu paljusid teisigi mõtlemisvorme, ühiskondlikke ja looduslikke vorme. See on Aristoteles.

Kõigepealt ütleb Aristoteles selgesti, et kauba rahavorm on ainult lihtsa väärtusvormi — s. o. ühe kauba väärtuse väljenduse ükskõik missuguses teises kaubas — edasiarendatud kuju. Ta ütleb nimelt:

«5 voodit = 1 maja» («*Κλίναι πέντε ἀντὶ οἰκίας*»)
«ei erine» järgmisest:
«5 voodit = nii ja nii palju raha»
(«*Κλίναι πέντε ἀντὶ... ὅσον αἱ πέντε κλίναι*»)

Edasi mõistab ta, et väärtussuhe, mis sisaldab seda väärtuseväljendust, eeldab omakorda, et maja ja voodi on kvalitatiivselt võrdsustatud ja et ilma nende olemuse niisuguse võrdsuseta ei saaks need meeleliselt erinevad asjad suhtuda teineteisesse kui ühismõõtelised suurused. «Vahetus», ütleb ta, «ei ole võimalik võrdsuseta ja võrdsus ei ole võimalik ühismõõtelisuseta» («*οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας*»). Siin peatub ta aga ja loobub väärtusvormi edasisest analüüsist. «Tegelikult on aga võimatu («*τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον*»), et nii erinevad asjad oleksid ühismõõtelised», s. o. kvalitatiivselt võrdsed. See võrdsustamine võib olla ainult midagi võõrast asjade tõelisele loomusele, niisiis ainult «hädaabinõu praktilise vajaduse rahuldamiseks».

Niisiis ütleb Aristoteles meile ise, miks tema edasine analüüs äpardub: väärtuse mõiste puudumise tõttu. Mis on see võrdne, s. o. see ühine substants, mida maja kujutab enesest voodite suhtes viimaste väärtuse väljenduses? Säärast asja ei saa «tegelikult olla», ütleb Aristoteles. Mispärast? Maja kujutab enesest voodi suhtes midagi võrdset, kuivõrd ta esindab seda, mis on tõepoolest ühine neile mõlemale, nii voodile kui ka majale. See on aga — inimtöö.

Kuid seda fakti, et kaubaväärtuste vormis on kõik tööliigid väljendatud ühesuguse inimtööna, niisiis samaväärsetena, — seda fakti ei saanud Aristoteles välja lugeda väärtusvormist enesest, sest kreeka ühiskond rajanes orjatööl, järelikult oli inimeste ja nende töövõu ebavõrdsus tema loomulikuks aluseks. Väärtuseväljenduse saladust, s. o. tõsiasja, et kõik tööliigid on võrdsed ja samaväärsed, kuivõrd nad kujutavad enesest inimtööd üldse, — seda saladust saab alles siis dešifreerida, kui inimeste võrdsuse mõiste on juba omandanud rahva eelarvamuse püsivuse. See aga on võimalik alles niisuguses ühiskonnas, kus kaubavorm on tööprodukti üldiseks vormiks ja järelikult inimeste kui kaubaomanike omavaheline suhe on valitsevaks ühiskondlikuks suhteks. Aristotelese geenius selles just ilmnebki, et ta avastab võrdsussuhte kaupade väärtuseväljenduses. Ainult selle ühiskonna ajaloolised piirid, kus ta elas, ei võimaldanud tal avastada, milles see võrdsussuhe «tegelikult» seisab.

4) Lihtne väärtusvorm tervikuna

Kauba lihtne väärtusvorm sisaldub tema väärtus- ehk vahetussuhtes mõne teist laadi kaubaga. Kauba *A* väärtus väljendub kvalitatiivselt kauba *B* otseses vahetatavuses kauba *A* vastu. Kvantitatiivselt väljendub kauba *A* väärtus selles, et kindel hulk kaupa *B* on vahetatav kauba *A* antud hulga vastu. Teiste sõnadega: kauba väärtus saab iseseisva väljenduse, kui kaup esineb «vahetus-

väärtusena». Kui selle peatüki alguses oli öeldud hariliku kombe kohaselt, et kaup on tarbimisväärtus ja vahetusväärtus, siis oli see õieti öelda ebaõige. Kaup on tarbimisväärtus ehk tarbimisese ja «väärtus». See kauba kahesugune iseloom ilmneb, kui tema väärtus saab erilise, tema naturaalvormist erineva avaldumisvormi, vahetusväärtuse vormi; seda vormi ei ole aga kunagi isoleeritult vaadeldaval kaubal, vaid ikka ainult mõne teise, erineva kaubaga väärtus- ehk vahetussuhtes oleval kaubal. Kui aga see on ükskord teada, siis ei tee ülaltoodud ebatäpne-sõnastus enam kahju, vaid on ainult lühenduseks.

Meie analüüs on tõestanud, et kauba väärtusvorm ehk väärtuseväljendus tuleneb kaubaväärtuse loomusest ja mitte ümberpöördult: väärtus ja väärtuse suurus ei tulene oma väljendusviisist — vahetusväärtusest. Just see väärkujutlus on aga omane merkantilistidele ja nende nüüdisaegseile ülessoojendajaile nagu Ferrier, Ganilh jne.[22], samuti nende antipoodidele, nüüdisaja vabakaubanduse proovireisijaile nagu Bastiat ja kompanii. Merkantilistid panevad pearõhu väärtuseväljenduse kvalitatiivsele küljele, s. o. kauba ekvivalentvormile, mille lõplikuks väljenduseks on raha, — seevastu praegused vabakaubanduse harjuskid, kes peavad oma kaubast iga hinnaga lahti saama, panevad pearõhu relatiivse väärtusvormi kvantitatiivsele küljele. Nende silmis ei ole järelikult ei kauba väärtust ega väärtuse suurust mujal kui vahetussuhte kaudu omandatud väljenduses, niisiis ainult kaupade jooksva hinnakirja veergudel. Šotlane MacLeod, kelle ülesandeks on ehtida Lombardstreeti segaseid kujutlusi võimalikult suurema teaduslikkusega, kujutab enesest õnnestunud sünteesi ebausklike merkantilistide ja vabakaubanduse valgustatud harjuskite vahel.

Vaadeldes lähemalt kauba *A* väärtuseväljendust, mis sisaldub kauba *A* väärtussuhtes kauba *B*-ga, selgus meile, et selle väärtussuhte piirides on kauba *A* naturaalvorm ainult tarbimisväärtuse kuju, kauba *B* naturaalvorm aga ainult väärtusvorm ehk väärtuse kuju. Kaubas peituvat tarbimisväärtuse ja väärtuse sisemist vastuolu väljendatakse järelikult välise vastuolu kaudu, s. o. kahe kauba suhte kaudu, kus üks kaup, *mille* väärtust väljendatakse, on otseselt ainult tarbimisväärtuseks, seevastu teine kaup, *milles* väärtust väljendatakse, on otseselt ainult vahetusväärtuseks. Kauba lihtne väärtusvorm on järelikult kaubas sisalduva vastuolu, nimelt tarbimisväärtuse ja väärtuse vastuolu lihtne avaldumisvorm.

Tööprodukt on igas ühiskondlikus korras tarbimisese, kuid ainult üks ajalooliselt kindel arenemisepohh muudab tööprodukti kaubaks, — nimelt see epohh, kus tarbeasja tootmiseks kulutatud

[22] *Märkus 2. trükile — F. L. A. Ferrier* (tolli alaminspektor): «Du Gouvernement considéré dans ses Rapports avec le Commerce», Paris 1805, ja *Charles Ganilh:* «Des Systèmes d'Économie Politique etc.», 2. trükk, Paris 1821.

töö esineb selle asja «esemliku» omadusena, s. o. asja väärtusena. Sellest järeldub, et kauba lihtne väärtusvorm on ühtlasi tööprodukti lihtne kaubavorm ja et järelikult kaubavormi arenemine langeb ühte väärtusvormi arenemisega.

Juba esimesest pilgust selgub lihtsa väärtusvormi, selle iduvormi puudulikkus; alles rea metamorfooside kaudu valmib lihtne väärtusvorm hinnavormiks.

Kauba *A* väärtuse väljendamine mingis kaubas *B* eraldab kauba *A* väärtuse ainult tema omast tarbimisväärtusest ning asetab kauba seepärast ainult ühte vahetussuhtesse, — vahetussuhtesse mõne üksiku, temast enesest erineva kaubaliigiga; kuid ta ei väljenda selle kaubaliigi kvalitatiivset samasust ja kvantitatiivset proportsionaalsust kõigi teiste kaupadega. Ühe kauba lihtsale relatiivsele väärtusvormile vastab teise kauba üksik ekvivalentvorm. Näiteks lõuendi relatiivses väärtuseväljenduses on kuub ekvivalentvormiks ehk otsese vahetatavuse vormiks ainult selle üksiku kaubaliigi, lõuendi suhtes.

Kuid üksik väärtusvorm iseenesest muutub täielikumaks vormiks. Kuigi see vorm väljendab kauba *A* väärtust ainult ühes teistliiki kaubas, siis on ometigi täiesti ükskõik, mis liiki see teine kaup on, kas see on kuub või raud või nisu jne. Sedamööda, kuidas üks ja seesama kaup astub väärtussuhtesse ühe või teise erineva kaubaliigiga, tekib selle kauba mitmesuguseid lihtsaid väärtuseväljendusi [22a]. Tema võimalike väärtuseväljenduste arv on piiratud ainult temast erinevate kaubaliikide arvuga. Kauba üksik väärtuseväljendus muutub seega paljude lihtsate väärtuseväljenduste reaks, mida saab järjest pikendada.

B. Täielik ehk arenenud väärtusvorm

z kaupa *A* = *u* kaupa *B* ehk = *v* kaupa *C* ehk = *w* kaupa *D* ehk = *x* kaupa *E* ehk = jne.

(20 küünart lõuendit = 1 kuub ehk = 10 naela teed ehk = 40 naela kohvi ehk = 1 kvarter nisu ehk = 2 untsi kulda ehk = ½ tonni rauda ehk = jne.)

1) Arenenud relatiivne väärtusvorm

Antud kauba, näiteks lõuendi väärtus väljendub nüüd lugematuis teistes kaupade maailma elementides. Iga teine kaubakeha saab lõuendi väärtuse peegliks.[23] Seega esineb see väärtus alles

---

[22a] *Märkus 2. trükile.* Näiteks Homerosel on asja väärtus väljendatud mitmesuguste asjade reaga.

[23] Seepärast räägitakse lõuendi kuueväärtusest, kui lõuendi väärtust väljendatakse kuubedes, lõuendi viljaväärtusest, kui seda väljendatakse viljas jne. Iga selline väljendus tähendab, et kuue, vilja jne. tarbimisväärtuses aval-

nüüd tõepoolest erinevusteta inimtöö kalgastusena. Sest teda moodustav töö on nüüd selgesti väljendatud tööna, mis on samaväärne iga teise inimtööga, olenemata viimase naturaalvormist ja ka sellest, kas ta asjastub kuues või nisus või rauas või kullas jne. Oma väärtusvormi kaudu on lõuend nüüd ühiskondlikus vahekorras mitte ainult üksiku teise kaubaliigiga, vaid ka kogu kaupade maailmaga. Kaubana on ta selle maailma kodanik. Samal ajal näitab kaubaväärtuse väljenduste lõpmatu rida, et kaubaväärtus on ükskõikne tarbimisväärtuse erilise vormi suhtes, milles ta avaldub.

Esimeses vormis: 20 küünart lõuendit = 1 kuub võib pidada juhuslikuks seda tõsiasja, et need kaks kaupa on teatavas kvantitatiivses vahekorras teineteise vastu vahetatavad. Seevastu teisest vormist paistab kohe läbi tagapõhi, mis oma olemuselt erineb juhuslikust avaldumisest ning määrab seda viimast. Lõuendi väärtus jääb ikka niisama suureks, olenemata sellest, kas ta on väljendatud kuues või kohvis või rauas jne., — lugematuis üksteisest erinevais kaupades, mis kuuluvad väga mitmesugustele omanikele. Kahe individuaalse kaubaomaniku juhuslik vahekord langeb ära. Selgub, et mitte vahetus ei reguleeri kauba väärtuse suurust, vaid, ümberpöördult, kauba väärtuse suurus reguleerib tema vahetussuhteid.

2) Eriline ekvivalentvorm

Iga kaup: kuub, tee, nisu, raud jne. on lõuendi väärtuseväljenduses ekvivalendiks ja seega väärtuskehaks. Iga seesuguse kauba kindel naturaalvorm on nüüd eriliseks ekvivalentvormiks paljude teiste kõrval. Niisamuti on mitmesugused kindlad, konkreetsed kasuliku töö liigid, mis sisalduvad mitmesugustes kaubakehades, nüüd kõik lihtsalt inimtöö erilisteks teostumis- ehk avaldumisvormideks.

---

duv väärtus on lõuendi väärtus. «Kuna iga kauba väärtus väljendab ta vahetussuhet, siis võime rääkida kaubast kui ... viljaväärtusest, kaleviväärtusest jne., vastavalt sellele, millise kaubaga seda võrreldakse; seega on olemas tuhandeid mitmesuguseid väärtuseliike, — täpselt niisama palju kui on olemas kaupu, ja kõik need väärtused on ühevõrra reaalsed ja ühevõrra nominaalsed» («A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation etc., of «Opinions». London 1825, lk. 39). S. Bailey, selle anonüümse töö autor, mis omal ajal tegi Inglismaal palju kära, kujutab ette, et ühe ja sellesama kaubaväärtuse kirjudele relatiivseile väljendustele viitamisega ta on hävitanud igasuguse võimaluse väärtuse mõiste defineerimiseks. Et ta muide, oma piiratusest hoolimata, tabas siiski Ricardo teooria helli kohti, seda tõendab ägedus, millega Ricardo koolkond talle kallale tungis, näiteks «Westminster Review's».

3) Täieliku ehk arenenud väärtusvormi puudused

Esiteks ei ole kauba relatiivne väärtuseväljendus siin lõplik, sest väärtust väljendav rida ei jõua kunagi lõpule. Väärtusevõrranditest koosnevat ahelat saab järjest pikendada, lülitades sellesse iga uue ilmuva kaubaliigi, mis annab materjali uue väärtuseväljenduse jaoks. Teiseks moodustab see ahel üksteisest erinevate ja mitmelaadsete väärtuseväljenduste kirju mosaiigi. Ja lõpuks, kui selles arenenud vormis väljendatakse, nagu see peabki sündima, kõigi kaupade relatiivset väärtust, siis iga kauba relatiivne väärtusvorm on väärtuseväljenduste lõpmatu rida, mis erineb iga muu kauba relatiivsest väärtusvormist. Arenenud relatiivse väärtusvormi puudused kajastuvad temale vastavas ekvivalentvormis. Kuna iga üksiku kaubaliigi naturaalvorm on siin eriliseks ekvivalentvormiks lugematute teiste eriliste ekvivalentvormide kõrval, siis on üldse olemas ainult piiratud ekvivalentvorme, millest igaüks lülitab teised välja. Samuti on igas erilises kaubaekvivalendis sisalduv kindel, konkreetne kasuliku töö liik ainult eriliseks, seega mitte ammendavaks inimtöö avaldumise vormiks. Tõsi küll, inimtööl on täielik ehk totaalne avaldumisvorm nende eri avaldumisvormide koguhulga näol. Aga sellegipärast ei ole tal siin ühtset avaldumisvormi.

Ent arenenud relatiivne väärtusvorm koosneb ainult esimesse vormi kuuluvate lihtsate relatiivsete väärtuseväljenduste ehk võrrandite summast, nagu näiteks:

20 küünart lõuendit = 1 kuub,
20 küünart lõuendit = 10 naela teed jne.

Igaüks neist võrrandeist sisaldab aga ka identset ümberpööratud võrrandit:

1 kuub = 20 küünart lõuendit,
10 naela teed = 20 küünart lõuendit jne.

Tõepoolest: kui keegi vahetab oma lõuendit paljude teiste kaupade vastu ja järelikult väljendab lõuendi väärtust reas teistes kaupades, siis peavad ka paljud teised kaubaomanikud paratamatult vahetama oma kaupu lõuendi vastu ja järelikult väljendama oma mitmesuguste kaupade väärtust ühes ja sellessamas kolmandas kaubas, lõuendis. Niisiis, kui me pöörame ümber rea: 20 küünart lõuendit = 1 kuub ehk = 10 naela teed ehk = jne., s. o. kui me väljendame ümberpööratud suhet, mis selles reas tegelikult juba sisaldubki, siis me saame:

C. Üldine väärtusvorm

1 kuub	=	20 küünart lõuendit.
10 naela teed	=	
40 naela kohvi	=	
1 kvarter nisu	=	
2 untsi kulda	=	
$^1/_2$ tonni rauda	=	
x kaupa *A*	=	
jne. kaupa	=	

1) Väärtusvormi muutunud iseloom

Kaubad väljendavad nüüd oma väärtusi: 1) lihtsalt, sest nad väljendavad neid ühesainsas kaubas, ja 2) ühtlaselt, sest nad väljendavad neid ühes ja sellessamas kaubas. Nende väärtusvorm on lihtne ja kõigile ühine, niisiis üldine.

Vormid I ja II saavutasid mõlemad ainult seda, et nad väljendasid antud kauba väärtust kui midagi erinevat selle kauba enese tarbimisväärtusest ehk tema kaubakehast.

Esimene vorm andis väärtusvõrrandeid nagu: 1 kuub = 20 küünart lõuendit, 10 naela teed = $^1/_2$ tonni rauda jne. Kuue väärtust väljendatakse võrdsena lõuendiga, tee väärtust võrdsena rauaga jne. Kuid võrdne lõuendiga ja võrdne rauaga, need kuue ja tee väärtuseväljendused, on teineteisest niisama erinevad nagu lõuend ja raud. Praktikas esineb see vorm ilmselt ainult vahetuse algastmel, kus tööproduktid muutuvad kaupadeks juhusliku ja erakordse vahetuse kaudu.

Teine vorm eraldab kauba väärtust kauba enese tarbimisväärtusest täielikumalt kui esimene vorm, sest näiteks kuue väärtus on nüüd vastandatud kuue naturaalvormile igal võimalikul kujul: võrdsena lõuendiga, võrdsena rauaga, võrdsena teega jne., — võrdsena iga teise asjaga, ainult mitte kuuega. Teiselt poolt on siin igasugune kaupade ühine väärtuseväljendus otse võimatu, sest iga üksiku kauba väärtuseväljenduses on nüüd kõik teised kaubad ainult ekvivalentide vormis. Tegelikult esineb arenenud väärtusvorm esmakordselt siis, kui mõnda tööprodukti, näiteks kariloomi, hakatakse vahetama mitmesuguste teiste kaupade vastu mitte enam erakorraliselt, vaid juba tavaliselt.

Saadud uus vorm III väljendab kaupade maailma väärtusi ühes ja sellessamas, kaupade maailmast eraldunud kaubaliigis, näiteks lõuendis, ja esitab seega kõigi kaupade väärtused nende võrdsuse kaudu lõuendiga. Võrdsena lõuendiga erineb nüüd iga kauba väärtus mitte ainult selle kauba enese tarbimisväärtusest, vaid igasugusest tarbimisväärtusest, ja just sellepärast ta väljendabki seda ühist, mis antud kaubal on kõikide teiste kaupadega. Nii-

siis see vorm tõepoolest alles asetabki kaubad kui väärtused omavahelisse suhtesse ehk võimaldab neil olla üksteise suhtes vahetusväärtusteks.

Mõlemad eelmised vormid väljendavad iga üksiku kauba väärtust kas ühesainsas temast erinevas kaubas või paljude temast erinevate kaupade reas. Mõlemal juhul on väärtusvormi omandamine nii-ütelda üksiku kauba eraasi ja ta teeb seda teiste kaupade kaastegevuseta. Nad etendavad tema suhtes vaid ekvivalendi passiivset osa. Üldine väärtusvorm seevastu tekib ainult kaupade maailma ühise üritusena. Antud kaup omandab üldise väärtuseväljenduse ainult selle tõttu, et kõik teised kaubad väljendavad samal ajal oma väärtust ühes ja sellessamas ekvivalendis, ja iga uus kaubaliik peab tegema sedasama. Ühes sellega tuleb ilmsiks, et kaupade väärtus [Wertgegenständlichkeit], olles nende asjade «puhtühiskondlik olemine», on samuti väljendatav ainult nende igakülgse ühiskondliku suhte kaudu, ja et kaupade väärtusvorm peab seepärast olema ühiskondlikult kehtiv vorm.

Selles vormis, kus kõik kaubad on võrdsed lõuendiga, esinevad nad nüüd mitte ainult kvalitatiivselt võrdsetena, s. o. väärtustena üldse, vaid ühtlasi ka kvantitatiivselt võrreldavate väärtuse suurustena. Kuna nad peegeldavad oma väärtuse suurusi ühes ja sellessamas materjalis, lõuendis, siis on ka need väärtuse suurused üksteise vastupeegelduseks. Näiteks 10 naela teed = 20 küünart lõuendit, ja 40 naela kohvi = 20 küünart lõuendit. Järelikult 10 naela teed = 40 naela kohvi. Ehk 1 nael kohvi sisaldab ainult ühe neljandiku sellest väärtuse substantsist, tööst, mis sisaldub 1 naelas tees.

Kaupade maailma üldine relatiivne väärtusvorm annab kaupade maailmast eraldunud ekvivalentkaubale, lõuendile, üldise ekvivalendi iseloomu. Lõuendi oma naturaalvorm on kaupade maailma ühiseks väärtuse kujuks; seega on lõuend otseselt vahetatav kõikide teiste kaupade vastu. Lõuendi kehaline vorm on igasuguse inimtöö nähtav kehastus, igasuguse inimtöö üldühiskondlik kest. Kudumine, lõuendit tootev eratöö, on ühtlasi üldühiskondlikus vormis, kõigi teiste tööliikidega võrdsuse vormis. Lugematud võrrandid, millest koosneb üldine väärtusvorm, võrdsustavad lõuendis realiseerunud tööd kordamööda igas teises kaubas sisalduva tööga ja teevad sellega kudumisest igasuguse inimtöö üldise avaldumisvormi. Niisiis, kauba väärtuses asjastatud töö on väljendatud mitte ainult negatiivselt, mitte ainult tööna, millest on abstraheeritud kõik tegelike tööliikide konkreetsed vormid ja kasulikud omadused. Töö enese positiivne loomus tungib selgesti esile. See positiivne loomus seisab kõigi tegelike tööliikide taandamises nende ühisele inimtöö iseloomule, inimtööjõu kulutusele.

Üldine väärtusvorm, mis väljendab tööprodukte lihtsalt erinevusteta inimtöö kalgastustena, näitab oma struktuuri kaudu, et ta

on kaupade maailma ühiskondlik väljendus. Seega ilmutab ta, et kaupade maailma piirides moodustab töö üldinimlik iseloom tema spetsiifilise ühiskondliku iseloomu.

2) Relatiivse väärtusvormi ja ekvivalentvormi arenemise suhe

Relatiivse väärtusvormi arenemisastmele vastab ekvivalentvormi arenemisaste. Kuid — seda tuleb hästi silmas pidada — ekvivalentvormi arenemine on ainult relatiivse väärtusvormi arenemise väljendus ja tulemus.

Kauba lihtne ehk üksik relatiivne väärtusvorm teeb teise kauba üksikuks ekvivalendiks. Arenenud relatiivne väärtusvorm, s. o. ühe kauba väärtuseväljendus kõigis teistes kaupades, annab neile kaupadele mitmesuguste eriekvivalentide vormi. Lõpuks omandab üks eriline kaubaliik üldise ekvivalendi vormi, sest kõik teised kaubad teevad ta oma ühtse üldise väärtusvormi materjaliks.

Kuid selsamal määral, mille võrra areneb väärtusvorm üldse, areneb ka vastandlikkus tema kahe pooluse, relatiivse väärtusvormi ja ekvivalentvormi vahel.

Juba esimene vorm: 20 küünart lõuendit = 1 kuub, sisaldab seda vastandlikkust, kuid ei fikseeri seda. Olenevalt sellest, kas me loeme seda võrrandit vasakult paremale või ümberpöördult, on kumbki kaubapoolus, nii lõuend kui ka kuub, kord relatiivses väärtusvormis, kord ekvivalentvormis. Siin on veel üsna raske tabada polaarset vastandlikkust.

Vormis II saab alati ainult üks kaubaliik täielikult arendada oma relatiivset väärtust ning tema ise omab arenenud relatiivset väärtusvormi ainult sellepärast ja sedavõrd, kuivõrd kõik teised kaubad on tema suhtes ekvivalentvormis. Väärtusvõrrandis, nagu näiteks 20 küünart lõuendit = 1 kuub või = 10 naela teed või = 1 kvarter nisu jne., ei saa võrrandi pooli nüüd enam ümber paigutada, muutmata võrrandi üldiseloomu, muutmata seda võrrandit täielikust väärtusvormist üldiseks väärtusvormiks.

Lõpuks viimane vorm, vorm III, annab kaupade maailmale üldühiskondliku relatiivse väärtusvormi sellepärast ja sedavõrd, kuivõrd kõik kaupade maailma kuuluvad kaubad — peale üheainsa erandi — on üldisest ekvivalentvormist välja tõrjutud. Üks kaup, lõuend, on seega kõikide teiste kaupadega otsese vahetatavuse vormis ehk vahetult ühiskondlikus vormis — sellepärast ja sedavõrd, kuivõrd ükski teine kaup ei ole selles vormis.[24]

[24] Üldise otsese vahetatavuse vormist ei ole esimesel pilgul sugugi näha, et ta on vastandlik kaubavorm, mis on kaudse vahetatavuse vormist niisama lahutamatu kui magneti positiivne poolus tema negatiivsest poolusest. Seepärast võib niisama hästi kujutleda, et kõigile kaupadele saab korraga lüüa otsese vahetatavuse templi, nagu võib kujutleda, et kõik katoliiklased saab teha paavstideks. Väikekodanlasele, kes näeb kaubatootmises inimvaba-

Ümberpöördult, üldise ekvivalendina figureeriv kaup on välja jäetud kaupade maailma ühtsest ja seega üldisest relatiivsest väärtusvormist. Kui lõuend, s. o. mingisugune üldises ekvivalentvormis olev kaup, võtaks samal ajal osa ka üldisest relatiivsest väärtusvormist, siis peaks ta olema ekvivalendiks iseendale. Me oleksime siis saanud: 20 küünart lõuendit = 20 küünart lõuendit, s. o. tautoloogia, mis ei väljenda ei väärtust ega väärtuse suurust. Et väljendada üldise ekvivalendi relatiivset väärtust, peaksime tegelikult ümber pöörama vormi III. Üldisel ekvivalendil ei ole teiste kaupadega ühist relatiivset väärtusvormi, vaid tema väärtus on relatiivselt väljendatud kõigi teiste kaubakehade lõpmatus reas. Arenenud relatiivne väärtusvorm ehk vorm II osutub nüüd järelikult ekvivalentkauba spetsiifiliseks relatiivseks väärtusvormiks.

3) Üleminek üldiselt väärtusvormilt rahavormile

Üldine ekvivalentvorm on väärtusvorm üldse. Ta võib järelikult olla omane igale kaubale. Teiselt poolt on üks kaup üldises ekvivalentvormis (vormis III) ainult sellepärast ja sedavõrd, kuivõrd ta on ekvivalendina kõigi teiste kaupade poolt välja tõrjutud. Ja alles sellest momendist alates, kus see väljatõrjumine saab lõplikult osaks ühele spetsiifilisele kaubaliigile, omandab kaupade maailma ühtne relatiivne väärtusvorm objektiivse kindluse ja üldühiskondliku kehtivuse.

Spetsiifiline kaubaliik aga, mille naturaalvormiga ekvivalentvorm ühiskondlikult kokku kasvab, saab rahakaubaks ehk funktsioneerib rahana. Üldise ekvivalendi osa etendamine kaupade maailmas saab selle kaubaliigi spetsiifiliseks ühiskondlikuks funktsiooniks ja järelikult tema ühiskondlikuks monopoliks. Üks teatav kaup, kuld, on ajalooliselt võitnud endale selle eesõigustatud koha kaupade hulgas, mis vormis II figureerivad lõuendi eriliste ekvivalentidena ja vormis III ühiselt väljendavad oma relatiivset väärtust lõuendis. Niisiis, kui me paneme III-ndas vormis kauba lõuendi asemele kauba kuld, siis me saame:

---

duse ja isikliku sõltumatuse nec plus ultra't [tippu], oleks muidugi väga soovitav vabaneda selle vormiga seotud pahedest, eriti sellest, et kaupadel pole otsest vahetatavust. Selle filisterliku utoopia ettemaalimine moodustabki Proudhoni sotsialismi, mis, nagu ma mujal näitasin, ei ole isegi algupärane, vaid oli hulk aega enne Proudhoni palju paremini välja arendatud Gray, Bray ja teiste poolt. See ei takista säärast tarkust tänapäeval lokkamast teatud ringkondades «science'i» [«teaduse»] nime all. Ükski koolkond ei ole kunagi rohkem vehelnud enda ümber sõnaga «science», kui Proudhoni koolkond, sest

«Wo Begriffe fehlen,
Da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein». [«Kus on puudus mõistetest, seal on parajal ajal abi mõnest sõnast». *Goethe:* «Faust».]

D. Rahavorm

20 küünart lõuendit	=	2 untsi kulda.
1 kuub	=	
10 naela teed	=	
40 naela kohvi	=	
1 kvarter nisu	=	
½ tonni rauda	=	
x kaupa *A*	=	

Üleminekul vormilt I vormile II ja vormilt II vormile III toimub olulisi muutusi. Seevastu vorm IV ei erine millegagi vormist III, välja arvatud asjaolu, et üldise ekvivalendi vormi omab nüüd lõuendi asemel kuld. Vormis IV etendab kuld sedasama osa, mida lõuend etendas vormis III — üldise ekvivalendi osa. Progress seisab ainult selles, et otsese üldise vahetatavuse vorm ehk üldine ekvivalentvorm on nüüd ühiskondliku tava tõttu lõplikult kokku kasvanud selle spetsiifilise naturaalvormiga, mis on omane kaubale kuld.

Kuld esineb teiste kaupade suhtes rahana ainult sellepärast, et ta varem juba esines nende suhtes kaubana. Nagu kõik teisedki kaubad, funktsioneeris kuld ka ekvivalendina: kas üksiku ekvivalendina üksikuis vahetusaktides või erilise ekvivalendina teiste kaupade-ekvivalentide kõrval. Järk-järgult hakkas ta enam või vähem laialdastes ringkondades funktsioneerima üldise ekvivalendina. Niipea kui ta oli võitnud endale monopoli sellele kohale kaupade maailma väärtuste väljendamises, sai ta rahakaubaks, ja alles sellest momendist alates, mil ta juba rahakaubaks oli saanud, hakkas vorm IV erinema vormist III, s. o. üldine väärtusvorm muundus rahavormiks.

Kauba, näiteks lõuendi, lihtne relatiivne väärtuseväljendus juba rahakaubana funktsioneerivas kaubas, näiteks kullas, on hinnavorm. Lõuendi «hinnavorm» on seega:

20 küünart lõuendit = 2 untsi kulda
ehk, kui 2 naelsterlingit on kahe untsi kulla mündinimi,
20 küünart lõuendit = 2 naelsterlingit.

Rahavormi mõistmise raskus piirdub üldise ekvivalentvormi, niisiis üldise väärtusvormi üldse, vormi III mõistmisega. Vorm III muutub retrospektiivselt vormiks II, arenenud väärtusvormiks, ja viimase konstitueerivaks elemendiks on vorm I: 20 küünart lõuendit = 1 kuub ehk *x* kaupa *A* = *y* kaupa *B*. Lihtne kaubavorm on seega rahavormi algidu.

4. KAUBAFETIŠISM JA SELLE SALADUS

Kaup näib esimesel pilgul olevat endastmõistetav triviaalne asi. Kauba analüüs näitab, et ta on väga keerukas asi, täis metafüüsilisi konkse ja teoloogilisi riukaid. Tarbimisväärtusena pole temas midagi mõistatuslikku, ükskõik, kas ma vaatlen teda sellest seisukohast, et tema omadused rahuldavad inimtarbeid, või sellest seisukohast, et ta saab need omadused alles inimtöö produktina. On endastmõistetav, et inimene oma tegevusega muudab loodusainete vorme endale kasulikul viisil. Nii näiteks muudetakse puu vormi, kui puust lauda tehakse. Sellegipärast jääb laud puuks, harilikuks meeltega tajutavaks asjaks. Aga niipea kui ta esineb kaubana, muutub ta meelelis-ülemeeleliseks asjaks. Ta mitte ainult ei seisa oma jalgadega maapinnal, vaid asetub kõigi teiste kaupade suhtes pea peale, ja see tema puupea sünnitab palju imelikumaid veidrusi kui see, et laud oleks iseenesest tantsima hakanud [25].

Kauba müstiline iseloom ei tulene järelikult tema tarbimisväärtusest. Niisama vähe tuleneb ta väärtuse määrangute sisust. Sest esiteks, olgu kasuliku töö ehk tootliku tegevuse liigid kuitahes erinevad, ometi on füsioloogiline tõde, et nad on inimorganismi funktsioonid ja et iga säärane funktsioon, ükskõik missugune ta on oma sisult ja vormilt, on oma olemuselt inimese aju, närvide, lihaste, meeleorganite jne. kulutus. Teiseks see, mis on aluseks väärtuse suuruse määramisel, nimelt selliste kulutuste kestus ehk töö kvantiteet, on koguni tajutavalt erinev töö kvaliteedist. Elatusvahendite tootmiseks kuluv tööaeg pidi huvitama inimest igas ühiskondlikus korras, kuigi mitte igal erineval arenemisastmel ühesugusel määral.[26] Lõpuks, kui inimesed töötavad ühel või teisel viisil üksteisele, omandab nende töö ka ühiskondliku vormi.

Millest tuleneb siis tööprodukti mõistatuslik iseloom, niipea kui tööprodukt omandab kaubavormi? Ilmselt sellest vormist enesest. Mitmesuguste inimtööliikide võrdsus omandab asjalise vormi kõigi tööproduktide ühesuguse kvaliteedina — väärtusena; inimtööjõu kulutuse mõõtmine selle kulutuse kestusega omandab tööproduktide väärtuse suuruse vormi; lõpuks tootjate vahelised suhted, mil-

---

[25] Meenutagem, et Hiina ja lauad on hakanud tantsima siis, kui kogu muu maailm näis olevat täiesti rahulik — pour encourager les autres [teiste ergutamiseks].

[26] *Märkus 2. trükile.* Vanadel germaanlastel arvestati ühe morgeni maa suurust ühe päeva töö järgi ja nimetati seepärast morgenit Tagwerk (ehk Tagwanne) (jurnale ehk jurnalis, terra jurnalis, jornalis ehk diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshauet jne. Vt. *Georg Ludwig von Maurer:* «Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, u. s. w. Verfassung etc.». München 1854, lk. 129 ja järgmised. [Vrd. *Георг Людвиг Маурер*: «Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти». Перев. В. Корша. М. 1880, стр. 135 и сл.]

ledes avalduvad nende töö ühiskondlikud määrangud, omandavad tööproduktide ühiskondliku suhte vormi.

Järelikult seisab kaubavormi salapärasus lihtsalt selles, et inimesed näevad temas omaenda töö ühiskondliku iseloomu peegeldust tööproduktide eneste esemliku iseloomuna, antud asjade ühiskondlike, looduse poolest olemasolevate omadustena; seepärast näevad nad ka ühiskondlikku suhet tootjate ja kogutöö vahel ainult asjade ühiskondliku suhtena, mis on olemas väljaspool inimesi endid. Selle quid pro quo tõttu saavad tööproduktid kaupadeks, meelelis-ülemeelelisteks ehk ühiskondlikeks asjadeks. Näiteks mõne eseme valgusmõju nägemisnärvile ei tajuta nägemisnärvi enese subjektiivse ärritusena, vaid väljaspool silma oleva eseme objektiivse kujuna. Kuid nägemise puhul langeb valgus tõepoolest ühelt asjalt, väliselt esemelt, teisele asjale, silmale. See on füüsiline suhe füüsiliste asjade vahel. Seevastu kaubavormil ja tööproduktide väärtussuhtel, milles kaubavorm väljendub, ei ole absoluutselt midagi ühist tööproduktide füüsilise loomusega ja sellest tulenevate asjadevaheliste suhetega. See on ainult kindel ühiskondlik suhe inimeste eneste vahel, mis siin omandab nende silmis asjadevahelise suhte fantastilise vormi. Analoogia leidmiseks peame seepärast kolima religioonimaailma udusesse valdkonda. Inimaju produktid näivad siin olevat iseseisvad olendid, kel on oma elu ja kes on teatavas vahekorras omavahel ja inimestega. Samasugune lugu on kaupade maailmas inimkäe produktidega. Seda ma nimetan fetišismiks, mis on omane tööproduktidele, kui neid toodetakse kaupadena; see fetišism on järelikult kaubatootmisest lahutamatu.

See kaupade maailma fetišistlik iseloom tuleneb, nagu eelnenud analüüs on juba näidanud, kaupu tootva töö isesugusest ühiskondlikust iseloomust.

Tarbimisesemed saavad kaupadeks üldse ainult seetõttu, et nad on üksteisest sõltumatute eratööde produktid. Nende eratööde kompleks moodustab ühiskondliku kogutöö. Kuna tootjad astuvad omavahel ühiskondlikku kontakti alles oma töö produktide vahetamise kaudu, siis nende eratööde spetsiifiline ühiskondlik iseloom tuleb samuti esile alles selle vahetamise piirides. Teiste sõnadega, eratööd kui ühiskondliku kogutöö lülid realiseeruvad tegelikult alles nende suhete kaudu, millesse vahetus asetab tööproduktid ja viimaste vahendusel ka tootjad. Tootjad näevad seepärast oma eratööde ühiskondlikke suhteid sellena, mis need suhted tegelikult on, s. o. mitte isikute eneste vahetute ühiskondlike suhetena nende isikute töös, vaid vastupidi, asjade kaudu ilmsikstulevate suhetena isikute vahel ja asjade ühiskondlike suhetena.

Alles vahetuse piirides omandavad tööproduktid ühiskondlikult võrdse väärtuse, mis on lahus nende meeleliselt erinevast tarbimisväärtusest. See tööprodukti lõhenemine kasulikuks asjaks ja väär-

tust kehastavaks asjaks saab praktikas teoks alles siis, kui vahetus on juba omandanud küllaldase ulatuse ja tähtsuse, nii et kasulikke asju toodetakse vahetuse jaoks, mistõttu asjade väärtuseline iseloom tuleb arvesse juba nende tootmisel. Sellest momendist alates omandavad tootjate eratööd tegelikult kahesuguse ühiskondliku iseloomu. Kindlate kasuliku töö liikidena peavad nad ühelt poolt rahuldama kindlaid ühiskondlikke vajadusi, tõendades sellega, et nad on kogutöö lülid, lülid loomulikult arenenud ühiskondliku tööjaotuse süsteemis. Teiselt poolt nad ainult rahuldavad oma tootjate mitmesuguseid tarbeid, kuivõrd iga üksik kasulik eratööliik on vahetatav iga teise kasuliku eratööliigi vastu, järelikult on sellega samaväärne. Toto coelo [igas suhtes] erinevate tööliikide võrdsus võib seista ainult sellès, et abstraheerutakse nende tegelikest erinevustest ja et nad taandatakse sellele ühisele iseloomule, mis neile on omane kui inimtööjõu kulutusele, kui abstraktsele inimtööle. Eratootjate aju peegeldab seda nende eratööde kahesugust ühiskondlikku iseloomu ainult neis vormides, mis esinevad tegelikus elus, produktide vahetuses. Niisiis peegeldab ta eratootjate eratööde ühiskondlikult kasulikku iseloomu selles vormis, et tööprodukt peab olema kasulik, ja nimelt kasulik teistele. Mitmesuguste tööliikide võrdsuse ühiskondlikku iseloomu peegeldab ta aga selles vormis, et need materiaalselt erinevad asjad, tööproduktid, on väärtused.

Inimesed ei kõrvuta järelikult oma töö produkte kui väärtusi mitte sellepärast, et need asjad on neile lihtsalt ühesuguse inimtöö asjalised kestad. Vastupidi. Võrrutades vahetuses üksteisega oma mitmesuguseid produkte, võrrutavad inimesed üksteisega oma mitmesuguseid tööliike. Nad ei ole sellest teadlikud, aga nad teevad seda.[27] Niisiis, väärtusele ei ole kirjutatud otsa ette, mis ta on. Pigemini muudab väärtus iga tööprodukti ühiskondlikuks hieroglüüfiks. Hiljem püüavad inimesed dešifreerida selle hieroglüüfi tähendust, avastada omaenda ühiskondliku produkti saladust, sest tarbimisesemete määratlemine väärtustena on inimeste ühiskondlik produkt mitte vähemal määral kui keel. Hiljem tehtud teaduslik avastus, et tööproduktid, kuivõrd nad on väärtused, on ainult nende tootmiseks kulutatud inimtöö asjaline väljendus, avab küll uue epohhi inimsoo arenemise ajaloos, aga ei kõrvalda sugugi töö ühiskondliku iseloomu esemlikku näilisust. Asjaolu, mis käib ainult selle erilise tootmisvormi, kaubatootmise kohta, nimelt see, et üksteisest sõltumatute eratööde spetsiifiline ühiskondlik iseloom seisab nende võrdsuses inimtööna ja omandab tööproduktide väär-

[27] *Märkus 2. trükile.* Sellepärast, kui Galiani ütleb, et väärtus on kahe isiku vaheline suhe — «La Ricchezza è una ragione tra due persone», — siis oleks ta pidanud lisama: asjalise kestaga varjatud suhe (*Galiani:* «Della Moneta», lk. 221, III kd. *Custodi* kogumikust: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica». Parte Moderna. Milano 1803).

tusiseloomu vormi, — see tundub kaubatootmissuhete kammitsas olevaile inimestele enne ja pärast ülalnimetatud avastust niisama üldiselt kehtivana kui tõsiasi, et õhk kui füüsikaline kehavorm jääb püsima, kuigi teadus lahutab õhu ta koostuselementideks.

Produktide vahetajaid huvitab praktikas kõigepealt küsimus, kui palju võõraid produkte nad oma produkti eest saavad, s. o. missuguses proportsioonis produkte vahetatakse. Niipea kui need proportsioonid on saavutanud teatava tavapärase stabiilsuse, näivad nad tulenevat tööproduktide loomusest, nii et näiteks üks tonn rauda ja kaks untsi kulda on täpselt niisamuti üheväärsed, kui nael kulda ja nael rauda on üheraskused, — hoolimata oma füüsikaliste ja keemiliste omaduste erinevusest. Tegelikult fikseerub tööproduktide väärtusiseloom alles nende realiseerumisel väärtuse suurustena. Väärtuse suurused muutuvad vahetpidamata, olenematult vahetajate tahtest, ettenägemisest ja tegevusest. Vahetajate silmis omandab nende eneste ühiskondlik liikumine asjade liikumise vormi, mille kontrolli all nad on, selle asemel et seda ise kontrollida. On vaja täielikult väljaarenenud kaubatootmist, et kogemustest enestest saaks võrsuda teaduslik arusaamine sellest, et üksikud eratööd, mis tehakse üksteisest sõltumata, mis aga on üksteisest igakülgselt sõltuvad kui ühiskondliku tööjaotuse loomulikult arenenud lülid, redutseeruvad pidevalt ning proportsionaalselt oma ühiskondlikule mõõdule, ja nimelt sellepärast, et eratöö produktide juhuslikes, alatasa kõikuvais vahetussuhteis paneb end vägivaldselt maksma nende produktide tootmiseks ühiskondlikult vajalik tööaeg, mis avaldub reguleeriva loodusseadusena, just nagu näiteks raskusseadus, kui maja kellegi pea kohal kokku variseb.[28] Väärtuse suuruse määratavus tööaja kaudu on seega relatiivsete kaubaväärtuste nähtava liikumise taga peituv saladus. Selle saladuse avastamine kõrvaldab küll illusiooni, nagu oleks tööproduktide väärtuse suurus määratav puhtjuhuslikult, aga ta ei kõrvalda väärtuse suuruse asjalist vormi.

Mõtlemine inimelu vormide üle, järelikult ka nende vormide teaduslik analüüs, läheb üldse tegelikule arenemiskäigule vastassuunalist teed. Ta algab post festum [tagantjärele], s. o. lähtub arenemisprotsessi valmis tulemustest. Vormid, mis tembeldavad tööprodukte kaupadeks ja mis sellepärast on kaubaringluse eelduseks, on jõudnud omandada ühiskondliku elu loomulike vormide püsivuse, enne kui inimesed katsuvad endile aru anda — mitte

[28] «Mida peab arvama seadusest, mis suudab end maksma panna ainult perioodiliste revolutsioonide kaudu? See on nimelt loodusseadus, mis põhineb asjaosaliste ebateadlikkusel» (*Friedrich Engels:* «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie», väljaandes «Deutsch-Französische Jahrbücher», herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. Paris 1844). [Vrd. *Ф. Энгельс:* «Очерки критики политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. II, стр. 309.]

nende vormide ajaloolisest iseloomust, sest need vormid tunduvad neile juba muutumatutena, vaid nende vormide sisust. Nii on alles kaubahindade analüüs viinud väärtuse suuruse määramiseni ja alles kaupade üldine rahaline väljendus on lubanud fikseerida kaupade väärtusiseloomu. Aga just see kaupade maailma lõplik vorm — rahavorm — varjab asjade taga eratööde ühiskondlikku iseloomu ja järelikult ka eratööliste ühiskondlikke suhteid, selle asemel et neid suhteid nähtavale tuua. Kui ma ütlen, et kuub, saabas jne. suhtuvad lõuendisse kui abstraktse inimtöö üldisse kehastusse, siis selle väljenduse absurdsus on silmatorkav. Kui aga kuue, saapa jne. tootjad asetavad neid kaupu suhtesse lõuendiga või — mis põrmugi ei muuda asja — kulla ja hõbedaga kui üldise ekvivalendiga, siis nende eratööde suhe ühiskondliku kogutööga esineb neile just nimelt selles absurdses vormis.

Seda laadi vormid moodustavadki kodanliku majandusteaduse kategooriad. Need on ühiskondlikult kehtivad, niisiis objektiivsed mõtlemisvormid [Gedankenformen] nende tootmissuhete kohta, mis valitsevad selle ajalooliselt määratletud ühiskondliku tootmisviisi, kaubatootmise puhul. Seepärast kogu kaupade maailma müstilisus, kogu imelisus ja tontlikkus, mis mähivad udusse kaubatootmise alusel toodetud tööproduktid, — see kõik kaob otsekohe, niipea kui me läheme üle teistele tootmisvormidele.

Et poliitiline ökonoomia armastab Robinsoni lugusid[29], siis ilmugu kõigepealt oma saarel asuv Robinson. Kuigi ta on loomult vähenõudlik, peab ta ikkagi rahuldama mitmelaadseid vajadusi ja sellepärast teostama mitmet liiki kasulikke töid: tegema tööriistu, valmistama mööblit, taltsutama laamat, kalastama, küttima jne. Palvetamisest ja muust sellisest me siin ei räägi, sest meie Robinson tunneb sellest mõnu ja peab seda laadi tegevust puhkuseks. Hoolimata oma tootlike funktsioonide mitmekesisusest ta teab, et nad on ainult ühe ja sellesama Robinsoni tegevuse eri vormid, järelikult ainult inimtöö eri liigid. Häda ise sunnib teda täpselt jaotama oma aega oma mitmesuguste funktsioonide vahel. Kas üks või teine funktsioon võtab Robinsoni kogutegevuses rohkem või vähem ruumi, see oleneb sellest, kas vajaliku kasuefekti saavutamiseks tuleb ületada rohkem või vähem raskusi. Seda õpetavad talle kogemused, ja meie Robinson, päästnud laevahukust kella, pearaa-

[29] *Märkus 2. trükile.* Ricardolgi ei puudu oma Robinsoni lugu. «Ürgkalurit ja ürgkütti paneb ta otsekohe ehtsate kaubaomanikena vahetama kala ja jahisaaki proportsionaalselt tööajaga, mis neis vahetusväärtustes on asjastatud. Seejuures satub ta anakronismi, sest tema ürgkalur ja ürgkütt kasutavad oma tööriistade hindamiseks 1817. aastal Londoni börsil kasutusel olnud arvestustabeleid. «Härra Oweni parallelogrammid» näivad olevat ainus ühiskonnavorm, mida ta tundis peale kodanliku ühiskonnavormi» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 38, 39). [Vrd. *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 47.]

matu, tindi ja sule, hakkab ehtsa inglasena otsekohe pidama arvet iseenda üle. Tema inventariraamatus on loeteldud kõik tarbimisesemed, mis tal on, mitmesugused toimingud, mis on vajalikud nende esemete tootmiseks, ja lõpuks tööaeg, mis tal keskmiselt kulub, et valmistada teatud hulk neid mitmesuguseid produkte. Kõik vahekorrad Robinsoni ja tema omaloodud rikkust moodustavate asjade vahel on siin nii lihtsad ja läbipaistvad, et isegi härra M. Wirth peaks suutma neid mõista erilise vaimupingutuseta. Ja ometi sisaldavad nad kõik olulised väärtuse-määrangud.

Asugem nüüd helgelt Robinsoni saarelt süngesse Euroopa keskaega. Sõltumatu mehe asemel me leiame siit ainult sõltuvaid inimesi — pärisorje ja mõisnikke, vasalle ja lääni-isandaid, ilmlikke ja pappe. Isiklik sõltuvus iseloomustab siin materiaalse tootmise ühiskondlikke suhteid niisama suurel määral kui teisigi sellele alusele rajanevaid elusfääre. Aga just sellepärast, et isikliku sõltuvuse suhted moodustavad antud ühiskonna aluse, ei tarvitse üksikud tööd ja produktid omandada oma reaalsusest erinevat fantastilist vormi. Nad astuvad ühiskondliku elu ringvoolu naturaalteenuste ja naturaalkohustuste näol. Töö vahetuks ühiskondlikuks vormiks on siin ta naturaalvorm, ta erilisus, mitte aga ta üldsus, nagu kaubatootmisele rajanevas ühiskonnas. Teoorjuslikku tööd mõõdetakse ajaga täpselt samuti, nagu kaupu tootvat tööd, kuid iga pärisori teab, et ta kulutab oma isanda teenistuses teatud hulga oma isiklikku tööjõudu. Papile makstav kümnis on selgem kui papilt saadav õnnistus. Niisiis, kuidas me ka otsustame karaktermaskide üle, milledes keskaja inimesed üksteise suhtes esinevad, — isikute ühiskondlikud suhted nende töös avalduvad siin igal juhul nende eneste isiklike suhetena ega ole peidetud asjade, tööproduktide ühiskondlike suhete varju.

Ühise, s. o. otseselt ühiskondlikuks muudetud töö uurimiseks ei tarvitse meil tagasi minna selle töö ürgvormini, mida me kohtame kõigi kultuurrahvaste ajaloo künnisel.[30] Lähemaks näiteks on patriarhaalne tööndus külas, kus üks talupere toodab oma tarbeks vilja, kariloomi, lõnga, lõuendit, rõivaid jne. Need mitmesugused asjad on perele ta perekondliku töö mitmesugusteks produktideks,

[30] *Märkus 2. trükile.* «Uuemal ajal on levinud naeruväärne eelarvamus, nagu oleks ürgkogukondliku omandi vorm spetsiifiliselt slaavi, koguni ainult vene vorm. See on aga ürgvorm, mida me võime leida roomlastel, germaanlastel, keltidel; hindudel on sellest ikka veel olemas terve rida mitmesuguseid teisendeid, kuigi osalt lagunenud kujul. Aasia ja eriti india kogukondlike omandivormide hoolikam uurimine näitaks, kuidas ürgkogukondliku omandi eri vormidest tekivad selle omandi mitmesugused lagunemisvormid. Nii saab näiteks tuletada rooma ja germaani eraomandi mitmesuguseid originaaltüüpe india kogukondliku omandi mitmesugustest vormidest» *(Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 10). [Vrd. *K. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 19—20.]

kuid nad ei ole üksteise suhtes kaubad. Mitmesugused tööd, mis neid produkte toodavad: põllundus, karjakasvatus, ketramine, kudumine, rätsepatöö jne., on oma naturaalvormis ühiskondlikud funktsioonid, sest nad on perekonna funktsioonid, ja perekonnal on nagu kaubatootmiselgi oma loomulikult kujunenud tööjaotus. Soo ja vanuse erinevused, samuti ka koos aastaaegadega vahelduvad looduslikud töötingimused reguleerivad töö jaotamist perekonnaliikmete vahel ja iga üksiku perekonnaliikme tööaega. Kuid ajakestusega mõõdetav individuaalsete tööjõudude kulutus esineb siin algusest peale tööde eneste ühiskondliku iseloomustusena, sest individuaalsed tööjõud funktsioneerivad algusest peale ainult perekonna ühise tööjõu organitena.

Kujutleme nüüd lõpuks, vahelduse mõttes, vabade inimeste liitu, kes töötavad ühiste tootmisvahenditega ja kulutavad plaanikindlalt oma individuaalseid tööjõude kui üht ühiskondlikku tööjõudu. Siin korduvad kõik Robinsoni töö määrangud, kuid mitte individuaalses, vaid ühiskondlikus ulatuses. Kõik Robinsoni produktid olid eranditult tema enese isiklik produkt ja seepärast otseselt tarbimisesemed temale enesele. Vabade inimeste liidu koguprodukt kujutab enesest ühiskondlikku produkti. Osa sellest produktist läheb uuesti tootmisvahenditeks. See osa jääb ühiskondlikuks. Teine osa aga tarbitakse liidu liikmete poolt elatusvahenditena. See teine osa tuleb seepärast nende vahel ära jaotada. Selle jaotuse viis muutub vastavalt ühiskondliku tootmisorganismi enese erilaadile ja tootjate vastavale ajaloolisele arenemisastmele. Ainult paralleeli tõmbamiseks kaubatootmisega me eeldame, et iga tootja tööaeg määrab ta osasaamise elatusvahenditest. Tööaeg etendaks seega kahesugust osa. Tööaja ühiskondlik-plaanipärane jaotus määrab kindlaks õige proportsiooni mitmesuguste töötunktsioonide ja mitmesuguste vajaduste vahel. Teiselt poolt on tööaeg ühtlasi mõõduks, millega mõõdetakse tootjate individuaalset osavõttu kogutööst ja järelikult ka nende osasaamist koguprodukti individuaalselt tarbitavast osast. Ühiskondlikud suhted inimeste ja nende tööde ning tööproduktide vahel jäävad siin läbipaistvalt lihtsaks nii tootmises kui ka jaotuses.

Kaubatootjate ühiskonnale, kellede iseloomulik ühiskondlik tootmissuhe seisab selles, et nad suhtuvad oma produktidesse kui kaupadesse, s. o. kui väärtustesse, ja selles asjalises vormis kõrvutavad oma üksikuid eratöid kui ühesugust inimtööd, — sellele ühiskonnale on kõige sobivamaks usundivormiks ristiusk oma abstraktse inimese kultusega, ja eriti ristiusu kodanlikud teisendid, nagu protestantism, deism jne. Vana-Aasia, antiikaja jne. tootmisviisides etendab produkti muutumine kaubaks ja järelikult inimeste kui kaubatootjate olemine teisejärgulist osa; see osa saab aga seda kaalukamaks, mida kaugemale läheb kogukondliku elulaadi langus. Kaubandusrahvad sõna otseses mõttes eksisteerivad

antiikmaailmas ainult kui Epikurose jumalad maailmadevahelistel aladel või kui juudid Poola ühiskonna poorides. Need vanad ühiskondlikud tootmisorganismid on võrratult lihtsamad ja selgemad kui kodanlik tootmisorganism, kuid nad põhinevad kas individuaalinimese ebaküpsusel, kes ei ole veel katkestanud loomuliku sugukondliku ühtekuuluvuse nabanööri, mis seob teda teiste inimestega, või nad põhinevad otsestel võimu ja alluvuse suhetel. Nad on tingitud töö tootlike jõudude madalast arenemisastmest ja sellele vastavaist piiratud suhetest inimeste vahel nende materiaalses elutootmisprotsessis, niisiis inimeste piiratud suhetest üksteisega ja loodusega. See tegelik piiratus peegeldub ideaalselt vanades loodus- ja rahvausundites. Reaalse maailma usuline peegeldus võib üldse kaduda alles siis, kui inimeste tegeliku igapäevase elu suhted kujunevad neil selgeteks mõistlikeks suheteks üksteisega ja loodusega. Ühiskondliku elu protsessi, s. o. materiaalse tootmisprotsessi vorm vabaneb oma müstilisest uduloorist alles siis, kui ta hakkab alluma inimeste teadlikule plaanipärasele kontrollile kui inimeste vaba ühiskondliku liidu produkt. Selleks aga on vaja teatavat ühiskonna materiaalset alust ehk rida teatavaid materiaalseid olemasolutingimusi, mis omakorda on pika ja piinarikka arenemisprotsessi loomulikult kujunenud produkt.

Poliitiline ökonoomia on küll analüüsinud, kuigi mitte küllaldaselt[31], väärtust ja väärtuse suurust, ning avastanud neisse

[31] Selle teose kolmandas ja neljandas raamatus näeme, kui puudulik on Ricardo väärtuse suuruse analüüs, mis ometi on kõige parem. Mis aga puutub väärtusse üldse, siis klassikaline poliitiline ökonoomia ei eralda kuskil selgesti ega täiesti teadlikult tööd, mis väljendub väärtuses, sellestsamast tööst, kuivõrd ta väljendub tööprodukti tarbimisväärtuses. Tegelikult ta muidugi teeb seda vahet, sest esimesel juhul ta vaatleb tööd kvantitatiivsest küljest, teisel juhul aga kvalitatiivsest küljest. Aga talle ei tule mõttessegi, et tööde puhtkvantitatiivne erinevus eeldab nende kvalitatiivset ühtsust ehk võrdsust, järelikult nende taandamist abstraktsele inimtööle. Ricardo tunnistab näiteks, et ta on päri Destutt de Tracy järgmiste sõnadega: «Kuna on kindel, et meie füüsilised ja vaimsed võimed on meie ainus algrikkus, siis nende võimete kasutamine, igasugune töö, on meie algne vara, ja ainult selle kasutamise teel luuaksegi kõik asjad, mida me nimetame rikkuseks... Kindel on samuti, et kõik need asjad ainult esindavad tööd, mis on nad loonud; kui neil aga on väärtus või koguni kaks erinevat väärtust, siis võib see väärtus tuleneda ainult neid sünnitanud töö väärtusest» *(Ricardo:* «The Principles of Polit. Econ.», 3. trükk, London 1821, lk. 334). [Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии и т. д.». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 178.] Märgime vaid seda, et Ricardo omistab Destuttile omaenda sügavamat arusaamist sellest küsimusest. Ühelt poolt ütleb Destutt küll, et kõik asjad, mis moodustavad rikkuse, «esindavad tööd, mis on nad loonud», teiselt poolt aga ta ütleb, et nende «kaks erinevat väärtust» (tarbimisväärtus ja vahetusväärtus) tulevad «töö väärtusest». Sellega ta satub vulgaarmajandusteaduse labasuste valda, kus eeldatakse ühe kauba (antud juhul töö) väärtust, et siis määrata selle abil teistegi kaupade väärtus. Ricardo loeb seda nii, et tarbimisväärtuses kui ka vahetusväärtuses väljendub töö (mitte töö väärtus). Ricardo ise aga teeb nii vähe vahet kahesuguselt väljendatud töö kahesuguse ise-

vormidesse peidetud sisu. Ta ei ole aga kunagi esitanud isegi küsimust, mispärast see sisu omandab sellise vormi, s. o. mispärast töö väljendub tööprodukti väärtuses, töö mõõt aga väljendub töö kestuse kaudu tööprodukti väärtuse suuruses[32]? Vormelid, milledele on otsa ette kirjutatud, et nad kuuluvad niisugusesse ühiskonnaformatsiooni, kus tootmisprotsess valitseb inimesi ja inimene veel ei valitse tootmisprotsessi, — neid vormeleid peab poliitilise ökonoomia kodanlik teadvus niisama endastmõistetavaks looduslikuks paratamatuseks kui tootlikku tööd ennast. Sellepärast kohtleb ta ühiskondliku tootmisorganismi eelkodanlikke vorme umbes nii, nagu kirikuisad kohtlevad eelkristlikke religioone.[33]

loomu vahel, et kogu peatükis «Value and Riches, their Distinctive Properties» [«Väärtus ja rikkus, nende iseloomustavad omadused»] on ta sunnitud vaeva nägema J. B. Say taolise isanda labasustega. Sellepärast ta lõpuks imestabki, et Destutt on küll temaga ühel nõul selle suhtes, et töö on väärtuse allikas, kuid teiselt poolt on siiski üksmeelne Sayga väärtuse mõiste küsimuses.

[32] Klassikalise poliitilise ökonoomia üks põhilisi puudusi on selles, et tal pole kunagi korda läinud leida kauba analüüsist ja eriti kaubaväärtuse analüüsist seda väärtusvormi, mis teeb väärtusest just nimelt vahetusväärtuse. Just oma parimate esindajate isikus nagu A. Smith ja Ricardo, käsitleb ta väärtusvormi kui midagi kauba loomuse suhtes täiesti ükskõikset või koguni välist. Põhjus ei ole mitte ainult selles, et väärtuse suuruse analüüs neelab kogu ta tähelepanu. Põhjus peitub sügavamal. Tööprodukti väärtusvorm on kodanliku tootmisviisi abstraktseim ja ühtlasi kõige üldisem vorm, mis iseloomustabki kodanlikku tootmisviisi kui ühiskondliku tootmise eriliiki, ja iseloomustab teda seega ka ajalooliselt. Sellepärast, kui kodanlikus tootmisviisis nähakse ekslikult ühiskondliku tootmise igavest looduslikku vormi, siis jäetakse paratamatult kahe silma vahele ka need spetsiifilised omadused, mis on väärtusvormil, järelikult kaubavormil ja, edasiarendatult, rahavormil, kapitalivormil jne. Majandusteadlastel, kes on täiesti ühel nõul selles, et väärtuse suurust mõõdetakse tööajaga, on sellepärast kõige kirjumaid ja vasturääkivamaid kujutlusi rahast, s. o. üldisest ekvivalendist valmis kujul. See tuleb selgesti esile näiteks panganduse uurimisel, kus enam ei jätku tavalistest üldtuntud raha definitsioonidest. Selle vastukaaluks tekkis restaureeritud merkantiilsüsteem (Ganilh jne.), mis näeb väärtuses ainult ühiskondlikku vormi või pigemini selle vormi substantsitut vastuhelki. — Edaspidiseks teadmiseks olgu märgitud, et ma mõistan klassikalise poliitilise ökonoomia all seda majandusteadust, mis alates W. Pettyst uurib kodanlike tootmissuhete sisemist seost. Selle vastandina vulgaarmajandusteadus tammub ainult näilise seose ringis ja mälub ikka uuesti läbi teadusliku poliitilise ökonoomia poolt ammu läbitöötatud materjali, et kodanlastele vastuvõetavalt tõlgitseda nii-ütelda kõige jämedamakoelisi nähtusi, kohandades neid kodanlaste koduseks tarvituseks. Muidu aga piirdub ta sellega, et süstematiseerib pedantselt ja kuulutab igavesteks tõdedeks neid labaseid ja endaga rahulolevaid kujutlusi, mis kodanlikel tootmistegelastel on omaenda maailmast kui kõige paremast maailmast.

[33] «Majandusteadlastel on kummaline arutlusviis. Neile on olemas ainult kaht liiki institutsioone: kunstlikke ja loomulikke. Feodalismi institutsioonid on kunstlikud, kodanluse omad on loomulikud. Majandusteadlased sarnanevad ses suhtes usuteadlastega, kel on samuti kaht liiki religioone. Iga religioon, mis ei ole nende oma, on inimeste leiutus, kuid nende oma religioon on jumala ilmutus. Niisiis oli kunagi olemas ajalugu, kuid nüüd seda enam ei ole» *(Karl Marx:* «Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon», 1847, lk. 113). [Vrd. *К. Маркс:* «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, стр. 373.] Lausa koomiline on näiteks härra

Kui suurel määral üks osa majandusteadlasi laseb end petta kaupade maailmale omasest fetišismist ehk töö ühiskondlike määrangute esemlikust näilisusest, seda näitab muuseas igav ja mõttetu vaidlus looduse osa üle vahetusväärtuse loomises. Kuna vahetusväärtus on ainult teatav ühiskondlik viis, kuidas väljendada asja tootmiseks kulutatud tööd, siis ei saa ta sisaldada rohkem loodusainet kui näiteks vekslikurss.

Kuna kaubavorm on kodanliku tootmise kõige üldisem ja kõige arenematum vorm, mistõttu ta tekib õige vara, kuigi ta varemail ajajärkudel ei ole nii domineeriv, järelikult mitte nii iseloomulik kui praegu, siis näib, et ta fetišistlikust iseloomust on veel võrdlemisi kerge üle saada. Konkreetsemais vormides kaob isegi see näiline lihtsus. Kust tulevad monetaarsüsteemi illusioonid? Sellest, et monetaarsüsteem ei näinud, et kuld ja hõbe väljendavad rahana teatavat ühiskondlikku tootmissuhet, kuid väljendavad seda looduslike asjade vormis, milledel on kummalised ühiskondlikud omadused. Ja kaasaegne poliitiline ökonoomia, mis vaatab monetaarsüsteemile nii üleolevalt muiates, — kas tema fetišism ei ole lausa käegakatsutav, niipea kui ta hakkab käsitlema kapitali? Ammuks see oli, kui kadus füsiokraatlik illusioon, et maarent kasvab maast, mitte aga ühiskonnast?

Bastiat, kes kujutleb, et vanad kreeklased ja roomlased elasid ainult röövimisest. Kui aga röövimisest elatakse paljude sajandite vältel, siis peab ju alati olema, mida röövida, s. o. röövimise objekti peab vahetpidamata taastootma. Sellepärast on silmanähtav, et ka kreeklastel ja roomlastel oli mingi tootmisprotsess, niisiis mingi majandus, mis täpselt samuti moodustas nende maailma materiaalse baasi, nagu kodanlik majandus on praeguse maailma baasiks. Või arvab Bastiat vahest, et orjatööl põhinev tootmisviis põhineb röövsüsteemil? Sel juhul asub ta ohtlikule pinnale. Kui Aristotelese taoline mõtlemise hiiglane eksis orjatöö hinnangus, miks peaks siis Bastiat' taoline kääbus-majandusteadlane olema õigel teel palgatöö hinnangu suhtes? — Kasutan juhust, et lühidalt vastata ühele väitele, mis avaldati ühes saksa-ameerika ajalehes minu raamatu «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859 [«Poliitilise ökonoomia kriitikast»] ilmumise puhul. Ajalehe arvates minu seisukoht, et teatav tootmisviis ja sellele vastavad tootmissuhted, lühidalt «ühiskonna majanduslik struktuur, on reaalseks baasiks, millel kerkib juriidiline ja poliitiline pealisehitus ja millele vastavad kindlad ühiskondliku teadvuse vormid», et «materiaalse elu tootmisviis tingib sotsiaalse, poliitilise ja vaimse elu protsessi üldse», — see kõik olevat ajalehe arvates küll õige praeguse maailma suhtes, kus valitsevad materiaalsed huvid, mitte aga keskaja suhtes, kus valitses katolitsism, ega Ateena või Rooma suhtes, kus valitses poliitika. Kõigepealt on hämmastav, kuidas keegi võis oletada, et need keskaja ja antiikmaailma kohta käivad üldtuntud fraasid oleksid olnud ühelegi inimesele teadmata. Igatahes on selge, et keskaeg ei võinud elada katolitsismist ega antiikmaailm poliitikast. Vastupidi: see viis, kuidas neil ajajärkudel elatusvahendeid hangiti, seletabki meile, miks ühel juhul peaosa etendas poliitika ja teisel juhul katolitsism. Pealegi ei ole vaja kuigi põhjalikult tunda näiteks Rooma vabariigi ajalugu, et teada, et maaomandi ajalugu moodustab tema varjatud sisu. Teiselt poolt on juba Don Quijote pidanud lunastama oma eksimuse, kui ta kujutles, et rändrüütlid on võrdselt sobivad kõigisse ühiskonna majandusvormidesse.

Et aga mitte ette rutata, piirdugem siin veel ühe näitega, mis käib kaubavormi enese kohta. Kui kaubad saaksid rääkida, siis ütleksid nad: võib ju olla, et meie tarbimisväärtus huvitab inimesi. Meile kui asjadele ei lähe see korda. Meie väärtus on aga see, mis meile kui asjadele omane on. Seda tõendab meie eneste ringlemine kaubaesemetena. Meie suhtume üksteisesse ainult vahetusväärtustena. Kuulakem nüüd, mida see kauba hing ütleb majandusteadlase suu kaudu: «Väärtus (vahetusväärtus) on asjade omadus, rikkus (tarbimisväärtus) on inimese omadus. Väärtus eeldab ses mõttes tingimata vahetust, kuna rikkus seda ei eelda.»[34] «Rikkus (tarbimisväärtus) on inimese atribuut, väärtus on kaupade atribuut. Inimene või ühiskond on rikkad; pärl või teemant on väärtuslikud... Pärlil või teemandil on väärtust pärlina või teemandina.»[35] Ükski keemik ei ole seni veel avastanud pärlis ega teemandis vahetusväärtust. Kuid selle keemilise substantsi avastajad majandusteadlased, kes tahavad olla eriti sügavalt kriitilised mõtlejad, leiavad, et asjade tarbimisväärtus ei olene nende asjalistest omadustest, kuna väärtus seevastu on neile omane kui asjadele. Seda veendumust süvendab neis kummaline asjaolu, et asjade tarbimisväärtus realiseerub inimesele ilma vahetuseta, s. o. otseses vahekorras asja ja inimese vahel, kuna vastupidi asjade väärtus realiseerub ainult vahetuses, s. o. teatud ühiskondlikus protsessis. Kes küll ei tuletaks siin meelde tublit Dogberryt, kes õpetab öövahile Seacoalile, et «ilus välimus on asjaolude and, aga lugemise ja kirjutamise oskus on loodusest»[36].

---

[34] «Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London 1821, lk. 16.

[35] *S. Bailey:* «A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», lk. 165.

[36] «Observations'i» autor ja S. Bailey panevad Ricardole süüks, et ta ei olevat näinud vahetusväärtuse relatiivset iseloomu ja olevat muutnud vahetusväärtuse millekski absoluutseks. Tegelikult oli vastupidi. Näilise relatiivsuse, mis on omane asjadele, näiteks teemandile ja pärlidele kui vahetusväärtustele, taandas Ricardo selles näilisuses peituvale tõelisele vahekorrale, nende asjade kui inimtöö lihtsate väljenduste relatiivsusele. Kui rikardolased vastasid Baileyle küll toorelt, kuid mitte veenvalt, siis ainult sellepärast, et nad ei leidnud Ricardol enesel mingit selgitust selle sisemise seose kohta, mis on olemas väärtuse ja väärtusvormi ehk vahetusväärtuse vahel.

TEINE PEATÜKK

VAHETUSPROTSESS

Kaubad ei saa ise turule minna ega end ise vahetada. Me peame järelikult pöörduma nende hoidjate, kaubavaldajate poole. Kaubad on asjad ja sellepärast on nad inimese vastu kaitseta. Kui nad ei tule heaga, siis võib inimene tarvitada vägivalda, s. o. võtta nad.[37] Et antud asjad võiksid suhtuda üksteisesse kui kaubad, selleks peavad kaubavaldajad suhtuma üksteisesse kui isikud, kelle tahe neid asju valitseb, nii et üks omandab teise kauba ainult teise tahtel, järelikult kumbki neist omandab võõra kauba ainult tahteakti kaudu, mis on ühine neile mõlemale, ja võõrandades samal ajal oma kauba. Kaubavaldajad peavad järelikult tunnustama end vastastikku eraomanikena. See õigussuhe, mille vormiks on leping, — ükskõik, kas viimane on seaduslikult formuleeritud või ei ole, — on tahtesuhe, milles peegeldub majanduslik suhe. Selle õigus- ehk tahtesuhte sisu on kindlaks määratud majandusliku suhte endaga.[38] Isikud on siin üksteisele olemas ainult kaupade esindajatena, s. o. kaubaomanikena. Edasise uurimise käigus me näeme üldse, et isi-

[37] XII sajandil, mis oli nii väga kuulus oma vagaduse poolest, esineb nende kaupade hulgas sageli vägagi õrnu asju. Nii näiteks üks tolleaegne prantsuse luuletaja loetleb kaupade hulgas, mis toodi Landit' turule, peale riidekauba, kingade, naha, põllutööriistade, toornahkade jne. ka «femmes folles de leur corps» [lõbunaisi].

[38] Proudhon tuletab kõigepealt oma õiglusideaali, justice éternelle [igavese õigluse], kaubatootmisele vastavaist õigussuhteist; sellega annab ta muuseas ka kõigile väikekodanlastele nii väga lohutava tõenduse, et kaubatootmise vorm on niisama igavene kui õiglus. Järgnevalt katsub ta, ümberpöördult, selle ideaali kohaselt ümber kujundada tegelikku kaubatootmist ja sellele vastavat tegelikku õigust. Mida mõeldaks keemikust, kes, selle asemel et uurida tegelikke ainete muundumise seadusi ja nende alusel lahendada kindlaid ülesandeid, katsuks ümber kujundada ainete muundumist «naturalité» ja «affinité» [«looduslikkuse» ja «suguluse»] «igaveste ideede» abil? Kui meile õeldakse, et «liigkasuvõtmine» on vastuolus «justice éternelle» [«igavese õiglusega»], «équité éternelle» [«igavese õigusega»], «mutualite éternelle» [«igavese kooskõlaga»] ja teiste «vérités éternelles» [«igaveste tõdedega»], kas me siis saame liigkasuvõtmisest teada midagi rohkemat kui teadsid kirikuisad, kes ütlesid, et liigkasuvõtmine on vastuolus «grâce éternelle», «foi éternelle» ja «volonté éternelle de dieu» [«igavese armuga», «igavese usuga» ja «jumala igavese tahtega»]?

kute majanduslikud karaktermaskid ainult personifitseerivad neid majanduslikke suhteid, millede kandjatena isikud üksteise suhtes esinevad.

Kaubaomanik erineb kaubast just selle asjaolu tõttu, et kaubale on iga teine kaubakeha ainult tema enda väärtuse avaldumisvormiks. Sünnipärase levellerina [võrdsustajana] ja küünikuna on kaup alati valmis vahetama iga teise kaubaga mitte ainult hinge, vaid ka keha, olgu see teine kaup kas või veel ebameeldivama välimusega kui Maritorne. Seda kaupadel puuduvat võimet tajuda teiste kaubakehade konkreetseid omadusi täiendab kaubaomanik, kel on viis meelt ja isegi rohkem. Tema kaubal ei ole temale enesele otsest tarbimisväärtust. Muidu ei viiks ta seda turule. Kaubal on tarbimisväärtus teistele. Kaubaomanikule enesele seisab kauba otsene tarbimisväärtus ainult selles, et kaup on vahetusväärtuse kandja ja seega vahetuse vahend.[39] Seepärast kaubaomanik tahabki seda võõrandada teise kauba vastu, mille tarbimisväärtus teda rahuldaks. Kõik kaubad on oma omanikele mitte-tarbimisväärtused, oma mitteomanikele aga tarbimisväärtused. Seepärast peavad nad pidevalt käest kätte käima. Kuid see käest kätte käimine on nende vahetus, nende vahetus aga asetab nad väärtustena vastastikustesse suhetesse ja realiseerib nad väärtustena. Kaubad peavad seega realiseeruma väärtustena, enne kui nad saavad realiseeruda tarbimisväärtustena.

Teiselt poolt, enne kui kaubad saavad realiseeruda väärtustena, peavad nad tõestama, et nad on tarbimisväärtused. Sest neile kulutatud inimtöö tuleb arvesse ainult sedavõrd, kuivõrd see on kulutatud teistele inimestele kasulikus vormis. Kuid ainult vahetus võib näidata, kas töö on teistele kasulik, kas tööprodukt rahuldab võõraid tarbeid.

Iga kaubaomanik tahab võõrandada oma kaupa ainult niisuguste kaupade vastu, millede tarbimisväärtus rahuldab tema oma tarbeid. Ses suhtes on vahetus talle ainult individuaalne protsess. Teiselt poolt tahab ta realiseerida oma kaupa kui väärtust, s. o. realiseerida seda mistahes teises sama väärtusega kaubas, hoolimata sellest, kas tema oma kaubal on või ei ole tarbimisväärtust teise kauba omaniku silmis. Ja sedavõrd on vahetus temale üldühiskondlik protsess. Aga üks ja seesama protsess ei saa üheaegselt olla kõigile kaubaomanikele ainult individuaalne ja ühtlasi ainult üldühiskondlik.

[39] «Sest igal hüvel on kahesugune tarbimisviis. — Esimene on omane asjale kui sellisele, teine ei ole; näiteks sandaali võib kasutada jalatsina ja vahetuse otstarbeks. Mõlemad on sandaali tarbimisväärtused, sest ka see inimene, kes vahetab sandaali millegi temal puuduva, näiteks toidu vastu, kasutab sandaali kui sandaali. Kuid see ei ole sandaali loomulik tarbimisviis. Sest sandaal ei ole selleks, et olla vahetatud» *(Aristoteles:* «De Republica», I raamat, ptk. 9). [Vrd. «Политика Аристотеля», перев. С. А. Жебелева. СПБ. 1911, стр. 23.]

Kui me vaatame asja lähemalt, siis näeme, et iga kaubaomanik peab kõiki võõraid kaupu oma kauba erilisteks ekvivalentideks ning sellepärast peab oma kaupa kõikide teiste kaupade üldiseks ekvivalendiks. Et aga kõik kaubaomanikud teevad sedasama, siis ei ole tegelikult ükski kaup üldiseks ekvivalendiks, ja kaupadel ei ole seepärast ka üldist relatiivset väärtusvormi, milles nad oleksid väärtustena võrrutatavad ja väärtuse suurustena võrreldavad. Nad ei esine seega üksteise suhtes üldse kaupadena, vaid ainult produktidena või tarbimisväärtustena.

Selles kimbatuses mõtlevad meie kaubaomanikud nagu Faust: «Alguses oli tegu.» Ja nad tegutsesidki enne, kui nad mõtlema hakkasid. Kaubaloomuse seadused avaldusid kaubaomanike loomupärases vaistus. Nad saavad ainult siis vastastikku suhendada oma kaupu väärtustena ja seega kaupadena, kui nad vastandavad neid mõnele teisele kaubale kui üldisele ekvivalendile. Seda on näidanud kauba analüüs. Aga ainult ühiskondlik tegevus saab muuta ühe teatava kauba üldiseks ekvivalendiks. Kõigi teiste kaupade ühiskondlik tegevus eraldab seepärast nende hulgast välja ühe teatava kauba, milles nad kõik väljendavad oma väärtust. Seega saab selle kauba naturaalvorm ühiskondlikult tunnustatud ekvivalentvormiks. Ühiskondliku protsessi kaudu muutub üldekvivalendi funktsioon väljaeraldatud kauba spetsiifiliseks ühiskondlikuks funktsiooniks. Nii saab see kaup rahaks. «Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt.» «Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus» (Apocalypse) [«Neil on üks nõu, ja nemad annavad oma väe ja meelevalla metsalise kätte.» «Ja et ükski ei või osta ega müüa, kui aga see, kel see märk, ehk metsalise nimi, ehk tema nime aru on.» Johannese ilmutamise raamat, ptk. XVII, 13 ja ptk. XIII, 17].

Rahakristall on vahetusprotsessi paratamatu produkt. Vahetusprotsessis võrrutatakse tegelikult üksteisega mitmelaadseid tööprodukte, muutes neid seega tegelikult kaupadeks. Vahetuse laienemise ja süvenemise ajalooline protsess arendab kaubaloomuses uinuvat vastuolu tarbimisväärtuse ja väärtuse vahel. Vajadus leida käibe jaoks selle vastuolu väline väljendus viib iseseisva kaubaväärtuse vormi tekkimiseni ega jäta enne järele, kui see on lõplikult saavutatud kauba kahestamise kaudu kaubaks ja rahaks. Seega samal määral kui tööproduktid muunduvad kaupadeks, toimub ka kauba muundumine rahaks.[40]

[40] Sellest võib näha, kui nutikas on väikekodanlik sotsialism, kes tahab igaveseks jätta kaubatootmise ja samal ajal kõrvaldada «raha ja kauba vastuolu», s. o. kõrvaldada raha enese, sest raha on ainult selle vastuolu lahutamatu osa. Niisama edukalt võiksime kõrvaldada paavsti ja samal ajal jätta püsima katolitsismi. Sellest lähemalt vt. minu teoses: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 61 ja järgmised. [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 69 и сл.]

Ühelt poolt on produktide otsesel vahetusel lihtsa väärtuseväljenduse vorm, kuid teiselt poolt tal seda veel ei ole. See vorm oli: *x* kaupa *A* = *y* kaupa *B*. Produktide otsese vahetuse vorm on: *x* tarbimiseset *A* = *y* tarbimiseset *B*.[41] Asjad *A* ja *B* ei ole siin enne vahetust kaubad, nad saavad kaupadeks alles vahetuse tõttu. Esimene eeldus selleks, et tarbimisese võiks olla vahetusväärtus, on ta olemasolu mitte-tarbimisväärtusena, s. o. kui teda on olemas ta valdaja otseseid tarbeid ületavas hulgas. Asjad iseenesest on inimesele välised ja seepärast võõrandatavad. Et see võõrandamine oleks vastastikune, selleks tarvitseb inimestel ainult vaikivalt suhtuda üksteisesse kui nende võõrandatavate asjade eraomanikesse, järelikult kui üksteisest sõltumatuisse isikuisse. Säärast vastastikuse võõruse suhet pole aga olemas loomulikult arenenud kogukonna liikmete vahel, ükskõik kas see on patriarhaalne perekond, vana-india kogukond, inkade riik jne. Kaubavahetus algab seal, kus lõpeb kogukond, selle puutepunktides võõraste kogukondadega või võõraste kogukondade liikmetega. Aga niipea kui asjad on saanud kaupadeks väljaspool kogukonda, saavad nad tagasimõju tõttu kaupadeks ka kogukonnas. Nende kvantitatiivne vahetussuhe on alguses päris juhuslik. Nad on vahetatavad ainult sellepärast, et nende valdajad tahavad neid vastastikku võõrandada. Kuid vajadus võõraste tarbimisesemete järele süveneb pikapeale. Vahetuse alatine kordumine teeb vahetusest regulaarse ühiskondliku protsessi. Aja jooksul hakatakse seepärast vähemalt osa tööprodukte sihilikult tootma vahetuse otstarbeks. Sellest momendist alates fikseerub ühelt poolt vahetegemine asjade kui otseste tarbimisesemete kasulikkuse ja samade asjade kui vahetusesemete kasulikkuse vahel. Nende tarbimisväärtus eraldub nende vahetusväärtusest. Teiselt poolt kvantitatiivne suhe, milles asju vahetatakse, saab sõltuvaks nende tootmisest enesest. Harjumus fikseerib neid väärtuse suurustena.

Otseses produktide vahetuses on iga kaup otseselt vahetusvahendiks oma omanikule ja ekvivalendiks mitteomanikule, ent siiski ainult sedavõrd, kuivõrd ta on viimasele tarbimisväärtuseks. Vahetatav ese ei omanda seega veel oma tarbimisväärtusest ehk vahetajate individuaalsetest vajadustest sõltumatut väärtusvormi. Selle vormi vajalikkus muutub aga seda tuntavamaks, mida suuremaks kasvab vahetusprotsessi astuvate kaupade arv ja mitmekesisus. Ülesanne kerkib esile samal ajal, kui tekivad tema lahendamise vahendid. Kaubakäive, kus kaubaomanikud vahetavad ja võrdlevad oma kaubaartikleid mitmesuguste teiste kaubaartiklitega, ei toimu kunagi nii, et mitmesugused kaubaomanikud ei vahetaks

[41] Kuni ei vahetata veel kaht eri tarbimiseset, vaid — nagu seda sageli näeme metslaste juures — pakutakse ekvivalendina mõne kolmanda eseme eest kaootilist asjade hulka, seni on isegi otsene produktide vahetus alles oma arengu lävel.

seejuures oma käivete piirides mitmesuguseid kaupu ühe ja sellesama kolmanda kaubaliigi vastu ega võrdleks neid temaga kui väärtusi. Selline kolmas kaup, saades mitmesuguste teiste kaupade ekvivalendiks, omandab vahetult, kuigi kitsastes piirides, üldise ehk ühiskondliku ekvivalentvormi. See üldine ekvivalentvorm tekib ja kaob koos ajutise ühiskondliku kontaktiga, mis teda ellu kutsus. Ta saab vahelduvalt ning ajutiselt omaseks kord ühele, kord teisele kaubale. Kuid kaubavahetuse arenedes saab ta eranditult omaseks ainult teatavaile kaubaliikidele ehk kristalliseerub rahavormiks. Missuguse kaubaliigi juurde ta pidama jääb, on esialgu juhuse asi. Ometi on siin otsustava tähtsusega üldiselt kaks asjaolu. Rahavorm saab omaseks kas kõige tähtsamaile võõrsilt sissetoodavaile vahetuskaupadele, mis tegelikult on omamaiste produktide vahetusväärtuse loomulikult kujunenud avaldumisvormid, või ta saab omaseks sellele tarbimisesemele, mis moodustab omamaise võõrandatava vara peaelemendi, nagu näiteks kariloomad. Rändrahvad arendavad rahavormi esimestena, sest kogu nende vara on liikuvas, järelikult otseselt võõrandatavas vormis, ja nende eluviis paneb neid ühtelugu kokku puutuma võõraste kogukondadega, õhutades sellega produktide vahetamisele. Inimesed on sageli teinud inimest ennastki orja näol algseks rahamaterjaliks, aga nad ei ole kunagi teinud selleks maad. Säärane idee võis tekkida ainult juba arenenud kodanlikus ühiskonnas. See idee on pärit XVII sajandi viimasest kolmandikust, esimene katse teostada seda natsionaalses ulatuses tehti aga alles sada aastat hiljem, kodanliku Prantsuse revolutsiooni ajal.

Sedamööda, kuidas kaubavahetus purustab oma kitsalt lokaalsed sidemed ja kaubaväärtus kasvab seetõttu abstraktse inimtöö materialisatsiooniks, siirdub rahavorm säärastele kaupadele, mis oma loomult kõlbavad täitma üldise ekvivalendi ühiskondlikku funktsiooni, nimelt väärismetallidele.

Et «kuigi kuld ja hõbe oma loomult ei ole raha, on raha oma loomult kuld ja hõbe»[42], seda näitab nende metallide looduslike omaduste vastavus raha funktsioonidele[43]. Seni tunneme aga ainult üht raha funktsiooni: olla kaubaväärtuse avaldumisvormiks ehk selleks materjaliks, milles kaupade väärtuse suurused ühiskondlikult väljenduvad. Väärtuse adekvaatseks avaldumisvormiks ehk abstraktse ja järelikult ühesuguse inimtöö materialisatsiooniks võib olla ainult niisugune aine, mille kõik eksemplarid on ühesuguse kvaliteediga. Teiselt poolt, kuna väärtuse suuruste erinevused on puhtkvantitatiivsed, siis peab rahakaup võimaldama

[42] *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 135. [Vrd. *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 139.] «Metallid on... oma loomult raha» (*Galiani:* «Della Moneta», *Custodi* kogumikus, Parte Moderna, III kd., lk. 137).

[43] Lähemalt selle kohta vt. minu äsjatsiteeritud teost, osa «Väärismetallid»

puhtkvantitatiivset vahetegemist, s. o. ta peab olema jagatav ükskõik kui väikesteks osadeks ja neist uuesti kokkupandav. Kullal ja hõbedal on aga need omadused olemas looduse poolest.

Rahakauba tarbimisväärtus kahestub. Temale kui kaubale omase erilise tarbimisväärtuse kõrval — kulda kasutatakse näiteks hammaste plombeerimiseks, toormaterjalina luksusesemete valmistamiseks jne. — omandab ta formaalse tarbimisväärtuse, mis tuleneb ta spetsiifilistest ühiskondlikest funktsioonidest.

Kuna kõik teised kaubad on ainult raha erilised ekvivalendid ja raha on nende üldine ekvivalent, siis suhtuvad nad eriliste kaupadena rahasse kui üldisesse kaupa [44].

Me nägime, et rahavorm on ainult ühele kaubale omaseks saanud vastuhelk kõikide teiste kaupade suhetest. Asjaolu, et raha on kaup [45], tundub järelikult avastusena ainult sellele, kes lähtub raha valmis kujust, et seda tagantjärele analüüsida. Vahetusprotsess ei anna kaubale, mille ta rahaks muudab, tema väärtust, vaid annab kaubale ainult tema spetsiifilise väärtusvormi. Nende kahe määrangu segiajamine on viinud selleni, et kulla ja hõbeda väärtust on hakatud pidama kujuteldavaks [46]. Sellest, et raha on teatavais funktsioonides asendatav lihtsate rahamärkidega, tekkis teine eksimus: et raha ongi ainult märk. Teiselt poolt sisaldab see eksimus aimust, et asja rahavorm on asja enese suhtes väline, et ta on ainult selle taga peituvate inimsuhete avaldumisvorm. Selles mõttes oleks iga kaup märk, sest väärtusena on ta ainult temale kulu-

---

[44] «Raha on universaalne kaup» (*Verri:* «Meditazioni sulla Economia Politica», lk. 16).

[45] «Hõbe ja kuld, mida me võime nimetada üldnimega rahametall, on iseenesest ... kaubad ... millede väärtus kord tõuseb, kord langeb ... Rahametalli väärtust võib pidada kõrgemaks siis, kui ta vähemast kaalust jätkub suurema hulga põllumajandus- või vabrikuprodukti ostmiseks» jne. («A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchanges, as They stand in Relation to each other. By a Merchant». London 1695, lk. 7). «Hõbe ja kuld, münditult või müntimata, kuigi neid kasutatakse kõigi teiste asjade mõõduna, on kaubad mitte vähemal määral kui vein, õli, tubakas, kalev või riie» («A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.». London 1689, lk. 2). «Kuningriigi vara ja rikkus ei saa koosneda ainult rahast, ja samuti ei saa kulda ja hõbedat kaupade hulgast välja jätta» («The East-India Trade a most Profitable Trade». London 1677, lk. 4).

[46] «Kullal ja hõbedal on väärtus kui metallidel veel enne, kui nad saavad rahaks» (*Galiani:* «Della Moneta»). Locke ütleb: «Inimeste üldine kokkulepe on andnud hõbedale kujuteldud väärtuse nende omaduste tõttu, mis teevad ta kõlvuliseks täitma raha osa.» Seevastu ütleb Law: «Mil viisil mitmesugused natsioonid oleksidki saanud anda ühele ja sellelesamale asjale kujuteldava väärtuse? ... ja kuidas see kujuteldav väärtus oleks saanud püsida?» Kuid järgmised sõnad näitavad, kui vähe tema ise asjast aru sai: «Hõbedat vahetati tarbimisväärtuse järgi, mis tal oli, s. o. tema tegeliku väärtuse järgi; oma ülesande tõttu rahana sai ta täiendava väärtuse (une valeur additionnelle)» (*Jean Law:* «Considérations sur le numéraire et le commerce», *E. Daire'i* väljaandes: «Économistes Financiers du XVIII siècle», lk. 469, 470).

tatud inimtöö asjaline kest.[47] Kuid kuulutades lihtsateks märkideks neid ühiskondlikke vorme, mida asjad omandavad teatava tootmisviisi alusel, ehk neid asjalisi vorme, mida omandavad selle tootmisviisi alusel töö ühiskondlikud omadused, kuulutatakse nad ühtlasi inimmõistuse tahteliseks produktiks. See oli XVIII sajandi valgustajate lemmikmaneer, et vähemalt ajutisekski rebida saladuskate neilt inimsuhete mõistatuslikelt vormidelt, mille tekkimise protsessi ei suudetud veel seletada.

Juba varem märkisime, et kauba ekvivalentvorm ei sisalda kauba väärtuse suuruse kvantitatiivset määrangut. Kui on teada, et kuld on raha, s. o. et ta on otseselt vahetatav kõikide teiste kaupade vastu, siis ei ole sugugi veel teada, kui palju on väärt näiteks 10 naela kulda. Nagu iga kaup, nii ka kuld saab väljendada oma väärtuse suurust ainult relatiivselt, ainult teistes kaupades. Tema enda väärtus on määratud tema tootmiseks vajaliku tööajaga ja väljendub iga teise kauba vastavais hulkades, kus on tardunud niisama palju tööaega.[48] See kulla relatiivse väärtuse suuruse kindlaksmääramine toimub ta tootmiskohal, otseses vahe-

[47] «Raha on nende (kaupade) märk» (*V. de Forbonnais:* «Éléments du Commerce», uus väljaanne, Leyde 1766, II kd., lk. 143). «Kaubad tõmbavad teda külge kui märki» (sealsamas, lk. 155). «Raha on asja märk ja esindab asja» (*Montesquieu:* «Esprit des Lois». Oeuvres. London 1767, II kd., lk. 3). [Vrd. *Монтескье:* «О духе законов». Перев. Горнфельда под ред. Ковалевского. СПБ. 1900 г., стр. 385.] «Raha ei ole lihtne märk, sest ta on ise rikkus; ta ei esinda väärtusi, vaid on nendega samaväärne» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», lk. 910). «Kui käsitletakse väärtuse mõistet, siis nähakse asja ennast ainult märgina, ja ta ei maksa iseenesena, vaid sellena, mis ta on väärt» (*Hegel:* «Philosophie des Rechts», lk. 100). [Vrd. *Гегель:* «Философия права». Соцэкгиз, 1934 г., § 63, стр. 87.] Õigusteadlased, kes kuningavõimu sükofantidena kaitsesid kogu keskaja vältel kuningate mündivõltsimise õigust, kusjuures nad toetusid Rooma keisririigi traditsioonidele ja pandektide rahamõisteile, on hulk aega enne majandusteadlasi liikvele lasknud kujutluse rahast kui lihtsast märgist, ja ka arvamise, et väärismetallide väärtus on ainult kujuteldav. «Keegi ei või ega tohi kahelda,» ütleb õigusteadlaste agar õpilane Philippe de Valois ühes 1346. aasta dekreedis, «et ainult meil ja meie kuninglikul majesteedil on õigus... müntida raha, määrata selle koosseisu ja tagavarad ning anda igasuguseid korraldusi raha kohta, õigus seda ringlusse lasta säärase hinnaga, nagu meie soovime ja heaks arvame.» Et keiser dekreteerib raha väärtuse, oli Rooma õiguse dogma. Oli selge sõnaga keelatud käsitleda raha kui kaupa. «Raha ei ole aga kellelgi lubatud osta, sest, loodud üldiseks kasutamiseks, ei tohi ta olla kaubaks.» Hea seletus selle kohta on *G. F. Pagninil:* «Saggio sopra il giusto pregio delle cose», 1751, *Custodi* väljaandes, Parte Moderna, II kd. Eriti oma teose teises osas polemiseerib Pagnini härrade juristidega.

[48] «Kui keegi saab tuua untsi hõbedat Peruu kaevandustest Londoni sellesama ajaga, mis tal kulub buššeli vilja tootmiseks, siis üks moodustab teise loomuliku hinna; aga kui uute, rikkamate lademete avastamise tõttu saaks hankida kaks untsi hõbedat niisama kergesti kui praegu ühe, siis oleks buššel vilja caeteris paribus [muudes võrdsetes tingimustes] 10 šillingiga niisama odavalt käes kui praegu 5 šillingiga» (*William Petty:* «A Treatise on Taxes and Contributions». London 1667, lk. 31).

tuskaubanduses. Kui kuld astub ringlusse rahana, on tema väärtus juba antud. Kui XVII sajandi viimastel aastakümnetel oli juba teada, et raha on kaup, siis oli see ikkagi ainult rahaanalüüsi algus. Raskus ei seisa mõistmises, et raha on kaup, vaid selles, et mõista kuidas, mispärast ja mille tõttu kaup rahaks saab.[49]

Nägime, kuidas juba lihtsaimas väärtuseväljenduses, x kaupa $A = y$ kaupa B, tekib illusioon, et asi, milles väljendub teise asja väärtuse suurus, omab ekvivalentvormi sellest suhtest sõltumatult kui mingit looduse poolt antud ühiskondlikku omadust. Jälgisime selle illusiooni fikseerumist. Illusioon on täielik, kui üldine ekvivalentvorm kasvab kokku ühe erilise kaubaliigi naturaalvormiga, ehk kui ta kristalliseerub rahavormiks. Seejuures näib, et antud kaup saab rahaks mitte sellepärast, et kõik teised kaubad väljendavad temas oma väärtusi, vaid, vastupidi, näib, et teised kaubad väljendavad temas oma väärtusi sellepärast, et ta on raha. Vahepealne liikumine kaob omaenda tulemuse sisse ega jäta jälge. Enda kaastegevuseta leiavad kaubad oma valmis väärtuskuju neist väljaspool ja nende kõrval olemas oleva kaubakeha näol. Need asjad, kuld ja hõbe, nii nagu nad maapõuest tulevad, on ühtlasi igasuguse inimtöö vahetu kehastus. Sellest tulebki raha maagilisus. Inimeste puhtatomistlik suhtlemine nende ühiskondlikus tootmisprotsessis, seega nende tootmissuhete asjaline kuju, mis on sõltumatu nende kontrollist ja teadlikust individuaalsest tegevusest, ilmnevad kõigepealt selles, et nende töö produktid omandavad üldiselt kaubavormi. Niisiis rahafetiši mõistatus on ainult nähtavamaks saanud, silmipimestav kaubafetiši mõistatus.

---

[49] Härra professor Roscher õpetab meile: «Raha väärdefinitsioonid saab jagada kahte pearühma: definitsioonid, mis peavad raha kaubast enamaks, ja definitsioonid, mis peavad seda kaubast vähemaks.» Sellele järgneb rahandust käsitlevate tööde kirju nimekiri, millest ei paista vähimatki arusaamist rahateooria tegelikust ajaloost, ja lõpuks moraal: «Ei saa muide salata, et enamik uuema aja majandusteadlasi ei ole küllaldaselt silmas pidanud neid iseärasusi, millega raha erineb teistest kaupadest (järelikult on raha siiski midagi enamat või vähemat kui kaup?) ... Kuivõrd see on nõnda, ei ole Ganilhi jt. poolmerkantilistlik reaktsioon mitte päris põhjendamatu» (*Wilhelm Roscher:* «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3. trükk, 1858, lk. 207—210). «Enamaks — vähemaks — mitte küllaldaselt — kuivõrd — mitte päris»! Millised mõistete definitsioonid! Ja säärase eklektilise professoriloba ristib härra Roscher tagasihoidlikult poliitilise ökonoomia «anatoomilis-füsioloogiliseks meetodiks» [lk. 42]! Ühe avastuse eest ollakse talle ometi tänu võlgu, nimelt et raha on «meeldiv kaup» [lk. 206].

KOLMAS PEATÜKK

RAHA EHK KAUPADERINGLUS

1. VÄÄRTUSTE MÕÕT

Lihtsustamise mõttes eeldan kõikjal selles teoses, et rahakaubaks on ainult kuld.

Kulla esimene funktsioon seisab selles, et anda kaupade maailmale väärtuste väljendamiseks materjali, s. o. et väljendada kaupade väärtused samanimeliste suurustena, mis on kvalitatiivselt ühesugused ja kvantitatiivselt võrreldavad. Nii funktsioneerib kuld väärtuste üldise mõõduna, ja ainult selle funktsiooni tõttu saabki kuld — see spetsiifiline ekvivalentkaup — rahaks.

Mitte raha ei tee kaupu ühismõõtseteks. Vastupidi. Just sellepärast, et kõik kaubad kui väärtused on asjastatud inimtöö ja et nad on järelikult iseenesest ühismõõtsed, võivadki nad mõõta oma väärtusi ühes ja sellessamas spetsiifilises kaubas, muutes ta seeläbi oma ühiseks väärtusmõõduks ehk rahaks. Raha kui väärtusmõõt on kaupade immanentse väärtusmõõdu, tööaja, vajalik avaldumisvorm.[50]

Kauba väärtuseväljendus kullas, x kaupa $A = y$ rahakaupa, on kauba rahavorm ehk kauba hind. Nüüd piisab ühestainsast võrrandist, näiteks 1 tonn rauda = 2 untsi kulda, et väljendada raua väärtust ühiskondlikult kehtivas vormis. Sel võrrandil ei tarvitse

---

[50] Küsimus, miks raha ei esinda vahetult tööaega ennast, nii et näiteks paberist rahatäht kujutaks enesest x töötundi, tähendab lihtsalt küsimust, miks tööproduktid peavad kaubatootmise alusel olema kaubad, sest nende esinemine kaupadena eeldab ju nende kahestumist kaubaks ja rahakaubaks; või küsimust, miks ei või käsitleda eratööd oma vastandina, vahetult ühiskondliku tööna. Olen mujal üksikasjaliselt selgitanud seda lamedat utopismi, mida kujutab enesest «tööraha» kaubatootmise alusel (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 61 ja järgmised). [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 69 и сл.] Siin olgu veel märgitud, et näiteks Oweni «töörahal» on «rahaga» niisama vähe ühist kui näiteks teatripiletil. Owen eeldab vahetult ühiskonnastatud tööd, s. o. kaubatootmisele diametraalselt vastupidist tootmisvormi. Töökviitung ainult konstateerib tootja individuaalset osavõttu ühistööst ja tema individuaalset õigust sellele ühisprodukti osale, mis on määratud tarbimiseks. Aga Owenil ei tulnud mõttessegi eeldada kaubatootmist ja siiski katsuda rahatrikkide abil põigelda selle paratamatuist tingimustest.

enam marssida õlg õla kõrval teiste kaupade väärtusvõrranditega, sest ekvivalentkaubal — kullal — on juba raha iseloom. Seega on kaupade üldisel relatiivsel väärtusvormil nüüd jälle ta esialgne kuju: lihtne ehk üksik relatiivne väärtusvorm. Teiselt poolt muutub arenenud relatiivne väärtuseväljendus ehk relatiivsete väärtuseväljenduste lõpmatu rida rahakauba spetsiifiliseks relatiivseks väärtusvormiks. Kuid kaubahindade näol on see rida nüüd juba ühiskondlikult antud. Lugege mõnd hinnakirja paremalt vasakule ja te leiate raha väärtuse suuruse, väljendatuna kõigis võimalikes kaupades. Rahal endal aga ei ole hinda. Et osa võtta sellest teiste kaupade ühtsest relatiivsest väärtusvormist, peaks raha suhtuma iseendasse kui oma ekvivalendisse.

Kaupade hind ehk rahavorm on, nagu kaupade väärtusvorm üldse, erinev nende tajutavast reaalsest kehalisest vormist, ta on järelikult ainult ideaalne ehk kujuteldav vorm. Raua, lõuendi, nisu jne. väärtus on olemas, kuigi nähtamatult, neis asjades enestes; ta väljendub nende võrdsuses kullaga, nende vahekorras kullaga, mida nad nii-öelda ainult aimavad. Seepärast peab kaubahoidja laenama kaupadele oma keele või peab riputama neile paberist lipikud, et teatada välismaailmale nende hinnad.[51] Kuna kaubaväärtuste väljendus kullas on ideaalne, siis saab selleks operatsiooniks kasutada ka ainult kujuteldavat ehk ideaalset kulda. Iga kaubavaldaja teab, et ta ei ole oma kaupu kaugeltki veel kullaks muutnud, kui ta on andnud nende väärtusele hinnavormi ehk kujuteldava kullavormi, ja et miljoniliste kaubaväärtuste kullas hindamiseks ta ei vaja kübetki tõelist kulda. Väärtusmõõdu funktsiooni täidab raha järelikult ainult kujuteldava ehk ideaalse rahana. See asjaolu on sünnitanud kõige pöörasemaid teooriaid[52]. Kuigi väärtusmõõdu funktsiooni täidab ainult kujuteldav raha, sõltub hind siiski täielikult reaalsest rahamaterjalist. Väärtust, s. o. inimtöö hulka, mis sisaldub näiteks ühes tonnis rauas, väljendatakse rahakauba kujuteldavas hulgas, mis sisaldab niisama palju tööd. Niisiis

[51] Metslane või poolmetslane kasutavad keelt teisiti. Kapten Parry jutustab näiteks Baffini lahe lääneranniku elanikest järgmist: «Sel puhul (produktide vahetamisel) ... lakkusid nad seda (neile vahetuseks pakutud asja) kaks korda keelega, mille järele nad nähtavasti pidasid tehingut rahuldavalt sõlmituks.» Ka idapoolsete eskimode juures lakkus vahetaja iga kaubaeset selle vastuvõtmisel. Kui keel on niiviisi põhjas omastamise organiks, siis pole ime, et vats on lõunas varanduse akumulatsiooni organiks ja et kahver hindab inimese rikkust ta mao paksuse järgi. Kahvrid on tõesti nupukad poisid: 1864. aasta ametlik Briti sanitaar-aruanne kurdab rasvamoodustavate ainete puudust suurel osal töölisklassist, kuid keegi dr. Harvey — küll mitte see, kes avastas vereringe — tegi samal ajal head raha šarlataanlike retseptidega, mis tõotasid kodanlusele ja aristokraatiale vabanemist liigsest rasvakoormast.

[52] Vt. *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». «Theorien von der Masseinheit des Geldes», lk. 53 ja järgmised. [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». «Теории единицы измерения денег». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 62 и сл.]

vastavalt sellele, kas väärtusmõõduks on kuld, hõbe või vask, omandab tonni raua väärtus täiesti erinevad hinnaväljendused ehk ta väljendatakse täiesti erinevais kulla, hõbeda või vase kogustes.

Kui kaks erinevat kaupa, näiteks kuld ja hõbe, on üheaegselt väärtusmõõduks, siis on iga kauba hinnal kaks väljendust: kullahind ja hõbedahind, mis esinevad rahulikult kõrvuti, senikaua kui kulla ja hõbeda väärtussuhe jääb muutumata, näiteks = 1 : 15. Kuid iga muutus selles väärtussuhtes rikub kaupade kulla- ja hõbedahindade suhet ja tõestab sellega tegelikult, et kahesugune väärtusmõõt on vastuolus väärtusmõõdu funktsiooniga.[53]

Kõik kaubad, millede hind on kindlaks määratud, omandavad järgmise vormi: *a* kaupa *A* = *x* kulda; *b* kaupa *B* = *z* kulda; *c* kaupa *C* = *y* kulda jne., kusjuures *a, b, c* kujutavad kaubaliikide *A, B, C* teatavaid masse ja *x, z, y* teatavaid kullamasse. Kaubaväärtused on seega muutunud mitmesuguse suurusega kujuteldavateks kullakogusteks ja järelikult, hoolimata kaubakehade kirjust mitmekesisusest, samanimelisteks suurusteks, kullasuurusteks. Sääraste erinevate kullakogustena on nad üksteisega võrreldavad ja

[53] *Märkus 2. trükile.* «Kus kuld ja hõbe on teineteise kõrval seaduslikult tunnustatud rahaks, s. o. väärtusmõõduks, seal on alati tehtud asjatuid katseid käsitleda neid ühe ja sellesama ainena. Eeldades, et ühesugune tööaeg peab alati asjastuma ühesuguses kulla ja hõbeda proportsioonis, eeldataksegi tegelikult, et hõbe ja kuld on üks ja seesama aine, ja et teatav mass vähemväärtuslikku metalli, hõbedat, moodustab muutumatu murdosa teatavast kullamassist. Inglise rahanduse ajalugu Edward III valitsemisajast alates kuni George II ajani kujutab enesest pidevat segaduste rida, mis tekkisid kokkupõrgetest kulla ja hõbeda seaduslikult kehtimapandud väärtussuhte ja nende väärtuse tegeliku kõikumise vahel. Kord hinnati liiga kõrgelt kulda, kord hõbedat. Liiga madalalt hinnatud metalli hakati ringlusest kõrvale toimetama, ümber sulatama ja välja vedama. Mõlema metalli väärtussuhet muudeti siis jälle seadusega, kuid uus nominaalväärtus sattus varsti tegeliku väärtussuhtega samasugusesse konflikti kui vanagi. — Meie ajal tekkis India ja Hiina hõbedanõudmise tulemusena üsna nõrk ning lühiajaline kulla väärtuse langus hõbeda väärtusega võrreldes; see põhjustas Prantsusmaal samasuguse nähtuse väga suures ulatuses: hõbeda väljaveo ja tema asendamise ringluses kullaga. Aastail 1855, 1856 ja 1857 ületas kulla sissevedu Prantsusmaale kulla väljaveo Prantsusmaalt 41 580 000 naelsterlingi võrra, samal ajal kui hõbeda väljavedu ületas hõbeda sisseveo 14 704 000 naelsterlingi võrra. Tõepoolest, maades, kus mõlemad metallid on seadusega kindlaksmääratud väärtusmõõduks ja kus sellepärast peab neid mõlemaid maksmisel vastu võtma, kuigi igaüks võib maksta oma äranägemise järgi kas hõbedas või kullas, — neis maades omandab suureneva väärtusega metall aažio ja, nagu iga teinegi kaup, saab oma hinnamõõduks liiga kõrgelt hinnatud metalli, nii et väärtusmõõduks jääb ainult viimane üksi. Kõik ajaloolised kogemused sel alal näitavad lihtsalt seda, et kui kaks kaupa täidavad seaduslikult väärtusmõõdu funktsioone, siis jääb iga kord ainult üks neist sellele kohale tegelikult püsima» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 52, 53). [Vrd *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 61.]

mõõdetavad, kusjuures tekib tehniline vajadus asetada nad suhtesse mõne kindlaksmääratud kullakogusega kui nende mõõduühikuga. Murdosadeks jagamise teel arendatakse siis see mõõduühik ise maastaabiks. Kullal, hõbedal ja vasel on selline maastaap kaaluühikute näol olemas juba enne rahaks saamist, nii et mõõduühikuks on näiteks nael, mis ühelt poolt jagatakse untsideks jne., teiselt poolt aga arvatakse kokku tsentneriteks jne.[54] Kaalumaastaabi olemasolevad nimetused on seega metallraha ringlemises alati ka rahamaastaabi ehk hindade maastaabi esialgseteks nimetusteks.

Väärtuste mõõduna ja hindade maastaabina täidab raha kahte täiesti erinevat funktsiooni. Inimtöö ühiskondliku kehastusena on ta väärtuste mõõduks, kindlaksmääratud metallikaaluna aga hindade maastaabiks. Väärtusmõõduna on tema ülesandeks muuta hindadeks ehk kujuteldavateks kullakogusteks lõpmatult erinevate kaupade väärtused; hindade maastaabina mõõdab ta neid kullakoguseid. Väärtuste mõõt mõõdab kaupu kui väärtusi, seevastu hindade maastaap mõõdab kullakoguseid teatud kullakogusega, aga mitte ühe kullakoguse väärtust teise kullakoguse kaaluga. Hindade maastaabi jaoks tuleb mõõduühikuna fikseerida teatav kindel kullakaal. Siin, nagu igal teiselgi samanimeliste suuruste mõõtmisel, on otsustava tähtsusega mõõdusuhete püsivus. Hindade maastaap täidab seepärast oma funktsiooni seda paremini, mida muutumatumaks mõõduühikuks on üks ja seesama kullakogus. Väärtuste mõõduks võib kuld olla ainult selle tõttu, et tema ise on tööprodukt, niisiis muutuda võiv väärtus.[55]

Kõigepealt on selge, et kulla väärtuse muutus sugugi ei takista teda täitmast hindade maastaabi funktsiooni. Muutugu kulla väärtus kuidas tahes, mitmesuguste kullakoguste omavaheline väärtussuhe jääb ikka samaks. Kui kulla väärtus langeks 1000 korda, oleksid 12 untsi kulda ikkagi endist viisi 12 korda suurema väärtusega kui üks unts kulda, ja hindade puhul on ju tegemist ainult kulla mitmesuguste koguste omavahelise suhtega. Kuna teiselt poolt kullaväärtuse langus või tõus sugugi ei muuda ühe untsi kulla kaalu, siis ei muutu ka untsi murdosade kaal; järeli-

[54] *Märkus 2. trükile.* Imelik asjaolu, et unts kulda kui rahamaastaabi ühik ei ole Inglismaal jagatav vastavateks terveteks osadeks, on seletatav järgmiselt: «Meie mündisüsteem oli alguses kohandatud ainult hõbeda kasutamisele — seepärast on unts hõbedat alati jagatav teatava müntide täisarvuga; et aga kuld toodi mündisüsteemi alles hiljem, kuna mündisüsteem oli kohandatud ainult hõbedale, siis ei olegi võimalik müntida untsist kullast vastavat täisarvu münte» (*Maclaren:* «History of the Currency». London 1858, lk. 16).

[55] *Märkus 2. trükile.* Inglise autorite teostes valitseb kirjeldamatu segadus väärtusmõõdu (measure of value) ja hindade maastaabi (standard of value) mõistete kasutamisel. Neid funktsioone ja järelikult nende nimesidki aetakse alatasa segi.

kult täidab kuld oma ülesandeid kindla hindade maastaabina alati ühesuguselt, kuidas ta väärtus ka ei muutuks.

Kulla väärtuse muutus ei takista teda täitmast ka väärtusmõõdu funktsiooni. Selline muutus puudutab üheaegselt kõiki kaupu, jättes järelikult caeteris paribus [muudes võrdsetes tingimustes] muutmata nende vastastikused relatiivsed väärtused, kuigi viimased väljenduvad nüüd kõik kas kõrgemais või madalamais kullahindades kui varem.

Nagu kauba väärtuse väljendamisel mõne teise kauba tarbimisväärtuses, nii ka kaupade hindamisel kullas eeldatakse ainult ühte: et teatava kullakoguse tootmine maksab antud ajal antud hulka tööd. Mis puutub kaubahindade liikumisse üldse, siis selle kohta käivad eespool arendatud lihtsa relatiivse väärtuseväljenduse seadused.

Kaubahindade üldine tõus on muutumatu rahaväärtuse puhul võimalik ainult siis, kui kaupade väärtus tõuseb; kaupade muutumatu väärtuse puhul aga ainult siis, kui raha väärtus langeb. Ja ümberpöördult. Kaubahindade üldine langus on muutumatu rahaväärtuse puhul võimalik ainult siis, kui kaupade väärtus langeb; kaupade muutumatu väärtuse puhul aga ainult siis, kui raha väärtus tõuseb. Sellest ei järeldu sugugi, et rahaväärtuse tõus tingib kaubahindade proportsionaalset langust ja rahaväärtuse langus kaubahindade proportsionaalset tõusu. See on õige ainult nende kaupade kohta, millede väärtus jääb samaks. Näiteks niisugused kaubad, millede väärtus tõuseb rahaväärtusega proportsionaalselt ja samaaegselt, jäävad endisse hinda. Kui nende väärtus tõuseb rahaväärtusest aeglasemalt või kiiremalt, siis on nende hindade languse või tõusu määrajaks nende oma väärtuse ja rahaväärtuse liikumise diferents jne.

Tuleme nüüd tagasi hinnavormi vaatlusele.

Metalli kaaluhulkade rahanimed lähevad aja jooksul lahku oma esialgsetest kaaluühiku nimedest. See toimub mitmel põhjusel, milledest järgmised on ajalooliselt määravad: 1) Võõramaise raha tarvituselevõtmine vähem arenenud rahvaste juures, nii nagu näiteks vanas Roomas, kus hõbe- ja kuldmündid ringlesid algul välismaa kaupadena. Selle võõramaise raha nimed on erinevad omamaa kaaluühikute nimedest. 2) Rikkuse arenedes tõrjutakse vähemväärtuslik metall väärtuslikuma metalli poolt väärtusmõõdu funktsiooni täitmisest välja: hõbe tõrjub vase ja kuld hõbeda, kuigi see järjekord on täielikus vastuolus luule kronoloogiaga [56]. Nael oli näiteks tõelise naela hõbeda rahanimi. Aga niipea kui kuld oli välja tõrjunud hõbeda kui väärtusmõõdu, anti sama nimi teatavale kullakogusele, mis kaalus vahest $^1/_{15}$ naela, vastavalt kulla ja hõbeda väärtussuhtele. Nael kui kulla rahanimi ja nael kui

[56] See kronoloogia ei esine muide igal rahval.

kulla harilik kaalunimi on nüüd lahus.[57] 3) Vürstid võltsisid raha paljude sajandite kestel; seetõttu on rahamüntide esialgsest kaalust tegelikult ainult nimi järele jäänud[58].

Nende ajalooliste protsesside tõttu saab rahva harjumuseks teha vahet metalli kaaluhulkade rahanime ja nende hariliku kaalunime vahel. Kuna rahamaastaap on ühelt poolt täiesti tinglik, teiselt poolt aga vajab üldist tunnustamist, siis reguleeritakse ta lõpuks seadusega. Teatav kaaluhulk väärismetalli, näiteks unts kulda, jagatakse ametlikult kindlateks osadeks, mis saavad endile seaduslikud ristinimed, nagu nael, taaler jne. Selline osa, mis nüüd hakkabki kehtima raha mõõduühikuna selle sõna tõsises mõttes, jagatakse omakorda uuteks osadeks, millede seaduslikud ristinimed on näiteks šilling, penss jne.[59] Teatavad metalli kaaluhulgad on endiselt metallraha maastaabiks. Muutunud on ainult jagunemise viis ja nimetused.

Niisiis hinnad ehk kullakogused, milleks kaupade väärtused ideaalselt muutuvad, on nüüd väljendatud rahanimedes ehk kullamaastaabi seaduslikult kehtivais arvestusnimedes. Selle asemel, et öelda, et kvarter nisu võrdub untsi kullaga, öeldakse Inglismaal, et ta võrdub 3 naelst. 17 š. $10^1/_2$ p. Kaubad näitavad seega oma väärtust oma rahanimede kaudu, ja raha on arvestusrahaks iga kord, kui on vaja fikseerida mõnd asja kui väärtust, s. o. fikseerida ta rahavormis.[60]

Mingi asja nimetusel ei ole midagi ühist ta loomusega. Kui ma tean ühest inimesest ainult seda, et tema nimi on Jaagup, siis ei tea ma temast mitte kui midagi. Täpselt niisamuti on rahanimedest nael, taaler, frank või tukat jne. kadunud kõik väärtussuhte jäljed. Segadus nende kabalistlike märkide salatähenduse ümber on seda suurem, et rahanimed väljendavad kaupade väärtust ja ühtlasi ka kindlaid osi antud metallikaalust, rahamaastaa-

---

[57] *Märkus 2. trükile.* Näiteks Inglise nael on praegu vähem kui üks kolmandik oma esialgsest kaalust, unioonieelne Soti nael kujutas enesest kõigest $^1/_{36}$, Prantsuse livre $^1/_{74}$, Hispaania maravedi vähem kui $^1/_{1000}$ ja Portugali rei veel palju väiksemat murdosa algkaalust.

[58] *Märkus 2. trükile.* «Mündid, millede nimed on praegu ainult ideaalsed, on iga natsiooni vanimad mündid, ning nad kõik olid kunagi reaalsed, ja kuna nad olid reaalsed, siis kasutati neid arvestusrahana» (*Galiani:* «Della Moneta», lk. 153).

[59] *Märkus 2. trükile.* Oma teoses «Familiar Words» nimetab härra David Urquhart koletislikuks (!) seda fakti, et nael (naelsterling), Inglise rahamaastaabi ühik, võrdub praegu umbes $^1/_4$ untsi kullaga. Ta ütleb: «See on mõõdu võltsimine ja mitte maastaabi kindlaksmääramine.» Selles kulla kaaluhulga «väärnimetuses» näeb ta nagu kõikjal mujalgi tsivilisatsiooni võltsivat kätt.

[60] *Märkus 2. trükile.* «Kui Anacharsiselt küsiti, milleks helleenid vajavad raha, vastas ta: arvestamiseks» (*Athenaeus:* «Deipnosophistarum [libri quindecim]», IV raamat, 49. kd., Schweighäuseri 2. väljaanne, 1802 [lk. 120]).

bist.[61] Teiselt poolt on tarvis, et väärtus, erinevalt kaupade maailma kirjust mitmekesisusest, areneks selleks irratsionaalselt asjaliseks ja samal ajal lihtsalt ühiskondlikuks vormiks.[62]

Hind on kaubas asjastatud töö rahanimi. Kauba ekvivalentsus selle rahahulgaga, mille nimi on kauba hinnaks, on seega tautoloogia,[63] ja üldse kauba relatiivne väärtuseväljendus on ju alati kahe kauba ekvivalentsuse väljendus. Aga kuigi hind kui kauba väärtuse suuruse näitaja on ühtlasi kauba ja raha vahetussuhte näitajaks, siis ei järeldu sellest ümberpöördult, et kauba ja raha vahetussuhte näitaja tingimata peab olema kauba väärtuse suuruse näitajaks. Oletame, et 1 kvarter nisu ja 2 naelsterlingit (umbes $^1/_2$ untsi kulda) väljendavad ühesuurust ühiskondlikult vajalikku tööd. 2 naelsterlingit on kvarteri nisu väärtuse suuruse rahaline väljendus ehk nisu hind. Kui aga asjaolud lubavad määrata kvarteri nisu hinnaks 3 naelsterlingit või sunnivad määrama selleks 1 naelsterlingi, siis on 1 naelsterling nisu väärtuse suuruse väljendusena liiga väike ja 3 naelsterlingit liiga suur, aga nad on siiski nisu hinnad, sest esiteks on nad nisu väärtusvorm, raha, ja teiseks on nad nisu ja raha vahetussuhte näitajad. Tootmistingimuste ehk töö tootliku jõu samaks jäädes peab endiselt kulutama kvarteri nisu taastootmiseks endise hulga ühiskond-

[61] *Märkus 2. trükile.* «Kuna rahal kui hindade maastaabil on needsamad arvestusnimed kui kaupade hindadelgi, nii et näiteks unts kulda väljendub 3 naelsterlingis 17 šillingis $10^1/_2$ pensis täpselt niisamuti kui tonni raua väärtus, siis on hakatud nimetama neid raha arvestusnimesid raha enese hinnaks. Sellest tekkis kummaline kujutlus, et kulda (või hõbedat) hinnatakse tema omas materjalis ja et tal on, erinevalt kõigist teistest kaupadest, riigi poolt kindlaksmääratud püsiv hind. Teatavate kulla kaaluhulkade arvestusnimede kindlaksmääramist hakati ekslikult pidama nende kaaluhulkade väärtuse kindlaksmääramiseks» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 52). [Vrd. *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 60.]

[62] Vrd. «Raha mõõduühiku teooriad» raamatus «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 53 ja järgmised. [«К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 62 и сл.] Fantaasiad «raha hinna» tõstmise või alandamise kohta seisavad selles, et kulla või hõbeda seaduslikult kindlaksmääratud kaaluhulkade seaduslikud rahanimed omistatakse riikliku aktiga suuremaile või väiksemaile kaaluosadele, ja sellekohaselt mündidakse näiteks $^1/_4$ untsist kullast edaspidi 40 šillingit senise 20 šillingi asemel. Need fantaasiad, kuivõrd nad ei taotle jämedaid finantsmahhinatsioone riigi- ja erakreeditoride vastu, vaid tahavad avastada majandusliku «imeravimi», on leidnud põhjaliku käsitluse Petty teoses «Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax», 1682. Petty käsitlus on nii põhjalik, et isegi tema otsesed järglased, sir Dudley North ja John Locke, hilisemaist hoopiski rääkimata, võisid tema mõtteid ainult vulgariseerida. «Kui natsiooni rikkust saaks kümnekordistada kuninga dekreediga,» ütleb ta muu hulgas, «siis oleks imeks panna, miks meie valitsejad ei ole ammugi juba andnud sääraseid dekreete» (äsjanimetatud teoses, lk. 36).

[63] «Või tuleks tunnistada, et miljon on rahas suurema väärtusega kui niisama suur väärtus kaupades» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», lk. 919) ja järelikult, et «üks väärtus on rohkem väärt kui teine temaga võrdne väärtus».

likku tööaega. See asjaolu ei sõltu ei nisutootja ega teiste kaubaomanike tahtest. Kauba väärtuse suurus väljendab järelikult vajalikku, kauba loomisprotsessile immanentset suhet ühiskondliku tööajaga. Väärtuse suuruse muutumisega hinnaks avaldub see vajalik suhe kauba vahetussuhtena temast väljaspool olemasoleva rahakaubaga. Selles vahetussuhtes võib aga väljenduda nii kauba väärtuse suurus kui ka teatav pluss või miinus, millega seda kaupa antud tingimustes saab võõrandada. Hinna ja väärtuse suuruse kvantitatiivse erinevuse võimalus ehk võimalus, et hind väärtuse suurusest kõrvale kaldub, peitub järelikult hinnavormis eneses. See ei ole sugugi selle vormi puudus, vaid vastupidi: teeb temast vormi, mis vastab niisugusele tootmisviisile, kus reegel saab end korratus kaoses maksma panna ainult pimesi toimiva keskmiste arvude seadusena.

Kuid hinnavorm võimaldab mitte ainult kvantitatiivset erinevust väärtuse suuruse ja hinna, s. o. väärtuse suuruse ja tema oma rahalise väljenduse vahel, vaid võib sisaldada ka kvalitatiivset vastuolu, nii et hind lakkab üldse olemast väärtuseväljendus, kuigi raha on ainult kaupade väärtusvorm. Asjad, mis iseenesest ei ole kaubad, näiteks südametunnistus, au jne., võivad oma omanike silmis raha eest müüdavaks saada ja sel viisil, oma hinna kaudu, omandada kaubavormi. Niisiis formaalselt võib asjal olla hind, kuigi tal pole väärtust. Hinnaväljendus on siin imaginaarne nagu teatavad suurused matemaatikas. Teiselt poolt võib ka imaginaarne hinnavorm sisaldada tegelikku väärtussuhet või sellest tuletatud vahekorda, nagu näiteks harimata maa hind; harimata maal pole väärtust, sest temas ei ole asjastatud inimtööd.

Hind, nagu relatiivne väärtusvorm üldse, väljendab teatud kauba, näiteks tonni raua väärtust sellega, et teatud hulk ekvivalenti, näiteks unts kulda, on otseselt vahetatav raua vastu, kuid sellest ei järeldu ümberpöördult, et raud oleks omakorda otseselt vahetatav kulla vastu. Järelikult peab kaup selleks, et tegelikult esineda vahetusväärtusena, lahti saama oma loomulikust kehast ning muutuma kujuteldavast kullast tegelikuks kullaks, kuigi see transsubstantsiatsioon võib tunduda tal «hapumana» kui Hegeli «mõistel» üleminek paratamatusest vabadusse või merivähil väljapugemine oma koorikust või kirikuisal Hieronümusel lahtisaamine vanast Aadamast [64]. Reaalse kuju kõrval, milleks on näiteks raud, võib kaubal tema hinna näol olla ideaalne väärtuskuju ehk kujuteldav kullakuju, kuid kaup ei saa olla üheaegselt tegelik raud ja

[64] Kui Hieronümus oli noores eas pidanud palju heitlema oma materiaalse lihaga, nagu on näha tema võitlusest kaunite naiste nägemustega kõrbes, siis pidi ta vanas eas heitlema vaimse lihaga. «Seisin vaimus», ütleb ta näiteks, «maailma kohtumõistja ees». «Kes sa oled?» küsis hääl. «Olen kristlane». «Valetad,» kärgatas maailma kohtumõistja, «sa oled ainult tsitseroonlane!»

tegelik kuld. Kaubale hinna andmiseks tarvitseb vaid võrrutada kaup kujuteldava kullaga. Kuid selleks, et kaup oleks oma omanikule üldiseks ekvivalendiks, tuleb ta asendada kullaga. Kui näiteks raua omanik juhtuks kohtama mõne elurõõmsa kauba omanikuga ja ütleks talle, et raua hind ju ongi rahavorm, siis vastaks elurõõmus omanik nagu püha Peetrus taevas vastas Dantele, kui viimane oli ette lugenud usutunnistuse:

«Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa».

[«Selle mündi koostis ja kaal on ammugi hästi teada, aga ütle mulle, kas ta sul rahakotis on.»]

Hinnavorm eeldab kaupade võõrandatavust raha vastu ja sellise võõrandamise vajalikkust. Teiselt poolt funktsioneerib kuld ideaalse väärtusmõõduna ainult sellepärast, et ta juba ongi vahetusprotsessis ringlemas rahakaubana. Ideaalses väärtuste mõõdus peitub seega kõlisev raha.

2. RINGLEMISVAHEND

a) Kaupade metamorfoos

Nägime, et kaupade vahetusprotsess sisaldab vastuolulisi ja üksteist väljalülitavaid vahekordi. Kauba arenemine ei kõrvalda neid vastuolusid, kuid loob vormi, milles nad võivad liikuda. See ongi üldse see meetod, mille kaudu lahenevad tegelikud vastuolud. Vastuolu on näiteks selles, et üks keha on vahetpidamata langemas teise keha peale ja samal ajal on sellest vahetpidamata eemaldumas. Ellips on üks neid liikumisvorme, milles see vastuolu üheaegselt teostub ja laheneb.

Kuivõrd vahetusprotsess toimetab kaupu ühe inimese käest, kellele nad tarbimisväärtusteks ei ole, teise inimese kätte, kellele nad tarbimisväärtusteks on, kujutab see protsess enesest ühiskondlikku ainevahetust. Ühe kasuliku tööliigi produkt asendab teise kasuliku tööliigi produkti. Kui kaup on jõudnud sinna kohta, kus ta on tarbimisväärtuseks, lahkub ta kaubavahetuse sfäärist ja astub tarbimise sfääri. Meid huvitab siin ainult kaubavahetuse sfäär. Seega tuleb meil vaadelda kogu seda protsessi vormi küljest, järelikult vaadelda ainult kaupade vormimuutust ehk metamorfoosi, mis vahendab ühiskondlikku ainevahetust.

Vägagi puudulik arusaamine sellest vormimuutusest, rääkimata selgusetusest väärtusemõiste enese suhtes, tuleb asjaolust, et igasugune kauba vormimuutus teostub kahe kauba — lihtkauba ja rahakauba vahetuse kaudu. Kui tähelepanu on juhitud ainult sellele ainelisele momendile, kauba vahetusele kulla vastu, siis jäetakse kahe silma vahele just see, mida on tarvis näha, nimelt see,

mis toimub vormiga. Jäetakse kahe silma vahele, et kuld, kui seda vaadelda ainult kaubana, ei ole raha, ja et teised kaubad ise suhtuvad oma hindade kaudu kullasse kui omaenda rahakujusse.

Kaubad astuvad vahetusprotsessi kuldamata, suhkrustamata, nii, nagu nad on loodud. Vahetusprotsess tekitab kauba kahestumise kaubaks ja rahaks, välise vastuolu, milles nad väljendavad neile immanentset vastuolu tarbimisväärtuse ja väärtuse vahel. Selles vastuolus on kaubad kui tarbimisväärtus vastandatud rahale kui vahetusväärtusele. Teiselt poolt on mõlemad vastandatud pooled kaup, s. o. tarbimisväärtuse ja väärtuse ühtsus. Kuid see erinevuste ühtsus esineb kummalgi poolusel vastupidiselt ja väljendab seega ühtlasi nende vastastikust suhet. Kaup on reaalselt tarbimisväärtus; tema kui väärtuse olemus avaldub ainult ideaalselt hinnas, mis väljendab kauba suhet vastasseisva kullaga kui tema reaalse väärtuskujuga. Seevastu kulla aine on ainult materialiseeritud väärtus, s. o. raha. Kuld on seepärast reaalselt vahetusväärtus. Tema tarbimisväärtus ilmneb nüüd ainult ideaalselt — reas relatiivsetes väärtuseväljendustes, millede kaudu ta suhtub enda vastas seisvaile kaupadele kui oma reaalsete tarbimisvormide kogumile. Need kaupade vastandlikud vormid on nende tegelikud liikumisvormid vahetusprotsessis.

Mingem nüüd koos mõne kaubaomanikuga, näiteks meie vana tuttava lõuendikangruga, vahetusprotsessi areenile, kaubaturule. Tema kauba, 20 küünra lõuendi hind on kindel suurus. See hind on 2 naelsterlingit. Ta vahetab lõuendi 2 naelsterlingi vastu ja vanamoodi inimesena vahetab need 2 naelsterlingit omakorda samahinnalise perekonnapiibli vastu. Lõuend on kangrule ainult kaup, väärtuse kandja; ta võõrandatakse kulla, tema väärtuse kehastuse vastu, mis omakorda võõrandatakse teise kauba, piibli vastu. Viimane aga läheb tarbimisesemena kangru majja ja rahuldab seal hingeõnnistuse vajadusi. Kauba vahetusprotsess teostub järelikult kahe vastupidise, teineteist täiendava metamorfoosina — kauba muundumisena rahaks ja taasmuundumisena rahast kaubaks.[65] Kaubametamorfoosi momendid on ühtlasi kaubaomaniku tehingud — müük, kauba vahetus raha vastu; ost, raha vahetus kauba vastu, ja mõlema akti ühtsus: müümine selleks, et osta.

Kui lõuendikangur vaatab tehingu lõpptulemust, siis näeb ta, et tal on nüüd lõuendi asemel piibel, tema esialgse kauba asemel teine sama väärtusega, kuid erineva kasulikkusega kaup. Samaviisi omandab ta teisedki vajalikud elatus- ja tootmisvahendid.

---

[65] «*Ἐκ δὲ τοῦ...πυρὸς ἀνταμείβεσθαι πάντα, φησὶν ὁ Ἡράκλειτος, καὶ πῦρ ἁπάντων, ὥσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός*». [«Herakleitose järgi tekib kõik tulest, ja tuli tekib kõigest, nii nagu kaubad tekivad kullast ja kuld kaupadest»] (*F. Lassalle:* «Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln». Berlin 1858, I kd., lk. 222). Lassalle'i märkus selle koha juurde, lk. 224, märkus 3, käsitleb raha ebaõigesti kui lihtsat väärtuse märki.

Tema seisukohast vahendab kogu protsess ainult tema tööprodukti vahetust võõra tööprodukti vastu, s. o. vahendab produktide vahetust.

Kauba vahetusprotsess teostub niisiis järgmise vormimuutuse näol:

Kaup — Raha — Kaup.
K — *R* — *K*.

See liikumine on oma aineliselt sisult *K* — *K*, kauba vahetus kauba vastu, ühiskondliku töö ainevahetus, mille lõpptulemusena protsess ise kustub.

K — *R*. Kauba esimene metamorfoos ehk müük. Kauba väärtuse üleminek kauba kehast kulla kehasse on, nagu ma seda mujal nimetasin, kauba salto mortale. Kui see ebaõnnestub, siis ei ole kaup tüssata saanud, küll aga kaubaomanik. Ühiskondlik tööjaotus muudab kaubaomaniku töö niisama ühekülgseks kui tema vajadused on mitmekülgsed. Sellepärast tema produkt ongi talle ainult vahetusväärtuseks. See produkt aga omandab ühiskondlikult kehtiva üldise ekvivalentvormi ainult rahas, ent raha on võõras taskus. Et saaks raha sealt välja tõmmata, peab kaup eelkõige olema tarbimisväärtuseks rahaomanikule, järelikult peab kaubale kulutatud töö olema kulutatud ühiskondlikult kasulikus vormis ehk olema ühiskondliku tööjaotuse tegelikuks lüliks. Kuid tööjaotus on loomulikult kujunenud tootmisorganism, mille niite on kootud ja kootakse edasi kaubatootjate seljataga. Antud kaup on võib-olla uue tööliigi produkt, mis peab rahuldama esilekerkinud uut vajadust või tahab seda omal käel alles esile kutsuda. Mõni tööoperatsioon, mis eile veel oli funktsiooniks ühe ja sellesama kaubatootja paljude funktsioonide hulgas, kisub end täna võib-olla sellest ühendusest lahti, saab iseseisvaks ja sellepärast saadabki oma osaprodukti turule iseseisva kaubana. Asjaolud võivad olla selleks eraldumisprotsessiks küpsed või mitte küpsed. Täna rahuldab antud produkt teatud ühiskondlikku vajadust. Homme tõrjutakse ta võib-olla oma kohalt täiesti või osaliselt mõne sarnase produkti poolt. Ja kuigi antud töö, näiteks meie lõuendikangru oma, on ühiskondliku tööjaotuse patenditud lüliks, siiski ei ole see veel mingi garantii, et just tema toodetud 20 küünart lõuendit omab tarbimisväärtust. Ühiskondlikul vajadusel lõuendi alal on oma piirid nagu kõigel muul; kui ta on juba rahuldatud konkureerivate lõuendikangrute poolt, siis saab meie sõbra produkt liigseks, ülearuseks ja seega kasutuks. Kingitud hobusele suhu ei vaadata, kuid meie kangur ei tulnud ju turule kingitusi tegema. Oletame aga, et tema produktil on tõepoolest tarbimisväärtus ja et antud kaup tõmbab seepärast raha ligi. Nüüd aga tekib küsimus: kui palju raha? Vastus on igatahes juba ette antud kauba hinnas, tema väärtuse suuruse näitajas. Jätame kõrvale kaubaomaniku võimalikud puhtsubjektiivsed arvestusvead, mis turul otsekohe

objektiivselt parandatakse. Kaubaomanik peab olema kulutanud oma produktile ainult ühiskondlikult vajaliku keskmise tööaja. Kauba hind on järelikult ainult kaubas asjastatud ühiskondliku töö hulga rahanimi. Kuid lõuendikudumise põlised tootmistingimused on meie lõuendikangru loata, tema seljataga, käärima hakanud. See, mis eile kahtlemata oli ühe küünra lõuendi tootmiseks ühiskondlikult vajalik tööaeg, ei ole seda enam täna, ja rahaomanik püüab innukalt tõestada seda meie sõbrale tema mitmesuguste konkurentide poolt küsitud hindade varal. Meie sõbra õnnetuseks on maailmas palju kangruid. Lõpuks oletame, et iga turul leiduv lõuenditükk sisaldab ainult ühiskondlikult vajalikku tööaega. Sellest hoolimata võib nende tükkide kogusumma sisaldada ülearuselt kulutatud tööaega. Kui turu kõht ei suuda vastu võtta kogu lõuendi hulka normaalhinnaga 2 šillingit küünar, siis tõestab see, et lõuendikudumise näol on kulutatud liiga suur osa ühiskondliku tööaja summast. Tulemus on samasugune, nagu oleks iga üksik lõuendikangur kulutanud oma individuaalsele produktile rohkem kui ühiskondlikult vajaliku tööaja. Siia sobib kõnekäänd: «koos püütud, koos poodud». Kogu turul olev lõuend funktsioneerib üheainsa kaubaartiklina, iga üksik tükk aga ainult selle osana. Ja tegelikult ongi iga individuaalse küünra väärtus ainult ühetaolise inimtöö ühe ja sellesama ühiskondlikult määratletud hulga materialisatsioon.*

Me näeme, et kaup armastab raha, aga «the course of true love never does run smooth» [«tõelise armastuse tee ei ole kunagi tasane»]. Niisama stiihiliselt juhuslik kui ühiskondliku tootmisorganismi kvalitatiivne struktuur, on ka tema kvantitatiivne struktuur, kus see tootmisorganism esitab oma membra disjecta [laialipillatud liikmed] ühiskondliku tööjaotuse süsteemis. Niiviisi avastavad meie kaubaomanikud, et seesama tööjaotus, mis teeb nad sõltumatuiks eratootjaiks, teeb ühiskondliku tootmisprotsessi ja nende suhted selles protsessis sõltumatuks neist enestest, ja et isikute sõltumatus üksteisest täieneb igakülgse esemliku sõltuvuse süsteemiga.

Tööjaotus muudab tööprodukti kaubaks, tehes sellega vajalikuks tema muundumise rahaks. Ühtlasi teeb tööjaotus selle transsubstantsiatsiooni õnnestumise juhuslikuks. Siin aga tuleb vaadelda nähtust puhtal kujul, niisiis eeldada ta normaalset käiku. Muide, kui see protsess üldse teoks saab, s. o. kui kaup ei jää müümata,

* Kirjas 28. novembrist 1878 N. F. Danielsonile (Nikolai —onile) teeb Marx ettepaneku parandada see lause järgmiselt: «Ja tegelikult ongi iga individuaalse küünra väärtus ainult küünarde koguhulgale kulutatud ühiskondliku töö teatava osa materialisatsioon» (Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XXVII, стр. 18). Analoogiline parandus on tehtud, kuigi mitte Marxi enese käega, «Kapitali» I köite 2. saksakeelse väljaande Marxile kuulunud eksemplaris. *Toim.*

siis toimub iga kord kauba vormivahetus, kuigi substants, s. o. väärtuse suurus, võib selle vormivahetuse puhul ebanormaalseil juhtudel kas väheneda või suureneda.

Ühele kaubaomanikule asendab kuld tema kauba, teisele asendab kaup tema kulla. Meeltega tajutav nähtus seisab selles, et kaup ja kuld, 20 küünart lõuendit ja 2 naelsterlingit, lähevad käest kätte ehk vahetavad oma asukohad, s. o. toimub nende vahetus. Aga mille vastu vahetatakse kaup? Tema enda üldise väärtuskuju vastu. Ja mille vastu vahetatakse kuld? Tema tarbimisväärtuse erikuju vastu. Mispärast esineb kuld lõuendi suhtes rahana? Sellepärast, et lõuendi hind, 2 naelsterlingit, ehk lõuendi rahanimi juba väljendabki lõuendi suhet kullaga kui rahaga. Esialgsest kaubavormist lahtisaamine toimub kauba võõrandamise kaudu, s. o. sel momendil, kui kauba tarbimisväärtus tegelikult tõmbab ligi kulla, mis varem oli kauba hinnas ainult mõtteliselt kujuteldud. Hinna realiseerimine ehk kauba ideaalse väärtusvormi realiseerimine on seega teiselt poolt raha ideaalse tarbimisväärtuse realiseerimine: kauba muundumine rahaks on ühtlasi raha muundumine kaubaks. See ühtne protsess on seega kahepoolne: ta on kaubaomaniku poolusel müük, rahaomaniku vastaspoolusel aga ost. Müük on ost, $K — R$ on ühtlasi $R — K$.[66]

Me ei tunne seni muud majanduslikku suhet inimeste vahel kui ainult suhet kaubaomanike vahel, kus nad omandavad võõrast tööprodukti ainult oma tööprodukti võõrandamise teel. Järelikult võib üks kaubaomanik esineda teise suhtes rahaomanikuna kas selletõttu, et tema töö produktil on loomu poolest rahavorm, s. o. et see produkt on rahamaterjal: kuld jne., või selletõttu, et tema kaup on juba kesta ajanud ja oma esialgsest tarbimisvormist lahti saanud. Rahana funktsioneerimiseks peab kuld muidugi kuskil kohas kaubaturule tulema. See koht on kulla tootmisallika juures, kus kulda kui otsest tööprodukti vahetatakse mõne teise samaväärse tööprodukti vastu. Kuid sellest momendist alates väljendab kuld alati realiseeritud kaubahindu.[67] Jättes kõrvale kulla vahetuse kauba vastu kulla tootmiskohal, on kuld iga kaubaomaniku käes tema võõrandatud kauba eraldunud kuju, müügi produkt ehk kauba esimese metamorfoosi, $K — R$, produkt.[68] Ideaalseks rahaks ehk väärtusmõõduks sai kuld seetõttu, et kõik kaubad mõõtsid temas oma väärtusi, tehes temast sellega oma tarbimisvormi kujuteldava

[66] «Iga müük on ost» (*Dr. Quesnay:* «Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans». «Physiocrates», Daire'i väljaanne, I osa, Paris 1846, lk. 170) ehk, nagu ütleb Quesnay oma teoses «Maximes»: «Müüa tähendab osta». [Vt. «Maximes du docteur Quesnay», publiées par Dupont de Nemours, «Physiocrates», E. Daire'i väljaanne, I osa, Paris 1846, lk. 392.]

[67] «Ühe kauba hinna võib tasuda ainult mõne teise kauba hinnaga» (*Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, II osa, lk. 554).

[68] «Et omandada raha, peab enne müüma» (sealsamas, lk. 543).

vastandi, oma väärtuskuju. Reaalseks rahaks saab kuld seetõttu, et kaubad — oma igakülgse võõrandamise käigus — teevad temast oma tarbimisväärtuse tõeliselt eraldunud ehk muundunud kuju, niisiis oma tegeliku väärtuskuju. Väärtuskujuna kaotab kaup viimsegi jälje oma loomupärasest tarbimisväärtusest ja sellest kasuliku töö eriliigist, millele ta võlgneb oma olemasolu; seega muundub ta erinevusteta inimtöö ühtlaseks ühiskondlikuks materialisatsiooniks. Rahast ei ole niisiis näha, missugune kaup rahaks on muundunud. Üks kaup näib oma rahavormis täpselt samasugusena nagu iga teine kaup. Raha võib seega olla sõnnik, kuigi sõnnik ei ole raha. Oletagem, et need kaks kuldraha, millede vastu meie lõuendikangur oma kauba käest ära andis, on kvarteri nisu muundunud kuju. Lõuendi müük, $K — R$, on ühtlasi lõuendi ost, $R — K$. Aga lõuendi müügi näol algab selles protsessis liikumine, mis lõpeb müügi vastandiga, piibli ostuga; lõuendi ostu näol lõpeb sellessamas protsessis liikumine, mis algas ostu vastandist, nisu müügist. $K — R$ (lõuend — raha), liikumise $K — R — K$ (lõuend — raha — piibel) esimene faas, on ühtlasi $R — K$ (raha — lõuend), s. o. teise liikumise $K — R — K$ (nisu — raha — lõuend) viimane faas. Kauba esimene metamorfoos, tema muundumine kaubavormist rahaks, on iga kord ühtlasi mõne teise kauba teine vastupidine metamorfoos, selle teise kauba taasmuundumine rahavormist kaubaks.[69]

$R — K$. Kauba teine metamorfoos ehk lõppmetamorfoos: ost. Kõigi teiste kaupade eraldunud kujuna ehk nende üldise võõrandamise produktina on raha absoluutselt võõrandatav kaup. Ta loeb kõiki hindu paremalt vasakule ja peegeldub seega kõigis kaubakehades, mis on alandlikuks materjaliks raha enese kaubaks muundumisel. Hinnad, need armunud silmad, millega kaubad raha poole vaatavad, näitavad ühtlasi raha muundumisvõime piiri, s. o. raha enese hulka. Kuna kaup rahaks muundumisel kaob, siis ei ole rahast näha, kuidas ta oma omaniku kätte on sattunud või mis asi rahaks on muundunud. Non olet [ta ei haise], ükskõik kust ta pärineb. Kui ta ühelt poolt esindab müüdud kaupa, siis teiselt poolt esindab ta kaupu, mida saab osta.[70]

$R — K$, s. o. ost, on ühtlasi müük ehk $K — R$; antud kauba viimane metamorfoos on seega ühtlasi mõne teise kauba esimene metamorfoos. Meie lõuendikangrul lõpeb tema kauba elukäik piibliga, milleks ta muutis oma 2 naelsterlingit. Aga piiblimüüja muudab lõuendikangrult saadud 2 naelsterlingit viinaks. $R — K$,

[69] Erandiks on, nagu eespool öeldud, kulla või hõbeda tootja, kes vahetab oma produkti, ilma et ta seda enne oleks müünud.

[70] «Kui meie käes olev raha esindab asju, mida me võime osta soovida, siis esindab ta ühtlasi neid asju, mis me oleme selle raha eest müünud» (*Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 586).

s. o. protsessi $K — R — K$ (lõuend — raha — piibel) lõppfaas, on ühtlasi $K — R$, s. o. protsessi $K — R — K$ (piibel — raha — viin) esimene faas. Et kaubatootja toob turule ainult üht ühekülgset produkti, siis müüb ta seda tihtilugu suuremal hulgal, kuna ta mitmekülgsed vajadused sunnivad teda alatasa killustama realiseeritud hinda ehk saadud rahasummat paljudeks ostudeks. Üks müük kutsub seega esile palju mitmesuguste kaupade ostusid. Niisiis ühe kauba lõppmetamorfoos moodustab teiste kaupade esimeste metamorfooside summa.

Kui me nüüd vaatleme mingi kauba, näiteks lõuendi metamorfoosi tervikuna, siis näeme kõigepealt, et see metamorfoos koosneb kahest vastupidisest ja teineteist täiendavast liikumisest: $K — R$ ja $R — K$. Need kauba kaks vastupidist muundumist teostuvad kaubaomaniku kahe vastupidise ühiskondliku aktina ja peegelduvad kaubaomaniku kahes vastupidises majanduslikus osas. Müügi agendina on ta müüja, ostu agendina — ostja. Et aga kauba mõlemad vormid, kaubavorm ja rahavorm, eksisteerivad igas kauba muundumises üheaegselt, ainult vastaspoolustel, siis ühel ja selsamal kaubaomanikul on müüjana tegemist teise kaubaomanikuga kui ostjaga; ostjana on tal aga tegemist teise kaubaomanikuga kui müüjaga. Nagu üks ja seesama kaup läbib üksteise järel kaks vastupidist muundumist: kaubast rahaks ja rahast kaubaks, nii vahetab üks ja seesama kaubaomanik müüja ja ostja osa. Need osad ei ole järelikult kindlalt fikseerunud, vaid lähevad kaupade ringluses alatasa ühelt isikult teisele.

Kaubametamorfoos tervikuna eeldab oma lihtsaimas vormis nelja äärmist punkti ja kolme personae dramatis [tegelast]. Kõigepealt on kaup vastandatud rahale kui kauba väärtuskujule, mis sealpool, s. o. võõras taskus, on asjaliselt kombitav reaalsus. Järelikult on kaubaomanik vastandatud rahaomanikule. Niipea kui kaup muundub rahaks, saab raha tema hetkeliseks ekvivalentvormiks, mille tarbimisväärtus ehk sisu on olemas siinpool, teistes kaubakehades. Esimese kaubamuundumise lõpp-punktina on raha ühtlasi teise kaubamuundumise lähtepunktiks. Esimeses aktis müüjana esineja saab seega ostjaks teises aktis, kus kolmas kaubaomanik esineb tema suhtes müüjana.[71]

Mõlemad kaubametamorfoosi liikumise vastassuunalised faasid moodustavad ringkäigu: kaubavorm, kaubavormist lahkumine, tagasitulek kaubavormile. Igatahes on kaup ise siin vastandlikult määratletud. Lähtepunktis on ta oma omanikule mitte-tarbimisväärtus, lõpp-punktis tarbimisväärtus. Niisamuti esineb raha alguses kindla väärtuskristallina, milleks kaup on muundunud; siis sulab raha lihtsaks kauba ekvivalentvormiks.

[71] «Järelikult on siin... neli äärmist punkti ja kolm kontrahenti, kellest üks esineb kaks korda» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 909).

Kaks metamorfoosi, mis moodustavad ühe kauba ringkäigu, on ühtlasi vastupidisteks osalisteks metamorfoosideks kahele teisele kaubale. Üks ja seesama kaup (lõuend) avab omaenese metamorfooside rea ja lõpetab teise kauba (nisu) täieliku metamorfoosi. Oma esimesel muundumisel, s. o. müügis, etendab ta neid kaht osa omaenese isikus. Kuid kuldnukuna, kellena ta ise läheb kõige liha teed, lõpetab ta ühtlasi mõne kolmanda kauba esimese metamorfoosi. Ringkäik, mille moodustab iga kauba metamorfooside rida, põimub seega lahutamatult teiste kaupade ringkäikudega. See protsess tervikuna kujutab enesest kaupade ringlemist.

Kaupade ringlemine erineb otsesest produktide vahetusest mitte ainult vormiliselt, vaid ka sisuliselt. Tarvitseb vaid vaadata äsjakirjeldatud protsessi. Lõuendikangur on kahtlemata vahetanud lõuendi piibli vastu, s. o. vahetanud oma kauba võõra kauba vastu. Aga see on õige ainult tema enda seisukohalt. Piiblimüüja, kes eelistab tulivett külmale kirjatähele, ei mõtelnudki vahetada oma piiblit lõuendi vastu; niisamuti lõuendikangur ei tea sugugi, et tema lõuendi vastu on vahetatud nisu jne. Isiku *B* kaup asendab isiku *A* kauba, kuid *A* ja *B* ei vaheta vastastikku oma kaupu. Võib ju tegelikult juhtuda, et *A* ja *B* ostavad vastastikku teineteiselt, kuid säärane juhuslik kokkusattumine ei tulene sugugi kaupade ringluse üldistest tingimustest. Ühelt poolt on siin näha, kuidas kaubavahetus murrab läbi otsese produktide vahetuse individuaalsed ja lokaalsed piirid ning arendab inimtöö ainevahetust. Teiselt poolt areneb siin terve rida loomulikult tekkivaid ühiskondlikke seoseid, mis seisavad väljaspool asjaosaliste kontrolli. Kangur saab müüa lõuendi ainult seetõttu, et talupoeg on juba müünud nisu, viinanina saab müüa piibli ainult seetõttu, et kangur on müünud lõuendi, viinapõletaja saab müüa tulivett ainult seetõttu, et teine on müünud igavese elu vee jne.

Seepärast ei lõpegi ringlemisprotsess, nii nagu otsene produktide vahetus, tarbimisväärtuste üleminekuga käest kätte ja ühest kohast teise. Raha ei kao veel, kui ta lõpuks välja langeb antud kauba metamorfooside reast. Ta asub ringluses alati sinna kohta, kust mõni kaup on välja langenud. Näiteks lõuendi täielikus metamorfoosis: lõuend — raha — piibel, langeb kõigepealt lõuend ringlusest välja, ja raha asub tema kohale; siis langeb ringlusest välja piibel, ja raha asub temagi kohale. Ühe kauba asendamine teisega jätab ühtlasi rahakauba kolmanda isiku kätte.[72] Ringlus higistab endast alatasa raha välja.

Ei saa olla midagi rumalamat kui dogma, et kaubaringlus põhjustavat paratamatult müükide ja ostude tasakaalu, kuna iga müük on ost ja vice versa [ümberpöördult]. Kui sellega tahetakse

[72] *Märkus 2. trükile.* Kuigi see nähtus on lausa silmatorkav, ei suuda majandusteadlased, eriti friitreider vulgaris, seda enamasti tähele panna.

ütelda, et tegelikult toimuvate müükide arv on võrdne ostude arvuga, siis on see lame tautoloogia. Aga see dogma tahab koguni tõestada, et müüja ise toovat turule oma ostja. Müük ja ost kui vastastikune suhe kahe polaarselt vastupidise isiku, kaubaomaniku ja rahaomaniku vahel on küll üks ja seesama akt. Aga ühe ja sellesama isiku toimingutena moodustavad nad kaks polaarselt vastupidist akti. Müügi ja ostu identsus eeldab seega, et kaup muutub tarbetuks, kui ta, visatuna ringluse alkeemilisse retorti, ei välju sealt rahana, s. t. kui kaubaomanik teda ei müü ja järelikult rahaomanik teda ei osta. See identsus eeldab edasi, et kõnesolev protsess, kui ta korda läheb, on kauba elus teatavaks vaheajaks, teatavaks perioodiks, mis võib kesta pikemat või lühemat aega. Et kauba esimene metamorfoos on üheaegselt müük ja ost, siis on see osaline protsess ühtlasi ka iseseisev protsess. Ostjal on kaup ja müüjal on raha, s. o. kaup, mis püsib ringlemisvõimelises vormis hoolimata sellest, kas ta ilmub uuesti turule varem või hiljem. Keegi ei saa müüa, kui mõni teine ei osta. Aga keegi ei ole sunnitud otsekohe ostma, kui tema ise on müünud. Kaupade ringlus sellega just purustabki produktide vahetuse ajalised, ruumilised ja individuaalsed piirid, et ta lõhestab kaheks vastandlikuks aktiks — müügiks ja ostuks — tolle vahetu identsuse, mis produktide vahetuses on olemas oma tööprodukti võõrandamise ja võõra tööprodukti omandamise vahel. See, et protsessid, mis on üksteisele vastandatud iseseisvate protsessidena, moodustavad teatava sisemise ühtsuse, tähendabki seda, et nende sisemine ühtsus teostub väliste vastandite liikumises. Kui sisemiselt mitteiseseisvate, s. o. üksteist täiendavate protsesside väline eraldumine jõuab teatava punktini, siis nende ühtsus paneb end maksma vägivaldselt — kriisi teel. Kaubale immanentne vastuolu tarbimisväärtuse ja väärtuse vahel, vastuolu eratöö ja vahetult ühiskondliku töö vahel, millena eratöö samal ajal peab väljenduma, vastuolu erilise konkreetse töö ja üldise abstraktse töö vahel, millena konkreetne töö ainult tulebki arvesse, vastuolu asjade isikustumise ja isikute asjastumise vahel, — see immanentne vastuolu saab kaubametamorfoosi vastandite näol oma arenenud liikumisvormid. Need vormid sisaldavad järelikult kriiside võimalust, — kuid ainult võimalust. Selle võimaluse muutumine tegelikkuseks vajab tervet rida suhteid, mis lihtsa kaubaringluse piirides üldse veel ei eksisteeri.[73]

Kaupade ringluse vahendajana omandab raha ringlemisvahendi funktsiooni.

[73] Vrd. minu märkusi James Milli kohta: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 74—76 [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 81—83]. Kaks punkti on siin iseloomulikud majandusteadusliku apologeetika meetodile. Esiteks kaupade ringluse ja otsese produktide vahetuse samastamine sel teel, et lihtsalt abstraheerutakse nende erinevustest. Teiseks katse maha salata kapitalistliku tootmisprotsessi vastuolusid, lahutades kapitalistlike tootmisagentide

b) Raha ringlemine

Vormivahetus, milles toimub tööproduktide ainevahetus, $K — R — K$, eeldab, et üks ja seesama väärtus moodustab kaubana protsessi lähtepunkti ja tuleb kaubana samasse punkti tagasi. See kaupade liikumine on seega ringkäik. Teiselt poolt lülitab seesama vorm raha ringkäigu välja. Selle tulemuseks on pidev raha eemaldumine oma lähtepunktist, mitte aga raha tagasitulek sinna. Niikaua kui müüja peab enda käes oma kauba muundunud vormi, raha, on kaup esimese metamorfoosi staadiumis, s. o. ta on läbi käinud ainult esimese poole oma ringlemisest. Kui protsess — müüa selleks, et osta — on lõppenud, siis on ka raha oma esialgse omaniku käest läinud. Igatahes kui lõuendikangur, olles ostnud piibli, müüb jälle lõuendi, tuleb ka raha uuesti kangru kätte tagasi. Kuid ta ei tule tagasi esimese 20 küünra lõuendi ringlemise tõttu, millega raha läks kangru käest piiblimüüja kätte. Ta tuleb tagasi ainult seetõttu, et sama ringlemisprotsess uueneb ehk kordub uue kaubaga, lõppedes siin sama tulemusega kui esimeselgi korral. Liikumisvorm, mida kaupade ringlemine vahetult annab rahale, on järelikult raha pidev äravool lähtepunktist, raha üleminek ühe kaubaomaniku käest teise kätte ehk raha ringlemine (currency, cours de la monnaie).

Raha ringlemine on ühe ja sellesama protsessi alatine, üksluine kordumine. Kaup asub ikka müüja poolel, raha ikka ostuvahendina ostja poolel. Raha funktsioneerib ostuvahendina, realiseerides kauba hinda. Seda realiseerides viib ta kauba müüja käest ostja kätte üle ja läheb samal ajal ise ostja käest müüja kätte, et korrata sedasama protsessi mõne teise kaubaga. Asjaolu, et see ühepoolne raha liikumisvorm tekib kahepoolsest kauba liikumisvormist, jääb varjatuks. Kaubaringluse iseloom ise loob vastupidise näivuse. Kauba esimeses metamorfoosis on nähtav mitte ainult raha liikumine, vaid ka kauba enese liikumine; kauba teises metamorfoosis on aga nähtav ainult raha liikumine. Oma ringlemise esimesel poolel vahetab kaup rahaga kohad. Ühtlasi langeb kaup kui tarbimisväärtus ringlusest välja ja läheb tarbimisse.[74] Tema asemele

vahelisi suhteid neiks lihtsaiks suhteiks, mis tulenevad kaupade ringlusest. Kaubatootmine ja kaubaringlemine on aga nähtused, mis on omased kõige mitmesugusemaile tootmisviisidele, kuigi erinevas ulatuses ja erineva osatähtsusega. Niisiis, me ei tea veel mitte kui midagi antud tootmisviiside differentia specifica'st [iseloomulikest erinevustest] ega suuda nende üle otsustada, kui me tunneme ainult kõigile neile tootmisviisidele omaseid abstraktseid kaubaringluse kategooriaid. Üheski teaduses peale poliitilise ökonoomia ei eputata nii palju elementaarsete üldtõdedega. Näiteks J. B. Say julgeb avaldada oma arvamist kriiside kohta, teades vaid seda, et kaup on produkt.

[74] Isegi siis, kui antud kaupa järjest uuesti müüakse, — see on nähtus, mis meie jaoks siinkohal veel ei eksisteeri, — läheb ta viimase ning lõpliku müügi puhul ometigi ringlemissfäärist tarbimissfääri, et olla siin kas elatus- või tootmisvahendiks.

astub kauba väärtuskuju ehk rahamask. Ringlemise teist poolt ei läbi kaup enam oma naturaalkujul, vaid kulla kujul. Liikumise pidevus on seega omane ainult rahale: seesama liikumine, mis kauba seisukohalt sisaldab kaht vastupidist protsessi, on raha enese liikumisena alati üks ja seesama protsess, kohtade vahetus raha ja järjest uute kaupade vahel. Seepärast näib, et kaupade ringlemise tulemus, kauba asendamine teise kaubaga, ei tulene kauba enese vormivahetusest, vaid raha kui ringlemisvahendi funktsioonist; näib, et see ringlemisvahend ongi see, mis paneb liikuma iseenesest liikumatud kaubad ja kannab nad üle ühe inimese käest, kellele nad tarbimisväärtuseks ei ole, teise inimese kätte, kellele nad tarbimisväärtuseks on, kusjuures see toimub alati raha enese liikumisele vastupidises suunas. Raha järjest eemaldab kaupu ringlemissfäärist, asudes ise nende kohale ringluses ja kaugenedes sellega omaenese lähtepunktist. Niisiis, kuigi raha liikumine on ainult kaupade ringlemise väljendus, näib kaupade ringlemine, ümberpöördult, ainult raha liikumise tulemusena.[75]

Teiselt poolt on ringlemisvahendi funktsioon rahale omane ainult sellepärast, et raha on kaupade iseseisvakssaanud väärtus. Raha liikumine ringlemisvahendina on seega tegelikult ainult kaupade eneste vormi liikumine. See vormi liikumine peab seega peegelduma raharinglemises ka nähtavalt. Nii näiteks muudab lõuend kõigepealt oma kaubavormi oma rahavormiks. Lõuendi esimese metamorfoosi $K — R$ teine poolus, s. o. rahavorm, saab järgnevalt lõuendi viimase metamorfoosi $R — K$, lõuendi piibliksmuundumise esimeseks pooluseks. Aga kumbki neist kahest vormivahetusest toimub kauba ja raha vahetuse teel, nende vastastikuse kohtade vahetuse kaudu. Ühed ja needsamad rahad [Geldstücke] tulevad müüja kätte kauba võõrandatud kujuna ja lahkuvad tema käest kauba absoluutselt võõrandatava kujuna. Nad vahetavad kaks korda kohta. Lõuendi esimene metamorfoos toob need rahad kangru tasku, teine viib nad sealt jälle minema. Järelikult peegelduvad sama kauba mõlemad vastupidised vormivahetused raha kahekordses kohavahetuses, mis toimub vastupidises suunas.

Seevastu, kui kaubametamorfoosid on ainult ühepoolsed, — ükskõik, kas ainult müügid või ainult ostud, — siis üks ja seesama raha vahetab kohta samuti ainult üks kord. Raha teine kohavahetus väljendab alati kauba teist metamorfoosi, kauba tagasimuundumist rahast. Samade rahade sagelikorduvas kohavahetuses peegeldub mitte ainult ühe üksiku kauba metamorfooside rida, vaid üldse kaupade maailma lugematute metamorfooside omavaheline põimumine. Muide on endastmõistetav, et see kõik käib ainult siin vaadeldava lihtsa kaubaringluse vormi kohta.

[75] «Temal (rahal) ei ole muud liikumist kui ainult see, mis produktid temale annavad» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 885).

Oma esimese sammuga ringlemisprotsessis, oma esimese vormivahetusega langeb iga kaup ringlemisest välja, ja tema asemele astub sinna järjest uus kaup. Seevastu raha kui ringlemisvahend asub kogu aeg ringlemissfääris ja liigub selles kogu aeg. Seega tekib küsimus, kui palju raha see sfäär pidevalt absorbeerib.

Igal maal toimub iga päev arvukaid üheaegseid ja järelikult ruumiliselt kõrvutiliikuvaid ühepoolseid kaubametamorfoose ehk, teiste sõnadega, ühelt poolt ainult müüke, teiselt poolt ainult oste. Oma hindades on kaubad juba võrrutatud kindlate kujuteldavate rahahulkadega. Kuna siin vaadeldud vahetu ringlemise vorm asetab kauba ja raha alati kehaliselt vastamisi, — kauba müügi poolusele ja raha vastasolevale ostu poolusele, — siis on kaupade maailma ringlemisprotsessi jaoks vajalike ringlemisvahendite hulk juba määratud kaubahindade summaga. Tõepoolest, raha ainult kujutab enesest reaalselt seda kullasummat, mis on juba ideaalselt väljendatud kaubahindade summas. Nende summade võrdsus on seega endastmõistetav. Me teame aga, et kaupade väärtuse samaks jäädes muutuvad nende hinnad koos kulla (rahamaterjali) enese väärtusega: et nad proportsionaalselt tõusevad, kui kulla väärtus langeb, ja langevad, kui kulla väärtus tõuseb. Koos kaubahindade summa sellise tõusu või langusega peab ringleva raha mass samal määral suurenema või vähenema. Ringlemisvahendite massi muutus tekib siin igatahes rahast enesest, kuid mitte raha funktsioonist ringlemisvahendina, vaid raha funktsioonist väärtusmõõduna. Esmalt muutub kaupade hind pöördproportsionaalselt raha väärtusega ja siis muutub ringlemisvahendite mass proportsionaalselt kaupade hinnaga. Täiesti samasugune nähtus esineks ka siis, kui näiteks kulla väärtus ei langeks, aga hõbe astuks väärtusmõõduna kulla asemele, või kui hõbeda väärtus ei tõuseks, aga kuld tõrjuks hõbeda väärtusmõõdu funktsioonist välja. Esimesel juhul peaks ringlema rohkem hõbedat, kui varem ringles kulda, teisel juhul peaks ringlema vähem kulda, kui varem ringles hõbedat. Mõlemal juhul muutuks rahamaterjali, s. o. väärtuste mõõduna funktsioneeriva kauba väärtus; ühes sellega muutuks kaubaväärtuste väljendus hindades ja järelikult nende hindade realiseerimiseks vajaliku ringleva raha mass. Nägime, et kaupade ringlemissfääris on lünk, mille kaudu kuld (või hõbe — lühidalt rahamaterjal) tungib sinna kaubana, millel on antud väärtus. Seda väärtust eeldatakse raha funktsioneerimisel väärtusmõõduna, niisiis hindade määramisel. Kui näiteks langeb väärtusmõõdu enese väärtus, siis tuleb see kõigepealt esile nende kaupade hinna muutumises, mis väärismetallide tootmiskohtades otseselt vahetatakse väärismetallide kui kauba vastu. Suurt osa teisi kaupu hinnatakse aga, eriti kodanliku ühiskonna madalamail arenemisastmeil, veel kaua väärtusmõõdu endise, nüüd juba illusoorseks saanud, vananenud väärtusega. Kuid sedamööda, kuidas kaubad astuvad üksteisega väärtussuhetesse,

nakatab üks kaup teist kaupa, ja kaupade kulla- või hõbedahinnad tasakaalustuvad pikapeale neis proportsioonides, mida määravad kaupade eneste väärtused, kuni lõpuks hakataksegi hindama kõiki kaubaväärtusi vastavalt rahametalli uuele väärtusele. Selle tasakaalustumisprotsessiga käib kaasas väärismetallide hulga pidev kasv, mis voolavad nende vastu otseselt vahetatud kaupade asemele. Kuid sedamööda, kuidas kaupade parandatud hinnad muutuvad üldisteks ehk kuidas nende väärtusi hakatakse hindama uue, madalama ja teatava punktini edasi langeva metalliväärtuse kohaselt, on ka nende kaupade realiseerimiseks vajalik metalli lisamass juba olemas. Vaadeldes ühekülgselt neid fakte, mis järgnesid kulla ja hõbeda uute leiukohtade avastamisele, jõuti XVII ja eriti XVIII sajandil eksliku järelduseni, nagu oleksid kaupade hinnad tõusnud sellepärast, et suurem hulk kulda ja hõbedat hakkas funktsioneerima ringlemisvahendina. Edaspidi me eeldame, et kulla väärtus on antud suurus, mida ta ongi tegelikult hindade kujunemise momendil.

Sel eeldusel on järelikult ringlemisvahendite mass määratav realiseeritavate kaupade hindade summaga. Kui me nüüd eeldame edasi, et iga kaubaliigi hind on antud, siis on ilmne, et kaubahindade summa sõltub ringlemises olevate kaupade massist. Ei ole vaja palju pead murda, et mõista, et kui 1 kvarter nisu maksab 2 naelsterlingit, siis 100 kvarterit maksavad 200 naelsterlingit, 200 kvarterit 400 naelsterlingit jne., ja et järelikult raha mass, mis nisu müügi korral vahetab nisuga kohad, peab kasvama koos nisu massiga.

Oletades, et kaupade mass on antud, suureneb ja väheneb ringleva raha mass koos kaubahindade kõikumistega. Ta tõuseb ja langeb sellepärast, et kaubahindade summa suureneb või väheneb kaubahindade muutumise tagajärjel. Selleks ei ole sugugi tarvis, et kõikide kaupade hinnad üheaegselt tõuseksid või langeksid. Ühel juhul teatava arvu juhtivate kaupade hindade tõus ja teisel juhul nende hindade langus on küllaldane selleks, et tõsta või alandada kõigi ringlevate kaupade realiseeritavat hindade summat, järelikult ka panna ringlema rohkem või vähem raha. Kas see kaubahindade muutumine peegeldab kaupade väärtuse tegelikku muutumist või ainult turuhindade kõikumisi, tema mõju ringlemisvahendite massile on mõlemal juhul sama.

Oletame, et on antud teatav arv müüke ehk osalisi metamorfoose, mis toimuvad omavahelise seoseta, üheaegselt ja järelikult ruumiliselt üksteise kõrval, näiteks 1 kvarteri nisu, 20 küünra lõuendi, 1 piibli ja 4 galloni viina müük. Kui iga kauba hind on 2 naelsterlingit ja realiseeritav hindade summa on seega 8 naelsterlingit, siis peab ringlusse minema 8 naelsterlingi suurune rahamass. Kui aga needsamad kaubad on lülideks meile tuntud metamorfooside reas: 1 kvarter nisu — 2 naelsterlingit — 20 küünart lõuendit — 2 nael-

sterlingit — 1 piibel — 2 naelsterlingit — 4 gallonit viina — 2 naelsterlingit, siis 2 naelsterlingit panevad kordamööda ringlema kõik need erinevad kaubad, realiseerides kordamööda nende hinnad, järelikult ka 8 naelsterlingi suuruse hindade summa, et jääda lõpuks puhkama viinapõletaja kätte. Nad teostavad neli käivet. Ühtede ja nendesamade rahade [Geldstücke] korduv kohavahetus väljendab kauba kahekordset vormivahetust, kauba liikumist läbi kahe vastupidise ringlemisstaadiumi ja mitmesuguste kaupade metamorfooside põimumist.[76] Selle protsessi vastupidised, üksteist täiendavad faasid ei saa toimuda ruumiliselt üksteise kõrval, vaid peavad järgnema üksteisele ajaliselt. Selle protsessi kestuse mõõduks on seepärast teatud ajavahemikud, s. o. raha ringlemise kiirust mõõdetakse ühtede ja nendesamade rahaühikute [Geldstücke] käivete arvuga antud aja kestel. Oletame, et ülalnimetatud nelja kauba ringlemisprotsess kestab näiteks üks päev. Siis on realiseeritav hinnasumma 8 naelsterlingit, ühtede ja nendesamade rahaühikute [Geldstücke] käivete arv päevas on 4 ja ringleva raha mass 2 naelsterlingit, ehk ringlemisprotsessi antud ajalõigus:

$$\frac{\text{kaubahindade summa}}{\text{samanimeliste rahaühikute [Geldstücke] käivete arv}} = \text{ringlemis-}$$

vahendina funktsioneeriva raha mass. See on üldine seadus. Iga maa ringlemisprotsess hõlmab küll antud ajavahemikus ühelt poolt hulga killustatud, üheaegseid ja ruumiliselt üksteise kõrval toimuvaid müüke (ja vastavaid oste) ehk osalisi metamorfoose, kus ühed ja needsamad rahad [Geldstücke] vahetavad kohta ainult üks kord ehk teostavad ainult ühe käibe; teiselt poolt hõlmab sama protsess paljusid, osalt paralleelselt kulgevaid, osalt üksteisega põimuvaid, suurema või vähema lülidearvuga metamorfoosiridu, kus ühed ja needsamad rahad [Geldstücke] teostavad suurema või vähema arvu käibeid. Kõigi ringluses olevate samanimeliste rahaühikute käivete üldarv annab aga ühe rahaühiku käivete keskmise arvu ehk raharinglemise keskmise kiiruse. Rahamass, mis paisatakse ringlusse näiteks päevase ringlemisprotsessi algul, on muidugi määratud üheaegselt ja ruumiliselt üksteise kõrval ringlevate kaupade hindade summaga. Kuid protsessis eneses saab üks rahaühik nii-öelda teise eest vastutavaks. Kui ühe rahaühiku ringlemiskiirus suureneb, siis teise oma väheneb, või langeb see teine rahaühik ringlemissfäärist hoopis välja, sest ringlemissfäär suudab absorbeerida ainult nii suure kullamassi, mis korrutatuna oma üksikute elementide keskmise käivete arvuga on võrdne realiseeritavate hindade summaga.

[76] «Produktid ongi need, mis panevad ta (raha) liikuma ja põhjustavad tema ringlemist... Tema (s. o. raha) liikumise kiirus asendab tema hulka. Vajaduse korral libiseb ta järjest käest kätte, hetkekski peatumata» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 915, 916).

Niisiis, kui müntide käivete arv kasvab, siis väheneb nende mass, mis on ringluses. Kui nende käivete arv väheneb, siis kasvab nende mass. Kuna raha mass, mis võib funktsioneerida ringlemisvahendina, on antud keskmise ringlemiskiiruse puhul samuti antud, siis tarvitseb vaid paisata ringlusse näiteks teatav hulk ühenaelaseid pangatähti, et kõrvaldada ringlusest niisama palju naelsterlingeid kullas; see on trikk, mida kõik pangad hästi tunnevad.

Kui raharinglemises üldse avaldub ainult kaupade ringlemise protsess, s. o. nende ringkäik vastupidiste metamorfooside kaudu, siis raharinglemise kiiruses avaldub kaupade vormivahetuse kiirus, metamorfoosiridade alatine põimumine üksteisega, selle ainevahetuse hoog, kaupade kiire kadumine ringlemissfäärist ja nende niisama kiire asendamine uute kaupadega. Raharinglemise kiiruses avaldub seega vastupidiste ja üksteist täiendavate faaside — kauba tarbimiskuju väärtuskujuks muundumise ja väärtuskuju tarbimiskujuks tagasimuundumise, s. o. müügiprotsessi ja ostuprotsessi — voolav ühtsus. Vastupidi, raharinglemise aeglustumises avaldub nende protsesside eraldumine teineteisest, nende iseseisvumine vastaspoolusteks, s. o. vormivahetuse ja järelikult ka ainevahetuse seisak. Ringlemisest enesest ei ole muidugi näha, millest see seisak tuleb. Ringlemises ilmneb ainult nähtus ise. Tavaline arusaamine, märgates, et raharinglemise aeglasemaks muutudes hakkab raha kõigis ringlemisperifeeria punktides üha harvemini ilmuma ja kaduma, kaldub seletama seda nähtust ringlemisvahendite vähese hulgaga.[77]

[77] «Kuna raha... kujutab enesest ostude ja müükide harilikku mõõtu, siis igaüks, kellel on midagi müüa, kuid kes ei leia ostjat, on valmis mõtlema, et raha vähesus antud riigis või piirkonnas ongi selleks põhjuseks, miks ta oma kaubast lahti ei saa; kurtmine raha vähesuse üle on seepärast üldine, kuid see on suur eksitus... Mida tahavad need, kes nõuavad rahahulga suurendamist?... Farmer kurdab... ta arvab, et kui maal oleks rohkem raha, siis ta saaks müüa oma produkte hea hinnaga... Niisiis ei vaja ta nähtavasti raha, vaid head hinda oma vilja ja loomade eest, mida ta müüa tahaks, kuid müüa ei saa... Mispärast ei saa ta seda hinda?... 1) Kas sellepärast, et maal on liiga palju vilja ja loomi, nii et enamjagu turulisi tahavad müüa, just nagu temagi, ja ainult vähesed tahavad osta; või 2) sellepärast, et harilik väljavedu välismaale on vähemaks jäänud... või 3) sellepärast, et tarbimine langeb, sest inimesed ei saa näiteks vaesumise tõttu kulutada oma majapidamisele nii palju kui varem. Sularaha hulga suurendamine ei või järelikult aidata farmerit ta produktide müümisel; teda võib aidata ainult mõne põhjuse kõrvaldamine nende kolme põhjuse hulgast, mis tõesti turule survet avaldavad... Kaupmees ja poodnik vajavad raha sessamas mõttes, s. o. nad ei saa müüa kaupu, millega nad kauplevad, sest turul on seisak... Natsiooni käsi käib kõige paremini, kui rikkused käivad kiiresti käest kätte» (*Sir Dudley North:* «Discourses upon Trade». London 1691, lk. 11—15, mitmes kohas). Herrenschwandi vassingud lähevad kõik selle peale välja, et ta peab võimalikuks kõrvaldada kauba loomusest tekkivad ja seepärast kaupade ringlemises ilmnevad vastuolud sel teel, et suurendatakse ringlemisvahendite hulka. Aga kuigi tootmis- ja ringlemisprotsessi seisakute seletamine ringlemisvahendite vähesusega on vaid rahva hulgas levinud illusioon, ei järeldu sellest sugugi, et ring-

Niisiis määrab igas antud ajavahemikus ringlemisvahendina funktsioneeriva raha koguhulga ühelt poolt kõigi ringlevate kaupade hindade summa ja teiselt poolt vastassuunaliste ringlemisprotsesside aeglasem või kiirem vool; viimasest sõltub, kui suurt osa sellest hindade summast on võimalik realiseerida ühtede ja nendesamade rahaühikutega [Geldstücke]. Kaupade hindade summa sõltub aga iga kaubaliigi massist ja ka selle hinnast. Need kolm tegurit: hindade liikumine, ringlevate kaupade mass ja lõpuks raha ringlemise kiirus võivad aga muutuda mitmes suunas ja mitmes proportsioonis; realiseeritav hindade summa ning sellest tingitud ringlemisvahendite mass võivad seega läbi teha rohkearvulisi kombinatsioone. Me loetleme siin ainult need kombinatsioonid, mis kaubahindade ajaloos on olnud kõige tähtsamad.

Kaubahindade samaks jäädes võib ringlemisvahendite mass kasvada, kui suureneb ringlevate kaupade mass või väheneb raha ringlemise kiirus, või kui mõlemad asjaolud toimivad koos. Ja ümberpöördult: ringlemisvahendite mass võib väheneda, kui väheneb kaupade mass või kasvab ringlemiskiirus.

Kaubahindade üldise tõusu puhul võib ringlemisvahendite mass jääda muutumata, kui ringlevate kaupade mass väheneb samas proportsioonis, milles kasvab kaupade hind, või kui raha ringlemise kiirus suureneb proportsionaalselt hindade tõusuga, kusjuures ringlevate kaupade mass jääb konstantseks. Ringlemisvahendite mass võib väheneda, kui kaupade mass väheneb kiiremini või ringlemiskiirus kasvab kiiremini, kui hinnad tõusevad.

Kaubahindade üldise languse puhul võib ringlemisvahendite mass jääda muutumata, kui kaupade mass suureneb samas proportsioonis, milles langeb kaupade hind, või kui raha ringlemise kiirus väheneb proportsionaalselt hindade langusega. Ringlemisvahendite mass võib kasvada, kui kaupade mass kasvab kiiremini või ringlemiskiirus väheneb kiiremini, kui kaubahinnad langevad.

Nende mitmesuguste tegurite variatsioonid võivad end vastastikku kompenseerida, nii et, hoolimata nende alatisest muutumisest, kaubahindade realiseeritav kogusumma jääb konstantseks ja järelikult jääb konstantseks ka ringlev rahamass. Sellepärast näemegi, eriti pikemate perioodide vaatlemisel, et igal maal ringleva rahamassi keskmine tase on palju püsivam ja kõrvalekaldumised sellest keskmisest tasemest palju väiksemad, kui esimesel pilgul võiks arvata; erandi moodustavad tugevad vapustused, mis tekivad perioodiliselt tootmis- ja kaubanduskriisidest, harvem raha väärtuse enese muutumisest.

---

lemisvahendite tõeline puudus — näiteks ametlike mahhinatsioonide tõttu «regulation of currency» [ringlemisvahendite reguleerimise] alal — ei võiks omalt poolt esile kutsuda seisakuid.

Seadust, et ringlemisvahendite hulga määrab ringlevate kaupade hindade summa ja raharinglemise keskmine kiirus[78], võib väljendada ka järgmiselt: kaupade antud väärtussumma ja kaubametamorfooside antud keskmise kiiruse puhul sõltub ringleva raha või rahamaterjali hulk tema enese väärtusest. Illusioon, nagu toimuks see vastupidi, s. o. nagu määraks ringlemisvahendite mass kaupade hindu, ja antud maal leiduv rahamaterjali mass määraks omakorda ringlemisvahendite massi[79], tuleneb oma esimeste esin-

[78] «Natsiooni kaubandus vajab raha kindlal hulgal ja kindlas proportsioonis; sellest suurem või väiksem rahahulk oleks kaubandusele kahjuks. Täpselt samuti, nagu jaekaubanduses vajatakse kindlat hulka farthingeid hõberaha vahetamiseks ja niisugusteks makseteks, mida ei saaks õiendada ka kõige peenemate hõbemüntidega . . Ja samuti, nagu kaubanduses vajalike farthingite arv oleneb ostjate arvust ja ostude sagedusest, peaasjalikult aga kõige väiksema hõbemündi väärtusest, nii määrab vahetustehingute sagedus ja maksete suurus meie kaubanduses vajaliku raha (kuld- ja hõbemüntide) hulga» *(William Petty:* «A Treatise on Taxes and Contributions». London 1667, lk. 17). Hume'i teooriat kaitses J. Steuarti ja teiste vastu A. Young oma teoses «Political Arithmetic», London 1774, kus sellele on pühendatud eriline peatükk: «Prices depend on quantity of money» [«Hinnad sõltuvad raha hulgast»], lk. 122 ja järgm. Oma teoses «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 149 [vrd. *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 151] teen ma järgmise märkuse: «Küsimuse ringlevate müntide hulga kohta vaikib ta (A. Smith) maha, käsitledes raha täiesti vääralt lihtsa kaubana.» See märkus puudutab ainult neid kohti A. Smithi teoses, kus ta käsitleb raha ex officio. Juhuti aga, näiteks kritiseerides poliitilise ökonoomia varasemaid süsteeme, väljendab ta õiget seisukohta: «Münditud raha hulga määrab igal maal kaupade väärtus, mida raha peab ringlema panema... Antud maal aasta jooksul ostetavate ja müüdavate kaupade väärtus vajab teatavat hulka raha nende kaupade ringlema panemiseks ja nende jaotamiseks vastavate tarbijate vahel; sellest suurem rahahulk ei või kasutamist leida. Ringlemiskanalid paratamatult tõmbavad endasse summa, millest jätkub nende täitmiseks, ega mahuta sellest kunagi rohkem» («Wealth of Nations», IV raamat, I ptk.) [*А. Смит:* «Богатство народов». Соцэкгиз, 1935 г., т. II, стр. 18 и 19]. Samasugusel viisil alustab A. Smith oma teost ex officio tööjaotuse apoteoosist. Hiljem, viimases raamatus riigitulude allikate kohta, kordab ta mõõdaminnes oma õpetaja A. Fergusoni seisukohta, milles tööjaotus hukka mõistetakse.

[79] «Kaupade hinnad peavad muidugi igal natsioonil tõusma sedamööda, kuidas kasvab natsiooni käes oleva kulla ja hõbeda hulk; järelikult, kui antud natsiooni käsutuses oleva kulla ja hõbeda hulk väheneb, siis peavad kõigi kaupade hinnad langema proportsionaalselt selle rahahulga vähenemisega» *(Jacob Vanderlint:* «Money answers all Things». London 1734, lk. 5). Vanderlinti teose ja Hume'i «Essays» lähem võrdlemine ei jätnud minusse vähimatki kahtlust, et Hume tundis ja kasutas seda — muide üsna tähelepanuväärivat — Vanderlinti teost. Seisukoht, et ringlemisvahendite hulk määrab hinnad, esineb ka Barbonil ja palju vanemailgi autoreil. «Täiesti takistamatult toimuvast kaubandusest», ütleb Vanderlint, «ei saa tulla midagi halba, vaid ainult väga suur kasu... sest kui mõnel natsioonil väheneb vabakaubanduse mõjul sularaha hulk, mida kaitsetollid ja sisseveo keeluabinõud tahavadki ära hoida, siis neil natsioonidel, kelle kätte sularaha läheb, tõusevad kindlasti kõikide kaupade hinnad vastavalt rahahulga kasvule... Seevastu meie manufaktuurproduktid ja kõik muud kaubad lähevad varsti nii odavaks, et kaubandusbilanss muutub meie kasuks ja toob seega raha tagasi meie kätte» («Money answers all Things», lk. 43, 44).

dajate juures jaburast hüpoteesist, et kaubad astuvad ringlemisprotsessi ilma hinnata ja raha — ilma väärtuseta, misjärel ringlemisprotsessis vahetatakse teatud osa kaubapudrust metallikuhja teatud osa vastu.[80]

c) Münt. Väärtuse märk

Raha kui ringlemisvahendi funktsioonist tekib raha mündikuju. Kaupade hinnas ehk rahanimes ideaalselt kujuteldav kulla kaaluosa peab ringlemisprotsessis kaupade suhtes esinema samanimelise kullatükina ehk mündina. Nii hindade maastaabi määramine kui ka müntimine läheb riigi kätte. Mitmesugused natsionaalsed mundrid, mida kuld ja hõbe müntidena kannavad ja mis nad maailma-

[80] On endastmõistetav, et iga üksik kaubaliik on oma hinna kaudu kõigi ringlevate kaupade hindade summa element. On aga täiesti arusaamatu, kuidas mitte-ühismõõteliste tarbimisväärtuste kogumass saaks olla vahetatav antud maal leiduva kulla- või hõbedamassi vastu. Kui kujutleda, et kaupade maailm on üksainus kogukaup, millest iga üksik kaup moodustab teatud osa, siis saame kena aritmeetilise arvestuse: kogukaup = x tsentnerit kulda, kaup A = teatud osa kogukaubast = sellele vastav osa x tsentnerist kullast. Montesquieu ütlebki täpselt sedasama: «Kui kõrvutada maailmas olemasolev kulla- ja hõbedamass maailmas leiduvate kaupade summaga, siis on kindel, et iga üksikut saadust ehk kaupa saab kõrvutada kulla ja hõbeda teatava osaga... Oletame, et maailmas on ainult üks liik saadusi ehk kaupu, või et ostetakse ainult üht kaupa, ja et see kaup on jaotatav osadeks nagu raha. Teatud osa sellest kaubast vastab siis teatud osale rahamassist: pool kaupade koguhulgast vastab poolele raha koguhulgale jne.;... põhiliselt oleneb asjade hindade määramine alati asjade koguhulga ja märkide koguhulga suhtest» *(Montesquieu:* «Esprit des Lois», Oeuvres. London 1767, III kd., lk. 12, 13). [*Монтескье:* «О духе законов», кн. XXII, гл. VII, стр. 389, перев. под ред. Ковалевского. СПБ. 1900.] Selle teooria edasiarendamisest Ricardo poolt, tema õpilase James Milli, lord Overstone'i jt. poolt vrd. «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 140—146, lk. 150 ja järgm. [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 142—148, 152 и сл.]. Härra John Stuart Mill oskab temale omase eklektilise loogikaga olla üheaegselt päri nii oma isa James Milli seisukohaga kui ka vastupidiste seisukohtadega. Kui võrrelda tema käsiraamatu «Principles of Political Economy» [«Poliitilise ökonoomia põhialused»] teksti sama raamatu (esimese trüki) eessõnaga, kus ta ise kuulutab end tänapäeva Adam Smithiks, siis ei tea, mida rohkem imestada: kas selle inimese või publiku naiivsust, kes hea usu peale hakkaski teda pidama Adam Smithiks, kuigi tema ja Adam Smithi vahel on niisama suur vahe kui näiteks Karsi kindrali Williams Karsi ja hertsog Wellingtoni vahel. Härra John Stuart Milli algupärased uurimused poliitilise ökonoomia alal, mis pole ulatuslikud ega sisukad, on kõik mahtunud tema 1844. aastal ilmunud väiksesse brošüüri: «Some Unsettled Questions of Political Economy». Locke ütlebki otse, et kulla ja hõbeda väärtusetus on seoses sellega, et nende väärtust määratakse nende kvantiteediga. «Kuna inimesed on omavahel kokku leppinud omistama kullale ja hõbedale kujuteldud väärtust... siis nende metallide sisemine väärtus pole muud kui kvantiteet» («Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest», 1691, Works, 1777. a. väljaanne, II kd., lk. 15).

turul jälle seljast võtavad, näitavad vahepiiri kaubaringluse sisemiste ehk natsionaalsete sfääride ja ta üldise maailmaturusfääri vahel.

Niisiis kuldmünt ja kullakang erinevad algusest peale ainult oma välimuselt, ja kulda saab alati ühest vormist teise viia.[81] Rahapajast tulles viib kulla tee aga lõpuks sulatustiiglisse. Asi on selles, et kuldmündid ringlemisel kuluvad: üks enam, teine vähem. Kuldmündi nimetus ja ta kullasubstants, nominaal- ja reaalsisaldus hakkavad teineteisest lahku minema. Samanimelised kuldmündid omandavad erineva väärtuse, sest neil on nüüd erinev kaal. Kuld kui ringlemisvahend kaldub kõrvale kullast kui hindade maastaabist ja lakkab seega olemast tõeline ekvivalent kaupadele, mille hindu ta realiseerib. Nende segaduste ajalugu moodustab keskaja ja uusaja mündiasjanduse ajaloo XVIII sajandini. Isegi kõige uuemad seadused metallikao määrast, mis teeb kuldmündi ringlemiskõlbmatuks, s. o. demonetiseerib ta, tunnustavad ringlemisprotsessi loomulikku tendentsi muuta müntide kuldne olemus kulla näilisuseks, s. o. teha mündist ta ametliku metallisisalduse sümbol.

Kui raharinglemine ise lahutab mündi reaalsisalduse ta nominaalsisaldusest, lahutab ta metallise olemise tema funktsionaalsest olemisest, siis tähendab see, et raharingluses eneses peitub võimalus asendada müntidena funktsioneeriv metallraha mõnest teisest materjalist märkidega ehk sümbolitega. Hõbedast ja vasest rahamärkide osa kuldmüntide asendajaina on ajalooliselt seletatav ühelt poolt tehniliste raskustega kulla või hõbeda väga väikeste kaaluosade müntimisel ja teiselt poolt asjaoluga, et odavamad metallid olid väärtusmõõduks varem kui kallimad metallid, — hõbe varem kui kuld, vask varem kui hõbe, — ja et nad järelikult olid juba rahana ringlemas, kui kallim metall nad troonilt tõukas. Nad asendavad kulla neis kaubaringlemise sfäärides, kus mündid ringlevad kõige kiiremini ja kuluvad seega kõige rutem, s. o. kus ostud ja müügid vahetpidamata toimuvad kõige väiksemais mõõtudes.

---

[81] Sääraste üksikasjade vaatlemine, nagu näiteks müntimislõiv jne., ei ole loomulikult sugugi minu eesmärgiks. Kuid romantilise sükofandi Adam Mülleri puhul, kes imetleb «suurepärast liberaalsust», millega «Inglise valitsus tasuta raha mündib», toon ära sir Dudley Northi järgmised sõnad: «Hõbedal ja kullal, nagu teistelgi kaupadel, on oma tõusud ja mõõnad. Teatud hulga hõbeda saabumisel Hispaaniast... viiakse see Towerisse ja münditakse seal. Mõne aja pärast võib tekkida nõudmine müntimata kulla ja hõbeda järele, et seda uuesti välja vedada. Kui ei leidu kangimetalli, vaid kõik juhtub olema müntides, mis tuleb siis teha? Muidugi mündid ümber sulatada; sellest ei saa kahju, sest müntimine ei maksa metalli omanikele midagi. Natsioon aga saab kahju ja peab oma raha tuulde loopima. Kui müntimise eest tuleks maksta kaupmehel (North oli ise üks suuremaid Charles II aegseid kaupmehi), siis ei saadaks ta oma hõbedat kergel käel Towerisse, ja münditud rahal oleks siis alati suurem väärtus kui müntimata hõbedal» (*North:* «Discourses upon Trade». London 1691, lk. 18).

Et takistada nende trabantide püsimajäämist kulla enese kohale, määratakse seadusega väga väikesed hulgad, mille piirides nende vastuvõtmine kulla asemel on kohustuslik. Eri sfäärid, kus müntide eri liigid ringlevad, põimuvad muidugi üksteisega. Vahetusraha esineb kulla kõrval kõige väiksema kuldmündi murdosade maksmiseks; kuld astub pidevalt jaeringlusse, kuid niisama pidevalt tõrjutakse teda sealt välja peenrahaks vahetamise teel.[82]

Hõbe- ja vaskmärkide metallisisaldus määratakse meelevaldselt seadusega. Nad kuluvad ringluses veel kiiremini kui kuldmündid. Nende mündifunktsioon saab seega tegelikult täiesti sõltumatuks nende kaalust, s. o. igasugusest väärtusest. Kulla olemasolu mündina läheb lõplikult lahku kulla väärtuse substantsist. Suhteliselt väärtusetud asjad, paberitäkid, võivad seega funktsioneerida müntidena kulla asemel. Metallist rahamärkide puhtsümboolne iseloom on veel mõnevõrra varjatud. Paberrahas tuleb ta silmanähtavalt esile. Niisiis me näeme: ce n'est que le premier pas qui coûte [ainult esimene samm on raske].

Jutt on siin ainult riigi paberrahast, millel on sundkurss. See raha kasvab vahetult välja metallraha ringlemisest. Krediitraha seevastu eeldab tingimusi, mis lihtsa kaubaringluse seisukohalt on meile veel täiesti tundmatud. Möödaminnes aga märgime, et kuna päris paberraha tekib raha kui ringlemisvahendi funktsioonist, siis krediitraha loomulikud juured peituvad raha kui maksevahendi funktsioonis.[83]

[82] «Kui hõbemünte on alati ainult nii palju, kui palju neid on tarvis väiksemate maksete tasumiseks, siis ei saa neid kunagi koguda suuremateks makseteks küllaldasel hulgal... Kulla kasutamine suurteks makseteks põhjustab paratamatult ka tema kasutamist jaekaubanduses: kellel on kuldmünte, see maksab nendega väikeste ostude puhul ja saab ülejäägi koos ostetud kaubaga hõbedas tagasi; niiviisi ülearune hõbe, mis muidu kuhjuks jaekaupmehe kätte, voolab ära ja läheb üldises ringlemises laiali. Kui aga hõbedat oleks alati nii palju, et sellega saaks tasuda väikesi makse kulla abita, siis saaks jaekaupmees väikeste ostude puhul ainult hõbedat, ja hõbe kuhjuks paratamatult tema kätte» *(David Buchanan:* «Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain». Edinburgh 1844, lk. 248, 249).

[83] Rahanduse mandariin Van Mao-In julges esitada taevapojale projekti, mille varjatud eesmärgiks oli muuta Hiina riigi assignatsioonid vahetatavaiks pangatähtedeks. Assignatsioonikomitee 1854. a. aprillikuu aruandes saab ta selle eest tubli peapesu. Kas talle kombe kohaselt ka bambuskepiga naha peale anti, sellest ei öelda midagi. «Komitee», öeldakse aruande lõpus, «kaalus tema projekti tähelepanelikult ja leidis, et see peab igas suhtes silmas kaupmeeste kasu ja mitte üheski suhtes krooni oma» («Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China». Tõlgitud vene keelest dr. K. Abeli ja F. A. Mecklenburgi poolt. I kd., Berlin 1858, lk. 47 ja järgm.). Selle kohta, et ringluses kaotavad kuldmündid pidevalt oma metalli, ütleb üks Inglise Panga «governor» [direktor], esinedes lordidekoja komisjoni ees tunnistajana («pangaaktide» asjus), järgmist: «Igal aastal jääb uus grupp suveräänе liiga kergeks (siin ei ole mõeldud suveräänе poliitilises mõttes, vaid «sovereign», naelsterlingi nimetust). Grupp, mis ühel aastal ringleb täiskaalulisena, kaotab kulumise teel nii palju, et vaekauss kaldub järgmisel aastal tema kahjuks» (House of Lords' Committee 1848, nr. 429).

Riik heidab väljastpoolt ringlemisprotsessi paberist märke, milledele on trükitud rahanimed nagu 1 naelsterling, 5 naelsterlingit jne. Kuivõrd nad tegelikult ringlevad samanimeliste kullasummade asemel, peegeldavad nad oma liikumises ainult raharinglemise enese seadusi. Paberraha ringlemise spetsiifiline seadus võib tekkida ainult paberraha suhtest kullaga, ainult sellest, et paberraha esindab kulda. Ja see seadus seisab lihtsalt selles, et paberraha väljalaskmine peab piirduma selle hulgaga, kuipalju oleks pidanud tegelikult ringlema kulda (või hõbedat), mida paberraha sümboolselt esindab. Kulla hulk, mida ringlemissfäär suudab absorbeerida, kõigub küll alatasa, kord tõustes teatavast keskmisest tasemest kõrgemale, kord langedes sellest madalamale. Ometigi ei lange ringlemisvahendite mass antud maal kunagi alla teatud miinimumi, mida saab kindlaks määrata kogemuste varal. Asjaolu, et selle minimaalmassi koostusosad vahetpidamata muutuvad, s. o. et ta koosneb iga kord teistest kuldmüntidest, loomulikult ei mõjuta sugugi tema ulatust ega ta pidevat viibimist ringlemissfääris. Teda võib järelikult asendada paberist sümbolitega. Kui me aga täna täidame paberrahaga kõik ringlemiskanalid nende rahamahutavuse täie piirini, siis võib juhtuda, et nad on homme kaubaringluse kõikumiste tagajärjel liiga täis. Igasugune mõõt kaob. Kui aga paber ületab oma määra, s. o. samanimeliste kuldmüntide hulga, mis oleksid võinud ringelda, siis esindab ta, kõrvale jättes üldise diskrediteerimise ohu, ikkagi ainult seda kulla hulka, mida ta kaupade maailmas üldse esindada saab, s. o. seda kulla hulka, mis on määratud kaupade maailma immanentsete seadustega. Kui iga paberitükk antud paberitükkide massis esindab nimeliselt näiteks 2 untsi kulda, kuid täidab tegelikult ainult 1 untsi aset, siis saab üks naelsterling tegelikult näiteks $^1/_8$ untsi rahanimeks endise $^1/_4$ untsi asemel. Tulemus on sama, nagu oleks muutunud kulla funktsioon hindade mõõduna. Needsamad väärtused, mis varem väljendati 1-naelsterlingilises hinnas, väljendatakse nüüd 2-naelsterlingilises hinnas.

Paberraha on kullamärk ehk rahamärk. Tema suhe kaupade väärtustega seisab ainult selles, et kaupade väärtused väljenduvad ideaalselt nendessamades kulla hulkades, mida paber esindab sümboolselt, meeltega tajutavalt. Paberraha on väärtuse märgiks ainult sedavõrd, kuivõrd ta esindab teatavaid kulla hulki, mis on, nagu kõik teisedki kauba hulgad, ühtlasi väärtuse hulgad.[84]

---

[84] *Märkus 2. trükile.* Kui ähmane arusaamine mitmesugustest raha funktsioonidest on isegi parimail kirjanikel, kes käsitlevad rahandust, seda on näha näiteks järgmisest Fullartoni tsitaadist: «Mis puutub meie sisekaubandusse, siis võib kõiki neid raha funktsioone, mida kuld- ja hõbemündid harilikult täidavad, niisama edukalt täita sel teel, et pannakse ringlema mittevahetatavad rahatähed, milledel pole muud väärtust kui ainult seadusega määratud fik-

Lõpuks tuleb küsida, miks kulda üldse saab asendada tema enese väärtusetu märgiga? Me nägime aga, et kulda saab asendada ainult sedavõrd, kuivõrd ta mündifunktsioon ehk ta funktsioon ringlemisvahendina on isoleerunud ehk iseseisvunud. Tõsi küll, see funktsioon ei saa iseseisvaks üksikutel kuldmüntidel, kuigi ta avaldubki selles, et kulunud mündid jätkavad ringlemist. Ainult müntideks ehk ainult ringlemisvahenditeks on kullatükid senikaua, kui nad tegelikult ringluses on. Kuid see, mis ei käi üksikute kuldmüntide kohta, käib minimaalse kullamassi kohta, mida paberrahaga saab asendada. See mass asub pidevalt ringlemissfääris, funktsioneerib pidevalt ringlemisvahendina ja on järelikult olemas ainult selle funktsiooni kandjana. Tema liikumine kujutab enesest niisiis ainult kaubametamorfoosi *K—R—K* vastupidiste protsesside pidevat muutumist teineteiseks, kusjuures kauba väärtuskuju tuleb kauba vastas esile ainult selleks, et kohe jälle kaduda. Kauba vahetusväärtuse iseseisev väljendus on siin ainult kaduvaks momendiks. Ta asendatakse otsekohe teise kaubaga. Selles protsessis, kus raha käib alatasa käest kätte, piisab seepärast raha puhtsümboolsest olemasolust. Raha funktsionaalne olemine neelab nii-ütelda ta materiaalse olemise. Kaubahindade hetkelise objektiveeritud vastupeegeldusena funktsioneerib raha vaid iseenese märgina ja seepärast ongi ta asendatav märkidega.[85] On aga tarvis, et rahamärgil oleks oma objektiivne ühiskondlik kehtivus, ja selle kehtivuse saab paberist sümbol sundkursi kaudu. See riiklik sundus kehtib ainult antud ühiskonna piirides, s. o. sisemises ringlemissfääris, kuid ainult siin saabki raha täielikult ringlemisvahendi ehk mündi funktsiooni ja saab järelikult eksisteerida paberrahana oma metallisubstantsist väliselt eraldatud, puhtfunktsionaalsel kujul.

---

tiivne kokkulepitud väärtus. See on fakt, mida minu arvates ei saa eitada. Seda laadi väärtus võiks rahuldada kõiki vajadusi, mida praegu rahuldavad täisväärtuslikud mündid, ja täita isegi maastaabi funktsioone, kui aga ringlemapandud rahatähtede arv püsiks vajalikes piirides» (*Fullarton:* «Regulation of Currencies», 2. trükk, London 1845, lk. 21). Niisiis ainult sellepärast, et rahakaupa võib ringluses asendada lihtsa väärtuse märgiga, on rahakaup ülearune väärtusmõõduna ja hindade maastaabina!

[85] Sellest, et kuld ja hõbe, funktsioneerides müntidena, s. o. ainult ringlemisvahendina, muutuvad iseenda märkideks, tuletab Nicholas Barbon valitsuste õiguse «to raise money» [«tõsta müntide väärtust»], s. o. anda näiteks hõbedahulgale, mida seni nimetati krossiks, mõne suurema hõbedahulga, näiteks taalri nimi, ja niiviisi tagastada võlausaldajaile taalrite pähe ainult krosse. «Mündid kuluvad ja muutuvad kergemaks, järjest käest kätte käies ... Äritegevuses panevad inimesed tähele münditi nimetust ja kurssi, mitte aga ta hõbedasisaldust» ... «Riigi autoriteet on see, mis teeb metallist raha» (*N. Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter. In Answer to Mr. Locke's Considerations etc.» London 1696, lk. 29, 30, 25).

3. RAHA

Kaup, mis funktsioneerib väärtusmõõduna ja sellepärast — kas otseselt või oma asetäitjate kaudu — ka ringlemisvahendina, on raha. Seepärast kuld (või hõbe) on raha. Rahana funktsioneerib ta ühelt poolt seal, kus ta peab esinema oma kuldses (või hõbedases) kehalikkuses, niisiis rahakaubana, s. o. seal, kus ta ei esine ei puhtideaalselt, nagu väärtusmõõdu funktsioonis, ega asetäitjate kaudu esindatavana, nagu ringlemisvahendi funktsioonis. Teiselt poolt funktsioneerib ta rahana seal, kus tema funktsioon — täitku ta seda funktsiooni omaenda isikus või oma asetäitjate kaudu — fikseerib ta ainsa väärtuskujuna ehk vahetusväärtuse ainsa adekvaatse olemisena, vastandina kõigile teistele kaupadele kui ainult tarbimisväärtustele.

a) Aarete kogumine

Kahe vastupidise kaubametamorfoosi vahetpidamatu ringkäik ehk müügi ja ostu pidev vaheldumine tuleb esile raha väsimatus ringlemises ehk tema funktsioonis ringluse perpetuum mobile'na [vahetpidamata liikuva mehhanismina]. Raha immobiliseerub ehk, nagu ütleb Boisguillebert, muutub meuble'ist immeuble'iks [liikuvast liikumatuks], mündist rahaks, niipea kui metamorfooside rida katkeb ja müüki ei täiendata järgneva ostuga.

Juba kaubaringluse arenemise algastmel tekib vajadus ja kirglik soov jätta enesele esimese metamorfoosi produkt, kauba muundunud kuju ehk tema kuldnukk.[86] Kaupa ei müüda teise kauba ostmiseks, vaid kaubavormi asendamiseks rahavormiga. Lihtsast ainevahetuse vahendajast saab see vormivahetus eesmärgiks iseeneses. Kauba võõrandatud kuju takistatakse funktsioneerimast kauba absoluutselt võõrandatava kujuna ehk hetkelise rahavormina. Niisiis, raha kivistub aardeks ja kaubamüüja saab aardekogujaks.

Just kaubaringluse algperioodil muutub rahaks ainult tarbimisväärtuste ülejääk. Kuld ja hõbe saavad seega iseenesest külluse ehk rikkuse ühiskondlikuks väljenduseks. See aarete kogumise naiivne vorm muutub põliseks rahvaste juures, kus traditsioonilisele, oma tarbeks arvestatud tootmisviisile vastab kindlakskujunenud vajaduste ring. Nii on lugu aasialaste, eriti hindude juures. Vanderlint, kes kujutleb, et antud maal olemasoleva kulla või hõbeda mass määrab kaubahindu, küsib eneselt, miks india kaubad on nii odavad? Vastus: sellepärast, et hindud

[86] «Rikkus rahas ei ole muud kui... rikkus produktides, mis on muudetud rahaks» (*Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, I osa, Paris 1846, lk. 573). «Produktides väljendatud väärtus on ainult vahetanud oma vormi» (sealsamas, lk. 486).

oma raha maa sisse matavad. Aastail 1602—1734, märgib ta, matsid nad maha 150 miljoni naelsterlingi eest hõbedat, mis esialgu oli toodud Ameerikast Euroopasse.[87] Aastail 1856—1866, s. o. 10 aasta jooksul, eksportis Inglismaa Indiasse ja Hiinasse (suur osa Hiinasse eksporditud metallist voolab omakorda Indiasse) 120 miljoni naelsterlingi eest hõbedat, mis enne seda oli vahetatud austraalia kulla vastu.

Kaubatootmise edasi arenedes peab iga kaubatootja kindlustama endale nexus rerum, «ühiskondliku käsipandi»[88]. Tema vajadused tekivad järjest uuesti ja järjest sunnivad teda ostma võõraid kaupu, tema oma kaupade tootmine ja müük vajab aga aega ja sõltub juhustest. Et müümata osta, selleks peab ta enne ostmata müüma. Näib, et see operatsioon, kui teha sellest üldreegel, räägib iseendale vastu. Ometi on väärismetallid oma tootmiskohal otseselt vahetatavad teiste kaupade vastu. Siin toimub müük (kaubaomanike poolel) ilma ostuta (kulla- ja hõbedaomanike poolel).[89] Ja hilisemad müügid ilma järgnevate ostudeta vahendavad ainult väärismetallide edasist jaotust kõigi kaubaomanike vahel. Nii koguneb kõigis ringlemise punktides väga mitmesuguse suurusega kuld- ja hõbeaardeid. Rahahimu ärkab koos võimalusega jätta enda kätte kaup kui vahetusväärtus või vahetusväärtus kui kaup. Kaubaringluse laienemisega kasvab raha võim, selle absoluutselt ühiskondliku, alati löögivalmis rikkusevormi võim. «Kuld on imeline asi! Kellel seda on, see on isandaks kõige üle, mis ta iganes soovib. Kullaga saab isegi hingedele paradiisi avada» (Kolumbus, ühes kirjas Jamaikalt, 1503). Kuna rahast ei ole näha, mis temaks on muundunud, siis muundub rahaks kõik: kaup ja mitte kaup. Kõik saab müüdavaks ja ostetavaks. Ringlus saab suureks ühiskondlikuks retordiks, kuhu läheb kõik, et tulla sealt välja rahakristallina. Sellele alkeemiale ei pane vastu isegi pühakute luud, hoopiski rääkimata peenematest res sacrosanctae, extra commercium hominum [pühadest asjadest, mis ei kuulu inimeste kaubakäibesse][90]. Niisamuti, nagu

[87] «Just selle kombe tõttu püsivadki nende kaupade ja manufaktuurtoodete hinnad nii madalal tasemel» (*Vanderlint:* «Money answers all Things». London 1734, lk. 95, 96).

[88] «Raha on pant» (*John Bellers:* «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality». London 1699, lk. 13).

[89] Ost sõna otseses mõttes eeldab nimelt, et kuld või hõbe juba kujutavad enesest kauba muundunud kuju, s. o. müügi produkti.

[90] Henri III, Prantsusmaa kõige kristlikum kuningas, riisub kloostrite jne. reliikviaid, et teha need hõbedaks. On teada, millist osa etendas Kreeka ajaloos Delfi templiaarete röövimine fokaialaste poolt. Kaupade jumala elukohaks olid antiikrahvastel teatavasti templid. Need olid «pühad pangad». Föniiklaste, kaubandusrahva par excellence silmis oli raha kõigi asjade võõrandatud kujuks. Seepärast oli loomulik, et neitsid, kes armastusjumalanna auks peetavail pidustustel andusid võõramaalastele, ohverdasid tasuks saadud raha jumalannale.

kõik kaupade kvalitatiivsed erinevused kustuvad rahas, nii kustutab raha, see radikaalne leveller, omakorda kõik erinevused.[91] Ent raha on ise kaup, väline asi, mis võib saada igaühe eraomandiks. Ühiskondlik võim saab seega eraisiku eravõimuks. Antiikne ühiskond laidab seepärast raha kui münti, mille vastu vahetatakse tema majanduslikku ja moraalset elukorda.[92] Kaasaegne ühiskond, kes juba lapsepõlves on Plutoni juukseidpidi maasügavusest välja tirinud[93], tervitab kuldses Graalis oma intiimseima eluprintsiibi sädelevat kehastust.

Kaup kui tarbimisväärtus rahuldab teatavat tarvet ja on üheks teatavaks ainelise rikkuse elemendiks. Kauba väärtus mõõdab aga kauba külgetõmbejõu astet kõigi ainelise rikkuse elementide suhtes, niisiis mõõdab kaubaomaniku ühiskondlikku rikkust. Barbaarselt primitiivse kaubaomaniku, isegi lääne-euroopa talupoja silmis on väärtus lahutamatu väärtusvormist; seepärast on kuld- ja hõbeaarete kogumine tema meelest väärtuse kogumine. Tõsi küll, raha väärtus muutub, — kas raha enda või kaupade väärtuse muutumise tagajärjel. See ei takista aga ühelt

---

[91] «Gold! yellow, glittering precious gold!
Thus much of this, will make black white; foul, fair;
Wrong, right; base, noble; old, young; coward, valiant.
... What this, you gods! Why this
Will lug your priests and servants from your sides;
Pluck stout men's pillows from below their heads.
This yellow slave
Will knit and break religions; bless the accurs'd;
Make the hoar leprosy ador'd; place thieves
And give them title, knee and approbation
With senators of the bench; this is it,
That makes the wappen'd widow wed again
... Come damned earth,
Thou common whore of mankind.»

[«Kuld! Kollane, hiilgav, hinnaline kuld! Kui teda on nii palju, siis teeb ta musta valgeks, autu ausaks, väära õigeks, alatu üllaks, vana nooreks, ara vapraks... Milleks seda, oo jumalad! See võtab teilt teie preestrid ja teenrid ning kisub padjad haigete pea alt. See kollane ori murrab ja hävitab religioone, õnnistab needust, teeb austatavaks pidalitõve paised, teenib varastele tiitleid, au ja kiitust ja paneb nad istuma senaatoripingile. Vanadele leskedele leiab ta uued mehed. Mine, neetud muld, sa kogu inimkonna hoor!»]

(*Shakespeare:* «Timon of Athens»)

[92] Ei ole needust suuremat kui raha,
Mis inimesel antud nuhtluseks.
Eks raha pärast hävitata linnu
Ja aeta inimesi kodudest.
Sest raha rikub au, viib kurjateele
Ning salakavalust ja pettust toetab.
(*Sophokles:* «Antigone»)

[93] «*Ἐλπιζούσης τῆς πλεονεξίας ἀνάξειν ἐκ τῶν μυχῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν Πλούτωνα*» [«Ahnus lootis juukseidpidi maapõuest välja kiskuda Plutoni enda»] (*Athenaeus:* «Deipnosophistarum [libri quindecim», VI raamat, 23. ptk., Schweighäuser, 1802, II kd., lk. 397]).

poolt seda, et 200 untsi kulda sisaldavad alati enam väärtust kui 100 untsi, 300 untsi enam kui 200 untsi jne.; teiselt poolt ei takista see, et antud asja metalline naturaalvorm jääb kõigi kaupade üldiseks ekvivalentvormiks, igasuguse inimtöö otseseks ühiskondlikuks kehastuseks. Aarete kogumise tung on oma loomult piiritu. Kvalitatiivselt ehk oma vormilt ei ole rahal piire, s. t. ta on ainelise rikkuse üldine esindaja, sest ta on otseselt muudetav igasuguseks kaubaks. Kuid samal ajal on iga reaalne rahasumma kvantitatiivselt piiratud, ja seega on ta piiratud jõuga ostuvahend. See vastuolu raha kvantitatiivse piiri ja ta kvalitatiivse piiramatuse vahel sunnib aardekogujat ikka jälle kordama akumulatsiooni Sisüfose tööd. Temaga toimub sama, mis maailmavallutajaga, kes iga uue maaga vallutab vaid uue piiri.

Et pidada kulda enda käes rahana ja seega aardekogumise elemendina, selleks tuleb teda takistada ringlemast, s. o. ostuvahendina tarbimisvahenditeks lahustumast. Aardekoguja ohverdab seega kuldfetišile oma lihalikud himud. Tal on loobumise evangeeliumiga tõsi taga. Teiselt poolt saab ta ringlemisest rahana võtta ainult seda, mis ta ringlemisse kaubana annab. Mida enam ta toodab, seda enam võib ta müüa. Töökus, kokkuhoidlikkus ja ihnsus on seega tema peavoorused; palju müüa ja vähe osta — selles on kogu ta poliitiline ökonoomia[94].

Aarde otsese vormi kõrval areneb tema esteetiline vorm, kuld- ja hõbeesemete omamine. See kasvab koos kodanliku ühiskonna rikkusega. «Soyons riches ou paraissons riches» [«olgem rikkad või näigem rikastena»] (Diderot). Niiviisi tekib ühelt poolt järjest laiem kulla- ja hõbedaturg, mis on kulla ja hõbeda rahafunktsioonist sõltumatu, teiselt poolt aga kujuneb rahapakkumise varjatud allikas, mis funktsioneerib eriti intensiivselt ühiskondlike tormide perioodidel.

Aarete kogumine täidab metallikringluse ökonoomias mitmesuguseid funktsioone. Tema esmane funktsioon tuleneb kuld- ja hõbemüntide ringlemise tingimustest. Me nägime, et kaubaringluse ulatuse, hindade ja ringlemiskiiruse alatine kõikumine on seotud ringleva rahamassi pidevate tõusude ja mõõnadega. Ringlev rahamass peab seega olema suuteline kokkutõmbumiseks ja paisumiseks. Kord tõmmatakse raha müntidena ligi, kord tõugatakse mündid rahana eemale. Et tegelikult ringlev rahamass alati küllastaks ringlemissfääri, selleks peab antud maal leiduv kulla- ja hõbedahulk olema suurem kui mündifunktsiooni täitmiseks vajalik hulk. Selle

[94] «Võimalikult suurendada kõigi kaupade müüjate arvu, võimalikult vähendada ostjate arvu — need on peapunktid, millede ümber keerlevad kõik poliitilise ökonoomia abinõud» (*Verri:* «Meditazioni sulla Economia Politica», *Custodi* itaalia majandusteadlaste väljaandes, Parte Moderna, XV kd., lk. 52).

tingimuse täidab raha aardevorm. Aardereservuaarid on ühtlasi ringleva raha ära- ja juurdevoolukanaliteks; seetõttu ei ummista raha kunagi oma ringlemiskanaleid.[95]

b) Maksevahend

Senivaadeldud otseses kaubaringluse vormis oli üks ja seesama väärtuse suurus olemas alati kahekordselt: ühel poolusel kaubana, vastaspoolusel rahana. Seepärast astusid kaubaomanikud üksteisega kontakti ainult vastastikku olemasolevate ekvivalentide esindajatena. Kuid kaubaringluse arenedes arenevad ka niisugused suhted, kus kauba võõrandamine on ajaliselt lahus ta hinna realiseerimisest. Siinkohal jätkub sellest, kui märgime ainult kõige lihtsamad neist suhetest. Ühe kaubaliigi tootmiseks on vaja pikemat, teise tootmiseks lühemat aega. Mitmesuguste kaupade tootmine on seotud erinevate aastaaegadega. Üks kaup sünnib ilmale otse oma turuplatsil, teine peab rändama kaugele turule. Seepärast võib üks kaubaomanik esineda müüjana varem, kui teine esineb ostjana. Samade tehingute sagedasel kordumisel samade isikute vahel reguleeruvad kaupade müügitingimused kaupade tootmistingimuste kohaselt. Teiselt poolt müüakse teatud kaubaliikide, näiteks maja kasutamist teatud kindlaks ajavahemikuks. Ostja saab siin kauba tarbimisväärtuse tegelikult kätte alles tähtaja möödumisel. Niisiis ostab ta kauba, enne kui ta selle eest tasub. Üks kaubaomanik müüb olemasoleva kauba, teine ostab selle ainult raha esindajana või tulevase raha esindajana. Müüja saab võlausaldajaks, ostja saab võlgnikuks. Kuna siin muutub kauba metamorfoos ehk kauba väärtusvormi arenemine, siis omandab ka raha teise funktsiooni. Ta saab maksevahendiks.[96]

---

[95] «Natsiooni kaubanduse käigushoidmiseks on tarvis teatavat summat sularaha, mis muutub vastavalt asjaoludele, kord suurenedes, kord vähenedes... Need raha tõusud ja mõõnad reguleeruvad iseenesest, poliitikameeste vahelesegamiseta... Mõlemad panged töötavad vaheldumisi: kui on vähe raha, siis münditakse kangimetalli; kui on vähe kangimetalli, siis sulatatakse münte» (*Sir D. North:* «Discourses upon Trade». London 1691, Postscript., lk. 3). John Stuart Mill, kes oli kaua aega Ida-India Kompanii ametnik, kinnitab, et hõbe-ehted funktsioneerivad Indias ikka veel otseselt aardena. «Hõbe-ehted tuuakse müntida, kui protsenditase on kõrge; nad omandavad endise kuju, kui protsenditase langeb» (J. St. Milli seletus, «Reports of Bankacts 1857», nr. 2084 ja 2101). Ühe parlamendidokumendi järgi aastast 1864, mis käsitleb kulla ja hõbeda sissevedu Indiasse ja nende väljavedu Indiast, ületas kulla ja hõbeda sissevedu 1863. aastal väljaveo 19 367 764 naelsterlingi võrra. Viimase 8 aasta jooksul enne 1864. a. ületas väärismetallide sissevedu väljaveo 109 652 917 naelsterlingi võrra. Käesoleval sajandil münditi Indias kaugelt üle 200 000 000 naelsterlingi.

[96] Luther teeb vahet raha kui ostuvahendi ja raha kui maksevahendi vahel. «Teed mulle kahekordset kahju: siin ma ei saa maksta ja seal ma ei saa osta» (*Martin Luther:* «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540).

Võlausaldaja ja võlgniku rollid tekivad siin lihtsast kaubaringlusest. Kaubaringluse vormimuutus vajutabki müüjale ja ostjale selle uue pitseri. Niisiis on need rollid esialgu niisama hetkelised, vahelduvalt ühtede ja nendesamade ringlusagentide poolt mängitavad, nagu müüja ja ostjagi rollid. Ometi ei ole see vastuolu juba algusest peale nii süütu iseloomuga ja ilmutab suuremat kristalliseerumisvõimet.[97] Needsamad rollid võivad aga esineda ka kaubaringlusest sõltumatult. Näiteks antiikmaailma klassivõitlus areneb peamiselt võlausaldajate ja võlgnike vahelise võitlusena, ning lõpeb Roomas plebei-võlgniku hävinguga, kes asendatakse orjaga. Keskajal lõpeb see võitlus feodaali-võlgniku hävinguga, kes koos oma poliitilise võimu majandusliku baasiga kaotab ka poliitilise võimu enese. Ent rahavorm — võlausaldaja ja võlgniku vahekorral on nimelt rahalise vahekorra vorm — peegeldab siin ainult sügavamal peituvate majanduslike elutingimuste antagonismi.

Pöördugem tagasi kaubaringlemise sfääri juurde. Ekvivalendid kaup ja raha ei esine enam üheaegselt müügiprotsessi vastaspoolustel. Raha funktsioneerib nüüd esiteks väärtusmõõduna müüdava kauba hinna määramisel. Lepinguliselt kindlaksmääratud kaubahind mõõdab ostja kohustust, s. o. seda rahasummat, mille ta peab teataval tähtajal tasuma. Teiseks funktsioneerib raha ideaalse ostuvahendina. Kuigi raha eksisteerib ainult ostja rahalise kohustusena, teostab ta siiski kauba ülemineku käest kätte. Alles maksetähtajal läheb maksevahend tegelikult ringlemisse, s. o. siirdub ostja käest müüja kätte. Ringlemisvahend muutus aardeks sellepärast, et ringlemisprotsess katkes esimese faasi lõppedes, s. o. sellepärast, et raha, kauba muundunud vorm, kõrvaldati ringlemisest. Maksevahend astub ringlemisse, kuid alles pärast seda, kui kaup sealt juba on lahkunud. Raha ei vahenda enam protsessi. Vahetusväärtuse absoluutse olemisena ehk üldise kaubana viib ta selle protsessi iseseisvalt lõpule. Müüja muutis kauba rahaks, et raha abil rahuldada mõnd tarvet, aardekoguja tegi seda, et kaupa rahavormis säilitada, võlgnev ostja, et suuta maksta. Kui ta ei maksa, siis läheb tema varandus sundmüügile. Niisiis, ringlemisprotsessi enese suhetest tuleneva ühiskondliku vajaduse tõttu saab kauba väärtuskuju, raha, nüüd müügi eesmärgiks iseeneses.

Ostja muudab raha uuesti kaubaks veel enne, kui ta kauba rahaks muutis, s. o. ta teostab kauba teise metamorfoosi enne esimest. Müüja kaup ringleb, kuid realiseerib oma hinna ainult era-

[97] Võlgnike ja võlausaldajate vahelistest suhetest inglise kaupmeeste hulgas XVIII sajandi algul: «Kaupmeeste hulgas valitseb siin, Inglismaal, säärane julmuse vaim, mille sarnast ei leidu üheski teises ühiskonnakihis ega ühelgi teisel maal kogu maailmas» («An Essay on Credit and the Bankrupt Act». London 1707, lk. 2).

õigusliku tiitlina raha saamiseks. Ta muutub tarbimisväärtuseks enne muundumist rahaks. Tema esimene metamorfoos teostub alles tagantjärele.[98]

Igas teatavas ringlemisprotsessi perioodis esindavad saabuvate tähtaegadega kohustused nende kaupade hindade summat, millede müük need kohustused esile kutsus. Selle hindade summa realiseerimiseks vajalik raha mass sõltub kõigepealt maksevahendite ringlemise kiirusest. Viimane oleneb kahest asjaolust: võlausaldajate ja võlgnike vaheliste suhete seostumisest, nii et *A*, kes saab raha oma võlgnikult *B*-lt, maksab selle raha edasi oma võlausaldajale *C*-le jne., ja ajavahemikkude pikkusest mitmesuguste maksetähtaegade vahel. Üksteisele järgnevate maksete ehk tagantjärele toimuvate esimeste metamorfooside ahel erineb oluliselt metamorfoosiridade varem vaadeldud põimumisest. Ringlemisvahendite ringluses ei väljendu mitte ainult müüjate ja ostjate vaheline seos, see seos ise alles tekibki raharingluses ja raharinglemise kaudu. Seevastu, maksevahendite liikumine väljendab ühiskondlikku seost, mis juba varem valmis kujul olemas oli.

Müükide üheaegsus ja kõrvutiesinemine piiravad võimalust müntide massi kompenseerimiseks ringlemiskiiruse suurendamisega. Needsamad asjaolud on seevastu uueks teguriks maksevahendite ökonoomias. Maksete kontsentreerumisega ühte kohta arenevad loomulikult erilised asutused ja meetodid nende maksete vastastikuseks kustutamiseks. Seda osa täitsid näiteks virements [võlgade ülekanded] keskaegses Lyonis. Tarvitseb vaid vastamisi seada *A* võlanõuded *B* vastu, *B* võlanõuded *C* vastu, *C* võlanõuded *A* vastu jne., et teatava summa ulatuses tühistada neid vastastikku kui positiivseid ja negatiivseid suurusi. Nii tuleb saldeerida ainult teatav võlgade bilanss. Mida suurem on maksete kontsentreerumine, seda väiksem on suhteliselt bilanss ja seda väiksem on järelikult ringlevate maksevahendite mass.

Raha kui maksevahendi funktsioon sisaldab otsest vastuolu. Kuivõrd maksed end vastastikku kustutavad, funktsioneerib raha ainult ideaalselt arvestusrahana ehk väärtuste mõõduna. Kuivõrd aga maksmine peab tegelikult aset leidma, ei esine raha ringlemis-

[98] *Märkus 2. trükile.* Järgmisest tsitaadist, mis on võetud minu 1859. aastal ilmunud raamatust, selgub, miks ma ei arvesta tekstis vastupidist vormi: «Ümberpöördult võib protsessis *R* — *K* võõrandada raha kui tegeliku ostuvahendi ja sellega realiseerida kauba hinna enne raha tarbimisväärtuse realiseerimist ehk kauba võõrandamist. See toimub näiteks tavalisel eeltellimise kujul või nii, nagu Inglise valitsus ostab oopiumit India talupoegade käest... Ometi funktsioneerib raha siin ainult ostuvahendi vormis, mis meile on juba tuntud... Kapitali avansseeritakse muidugi ka rahavormis... See seisukoht ei kuulu aga lihtsa ringluse piiridesse» («Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 119, 120). [Vrd. *K. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 124.]

vahendina, ainult ainevahetuse hetkelise ning vahendava vormina, vaid ühiskondliku töö individuaalse kehastusena, vahetusväärtuse iseseisva olemisena, absoluutse kaubana. See vastuolu tungib jõuliselt esile neil tootmis- ja kaubanduskriiside momentidel, mida nimetatakse rahakriisideks[99]. Rahakriis on võimalik ainult seal, kus üksteisele järgnevate maksete ahel ja nende vastastikuse kustutamise kunstlik süsteem on täielikult välja arenenud. Selle mehhanismi üldiste häirete puhul, ükskõik millest nad tekivad, muutub raha äkki ning otseteed puhtideaalsest arvestusraha kujust kõlisevaks rahaks. Nüüd pole ta enam asendatav tavaliste kaupadega. Kauba tarbimisväärtus muutub väärtusetuks, kauba väärtus aga kaob tema oma väärtusvormi ees. Alles hiljuti seletas tööstuse õitsengust joobunud kodanlane oma valgustusfilosoofilises upsakuses, et raha on ainult tühi illusioon: «Ainult kaup on raha.» Nüüd aga karjutakse üle kogu maailmaturu: «Ainult raha on kaup!» Nagu hirv kisendab veeojade järele, nõnda kisendab kodanlase hing nüüd raha kui ainsa rikkuse järele[100]. Kriisiajal kasvab vastandlikkus kauba ja tema väärtuskuju, raha vahel absoluutseks vastuoluks. Seepärast on siin ükskõik, mis kujul raha esineb. Rahanälg jääb ikka samaks, ükskõik, kas maksta tuleb kullas või krediitrahas, näiteks pangatähtedes.[101]

---

[99] Tuleb muidugi vahet teha selle rahakriisi, mis tekstis on defineeritud iga üldise tootmis- ja kaubanduskriisi erilise faasina, ja erisuguse kriisi vahel, mida samuti nimetatakse rahakriisiks, mis aga võib esineda iseseisvalt, nii et ta avaldab tööstusele ja kaubandusele ainult tagasimõju. Need on sellised kriisid, mille liikumise keskpunktiks on rahakapital ja mille otseseks sfääriks on seega pank, börs ja rahandus. {*Marxi märkus 3. trükile.*}

[100] «See järsk üleminek krediidisüsteemist monetaarsüsteemi ühendab praktilise paanikaga teoreetilise hirmu, ja ringluse agendid värisevad omaeneste suhete läbitungimatu saladuse ees» (*Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 126). [Vrd. *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 130.] «Vaestel ei ole tööd, sest rikastel pole raha, et neile tööd anda, kuigi neil on elatusvahendite ja riiete tootmiseks seesama maa ja needsamad tööjõud, mis varem; ja ometi on natsiooni tõeline rikkus just selles, mitte aga rahas» (*John Bellers:* «Proposals for Raising a College of Industry». London 1696, lk. 3).

[101] Vaatame, kuidas «amis du commerce» [«kaubanduse sõbrad»] kasutavad sääraseid momente: «Ühel sellisel juhul (1839. a.) üks ahne vana pankur (Citys), istudes oma kabinetis, kergitas oma puldi kaant ja näitas ühele sõbrale hulga pangatähtede pakke. Sealjuures ütles ta sügava mõnutundega, et seal olevat tervelt 600 000 naelsterlingit ja et ta olevat hoidnud neid enda käes, et suurendada rahapuudust; aga veel samal päeval pärast kella kolme paiskavat ta nad turule» («The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844». London 1864, lk. 81). Poolametlik häälekandja «The Observer» märgib 24. aprillil 1864: «On levimas väga imelikke kuuldusi vahendite kohta, mida on kasutatud pangatähtede puuduse tekitamiseks... Kuigi on kaheldav, kas seda laadi trikke tõepoolest on kasutatud, olid need kuuldused nii üldiselt levinud, et nad väärivad tõesti mainimist.»

Kui me nüüd vaatleme antud ajavahemikus ringlemises oleva raha üldsummat, siis me näeme, et ringlemis- ja maksevahendite antud ringlemiskiiruse juures on see summa võrdne realiseeritavate kaubahindade summaga pluss saabunud tähtajaga maksete summa, miinus end vastastikku kustutavad maksed, lõpuks miinus käivete arv, kus üks ja seesama raha [Geldstück] funktsioneerib vaheldumisi kord ringlemisvahendina, kord maksevahendina. Näiteks talupoeg müüb oma vilja 2 naelsterlingi eest, mis seega on ringlemisvahendiks. Maksetähtpäeval tasub ta nendesamade 2 naelsterlingiga lõuendi eest, mis ta kangru käest sai. Needsamad 2 naelsterlingit funktsioneerivad nüüd maksevahendina. Siis ostab kangur sularaha eest piibli — seesama raha funktsioneerib uuesti ringlemisvahendina — jne. Seepärast isegi siis, kui hinnad, raha ringlemise kiirus ja maksete ökonoomia on antud, ei kattu teatud perioodi, näiteks ühe päeva kestel ringlemises oleva raha mass siiski enam ringlevate kaupade massiga. Ringlemas on raha, mis esindab ringlemisest ammu kõrvaldatud kaupu. Ringlemas on kaupu, mille rahaekvivalent ilmub alles tulevikus. Teiselt poolt ei ole iga päev sõlmitavad ja iga päev tasumisele tulevad maksekohustused sugugi ühismõõtelised suurused.[102]

Krediitraha tekib otseselt raha kui maksevahendi funktsioonist, kusjuures müüdud kaupade eest antud võlakohustused hakkavad omakorda ringlema, kandes võlanõuded ühelt isikult teisele üle. Teiselt poolt kasvab krediidiasjanduse kasvuga ka raha kui maksevahendi funktsioon. Maksevahendina omandab raha erilised olemasoluvormid, milledes ta esineb suurte kaubanduslike tehingute sfääris, kuna kuld- ja hõbemündid tõrjutakse peamiselt väikekaubanduse sfääri.[103]

---

[102] «Antud päeva jooksul tehtud müügitehingute ehk sõlmitud lepete kogusumma ei mõjuta sel päeval ringlevat rahahulka, vaid väljendub enamalt jaolt terves reas mitmesugustes vekslites, millede rahasumma astub ringlemisse alles hiljem, lähemail või kaugemail tähtpäevil... Täna tehtud vekslitel või krediiditehingutel ei tarvitse olla arvult, üldsummalt või tähtaegade pikkuselt midagi ühist nende krediiditehingutega, mis sõlmitakse homme või lähemail päevil; paljud täna sõlmitud krediiditehingud ja täna väljaantud vekslid satuvad maksetähtajalt kokku paljude kohustustega, millede sõlmimine langeb mitmesugustele varasemaile määramata tähtaegadele; kaheteistkümne, kuue, kolme ja ühe kuu peale väljaantud vekslite tähtajad langevad sageli ühte ja paisutavad eriti suureks ühel teatud päeval tasumisele tulevate kohustuste hulga» («The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England». Edinburgh 1845, lk. 29, 30, mitmes kohas).

[103] Näitena sellest, kui vähe reaalset raha liigub kaubanduslikes operatsioonides selle sõna otseses mõttes, toome siin ära ühe suurema Londoni kaubamaja (Morrison, Dillon ja Ko) kokkuvõtte ta rahalistest sissetulekutest ja väljaminekutest ühe aasta jooksul. Selle kaubamaja operatsioonid 1856. a., mis hõlmavad palju miljoneid naelsterlingeid, on siin proportsionaalselt vähendatud 1 000 000 naelsterlingile.

Kaubatootmise teatava arenemisastme ja ulatuse puhul ulatub raha kui maksevahendi funktsioon üle kaubaringluse sfääri piiride. Raha saab üldiseks lepingute kaubaks.[104] Rendid, maksud jne. muutuvad naturaalmaksudest rahalisteks makseteks. Kui suurel määral selle muutuse võimalikkus sõltub tootmisprotsessi üldisest iseloomust, seda tõestab näiteks Rooma keisririigi kaks korda nurjunud katse nõuda kõik maksud sisse rahas. Prantsuse maarahva kohutav viletsus Louis XIV ajal, mida Boisguillebert, marssal Vauban jt. nii kõneosavalt paljastavad, oli tekkinud mitte ainult sellest, et maksud olid kõrged, vaid ka sellest, et naturaalmaksud muudeti rahalisteks maksudeks.[105] Kui teiselt poolt maarendi naturaalvorm, mis Aasias on ühtlasi riigimaksude peamiseks elemendiks, rajaneb seal tootmissuhetel, mis reprodutseeruvad loodussuhete järjekindlusega, siis säilitab see maksmise vorm tagasimõjuvalt ka vana tootmisvormi. See maksmise vorm on üks neid saladusi, mille varal Türgi impeerium end alal hoiab. Kui Euroopa poolt pealesunnitud väliskaubandus põhjustab Jaapanis naturaalrendi muutumise raharendiks, siis on lõpp Jaapani eeskujulikul agraarkultuuril. Siis lagunevad selle agraarkultuuri kitsad majanduslikud olemasolutingimused.

Igal maal kujunevad välja kindlad üldised maksetähtajad. Nad põhinevad osalt aastaaegade muutumisega seotud looduslikel tootmistingimustel, — muud tingimused, mis põhjustavad taastootmise tsüklilisust, me jätame siin kõrvale. Need tähtajad reguleeri-

Laekunud	naelsterlingit	Välja antud	naelsterlingit
Pankurite ja kaupmeeste tähtajalised vekslid . .	533 596	Tähtajalised vekslid . . .	302 674
Pankurite jne. tšekid, ettenäitamisel makstavad	357 715	Tšekid Londoni pankuritele	663 672
Provintsipankade pangatähed	9 627	Inglise Panga pangatähed	22 743
Inglise Panga pangatähed	68 554	Kuld	9 427
Kuld	28 089	Hõbe ja vask	1 484
Hõbe ja vask	1 486		
Postiülekanded	933		
Kokku	1 000 000 naelsterlingit	Kokku	1 000 000 naelsterlingit

(«Report from the Select Committee on the Bankacts». July 1858, lk. LXXI).

[104] «Äriline läbikäimine on sedavõrd muutunud, et kaupade kaupade vastu vahetamise, nende üleandmise ja vastuvõtmise asemel on nüüd müümine ja maksmine, ning kõik tehingud ... on nüüd puht-rahaoperatsioonid» («An Essay upon Public Credit», 3. trükk, London 1710, lk. 8).

[105] «Raha on saanud kõigi asjade timukaks». Rahanduskunst on «retort, kus selle saatusliku sadestuse saamiseks muudetakse auruks hirmuäratav hulk hüvesid ja elatusvahendeid». «Raha kuulutab sõja kogu inimsoole» (*Boisguillebert:* «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs»; Daire'i väljaanne, «Économistes financiers». Paris 1843, I kd., lk. 413, 419, 417).

vad neidki makseid, mis ei tulene otse kaubaringlusest, näiteks maksusid, rente jne. Raha mass, mis on vajalik aasta teatavail päevil nendeks kogu maal laialipillatud makseteks, põhjustab maksevahendite ökonoomias perioodilisi, kuid üsna pinnapealseid perturbatsioone.[106] Maksevahendite ringlemise kiiruse seadusest järeldub, et maksevahendite mass, mis on vajalik kõigiks perioodilisteks makseteks, milline ka ei oleks nende maksete allikas, on pöördproportsionaalne makseperioodide pikkusega.[107]

Raha kui maksevahendi arenemine teeb vajalikuks raha akumuleerimise võlasummade maksetähtpäevade eel. Kuna aardekogumine kui iseseisev rikastumisvorm kaob kodanliku ühiskonna arenedes, siis aardekogumine maksevahendite reservfondi kogumise kujul kasvab seevastu koos kodanliku ühiskonna arenemisega.

c) Maailmaraha

Lahkudes sisemisest ringlemissfäärist kaotab raha selles sfääris omandatud hindade maastaabi lokaalsed vormid: mündi, vahetusraha ja väärtusmärgi vormi, ja esineb jälle oma esialgses vormis väärismetalli kangidena. Maailmakaubanduses arendavad kaubad oma väärtust universaalselt. Seepärast esinebki siin kaupade iseseisev väärtuskuju kaupade suhtes maailmarahana. Alles maailma-

[106] «1824. a. teisel suvistepühal», jutustab härra Craig 1826. a. parlamentlikule uurimiskomiteele, «oli Edinburghis säärane tohutu nõudmine pangatähtede järele, et kella 11-ks ei olnud meil enam ühtki varuks. Pöördusime järgemööda mitme panga poole palvega laenata meile pangatähti, neid aga ei saanud ja pidime sooritama paljusid operatsioone «slips of paper» [«paberilipakate», vormistamata pangaboonide] abil. Kella 3-ks pärast lõunat olid aga kõik pangatähed tagasi tulnud pankadesse, kust nad olid välja läinud. Nad olid ainult käinud käest kätte.» Kuigi Šotimaal tegelikult ringlevate pangatähtede summa on keskmiselt väiksem kui 3 miljonit naelsterlingit, lähevad mitmesugustel maksetähtpäevadel aastas siiski käiku kõik pankurite käes olevad pangatähed, kokku umbes 7 miljonit naelsterlingit. Neil puhkudel täidavad pangatähed üheainsa spetsiifilise funktsiooni ja niipea kui see on täidetud, voolavad nad tagasi neisse pankadesse, kust nad väljusid *(John Fullarton:* «Regulation of Currencies», 2. trükk, London 1845, lk. 86, märkus). Selgituseks lisame, et Fullartoni teose ilmumise ajal ei makstud Šotimaal hoiuarvetelt tšekkidega, vaid ainult pangatähtedega.

[107] Küsimusele: «Kui aasta jooksul tuleks tasuda 40 miljonit, kas siis jätkuks neist 6 miljonist (kullas) kõigiks käiveteks, mis kaubandus sel juhul vajaks?», vastab Petty oma hariliku meisterlikkusega: «Ma vastan: Jah. Kui kõik käibed toimuksid nii lühikeste tsüklite piirides, nagu näiteks üks nädal, mida me näemegi vaestel käsitöölistel ja töölistel, kes saavad palka ja maksavad igal laupäeval, siis 40-miljonilise maksmise sooritamiseks läheks tarvis kõigest $^{40}/_{52}$ miljonit. Kui aga tsüklite pikkus oleks veerand aastat, nagu meil on kombeks rendi ja maksude tasumisel, siis läheks tarvis 10 miljonit. Järelikult, eeldades, et maksetähtaegade keskmine pikkus on üldiselt 1 nädala ja 13 nädala vahel, tuleb meil kokku arvata 10 miljonit ja $^{40}/_{52}$ miljonit ning jagada summa pooleks, mis annab 5½ miljonit. Niisiis, kui meil oleks 5½ miljonit, siis jätkuks meile sellest rahast» *(William Petty:* «Political Anatomy of Ireland», 1672, väljaanne London 1691, lk. 13, 14).

turul funktsioneerib raha täiel määral niisuguse kaubana, mille naturaalvorm on ühtlasi inimtöö in abstracto vahetult ühiskondlikuks realiseerumisvormiks. Raha olemasoluviis saab adekvaatseks ta mõistega.

Sisemises ringlemissfääris saab ainult üks kaup olla väärtusmõõduks ja seega rahaks. Maailmaturul valitseb kahesugune väärtusmõõt: kuld ja hõbe.[108]

Maailmaraha funktsioneerib üldise maksevahendina, üldise ostu-

[108] Sellest on näha, kuivõrd mõttetu on igasugune seadusandlus, mis kirjutab natsionaalpankadele ette ainult selle väärismetalli kogumist, mis sisemaal rahana funktsioneerib. Üldtuntud on «leebed takistused», mis näiteks Inglise Pank on niiviisi iseendale loonud. Suurte epohhide kohta kulla ja hõbeda suhtelise väärtuse muutumise ajaloos vt. *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 136 ja järgmised. [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 139 и сл.]. *Lisa 2. trükile.* Sir Robert Peel katsus oma 1844. a. pangaaktiga leida abi selle väärnähtuse vastu, lubades Inglise Pangal anda välja pangatähti hõbeda (kangide) kindlustusel, kuid ainult nii, et hõbeda tagavara kunagi ei ületaks üht neljandikku kullatagavarast. Hõbeda väärtust määratakse seejuures ta turuhinna järgi (kullas) Londoni turul. *4. trükile.* Elame jälle epohhil, kus kulla ja hõbeda suhteline väärtus on suuresti muutumas. Aastat 25 tagasi oli kulla ja hõbeda väärtussuhe = 15½ : 1, praegu on see umbes = 22 : 1, ja hõbe langeb ikka veel kullaga võrreldes. Sisuliselt on see mõlema metalli tootmise viisis toimunud pöörde tulemus. Varem saadi kulda peaaegu eranditult uhtmise teel kuldasisaldavaist alluviaalkihtidest, mis on kuldasisaldavate kivimite murenemise produkt. Praegu ei jätku enam sellest meetodist ja ta on tagaplaanile astunud kuldasisaldavate kvartsisoonte eneste ekspluateerimise kõrval, mida varem kasutati ainult teisejärgulise meetodina, kuigi see oli tuntud juba antiikrahvastele (*Diodoros,* III, 12—14 [«Diodor's v. Sicilien Historische Bibliothek», III r., § 12—14. Stuttgart 1828, lk. 258—261]). Teiselt poolt mitte ainult avastati Ameerika Kaljumägede lääneosas uusi määratu suuri hõbedalademeid, vaid raudtee avas ka juurdepääsu neile ja Mehhiko hõbedakaevandustele, mistõttu sai võimalikuks kohale toimetada kaasaegseid masinaid ja põletusaineid ning järelikult toota hõbedat väga suures ulatuses ja väiksemate kuludega. On aga suur vahe nende kahe metalli esinemise viisis maagikivimite soontes. Kuld on enamasti puhas, kuid see-eest on ta väga väikeste kogustena kvartsis laiali pillatud; seepärast tuleb purustada kogu maagisoon ja siis kuld välja uhta või elavhõbeda abil eraldada. Sealjuures saab pahatihti 1 000 000 grammi kvartsi kohta vaevalt 1—3 grammi kulda, väga harva 30—60 grammi. Hõbedat leitakse harva puhtal kujul, kuid see-eest esineb ta erilise maagina, mis on võrdlemisi hõlbus eraldada soone teistest kivimitest ja sisaldab enamasti 40—90 protsenti hõbedat; teistel juhtudel sisaldub hõbe väiksemate kogustena vase-, tina- jt. maakides, millede töötlemine on iseenesestki tasuv. Juba sellestki on näha, et kui kulla tootmiseks vajalik töö on pigemini suurenenud, siis hõbeda tootmiseks vajalik töö on kahtlemata vähenenud, nii et hõbeda väärtuse langus on seletatav üsna loomulikult. See väärtuse langus väljenduks veel suuremaski hinna languses, kui hõbeda hinda ei hoitaks praegugi veel kunstlike abinõudega kõrgel. Ameerika hõbedalademed on aga seni vaid vähesel määral ligipääsetavaks tehtud ja seepärast on olemas kõik eeldused selleks, et hõbeda väärtuse langemine jätkub veel pikemat aega. Seda peab veelgi soodustama hõbedatarvituse suhteline vähenemine tarbeasjade ja luksusartiklite valmistamiseks, massiivse hõbeda asendamine plateeritud hõbedaga, alumiiniumiga jne. Selle järgi otsustatagu, kuivõrd utoopiline on bimetallistlik kujutlus, et rahvusvaheline sundkurss võiks tõsta hõbeda väärtuse endise väärtussuhteni 1 : 15½. Pigemini hakkab hõbe ka maailmaturul järjest enam kaotama oma rahaiseloomu. — *F. E.*

vahendina ja universaalse rikkuse (universal wealth) absoluutselt ühiskondliku materialisatsioonina. Domineeriv on tema funktsioon maksevahendina, rahvusvaheliste bilansside vastastikuseks tasakaalustamiseks. Sellest merkantiilsüsteemi loosung — kaubandusbilanss[109]! Rahvusvaheliseks ostuvahendiks on kuld ja hõbe peamiselt siis, kui äkitselt rikutakse ainevahetuse harilik tasakaal mitmesuguste natsioonide vahel. Lõpuks rikkuse absoluutselt ühiskondlikuks materialisatsiooniks on ta seal, kus ei ole tegemist ostmise ega maksmisega, vaid rikkuse ülekandmisega ühelt maalt teise, ja kus kaubaturu konjunktuuride või ülekande otstarbe tõttu ei ole võimalik teostada seda ülekannet kaubavormis.[110]

Iga maa vajab reservfondi nii oma siseringluse kui ka maailmaturu-ringluse jaoks. Aarde funktsioonid tulenevad järelikult osalt raha funktsioonist sisemise ringlemis- ja maksevahendina ja osalt raha funktsioonist maailmarahana.[110a] Viimase osa täitmiseks

[109] Kui merkantiilsüsteem peab maailmakaubanduse eesmärgiks kaubandusbilansside saldode katmist kulla ja hõbedaga, siis selle süsteemi vastased on omakorda täiesti vääralt mõistnud maailmaraha funktsiooni. Ricardo puhul olen üksikasjaliselt tõestanud, et ebaõige arusaamine väärismetallide rahvusvahelisest liikumisest ainult peegeldab ebaõiget arusaamist neist seadustest, mis reguleerivad ringlemisvahendite massi («Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 150 ja järgmised). [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 152 и сл.] Ricardo väärdogma: «Ebasoodne kaubandusbilanss tekib alati ainult ringlemisvahendite ülekülluses t... Münditud raha väljavedu tuleb ta odavusest; see ei ole ebasoodsa bilansi tulemus, vaid selle põhjus», leidub juba Barbonil: «Kaubandusbilanss, kui ta esineb, ei põhjusta antud natsiooni raha väljavedu, vaid see väljavedu tuleb väärismetallide erinevast väärtusest mitmesugustel maadel» (*N. Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter». London 1696, lk. 59). MacCulloch oma raamatus «The Literature of Political Economy, a classified catalogue», London 1845, kiidab Barboni selle ennetuse eest, hoidub aga targu isegi nimetamast neid «currency principle'i» absurdseid eeldusi, mis ilmnevad Barbonil veel õige naiivsel kujul. Selle kataloogi ebakriitilisus ja isegi ebaausus saavutavad kõrgpunkti rahateooria ajalugu käsitlevais osades, sest MacCulloch liputab siin saba lord Overstone'i (ekspankur Lloydi) ees, kelle sükofandiks ta on ja keda ta nimetab «facile princeps argentariorum» [«vaieldamatuks pankurite vürstiks»].

[110] Näiteks subsiidiumide, rahalaenude puhul, mis antakse sõjapidamiseks või pankade sularaha-maksuvõime jaluleseadmiseks jne., vajatakse väärtust just nimelt rahavormis.

[110a] *Märkus 2. trükile.* «Tõepoolest, ma võiksin vaevalt tahta veenvamat tõendust selle kohta, et reservfondi mehhanism metalliringlusega maadel suudab täita kõik vajalikud internatsionaalsed kohustused mingi märgatava abita üldise ringlemisfondi poolt, kui see kergus, millega Prantsusmaa, vaevalt toibunud laastava vaenuliku sissetungi vapustustest, maksis 27 kuu jooksul umbes 20 miljonit [naelsterlingit], mis liitlasriigid olid nõudnud kontributsioonina; sealjuures tasus ta tunduva osa sellest summast metallrahas, ja see ei põhjustanud märgatavaid kitsendusi või häireid tema sise-raharingluses ega vähimaidki häirivaid vekslikursi kõikumisi» (*Fullarton:* «Regulation of Currencies», 2. trükk, London 1845, lk. 141). { *4. trükile.* Veel rabavamaks näiteks on kergus, millega seesama Prantsusmaa maksis aastail 1871—1873 kolmekümne kuu jooksul rohkem kui kümme korda suurema sõjakahjutasu, ja tunduva osa sellest jällegi metallrahas. — *F. E.*}

on alati tarvis tegelikku rahakaupa, kehalikku kulda ja hõbedat; seepärast James Steuart iseloomustabki kulda ja hõbedat, erinevalt nende lokaalsetest asetäitjatest, selge sõnaga kui money of the world [maailmaraha].

Kulla- ja hõbedavool liigub kahes suunas. Ühelt poolt, lähtudes oma allikaist, valgub ta üle kogu maailmaturu, kus ta tungib erinevas ulatuses mitmesugustesse natsionaalsetesse ringlemissfääridesse, suubub nende sisemistesse ringlemiskanalitesse, asendab kulunud kuld- ja hõbemünte, on materjaliks luksusesemete valmistamisel ja tardub aareteks.[111] Selles esimeses liikumises vahetatakse natsionaalsed tööd, mis on realiseeritud kaupades, otseselt kulda ja hõbedat tootvate maade töö vastu, mis on realiseeritud väärismetallides. Teiselt poolt liiguvad kuld ja hõbe alatasa sinna-tänna mitmesuguste natsionaalsete ringlemissfääride vahel, kusjuures see liikumine käib vekslikursi lakkamatute kõikumiste järel[112].

Arenenud kodanliku tootmisega maad piiravad oma pangareservuaaridesse massiliselt koonduvaid aardeid miinimumiga, mis on vajalik nende spetsiifilisteks funktsioonideks[113]. Kui aardereservuaarid on keskmise tasemega võrreldes liiga täis, siis tunnistab see, teatud eranditega, kaubaringluse seisakut ehk kaubametamorfooside voolu peatumist.[114]

---

[111] «Raha jaotub natsioonide vahel nende rahavajaduste kohaselt... kuna kaubad tõmbavad alati raha külge» *(Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 916). «Kaevandused, mis pidevalt annavad kulda ja hõbedat, annavad neid küllaldaselt, et kindlustada igale natsioonile vajalik hulk» *(J. Vanderlint:* «Money answers all Things». London 1734, lk. 40).

[112] «Vekslikursid tõusevad ja langevad iga nädal; aasta üksikutel momentidel kujunevad nad eriti soodsaks kord ühele, kord teisele natsioonile» *(N. Barbon:* «A Discourse concerning Coining the New Money lighter». London 1696, lk. 39).

[113] Niipea kui need mitmesugused funktsioonid saavad endale lisaks pangatähtede vahetusfondi funktsiooni, võivad nad sattuda ohtlikku konflikti üksteisega.

[114] «Raha hulk, mis ületab sisekaubanduseks absoluutselt vajaliku, on surnud kapital... ega too kasumit maale, kus ta asub; ta lihtsalt veetakse välja ja tuuakse jälle tagasi väliskaubanduse kaudu» *(John Bellers:* «Essays about the Poor». London 1699, lk. 13). «Mis juhtub aga siis, kui meil on liiga palju münte? Sel juhul me peame sulatama neist kõige täiskaalulisemad ja tegema neist toredaid kullast ja hõbedast lauatarbeid, anumaid ja teisi majariistu; või saatma neid kaubana sinna, kus neid vajatakse; või laenama neid protsentide vastu sinna, kus protsent on kõrge» *(W. Petty:* «Quantulumcunque concerning Money», 1682, lk. 39). «Raha ei ole muud kui poliitilise keha rasv, mistõttu raha liigsus takistab keha liikumist, kuna raha puudus teeb keha haigeks... nii nagu rasv on määrdeks lihaste liikumisel, toidab toidupuuduse korral, täidab keha ebatasasusi ja teeb keha ilusamaks, nii toimib ka raha riigi kehas: ta kiirendab selle tegevust, toidab võõramaa produktidega, kui kodus on ikaldus, katab võlanõudeid... ja ilustab tervikut; igatahes», lõpetab Petty irooniliselt, «käib see peamiselt nende üksikute isikute kohta, kel on raha külluses» *(W. Petty:* «Political Anatomy of Ireland» 1672, Londoni väljaanne 1691, lk. 14).

TEINE OSA

RAHA MUUNDUMINE KAPITALIKS

NELJAS PEATÜKK

RAHA MUUNDUMINE KAPITALIKS

1. KAPITALI ÜLDVALEM

Kaubaringlus on kapitali lähtepunkt. Kapitali tekkimise ajaloolisteks eeldusteks on kaubatootmine ja arenenud kaubaringlus, kaubandus. Maailmakaubandus ja maailmaturg avavad XVI sajandil kapitali uue ajaloo.

Kui me jätame kõrvale kaubaringluse ainelise sisu, mitmesuguste tarbimisväärtuste vahetuse, ja vaatleme ainult majanduslikke vorme, mida see protsess sünnitab, siis leiame, et selle protsessi viimaseks produktiks on raha. See kaubaringluse viimane produkt on kapitali esimeseks avaldumisvormiks.

Ajalooliselt vastandub kapital alguses kõikjal maaomandile raha kujul — rahavarana, kaupmehekapitalina ja liigkasukapitalina.[1] Pole aga sugugi tarvis pöörduda kapitali tekkimisloo poole, et veenduda selles, et raha on kapitali esimene avaldumisvorm. Sama lugu kordub iga päev meie silmade all. Iga uus kapital astub näitelavale, s. o. turule — kauba-, töö- või rahaturule — ikka kõigepealt rahana, mis teatud protsesside kaudu peab muunduma kapitaliks.

Raha kui raha ja raha kui kapital erinevad teineteisest kõigepealt ainult oma erineva ringlemisvormi poolest.

Kaubaringluse vahetu vorm on $K — R — K$, kauba muundumine rahaks ja raha uuestimuundumine kaubaks, müümine selleks, et osta. Selle vormi kõrval leiame aga teise, spetsiifiliselt erineva

[1] Vastuolu isiklikel alluvus- ja võimusuhetel põhineva maaomandivõimu ja ebaisikulise rahavõimu vahel on selgesti väljendatud kahes prantsuse vanasõnas: «Nulle terre sans seigneur». — «L'argent n'a pas de maître» [«Ei ole maad ilma isandata». — «Rahal ei ole peremeest»].

vormi, *R — K — R*, mis on raha muundumine kaubaks ja kauba uuestimuundumine rahaks, ostmine selleks, et müüa. Raha, mis oma liikumises läbib selle viimase ringlemise, muundub kapitaliks ja on juba oma otstarbelt kapital.

Vaadakem lähemalt ringlemist *R — K — R*. Nagu lihtnegi kaubaringlus läbib ta kaks vastupidist faasi. Esimeses faasis, *R — K*, ostus, muundub raha kaubaks. Teises faasis, *K — R*, müügis, muundub kaup uuesti rahaks. Mõlemad faasid koos moodustavad aga ühtse protsessi, kus raha vahetatakse kauba vastu ja seesama kaup jälle vahetatakse raha vastu; kus kaup ostetakse müügi jaoks ehk, kui kõrvale jätta ostu ja müügi vormi erinevused, ostetakse rahaga kaup ja kaubaga raha[2]. Tulemuseks, millega kogu protsess lõpeb, on raha vahetus raha vastu, *R — R*. Kui ma ostan 100 naelsterlingi eest 2000 naela puuvilla ja müün need 2000 naela puuvilla edasi 110 naelsterlingi eest, siis olen lõpuks vahetanud 100 naelsterlingit 110 naelsterlingi vastu, raha raha vastu.

Kõigepealt on muidugi silmanähtav, et ringlemisprotsess *R — K — R* oleks mõttetu ja sisutu, kui ta kujutaks enesest ainult kaudset teed ühe rahaväärtuse vahetamiseks teise niisama suure rahaväärtuse vastu, näiteks 100 naelsterlingi vahetamiseks 100 naelsterlingi vastu. Võrratult lihtsam ja kindlam oleks aardekoguja meetod, kes hoiab oma 100 naelsterlingit enda käes, selle asemel et asetada nad ringlemise ohtu. Teiselt poolt, ükskõik kas kaupmees müüb oma 100 naelsterlingi eest ostetud puuvilla 110 naelsterlingi eest või peab selle ära andma 100 või isegi 50 naelsterlingi eest, igal juhul on kaupmehe raha läbinud isesuguse, omapärase liikumistee, hoopis teissuguse kui lihtsas kaubaringluses, kus näiteks talupoeg müüb vilja ja ostab sellest saadud rahaga riideid. Niisiis tuleb kõigepealt iseloomustada vormi erinevusi ringkäikude *R — K — R* ja *K — R — K* vahel. Sellega selgub ühtlasi sisuline erinevus, mis peitub nende vormi erinevuste taga.

Vaadakem esiteks, mis on neil mõlemal vormil ühist.

Mõlemad ringkäigud jagunevad ühesugusteks vastupidisteks faasideks, *K — R*, müük, ja *R — K*, ost. Mõlemas faasis on vastandatud needsamad kaks asja — kaup ja raha, ja kaks isikut samade majanduslike karaktermaskidega — ostja ja müüja. Mõlemad ringkäigud on samade vastupidiste faaside ühtsus ja mõlemal korral esineb see ühtsus kolme kontrahendi vahendusel, kellest üks ainult müüb, teine ainult ostab, kuna kolmas vaheldumisi ostab ja müüb.

Mis aga algusest peale eraldab teineteisest ringkäigud *K — R — K* ja *R — K — R*, on samade vastupidiste ringlemisfaaside ümberpöördud järjekord. Lihtne kaubaringlus algab müügiga ja lõpeb ostuga; raha ringlemine kapitalina algab ostuga ja

[2] «Rahaga ostetakse kaupu ja kaupadega ostetakse raha» (*Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, II osa, lk. 543).

lõpeb müügiga. Seal on kaup liikumise lähte- ja lõpp-punktiks, siin on selleks raha. Esimeses vormis on kogu protsessi vahendajaks raha, teises seevastu kaup.

Ringlemises $K — R — K$ muundub raha lõpuks kaubaks, mida kasutatakse tarbimisväärtusena. Niisiis on raha siin lõplikult kulutatud. Vastupidises vormis $R — K — R$ kulutab ostja seevastu raha selleks, et müüjana raha saada. Kauba ostmisel paiskab ta raha ringlusse, et seda sealt tagasi saada sellesama kauba müümise teel. Ta annab raha käest ainult varjatud tagamõttega seda jälle kätte saada. Niisiis on raha siin ainult avansseeritud[3].

Vormis $K — R — K$ vahetab üks ja seesama raha oma kohta kaks korda. Müüja saab ta ostjalt ja maksab ta teisele müüjale. Kogu protsess, mis algab raha saamisega kauba eest, lõpeb raha äraandmisega kauba eest. Vormis $R — K — R$ on lugu ümberpöördult. Mitte üks ja seesama raha, vaid üks ja seesama kaup vahetab siin kaks korda oma kohta. Ostja saab kauba müüja käest ja annab ta ära teise ostja kätte. Nagu lihtsas kaubaringluses on ühe ja sellesama raha kahekordse kohavahetuse tulemuseks tema lõplik üleminek ühe käest teise kätte, nii on siin ühe ja sellesama kauba kahekordse kohavahetuse tulemuseks raha tagasivoolamine oma lähtepunkti.

Raha tagasivoolamine oma lähtepunkti ei sõltu sellest, kas kaup müüakse kallimalt, kui osteti. See asjaolu mõjutab ainult tagasivoolava rahasumma suurust. Tagasivoolu nähtus ise toimub igal juhul, niipea kui ostetud kaup on edasi müüdud, järelikult kui ringkäik $R — K — R$ on täielikult lõpule viidud. See on järelikult meeltega tajutav vahe raha kui kapitali ringlemise ja raha kui lihtsalt raha ringlemise vahel.

Ringkäik $K — R — K$ on täiesti lõppenud, niipea kui ühe kauba müügist saadud raha on läinud teise kauba ostuks. Kui siin siiski toimub raha tagasivoolamine oma lähtepunkti, siis ainult kogu protsessi uuenemise või kordumise kaudu. Kui ma müün 3 naelsterlingi eest kvarteri vilja ja ostan nende 3 naelsterlingi eest riideid, siis on need 3 naelsterlingit minul lõplikult kulutatud. Mul ei ole nendega enam midagi tegemist. Nad kuuluvad riidekaupmehele. Kui ma müün nüüd teise kvarteri vilja, siis voolab raha tagasi minu kätte, kuid mitte esimese tehingu, vaid ainult selle kordumise tagajärjel. Raha läheb mul jälle käest, niipea kui lõpetan teise tehingu ja teen uue ostu. Ringlemises $K — R — K$ ei ole raha kulutamisel järelikult midagi tegemist raha tagasivoolamisega. Seevastu ringlemises $R — K — R$ on raha tagasivoolamine tingitud raha kulutamise enese laadist. Ilma selle tagasivoolamiseta on

[3] «Kui mingi asi ostetakse edasimüügiks, siis nimetatakse selleks kasutatud summat avansseeritud rahaks; kui aga asja ei osteta müügiks, siis võib öelda, et raha kulutatakse» *(James Steuart:* «Works» etc., edited by General Sir James Steuart, his son. London 1805, I kd., lk. 274).

kogu operatsioon luhtunud või protsess on pooleli ning alles lõpetamata, sest puudub protsessi teine faas — müümine, mis täiendab ja viib lõpule ostmise.

Ringkäigu $K — R — K$ lähtepunktiks on üks kaup, lõpp-punktiks aga teine kaup, mis lahkub ringlusest ja läheb tarbimisse. Selle ringkäigu lõpp-eesmärgiks on seega tarbimine, vajaduste rahuldamine, ühe sõnaga tarbimisväärtus. Ringkäik $R — K — R$ lähtub seevastu rahapoolusest ja pöördub lõpuks tagasi sellessesamasse poolusse. Tema edasiviivaks motiiviks ja määravaks otstarbeks on seega vahetusväärtus ise.

Lihtsas kaubaringluses on mõlemal poolusel üks ja seesama majanduslik vorm. Mõlemad on kaubad. Mõlemad on sealjuures võrdse väärtusega kaubad. Nad on aga kvalitatiivselt erinevad tarbimisväärtused, näiteks vili ja riided. Liikumise sisuks on siin produktide vahetus, mitmesuguste ainete vahetus, mis väljendavad ühiskondlikku tööd. Teisiti on lugu ringlemises $R — K — R$. Ta näib esimesel pilgul sisutuna, sest ta näib tautoloogiana. Mõlemal poolusel on sama majanduslik vorm. Mõlemad poolused on raha, järelikult pole nad kvalitatiivselt erinevad tarbimisväärtused, sest raha ju ongi kaupade muundunud kuju, milles nende erinevad tarbimisväärtused on kustutatud. Esmalt vahetada 100 naelsterlingit puuvilla vastu, siis jälle vahetada see puuvill 100 naelsterlingi vastu, niisiis kaudsel teel vahetada raha raha vastu, seesama sellesama vastu, — see näib nii tarbetu kui ka mõttetu toiminguna.[4] Üks rahasumma võib üldse erineda teisest rahasummast ainult suuruse poolest. Protsessi $R — K — R$ sisu ei tulene see-

[4] «Raha ei vahetata raha vastu», hüüab Mercier de la Rivière merkantilistide aadressil («L'Ordre Naturel et Essentiel des Sociétés Politiques», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, lk. 486). Ühes teoses, mis spetsiaalselt käsitleb «kaubandust» ja «spekulatsiooni», me loeme: «Kogu kaubandus seisab mitmet laadi asjade vahetuses; ja kasu (kas kaupmehele?) tulebki sellest mitmelaadsusest. Naela leiva vahetamine naela leiva vastu oleks täiesti kasutu... sellest soodne kontrast kaubanduse ja mängu vahel, sest viimases ainult vahetatakse raha raha vastu» (*Th. Corbet:* «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained». London 1841, lk. 5). Kuigi Corbet ei näe, et $R — R$, raha vahetus raha vastu, ei ole mitte ainult kaubanduskapitali, vaid üldse igasuguse kapitali iseloomulik ringlemisvorm, tunnistab ta vähemalt, et kaubanduse ühe liigi, nimelt spekulatsiooni puhul langeb see vorm mänguga ühte; siis tuleb aga MacCulloch ja leiab, et igasugune ost müügi jaoks on spekuleerimine, mistõttu kaob erinevus spekulatsiooni ja kaubanduse vahel. «Iga tehing, kus isik ostab mõne produkti selle edasimüümise eesmärgil, on tegelikult spekulatsioon» (*MacCulloch:* «A Dictionary Practical etc. of Commerce». London 1847, lk. 1009). Palju naiivsem on Pinto, Amsterdami börsi Pindaros: «Kaubandus on mäng (selle lause ta laenab Locke'ilt) ja santidega mängides ei saa midagi võita. Kui keegi pikema aja jooksul alati ja igaühe vastu võidaks, siis tuleks tal vabatahtlikult tagasi anda suurem osa oma kasust, et mängu otsast alata» (*Pinto:* «Traité de la Circulation et du Crédit». Amsterdam 1771, lk. 231).

pärast selle protsessi pooluste kvalitatiivsest erinevusest, sest nad mõlemad on raha, vaid ainult nende kvantitatiivsest erinevusest. Lõpptulemusena saadakse ringlusest rohkem raha kui sinna alguses pandi. 100 naelsterlingi eest ostetud puuvill müüakse näiteks edasi 100 + 10 naelsterlingi ehk 110 naelsterlingi eest. Selle protsessi täielik vorm on seega $R — K — R'$, kus $R' = R + \triangle R$, s. o. esialgselt avansseeritud rahasumma pluss teatav juurdekasv. Seda juurdekasvu ehk lisandit esialgsele väärtusele ma nimetan lisaväärtuseks (surplus value). Niisiis esialgselt avansseeritud väärtus mitte ainult säilib ringluses, vaid muudab sealjuures oma suurust, liidab endaga lisaväärtuse, s. o. kasvab [verwertet sich]. Ja see liikumine muudabki ta kapitaliks.

On küll samuti võimalik, et vormis $K — R — K$ mõlemad poolused K ja K, näiteks vili ja riided, on kvantitatiivselt erinevad väärtuse suurused. Talupoeg võib müüa oma vilja selle väärtusest kõrgemalt või osta riided nende väärtusest madalamalt. Omakorda võib riidekaupmees teda tüssata. Kuid seesugune väärtuste erinevus on selles ringlemisvormis täiesti juhuslik. See ringlemisvorm, vastandina protsessile $R — K — R$, ei kaota oma mõtet ega tähendust, kui mõlemad poolused, näiteks vili ja riided, on ekvivalentsed. Vastupidi, nende väärtuste võrdsus on siin protsessi normaalse käigu tingimuseks.

Ostu jaoks teostatava müügi kordamisele või uuendamisele, samuti sellele protsessile endale annab otstarbe ja ulatuse temast väljaspool olev lõpp-eesmärk, tarbimine, teatavate vajaduste rahuldamine. Seevastu müügi jaoks teostatava ostu puhul on algus ja lõpp üks ja seesama, nimelt raha, vahetusväärtus, ja juba selletõttu on see liikumine lõputu. Igatahes on R-st saanud $R + \triangle R$, 100 naelsterlingist on saanud 100 + 10 naelsterlingit. Kuid ainult kvalitatiivselt võetult on 110 naelsterlingit sama, mis 100 naelsterlingit, nimelt raha. Ja kvantitatiivselt võetult on 110 naelsterlingit niisama piiratud väärtussumma kui 100 naelsterlingit. Kui need 110 naelsterlingit kulutataks rahana, siis langeksid nad oma osast välja. Nad ei oleks siis enam kapital. Ringlusest kõrvaldatutena kivistuksid nad aardeks ja neile ei kasvaks enam juurde ühtki farthingit, seisku nad või viimsepäevani. Järelikult, kui juba on tegemist väärtuse kasvamisega, siis on 110 naelsterlingil samasugune vajadus kasvada kui 100 naelsterlingil, sest mõlemad on vahetusväärtuse piiratud väljendused, niisiis on mõlemal ühesugune kutsumus läheneda absoluutsele rikkusele suuremaks muutumise teel. Esialgselt avansseeritud 100 naelsterlingi väärtus erineb küll hetkeks ringlemises juurdekasvanud 10-naelsterlingilisest lisaväärtusest, aga see erinevus hajub kohe. Protsessi tulemusena ei saada kaht resultaati: ühel pool algväärtus 100 naelsterlingit ja teisel pool lisaväärtus 10 naelsterlingit, vaid saadakse üksainus väärtus, 110 naelsterlingit, mis on kasvuprotsessi alustamiseks

niisama sobivas vormis kui esialgsedki 100 naelsterlingit. Liikumine lõpeb rahaga, mis moodustab uue samasuguse liikumise alguse.[5] Niisiis igas üksikus ringkäigus, kus ost toimub müügi jaoks, moodustab selle ringkäigu lõpp iseenesest uue ringkäigu alguse. Lihtne kaubaringlemine — müük ostu jaoks — on vahend väljaspool ringlust asetseva lõpp-eesmärgi saavutamiseks, tarbimisväärtuste omandamiseks, vajaduste rahuldamiseks. Seevastu raha ringlemine kapitalina on eesmärk iseeneses, sest väärtuse kasvamine on võimalik ainult selles järjest uuenevas liikumises. Kapitali liikumine on seega piiritu.[6]

Selle liikumise teadliku kandjana saab rahaomanik kapitalistiks. Tema isik, või pigemini tema tasku, on selleks punktiks, kust raha väljub ja kuhu ta tagasi läheb. Selle ringlemise objektiivne sisu — väärtuse kasv — on kapitalisti subjektiivne eesmärk,

---

[5] «Kapital jaguneb... algkapitaliks ja kasumiks, kapitali juurdekasvuks... kuigi praktikas liidetakse see kasum otsekohe kapitaliga ja lastakse ühes sellega ringlusse» (*F. Engels:* «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie», «Deutsch-Französische Jahrbücher, herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx». Paris 1844, lk. 99). [*Ф. Энгельс:* «Очерки критики политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. II, стр. 306.]

[6] Aristoteles vastandab krematistikale ökonoomika. Ta lähtub ökonoomikast. Kuivõrd ökonoomika on omandamise kunst, piirdub see eluks vajalike ja kodule või riigile kasulike hüvede hankimisega. «Tõeline rikkus *(ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος)* koosnebki sellistest tarbimisväärtustest; sest seda laadi omandi hulk, millest jätkub heaks äraelamiseks, ei ole piiramatu. On aga olemas ka teissugune omandamise kunst, mida harilikult — ning õigusega — nimetatakse krematistikaks; sellele ei näi üldse olevat rikkuse ega omandi piiri. Kauplemine kaupadega *(ἡ καπηλική* tähendab sõna-sõnalt kauplemist elatustarvetega, ja Aristoteles valib selle vormi, sest tarbimisväärtus on siin domineeriv) ei kuulu oma loomult krematistikasse, sest vahetus hõlmab siin ainult neile enestele (ostjaile ja müüjaile) vajalikku.» Seepärast, arutleb ta edasi, oligi vahetuskaubandus esialgseks kaupadega kauplemise vormiks, kuid selle laienedes tekkis paratamatult raha. Raha leiutamisega pidi vahetuskaubandus paratamatult arenema kauplemiseks kaupadega, *καπηλική*, viimane, vastupidiselt oma esialgsele tendentsile, kujunes krematistikaks, rahategemise kunstiks. Krematistika erineb ökonoomikast sellega, et «ringlus on talle rikkuse allikaks *(ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημάτων μεταβολῆς)*. Ja raha ümber näib ta keerlevat, sest raha on seda laadi vahetuse algus ja lõpp *(τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν)*. Seepärast rikkus, mille poole krematistika püüab, on piiramatu. Iga kunst, mille eesmärk ei ole vahendiks, vaid viimseks lõpp-eesmärgiks, on piiramatu oma püüdes sellele lõpp-eesmärgile järjest lähemale jõuda, seevastu kunstid, mis taotlevad ainult vahendeid eesmärgi saavutamiseks, ei ole piiramatud, sest nende eesmärk ise seab neile piirid. Niisiis ei ole ka krematistika eesmärk piiratud, vaid selleks eesmärgiks on absoluutne rikastumine. Ökonoomikal on piir, kuid mitte krematistikal... esimene taotleb midagi rahast enesest erinevat, teine taotleb rahahulga suurenemist... Mõlema teineteisesse ülemineva vormi segiajamine on andnud mõnele põhjust arvata, nagu oleks raha hoidmine ja lõpmatu suurendamine ökonoomika lõpp-eesmärk» (*Aristoteles:* «De Republica», Bekkeri väljaanne, I raamat, ptk. 8 ja 9, mitmes kohas). [Vrd. «Политика Аристотеля», кн. I, стр. 22—26, в разных местах. Перевод Жебелева. СПБ. 1911.]

ja ainult sedavõrd, kuivõrd abstraktse rikkuse kasvav omastamine on tema operatsioonide ainus tõukemotiiv, funktsioneerib ta kapitalistina, s. o. personifitseerunud kapitalina, tahet ja teadvust omava kapitalina. Seepärast ei tule tarbimisväärtust kunagi vaadelda kapitalisti vahetu eesmärgina.[7] Samuti mitte üksikut kasumit, vaid ainult kasumisaamise lakkamatut liikumist.[8] See absoluutne rikastumistung, see kirglik väärtuse tagaajamine[9] on kapitalistil ühine aardekogujaga; kui aga aardekoguja on ainult arust lage kapitalist, siis kapitalist on ratsionaalne aardekoguja. Väärtuse vahetpidamatu suurenemise, mida aardekoguja taotleb, püüdes raha ringlemisest päästa[10], saavutab targem kapitalist sel teel, et ta paneb raha järjest uuesti ringlema[10a].

Iseseisvad vormid, rahavormid, mida kaupade väärtus omandab lihtsas ringlemises, ainult vahendavad kaubavahetust ja kaovad liikumise lõpptulemuses. Seevastu ringlemises $R — K — R$ funktsioneerivad mõlemad, kaup ja raha, ainult väärtuse enese erinevate olemasolu viisidena, — raha ta üldise, kaup ta erilise, niiütelda vaid maskeeritud olemasolu viisina.[11] Väärtus läheb järjest üle ühest vormist teise, ilma et ta selles liikumises kaoks, ja muundub seega automaatseks subjektiks. Kui me fikseerime neid erilisi avaldumisvorme, mida isekasvav väärtus vaheldumisi omandab oma elu ringkäigus, siis saame järgmised definitsioonid: kapital on raha, kapital on kaup[12]. Tegelikult aga saab väärtus siin sub-

---

[7] «Kaubad (siin tarbimisväärtuste mõttes) ei ole tööstuskapitalistile lõppeesmärgiks... tema lõpp-eesmärgiks on raha» (*Th. Chalmers:* «On Political Economy etc.», 2. trükk, Glasgow 1832, lk. 165, 166).

[8] «Kaupmees ei pea saadud kasumit peaaegu millekski, vaid taotleb alati tulevast kasu» (*A. Genovesi:* «Lezioni di Economia Civile» (1765). *Custodi* itaalia majandusteadlaste väljaanne, Parte Moderna, VIII kd., lk. 139).

[9] «Kustutamatu kasumikirg, auri sacra fames [püha kullajanu], iseloomustab alati kapitalistide tegevust» (*MacCulloch:* «The Principles of Political Economy». London 1830, lk. 179). See seisukoht ei takista muidugi sedasama MacCullochit ja tema kaaslasi teoreetiliste raskuste puhul, näiteks ületootmise käsitlemisel, muutmast sedasama kapitalisti heaks pürjeliks, kes tahab ainult tarbimisväärtusi ja keda vaevab otse libahundi-isu saabaste, kübarate, munade, puuvillase riide ja muude väga tavaliste tarbimisväärtuse liikide järele.

[10] «Σώζειν» [«päästma»] on kreeklastel iseloomulik väljendus aardekogumise kohta. Ka ingliskeelne «to save» tähendab ühtaegu «päästma» ja «kokku hoidma».

[10a] «Lõpmatuse, mida asjad ei saavuta edasi liikudes, saavutavad nad ringeldes» (*Galiani* [«Della Moneta», II r., *Custodi* väljaandes «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica», III kd., Milano 1803, lk. 156]).

[11] «Mitte mingi materiaalne ese ei moodusta kapitali, vaid selle eseme väärtus» (*J. B. Say:* «Traité d'Économie Politique», 3. trükk, Paris 1817, II kd., lk. 429).

[12] «Ringlev raha [currency] (!), mida tarvitatakse tootlikul otstarbel, on kapital» (*MacLeod:* «The Theory and Practice of Banking». London 1855, I kd., 1. ptk., lk. 55). «Kapital on kaubad» (*James Mill:* «Elements of Political Economy». London 1821, lk. 74).

jektiks teatavas protsessis, milles ta ise muudab oma suurust alatises raha- ja kaubavormi vaheldumises, tõukab end lisaväärtusena eemale iseenesest kui esialgsest väärtusest, ja kasvab ise. Sest liikumine, milles ta kasvatab lisaväärtust, on tema enda liikumine, tema kasvamine on seega isekasvamine. Ta on omandanud maagilise võime: luua väärtust selle tõttu, et ta ise on väärtus. Ta toob elusaid poegi või vähemalt muneb kuldmune.

Isekasvava subjektina selles protsessis, kus ta kord omandab, kord kaotab rahavormi ja kaubavormi, ise aga selles vaheldumises püsib ja kasvab, vajab väärtus kõigepealt iseseisvat vormi, millega saaks konstateerida ta samasust tema enesega. Ja see vorm on tal ainult raha näol. Raha on seega iga väärtuskasvuprotsessi lähte- ja lõpp-punktiks. Väärtus oli algul 100 naelsterlingit, nüüd on ta 110 naelsterlingit jne. Aga raha ise on siin ainult üks väärtuse vorme, sest neid vorme on kaks. Omandamata kaubavormi ei saa raha muunduda kapitaliks. Seega ei esine raha siin kaupade suhtes poleemiliselt, nagu aardekogumise puhul. Kapitalist teab, et kõik kaubad, kui närustena nad ka välja ei näeks ja kui halvasti nad ka ei lehkaks, on tões ja vaimus raha, seesmiselt ümberlõigatud juudid, ja pealegi veel imerohi selleks, et teha rahast veel rohkem raha.

Kui kaupade väärtus nende tarbimisväärtuse vastandina sai lihtsas ringlemises parimal juhul iseseisva rahavormi, siis osutub ta siin äkitselt isearenevaks, iseliikuvaks substantsiks, ning raha ja kaup on ainult tema vormid. Ja enamgi. Kaubasuhete väljendamise asemel astub ta nüüd nii-ütelda eravahekorda iseenesega. Esialgse väärtusena erineb ta iseenesest kui lisaväärtusest nagu jumal-isa erineb iseenesest kui jumalast-pojast; mõlemad on ühevanused ja moodustavadki tegelikult üheainsa isiku, sest ainult 10-naelsterlingilise lisaväärtuse kaudu saavad avansseeritud 100 naelsterlingit kapitaliks; niipea kui nad selleks on saanud, kui on sündinud poeg ja poja läbi isa, kaob jälle erinevus nende vahel ja mõlemad on üks, 110 naelsterlingit.

Väärtus saab seega iseliikuvaks väärtuseks, iseliikuvaks rahaks ja sellisena kapitaliks. Ta tuleb ringlusest, läheb sinna tagasi, säilib ja suureneb seal, tuleb sealt suuremana tagasi ja alustab uuesti sedasama ringkäiku.[13] $R — R'$, rahasünnitav raha — money which begets money — nii kõlab kapitali kirjeldus ta esimeste tõlgitsejate, merkantilistide suus.

Osta, et müüa, või täpsemalt, osta, et müüa kallimalt, $R — K — R'$, on pealtnäha küll ainult ühele kapitaliliigile, kaupmehekapitalile omane vorm. Kuid ka tööstuskapital on raha, mis muundub kaubaks ja kauba müügi kaudu muundub uuesti suuremaks

[13] «Kapital... pidevalt paljunev väärtus» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», I kd., lk. 88, 89). [Vrd. *Симонд де Сисмонди:* «Новые начала политической экономии», том I, Соцэкгиз, 1936 г., стр. 185.]

rahahulgaks. Toimingud, mis võivad aset leida ostu ja müügi vahel, väljaspool ringlemissfääri, ei muuda sugugi seda liikumisvormi. Lõpuks, protsente kandvas kapitalis esineb ringlemine $R — K — R'$ lühendatult, tema tulemus esineb ilma vahelülita, niiütelda lapidaarses stiilis: $R — R'$, s. o. rahahulk, mis võrdub suurema rahahulgaga, väärtus, mis on suurem iseenesest.

Seega on $R — K — R'$ tegelikult kapitali üldvalem, nii nagu kapital otseselt esineb ringlemissfääris.

2. ÜLDVALEMI VASTUOLUD

Ringlemisvorm, kus raha muundub kapitaliks, on vastuolus kõikide varem arendatud seadustega kauba, väärtuse, raha ja ringluse enda loomuse kohta. Lihtsast kaubaringlusest eraldab teda nendesama kahe vastupidise protsessi, müügi ja ostu, ümberpöördud järjestus. Mis imeväel suudab aga säärane puhtformaalne erinevus muuta nende protsesside loomust?

Veel enamgi. See ümberpöördud järjestus on olemas ainult ühele kolmest üksteisega kauplevast ärisõbrast. Kapitalistina ostan ma kauba *A*-lt ja müün selle edasi *B*-le, kuna lihtsa kaubaomanikuna ma müün kauba *B*-le ja ostan siis kauba *A*-lt. Ärisõprade *A* ja *B* silmis pole seda vahet olemas. Nad esinevad ainult kaupade ostjana ja müüjana. Mina ise esinen nende suhtes mõlemal juhul lihtsa rahaomanikuna või kaubaomanikuna, ostjana või müüjana; sealjuures esinen ma kummaski järjestuses ühe isiku suhtes ainult ostjana ja teise isiku suhtes ainult müüjana, ühe suhtes ainult rahana ja teise suhtes ainult kaubana; ei ühe ega teise suhtes ei esine ma aga kapitalina, kapitalistina ega millegi esindajana, mis oleks enam kui raha või enam kui kaup või mis võiks avaldada teissugust mõju kui raha või kaup. Minu silmis moodustavad ost *A*-lt ja müük *B*-le järjestatud rea. Kuid side mõlema toimingu vahel on olemas ainult minu jaoks. *A*-l ei ole mingit tegemist minu ja *B* vahelise tehinguga, samuti pole *B*-l tegemist minu ja *A* vahelise tehinguga. Kui ma tahaksin neile selgeks teha, et mul on eriline teene, sest et ma olen järjekorra ümber pööranud, siis tõestaksid nad mulle, et ma eksin järjekorra enese suhtes ja et kogu tehing ei alanud ostuga ega lõppenud müügiga, vaid, ümberpöördult, algas müügiga ja lõppes ostuga. Tõepoolest, mu esimene toiming, ost, oli *A* seisukohast müük, kuna mu teine toiming, müük, oli *B* seisukohast ost. Sellega mitte rahule jäädes seletaksid *A* ja *B*, et kogu see järjestus on ülearune hookuspookus. *A* oleks võinud müüa oma kauba otse *B*-le ja *B* oleks võinud osta otse *A*-lt. Sellega muutub kogu tehing hariliku kaubaringluse ühekülgseks toiminguks, *A* seisukohast lihtsaks müügiks ja *B* seisukohast lihtsaks ostuks. Järjestuse ümberpööramisega pole me järelikult jõudnud lihtsa kaubaringluse sfäärist kaugemale ja

peame pigemini uurima, kas selle sfääri loomus lubab temas ringlevate väärtuste kasvu ning seega lisaväärtuse tekkimist.

Võtame ringlemisprotsessi sel kujul, millena ta kujutab enesest lihtsat kaubavahetust. Nii on lugu iga kord, kui mõlemad kaubaomanikud teineteiselt kaupu ostavad ja kui nende vastastikuste rahaliste kohustuste bilanss maksetähtpäeval tasakaalustub. Raha on siin arvestusrahaks, ta väljendab kaupade väärtust nende hindades, ei esine aga kaupade eneste suhtes esemlikult. On selge, et niikaua kui jutt on tarbimisväärtusest, võivad mõlemad vahetajad kasu saada. Kumbki võõrandab kauba, mis talle tarbimisväärtusena on kasutu, ja saab kauba, mida ta tarbimiseks vajab. Kuid see kasusaamine ei tarvitse sellega piirduda. *A*, kes müüb veini ja ostab vilja, toodab võib-olla enam veini, kui viljakasvataja *B* suudaks seda toota võrdse tööajaga ja, vastupidi, viljakasvataja *B* võib-olla toodab võrdse tööajaga enam vilja, kui seda suudaks toota viinamarjakasvataja *A*. *A* saab järelikult sellesama vahetusväärtuse eest enam vilja ja *B* enam veini kui kumbki neist oleks saanud ilma vahetuseta, tootes iseendale nii veini kui ka vilja. Tarbimisväärtuse seisukohast võib seega ütelda, et «vahetus on tehing, mis on mõlemale poolele kasulik»[14]. Teisiti on lood vahetusväärtusega. «Mees, kellel on palju veini, kuid pole vilja, teeb tehingu mehega, kellel on palju vilja, kuid pole veini, ja nende vahel toimub vahetus: nisu 50 ühiku väärtuses vahetatakse veini vastu samuti 50 ühiku väärtuses. See vahetus ei kujuta enesest vahetusväärtuse suurendamist ei ühele ega teisele mehele, sest juba enne vahetust omas kumbki neist väärtust, mis oli võrdne selles operatsioonis saadud väärtusega.»[15] Asi ei muutu sugugi, kui raha astub ringlemisvahendina kaupade vahele ning ostuakt eraldub tajutavalt müügiaktist[16]. Kaupade väärtus väljendub nende hindades enne, kui nad astuvad ringlusse, järelikult on väärtus ringluse eeldus, mitte aga ta tulemus.[17]

Abstraktselt võttes, s. o. jättes kõrvale asjaolud, mis ei tulene lihtsa kaubaringluse immanentsetest seadustest, me leiame, et peale ühe tarbimisväärtuse asendamise teisega ei toimu kaubaringluses midagi muud kui metamorfoos, kauba lihtne vormivahetus. Üks ja seesama väärtus, s. o. üks ja seesama hulk asjas-

[14] «Vahetus on imeline tehing, mis on mõlemale kontrahendile alati (!) kasulik» (*Destutt de Tracy:* «Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris 1826, lk. 68). Sama raamat ilmus hiljem pealkirjaga «Traité d'Économie Politique».

[15] *Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, II osa, lk. 544.

[16] «Iseenesest on täiesti ükskõik, kas üks neist väärtustest on raha või mõlemad on harilikud kaubad» (*Mercier de la Rivière,* sealsamas, lk. 543).

[17] «Kontrahendid ei määra väärtust; viimane tehakse kindlaks juba enne tehingut» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 906).

tatud ühiskondlikku tööd, püsib ühe ja sellesama kaubaomaniku käes algul kauba kujul, siis raha kujul, milleks kaup muundub, ja lõpuks kauba kujul, milleks raha uuesti muundub. See vormivahetus ei sisalda väärtuse suuruse muutumist. Muutus aga, mis toimub selles protsessis kauba väärtuse enesega, piirdub ta rahavormi muutumisega. Rahavorm on algul olemas müügiks pakutava kauba hinnana, siis teatava rahasummana, mis aga juba varem oli väljendatud hinnas, ja lõpuks teatud ekvivalentse kauba hinnana. See vormivahetus sisaldab iseenesest niisama vähe väärtuse suuruse muutumist kui viienaelase pangatähe vahetamine soveräänideks, poolsoveräänideks ja šillingiteks. Niisiis, kuna kauba ringlemine põhjustab ainult tema väärtuse vormivahetust, põhjustab ta, juhul kui nähtus esineb puhtal kujul, ainult ekvivalentide vahetust. Seepärast isegi vulgaarne majandusteadus, nii vähe kui ta aimabki, mis on väärtus, eeldab iga kord, kui ta omal viisil tahab vaadelda seda nähtust puhtal kujul, et nõudmine ja pakkumine end vastastikku katavad, s. o. et nende mõju hoopis kaob. Järelikult, kui mõlemad vahetajad võivad kasu saada tarbimisväärtuse seisukohalt, siis ei või nad ometi mõlemad kasu saada vahetusväärtuse seisukohalt. Siin valitseb pigemini reegel: «Kus on võrdsus, seal pole kasu.»[18] Kaupu võib küll müüa nende väärtusest kõrvalekalduvate hindadega, aga see kõrvalekaldumine on kaubavahetuse seaduse rikkumine.[19] Kaubavahetus puhtal kujul on ekvivalentide vahetus ega võimalda järelikult rikastuda väärtuse suurenemise arvel.[20]

Katsetes kujutada kaubaringlust lisaväärtuse allikana peitub seega enamasti quid pro quo, tarbimisväärtuse ja vahetusväärtuse segiajamine. Nii näiteks Condillacil: «Pole õige, et kaubavahetuses vahetatakse võrdne väärtus võrdse vastu. Vastupidi. Kumbki lepinguosaline annab alati väiksemat väärtust suurema vastu... Kui tegelikult vahetataks alati võrdseid väärtusi, siis kumbki lepinguosaline ei saaks mingit kasu. Ometi saavad mõlemad kasu, või vähemalt peaksid kasu saama. Mispärast? Asjade väärtus seisab ainult nende vahekorras meie tarvetega. Mis ühele on rohkem, see on teisele vähem ja ümberpöördult... Ei tohiks oletada, et me pakuksime müüa omaenda tarbimiseks hädavajalikke asju... Me tahame ära anda meile kasutu asja, et saada

[18] «Dove è egualità, non è lucro» (*Galiani:* «Della Moneta», *Custodi* kogumikus [«Scrittori Classici Italiani di Economia Politica»], IV kd., Parte Moderna, lk. 244).

[19] «Vahetus saab ebasoodsaks ühele poolele, kui mingi kõrvaline asjaolu vähendab hinda või ajab seda liiga kõrgeks: siis on võrdsus rikutud, kuid ainult selle kõrvalise põhjuse, mitte vahetuse enese tõttu» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 904).

[20] «Vahetus on oma loomult võrdsusleping, mis annab ühe väärtuse eest teise temaga võrdse väärtuse. Järelikult ei ole ta rikastumise vahend, sest siin antakse niisama palju kui saadakse» (*Le Trosne,* sealsamas, lk. 903).

vajaliku; tahame anda vähem rohkema eest... Oli loomulik järeldada, et vahetuses antakse võrdne väärtus võrdse väärtuse vastu, kui kummagi vahetatud asja väärtus oli võrdne ühe ja sellesama rahahulgaga... Peab aga arvestama veel üht asja: tekib küsimus, kas me mõlemad ei vaheta liigset millegi vajaliku vastu.»[21] Me näeme, et Condillac mitte ainult ajab segi tarbimisväärtuse ja vahetusväärtuse, vaid otse lapsikult toob arenenud kaubatootmisega ühiskonna asemele säärase korra, kus tootja toodab ise oma elatusvahendeid ja annab ringlusse ainult oma tarvituse ülejäägi, s. o. liigse[22]. Sellest hoolimata kordavad kaasaegsed majandusteadlased sageli Condillaci argumenti, eriti siis, kui on vaja kujutada kaubavahetuse arenenud vormi, kaubandust, lisaväärtuse allikana. «Kaubandus», öeldakse näiteks, «lisab produktidele väärtust, sest samadel produktidel on tarbijate käes suurem väärtus kui tootjate käes, ja sellepärast tuleb kaubandust vaadelda sõna tõsises mõttes (strictly) kui tootmisakti.»[23] Kuid kaupu ei maksta kinni kaks korda, üks kord nende tarbimisväärtust ja teine kord nende väärtust. Ja kui kauba tarbimisväärtus on ostjale kasulikum kui müüjale, siis kauba rahavorm on müüjale kasulikum kui ostjale. Kas ta vastasel korral müükski kaupa? Seepärast võiks niisama hästi öelda, et ostja teostab sõna tõsises mõttes (strictly) «tootmisakti», kui ta näiteks muudab rahaks kaupmehe sukad.

Kui vahetatakse üksteise vastu kaupu või kaupu ja raha, mis on võrdse vahetusväärtusega, seega ekvivalendid, siis ei saa ilmselt keegi sellest ringlemisest rohkem väärtust välja võtta, kui ta sinna on pannud. Sel juhul ei teki lisaväärtust. Kaupade ringlemisprotsess puhtal kujul nõuabki ekvivalentide vahetamist. Kuid tegelikult ei arene asjad puhtal kujul. Seepärast eeldame mitteekvivalentide vahetamist.

Igatahes seisab kaubaturul kaubaomaniku vastas ainult kaubaomanik; võim, mis neil isikuil on teineteise üle, on ainult nende kaupade võim. Kaupade aineline erinevus on vahetuse aineliseks motiiviks ja teeb kaubaomanikud vastastikku sõltuvaks teinetei-

---

[21] *Condillac:* «Le Commerce et le Gouvernement» (1776), Daire'i ja Molinari väljaandes «Mélanges d'Économie Politique», Paris 1847, lk. 267 ja 291.

[22] Le Trosne vastab seepärast oma sõbrale Condillacile väga õieti: «Väljakujunenud ühiskonnas ei ole midagi liigset» [«De l'Intérêt Social», lk. 907]. Ühtlasi õrritab ta teda märkusega, et «kui mõlemad vahetajad saavad ühevõrra rohkem sellest, mis nad annavad, siis saavad nad mõlemad ühepalju» [sealsamas, lk. 904]. Just sellepärast, et Condillacil ei ole veel vähimatki aimu vahetusväärtuse loomusest, ongi ta sobivaks autoriteediks härra prof. Wilhelm Roscherile viimase lapsikute mõistete loomisel. Vaata W. Roscheri «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage. 1858.

[23] *S. P. Newman:* «Elements of Political Economy». Andover and New York 1835, lk. 175.

sest, sest kummagi käes ei ole oma tarbimise objekti ja kummagi käes on teise tarbimise objekt. Peale kaupade tarbimisväärtuste ainelise erinevuse on kaupade vahel veel olemas ainult üks erinevus: erinevus nende naturaalvormi ja muundunud vormi vahel, kauba ja raha vahel. Niisiis erinevad kaubaomanikud üksteisest ainult kui müüjad, kaupade omanikud, ja kui ostjad, raha omanikud.

Oletame nüüd, et mingi seletamatu eesõigus võimaldab müüjal müüa kaupu nende väärtusest kallimalt, 110-ga, kui nende väärtus on 100, niisiis 10%-se nominaalse hinnalisandiga. Müüja saab seega lisaväärtuse, mille suurus on 10. Aga pärast seda kui ta oli olnud müüja, saab ta ostjaks. Kolmas kaubaomanik seisab nüüd müüjana tema vastas ja kasutab omakorda eesõigust müüa kaupa 10% kallimalt. Meie kaubaomanik on müüjana võitnud 10, et ostjana kaotada samuti 10.[24] Kogu asi lõpeb tegelikult sellega, et kõik kaubaomanikud müüvad üksteisele oma kaupu nende väärtusest 10% kallimalt, mis on täiesti võrdne sellega, nagu oleksid nad müünud kaupu vastavalt nende väärtusele. Seesugune kaupade üldine nominaalne hinnalisand on täiesti samasuguse mõjuga, nagu näiteks kaubaväärtuste hindamine kulla asemel hõbedas. Rahanimed, s. o. kaupade hinnad kasvaksid, kuid nende väärtuse vahekorrad jääksid muutumata.

Oletame ümberpöördult, et ostjal on eesõigus osta kaupu nende väärtusest odavamalt. Siin ei tarvitse isegi meelde tuletada, et ostja saab omakorda müüjaks. Ta oli müüja, enne kui ta ostjaks sai. Müüjana on ta juba 10% kaotanud, enne kui ta ostjana 10% võitis.[25] Kõik jääb vanaviisi.

Lisaväärtuse tekkimist ja seega raha muundumist kapitaliks ei saa järelikult seletada ei sellega, et müüjad müüvad oma kaupu nende väärtusest kallimalt, ega sellega, et ostjad ostavad neid nende väärtusest odavamalt.[26]

Probleemi ei lihtsusta sugugi see, et tuuakse salaja sisse võõraid vahekordi, kui näiteks öeldakse koos kolonel Torrensiga: «Tegelik nõudmine seisab tarbijate võimes ja kalduvuses (!) anda otsese või kaudse vahetuse teel kaupade eest suuremat hulka

[24] «Produkti nominaalväärtuse kõrgendamisega ... ei saa müüjad rikkamaks ... sest täpselt samapalju kui nad võidavad müüjatena, kaotavad nad ostjatena» («The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.». London, 1797, lk. 66).

[25] «Kui ollakse sunnitud müüma 18 livre'i eest teatud produktide hulka, mille väärtus on 24 livre'it, siis, tarvitades ostmiseks sellesama raha, saadakse 18 livre'i eest samuti see, mis varem maksis 24 livre'it» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 897).

[26] «Ükski müüja ei saa pidevalt tõsta oma kaupade hindu, kui ta ei lepi ühtlasi vajadusega maksta niisama pidevalt kallimat hinda teiste müüjate kaupade eest; selsamal põhjusel ei saa ükski tarbija pidevalt odavama hinnaga osta, kui ta ei lepi ühtlasi vajadusega vähendada vastavalt nende asjade hindu, mis tema müüb» (*Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, II osa, lk. 555).

kõiki kapitali koostusosasid, kui nende kaupade tootmine maksab.»[27] Ringluses seisavad tootjad ja tarbijad üksteise vastas ainult müüjatena ja ostjatena. Väide, et lisaväärtus tekib tootjatele sellest, et tarbijad maksavad kaupade eest nende väärtusest kallimalt, tähendab ainult järgmise lihtsa teesi maskeerimist: kaubaomanikul kui müüjal on eesõigus müüa kallimalt. Müüja on ise tootnud oma kauba või esindab selle tootjat, kuid ostja on samuti ise tootnud oma rahas väljendatud kauba või esindab selle tootjat. Seega seisab üks tootja teise vastas. Neid eraldab vaid see, et üks ostab ja teine müüb. Meid ei vii sammugi edasi see, et kaubaomanik tootja nime all müüb kauba selle väärtusest kallimalt ja et ta tarbija nime all kauba eest kallimalt maksab.[28]

Need, kes järjekindlalt esindavad illusiooni, et lisaväärtus tekib nominaalsest hinnalisandist või müüja eesõigusest kaupu liiga kallilt müüa, eeldavad sellega klassi olemasolu, kes ainult ostab ja ei müü, järelikult ka ainult tarbib ja ei tooda. Säärase klassi olemasolu on sellelt seisukohalt, milleni me seni oleme jõudnud, lihtsa ringluse seisukohalt, alles seletamata. Kuid rutakem ette. Raha, millega säärane klass pidevalt ostab, peab talle pidevalt juurde voolama kaubaomanikelt enestelt — ilma vahetuseta, mitte millegi eest, mingi õiguse või seadusliku vägivalla alusel. Müüa sellele klassile kaupu nende väärtusest kallimalt tähendaks ainult muidu antud raha osaliselt jälle tagasi petta.[29] Nii näiteks maksid Väike-Aasia linnad vanale Roomale iga-aastast rahalist andamit. Selle rahaga ostis Rooma neilt kaupu ja maksis kõrget hinda. Väike-aasialased pügasid roomlasi, võttes oma vallutajailt osa sellest andamist kaubandusega tagasi. Aga ometi said pügada väike-aasialased. Nende kaupade eest maksti neile ikkagi nende oma rahaga. See meetod ei kõlba rikastumiseks ega lisaväärtuse moodustamiseks.

Jäägem seepärast kaubavahetuse piiridesse, kus müüjad on ostjad ja ostjad on müüjad. Meie kimbatus tuleb võib-olla sellest, et me käsitlesime isikuid ainult personifitseerunud kategooriatena, mitte aga individuaalselt.

Kaubaomanik *A* võib olla nii nutikas kelm, et tõmbab oma ametivendadel *B*-l või *C*-l naha üle kõrvade, kuna nemad ei

[27] *R. Torrens:* «An Essay on the Production of Wealth». London 1821, lk. 349.

[28] «Mõte, et kasumi maksavad kinni tarbijad, on kindlasti täielikult absurdne. Kes on need tarbijad?» (*G. Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, lk. 183).

[29] «Kui mõne mehe kaubal ei ole minekut, kas siis härra Malthus soovitab talle anda raha mõnele teisele isikule, et see temalt kaupu ostaks?» küsib keegi pahandatud rikardolane Malthuselt, kes, niisamuti nagu ta õpilane papp Chalmers ülistab ainult-ostjate ehk tarbijate klassi majanduslikku tähtsust. Vaata: «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.». London 1821, lk. 55.

suuda kõigest heast tahtmisest hoolimata samaga tasuda. *A* müüb *B*-le veini 40 naelsterlingi väärtuses ja saab vahetusena vilja 50 naelsterlingi väärtuses. *A* on muutnud oma 40 naelsterlingit 50 naelsterlingiks, teinud väiksemast rahahulgast suurema rahahulga ja muutnud oma kauba kapitaliks. Vaadelgem asja lähemalt. Enne vahetust oli *A* käes 40 naelsterlingi eest veini ja *B* käes 50 naelsterlingi eest vilja, koguväärtuses 90 naelsterlingit. Pärast vahetust on meil seesama 90-naelsterlingiline koguväärtus. Ringlev väärtus ei ole suurenenud ainsagi aatomi võrra, muutunud on ainult tema jaotus *A* ja *B* vahel. Ühel poolel esineb lisaväärtusena seesama, mis teisel poolel on puuduv väärtus; ühel poolel esinev pluss on teisele poolele miinuseks. Seesama tulemus oleks olnud ka siis, kui *A* oleks vahetuse varjava vormita lihtsalt varastanud *B*-lt 10 naelsterlingit. Ilmselt ei saa suurendada ringlevate väärtuste summat nende jaotuse muutmise teel, just nagu juut ei suurenda antud maa väärismetallide hulka sellega, et ta müüb kuninganna Anna aegse farthingi ühe guinee eest. Ühe maa kapitalistide klass kui tervik ei või iseenese kulul rikastuda.[30]

Võime seda käänata ja väänata kuidas tahes, kuid lõpptulemus jääb samaks. Kui vahetatakse ekvivalente, siis ei teki lisaväärtust ja kui vahetatakse mitte-ekvivalente, siis samuti ei teki lisaväärtust.[31] Ringlemine ehk kaubavahetus ei loo mingit väärtust.[32]

Seega me mõistame, miks kapitali populaarsed ja nii-ütelda veeuputuse-eelsed vormid, kaubanduskapital ja liigkasukapital jäävad esialgu täiesti puutumata meie analüüsist, mis uurib kapitali põhivormi, seda vormi, mis määrab kaasaegse ühiskonna majandusliku organisatsiooni.

Päris kaubanduskapitalis avaldub kõige puhtamal kujul vorm $R — K — R'$, ostmine selleks, et kallimalt müüa. Teiselt poolt toimub kogu kaubanduskapitali liikumine ringlemissfääri piirides.

---

[30] Destutt de Tracy, hoolimata sellest, aga võib-olla just sellepärast, et ta oli Membre de l'Institut [Instituudi liige], oli vastupidisel arvamisel. Tööstuskapitalistid, ütleb ta, saavad kasu sellest, et «nad müüvad kõiki kaupu kallimalt, kui nende tootmine maksis. Ja kellele nad müüvad? Kõigepealt üksteisele» («Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris 1826, lk. 239).

[31] «Kahe võrdse väärtuse vahetus ei suurenda ega vähenda ühiskonnas olemasolevate väärtuste koguhulka. Kahe ebavõrdse väärtuse vahetus... ei muuda samuti ühiskondlike väärtuste summat, kuigi lisandab ühe isiku varandusele seda, mis ta võtab teise isiku varandusest» (*J. B. Say:* «Traité d'Économie Politique». Paris 1817, II kd., lk. 443, 444). Say laenab selle lause peaaegu sõna-sõnalt füsiokraatidelt, kusjuures ta muidugi ei hooli põrmugi selle järeldustest. Kuidas ta on kasutanud omaenese «väärtuse» suurendamiseks füsiokraatide teoseid, mis tema ajal olid unarusse jäänud, see nähtub järgmisest näitest. Monsieur Say «kuulsaim» väide: «produkte saab osta ainult produktide eest» (sealsamas, II kd., lk. 441) kõlab füsiokraatlikus originaalis: «produktide eest saab maksta ainult produktidega» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 899).

[32] «Vahetus ei lisanda produktidele mingit väärtust» (*S. Wayland:* «The Elements of Political Economy». Boston 1843, lk. 169).

Kuna aga on võimatu seletada raha muundumist kapitaliks ja lisaväärtuse tekkimist ainult ringluse enese kaudu, siis ilmneb, et kaubanduskapitali olemasolu on võimatu, kui vahetatakse ekvivalente[33]; seega saab kaubanduskapitali tuletada ainult ostvate ja müüvate kaubatootjate kahekordsest tüssamisest parasiitlikult nende vahele pugeva kaupmehe poolt. Ses mõttes ütleb Franklin: «Sõda on röövimine, kaubandus on pettus.»[34] Kui kaubanduskapitali suurenemist tahetakse seletada teisiti kui ainult kaubatootjate petmisega, siis oleks selleks tarvis pikka rida vahelülisid, mis veel täiesti puuduvad siin, kus meie ainsaks eelduseks on kaubaringlus ja selle lihtsad momendid.

See, mis me ütlesime kaubanduskapitalist, on veel enam kehtiv liigkasukapitali kohta. Kaubanduskapitalis on mõlemad poolused — turule paisatav raha ja turult tagasisaadav rohkenenud raha, — vähemalt vahendatud ostu ja müügi kaudu, ringlemisliikumise kaudu. Liigkasukapitalis on vorm $R — K — R'$ vahenduse ärajätmisega lühendatud poolusteks $R — R'$, s. o. rahaks, mis vahetatakse suurema rahahulga vastu; see vorm on raha loomusega vastuolus ja seega kaubavahetuse seisukohalt seletamatu. Seepärast ütleb Aristoteles: «Krematistikat on kaht liiki, milledest üks kuulub kaubandusse ja teine ökonoomikasse; viimane on vajalik ja kiiduväärne, esimene aga rajaneb ringlusel ja on õigusega hukkamõistetav (sest ta ei põhine asjade loomusel, vaid vastastikusel pettusel). Liigkasuvõtmist vihatakse seepärast täie õigusega, sest raha on siin ise tuluallikaks ja teda ei kasutata selleks, milleks ta leiutati. Raha ju tekkis kaubavahetuse tarbeks, protsent aga teeb rahast enam raha. Sellest ka tema nimi («τόκος», «protsent» ja «sünnitatu»). Sest sünnitatud on sünnitajate sarnased. Protsent aga on raha rahast, nii et kõigist tulundusharudest on tema kõige loomuvastasem.»[35]

Oma uurimuse edasises käigus me leiame, et nii kaubanduskapital kui ka protsente kandev kapital on tuletatud vormid; ühtlasi näeme, miks nad ajalooliselt tekivad enne kapitali kaasaegset põhivormi.

Me nägime, et lisaväärtus ei saa tekkida ringlusest ja et järelikult lisaväärtuse tekkimisel peab ringluse taga toimuma miski,

[33] «Muutumatute ekvivalentide valitsemise puhul oleks kaubandus võimatu» (*G. Opdyke*: «A Treatise on Political Economy». New York 1851, lk. 66—69). «Reaalväärtuse ja vahetusväärtuse erinevuse aluseks on üks tõsiasi, nimelt see, et asja väärtus erineb kaubanduses tema eest antavast niinimetatud ekvivalendist, s. o. et see ekvivalent polegi ekvivalent» (*F. Engels*: «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie», «Deutsch-Französische Jahrbücher». Paris 1844, lk. 95, 96). [*Ф. Энгельс:* «Очерки критики политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. II, стр. 302.]

[34] *Benjamin Franklin:* Works, II kd., Sparks'i väljaanne, «Positions to be examined concerning National Wealth», lk. 376.

[35] *Aristoteles:* «De Republica», I r., ptk. 10 [lk. 17]. [Vrd. «Политика Аристотеля», кн. I, стр. 28, § 23. Перевод Жебелева, СПБ. 1911.]

mis on ringluses eneses nähtamatu.[36] Kas aga lisaväärtus saab tekkida millestki muust kui ringlusest? Ringlus on kaubaomanike kõigi vastastikuste kaubasuhete summa. Väljaspool ringlust on kaubaomanikul suhe ainult omaenese kaubaga. Kauba väärtuse seisukohalt piirdub see vahekord sellega, et kaup sisaldab teatavat hulka kaubaomaniku oma tööd, mis mõõdetakse kindlate ühiskondlike seaduste kohaselt. See tööhulk väljendub tema kauba väärtuse suuruses ja kuna väärtuse suurus väljendub arvestusrahas, siis väljendub see hulk näiteks 10 naelsterlingi suuruses hinnas. Aga tema töö ei väljendu kauba väärtuses pluss mingi seda väärtust ületav lisand, ei väljendu hinnas, mis võrdub 10-ga ja ühtlasi võrdub 11-ga, mitte väärtuses, mis on iseenesest suurem. Kaubaomanik võib oma tööga luua väärtusi, kuid mitte isekasvavaid väärtusi. Ta võib suurendada kauba väärtust, kui ta lisab olemasolevale väärtusele uut väärtust uue töö läbi, näiteks tehes nahast saapaid. Selsamal ainel on nüüd enam väärtust, sest ta sisaldab suuremat tööhulka. Saapal on seega enam väärtust kui nahal, kuid naha väärtus on jäänud selleks, mis ta oli. Ta ei ole suurenenud, ei ole saapa valmistamise jooksul lisaväärtust kasvatanud. Järelikult ei ole võimalik, et kaubatootja, kui ta on väljaspool ringlemissfääri ega puutu kokku teiste kaubaomanikega, suurendaks väärtust ja muudaks sellega raha või kaupa kapitaliks.

Kapital ei saa seega tekkida ringlusest, kuid niisama vähe saab ta sellest tekkimata jääda. Ta peab tekkima ringluses ja ühtlasi väljaspool ringlust.

Oleme järelikult saanud kahekordse tulemuse.

Raha muundumine kapitaliks peab arenema kaubavahetuse immanentsete seaduste alusel, nii et lähtepunktiks on ekvivalentide vahetus.[37] Meie rahaomanik, kes on alles kapitalisti tõuk,

---

[36] «Harilikes turutingimustes ei teki kasum vahetusest. Kui kasumit ei oleks olemas juba enne, siis ei oleks teda olemas ka pärast seda tehingut» (*Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, lk. 184).

[37] Pärast ülaltoodud arutlusi lugeja mõistab, et see tähendab ainult järgmist: kapitali tekkimine peab olema võimalik ka siis, kui kauba hind on võrdne kauba väärtusega. Kapitali tekkimist ei saa seletada kaubahindade kõrvalekaldumisega kaubaväärtustest. Kui hinnad tõepoolest kalduvad väärtustest kõrvale, siis tuleb nad enne viimastele redutseerida, s. o. jätta see asjaolu kui juhuslik kõrvale, et saada puhtal kujul kapitali tekkimise nähtus kaubavahetuse alusel ja et tema vaatlemisel mitte segatud olla häirivaist, asja tõelisele käigule võõrastest kõrvalistest asjaoludest. Muide on teada, et see redutseerimine ei ole sugugi ainult teaduslik protseduur. Turuhindade alatised võnkumised, nende tõus ja langus kompenseeruvad, hävitavad end vastastikku ja redutseeruvad keskmiseks hinnaks kui oma sisemiseks normiks. See norm on näiteks kaupmehele või tööstur ile teenäitajaks igas pikemat aega hõlmavas tehingus. Kaubaomanik teab järelikult, et kui võtta pikem ajajärk tervikuna, siis tegelikult ei müüda kaupu nende hinnast odavamalt ega kallimalt, vaid just nende keskmise hinnaga. Niisiis, kui omakasupüüdmatu mõtlemine üldse oleks tema huvides, siis peaks ta kapitali tekkimise prob-

peab ostma kaupu nende väärtusega, müüma neid nende väärtusega ja siiski saama protsessi lõpus enam väärtust, kui ta oli sellesse paigutanud. Tema arenemine liblikaks, päriskapitalistiks, peab toimuma ringlemissfääris ja ühtlasi väljaspool ringlemissfääri. Niisugused on probleemi tingimused. Hic Rhodus, hic salta! [Siin on Roodos, siin hüppa!]

3. TÖÖJÕU OST JA MÜÜK

Kapitaliks muunduva raha väärtuse muutumine ei või toimuda selles rahas eneses, sest raha kui ostu- ja maksevahend ainult realiseerib kauba hinda, mida rahaga ostetakse või mille eest rahaga makstakse; seevastu, jäädes oma vormi, tardub raha muutumatu väärtussuuruse kivistuseks[38]. Niisama vähe võib see muutumine tuleneda teisest ringlemisaktist, kauba uuestimüümisest, sest see akt ainult muudab kauba naturaalvormi uuesti rahavormiks. Muutus peab järelikult toimuma kaubas eneses, mis esimeses aktis $R — K$ ostetakse, mitte aga kauba väärtuses, sest vahetatakse ju ekvivalente ja kauba eest makstakse ta väärtuse järgi. Muutus võib seega tekkida ainult kauba tarbimisväärtusest kui niisugusest, s. o. kauba tarbimisest. Kuid väärtuse saamiseks kauba tarbimisest peaks meie rahaomanikul olema nii palju õnne, et ta avastaks ringlemissfääris, s. o. turul, sellise kauba, mille tarbimisväärtusel enesel oleks iseäralik omadus olla väärtuse allikas, — sellise kauba, mille tegelik tarbimine oleks töö asjastumise protsess ja järelikult väärtuse loomise protsess. Ja rahaomanik leiabki turult säärase spetsiifilise kauba; see on töövõime ehk tööjõud.

Tööjõu ehk töövõime all me mõistame füüsiliste ja vaimsete võimete kogumit, mis on olemas inimese organismis, tema elavas isiksuses, ja mida ta paneb tegevusse iga kord, kui ta toodab mingisuguseid tarbimisväärtusi.

Kuid selleks, et rahaomanik leiaks tööjõudu kaubana turult, peavad olema täidetud mitmesugused tingimused. Kaubavahetus ei sisalda iseenesest mingeid muid sõltuvussuhteid peale nende, mis tulenevad tema enese loomusest. Sel eeldusel võib tööjõud kaubana turule ilmuda ainult siis ja ainult sellepärast, et tema enese omanik, s. o. isik, kelle tööjõud ta on, pakub ja müüb teda kaubana. Et tema omanik saaks teda kaubana müüa, selleks peab ta olema omaniku käsutada; omanik peab järelikult olema oma töövõime,

---

leemi selliselt kujutama: kuidas saab kapital tekkida, kui hinnad reguleeritakse keskmiste hindadega, s. o. lõppkokkuvõttes kauba väärtusega? Ma ütlen «lõppkokkuvõttes», sest keskmised hinnad ei lange otseselt ühte kaupade väärtuse suurustega, nagu arvavad A. Smith, Ricardo jne.

[38] «Rahavormis... kapital ei tooda kasumit» *(Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 267). [Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии и податного обложения». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 142.]

oma isiku vaba pärisomanik[39]. Tööjõu omanik ja rahaomanik kohtuvad turul ja astuvad omavahelisse vahekorda üheõiguslike kaubaomanikena, kes erinevad teineteisest ainult sellega, et üks on ostja ja teine on müüja; mõlemad on seega juriidiliselt võrdsed isikud. Selle vahekorra püsimiseks on tarvis, et tööjõu omanik müüks oma tööjõudu alati ainult teatavaks ajaks, sest kui ta müüb tööjõu täiesti, alatiseks, siis müüb ta iseenese, muutub vabast inimesest orjaks, kaubaomanikust kaubaks. Isikuna peab ta alati suhtuma oma tööjõusse kui oma omandisse, niisiis kui oma kaubasse, ja seda võib ta ainult siis, kui ta annab oma tööjõu ostja käsutada ehk tarvitada iga kord ainult mööduvalt, teatavaks ajaks, järelikult, kui ta ei loobu, oma tööjõudu võõrandades, oma omandiõigusest sellele.[40]

Teine oluline tingimus selleks, et rahaomanik leiaks tööjõu kaubana turult, on see, et tööjõu omanik ei saaks müüa kaupu, milles tema töö on asjastunud, vaid et ta peab selle asemel müüma kaubana oma tööjõudu ennast, mis on olemas ainult tema elavas kehas.

Et keegi saaks müüa oma tööjõust erinevaid kaupu, selleks peab ta muidugi omama tootmisvahendeid, näiteks tooraineid, tööriistu jne. Ta ei saa teha saapaid, kui tal pole nahka. Peale selle vajab ta elatusvahendeid. Keegi, isegi mitte tulevikumuusika harrastaja, ei saa tarbida tuleviku produkte, järelikult ka mitte tarbimisväärtusi, mille tootmine on alles lõpetamata; nagu esimesel päeval, mil inimene maakerale ilmus, nii peab ta praegugi iga päev tarbima: tarbima enne tootmist ja tarbima tootmise ajal. Kui produkte toodetakse kaupadena, siis tuleb nad tootmise lõpetamisel

---

[39] Klassikalise vana-aja reaalentsüklopeediais võib leida mõttetut väidet, et kapital olevat antiikmaailmas olnud täielikult välja arenenud ja et «puudusid vaid vabad töölised ja krediidiasjandus». Ka härra Mommsen oma «Rooma ajaloos» satub ühest quid pro quo'st teise.

[40] Mitmed seadusandlused määravad seepärast kindlaks töölepingu maksimaalkestuse. Kõigi töövabadust tunnustavate rahvaste seadustekogud seavad üles lepingu ülesütlemise tingimusi. Mõnes riigis, eriti Mehhikos (enne Ameerika kodusõda ka Mehhikolt äravõetud territooriumidel ja sisuliselt ka Doonau-provintsides enne Kusa pööret), esineb orjapidamine maskeeritult peonaaži kujul. Laenude kaudu, mis tuleb tasuda tööga ja kanduvad põlvest põlve edasi, saab mitte ainult üksik tööline, vaid ka tema perekond tegelikult teiste isikute ja nende perekondade omandiks. Juarez kaotas peonaaži. Niinimetatud keiser Maximilian seadis selle jälle sisse dekreediga, mida Washingtoni saadikutekojas tabavalt paljastati Mehhiko orjuse taastamise dekreedina. «Oma üksikuid füüsilisi ja vaimseid oskusi ja tegevusvõimeid võin ma... võõrandada kellelegi teisele ajaliselt piiratud tarvituseks, sest pärast seda piiramist kuuluvad nad minu terviklusele ja üldsusele ainult väliselt. Kui ma aga võõrandaksin kogu oma aja, mis on töö kaudu konkreetseks saanud, ja kogu oma tootliku tegevuse, siis ma annaksin teise inimese omanduseks selle tegevuse kogu substantsi, oma üldise tegevuse ja tegelikkuse, oma isiksuse» (*Hegel:* «Philosophie des Rechts». Berlin 1840, lk. 104, § 67). [Vrd. *Гегель:* «Философия права». Сочинения, т. VII, Соцэкгиз, 1934 г., стр. 91, § 67.]

müüa ja nad võivad rahuldada tootja tarbeid alles pärast müüki. Tootmisajale lisandub müügiks vajalik aeg.

Selleks, et raha kapitaliks muuta, peab rahaomanik järelikult leidma kaubaturult vaba töölise, vaba kahesuguses mõttes: esiteks selles mõttes, et ta vaba isikuna käsutab oma tööjõudu kui oma kaupa, teiseks, et tal pole müüa muud kaupa, et ta on purupaljas, vaba kõigist oma tööjõu praktiliseks rakendamiseks vajalikest asjadest.

Küsimus, miks see vaba tööline kohtab ringlemissfääris rahaomanikku, ei huvita viimast, kuna ta leiab tööturu valmis kujul, kaubaturu eri osana. Meidki huvitab see esialgu niisama vähe. Meie peame sellest faktist kinni teoreetiliselt, nagu rahaomanik temast praktiliselt kinni peab. Üks asi on igatahes selge. Loodus ei tooda ühelt poolt raha- ja kaubaomanikke ja teiselt poolt ainult isikliku tööjõu omanikke. See vahekord ei ole looduslooline ega ole ka sel määral ühiskondlik, et ta oleks ühine kõigile ajalooperioodidele. Tema ise on ilmselt eelnenud ajaloolise arenemise tulemus, paljude majanduslike pöörete ja terve rea vanemate ühiskondliku tootmise formatsioonide hukkumise produkt.

Ka need majanduslikud kategooriad, mida me vaatlesime varem, kannavad oma ajaloo jälgi. Produkti eksisteerimine kaubana sisaldab eneses teatavaid ajaloolisi tingimusi. Et kaubaks saada, ei tohi produkt olla toodetud otsese elatusvahendina tootjale enesele. Kui me oleksime uurinud edasi ja oleksime küsinud: missugustel asjaoludel kõik produktid või kas või enamik neist omandavad kauba vormi, siis oleksime leidnud, et see toimub ainult täiesti spetsiifilise tootmisviisi, kapitalistliku tootmisviisi alusel. Säärane uurimine on aga kauba analüüsist kaugel. Kaubatootmine ja kaubaringlus võivad toimuda hoolimata sellest, et kaugelt suurem produktide mass, mis on määratud otseselt omatarbimiseks, ei muutu kaubaks ja järelikult vahetusväärtus ei valitse ühiskondlikku tootmisprotsessi kaugeltki kogu laiuses ja sügavuses. Produkti muutumine kaubaks eeldab, et tööjaotus ühiskonnas on niivõrd arenenud, et tarbimisväärtuse eraldumine vahetusväärtusest, mis otseses vahetuskaubanduses alles algab, on juba lõpule viidud. Ent see arenemisaste on omane ajalooliselt kõige erinevamaile ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele.

Või kui me vaatleme raha, siis me näeme, et raha eeldab teatud kõrgusel olevat kaubavahetust. Raha erisugused vormid — lihtne kaubaekvivalent või ringlemisvahend või maksevahend, aare ja maailmaraha — olenevalt ühe või teise funktsiooni rakendamise erinevast ulatusest või relatiivsest ülekaalust, osutavad ühiskondliku tootmisprotsessi vägagi erinevaile astmeile. Ometi näitavad kogemused, et kõikide nende vormide kujunemiseks jätkub võrdlemisi nõrgalt arenenud kaubaringlusest. Kapitaliga on lugu teisiti. Tema ajaloolised olemasolu tingimused ei ole sugugi veel antud

kauba- ja raharingluse olemasoluga. Kapital tekib ainult seal, kus tootmis- ja elatusvahendite omanik leiab turult vaba töölise oma tööjõu müüjana, ja see ainus ajalooline tingimus hõlmab tervet maailma-ajalugu. Kapital kuulutab seega juba oma tekkimisel ühiskondliku tootmisprotsessi erilise epohhi saabumist.[41]

Seda isesugust kaupa, tööjõudu, tuleb nüüd vaadelda lähemalt. Temalgi on väärtus nagu kõigil teistel kaupadel.[42] Kuidas seda väärtust määratakse?

Tööjõu nagu iga teisegi kauba väärtuse määrab selle spetsiifilise kauba tootmiseks, seega ka taastootmiseks vajalik tööaeg. Kui võrd tööjõud on väärtus, esindab ta ise ainult teatavat hulka temas asjastunud ühiskondlikku keskmist tööd. Tööjõud on olemas ainult elava indiviidi võimena. Tööjõu tootmine eeldab seega indiviidi olemasolu. Kui indiviid on olemas, siis seisab tööjõu tootmine indiviidi taastootmises ehk tema elu alalhoius. Elu alalhoiuks vajab elav indiviid teatavat hulka elatusvahendeid. Tööjõu tootmiseks vajalik tööaeg osutub järelikult nende elatusvahendite tootmiseks vajalikuks tööajaks ehk tööjõu väärtus on tema omaniku elu alalhoiuks vajalike elatusvahendite väärtus. Kuid tööjõud teostub ainult siis, kui ta väliselt avaldub, ta realiseerub ainult töös. Tööjõu rakendamisel, s. o. töötamisel, kulutatakse aga teatav kogus inimlihaseid, närve, aju jne., mis tuleb taastada. See suurendatud kulutus eeldab suurendatud taastamist.[43] Kui tööjõu omanik on täna töötanud, siis peab ta homme suutma korrata sedasama protsessi samades jõu ja tervise tingimustes. Elatusvahendite summast peab järelikult jätkuma töötava indiviidi kui seesuguse säilitamiseks tema normaalse elutegevuse seisundis. Loomulikud tarbed ise, nagu toit, riietus, küte, korter jne., on erinevad, olenevalt ühe või teise maa klimaatilistest ja muist looduslikest iseärasustest. Teiselt poolt niinimetatud hädavajalike tarvete ulatus, samuti nagu nende rahuldamise viis on ise ajaloo produkt ja sõltub seega suuremalt jaolt antud maa kultuurilisest tasemest, — peale muu suurel määral ka sellest, missugustes tingimustes, seega missuguste harjumuste ja eluvajadustega kujunes välja vabade tööliste klass.[44] Niisiis, vastandina teistele kaupadele, sisaldab tööjõu väärtuse

[41] Kapitalistlikku epohhi iseloomustab järelikult see, et tööjõud omandab töölise enese silmis temale kuuluva kauba vormi ja et tema töö omandab seetõttu palgatöö vormi. Teiselt poolt saab tööproduktide kaubavorm üldise iseloomu alles sellest momendist peale.

[42] «Inimese nagu kõikide teistegi asjade väärtus või maksumus on tema hind: see tähendab nii palju, kui makstakse tema jõu kasutamise eest» (*Th. Hobbes:* «Leviathan», «Works'is», kirjastus Molesworth. London 1839—1844, III kd., lk. 76). [Vrd. *T. Гоббс:* «Левиафан». СПБ. 1868, стр. 59.]

[43] Vana-Rooma villicus, kes majandajana seisis põlduharivate orjade eesotsas, «sai napimat elatust kui orjad, sest tema töö oli kergem nende omast» (*Th. Mommsen:* «Römische Geschichte», 1856, lk. 810). [*Теодор Моммзен:* «История Рима». Соцэкгиз, 1936 г., стр. 787.]

[44] Vrd. *W. Th. Thornton:* «Overpopulation and its Remedy». London 1846.

määratlus ajaloolist ja moraalset elementi. Kuid ühe või teise maa ja perioodi kohta on vajalike elatusvahendite keskmine ulatus antud suurus.

Tööjõu omanik on surelik. Järelikult, kui turul peab pidevalt leiduma tööjõu müüjaid, nagu seda eeldab raha pidev muundumine kapitaliks, siis peab tööjõu müüja end jäädvustama, «nagu iga elav indiviid end jäädvustab, s. o. siginemise teel»[45]. Kulumise ja surma läbi turult lahkunud tööjõude tuleb pidevalt asendada, — vähemalt võrdse hulga uute tööjõududega. Tööjõu tootmiseks vajalike elatusvahendite summa sisaldab seepärast ka asendajate, s. o. tööliste laste elatusvahendeid, ja nii see isesuguste kaubaomanike rass jäädvustab end kaubaturul.[46]

Üldinimliku loomuse muutmiseks seesugusel viisil, et inimene omandaks vilumuse ja oskuse ühes teatavas tööharus ja saaks arenenud ning spetsiifiliseks tööjõuks, on tarvis teatavat haridust või kasvatust, mis omakorda maksab suurema või väiksema summa kaubaekvivalente. Need tööjõu hariduskulud on erinevad, olenedes tööjõu kõrgemast või madalamast kvalifikatsioonist. Järelikult need õppekulud, mis hariliku tööjõu puhul on imeväikesed, kuuluvad tööjõu tootmiseks kulutatud väärtuste ringi.

Niisiis tööjõu väärtus on teatava elatusvahendite summa väärtus. Seepärast muutubki ta koos nende elatusvahendite väärtusega, s. o. nende tootmiseks vajaliku tööaja suurusega.

Osa elatusvahendeid, näiteks toiduained, kütteained jne., tarbitakse iga päev; seepärast tuleb neid iga päev asendada. Teised elatusvahendid, nagu riided, mööbel jne. kuluvad pikema aja jooksul ja neid tuleb asendada alles pikemate ajavahemikkude möödumisel. Üht liiki kaupu tuleb osta või kinni maksta iga päev, teisi kord nädalas, kord veerandaastas jne. Ükskõik aga, kuidas nende kulude summa jaguneks näiteks ühe aasta kohta, igal juhul tuleb see summa katta päevast päeva laekuvaist keskmistest tuludest. Kui tööjõu tootmiseks iga päev vajalik kaupade hulk = A, kord nädalas vajalik hulk = B, kord veerandaastas vajalik hulk = C jne., siis on nende kaupade päevane keskmine = $\frac{365A + 52B + 4C + \text{jne.}}{365}$.

Oletame, et see keskmise päeva jaoks vajalik kaubahulk sisaldab 6 tundi ühiskondlikku tööd; siis asjastub tööjõus iga päev pool päeva ühiskondlikku keskmist tööd, s. o. tööjõu igapäevaseks tootmiseks vajatakse pool tööpäeva. See tööhulk, mis on vajalik

[45] Petty.

[46] «Tema (töö) loomulik hind... seisab tarbe- ja mugavusesemete säärases hulgas, mis antud maa kliima ja eluharjumuste iseloomu kohaselt on vajalik töölise äraelamiseks ja selleks, et anda talle võimalus säärase perekonna ülalpidamiseks, mis kindlustaks mitte väheneva tööpakkumise turul» (*R. Torrens:* «An Essay on the External Corn Trade». London 1815, lk. 62). Sõna «töö» on siin ebaõigesti «tööjõu» asemel.

tööjõu igapäevaseks tootmiseks, moodustab tööjõu päevase väärtuse ehk iga päev taastoodetava tööjõu väärtuse. Kui pool päeva ühiskondlikku keskmist tööd väljendub 3-šillingilises kullahulgas ehk ühes taalris, siis on üks taaler tööjõu päevasele väärtusele vastav hind. Kui tööjõu omanik müüb tööjõudu ühe taalri eest päevas, siis võrdub tööjõu müügihind tööjõu väärtusega ja meie eelduse kohaselt rahaomanik, kes aplalt ihaldab oma taalrite muundumist kapitaliks, tasubki selle väärtuse.

Tööjõu väärtuse madalaim piir ehk minimaalpiir on kaubahulga väärtus, mille igapäevase juurdevooluta tööjõu kandja, inimene, ei suudaks uuendada oma eluprotsessi; niisiis on see füüsiliselt hädavajalike elatusvahendite väärtus. Kui tööjõu hind langeb selle miinimumini, siis langeb ta alla tööjõu väärtuse, sest tööjõud võib siis püsida ja avalduda ainult kidural kujul. Iga kauba väärtuse määrab aga tööaeg, mis on vajalik normaalse headusega kauba tootmiseks.

Oleks äärmiselt odav sentimentaalsus pidada liiga jämedaks seda tööjõu väärtuse definitsiooni, mis tuleneb otse asja loomusest, ja hädaldada näiteks nagu Rossi: «Tahtes mõista töövõimet (puissance de travail) sel teel, et abstraheerutakse elatusvahendeist, mis tootmisprotsessi ajal tööd ülal peavad, tähendab tahta mõista oma väljamõeldust (être de raison). Kes ütleb töö, kes ütleb töövõime, see ütleb ühtlasi ka tööline ja elatusvahendid, tööline ja tööpalk.»[47] Töövõime ei tähenda veel tööd, niisamuti nagu seedimisvõime ei tähenda veel seedimist. Viimase protsessi jaoks on teatavasti tarvis enamat kui head magu. Kes ütleb töövõime, see ei abstraheeru veel töövõime alalhoiuks vajalikest elatusvahendeist. Veel enam — töövõime väärtus väljendabki elatusvahendite väärtust. Töölisel ei ole töövõimest mingit kasu, kui seda ei saa müüa; pigemini tajub ta siis julma loomuliku paratamatusena seda asjaolu, et tema töövõime tootmiseks läks tarvis teatavat hulka elatusvahendeid ja et neid läheb ikka uuesti tarvis selle töövõime taastootmiseks. Ta avastab siis ühes Sismondiga, et «töövõime ... ei ole midagi, kui seda ei müüda»[48].

Selle spetsiifilise kauba, tööjõu, isesugune loomus väljendub ka selles, et ostja ja müüja vahelise lepingu sõlmimisel ei lähe ta tarbimisväärtus veel tegelikult ostja kätte üle. Tööjõu nagu iga teisegi kauba väärtus oli kindlaks määratud, enne kui ta ringlusse astus, sest tööjõu tootmiseks kulutati teatav hulk ühiskondlikku tööd, kuid tööjõu tarbimisväärtus seisneb ainult tema hilisemas aktiivses avaldumises. Jõu võõrandamine ja ta tegelik avaldumine, s. o. ta olemasolu tarbimisväärtusena, on seega ajaliselt lahutatud.

[47] *Rossi:* «Cours d'Économie Politique». Bruxelles 1842, lk. 370.

[48] *Sismondi:* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», I kd., lk. 113. [Vrd. *Сисмонди:* «Новые начала политической экономии», т. I, Соцэкгиз, 1936 г., стр. 197.]

Kuid niisuguste kaupade müügi puhul, kus tarbimisväärtuse formaalne võõrandamine ja ta tegelik üleandmine ostja kätte on ajaliselt lahutatud, funktsioneerib ostja raha enamasti maksevahendina.[49] Kõigis kapitalistliku tootmisviisiga maades tasutakse tööjõu eest alles pärast seda, kui ta juba on funktsioneerinud ostulepingus kindlaksmääratud aja kestel, näiteks iga nädala lõpul. Niisiis avansseerib kõikjal tööline kapitalistile oma tööjõu tarbimisväärtuse; ta laseb ostjal selle tarbida, enne kui saab ise kätte selle hinna; kõikjal annab seega tööline kapitalistile krediiti. Et see krediteerimine ei ole tühi väljamõeldus, seda näitab mitte ainult krediteeritud palga kaotus kapitalisti pankroti juhul[50], vaid ka terve rida kestvama mõjuga fakte[51]. Ometi ei muutu kaubavahetuse enese

[49] «Iga tööd tasutakse alles siis, kui see on tehtud» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», [London 1821] lk. 104). «Kommertskrediit pidi algama hetkel, kus tööline, igasuguse tootmise algallikas, sai oma säästude tõttu võimaluse oodata oma palga kättesaamist nädala, kahe nädala, kuu, kvartali jne. lõpuni» *(Ch. Ganilh:* «Des Systèmes d'Économie Politique», 2. trükk, Paris 1821, II kd., lk. 150).

[50] «Tööline laenab oma tootlikku jõudu,» ütleb Storch, aga, lisab ta kavalalt, ta «ei riski millegagi» peale selle, et võib «kaotada oma palga ... tööline ei too tootmisse midagi materiaalset» *(Storch:* «Cours d'Économie Politique». Pétersbourg 1815, II kd., lk. 36, 37). [Vrd. *Генрих Шторх:* «Курс политической экономии или изложение начал, обусловливающих народное благоденствие. Перевод В. Вернадского. СПБ. 1881, т. I, кн. 3, гл. II, стр. 193.]

[51] Näide. Londonis on kaht liiki pagareid: «full priced», kes müüvad leiba täisväärtusega, ja «undersellers», kes müüvad seda täisväärtusest odavamalt. Viimane liik moodustab üle ¾ pagarite üldarvust (lk. XXXII valitsuse komissari H. S. Tremenheere'i aruandes «Grievances complained of by the journeymen bakers etc.», London, 1862). Need undersellers müüvad peaaegu eranditult leiba, mis on võltsitud maarjajää, seebi, potase, lubja, Derbyshire'i kivijahu ja muude taoliste meeldivate, toitvate ja tervislike lisandite juurdesegamisega. (Vaata eespooltsiteeritud Siniraamatut, samuti «Committee of 1855 on the Adulteration of Bread» aruannet ja dr. Hassalli: «Adulterations Detected», 2. trükk, London, 1861.) Sir John Gordon seletas 1855. aasta komitee ees, et «vaene, kes elab kahest naelast leivast päevas, ei saa nüüd nende võltsimiste tõttu tegelikult kätte üht neljandikkugi toiduainest, kõnelemata kahjulikust mõjust tema tervisele». Põhjusena, miks «väga suur osa töölisklassist, kuigi olles võltsimisest teadlik, siiski ostab koos leivaga maarjajääd, kivijahu jne.», toob Tremenheere (ülalnimetatud aruande lk. XLVIII) asjaolu, et «nad on sunnitud võtma oma pagarilt või «chandler's shop'ist» [vürtspoest] säärast leiba, millist neile anda suvatsetakse». Kuna neile makstakse palka alles töönädala lõpul, siis saavad nad omakorda «nädala jooksul oma perekondade poolt tarbitud leiva eest maksta alles nädala lõpul»; ja Tremenheere lisab, tuues tõenduseks tunnistajate seletusi, et «on kindlasti teada, et sääraste lisandustega leiba valmistatakse just seda laadi ostjate jaoks» («It is notorius that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner»). Paljudes Inglismaa (ja eriti Šotimaa) põllumajanduspiirkondades makstakse palka kahe nädala ja isegi ühe kuu möödumisel. Nii pikkade palgamaksmise tähtaegade puhul peab põllutööline ostma kaupu krediiti ... Tal tuleb maksta kõrgemat hinda ja ta on tegelikult seotud selle poega, kus talle võlgu antakse. Näiteks Horningshamis, Wiltsis, kus palka makstakse kord kuus, maksab põllutööline 2 šillingit 4 penssi ühe stone'i [14 naela] jahu eest, kuna

loomuses midagi, ükskõik, kas raha funktsioneerib ostuvahendina või maksevahendina. Tööjõu hind on lepinguga kindlaks määratud nagu mõne maja üürihind, kuigi ta realiseeritakse alles tagantjärele. Tööjõud on müüdud, kuigi tema eest makstakse alles tagantjärele. Kuid selle vahekorra uurimiseks puhtal kujul on esialgu siiski kasulik eeldada, et tööjõu omanik saab üheaegselt tööjõu müügiga iga kord ka lepingus määratud hinna.

Me teame nüüd, kuidas määratakse kindlaks väärtus, mida rahaomanik tasub selle isesuguse kauba, tööjõu, omanikule. Tarbimisväärtus, mille rahaomanik omakorda vahetuseks saab, ilmneb alles tegelikus tarvituses, tööjõu tarbimisprotsessis. Kõik selleks protsessiks vajalikud asjad, nagu toormaterjali jne., ostab rahaomanik kaubaturult ja maksab nende eest täie hinna. Tööjõu tarbimise protsess on ühtlasi kauba ja lisaväärtuse tootmise protsess. Tööjõu tarbimine, nagu iga teisegi kauba tarbimine, toimub väljaspool turgu ehk väljaspool ringlemissfääri. Lahkume siis koos rahaomanikuga ja tööjõu omanikuga sellest kärarikkast, pealispinnal asetsevast ja igaühe pilkudele avatud sfäärist ja järgneme rahaomanikule ja tööjõu omanikule tootmise varjatud asupaika, mille lävel on lugeda: No admittance except on business [võõrastele sissekäik keelatud]. Siin saame näha mitte ainult seda, kuidas kapital toodab, vaid ka seda, kuidas teda, kapitali, ennast toodetakse. Kasumisaamise saladus peab lõpuks selguma.

Ringlemis- ehk kaubavahetuse sfäär, mille piirides toimub tööjõu ost ja müük, on ju sünnipäraste inimõiguste tõeline eeden. Siin on valitsemas ainult vabadus, võrdsus, omand ja Bentham. Vabadus! Sest et teatud kauba, näiteks tööjõu ostjat ja müüjat juhib ainult nende vaba tahe. Nad sõlmivad lepingu vabade, õiguslikult ühevääriste isikutena. Leping on lõpptulemus, milles nende tahted leiavad ühise õigusliku väljenduse. Võrdsus! Sest nad suhtuvad teineteisesse ainult kui kaubaomanikud ja vahetavad ekvivalendi ekvivalendi vastu. Omand! Sest kumbki käsutab ainult endale kuuluvat. Bentham! Sest kumbki neist muretseb ainult iseenese eest. Ainus võim, mis neid kokku viib ja teineteisega seob, on nende oma-

mujal maksab samasugune jahu 1 š. 10 p. («Sixth Report» on «Public Health» by «The Medical Officer of the Privy Council etc.», 1864, lk. 264). «Puuvillase riide käsitsitrükkijad Paisleys ja Kilmarnockis (Lääne-Šotimaal) saavutasid 1853. aasta streigiga palgamaksmise tähtaja lühendamise ühelt kuult kahele nädalale» («Reports of the Inspectors of Factories for 31st October 1853», lk. 34). Kapitalistile töölise poolt antava krediidi kenaks edasiarenduseks võib pidada paljude inglise sõekaevanduse-omanike meetodit, kes maksavad töölisele palka alles kuu lõpul ja annavad talle vahepeal laenu, sageli kaupades, millede eest ta on sunnitud maksma turuhinnast kallimat hinda (Trucksystem). «Sõetööstureil on saanud üldiseks kombeks maksta üks kord kuus ja vahepeal anda töölistele iga nädala lõpul laenu. Raha antakse poes (see on nimelt tommy-shop, ettevõtjale endale kuuluv pood); töölised saavad raha ühes nurgas ja kulutavad selle kohe teises nurgas» («Children's Employment Commission, 3rd Report». London 1864, lk. 38, nr. 192).

kasu, nende isikliku tulu, nende erahuvide võim. Ja just selletõttu, et igaüks muretseb ainult enese eest ja et keegi ei muretse teise eest, teenivadki nemad kõik asjade ettemääratud harmoonia tõttu või kõige kavalama saatuse juhtimisel ainult oma vastastikust kasu, üldist kasu ja ühiseid huve.

Lahkudes sellest lihtsa ringlemise ehk kaubavahetuse sfäärist, kust friitreider vulgaris saab oma vaated ja mõisted ning mõõdupuu oma otsustusteks kapitali ja palgatöö ühiskonna üle, — lahkudes sellest sfäärist tundub meile, et meie dramatis personae [tegelaste] näod juba ongi mõnevõrra muutunud. Endine rahaomanik sammub kapitalistina ees, tööjõu omanik järgneb talle tema töölisena; üks muheleb tähendusrikkalt ja on täis ärilusti, teine on pelglik ja tõrkuv nagu inimene, kes tõi turule omaenese naha ja kellel ei ole nüüd oodata muud kui selle parkimist.

KOLMAS OSA

ABSOLUUTSE LISAVÄÄRTUSE TOOTMINE

VIIES PEATÜKK

TÖÖPROTSESS JA VÄÄRTUSKASVU PROTSESS

1. TÖÖPROTSESS

Tööjõu tarbimine on töö ise. Tööjõu ostja tarbib tööjõudu, pannes töötama selle müüjat. Viimane saab seeläbi actu [tegelikult] rakendunud tööjõuks, tööliseks, kelleks ta varem oli ainult potentia [potentsiaalselt]. Oma töö väljendamiseks kaupades peab ta selle kõigepealt väljendama tarbimisväärtustes, asjades, mida kasutatakse mingi tarbe rahuldamiseks. Järelikult paneb kapitalist oma töölist valmistama mõnd eri tarbimisväärtust, mõnd kindlat asja. Tarbimisväärtuste ehk hüvede tootmise üldine iseloom ei muutu selle tõttu, et see toimub kapitalisti jaoks ja tema kontrolli all. Tööprotsessi tuleb seepärast vaadelda kõigepealt sõltumatult igasugusest kindlast ühiskondlikust vormist.

Töö on kõigepealt inimese ja looduse vaheline protsess, milles inimene omaenese tegevuse kaudu vahendab, reguleerib ja kontrollib ainevahetust enese ja looduse vahel. Tema ise seisab loodusaine vastas kui loodusjõud. Ta paneb liikuma oma kehale kuuluvad loodusjõud, käed ja jalad, pea ja sõrmed, — et omandada loodusainet oma elule kõlblikul kujul. Mõjudes selle liikumisega endast väljaspool olevale loodusele ja muutes seda, muudab ta ühtlasi omaenese loomust. Ta arendab oma loomuses uinuvaid võimeid ja alistab nende jõudude mängu oma valitsemisele. Meil ei ole siin tegemist töö esimeste loomalike, instinktiivsete vormidega. Olukord, kus inimtöö ei olnud veel kaotanud oma algelist instinktiivset vormi, asetseb kaugel ürgajas selle olukorraga võrreldes, kus tööline esineb kaubaturul omaenese tööjõu müüjana. Me eeldame tööd niisugusel kujul, millisena ta on omane ainuüksi inimesele. Ämblik sooritab operatsioone, mis sarnlevad kangru omadega, ja mesilane

oma vahakärgede ehitusega teeb häbi mõnelegi inimesest ehitusmeistrile. Mis aga juba algusest peale tõstab halvima ehitusmeistri kõrgemale parimast mesilasest, on see, et enne kärje ehitamist vahast on ta selle oma peas juba valmis ehitanud. Tööprotsessi lõpul saadakse tulemus, mis juba protsessi algul oli olemas töölise kujutluses, järelikult oli olemas ideaalselt. Tööline mitte ainult ei muuda loodusliku aine vormi; ta ühtlasi teostab looduslikus aines oma teadliku eesmärgi, mis seadusena määrab tema tegevuse laadi ning iseloomu ja millele ta peab allutama oma tahte. Ja see allutamine ei ole üksik akt. Peale töötavate organite pingutuse vajab töö kogu aeg sihikindlat tahet, mis avaldub tähelepanu näol; see on vajalik seda enam, mida vähem töö sisu ja teostusviis töölist kaasa kisub, mida vähem ta seega naudib tööd kui oma füüsiliste ja vaimsete jõudude mängu.

Tööprotsessi lihtsad momendid on: otstarbekohane tegevus ehk töö ise, tööobjekt ja töövahend.

Maa (sellesse mõistesse kuulub majandusteaduse seisukohast ka vesi), mis alguses varustas inimest toiduga ja valmis elatusvahenditega[1], on olemas inimese kaastegevuseta kui inimtöö üldine objekt. Kõik asjad, mis töö ainult lahti kisub nende vahetust seosest maaga, on looduses olemasolevad tööobjektid. Näiteks kala, mis püütakse, s. o. lahutatakse tema elu elemendist, veest; puu, mis raiutakse maha ürgmetsas; maak, mida murtakse maagisoonest. Seevastu, kui tööobjekt on eelnenud tööga nii-ütelda juba filtreeritud, siis me nimetame teda toormaterjaliks. Näiteks juba päevavalgele toodud maak, mis nüüd on uhtumisel. Iga toormaterjal on tööobjekt, kuid iga tööobjekt ei ole toormaterjal. Tööobjekt on ainult siis toormaterjal, kui ta juba on läbi teinud tööst põhjustatud muutuse.

Töövahend on asi või asjade kompleks, mille tööline asetab enda ja tööobjekti vahele ja mida ta kasutab oma tegevuse ülekandmiseks sellele objektile. Ta kasutab asjade mehhaanilisi, füüsikalisi ja keemilisi omadusi, et oma eesmärgi kohaselt lasta neil jõududena mõjuda teistele asjadele.[2] Ese, mille tööline otseselt enda kätte võtab — me jätame kõrvale valmis elatusvahendite, näiteks puuvilja omandamise, kusjuures töövahenditeks on ainult töölise

[1] «Näib — ja nii see tõepoolest on —, et otsesed maa produktid, mida on vaid vähesel hulgal ja mis on inimesest täiesti olenematud, on looduse poolt antud samasugusel viisil nagu noormehele antakse kätte väike summa raha, et ta saaks töötada ja oma õnne luua» (*James Steuart:* «Principles of Political Economy», Dublin 1770, I kd., lk. 116).

[2] «Mõistus on niisama kaval kui võimas. Kavalus seisab üldse vahendavas tegevuses, mis, pannes asju nende loomu kohaselt üksteisele mõjuma ja üksteist töötlema, end otseselt sellesse protsessi segamata, saavutab sellegipärast ainult oma eesmärgi» (*Hegel:* «Encyklopädie». I osa. «Die Logik». Berlin 1840, lk. 382). [Vrd. *Гегель:* «Энциклопедия философских наук». Часть I. «Логика». Госиздат, 1929 г., стр. 318—319.]

omad kehaorganid — ei ole tööobjekt, vaid töövahend. Nii muutub looduses eneses leiduv asi töölise tegevuse organiks, mille ta lisandab oma kehaorganitele, pikendades sellega, hoolimata piiblist, oma keha loomulikke mõõte. Maa on temale nii esialgseks toiduaidaks kui ka esialgseks töövahendite arsenaliks. Maa annab talle näiteks kivi, millega ta viskab, hõõrub, surub, lõikab jne. Maa ise on töövahend, kuid maa kui töövahendi kasutamine põllunduses eeldab omakorda tervet rida muid töövahendeid ja võrdlemisi kõrget tööjõu arenemisastet.[3] Ja üldse — niipea kui tööprotsess on mõnevõrra arenenud, vajab ta juba töödeldud töövahendeid. Ürgseima inimese koobastes me leiame kivist tööriistu ja kivist relvi. Töödeldud kivi, puidu, luu ja konnakarpide kõrval etendavad inimajaloo alguses töövahendina peaosa taltsutatud loomad, mis järelikult on juba tööga muudetud, inimese poolt üles kasvatatud.[4] Töövahendite kasutamine ja loomine, kuigi need võimed on eos omased juba teatavaile loomaliikidele, iseloomustavad inimese spetsiifilist tööprotsessi, ja Franklin defineerib seepärast inimest kui «a toolmaking animal», kui tööriistu valmistavat looma. Niisama suur tähtsus, nagu on luujäänuste ehitusel väljasurnud loomaliikide organisatsiooni uurimiseks, on ka töövahendite jäänustel kadunud ühiskondlik-majanduslike formatsioonide uurimiseks. Majanduslikud epohhid ei erine üksteisest sellega, mida toodetakse, vaid kuidas ja missuguste töövahenditega toodetakse.[5] Töövahendid on mitte ainult inimtööjõu arengu mõõt, vaid ka nende ühiskondlike suhete näitaja, milledes töö toimub. Töövahendite eneste hulgas mehhaanilised töövahendid, millede kogumit võib nimetada tootmise luude ja lihaste süsteemiks, iseloomustavad ühiskondliku tootmise epohhe palju paremini kui need töövahendid, mis on ainult tööobjektide mahutid ja millede kogumit võib üldiselt nimetada tootmise veresoonte süsteemiks, nagu torud, vaadid, korvid, kannud jne. Ainult keemiatööstuses etendavad nad tähtsat osa.[5a]

Peale asjade, mis annavad töö mõju edasi tööobjektile ja mida seega kasutatakse ühel või teisel viisil tegevuse ülekandmiseks, kuuluvad tööprotsessi vahendite hulka laiemas mõttes kõik prot-

[3] Muidu viletsas teoses: «Théorie de l'Économie Politique», Paris 1815 [I kd., lk. 266], loendab Ganilh oma vaidluses füsiokraatidega tabavalt pika rea tööprotsesse, mis moodustavad põllunduse kui niisuguse eeldused.

[4] Teoses «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses» (1766) [Oeuvres, Daire'i väljaanne, I kd.] annab Turgot hea käsitluse taltsutatud loomade tähtsusest kultuuri algmeile.

[5] Kõigist kaupadest on päris luksuskaubad kõige väiksema tähtsusega mitmesuguste tootmisepohhide tehnoloogilisel võrdlemisel.

[5a] *Märkus 2. trükile.* Kuigi ajalooteadus seni õige vähe tunneb materiaalse tootmise arengut, järelikult kogu ühiskondliku elu ja koos sellega kogu tõelise ajaloo alust, on vähemalt eelajalooline aeg jaotatud — loodusteaduslike, mitte niinimetatud ajalooliste uurimuste põhjal, — tööriistade ja relvade materjali järgi kiviajaks, pronksiajaks ja rauaajaks.

sessi toimumiseks vajalikud materiaalsed tingimused. Nad ei kuulu otseselt protsessi, kuid nendeta ei saa protsess üldse toimuda, või saab toimuda vaid puudulikult. Seda laadi üldiseks töövahendiks on jällegi maa ise, sest ta annab töölisele locus standi [koha seismiseks], tööline protsessile aga tegevussfääri (field of employment). Sama laadi töövahendid, mis tulenevad varemtehtud tööst, on näiteks tööhooned, kanalid, teed jne.

Niisiis tekitab inimese tegevus tööprotsessis töövahendite abil tööobjekti ettekavatsetud muutuse. Protsess kustub produktis. Tööprotsessi produktiks on tarbimisväärtus, vormimuutuse kaudu inimese vajadustele kohandatud loodusaine. Töö on ühinenud oma objektiga. Töö on esemeks saanud ja ese on töödeldud. Mis töölise poolel avaldus liikumise [Unruhe] vormis, see avaldub nüüd produkti poolel liikumatu omadusena [ruhende Eigenschaft], olemise vormis. Tööline ketras ja produktiks on lõng.

Kui me vaatleme kogu protsessi ta tulemuse, produkti seisukohalt, siis mõlemad, töövahend ja tööobjekt, on tootmisvahendid[6] ja töö ise on tootlik töö[7].

Kui üks tarbimisväärtus väljub tööprotsessist produktina, siis teised tarbimisväärtused, endiste tööprotsesside produktid, tulevad sellesse protsessi tootmisvahenditena. Üks ja seesama tarbimisväärtus, olles ühe töö produkt, on teise töö tootmisvahend. Niisiis, produktid on mitte ainult tööprotsessi tulemus, vaid ka tööprotsessi tingimus.

Välja arvatud ekstraktiivne [hankiv] tööstus, mis leiab oma tööobjekti loodusest, nagu mäetööstus, jahindus, kalandus jne. (põllundus ainult sedavõrd, kuivõrd ta esmakordselt harib uudismaad), käsitlevad kõik tööstusharud teatud objekti, toormaterjali, s. o. juba töö filtrist läbikäinud tööobjekti, mis on juba ise tööprodukt. Säärased on näiteks põllunduses seemned. Loomad ja taimed, mida harilikult peetakse looduse produktideks, on võib-olla mitte ainult eelmise aasta töö produktid, vaid — oma praegusel kujul — paljude põlvede kestel inimese kontrolli all ja inimtöö abil jätkunud muutuste produktid. Mis aga puutub eriti töövahendeisse, siis osutab rõhuv enamik neist isegi kõige pealiskaudsemal vaatlusel varemtehtud töö jälgi.

Toormaterjal võib moodustada produkti peasubstantsi või kuuluda produkti koostusse ainult abiainena. Töövahend kas tarbib abiainet, nagu aurumasin tarbib sütt, nagu ratas tarbib määrdeõli või veohobune heina; või abiaine lisatakse toormaterjalile, et põhjustada selles materiaalset muutust, nagu kloori lisatakse pleeki-

[6] Tundub paradoksaalsena nimetada näiteks kala, mis on alles püüdmata, kalapüügi tootmisvahendiks. Kuid seni pole veel leiutatud kunsti, kuidas saaks püüda kalu veekogudest, kus kalu pole.

[7] See tootliku töö definitsioon, mis tuleneb lihtsa tööprotsessi seisukohast, on kapitalistliku tootmisprotsessi puhul täiesti ebaküllaldane.

mata lõuendile, sütt rauale ja värvi villale; või abiaine soodustab töötegemist ennast, nagu näiteks tööruumi valgustuseks ja kütteks tarvitatavad ained. Erinevus peaaine ja abiaine vahel kaob päriskeemia vabrikatsioonis, sest ükski tarvitatud toormaterjalidest ei ilmu seal enam produkti substantsina uuesti esile.[8]

Et igal asjal on palju omadusi ja et teda seega saab kasutada mitmet viisi, siis üks ja seesama produkt võib olla väga mitmesuguste tööprotsesside toormaterjaliks. Näiteks vili on toormaterjaliks möldrile, tärklisevabrikandile, viinapõletajale, loomakasvatajale jne. Seemnena saab ta omaenese tootmise toormaterjaliks. Niisamuti tuleb süsi mäetööstusest produktina ja läheb sinna tagasi tootmisvahendina.

Üks ja seesama produkt võib olla ühes ja sellessamas tööprotsessis töövahendiks ja toormaterjaliks. Näiteks loomade nuumamisel on loomad, töödeldav toormaterjal, ühtlasi väetisevalmistamise vahendiks.

Tarbimiseks valmisolevas vormis eksisteeriv produkt võib uuesti saada teise produkti toormaterjaliks, nagu näiteks viinamarjad veini toormaterjaliks. Või töö laseb oma produkti välja sellisel kujul, et see on kasutatav ainult toormaterjalina. Selles olekus nimetatakse toormaterjali poolvabrikaadiks, mille täpsemaks nimetuseks võiks ehk olla vahepealne vabrikaat [Stufenfabrikat], nagu näiteks puuvill, niit, lõng jne. Kuigi esialgne toormaterjal on juba isegi produkt, peab ta võib-olla siiski veel läbima terve rea mitmesuguseid protsesse, kus ta üha uuesti muutuval kujul funktsioneerib üha uuesti toormaterjalina — kuni viimse tööprotsessini, kust ta väljub valmis elatusvahendina või valmis töövahendina.

Me näeme, et asjaolu, kas tarbimisväärtus esineb toormaterjalina, töövahendina või produktina, oleneb täiel määral ta kindlast funktsioonist tööprotsessis ja kohast, mis tal selles protsessis on; koos selle koha vahetusega muutuvad ka need funktsioonid.

Seepärast, astudes tootmisvahenditena uutesse tööprotsessidesse, kaotavad produktid produktide iseloomu. Nad funktsioneerivad seal ainult elava töö materiaalsete teguritena. Ketraja käsitleb värtnat ainult kui vahendit, millega ta ketrab, ja lina ainult kui objekti, mida ta ketrab. Ketrusmaterjalita ja värtnata igatahes kedrata ei saa. Ketramise alguses eeldatakse seega nende produktide olemasolu. Kuid asjaolu, et lina ja värten on varemtehtud töö produktid, on sellele protsessile enesele niisama ükskõik, nagu toitumise aktile on ükskõik, et leib on talupoja, möldri, pagari jne. varemteh-

[8] Storch eraldab päristoormaterjali kui «matière» abiainetest kui «matériaux» [*H. Storch:* «Cours d'Économie Politique». Paris 1815, I kd., II r., ptk. 6, lk. 288. Vrd. *Г. Шторх:* «Курс политической экономии», т. I, кн. II, гл. 6, стр. 129. Перевод под ред. Вернадского. СПБ. 1881]. Cherbuliez nimetab abiaineid «matières instrumentales» [*Cherbuliez:* «Richesse ou Pauvreté». Paris 1841, lk. 14].

tud tööde produkt. Vastupidi. Kui tootmisvahendid avaldavadki tööprotsessis varemtehtud töö produktide iseloomu, siis ainult oma puuduste kaudu. Nuga, mis ei lõika, lõng, mis alatasa katkeb jne., meenutavad elavalt noaseppa *A*-d ja ketrajat *B*-d. Õnnestunud produktis on kustunud igasugune jälg sellest, et ta tarbimisomadused on loodud varemtehtud tööga.

Masin, mida ei kasutata tööprotsessis, on kasutu. Peale selle allub ta loodusliku ainevahetuse purustavale toimele. Raud roostetab, puu mädaneb. Lõng, mida ei koota ega heegeldata, on rikutud puuvill. Elav töö peab need asjad kätte haarama, nad surnuist üles äratama, muutma nad ainult võimalikest tarbimisväärtustest tegelikeks ja tegevaiks tarbimisväärtusteks. Haaratuna töö tulest, mis assimileerib nad oma kehana, saavad nad tööprotsessis oma mõiste ja otstarbe kohaste funktsioonide täitjaiks; nad küll kuluvad, aga nad kuluvad otstarbekohaselt, loovate elementidena uute tarbimisväärtuste, uute produktide loomisel, mis võivad minna elatusvahenditena individuaaltarbimisse või astuda tootmisvahenditena uude tööprotsessi.

Kui järelikult olemasolevad produktid on mitte ainult tööprotsessi tulemus, vaid ka tema olemasolu tingimus, siis teisest küljest produktide astumine tööprotsessi ehk nende kontakt elava tööga on ainsaks vahendiks, et säilitada ja realiseerida neid varemtehtud töö produkte kui tarbimisväärtusi.

Töö tarbib oma ainelisi elemente, oma objekti ja oma vahendeid; ta neelab neid ning on seega tarbimisprotsess. See tootlik tarbimine erineb individuaaltarbimisest sellega, et viimane tarbib produkte kui elava isiku elatusvahendeid, esimene aga kui töö elatusvahendeid, selle isiku tegutseva tööjõu elatusvahendeid. Individuaaltarbimise produktiks on seega tarbija ise, tootliku tarbimise tulemuseks aga on tarbijast erinev produkt.

Kuna töövahendid ja tööobjekt on isegi juba produktid, siis järeldub sellest, et töö tarbib produkte teiste produktide loomiseks või kasutab neid kui teiste produktide tootmisvahendeid. Aga, nagu tööprotsess toimus esialgu ainult inimese ja tema kaastegevuseta olemasoleva maa vahel, nii on tööprotsessis praegugi veel ka sääraseid tootmisvahendeid, mis on olemas looduses ega kujuta enesest loodusaine ja inimtöö ühendust.

Tööprotsess sellisena, nagu me teda kujutasime ta lihtsais abstraktseis momentides, on otstarbekohane tegevus tarbimisväärtuste valmistamiseks, ta on loodusaine omandamine inimese vajaduste rahuldamiseks, inimese ja looduse vahelise ainevahetuse üldine tingimus, inimelu põline looduslik tingimus; seepärast ta ei sõltu ühestki inimelu vormist, vaid vastupidi, on ühesuguselt ühine kõigile inimelu ühiskondlikele vormidele. Seepärast ei olnud meil tarvis vaadelda töölist tema vahekorras teiste töölistega. Jätkus inimesest ning tema tööst ühel poolel ja loodusest ning selle ainetest

teisel poolel. Nagu nisu maitsest ei ole sugugi tunda, kes selle nisu on kasvatanud, nii ei ole sellestki protsessist näha, mis tingimustes ta toimub: kas orjakupja jõhkra piitsa või kapitalisti mureliku silma all, kas seda sooritab Cincinnatus, kes harib oma väheseid jugereid, või metslane, kes kiviga tapab metslooma.[9]

Pöördugem tagasi oma kapitalisti in spe [s. o. tulevase kapitalisti] juurde. Lahkusime temast pärast seda, kui ta oli ostnud kaubaturult kõik tööprotsessi jaoks vajalikud tegurid: materiaalsed tegurid ehk tootmisvahendid ja isikliku teguri ehk tööjõu. Kavala asjatundja-pilguga valis ta sobivad tootmisvahendid ja tööjõud oma eri-ettevõtte — ketramisvabriku, saapavabriku jne. — jaoks. Meie kapitalist asub niisiis tarbima kaupa, tööjõudu, mille ta on ostnud, — s. o. ta paneb tööjõu kandja, töölise, tarbima oma tööga tootmisvahendeid. Tööprotsessi üldine iseloom muidugi ei muutu sellest, et tööline sooritab selle kapitalistile, mitte aga iseenesele. Kuid ka teatav kindel viis valmistada saapaid või kedrata lõnga ei või otsekohe muutuda kapitalisti vahelesegamise tõttu. Esialgu peab kapitalist võtma tööjõudu sellisena, nagu ta seda turult leiab; seega peab ta võtma ka tööd sellisena, nagu see kujunes ajajärgul, kus kapitaliste veel polnud. Tootmisviisi enese muutmine töö allutamisega kapitalile võib toimuda alles hiljem ja seda tuleb seepärast ka hiljem vaadelda.

Tööprotsessil kui protsessil, milles kapitalist tarbib tööjõudu, on kaks iseloomulikku iseärasust.

Tööline töötab kapitalisti kontrolli all, kellele kuulub tema töö. Kapitalist jälgib, et töö toimuks korralikult ja et tootmisvahendeid kasutataks otstarbekalt, niisiis, et ei raisataks toormaterjali ja et hoitaks tööriistu, s. o. et neid kulutataks ainult niipalju, kui seda nõuab nende kasutamine töös.

Teiseks aga: produkt on kapitalisti omand, mitte otsese tootja, töölise oma. Kapitalist tasub näiteks tööjõu päevase väärtuse. Selle tööjõu tarbimine nagu iga teisegi kauba, näiteks üheks päevaks üüritud hobuse tarvitamine, kuulub seega kogu päeva kestel kapitalistile. Kauba ostjale kuulub kauba tarbimine, ja tööjõu omanik, kes annab oma töö, annab tegelikult ainult tarbimisväärtuse, mille ta on müünud. Alates hetkest, kus ta astus kapitalisti töökotta, kuulub tema tööjõu tarbimisväärtus, järelikult tööjõu tarbimine, töö, kapitalistile. Ostes tööjõudu, liitis kapitalist ka töö kui elava fermendi produkti loomise teiste, elutute elementidega, mis kuulu-

[9] Sel üpris loogilisel põhjusel kolonel Torrens avastabki metslase kivis — kapitali algallika. «Esimeses kivis, millega metslane viskab tagaaetavat looma, esimeses kepis, mille ta haarab puuvilja lähemaletõmbamiseks, kui ta kätega võtma ei ulata, me näeme ühe eseme kohaldamist teise eseme omandamiseks ja niiviisi avastame kapitali algallika» *(R. Torrens:* «An Essay on the Production of Wealth etc.», lk. 70, 71). Selle esimese kepiga [Stock] tuleb vist seletada sedagi, miks stock on inglise keeles kapitali sünonüüm.

vad samuti temale. Tema seisukohalt on tööprotsess ainult tema poolt ostetud kauba, tööjõu tarbimine; kuid ta saab seda tarbida ainult lisandades sellele tootmisvahendeid. Tööprotsess on protsess kapitalisti poolt ostetud asjade vahel, temale kuuluvate asjade vahel. Selle protsessi produkt kuulub seepärast temale täpselt niisamuti nagu käärimisprotsessi produkt tema veinikeldris.[10]

2. VÄÄRTUSKASVU PROTSESS

Produkt — kapitalisti omand — on tarbimisväärtus: lõng, saapad jne. Aga kuigi näiteks saapad moodustavad teataval määral ühiskondliku progressi aluse ja kuigi meie kapitalist on otsustavalt progressiivne, ei valmista ta saapaid siiski nende eneste pärast. Tarbimisväärtus ei ole kaubatootmises üldse säärane asi, «qu'on aime pour lui-même» (mida armastatakse tema enese pärast). Tarbimisväärtusi toodetakse siin üldse ainult sellepärast ja sedavõrd, kuivõrd nad on materiaalne substraat, vahetusväärtuse kandjad. Ja meie kapitalistil on tegemist kahe asjaga. Esiteks tahab ta toota tarbimisväärtust, millel oleks vahetusväärtus, tahab toota müügiks määratud artiklit, kaupa. Ja teiseks tahab ta toota kaupa, mille väärtus oleks suurem kui selle tootmiseks vajalike kaupade väärtuse summa, s. o. suurem kui tootmisvahendite ja tööjõu väärtuse summa, milledeks ta avansseeris kaubaturul oma kallist raha. Ta tahab toota mitte ainult tarbimisväärtust, vaid ka kaupa, mitte ainult tarbimisväärtust, vaid ka väärtust, ja mitte ainult väärtust, vaid ka lisaväärtust.

Kuna siin on tegemist kaubatootmisega, siis on ilmne, et me vaatlesime seni tegelikult ainult üht protsessi külge. Nagu kaup ise on tarbimisväärtuse ja väärtuse ühtsus, nii peab kauba tootmisprotsess olema tööprotsessi ja väärtuse loomise protsessi ühtsus.

Vaadelgem nüüd tootmisprotsessi ka kui väärtuse loomise protsessi.

---

[10] «Produktid omastatakse enne nende muutmist kapitaliks; see muutus ei vabasta neid sellest omastamisest» *(Cherbuliez:* «Richesse ou Pauvreté», Paris 1841, lk. 54). «Kui proletaarlane müüb oma töö teatava hulga elatusvahendite (approvisionnement) eest, siis loobub ta täielikult igast osaõigusest produktile. Produktide omastamine jääb samaks mis varemgi; nimetatud leping ei ole seda kuidagi muutnud. Produkt kuulub ainuüksi kapitalistile, kes on andnud toormaterjalid ja elatusvahendid. See on range järeldus omastamisseadusest, mille põhiprintsiibiks oli, ümberpöördult, iga töölise eranditu omandiõigus oma tootele» (sealsamas, lk. 58). «Kui töölised töötavad palga eest, siis on kapitalist mitte ainult kapitali (mis siin tähendab: tootmisvahendite), vaid ka töö (of the labour also) omanik. Kui seda, mis makstakse palgana, arvatakse nagu tavaliselt kapitali mõistesse, siis on mõttetus kõnelda tööst kui millestki kapitalist lahusolevast. Selles mõttes hõlmab sõna kapital mõlemad, nii kapitali kui ka töö» *(James Mill:* «Elements of Political Economy etc.», London 1821, lk. 70, 71).

Me teame, et iga kauba väärtuse määrab tema tarbimisväärtuses materialiseeritud töö hulk, tema tootmiseks ühiskondlikult vajalik tööaeg. See käib ka selle produkti kohta, mille meie kapitalist tööprotsessi tulemusena sai. Järelikult on kõigepealt tarvis välja arvestada selles produktis asjastatud töö.

Olgu see produkt näiteks lõng.

Lõnga tootmiseks vajati kõigepealt toormaterjali, näiteks 10 naela puuvilla. Puuvilla väärtust meil otsida ei tule, sest kapitalist on ta ostnud turult tema väärtusega, näiteks 10 šillingi eest. Puuvilla hinnas on tema tootmiseks vajalik töö juba väljendatud üldise ühiskondliku tööna. Edasi oletame, et puuvilla töötlemisel kulunud värtnad, mis on meile kõikide teiste kulutatud töövahendite esindajad, on väärt 2 šillingit. Kui 12-šillingiline kullahulk on 24 töötunni ehk kahe tööpäeva produkt, siis järeldub sellest kõigepealt, et lõngas on materialiseeritud kaks tööpäeva.

Asjaolu, et puuvill on muutnud oma vormi ja et kulunud värtnad on hoopis kadunud, ei tohi meid eksitada. Üldise väärtusseaduse järgi näiteks 10 naela lõnga on ekvivalendiks 10 naelale puuvillale ja $^1/_4$ värtnale, kui 40 naela lõnga väärtus = 40 naela puuvilla väärtus + ühe terve värtna väärtus, s. o. kui võrrandi mõlema poole tootmiseks vajatakse võrdset tööaega. Sel juhul väljendub üks ja seesama tööaeg ükskord tarbimisväärtuses lõng, teinekord tarbimisväärtustes puuvill ja värten. Niisiis väärtusele on ükskõik, kas ta tuleb esile lõngas, värtnas või puuvillas. Asjaolu, et värten ja puuvill, selle asemel et seista rahulikult teineteise kõrval, astuvad ketramisprotsessis ühendusse, mis muudab nende tarbimisvormid ja teeb neist lõnga, see asjaolu puudutab nende väärtust niisama vähe, nagu oleksid nad asendatud ekvivalentse lõngahulgaga lihtsa vahetuse teel.

Puuvilla tootmiseks vajalik tööaeg on osa lõnga tootmiseks vajalikust tööajast ja sisaldub seetõttu lõngas, sest puuvill on lõnga toormaterjal. Samasugune lugu on tööajaga, mis on vajalik teatava hulga värtnate tootmiseks, millede kulutamiseta ehk tarbimiseta ei saa puuvilla kedrata.[11]

Niisiis, kuivõrd vaatlemisele tuleb lõnga väärtus, tema tootmiseks vajalik tööaeg, sedavõrd võime vaadelda ühe ja sellesama tööprotsessi mitmesuguste üksteisele järgnevate faasidena neid erinevaid, üksteisest ajaliselt ja ruumiliselt lahusolevaid tööprotsesse, mida tuleb sooritada, et toota puuvilla ennast ja kulutatud värtnatehulka ning, lõpuks, et teha puuvillast ja värtnast lõnga. Kogu lõngas sisalduv töö on varemtehtud töö. Asjaolu, et lõnga loo-

[11] «Kaupade hindu ei mõjuta mitte ainult otseselt kaupadele kulutatud töö, vaid ka töö, mis kulutati tootmisprotsessist osavõtvate vahendite, tööriistade ja hoonete valmistamiseks» (*Ricardo:* «The Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 16). [*Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936 г., стр. 12.]

vate elementide tootmiseks vajalik tööaeg on olnud varem ning on enneminevikus, kuna seevastu lõpp-protsessiks, ketramiseks, otseselt kasutatud töö on olevikule lähemal, täisminevikus, — see asjaolu on täiesti tähtsusetu. Kui maja ehitamiseks on tarvis teatavat hulka tööd, näiteks 30 tööpäeva, siis majasse mahutatud tööaja kogusumma ei muutu sugugi selle läbi, et 30. tööpäev astus tootmisse 29 päeva hiljem kui esimene tööpäev. Seepärast võib töömaterjalis ja töövahendites sisalduvat tööaega käsitleda täiesti niisamasugusel viisil, nagu oleks see lihtsalt kulutatud ketramisprotsessi varasemas staadiumis, enne viimast, ketramise vormis lisandatud tööd.

Tootmisvahendite — puuvilla ja värtna — väärtused, mis on väljendatud 12 šillingi suuruses hinnas, on järelikult lõnga väärtuse, s. o. produkti väärtuse koostusosad.

Tuleb ainult täita kaks tingimust. Esiteks peavad puuvill ja värtnad tõesti osa võtma tarbimisväärtuse tootmisest. Meie juhul peab neist saama lõng. Väärtusele on ükskõik, missuguses tarbimisväärtuses ta sisaldub, kuid igal juhul peab ta sisalduma mõnes tarbimisväärtuses. Teiseks tuleb eeldada, et kulutatud on ainult antud ühiskondlikel tootmistingimustel vajalik tööaeg. Järelikult, kui 1 naela lõnga ketramiseks oli vaja ainult 1 nael puuvilla, siis 1 naela lõnga valmistamiseks tohibki kulutada ainult 1 nael puuvilla. Sama lugu on värtnaga. Kui kapitalistil tuleb pähe kasutada raudvärtnate asemel kuldvärtnaid, siis lõnga väärtuses loeb ikkagi ainult ühiskondlikult vajalik töö, s. o. raudvärtnate tootmiseks vajalik tööaeg.

Me teame nüüd, missuguse osa lõnga väärtusest moodustavad tootmisvahendid, puuvill ja värtnad. See osa on 12 šillingit ehk kahe tööpäeva materialisatsioon. Järelikult on meil nüüd tegemist veel selle väärtusosaga, mille lisandab puuvillale ketraja enese töö.

Meil tuleb nüüd vaadelda seda tööd hoopis teisest seisukohast kui tööprotsessi puhul. Seal oli tegemist otstarbekohase tegevusega, puuvilla muutmisega lõngaks. Mida otstarbekam on töö, seda parem on lõng, kui me eeldame, et kõik muud asjaolud on jäänud muutumata. Ketraja töö oli spetsiifiliselt erinev teistest tootlikest töödest ja see erinevus ilmnes subjektiivselt ja objektiivselt, ketramise erilises eesmärgis, tema erilistes töövõtetes, tema tootmisvahendite erilises loomuses, tema produkti erilises tarbimisväärtuses. Puuvill ja värtnad on ketramistöö vajalikud vahendid, kuid nendega ei saa teha vintlõikega suurtükke. Kuivõrd aga ketraja töö on väärtustloov töö, s. o. väärtuse allikas, ei erine ta sugugi suurtükipuurija tööst või, mis meile siin lähemal on, puuvillakasvataja ja värtnategija tööst, mis on realiseerunud lõnga tootmisvahendites. Ainult selle samasuse tõttu võivadki puuvilla kasvatamine, värtnategemine ja ketramine olla ühe ja sellesama koguväärtuse, lõnga väärtuse osadeks, mis erinevad üksteisest ainult

kvantitatiivselt. Siin ei ole enam tegemist töö kvaliteedi, laadi ja sisuga, vaid ainult töö hulgaga. Seda on lihtne arvestada. Me oletame, et ketramistöö on lihtne töö, keskmine ühiskondlik töö. Hiljem näeme, et vastupidine oletus ei muuda sugugi asja.

Tööprotsessi ajal siirdub töö alatasa tegevuse [Unruhe] vormist olemise vormi, liikumise vormist esemlikkuse [Gegenständlichkeit] vormi. Ühe tunni lõppedes väljendub ketramisliikumine teatavas lõngahulgas, järelikult on teatav tööhulk, üks töötund, puuvillas asjastunud. Me ütleme: töötund, s. o. ketraja elujõu kulutamine ühe tunni kestel, sest ketramistöö on siin tähtis ainult sedavõrd, kuivõrd ta on tööjõu kulutus, mitte aga sellepärast, et ta on spetsiifiline ketramistöö.

On aga otsustava tähtsusega, et protsessi kestuse, s. o. puuvilla lõngaks muutmise ajal, tarbitaks ainult ühiskondlikult vajalikku tööaega. Kui normaalsetes, s. o. keskmistes ühiskondlikes tootmistingimustes peab muutma *a* naela puuvilla ühe töötunni jooksul *b* naelaks lõngaks, siis loetakse 12-tunniliseks tööpäevaks ainult säärast tööpäeva, mis muudab $a \times 12$ naela puuvilla $b \times 12$ naelaks lõngaks. Sest väärtuse loomisel tuleb arvesse ainult ühiskondlikult vajalik tööaeg.

Nagu töö ise, nii ka toormaterjal ja produkt esinevad siin hoopis teises valguses kui tööprotsessi kui niisuguse seisukohalt. Toormaterjal on siin tähtis ainult sedavõrd, kuivõrd temasse imbub teatav hulk tööd. Selle imbumisega toormaterjal muutubki tegelikult lõngaks, sest tööjõudu kulutati ketramise vormis ja lisandati toormaterjalile. Aga produkt, lõng, on nüüd ainult puuvillasse imbunud töö mõõt. Kui ühe tunniga kedratakse $1^2/_3$ naela puuvilla, s. o. muudetakse see $1^2/_3$ naelaks lõngaks, siis 10 naela lõnga näitavad, et on sisse imbunud 6 töötundi. Teatavad kogemuste varal kindlaksmääratavad produktide hulgad ei väljenda nüüd muud kui teatavaid tööhulki, teatavaid koguseid tardunud tööaega. Nad ei ole muud kui ühe tunni, kahe tunni, ühe päeva ühiskondliku töö materialisatsioon.

Asjaolu, et töö on just ketramistöö, et tema materjaliks on puuvill ja tema produktiks lõng, on siin niisama vähe tähtis kui see, et tööobjekt ise on juba produkt, seega toormaterjal. Kui tööline ei töötaks ketramisvabrikus, vaid söekaevanduses, siis tema tööobjekt, süsi, oleks antud looduse poolt. Ja siiski väljendaks teatav kogus lahtimurtud sütt, näiteks üks tsentner, teatavat hulka sisseimbunud tööd.

Käsitledes tööjõu müüki, me eeldasime, et tööjõu päevane väärtus = 3 šillingit, et see summa kehastab 6 töötundi ja et vastav tööhulk on järelikult vajalik töölise igapäevaste elatusvahendite keskmise hulga tootmiseks. Kui meie ketraja muudab ühe töötunniga $1^2/_3$ naela puuvilla $1^2/_3$ naelaks lõngaks[12], siis muudab ta

[12] Arvud on siin võetud täiesti vabalt.

6 tunniga 10 naela puuvilla 10 naelaks lõngaks. Niisiis ketramisprotsessi kestel imeb puuvill endasse 6 töötundi. Seesama tööaeg väljendub 3-šillingilises kullahulgas. Puuvilla väärtusele lisandatakse järelikult ketramise enesega 3-šillingiline väärtus.

Vaatleme nüüd produkti, s. o. 10 naela lõnga koguväärtust. Temas on asjastatud $2^1/_2$ tööpäeva, millest 2 päeva sisaldus puuvillas ja värtnais, kuna $^1/_2$ tööpäeva imbus sisse ketramisprotsessi ajal. Seesama tööaeg väljendub 15-šillingilises kullahulgas. 10 naela lõnga väärtusele vastav hind on järelikult 15 šillingit ja ühe naela lõnga hind on 1 šilling 6 penssi.

Meie kapitalist jahmub. Produkti väärtus on võrdne avansseeritud kapitali väärtusega. Avansseeritud väärtus ei ole suurenenud, ta ei ole loonud lisaväärtust, raha ei ole järelikult muundunud kapitaliks. 10 naela lõnga hind on 15 šillingit, ja 15 šillingit kulutati kaubaturul produkti loovaile elementidele või, mis on üks ja seesama, tööprotsessi tegureile: 10 šillingit puuvilla eest, 2 šillingit värtnate kulu eest ja 3 šillingit tööjõu eest. Lõnga suurenenud väärtus ei aita midagi, sest see väärtus on ainult nende väärtuste summa, mis varem jagunesid puuvilla, värtnate ja tööjõu vahel; seesugusest olemasolevate väärtuste lihtsast liitmisest ei saa aga ealeski tekkida lisaväärtust [13]. Need väärtused on nüüd kõik koondatud ühte asja, kuid varemgi olid nad samuti koondatud 15-šillingilisse rahasummasse, enne kui see killustus kolme kaubaostu tõttu.

See tulemus ei ole iseenesest imekspandav. Ühe naela lõnga väärtus on 1 šilling 6 penssi, seega peaks meie kapitalist kaubaturul 10 naela lõnga eest maksma 15 šillingit. Kas ta ostab endale turult valmis maja või laseb selle ise ehitada, kumbki operatsioon ei suurenda maja omandamiseks kulutatud rahasummat.

Kapitalist, kes pisut tunneb vulgaarmajandusteadust, ütleb võib-olla, et ta avansseeris oma raha kavatsusega teha sellest enam raha. Kuid põrgutee on sillutatud heade kavatsustega, ja niisama hästi oleks tal võinud olla kavatsus teha raha ilma tootmata.[14] Ta hakkab ähvardama. Teinekord ei laskvat ta end enam

[13] See on põhilause, millel rajaneb füsiokraatide õpetus iga mittepõllumajandusliku töö ebatootlikkusest, ja see on kutselisele majandusteadlasele kummutamatu. «See viis omistada ühele asjale paljude teiste asjade väärtust (näiteks lõuendile kangru poolt tarbitud asjade väärtust), nii-ütelda laduda kihtide viisi mitmesuguseid väärtusi üheleainsale väärtusele, põhjustab selle väärtuse paisumist vastaval määral... Termin liitmine kirjeldab väga hästi seda viisi, kuidas kujuneb tööproduktide hind: see hind on ainult paljude tarbitud ja kokkuliidetud väärtuste summa; kuid liitmine ei ole korrutamine» *(Mercier de la Rivière:* «L'Ordre Naturel et Essentiel etc.», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, II osa, lk. 599).

[14] Nii näiteks võttis ta aastail 1844—1847 tootlikest ettevõtteist välja osa oma kapitali, et selle raudteeaktsiates maha spekuleerida. Niisamuti sulges ta Ameerika kodusõja ajal vabrikuid ja heitis vabrikutöölisi tänavale, et mängida Liverpooli puuvillabörsil.

tüssata. Edaspidi ostvat ta turult valmis kaubad, selle asemel et neid ise valmistada. Kui aga kõik tema kapitalistidest veljed teevad sedasama, kust leiab ta siis turult kaupa? Ja raha ta ei saa süüa. Ta hakkab manitsema. Võetagu arvesse tema loobumine. Ta oleks võinud oma 15 šillingit maha prassida. Selle asemel on ta nad tootlikult tarbinud ja neist lõnga teinud. Aga selle eest tal ju ongi südametunnistuse piinade asemel lõnga. Ta ei tohi eluilmaski langeda aardekoguja ossa, kes meile näitas, mis askeetlikkusest välja tuleb. Pealegi, kus midagi ei ole, seal kaotab keisergi oma õiguse. Olgu tema lahtiütlemise teene ükskõik kui suur, kuid pole ju olemas midagi, millega saaks selle eest eraldi maksta, sest protsessist tulnud produkti väärtus on võrdne protsessi paisatud kaubaväärtuste summaga. Niisiis olgu ta rahul sellega, et voorus on vooruse palk. Kuid selle asemel saab ta pealetükkivaks. Lõnga polevat talle vaja. Ta olevat selle tootnud müügi jaoks. Siis müügu ta see lõng või, mis on veel lihtsam, tootku tulevikus asju ainult oma tarbeks, — selle retsepti kirjutas talle kunagi ta maja-arst MacCulloch kui äraproovitud vahendi ületootmise taudi vastu. Kuid kapitalist lööb jonnakalt takka üles. Kas tööline loob tööprodukte ja toodab kaupu ainult oma ihuliikmetega, eimillestki? Kas kapitalist ei andnud töölisele materjali, milles ja millega ta alles saigi kehastada oma töö? Et aga suurem osa ühiskonnast koosnebki säärastest purupaljastest inimestest, kas siis kapitalist oma tootmisvahenditega, oma puuvilla ja värtnatega ei ole osutanud mõõtmatut teenet ühiskonnale ja samuti töölisele enesele, keda ta peale selle varustas veel elatusvahenditega? Ja kas seda tema teenet ei tuleks arvestada? Aga kas tööline ei osutanud talle vastuteenet, muutes lõngaks puuvilla ja värtnad? Pealegi pole siin tegemist teenetega [15]. Teene ei ole midagi muud kui mõne tarbimisväärtuse — kas kauba või töö — kasulik mõju.[16] Siin aga seisab

[15] «Kiitle, ehi ja kaunista... Kui aga keegi rohkem või parema võtab (kui ta annab), siis on see liigkasuvõtmine ja see tähendab, et ta ei ole teinud oma ligimesele teenet, vaid kahju, nii nagu varguse ja röövimise puhul. Kõik ei ole teene ega heategu ligimesele, mida teeneks ja heateoks nimetatakse. Sest abielurikkuja naine ja abielurikkuja mees osutavad teineteisele suure teene ja meelehea. Rüütel osutab mõrtsukale ja süütajale suure rüütliteene, aidates teda röövida maanteel ja kallale tungida maale ja rahvale. Papistid osutavad meie omadele suure teene, sest nad ei uputa, ei põleta, ei tapa ega lase vanglais mädaneda meid kõiki, vaid jätavad mõnedki ellu ja ajavad nad maalt välja või võtavad neilt, mis neil on. Kurat ise osutab oma teenritele suuri, mõõtmatuid teeneid... Üldse on maailm täis suuri, toredaid igapäevaseid teeneid ja heategusid» (*Martin Luther:* «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.», Wittenberg, 1540 [lk. 8—9]).

[16] Teoses «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 14, märgin selle kohta muuseas järgmist: «Pole raske mõista, millise «teene» peab «teenete» (service) kategooria osutama seda sorti majandusteadlastele, nagu J. B. Say ja F. Bastiat» [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 23].

asi vahetusväärtuses. Kapitalist maksis töölisele 3 šillingi suuruse väärtuse. Puuvillale lisandatud 3-šillingilise väärtuse näol tagastas tööline talle täpse ekvivalendi, väärtuse väärtuse vastu. Meie sõber, kes alles äsja oli nii uhke oma kapitali üle, võtab korraga omaenda töölise vähenõudliku hoiaku. Kas tema ise ei töötanudki? Kas ta ei teostanud ketraja järelevalvet, kõrgema järelevaatuse tööd? Kas see tema töö ei loo samuti väärtust? Nüüd kehitavad õlgu tema oma overlooker [järelevaataja] ja manager [direktor]. Kuid vahepeal on ta juba oma endise rõõmsa naeratusega näoilme tagasi saanud. Ta lihtsalt hullutas meid oma nutulauludega. Ta ei anna nende eest krossigi. Ta jätab need ja nendetaolised tühjad vigurid ja maotud riukad poliitilise ökonoomia professoritele, kellele nende eest makstaksegi. Tema ise on praktiline inimene, kes küll iga kord ei mõtle, mis ta väljaspool äritegevust räägib, aga alati teab, mis ta oma ärisfääris teeb.

Vaadakem asja lähemalt. Tööjõu päevane väärtus oli 3 šillingit, sest tööjõus eneses on asjastatud pool tööpäeva, s. o. tööjõu tootmiseks iga päev vajalikud elatusvahendid maksavad pool tööpäeva. Kuid varemtehtud töö, mis peitub tööjõus, ja elav töö, mida tööjõud võib teha, tööjõu igapäevased ülalpidamiskulud ja selle igapäevane kulutus on kaks täiesti erinevat suurust. Esimene määrab tööjõu vahetusväärtuse, teine moodustab ta tarbimisväärtuse. Asjaolu, et töölise elu ülalpidamiseks 24 tunni kestel on tarvis pool tööpäeva, ei takista töölist sugugi töötamast kogu päeva. Tööjõu väärtus ja tööjõu tarbimise protsessis loodav väärtus on järelikult kaks erinevat suurust. Seda väärtuste vahet pidaski kapitalist silmas, kui ta tööjõu ostis. Tööjõu kasulik omadus teha lõnga või saapaid oli ainult sellepärast conditio sine qua non [paratamatu tingimus], et väärtuse loomiseks tuleb tööd kulutada kasulikul kujul. Kuid otsustav oli selle kauba spetsiifiline tarbimisväärtus: tema võime olla väärtuse allikas, ja nimelt oma väärtusest suurema väärtuse allikas. See ongi see spetsiifiline teene, mida kapitalist temalt ootab. Ja ta toimib sealjuures kaubavahetuse põliste seaduste kohaselt. Tööjõu müüja, nagu iga teisegi kauba müüja, realiseerib tõepoolest tööjõu vahetusväärtust ja võõrandab tema tarbimisväärtust. Ta ei või esimest kätte saada teist käest andmata. Tööjõu tarbimisväärtus, töö ise, kuulub tööjõu müüjale niisama vähe, kui müüdud õli tarbimisväärtus kuulub õlikaupmehele. Rahaomanik on tasunud tööjõu päevase väärtuse; seega kuulub temale selle tööjõu tarbimine ühe päeva kestel, päevane töö. Asjaolu, et tööjõu päevane ülalpidamine maksab ainult pool tööpäeva, kuigi tööjõud võib tegutseda ja töötada terve päeva, ja et seega väärtus, mille tööjõu tarbimine loob ühe päeva jooksul, on tema päevasest väärtusest kaks korda suurem, — see asjaolu on ostjale eriliseks õnneks, kuid see pole sugugi ülekohus müüja vastu.

Meie kapitalist on ette näinud selle casus, der ihn lachen macht [kaasuse, mis ta naerma ajab]. Tööline leiab seepärast töökojast kõik vajalikud tootmisvahendid mitte ainult kuuetunnilise, vaid koguni kaheteisttunnilise tööprotsessi jaoks. Kui 10 n. puuvillasse imbus 6 töötundi ja nad muutusid 10 naelaks lõngaks, siis 20 n. puuvillasse imbub 12 töötundi ja nad muutuvad 20 naelaks lõngaks. Vaadelgem pikendatud tööprotsessi produkti. 20 naelas lõngas on nüüd asjastatud 5 tööpäeva: 4 sisaldusid tarbitud puuvilla ja värtnate hulgas ja 1 imbus puuvillasse ketramisprotsessi ajal. Viie tööpäeva väljendus kullas on aga 30 šillingit ehk 1 naelsterling 10 šillingit. See ongi siis 20 naela lõnga hind. Nael lõnga maksab nagu ennegi 1 š. 6 p. Aga protsessi heidetud kaupade väärtuse summa oli 27 š. Lõnga väärtus on 30 š. Produkti väärtus on kasvanud $^1/_9$ võrra suuremaks kui tema tootmiseks avansseeritud väärtus. Nii on 27 šillingist saanud 30 šillingit. Nad on kasvatanud 3-šillingilise lisaväärtuse. Trikk on lõpuks korda läinud. Raha on muundunud kapitaliks.

Kõik probleemi tingimused on lahendatud ja kaubavahetuse seadusi ei ole kuidagi rikutud. Ekvivalent on vahetatud ekvivalendi vastu. Ostjana tasus kapitalist iga kauba eest, — puuvilla, värtnate ja tööjõu eest, — selle väärtuse järgi. Siis tegi ta seda, mida teeb iga teinegi kaubaostja. Ta tarbis kaupade tarbimisväärtuse. Tööjõu tarbimisprotsess, mis on ühtlasi kauba tootmisprotsess, andis tootena 20 naela lõnga 30 š. väärtuses. Kapitalist läheb nüüd tagasi turule, kust ta kaupa ostis, ja müüb oma kauba. Ta müüb naela lõnga 1 š. 6 p. eest, krossigi kallimalt ega odavamalt selle väärtusest. Ja ometi saab ta ringlusest 3 š. rohkem, kui ta sinna alguses heitis. Kogu see protsess, tema raha muundumine kapitaliks, toimub ringlemissfääris ja ei toimu selles. See protsess toimub ringlemise vahendusel, sest ta on tingitud tööjõu ostust kaubaturul. Ta ei toimu ringlemises, sest ringlemine ainult valmistab ette väärtuse suurenemise protsessi, mis teostub tootmise sfääris. Niisiis «tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles» [«kõik läheb kõige paremini selles parimas kõigist maailmadest»].

Kui kapitalist muudab raha kaupadeks, mida kasutatakse uue produkti materiaalsete elementidena või tööprotsessi teguritena, kui ta liidab nende kaupade surnud esemlikkusele elavat tööjõudu, siis muundab ta väärtust, s. o. varemtehtud, asjastatud, surnud tööd — kapitaliks, isekasvavaks väärtuseks, hingestatud koletiseks, kes hakkab «töötama» als hätt' es Lieb' im Leibe [nagu armukirest vallatuna].

Kui me nüüd võrdleme väärtuse loomise protsessi väärtuskasvu protsessiga, siis me näeme, et väärtuskasvu protsess pole midagi muud kui teatud punktist edasi jätkatud väärtuse loomise protsess. Kui viimane kestab ainult punktini, kus kapitali poolt tasutud tööjõu väärtus asendatakse uue ekvivalendiga, siis on see lihtne väär-

tuse loomise protsess. Kui väärtuse loomise protsess jätkub sellest punktist edasi, siis saab ta väärtuskasvu protsessiks.

Edasi, kui me võrdleme väärtuse loomise protsessi tööprotsessiga, siis me näeme, et viimane seisab tarbimisväärtusi tootvas kasulikus töös. Liikumist vaadeldakse siin kvalitatiivsest küljest, ta erilise iseloomu, otstarbe ja sisu järgi. Väärtuse loomise protsessis väljendub seesama tööprotsess ainult oma kvantitatiivsest küljest. Siin on tegemist ainult ajaga, mida vajatakse antud töö sooritamiseks, või perioodiga, mille kestel kasulikult kulutatakse tööjõudu. Tööprotsessi minevad kaubad ei ole siin enam otstarbekalt tegutseva tööjõu funktsionaalselt määratletud ainelised tegurid. Nad tulevad arvesse ainult kui teatavad hulgad asjastatud tööd. Ükskõik, kas töö sisaldub tootmisvahendites või lisandub tööjõu näol — teda arvestatakse siin ainult ajamõõduga. Tema suurus on nii- ja niipalju tunde, päevi jne.

Kuid töö tuleb arvesse ainult sedavõrd, kuivõrd tarbimisväärtuse tootmiseks kulutatud aeg on ühiskondlikult vajalik. Sellega on öeldud mõndagi. Tööjõud peab funktsioneerima normaalsetes tingimustes. Kui ketramismasin on ketramistöös ühiskondlikult valitsev töövahend, siis ei tohi töölisele kätte anda vokki. Normaalse headusega puuvilla asemel ei tohi talle anda rämpsu, mis iga hetk katkeb. Mõlemal juhul kulutaks ta naela lõnga tootmiseks rohkem kui ühiskondlikult vajaliku tööaja, see ülemäärane aeg ei looks aga väärtust ega raha. Ometi ei sõltu materiaalsete töötegurite normaalne iseloom mitte töölisest, vaid kapitalistist. Järgmiseks tingimuseks on tööjõu enese normaalne iseloom. Erialal, kus antud tööjõudu kasutatakse, peab ta omama üldiselt väljakujunenud keskmist osavust, vilumust ja kiirust. Kuid meie kapitalist ostiski tööturult normaalse headusega tööjõu. Seda jõudu tuleb kulutada hariliku keskmise pingega, ühiskondlikult tavalises intensiivsuseastmes. Kapitalist valvab seda niisama hoolikalt kui sedagi, et ühtki hetke tööta ei raisataks. Ta on ostnud tööjõu teatavaks ajaks. Ta tahab oma jao kätte saada. Ta ei taha lasta end varastada. Lõpuks — ja selleks on sel härral oma code pénal [karistusmäärustik] — ei tohi olla toormaterjali ega töövahendite otstarbetut tarbimist, sest raisatud materjal või raisatud töövahendid kujutavad enesest ülearuselt kulutatud hulki asjastatud tööd; nad ei tule järelikult arvesse ega võta osa produkti väärtuse loomisest.[17]

[17] See on üks neid asjaolusid, mis teevad kalliks orjatööle rajatud tootmise. Antiikrahvaste tabava väljenduse järgi erineb tööline ainult kui instrumentum vocale [kõnelev tööriist] loomast, kes on instrumentum semivocale [häälitsev tööriist], ja elutust tööriistast, mis on instrumentum mutum [tumm tööriist]. Kuid tööline ise annab loomale ja tööriistale tunda, et ta ei ole nende sarnane, vaid on inimene. Sellega, et ta neid halvasti kohtleb ja con amore [mõnuga] rikub, tekitab ta endas tunde, et ta neist erineb. Seepärast on selle tootmisviisi majanduslikuks põhimõtteks kasutada ainult kõige jämedamaid ja kohmakamaid tööriistu, mida just nende jämeduse ja kohmakuse

Me näeme, et varem kauba analüüsi abil kindlaks tehtud erinevus töö kui tarbimisväärtuse ja sellesama töö kui väärtuselooja vahel esineb nüüd erinevusena tootmisprotsessi eri külgede vahel. Tööprotsessi ja väärtuse loomise protsessi ühtsusena on tootmisprotsess kaupade tootmise protsess; tööprotsessi ja väärtuskasvu protsessi ühtsusena on ta kapitalistlik tootmisprotsess, kaubatootmise kapitalistlik vorm.

Varem me märkisime, et väärtuskasvu protsessi seisukohalt on täiesti ükskõik, kas kapitalisti poolt omastatud töö on lihtne töö, keskmine ühiskondlik töö, või komplitseeritum töö, kõrgema erikaaluga töö. Töö, mis keskmise ühiskondliku tööga võrreldes on kõrgemaks, komplitseeritumaks tööks, on seesuguse tööjõu väljendus, mis sisaldab suuremaid ettevalmistuskulusid, mille tootmine maksab enam tööaega ja millel seega on kõrgem väärtus kui lihtsal tööjõul. Kui aga selle jõu väärtus on kõrgem, siis avaldub ta ka kõrgemas töös ja asjastub võrdsete ajavahemikkude jooksul suhteliselt kõrgemais väärtustes. Olgu aga astmevahe ketramistöö ja kullasepatöö vahel kui suur tahes, see osa tööst, millega kullasepp ainult asendab omaenese tööjõu väärtust, ei erine kvalitatiivselt millegi poolest sellest täiendavast tööhulgast, millega ta loob lisaväärtust. Lisaväärtus tekib ikkagi ainult töö kvantitatiivsest ülejäägist, sama tööprotsessi pikemast kestusest; ühel juhul on selleks protsessiks lõnga tootmine, teisel juhul ehteasjade tootmine.[18]

tõttu on raske rikkuda. Enne kodusõja puhkemist oli seepärast Mehhiko lahe äärseis orjanduslikes osariikides muinas-hiina konstruktsiooniga atru, mis tuhnisid maad nagu siga või mutt, kuid ei vedanud vagu ega pööranud mulda. Vrd. *J. E. Cairnes:* «The Slave Power. London 1862», lk. 46 ja järgmised. Oma raamatus «Sea Board Slave States» jutustab Olmsted muuseas järgmist: «Mulle näidati siin tööriistu, millega meil ükski mõistlik inimene ei koormaks töölist, kellele ta palka maksab; nende erakordne raskus ja kohmakus näib suurendavat tööd vähemalt 10 protsendi võrra nende tööriistadega võrreldes, mida meil harilikult kasutatakse. Mulle kinnitati aga, et lohakuse ja tooruse tõttu, millega orjad neid kasutavad, oleks ebamajanduslik anda neile kergemaid ja paremaid tööriistu; ja et need tööriistad, mida meie alati anname oma töölistele, ise sellest kasu saades, ei peaks Virgiinia viljapõldudel ainsatki päeva vastu, kuigi maa on siin meie omast kergem ja vähem kivine. Kui ma küsisin, miks kõigis farmides on hobuste asemel muulad, nimetati mulle esimese ja muidugi kõige tähtsama põhjusena jällegi seda, et hobused ei peaks vastu kohtlemisele, mis neile neegrite poolt alati osaks saab; hobused jääksid sellest õige ruttu põdema või vigaseks, kuna muulad kannatavad peksu ja ajuti ühe või kahe söögikorra vahelejätmist ega saa sellest suuremat viga: nad ei külmeta ega jää haigeks hooletu kohtlemise või ületöötamise tagajärjel. Muide, mul ei tarvitse minna kaugemale kui toa aknani, kus ma kirjutan, et peaaegu iga kord näha säärast loomade kohtlemist, mille pärast vist iga farmer põhjas oleks töölise jalamaid minema ajanud» [lk. 46, 47].

[18] Vahetegemine komplitseeritud ja lihtsa töö, «skilled» [kvalifitseeritud] ja «unskilled labour» [kvalifitseerimata töö] vahel rajaneb osalt lihtsail illusioonidel või vähemalt seesugustel erinevustel, mis juba ammu ei ole enam reaalsed ja elavad veel ainult traditsioonilise kokkuleppe tõttu; osalt rajaneb see vahetegemine teatavate töölisklassi kihtide abitumal olukorral, mis ei luba

Teiselt poolt tuleb igas väärtuse loomise protsessis alati taandada kõrgem töö keskmisele ühiskondlikule tööle, näiteks üks päev kõrgemat tööd *x* päevale lihtsale tööle[19]. Niisiis, kui me eeldame, et kapitali kasutada olev tööline teeb lihtsat keskmist ühiskondlikku tööd, siis me säästame ülearuse tehte ja lihtsustame analüüsi.

---

neil, nagu teistel, sundida maksma endile oma tööjõu eest selle väärtuse järgi. Juhuslikud asjaolud etendavad sealjuures nii suurt osa, et ühed ja needsamad tööliigid vahetavad kohti. Näiteks seal, kus töölisklassi kehajõud on nõrgestatud ja suhteliselt välja kurnatud, nagu kõigis arenenud kapitalistliku tootmisega maades, tõusevad rasked tööd, mis vajavad suurt lihastejõudu, üldiselt kõrgemale astmele kui palju peenemad tööd, mis langevad lihtsa töö tasemele: näiteks bricklayer'i (müürsepa) töö on Inglismaal palju kõrgemal astmel kui damastikuduja töö. Teiselt poolt esineb fustian cutter'i (puuvillase sameti pügaja) töö «lihtsa» tööna, kuigi see nõuab suurt füüsilist pingutust ja on pealegi väga ebatervislik. Muide, ei tohi kujutleda, nagu moodustaks niinimetatud «skilled labour» [kvalifitseeritud töö] kvantitatiivselt tähtsa osa kogu natsionaalsest tööst. Laing arvestab, et Inglismaal (ja Walesis) elatab end lihtsa tööga rohkem kui 11 miljonit inimest. 18-miljonilisest rahva üldarvust, mis oli olemas tema raamatu ilmumise ajal, lahutab ta miljon aristokraati ja poolteist miljonit pauperit, hulkurit, kurjategijat, prostitueerijat jne.; jääb järele 4 650 000 keskklassi liiget, kaasa arvatud väikesed rantjeed, ametnikud, kirjanikud, kunstnikud, kooliõpetajad jne. Nende 4⅔ miljoni saamiseks arvab ta keskklassi töötava osa hulka — peale pankurite jne. — kõik paremini tasutavad «vabrikutöölised»! «Kõrgema astme tööliste» hulgast ei puudu isegi bricklayer'id [müürsepad]. Pärast seda jäävadki talle eespoolmainitud 11 miljonit (*S. Laing:* «National Distress etc.». London 1844 [lk. 51—52]). «Suur klass, kellel ei ole toidu eest anda midagi muud kui ainult lihtsat tööd, moodustab rahva peamise massi» (*James Mill* artiklis «Colony». «Encyclopaedia Britannica» lisa, 1831).

[19] «Kui viidatakse tööle kui väärtuse mõõdule, siis eeldatakse paratamatult üht teatavat tööliiki... tema suhet teiste tööliikidega on kerge kindlaks määrata» («Outlines of Political Economy». London 1832, lk. 22, 23).

KUUES PEATÜKK

PÜSIVKAPITAL JA MUUTUVKAPITAL

Tööprotsessi mitmesugused tegurid võtavad erinevalt osa produkti väärtuse loomisest.

Tööline lisandab tööobjektile uut väärtust teatava tööhulga lisandamisega, olenemata selle töö konkreetsest sisust, otstarbest ja tehnilisest iseloomust. Teiselt poolt leiame tarbitud tootmisvahendite väärtused uuesti produkti väärtuse koostusosadena, näiteks lõnga väärtuses sisalduva puuvilla ja värtnate väärtuse. Tootmisvahendite väärtus säilib järelikult produktile ülekandmise tõttu. See ülekandmine toimub tootmisvahendite produktiks muutmise ajal, tööprotsessis. See toimub töö vahendusel. Aga kuidas?

Tööline ei tööta kahekordselt ühel ja selsamal ajal: ta ei tööta üks kord selleks, et oma tööga lisandada puuvillale väärtust, ja teine kord selleks, et säilitada puuvilla vana väärtust või, mis on seesama, et üle kanda produktile, s. o. lõngale, tema poolt töödeldava puuvilla ja kasutatavate värtnate väärtus. Uue väärtuse lihtsa lisandamisega ta säilitabki vana väärtuse. Et aga uue väärtuse lisandamine tööobjektile ja vanade väärtuste säilitamine produktis on kaks täiesti erinevat tulemust, mis tööline saavutab ühel ja selsamal ajal, kuigi ta töötab sel ajal ainult üks kord, siis seda tulemuse kahesugusust saab ilmselt seletada ainult tema töö enese kahesuguse iseloomuga. Ühel ja selsamal ajal peab töö ühe omaduse tõttu väärtust looma ja teise omaduse tõttu väärtust säilitama või üle kandma.

Kuidas lisandab iga tööline tööaega ja seega väärtust? Ikka ainult oma isesuguse tootliku tööviisi vormis. Ketraja lisandab tööaega ainult kedrates, kangur kududes, sepp sepistades. Kuid otstarbekohase vormi kaudu, milles nad üldse tööd ja seega uut väärtust lisandavad, s. o. ketramise, kudumise ja sepistamise kaudu saavadki tootmisvahendid, — puuvill ja värtnad, lõng ja teljed, raud ja alas — produkti, uue tarbimisväärtuse loovaiks elementideks.[20] Nende tarbimisväärtuse vana vorm kaob, aga

[20] «Töö annab uue loomingu hävinu asemele» («An Essay on the Political Economy of Nations». London 1821, lk. 13).

ainult selleks, et uuesti ilmuda tarbimisväärtuse uue vormina. Väärtuse loomise protsessi vaatlemisel selgus aga, et kuivõrd teatud tarbimisväärtust kulutatakse otstarbekohaselt uue tarbimisväärtuse tootmiseks, moodustab kulutatud tarbimisväärtuse valmistamiseks vajalik tööaeg osa uue tarbimisväärtuse valmistamiseks vajalikust tööajast, et see on järelikult tööaeg, mis kulutatud tootmisvahenditelt kantakse üle uuele produktile. Tööline järelikult säilitab kulutatud tootmisvahendite väärtused ehk kannab nad väärtuse koostusosadena produktile üle — mitte oma töö lisandamisega üldse, vaid selle lisandatud töö erilise kasuliku iseloomu, tema spetsiifilise tootliku vormi tõttu. Säärase otstarbekohase tootliku tegevusena — ketramise, kudumise või sepistamisena — äratab töö juba lihtsalt kokkupuutumise läbi tootmisvahendid surnuist üles, hingestab nad tööprotsessi teguriteks ja ühineb nendega produktideks.

Kui töölise spetsiifiline tootlik töö ei oleks ketramine, siis ta ei muudaks puuvilla lõngaks, järelikult ei kannaks ka puuvilla ja värtnate väärtust lõngale üle. Kui aga seesama tööline vahetab elukutse ja saab tisleriks, siis lisandab ta nagu ennegi oma tööpäevaga materjalile väärtust. Niisiis lisandab ta oma tööga väärtust mitte sellepärast, et see töö on ketramis- või tisleritöö, vaid sellepärast, et see on üldse abstraktne, ühiskondlik töö; ta lisandab teatavat väärtuse suurust mitte sellepärast, et tema tööl on eriline kasulik sisu, vaid sellepärast, et see töö kestab teatud aja. Järelikult oma abstraktse üldise omaduse tõttu, inimtööjõu kulutusena, lisandab ketraja töö puuvilla ja värtnate väärtustele uut väärtust; oma konkreetse erilise, kasuliku omaduse tõttu, ketramisprotsessina, kannab ta nende tootmisvahendite väärtuse produktile üle ja säilitab sellega nende väärtuse produktis. Sellest tulenebki ühel ja selsamal ajal tehtava töö tulemuse kahesugusus.

Töö lihtsa kvantitatiivse lisandamisega lisandatakse uut väärtust, kuna lisandatud töö kvaliteediga säilitatakse produktis tootmisvahendite vanad väärtused. Ühe ja sellesama töö kahesugune tegevus selle töö kahesuguse iseloomu tagajärjena avaldub käegakatsutavalt mitmesugustes nähtustes.

Oletame, et mingi leiutus võimaldab ketrajal kedrata 6 tunniga niisama palju puuvilla kui varem 36 tunniga. Tema töö kui otstarbekalt kasuliku, tootliku tegevuse jõud on kuuekordistunud. Selle töö produkt on kuus korda suurem: 6 naela lõnga asemel 36 naela. Kuid need 36 naela puuvilla imevad nüüd endasse ainult nii palju tööaega kui varem 6 naela. Puuvillale lisandatakse kuus korda vähem uut tööd kui vana meetodiga, seega kõigest üks kuuendik endisest väärtusest. Teiselt poolt sisaldab produkt, s. o. 36 naela lõnga, nüüd kuuekordset puuvilla väärtust. 6 ketramistunniga säilitatakse ja kantakse produktile üle kuus korda suurem toormaterjali väärtus, kuigi sellelesamale toormaterjalile lisanda-

takse kuus korda väiksem uus väärtus. See näitab, et töö omadus, mille tõttu ta säilitab väärtust ühe ja sellesama jagamatu protsessi kestel, erineb oluliselt tema omadusest väärtust luua. Mida enam vajalikku tööaega kulub ketramisoperatsiooni ajal võrdsele puuvilla hulgale, seda suurem on puuvillale lisandatav uus väärtus; kuid mida enam naelu puuvilla kedratakse ühe ja sellesama tööaja vältel, seda suurem on produktis säilitatav vana väärtus.

Oletame ümberpöördult, et ketramistöö tootlikkus jääb muutumata, et ketraja vajab järelikult ühe naela puuvilla lõngaks muutmiseks niisama palju aega kui ennegi. Oletame aga, et puuvilla enese vahetusväärtus on muutunud, et ühe naela puuvilla hind on kuus korda kõrgem või madalam. Mõlemal juhul jätkab ketraja sama tööaja lisandamist samale puuvillahulgale, järelikult sama väärtuse lisandamist, ja mõlemal juhul toodab ta sama ajaga samapalju lõnga. Ometi on väärtus, mille ta kannab üle puuvillalt lõngale, s. o. produktile, ühel juhul kuus korda väiksem, teisel juhul kuus korda suurem kui enne. Sama lugu on siis, kui töövahendid lähevad kallimaks või odavamaks, kuid täidavad tööprotsessis ikka neidsamu ülesandeid.

Kui ketramisprotsessi tehnilised tingimused jäävad muutumata ja kui ei toimu ka selle protsessi tootmisvahendite väärtuse muutust, siis tarbib ketraja võrdse tööaja jooksul nagu ennegi neidsamu hulki ning muutumatu väärtusega toormaterjali ja masinaid. Väärtus, mille ketraja produktis säilitab, on sel juhul proportsionaalne lisanduva uue väärtusega. Kahe nädalaga lisandab ta kaks korda enam tööd kui ühe nädalaga, niisiis kaks korda suurema väärtuse; ühtlasi kasutab ta kaks korda enam materjali, mille väärtus on kahekordne, ja kulutab kaks korda enam masinaid, mille väärtus on kahekordne; järelikult säilitab ta kahe nädala produktis kaks korda suurema väärtuse kui ühe nädala produktis. Antud muutumatuis tootmistingimustes säilitab tööline seda suurema väärtuse, mida enam väärtust ta lisandab; aga ta ei säilita suuremat väärtust mitte selle tõttu, et ta lisandab enam väärtust, vaid selle tõttu, et ta lisandab seda muutumatuis ja tema omatööst sõltumatuis tingimustes.

Teatavas relatiivses mõttes võib igatahes ütelda, et tööline säilitab vanu väärtusi alati sellessamas proportsioonis, milles ta lisandab uut väärtust. Ükskõik, kas puuvilla väärtus tõuseb 1 šillingilt 2 šillingile või langeb 6 pensile, ikkagi säilitab tööline ühe tunni produktis ainult poole sellest puuvilla väärtusest, mis ta säilitab kahe tunni produktis, kõikugu see väärtus ise kuidas tahes. Edasi, kui töölise enda töö tootlikkus muutub, kui see tõuseb või langeb, siis ketrab tööline näiteks ühe töötunniga enam või vähem puuvilla kui varem, ja sellele vastavalt säilitab ta ühe töötunni produktis enam või vähem puuvilla väärtust. Kuid sealjuures säi-

litab ta kahe töötunniga kaks korda suurema väärtuse kui ühe töötunniga.

Kui jätta kõrvale väärtuse puhtsümboolne väljendus väärtusmärgis, siis on väärtus olemas ainult teatavas tarbimisväärtuses, teatavas asjas. (Inimene ise, kui teda vaadelda ainult tööjõu olemasoluna, on looduslik ese, asi, olgugi et elav ja teadvusega asi, ja töö ise on selle jõu materiaalne väljendus.) Seepärast, kui kaob tarbimisväärtus, siis kaob ka väärtus. Tootmisvahendid ei kaota oma väärtust samaaegselt oma tarbimisväärtusega, sest nad kaotavad tööprotsessi kaudu oma tarbimisväärtuse esialgse kuju tegelikult ainult selleks, et produktis omandada teise tarbimisväärtuse kuju. Aga kuigi väärtusele on väga tähtis olla mingis tarbimisväärtuses, ometi on talle ükskõik, missuguses tarbimisväärtuses ta olemas on, nagu seda näitab kaupade metamorfoos. Sellest järeldub, et tootmisvahendi väärtus kandub tööprotsessis produktile ainult sellevõrra, kuivõrra tootmisvahend kaotab koos oma iseseisva tarbimisväärtusega ka oma vahetusväärtuse. Tootmisvahend kannab produktile üle ainult selle väärtuse, mille ta ise tootmisvahendina kaotab. Tööprotsessi mitmesuguste materiaalsete teguritega on aga lugu ses suhtes mitmet moodi.

Süsi, millega köetakse masinat, kaob jäljetult; niisamuti kaob õli, millega määritakse ratta võlli jne. Värv ja muud abiained kaovad, kuid nad tulevad esile produkti omadustes. Toormaterjal moodustab küll produkti substantsi, aga ta muudab oma vormi. Toormaterjal ja abiained kaotavad järelikult selle iseseisva kuju, milles nemad kui tarbimisväärtused tööprotsessi astusid. Teisiti on lugu päris töövahenditega. Tööriist, masin, vabrikuhoone, anum jne. teenivad tööprotsessi ainult niikaua, kui nende esialgne kuju on alles ja kui nad saavad homme astuda tööprotsessi just selsamal kujul, mis eilegi. Just nagu nad säilitavad produkti suhtes oma iseseisva kuju oma eluajal, s. o. tööprotsessi kestel, nii säilitavad nad selle ka pärast oma surma. Masinate, tööriistade, tööhoonete jne. surnukehad jätkavad oma olemasolu lahus neist produktidest, mida nad aitasid luua. Kui me nüüd vaatleme kogu perioodi, mille kestel seesugune töövahend oli kasutamisel, töökotta asumise päevast kolikambrisse viskamise päevani, siis me näeme, et töö on töövahendi tarbimisväärtuse selle perioodi kestel täielikult ära kulutanud ja et töövahendi vahetusväärtus on seega täielikult produktile üle läinud. Kui näiteks ketramismasin on 10 aastaga oma ea ära elanud, siis on kogu ta väärtus kümneaastase tööprotsessi jooksul üle läinud kümne aasta produktile. Töövahendi elukestus hõlmab seega suuremat või väiksemat arvu tööprotsesse, mis tema abil ikka uuesti korratakse. Ja töövahendi käsi käib nagu inimesegi oma. Iga inimene jõuab päevas 24 tunni võrra surmale lähemale. Ühestki inimesest ei ole aga täpselt näha, kui palju päevi ta on juba surmale lähemale jõudnud. See ei takista ometi elukindlustus-

seltse tegemast inimese keskmisest elueast väga kindlaid ja, mis on veel tähtsam, väga tulusaidki järeldusi. Sama lugu on töövahendiga. Kogemustest on teada, kui kaua töövahend, näiteks teatavat laadi masin, keskmiselt vastu peab. Oletame, et tema tarbimisväärtus tööprotsessis kestab ainult 6 päeva. Siis kaotab ta iga tööpäevaga keskmiselt $^1/_6$ oma tarbimisväärtusest ja annab seega $^1/_6$ oma väärtusest üle päevasele produktile. Niiviisi arvestatakse kõigi töövahendite kulumist, näiteks nende tarbimisväärtuse igapäevast kaotust ja sellele vastavat igapäevast väärtuse ülekandumist produktile.

Sellest on täiesti selgesti näha, et tootmisvahend ei anna produktile kunagi rohkem väärtust üle, kui tema ise kaotab tööprotsessi ajal oma tarbimisväärtuse hävimise tõttu. Kui tal ei oleks üldse väärtust, mida kaotada, s. o. kui tema ise ei oleks inimtöö produkt, siis ei annaks ta produktile üldse väärtust üle. Ta soodustaks tarbimisväärtuse loomist, olemata vahetusväärtuse looja. Nii on järelikult lugu kõigi tootmisvahenditega, mis on olemas looduses eneses, inimese kaastegevuseta, nagu maa, tuul, vesi, maagisoones olev raud, ürgmetsa puud jne.

Me näeme siin esile kerkivat veel üht huvitavat nähtust. Oletame, et mingi masina väärtus on näiteks 1000 naelsterlingit ja et ta kulub 1000 päevaga. Sel juhul kandub iga päev $^1/_{1000}$ masina väärtusest masinalt eneselt üle tema päevasele produktile. Samal ajal funktsioneerib kogu masin tööprotsessis ikkagi edasi, kuigi kahaneva elujõuga. Niisiis näeme, et üks tööprotsessi tegur, üks tootmisvahend, võtab tööprotsessist tervelt osa, väärtuskasvu protsessist aga ainult osaliselt. Tööprotsessi ja väärtuskasvu protsessi erinevus kajastub siin nende materiaalseis tegureis, sest üks ja seesama tootmisvahend võtab ühest ja sellestsamast tootmisprotsessist osa tööprotsessi elemendina tervelt, väärtuse loomise elemendina aga ainult jaokaupa.[21]

[21] Jutt ei ole siin töövahendite, masinate, hoonete jne. parandamisest. Parandatav masin ei funktsioneeri töövahendina, vaid töömaterjalina. Tema abil ei töötata, vaid teda ennast töödeldakse, et paigata tema tarbimisväärtust. Sääraseid parandustöid võib meie eesmärgi kohaselt alati pidada kuuluvaiks töövahendi tootmiseks vajalikku aega. Tekstis on jutt seda laadi kulumisest, mida ükski arst ei suuda ravida ja mis aegamööda toob surma, «seda laadi kulumisest, mida ei saa aeg-ajalt parandada ja mis viib näiteks noa lõpuks säärasesse seisukorda, kus noasepp ütleb, et see ei tasuvat parandamist». Tekstist nägime, et näiteks masin võtab tervelt osa igast üksikust tööprotsessist, aga ainult jaokaupa üheaegsest väärtuskasvu protsessist. Vastavalt sellele saame otsustada järgmise mõistete segiajamise üle: «Härra Ricardo räägib sukamasina tootmiseks kulutatud masinaehitustöö osast», mis sisalduvat näiteks paari sukkade väärtuses. «Kuid kogu töö, millega valmistatakse iga sukapaar... sisaldab masinaehitaja kogu tööd, mitte aga osa sellest; sest üks masin teeb küll palju paare, aga ühtki paari ei saa teha kõigi masinaosade abita» («Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London 1821, lk. 54). Autoril, endaga erakordselt rahuloleval «wiseacre'il» [«tarkpeal»], on oma

Teiselt poolt võib, ümberpöördult, tootmisvahend minna terveit väärtuskasvu protsessi, kuigi ta läheb tööprotsessi ainult jaokaupa. Oletame, et puuvilla ketramisel läheb iga päev kaduma 115 naelast 15 naela, mis ei anna lõnga, vaid ainult devil's dust [kuradi tolmu]. Ometi, kui see 15 naela suurune kadu on normaalne, kui ta on puuvilla keskmisest töötlemisviisist lahutamatu, siis selle 15 naela puuvilla väärtus, mis ei ole lõnga element, kuulub lõnga väärtusse täpselt niisamuti kui 100 naela väärtus, millest koosneb lõnga substants. 15 naela puuvilla tarbimisväärtus peab muutuma tolmuks, et saaks valmistada 100 naela lõnga. Selle puuvilla hävimine on järelikult üks lõnga tootmistingimusi. Just sellepärast annabki ta oma väärtuse lõngale üle. See käib kõigi tööprotsessi jäätmete kohta, vähemalt niipalju kui need jäätmed ei moodusta omakorda uusi tootmisvahendeid, seega uusi iseseisvaid tarbimisväärtusi. Nii võib Manchesteri suurtes masinaehitusvabrikuis näha terveid mägesid rauajäätmeid, mida tsükloopilised masinad on laastudena maha hööveldanud; õhtuti lähevad nad suurtel vankritel vabrikust rauasulatamise tehasesse, et sealt järgmisel päeval massiivse rauana vabrikusse tagasi tulla.

Ainult sellevõrra, kuivõrra tootmisvahendid kaotavad tööprotsessi ajal väärtust oma vanade tarbimisväärtuste kujul, kannavad nad väärtust üle produkti uuele kujule. Väärtuse kaotuse maksimum, mille osaliseks nad tööprotsessis võivad saada, on ilmselt piiratud esialgse väärtuse suurusega, millega nad tööprotsessi astuvad, ehk nende eneste tootmiseks vajaliku tööajaga. Niisiis ei saa tootmisvahendid kunagi lisandada produktile suuremat väärtust, kui neil on olemas sõltumatult tööprotsessist, mida nad teenindavad. Mõni töömaterjal, masin või tootmisvahend võib olla kuitahes kasulik, kui ta aga maksab 150 naelsterlingit, ütleme 500 tööpäeva, siis ei lisanda ta koguproduktile, mille loomiseks teda kasutatakse, iialgi rohkem kui 150 naelsterlingit. Tema väärtust ei määra tööprotsess, millesse ta tootmisvahendina läheb, vaid tööprotsess, millest ta produktina tuleb. Tööprotsessis funktsioneerib ta ainult tarbimisväärtusena, kasulike omadustega asjana, ja seepärast ei annaks ta produktile mingit väärtust üle, kui tal ei oleks väärtust olnud enne protsessi astumist.[22]

---

vassimises ja ühes sellega oma poleemikas ainult niipalju õigust, et ei Ricardo ega ükski teine majandusteadlane enne või pärast teda ei ole täpselt piiritlenud mõlemaid töö külgi; seega on nad veel vähem võinud analüüsida mõlema külje erinevat osa väärtuse loomises.

[22] Seega on arusaadav labase J. B. Say absurdsus, kes tahab tuletada lisaväärtuse (protsent, kasum, rent) neist «services productifs» [«tootlikest teeneist»], mida tootmisvahendid: maa, tööriistad, nahk jne. osutavad tööprotsessis oma tarbimisväärtuste kaudu. Härra Wilhelm Roscher, kellel on raske loobuda registreerimast must valgel osavaid apologeetilisi väljamõeldisi, hüüab: «J. B. Say (Traité, I kd., ptk. 4) märgib väga õieti, et: «õlitehases toodetud väärtus on pärast kõigi kulude mahaarvamist ometi midagi uut, olu-

Sellal kui tootlik töö muudab tootmisvahendid uut produkti loovateks elementideks, toimub nende väärtusega omamoodi hingede rändamine. Väärtus läheb äratarvitatud kehast vastkujundatud kehasse. Kuid see hingede rändamine toimub otsekui tegeliku töö seljataga. Tööline ei saa lisandada uut tööd, järelikult luua uut väärtust, säilitamata vanu väärtusi, sest ta peab alati lisandama tööd kindlas kasulikus vormis; kuid ta ei saa seda kasulikus vormis lisandada, kui ta ei muuda produkte uue produkti tootmisvahenditeks ega kanna sellega nende väärtust üle uuele produktile. Säilitada väärtust väärtuse lisandamise kaudu on järelikult tegutseva tööjõu, elava töö loomulik omadus, mis ei maksa töölisele midagi, kapitalistile aga annab palju, nimelt kapitali olemasoleva väärtuse säilimise[22a]. Niikaua kui äri läheb ladusasti, on kapitalist liialt süvenenud kasumi tagaajamisse, et näha seda muidusaadavat tööd. Tööprotsessi vägivaldsed katkestused, kriisid, teevad ta aga kapitalistile tajutavalt märgatavaks.[23]

---

liselt erinevat sellest tööst, millega loodi õlitehas ise» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3. trükk, 1858, lk. 82, märkus). Väga õige! Õlitehases valmistatud «õli» on midagi üsna erinevat sellest tööst, mida maksis tehase ehitus. Ja «väärtuse» all mõistab härra Roscher säärast kraami nagu «õli», sest «õlil» on väärtus; et aga «looduses» leidub mineraalõli, kuigi suhteliselt mitte «väga palju», siis sellele sihibki ta oma teise märkuse: «Tema (loodus!) ei tooda peaaegu üldse vahetusväärtusi» [sealsamas, lk. 79]. Roscheri loodusel on vahetusväärtusega samasugune lugu kui rumalal tüdrukul lapsega, kes oli ju ainult «üsna pisike». Seesama «õpetlane» («savant sérieux») märgib ülalmainitud küsimuses veel järgmist: «Ricardo koolkond viib harilikult töö mõiste alla ka kapitali kui «säästetud töö». See on ebaosav (!), sest (!) kapitaliomanik (!) on ju (!) ometi (!) korda saatnud enam (!) kui ainult (?!) selle (mille?) tootmise (?) ja (??) säilitamise: nimelt (?!?) loobumise oma naudingust, mille eest ta nõuab näiteks (!!!) protsente» (sealsamas). Kui «osav» on see poliitilise õkonoomia «anatoomilis-füsioloogiline meetod», mis ainult «nõudmisest» tuletab kogunisti «väärtust»!

[22a] «Kõigist farmeri tööriistadest on inimtöö... see, mida farmeril tuleb kõige enam arvestada kui vahendit oma kapitali tagasisaamiseks. Teised kaks — tööloomades sisalduv kapital ja... vankrid, adrad, labidad jne. — ei tähenda midagi ilma teatava hulga inimtööta» (*Edmund Burke:* «Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795», edit. London 1800, lk. 10).

[23] «Timesis» 26. novembrist 1862. a. kurdab üks vabrikant, kelle ketramisvabrik kasutab 800 töölise tööd ja tarbib nädalas keskmiselt 150 palli idaindia või umbes 130 palli ameerika puuvilla, publikule oma vabriku igaaastasi seisukulusid. Ta hindab neid 6000 naelsterlingile. Nende kulude hulgas on palju artikleid, mis meid siin ei huvita, nagu maarent, maksud, kindlustuspreemiad ja aastatööliste, direktori, raamatupidaja ja inseneri palk jne. Siis aga arvestab ta 150 naelsterlingi eest sütt, et vabrikut aeg-ajalt soojendada ja aurumasinat ajuti käiku lasta, peale selle tööliste palka, kes oma ajutise tööga hoiavad masinavärgi «töökorras». Lõpuks 1200 naelsterlingit masinate riknemiskulusid, sest «ilmastik ja laostavad looduslikud toimed ei katkesta oma mõju sellepärast, et aurumasin on seisma jäänud». Ta märgib selge sõnaga, et see 1200-naelsterlingiline summa on võetud nii madal sellepärast, et masinad on juba väga kulunud seisukorras.

Tootmisvahendites kulutatakse üldse nende tarbimisväärtust, mille tarbimise kaudu töö loob produkte. Tootmisvahendite väärtust tegelikult ei tarbita[24], järelikult ei saa seda ka taastoota. See väärtus säilib, mitte aga sellepärast, et tema enesega toimub tööprotsessis mingi operatsioon, vaid sellepärast, et tarbimisväärtus, milles ta esialgselt eksisteeris, küll kaob, kuid kaob ainult teise tarbimisväärtusse. Tootmisvahendite väärtus tuleb seega uuesti esile produkti väärtuses, kuid, täpselt rääkides, teda ei taastoodeta. Toodetakse uut tarbimisväärtust, milles vana vahetusväärtus uuesti esile tuleb[25].

Teisiti on lugu tööprotsessi subjektiivse teguriga, tegutseva tööjõuga. Kui töö oma otstarbekohase vormi tõttu kannab tootmisvahendite väärtuse produktile üle ning säilitab selle väärtuse, siis töö liikumise iga moment loob täiendavat väärtust, uut väärtust. Oletame, et tootmisprotsess katkeb punktis, kus tööline on tootnud omaenda tööjõu väärtuse ekvivalendi, kus näiteks kuuetunnilise tööga on lisandatud 3-šillingiline väärtus. See väärtus moodustab ülejäägi, mille võrra produkti väärtus on suurem neist oma koostusosadest, mis tulenevad tootmisvahendite väärtusest. See on ainus uus väärtus, mis selles protsessis tekkis, ainus produkti väärtuse osa, mis toodeti selle protsessi enese kaudu. Igatahes asendab ta ainult kapitalisti poolt tööjõu ostu puhul avansseeritud ning töölise enese poolt elatusvahenditeks kulutatud raha. Kulutatud 3 šillingi suhtes esineb 3 šillingi suurune uus väärtus ainult taastoodetuna. Kuid ta on taastoodetud tegelikult ja mitte ainult näiliselt, nagu tootmisvahendite väärtus. Ühe väärtuse asendamine teisega toimub siin uue väärtuse loomise vahendusel.

Kuid me teame juba, et tööprotsess kestab kauem kui ainult punktini, kus tööjõu väärtuse lihtne ekvivalent on taastoodetud ja

---

[24] «Tootlik tarbimine: kui kauba tarbimine on osa tootmisprotsessist... Neil juhtudel pole väärtuse tarbimist» (*S. P. Newman:* «Elements of Political Economy». Andover and New York 1835, lk. 296).

[25] Ühes põhja-ameerika käsiraamatus, mis on vist üle elanud 20 trükki, me loeme: «On täiesti ükskõik, mis vormis kapital uuesti esile tuleb.» Loendanud sõnaohtralt kõikvõimalikke tootmiselemente, millede väärtus produktis uuesti esile tuleb, öeldakse lõpuks: «Inimese olemasoluks ja mugavuseks vajalikud toidu, riietuse ja elamute mitmesugused liigid muutuvad samuti. Aeg-ajalt nad tarbitakse ja nende väärtus tuleb uuesti esile inimese uues füüsilises ja vaimses jõus, mis moodustab uue kapitali, tootmistöös uuesti kasutatava kapitali» (*F. Wayland:* «The Elements of Political Economy». Boston 1843, lk. 31, 32). Rääkimata kõigist teistest veidrustest peab ütlema, et näiteks see, mis uuendatud jõus uuesti esile tuleb, ei ole leiva hind, vaid leiva verdmoodustavad ollused. Seevastu selle jõu väärtusena ei tule uuesti esile elatusvahendid, vaid nende väärtus. Kui needsamad elatusvahendid maksavad poole vähem, toodavad nad täpselt niisama palju lihaseid, luid jne., ühe sõnaga sellesama jõu, kuid mitte võrdse väärtusega jõu. See «väärtuse» muutmine «jõuks» ja kogu see variserlik ebamäärasus varjavad katset — igatahes asjatut — tuletada lisaväärtust avansseeritud väärtuste lihtsast uuestiilmumise faktist.

tööobjektile lisandatud. Kuue tunni asemel, millest selleks jätkuks, kestab protsess näiteks 12 tundi. Järelikult tööjõu tegevus mitte ainult taastoodab omaenese väärtuse, vaid toodab ka väärtuse ülejäägi. See lisaväärtus moodustab ülejäägi, mille võrra produkti väärtus on suurem produkti loomisel tarbitud elementide väärtusest, s. o. tootmisvahendite ja tööjõu väärtusest.

Kirjeldades erinevaid osi, mida tööprotsessi erinevad tegurid etendavad produkti väärtuse loomises, iseloomustasime tegelikult kapitali erinevate koostusosade funktsioone tema oma väärtuskasvu protsessis. Ülejääk, mille võrra produkti koguväärtus ületab produkti loomisest osa võtnud elementide väärtuste summat, on ülejääk, mille võrra oma väärtust kasvatanud kapital ületab esialgselt avansseeritud kapitali väärtust. Ühelt poolt tootmisvahendid ja teiselt poolt tööjõud on ainult erinevad eksisteerimise vormid, mis algne kapitaliväärtus omandas, kaotades oma rahavormi ja muutudes tööprotsessi teguriteks.

Niisiis, tootmisvahenditeks, s. o. toormaterjaliks, abiaineteks ja töövahenditeks muutuv kapitali osa ei muuda tootmisprotsessis oma väärtuse suurust. Sellepärast ma nimetan teda kapitali püsivaks osaks ehk, lühemalt, püsivkapitaliks.

Seevastu tööjõuks muutunud kapitali osa muudab tootmisprotsessis oma väärtust. Ta taastoodab omaenese ekvivalendi ja peale selle ülejäägi, lisaväärtuse, mis omakorda võib muutuda, olla suurem või väiksem. See kapitali osa muundub alatasa püsivast suurusest muutuvaks suuruseks. Sellepärast ma nimetan teda kapitali muutuvaks osaks ehk, lühemalt, muutuvkapitaliks. Needsamad kapitali koostusosad, mis tööprotsessi seisukohalt erinevad teineteisest objektiivsete ja subjektiivsete teguritena, tootmisvahenditena ja tööjõuna, erinevad väärtuskasvu protsessi seisukohalt püsivkapitalina ja muutuvkapitalina.

Püsivkapitali mõiste ei tee sugugi võimatuks tema koostusosade väärtuse revolutsiooni. Oletame, et nael puuvilla maksab täna 6 penssi ja tõuseb homme mitteküllaldase puuvillasaagi tõttu 1 šillingini. Vana puuvill, mida edasi töödeldakse, osteti 6-pensilise väärtuse eest; praegu lisandab ta aga produktile 1-šillingilise väärtusosa. Ja juba valmiskedratud, võib-olla juba lõngana turul ringlev puuvill lisandab produktile samuti oma esialgsest väärtusest kaks korda suurema väärtuse. Kuid me näeme, et need väärtuse muutused ei sõltu puuvilla väärtuse suurenemisest ketramisprotsessis eneses. Kui vana puuvill poleks üldse veel tööprotsessi astunud, siis oleks teda nüüd võinud edasi müüa 1 šillingi eest 6 pensi asemel. Ümberpöördult: mida vähem tööprotsesse ta on läbinud, seda kindlam see tulemus on. Seepärast on spekulatsiooni seaduseks, et sääraste väärtuse revolutsioonide puhul tuleb spekuleerida toormaterjaliga kõige vähem töödeldud kujul, s. o. pigem lõngaga kui riidega ja pigem puuvilla enesega

kui lõngaga. Väärtuse muutus tekib siin protsessis, milles puuvilla toodetakse, mitte aga protsessis, milles puuvill funktsioneerib tootmisvahendina, niisiis püsivkapitalina. Kauba väärtuse määrab küll temas sisalduva töö hulk, aga see hulk ise on määratud ühiskondlikult. Kui on muutunud kauba tootmiseks ühiskondlikult vajalik tööaeg, — üks ja seesama puuvillahulk aga väljendab näiteks ebasoodsa saagi korral suuremat tööhulka kui soodsa saagi korral — siis kajastub see tagasimõjuvalt vanas kaubas, mis esineb alati ainult oma liigi üksiku eksemplarina[26] ja mille väärtust alati mõõdetakse ühiskondlikult vajaliku tööga, järelikult kaasaegseis ühiskondlikes tingimustes vajaliku tööga.

Tootmisprotsessis juba rakendatud töövahendite, masinate jne. väärtus võib muutuda nagu toormaterjaligi väärtus; järelikult võib muutuda ka see väärtusosa, mida nad produktile üle annavad. Kui näiteks uue leiutuse tõttu hakatakse väiksema töökuluga taastootma sama liiki masinaid, siis vanad masinad kaotavad mõnevõrra väärtust ja kannavad seega produktile üle suhteliselt väiksema väärtuse. Aga siingi tekib väärtuse muutumine väljaspool seda tootmisprotsessi, milles masin funktsioneerib tootmisvahendina. Selles protsessis ei anna ta kunagi üle suuremat väärtust, kui tal on olemas sellest protsessist sõltumata.

Samuti, nagu tootmisvahendite väärtuse muutumine ei muuda tootmisvahendite kui püsivkapitali iseloomu, kuigi see mõjub tagantjärele, pärast tootmisvahendite astumist tootmisprotsessi, nii ei puuduta püsivkapitali ja muutuvkapitali proportsiooni muutumine nende funktsionaalset erinevust. Näiteks tööprotsessi tehnilised tingimused võivad nõnda ümber kujuneda, et kui varem 10 töölist töötles 10 väheväärtusliku tööriistaga võrdlemisi väikest hulka toormaterjali, siis nüüd 1 tööline töötleb üheainsa kallihinnalise masinaga sada korda suuremat hulka toormaterjali. Sel juhul püsivkapital, s. o. rakendatavate tootmisvahendite väärtusmass, kasvaks suuresti, kuna kapitali muutuv osa, mis on avansseeritud tööjõule, suuresti langeks. See muutus puudutab siiski ainult püsivkapitali ja muutuvkapitali suuruse suhet, s. o. seda proportsiooni, milles kogu kapital jaguneb püsivaiks ja muutuvaiks koostusosadeks; ta ei puuduta seevastu erinevust püsivkapitali ja muutuvkapitali vahel.

---

[26] «Kõik sama liiki produktid kujutavad enesest õieti ühtainsat massi, mille hinda määratakse üldiselt, arvestamata üksikjuhtude eritingimusi» (*Le Trosne:* «De l'Intérêt Social», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 893).

SEITSMES PEATÜKK

LISAVÄÄRTUSE NORM

1. TÖÖJÕU EKSPLUATEERIMISE ASTE

Avansseeritud kapitali K poolt tootmisprotsessis loodud lisaväärtus ehk avansseeritud kapitaliväärtuse K juurdekasv esineb kõigepealt ülejäägina, mille võrra produkti väärtus ületab oma tootmiselementide väärtuste summat.

Kapital K jaguneb kaheks osaks: rahasummaks c, mis kulutatakse tootmisvahenditele, ja teiseks rahasummaks v, mis kulutatakse tööjõule; c esindab püsivkapitaliks muundunud väärtusosa, v — muutuvkapitaliks muundunud väärtusosa. Esialgselt on järelikult $K=c+v$, näiteks avansseeritud kapital 500 naelsterlingit = $\overset{c}{\smile}$ 410 naelsterlingit + $\overset{v}{\smile}$ 90 naelsterlingit. Tootmisprotsessi lõpul saame kauba, mille väärtus = $\widehat{c+v+m}$, kus m on lisaväärtus, näiteks $\overset{c}{\smile}$ 410 naelsterlingit + $\overset{v}{\smile}$ 90 naelsterlingit + $\overset{m}{\smile}$ 90 naelsterlingit. Esialgsest kapitalist K on saanud K', 500 naelsterlingist on saanud 590 naelsterlingit. Mõlema vahe = m, 90 naelsterlingi suurune lisaväärtus. Kuna tootmiselementide väärtus on võrdne avansseeritud kapitali väärtusega, siis on tegelikult tautoloogia, kui väita, et ülejääk, mille võrra produkti väärtus ületab oma tootmiselementide väärtust, võrdub avansseeritud kapitali väärtuse juurdekasvuga ehk toodetud lisaväärtusega.

Ometi vajab see tautoloogia lähemat määratlemist. Produkti väärtusega võrreldakse produkti valmistamisel tarbitud tootmiselementide väärtust. Me aga nägime juba, et töövahenditest koosnev rakendatud püsivkapitali osa annab produktile üle ainult osa oma väärtusest, kuna teine osa jääb püsima oma vanas olemisvormis. Kuna see teine osa ei etenda väärtuse loomisel mingit osa, siis tuleb siin temast abstraheeruda. Tema arvessevõtmine ei muudaks midagi. Oletame, et $c = 410$ naelsterlingit koosneb toormaterjalist 312 naelsterlingi eest, abiaineist 44 naelsterlingi eest ja protsessis kuluvaist masinaist 54 naelsterlingi eest, kuna tegelikult kasutusel olnud masinate väärtus on 1054 naelsterlingit. Produkti väär-

tuse loomiseks avansseerituna arvestame ainult 54 naelsterlingi suurust väärtust, mille masinad funktsioneerimisel kaotavad ja seetõttu produktile üle annavad. Kui me võtaksime arvestusse ka need 1000 naelsterlingit, mis jäid püsima oma vanas vormis aurumasinana jne., siis peaksime neid arvestama mõlemal poolel, avansseeritud väärtuse poolel ja produkti väärtuse poolel [26a], ja saaksime niiviisi vastavalt 1500 naelsterlingit ja 1590 naelsterlingit. Vahe ehk lisaväärtus oleks ikkagi 90 naelsterlingit. Seega, kui üldseosest ei selgu vastupidist, siis me mõistame väärtuse tootmiseks avansseeritud püsivkapitali all ikka ainult tootmises tarbitud tootmisvahendite väärtust.

Eeldanud seda, pöördume tagasi valemi $K=c+v$ juurde, mis muutub valemiks $K'=\widetilde{c+v+m}$, mistõttu K muutubki K'-ks. Me teame, et püsivkapitali väärtus tuleb produktis ainult uuesti esile. Protsessis tegelikult toodetud uus väärtus on järelikult erinev protsessis loodud produkti väärtusest; seepärast ei ole ta $\widetilde{c+v+m}$ ehk

$\overbrace{410}^{c}$ naelsterlingit + $\overbrace{90}^{v}$ naelsterlingit + $\overbrace{90}^{m}$ naelsterlingit, nagu

näib esimesel pilgul, vaid $v + m$ ehk $\overbrace{90}^{v+m}$ naelsterlingit + $\overbrace{90}^{v+m}$ naelsterlingit; mitte 590 naelsterlingit, vaid 180 naelsterlingit. Kui c, püsivkapital, oleks = 0, teiste sõnadega, kui leiduks tööstusharusid, kus kapitalistil ei tarvitseks rakendada toodetud tootmisvahendeid, ei toormaterjale, abiaineid ega tööriistu, vaid ainult looduses olemasolevaid aineid ja tööjõudu, siis ei oleks produktile üle kanda mingit püsivväärtuse osa. See produkti väärtuse element, meie näites 410 naelst., jääks ära, aga 180 naelsterlingi suurune uus toodetud väärtus, mis sisaldab 90 naelsterlingit lisaväärtust, oleks täpselt niisama suur kui juhul, kus c väljendaks suurimat väärtussummat. Meil oleks

$K=\widetilde{0+v}=v$, ja K', väärtuselt kasvanud kapital, oleks = $v+m$, $K'-K$ oleks nagu varemgi = m. Ümberpöördult, kui m oleks = 0, teiste sõnadega, kui tööjõud, mille väärtus avansseeritakse muutuvkapitalina, oleks tootnud ainult ekvivalendi, siis oleks $K=c+v$ ja K' (produkti väärtus) = $\widetilde{c+v+0}$, seega $K=K'$. Avansseeritud kapitali väärtus ei oleks kasvanud.

Tegelikult me juba teamegi, et lisaväärtus pole muud kui v-ga, s. o. tööjõuks muudetud kapitaliosaga toimuva väärtusemuutuse

---

[26a] «Kui me arvestame rakendatud põhikapitali väärtust avansseeritud kapitali osana, siis tuleb meil aasta lõpus arvestada selle kapitali väärtuse ülejääki aasta-sissetuleku osana» *(Malthus:* «Principles of Political Economy», 2. trükk, London 1836, lk. 269).

tulemus, nii et järelikult $v+m=v+\triangle v$ (v pluss selle v juurdekasv). Kuid tegelikku väärtuse muutust ja suhet, milles väärtus muutub, tumestab asjaolu, et kapitali muutuva koostusosa kasvu tõttu kasvab ka kogu avansseeritud kapital. Ta oli enne 500 ja on nüüd 590. Protsessi analüüs puhtal kujul nõuab järelikult täielikku abstraheerumist produkti väärtuse sellest osast, milles püsivkapitali väärtus ainult uuesti esile tuleb, niisiis nõuab ta püsivkapitali c võrdsustamist nulliga ning seega ühe matemaatikaseaduse rakendamist, kus opereeritakse muutuvate ja püsivate suurustega, ja kus püsiv suurus on seotud muutuva suurusega ainult liitmise või lahutamise kaudu.

Teine raskus tuleneb muutuvkapitali esialgsest vormist. Nii on ülaltoodud näites $K'=410$ naelsterlingit püsivkapitali + 90 naelsterlingit muutuvkapitali + 90 naelsterlingit lisaväärtust. Aga 90 naelsterlingit on antud, järelikult püsiv suurus, ja sellepärast näib olevat mõttetu käsitleda seda kui muutuvat suurust. Aga $\overset{v}{90}$ naelsterlingit ehk 90 naelsterlingit muutuvkapitali on siin tegelikult ainult selle protsessi sümboliks, mida see väärtus läbib. Tööjõu ostuks avansseeritud kapitaliosa on teatav hulk asjastatud tööd, järelikult püsiv väärtuse suurus nagu ostetud tööjõu väärtuski. Tootmisprotsessis eneses aga astub avansseeritud 90 naelsterlingi asemele tegutsev tööjõud, surnud töö asemele elav töö, liikumatu suuruse asemele voolav suurus, püsiva suuruse asemele muutuv suurus. Tulemuseks on v taastootmine pluss v juurdekasv. Kapitalistliku tootmise seisukohast on kogu see protsess tööjõuks muundunud esialgselt püsiva väärtuse iseliikumine. Selle püsiva väärtuse arvele kirjutatakse kogu protsess ja selle tulemus. Niisiis, kui valem 90 naelsterlingit muutuvkapitali ehk isekasvav väärtus näibki vastuolulisena, siis väljendab see ainult kapitalistlikule tootmisele immanentset vastuolu.

Püsivkapitali võrdsustamine nulliga on esimesel pilgul võõrastav. Ometi tehakse seda igapäevases elus alatasa. Näiteks kui tahetakse välja arvestada Inglismaa puuvillatööstuse kasumit, siis kõigepealt lahutatakse Ühendriikidele, Indiale, Egiptusele jne. puuvilla eest makstud hind, s. o. võrdsustatakse nulliga see kapitaliväärtus, mis produkti väärtuses vaid uuesti esile tuleb.

Lisaväärtuse suhe mitte ainult selle kapitaliosaga, millest ta vahetult tekib ja mille väärtuse muutust ta väljendab, vaid ka kogu avansseeritud kapitaliga, on igatahes suure majandusliku tähtsusega. Seepärast käsitleme seda suhet üksikasjaliselt kolmandas raamatus. Et suurendada üht kapitaliosa tema muutmisega tööjõuks, selleks peab muutma teise kapitaliosa tootmisvahenditeks. Et muutuvkapital funktsioneeriks, selleks peab avansseerima püsivkapitali teatavais proportsioonides, mis vastavad tööprotsessi kindlale tehnilisele iseloomule. Ent asjaolu, et keemilise protsessi

puhul vajatakse retorte ja muid anumaid, ei takista analüüsimisel abstraheerimist retordist enesest. Kuivõrd väärtuse loomist ja väärtuse muutumist vaadeldakse omaette, s. o. puhtal kujul, annavad tootmisvahendid kui püsivkapitali materiaalsed esindajad ainult ainet, milles peab fikseeruma voolav väärtustloov jõud. Seepärast polegi tähtis selle aine loomus, olgu see puuvill või raud. Samuti on ükskõik, milline on selle aine väärtus. Tema mass peab ainult olema küllalt suur, et suuta imeda endasse tootmisprotsessi kestel kulutatava tööhulga. Kui see mass on antud, siis võib tema väärtus tõusta või langeda või ta võib olla väärtusetu nagu maa või meri — see ei puutu sugugi väärtuse loomise ja väärtuse muutumise protsessi.[27]

Niisiis kõigepealt võrdsustame nulliga kapitali püsiva osa. Avansseeritud kapital $c+v$ taandub seega v-ks, kuna produkti väärtus $\widehat{c+v+m}$ taandub uueks toodetud väärtuseks $\widehat{v+m}$. Kui antud uus toodetud väärtus = 180 naelst., mis kujutab enesest kogu tootmisprotsessi ajal toimuvat tööd, siis tuleb meil lahutada muutuvkapitali väärtus = 90 naelst., et saada lisaväärtus = 90 naelst. Arv 90 naelst. = m väljendab siin toodetud lisaväärtuse absoluutset suurust. Tema suhtelise suuruse aga, s. o. proportsiooni, milles muutuvkapital on kasvanud, määrab ilmselt lisaväärtuse ja muutuvkapitali suhe; see väljendub murrus $\frac{m}{v}$. Ülaltoodud näites on see järelikult $\frac{90}{90} = 100\%$. Seda muutuvkapitali suhtelist suurenemist ehk lisaväärtuse suhtelist suurust ma nimetan lisaväärtuse normiks.[28]

Me nägime, et tööline toodab tööprotsessi ühe osa ajal ainult oma tööjõu väärtuse, s. o. endale vajalike elatusvahendite väärtuse. Kuna ta toodab ühiskondlikule tööjaotusele rajanevas olukorras, siis ei tooda ta oma elatusvahendeid otseselt, vaid erilise kauba, näiteks lõnga kujul; ta toodab väärtuse, mis võrdub tema elatusvahendite väärtusega või rahaga, mille eest ta need ostab. Ta kulutab selleks suurema või väiksema osa oma tööpäevast olenevalt oma keskmiste päevaste elatusvahendite väärtusest, s. o. nende tootmiseks vajalikust keskmisest päevasest tööajast. Kui töölise päevaste elatusvahendite väärtus väljendab keskmiselt 6 asjas-

---

[27] *Märkus 2. trükile.* On endastmõistetav, et, nagu ütleb Lucretius, «nil posse creari de nihilo». Eimillestki ei saa midagi luua. [*Titus Lucretius Carus:* «De rerum natura», I r., salm 155, 156.] «Väärtuse loomine» on tööjõu muutmine tööks. Tööjõud omakorda on kõigepealt inimorganismiks muudetud loodusaine.

[28] Niisamasugusel viisil, nagu inglased räägivad «rate of profits», «rate of interest» [kasuminorm, protsendinorm] jne. Kolmandast raamatust näeme, et kasuminormi on kerge mõista, kui tuntakse lisaväärtuse seadusi. Ümberpöördud järjekorras ei saa mõista ni l'un, ni l'autre [ei üht ega teist].

tatud töötundi, siis peab tööline selle väärtuse tootmiseks töötama keskmiselt 6 tundi päevas. Kui ta ei töötaks kapitalistile, vaid iseenesele, iseseisvalt, siis peaks ta muudel võrdsetel tingimustel töötama nagu ennegi keskmiselt sellesama murdosa päevast, et toota oma tööjõu väärtus ja seega omandada enda alalhoiuks ehk pidevaks taastootmiseks vajalikud elatusvahendid. Kuna ta aga selles tööpäeva osas, kus ta toodab tööjõu päevase väärtuse, ütleme 3 š., toodab ainult väärtuse ekvivalendi, mis kapitalist talle juba on maksnud [28a], niisiis ainult asendab avansseeritud muutuva kapitaliväärtuse uuesti loodud väärtusega, siis on see väärtuse tootmine lihtsalt taastootmine. Niisiis, ma nimetan vajalikuks tööajaks seda osa tööpäevast, kus see taastootmine toimub, selle aja kestel kulutatud tööd aga nimetan vajalikuks tööks.[29] Ta on vajalik töölistele, sest ta on sõltumatu nende töö ühiskondlikust vormist. Ta on vajalik kapitalile ja kapitalistlikule maailmale, sest töölise alatine olemasolu on neile baasiks.

Tööprotsessi teine periood, kus tööline rühmab edasi, üle vajaliku töö piiride, maksab talle küll tööd, tööjõu kulutust, kuid ei loo temale mingit väärtust. See periood loob lisaväärtuse, mis veetleb kapitalisti kõigi eimillestki loomise võludega. Seda tööpäeva osa ma nimetan lisatööajaks ja selle kestel kulutatud tööd lisatööks (surplus labour). Nagu väärtuse tunnetuseks üldse on otsustavalt tähtis mõista, et väärtus on lihtsalt tardunud tööaeg, lihtsalt asjastatud töö, nii on lisaväärtuse tunnetuseks otsustavalt tähtis mõista, et lisaväärtus on lihtsalt tardunud lisatööaeg, lihtsalt asjastatud lisatöö. Ainult vorm, milles see lisatöö pigistatakse välja otsesest tootjast, töölisest, eraldab ühiskonna majanduslikke formatsioone, näiteks orjanduslikku ühiskonda palgatöö ühiskonnast.[30]

[28a] {*Märkus 3. trükile.* Autor kasutab siin tavalist majandusteaduslikku keelt. Meenutagem, et lk. 137 [käesoleva köite lk. 155—157] on näidatud, et tegelikult mitte kapitalist ei «avansseeri» töölist, vaid tööline kapitalisti. — *F. E.* }

[29] Seni tarvitasime selles teoses sõna «vajalik tööaeg» üldse mingisuguse kauba tootmiseks ühiskondlikult vajaliku tööaja tähenduses. Nüüd hakkame tarvitama seda ka ühe spetsiifilise kauba — tööjõu — tootmiseks vajaliku tööaja tähenduses. Ühtede ja nendesamade termini technici [tehniliste terminite] tarvitamine mitmes tähenduses on segav, kuid ometi ei pääse sellest täielikult üheski teaduses. Võrreldagu näiteks kõrgemaid ja alamaid matemaatika-alasid.

[30] Tõeliselt gottschedliku geniaalsusega avastab härra Wilhelm Thukydides Roscher, et kui lisaväärtuse või lisaprodukti loomine ja sellega seotud akumulatsioon toimuvad tänapäeval tänu kapitalisti «säästlikkusele», kes selle eest «nõuab näiteks protsente», siis «kultuuri kõige madalamail astmeil» seevastu ... «sunnivad tugevamad nõrgemaid säästmisele» («Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3. trükk, 1858, lk. 82, 78). Kas töö säästmisele? või produktide olematu külluse säästmisele? Apologeetiline hirm väärtuse ja lisaväärtuse ausameelse analüüsi ees ja ka selle ees, et selline analüüs võiks vahest anda politseilikus mõttes ahvatlevalt ohtliku tulemuse, on tõelise võhikluse kõrval selleks põhjuseks, mis sunnib Roscher ja Ko-d vassima lisaväärtuse tekkimise põhjusteks neid enam või vähem viisakaid väiteid, millega kapitalist õigustab juba olemasoleva lisaväärtuse omastamist.

Kuna muutuvkapitali väärtus = tema eest ostetud tööjõu väärtusega ja kuna selle tööjõu väärtus määrab tööpäeva vajaliku osa, tööpäeva ülejäänud osa aga omakorda määrab lisaväärtuse, siis järeldub sellest: lisaväärtus suhtub muutuvkapitalisse nagu lisatöö vajalikusse töösse, ehk lisaväärtuse norm $\frac{m}{v} = \frac{\text{lisatöö}}{\text{vajalik töö}}$. Mõlemad proportsioonid väljendavad üht ja sedasama suhet erinevas vormis: esimesel juhul asjastatud töö vormis, teisel juhul voolava töö vormis.

Lisaväärtuse norm väljendab seega täpselt kapitali poolt tööjõu ekspluateerimise astet ehk kapitalisti poolt töölise ekspluateerimise astet.[30a]

Meie eelduse järgi oli produkti väärtus = $\overbrace{410}^{c}$ naelst. + $\overbrace{90}^{v}$ naelst. + $\underbrace{90}_{m}$ naelst. ja avansseeritud kapital oli = 500 naelst. Kuna lisaväärtus = 90 ja avansseeritud kapital = 500, siis võiksime hariliku arvestusviisi järgi saada, et lisaväärtuse norm (mida aetakse segi kasuminormiga) = 18%; see oleks suhe, mille madalus liigutaks härra Careyd ja teisi harmoniste. Lisaväärtuse norm ei ole aga tegelikult = $\frac{m}{K}$ ehk $\frac{m}{c+v}$, vaid = $\frac{m}{v}$, järelikult ei ole ta $\frac{90}{500}$, vaid $\frac{90}{90}$ = 100%, — enam kui viis korda suurem näilisest ekspluateerimise astmest. Kuigi me antud juhul ei tea ei tööpäeva absoluutset suurust, ei tööprotsessi perioodi (päev, nädal jne.) ega, lõpuks, tööliste arvu, keda 90 naelst. suurune muutuvkapital paneb üheaegselt liikuma, siis ometigi lisaväärtuse norm $\frac{m}{v}$, tänu sellele, et teda saab muuta suhteks $\frac{\text{lisatöö}}{\text{vajalik töö}}$, näitab meile täpselt tööpäeva mõlema koostusosa omavahelist suhet. See suhe on 100%. Tööline töötas järelikult poole päeva endale ja teise poole päeva kapitalistile.

Lisaväärtuse normi arvestusmeetod on seega lühidalt järgmine: me võtame kogu produkti väärtuse ja võrdsustame nulliga püsivkapitali väärtuse, mis produkti väärtuses ainult uuesti esile tuleb. Ülejäänud väärtussumma on kauba loomise protsessis ainus tege-

---

[30a] *Märkus 2. trükile.* Kuigi lisaväärtuse norm on tööjõu ekspluateerimise astme täpne väljendus, ei ole ta ometi ekspluateerimise absoluutse suuruse väljendus. Näiteks kui vajalik töö = 5 tundi ja lisatöö = 5 tundi, siis ekspluateerimise aste = 100%. Ekspluateerimise suuruse mõõduks on siin 5 tundi. Kui seevastu vajalik töö = 6 tundi ja lisatöö = 6 tundi, siis 100%-line ekspluateerimise aste jääb muutumata, kuid ekspluateerimise suurus kasvab 20% võrra, 5 tunnilt 6 tunnile.

likult toodetud uus väärtus. Kui lisaväärtus on antud, siis lahutame ta sellest uuest toodetud väärtusest, et leida muutuvkapital. Kui antud on muutuvkapital ja me otsime lisaväärtust, siis toimime ümberpöördult. Kui mõlemad on antud, siis tuleb sooritada ainult lõpptehe, arvestada lisaväärtuse ja muutuvkapitali suhe $\frac{m}{v}$.

Kuigi see meetod on väga lihtne, tundub siiski olevat kohane harjutada lugejat mõne näite abil selle meetodi aluseks oleva, lugejale harjumatu käsitusviisiga.

Kõigepealt võtame näitena 10 000 müülvärtnaga ketramisvabriku, kus kedratakse ameerika puuvillast lõnga nr. 32 ja toodetakse iga värtna kohta 1 nael lõnga nädalas. Jäätmeid on 6%. Järelikult töödeldakse nädalas 10 600 naela puuvilla 10 000 naelaks lõngaks ja 600 naelaks jäätmeteks. 1871. a. aprillis maksis see puuvill $7^3/_4$ penssi nael, järelikult maksis 10 600 naela ümmarguselt 342 naelsterlingit. 10 000 värtnat, kaasa arvatud eelketramismasin ja aurumasin, maksavad 1 naelst. iga värtna kohta, seega 10 000 naelsterlingit. Nende kulumine on 10% = 1000 naelsterlingit ehk nädalas 20 naelsterlingit. Vabrikuhoone üür on 300 naelst. ehk 6 naelst. nädalas. Süsi (4 naela tunnis iga hobujõu kohta, 100 (indikaatori-) hobujõu ja 60 tunni jaoks nädalas, kaasa arvatud hoone kütmine), 11 tonni nädalas, 8 šillingit 6 penssi tonn, maksab ümmarguselt $4^1/_2$ naelst. nädalas; gaas 1 naelst. nädalas, õli $4^1/_2$ naelst. nädalas, seega kõik abiained kokku 10 naelst. nädalas. Järelikult on väärtuse püsiv osa 378 naelst. nädalas. Tööpalk moodustab 52 naelst. nädalas. Lõnga hind on $12^1/_4$ p. nael, s. o. 10 000 naela = 510 naelst.; lisaväärtus on seega 510 — 430 = 80 naelst. Võrdsustame nulliga väärtuse püsiva osa, 378 naelsterlingit, sest see ei võta osa väärtuse loomisest nädala jooksul. Jääb järele nädala jooksul

toodetud uus väärtus 132 = $\overset{v}{\smile}$ 52 naelst. + $\overset{m}{\smile}$ 80 naelst. Lisaväärtuse norm on seega = $^{80}/_{52}$ = 153 $^{11}/_{13}$%. Kümnetunnilise keskmise tööpäeva puhul me saame: vajalik töö = $3^{31}/_{33}$ tundi ja lisatöö = $6^2/_{33}$ tundi[31].

Eeldades, et kvarteri nisu hind on 80 š. ja et keskmine saak on 22 bušše lit aakrilt, nii et üks aaker toob sisse 11 naelst., annab Jacob 1815. aasta kohta järgmise arvestuse, mis üksikute artiklite eelneva vastastikuse katmise tõttu on väga puudulik, kuid meie otstarbeks küllaldane.

---

[31] *Märkus 2. trükile.* Esimeses trükis antud ketramisvabriku näide, mis käib 1860. aasta kohta, sisaldas mõningaid faktilisi vigu. Tekstis toodud täiesti täpsed andmed andis mulle üks Manchesteri vabrikant. — Tuleb märkida, et Inglismaal arvestati vana hobujõudu silindri läbimõõdu järgi, kuna uut arvestatakse tegeliku jõu järgi, mida näitab indikaator.

Väärtuse tootmine aakri kohta

Seeme (nisu)	1 naelst.	9 š.	Kümnised, protsendid, maksud	1 naelst.	1 š.
Väetis	2 „	10 š.	Rent	1 „	8 š.
Tööpalk	3 „	10 š.	Rentniku kasum ja protsent	1 „	2 š.
Summa:	7 naelst.	9 š.	Summa:	3 naelst.	11 š.

Lisaväärtus on siin — ikka eeldades, et produkti hind = tema väärtusega — jaotatud mitmesuguste rubriikide vahel: kasum, protsendid, kümnis jne. Need rubriigid meid ei huvita. Me liidame nad ja saame 3 naelst. 11 š. suuruse lisaväärtuse. 3 naelst. 19 š. seemne ja väetise eest me võrdsustame nulliga kui kapitali püsiva osa. Jääb järele avansseeritud muutuvkapital 3 naelst. 10 š., mille asemele toodeti uus väärtus 3 naelst. 10 š. + 3 naelst. 11 š. Järelikult on $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ naelst. } 11 \text{ š.}}{3 \text{ naelst. } 10 \text{ š.}}$, enam kui 100%. Tööline kulutab üle poole oma tööpäevast lisaväärtuse tootmiseks, mille mitmesugused isikud jagavad omavahel mitmel ettekäändel.[31a]

2. PRODUKTI VÄÄRTUSE VÄLJENDAMINE PRODUKTI PROPORTSIONAALSETES OSADES

Läheme nüüd tagasi näite juurde, mis selgitas meile, kuidas kapitalist teeb rahast kapitali. Tema ketraja vajalik töö oli 6 tundi, lisatöö sama palju, tööjõu ekspluateerimise aste seega 100%.

Kaheteisttunnilise tööpäeva produkt on 20 naela lõnga 30 šillingi väärtuses. Mitte vähem kui $^{8}/_{10}$ selle lõnga väärtusest (24 š.) moodustub tarbitud tootmisvahendite väärtusest, mis ainult uuesti esile tuleb (20 naela puuvilla 20 š. eest, värtnaid jne. 4 š. eest), s. o. koosneb püsivkapitalist. Ülejäänud $^{2}/_{10}$ on ketramisprotsessi ajal tekkinud 6-šillingiline uus väärtus, millest pool asendab tööjõu avansseeritud päevast väärtust ehk muutuvkapitali ja teine pool moodustab 3-šillingilise lisaväärtuse. 20 naela lõnga koguväärtus koosneb seega järgmisest:

$$\text{lõnga väärtus } 30 \text{ š.} = \overbrace{24}^{c} \text{ š.} + \overbrace{3}^{v} \text{ š.} + \overbrace{3}^{m} \text{ š.}$$

Kuna see koguväärtus väljendub kogu produktis, 20 naelas lõngas, siis peavad ka mitmesugused väärtuse elemendid olema väljendatavad produkti proportsionaalsetes osades.

[31a] Toodud arvestused on ainult illustratsiooniks. Me eeldame nimelt, et hinnad = väärtustega. III raamatus näeme, et seda võrdsustamist ei saa nii lihtsalt läbi viia isegi keskmiste hindade puhul.

Kui 30-šillingiline lõngaväärtus sisaldub 20 naelas lõngas, siis $^{8}/_{10}$ sellest väärtusest, s. o. selle väärtuse 24 š. suurune püsiv osa, sisaldub produkti $^{8}/_{10}$-ndikus ehk 16 naelas lõngas. Sellest $13^{1}/_{3}$ naela väljendavad toormaterjali, kedratud puuvilla 20-šillingilist väärtust ja $2^{2}/_{3}$ naela väljendavad tarbitud abiainete ja töövahendite, värtnate jne. 4-šillingilist väärtust.

$13^{1}/_{3}$ naela lõnga kujutavad enesest järelikult kogu puuvilla, mis tarbiti kogu produkti, 20 naela lõnga valmisketramiseks; nad kujutavad enesest kogu produkti toormaterjali ja ei midagi muud. Nad sisaldavad küll ainult $13^{1}/_{3}$ naela puuvilla $13^{1}/_{3}$ š. väärtuses, kuid neile lisanenud $6^{2}/_{3}$ šillingi suurune väärtus moodustab ekvivalendi sellele puuvillale, mis tarbiti ülejäänud $6^{2}/_{3}$ naela lõnga valmisketramiseks. Asi on nii, nagu oleks kogu puuvill neist $6^{2}/_{3}$ naelast välja nopitud ja kogu produkti puuvill $13^{1}/_{3}$ naelasse lõngasse kokku surutud. Kuid see-eest ei sisalda need $13^{1}/_{3}$ naela lõnga nüüd ühtki aatomit tarbitud abiainete ja töövahendite väärtust ega ketramisprotsessis loodud uut väärtust.

Teised $2^{2}/_{3}$ naela lõnga, milles peitub püsivkapitali ülejääk (= 4 š.), ei esinda samuti midagi muud kui kogu produkti, 20 naela lõnga valmistamiseks kulutatud abiainete ja töövahendite väärtust.

Kaheksa kümnendikku produkti ehk 16 naela lõnga, kuigi nad, vaadatuna kehalikus vormis, tarbimisväärtusena, lõngana, on niisama suurel määral ketramistöö toode kui ülejäänudki produkti osad, ei sisalda järelikult selles seoses ketramistööd, ketramisprotsessi enese ajal sisseimbunud tööd. Asi on nõnda, nagu nad oleksid lõngaks saanud ilma ketramiseta, ja nagu nende lõngavorm oleks paljas silmapete. Tõepoolest, kui kapitalist müüb nad 24 š. eest ja selle rahaga ostab tagasi oma tootmisvahendid, siis selgub, et 16 naela lõnga on ainult maskeeritud puuvill, värtnad, süsi jne.

Seevastu ülejäänud $^{2}/_{10}$ produktist ehk 4 naela lõnga ei väljenda nüüd midagi muud kui kaheteisttunnilise ketramisprotsessi kestel toodetud 6-šillingilist uut väärtust. Tarbitud toormaterjali ja töövahendite väärtus, mida ta sisaldas, on temast juba välja nopitud ja läinud esimese 16 naela lõnga koosseisu. 20 naelas lõngas kehastunud ketramistöö on kontsentreeritud $^{2}/_{10}$-ndikku produkti. Asi on nõnda, nagu oleks ketraja kedranud 4 naela lõnga õhust või säärasest puuvillast ja sääraste värtnatega, mis on looduses olemas inimtöö kaastegevuseta ja mis ei lisanda produktile mingit väärtust.

Neist 4 naelast lõngast, mis niiviisi sisaldavad kogu päevase ketramisprotsessi ajal toodetud uut väärtust, väljendab üks pool ainult tarbitud tööjõu asendamisväärtust, järelikult 3-šillingilist muutuvkapitali, kuna ülejäänud 2 naela lõnga väljendavad ainult 3-šillingilist lisaväärtust.

Kuna ketraja 12 töötundi asjastuvad 6 šillingiks, siis 30-šillingilises lõngaväärtuses on asjastatud 60 töötundi. Nad eksisteerivad 20 naelas lõngas, millest $^{8}/_{10}$ ehk 16 naela on ketramisprotsessile eelnenud 48 töötunni materialisatsioon, nimelt lõnga tootmisvahendites asjastatud töö materialisatsioon, seevastu $^{2}/_{10}$ ehk 4 naela on ketramisprotsessis eneses kulutatud 12 töötunni materialisatsioon.

Varem me nägime, et lõnga väärtus võrdub ta tootmise ajal loodud uue väärtusega pluss lõnga tootmisvahendeis juba varem olemasolnud väärtus. Nüüd me näeme, et produkti väärtuse funktsionaalselt või mõisteliselt erinevad koostusosad on väljendatavad produkti enese proportsionaalsetes osades.

Produkti — tootmisprotsessi tulemuse — jagunemine üheks produkti koguseks, mis väljendab ainult tootmisvahendites sisalduvat tööd ehk kapitali püsivat osa, teiseks koguseks, mis väljendab ainult tootmisprotsessis lisandatud vajalikku tööd ehk kapitali muutuvat osa, ja kolmandaks ning viimaseks produkti koguseks, mis väljendab ainult sellessamas protsessis juurdetulnud lisatööd või lisaväärtust, — see jagunemine on niisama lihtne kui tähtis, nagu seda näitab tema edasine rakendamine keerulistele, alles lahendamata probleemidele.

Me vaatlesime praegu kogu produkti kui kaheteisttunnilise tööpäeva valmistulemust. Aga me võime jälgida produkti ka tema tekkimisprotsessis ja ometigi kujutada osaprodukte produkti funktsionaalselt erinevate osadena.

Ketraja toodab 12 tunniga 20 naela lõnga, järelikult toodab ühe tunniga $1^{2}/_{3}$ naela ja 8 tunniga $13^{1}/_{3}$ naela, s. o. ta toodab osaprodukti, mis esindab kogu tööpäeva kestel kedratud puuvilla koguväärtust. Samasugusel viisil on järgneva 1 tunni ja 36 minuti osaprodukt = $2^{2}/_{3}$ naela lõngaga ning esindab seega 12 töötunni kestel tarbitud töövahendite väärtust. Niisamuti toodab ketraja järgneva 1 tunni ja 12 minutiga 2 naela lõnga = 3 š. ehk produkti väärtuse, mis võrdub kogu uue väärtusega, mille ta on loonud 6 tundi kestnud vajaliku tööga. Lõpuks toodab ta viimase $^{6}/_{5}$ tunniga jällegi 2 naela lõnga, mille väärtus võrdub ta poolepäevase lisatöö ajal loodud lisaväärtusega. Seda arvestusviisi kasutab inglise vabrikant kodusteks vajadusteks ja ta ütleb näiteks, et esimese 8 tunniga ehk $^{2}/_{3}$ tööpäevaga ta saab kätte oma puuvilla jne. Me näeme, et valem on õige, et see on tegelikult ainult esimene valem, mis kantakse üle ruumist, kus produkti osad asetsevad valmis kujul üksteise kõrval, aega, kus nad järgnevad üksteisele. Kuid selle valemiga võivad kaasneda üsna barbaarsedki kujutlused, eriti neis peades, mis on niisama palju huvitatud väärtuse kasvamise praktilisest protsessist kui selle protsessi teoreetilisest vääritimõistmisest. Nii võib kujutleda, et näiteks meie ketraja toodab ehk asendab oma tööpäeva esimese 8 tunni kestel puuvilla

väärtuse, järgmise 1 tunni 36 minuti kestel — tarbitud töövahendite väärtuse ja järgmise 1 tunni 12 minuti kestel palga väärtuse, ja et ta pühendab vabriku peremehele, lisaväärtuse tootmisele, ainult kuulsa «viimase tunni». Ketraja pannakse niiviisi tegema kahekordset imet: tootma puuvilla, värtnaid, aurumasinat, sütt, õli jne. selsamal hetkel, kus ta nende abil ketrab, ja tegema ühestainsast antud intensiivsuse astmega tööpäevast viis samasugust tööpäeva. Meie juhul näiteks nõuab toormaterjali ja töövahendite tootmine $^{24}/_{6}$ = 4 kaheteisttunnilist tööpäeva ja nende muutmine lõngaks veel üht kaheteisttunnilist tööpäeva. Et röövimisiha usub sääraseid imesid ja et tal kunagi ei ole puudu doktrinääridest-sükofantidest, kes püüavad neid imesid tõestada, selle tõenduseks olgu järgmine ajaloolise kuulsusega näide.

3. SENIORI «VIIMANE TUND»

Ühel kaunil hommikul 1836. aastal kutsuti majanduslike teadmiste ja kauni stiili poolest tuntud Nassau W. Senior, teataval määral Clauren inglise majandusteadlaste hulgas, Oxfordist Manchesteri, et ta õpiks siin poliitilist ökonoomiat, selle asemel et seda Oxfordis õpetada. Vabrikandid valisid ta eestvõitlejaks vastkehtestatud Factory Act'i [vabrikuakti] ja sellest veel kaugemale sihtiva agitatsiooni vastu, mis taotles kümnetunnilist tööpäeva. Oma tavalise praktilise meeleteravusega nad mõistsid, et härra professor «wanted a good deal of finishing» (vajas veel tublisti lihvimist). Seepärast nad tellisid ta Manchesterisse. Härra professor omalt poolt stiliseeris Manchesteris vabrikantidelt saadud õppetunnid pamfletis: «Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture», London 1837. Sealt võib lugeda muuseas järgmisi õpetlikke kohti:

«Praeguse seaduse järgi ei tohi ükski vabrik, kus töötab alla 18 aasta vanuseid isikuid, töötada kauem kui $11^{1}/_{2}$ tundi päevas, s. o. esimesel viiel päeval 12 tundi ja laupäeval 9 tundi. Järgnev analüüs (!) näitab, et sellises vabrikus tuleneb kogu puhaskasum viimasest tunnist. Vabrikant kulutab 100 000 naelsterlingist — 80 000 naelst. vabrikuhoonele ja masinaile, 20 000 naelst. toormaterjalile ja palgale. Kui eeldada, et kapital teeb ühe käibe aastas ja et brutokasum on 15%, siis peab vabriku aastane kaubakäive moodustama 115 000-naelsterlingilise väärtuse... Iga pooltund 23-st poolest töötunnist, millest koosneb tööpäev, toodab $^{5}/_{115}$ ehk $^{1}/_{23}$ neist 115 000 naelsterlingist. Neist $^{23}/_{23}$-st, mis moodustavad 115 000 naelsterlingit kui terviku (constituting the whole 115 000 naelsterlingit), $^{20}/_{23}$, s. o. 100 000 naelsterlingit 115 000-st, ainult asendavad kapitali; $^{1}/_{23}$ ehk 5000 naelst. 15 000-lisest brutokasumist (!) asendab vabriku ja masinate kulumise. Ülejäänud

$^2/_{23}$, s. o. iga päeva mõlemad viimased pooltunnid toodavad 10% suuruse puhaskasumi. Järelikult, kui vabrik tohiks muutumatute hindade puhul töötada 13 tundi 11 $^1/_2$ tunni asemel, siis, lisandades käibekapitalile umbes 2600 naelst., kasvaks puhaskasum enam kui kahekordseks. Teiselt poolt, kui päeva töötunde vähendataks ühe tunni võrra, siis kaoks puhaskasum hoopis, kui aga 1$^1/_2$ tunni võrra, siis kaoks ka brutokasum.»[32]

Ja seda nimetab härra professor «analüüsiks»! Kui ta uskus vabrikantide hädakisa, et töölised raiskavad parima osa päevast hoonete, masinate, puuvilla, söe jne. väärtuse tootmiseks, seega nende taastootmiseks ehk asendamiseks, siis oleks igasugune analüüs olnud üleliigne. Ta oleks pidanud lihtsalt vastama: Mu härrad! Kui te sunnite töötama 10 tundi 11$^1/_2$ tunni asemel, siis muudel võrdsetel tingimustel väheneb puuvilla, masinate jms. kulu 1$^1/_2$ tunni võrra päevas. Te võidate järelikult täpselt niisama palju kui kaotate. Teie töölised kulutavad edaspidi avansseeritud kapitali väärtuse taastootmiseks ehk asendamiseks 1$^1/_2$ tundi vähem. Kui aga härra professor ei uskunud nende sõnu, vaid asjatundjana pidas vajalikuks analüüsi, siis oleks ta selles küsimuses, mis puutub ainult puhaskasumi ja tööpäeva pikkuse suhtesse, kõigepealt pidanud paluma härrasid vabrikante, et nad ei viskaks ühte patta masinaid ja vabrikuhoonet, toormaterjali ja tööd, vaid lahkesti asetaksid ühele poolele vabrikuhoones, masinates, toormaterjalis jne. sisalduva püsivkapitali, teisele poolele aga palgaks avansseeritud kapitali väärtuse, mis kulub töölise elatamiseks. Siis oleks kõik selge ja me ei peaks ootama, kuni härra professor Senior meile ütleb, et vabrikandid arvestavad masinate kulu jne., niisiis ühe kapitali koostusosa asendamiskulusid, kasumile juurde, olgu see bruto- või netokasum, kogu- või puhaskasum. Me ei peatu sellelgi, kas arvulised andmed on õiged või ebaõiged. Et need ei ole rohkem väärt kui niinimetatud «analüüs», seda tõestas Leonhard Horner oma teoses: «A Letter to Mr. Senior etc.». London 1837 [lk. 30—42]. Leonhard Horner, kes oli 1833. aastal üks vabrikute uurimiskomisjoni liikmeid, vabrikuinspektor ja tegelikult 1859. aastani vabrikute tsensor, osutas inglise tööliskiassile surematuid teeneid. Peale võitluse vihaleaetud vabrikantide vastu pidas ta eluaeg võitlust ministrite vastu, kellele oli palju tähtsam lugeda alamkojas vabrikantide «hääli» kui vabrikus «tööliskäte» töötunde.

[32] *Senior:* «Letters on the Factory Act etc.», London 1837, lk. 12, 13. Me ei peatu kurioosumeil, mis ei huvita meid meie eesmärgi seisukohalt, nagu näiteks väide, et vabrikandid arvestavad masinate kulu jne., niisiis ühe kapitali koostusosa asendamiskulusid, kasumile juurde, olgu see bruto- või netokasum, kogu- või puhaskasum. Me ei peatu sellelgi, kas arvulised andmed on õiged või ebaõiged. Et need ei ole rohkem väärt kui niinimetatud «analüüs», seda tõestas Leonhard Horner oma teoses: «A Letter to Mr. Senior etc.». London 1837 [lk. 30—42]. Leonhard Horner, kes oli 1833. aastal üks vabrikute uurimiskomisjoni liikmeid, vabrikuinspektor ja tegelikult 1859. aastani vabrikute tsensor, osutas inglise tööliskiassile surematuid teeneid. Peale võitluse vihaleaetud vabrikantide vastu pidas ta eluaeg võitlust ministrite vastu, kellele oli palju tähtsam lugeda alamkojas vabrikantide «hääli» kui vabrikus «tööliskäte» töötunde.

Lisa märkusele 32. Seniori käsitlus on segane, hoopiski rääkimata selle sisu ebaõigsusest. Õieti tahtis ta ütelda järgmist: vabrikant rakendab töölise iga päev 11½ ehk $^{23}/_2$ tunniks tööle. Aastatöö koosneb nagu üksik tööpäevgi 11½ ehk $^{23}/_2$ tunnist (korrutatult tööpäevade arvuga aastas). Selle eeldusega toodavad $^{23}/_2$ töötundi 115 000-naelsterlingilise aastaprodukti; ½ töötundi toodab $^1/_{23} \times$ 115 000 naelst.; $^{20}/_2$ töötundi toodavad $^{20}/_{23} \times$ 115 000 naelst. = = 100 000 naelst., s. o. nad ainult asendavad avansseeritud kapitali. Jääb üle $^3/_2$ töötundi, mis toodavad $^3/_{23} \times$ 115 000 naelst. = 15 000 naelst., s. o. brutokasumi. Sellest $^3/_2$ töötunnist toodab ½ töötundi $^1/_{23} \times$ 115 000 naelst. = 5000 naelst., s. o. ta ainult asendab vabriku ja masinate kulu. Viimased kaks poolt töötundi, s. o. viimane töötund, toodavad $^2/_{23} \times$ 115 000 naelst. = 10 000 naelst., s. o. netokasumi. Tekstis muudab Senior produkti viimased $^2/_{23}$-ndikku tööpäeva enese osadeks.

ritud kapitali. Kui siis näiteks oleks selgunud, et vabrikantide arvestuse järgi tööline taastoodab palga ehk asendab selle $^2/_2$ töötunniga ehk ühe tunniga, siis oleks analüütik pidanud jätkama:

Teie andmetel toodab tööline eelviimasel tunnil oma palga ja viimasel tunnil teie lisaväärtuse või puhaskasumi. Kuna ta toodab võrdsetes ajalõikudes võrdseid väärtusi, siis on eelviimase tunni produkt sama väärtusega kui viimase tunni produkt. Edasi, tööline toodab väärtust ainult niipalju, kui ta kulutab tööd, tema töö hulk aga on mõõdetav tema tööajaga. Viimane on teie andmete järgi $11^1/_2$ tundi päevas. Osa sellest $11^1/_2$ tunnist kulutab ta oma palga tootmiseks ehk asendamiseks, teise osa teie puhaskasumi tootmiseks. Ta ei tee tööpäeva kestel midagi muud. Kuna aga tema palk ja tema poolt antav lisaväärtus on teie andmete järgi ühesuurused väärtused, siis toodab ta ilmselt oma palga $5^3/_4$ tunniga ja teie puhaskasumi ülejäänud $5^3/_4$ tunniga. Edasi, kuna kahe tunni jooksul toodetud lõnga väärtus on võrdne töölise palga väärtussummaga pluss teie puhaskasum, siis peab selle lõnga väärtus olema mõõdetav $11^1/_2$ tunniga, eelviimase tunni produkt $5^3/_4$ töötunniga ja viimase tunni produkt ditto [samuti]. Nüüd jõuame hella punkti juurde. Niisiis tähelepanu! Eelviimane töötund on nagu esimenegi harilik töötund. Ni plus, ni moins [Ei rohkem ega vähem]. Kuidas saab siis ketraja toota ühe töötunniga lõngaväärtuse, mis väljendab $5^3/_4$ töötundi? Tegelikult ta ei saagi hakkama säärase imeteoga. Tarbimisväärtus, mille ta ühe töötunniga toodab, on teatav hulk lõnga. Selle lõnga väärtust mõõdetakse $5^3/_4$ töötunniga, millest $4^3/_4$ sisaldub, ketrajast olenemata, ühe tunni jooksul kulutatud tootmisvahendites, puuvillas, masinates jne., kuna $^4/_4$ ehk üks tund on ketraja enda lisandatud. Niisiis, kuna tema palk toodetakse $5^3/_4$ tunniga ja kuna ühe ketramistunni jooksul toodetud lõng sisaldab samuti $5^3/_4$ töötundi, siis ei ole mingi nõidus, et uus väärtus, mille ta toodab $5^3/_4$ ketramistunniga, on võrdne ühe ketramistunni produkti väärtusega. Olete aga täiesti eksiteel, kui arvate, et ta kulutab üheainsagi aja-aatomi oma tööpäevast puuvilla, masinate jne. väärtuse taastootmiseks ehk «asendamiseks». Sellega, et tema töö teeb puuvillast ja värtnaist lõnga, sellega, et ta ketrab, kandub puuvilla ja värtnate väärtus iseenesest lõngale. See tuleneb tema töö kvaliteedist, mitte aga töö kvantiteedist. Igatahes kannab ta ühe tunniga lõngale üle rohkem puuvillaväärtust jne. kui poole tunniga, kuid ainult sellepärast, et ta terve tunniga ketrab rohkem puuvilla kui poole tunniga. Niisiis te mõistate: teie väide, et tööline tootvat eelviimase tunniga oma palga väärtuse ja viimase tunniga puhaskasumi, ei tähenda muud midagi, kui et tema tööpäeva kahe tunni jooksul toodetud lõng, ükskõik kas need on esimesed või viimased tunnid, kehastab $11^1/_2$ töötundi, just samapalju tunde, kui sisaldab kogu tema tööpäev. Ja väide, et ta tootvat esimese $5^3/_4$ tunniga oma palga ja viimase $5^3/_4$

tunniga teie puhaskasumi, ei tähenda jällegi muud midagi, kui et te maksate esimese $5^3/_4$ tunni eest ja jätate maksmata viimased $5^3/_4$ tundi. Ma räägin töö, mitte tööjõu eest maksmisest, sest ma kasutan teie žargooni. Kui teie, mu härrad, võrdlete nüüd enda poolt kinnimakstava tööaja suhet tööajaga, mille te jätate maksmata, siis te leiate, et see on poole päeva suhe poole päevaga, järelikult 100%, mis on igatahes üsna kena protsent. Samuti ei ole vähimatki kahtlust, et kui te panete oma «käed» rühmama $11^1/_2$ tunni asemel 13 tundi, mis oleks teile väga meeltmööda, ja arvestate ülemäärased $1^1/_2$ tundi lihtsalt lisatööle juurde, siis lisatöö kasvab $5^3/_4$ tunnilt $7^1/_4$ tunnile ja lisaväärtuse norm kasvab seega 100%-lt $126^2/_{23}$%-le. Aga te olete liiga pöörased sangviinikud, kui te loodate, et lisaväärtuse norm tõuseb $1^1/_2$ tunni lisandamisega 100%-lt 200%-le ja isegi enam kui 200%-le, s. o. «enam kui kahekordseks». Teiselt poolt — inimsüda on imeline asi, eriti siis, kui inimene kannab südant rahakotis — olete liiga hullud pessimistid, kui kardate, et tööpäeva lühendamisega $11^1/_2$ tunnilt $10^1/_2$ tunnile läheb tuulde kogu teie puhaskasum. Kindlasti ei lähe. Eeldades, et kõik muud asjaolud jäävad endisteks, langeb lisatöö $5^3/_4$ tunnilt $4^3/_4$ tunnile, mis ikka veel annab üsna ilusa lisaväärtuse normi, nimelt $82^{14}/_{23}$%. Aga saatuslik «viimane tund», millest te olete vestnud enam muinasjutte kui kiliastid maailma otsast, on «all bosh» [puha lori]. Selle kaotamine ei võta ei teie «puhaskasumit» ega teie poolt töödeldavate mõlemast soost laste «hingepuhtust».[32a]

[32a] Kui Senior tõestas, et vabrikantide puhaskasum, Inglise puuvillatööstuse olemasolu ja Inglismaa seisund maailmaturul olenevad «viimasest töötunnist», siis lisaks sellele tõestas dr. Andrew Ure [vt. «The Philosophy of Manufactures». London 1835, lk. 406] omakorda, et kui vabrikulapsi ja alla 18 aasta vanuseid noori ei suleta tervelt 12 tunniks vabrikuruumi sooja ning puhtasse moraalsesse õhkkonda, vaid tõugatakse nad «üks tund» varem kalki ning hukkaläinud välismaailma, siis jõudeelu ja pahed võtavad neilt hingeõnnistuse. 1848. aastast alates ei väsi vabrikuinspektorid oma poolaasta «Report'ides» [aruandeis] nokkimast vabrikante «viimase», «saatusliku tunniga». Nii ütleb härra Howell oma vabrikuaruandes 31. maist 1855. a.: «Kui järgmine teravmeelne arvestus (ta tsiteerib Seniorit) oleks õige, siis iga puuvillavabrik Ühendatud Kuningriigis oleks töötanud 1850. aastast alates kahjuga» («Reports of the Inspection of Factories for the half year, ending 30th April 1855», lk. 19, 20). Kui kümne tunni seadus 1848. aastal parlamendis läbi läks, siis sundisid vabrikandid mõningaid töölisi, kelle kohta käis tööaja normeerimine ja kes töötasid maal asuvais Dorseti ja Somerseti krahvkondade vahel laialipillatud linaketramise vabrikuis, kirjutama vastupetitsiooni, kus muuseas öeldakse: «Palve esitajad lastevanemad arvavad, et lisa-jõudetunnil ei või olla muud tagajärge kui nende laste demoraliseerimine, sest jõudeolek on kõigi pahede algus.» Selle kohta märgib vabrikuaruanne 31. oktoobrist 1848: «Linaketramise vabrikuis, kus töötavad nende vooruslikult hellade vanemate lapsed, on õhk sedavõrd küllastatud lugematuist tolmukübemeist ja toormaterjali kiududest, et on äärmiselt ebamugav viibida ketramistöökodades kas või ainult 10 minutit, sest te ei saa seda teha ülimal määral piinava tundeta, et teie silmad, kõrvad, ninasõõrmed ja suu täituvad kohe linatolmu pilvedega, millede eest pole mingit pääsu. Töö ise nõuab masinate palavikulise kiiruse tõttu

Kui ükskord tõesti lööb teie «viimne tunnike», siis mõelge Oxfordi professorile. Nüüd aga jällenägemiseni sessinatses paremas maailmas. Addio!...[33] Seniori poolt 1836. aastal avastatud «viimase tunni» signaali hakkas 15. aprillil 1848 uuesti puhuma James Wilson, üks majandusteaduse peamandariine, oma poleemikas kümnetunnilise tööpäeva seaduse vastu «London Economist'is».

4. LISAPRODUKT

Produkti osa (§ 2 toodud näites üks kümnendik 20 naelast lõngast ehk 2 naela lõnga), milles väljendub lisaväärtus, me nimetame lisaproduktiks (surplus produce, produit net). Nagu lisaväärtuse normi ei määra lisaväärtuse suhe kapitali kogusummaga, vaid suhe kapitali muutuva koostusosaga, nii ei määra lisaprodukti

alalõpmatut osavuse ja liikuvuse rakendamist väsimatu tähelepanu kontrolli all, ja tundub pisut julm sundida lastevanemaid tarvitama sõna «laisklemine» omaenda laste kohta, kes on needitud säärase töö külge, säärases õhus, tervelt 10 tunniks, söögiajad maha arvatud... Need lapsed töötavad kauem kui naaberkülade talusulased... Säärane südametu jama «jõudeolekust ja pahedest» tuleb häbimärgistada kui ehtsaim valevagadus ja häbituim silmakirjalikkus... See osa ühiskonnast, kes umbes kaheteistkümne aasta eest avaldas pahameelt enesekindluse üle, millega kuulutati avalikult ja täie tõsidusega, toetudes kõrge autoriteedi sanktsioonile, et kogu vabrikandi «puhaskasum» tulenevat töö «viimasest tunnist» ja et tööpäeva lühendamine ühe tunni võrra hävitavat sellepärast kogu puhaskasumi, — see osa ühiskonnast, ütleme meie, usub vaevalt oma silmi, kui ta näeb, et algupärast avastust «viimase tunni» heategudest on sestsaadik nii palju täiustatud, et ta hõlmab nüüd ühtviisi «moraali» ja «kasumit», nii et, kui lastetöö kestus lühendatakse 10 täistunnile, siis laste moraal läheb lendu koos nende töö kasutajate puhaskasumiga, sest mõlemad olenevad sellest viimasest, sellest «saatuslikust tunnist»» («Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848», lk. 101). Järgnevalt annab sama vabrikuaruanne näiteid härrade vabrikantide «moraali» ja «vooruse» kohta, riugaste ja vigurite, meelituste, ähvarduste, võltsingute jne. kohta, mida nad kasutasid, et panna väheseid täiesti vastutustundetuid töölisi alla kirjutama seda laadi petitsioonidele, mis esitati siis parlamendile terve tööstusharu, tervete krahvkondade petitsioonidena. Ülimal määral iseloomustavaks niinimetatud «majandusteaduse» praegusele seisukorrale jääb asjaolu, et ei Senior ise, kes hiljem enda auks energiliselt kaitses vabrikuseadusandlust, ega tema esimesed ja hilisemadki vastased ei osanud ümber lükata «algupärase avastuse» väärjäreldusi. Nad apelleerisid faktilistele kogemustele. Why ja wherefore [kuidas ja mispärast] jäi saladuseks.

[33] Härra professor sai aga siiski veidi kasu oma Manchesteri matkast! Pamfletis «Letters on the Factory Act» oleneb kogu puhaskasum, «profiit» ja «protsent» ja isegi «something more» [«midagi rohkem»] töölise ühest maksmata töötunnist! Juba aasta varem, Oxfordi üliõpilaste ja haritud filistrite ühiseks heameeleks kirjutatud raamatus «Outlines of Political Economy», milles ta vaidles vastu Ricardo tööajale rajatud väärtusedefinitsioonile, oli ta «avastanud», et kasum tulenevat kapitalisti tööst, protsent aga tema askeetlusest, tema «Abstinenz'ist» [«loobumisest»]. Pettejutt oli vana, kuid sõna «Abstinenz» [«loobumine»] oli uus. Härra Roscher tõlkis seda saksa keelde täiesti õigesti sõnaga «Enthaltung» [«loobumine»]. Tema kaasmaalased, kes vähem tunnevad ladina keelt, igasugused Wirthid, Schulzid ja muud Mihhelid, tegid sellest mungaliku «Entsagung» [enesesalgamise].

suurust ta suhe kogu ülejäänud produktiga, vaid selle produktiosaga, mis väljendab vajalikku tööd. Nagu lisaväärtuse tootmine on kapitalistliku tootmise määravaks eesmärgiks, nii ei mõõdeta rikkuse astet produkti absoluutse suurusega, vaid lisaprodukti relatiivse suurusega [34].

Vajaliku töö ja lisatöö summa, nende ajalõikude summa, millede kestel tööline toodab oma tööjõu asendamisväärtuse ja lisaväärtuse, moodustab tema tööaja absoluutse suuruse — tööpäeva (working day).

---

[34] «Isikule, kellel on 20 000 naelsterlingit kapitali ja kelle kasum on 2000 naelst. aastas, oleks täiesti ükskõik, kas tema kapital paneb tööle 100 või 1000 töölist ja kas toodetavaid kaupu müüakse 10 000 või 20 000 naelst. eest, kui ainult tema kasum ei lange ühelgi juhul alla 2000 naelst. Kas natsiooni reaalsed huvid pole samasugused? Kui ainult natsiooni reaalne netotulu, tema rendid ja kasumid jäävad muutumata, siis pole sugugi tähtis, kas natsioon koosneb 10 või 12 miljonist elanikust» (*Ricardo:* «The Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 416). [*Д. Рикардо*: «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 г., гл. XXVI, стр. 222.] Lisaprodukti fanaatik Arthur Young, muide lobiseja, ebakriitiline kirjanik, kelle kuulsus on pöördproportsionaalne tema teenetega, ütles hulk aega enne Ricardot muuseas järgmist: «Mis kasu oleks tänapäeva kuningriigis ühest tervest provintsist, mille põldu haritaks vana-rooma viisi, sõltumatute väiketalupoegade poolt, olgugi et väga hoolikalt? Mis eesmärk oleks sellel, välja arvatud inimeste sigimine («the mere purpose of breeding men»), millel iseenesest pole mingit eesmärki» («is a most useless purpose») (*Arthur Young:* «Political Arithmetic etc.», London 1774, lk. 47).

Lisa märkusele 34. Kummaline on «tugev kalduvus... kujutada puhastulu kasulikuna töölisklassile... kuigi ta võib seda olla ilmselt mitte sellepärast, et ta on puhas» (*Th. Hopkins:* «On Rent of Land etc.». London 1828, lk. 126).

KAHEKSAS PEATÜKK

TÖÖPÄEV

1. TÖÖPÄEVA PIIRID

Me lähtusime eeldusest, et tööjõudu ostetakse ja müüakse ta väärtuse järgi. Tema väärtuse, nagu iga teisegi kauba väärtuse, määrab ta tootmiseks vajalik tööaeg. Niisiis, kui töölise keskmiste päevaste elatusvahendite tootmiseks on vaja 6 tundi, siis peab tööline töötama keskmiselt 6 tundi päevas, et iga päev toota oma tööjõudu ehk taastoota selle müügist saadud väärtust. Tema tööpäeva vajalik osa on sel juhul 6 tundi ja on sellepärast, muudel võrdsetel tingimustel, antud suurus. Aga see ei määra veel tööpäeva enese suurust.

Oletame, et joon a———b kujutab vajaliku tööaja kestust ehk pikkust, ütleme 6 tundi. Sedamööda, kuidas tööd pikendatakse ab piirist kaugemale 1, 3 või 6 tunni jne. võrra, saame 3 erinevat joont:

Tööpäev I Tööpäev II

a———b—c, a———b——c,

Tööpäev III

a———b———c,

mis kujutavad kolme erinevat tööpäeva 7, 9 ja 12 tunni kestusega. Pikendusjoon bc kujutab lisatöö pikkust. Kuna tööpäev = ab + bc ehk ac, siis muutub ta koos muutuva suurusega bc. Kuna ab on antud suurus, siis saab alati mõõta bc suhet ab-ga. See on I tööpäevas $^1/_6$, II tööpäevas $^3/_6$ ja III tööpäevas $^6/_6$ ab. Edasi, et suhe $\frac{\text{lisatööaeg}}{\text{vajalik tööaeg}}$ määrab kindlaks lisaväärtuse normi, siis viimane ongi antud, kui on teada nende joonte suhe. Ta moodustab kolmel erineval tööpäeval vastavalt $16^2/_3$, 50 ja 100%. Seevastu lisaväärtuse norm üksi ei annaks meile tööpäeva suurust. Kui ta oleks näiteks 100%, siis tööpäeva pikkus võiks olla 8, 10, 12 tundi jne.

Ta näitaks, et mõlemad tööpäeva koostusosad, vajalik töö ja lisatöö, on ühesuurused, kuid ta ei näitaks, kui suur on kumbki osa.

Tööpäev ei ole järelikult püsiv, vaid muutuv suurus. Ühe tema osadest määrab küll töölise enese pidevaks taastootmiseks vajalik tööaeg, kuid tema kogusuurus muutub koos lisatöö pikkuse ehk kestusega. Seepärast saab tööpäeva küll kindlaks määrata, kuid iseenesest on ta ebamäärane suurus [35].

Kuigi tööpäev ei ole seega kindel, vaid muutuv suurus, siis teiselt poolt võib ta varieeruda ainult teatud piiride ulatuses. Ta minimaalpiiri ei saa aga kindlaks määrata. Kui me oletame, et pikendusjoon bc ehk lisatöö = 0, siis saame igatahes minimaalpiiri, nimelt selle osa päevast, mille kestel tööline paratamatult peab töötama iseenese alalhoiuks. Kuid kapitalistliku tootmisviisi tingimustes võib vajalik töö moodustada ikka ainult osa tema tööpäevast, järelikult ei saa tööpäev kunagi lüheneda selle miinimumini. Seevastu on tööpäeval olemas maksimaalpiir. Teda ei saa pikendada üle teatava piiri. See maksimaalpiir on määratud kahekordselt. Esiteks tööjõu füüsilise piiriga. Inimene saab 24-tunnilise normaalse päeva jooksul kulutada ainult teatava hulga elujõudu. Hobunegi saab töötada päevast päeva ainult 8 tundi. Teatava osa päevast peab jõud puhkama, magama, teise osa vältel peab inimene rahuldama muid füüsilisi vajadusi: end toitma, harima, riietama jne. Peale selle puhtfüüsilise piiri põrkab tööpäeva pikendamine veel moraalsete piiride vastu. Tööline vajab aega vaimsete ja sotsiaalsete vajaduste rahuldamiseks, millede ulatuse ja arvu määrab üldine kultuuritase. Tööpäeva muutumine toimub seega füüsiliste ja sotsiaalsete piiride ulatuses. Mõlemad piirid on aga oma loomult väga elastsed ja lubavad väga ulatuslikke kõikumisi. Nii leiamegi tööpäevi, mille pikkus on 8, 10, 12, 14, 16, 18 tundi, seega õige mitmesuguse pikkusega tööpäevi.

Kapitalist ostis tööjõu tema päevaväärtuse järgi. Kapitalistile kuulub tööjõu tarbimisväärtus ühe tööpäeva kestel. Ta on sellega saanud õiguse sundida töölist töötama enda kasuks ühe päeva. Kuid mis on üks tööpäev [36]? Igatahes vähem kui üks normaalne elupäev. Kui palju vähem? Kapitalistil on oma eriline arvamine selle ultima Thule [viimse piiri], tööpäeva vajaliku piiri kohta. Kapitalistina on ta ainult personifitseeritud kapital. Tema hingeks on kapitali hing. Kapitalil on aga üksainus elutung, tung suurendada oma väärtust, luua lisaväärtust, sisse imeda oma püsiva osaga, tootmisvahendi-

[35] «Tööpäev on ebamäärane suurus: ta võib olla pikk või lühike» («An Essay on Trade and Commerce; containing Observations on Taxes etc.». London 1770, lk. 73).

[36] See küsimus on lõpmata palju tähtsam kui sir Robert Peeli kuulus küsimus, mille ta esitas Birminghami kaubanduskojale: «Mis on naelsterling?», — küsimus, mis võis üles kerkida ainult sellepärast, et Peel oli raha loomusest niisama vähe teadlik kui Birminghami «little shilling men» [sõnademäng: «devalveerimise pooldajad» ja ühtlasi «inimesed, kes pole krossigi väärt»].

tega, võimalikult suuremat hulka lisatööd[37]. Kapital on surnud töö, mis vampiirina elustub ainult elava töö sisseimemise kaudu, ja ta elab seda täielikumalt, mida enam elavat tööd ta sisse imeb. Aeg, mille kestel tööline töötab, on aeg, mille kestel kapitalist tarbib tema poolt ostetud tööjõudu.[38] Kui tööline tarbib kapitalisti käsutuses olevat aega iseenda kasuks, siis ta varastab kapitalisti[39].

Kapitalist toetub niisiis kaubavahetuse seadusele. Tema, nagu iga teinegi ostja, püüab saada oma kauba tarbimisväärtusest võimalikult suurt kasu. Äkki aga kostab töölise hääl, mille tootmisprotsessi müra ja hoog seni summutas:

Kaup, mille ma sulle müüsin, erineb muust kaubakolust sellega, et tema tarbimine loob väärtust, ja nimelt suuremat väärtust, kui ta ise maksab. See oligi põhjus, miks sa ta ostsid. Mis sinu silmis on kapitali väärtuse suurenemine, on minu silmis tööjõu ülemäärane kulutus. Sina ja mina, meie mõlemad, tunneme turul ainult üht seadust, kaubavahetuse seadust. Ja kauba tarbimine ei kuulu müüjale, kes kauba võõrandab, vaid ostjale, kes selle omandab. Seepärast kuulub mu päevase tööjõu tarbimine sinule. Aga tööjõu päevase müügihinna abil ma pean tööjõudu iga päev taastootma, et ma võiksin seda uuesti müüa. Jättes kõrvale loomuliku kulumise vananemise tõttu jne. pean ma suutma töötada homme sellessamas jõu, tervise ja värskuse normaalseisundis kui tänagi. Sa jutlustad mulle alatasa «säästlikkuse» ja «loobumise» evangeeliumi. Hea küll! Ma tahan majandada aruka ning säästliku peremehena oma ainsat varandust, tööjõudu, ja loobuda igasugusest meeletust tööjõu pillamisest. Ma tahan iga päev käiku lasta ja muuta liikumiseks ning tööks ainult nii palju tööjõudu, kui see ei kahjusta ta normaalset kestust ja tervet arenemist. Tööpäeva piiritu pikendamisega sa võid üheainsa päevaga kulutada suurema hulga minu tööjõudu, kui mina suudaksin kolme päevaga asendada. Mis sina niiviisi töös võidad, selle kaotan mina töö substantsis. Minu tööjõu kasutamine ja selle röövimine on kaks täiesti erinevat asja. Kui keskmine periood, mille keskmine tööline võib elada mõistliku töömääraga, on 30 aastat, siis on mu tööjõu väärtus, mida sa mulle päevast päeva maksad, $= \frac{1}{365 \times 30}$ ehk $^1/_{10950}$

[37] «Kapitalisti ülesandeks on saada kulutatud kapitaliga võimalikult suurt tööhulka» (*J. G. Courcelle-Seneuil:* «Traité Théorique et Pratique des Entreprises Industrielles», 2. trükk, Paris 1857, lk. 63).

[38] «Ühe töötunni kaotus päevas tähendab kaubanduslikule riigile määratu suurt kahju.» «Luksusesemete tarbimine selle kuningriigi töötavate vaeste hulgas on väga suur, eriti manufaktuurides töötava pööbli hulgas; sealjuures tarbivad nad ka oma aega, mis on kõige hukatuslikum kõigist tarbimisviisidest» («An Essay on Trade and Commerce etc.». London 1770, lk. 47 ja 153).

[39] «Kui tööst vabanenud tööline hetke puhkab, siis ahne ökonoomia, kes jälgib teda rahutul pilgul, ütleb, et tööline varastab temalt» (*N. Linguet:* «Théorie des Lois Civiles etc.», London 1767, II kd., lk. 466).

tema koguväärtusest. Kui sa aga tarbid selle 10 aastaga, siis maksad mulle päevas $^1/_{10950}$ tema koguväärtusest ja mitte $^1/_{3650}$, järelikult ainult $^1/_3$ tema päevasest väärtusest, ja varastad minult seega iga päev $^2/_3$ minu kauba väärtusest. Maksad mulle ühe päeva tööjõu eest, kuid tarbid kolme päeva tööjõu. See käib meie lepingu ja kaubavahetuse seaduse vastu. Ma nõuan järelikult normaalpikkusega tööpäeva, ja nõuan seda su südame poole pööramata, sest rahaasjades heasüdamlikkust ei ole. Sa võid olla eeskujulik kodanik, võid isegi olla loomakaitse seltsi liige, võid pealegi olla pühamehe kuulsusega, aga ses asjas, mida sa esindad minu suhtes, ei ole sul südant rinnus. Kui miski näibki seal tuksuvat, siis on need minu enese südamelöögid. Nõuan normaaltööpäeva, sest nõuan oma kauba väärtust nagu iga teinegi müüja.[40]

Me näeme, et, välja arvatud üsna elastsed piirid, ei tulene kaubavahetuse loomusest enesest mingit tööpäeva piiri, järelikult ka mitte lisatöö piiri. Kapitalist teostab oma ostjaõigust, kui ta püüab teha tööpäeva võimalikult pikaks ja võimaluse korral teha ühest tööpäevast kaks. Teiselt poolt tingib müüdava kauba spetsiifiline loomus ostjale tema tarbimise piiri, ja tööline teostab oma müüjaõigust, kui ta tahab piirata tööpäeva teatava normaalsuurusega. Siin on järelikult tegemist antinoomiaga, ühe õiguse vastuseadmisega teisele õigusele, kusjuures mõlemad on ühtviisi sanktsioneeritud kaubavahetuse seadusega. Kahe võrdse õiguse kokkupõrkel otsustab jõud. Seega on tööpäeva normeerimine kapitalistliku tootmise ajaloos võitlus tööpäeva piiride pärast, — võitlus kogukapitalisti, s. o. kapitalistide klassi, ja kogutöölise, s. o. töölisklassi vahel.

2. KUSTUTAMATU ISU LISATÖÖ JÄRELE. VABRIKANT JA BOJAAR

Kapital ei ole lisatööd leiutanud. Igal pool, kus üks ühiskonna osa omab tootmisvahendite monopoli, peab tööline, ükskõik kas vabana või mittevabana, lisandama enese alalhoiuks vajalikule tööajale ülemäärast tööaega, et toota elatusvahendeid tootmisvahendite omanikule[41], olgu see omanik Ateena καλός κἀγαθός [aristokraat], etruski teokraat, civis romanus [rooma kodanik], normanni parun, ameerika orjapidaja, valahhia bojaar, tänapäeva landlord

[40] Londoni ehitustööliste suure streigi ajal aastail 1860—1861, kus nõuti tööpäeva lühendamist 9 tunnile, avaldas ehitustööliste komitee seletuse, mis on peaaegu identne meie töölise kaitsekõnega. See seletus vihjab teatava irooniaga sellele, et «building master'ite» [ehitusettevõtjate] hulgast kõige kasuahnem, keegi sir M. Peto, olevat «pühamehe kuulsusega». (Pärast 1867. aastat lõpetas seesama Peto sellesamaga, millega Stroussbergki!)

[41] «Need, kes töötavad,... toidavad tegelikult niihästi pensionäre,... keda kutsutakse rikasteks, ... kui ka iseendid» (*Edmund Burke:* «Thoughts and Details on Scarcity», London 1800, lk. 2, 3).

või kapitalist [42]. Muide on endastmõistetav, et kui mõnes ühiskondlik-majanduslikus formatsioonis ei domineeri produktide vahetusväärtus, vaid nende tarbimisväärtus, siis lisatööd piirab tarviduste kitsam või laiem ring, kuid tootmise iseloomust enesest ei teki piiritut tarvidust lisatöö järele. Liigtöö muutub antiik-ajal hirmsaks siis, kui tuleb hankida vahetusväärtust selle iseseisvas rahavormis, kulla ja hõbeda tootmisel. Töötajat tappev sunniviisiline töö on siin liigtöö ametlikuks vormiks. Loetagu ainult Diodorus Siculust [43]. Ometi on see antiikmaailmas erandiks. Aga niipea kui rahvad, kelle tootmine toimub alles madalamais orjatöö, teoorjuse jne. vormides, tõmmatakse maailmaturule, kus valitseb kapitalistlik tootmisviis ja kus peamiseks huviks areneb selle tootmisviisi produktide müük välismaale, siis lisandub orjuse, pärisorjuse jne. barbaarseile koledustele veel liigtöö tsiviliseeritud koledus. Seepärast püsis neegritöö mõõdukas patriarhaalne iseloom Ameerika liidu lõuna-osariikides senikaua, kui tootmine oli suunatud peamiselt otsesele omatarvitusele. Aga sedamööda, kuidas puuvilla väljavedu sai nende osariikide eluliseks huviks, muutus ka neegrite liigtöö, kohati nende elu tarbimine seitsme tööaastaga, arvestatud ning arvestava süsteemi teguriks. Küsimus ei olnud nüüd enam selles, et välja pigistada neist teatav hulk kasulikke produkte. Küsimus oli nüüd selles, et toota lisaväärtust ennast. Sama lugu oli teoorjusega, näiteks Doonau-vürstiriikides.

On eriti huvipakkuv võrrelda kustutamatut lisatööisu Doonau-vürstiriikides samasuguse kustutamatu isuga inglise vabrikutes, sest teoorjuse tingimustes on lisatööl iseseisev, meeltega tajutav vorm.

Oletame, et tööpäevas on 6 tundi vajalikku tööd ja 6 tundi lisatööd. Niisiis annab vaba tööline kapitalistile nädalas 6 × 6 ehk 36 tundi lisatööd. See on sama, nagu töötaks ta 3 päeva nädalas endale ja 3 päeva nädalas, tasuta, kapitalistile. Kuid seda ei ole silmaga näha. Lisatöö ja vajalik töö sulavad ühte. Ma võin seepärast väljendada sellesama vahekorra näiteks ka nii, et tööline töötab igas minutis 30 sekundit endale ja 30 sekundit kapitalistile jne. Teisiti on lugu teoorjusega. Vajalik töö, mida näiteks

[42] Väga naiivselt märgib Niebuhr oma raamatus «Römische Geschichte» [5. trükk, 1853, lk. 74]: «Ei saa salata, et ehitused nagu etruskide omad, mis on imesteldavad isegi rusudena, eeldavad väikestes (!) riikides isandaid ja orje.» Sismondi ütles palju sügavamõttelisemalt, et «brüsseli pitsid» eeldavad peremehi ja palgatöölisi.

[43] «Neid õnnetuid (kullakaevandustes Egiptuse, Etioopia ja Araabia vahel), kes ei saa isegi hoida puhtana oma keha ega katta oma alastust, ei või vaadata, haletsemata nende viletsat saatust. Sest seal pole armu ega halastust haigete, vigaste ja raukade, ka mitte naiseliku nõrkuse vastu. Kõik peavad hoopide sunnil edasi töötama, kuni surm lõpetab nende piinad ja viletsuse» («Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek» [Stuttgart 1828], 3. raamat, ptk. 13 [lk. 260]).

valahhia talupoeg teeb enese elatamiseks, toimub ruumiliselt lahus tema lisatööst bojaari kasuks. Ühte tööd ta teeb omal põllul, teist härraste mõisas. Mõlemad tööaja osad on seega olemas iseseisvalt teineteise kõrval. Teoorjuse vormis on lisatöö täpselt eraldatud vajalikust tööst. On selge, et see erinev avaldumise vorm ei muuda sugugi lisatöö ja vajaliku töö kvantitatiivset suhet. Kolm päeva lisatööd nädalas jäävad kolmeks päevaks, kus töö ei moodusta töölisele endale mingit ekvivalenti, nimetatagu seda tööd teoorjuseks või palgatööks. Kuid kapitalistil avaldub kustutamatu lisatööisu tungis tööpäeva piiritult pikendada, kuna bojaaril see avaldub lihtsamalt — teopäevade otseses tagaajamises.[44]

Teoorjus oli Doonau-vürstiriikides seotud naturaalrentidega ja muu pärisorjuse juurde kuuluvaga, kuid ta oli peamiseks andamiks, mis valitsevale klassile maksti. Kus teoorjus oli olemas, seal oli ta harva tekkinud pärisorjusest, küll aga tekkis, vastupidi, pärisorjus enamasti teoorjusest[44a]. Nii oli lugu Rumeenia provintsides. Nende esialgne tootmisviis rajanes kogukondlikule omandile, kuid mitte selle slaavipärases, veel vähem aga india vormis. Kogukonna liikmed majandasid osa maid iseseisvalt kui vaba eraomandit, teist osa — ager publicus't [kogukondlikku põldu] — harisid nad ühiselt. Selle ühistöö produktid olid osalt tagavarafondiks ikalduste ja muude juhuste puhuks, osalt riiklikuks fondiks sõjaliste, usundlike ja muude kogukondlike kulude katteks. Sõjaväe ja kiriku aukandjad usurpeerisid aja jooksul koos kogukondliku omandiga enda kasuks ka sellega seotud kohustused. Vabade talupoegade töö oma kogukonnamaal muutus teoorjuseks kogukonnamaa varaste kasuks. Ühes sellega arenesid pärisorjuslikud suhted, kuigi ainult tegelikult, mitte juriidiliselt, kuni maailma «vabastaja» Venemaa pärisorjuse kaotamise ettekäändel tegi neist seaduse. Teoorjuse koodeks, mille vene kindral Kisseljov kuulutas välja 1831. aastal, oli muidugi bojaaride eneste poolt dikteeritud. Venemaa võitis sellega ühel hoobil Doonau-vürstiriikide

[44] Alljärgnev käib Rumeenia provintsides väljakujunenud olukorra kohta enne pööret, mis toimus pärast Krimmi sõda.

[44a] *Märkus 3. trükile.* See käib ka Saksamaa kohta, eriti Elbest ida pool asuvate Preisimaa osade kohta. XV sajandil oli saksa talupojal küll peaaegu igal pool teatavaid kohustusi produktide ja töö näol, üldiselt aga oli ta, vähemalt faktiliselt, vaba inimene. Saksa koloniste Brandenburgis, Pommernis, Sileesias ja Ida-Preisimaal tunnustati ka juriidiliselt vabadeks inimesteks. Aadli võit talupojasõjas tegi sellele lõpu. Pärisorjusse langesid tagasi mitte ainult alistatud Lõuna-Saksamaa talupojad. Juba XVI sajandi keskpaigast alates muudeti ida-preisi, brandenburgi, pommerni ja sileesia vabad talupojad, varsti selle järel aga ka šlesvig-holšteini talupojad pärisorjadeks. (*Maurer:* «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und Hofverfassung in Deutschland». Erlangen 1862—1863, IV kd. — *Meitzen:* «Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des preussischen Staates nach dem Gebietsumfange von 1866». Berlin 1873. — *Hanssen:* «Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein».) — *F. E.*

magnaatide poolehoiu ja kogu Euroopa liberaalsete kretiinide kiitva käteplagina.

«Règlement organique» — nii on selle teoorjuse-koodeksi nimi — kohustab iga valahhia talupoega, peale hulga üksikasjaliselt loetletud naturaalkohustuste, tegema niinimetatud maaomanikule 1) kaksteist tööpäeva üldse, 2) ühe päeva põllutööd ja 3) ühe päeva metsavedu. Kokku 14 päeva aastas. Sügava arusaamisega poliitilisest ökonoomiast ei arvestata aga tööpäeva selle harilikus mõttes, vaid võetakse keskmise päevase produkti valmistamiseks vajalik tööpäev, kusjuures keskmine päevane produkt määratakse kindlaks nii kavalasti, et ükski tsükloop ei tuleks temaga toime 24 tunni jooksul. Eht vene iroonia kuivade sõnadega seletab seepärast «Règlement» ise, et 12 tööpäeva all tulevat mõista käsitsi tehtava töö 36 päeva produkti, et üks päev põllutööd tähendab kolme päeva ja üks päev metsavedu samuti kolmekordset aega. Summa: 42 teopäeva. Sellele lisandub aga niinimetatud «*Jobagie*», s. o. abitegu, mida tehakse maaomanikule erakordsete tootmisvajaduste puhul. Iga küla peab igal aastal andma «Jobagie» jaoks teatava kontingendi tööjõudu, vastavalt oma elanike arvule. Seda lisateoorjust hinnatakse 14 päevale iga valahhia talupoja kohta. Seega on aastas 56 tööpäeva kohuslikku teoorjust. Põllundusaasta kestab aga Valahhias halva kliima tõttu kõigest 210 päeva, millest langeb välja 40 pühapäeva ja püha, ja keskmiselt 30 päeva halva ilma tõttu, kokku 70 päeva. Jääb 140 tööpäeva. Teoorjuse suhe vajaliku tööga, $^{56}/_{84}$ ehk $66^{2}/_{3}$ protsenti, väljendab palju väiksemat lisaväärtuse normi kui see, mis reguleerib inglise põllu- või vabrikutöölise tööd. Kuid see on ainult seaduslikult kindlaksmääratud teoorjus. Ja «Règlement organique» on osanud hõlbustada temast möödahiilimist veelgi «liberaalsemas» vaimus kui Inglise vabrikuseadusandlus. Teinud 12-st päevast 54, määrab ta nende 54 teoorjuse-päeva üksikud nominaalsed päevatööd selliseks, et puudujäägid tuleb paratamatult tasa teha järgnevail päevadel. Näiteks tuleb ühe päevaga rohida nii suur maatükk, et selle töö tegemiseks, eriti maisipõldudel, peaks tegelikult kuluma kaks korda rohkem aega. Seadusega kindlaksmääratud päevatööd saab üksikuil põllutööaladel tõlgitseda nii, et päev algab mais ja lõpeb oktoobris. Moldaavia kohta on määrused veelgi karmimad. «Règlement organique'i kaksteist teopäeva,» hüüdis üks võidust joobunud bojaar, «see on 365 päeva aastas!»[45]

Kui Doonau-vürstiriikide Règlement organique oli positiivseks väljenduseks kustutamatule lisatöö-isule, mida iga paragrahv legaliseerib, siis Inglise Factory Acts [vabrikuaktid] on sellesama kustutamatu isu negatiivne väljendus. Tööpäeva sundusliku piira-

[45] Lähemaid üksikasju võib leida *E. Regnault'*: «Histoire Politique et Sociale des Principautés Danubiennes». Paris 1855 [lk. 304 ja järgmised].

misega riigi poolt, ja nimelt niisuguse riigi poolt, mida valitsevad kapitalist ja landlord, ohjeldavad need seadused kapitali tungi tööjõu piiritu väljapumpamise järele. Kui jätta kõrvale iga päevaga ähvardavamaks paisuv töölisliikumine, siis oli vabrikutöö piiramine dikteeritud sellestsamast paratamatusest, mis sundis valama guaanot Inglismaa põldudele. Seesama pime röövimisiha, mis ühel juhul kurnas maad, uuristas teisel juhul rahva elujõu juuri. Perioodiliselt korduvad taudid kõnelesid siin niisama selget keelt kui sõdurite kasvu vähenemine Saksamaal ja Prantsusmaal[46].

Praegu (1867) kehtiv 1850. aasta Factory Act [vabrikuakt] lubab keskmise nädalapäeva pikkusena 10 tundi, nimelt nädala esimesel viiel päeval 12 tundi päevas, kella 6-st hommikul kella 6-ni õhtul, millest aga seaduse kohaselt kulub $^1/_2$ tundi hommikueineks ja 1 tund lõunaks, nii et jääb järele $10^1/_2$ töötundi, ja 8 tundi laupäeval, kella 6-st hommikul kella 2-ni päeval, millest $^1/_2$ tundi kulub hommikueineks. Jääb järele 60 töötundi: $10^1/_2$ tundi nädala esimesel viiel päeval ja $7^1/_2$ tundi nädala viimasel päeval.[47] On olemas erilised seadusevalvurid — otseselt siseministeeriumile alluvad vabrikuinspektorid, kelle aruanded avaldatakse parlamendi poolt igal poolaastal. Nad annavad järelikult pidevaid ja ametlikke statistilisi andmeid kapitalistide kustutamatu lisatööisu kohta.

Kuulakem pisut vabrikuinspektoreid.[48]

---

[46] «Teatud määral tunnistab oma liigi keskmiste mõõtude ületamine orgaanilise olendi heast edenemisest... Inimese kehamõõdud vähenevad, kui füüsilised või sotsiaalsed tingimused kahjustavad ta edenemist... Kõigis Euroopa maades, kus kehtib konskriptsioon, vähenesid selle sisseseadmisest alates täiskasvanud meeste keskmised kehamõõdud ja nende üldine kõlblikkus sõjaväeteenistuseks. Enne revolutsiooni (1789) oli jalaväelase miinimumiks Prantsusmaal 165 sentimeetrit, 1818. a. (10. märtsi seadus) — 157, 1852. a. 21. märtsi seaduse järgi 156 sentimeetrit. Keskmiselt tunnistatakse Prantsusmaal üle poole kutsealustest kõlbmatuiks ebaküllaldase kehapikkuse või kehaliste puuduste tõttu. Saksimaal oli sõdurite nõutav pikkus 1780. a. 178 sentimeetrit, praegu 155. Preisimaal on see 157. Dr. Meyeri andmeist ajalehes «Bayrische Zeitung» 9. maist 1862. a. selgub, et Preisimaal tunnistati 9-aastases ajavahemikus sõjaväeteenistuseks kõlbmatuks iga 1000 nekruti kohta keskmiselt 716 meest: 317 puuduliku kehapikkuse ja 399 kehaliste puuduste tõttu... Berliin ei saanud 1858. aastal anda nõutavat sõdurite täiendus-kontingenti: jäi puudu 156 meest» (*J. v. Liebig:* «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7. trükk, 1862, I kd., lk. 117, 118). [Vrd. *Ю. Либих*: «Химия в приложении к земледелию и физиологии растений», пер. проф. Ильенкова, изд. 2-е. Москва 1870, стр. 83.]

[47] 1850. a. vabrikuakti ajalugu järgneb käesoleva peatüki edasises käsitluses.

[48] Ajajärku suurtööstuse algusest Inglismaal kuni 1845. aastani käsitlen ma ainult kohati ning juhatan lugejale selle aine kohta raamatu: «Die Lage der arbeitenden Klasse in England», von Friedrich Engels, Leipzig 1845 [*Ф. Энгельс*: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III]. Kui sügavalt Engels mõistis kapitalistliku tootmisviisi vaimu, näitavad Factory Reports [vabrikuinspektorite aruanded], Reports of

«Petis vabrikant alustab tööd mõnikord rohkem, mõnikord vähem kui veerand tundi enne kella 6 hommikul, ja lõpetab ta mõnikord rohkem, mõnikord vähem kui veerand tundi pärast kella 6 õhtul. Ta võtab ära 5 minutit hommikueine jaoks määratud poole tunni algusest ja lõpust ja kärbib 10 minuti võrra lõunasöögi jaoks määratud tunni algust ja lõppu. Laupäeval lõpetab ta töö mõnikord rohkem, mõnikord vähem kui veerand tundi pärast kella 2 päeval. Sellega ta võidab:

Enne kella 6 hommikul	15 minutit	Kokku 5 päevaga: 300 minutit.
Pärast kella 6 õhtul	15 „	
Hommikueine ajast	10 „	
Lõunasöögi ajast	20 „	
	60 minutit	

Laupäeviti.

Enne kella 6 hommikul	15 minutit	Terve nädala kasu kokku: 340 minutit.
Hommikueine ajast	10 „	
Pärast kella 2 päeval	15 „	

See on 5 tundi 40 minutit nädalas, mis korrutatult 50 töönädalaga ja pärast 2 nädala lahutamist pühade või juhuslike tööseisakute arvel, annab 27 tööpäeva.»[49]

«Kui iga tööpäeva pikendatakse 5 minuti võrra üle normaalkestuse, siis annab see $2^1/_2$ tootmispäeva aastas.»[50] «Üks lisatund päevas, mis saadakse sellega, et näpatakse pisut aega kord siit, kord sealt, teeb aastas kaheteistkümnest kuust kolmteistkümmend.»[51]

---

mines [kaevanduste inspektorite aruanded] jne., mis on ilmunud pärast 1845. aastat; kui imetlusväärselt ta kujutas olukorra üksikasju, näitab tema raamatu pealiskaudseimgi võrdlus 18 kuni 20 aastat hiljem avaldatud «Children's Employment Commission'i» [lastetöö uurimiskomisjoni] ametlike aruannetega (1863—1867). Need käsitlevad nimelt tööstusharusid, kus vabrikuseadusandlus ei olnud 1862. aastal veel kehtima pandud ja kus see osalt ei kehti veel praegugi. Seega pole siin Engelsi poolt kirjeldatud olukorda väljastpoolt kuigi suuri muudatusi toodud. Oma näited võtan ma peamiselt vabakaubanduse ajajärgust pärast 1848. aastat, — sellest paradiislikust ajast, millest niisama suuresuised kui teaduslikult nigelad vabakaubanduse harjuskid sakslastele nii uskumatult palju ette puhuvad. — Muide on Inglismaa siin esiplaanil ainult sellepärast, et ta on kapitalistliku tootmise klassikaline esindaja ja et ainult Inglismaal on olemas pidev ametlik statistika käsitletavate küsimuste kohta.

[49] «Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories», väljaandes «Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9 August 1859», lk. 4, 5.

[50] «Reports of the Insp. of Fact. for the half year, October 1856», lk. 35.

[51] «Reports etc. 30th April 1858», lk. 9.

Kriisid, kus tootmine katkeb ja kus töötatakse ainult «lühikest aega», ainult mõned päevad nädalas, ei muuda loomulikult midagi tööpäeva pikendamise taotluses. Mida vähem äri tehakse, seda suurem peab olema tehtud ärist saadav kasu. Mida lühemat aega on võimalik töötada, seda pikem peab olema lisatööaeg. Nii teatavad vabrikuinspektorid kriisiperioodist aastail 1857—1858:

«Võib pidada ebajärjekindluseks seda, et liigtööd üldse tehakse ajal, kus kauplemine nii halvasti läheb, kuid tema halb seis kihutab hoolimatuid inimesi liialdustele; nad kindlustavad endile sellega ekstrakasumit...» «Samal ajal,» ütleb Leonhard Horner, «kui minu ringkonnas on 122 vabrikut täiesti maha jäetud, 143 seisavad ja kõik teised töötavad lühikest aega, jätkatakse töötamist üle seaduslikult kindlaksmääratud aja.»[52] «Olgugi,» ütleb härra Howell, «et enamikus vabrikuist töötatakse halva äriseisu tõttu ainult pool aega, saan ma endiselt palju kaebusi, et töölistelt näpatakse (snatched) iga päev $^1/_2$ või $^3/_4$ tundi seaduslikult kindlustatud söögi- ja puhkeaegadest.»[53]

Sama nähtus kordub vähemas ulatuses kohutava puuvillakriisi ajal aastail 1861—1865.[54]

«Kui me tabame töölisi söögiaegadel või muidu lubamatul ajal töölt, siis öeldakse meile mõnikord vabanduseks, et nad lihtsalt ei taha vabrikust lahkuda ja et neid tuleb sundida, et nad oma töö (masinate puhastamise jne.) lõpetaksid, — eriti laupäeva õhtuti. Kui aga «käed» jäävad pärast masinate seismajäämist vabrikusse, siis ainult sellepärast, et neile ei anta aega selliste tööde tegemiseks seaduslikult kindlaksmääratud töötundidel, hommiku kella 6 ja õhtu kella 6 vahel.»[55]

[52] «Reports etc. 30th April 1858», lk. 10.

[53] Sealsamas, lk. 25.

[54] «Reports etc. for the half year ending 30th April 1861». Vt. lisa nr. 2; «Reports etc. 31st October 1862», lk. 7, 52, 53. Seaduserikkumised sagenevad jälle 1863. aasta teisel poolel. Vrd. «Reports etc. ending 31st October 1863», lk. 7.

[55] «Reports etc. 31st October 1860», lk. 23. Millise fanatismiga, — vabrikantide kohtulike tunnistuste järgi, — nende vabriku töökäed panevad vastu igasugustele vaheaegadele vabriku töös, näitab järgmine kurioosum: 1836. a. juuni algul said Dewsbury (Yorkshire) magistraadid [kohtunikud] kaebusi, et 8 suure vabriku omanikud Batley lähedal on rikkunud vabrikuseadust. Osa neid härraseid süüdistati selles, et nad panid 5 poissi 12—15 aasta vanuses töötama reede hommiku kella 6-st järgmise laupäevani kella 4-ni peale lõunat, andmata neile vähimatki puhkust peale söögiaegade ja ühe tunni magamiseks kesköö l. Ja need lapsed pidid tegema lakkamatut 30-tunnilist tööd «shoddy-hole'is» [hundiruumis], nagu nimetatakse koobast, kus villaseid kaltse lahti kistakse ja kus õhk on niivõrd täis tolmu, jäätmeid jne., et isegi täiskasvanud töölised peavad kopsude kaitseks alati siduma suu ette taskurätikuid! Härrad kaebealused kinnitasid vande asemel — kveekeritena olid nad vande andmiseks liiga piinlikult usklikud, — et nad oleksid oma suurest halastusest lubanud lastel magada 4 tundi, aga need jonnipurikad ei tahtnud kuidagi voodi heita! Härradele kveekeritele mõisteti 20 naelsterlingit rahatrahvi. Dryden nägi ette neid kveekereid:

«Ekstrakasum, mida saadakse üle seadusliku aja jätkuvast liigtööst, on paljudele vabrikantidele liiga suureks kiusatuseks, et nad suudaksid sellele vastu panna. Nad loodavad, et neid ei tabata ja arvestavad, et isegi ilmsikstuleku korral kindlustab rahatrahvide ja kohtukulude väiksus neile ikkagi kasumi.»[56] «Kus täiendavat aega saavutatakse päeva jooksul korduvate väikeste vargustega («a multiplication of small thefts»), seal on inspektoritel seaduserikkumise tõestamisel peaaegu võitmatud raskused ees.»[57] Neid kapitali «väikesi vargusi» tööliste söögi- ja puhkeajast nimetavad vabrikuinspektorid ka «petty pilferings of minutes», minutite näppamisteks[58], «snatching a few minutes», mõne minuti napsamiseks[59], või tööliste tehnilise termini järgi «nibbling and cribbling at meal times» [näppimiseks ja näkkimiseks söögiaegade kallal][60].

Nagu näeme, ei ole selles õhkkonnas lisaväärtuse moodustamine lisatöö kaudu saladus. «Kui te lubate mul», ütles minule üks väga auväärne vabrikuhärra, «lasta teha iga päev ainult 10 minutit tööd üle kindlaksmääratud aja, siis te panete mulle iga aasta 1000 naelsterlingit tasku.»[61] «Aja-aatomid on kasumi elemendid.»[62]

Midagi ei ole ses suhtes iseloomulikumat kui täis aja töötavate tööliste nimetamine sõnaga «full times» [«täis aeg»] ja alla 13-aastaste, ainult 6 tundi päevas töötada tohtivate laste nimetamine sõnaga «half times» [«pool aega»][63]. Tööline ei ole siin midagi muud kui personifitseeritud tööaeg. Kõik individuaalsed erinevused taanduvad erinevuseks «Vollzeitler'i» [«täis aja töötava töölise»] ja «Halbzeitler'i» [«pool aega töötava töölise»] vahel.

3. INGLISE TÖÖSTUSHARUD, KUS EKSPLUATEERIMINE EI OLE SEADUSEGA PIIRATUD

Seni vaatlesime tööpäeva pikendamise püüdu, kustutamatut libahundi-isu lisatöö järele, niisugusel alal, kus tohutud kuritarvitused, — mida ühe inglise kodanliku majandusteadlase ütluse

«Fox full fraught in seeming sanctity,
That feared an oath, but like the devil would lie,
That look'd like Lent, and had the holy leer,
And durst not sin! before he said his prayer!»

[Rebane täis näilist pühadust, kes kartis vannet, kuid valetas kui kurat, kel oli vaga paastuja nägu ja kes ei julgenud patustada enne, kui ta oli palvetanud!]

[56] «Reports etc. 31st October 1856», lk. 34.
[57] Sealsamas, lk. 35.
[58] Sealsamas, lk. 48.
[59] Sealsamas.
[60] Sealsamas.
[61] Sealsamas.
[62] «Reports of the Insp. etc. 30th April 1860», lk. 56.
[63] Sel väljendusel on ametlik kodanikuõigus nii vabrikuis kui ka vabrikuaruandeis.

järgi ei ületa isegi hispaanlaste julmused Ameerika punanahkade suhtes[64], — sundisid lõpuks panema kapitali seadusliku reguleerimise kaudu keti otsa. Heidame nüüd pilgu mõnedele tootmisharudele, kus tööjõu väljapumpamine on kas praegugi veel täiesti piiramatu või oli seda alles eile.

«Härra Broughton, üks krahvkonna rahukohtunik, teatas 14. jaanuaril 1860. a. Nottinghami raekojas peetud miitingu juhatajana, et pitsitootmisega tegelevas linnarahvastiku osas valitseb muule tsiviliseeritud maailmale tundmatu häda ja puudus ... 9—10-aastasi lapsi kistakse kell 2, kell 3 või kell 4 hommikul nende räpastest vooditest välja ja sunnitakse neid ainult ülalpidamise eest töötama kella 10, 11, või 12-ni öösel, mistõttu nende liikmed närbuvad, keha kuivab kokku, näojooned nürinevad ja kogu olemus tardub kivitaolisse kangestusse, mille nägemine on hirmuäratav. Me ei imesta, et härra Mallett ja teised vabrikandid esinesid protestiga igasuguse arutlemise vastu ... See süsteem, nagu seda kirjeldas vaimulik Montagu Valpy, on piiramatu orjuse süsteem, orjuse süsteem sotsiaalses, füüsilises, moraalses ja intellektuaalses mõttes ... Mida peab arvama linnast, kus korraldatakse avalik miiting petitsiooni esitamise otstarbel, et meeste tööaega piirataks 18 tunniga päevas! ... Me peame ilukõnesid Virginia ja Carolina istandikuperemeeste vastu. Aga kas nende neegriturg kogu oma piitsahirmuga ja inimliha sahkerdamisega ongi eemaletõukavam kui see pikaldane inimeste tapmine, mis käib päev päeva kõrval, et toota kapitalistide kasuks loore ja kraesid?»[65]

Staffordshire'i pottsepatööstus (Pottery) on viimase 22 aasta kestel olnud kolme parlamentliku uurimise objektiks. Tulemused on kirjeldatud härra Scriveni aruandes, mille ta esitas 1841. aastal «Children's Employment Commissioners», dr. Greenhow' aruandes 1860. aastast, mis avaldati Privy Council'i [Salanõukogu] meditsiinilise ametniku käsul (Public Health, 3rd Report, I, 102—113), lõpuks härra Longe'i aruandes 1863. aastast, «First Report of the Children's Employment Commission» 13. juunist 1863. a. Minu ülesande seisukohalt on küllaldane, kui ma võtan 1860. ja 1863. a. aruandeist mõned ekspluateeritavate laste eneste tunnistused. Laste olukorra järgi võib otsustada täiskasvanute, eriti neidude ja naiste olukorra üle, ja nimelt niisuguses tööstusharus, mille kõrval puu-

[64] «Vabrikuomanike ahnus, kes kasumi jahil saadavad korda sääraseid julmusi, et kulla jahil olevate hispaanlaste julmused Ameerika vallutamise ajal on neist vaevalt hullemad olnud» (*John Wade:* «History of the Middle and Working Classes», 3. trükk, London 1835, lk. 114). Selle raamatu teoreetiline osa, omamoodi poliitilise ökonoomia peajooned, sisaldab oma aja kohta mõndagi algupärast, näiteks kaubanduskriiside käsitlust. Ajalooline osa kujutab enesest häbitut plagiaati *Sir M. Edeni* raamatust: «The State of the Poor», London 1797.

[65] «London Daily Telegraph», 17. jaanuarist 1860.

villaketramine jms. võib paista väga meeldiva ja tervisliku tegevusena.[66]

William Wood, üheksa-aastane poiss, «oli 7 aastat ja 10 kuud vana, kui ta hakkas töötama». Algusest peale ta «ran moulds» (kandis valmisvormitud kaupa kuivatusmajja ja tõi siis tühjad vormid tagasi). Ta tuleb kogu nädala iga päev kell 6 hommikul ja lõpetab õhtul umbes kell 9. «Töötan kogu nädala iga päev kella 9-ni õhtul. Nii töötasin näiteks viimase 7—8 nädala jooksul.» Niisiis seitsmeaastasel lapsel viieteisttunniline töö! J. Murray, kaheteistaastane poiss, tunnistab: «I run moulds and turn jigger» («ma [kannan vorme ja] väntan ratast»). «Tulen hommikul kella 6 ajal, mõnikord kella 4 ajal. Töötasin kogu viimase öö täna hommiku kella 8-ni. Ma ei ole voodisse saanud eelmisest ööst alates. Peale minu töötas kogu möödunud öö veel 8 või 9 poissi. Kõik peale ühe tulid täna hommikul jälle tööle. Mina saan nädalas 3 šillingit 6 penssi (1 taalri 5 krossi). Ma ei saa rohkem, kui töötan kogu öö läbi. Möödunud nädalal töötasin kaks ööd.» Fernyhough, kümneaastane poiss: «Ma ei saa iga kord tervet tundi lõunasöögi jaoks; sageli saan ainult pool tundi; nii on igal neljapäeval, reedel ja laupäeval.»[67]

Dr. Greenhow tunnistab, et elukestus Stoke-upon-Trenti ja Wolstantoni pottsepatööstuse rajoonides on erakordselt lühike. Kuigi Stoke'i piirkonnas töötab pottsepatööstuses ainult 30,6% ja Wolstantonis ainult 30,4% üle 20 aasta vanuseid meeselanikke, langeb pottseppadele esimeses rajoonis üle poole, teises umbes $^2/_5$ surmajuhtumeist, mida rinnahaigused põhjustavad sellevanuste meeste hulgas. Dr. Boothroyd, praktiseeriv arst Hanley's, tunnistab: «Iga järgmine pottseppade sugupõlv on eelnevast kääbuslikum ja nõrgem.» Niisamuti ütleb üks teine arst, härra McBean: «Sest ajast peale, kui ma 25 aasta eest alustasin oma praktikat pottseppade hulgas, on selle klassi silmatorkav mandumine avaldunud järjest vähenevas kehapikkuses ja kaalus.» Need tunnistused on võetud dr. Greenhow' 1860. aasta aruandest [68].

Komisjoniliikmete 1863. aasta aruandes loeme järgmist: Dr. J. T. Arledge, North Staffordshire'i haigla peaarst, ütleb: «Klassina esindavad pottsepad, mehed ja naised... füüsiliselt ja moraalselt mandunud rahvastikku. Nad on harilikult kasvult kängunud, halva kehaehitusega ja neil on sageli rinnakorvi kõverdus. Nad vananevad enneaegu, on lühikese elueaga, flegmaatilised ja

---

[66] Vrd. *Engels:* «Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, lk. 249—251 [*Ф. Энгельс*: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III, стр. 489—490].

[67] «Children's Employment Commission. First Report etc. 1863». Lisa, lk. 16, 19, 18.

[68] «Public Health. 3rd Report etc.», lk. 103, 105.

verevaesed; nende kehaehituse nõrkus avaldub visades düspepsiahoogudes, maksa- ja neeruhäiretes ja reumatismis. Kuid kõige enam kannatavad nad rinnahaiguste: kopsupõletiku, tiisikuse, bronhiidi ja astma all. Viimase üks eriliik on omane eriti nendele ja on tuntud pottsepa-astma ehk pottsepa-tiisikuse nime all. Skrofuloos, mis haarab näärmeid, luid või muid kehaosi, on enam kui kahe kolmandiku pottseppade haigus. Et selle rajooni rahvastiku mandumine (degenerescence) ei ole veelgi suurem, selle eest on ta tänu võlgu ainult täienduste juurdevoolule ümbruse maarajoonidest ja abieludele tervema elanikkonnaga.» Härra Charles Pearson, kes alles hiljuti oli arstiks samas haiglas, kirjutab oma kirjas komisjoniliikmele Longe'ile muuseas järgmist: «Ma võin rääkida ainult isiklike tähelepanekute, mitte statistika põhjal, aga ma ei kõhkle kinnitamast, et mu viha lõi üha uuesti lõkkele iga kord, kui ma nägin neid vaeseid lapsi, kelle tervis toodi ohvriks nende vanemate ja tööandjate ahnusele.» Ta loendab pottsepahaiguste põhjused ja lõpetab kõige tähtsamaga neist: «long hours» («pikad töötunnid»). Komisjoni aruandes avaldatakse lootust, et «kogu maailma silmis nii väljapaistval kohal seisev manufaktuur ei kanna enam kaua seda häbiplekki, et tema suurte edusammudega käib kaasas tööliste füüsiline mandumine, mitmesugused kehalised vead ja varane surm — nende tööliste, kelle töö ja oskuse tõttu saavutati nii suured tulemused»[69]. Šotimaa pottsepatööstuse kohta käib sama, mis me siinkohal ütlesime Inglismaa pottsepatööstuse kohta.[70]

Tuletikumanufaktuuride algus langeb 1833. aastasse, millal leiutati meetod vosvori kinnitamiseks tiku külge. 1845. aastast alates arenes see tööstusharu Inglismaal kiiresti, levides Londoni tihedalt asustatud linnaosadest Manchesteri, Birminghami, Liverpooli, Bristoli, Norwichi, Newcastle'i, Glasgow'sse, — ja ühes sellega levis ka lõuakramp, mille üks Viini arst avastas juba 1845. aastal tuletikutegijaile omase haigusena. Pool töölisi on lapsed alla 13 aasta ja noored alla 18 aasta vanuses. See manufaktuur on oma ebatervislikkuse ja vastikute töötingimuste tõttu nii halvas kuulsuses, et ainult tööliskiassi kõige õnnetum osa, poolnälginud lesed jne., annab oma lapsi sinna tööle, «räbalais, poolnälginud, täiesti hooletusse jäetud ja kasvatamata lapsi».[71] Tunnistajaist, keda kuulas üle komisjoni liige White (1863. a.), olid 270 alla 18 aasta, 50 alla 10 aasta, 10 ainult 8 aastat ja 5 ainult 6 aastat vanad. Tööpäeva pikkus kõigub 12 tunnist 14 ja 15 tunnini, öötöö, ebakorrapärased söögiajad, kusjuures süüakse enamasti tööruumides, mis on vosvorist mürgistatud. Dante oleks leidnud, et see manufaktuur ületab tema õudseimadki kujutlused põrgust.

---

[69] «Children's Employment Commission. 1863», lk. 22, 24 ja XI.
[70] Sealsamas, lk. XLVII.
[71] Sealsamas, lk. LIV.

Tapetivabrikus trükitakse lihtsamad sordid masinatega, peenemad käsitsi (block printing). Elavaima tootmistegevusega kuud on oktoobri algusest aprilli lõpuni. Sellel perioodil kestab töö sageli kella 6-st hommikul kella 10-ni õhtul ja kauemgi, hilja ööni, sealjuures peaaegu vahetpidamata.

J. Leach tunnistab: «Möödunud talvel (1862. a.) jäi 19-st tüdrukust 6 töölt ära ületöötamisest saadud haiguste tagajärjel. Et neid ärkvel hoida, pean ma nende peale karjuma.» W. Duffy: «Lapsed ei suutnud tihti väsimuse pärast silmi lahti hoida ja peab ütlema, et meiegi seda sageli vaevalt suudame.» J. Lightbourne: «Olen 13 aastat vana... Läinud talvel töötasime kella 9-ni õhtul ja sellele eelnenud talvel kella 10-ni. Läinud talvel pidin peaaegu igal õhtul karjuma valu pärast, mida tekitasid paised jalgadel.» G. Apsden: «Kui mu poiss oli 7-aastane, kandsin teda seljas läbi lume tööle ja tagasi, ja ta töötas harilikult 16 tundi järjest!... Sageli pidin põlvili laskuma, et teda toita, kuna tema seisis masina juures, sest ta ei tohtinud lahkuda ega masinat seisma panna.» Smith, ühe Manchesteri vabriku osanik ja ärijuht: «Meie (ta mõtleb neid «käsi», kes «meile» töötavad) töötame ilma söögivaheaegadeta, nii et $10^1/_2$-tunniline päevatöö lõpeb kell $^1/_2 5$ pärast lõunat; kõik hiljem toimuv töö on ületunnitöö»[72]. (Kas see härra Smith tõepoolest kordagi ei söö $10^1/_2$ tunni kestel?) «Meie (ikka seesama Smith) lõpetame harva enne kella 6 õhtul (ta mõtleb: lõpetame «oma» elavate masinate tööjõu tarbimise), nii et meie (iterum Crispinus [jälle Krispin]) töötame tegelikult kogu aasta ületundidega... Lapsed ja täiskasvanud (152 last ja noorukit alla 18 aasta vanuses ja 140 täiskasvanut) töötasid viimase 18 kuu kestel ühtviisi, keskmiselt vähemalt 7 päeva ja 5 tundi ehk $78^1/_2$ tundi nädalas. Kuue nädala kohta, mis lõppesid selle aasta (1863) 2. mail, oli keskmine arv veel kõrgem: 8 päeva ehk 84 tundi nädalas!» Ometi seesama härra Smith, kes nii väga pooldab pluralis majestatis [s. o. räägib enesest mitmuses, justkui majesteedist], lisab muheldes: «Masinatöö on kerge.» Ja vabrikandid, kes kasutavad block printing [käsitsitrükkimist], ütlevad: «Käsitsitöötamine on tervislikum kui masinatöö.» Üldiselt kinnitavad härrad vabrikandid äärmise pahameelega, et nad pole nõus ettepanekuga «panna masinad seisma vähemalt söögiaegadeks». Härra Otley, ühe Borough's (Londonis) asuva tapetivabriku direktor, ütleb: «Seadus, mis lubaks töötunde kella 6-st hommikul kella 9-ni õhtul,

[72] Seda ei tule pidada lisatööajaks meie tähenduses. Need härrad vaatavad $10^1/_2$-tunnilisele tööle kui normaaltööpäevale, mis seega sisaldab ka normaalset lisatööd. Siis algab «ületunnitöö», mille eest makstakse veidi paremini. Edaspidi me näeme, et tööjõu kasutamise eest niinimetatud normaalpäeva kestel makstakse alla väärtuse, nii et «ületunnitöö» on ainult kapitalistide riugas rohkema «lisatöö» väljapressimiseks; nõnda on see muide isegi siis, kui «normaalpäeva» kestel kasutatud tööjõu eest makstakse tõepoolest täis tasu.

oleks meile (!) väga soovitav, kuid Factory Act'iga [vabrikuaktiga] kindlaksmääratud tunnid kella 6-st hommikul kella 6-ni õhtul meile (!) ei sobi... Me jätame masinad lõunasöögi ajaks seisma (milline suuremeelsus!). Seismajätmine ei põhjusta paberi ega värvi nimetamisväärset kaotust.» «Aga», lisab ta kaastundlikult, «ma saan aru, et sellega seotud kahju pole meeldiv.» Komisjoni aruanne arvab naiivselt, et mõningate «juhtivate firmade» kartus kaotada aega, s. o. võõra töö omastamise aega, ja sellega «ilma jäädа kasumist», ei olevat «küllaldane põhjus» selleks, et alla 13 aasta vanused lapsed ja alla 18 aasta vanused noored 12—16 tunniks lõunasöögist «ilma jätta», või anda neile süüa nii, nagu masinale antakse süsi ja vett, villale seepi, rattale õli jne., — tootmisprotsessi enese ajal, lihtsalt töövahendi abiainena.[73]

Ükski tööstusharu Inglismaal (jätame kõrvale mehhaanilise leivatootmise, mis alles nüüd hakkab endale teed rajama) ei ole tänaseni säilitanud nii vanaaegseid ja, — nagu võib näha Rooma keisriaja luuletajate teostest — koguni ristiusueelseid tootmisviise kui pagaritöö. Kuid kapital, nagu ütlesime juba varem, on esialgu ükskõikne enda poolt vallutatud tööprotsessi tehnilise iseloomu vastu. Ta võtab seda esialgu sellisena, nagu ta selle leiab.

Uskumatu leivavõltsimine, eriti Londonis, paljastati esmakordselt «toiduainete võltsimise uurimiseks» moodustatud alamkojakomitee poolt (1855.—1856. a.) ja dr. Hassalli raamatus «Adulterations detected».[74] Nende paljastuste tulemuseks oli 1860. aasta 6. augusti seadus «for preventing the adulterations of articles of food and drink» [«toiduainete ja jookide võltsimise ärahoidmiseks»], — seadus, mis on ilma mõjuta, sest ta peab muidugi silmas äärmist delikaatsust iga friitreideri suhtes, kes võltsitud kaupade ostu ja müügiga kavatseb «to turn an honest penny» [«ausalt teenida mõne kopika»][75]. Komitee ise sõnastas enam või vähem naiivselt oma veendumuse, et vabakaubandus tähendab sisuliselt kauplemist võltsitud ehk, nagu inglane seda teravmeelselt nimetab, «sofistitseeritud ainetega». Tõepoolest, seda laadi «sofistika» oskab paremini kui Protagoras teha valget mustaks ja musta valgeks, ja

[73] «Children's Employment Commission. 1863». Tunnistajate seletused, lk. 123, 124, 125, 140 ja LIV.

[74] Peeneks jahvatatud või soolaga segatud maarjajää on normaalseks kaubaartikliks, mis kannab iseloomulikku nime «baker's stuff» [pagaripulber].

[75] Nõgi on teatavasti väga energiline süsinikuvorm ja kujutab enesest väetusainet, mida kapitalistlikud korstnapühkijad müüvad inglise farmereile. 1862. aastal tuli briti «juryman'il» [vannutatud mehel] ühe protsessi puhul otsustada, kas nõgi, millesse ostja teadmata oli segatud 90% tolmu ja liiva, on «kaubanduslikus» mõttes «ehtne» nõgi või «seaduslikus» mõttes «võltsitud» nõgi. «Amis du commerce» [«kaubanduse sõbrad»] otsustasid, et see olevat «ehtne» kaubanduslik nõgi, ja lükkasid tagasi farmeri kaebuse, kes pidi peale selle maksma ka kohtukulud.

paremini kui eleaadid demonstreerida ad oculos [silmanähtavalt], et kõik reaalne on ainult näilisus.[76]

Igal juhul pööras komitee publiku tähelepanu ta «igapäevasele leivale» ja seega pagaritööle. Samal ajal kostsid avalikel miitinguil ja parlamendile saadetud petitsioonides Londoni pagarisellide kaebused liigtöö üle jne. Need kaebused muutusid nii tungivaiks, et härra H. S. Tremenheere, kes oli ka korduvalt mainitud 1863. aasta komisjoni liige, nimetati kuninglikuks uurimiskomissariks. Tema aruanne[77] koos tunnistajate seletustega ajas publiku ärevile, — mitte publiku südame, vaid ta kõhu. Piiblitark inglane teadis küll, et inimene, kui ta ei ole jumala armust kapitalist, landlord ega sinekuuri omaja, peab sööma oma leiba palehigi sees, aga ta ei teadnud, et ta peab iga päev sööma oma leiva sees teatud hulga inimhigi, mis on segatud paisemädaga, ämblikuvõrguga, surnud prussakatega ja roiskunud saksa pärmiga, rääkimata maarjaäästast, liivakivist ja muudest meeldivatest mineraalsetest lisandustest. Seepärast, sugugi mitte hoolides tema pühadusest «vabakaubandusest», antigi seni «vaba» olnud pagaritöö riiklike inspektorite järelevalve alla (parlamendi 1863. a. istungjärgu lõpul) ja sama parlamendiaktiga keelati alla 18 aasta vanuste pagarisellide töö kella 9-st õhtul kella 5-ni hommikul. Viimane punkt kõneleb paremini kui paksemadki köited liigtööst selles tööstusharus, mis tundub meile nii koduselt patriarhaalsena.

«Londoni pagariselli töö algab harilikult õhtul kell 11. Sel kellaajal ta segab taigna; see on väga väsitav toiming, mis kestab $^1/_2$—$^3/_4$ tundi, olenevalt küpsetuse suurusest ja headusest. Siis heidab ta pikali leivalauale, mis on ühtlasi kaaneks astjale, milles taignat segatakse, ja magab paar tundi, jahukott pea all ja teine katteks. Siis algab 4-tunniline kiire, katkestamatu töö: taigna sõtkumine, kaalumine, vormimine, ahjupanek, ahjust väljavõtmine jne. Pagaritöötoa temperatuur on 75—90 kraadi [Fahrenheiti järgi, ehk 24—32 kraadi Celsiuse järgi], aga väikestes töötubades pigem rohkem kui vähem. Kui leivad, saiad jne. on valmis, siis algab leiva jaotamine; suur osa päevatöölisi, lõpetanud eespoolkirjeldatud raske öötöö, kannab päeval leiba korviga laiali või kärutab seda majast majja, mõnikord toimetades vahepeal pagaritöötoas. Vastavalt aastaajale ja ettevõtte suurusele lõpeb töö kella 1 ja 6

[76] Prantsuse keemik Chevallier oma teoses kaupade «sophistications» [võltsimiste] üle, milles ta vaatleb üle 600 kaubaliigi, loetleb paljude kaupade puhul 10, 20, 30 mitmesugust võltsimisviisi. Ta lisab, et ta ei tunne kõiki viise ega maini kõiki, mida tunneb. Suhkrul ütleb ta olevat 6 võltsimisviisi, oliiviõlil 9, võil 10, soolal 12, piimal 19, leival 20, põletatud viinal 23, jahul 24, šokolaadil 28, veinil 30, kohvil 32 jne. Isegi armas issand jumal ei pääse sellest saatusest. Vt. *Rouard de Card:* «De la Falsification des Substances Sacramentelles». Paris 1856.

[77] «Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.», London 1862, ja «Second Report etc.», London 1863.

vahel päeval, kuna teine osa pagariselle töötab töötoas hilisõhtuni.»[78] «Londoni hooajal asuvad Westendi «täis» leivahinnaga pagariäride sellid tööle korrapäraselt kell 11 öösel ja küpsetavad leiba järgmise hommiku kella 8-ni, ühe või kahe väga lühikese vaheajaga. Siis kasutatakse neid kella 4-, 5-, 6- ja isegi 7-ni leiva laialivedamiseks ja mõnikord biskviidiküpsetamiseks töötoas. Pärast töö lõpetamist magavad nad 6 tundi, sageli ainult 5 või 4 tundi. Reedel algab töö alati varem, näiteks õhtul kell 10, ja kestab vahetpidamata, leiva valmistamise või laialivedamise näol, järgneva laupäeva õhtu kella 8-ni, enamalt jaolt aga pühapäeva öösi kella 4- või 5-ni. Isegi esmajärgulistes pagariärides, kus leiba müüakse «täis hinnaga», tuleb pühapäeviti teha 4—5 tundi eeltöid järgmiseks päevaks... Veel pikem tööpäev on neil pagarisellidel, kes töötavad «underselling masters» juures (kus leiba müüakse täis hinnast odavamalt), — viimased moodustavad aga, nagu eespool märgitud, üle $^3/_4$ Londoni pagaritest, — kuid nende sellide töö piirdub peaaegu eranditult töötoas tehtava tööga, sest nende peremehed müüvad leiba ainult oma ärist, kui mitte arvestada väikeste poodide varustamist. Nädala lõpul..., s. o. neljapäeval, algab töö siin õhtul kell 10 ja kestab ainult väikeste vaheaegadega hiliste tundideni ööl vastu pühapäeva.»[79]

«Underselling masters» pagarite suhtes tunnistatakse isegi kodanlikust seisukohast, et «nende konkurentsi aluseks on sellide tasuta töö (the unpaid labour of the men)»[80]. Ja «full price baker» [pagar, kes müüb leiba täis hinnaga] paljastab oma «underselling» [madalama hinnaga müüvaid] võistlejaid uurimiskomisjoni ees kui võltsijaid ja võõra tööjõu vargaid. «Nad jõuavad edasi ainult publiku petmisega ja sellega, et nad pigistavad oma sellidest 18 tundi tööd, makstes neile 12 tunni eest.»[81]

Leivavõltsimine ja pagarite kategooria kujunemine, kes müüvad leiba alla täis hinna, arenes Inglismaal XVIII sajandi algusest alates, s. o. sellest ajast alates, kui kadus selle tööndusala tsunftipärane iseloom ja kui kapitalist astus möldri või jahukaupmehe näol nominaalse pagarimeistri selja taha[82]. Sellega pandi alus

---

[78] Sealsamas, «First Report etc.», lk. VI.

[79] Sealsamas, lk. LXXI.

[80] *George Read:* «The History of Baking». London 1848, lk. 16.

[81] Report (First) etc. Evidence. «Full priced baker'i» Cheesemani seletus, lk. 108.

[82] *George Read:* «The History of Baking». London 1848. XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul nimetati kõigile võimalikele tööndusaladele tungivaid Factors [vahetalitajaid] veel ametlikult «public nuisances» [«ühiskondlikuks paheks»]. Nii koostas Grand Jury [vandekohus] rahukohtunike veerandaastaistungjärgul Somerseti krahvkonnas alamkojale esilduse, milles üteldakse muuseas: «Need Blackwell Halli vahetalitajad on ühiskondlikuks paheks ja kahjustavad riidekaubandust; pahena tuleks nad välja juurida» («The Case of our English Wool etc.». London 1685, lk. 6, 7).

kapitalistlikule tootmisele, tööpäeva piiramatule pikendamisele ja öötööle, kuigi viimane isegi Londonis juurdus täielikult alles 1824. aastal [83].

Pärast öeldut on arusaadav, et komisjoni aruanne loeb pagariselle lühikese elueaga tööliste hulka, kes, õnnelikult pääsenud kohutavast lastesurevusest, mis esineb normaalselt kõigis töölisklassi osades, elavad vaid harva 42. eluaastani. Sellest hoolimata on pagaritööndusel alati külluses tööle soovijaid. Nende «tööjõudude» juurdevoolu allikaks on Londonile Šotimaa, Inglismaa läänepoolsed põllumajandusrajoonid ja Saksamaa.

Aastail 1858—1860 organiseerisid pagarisellid Iirimaal omal kulul suuri miitinguid, et agiteerida öötöö ja pühapäevatöö vastu. Publik asus ehtsa iiri innuga nende poolele, näiteks 1860. aastal Dublinis maimiitingul. Selle liikumise tulemusena tõepoolest õnnestuski edukalt läbi viia eranditult päevast tööd Wexfordis, Kilkennys, Clonmelis, Waterfordis jne. «Limerickis, kus palgatööliste kannatused teatavasti ületasid igasuguse piiri, nurjus liikumine pagarimeistrite, eriti pagar-möldrite vastuseisu tõttu. Limericki eeskuju põhjustas taganemist ka Ennises ja Tipperarys. Corkis, kus avalik pahameel avaldus kõige elavamal kujul, ajasid peremehed liikumise nurja sellega, et nad kasutasid oma võimu sellide tänavale viskamiseks. Dublinis avaldasid peremehed kõige otsustavamat vastupanu; agitatsiooni eesotsas seisvate sellide tagakiusamisega sundisid nad ülejäänudki sellid järele andma ja öötööga ning pühapäevatööga leppima.»[84] Hambuni relvastatud Inglise valitsuse Iirimaa komisjon pöördub härda palvega Dublini, Limericki, Corki jne. halastamatute pagarimeistrite poole: «Komitee arvab, et töötunnid on piiratud loodusseadustega, mida ei saa karistamatult rikkuda. Kuna peremehed sunnivad oma töölisi vallandamise ähvardusel rikkuma oma usulisi veendumusi, olema sõnakuulmatud maa seaduse vastu ja põlgama avalikku arvamist (see käib kõik pühapäevatöö kohta), tekitavad nad paksu verd kapitali ja töö vahel ning annavad eeskuju, mis on ohtlik usule, moraalile ja avalikule korrale ... Komitee arvab, et tööpäeva pikendamine üle 12 tunni on usurpaatorlik tungimine töölise kodusesse ellu ja eraellu ning viib hukatuslike tulemusteni moraali alal; see on segamine inimese perekonnaasjadesse ja tema perekondlike kohuste täitmisse pojana, vennana, abikaasana ja isana. Üle 12 tunni kestev töö kipub õõnestama töölise tervist, toob enneaegse vananemise ja varase surma ning on seega õnnetuseks töölisperekondadele, kellelt just kõige vajalikumal hetkel röövitakse («are deprived») perekonnapea hoolitsus ja toetus.»[85]

[83] First Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc., London 1862, lk. VIII.

[84] «Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861».

[85] Sealsamas.

Tutvusime praegu Iirimaaga. Teispool kanalit, Šotimaal, kurdab põllutööline, adramees, oma 13- kuni 14-tunnilise tööpäeva üle väga karmis kliimas, neljatunnilise ületunnitööga pühapäevadel (sel sabbatipühitsejate maal!)[86]; ühe Londoni Grand Jury [vandekohtu] ees seisab samal ajal kolm raudteetöölist: reisijaterongi konduktor, vedurijuht ja signalist. Suur raudteekatastroof on saatnud teise ilma sadu reisijaid. Õnnetuse põhjuseks on raudteetööliste hooletus. Nad seletavad vannutatud meeste ees kui ühest suust, et 10 kuni 12 aastat tagasi oli nende töö kõigest 8 tundi päevas. Viimase 5—6 aasta jooksul on tööaega pikendatud 14, 18 ja isegi 20 tunnini, ja reisihimuliste eriti elava tungi korral, nagu rohelisse sõidu hooaegadel, kestab töö sageli 40—50 tundi järjest. Nad on harilikud inimesed, mitte tsükloobid. Teatud momendil ütleb nende tööjõud üles. Neid haarab tardumus. Nende aju lakkab mõtlemast, silm nägemast. Kõrgesti «respectable British Juryman» [«auväärne Briti vannutatud mees»] vastab neile otsusega, mis saadab nad «manslaughter'i» (tapmise) pärast kriminaalkohtusse, ja avaldab leebes lisandis vaga soovi, et härrad raudtee kapitalimagnaadid võiksid siiski olla edaspidi heldemad vajaliku arvu «tööjõudude» ostmisel ja et nad näitaksid üles enam «loobumist» ehk «enesesalgamist» ehk «säästlikkust» kinnimakstud tööjõu väljapumpamisel.[87]

[86] Põllutööliste avalik miiting Lasswade'is, Glasgow' lähedal, 5. jaanuaril 1866. (Vaata «Workman's Advocate» 13. jaanuarist 1866). Põllutööliste treidunioon tekkimine 1865. aasta lõpul, kõigepealt Šotimaal, on ajalooline sündmus. Inglismaa ühes kõige enam rõhutud põllumajanduslikus rajoonis, Buckinghamshire'is, korraldasid palgatöölised 1867. aasta märtsis suure streigi nädalapalga tõstmise eesmärgil 9—10-lt šillingilt 12-le šillingile. — (Eelnenust on näha, et inglise maaproletariaadi liikumine, mis oli täiesti murtud ta jõuliste meeleavalduste mahasurumisest alates pärast 1830. aastat, eriti aga pärast uue vaesteseaduse kehtestamist, algab uuesti kuuekümnendail aastail, kuni see lõpuks 1872. aastal avab uue epohhi. Tulen selle juurde tagasi II köites, samuti tulen seal tagasi 1867. aastast alates ilmunud Siniraamatute juurde, mis käsitlevad inglise põllutöölise olukorda. *Lisa 3. trükile.*)

[87] «Reynolds' Newspaper», 20. jaanuaril 1866. See nädalaleht toob siitpeale igas numbris «sensational headings» [«sensatsiooniliste pealkirjade»] all, nagu: «Fearful and fatal accidents» [«Kohutav ja saatuslik õnnetus»], «Apalling tragedies» [«Põrutav tragöödia»] jne. terve rea uusi raudteekatastroofe. Sellele vastab üks tööline North Staffordshire'i raudteeliinilt: «Igaüks teab, mis tagajärgi põhjustab vedurijuhi ja kütja tähelepanu raugemine ainsaks momendikski. Ja kuidas see võikski teisiti olla, kui tööaega pikendatakse üle igasuguse piiri, kõige karmima ilmaga, vaheaegade ja puhkuseta? Võtke näiteks järgmine igapäevane juhtum. Läinud esmaspäeval alustas keegi kütja oma päevatööd hommikul üsna vara. Ta lõpetas selle 14 tunni ja 50 minuti järel. Ta ei jõudnud teedki juua, kui ta jälle tööle kutsuti. Niiviisi pidi ta vahetpidamata töötama 29 tundi 15 minutit. Ta ülejäänud nädalatöö jaotus järgmiselt: kesknädalal 15 tundi; neljapäeval 15 tundi 35 minutit; reedel 14½ tundi; laupäeval 14 tundi 10 minutit, kokku nädalas 88 tundi 30 minutit. Ja nüüd kujutlege ta imestust, kui ta sai tasu ainult kuue tööpäeva eest. See mees oli uustulnuk ja küsis, mida siis mõistetakse ühe tööpäeva all. Vastus: 13 tundi, järelikult 78 tundi nädalas. Kuidas on aga

Meie ees on kirev hulk töölisi kõigilt kutsealadelt, igas vanuses ja mõlemast soost, kes käivad meile peale ägedamalt kui tapetute varjud käisid peale Odüsseusele, ja kellest on esimesel pilgul näha ületöötamist, isegi siis, kui me ei vaata nende kaenlas olevaid Siniraamatuid. Sellest kirevast hulgast me valime välja veel kaks kuju, kelle rabav vastandlikkus tõestab, et kapitali ees on kõik inimesed võrdsed — me valime modisti ja sepa.

1863. aasta juunikuu viimaseil nädalail avaldasid kõik Londoni ajalehed sõnumi «sensational» [«sensatsioonilise»] sildiga: «Death from simple Overwork» («Surm lihtsast ületöötamisest»). Jutt oli kahekümne-aastase modisti Mary Anne Walkley' surmast, kes töötas ühes väga viisakas õukonna moeateljees, mida ekspluateeris keegi daam meeldiva nimega Elise. Siin avastati uuesti vana paljuräägitud lugu[88] sellest, et need tüdrukud töötavad keskmiselt $16^1/_2$ tundi, hooajal aga sageli 30 tundi järjest, kusjuures nende ülesütlevat «tööjõudu» ergutatakse aeg-ajalt šerri, portveini või kohvi annustega. Ja oli parajasti hooaja kõrgpunkt. Oli vaja kiiresti valmistada uhkeid kleite suurtsugu leedidele äsja imporditud Walesi printsessi auks peetava balli puhul. Mary Anne Walkley töötas ilma vaheajata $26^1/_2$ tundi koos 60 teise tüdrukuga, 30 tüdrukut toas, kus oli vaevalt $^1/_3$ vajalikust õhumahust; sealjuures magasid nad öösiti kahekaupa ühes voodis neis haisvais urgastes, kus magamisruum on eraldatud laudvaheseinaga.[89] Ja

tasuga ülemäärase 10 tunni 30 minuti eest? Pika sõnelemise peale sai ta 10 penssi hüvitust» (Sealsamas. 1866. a. 4. veebruari number).

[88] Vrd. *F. Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig, 1845, lk. 253, 254 [*Ф. Энгельс*: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III, стр. 492—494].

[89] Dr. Letheby, Board of Health'i [tervishoiuvalitsuse] arst, ütles tol ajal: «Täiskasvanu magamistoas peaks olema vähemalt 300 kantjalga õhku ja elutoas vähemalt 500 kantjalga.» Dr. Richardson, ühe Londoni haigla peaarst, ütleb: «Igasugu õmblejad: modistid, kleidi- ja pesuõmblejad, kannatavad kolmekordset nuhtlust: liigtöö, õhupuudus ja toidupuudus või seedimisrikked. Üldiselt sobib seda liiki töö igal juhul naistele paremini kui meestele. Kuid õnnetuseks on see tööala, eriti pealinnas, monopoliseeritud mingisuguse 26 kapitalisti poolt, kes kapitalist tulenevate võimuvahenditega (that spring from capital) pigistavad tööst kokkuhoidu (force economy out of labour; ta tahab ütelda, et nad hoiavad kulusid kokku tööjõu pillamise arvel). Nende võimu tunneb kogu see naistööliste klass. Kui mõnel õmblejal õnnestubki leida väikest tellijate ringi, siis sunnib konkurents teda end kodus surnuks töötama, et tellijaid mitte kaotada, ja samasuguse liigtööga peab ta paratamatult piinama ka oma abilisi. Kui ta ettevõte ebaõnnestub või ta ei suuda end iseseisvalt sisse seada, siis pöördub ta mõne äri poole, kus tööd ei ole vähem, kuid tasu on kindel. Selles olukorras on ta lihtsalt ori, keda ühiskondlikud tõusud-mõõnad pilluvad sinna-tänna; kord on ta kodus oma väikeses toakeses nälga suremas või peaaegu nälgimas; kord töötab ta 15, 16 ja isegi 18 tundi ööpäevas vaevalt talutavas õhus ja sööb toitu, mis isegi siis, kui see on hea, ei ole seeditav puhta õhu puuduse tõttu. Neist ohvreist elabki tiisikus, mis pole muud kui halva õhu tagajärjel tekkiv haigus» (*Dr. Richardson*: «Work and Overwork», ajakirjas «Social Science Review» 18. juulist 1863).

see oli üks parimaid Londoni moeateljeesid. Mary Anne Walkley haigestus reedel ja suri pühapäeval; proua Elise suureks imestuseks ta ei lõpetanud isegi oma viimast ballikleiti. Liiga hilja surivoodi juurde kutsutud arst, härra Keys, andis «Coroner's Jury» [surnute ülevaatamise kohtu] ees järgmise kuivasõnalise seletuse: «Mary Anne Walkley suri liiga pikaajalise töö tagajärjel ülearu täistuubitud töötoas ja ülikitsa, halvasti õhutatud magamisruumi tõttu.» Et anda arstile heade kommete õppetunni, seletas «Coroner's Jury» selle peale: «Lahkunu suri rabandusse, aga on põhjust karta, et tema surma kiirendas ületunnitöö ülearu täistuubitud töötoas jne.» Meie «valged orjad», hüüdis «Morning Star», härrade friitreiderite Cobdeni ja Brighti häälekandja, «meie valged orjad aetakse tööga hauda ja nad hääbuvad ning surevad käratult».[90]

«Surnukstöötamine on päevakorral mitte ainult modistide töötubades, vaid tuhandetes kohtades, õieti igal pool, kus tehakse head äri... Võtame näiteks sepa. Kui uskuda luuletajaid, siis ei ole teist nii elujõulist ja rõõmsat meest kui sepp. Ta tõuseb vara ja taob sädemeid veel enne päikesetõusu; ükski inimene ei söö, ei joo ega maga nii hästi kui tema. Puhtfüüsilises mõttes on sepa olukord mõõduka töö korral tõepoolest üks parimaid. Aga järgneme talle linna ja vaatame töökoormat, mis selle tugeva mehe õlgadele veeretatakse, vaatame, mis kohal ta seisab meie maa surevustabelites? Marylebone'is (üks suurimaid Londoni linnaosi) on seppade iga-aastane surevus 31 iga tuhande kohta ehk 11 võrra suurem täiskasvanud meeste keskmisest surevusest Inglismaal. See tegevusala, mis kujutab enesest inimsoo peaaegu vaistlikku oskust ja on iseenesest laitmatu, saab inimesele hukutavaks lihtsalt liigtöötamise tõttu. Inimene suudab anda päevas teatava hulga vasaralööke, teha teatava arvu samme ja hingetõmbeid, soo-

[90] «Morning Star» 23. juunist 1863. «Times» kasutas seda juhust Ameerika orjapidajate kaitsmiseks Brighti vastu jne. «Väga paljud meist», kirjutab «Times», «arvavad, et niikaua kui me ise laseme oma noori naisi endid surnuks töötada, neid piitsalöökide asemel näljaga taga sundides, on meil vaevalt õigust kutsuda tuld ja tõrva nende perekondade kaela, kes on orjapidajatena sündinud ja kes oma orje vähemalt hästi toidavad ning neid mõõdukalt töötada lasevad» («Times», 2. juulil 1863). Samal kombel kantseldas «Standard», tooride leht, vaimulikku Newman Halli: «Ta heidab kirikust välja orjapidajaid, aga palvetab koos tublide meestega, kes sunnivad Londoni voorimehi, omnibussijuhte jne. töötama koerapalga eest kõigest 16 tundi päevas.» Lõpuks võttis sõna oraakel, härra Thomas Carlyle, kellest ma kirjutasin juba 1850. aastal: «Geeniuse kultuses... on geenius läinud kus kurat, jäänud on kultus.» [Vrd. *K. Маркс*: «Т. Карлейль: Современные памфлеты». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, стр. 282.] Lühikeses epistlis seletab ta tänapäeva ajaloo ainsat suursündmust, Ameerika kodusõda, sellega, et Põhja Peeter püüab Lõuna Paulil kõigest väest pealuu sisse lüüa, sest Põhja Peeter palkab oma töölist «päevaviisi», Lõuna Paul aga «eluajaks» («Macmillan's Magazine». Ilias Americana in nuce. 1863. a. augustikuu number). Nii lõhkes lõpuks seebimull, tooride sümpaatia palgatööliste vastu linnas, — paraku mitte maal! Selle sümpaatia tuum on orjapidamine!

ritada teatava hulga tööd ja elada keskmiselt, ütleme, 50 aastat. Teda sunnitakse andma rohkem nii- ja niipalju lööke, tegema rohkem nii- ja niipalju samme ja hingetõmbeid ja ühtekokku suurendama oma elujõu kulutust iga päev ühe neljandiku võrra. Ta püüab seda teha ja tulemuseks on, et teatavas piiratud ajavahemikus ta tõepoolest teeb ühe neljandiku võrra rohkem tööd, ja sureb 37 aasta vanuses, selle asemel et surra 50 aasta vanuses.»[91]

4. PÄEVA- JA ÖÖTÖÖ. VAHETUSTE SÜSTEEM

Püsivkapital, tootmisvahendid, on väärtuse suurenemise protsessi seisukohalt vaadatuna olemas ainult selleks, et imeda sisse tööd ja iga tööraasukesega vastavat hulka lisatööd. Kui tootmisvahendid seda ei tee, siis ainult nende olemasolu on kapitalistile teatavaks negatiivseks kaotuseks, sest kasutamatult seistes kujutavad nad enesest kasutult avansseeritud kapitali; see kaotus saab positiivseks, kui katkestatud tootmise uuendamine nõuab lisakulusid. Tööpäeva pikendamine üle loomuliku päeva piiride, võttes ööst lisa, mõjub ainult vaigistava rohuna, see ainult puudulikult kustutab vampiirijanu töö elava vere järele. Seepärast on kapitalistliku tootmise immanentseks tungiks omastada tööd ööpäeva kõigi 24 tunni jooksul. Kuna aga ühtede ja nendesamade tööjõudude pidev väljapumpamine päeval ja ööl on füüsiliselt võimatu, siis selle füüsilise takistuse ületamiseks tuleb vahetada päeval ja ööl tarbitavaid tööjõude; see vahetus võimaldab mitmesuguseid meetodeid, ta võib näiteks olla nii korraldatud, et osa töölispersonaali on ühe nädala päevatööl, teise nädala öötööl jne. On teada, et seesugune vahetustesüsteem, seesugune vahetustemajandus, domineeris Inglise puuvillatööstuse jne. õitsval noorusperioodil ja õitseb muuseas praegugi Moskva kubermangu puuvillaketramise vabrikuis. Süsteemina on see 24-tunniline tootmisprotsess veel tänapäevalgi tarvitusel paljudes Suurbritannia seni «vabades» tööstusharudes, muuseas kõrgahjude juures, sepikodades, valtsimistehastes ja muudes metallitöötlemise manufaktuurides Inglismaal, Walesis ja Šotimaal. Tööprotsess hõlmab siin mitte ainult 24 tundi kõigil 6 argipäeval, vaid suuremalt osalt ka pühapäevased 24 tundi. Töölisteks on mehed ja naised, mõlemast soost täiskasvanud ja lapsed. Laste ja noorte vanus hõlmab kõik vahepealsed astmed 8-ndast (mõnel juhul 6-ndast) eluaastast 18-nda eluaastani.[92] Mõnedes harudes töötavad tüdrukud ja naised öösiti ühes meespersonaaliga [93].

[91] *Dr. Richardson:* «Work and Overwork», ajakirjas «Social Science Review», 18. juulist 1863.

[92] «Children's Employment Commission. Third Report». London 1864, lk. IV, V, VI.

[93] «Staffordshire'is ja Lõuna-Walesis on noored neiud ja naised sõekaevandustes ja koksiladudes tööl mitte ainult päeval, vaid ka öösi. Parlamen-

Rääkimata öötöö kahjulikust üldmõjust[94] annab katkestamatu, kakskümmend neli tundi kestev tootmisprotsess üpris soodsaid võimalusi nominaalse tööpäeva piiride ületamiseks. Näiteks eespoolnimetatud väga pingutavais tööstusharudes on ametlik tööpäev igal töölisel enamasti 12 tundi, kas öö- või päevatunde. Kuid üle selle piiri kestev ületunnitöö on paljudel juhtudel, tarvitades Inglise ametliku aruande sõnu, «tõepoolest kohutav» («truly fearful»)[95]. «Seda tööhulka,» öeldakse seal, «mida 9—12-aastased poisid tunnistajate tõendusel teevad, ei suuda ükski inimene kujutleda, ilma et ta paratamatult jõuaks otsusele, et säärane võimu kuritarvitus vanemate ja tööandjate poolt ei tohi enam olla lubatav.»[96]

«Juba see meetod iseenesest, millega poisse pannakse vaheldumisi töötama päeval ja öösi, põhjustab nii äriasjade elavnemise ajal kui ka harilikul ajal tööpäeva häbiväärset pikendamist. See pikendamine on paljudel juhtudel mitte ainult julm, vaid otse uskumatu. Paratamatult juhtub ikka, et mõni vahetuse poistest jääb ühel või teisel põhjusel vahel tulemata. Üks või mitu kohalolevat poissi, kes on oma tööpäeva juba lõpetanud, peavad siis äraolijat asendama. See süsteem on nii üldiselt tuntud, et ühe valtsimistehase direktor, vastates minu küsimusele, kuidas asendatakse puuduvaid

---

dile esitatavais aruandeis on sageli märgitud seda asjaolu suurte ja üldtuntud pahede põhjusena. Need naised, kes töötavad koos meestega, vaevalt erinedes neist oma riietuselt ja olles üleni porised ja tahmased, on moraalse laostumise ohus, sest nad kaotavad enesest lugupidamise; see tuleb peaaegu mõõdapääsmatult naistele mittekohasest tööst» (sealsamas, 194, lk. XXVI. Vrd. Fourth Report (1865), 61, lk. XIII). Sama lugu on klaasivabrikuis.

[94] «Näib olevat loomulik,» märkis üks terasevabrikant, kes kasutab laste öötööd, «et poisid, kes töötavad öösi, ei saa päeval magada ega korralikult puhata, vaid jooksevad järgmisel päeval puhkamata ringi» («Children's Employment Commission. Fourth Report», 63, lk. XIII). Päikesevalguse tähtsusest organismi alalhoiule ja arenemisele märgib üks arst muuseas järgmist: «Valgus mõjub ka otseselt keha kudedele, tehes nad tugevaks ja painduvaks. Loomadel, kes ei saa normaalset valgusehulka, lähevad lihased lõdvaks ja paindumatuks, närvijõud kaotab ergutavate stiimulite puudumise tõttu oma toonuse ja kõik, mis kasvab, jääb kiduraks... Mis puutub lastesse, siis nende tervisele on väga oluline rohke päevavalguse pidev juurdevool ja otseste päikesekiirte mõju päeva teatud osa kestel. Valgus aitab töödelda toitu heaks plastiliseks vereks ja tugevdab juba moodustunud kiude. Ta toimib ka nägemisorganite ergutajana ja kutsub sellega esile mitmesuguste ajufunktsioonide elavamat tegevust.» Härra W. Strange, Worcesteri «General Hospital'i» peaarst, kelle raamatust «Tervise üle» (1864) see tsitaat on võetud, kirjutab oma kirjas ühele uurimiskomisjoni liikmele, härra White'ile: «Mul on varem Lancashire'is olnud võimalus jälgida öötöö mõju vabrikulastele ja, vastupidiselt mõnede tööandjate tavalistele väidetele, ma kinnitan kategooriliselt, et laste tervis sai öötööst peagi kannatada» («Children's Employment Commission. 4th Report», 284, lk. 55). Asjaolu, et säärased asjad üldse on tõsiste vaidluste objektiks, näitab kõige paremini, kuidas kapitalistlik tootmine mõjub kapitalistide ja nende käsilaste «ajufunktsioonidele».

[95] Sealsamas, 57, lk. XII.

[96] Sealsamas (4th Report, 1865), 58, lk. XII.

vahetuspoisse, ütles: «Ma ju tean, et teie seda niisama hästi teate kui minagi», — ja ta ei kõhelnud tunnistamast seda fakti.»[97]

«Ühes valtsimistehases, kus nominaalne tööpäev kestis kella 6-st hommikul kella $^1/_2$6-ni õhtul, töötas üks poiss igal nädalal 4 ööd kõige vähemalt järgmise päeva õhtu kella $^1/_2$9-ni ... ja seda kuue kuu vältel.» «Teine poiss töötas üheksa-aastasena mõnikord kolm kaheteisttunnilist vahetust järgemööda, kümneaastasena aga kaks päeva ja kaks ööd järgemööda.» «Kolmas, praegu 10-aastane poiss, töötas järgemööda kolm ööd kella 6-st hommikul kella 12-ni öösi, ülejäänud öödel aga kella 9-ni õhtul.» «Neljas, praegu 13-aastane, töötas kogu nädala kella 6-st õhtul järgmise päeva kella 12-ni, mõnikord kolm vahetust järgemööda, näiteks esmaspäeva hommikust teisipäeva ööni.» «Viies, praegu 12-aastane, töötas Stavelys ühes malmvalutehases kaks nädalat järjest kella 6-st hommikul kella 12-ni öösel; ta pole enam võimeline seda tegema.» George Allinsworth, üheksa aastat vana: «Tulin siia läinud reedel. Järgmisel päeval pidime tööle hakkama kell 3 hommikul. Sellepärast jäin siia kogu ööks. Elan siit viie miili kaugusel. Magasin põrandal, nahkpõll all ja lühike kuub peal. Kahel järgmisel päeval tulin siia kella 6-ks hommikul. Jaa! see on kuum koht! Enne siiatulekut töötasin samuti terve aasta kõrgahju juures. See oli väga suur tehas maal. Töö algas laupäeval samuti kell 3 hommikul, aga ma võisin vähemalt koju magama minna, sest see oli lähedal. Teistel päevadel hakkasin tööle hommikul kell 6 ja lõpetasin õhtul kell 6 või kell 7» jne.[98]

---

[97] Sealsamas.

[98] Sealsamas, lk. XIII. Nende «tööjõudude» arenemistase peab muidugi olema niisugune, nagu see esineb järgmistes kahekõnedes ühe uurimiskomisjoni liikmega: Jeremias Haynes, 12 aastat vana: «... neli korda neli on kaheksa, aga neli nelja (4 fours) on 16... Kuningas on tema meelest see, kelle käes on kõik raha ja kuld (A king is him that has all the money and gold). Meil on kuningas, räägitakse, et ta on kuninganna, teda nimetatakse printsess Aleksandraks. Räägitakse, et ta läks mehele kuninganna pojale. Printsess on mees.» W. Turner, kaksteist aastat vana: «Ma ei ela Inglismaal. Arvan, et säärane maa on olemas, kuid ma ei teadnud tast seni midagi.» John Morris, neliteist aastat vana: «Kuulsin räägitavat, et jumal tegi maailma ja et kõik inimesed uppusid peale ühe; kuulsin, et see inimene oli väike linnuke.» William Smith, viisteist aastat vana: «Jumal tegi mehe; mees tegi naise.» Edward Taylor, viisteist aastat vana: «Ma ei tea midagi Londonist.» Henry Matthewman, seitseteist aastat vana: «Käin vahel kirikus... üks nimi, kellest nad jutlustavad, on keegi Jeesus Kristus, aga ma ei tea õelda teisi nimesid, ja ka temast ei tea ma midagi rääkida. Teda ei tapetud, vaid ta suri nagu teisedki inimesed surevad. Mõnes suhtes ei olnud ta nagu teised inimesed, sest ta oli mõnes suhtes usklik, aga teised seda ei ole» (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't) (sealsamas, 74, lk. XV). «Kurat on hea olevus. Ma ei tea, kus ta elab». «Kristus oli halb mees» («The devil is a good person. I don't know where he lives.» «Christ was a wicked man»). «See tütarlaps (10-aastane) veerib God [jumal] asemel Dog [koer]; ta ei teadnud

Kuulakem nüüd, kuidas kapital ise seda kahekümne nelja tunni süsteemi mõistab. Süsteemi liialdustest, selle kuritarvitustest tööpäeva «julma ja uskumatu» pikendamise mõttes läheb ta muidugi vaikides mööda. Ta räägib ainult süsteemist selle «normaalsel» kujul.

«Härrad Naylor ja Vickers, terasevabrikandid, kes rakendavad 600 kuni 700 inimest, neist ainult 10% alla 18 aasta vanuseid, kusjuures viimastest omakorda on öötööl ainult 20 poissi, ütlevad järgmist: «Poisid ei kannata kuumusest sugugi. Temperatuur on vist 86 kuni 90 kraadi (Fahrenheiti järgi; see on 30—32 kraadi Celsiuse järgi) ... Sepa- ja valtsimistöökojas töötavad käed vahetuste kaupa päeval ja öösel, aga see-eest on kõik ülejäänud töö päevatöö, kella 6-st hommikul kella 6-ni õhtul. Sepikojas töötatakse kella 12-st kella 12-ni. Mõned käed töötavad pidevalt öösel ega lähe üle öötöölt päevatööle. Me ei leia, et päevatööl ja öötööl oleks erinev mõju (härrade Naylori ja Vickersi?) tervisele, ja kui inimeste puhkus on alati ühel ajal, magavad nad vist paremini kui vahelduva puhkeaja korral ... Öövahetuses töötab umbes kakskümmend poissi alla 18 aasta vanuses ... Me ei saaks hakkama (not well do) alla 18 aasta vanuste poiste öötööta. Meie vastuväide on tootmiskulude suurenemises. Osavaid käsi ja osakonnajuhatajaid on raske saada, aga poisse on saada kui palju tahes ... Muidugi, arvestades meie poolt kasutatavate poiste väi-

---

kuninganna nime» («Children's Employment Commission. 5th Report», 1866, lk. 55, nr. 278). Mainitud metallitöötlemise manufaktuurides valitsev süsteem valitseb ka klaasi- ja paberivabrikuis. Paberivabrikuis, kus paberit valmistatakse masinatega, kasutatakse öötööd üldreeglina kõigis protsessides peale kaltsude sortimise. Mõnel juhul jätkatakse öötööd vahetustega lakkamatult kogu nädal, harilikult pühapäeva ööst kuni järgmise laupäeva kella 12-ni öösel. Päevase vahetuse meeskond töötab iga nädal viiel päeval 12 tundi ja ühel päeval 18, kuna öövahetuse meeskond töötab viiel ööl 12 tundi ja ühel ööl 6. Teistel juhtudel töötab kumbki meeskond vahetuste ümbervahetamise päevadel 24 tundi, üks ühel, teine teisel nädalal. Üks vahetus töötab esmaspäeval 6 tundi ja laupäeval 18, et teha 24 tundi täis. Teistel juhtudel on sisse seatud vahepealne süsteem, kus kõik paberimasinatega töötajad teevad igal nädalapäeval 15—16 tundi. See süsteem, ütleb uurimiskomisjoni liige Lord, näib ühendavat eneses kõik kaheteistkümne ja kahekümne nelja tunni vahetuste pahed. Selle öötöö-süsteemiga töötavad lapsed alla 13 aasta, noored alla 18 aasta vanuses ja naised. Mõnikord, nimelt kaheteistkümne tunni süsteemis, pidid nad väljavahetaja mitteilmumise korral töötama kaks vahetust — 24 tundi. Tunnistajate seletused näitavad, et poisid ja tüdrukud teevad väga sageli ületunnitööd, mis pahatihti kestab vahetpidamata 24 või isegi 36 tundi. «Pidevas ja ühetoonilises» glaseerimisprotsessis võib näha 12-aastasi tütarlapsi töötamas terve kuu aega 14 tundi päevas «ilma mingisuguse korrapärase puhkuseta või vaheajata peale kahe, kõige rohkem aga kolme pooletunnise pausi söömiseks». Mõnes vabrikus, kus korrapärane öötöö on täiesti kaotatud, tehakse kohutavalt palju ületunnitööd ja «seda sageli kõige mustemais, kuumemais ja üksluisemais protsessides» («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», lk. XXXVIII ja XXXIX).

kest osatähtsust, poleks öötöö piiramine meile kuigi tähtis ega huvitaks meid kuigi palju.»[99]

Härra J. Ellis, härrade John Brown ja Ko terase- ja rauatehaste firmast, kus töötab 3000 meest ja noorukit, kusjuures osa raskeid raua- ja terasetöid tehakse «vahetuste kaupa päeval ja öösi», ütleb, et terasetehaste rasketes tingimustes tuleb üks või kaks noorukit kahe mehe kohta. Nende ettevõttes on 500 poissi alla 18 aasta vanuses, neist umbes $^1/_3$ ehk 170 poissi alla 13 aasta. Seaduse muutmise ettepaneku kohta arvab härra Ellis: «Ma ei usu, et see oleks väga laiduväärt (very objectionable), kui keelataks alla 18 aasta vanuste isikute töölerakendamine üle 12 tunni ööpäevas. Kuid ma ei usu, et saab millegagi tõestada, nagu oleks öötööl võimalik läbi saada ilma poisteta üle 12 aasta vanuses. Isegi selline seadus, mis täiesti keelaks alla 13 aasta või koguni alla 15 aasta vanuste poiste töölevõtmise, oleks meile vastuvõetavam kui keeld kasutada öötööks neid poisse, kes meil juba on töötamas. Päevase vahetuse poisid peavad vaheldumisi töötama ka öövahetuses, sest mehed ei saa vahetpidamata teha öötööd; see laostaks nende tervise. Arvame aga, et öötöö, kui see iga nädal vaheldub päevatööga, ei ole kahjulik (härrad Naylor ja Vickers arvasid ümberpöördult, oma ettevõtte huvidele vastavalt, et kahjulik ei ole alatine öötöö, vaid et just perioodiliselt vahelduv öötöö võib kahjulik olla). Leiame, et inimesed, kellel öötöö vaheldub päevatööga, on niisama terved kui need, kes töötavad ainult päeval... Alla 18-aastaste poiste öötöö keelu vastu me vaidleme sel põhjusel, et see suurendaks meie kulusid, kuid see on ka ainuke põhjus. (Kui küüniliselt naiivne!) Me arvame, et see kulude suurenemine ületaks seda, mida ettevõte (the trade) suudaks õiglasel viisil kanda, pidades vajalikul määral silmas ettevõtte edukust (As the trade with due regard to etc. could fairly bear! Milline pudrutav fraseoloogia!). Tööd on siin vähe ja sellise reguleerimise puhul võiks sellest puudus tulla» (s. t., et Ellis, Brown ja Ko võiksid sattuda saatuslikku olukorda, kus nad peaksid tööjõu väärtuse eest maksma täis hinda).[100]

Härrade Cammell ja Ko «Terase- ja Rauatehased «Cyklop»» tegutsevad niisama suures ulatuses kui eespoolnimetatud ettevõte John Brown ja Ko. Asjaajaja-direktor andis tunnistajana valitsuskomisjoni liikmele White'ile kirjaliku seletuse, pidas aga hiljem otstarbekohaseks kõrvaldada käsikiri, mis oli talle läbivaatamiseks tagasi antud. Kuid härra White'il on hea mälu. Ta mäletab väga hästi, et laste ja noorukite öötöö keeld oli neile härradele tsükloopidele «võimatu asi; see oleks niisama hea kui nende tehaste sulgemine», ja ometi on nende ettevõttes ainult pisut üle 6%

[99] «Fourth Report etc. 1865», 79, lk. XVI.
[100] Sealsamas, 80, lk. XVI.

poisse alla 18 aasta vanuses ja ainult 1% alla 13 aasta vanuses![101]

Sama asja kohta seletab härra E. F. Sanderson, firmast Vennad Sanderson ja Ko, terase valamise, valtsimise ja sepistamise tehas Attercliffe'is: «Alla 18 aasta vanuste alaealiste öötöö keelust tekiks suuri raskusi; pearaskus oleks kulude suurenemises, mis tuleneks paratamatult poiste töö asendamisest meeste tööga. Ma ei tea öelda, kui suur summa see oleks, kuid tõenäoliselt poleks see nii suur, et vabrikant võiks tõsta terase hinda, ja kahjum jääks järelikult tema kanda, sest töölised (küll on põikpäine rahvas!) muidugi keelduksid sellest.» Härra Sanderson ei tea, kui palju ta lastele maksab, aga «võib-olla on see 4 kuni 5 šillingit nädalas iga lapse kohta... Poiste töö on seda laadi töö, milleks alaealiste jõud on üldiselt («generally», muidugi mitte igal «erijuhul») parajasti küllaldane ja järelikult ei tuleks meeste suuremast jõust mingit kasu, millest saaks kahju tasa teha, või siis ainult vähestel juhtudel, kus metall on väga raske. Täiskasvanud töölistele poleks ka sugugi meeltmööda, kui neil ei oleks poisse käsutada, sest mehed on vähem kuulekad. Pealegi peavad poisid noorelt alustama, et töö selgeks õppida. Poiste töö piiramine ainult päevatööga ei täidaks seda otstarvet». Aga mispärast mitte? Miks ei või poisid õppida oma ametit päeval? Mis on teie põhjendus? «Sellepärast, et mehed, kes vahelduvalt töötavad ühe nädala päeval, teise nädala öösel, oleksid sel ajal lahutatud oma vahetuse poistest ja kaotaksid poole kasust, mida nad oleksid võinud neist saada. Juhatus, mida nad poistele annavad, arvestatakse nimelt poiste palga osaks, ja see annab meestele võimaluse saada poiste tööd odavamalt. Iga mees kaotaks poole oma sissetulekust.» Teiste sõnadega, härrad Sandersonid peaksid maksma oma taskust osa täiskasvanud meeste palgast, selle asemel et maksta seda poiste öötöö arvel. Sealjuures härrade Sandersonide kasumid pisut langeksid, ja see ongi Sandersonidele heaks põhjenduseks, miks poisid ei või oma ametit päeval õppida.[102] Peale selle langeks korrapärane öötöö sel juhul nendele meestele, keda poisid praegu välja vahetavad, ja need mehed ei peaks sellele vastu. Lühidalt, raskused oleksid nii suured, et nad arvatavasti viiksid öötöö täieliku kaotamiseni. «Mis puutub terasetootmisse enesesse,» ütleb E. F. Sanderson, «siis ei muudaks see hoopiski asja, aga!...» Aga härradel Sandersonidel on muudki teha kui terast toota. Terase tootmine on vaid kasumi tootmise

[101] «Fourth Report etc. 1865», 82, lk. XVII.

[102] «Inimene, kes ei oska leida põhjendust igale asjale, isegi kõige halvemale ja vääramale, peab meie juurdleval ning targutaval ajal tõesti õige piiratud olema. Kõik, mida maailmas on kunagi rikutud, on rikutud heade põhjendustega» (*Hegel:* «Encyklopädie». I osa. «Die Logik». Berlin, 1840, lk. 249). [*Гегель*: «Энциклопедия философских наук». Часть первая. «Логика». Отдел второй, § 121. Госиздат. 1929 г., стр. 212.]

ettekääne. Sulatusahjudel, valtsimistöökodadel jne., hoonetel, masinatel, raual, söel jne. on muudki teha kui teraseks muutuda. Nad on olemas selleks, et lisatööd välja pumbata, ja nad pumpavad 24 tunniga muidugi rohkem kui 12 tunniga. Jumala ja inimeste seaduste järgi annavad nad Sandersonidele tõepoolest õiguse teatud hulga käte tööajale terve ööpäeva kestel; nad kaotavad oma kapitali-iseloomu ja saavad seega Sandersonidele puhaskahjuks, niipea kui nende töövälja pumpamise funktsioon katkeb. «Aga siis saaksime kahju sellest, et hulk kalleid masinaid seisaks jõude pool aega, ja peaksime kahekordistama hoonete suurust ja masinate arvu, et toota niisama suurt produktide hulka kui suudame seda teha praeguse süsteemi puhul; see kahekordistaks aga kulusid.» Miks aga nõuavad need Sandersonid just enestele eesõigust võrreldes teiste kapitalistidega, kes tohivad töötada ainult päeval ja kelle hooned, masinad ja toormaterjal seisavad seega öösel «jõude»? «On tõsi,» vastab E. F. Sanderson kõigi Sandersonide nimel, «on tõsi, et jõudeseisvaist masinaist tulenev kaotus puudutab kõiki manufaktuure, kus töötatakse ainult päeval. Kuid sulatusahjude kasutamine põhjustaks meie juhul erakorralist kahju. Kui ahjud jäetakse käiku, siis raisatakse kütet (selle asemel et raisata tööliste elu, nagu praegu), kui nad aga jäetakse seisma, siis kaotatakse aega nende sissekütmiseks ja vajaliku kuumuse saamiseks (kuna isegi kaheksaaastaste laste uneaja kaotus tähendab Sandersonide suguseltsile tööaja võitu); ahjudki saaksid kannatada temperatuurivahedest» (kuna needsamad ahjud ei kannata sugugi tööliste päeva- ja öövahetustest).[103]

[103] «Children's Employment Commission. 4th Report etc.», 1865, 85, lk. XVII. Ühe härra klaasivabrikandi samataolisele õrnatundelisele avaldusele, et olevat võimatu sisse seada laste «korrapäraseid söögiaegu», sest selle tõttu minevat «puhaskahjuna» kaotsi või hävinevat teatud hulk kuumust, mida ahjud välja kiirgavad, vastab riikliku uurimiskomisjoni liige White, täiesti erinevalt Ure'ist, Seniorist jne. ning nende viletsaist saksa järeleahvijaist nagu Roscher jne., keda liigutab kapitalistide «loobumine», «enesesalgamine» ja «säästlikkus» oma raha kulutamisel ning nende timur-tamerlanlik inimelude «pillamine»: «Korrapäraste söögiaegade kindlustamise tõttu võib ju teatud hulk kuumust üle praeguse määra kaotsi minna, aga isegi rahalises väärtuses väljendatult ei tähendaks see kaotus midagi elujõu pillamisega võrreldes («the waste of animal power»), mida kuningriik peab praegu kannatama selle tõttu, et klaasivabrikuis töötavad kasvueas lapsed ei saa töövaheaega isegi selleks, et rahuga süüa ja toitu seedida» (sealsamas, lk. XLV). Ja see oli «õitsengu aastal» 1865! Tõstmiseks ja kandmiseks vajalikust jõukulutusest rääkimata peab laps oma töö pideva sooritamise ajal neis vabrikuis, kus valmistatakse pudeleid ja flintklaasi, käima kuue tunniga 15 kuni 20 (inglise) miili! Ja töö kestab tihtilugu 14 kuni 15 tundi! Paljudes klaasivabrikuis on nagu Moskva ketramisvabrikuiski tarvitusel kuuetunniliste vahetuste süsteem. «Nädalase tööaja kestel on kõige pikem katkestamatu puhkeaeg kuus tundi, sellest tuleb aga maha arvata aeg vabrikusse minemiseks ja sealt tagasitulemiseks, pesemiseks, riietumiseks ja söömiseks, mis kõik vajab aega. Nii jääb tegelikult üle ainult õige lühike puhkus. Pole mahti mängimiseks ega värskes õhus olemiseks, kui ei võeta lisa uneajast, nii hädavaja-

5. VÕITLUS NORMAALTÖÖPÄEVA EEST. SUNDSEADUSED TÖÖPÄEVA PIKENDAMISEKS XIV SAJANDI KESKPAIGAST XVII SAJANDI LÕPUNI

«Mis on tööpäev?» Kui pikk on aeg, mille kestel kapital võib tarbida tööjõudu, mille päevase väärtuse ta kinni maksab? Mis piirini võib tööpäeva pikendada üle tööjõu enese taastootmiseks vajaliku tööaja? Neile küsimustele vastab kapital, nagu nägime, järgmiselt: tööpäev kestab iga päev tervelt 24 tundi peale väheste puhketundide, ilma milleta tööjõud absoluutselt ei suudaks uuesti tööle hakata. Kõigepealt on iseenesestki mõista, et tööline ei ole kogu oma eluaja muud kui tööjõud, et sellepärast kogu tema käsutuses olev aeg on loomu poolest ja õiguse järgi tööaeg ning kuulub järelikult kapitali väärtuse suurendamisele. Mis puutub sellesse aega, mida inimene vajab enda harimiseks, enda vaimseks arendamiseks, sotsiaalsete funktsioonide täitmiseks, seltskondlikuks läbikäimiseks, oma füüsiliste ja vaimsete võimete vabaks rakendamiseks, isegi pühapäeva pühitsemiseks, — olgu see kas või sabbatipühitsejate maal [104], — siis on see kõik tühi lori! Kuid oma piiritu pimeda tungiga, oma libahundi-isuga lisatöö järele tallab kapital maha mitte ainult tööpäeva moraalsed, vaid ka tema puhtfüüsilised maksimaalpiirid. Ta usurpeerib aja, mis on vajalik keha kasvuks ja arenemiseks ning keha tervise hoidmiseks. Ta röövib aja,

---

likust lastele, kes nii kuumas atmosfääris nii pingutavat tööd teevad... Seegi lühike uni on öösel katkendlik selle tõttu, et laps peab ise muretsema selle eest, et tööleminеku aega mitte maha magada, ja päeval selle tõttu, et väljast kostev müra last äratab.» Härra White toob juhtumeid, kus üks poiss töötas 36 tundi järgemööda; teisi juhtumeid, kus 12-aastased poisid orjavad kella 2-ni öösel ja magavad siis vabrikus kella 5-ni hommikul (3 tundi!), et seejärel uuesti alustada päevast tööd! «Töö hulk,» ütlevad üldaruande toimetajad Tremenheere ja Tufnell, «mida poisid, tütarlapsed ja naised teevad oma päevase või öise tööorjuse («spell of labour») ajal, on muinasjutuline» (sealsamas, lk. XLIII ja XLIV). Samal ajal tuigerdab klaasitööstuse kapital võib-olla hilisõhtul klubist koju, «enesesalgamist täis» ja portveini kilk peas, ümisedes idiootlikult enda ette: «Britons never, never, shall be slaves!» [Iial, iial ei saa britlased orjadeks!]

[104] Inglismaal näiteks mõistetakse mõnel pool maal töölistele ikka veel vanglakaristust sabbati rikkumise pärast, kui nad sel päeval töötavad aiakeses oma maja ees. Sama töölist karistatakse lepingu rikkumise pärast, kui ta pühapäeval jääb ära metalli-, paberi- või klaasivabrikust, olgu kas või usulistel motiividel. Ortodoksaalne parlament on sabbati rikkumisele kurt, kui see toimub kapitali «väärtuse kasvu protsessis». Ühes märgukirjas (1863. a. augustist), milles Londoni kala- ja linnukaupluste päevatöölised nõuavad pühapäevatöö kaotamist, öeldakse, et nende töö vältab esimesel kuuel nädalapäeval keskmiselt 15 tundi päevas ja pühapäeval 8 kuni 10 tundi. Samast märgukirjast näeme ühtlasi, et just Exeter Halli aristokraatsete vagatsejate peen maiustamine soodustabki seda «pühapäevatööd». Need «pühakud», nii agarad «in cute curanda» [hoolitsuses oma ihulise heaolu eest], kinnitavad oma kristlikku meelt alandlikkusega, millega nad kannatavad kolmandate isikute ületöötamist, puudust ja nälga. Obsequium ventris istis (töölistele) perniciosius est [kõhu kummardamine on neile (töölistele) palju hukatuslikum].

mida vajatakse vaba õhu ja päikesevalguse saamiseks. Ta näpistab söögiajast ja liidab selle, kus võimalik, tootmisprotsessi enese külge, nii et tööline saab toitu kui lihtne tootmisvahend, nii nagu aurukatel saab sütt ja masin saab rasva või õli. Elujõu kogumiseks, uuendamiseks ja värskendamiseks vajaliku terve une vähendab ta nii mitme tardumustunnini, kui on ilmtingimata vaja täiesti väljakurnatud organismi elustamiseks. Mitte tööjõu normaalne hoidmine ei määra siin tööpäeva piiri, vaid, ümberpöördult, kõige suurem võimalik päevane tööjõu-kulutus, ükskõik kui valusalt vägivaldne ja piinav see on, määrab töölise puhkeaja piiri. Kapital ei küsi tööjõu elukestusest. Teda huvitab ainuüksi tööjõu maksimum, mida saab realiseerida ühe tööpäeva jooksul. Ta jõuab sellele eesmärgile tööjõu elukestuse lühendamise teel, just nagu ahne põllupidaja saab maast suuremat tulu maa kurnamise tõttu.

Niisiis kapitalistlik tootmine, mis oma olemuselt on lisaväärtuse tootmine, lisatöö väljapumpamine, ei põhjusta tööpäeva pikendamise tõttu mitte ainult inimtööjõu kängujäämist, röövides inimtööjõult normaalsed moraalsed ja füüsilised arenemis- ja tegevustingimused. Ta põhjustab tööjõu enese enneaegse väljakurnamise ja hävimise[105]. Töölise eluea lühendamisega pikendab ta teatud ajavahemikku, mille kestel tööline toodab.

Tööjõu väärtus sisaldab aga kaupade väärtust, mis on vajalikud töölise taastootmiseks ehk töölisklassi paljunemiseks. Niisiis, kui tööpäeva loomuvastane pikendamine, mida kapital oma isekasvamise mõõtmatus tungis paratamatult taotleb, lühendab üksikute tööliste eluperioodi ja ühes sellega nende tööjõu kestust, siis tekib vajadus kulunud tööjõudude kiiremaks asendamiseks, s. t., et tööjõu taastootmine vajab suuremaid amortisatsioonikulusid, just nagu iga päev taastootmisele kuuluv osa masina väärtusest on seda suurem, mida kiirem on masina kulumine. Seepärast näib, nagu nõuaks kapitali oma huvi normaaltööpäeva kindlaksmääramist.

Orjapidaja ostab töölise nii, nagu ta ostab hobuse. Orja kaotusega kaotab ta teatava kapitali, mis tuleb asendada uue kulutusega orjaturul. Kuid «Georgia riisipõllud ja Mississippi sood võivad pealegi avaldada inimorganismile fataalselt hävitavat mõju; see inimelude raiskamine ei ole siiski nii suur, et seda ei saaks tasa teha lisa toomisega Virginia ja Kentucky rikkalikest neegrite taimelavadest. Majanduslikud kaalutlused, mis võiksid olla teatavaks garantiiks orja inimliku kohtlemise mõttes, kuivõrd nad samastavad peremehe huvi orja hoidmisega, muutuvad pärast orjakaubanduse sisseseadmist, ümberpöördult, orjade äärmiselt halastamatu

[105] «Oma eelmistes aruannetes tõime ära mitme kogenud vabrikandi arvamused selle kohta, et liigtöö... kahtlemata põhjustab inimese tööjõu enneaegset väljakurnamist» («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», 64, lk. XIII).

hävitamise põhjuseks, sest kui iga orja saab asendada sisseveo teel võõrastest neegrite taimelavadest, siis on orja elukestus vähem tähtis kui orja tootlikkus ta elu ajal. Sellepärast on orjade sisseveomaade orjamajandusel järgmine põhimõte: kõige tõhusam kokkuhoid seisab selles, et pigistada inimlojustest (human cattle) võimalikult palju tööd võimalikult lühema ajaga. Just troopiliste kultuuridega maades, kus aastased kasumid on tihtipeale võrdsed istanduste kogukapitaliga, ohverdatakse neegrite elu kõige hoolimatumal kombel. Lääne-India põllumajandus, mis juba aastasadu on olnud muinasjutulise rikkuse hälliks, on neelanud miljoneid Aafrika tõu inimesi. Ja tänapäeva Kuubal, kus kasumeid arvestatakse miljonitega ja kus istanduste omanikud on tõelised vürstid, hävitatakse igal aastal suur osa orjade klassist mitte ainult äärmiselt koreda toidu ja vahetpidamatu kurnava vaevamisega, vaid ka liigtööst ja une ning puhkuse puudusest tuleneva pikaldase piinutamisega.»[106]

Mutato nomine de te fabula narratur! [Teise nime all räägitakse selles jutus sinust!] Asendame orjakaubanduse tööturuga, Kentucky ja Virginia — Iirimaaga ja Inglise, Šoti ning Walesi põllumajanduspiirkondadega, Aafrika — Saksamaaga! Me nägime, kuidas liigtöö harvendab Londoni pagarite ridu, ja ometi on Londoni tööturg alati täis saksa ja teiste rahvaste surmakandidaate pagaritööstuse jaoks. Pottsepatööstus on, nagu me nägime, üks neid tööstusharusid, kus tööliste eluiga on kõige lühem. Kas sellepärast on pottseppadest puudus? Josiah Wedgewood, tänapäeva pottsepatööstuse leiutaja, ise päritolult harilik tööline, ütles 1785. aastal alamkojas, et kogu selles tööstusharus töötab 15 kuni 20 tuhat inimest[107]. 1861. aastal oli Suurbritannias selle tööstusharu linnakeskustes üksi 101 302 elanikku. «Puuvillatööstus on 90 aastat vana ... Inglise tõu kolmele generatsioonile vastava ajaga on ta ära õginud üheksa generatsiooni puuvillatöölisi.»[108] Tõsi küll, üksikuil palavikulise tõusu epohhidel oli tööturul tõsiseid lünki. Nii oli see näiteks 1834. aastal. Aga härrad vabrikandid tegid siis Poor Law Commissioners [vaestehoolekande asutustele] ettepaneku saata põllumajanduspiirkondade «liigrahvastik» põhja poole, seletades, et «vabrikandid selle neelaksid ja ära tarvitaksid»[109]. Need olid täpselt nende sõnad. «Poor Law Commissioners nõusolekul saadeti Manchesterisse agente. Koostati põllutööliste nimestikud ja anti need agentidele üle. Vabrikandid tormasid kontoritesse ja valisid, mis neile sobis, mispeale vastavad perekonnad saadeti Lõuna-

[106] *J. E. Cairnes:* «The Slave Power». London 1862, lk. 110, 111.

[107] *John Ward:* «The Borough of Stoke-upon-Trent etc.». London 1843, lk. 42.

[108] Ferrandi kõne alamkojas 27. aprillil 1863.

[109] «Et vabrikandid selle neelaksid ja ära tarvitaksid. Need olid täpselt sõnad, mis puuvillavabrikandid ütlesid» (sealsamas).

Inglismaalt tulema. Neid inimsaadetisi veeti sildikestega varustatult justkui kaubapalle, kanaleid mööda ja veovankritega, — mõned kõmpisid jala, paljud ekslesid nõutult ning poolnälginult manufaktuuripiirkondades ringi. See arenes päris kaubandusharuks. Alamkoda vaevalt usuks seda. See korrapärane kaubandus, see sahkerdamine inimlihaga kestis edasi, ja Manchesteri agendid ostsid inimesi ja müüsid neid Manchesteri vabrikantidele niisama korrapäraselt, kui müüdi neegreid lõuna-osariikide puuvillakasvatajaile... 1860. aasta on puuvillatööstuse kõrgpunktiks... Jälle oli töökätest puudus. Vabrikandid pöördusid jälle inimlihaagentide poole... ja need nuhkisid läbi Dorseti liivaluited, Devoni mäekünkad ja Wiltsi lausmaa, kuid liigrahvastik oli juba ära õgitud.» «Bury Guardian» hädaldas, et pärast Inglise-Prantsuse kaubalepingu sõlmimist oleks võinud neelata 10 000 paari lisa-töökäsi ja et varsti läheb neid tarvis veel ligi 30 või 40 tuhat. Pärast seda kui inimlihakaubanduse agendid ja allagendid olid 1860. aastal kaunis nigelate tulemustega läbi tuhninud kõik põllumajanduspiirkonnad, «pöördus vabrikantide delegatsioon härra Villiersi, Poor Law Board'i [vaestehoolekande kõrgeima asutuse] esimehe poole palvega lubada neil jälle hakata võtma töömajadest pauperite lapsi ja orbusid»[110].

[110] Sealsamas. Villiers oli parimast tahtest hoolimata «seaduslikult» asetatud olukorda, kus ta pidi vabrikantide sooviavalduse tagasi lükkama. Need härrad saavutasid aga siiski oma eesmärgi kohalike vaestehoolekande asutuste järeleandlikkuse tõttu. Härra A. Redgrave, vabrikuinspektor, kinnitab, et selle süsteemiga, mille kohaselt orvud ja pauperite lapsed on «seaduse järgi» apprentices (õpilased), «ei käinud kaasas endisi kuritarvitusi», — (nende «kuritarvituste» kohta vrd. *Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845 [*Ф. Энгельс:* «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III]), — kuigi ühel juhul igatahes «kuritarvitati seda süsteemi tütarlaste ja noorte naiste suhtes, kes toodi Šotimaa põllumajanduspiirkondadest Lancashire'i ja Cheshire'i». «Süsteem» seisab selles, et vabrikant sõlmib teatavaks ajaks lepingu vaestemajade administratsiooniga. Ta toidab lapsi, paneb nad riidesse, annab neile ulualust ja maksab neile väikest rahalist lisatasu. Veidralt kõlab härra Redgrave'i järgmine märkus, eriti kui arvestada, et 1860. aasta on isegi Inglise puuvillatööstuse õitsenguaastate kohta ainulaadne ja et pealegi palgad olid kõrged selletõttu, et erakordne töönõudmine langes ühte rahvastiku vähenemisega lirimaal, seninägematu väljarändamisega Inglismaa ja Šotimaa põllumajanduspiirkondadest Austraaliasse ja Ameerikasse ja rahvaarvu positiivse vähenemisega mõnedes Inglismaa põllumajanduspiirkondades, mille põhjuseks oli osalt õnnelikult saavutatud elujõu kokkuvarisemine, osalt asjaolu, et inimlihaga kaubitsejad olid juba varem ära tarvitanud kogu liigrahvastiku. Ja sellest kõigest hoolimata ütleb härra Redgrave: «Seda laadi tööd (vaestemaja laste oma) kasutatakse aga ainult siis, kui pole võimalik leida mingit teist, sest see on kallis töö (high-priced labour). 13-aastase poisi harilik palk on umbes 4 šillingit nädalas; aga anda ulualust, riideid ja toitu viiekümnele või sajale niisugusele poisile, kindlustada neile arstiabi ja vajalik järelevalve ning peale selle anda neile väikest rahalist lisatasu, — seda kõike ei saa teha 4 šillingiga nädalas igaühe kohta» («Reports of the Insp. of Factories for 30th April 1860», lk. 27). Härra Redgrave unustab öelda, kuidas tööline ise suudaks võimaldada seda kõike

Üldiselt näitavad kogemused kapitalistile, et alati on olemas teatav ülerahvastus, s. o. ülerahvastus võrreldes kapitali väärtuse suurendamise vajadusega antud momendil, kuigi see ülerahvastus koosneb kängujäänud, kiiresti surevaist ja üksteist väljatõrjuvaist, nii-ütelda valmimatult nopitud inimpõlvedest[111]. Teiselt poolt näitavad aga kogemused igale arukale vaatlejale, kui ruttu ja kui sügavalt kapitalistlik tootmine, mis ajaloolisest seisukohast alles eile ilmale tuli, on juba jõudnud õõnestada rahva elujõu juuri, kuidas tööstusrahvastiku mandumist pidurdatakse ainult loomulikult juurdekasvavate elementide pideva juurdetoomisega maalt, ja kuidas isegi maatöölised hakkavad juba välja surema, hoolimata vabast õhust ja nende hulgas nii kõikvõimsalt valitsevast principle of natural selection [loomuliku valiku printsiibist], mis lubab üles kasvada ainult kõige tugevamail indiviididel[112]. Kui kapitalil on nii «häid põhjusi» praeguse töölispõlve kannatuste eitamiseks, siis inimkonna tulevase mandumise ja lõpuks ta mõõdapääsmatu väljasuremise väljavaated mõjutavad kapitali praktilist tegevust niisama vähe kui Maa langemise võimalus Päikese pinnale. Iga

---

oma lastele nende 4-šillingilise palga eest, kui vabrikant ei suuda seda võimaldada viiekümnele või sajale poisile, kel on ühine korter, ühine toitlustus ja järelevalve. Väärjärelduste ärahoidmiseks, mis võiksid tekkida teksti lugemisel, pean ma siinkohal veel märkima, et pärast Inglise puuvillatööstuse allutamist 1850. aasta vabrikuaktile, mis korraldas tööaja jne., tuleb pidada seda tööstusharu Inglise eeskujulikuks tööstusharuks. Inglise puuvillatööline on igas suhtes paremal järjel kui ta saatusekaaslane mandril. «Preisi vabrikutööline töötab nädalas kõige vähemalt 10 tundi kauem kui ta inglise võistleja; kui ta töötab kodus, oma kudumistelgedel, siis kaob seegi rohkemate töötundide piir» («Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1855», lk. 103). Ülalmainitud vabrikuinspektor Redgrave reisis pärast 1851. aasta tööstusnäitust mandril, eriti Prantsusmaal ja Preisimaal, et uurida sealseid vabrikuolusid. Ta ütleb preisi vabrikutöölisest järgmist: «Ta saab palga, mis on küllaldane lihtsa toidu ja väheste elumugavuste muretsemiseks, millega ta on harjunud ja mis teda rahuldavad... Ta elab halvemini ja töötab rohkem kui ta inglise võistleja» («Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1853», lk. 85).

[111] «Ületöötanud inimesed surevad masendava kiirusega; kuid hukkunute kohad täidetakse kohe uuesti, ja tegelaste sagedane vahetus ei põhjusta laval mingit muutust» («England and America». London 1833, I kd., lk. 55; autor on E. G. Wakefield).

[112] Vaata: «Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863». Avaldatud Londonis 1864. a. See aruanne käsitleb eriti põllutöölisi. «Sutherlandi krahvkonda on kirjeldatud krahvkonnana, kus olevat tehtud tõsiseid parandusi; hiljutine uurimus aga on avastanud, et selle krahvkonna piirkondades, mis kunagi olid nii kuulsad meeste ilu ja sõdurite vapruse poolest, on rahvas degenereerunud nõrgaks ning kängunud tõuks. Isegi kõige tervislikumais maakohtades, mereäärsetel mäeveerudel, on nende laste näod nii kitsad ja kahvatud, nagu nad oleksid võinud olla ainult mõne Londoni umbtänava roiskunud atmosfääris» (*Thornton:* «Overpopulation and its Remedy». London 1846, lk. 74, 75). Nad sarnanevad tõepoolest nende 30 000 «gallant Highlanders» [«vahva mägilasega»], kellele Glasgow wynds ja closes [urkad ja tagahoovid] annavad peavarju koos avalikkude naiste ja varastega.

aktsiate spekulatsiooni puhul teavad kõik, et kõu peab kunagi kärgatama, kuid igaüks loodab, et see tabab ta ligimese pead, kuna tema ise on selleks ajaks juba kogunud kuldvihma ja toimetanud selle kindlasse kohta. Après moi le déluge! [Pärast mind tulgu kas või veeuputus!] — see on iga kapitalisti ja iga kapitalistliku natsiooni loosung. Sellepärast on kapital töölise tervise ja elu vastu hoolimatu, kui ühiskond ei sunni teda sellest hoolima.[113] Kaebustele füüsilise ja vaimse kängumise, enneaegse surma ja liigtöö piinade üle ta vastab: Miks peaksid need piinad meid vaevama, kui nad suurendavad meie mõnusid (kasumiit)? Kuid üldiselt ei olenegi see üksiku kapitalisti heast või halvast tahtest. Vabas konkurentsis on kapitalistliku tootmise immanentsed seadused kehtivad välise sundseadusena iga üksiku kapitalisti suhtes.[114]

Normaaltööpäeva kindlaksmääramine on kapitalisti ja töölise vahelise mitmesaja-aastase võitluse tulemus. Kuid selle võitluse ajaloos on kaks vastupidist voolu. Võrrelgem näiteks tänapäeva Inglise vabrikuseadusandlust Inglise tööstatuutidega alates XIV sajandist kuni XVIII sajandi keskpaigani.[115] Need statuudid püüavad tööpäeva vägivaldselt pikendada, kuna tänapäeva vabrikuseadus seda vägivaldselt lühendab. Nõudmised, mida kapital esitab embrüonaalses olekus, kui ta on alles tekkimas ja järelikult ei

[113] «Kuigi rahvastiku tervis on nii tähtsaks rahvusliku kapitali elemendiks, peame vist kahjuks tunnistama, et kapitalistid sugugi ei taha hoida seda varandust ega seda hinnata... Tööliste tervisest hoolimine on vabrikantidele peale sunnitud» («Times», 5. novembrist 1861). «West Ridingi meestest on saanud kogu inimkonna kalevikangrud... Toodi ohvriks töölisrahvastiku tervis, ja see tõug oleks paari põlve jooksul degenereerunud, kui poleks tulnud reaktsiooni. Laste tööaega piirati jne.» («Report of the Registrar General for October 1861»).

[114] Sellepärast me näemegi näiteks, et 26 firmat, kelle käes on suured keraamikatehased Staffordshire'is, sealhulgas ka J. Wedgwood ja Pojad, paluvad 1863. a. alguses ühes märgukirjas «riigi võimukat vahelesegamist». «Konkurents teiste kapitalistidega» ei lubavat neile laste tööaja «vabatahtlikku» piiramist jne. «Sellepärast, kuigi me kahetseme ülalnimetatud väärnähtusi, oleks meil ometi võimatu takistada neid mingi vabrikantide omavahelise kokkuleppe teel... Arvestades kõiki neid asjaolusid, tulime me veendumusele, et on vaja sundseadust» («Children's Employment Commission. 1st Report, 1863», lk. 322).

Lisa märkusele 114. Palju rabavama näite andis äsjane minevik. Kõrged puuvillahinnad palavikulise äritsemise perioodil panid Blackburni puuvillakudumise vabrikute omanikke lühendama vastastikuse kokkuleppe alusel teatud ajavahemikus tööaega oma vabrikuis. See ajavahemik lõppes umbes novembri lõpul (1871. a.). Rikkamad vabrikandid, kelle vabrikuis ketramine on ühendatud kudumisega, kasutasid aga sellest kokkuleppest põhjustatud toodangu langust vahepeal selleks, et laiendada oma ettevõtteid ning lõigata seega suuri kasumeid väike-ettevõtjate arvel. Viimased pöördusid nüüd oma hädas vabrikutööliste poole, kutsudes neid tegema tõsist agitatsiooni üheksatunnilise tööpäeva kasuks ja lubades selleks otstarbeks rahalist abi!

[115] Need tööstatuudid, mida me leiame samal ajal ka Prantsusmaal, Madalmaades jne., tühistati Inglismaal vormiliselt alles 1813. aastal, siis kui tootmissuhted olid nad juba ammu kõrvaldanud.

kindlusta veel endale küllaldase lisatööhulga sissepumpamise õigust ainuüksi majanduslike suhete jõul, vaid vajab selleks ka riigivõimu kaasabi, — need nõudmised tunduvad igatahes äärmiselt tagasihoidlikud võrreldes järeleandmistega, mida meheikka jõudnud kapital urisedes ja tõrkudes peab tegema. Kulus sajandeid, enne kui «vaba» tööline oli kapitalistliku tootmisviisi arenemise tagajärjel vabatahtlikult nõus, s. o. ühiskondlikult sunnitud müüma oma harilike elatusvahendite hinna eest kogu oma aktiivse eluaja, koguni oma töövõime, müüma läätseleeme eest oma esmasündimise õiguse. Sellepärast on loomulik, et tööpäeva pikendamine, mida kapital XIV sajandi keskpaigast XVII sajandi lõpuni püüab riigivõimu kaudu peale sundida täisealistele töölistele, langeb ligikaudu ühte tööaja ülemmääraga, millega riik XIX sajandi teisel poolel kohati piirab laste vere muutmist kapitaliks. See, mis näiteks Massachusettsi osariigis, alles hiljuti veel kõige vabamas Põhja-Ameerika vabariigi osariigis, on praegu kuulutatud alla 12-aastaste laste töö seaduslikuks ülemmääraks, oli Inglismaal veel XVII sajandi keskel tervisest lõkendavate käsitööliste, turjakate sulaste ja hiiglaslike seppade normaalne tööpäev.[116]

Esimese «Statute of Labourers» [«Töölisstatuudi»] (23, Edward III, 1349) otseseks ettekäändeks (mitte põhjuseks, sest seda laadi seadusandlus on jätkunud sajandeid ka ilma selle ettekäändeta) oli suur katk, mis harvendas rahvastikku niisugusel määral, et ühe tooridest kirjaniku sõnade järgi «tööliste leidmine mõistliku hinnaga (s. o. hinnaga, mis jätaks nende peremeestele mõistliku hulga lisatööd) sai tõepoolest talumatult raskeks».[117] Sellepärast hakati sundseadusega dikteerima mõistlikke palku ja ka tööpäeva piire. Viimast punkti, mis meid siin ainult huvitabki, korrati 1496. aasta statuudis (Henry VII ajal). Kõigi käsitööliste (artificers) ja põllutööliste tööpäev märtsist septembrini pidi tol ajal kestma kella

[116] «Ükski alla 12 aasta vanune laps ei tohi üheski manufaktuurettevõttes töötada üle 10 tunni päevas» («General Statutes of Massachusetts», 63, ptk. 12). (Need määrused anti aastail 1836—1858). «Kõigis puuvilla-, villa-, siidi-, paberi-, klaasi- ja linavabrikuis ning raua- ja vasetehastes tuleb pidada seaduslikuks tööpäevaks kümme tundi tööd päevas. Ning määratakse, et siitpeale ei tohi ühtki alaealist üheski vabrikus tööl kinni pidada ega tööle sundida kauem kui 10 tundi päevas ehk 60 tundi nädalas, ja et ühtki alla 10 aasta vanust alaealist ei tohi siitpeale tööle võtta ühessegi vabrikusse selle osariigi piirides» («State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.», § 1 ja 2. 1851. a. 11. märtsi seadus). «Ühtki üle 12 ja alla 15 aasta vanust alaealist ei tohi üheski tööstustettevõttes tööle rakendada kauemaks kui 11 tunniks päevas, samuti mitte enne kella 5 hommikul ega pärast kella $^{1}/_{2}8$ õhtul» («Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.», ptk. 39, § 23, 1. juulist 1857).

[117] «Sophisms of Free Trade», 7. trükk, London 1850, lk. 205. Seesama toori tunnistab muide: «Parlamendiaktid, mis korraldasid palku tööliste kahjuks ja töö kasutajate kasuks, püsisid pika perioodi, 464 aastat. Rahvastik on kasvanud. Need seadused on nüüd saanud liigseks ja tülikaks» (sealsamas, lk. 206).

5-st hommikul kella 7—8-ni õhtul, — mida aga kunagi läbi ei viidud, — söögiaegu aga oli 1 tund hommikusöögiks, $1^1/_2$ tundi lõunaks ja $^1/_2$ tundi õhtuooteks, seega täpselt kaks korda rohkem kui praegu kehtiva vabrikuakti järgi.[118] Talvel pidi töö kestma kella 5-st hommikul kuni pimedani, samade vaheaegadega. Elisabethi 1562. aasta statuut kõigi tööliste kohta, «kes on palgatud päeva- või nädalaviisi», jätab puudutamata tööpäeva pikkuse, kuid püüab piirata vaheaegu suvel $2^1/_2$-le tunnile ja talvel 2-le tunnile. Lõuna peab kestma ainult ühe tunni ja «$^1/_2$-tunniline pealelõuna-uinak» on lubatud ainult mai keskpaigast augusti keskpaigani. Iga töölt puudumise tunni eest arvatakse palgast maha 1 penss. Kuid praktikas olid tingimused töölistele palju soodsamad kui statuutide järgi. Poliitilise ökonoomia isa ja teataval määral statistika leiutaja William Petty ütleb ühes teoses, mille ta avaldas XVII sajandi viimasel kolmandikul: «Töölised (labouring men, tol ajal õieti põllutöölised) töötavad 10 tundi päevas ja söövad 20 korda nädalas, nimelt argipäeviti kolm ja pühapäeviti kaks korda; sellest on selgesti näha, et kui nad tahaksid reede õhtuti paastuda ja poolteise tunniga lõunatada, — kuna nad praegu vajavad selleks söögiajaks kaks tundi, nimelt hommiku kella 11-st kella 1-ni, — s. o. kui nad töötaksid $^1/_{20}$ võrra kauem ja tarbiksid $^1/_{20}$ võrra vähem, siis annaks see ühe kümnendiku eespoolnimetatud maksust.»[119] Kas ei olnud dr. Andrew Ure'il õigus, kui ta hüüdis, et 1833. aasta kaheteisttunnibill on tagasiminek pimeduse aega? Statuutides kindlaksmääratud ja Petty poolt nimetatud eeskirjad käivad igatahes ka «apprentices» (õpilaste) kohta. Kuidas oli aga lugu laste tööga veel XVII sajandi lõpul, see on näha järgmisest kurtmisest: «Meie noorukid siin Inglismaal ei tee seni midagi, kuni nad lähevad õpilaseks, ja siis vajavad nad muidugi palju aega, — seitse aastat, — et saada õppinud käsitöölisteks.» Seevastu Saksamaa saab kiita selle eest, et lapsed pannakse seal maast madalast «harjuma kas või vähese tööga»[120].

---

[118] J. Wade märgib selle statuudi kohta õigustatult: «1496. aasta statuudist nähtub, et toidukulusid peeti ekvivalentseks $^1/_3$-ga käsitöölise sissetulekust ja $^1/_2$-ga põllutöölise omast, see aga näitab, et tööliste sõltumatus oli siis suurem kui praegu, kus põllu- ja manufaktuuritööliste toitluskulud on nende palga suhtes enamasti palju kõrgemad» (*J. Wade:* «History of the Middle and Working Classes», 3. trükk, London 1835, lk. 24, 25 ja 577). Arvamuse, nagu tuleks see vahe praeguste ja tookordsete toidu- ja riidehindade suhte erinevusest, lükkab ümber pealiskaudseimgi tutvumine raamatuga «Chronicon Preciosum etc.» By Bishop Fleetwood. 1. trükk, London 1707, 2. trükk, London 1745.

[119] *W. Petty:* «Political Anatomy of Ireland», 1672, 1691. aasta trükk, lk. 10.

[120] «A Discourse on the necessity of encouraging Mechanic Industry». London 1690, lk. 13. Macaulay, kes võltsis Inglise ajaloo whigide ja kodanluse huvide kohaseks, deklameerib järgmiselt: «Laste liig varase töölepaneku komme ... valitses XVII sajandil tööstuse tookordse taseme kohta peaaegu

Veel XVIII sajandi suurema osa kestel kuni suurtööstuse epohhini ei õnnestunud inglise kapitalil tööjõu nädalase väärtuse kinnimaksmisega haarata enda kätte töölise kogu nädalat, — erandi moodustavad siiski põllutöölised. Asjaolu, et töölised võisid elada terve nädala nelja päeva palgast, ei tundunud neile küllaldase põhjusena, et töötada kapitalistile ka ülejäänud kaks päeva. Üks suund inglise majandusteadlasi, olles kapitali teenistuses, sõdis üliägedalt selle isemeelsuse vastu, teine suund kaitses töölisi. Kuulakem näiteks poleemikat Postlethwayti, kelle kaubanduse sõnaraamat oli tol ajal niisama kuulus kui praegu MacCullochi ja MacGregori samalaadsed teosed, ja varem tsiteeritud «Essay on Trade and Commerce'i» autori vahel[121].

Postlethwayt ütleb muuseas: «Ma ei või lõpetada neid väheseid märkusi, jättes puudutamata labase fraasi, mida kuuleb vägagi

---

uskumatul määral. Norwichis, villatööstuse peakeskuses, peeti 6-aastasi lapsi töövõimelisteks. Mitmed tolle aja kirjanikud, kellest mõndagi peeti ülimal määral õilsameelseks, mainivad «exultation'iga» (vaimustusega) tõsiasja, et selles linnas loovad ainuüksi poisikesed ja tütarlapsed rikkusi, mis peale nende eneste elatuskulude moodustavad 12 000 naelsterlingit aastas. Mida täpsemalt me uurime mineviku ajalugu, seda rohkem leiame põhjusi selleks, et mitte nõus olla inimeste arvamisega, kes peavad meie ajastut rikkaks uute sotsiaalsete hädade poolest... Uus on vaid haridus, mis neid hädasid avastab, ja humaansus, mis neid ravib» («History of England», I kd., lk. 419). Macaulay oleks võinud pajatada sedagi, et «ülimal määral õilsameelsed» amis du commerce [kaubanduse sõbrad] kirjeldavad XVII sajandil «exultation'iga» [vaimustusega], kuidas Hollandis ühes vaestemajas pandi tööle 4-aastane laps, ja et see «vertu mise en pratique» [«praktikas rakendatud vooruse»] näide figureerib eeskujuna kõigis Macaulay' taoliste humaansuse esindajate teostes A. Smithi ajani. On küll tõsi, et manufaktuuri tekkimisega, erinevalt käsitööst, ilmuvad laste ekspluateerimise nähtused, mis teataval määral esinesid ammusest ajast talupoegade juures seda arenenumal kujul, mida raskem oli maamehe turjal lasuv ike. Kapitali tendents on selge, aga faktid ise on veel niisama haruldased kui kahe peaga laste ilmaletulek. Seepärast «amis du commerce» [«kaubanduse sõbrad»], täis tulevikuaimdusi, märgivadki neid fakte «exultation'iga» [vaimustusega] kui erilist tähelepanu ja imetlust väärivaid nähtusi, soovitades neid järeleaimamiseks praegusele ja tulevasele soole. Seesama šoti sükofant ja kuldsuu Macaulay ütleb: «Tänapäeval me kuuleme ainult regressist, kuid näeme ainult progressi.» Küll on aga silmad ja, mis peaasi, küll on aga kõrvad!

[121] Tööliste süüdistajaist kõige kurjem on tekstis mainitud teose «An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxes etc.», London, 1770, anonüümne autor. Varemgi juba esines ta sellisena oma raamatus: «Considerations on Taxes», London 1765. Samasse suunda kuulub ka Polonius, Arthur Young, statistika alal võrratu lobasuu. Tööliste kaitsjaist on kõige silmapaistvamad: Jacob Vanderlint oma teoses «Money answers all Things», London 1734; vaimulik Nathanael Forster, teoloogia doktor, oma teoses «An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», London 1767; dr. Price ja eriti ka Postlethwayt, — nii ühes lisas oma raamatule «Universal Dictionary of Trade and Commerce» kui ka oma teoses «Great Britain's Commercial Interest explained and improved», 2. trükk, London 1775. Faktide eneste konstateerimist leiame paljudel teistel sama aja kirjanikel, muuseas Josiah Tuckeril.

paljude suust, et kui tööline (industrious poor) võib teenida 5 päevaga elamiseks küllaldase summa, siis ta ei tahtvat töötada kõik 6 päeva. Sellest järeldatakse, et olevat vaja tõsta maksudega või mingite teiste abinõudega isegi hädavajalike elatusvahendite hindu, et sundida käsitöölist ja manufaktuuritöölist pidevalt töötama kuus päeva nädalas. Pean paluma luba olla teisel arvamisel kui need suured poliitikud, kes murravad piike selle kuningriigi töölisrahvastiku igavese orjuse eest («the perpetual slavery of the working people»); nad unustavad vanasõna «all work and no play» (töö ilma mänguta teeb nürimeelseks). Kas inglased ei uhkelda oma käsitööliste ja manufaktuuritööliste andekuse ja oskusega, mis seni on kindlustanud Briti kaupadele üldise krediidi ja hea kuulsuse? Millele oldi selle eest tänu võlgu? Vist ei millelegi muule kui sellele viisile, kuidas meie elurõõmsa iseloomuga töörahvas oskab meelt lahutada. Kui nad oleksid sunnitud töötama kogu aasta kõik kuus nädalapäeva, korrates ikka ühte ja sedasama tööd, kas ei nüristaks see nende vaimu ja ei muudaks neid erksaist ning osavaist inimestest nürideks ning tõntsideks; ja kas meie töölised ei kaotaks säärase igavese orjuse tagajärjel oma hea kuulsuse, selle asemel et seda alles hoida? ... Missugust oskust võiksime oodata nii julmalt piinatud loomadelt (hard driven animals)? ... Paljud neist teevad 4 päevaga niisama palju tööd, kui prantslane teeb 5 või 6 päevaga. Kui aga inglased peavad olema igavesed tööorjad, siis tuleb karta, et nad manduvad (degenerate) veel hullemini kui prantslased. Kui meie rahvas on kuulus oma vahvusega sõjas, kas me siis ei tunnista, et võlgneme seda ühelt poolt heale inglise roostbiifile ja pudingile, mida rahvas sööb, ja teiselt poolt, mitte vähemal määral, meie konstitutsioonilisele vabadusevaimule? Ja miks ei peakski meie käsitööliste ja manufaktuuritööliste suurem andekus, energia ja osavus tulema sellest vabadusest, millega nad omamoodi meelt lahutavad? Ma loodan, et nad kunagi ei kaota neid eesõigusi ega seda head elu, mis on ühtviisi nende tööosavuse ja vapruse allikas!»[122]

Sellele vastab «Essay on Trade and Commerce'i» autor:

«Kui seitsmenda nädalapäeva pühitsemist peetakse jumalikuks seaduseks, siis sellega eeldatakse, et teised nädalapäevad kuuluvad tööle (ta mõtleb: kapitalile, nagu kohe näeme), ja kui väevõimuga sunnitakse seda jumalikku käsku täitma, siis ei või seda nimetada julmuseks ... Et inimkond loomu poolest kaldub üldiselt mugavusele ja laiskusele, seda õpetavad meile saatuslikud kogemused meie manufaktuuripööbli käitumisega, kes keskmiselt ei tööta üle 4 päeva nädalas, välja arvatud elatusvahendite kallinemise korral ... Oletame, et buššel nisu kujutab enesest kõiki töölise elatusvahendeid ja maksab 5 šillingit, tööline aga teenib oma tööga ühe šillingi

[122] *Postlethwayt.* Sealsamas. «First Preliminary Discourse», lk. 14.

päevas. Sel juhul on tal vaja töötada ainult 5 päeva nädalas; kui aga buššel maksab 4 šillingit, siis ainult 4 päeva... Et aga palk elatusvahendite hinnaga võrreldes on selles kuningriigis palju suurem, siis jääb manufaktuuritöölisele, kes töötab nädalas 4 päeva, teatav raha ülejääk, millega ta ülejäänud osa nädalast jõude elab... Loodetavasti ütlesin küllalt, et selgitada, et mõõdukas töö kuuel nädalapäeval ei ole orjus. Meie põllutöölised teevadki seda ja näib, et nad on tööliste (labouring poor) hulgas kõige õnnelikumad[123], hollandlased aga teevad seda manufaktuurides ja näivad olevat väga õnnelik rahvas. Prantslased teevad sedasama, kuivõrd nende rohked pühad vahele ei tule[124]... Aga meie pööbel on endale pähe võtnud kinnisidee, et neile kui inglastele kuulub sünnipärane eesõigus olla vabam ja sõltumatum kui (töörahvas) ühelgi teisel Euroopa maal. Kuivõrd see idee mõjutab meie sõdurite vahvust, võib ta küll olla teataval määral kasulik; aga mida vähem manufaktuuritöölised on temast nakatatud, seda parem neile enestele ja riigile. Töölised ei tohiks kunagi pidada end sõltumatuks oma ülemusest («independent of their superiors»)... On äärmiselt ohtlik julgustada pööblit kaubanduslikus riigis nagu meie oma, kus vahest $^{7}/_{8}$ kogu rahvast on vähese varandusega või hoopiski varanduseta inimesed[125]... Tervenemine ei saa olla täielik, niikaua kui meie tööstuskehvikud ei lepi sellega, et neil tuleb töötada 6 päeva sama summa eest, mis nad praegu teenivad 4 päevaga.»[126] Selleks otstarbeks ja ka «laiskuse, kõlvatuse ja vabadusest romantilise sonimise väljarookimiseks», ditto [samuti] «vaeste kasuks võetava maksu vähendamiseks, ettevõtlikkuse soodustamiseks ja tööhinna alandamiseks manufaktuurides» soovitab meie kapitali truu Eckart äraproovitud vahendit, nimelt sulgeda need töölistest, kes on ühiskondliku heategevuse hooldada, ühe sõnaga pauperid, «ideaalsesse töömajja» (an ideal workhouse). «Seesugune maja tuleb teha hirmumajaks (house of terror).[127] Selles «hirmumajas», selles «ideaalses workhouse'is [töömajas]» peab töö kestma 14 tundi päevas,

---

[123] «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770. Tema ise jutustab lk. 96, milles seisis inglise põllutööliste «õnn» juba 1770. aastal. «Nende tööjõud («their working powers») on alati äärmise pinge all («on the stretch»); nad ei saa elada halvemini kui praegu («they cannot live cheaper than they do») ega töötada rängemalt («nor work harder»).»

[124] Protestantism etendab kapitali geneesis tähtsat osa juba sellega, et ta muudab tööpäevadeks peaaegu kõik traditsioonilised pühad.

[125] «An Essay on Trade and Commerce etc.», London, 1770, lk. 41, 15, 96, 97, 55, 56, 57.

[126] «An Essay on Trade and Commerce etc.», London 1770, lk. 69. Jacob Vanderlint selgitas juba 1734. aastal, et kapitalistide nutulaulud töörahva laiskuse üle ei sisalda muud saladust kui lihtsalt seda, et nad tahaksid endise palga eest saada nelja tööpäeva asemel kuus tööpäeva.

[127] Sealsamas, lk. 242—243: «Seesugune ideaalne töömaja tuleb teha «hirmumajaks», mitte aga vaeste koduks, kus nad saavad küllaldast toitu, sooja ning korraliku riietuse ja kus nad töötavad väga vähe.»

sobivad söögiajad siiski kaasa arvatud, nii et üle jääks 12 täistöötundi.»[128]

Kaksteist töötundi päevas «ideal workhouse'is» [«ideaalses töömajas»], 1770. aasta hirmumajas! Kuuskümmend kolm aastat hiljem, 1833. aastal, kui Inglise parlament vähendas neljas vabrikutööstuse harus 13- kuni 18-aastaste laste tööpäeva 12-le täistöötunnile, näis olevat saabunud Inglise tööstuse viimnepäev! 1852. aastal, kui L. Bonaparte katsus kindlustada end kodanluse silmis, kallale kippudes seaduslikule tööpäevale, hüüdis prantsuse töörahvas kui ühest suust: «Seadus, mis lühendab tööpäeva 12-le tunnile, on ainus hüve, mis meile on jäänud vabariigi seadusandlusest!»[129] Zürichis piirati üle 10-aastaste laste töö 12 tunniga; Aargaus lühendati 1862. aastal 13- kuni 16-aastaste laste töö $12^1/_2$-lt tunnilt 12-le tunnile, Austrias 1860. aastal 14- kuni 16-aastaste laste töö ditto [samuti] 12-le tunnile.[130] Milline «edu 1770. aastast alates», oleks Macaulay «exultation'iga» [vaimustusega] hõisanud!

«Hirmumaja» pauperite jaoks, millest kapitali hing 1770. aastal alles unistas, kerkis mõni aasta hiljem hiiglasliku «töömajana» manufaktuuritööliste eneste jaoks. Selle töömaja nimi oli vabrik. Seekord aga kahvatas ideaal tegelikkuse ees ...

6. VÕITLUS NORMAALTÖÖPÄEVA EEST. SUNDUSLIK TÖÖAJA PIIRAMINE. INGLISE VABRIKUSEADUSANDLUS AASTAIL 1833—1864

Pärast seda, kui kapital oli vajanud aastasadu, et pikendada tööpäeva ta normaalsete maksimaalpiirideni, hiljem aga neist pii-

---

[128] Sealsamas, [lk. 260]. «Prantslased», ütleb ta, «naeravad meie entusiastlikke vabadusideid» (sealsamas, lk. 78).

[129] «Nad vaidlesid enam kui 12-tunnilise päevatöö vastu peamiselt sellepärast, et seadus, mis määras kindlaks selle tundide arvu, on ainus hüve, mis neile on jäänud vabariigi seadusandlusest» (Reports of Insp. of Fact. 31st Octob. 1855, lk. 80). Prantsuse seadus 5. septembrist 1850 kaheteisttunnilise tööpäeva kohta, kodanluse huvidele kohandatud uus väljaanne ajutise valitsuse 1848. aasta 2. märtsi dekreedist, käib eranditult kõikide töökodade kohta. Enne seda seadust oli tööpäev Prantsusmaal piiramatu. Vabrikutes oli tööpäeva kestus 14, 15 tundi ja kauemgi. Vaata «Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848. Par Mr. Blanqui». Valitsus oli usaldanud härra Blanqui'le — mitte revolutsionäärile, vaid majandusteadlasele — ankeedi korraldamise tööliste olukorra kohta.

[130] Belgia on eeskujulik kodanlik riik ka tööpäeva reguleerimise suhtes. Lord Howard de Welden, Inglise saadik Brüsselis, teatab 12. mail 1862 Foreign Office'ile [välisministeeriumile]: «Minister Rogier seletas mulle, et laste töö ei ole milgi viisil piiratud ei üldseaduse ega kohalike eeskirjadega; et valitsus viimase 3 aasta kestel igal istungjärgul kaalus mõtet esitada kodadele sellesse puutuv seaduseelnõu, kuid iga kord põrkas ta ületamatule takistusele egoistliku hirmu näol, millega suhtutakse igasse seadusandlusse, mis on vastuolus täieliku töövabaduse põhimõttega!»

ridest kaugemale, 12-tunnilise loomuliku päeva piirini[131], järgnes nüüd, alates suurtööstuse tekkimisest XVIII sajandi viimasel kolmandikul, laviinitaoliselt äge, ohjeldamatu tormamine. Purustati kõik kõlbelised ja looduslikud, vanuse ja soo, päeva ja öö tõkked. Isegi päeva ja öö mõisted, vanades statuutides maamehelikult lihtsad, läksid nii segaseks, et üks inglise kohtunik pidi veel 1860. aastal üles näitama tõeliselt talmudistlikku tarkust, et seletada «kohtuotsuse korras», mis on päev ja mis on öö[132]. Kapital pidas oma orgiaid.

Niipea kui tootmismürast uimastatud töölisklass teataval määral meelemärkusele oli tulnud, hakkas ta vastupanu avaldama, — kõigepealt suurtööstuse sünnimaal, Inglismaal. Kuid kolme aastakümne kestel jäid tööliskiassi poolt kättevõidetud järeleandmised ainult puhtnominaalseks. Parlament andis aastail 1802—1833 viis akti töö kohta, kuid oli nii kaval, et ei määranud krossigi nende seaduste sunduslikuks läbiviimiseks, vajaliku ametnike personaali pidamiseks jne.[133] Need seadused jäid surnud täheks. «Tõsiasi on, et enne 1833. aasta akti olid lapsed ja alaealised sunnitud töötama («were worked») kogu öö, kogu päeva, või päeval ja ööl ad libitum [äranägemise järgi].»[134]

Alles alates 1833. aasta vabrikuaktist, mis hõlmas puuvilla-, villa-, lina- ja siidivabrikud, on kaasaegses tööstuses olemas nor-

[131] «On kindlasti väga kahetsusväärne, et mõni klass inimesi peab end 12 tundi päevas tööga tapma. Kui arvata sinna juurde söögiaeg ja töökotta mineku ning sealt tuleku aeg, siis moodustab see tegelikult 14 tundi ööpäeva 24 tunni kohta. Loodan, et keegi ei hakka eitama, et niisugune täielik töötavate klasside aja röövimine, mis toimub vahetpidamata, alates varasest 13 aasta vanusest, «vabades» tööstusharudes aga veel palju nooremastki east, on moraali seisukohast, tervisest hoopis rääkimata, äärmiselt kahjulik ning kujutab enesest hirmsat pahet... Ühiskondliku moraali huvides, tugeva rahvastiku kasvatamise ja rahva enamikule mõistlike elumõnude võimaldamise otstarbel tuleb tungivalt nõuda, et igas tööstusharus jääks teatav osa igast tööpäevast puhkuse ja jõudeoleku tarvis» (Leonhard Horner, aruannetes «Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1841»).

[132] Vaata: «Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860».

[133] Louis Philippe'i, kuninga-kodanlase režiimile väga iseloomustav on asjaolu, et ainukest tema valitsemise ajal antud vabrikuseadust — 1841. aasta 22. märtsi seadust — ei ole kunagi rakendatud. Ja seegi seadus käib ainult laste töö kohta. Ta määrab kindlaks kaheksa tundi 8- kuni 12-aastastele lastele, kaksteist tundi 12- kuni 16-aastastele jne., paljude eranditega, mis lubavad öötööd isegi kaheksa-aastastele. Järelevalve selle seaduse täitmise üle ja ta sunduslik läbiviimine jäeti sellel maal, kus iga hiirgi on politsei kontrolli all, «amis du commerce» [«kaubanduse sõprade»] hea tahte hooleks. Alles 1853. aastast alates on ühesainsas departemangus, Département du Nord'is palgaline valitsuse inspektor. Mitte vähem iseloomustav Prantsuse ühiskonna arengule üldse on asjaolu, et Louis Philippe'i seadus oli kuni 1848. aasta revolutsioonini ainsaks omataoliseks, kuigi Prantsuse seadusandlik vabrik põimib muidu oma võrku kõik elunähtused!

[134] «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», lk. 50.

maaltööpäev. Miski ei iseloomusta kapitali vaimu paremini kui Inglise vabrikuseadusandluse ajalugu aastail 1833—1864!

1833. aasta seadus kuulutab, et harilik vabriku tööpäev peab algama kell $^1/_2$6 hommikul ja lõppema kell $^1/_2$9 õhtul. Selle 15-tunnilise perioodi piirides lubab seadus kasutada alaealiste (s. o. 13- kuni 18-aastaste isikute) tööd ükskõik mis ajal, kuid tingimusega, et üks ja seesama noor ei töötaks ühel ja selsamal päeval kauem kui 12 tundi, välja arvatud teatavad eriliselt ette nähtud juhud. Akti 6. punkt määrab, «et sellisele piiratud tööajaga isikule peab iga päev antama söögiaegadeks vähemalt $1^1/_2$ tundi». Alla 9 aasta vanuste laste töö kasutamine keelati, välja arvatud hiljem nimetatav erand; 9- kuni 13-aastaste laste töö piirati 8 tunniga päevas. Öötöö, s. o. selle seaduse järgi kella $^1/_2$9-st õhtul kuni kella $^1/_2$6-ni hommikul toimuv töö, oli keelatud kõigile isikuile 9 aasta vanusest 18 aasta vanuseni.

Seaduseandjad olid nii kaugel soovist puutuda kapitali vabadusse täiskasvanute tööjõu väljapumpamisel ehk, nagu nad seda nimetasid, «töö vabadusse», et nad mõtlesid välja erilise süsteemi vabrikuakti nii hirmuäratava tagajärje ärahoidmiseks.

«Vabrikusüsteemil, nagu see on praegu korraldatud», öeldakse komisjoni kesknõukogu esimeses aruandes 25. juunist 1833, «on see suur pahe, et ta teeb vajalikuks laste töö pikendamise täiskasvanute tööpäeva äärmise piirini. Plaan, mille järgi tuleks kasutada kaks laste vahetust, näib olevat selle pahe vastu ainsaks abinõuks, mis ei piira täiskasvanute tööd, missugusest piiramisest tuleneks veel suurem pahe kui see, mida tahetakse ära hoida.» See «plaan» teostatigi releesüsteemi nimetuse all («System of Relays»; Relay tähendab inglise keeles nagu prantsuse keeleski posthobuste vahetamist üksteisele järgnevais jaamades), nii et näiteks üks vahetus lapsi 9 ja 13 aasta vahel rakendatakse ette kella $^1/_2$6-st hommikul kella $^1/_2$2-ni peale lõunat, teine vahetus kella $^1/_2$2-st peale lõunat kella $^1/_2$9-ni õhtul jne.

Tasuks selle eest, et härrad vabrikandid ignoreerisid kõige häbematumal kombel kõiki viimase 22 aasta jooksul lastetöö kohta antud seadusi, kullati nüüdki üle pill, mille nad pidid alla neelama. Parlament otsustas, et pärast 1. märtsi 1834 ei tohi ükski laps alla 11 aasta, pärast 1. märtsi 1835 ükski laps alla 12 aasta ja pärast 1. märtsi 1836 ükski laps alla 13 aasta vanuses töötada vabrikus üle 8 tunni päevas! See «kapitali» suhtes nii armulik «liberalism» vääris seda suuremat tunnustust, et dr. Farre, sir A. Carlisle, sir B. Brodie, sir C. Bell, Mr. Guthrie jne., ühe sõnaga kõige silmapaistvamad Londoni physicians [sisehaiguste arstid] ja surgeons [kirurgid] olid tunnistajatena seletanud alamkoja ees, et «periculum in mora!» [«viivitamine on hädaohtlik!»] Dr. Farre väljendus selles küsimuses veel pisut järsemaltki: «Seadusandlus on ühtmoodi vajalik surma ärahoidmiseks igal kujul, mil saab surma enneaegselt tekitada,

seda moodust aga (vabrikus kasutatavat moodust) tuleb kindlasti pidada üheks julmemaks surmatekitamise viisiks.»[135] Seesama «reformitud» parlament, kes õrnatundelikkusest härrade vabrikantide vastu aheldas alla 13 aasta vanused lapsed veel aastateks 72-tunnilise nädalaga vabrikutöö põrgusse, keelas aga oma emantsipeerimise-aktis, mis andis vabadust samuti tilkhaaval, istanduste peremeestel edaspidi sundida neegerorje töötama üle 45 tunni nädalas!

Kuid kaugeltki mitte rahuldatud kapital alustas nüüd aastatepikkust kärarikast agitatsiooni. See keerles peamiselt nende kategooriate vanuse ümber, kes laste nime all ei tohtinud töötada üle 8 tunni ning allusid teatud koolikohustusele. Kapitalistliku antropoloogia järgi lõppes lapsepõlv 10-ndal või äärmisel juhul 11-ndal eluaastal. Mida lähemale nihkus vabrikuakti täieliku rakendamise tähtaeg, saatuslik 1836. aasta, seda metsikumalt märatsesid vabrikantidest lurjused. Neil tõepoolest õnnestuski valitsust nii araks teha, et see 1835. aastal tegi ettepaneku alandada lapseea piiri 13-lt aastalt 12-le aastale. Samal ajal kasvas ähvardavalt pressure from without [surve väljastpoolt]. Alamkoja julgus ütles üles. Ta loobus viskamast kolmeteistaastasi lapsi kapitali džaggernaut-ratta alla kauemaks kui 8-ks tunniks päevas, ja 1833. aasta akt astus täielikult jõusse. See jäi muutmata 1844. aasta juunini.

Selle aastakümne jooksul, millal see akt reguleeris vabrikutööd algul osaliselt, hiljem aga täielikult, on vabrikuinspektorite ametlikud aruanded täis kurtmisi tema täitmise võimatuse üle. Kuna 1833. aasta seadus jättis härrade kapitalistide hooleks määrata oma äranägemise järgi viieteisttunnilise perioodi piirides, kella $^1/_2$6-st hommikul kella $^1/_2$9-ni õhtul, iga «alaealise» ja iga «lapse» kaheteist- või kaheksatunnilise töö alguse, vaheaegade ja lõpu kellaajad, samuti määrata eri isikuile eri söögiajad, siis leiutasid need härrad peagi uue «releesüsteemi», mille kohaselt töölisi hobuseid ei vahetata kindlates jaamades, vaid rakendatakse igas vahetusjaamas jälle uuesti ette. Me ei peatu siin kauemini selle süsteemi võludel, sest peame hiljem selle juurde tagasi tulema. Kuid esimesel pilgul on selge, et see süsteem ei tühistanud mitte ainult kogu vabrikuakti mõtte, vaid tühistas ka selle sõnalise tähenduse. Kuidas vabrikuinspektorid oleksid saanudki selle keeruka raamatupidamise puhul, mida peeti iga üksiku lapse ja iga alaealise kohta, sundida vabrikante kinni pidama seadusega kindlaksmääratud tööajast ja võimaldama seaduslikke söögiaegu? Endine jõhker jultumus puhkes varsti jälle karistamatult õitsele enamikus vabrikuis.

[135] «Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it» [«Report of the select Committee on the Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories». London, 1831—1832, lk. 602].

Ühel kokkusaamisel siseministriga (1844. a.) tõestasid vabrikuinspektorid, et uue väljamõeldud «releesüsteemi» puhul on võimatu teostada mingit kontrolli[136]. Olukord oli aga vahepeal palju muutunud. Vabrikutöölised olid, eriti 1838. aastast alates, teinud kümne tunni billi oma majanduslikuks loosungiks, nii nagu tšarter oli saanud nende poliitiliseks loosungiks. Isegi osa vabrikante, kes olid korraldanud vabrikutöö 1833. aasta akti kohaselt, külvas parlamendi üle märgukirjadega «võltside vendade» kõlvatu «konkurentsi» kohta, kellele suurem häbematus või õnnelikumad kohalikud tingimused lubasid seaduse rikkumist. Peale selle, kuigi üksikud vabrikandid oleksid heameelega tahtnud anda vaba voli vanale kiskjalikule aplusele, soovitasid vabrikantide klassi ideoloogid ja poliitilised juhid tööliste suhtes teist hoiakut ja teist keelt. Nad olid alustanud kampaaniat viljaseaduste kaotamise poolt ja vajasid võiduks tööliste abi! Sellepärast ei tõotanud nad mitte ainult poole suuremat leivapätsi, vaid ka kümne tunni billi vastuvõtmist vabakaubanduse tuhandeaastases riigis.[137] Järelikult ei tohtinud nad hoopiski võidelda abinõu vastu, mis pidi ainult ellu viima 1833. aasta akti. Lõpuks toorid, kelle pühamat huvi, maarenti, ähvardas hädaoht, kärkisid filantroopilise pahameelega oma vaenlaste «häbiväärse teguviisi» üle[138].

Nii sai teoks 1844. aasta 7. juuni täiendav vabrikuakt. Ta jõustus 10. septembril 1844. Ta võtab kaitse alla uue kategooria töölisi: üle 18 aasta vanused naised. Nad võrdsustati igas suhtes alaealistega: nende tööpäeva piiriks seati 12 tundi, neile keelati öötöö jne. Seadusandlus oli seega esimest korda sunnitud otseselt ning ametlikult kontrollima ka täisealiste tööd. 1844.—1845. aasta vabrikuaruandes öeldakse irooniliselt: «Meile ei ole saanud teatavaks ühtki juhtumit, kus täiskasvanud naised oleksid avaldanud kaebust selle oma õiguste piiramise üle.»[139] Alla 13 aasta vanuste laste töö vähendati $6^1/_2$-le ja teatud tingimustel 7-le tunnile päevas[140].

Väära «releesüsteemi» kuritarvituste kaotamiseks andis seadus muuseas järgmised tähtsad üksikasjalised eeskirjad: «Laste ja alaealiste tööpäeva tuleb lugeda ajast, millal kas või üksainus laps või alaealine hommikul vabrikus tööle hakkab.» Nii et kui *A* alustab tööd näiteks kell 8 hommikul ja *B* kell 10, siis peab *B* tööpäev siiski lõppema üheaegselt *A* tööpäevaga. Tööpäeva algust tuleb

[136] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1849», lk. 6.

[137] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», lk. 98.

[138] Muide, Leonhard Horner tarvitab väljendust «nefarious practices» [alatu teguviis] isegi ametlikult («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1859», lk. 7).

[139] «Reports etc. for 30th Sept. 1844», lk. 15.

[140] Akt lubab kasutada laste tööd 10 tundi järjest, kui nad ei tööta iga päev, vaid ainult ülepäeviti. See klausel jäi üldiselt rakendamata.

määrata mõne avaliku kella, näiteks lähima raudteekella järgi, millega seatakse ühte vabrikukella helistamine. Vabrikant peab vabrikusse üles panema suurelt trükitud teadaande, milles on märgitud tööpäeva algus ja lõpp ning vaheajad. Lapsi, kes hakkavad tööle hommikupoolikul enne kella 12, ei tohi enam tööle panna pärast kella 1 päeval. Pärastlõunane vahetus peab järelikult koosnema teistest lastest kui ennelõunane. Söömiseks ettenähtud $1^1/_2$ tundi tuleb anda kõigile seadusega kaitstud töölistele ühel kellaajal, sellest vähemalt üks tund enne kella 3 päeval. Lapsed ja alaealised, kes töötavad enne kella 1 päeval, ei tohi töötada üle viie tunni, kui nad ei saa vähemalt pooletunnist söögivaheaega. Lapsed, alaealised ega naised ei tohi ühekski söögiajaks jääda vabrikuruumi, kus on käimas mingi tööprotsess jne.

Me nägime, et need pisiasjadesse laskuvad eeskirjad, mis sellise sõjaväelise ühtlusega reguleerivad kellahelina järgi töö aega, töö piire ja vaheaegu, ei olnud sugugi parlamentlike targutuste produkt. Nad arenesid aegamisi olemasolevaist vahekordadest, kaasaegse tootmisviisi loomulike seadustena. Nende formuleerimine, ametlik tunnustamine ja riigi poolt väljakuulutamine oli kauakestnud klassivõitluse tulemus. Üks nende lähemaid tagajärgi oli see, et praktika surus samadesse piiridesse ka täiskasvanud meesvabrikutööliste tööpäeva, sest enamikus tootmisprotsessidest oli vajalik laste, alaealiste ja naiste kaastöö. Üldjoontes kehtis seega kaheteisttunniline tööpäev ajavahemikus 1844.—1847. a. üldiselt ning ühtlaselt kõigis vabrikuseadusandlusele alluvais tööstusharudes.

Ometigi ei lubanud vabrikandid seda «progressi» ilma kompensatsioonita «regressi» näol. Nende nõudel vähendas alamkoda vabrikuis töötavate laste minimaalvanuse 9-lt aastalt 8-le aastale, et kindlustada «vabrikulaste täiendavat pakkumist»[141], millele kapitalil oli õigus jumala ja inimeste seaduste järgi.

Aastad 1846—1847 avavad Inglismaa majandusajaloos uue epohhi. Viljaseaduste tühistamine, puuvilla ja teiste toormaterjalide sisseveotollide kaotamine, vabakaubanduse kuulutamine seadusandluse teetähiseks! Lühidalt, tuhandeaastane riik oli algamas. Teiselt poolt tšartistlik liikumine ja agitatsioon kümnetunnilise tööpäeva kasuks jõudsid samadel aastatel oma kõrgpunkti. Nad leidsid liitlase kättemaksuhimulistes toorides. Hoolimata vabakaubanduse sõnamurdliku armee fanaatilisest vastupanust Brighti ja Cobdeniga eesotsas, võttis parlament vastu kümne tunni billi, mida nii kaua oli taotletud.

Uus vabrikuakt 8. juunist 1847 määras, et 1. juulil 1847 jõustub «noorte» (13—18 aasta vanuste) ja kõigi naistööliste tööpäeva

[141] «Kuna nende tööaja lühendamine põhjustab suure hulga laste töölevõtmise vajadust, siis otsustati, et suurenenud nõudmine tuleks katta 8- kuni 9-aastaste laste täiendavast pakkumisest» («Reports etc. for 30th Sept. 1844», lk. 13).

esialgne lühendamine 11-le tunnile, 1. mail 1848. a. aga nende tööpäeva lõplik piiramine 10 tunniga. Muis asjus oli see akt vaid parandustäiendus 1833. ja 1844. a. seaduste juurde.

Kapital alustas esialgset kampaaniat, et takistada akti täielikku ellurakendamist 1. mail 1848. a. Seejuures pidid töölised, keda kogemused olevat targaks teinud, ise aitama hävitada omaenese taotlust. Moment oli osavasti valitud. «Tuleb meenutada, et vabrikutööliste hulgas valitses 1846.—1847. aasta kohutava kriisi tagajärjel suur viletsus, sest paljud vabrikud töötasid ainult lühikest aega, teised aga seisid täielikult. Suur hulk töölisi oli seetõttu äärmiselt raskes olukorras, paljud olid võlgades. Sellepärast võis üsna kindlasti oletada, et nad eelistaksid pikemat tööaega varemate kahjude tasategemiseks, võib-olla võlgade maksmiseks või mööbli tagasitoomiseks pandimajast, või müüdud asjade asendamiseks, või uute riietusesemete muretsemiseks endale ja oma perekonnale.»[142] Härrad vabrikandid püüdsid suurendada nende asjaolude loomulikku mõju üldise 10%-se palgakärpimise teel. See oli nii-ütelda uue vabakaubandusajastu sisseõnnistamise pidu. Siis järgnes uus palgakärpimine $8^1/_2$% suuruses, niipea kui tööpäeva lühendati 11 tunnile, ja seejärel kahekordne kärpimine, niipea kui tööpäeva lühendati lõplikult 10 tunnile. Niisiis igal pool, kus olud seda vähegi lubasid, kärbiti palku vähemalt 25% võrra.[143] Selles edukalt ettevalmistatud olukorras alustati tööliste hulgas agitatsiooni 1847. aasta akti tühistamise kasuks. Sealjuures ei põlatud ühtki pettuse, ahvatluse ega ähvarduse vahendit, aga kõik oli asjata. Pooltosina petitsiooni kohta, kus töölised olevat kaevanud, et «see akt neid rõhuvat», seletasid petitsiooni esitajad suulisel ülekuulamisel ise, et nende allkirjad võeti neilt surve abil. «Neid rõhutakse küll, aga kellegi teise, mitte vabrikuakti poolt.»[144] Kui aga vabrikantidel ei läinud korda töölisi oma tahtmise järgi rääkima panna, karjusid nad ise seda valjemini tööliste nimel ajakirjanduses ja parlamendis. Nad laimasid vabrikuinspektoreid, kujutades neid mingite Konvendi komissaridena, kes halastamatult ohverdavad õnnetuid töölisi oma maailmaparanduslikule jampsile. Seegi manööver läks luhta. Vabrikuinspektor Leonhard Horner korraldas isiklikult ja oma abiinspektorite kaudu Lancashire'i vabri-

[142] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», lk. 16.

[143] «Ma leidsin, et inimestel, kes varem said nädalas 10 šillingit, arvati 1 šilling maha üldise 10%-se palgakärpimise alusel, ja peale selle 1 šilling 6 penssi tööaja lühendamise arvel, kokku 2 šillingit 6 penssi, ja kõigest sellest hoolimata oli enamus kümne tunni billi poolt» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», lk. 16).

[144] «Petitsioonile alla kirjutades ütlesin ühtlasi, et teen sellega midagi halba. — Miks te siis alla kirjutasite? — Sest keeldumise korral oleks mind tänavale visatud. — Petitsioonile allakirjutaja tundis end tõesti olevat «rõhutud», kuid kogunisti mitte vabrikuseaduse poolt» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», lk. 102).

kuis arvukaid tunnistajate ülekuulamisi. Umbes 70% ülekuulatud töölisi pooldas 10-tunnilist tööpäeva, palju väiksem protsent pooldas 11-tunnilist ja hoopis tähtsusetu vähemus endist 12-tunnilist tööpäeva.[145]

Teiseks «heatahtlikuks» manöövriks oli panna täiskasvanud meestöölisi töötama 12 kuni 15 tundi ja kuulutada see fakt siis proletaarsete südamesoovide parimaks väljenduseks. Aga «halastamatu» vabrikuinspektor Leonhard Horner oli jälle kohal. Enamik «ületunnitegijaid» seletas, et «nad kindlasti eelistaksid töötada 10 tundi väiksema palga eest, aga neil ei ole valida; nii paljud neist on tööta, nii paljud ketrajad on sunnitud töötama lihtsalt piecers [abitöölistena], et kui nad keelduksid pikemast tööpäevast, siis võtaksid teised nende kohad otsekohe üle, nii et küsimus on neile järgmine: kas töötada kauem või sattuda tänavale»[146].

Kapitali esialgne kampaania luhtus ning kümne tunni seadus jõustus 1. mail 1848. a. Kuid tšartistliku partei fiasko, ta juhtide vangistamine ja ta organisatsiooni purustamine oli vahepeal jõudnud kõigutada inglise töölisklassi enesekindlust. Pariisi juuniülestõus ja selle verine mahasurumine koondas varsti peale seda nii Euroopa mandril kui ka Inglismaal kõik valitsevate klasside fraktsioonid: maaomanikud ja kapitalistid, börsihundid ja poodnikud, protektsionistid ja vabakaubanduslased, valitsuse ja opositsiooni, papid ja vabamõtlejad, noored hoorad ja vanad nunnad ühise loosungi alla omandi, religiooni, perekonna ja ühiskonna päästmiseks! Töölisklass pandi vande alla, teda jälitati kõikjal, ta allutati «loi des suspects'ile» [seadusele, mis oli suunatud kahtlaste isikute vastu]. Härradel vabrikantidel ei tarvitsenud järelikult tunda piinlikkust. Nad alustasid avalikku mässu mitte ainult kümne tunni seaduse, vaid kogu seadusandluse vastu, mis 1833. aastast alates oli katsunud mõnevõrra ohjeldada tööjõu «vaba» väljapumpamist. See oli miniatuurne Proslavery Rebellion [mäss orjuse kaitseks], mis kestis üle kahe aasta ja mida teostati küünilise hoolimatuse ja terroristliku energiaga, kusjuures see oli seda hõlpsam, et mässav kapitalist ei riskinud millegagi, peale oma tööliste naha.

Alljärgneva mõistmiseks tuleb meenutada, et 1833., 1844. ja 1847. aasta vabrikuaktid, kuivõrd nad üksteist ei paranda, on kõik kolm jäänud seaduslikku jõusse, et ükski neist ei piiranud üle

[145] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», lk. 17. Härra Horneri ringkonnas kuulati sel viisil üle 10 270 täiskasvanud meestöölist 181 vabrikus. Nende seletused leiduvad vabrikuinspektsiooni aruande lisas 1848. aasta oktoobrikuuga lõppeva poolaasta eest. Need tunnistajate seletused pakuvad väärtuslikku materjali mõnes teiseski suhtes.

[146] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848». Vaata Leonhard Horneri enese kogutud seletused nr. 69, 70, 71, 72, 92, 93 ja abiinspektor A. poolt kogutud seletused nr. 51, 52, 58, 59, 62, 70, mis leiduvad «lisas». Isegi üks vabrikant rääkis otsekohest juttu. Vaata sealsamas nr. 14, mis järgneb nr. 265-le [lk. 37].

18 aasta vanuste meestööliste tööpäeva ja et viieteisttunniline periood kella $^1/_2$6-st hommikul kella $^1/_2$9-ni õhtul oli 1833. aastast alates seaduslikuks «päevaks», mille piirides alaealised ja naised pidid seadusega ettekirjutatud tingimustel tegema algul kaheteisttunnilist, hiljem aga kümnetunnilist tööd.

Vabrikandid alustasid paiguti sellest, et nad vallandasid ühe osa, mõnikord poole nende juures töötavaist alaealistest ja naistöölistest ning selle asemel seadsid uuesti sisse täiskasvanud meeste öötöö, mis oli juba peaaegu unustatud. Kümne tunni seadus, hüüdsid nad, ei jätvat neile teist võimalust![147]

Teine samm puudutas seaduslikke söögivaheaegu. Kuulakem vabrikuinspektoreid. «Sestsaadik kui töötunnid on piiratud kümne tunniga, on vabrikandid hakanud kinnitama, — kuigi nad tegelikult ei ole veel teinud oma arvamisest äärmisi järeldusi, — et, kui töö kestab näiteks kella 9-st hommikul kella 7-ni õhtul, siis nad täidavad seaduslikke eeskirju, andes söögiaegadeks ühe tunni enne kella 9 hommikul ja pool tundi pärast kella 7 õhtul, seega kokku $1^1/_2$ tundi. Mõnel juhul nad lubavad nüüd lõunasöögiks pool tundi või terve tunni, samal ajal aga rõhutavad, et nad ei ole sugugi kohustatud andma kümnetunnilise tööpäeva kestel ühtki osa neist $1^1/_2$ tunnist.»[148] Niisiis kinnitasid härrad vabrikandid, et 1844. aasta seaduse pedantselt täpsed eeskirjad söögiaegade kohta andvat töölistele ainult loa süüa ja juua enne vabrikusse tulekut ja pärast sealt lahkumist, järelikult oma kodus! Ja miks töölised ei peakski sööma lõunat hommikul enne kella üheksat? Kroonijuristid aga otsustasid, et ettekirjutatud söögiaegu «tuleb anda tegeliku tööpäeva vaheaegadel, ja et on seadusevastane, kui sunnitakse töötama ilma vaheaegadeta 10 tundi järgemööda, kella 9-st hommikul kella 7-ni õhtul»[149].

Pärast neid mõnusaid demonstratsioone astus kapital oma mässu sissejuhatuseks ühe sammu, mis vastas 1844. aasta seaduse kirjatähele ja oli seega legaalne.

1844. aasta seadus keelas igatahes 8—13 aasta vanuste laste, kes töötasid enne kella 12 päeval, uuesti töölerakendamist pärast kella 1 päeval. Aga ta ei reguleerinud millegagi $6^1/_2$-tunnilist tööpäeva neil lastel, kelle tööaeg algas kell 12 päeval või hiljem! Niisiis, kui kaheksa-aastaste laste töö algas kell 12 päeval, siis võidi neid kasutada kella 12-st kella 1-ni, ühe tunni, kella 2-st kella 4-ni, 2 tundi, ja kella 5-st kella $^1/_2$9-ni õhtul, $3^1/_2$ tundi; kogusummas seaduslikud $6^1/_2$ tundi! Või veel paremini. Et kohandada laste tööd täiskasvanud meestööliste tööle, kes töötasid $^1/_2$9-ni õhtul, tarvitses vabrikantidel ainult jätta lapsed tööta kella 2-ni päeval, ja siis või-

[147] «Reports etc. for 31st October 1848», lk. 133, 134.
[148] «Reports etc. for 30th April 1848», lk. 47.
[149] «Reports etc. for 31st October 1848», lk. 130.

sid nad pidada lapsi vabrikus vahetpidamata kella $^1/_2$9-ni õhtul! «Praegu tunnistataksegi selge sõnaga, et viimasel ajal, vabrikantide ahnuse tõttu, kes tahavad pidada oma masinaid käigus kauem kui 10 tundi, on Inglismaal salamahti kujunenud komme sundida mõlemast soost kaheksa- kuni kolmeteistaastasi lapsi töötama ainult täiskasvanud meeste seltsis kella $^1/_2$9-ni õhtul, pärast kõigi alaealiste ja naiste lahkumist vabrikust.»[150] Töölised ja vabrikuinspektorid protestisid tervishoidlikel ja kõlbelistel kaalutlustel. Kapital aga vastas:

«Mu pea peale mu teod langegu.
Ma nõuan õigust, nõuan veksli tasumist.»

Tõepoolest, 26. juulil 1850 alamkojale esitatud statistiliste andmete järgi allus sellele «praktikale» 1850. aasta 15. juulil, kõigist protestidest hoolimata, 3742 last 257 vabrikus [151]. Kuid sellestki oli vähe! Kapitali ilvesesilm avastas, et 1844. aasta akt keelab küll viietunnilist ennelõunast tööd ilma puhkusvaheajata, mis kestaks vähemalt 30 minutit, kuid ei määra midagi sellesarnast pärastlõunase töö kohta. Sellepärast ta nõudis ja saavutaski seda mõnu, et võis sundida kaheksa-aastasi töölislapsi kella 2-st päeval kella $^1/_2$9-ni õhtul mitte ainult vahetpidamata rasket tööd tegema, vaid ka nälgima!

«Jah, tema rind.
Nii vekslis seisab.»[152]

See šeiloklik klammerdumine 1844. aasta seaduse kirjatähte, kuivõrd see seadus reguleerib laste tööd, pidi ometigi ainult ette valmistama avalikku mässu sellesama seaduse vastu, kuivõrd see reguleerib «alaealiste ja naiste» tööd. Tuleb meenutada, et «väära releesüsteemi» kaotamine moodustab selle seaduse peaotstarbe ja peasisu. Vabrikandid alustasid oma mässu lihtsa seletusega, et 1844. aasta akti punktid, mis keelavad alaealiste ja naiste töö vaba kasutamist viieteisttunnilise tööpäeva vabalt valitud lühikes-

---

[150] «Reports etc. for 31st October 1848», lk. 142.

[151] «Reports etc. for 31st October 1850», lk. 5, 6.

[152] Kapitali loomus on ikka ühesugune, nii arenemata kui ka arenenud vormides. Seaduste kogus, mis orjapidajate mõjul sunniti peale Uus-Mehhiko territooriumile vähe aega enne Ameerika kodusõja algust, öeldakse järgmist: «Tööline, kuivõrd kapitalist ostis tema tööjõu, on tema (kapitalisti) raha» («The labourer is his (the capitalist's) money»). Sama seisukoht oli ka Rooma patriitsidel tavaline. Raha, mis nad laenasid plebeist võlgnikule, muutus elatusvahendite kaudu võlgniku lihaks ja vereks. See «liha ja veri» oli seega «nende raha». Sellest tuligi šeiloklik kümne tahvli seadus! Linguet' hüpotees, et patriitsidest võlausaldajad olevat aeg-ajalt korraldanud teispool Tiberit pidusööke, kus söödi keedetud võlgnike liha, jäägu niisama lahtiseks kui Daumeri hüpotees kristlikust armulauast.

tes ajavahemikkudes, olevat «olnud võrdlemisi kahjutud (comparatively harmless), niikaua kui tööaeg oli piiratud 12 tunniga. Kümne tunni seaduse puhul olevat nad talumatuks ebaõigluseks» (hardship).[153] Sellepärast teatasid vabrikandid inspektoritele kõige külmavereliselt, et nad kavatsevad seaduse tähest mööda hiilida ja vana süsteemi omal jõul jalule seada[154]. See sündivat halbadest nõuannetest eksitatud tööliste eneste huvides, «et saaks maksta neile suuremat palka». «See olevat ainuvõimalik plaan Suurbritannia tööstusliku ülevõimu säilitamiseks kümne tunni seaduse tingimustes.»[155] «Seaduserikkumiste avastamine võib ju vahetuste süsteemi puhul olla raskevõitu, aga mis sellest? (what of that?) Kas siis peab käsitlema teisejärgulise asjana selle maa suuri tööstuslikke huve, et aga päästa vabrikuinspektorid ja abiinspektorid pisut suuremast vaevast (some little trouble)?»[156]

Kõik need riukad muidugi ei aidanud midagi. Vabrikuinspektorid pöördusid kohtu poole. Kuid varsti sadas säärane pilv vabrikantide petitsioone siseminister sir George Grey kaela, et oma ringkirjas 5. augustist 1848 ta tegi inspektoritele korralduse «üldiselt mitte jälitada akti kirjatähe rikkumist, kui ei ole tõestatud, et releesüsteemi on kuritarvitatud selleks, et sundida alaealisi ja naisi töötama kauem kui 10 tundi». Selle peale lubas vabrikuinspektor J. Stuart kasutada niinimetatud vahetuste süsteemi viieteisttunnilise vabrikupäeva perioodi jooksul kogu Šotimaal, kus see peagi endiselt õitsele lõi. Inglise vabrikuinspektorid seevastu seletasid, et ministril ei ole diktaatorlikku võimu seaduste seismapanemiseks, ja jätkasid proslavery rebels [orjuse kaitseks mässajate] kohtulikku jälitamist.

Aga mis kasu oli kohtusse kutsumisest, kui kohtud, county magistrates[157], tegid õigeksmõistvaid otsuseid? Neis kohtutes istusid härrad vabrikandid, et mõista kohut iseenese üle. Üks näide. Keegi Eskrigge, puuvillaketramise firmast „Kershaw, Leese ja Ko", esitas oma piirkonna vabrikuinspektorile oma vabriku jaoks määratud releesüsteemi skeemi. Saanud eitava vastuse, jäi ta esialgu passiivseks. Mõned kuud hiljem seisis Stockporti rahukohtu ees keegi Robinsoni nimeline isik, samuti puuvillaketraja-vabrikant ja kui mitte Reede, siis igal juhul Eskrigge'i sugulane, süüdistatuna selles, et ta oli kasutusele võtnud tollesama Eskrigge'i poolt

[153] «Reports etc. for 30th April 1848», lk. 28.

[154] Seda ütleb teiste hulgas ka filantroop Ashworth ühes kveekerlikult vastikus kirjas Leonhard Hornerile («Reports etc. April 1849», lk. 4).

[155] «Reports etc. for 31st October 1848», lk. 138.

[156] «Reports etc. for 31st October 1848», lk. 140.

[157] Need «county magistrates», «great unpaid» [«suured tasuta-töötajad»], nagu neid nimetab W. Cobbett, on midagi palgata rahukohtunike taolist, kes valitakse krahvkondade lugupeetud isikute hulgast. Tegelikult kujutavad nad endast valitsevate klasside patrimoniaalkohtuid.

väljahautud vahetuste süsteemi. Koos istus 4 kohtunikku, nende hulgas kolm puuvillaketrajat-vabrikanti, eesotsas seesama vältimatu Eskrigge. Eskrigge mõistis Robinsoni õigeks ja seletas nüüd, et mis kõlbab Robinsonile, see kõlbab ka Eskrigge'ile. Toetudes omaenese seadusjõulisele otsusele, seadis ta selle süsteemi otsekohe ka oma vabrikus sisse.[158] Igatahes oli nende kohtute koosseis iseenesestki avalik seaduserikkumine[159]. «Seda laadi kohtujandid», hüüab inspektor Howell, «kisendavad vastuabinõu järele... embkumb: kas kohandage seadus neile kohtuotsustele või jätke otsused vähem eksiva tribunali teha, kes kohandaks oma otsused seadusele... kõigil säärastel juhtudel. Kuidas küll igatsetakse palgalist kohtunikku!»[160]

Kroonijuristid tunnistasid mõttetuks selle viisi, kuidas vabrikandid tõlgitsesid 1848. aasta akti, kuid ühiskonnapäästjad ei lasknud end eksitada. «Katsunud saavutada seaduse sunniviisilist rakendamist kümne kohtuasja alustamise teel seitsmes erinevas kohturingkonnas», teatab Leonhard Horner, «ja saanud ainult ühel juhul kohtunike toetust, ... pean tarbetuks jätkata kohtuasju seadusest möödahiilimise pärast. See akti osa, mis koostati töötundide ühtluse loomiseks, ... ei eksisteeri enam Lancashire'is. Ka ei ole minul ega mu abidel üldse mingisuguseid vahendeid, et veenduda, kas vabrikud, kus valitseb niinimetatud releesüsteem, ei kasuta alaealiste ja naiste tööd kauem kui 10 tundi... 1849. aasta aprilli lõpul töötas minu piirkonnas selle meetodiga juba 114 vabrikut, ja nende arv kasvab viimasel ajal ülikiiresti. Üldiselt töötavad nad nüüd $13^1/_2$ tundi, kella 6-st hommikul kella $^1/_2$8-ni õhtul; mõnel juhul aga 15 tundi, kella $^1/_2$6-st hommikul kella $^1/_2$9-ni õhtul.»[161] Juba 1848. aasta detsembris oli Leonhard Horneril nimestik 65 vabrikandi ja 29 vabrikuülevaataja kohta, kes kinnitasid üksmeelselt, et ükski järelevalvesüsteem ei suuda selle releesüsteemi puhul takistada liigtöö kõige laialdasemat levikut.[162] Kord lükatakse (shifted) ühed ja needsamad lapsed ja alaealised ketramistöötoast kudumistöötuppa jne., kord lükatakse nad 15-tunnilises ajavahemikus ühest vabrikust teise.[163] Kuidas kontrollida süsteemi, «mis kuritarvitab sõna vahetus, et segada töökäsi nagu kaarte,

---

158 «Reports etc. for 30th April 1849», lk. 21, 22. Vrd. samataolisi näiteid sealsamas, lk. 4, 5.

159 William IV-nda seadus 1 ja 2, § 24, lk. 10, mida tuntakse sir John Hobhouse'i vabrikuaktina, keelab puuvillaketramise- või kudumisevabriku omanikul, samuti tema isal, pojal või vennal täita rahukohtuniku ülesandeid vabrikuaktisse puutuvais küsimustes. [«Reports etc. for 30th April 1849», lk. 22, märkus.]

160 «Reports etc. for 30th April 1849» [lk. 22].

161 «Reports etc. for 30th April 1849», lk. 5.

162 «Reports etc. for 31st October 1849», lk. 6.

163 «Reports etc. for 30th April 1849», lk. 21.

lõpmatus mitmekesisuses, ja iga päev nihutada mitmesuguste isikute töö- ja puhketunde, nii et üks ja seesama rühm töölisi ei tööta kunagi täies koosseisus samas kohas ega endisel kellaajal!»[164]

Aga isegi täiesti kõrvale jättes tegeliku liigtöö, oli see niinimetatud releesüsteem sääraseks kapitalifantaasia väärsünnituseks, et isegi Fourier ei olnud seda kunagi ületanud oma humoristlikes visandites «courtes séances» [lühikeste tööseansside] üle, ainult selle vahega, et tööinnustus muudeti kapitali sunduseks. Vaadatagu neid vabrikantide skeeme, mida lojaalne ajakirjandus kiitis kui näiteid sellest, «mida võib korda saata hoole ja meetodi mõistliku määraga» («what a reasonable degree of care and method can accomplish»). Töölispersonaal jaotati mõnikord 12 kuni 15 kategooriaks, millede koostusosad omakorda pidevalt vahetusid. Vabrikupäeva viieteisttunnilise perioodi kestel tõmbas kapital töölist kord 30-ks minutiks, kord üheks tunniks ligi, ja tõukas teda siis jälle eemale, et teda jälle vabrikusse tõmmata ja jälle eemale tõugata, ajades teda sinna-tänna katkendlike ajakildude viisi, laskmata teda lahti, kuni kümne tunni töö oli tehtud. Ühed ja needsamad isikud pidid nagu näitelaval järgemööda esinema mitme akti mitmes pildis. Aga, nagu näitleja kuulub lavale kogu etenduse vältel, nii kuulusid töölised nüüd vabrikule 15 tundi, kaasa arvamata vabrikusse mineku ja sealt tuleku aega. Puhketunnid muutusid seega pealesunnitud jõudetundideks, mis ajasid noori meestöölisi kõrtsi ja noori naistöölisi lõbumajja. Iga uue riukaga, mida kapitalist iga päev välja mõtles, et pidada oma masinaid käigus 12—15 tundi, töölispersonaali suurendamata, sunniti tööline kugistama toitu kord ühes, kord teises ajajupis. Kümnetunnilise tööpäeva kasuks peetud agitatsiooni ajal karjusid vabrikandid, et töölisrämps esitavat petitsioone, lootes saada kümne tunni töö eest kaheteistkümne tunni palga. Nad olid nüüd pööranud medali teise poole. Nad maksid kümne tunni palga tööjõudude kaheteist- ja viieteisttunnilise käsutamise eest![165] Siia oligi koer maetud, selles seisiski kümne tunni seaduse vabrikantide-väljaanne! Need olid needsamad heategevad, inimarmastusest nõretavad friitreiderid, kes viljaseaduste vastase agitatsiooni ajal tervelt 10 aastat arvestasid töölistele kopika pealt välja, et vilja vaba sisseveo korral jätkuks kümnetunnilisest tööpäevast täielikult selleks, et Inglise

[164] «Reports etc. for 31st October 1848», lk. 95.

[165] Vaata «Reports etc. for 30th April 1849», lk. 6, ja ulatuslikku seletust shifting system'i [ümberpaigutuste süsteemi] kohta, mida vabrikuinspektorid Howell ja Saunders annavad aruandes «Reports etc. for 31st October 1848». Vaata ka Ashtoni ja selle ümbruskonna vaimulike petitsiooni shift system'i [ümberpaigutuste süsteemi] vastu, esitatud kuningannale 1849. aasta kevadel.

tööstuse käsutuses olevate vahenditega rikastada kapitaliste.[166]

Kaheaastane kapitali mäss krooniti lõpuks kohtuotsusega, mille tegi üks neljast kõrgeimast Inglismaa kohtuasutusest, Court of Exchequer, kes ühes temale esitatud asjas otsustas 8. veebruaril 1850, et vabrikandid küll olevat toiminud 1844. aasta akti mõtte vastaselt, aga et see akt ise sisaldavat teatud sõnu, mis tegevat ta mõttetuks. «Selle otsusega tühistati kümne tunni seadus.»[167] Hulk vabrikante, kes seni olid veel kartnud rakendada releesüsteemi alaealiste ja naistööliste suhtes, haarasid sellest nüüd kahe käega kinni.[168]

Kuid sellele kapitali näiliselt lõplikule võidule järgnes otsekohe pööre. Töölised olid seni osutanud passiivset, kuigi visa ning iga päev uuenevat vastupanu. Nüüd hakkasid nad valju häälega protestima ähvardavail miitinguil Lancashire'is ja Yorkshire'is. Seega on näiline kümne tunni seadus ainult pettus, parlamentlik tüssamine, seda seadust pole kunagi olnud! Vabrikuinspektorid hoiatasid valitsust tungivalt, et klassiantagonismi pinge on uskumatult kõrgele kruvitud. Nurises isegi osa tööstureid: «Üksteisele vasturääkivate kohtuotsuste tõttu valitseb täiesti ebaloomulik, anarhiline olukord. Yorkshire'is on üks seadus, Lancashire'is teine, ühes Lancashire'i kihelkonnas kolmas ja selle otseses naabruses neljas. Suurtes linnades on vabrikantidel võimalik seadusest mööda hiilida, aga maa-asulais nad ei leia vajalikku personaali releesüsteemi jaoks, veel vähem tööliste ümberpaigutamiseks ühest vabrikust teise jne.» Aga võrdsus tööjõu ekspluateerimisel on kapitalile esimeseks inimõiguseks.

Selles olukorras jõuti vabrikantide ja tööliste vahelise kompromissini, mis sai parlamentliku kinnituse uues täiendavas vabrikuaktis 5. augustist 1850. «Alaealiste ja naiste» tööpäev pikendati viiel esimesel nädalapäeval 10-lt tunnilt $10^1/_2$-le tunnile, laupäeval piirati ta $7^1/_2$ tunniga. Töö peab toimuma ajavahemikus kella 6-st hommikul kella 6-ni õhtul.[169] $1^1/_2$-tunniliste söögivaheaegadega, mis tuleb anda kõigile üheaegselt ning 1844. aasta eeskirjade kohaselt

---

[166] Vrd. näiteks *R. H. Greg:* «The Factory Question and the Ten Hours Bill», [London] 1837.

[167] *F. Engels:* «Die englische Zehnstundenbill» (minu poolt välja antud ajakirjas «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue». Aprilheft 1850, lk. 13). [*Ф. Энгельс:* «Английский билль о десятичасовом рабочем дне». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, стр. 108.] Seesama «kõrge» kohus avastas Ameerika kodusõja ajal sõnakonksu, mis muutis piraadilaevade relvastamise keeluseaduse selle otseseks vastandiks.

[168] «Reports etc. for 30th April 1850».

[169] Talvel võib selle asemele astuda ajavahemik kella 7-st hommikul kella 7-ni õhtul.

jne. Sellega tehti releesüsteemile jäädavalt lõpp.[170] Lastetöö kohta jäi jõusse 1844. aasta seadus.

Üks vabrikantide kategooria kindlustas endale seekord nagu varemgi erilised isandaõigused proletaarlaste laste üle. Need olid siidivabrikandid. 1833. aastal karjusid nad ähvardades, et «kui neilt röövitakse vabadus sundida igas vanuses lapsi töötama 10 tundi päevas, siis jäävad nende vabrikud seisma» (if the liberty of working children of any age for 10 hours a day were taken away, it would stop their works). Neil olevat võimatu osta küllaldasel hulgal lapsi üle 13 aasta vanuses. Nad pressisidki välja soovitud eesõiguse. Ettekääne osutus pärastisel uurimisel lausa valeks[171], kuid see ei takistanud vabrikante ketramast ühe aasta-kümne vältel 10 tundi päevas siidilõnga väikeste laste verest, keda tuli toolide otsa seisma panna, et nad saaksid oma tööd teha[172]. 1844. aasta akt «röövis» neilt küll «vabaduse» panna tööle alla 11 aasta vanuseid lapsi kauem kui $6^1/_2$ tundi päevas, aga see-eest kindlustas ta neile eesõiguse panna tööle 10 tundi päevas 11- kuni 13-aastasi lapsi ja tühistas koolikohustuse, mis kehtis teiste vabrikulaste suhtes. Ettekääne oli seekord järgmine: «Riide peenus vajab sõrmede õrnust, mida saab kindlustada ainult varase astumisega vabrikusse.»[173] Lapsi tapeti õrnade sõrmede pärast, just nagu Lõuna-Venemaal tapetakse veiseid naha ja rasva pärast. Lõpuks 1850. aastal piirati 1844. aastal antud eesõigus siidikorrutamise ja siidipoolimise osakondadega; siin aga, kahjutasuna kapitalile ta «vabaduse» röövimise eest, pikendati 11- kuni 13-aastaste laste tööaeg 10-lt tunnilt $10^1/_2$-le tunnile. Ettekääne: «Siidivabrikutes on töö kergem kui teistes vabrikutes ega ole tervisele üheski suhtes nii kahjulik.»[174] Ametlik arstlik uurimine tõestas hiljem, et vastupidi, «keskmine surevus on siiditööstuse piirkondades erakordselt kõrge ja naissoost rahvastiku hulgas isegi kõrgem kui Lancashire'i puuvilla-tööstuse piirkondades»[175]. Hoolimata vabrikuinspektorite pro-

---

[170] «Praegune seadus (1850. aasta oma) oli kompromiss, mille alusel töölised loobusid kümne tunni seaduse hüvedest selle paremuse kasuks, mida pakkus töö üheaegne algus ja lõpp neile, kelle töö on piiratud» («Reports etc. for 30th April 1852», lk. 14).

[171] «Reports etc. for 30th September 1844», lk. 13.

[172] Sealsamas.

[173] «Reports etc. for 31st October 1846», lk. 20.

[174] «Reports etc. for 31st October 1861», lk. 26.

[175] «Reports etc. for 31st October 1861», lk. 27. Vabrikuseadusele allutatud töölisrahvastiku füüsiline seisukord on üldiselt palju paremaks muutunud. Kõik arstide seletused on ses suhtes üksmeelsed ja minu endagi isiklikud, mitmesugustel perioodidel tehtud tähelepanekud on mind selles veennud. Sellest hoolimata, ja kõrvale jättes määratu suure lastesurevuse esimestel eluaastatel, näitavad dr. Greenhow ametlikud aruanded ebasoodsat tervislikku seisundit vabrikupiirkondades, võrreldes «põllumajanduse piirkondadega, kus on normaal-

testidest, mis korduvad igal poolaastal, kestab see jõledus tänapäevani[176].

1850. a. seadus muutis — ainult «alaealiste ja naiste suhtes» — viieteisttunnilise perioodi kella $^1/_2$6-st hommikul kella $^1/_2$9-ni õhtul kaheteisttunniliseks perioodiks kella 6-st hommikul kella 6-ni õhtul. Niisiis mitte laste suhtes, keda võis ikka veel ekspluateerida pool tundi enne selle perioodi algust ja $2^1/_2$ tundi pärast ta lõppu, kuigi laste töö kogukestus ei tohtinud ületada $6^1/_2$ tundi. Seaduse arutamisel esitasid vabrikuinspektorid parlamendile statistilisi andmeid alatute kuritarvituste kohta, milleni see anomaalia viib. Kuid asjata. Selle taga peitus kavatsus kruvida täiskasvanud tööliste tööpäev laste abiga õitsenguaastail jälle 15 tunnile. Järgmise kolme aasta kogemused näitasid, et säärased katsed peavad nurjuma täiskasvanud meestööliste vastupanu tõttu.[177] Seepärast täiendati 1850. aasta akti lõpuks 1853. aastal, keelates «kasutada lapsi hommikul enne ja õhtul pärast alaealisi ja naisi». Siitpeale reguleeris 1850. aasta vabrikuakt väheste eranditega kõigi tööliste tööpäeva temale alluvais tööstusharudes.[178] Esimese

sed tervislikud tingimused». Selle tõenduseks on muuseas järgmine tabel tema 1861. aasta aruandest:

Tööstuses töötavate täiskasvanud meeste protsent	Surevus kopsuhaigustesse 100 000 mehe kohta	Piirkonna nimi	Surevus kopsuhaigustesse 100 000 naise kohta	Tööstuses töötavate täiskasvanud naiste protsent	Naiste töö liik
14,9	598	Wigan	644	18,0	Puuvill
42,6	708	Blackburn	734	34,9	„
37,3	547	Halifax	564	20,4	Vill
41,9	611	Bradford	603	30,0	„
31,0	691	Macclesfield	804	26,0	Siid
14,9	588	Leek	705	17,2	„
36,6	721	Stoke-upon-Trent	665	19,3	Savitooted
30,4	726	Wolstanton	727	13,9	„
—	305	Kaheksa tervislikku põllumajanduspiirkonda	340	—	—

[176] On teada, kui vastumeelselt inglise «friitreiderid» loobusid siidimanufaktuuri kaitsetollidest. Kaitset Prantsuse sisseveo vastu asendab nüüd inglise vabrikulaste kaitsetus.

[177] «Reports etc. for 30th April 1853», lk. 31.

[178] Inglise puuvillatööstuse kõrgseisu aastail 1859 ja 1860 püüdsid mõned vabrikandid, kasutades söödana ületundide eest makstavaid kõrgeid palku, saavutada täiskasvanud meestööliste-ketrajate jne. nõusolekut tööpäeva

vabrikuakti väljakuulutamisest oli nüüd möödunud juba pool sajandit.[179]

Seadusandlus tungis oma esialgsest sfäärist kaugemale alles 1845. aasta «Printworks' Act'is» (Puuvillase riide trükkimise vabrikute seaduses). Vastumeelsus, millega kapital lubas seda uut «ekstravagantsust», paistab selle akti igast reast! See akt piirab naiste ja 8- kuni 13-aastaste laste tööpäeva 16 tunniga, — hommiku kella 6 ja õhtu kella 10 vahel, ilma mingi seadusliku söögivaheajata. Ta lubab kurnata tööga üle 13 aasta vanuseid meessoost töölisi vabrikantide äranägemise järgi öö ja päev läbi[180]. See on parlamentlik nurisünnitus[181].

Ometigi oli printsiip saavutanud võidu, tulles võitjaks suurtes tööstusharudes, mis on kaasaegse tootmisviisi spetsiifiline sünnitus. Nende tööstusharude suurepärane arenemine aastail 1853—1860, käsikäes vabrikutööliste füüsilise ja moraalse taassünniga, paistis pimedalegi silma. Vabrikandid ise, kellelt poolesaja-aastases kodusõjas võideldi samm-sammult kätte tööpäeva seaduslik piiramine ja reguleerimine, osutasid hoobeldes kontrastile nende ekspluateerimisaladega, mis olid veel «vabad»[182]. «Poliitilise ökonoomia» variserid kuulutasid nüüd ideed seaduslikult korraldatud tööpäeva vajalikkusest oma «teaduse» uueks iseloomulikuks saavutuseks.[183] On kerge mõista, et pärast seda, kui vabrikumagnaadid olid paratamatusele alistunud ja sellega leppinud, nõrgenes järk-järgult

---

pikendamiseks. Käsimüülil ja selfaktoril töötavad ketrajad tegid sellele eksperimendile lõpu, esitades oma peremeestele märgukirja, kus muuhulgas öeldakse: «Otsekoheselt rääkides, meie elu on meile koormaks, ja nii kaua kui meid aheldatakse vabriku külge iga nädal peaaegu 2 päeva (20 tundi) kauem kui teisi töölisi, tunneme end sellel maal heloötidena ja heidame iseendile ette, et jäädvustame süsteemi, mis kahjustab füüsiliselt ja moraalselt meid endid ja meie järeltulijaid... Seepärast teeme teile käesolevaga lugupidavalt teatavaks, et uusaasta päevast alates me ei hakka enam töötama ühtki minutit kauem kui 60 tundi nädalas, kella 6-st kella 6-ni, maha arvatud $1^1/_2$ tundi seaduslikke vaheaegu» («Reports etc. for 30th April 1860», lk. 30).

[179] Võimaluste kohta, mis selle seaduse sõnastus annab ta rikkumiseks, vt. parlamendi aruannet: «Factories Regulation Acts» (6. augustist 1859) ja selles aruandes leiduvaid *Leonhard Horneri:* «Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent Illegal Working, now become very prevalent.»

[180] «Lapsi 8 aasta vanuses ja üle selle on minu ringkonnas viimasel poolaastal (1857) tõepoolest kella 6-st hommikul kella 9-ni õhtul tööga vaevatud» («Reports etc. for 31st October 1857», lk. 39).

[181] «Võetakse õigeks, et Printworks' Act [Puuvillase riide trükkimise vabrikute seadus] on ebaõnnestunud nii oma kasvatus- kui ka kaitseabinõude suhtes» («Reports etc. for 31st October 1862», lk. 52).

[182] Nii näiteks E. Potter oma kirjas «Timesile» 24. märtsist 1863. «Times» tuletab talle meelde vabrikantide mässu kümne tunni seaduse vastu.

[183] Teiste hulgas näiteks härra W. Newmarch, Tooke'i teose «History of Prices» kaastööline ja väljaandja. Kas arg järeleandmine avalikule arvamisele on teaduslik edu?

kapitali vastupanujõud, kuna töölisklassi rünnakujõud samal ajal kasvas sedamööda, kuidas kasvas ta liitlaste arv asjast otseselt mitte huvitatud ühiskonnakihtides. Sellest tulebki võrdlemisi kiire edu 1860. aastast alates.

Värvimis- ja pleegitustöökojad[184] allutati 1850. aasta vabrikuaktile 1860. aastal, pitsivabrikud ja sukakudumistöökojad 1861. aastal. «Lastetöö komisjoni» esimese aruande tagajärjel (1863) said sama saatuse osaliseks kõik savitoodete manufaktuurid (mitte ainult pottsepatööstused), tuletiku-, sütiku-, padruni-, tapetivabrikud, puuvillaplüüsi lõikamine (fustian cutting) ja rohkearvulised protsessid, mida nimetatakse ühise nimega «finishing» (lõplik apreteerimine). 1863. aastal allutati «pleegitamine vabas õhus»[185]

---

[184] 1860. aastal antud seadus pleegitus- ja värvimistöökodade kohta määrab, et tööpäeva lühendatakse 1861. aasta 1. augustil esialgselt 12-le, 1862. aasta 1. augustil aga lõplikult 10-le tunnile, s. o. argipäeviti 10½ tunnile ja laupäeviti 7½ tunnile. Kui aga algas kole aasta 1862, siis kordus vana jant. Härrad vabrikandid saatsid parlamendile petitsiooni, paludes kannatada veel üksainuski aasta alaealiste ja naiste kaheteisttunnilist tööd... «Tööstuse praeguses seisukorras (puuvillanälja ajal) olevat töölistele suureks kasuks, kui neil lubatakse töötada 12 tundi päevas ja saada võimalikult rohkem palka... Oligi juba õnnestunud esitada alamkojale sellesisuline bill. Ta kukkus läbi tööliste agitatsiooni tõttu Šotimaa pleegitustöökodades» («Reports etc. for 31st October 1862», lk. 14, 15). Niiviisi lööduna tööliste eneste poolt, kelle nimel ta ütles end kõnelevat, avastas kapital nüüd juriidiliste prillide abil, et 1860. aasta akt, mis nagu kõik «töö kaitseks» antud parlamendiaktid, on koostatud keerutavais, mõtet segiajavais sõnades, pakub ettekäänet selleks, et välja jätta ta mõju alt «calenderers» [kalandritöölised] ja «finishers» [apreteerijad]. Inglise õigusemõistmine, alati truu kapitali teener, sanktsioneeris selle seadusevääanamise «Common Pleas» koja [tsiviilkohtukoja] kaudu. «See tekitas tööliste hulgas suure rahulolematuse ja on väga kahetsusväärne, et seadusandluse selged kavatsused aetakse nurja sõnade puuduliku defineerimise ettekäändel» (sealsamas, lk. 18).

[185] «Vabaõhu-pleegitustöökodade» omanikud olid 1860. aasta pleegitusettevõtete kohta käivast seadusest mööda hiilinud vale kinnitusega, et naised neil öösiti ei töötavat. Vale paljastati vabrikuinspektorite poolt, samal ajal aga röövisid tööliste petitsioonid parlamendilt kujutluse lillelõhnaliselt jahedast «vabaõhu-pleegitustöökojast». Selles õhupleegitustöökojas kasutatakse kuivatusruume, kus on 90—100 kraadi Fahrenheiti järgi [32—38 kraadi Celsiuse järgi] ja kus töötavad peamiselt noored neiud. Aeg-ajalist pagemist kuivatusruumist vabasse õhku nimetatakse tehnilise väljendusega «cooling» (jahutamine). «Kuivatusruumis on viisteist neiut. Kuumus on lõuendi puhul 80—90 kraadi [27—32 kraadi Celsiuse järgi], batisti puhul 100 [38 kraadi Celsiuse järgi] ja enam. Kaksteist neiut triigivad ja panevad kokku (batisti jne.) väikeses toas, mille põrandapind on umbes 10 jalga pikk ja 10 jalga lai ning mille keskel on kõvasti suletud ahi. Neiud seisavad sõõris ümber ahju, mis kiirgab hirmsat kuumust ja kiiresti kuivatab batisti triikijate jaoks. Nende töökäte tundide arv on piiramata. Kui on tööd, siis töötavad nad palju päevi järjest kella 9-ni või 12-ni öösel» («Reports etc. for 31st October 1862», lk. 56). Üks arst ütleb: «Jahutamiseks eri tunde ei lubata, kui aga temperatuur muutub liiga talumatuks või naistööliste käed on higist mustad, siis tohivad nad paariks minutiks ära minna... Minu kogemused, saadud nende naistööliste haiguste ravimisel, sunnivad mind konstateerima, et nende tervislik seisund on palju halvem puuvillaketrajate naistööliste omast (ja kapital

ja pagaritöö omaette aktidele, milledest esimene keelab muuseas laste, alaealiste ja naiste töö öötundidel (kella 8-st õhtul kella 6-ni hommikul) ja teine alla 18 aasta vanuste pagarisellide rakendamise ajavahemikus kella 9-st õhtul kella 5-ni hommikul. Me tuleme veel tagasi mainitud komisjoni hilisemate ettepanekute juurde, mis ähvardavad röövida «vabaduse» kõigilt tähtsailt Inglise tööstusharudelt peale põllumajanduse, kaevanduste ja transpordi.[185a]

7. VÕITLUS NORMAALTÖÖPÄEVA EEST. INGLISE VABRIKUSEADUSANDLUSE MÕJU TEISTELE MAADELE

Lugeja mäletab, et lisaväärtuse tootmine ehk lisatöö väljapumpamine moodustab kapitalistliku tootmise spetsiifilise sisu ning eesmärgi, olenemata kõigist muutustest tootmisviisis eneses, mis võivad tekkida töö allumisest kapitalile. Ta mäletab, et seni arendatud seisukohast astub ainult iseseisev, niisiis juriidiliselt täisealine tööline kaubamüüjana kapitalistiga lepinguvahekorda. Sellepärast, kui meie ajaloolises visandis etendavad peaosa ühelt poolt kaasaegne tööstus, teiselt poolt aga füüsiliselt ja juriidiliselt alaealiste töö, siis oli esimene meile vaid töö väljapumpamise erisfääriks ja teine vaid selle väljapumpamise eriti rabavaks näiteks. Kuid isegi hilisemast arengust ette ruttamata võib lihtsalt ajalooliste faktide seosest järeldada:

Esiteks. Tööstusharudes, mida vesi, aur ja masinad on kõige varem revolutsioneerinud, neis tänapäeva tootmisviisi esimestes sünnitustes, puuvilla, villa, lina ja siidi ketramise ning kudumise vabrikutes, rahuldatakse kõige esmalt kapitali tung tööpäeva piiritult ning hoolimatult pikendada. Muutunud materiaalne tootmis-

maalis neid oma petitsioonides parlamendile Rubensi stiilis — tervisest lõkendavatena!). Nende sagedaimad haigused on tiisikus, bronhiit, emakahaigused, hüsteeria kõige hirmsamal kujul ja reumatism. Kõik need haigused tekivad minu arvates kas otseselt või kaudselt nende töötubade liiga kuumast õhust ja küllalt korraliku riietuse puudumisest, mis talvekuudel õhtuti koju minnes kaitseks neid külma ja niiske atmosfääri vastu» (sealsamas, lk. 56, 57). Vabrikuinspektorid märgivad 1863. aasta seaduse kohta, mis võideldi täiendavalt kätte elurõõmsailt «vabaõhu-pleegitustöökodade» omanikelt: «See akt mitte ainult jätab saavutamata selle tööliste kaitse, mida ta näiliselt kindlustab... vaid ta on nii formuleeritud, et kaitse algab alles siis, kui lapsi ja naisi tabatakse töölt pärast kella 8 õhtul, — ja isegi siis on ettekirjutatud tõestusmeetod nii riukaline, et vaevalt võib järgneda mingit karistust» (sealsamas, lk. 52). «Humaansete ja kasvatuslike eesmärkide saavutamise mõttes on see akt täiesti luhtunud. Vaevalt võib nimetada humaanseks seda, et naisi ja lapsi lubatakse või, mis on sama, sunnitakse töötama 14 tundi päevas ja vahest kauemgi, söögiaegadega või ilma, nii nagu juhtub, kusjuures ei vaadata vanuse piiri, ei tehta vahet sugude vahel ega hoolita pleegitustöökodade naabruses elavate perekondade ühiskondlikest harjumustest» («Reports etc. for 30th April 1863», lk. 40).

185a (*Märkus 2. trükile.*) Pärast 1866. aastat, millal ma kirjutasin tekstis olevad read, on jälle saabunud reaktsioon.

viis ja sellele vastavalt tootjate muutunud sotsiaalsed suhted[186] põhjustavad esialgu tööpäeva tohutut pikendamist ja kutsuvad siis vastumõjuna esile ühiskondliku kontrolli, mis seadusandlikult piirab, reguleerib ja ühtlustab tööpäeva ja selle vaheaegu. Seepärast esineb see kontroll XIX sajandi esimese poole seadusandluses ainult erandlikult.[187] Niipea aga kui see kontroll hõlmas uue tootmisviisi pärisala, selgus, et vahepeal olid mitte ainult paljud teisedki tootmisharud üle läinud päris vabrikutežiimile, vaid et ka enam või vähem vananenud tootmisviisiga manufaktuurid, nagu pottsepatööstused, klaasitehased jne., samuti ka põlised käsitööalad, nagu pagaritöö, ja lõpuks isegi killustatud niinimetatud kodutöö, nagu naelte tootmine jne.[188], olid ammugi juba sattunud kapitalistliku ekspluatatsiooni võimusesse niisama suurel määral kui vabrik. Seadusandlus oli seepärast pikapeale sunnitud loobuma oma erandlikust iseloomust või, — kus ta toimib rooma kasuistika kohaselt, nagu Inglismaal, — suvaliselt kuulutama vabrikuks (factory) iga maja, kus töötatakse.[189]

Teiseks. Mõnede tootmisharude tööpäeva reguleerimise ajalugu ja teistes tootmisharudes veel edasi kestev võitlus selle reguleerimise eest tõestavad silmanähtavalt, et üksik tööline, tööline oma tööjõu «vaba» müüjana, ei suuda kapitalistliku tootmise teatud küpsusastmel avaldada mingit vastupanu. Normaaltööpäeva sisseseadmine on seega kapitalistide klassi ja töölisklassi vahelise kauakestva, enam või vähem varjatud kodusõja tulemus. Kuna võitlus algab kaasaegse tööstuse sfääris, siis areneb ta kõigepealt selle tööstuse kodumaal, Inglismaal.[190] Inglise vabrikutöölised olid mitte

---

[186] «Kummagi klassi (kapitalistide ja tööliste) käitumine tulenes vastastikustest vahekordadest, milledesse nad olid asetatud» («Reports etc. for 31st October 1854», lk. 113).

[187] «Piiramistele allutatud tööalad olid seotud tekstiilkaupade valmistamisega auru- või veejõul. Tööala allutamiseks inspektsioonile pidi ta vastama kahele tingimusele: auru- või veejõu kasutamine ja teatava kiudaineliigi töötlemine» («Reports etc. for 31st October 1864», lk. 8).

[188] Selle niinimetatud kodutööstuse seisukorra kohta saab väga rikkalikku materjali «Children's Employment Commission'i» viimastest aruannetest.

[189] «Viimase istungjärgu (1864. a.) aktid ... hõlmavad mitmesuguseid tootmisalasid, mille töömeetodid on üksteisest vägagi erinevad, ja mehhaanilise jõu kasutamine masinate käimapanemiseks ei ole enam, nagu varem, üheks vajalikuks tingimuseks, et ettevõtet peetaks seaduse mõttes «vabrikuks»» («Reports etc. for 31st October 1864», lk. 8).

[190] Belgias, mandriliberalismi paradiisis, pole sellest liikumisest jälgegi. Isegi ta söe- ja maagikaevandustes tarbitakse mõlemast soost ja igas vanuses töölisi täieliku «vabadusega» ajakestuse ja ajaperioodi suhtes. Iga tuhande töötava isiku kohta tuleb seal 733 meest, 88 naist, 135 poissi ja 44 tütarlast alla 16 aasta vanuses; kõrgahjude juures jne. tuleb iga tuhande kohta 668 meest, 149 naist, 98 poissi ja 85 tütarlast alla 16 aasta vanuses. Sellele lisandub veel täiskasvanute ja alaealiste tööjõudude tohutu ekspluateerimine madala palga eest: meestel keskmiselt 2 š. 8 p. päevas, naistel 1 š. 8 p. ja poistel 1 š. 2½ p. See-eest on aga Belgia 1863. aastal, 1850.

ainult inglise, vaid üldse kaasaegse tööliisklassi eestvõitlejad, just nagu nende teoreetikudki on esimestena visanud vaenukinda kapitali teooriale[191]. Vabrikufilosoof Ure tembeldab sellepärast inglise tööliisklassi andeksandmatu häbina seda asjaolu, et ta kirjutas oma lipule «vabrikuseaduste orjuse», vastandina kapitalile, kes mehiselt võitles «töö täieliku vabaduse eest».[192]

Prantsusmaa longib aeglaselt Inglismaa järel. Läks tarvis Veebruarirevolutsiooni, et ilmale tuua kaheteist tunni seadus[193], mis on palju puudulikum kui ta inglise originaal. Sellegipärast ilmutab prantsuse revolutsiooniline meetod ka oma iseloomulikke paremusi. Ühel hoobil dikteerib ta eranditult kõigile töökodadele ja vabrikutele võrdsed tööpäeva piirid, kuna Inglise seadusandlus teeb olude survel vastumeelseid järeleandmisi kord ühes, kord teises kohas, ja tüürib kindlalt uute ülikavalate juriidiliste konksude leidmise poole.[194] Teiselt poolt kuulutab Prantsuse seadus põhimõtteks selle, mis Inglismaal saavutati ainult laste, alaealiste ja

---

aastaga võrreldes, hulgalt ja väärtuselt peaaegu kahekordistanud oma söe, raua jne. väljaveo.

[191] Kui Robert Owen selle sajandi teise aastakümne alguses mitte ainult kaitses teoreetiliselt tööpäeva piiramise vajadust, vaid võttis kümnetunnilise tööpäeva ka tegelikult tarvitusele oma vabrikus New Lanarkis, siis naerdi seda kui kommunistlikku utoopiat, just nagu naerdi tema «tootliku töö ühendamist laste kasvatusega» ja nagu naerdi tema poolt ellukutsutud kooperatiivseid tööliste ettevõtteid. Tänapäeval on esimesest utoopiast saanud vabrikuseadus, teine utoopia esineb ametliku fraasina kõigis «Factory Acts» [vabrikuaktides] ja kolmandat kasutatakse juba isegi reaktsiooniliste kelmuste maskeerimiseks.

[192] *Ure* (prantsuskeelne tõlge): «Philosophie des Manufactures». Paris 1836, II kd., lk. 39, 40, 67, 77 jne.

[193] «Pariisi 1855. aasta Rahvusvahelise Statistikakongressi» Compte Rendu's [aruandes, lk. 332] öeldakse muuhulgas: «Prantsuse seadus, mis piirab päevase töö kestust vabrikutes ja töökodades 12 tunniga, ei määra sellele tööle kindlaid muutumata tunde (ajaperioode), sest ajavahemik kella 5-st hommikul kella 9-ni õhtul on ette kirjutatud ainult lastetöö suhtes. Seepärast kasutab osa vabrikante õigust, mida annab neile see saatuslik vaikimine, et sundida töötama vahetpidamata, päev päeva kõrval, välja arvatud vahest ainult pühapäevad. Nad kasutavad selleks kahte vahetust töölisi, kellest kumbki ei viibi töökojas üle 12 tunni, ettevõtte töö kestab aga päevad ja ööd läbi. Seadus on rahuldatud, aga kas ka humaansus?» Peale öötöö «hävitava mõju inimorganismile» rõhutatakse ka «saatuslikku mõju, mida avaldab mõlema soo viibimine öösel ühistes nõrgalt valgustatud töökodades».

[194] «Näiteks minu piirkonnas allub üks ja seesama vabrikant ühes ja sellessamas vabrikuhoones pleegitajana ja värvijana «Pleegitus- ja värvimistöökodade aktile», riidetrükkijana «Printworks' Act'ile» [«Puuvillase riide trükkimise vabrikute seadusele»] ja apreteerijana «Factory Act'ile» [«Vabrikuaktile»]». (Hr. Bakeri aruanne, «Reports etc. for 31st October 1861», lk. 20.) Loetlenud nende seaduste mitmesuguseid eeskirju ja neist tulenevaid komplikatsioone, ütleb härra Baker: «Me näeme, kui raske on kindlustada nende kolme parlamendiakti täitmist, kui vabrikuomanik tahab seadusest kõrvale hiilida.» Härradele juristidele kindlustab see aga protsesse.

naiste nimel ja mida seal on alles viimasel ajal hakatud nõudma üldise õigusena.[195]

Põhja-Ameerika Ühendriikides oli igasugune iseseisev töölisliikumine halvatud, niikaua kui orjapidamine moonutas üht osa vabariigist. Valgete töö ei või vabaks saada seal, kus häbimärgistatakse mustade tööd. Kuid orjapidamise surmast tärkas otsekohe uus noor elu. Kodusõja esimene vili oli agitatsioon kaheksatunnilise tööpäeva kasuks, mis lokomotiivi seitsmepenikoormaliste sammudega astus Atlandi ookeanilt Vaikse ookeanini, Uus-Inglismaalt Kaliforniani. Üldine tööliskongress Baltimore'is (16. augustil 1866) kuulutab: «Kaasaja esimeseks ning suureks nõudeks selle maa töö vabastamiseks kapitalistlikust orjusest on seaduse kehtestamine, mille järgi 8-tunniline tööpäev oleks normaaltööpäevaks kõigis Ameerika liidu osariikides. Otsustasime välja panna kogu oma jõu selle kuulsusrikka tulemuse saavutamiseks.»[196] Samal ajal (1866. aasta septembri algul) otsustas «Rahvusvaheline Tööliskongress» Genfis Londoni peanõukogu ettepanekul: «Me tunnistame, et tööpäeva piiramine on eeltingimuseks, milleta kõik teised vabastuspüüded peavad nurjuma ... Paneme ette tunnistada 8 töötundi tööpäeva seaduslikuks piiriks.»

Nii kinnitab mõlemal pool Atlandi ookeani tootmissuhetest enestest instinktiivselt kasvanud töölisliikumine inglise vabrikuinspektori R. J. Saundersi ütlust: «Ilmaski ei saa mingi edulootusega läbi viia edasisi samme ühiskonna reformimiseks, kui eelnevalt ei piirata tööpäeva ega sunnita rangelt kinni pidama ta kindlaksmääratud piirist.»[197]

Peab tunnistama, et meie tööline väljub tootmisprotsessist teissugusena, kui ta sellesse astus. Turul seisis ta teiste kaubaomanike vastas kauba «tööjõud» omanikuna, kaubaomanikuna kaubaomanike vastas. Leping, mille alusel ta müüs kapitalistile oma tööjõu, tõendas nii-ütelda must valgel, et ta vabalt käsutab iseennast. Pärast tehingu sõlmimist tuleb ilmsiks, et ta ei olnudki «vaba

---

[195] Nii sõandavad vabrikuinspektorid lõpuks ütelda: «Need vastuväited (kapitali vastuväited tööaja seadusandliku piiramise vastu) peavad alla vanduma suurele tööõiguste printsiibile ... on moment, kus lõpeb peremehe õigus oma töölise tööle ja kus töölise aeg hakkab kuuluma töölisele isegi siis, kui ei ole veel juttu väsimuse pärast nõrkemisest» («Reports etc. for 31st October 1862», lk. 54).

[196] «Meie, Dunkirki töölised, deklareerime, et praeguse süsteemi puhul nõutav tööaeg on liiga pikk, ei jäta töölisele aega puhkuseks ega arenemiseks, vaid alandab teda orjusliku seisukorrani, mis ei ole palju parem orjusest («a condition of servitude but little better than slavery»). Sellepärast otsustasime, et 8-tunniline tööpäev on küllaldane ja et see tuleb seaduslikult küllaldaseks tunnistada; me kutsume endile abiks ajakirjanduse, selle võimsa hoova ... ja peame kõiki, kes sellest abist keelduvad, tööreformi ja töölisõiguste vaenlasteks» (Dunkirki tööliste resolutsioonid New Yorki osariigis 1866. aastal).

[197] «Reports etc. for 31st October 1848», lk. 112.

agent», et aeg, mille kestuseks ta vabalt müüb oma tööjõu, on aeg, mille kestuseks ta on sunnitud seda müüma[198], et ta verekaan ei lase temast tegelikult lahti, «niikaua kui on veel imeda ükski lihas, ükski soon, ükski veretilk»[199]. «Kaitseks» die Schlange ihrer Qualen [oma piinade mao] vastu peavad töölised ühinema ja klassina sundima, et antaks riiklik seadus, võimas ühiskondlik tõke, mis takistaks neid müümast iseend ja oma sugu surma ning orjusse kapitaliga sõlmitava vabatahtliku lepingu alusel.[200] «Võõrandamatute inimõiguste» hiilgava kataloogi asemele astub seaduslikult piiratud tööpäeva tagasihoidlik Magna Charta, mis «lõpuks määrab täpselt kindlaks, kus lõpeb aeg, mida tööline müüb, ja kus algab temale enesele kuuluv aeg»[201]. Quantum mutatus ab illo! [Milline muutus endisega võrreldes!]

---

[198] «Need võtted (kapitali manöövrid, näiteks aastail 1848—1850) tõestasid peale muu ümberlükkamatult, kui väär on nii sageli esitatav väide, et töölised ei vajavatki kaitset, vaid et neid tulevat pidada nende ainsa omandi, s. o. kätetöö ja palgehigi vabadeks käsutajateks» («Reports etc. for 30th April 1850», lk. 45). «Vaba töö, kui seda võib üldse nii nimetada, vajab isegi vabal maal seaduse tugevat kätt, mis teda kaitseks» («Reports etc. for 31st October 1864», lk. 34). «Lubada ... või, mis tähendab sedasama, sundida ... töötama 14 tundi päevas, kas söögivaheaegadega või ilma jne.» («Reports etc. for 30th April 1863», lk. 40).

[199] *Friedrich Engels:* «Die englische Zehnstundenbill» («Neue Rheinische Zeitungis», Aprilheft, 1850, lk. 5). [*Ф. Энгельс*: «Английский билль о десятичасовом рабочем дне». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VIII, стр. 101.]

[200] Endale alluvais tööstusharudes «päästis kümne tunni bill töölised täielikust mandumisest ja kaitses nende füüsilist tervist» («Reports etc. for 31st October 1859», lk. 47). «Kapital ei saa (vabrikuis) kunagi hoida masinaid käigus kauem kui piiratud ajavahemiku kestel, kahjustamata rakendatud tööliste tervist ja moraali; töölised aga ei ole suutelised end ise kaitsma» (sealsamas, lk. 8).

[201] «Veel suurem hüve seisab selles, et lõpuks tehakse selge vahe töölise oma aja ja tema peremehele kuuluva aja vahel. Tööline teab nüüd, millal lõpeb tema poolt müüdud aeg ja millal algab ta oma aeg, ja kuna ta seda kindlasti ette teab, siis võib ta juba ette jaotada oma minutid oma kavatsuste kohaselt» (sealsamas, lk. 52). «Teinud töölised nende oma aja peremeesteks, on nad (vabrikuseadused) andnud neile moraalse jõu, mis viib nad poliitilise võimu omandamise poole» (sealsamas, lk. 47). Tagasihoidliku iroonia ja väga ettevaatlike väljendustega vihjavad vabrikuinspektorid sellele, et praegune kümne tunni seadus olevat teataval määral vabastanud kapitalistigi ta loomupärasest toorusest, mis talle on omane kui lihtsale kapitali kehastusele, ja andnud talle aega, et end mõnevõrra «harida». Varem «ei olnud peremehel aega millekski muuks kui raha kokkuajamiseks, ja töötajal ei olnud aega millekski muuks kui töötamiseks» (sealsamas, lk. 48).

ÜHEKSAS PEATÜKK

LISAVÄÄRTUSE NORM JA MASS

Nagu seni, nii selleski peatükis me eeldame, et tööjõu väärtus, järelikult tööjõu taastootmiseks ehk säilitamiseks vajalik tööpäeva osa on antud, püsiv suurus.

Eeldades seda, on koos lisaväärtuse normiga antud ka lisaväärtuse mass, mille üksik tööline annab kapitalistile teatud ajavahemikus. Kui näiteks vajalik töö on 6 tundi päevas, mida väljendab 3 šillingi ehk 1 taalri suurune kullahulk, siis üks taaler on tööjõu päevane väärtus ehk tööjõu ostmiseks avansseeritud kapitali väärtus. Edasi, kui lisaväärtuse norm on 100%, siis toodab see 1 taalri suurune muutuvkapital 1 taalri suuruse lisaväärtuse massi, ehk tööline annab iga päev 6 tunni suuruse lisatöömassi.

Ent muutuvkapital on kõigi kapitalisti poolt üheaegselt kasutatavate tööjõudude koguväärtuse rahaline väljendus. Muutuvkapitali väärtus võrdub järelikult ühe tööjõu keskmise väärtusega, korrutatud kasutatud tööjõudude arvuga. Muutuvkapitali suurus on seega tööjõu antud väärtuse puhul päriproportsionaalne üheaegselt töötavate tööliste arvuga. Kui ühe tööjõu päevane väärtus on 1 taaler, siis järelikult tuleb avansseerida 100 taalri suurune kapital, et ekspluateerida iga päev 100 tööjõudu, ja *n* taalri suurune kapital, et ekspluateerida iga päev *n* tööjõudu.

Niisamasugusel viisil: kui 1 taalri suurune muutuvkapital, ühe tööjõu päevane väärtus, toodab iga päev 1 taalri suuruse lisaväärtuse, siis 100 taalri suurune muutuvkapital toodab iga päev 100 taalri suuruse lisaväärtuse, ja *n* taalri suurune muutuvkapital toodab iga päev 1 taalri × *n* suuruse lisaväärtuse. Toodetud lisaväärtuse mass võrdub järelikult lisaväärtusega, mille annab üksiku töölise tööpäev, korrutatud kasutatud tööliste arvuga. Et aga, edasi, lisaväärtuse norm määrab lisaväärtuse massi, mida üksik tööline toodab tööjõu antud väärtuse puhul, siis järeldub sellest järgmine esimene seadus: Toodetud lisaväärtuse mass võrdub avansseeritud muutuvkapitali suurusega korrutatud lisaväärtuse normiga, ehk teda määrab liitsuhe ühe ja sellesama kapitalisti poolt üheaegselt

ekspluateeritavate tööjõudude arvu ja üksiku tööjõu ekspluateerimisastme vahel.

Niisiis, kui me märgime lisaväärtuse massi *M*-iga, üksikult tööliselt saadava keskmise päevase lisaväärtuse *m*-iga, üksiku tööjõu ostuks päevas avansseeritud muutuvkapitali *v*-ga, muutuvkapitali kogusumma *V*-ga, keskmise tööjõu väärtuse *k*-ga, tema ekspluateerimisastme murruga $\frac{a'}{a}\left(\frac{\text{lisatöö}}{\text{vajalik töö}}\right)$ ja rakendatud tööliste arvu *n*-iga, siis me saame:

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n \end{cases}$$

Eeldame kogu aeg, et mitte ainult keskmise tööjõu väärtus on püsiv suurus, vaid et ka kapitalisti poolt rakendatud töölised on taandatud keskmisteks töölisteks. On erandjuhtumeid, kus toodetud lisaväärtus ei kasva proportsionaalselt ekspluateeritavate tööliste arvuga, kuid siis ei jää ka tööjõu väärtus püsivaks.

Seepärast saab teatava lisaväärtuse massi tootmisel asendada ühe teguri vähenemist teise teguri suurenemisega. Kui muutuvkapital väheneb ja samal ajal lisaväärtuse norm suureneb samas proportsioonis, siis toodetud lisaväärtuse mass ei muutu. Kui kapitalist peab endistel eeldustel avansseerima 100 taalrit, et ekspluateerida iga päev 100 töölist, ja kui lisaväärtuse norm on 50%, siis see 100 taalri suurune muutuvkapital annab 50 taalri ehk 100×3 töötunni suuruse lisaväärtuse. Kui lisaväärtuse norm kahekordistub, s. o. kui tööpäev ei pikene 6-lt tunnilt 9-le, vaid 6-lt tunnilt 12-le, siis poole võrra vähendatud 50 taalri suurune muutuvkapital annab samuti 50 taalri ehk 50 × 6 töötunni suuruse lisaväärtuse. Muutuvkapitali vähenemist saab järelikult tasa teha tööjõu ekspluateerimisastme proportsionaalse kõrgendamisega ehk rakendatud tööliste arvu vähenemist saab tasa teha tööpäeva proportsionaalse pikendamisega. Tööpakkumine, mida kapital saab peale sundida, on seega teatud piirides sõltumatu tööliste pakkumisest.[202] Ümberpöördult, lisaväärtuse normi vähenemine jätab toodetava lisaväärtuse massi muutmata, kui muutuvkapitali suurus ehk rakendatud tööliste arv proportsionaalselt kasvab.

[202] See elementaarne seadus näib olevat tundmatu härradele vulgaarmajandusteadlastele, kes pahupidiste Archimedestena usuvad, et töö turuhindade olenevuses nõudmisest ja pakkumisest nad on leidnud toetuspunkti, küll mitte maailma paigaltnihutamiseks, vaid ta peatamiseks.

Ometi on tööliste arvu ehk muutuvkapitali suuruse tasategemisel kõrgema lisaväärtuse normiga ehk pikema tööpäevaga oma ületamatud piirid. Olgu tööjõu väärtus milline tahes, kestku töölise alalhoiuks vajalik tööaeg 2 või 10 tundi, ikkagi on koguväärtus, mida tööline võib päev-päevalt toota, alati väiksem kui väärtus, milles on asjastatud 24 töötundi, väiksem kui 12 šillingit ehk 4 taalrit, kui see on 24 asjastatud töötunni rahaline väljendus. Meie endise eelduse puhul, mille järgi tööjõu enese taastootmiseks ehk tööjõu ostuks avansseeritud kapitali väärtuse asendamiseks on vaja 6 töötundi päevas, toodab 500 taalri suurune muutuvkapital, mis rakendab 500 töölist 100%-se lisaväärtuse normi ehk kaheteisttunnilise tööpäeva puhul, iga päev 500 taalri ehk 6 × 500 töötunni suuruse lisaväärtuse. 100 taalri suurune kapital, mis rakendab iga päev 100 töölist 200%-se lisaväärtuse normi ehk 18-tunnilise tööpäeva puhul, toodab ainult 200 taalri ehk 12 × 100 töötunni suuruse lisaväärtuse massi. Ja kogu tema poolt loodud uus väärtus, avansseeritud muutuvkapitali ekvivalent pluss lisaväärtus, ei saa ühelgi päeval küündida 400 taalri ehk 24 × 100 töötunni summani. Keskmise tööpäeva absoluutne piir, mis looduse poolest on alati alla 24 tunni, moodustab absoluutse piiri vähendatud muutuvkapitali asendamisele suurema lisaväärtuse normiga ehk ekspluateeritavate tööliste vähendatud arvu asendamisele tööjõu ekspluateerimise kõrgema astmega. See käegakatsutav teine seadus on tähtis paljude nähtuste seletamiseks, mis tekivad kapitali hiljem vaadeldavast tendentsist vähendada niipalju kui võimalik tema poolt rakendatud tööliste arvu ehk oma muutuvat, tööjõuks muudetud koostusosa, vastandlikult ta teisele tendentsile — toota võimalikult suurt lisaväärtuse massi. Ümberpöördult. Kui rakendatud tööjõudude mass ehk muutuvkapitali suurus kasvab, kuid mitte proportsionaalselt lisaväärtuse normi vähenemisega, siis väheneb toodetava lisaväärtuse mass.

Kolmas seadus tuleneb sellest, et toodetava lisaväärtuse massi määravad kaks tegurit: lisaväärtuse norm ja avansseeritud muutuvkapitali suurus. Kui on antud lisaväärtuse norm või tööjõu ekspluateerimise aste, ja tööjõu väärtus või vajaliku tööaja suurus, siis on endastmõistetav, et mida suurem on muutuvkapital, seda suurem on toodetava väärtuse ja lisaväärtuse mass. Kui on antud tööpäeva piir, samuti ka tööpäeva vajaliku koostusosa piir, siis väärtuse ja lisaväärtuse mass, mida üksik kapitalist toodab, ilmselt oleneb ainult töö massist, mida see kapitalist paneb liikuma. See mass aga sõltub antud eeldustel tööjõu massist ehk tööliste arvust, keda kapitalist ekspluateerib, ja selle arvu määrab omakorda kapitalisti poolt avansseeritud muutuvkapitali suurus. Järelikult, kui lisaväärtuse norm ja tööjõu väärtus on antud, siis toodetava lisaväärtuse massid on päriproportsionaalsed avansseeritud muutuvkapitalide suurustega. Aga me teame, et kapitalist jaotab oma kapi-

tali kahte ossa. Ühe osa ta kulutab tootmisvahendite peale. See on ta kapitali püsiv osa. Teise osa ta muudab elavaks tööjõuks. See osa moodustab ta muutuvkapitali. Ühe ja sellesama tootmisviisi baasil toimub erinevais tootmisharudes erinev kapitali jagunemine püsivaks ja muutuvaks koostusosaks. Ühes ja sellessamas tootmisharus muutub see suhe koos tootmisprotsessi tehnilise aluse ja ühiskondliku kombinatsiooni muutumisega. Jagunegu aga antud kapital püsivaks ja muutuvaks koostusosaks kuidas tahes, suhtugu viimane esimesse nagu 1:2, 1:10 või $1:x$, see ei puuduta äsjapüstitatud seadust, sest varasema analüüsi kohaselt tuleb püsivkapitali väärtus produkti väärtuses küll uuesti esile, kuid ei sisaldu juurdeloodud väärtuses. 1000 ketraja rakendamiseks vajatakse muidugi rohkem toormaterjali, värtnaid jne. kui 100 ketraja rakendamiseks. Aga nende lisatavate tootmisvahendite väärtus võib tõusta, langeda, jääda muutumata, olla suur või väike, ta ei avalda ikkagi mingit mõju väärtuskasvu protsessile, mis toimub neid tootmisvahendeid liikuma panevate tööjõudude vahendusel. Eespool konstateeritud seadus saab seega järgmise vormi: erinevate kapitalide poolt toodetavad väärtuse ja lisaväärtuse massid on antud tööjõuväärtuse ja tööjõu ekspluateerimise võrdse astme puhul päriproportsionaalsed nende kapitalide muutuvate koostusosade, s. o. nende kapitalide elavaks tööjõuks muudetud koostusosade suurusega.

See seadus on ilmselt vastuolus kõikide välisel näilisusel põhinevate kogemustega. Igaüks teab, et puuvillaketramise vabriku omanik, kes, protsentuaalselt kasutatud kapitali kogusuurusest, kasutab suhteliselt palju püsivkapitali ja vähe muutuvkapitali, ei saa sellegipärast vähem kasumit ehk lisaväärtust kui pagar, kes paneb liikuma suhteliselt palju muutuvkapitali ja vähe püsivkapitali. Selle näilise vastuolu lahendamiseks on vaja veel palju vahelülisid, just nagu elementaarsest algebrast lähtudes on vaja palju vahelülisid selle mõistmiseks, et $\frac{0}{0}$ võib väljendada tõelist suurust. Kuigi klassikaline majandusteadus ei ole seda seadust kunagi formuleerinud, hoiab ta sellest ometi instinktiivselt kinni, sest see seadus on üldse väärtusseaduse paratamatu järeldus. Klassikaline majandusteadus katsub vägivaldse abstraktsiooni teel päästa seda seadust nähtuse vastuoludest. Hiljem[203] me näeme, kuidas Ricardo koolkond põrkas selle komistuskivi vastu. Vulgaarmajandusteadus, mis «tõepoolest pole õppinud mitte kui midagi», haarab siin, nagu igal pool, kinni nähtuse näilisusest, mitte aga nähtuse seadusest. Ta usub vastandina Spinozale, et «võhiklus on küllaldane põhjus».

Tööd, mida teatud ühiskonna kogukapital päev-päevalt liikuma paneb, võib vaadelda üheainsa tööpäevana. Kui näiteks tööliste arv

[203] Lähemat selle kohta vaata «Neljandas raamatus».

on üks miljon ja ühe töölise keskmine tööpäev on 10 tundi, siis koosneb ühiskondlik tööpäev 10 miljonist tunnist. Kui selle tööpäeva pikkus on antud, — ükskõik, kas ta piirid on kindlaks määratud füüsilistest või sotsiaalsetest tingimustest, — siis saab lisaväärtuse massi suurendada ainult tööliste arvu, s. o. töölisrahvastiku suurenemise tõttu. Rahvastiku kasv moodustab siin matemaatilise piiri lisaväärtuse tootmisele ühiskondliku kogukapitali poolt. Ümberpöördult. Kui rahvastiku suurus on antud, siis moodustab selle piiri tööpäeva võimalik pikendamine.[204] Järgnevas peatükis me näeme, et see seadus käib ainult lisaväärtuse senikäsiteldud vormi kohta.

Lisaväärtuse tootmise senisest vaatlusest ilmneb, et kapitaliks ei saa muuta mistahes raha- või väärtussummat, vaid et, vastupidi, selle muutmise eelduseks on teatav miinimum raha või vahetusväärtust üksiku raha- või kaubaomaniku käes. Muutuvkapitali miinimumiks on summa, mis tuleb kulutada ühe tööjõu ostuks, keda aasta läbi, päev päeva kõrval kasutatakse lisaväärtuse saamiseks. Kui sel töölisel oleksid omad tootmisvahendid ja kui ta lepiks töölise eluga, siis jätkuks tal oma elatusvahendite taastootmiseks, ütleme, kaheksast tunnist päevas. Ta vajaks järelikult ka tootmisvahendeid ainult 8 töötunni jaoks. Seevastu, kapitalist, kes peale nende 8 tunni sunnib teda tegema veel, ütleme, 4 tundi lisatööd, vajab lisatootmisvahendite hankimiseks lisa-rahasummat. Kuid meie eelduse puhul peaks ta küll kasutama kahte töölist, et iga päev omastatud lisaväärtusest elada töölise elu, s. o. rahuldada oma hädavajalikke tarbeid. Sel juhul oleks ta tootmise otstarbeks ainult elu alalhoidmine, mitte rikkuse suurendamine, ent kapitalistlik tootmine eeldab viimast. Et võiks elada ainult kaks korda paremini kui harilik tööline ja muuta uuesti kapitaliks pool toodetud lisaväärtusest, peaks ta koos tööliste arvuga kaheksakordistama avansseeritud kapitali miinimumi. Igatahes võib tema ise nagu ta töölinegi panna käed otse tootmisprotsessi külge, kuid siis on ta midagi keskmist kapitalisti ja töölise vahel, — «väike-ettevõtja». Kapitalistliku tootmise teatud tasemel tekib nõue, et kapitalist võiks kasutada võõra töö omastamiseks ning ühes sellega ta kontrollimiseks ja ta produktide müümiseks kogu aja, mille kestel ta funktsioneerib kapitalistina, s. o. personifitseeritud kapitalina.[205] Keskaegsed tsunftid

[204] «Ühiskonna töö, s. o. majandusele kulutatav aeg, on antud suurus, ütleme 10 tundi päevas miljoni inimese kohta, ehk kümme miljonit tundi... Kapitali kasvul on oma piir. See piir on saavutatav igal antud perioodil majandusliku aja täieliku ärakasutamisega» («An Essay on the Political Economy of Nations». London 1821, lk. 47, 49).

[205] «Farmer ei tohi loota oma isiklikule tööle; ja kui ta teeb seda, siis ma näitan, et ta sellega kaotab. Tema tegevuseks peab olema terviku üldine järelevalve: ta peab valvama viljapeksja järele, sest muidu läheb viimasele makstav palk peagi kaduma väljapeksmata vilja näol; ta peab valvama niitjate, viljalõikajate jne. järele; ta peab alatasa oma maatükil ringi käima; ta peab vaa-

püüdsid vägivaldselt takistada käsitöömeistri muutumist kapitalistiks sellega, et nad piirasid väga väikese maksimumiga tööliste arvu, keda üksik meister tohtis pidada. Raha- või kaubaomanik muutub alles siis tegelikult kapitalistiks, kui tootmiseks avansseeritud minimaalsumma kaugelt ületab keskaegse maksimumi. Siin nagu loodusteaduseski osutub õigeks Hegeli poolt «Loogikas» avastatud seadus, et puhtkvantitatiivsed muudatused muutuvad teatud astmel kvalitatiivseteks erinevusteks.[205a]

Väärtussumma miinimum, mis peab olema kasutada üksikul raha- või kaubaomanikul, et temast saaks kapitalist, muutub üksikuil kapitalistliku tootmise arenemise astmeil, ja on antud arenemisastmel erinev eri tootmissfäärides, olenevalt nende erilistest tehnilistest tingimustest. Teatavad tootmissfäärid nõuavad juba kapitalistliku tootmise alguses säärast kapitali miinimumi, mida tol ajal ei ole veel üksikisikute käes. See põhjustab osalt riiklikke toetusi eraisikuile, nagu Prantsusmaal Colberti ajal ja mõnedes Saksa riikides meie ajani, osalt ühingute moodustamist, milledel on seaduslik monopol teatud tööstus- ja kaubandusharudele[206], ja mis on kaasaegsete aktsiaseltside eelkäijad.

Me ei peatu üksikasjaliselt neil muutustel, mida kapitalisti ja palgatöölise vahekord tegi läbi tootmisprotsessi kestel, ei peatu järelikult ka kapitali enese määrangute edasisel arendamisel. Siinkohal olgu märgitud ainult vähesed peapunktid.

---

tama, et midagi ei jääks lohakile; asjad jääksid aga lohakile, kui ta alati peaks viibima ühes paigas» («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms etc. By a Farmer». London 1773, lk. 12). See teos on väga huvitav. Selle varal saab uurida, kuidas tekkis «capitalist farmer» [«farmer-kapitalist»] ehk «merchant farmer» [«farmer-kaupmees»], nagu teda selge sõnaga nimetatakse, ja kuulata ta enesekiitust «small farmer'i» [«väikefarmeri»] ees, kelle peamureks on enese äraelatamine. «Kapitalistide klass vabaneb kätetöö vajadusest esialgu osaliselt, lõppude lõpuks aga täielikult» («Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations. By the Rev. Richard Jones». Hertford 1852, Lecture III, lk. 39). [Vrd. *Ричард Джонс:* «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 316.]

[205a] Kaasaegses keemias rakendatav, esmakordselt Laurenti ja Gerhardti poolt teaduslikult arendatud molekulaarteooria põhineb samal seadusel. { *Lisa 3. trükile.* Selle mittekeemikuile kaunis tumeda märkuse selgitamiseks tähendame, et autor räägib siin süsivesiniku ühenditest, mida C. Gerhardt 1843. aastal esmakordselt nimetas «homoloogseteks ridadeks» ja millest igaühel on oma algebraline koostisvormel. Näiteks parafiinide rida: C_nH_{2n+2}; normaalsete alkoholide rida: $C_nH_{2n+2}O$; normaalsete rasvhapete rida: $C_nH_{2n}O_2$ ja palju teisi. CH_2 lihtsa kvantitatiivse lisamise teel molekulaarvormelile moodustatakse toodud näidetes iga kord kvalitatiivselt erinev keha. Marxi poolt ülehinnatud Laurenti ja Gerhardti osavõtu kohta selle tähtsa fakti kindlakstegemisest vrd. *Kopp:* «Entwicklung der Chemie», München 1873, lk. 709 ja 716, ja *Schorlemmer:* «Rise and Development of Organic Chemistry», London 1879, lk. 54. — *F. E.* }

[206] Martin Luther nimetab sellelaadseid asutusi «die Gesellschaft Monopolia» [«ühing-monopol»].

Tootmisprotsessis arenes kapital käsutajaks töö üle, s. o. tegutseva tööjõu ehk töölise enese üle. Personifitseeritud kapital, kapitalist, jälgib, et tööline teeks oma tööd korralikult ja vajaliku intensiivsuse astmega.

Edasi arenes kapital sundvahekorraks, mis sunnib töölisklassi tegema enam tööd kui seda nõuab töölisklassi oma elutarviduste kitsas ring. Ning võõra töökuse ergutajana, lisatöö väljapumpajana ja tööjõu ekspluateerijana ületab kapital oma energialt, täitmatuselt ning tõhususelt kõiki eelmisi, otseselt sunniviisilisel tööl põhinevaid tootmissüsteeme.

Kapital alistab enesele töö kõigepealt neis tehnilistes tingimustes, milledes ta töö ajalooliselt eest leiab. Ta ei muuda järelikult tootmisviisi kohe. Lisaväärtuse tootmine senivaadeldud kujul, tööpäeva lihtsa pikendamisega, oli seega sõltumatu igast muutusest tootmisviisis eneses. Vanamoelises pagaritöökojas ei olnud ta vähem tõhus kui tänapäeva puuvillaketramise vabrikus.

Kui me vaatleme tootmisprotsessi tööprotsessi seisukohalt, siis ei suhtu tööline tootmisvahenditesse kui kapitalisse, vaid ainult kui oma otstarbelise tootliku tegevuse vahenditesse ning materjalisse. Näiteks nahaparkimisvabrikus käsitleb ta nahka ainult kui oma töö objekti. Ta ei pargi nahka kapitalistile. Lugu oleks teisiti, kui me vaatleksime tootmisprotsessi väärtuskasvu protsessi seisukohalt. Tootmisvahendid muutuksid kohe võõra töö sissepumpamise vahenditeks. Mitte tööline ei kasuta enam tootmisvahendeid, vaid tootmisvahendid kasutavad töölist. Mitte tööline ei tarbi neid enam oma tootliku tegevuse aineliste elementidena, vaid nemad tarbivad töölist kui oma eluprotsessi fermenti, kapitali eluprotsess aga seisab ainult tema kui isekasvava väärtuse liikumises. Sulatusahjud ja tööhooned, mis öösel puhkavad ega ime sisse elavat tööd, on kapitalistile «puhas kahju» («mere loss»). Sulatusahjud ja tööhooned moodustavad seega teatava «nõudmise tööjõudude öötööle». Raha lihtne muutumine tootmisprotsessi materiaalseteks teguriteks, tootmisvahenditeks, muudab nad juriidiliseks tiitliks ja sundtiitliks võõra töö ja lisatöö peale. Lõpuks veel üks näide selle kohta, kuidas see kapitalistlikule tootmisele omane ning teda iseloomustav surnud töö ja elava töö, väärtuse ja väärtustloova jõu vahekorra ümberpööramine ja koguni moonutamine peegeldub kapitalistide peades. Inglise vabrikantide mässu ajal aastail 1848—1850 üks päratu intelligentne džentlmen, «Paisley lina- ja puuvillaketramise vabriku juhataja, ühest vanemast ja auväärsemast Lääne-Soti firmast — Carlile, Pojad ja Ko, mis püsib 1752. aastast alates ja mida juhib põlvest põlve üks ja seesama perekond», avaldas «Glasgow Daily Mailis» 25. aprillil 1849 kirjutise[207] pealkirjaga «Releesüsteem». Seal leidub muuhulgas järgmine grotesselt naiivne

[207] «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849», lk. 59.

koht: «Vaadelgem nüüd neid pahesid, mis tulenevad tööaja lühendamisest 12-lt tunnilt 10-le tunnile... Nad «moodustavad» vabrikandi perspektiivide ja omandi tõsiseima kahjustuse. Kui ta (s. o. tema «käed») töötas 12 tundi ja see aeg lühendatakse 10-le tunnile, siis iga 12 masinat või värtnat tema ettevõttes vähenevad 10-ni («then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10»), ja kui ta tahaks vabriku müüa, siis hinnataks neid ainult 10 väärtuses, nii et iga vabrik üle kogu maa kaotaks kuuendiku oma väärtusest.»[208]

Sellele päritud lääne-šoti kapitaliajule on tootmisvahendite, värtnate jne. väärtus nii kindlalt ühte sulanud nende kui kapitali omadusega kasvatada enda väärtust ehk neelata iga päev teatud hulk võõrast tasuta tööd, et firma Carlile ja Ko juhataja tõepoolest kujutleb, et vabriku müügi puhul makstakse talle kinni mitte ainult värtnate väärtus, vaid peale selle veel nende väärtuskasv, mitte ainult värtnais peituv ja seda laadi värtnate tootmiseks vajalik töö, vaid ka lisatöö, mida nad iga päev aitavad välja pumbata tublidest Paisley lääne-šotlastest; just sellepärast ta arvabki, et tööpäeva lühendamine kahe tunni võrra vähendab iga 12 ketramismasina müügihinna 10 masina hinnani!

---

[208] Sealsamas, lk. 60. Vabrikuinspektor Stuart, kes ise on šotlane ja vastupidiselt inglise vabrikuinspektoritele on täiesti kapitalistliku mõtlemisviisi kütkes, tähendab selge sõnaga, et see kirjutis, mille ta lisab oma aruande juurde, «on kõige kasulikum avaldus, mida ükski releesüsteemi kasutavaist vabrikantidest kunagi on teinud, — avaldus, mis eriti taotleb selle süsteemi vastaste eelarvamuste ja kahtluste kõrvaldamist».

NELJAS OSA

RELATIIVSE LISAVÄÄRTUSE TOOTMINE

KÜMNES PEATÜKK

RELATIIVSE LISAVÄÄRTUSE MÕISTE

Seni me oletasime, et tööpäeva osa, mis toodab ainult kapitali poolt tasutud tööjõu väärtuse ekvivalendi, on püsiv suurus, ja tegelikult ta ongi seda antud tootmistingimustes, ühiskonna teataval majandusliku arenemise astmel. Üle selle vajaliku tööaja võis tööline töötada 2, 3, 4, 6 jne. tundi. Lisaväärtuse norm ja tööpäeva kestus sõltusid selle pikenemise suurusest. Kui vajalik tööaeg oli püsiv, siis seevastu kogu tööpäev oli muutuv. Nüüd oletame, et tööpäeva kestus ja ta jagunemine vajalikuks tööks ja lisatööks on antud. Näiteks oletame, et joon ac, a———————b——c, kujutab kaheteisttunnilist tööpäeva, lõik ab 10-tunnilist vajalikku tööd, lõik bc 2-tunnilist lisatööd. Kuidas saab nüüd suurendada lisaväärtuse tootmist, s. o. pikendada lisatööd, lõiku ac üldse edasi pikendamata või lõigu ac mingist edasipikendamisest sõltumata?

Kuigi tööpäeva ac piirid on antud, näib siiski, et lõiku bc saab pikendada, — kui mitte jätkamisega üle lõpp-punkti c, mis ühtlasi on tööpäeva ac lõpp-punktiks, siis algpunkti b nihutamisega vastassuunas, a poole. Oletame, et joones a ——————b′—b——c lõik b′—b võrdub poole bc-ga ehk ühe töötunniga. Kui nüüd kaheteisttunnilises tööpäevas ac nihutatakse punkt b punkt b′-ni, siis bc pikeneb b′c ulatuseni ja lisatöö kasvab poole võrra, kahelt tunnilt kolmele tunnile, kuigi tööpäev on endiselt 12 tundi pikk. See lisatöö pikenemine bc-st b′c-ni, kahelt tunnilt kolmele tunnile, on aga ilmselt võimatu, kui vajalik töö ei vähene samaaegselt ab-st ab′-ni, 10-lt tunnilt 9-le tunnile. Lisatöö pikenemisele vastaks vajaliku töö lühenemine, ehk osa tööajast, mida tööline seni tegelikult kulutas omaenese tarbeks, muutub kapitalisti kasuks kuluta-

tud tööajaks. Siin ei muutu tööpäeva pikkus, vaid ta jagunemine vajalikuks tööks ja lisatööks.

Teiselt poolt on ilmne, et lisatöö suurus ise on antud, kui on antud tööpäeva kestus ja tööjõu väärtus. Tööjõu väärtus, s. o. tööjõu tootmiseks vajalik tööaeg, määrab tööjõu väärtuse taastootmiseks vajaliku tööaja. Kui töötund väljendub poole šillingi ehk 6 pensi suuruses kullahulgas, ja kui tööjõu päevane väärtus on 5 š., siis peab tööline töötama 10 tundi päevas, et tasa teha oma tööjõu päevane väärtus, mille eest kapital talle maksab, s. o. et toota oma vajalike päevaste elatusvahendite väärtuse ekvivalent. Nende elatusvahendite väärtus määrab tema tööjõu väärtuse[1], ja tema tööjõu väärtus määrab ta vajaliku tööaja suuruse. Lisatöö suurus aga saadakse vajaliku tööaja lahutamisega kogu tööpäevast. Kümne tunni lahutamine kaheteistkümnest tunnist annab kaks tundi, ja näib, et lisatööd ei saa antud tingimustes pikendada üle kahe tunni. Kapitalist võib muidugi maksta töölisele 5 šillingi asemel ainult 4 š. 6 p. või veel vähem. Selle 4 š. ja 6 p. suuruse väärtuse taastootmiseks jätkuks üheksast töötunnist, kaheteisttunnilisest tööpäevast langeks seega lisatööle kahe tunni asemel kolm tundi ja lisaväärtus ise tõuseks 1 šillingilt 1 šillingile 6 pensile. Kuid seda tulemust saaks saavutada ainult töölise palga allasurumisega madalamale tema tööjõu väärtusest. Nende 4 šillingi ja 6 pensiga, mis ta toodab 9 tunni jooksul, saab ta $^1/_{10}$ võrra vähem elatusvahendeid kui varem, seega võib tema tööjõu taastootmine toimuda ainult kärbitud ulatuses. Lisatöö pikenemine võiks siin toimuda ainult ta normaalsete piiride rikkumisega, lisatöö valdkond laieneks siin ainult vajaliku tööaja valdkonna usurpaatorliku kärpimise tõttu. Hoolimata tähtsast osast, mida see meetod etendab palga tegelikus liikumises, ei tule ta siin kõne alla meie eelduse tõttu, et kõik kaubad, järelikult ka tööjõud, ostetakse ja müüakse nende täie väärtusega. Kui me lähtume sellest eeldusest, siis tööjõu tootmiseks või tema väärtuse taastootmiseks vajalik tööaeg ei saa väheneda sellepärast, et töölise palk langeb madalamale tema tööjõu väärtusest, vaid ainult sellepärast, et tööjõu väärtus ise langeb. Kui

[1] Keskmise päevapalga väärtuse määrajaks on see, mida tööline vajab «elamiseks, töötamiseks ja paljunemiseks» *(William Petty:* «Political Anatomy of Ireland», 1672, lk. 64). «Töö hind moodustatakse alati vajalike elatusvahendite hinnast.» Tööline ei saa vastavat palka, «kui... töölise palgast ei jätku selleks, et, vastavalt tema kui töölise madalale seisusele ja elujärjele, elatada nii suurt perekonda, kui see paljudel neist osaks on» *(J. Vanderlint:* «Money answers all Things». London 1734, lk. 15). «Lihtsal töölisel, kel pole muud kui käed ja tööoskus, on ainult nii palju, kui tal õnnestub müüa teistele oma tööd... Igas tööharus peab asi jõudma ja jõuabki selleni, et töölise palk piirdub ta elu alalhoiuks hädavajalikuga» *(Turgot:* «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses». Oeuvres, ed. Daire, I kd., lk. 10). «Eluks vajalike vahendite hind on tegelikult töö tootmise väärtus» *(Malthus:* «Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated». London 1815, lk. 48, märkus).

tööpäeva pikkus on antud, siis lisatöö pikenemine peab tulenema vajaliku tööaja lühenemisest, mitte aga ümberpöördult, s. o. vajaliku tööaja lühenemine ei pea tekkima lisatöö pikenemisest. Meie näites peab tööjõu väärtus tõepoolest langema $^1/_{10}$ võrra, et vajalik tööaeg lüheneks $^1/_{10}$ võrra, kümnelt tunnilt üheksale tunnile, ja et lisatöö pikeneks seetõttu kahelt tunnilt kolmele.

Säärane tööjõu väärtuse langus $^1/_{10}$ võrra eeldab aga omakorda, et sama hulk elatusvahendeid, mis varem toodeti 10 tunniga, toodetakse nüüd 9 tunniga. See on aga võimatu, kui töö tootlik jõud ei tõuse. Antud vahenditega võib kingsepp valmistada näiteks 12-tunnilise tööpäeva jooksul ühe paari saapaid. Kui ta peab valmistama sama ajaga kaks paari, siis tema töö tootlik jõud peab kahekordistuma, ent see ei saa kahekordistuda, kui pole muutust tema töövahendites või tema töömeetodis või mõlemas korraga. Järelikult peab toimuma revolutsioon tema töö tootmistingimustes, s. o. tema tootmisviisis ja seega tööprotsessis eneses. Töö tootliku jõu tõstmise all mõistame siin üldse igasugust muutust tööprotsessis, mis lühendab antud kauba tootmiseks ühiskondlikult vajalikku tööaega, mistõttu järelikult väiksem tööhulk omandab võime toota suuremat hulka tarbimisväärtust.[2] Niisiis, kui käsitledes lisaväärtuse tootmist senivaadeldud kujul me eeldasime, et tootmisviis oli antud, siis nüüd, kus me käsitleme lisaväärtuse tootmist vajaliku töö muutumisega lisatööks, ei jätku enam eeldusest, et kapital omandab tööprotsessi selle ajalooliselt päritud, olemasoleval kujul ja ainult pikendab selle kestust. Järelikult on vajalik pööre tööprotsessi tehnilistes ja ühiskondlikes tingimustes, tootmisviisis eneses, et tõsta töö tootlikku jõudu, alandada töö tootliku jõu tõstmise teel tööjõu väärtust ja lühendada seega tööjõu väärtuse taastootmiseks vajalikku osa tööpäevast.

Tööpäeva pikendamise teel toodetavat lisaväärtust nimetan ma absoluutseks lisaväärtuseks; seevastu, vajaliku tööaja lühenemisest ja sellele vastavast tööpäeva mõlema osa suurusevahekorra muutusest tekkivat lisaväärtust nimetan ma relatiivseks lisaväärtuseks.

Tööjõu väärtuse alandamiseks peab tootliku jõu tõus haarama neid tööstusharusid, millede produktid määravad tööjõu väärtuse, s. o. kas kuuluvad harilike elatusvahendite hulka või võivad neid asendada. Kauba väärtuse määrab aga mitte ainult sellele kaubale lõplikku kuju andva töö hulk, vaid ka tema tootmisvahendites sisalduv tööhulk. Näiteks saapa väärtust ei määra kingsepa töö

[2] «Kui käsitööalad täienevad, siis ei tähenda see muud kui uute teede leidmist, mis võimaldavad teha antud tööd vähema tööliste hulgaga või (mis on sama) lühema ajaga kui varem» *(Galiani:* «Della Moneta», III kd., *Custodi* kogumikus: «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica», Parte Moderna. Milano 1803, lk. 158, 159). «Kokkuhoid tootmiskulude arvel ei saa olla muud kui kokkuhoid tootmiseks rakendatud töö hulga arvel» *(Sismondi:* «Études etc.» I kd., lk. 22).

üksi, vaid ka naha, pigi, traadi jne. väärtus. Tööjõu väärtus langeb järelikult ka sellest, et tõuseb tootlik jõud ja, vastavalt sellele, odavnevad kaubad neis tööstusharudes, mis annavad püsivkapitali ainelisi elemente, s. o. töövahendeid ja töömaterjali hädavajalike elatusvahendite valmistamiseks. Seevastu, tööstusharudes, mis ei anna hädavajalikke elatusvahendeid ega tootmisvahendeid nende valmistamiseks, jätab tootliku jõu tõus tööjõu väärtuse puutumata.

Odavnenud kaup alandab muidugi tööjõu väärtust ainult pro tanto, s. o. ainult selles proportsioonis, milles see kaup võtab osa tööjõu taastootmisest. Näiteks särk on hädavajalik elatusvahend, aga ainult üks paljudest. Särkide odavnemine vähendab ainult töölise kulusid särkidele. Hädavajalike elatusvahendite kogusumma koosneb aga mitmesugustest kaupadest, mis on kõik eri tööstusharude produktid, ja iga niisuguse kauba väärtus moodustab alati vastava osa tööjõu väärtusest. See väärtus väheneb koos ta taastootmiseks vajaliku tööajaga, mille üldine lühenemine võrdub lühenemiste summaga kõigis ülalmainitud eri tootmisharudes. Me käsitleme siin seda üldist tulemust nii, nagu ta oleks vahetuks tulemuseks ja vahetuks eesmärgiks igal üksikjuhul. Kui üksik kapitalist odavdab näiteks särke töö tootliku jõu tõstmise teel, siis ei tarvitse tal sugugi eesmärgiks olla tööjõu väärtuse ja seega vajaliku tööaja vähendamine pro tanto, ja ometi ainult niivõrd, kuivõrd ta lõpuks kaasa aitab tolle tulemuse saavutamiseks, aitab ta kaasa üldise lisaväärtuse normi tõstmiseks.[3] Tuleb vahet teha kapitali üldiste ja paratamatute tendentside ja nende avaldumisvormide vahel.

Me ei hakka praegu vaatama, kuidas kapitalistliku tootmise immanentsed seadused avalduvad kapitalide välises liikumises, kuidas nad pääsevad mõjule konkurentsi sundseadustena ja tungivad sellega üksiku kapitalisti teadvusse liikumapanevate motiividena; niipalju on aga juba ette selge: konkurentsi teaduslik analüüs on ainult siis võimalik, kui on aru saadud kapitali seesmisest loomusest, just nagu taevakehade näiline liikumine on arusaadav ainult sellele, kes tunneb nende tõelist, kuid meeltega tajumatut liikumist. Et aga mõista relatiivse lisaväärtuse tootmist, ja nimelt meie analüüsi seni saavutatud tulemuste alusel, tuleb siiski märkida järgmist.

Kui üks töötund väljendub 6 p. ehk $^1/_2$ š. suuruses kullahulgas, siis kaheteisttunnilise tööpäevaga toodetakse 6 š. suurune väärtus. Oletame, et töö tootliku jõu antud tasemel valmistatakse selle 12 töötunniga 12 kaubaühikut. Iga ühiku valmistamiseks tarbitud

[3] «Kui vabrikant kahekordistab oma toodete hulga masinate täiustamise teel,... siis saab ta (lõppude lõpuks) ainult niipalju kasu, kui see võimaldab tal töölist odavamalt riietada... kuivõrd, järelikult, töölise kuludeks langeb nüüd väiksem osa üldtulust» (*Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth». London 1821, lk. 168, 169).

tootmisvahendite, toormaterjali jne. väärtus olgu 6 p. Neil tingimustel maksab iga üksik kaup 1 š., ja nimelt 6 p. tootmisvahendite väärtusena ja 6 p. kauba töötlemisel uudselt lisandatud väärtusena. Oletame nüüd, et mõnel kapitalistil õnnestub kahekordistada töö tootlikku jõudu, järelikult toota kaheteisttunnilise tööpäevaga 24 selle kaubaliigi ühikut 12 asemel. Tootmisvahendite väärtuse samaks jäädes langeb nüüd kaubaühiku väärtus 9 pensile, millest 6 p. on tootmisvahendite väärtus ja 3 p. viimati tehtud tööga lisandatud uus väärtus. Hoolimata kahekordistunud tootlikust jõust loob tööpäev endiselt ainult 6 š. suuruse uue väärtuse, mis aga jaotub nüüd kaks korda suuremale produktide hulgale. Iga üksiku produkti kohta tuleb seega ainult $^1/_{24}$ uue väärtuse kogusummast senise $^1/_{12}$ asemel, 3 p. senise 6 p. asemel, ehk, mis on seesama, tootmisvahenditele lisandatakse nüüd nende muutumisel produktiks, arvestades iga ühikut eraldi, ainult pool töötundi endise terve töötunni asemel. Antud kauba individuaalne väärtus on nüüd madalam ta ühiskondlikust väärtusest, s. o. kaup maksab vähem tööaega kui keskmistes ühiskondlikes tingimustes toodetud samasuguste esemete muu hulk. Iga kaubaühik maksab keskmiselt 1 š. ehk väljendab 2 tundi ühiskondlikku tööd; muutunud tootmisviisi puhul maksab ta ainult 9 p., s. o. sisaldab ainult $1^1/_2$ töötundi. Kauba tõeline väärtus on aga mitte ta individuaalne, vaid ta ühiskondlik väärtus, s. o. kauba väärtust mõõdetakse mitte tööajaga, mida kaup tootjale antud üksikjuhul tegelikult maksma läheb, vaid kauba tootmiseks ühiskondlikult vajaliku tööajaga. Niisiis, kui kapitalist, kes kasutab uut meetodit, müüb kauba ta 1-šillingilise ühiskondliku väärtuse eest, siis müüb ta kauba 3 p. kallimalt ta individuaalsest väärtusest ja realiseerib seega 3 p. suuruse ekstra-lisaväärtuse. Teiselt poolt aga annab 12-tunniline tööpäev talle nüüd 24 kaubaühikut endise 12 asemel. Ühe tööpäeva produkti müümiseks vajab ta seega kaks korda suuremat kaubaminekut ehk kaks korda suuremat turgu. Muudes võrdsetes tingimustes võivad tema kaubad vallutada suuremat turgu ainult hindade alandamise kaudu. Kapitalist müüb neid seepärast nende individuaalsest väärtusest kallimalt, kuid nende ühiskondlikust väärtusest odavamalt, ütleme 10 p. tükk. Nii saab ta igast tükist ikkagi veel 1 p. suuruse ekstra-lisaväärtuse. Selle suurema lisaväärtuse saab ta hoolimata sellest, kas ta kaup kuulub või ei kuulu hädavajalike elatusvahendite hulka, kas ta seega kuulub või ei kuulu määrava tegurina tööjõu üldisse väärtusse. Niisiis, olenemata sellest viimasest asjaolust, püüab iga üksik kapitalist muuta kaupa odavamaks töö tootliku jõu tõstmise teel.

Kuid isegi sellel juhul tekib suurendatud lisaväärtuse tootmine vajaliku tööaja lühendamisest ja lisatöö vastavast pikendamisest.[3a]

[3a] «Kasum, mida inimene saab, ei olene sellest, et ta käsutab teiste inimeste töö produkti, vaid sellest, et ta käsutab seda tööd ennast. Kui ta saab

Oletame, et vajalik tööaeg on 10 tundi, s. o. tööjõu päevane väärtus on 5 š., ja lisatöö on 2 tundi, seega iga päev toodetav lisaväärtus on 1 š. Kuid meie kapitalist toodab nüüd 24 kaubaühikut, müües neid 10 p. tükist ehk kokku 20 š. eest. Kuna tootmisvahendite väärtus on 12 š., siis $14^2/_5$ ühikut ainult asendavad avansseeritud püsivkapitali. Kaheteisttunniline tööpäev väljendub ülejäänud $9^3/_5$ ühikus. Kuna tööjõu hind = 5 š., siis 6 ühikut väljendavad vajalikku tööaega, $3^3/_5$ ühikut aga väljendavad lisatööd. Vajaliku töö ja lisatöö suhe, mis keskmistes ühiskondlikes tingimustes oli 5 : 1, on nüüd ainult 5 : 3. Sama tulemuse võib saada ka järgmisel viisil. Kaheteisttunnilise tööpäeva produkti väärtus on 20 š. Sellest 12 š. kujutavad enesest tootmisvahendite väärtust, mis produkti väärtuses ainult uuesti esile tuleb. Niisiis jääb 8 š., mis väljendavad rahas tööpäeva väärtust. See rahaline väljendus on suurem kui sama liiki keskmise ühiskondliku töö rahaline väljendus, kus 12 tundi väljendub ainult 6 šillingis. Erakordselt kõrge tootliku jõuga töö funktsioneerib korrutatud tööna, s. o. loob võrdseis ajavahemikes suuremaid väärtusi kui sama liiki keskmine ühiskondlik töö. Kuid meie kapitalist maksab tööjõu päevase väärtuse eest nagu ennegi ainult 5 š. Sellepärast kulub töölisel selle väärtuse taastootmiseks nüüd ainult $7^1/_5$ tundi endise 10 tunni asemel. Ta lisatöö kasvab seega $2^4/_5$ tunni võrra, tema toodetud lisaväärtus 1 šillingilt 3 šillingile. Kapitalist, kes kasutab täiuslikumat tootmisviisi, omastab seega lisatööna suuremat osa tööpäevast kui teised sama tootmisharu kapitalistid. Relatiivse lisaväärtuse tootmisel teeb tema üksikult sedasama, mida kogu kapital teeb üldiselt. Teiselt poolt aga kaob see ekstra-lisaväärtus, niipea kui uus tootmisviis saab üldkasutatavaks, ja seega kaob vahe odavamalt toodetud kaupade individuaalse väärtuse ja nende ühiskondliku väärtuse vahel. Seadus, mille järgi tööaeg määrab väärtuse ja mida uut meetodit rakendav kapitalist tajub sel kujul, et ta peab müüma oma kauba ta ühiskondlikust väärtusest odavamalt, — seesama seadus konkurentsi sundseadusena sunnib selle kapitalisti võistlejaid kasutusele võtma uut tootmisviisi.[4] Seega puudutab kogu protsess üldist lisaväärtuse normi alles siis, kui töö tootliku jõu kasv on lõpuks

müüa oma kaupu kõrgema hinnaga, kuna ta tööliste palgad jäävad endiseks, siis saab ta sellest ilmselt kasu... Siis piisab selle töö liikumapanemiseks väiksemast osast sellest, mida ta tootis, ja järelikult jääb suurem osa temale endale» («Outlines of Political Economy». London 1832, lk. 49, 50).

[4] «Kui minu naaber võib müüa odavalt sellepärast, et ta vähese tööga palju ära teeb, siis pean ma püüdma müüa niisama odavalt kui temagi. Nii tekitab iga leiutus, iga tööriist või masin, mis võimaldab töötada vähema käte hulgaga ja seetõttu odavamalt, teiste juures teatava võistluse vajadust, — kas sellesama leiutuse, tööriista või masina kasutamise või millegi taolise leiutamise teel, nii et kõik oleksid võrdsetes tingimustes ja keegi ei saaks müüa naabrist odavamalt» («The Advantages of East-India Trade to England». London 1720, lk. 67).

haaranud niisuguseid tootmisharusid ja järelikult muutnud odavamaks niisuguseid kaupu, mis kuuluvad hädavajalike elatusvahendite hulka, olles seega tööjõu väärtuse elemendid.

Kaupade väärtus on pöördproportsionaalne töö tootliku jõuga. See käib ka tööjõu väärtuse kohta, sest selle määrab kaupade väärtus. Seevastu relatiivne lisaväärtus on töö tootliku jõuga päriproportsionaalne. Ta kasvab koos tootliku jõu kasvuga ja langeb koos ta langusega. Eeldades, et raha väärtus jääb muutumata, toodab 12-tunniline keskmine ühiskondlik tööpäev alati sellesama 6-šillingilise uue väärtuse, ükskõik missuguses vahekorras see väärtussumma jaguneb tööjõu väärtuse ekvivalendi ja lisaväärtuse vahel. Kui aga päevaste elatusvahendite väärtus ja seega tööjõu päevane väärtus langeb tootliku jõu suurenemise tagajärjel 5 šillingilt 3 šillingile, siis kasvab lisaväärtus 1 šillingilt 3 šillingile. Tööjõu väärtuse taastootmiseks oli varem vaja 10 töötundi, nüüd aga on vaja ainult 6 töötundi. Neli töötundi on saanud vabaks ja neid võib liita lisatöö valdkonnaga. Seepärast on kapitalil immanentne tung ja pidev tendents tõsta töö tootlikku jõudu, et teha odavamaks kaupu ja selle kaudu töölist ennastki.[5]

Kaupa tootvale kapitalistile on kauba absoluutne väärtus iseenesest ükskõik. Teda huvitab ainult kaubas peituv ja müümisel realiseeritav lisaväärtus. Lisaväärtuse realiseerimine eeldab iseendastki avansseeritud väärtuse asendamist Kuna relatiivne lisaväärtus kasvab päriproportsionaalselt töö tootliku jõu arenemisega, kaupade väärtus aga langeb pöördproportsionaalselt selle arenemisega ehk, teiste sõnadega, kuna üks ja seesama protsess teeb kaupu odavamaks ja suurendab neis sisalduvat lisaväärtust, siis sellega lahenebki mõistatus, et kapitalist, keda huvitab ainult vahetusväärtuse tootmine, püüab ikka alandada kaupade vahetusväärtust, — vastuolu, millega üks poliitilise ökonoomia rajajaid, Quesnay, piinas oma vastaseid ja mille peale nad jäidki talle vastuse võlgu. «Te nõustute,» ütleb Quesnay, «et mida enam saab kokku hoida kulusid või kulukaid töid tööstusproduktide valmistamisel, tootmist kahjustamata, seda kasulikum on see kokkuhoid, sest see vähendab produkti hinda. Ja sellest hoolimata arvate, et tööstu rite tööst tule-

[5] «Samas proportsioonis, milles vähenevad töölise väljaminekud, alaneb ka tema palk, kui tööstus samal ajal vabaneb kitsendustest» («Considerations concerning Taking off the Bounty on Corn exported etc.». London 1753, lk. 7). «Tööstuse huvid nõuavad, et vili ja üldse toiduained oleksid võimalikult odavad; sest kõik, mis teeb neid kalliks, teeb kalliks ka töö... kõigis maades, kus tööstus on vaba kitsendustest, peab toiduainete hind mõjutama töö hinda. Viimane langeb alati, kui vajalikud elatusvahendid odavnevad» (sealsamas, lk. 3). «Palgad vähenevad samas proportsioonis, milles tootmise jõud kasvavad. Masinad teevad küll odavamaks elatusvahendeid, kuid nad teevad odavamaks ka töölist» («A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation». London 1834, lk. 27).

neva rikkuse tootmine seisab nende toodete vahetusväärtuse suurendamises.»[6]

Niisiis, töö tootliku jõu arenemisest[7] tuleneva töökokkuhoiu eesmärgiks ei ole kapitalistlikus tootmises sugugi tööpäeva lühendamine. Ta eesmärgiks on ainult teatava kaubahulga tootmiseks vajaliku tööaja lühendamine. Asjaolu, et töö suurema tootliku jõu puhul tööline toodab tunnis näiteks 10 korda enam kaupu kui varem, ja vajab järelikult iga kaubaeseme valmistamiseks 10 korda vähem tööaega, ei takista sugugi sundimast teda töötama endiselt 12 tundi ja tootma 12 tunniga 1200 eset endise 120 asemel. Tema tööpäeva võidakse samal ajal isegi pikendada, nii et ta toodaks nüüd 14 tunniga 1400 eset jne. Seepärast võib sääraste majandusteadlaste nagu MacCulloch, Ure, Senior ja tutti quanti [ja teised nendesarnased] teostes ühel leheküljel lugeda, et tööline on kapitalile tänu võlgu tootlike jõudude arendamise eest, sest see lühendab vajalikku tööaega, ja järgmisel leheküljel, et selle tänu tõestamiseks ta peab edaspidi töötama 10 tunni asemel 15 tundi. Töö tootliku jõu arendamine kapitalistliku tootmise piirides seab endale eesmärgiks lühendada seda osa tööpäevast, mille kestel tööline peab töötama iseendale, et just sellega pikendada tööpäeva teist osa, mille kestel ta võib ilma tasuta töötada kapitalistile. Relatiivse lisaväärtuse erilised tootmismeetodid, millede vaatlemisele me nüüd asume, näitavad meile, mil määral see tulemus on saavutatav ka ilma kaupade odavnemiseta.

---

[6] *Quesnay:* «Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans», «Physiocrates», Daire'i väljaanne, Paris 1846, lk. 188, 189.

[7] «Need spekulandid, kes nii väga hoiavad kokku tööliste tööd, mille eest neil tuleb maksta» (*J. N. Bidaut:* «Du Monopole qui s'établit dans les Arts industriels et le Commerce». Paris 1828, lk. 13). «Ettevõtja paneb alati kõik mängu, et kokku hoida aega ja tööd» (*Dugald Stewart:* Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh, 1855, VIII kd., «Lectures on Political Economy», lk. 318). «Nad (kapitalistid) on huvitatud sellest, et nende poolt rakendatud tööliste tootlik jõud oleks võimalikult suur. Selle jõu suurendamisele on suunatud peaaegu eranditult kogu nende tähelepanu» (*R. Jones:* «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations». Hertford 1852. Lecture III [lk. 39]). [Võrdle *Ричард Джонс:* «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 316.]

ÜHETEISTKÜMNES PEATÜKK

KOOPERATSIOON

Nagu nägime, algab kapitalistlik tootmine tegelikult sellest momendist, kui ühe ning sama individuaalkapitali teenistuses on üheaegselt suurem arv töölisi, järelikult kui tööprotsess laiendab oma ulatust ja annab suuremal hulgal produkte. Suurema arvu tööliste tegevus ühel ning samal ajal, ühes ning samas kohas (või, kui soovite, — ühel ning samal tööpõllul) üht ning sama sorti kaupade tootmiseks ühe ning sama kapitalisti komando all moodustab ajalooliselt ja loogiliselt kapitalistliku tootmise lähtepunkti. Tootmisviisi enese suhtes erineb näiteks manufaktuur oma algelisel kujul tsunftikäsitöö tootmisest vaevalt millegi muuga kui ainult sellega, et ühe ning sama kapitali teenistuses on ühel ning samal ajal suurem arv töölisi. Tsunftimeistri töökoda on ainult laiendatud.

Järelikult on vahe esialgu ainult kvantitatiivne. Me nägime, et lisaväärtuse mass, mida antud kapital toodab, võrdub üksiku töölise poolt toodetava lisaväärtusega, korrutatud üheaegselt töötavate tööliste arvuga. See arv iseenesest ei muuda sugugi lisaväärtuse normi või tööjõu ekspluateerimise astet, tööprotsessi kvalitatiivsed muutused ei näi aga hoopiski puutuvat kaubaväärtuse tootmisse üldse. See järeldub väärtuse loomusest. Kui kaheteisttunniline tööpäev asjastub 6 šillingis, siis 1200 niisugust tööpäeva asjastuvad 6 šillingis × 1200. Ühel juhul on produktidesse pandud 12×1200 töötundi, teisel juhul 12 töötundi. Väärtuse tootmisel tuleb inimhulk ikka arvesse ainult paljude üksikute inimestena. Väärtuse tootmise seisukohalt on järelikult ükskõik, kas 1200 töölist toodavad üksikult või toodavad nad ühiselt sama kapitali komando all.

Ometi toimub siin teatavais piirides siiski modifikatsioon. Väärtuses asjastatud töö on keskmise ühiskondliku kvaliteediga töö, järelikult keskmise tööjõu väljendus. Keskmine suurus on aga alati ainult paljude erinevate sama liiki individuaalsuuruste keskmine. Igas tööstusharus kaldub individuaaltööline, Peeter või Paul, keskmisest töölisest enam või vähem kõrvale. Need indivi-

duaalsed kõrvalekaldumised, mida matemaatikas nimetatakse «hälveteks», kompenseeruvad vastastikku ja kaovad, niipea kui võetakse kokku suurem hulk töölisi. Kuulus sofist ja sükofant Edmund Burke väidab isegi oma praktiliste farmerikogemuste põhjal, et juba «sääraseski väikeses rühmas» kui 5 põllutöölist kaovad kõik individuaalsed erinevused töö alal ja et järelikult esimesed ettejuhtunud viis täiskasvanud inglise põllutöölist kokku teevad sama ajaga täpselt niisama palju tööd kui mistahes teised viis inglise põllutöölist.[8] Olgu sellega kuidas on, selge on aga see, et suurema hulga üheaegselt töötavate töölistē kogutööpäev, jagatud tööliste arvuga, on juba iseenesest keskmise ühiskondliku töö päev. Oletame näiteks, et üksiku inimese tööpäev on kaksteist tundi. Sel juhul moodustab kaheteistkümne üheaegselt töötava töölise tööpäev 144-tunnilise kogutööpäeva, ja kuigi iga üksiku töölise töö nende kaheteistkümne hulgas kaldub enam või vähem kõrvale keskmisest ühiskondlikust tööst, kuigi järelikult iga üksik tööline vajab võrdse töö sooritamiseks pisut enam või pisut vähem aega, on iga üksiku töölise tööpäev kui kaheteistkümnendik 144-tunnilisest kogutööpäevast ikkagi keskmise ühiskondliku kvaliteediga. Kapitalistile aga, kes annab tööd tosinale töölisele, on tööpäev olemas vaid selle tosina kogutööpäevana. Iga üksiku tööpäev eksisteerib kogutööpäeva vastava osana, täiesti sõltumata sellest, kas need kaksteist töötavad üheskoos või seisab nende tööde seos ainult selles, et nad töötavad samale kapitalistile. Kui seevastu 12 töölist töötavad kahekaupa väikeperemeestele, siis võib iga väikeperemees ainult juhuse tõttu toota võrdset väärtuse hulka ja seega realiseerida üldist lisaväärtuse normi. Tuleks ette individuaalseid kõrvalekaldumisi. Kui tööline kulutab teatud kauba tootmiseks tunduvalt rohkem aega kui ühiskondlikult on vajalik, ja kui temale individuaalselt vajalik tööaeg kaldub tunduvalt kõrvale ühiskondlikult vajalikust ehk keskmisest tööajast, siis ei saa pidada tema tööd keskmiseks tööks ega tema tööjõudu keskmiseks tööjõuks. Seda tööjõudu ei saaks üldse müüa, või seda saaks müüa ainult alla tööjõu keskmise väärtuse. Järelikult eeldatakse teatavat miinimumi töövõimet, ja hiljem näeme, et kapitalistlik tootmine leiab vahendeid selle miinimumi mõõtmiseks. Sellest hoolimata kaldub miinimum keskmisest kõrvale, kuigi maksta tuleb tööjõu keskmise

[8] «Jõu, osavuse ja kohusetruuduse poolest on kahtlemata palju vahet mitmesuguste inimeste töö väärtuse vahel. Kuid täpsete tähelepanekute alusel olen täiesti kindel, et esimesed juhuslikud 5 meest üheskoos annavad tööhulga, mis võrdub iga teise viie samavanuse mehe tööhulgaga; see tähendab, et ühel neist viiest mehest on kõik hea töölise omadused, teine on halb tööline, ülejäänud kolm aga on keskpärased ja lähenevad esimesele ning viimasele. Nõnda leiame juba säärasestki väikesest rühmast kui 5 meest, täieliku komplekti kõigest sellest, mis 5 meest suudavad ära teha» (*E. Burke*: «Thoughts and Details on Scarcity». London 1800, lk. 15, 16). Vrd. peale selle Quételet' arvamust keskmise indiviidi kohta.

väärtuse eest. Kuuest väikeperemehest saaksid seepärast ühed enam ja teised vähem kui üldise lisaväärtuse normi. Erinevused tasakaalustuksid küll ühiskonna, mitte aga üksiku peremehe seisukohalt. Väärtuskasvu seadus realiseerub üldse üksiku tootja seisukohalt alles siis täiel määral, kui see tootja toodab kapitalistina, kasutab üheaegselt palju töölisi, järelikult paneb algusest peale liikuma keskmist ühiskondlikku tööd.[9]

Ka muutumatu tööviisi puhul põhjustab suurema hulga tööliste üheaegne rakendamine revolutsiooni tööprotsessi materiaalsetes tingimustes. Ehitused, kus töötab palju töölisi, toormaterjali laod jne., anumad, tööriistad, aparaadid jne., mida paljud kasutavad üheaegselt või vaheldumisi, — ühe sõnaga, osa tootmisvahendeid tarbitakse nüüd tööprotsessis ühiselt. Ühelt poolt kaupade vahetusväärtus, järelikult ka tootmisvahendite oma, ei tõuse põrmugi nende tarbimisväärtuse suurendatud ekspluateerimise tagajärjel. Teiselt poolt kasvavad ühiselt kasutatavate tootmisvahendite mõõdud. Tuba, milles töötab 20 kangrut kahekümnel teljel, peab olema mahukam kui kahe selliga töötava iseseisva kangru tuba. Aga töökoja ehitamine 20 isiku jaoks maksab vähem tööd kui kümne töökoja ehitamine kahe isiku jaoks, ja massiliselt kontsentreeritud ühiste tootmisvahendite väärtus ei kasva üldse proportsionaalselt nende ulatuse ja kasuefektiga. Ühiselt tarbitavad tootmisvahendid kannavad produktiühikule üle väiksema osa oma väärtusest, — osalt sellepärast, et koguväärtus, mille nad ära annavad, jaguneb üheaegselt suuremale produktide hulgale, ja osalt sellepärast, et üksikute tootmisvahenditega võrreldes nad võtavad tootmisprotsessist osa küll absoluutselt suurema, kuid, arvestades nende suuremat tegevussfääri, relatiivselt väiksema väärtusega. Ühes sellega väheneb see väärtuse koostusosa, mille moodustab püsivkapital, ja järelikult, proportsionaalselt selle väärtuse koostusosa suurusele, ka kauba koguväärtus. Tulemus on samasugune, kui oleks kauba tootmisvahendite tootmine odavamaks muutunud. See kokkuhoid tootmisvahendite kasutamises tuleneb ainult nende ühisest tarbimisest paljude tööliste tööprotsessis. Ja tootmisvahendid omandavad ühiskondliku töö tingimuste ehk töö ühiskondlike tingimuste iseloomu, mis eraldab neid üksikute iseseisvate tööliste või väikeperemeeste killustatud ning võrdlemisi kulukatest töövahenditest, — nad omandavad selle iseloomu isegi siis, kui paljud töölised on ühendatud ainult ruumiliselt, mitte aga koostööga.

---

[9] Härra professor Roscher arvab olevat avastanud, et õmblejanna, kes töötab professoriproua juures kaks päeva, teeb enam tööd kui kaks õmblejannat, kes ühiselt töötavad professoriproua juures ühe päeva kestel. Ärgu härra professor korraldagu oma vaatlusi kapitalistliku tootmisprotsessi üle lastetoas ega sellistes tingimustes, kus puudub peategelane, kapitalist [*Roscher*: «Die Grundlagen der Nationalökonomie», 3. trükk, 1858, lk. 88—89].

Osa töövahendeid omandab selle ühiskondliku iseloomu, enne kui tööprotsess ise selle omandab.

Kokkuhoidu tootmisvahendite arvel tuleb üldse vaadata kahest seisukohast. Esiteks selles mõttes, et ta teeb kaupu odavamaks ja alandab sellega tööjõu väärtust. Teiseks selles mõttes, et ta muudab lisaväärtuse suhet kogu avansseeritud kapitaliga, s. o. ta püsiva ja muutuva osa väärtuste summaga. Viimast punkti ma käsitlen alles selle teose kolmanda raamatu esimeses osas, kuhu tuleb sisemise seose pärast viia ka mõnda muud siia kuuluvat. Seesugust ainejaotust nõuab analüüsi käik ja see vastab ühtlasi kapitalistliku tootmise vaimule. Kuna töötingimused on siin töölisele vastandatud kui midagi iseseisvat, siis esineb ka kokkuhoid nende arvel erilise operatsioonina, mis ei puutu töölisesse ja on järelikult lahus neist meetodeist, mis tõstavad ta isiklikku tootlikkust.

Töö vormi, kus palju isikuid töötab plaanikindlalt üksteise kõrval ning ühiselt, ühes ja sellessamas tootmisprotsessis või erinevais, kuid üksteisega seotud tootmisprotsessides, nimetatakse kooperatsiooniks[10].

Nagu ratsaväeeskadroni ründejõud või jalaväepolgu vastupanujõud oluliselt erinevad üksikute ratsa- ja jalaväelaste ründe- ja vastupanujõudude summast, nii ka üksikute tööliste jõudude mehhaaniline summa erineb sellest ühiskondlikust jõust, mis arendatakse paljude käte üheaegse koostööga ühe ja sellesama jagamatu operatsiooni sooritamisel, näiteks kui on vaja tõsta mõnd raskust, pöörata vintsi või kõrvaldada teelt mõni takistus.[11] Üksiku isiku tööga ei saaks siin kas üldse saavutada kombineeritud töö tulemust või saaks seda saavutada ainult palju pikema ajaga või ainult kääbuslikes mõõtudes. Siin on tegemist mitte ainult individuaalse tootliku jõu suurendamisega kooperatsiooni teel, vaid erilise tootliku jõu loomisega, mis oma olemuselt on hulga jõud[11a].

Peale uue jõu, mis tekib paljude jõudude liitmisest üheks ühiseks jõuks, kutsub juba ainult ühiskondlik kontakt suurema osa tootlike tööde puhul esile võistlust ja eluenergia (animal spirits) erilist elavnemist, mis tõstavad üksikute isikute individuaalset teo-

[10] «Concours des forces» [«jõudude ühendamine»] (*Destutt de Tracy:* «Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris 1826, lk. 80).

[11] «On palju töid, mis on nii lihtsad, et neid ei saa jaotada osadeks, kusjuures neid ometi saab sooritada ainult paljude kätepaaride koopereerimise teel. Näiteks suure palgi tõstmine vankrile... ühe sõnaga iga töö, mida ei saa teha teisiti kui suure kätehulga abil, kes aitavad üksteist üheaegselt ühe ja sellesama jaotamatu toimingu puhul» (*E. G. Wakefield:* «A View of the Art of Colonization». London 1849, lk. 168).

[11a] «Kui üks inimene üldse ei suuda tõsta tonnist raskust, 10 inimest aga suudavad seda ainult äärmise pingutusega, siis sada inimest tulevad sellega toime, kasutades igaüks ainult üht sõrme» (*John Bellers:* «Proposals for Raising a College of Industry». London 1696, lk. 21).

võimet, nii et kaksteist inimest üheskoos annavad üheaegse 144-tunnilise tööpäeva jooksul palju suurema koguprodukti kui kaksteist üksikut töölist, kellest igaüks töötab 12 tundi, või üks tööline, kes töötab 12 päeva järgemööda.[12] See tuleb sellest, et inimene on oma loomult igatahes ühiskondlik loom, kui ta ei olegi poliitiline loom, nagu arvab Aristoteles[13].

Kuigi paljud teevad üheaegselt ning üheskoos üht ja sedasama või samalaadset tööd, võib iga üksiku isiku individuaaltöö kogutöö osana sellegipärast moodustada teatud tööprotsessi mitmesuguseid faase, mida töödeldav objekt läbib kooperatsiooni tõttu kiiremini. Kui näiteks müürsepad moodustavad keti, et ulatada ehituskive maast tellingute tippu, siis igaüks neist teeb üht ja sedasama, kuid ometi on igaühe töö kogutöö pidevaks osaks, eri faasiks, millest iga ehituskivi peab tööprotsessi jooksul läbi käima ja mille tõttu näiteks kogutöölise 24 kätt toovad kivi rutem kohale kui üksiktöölise kaks kätt tellinguist üles-alla käies.[14] Tööobjekt läbib sama maa lühema ajaga. Teiselt poolt esineb töö kombinatsioon ka siis, kui näiteks ehitust alustatakse mitmest küljest korraga, kuigi koopereerunud teevad üht ja sedasama või samalaadset tööd. 144-tunniline kombineeritud tööpäev töötleb objekti ruumiliselt mitmest küljest, sest kombineeritud töölisel ehk kogutöölisel on silmad ja käed ees ja taga ja ta on teataval määral kõikjalolev; selle kombineeritud tööpäevaga valmib koguprodukt kiiremini kui 12 kaheteisttunnilise tööpäevaga enam või vähem isoleeritud tööliste puhul, kes peavad lähenema objektile ühekülgsemalt. Ruumiliselt erinevad produkti osad saavad valmis üheaegselt.

---

[12] «Sel asjaolul (s. o. kui üks farmer kasutab 300 aakril sedasama arvu töölisi, mis 10 farmerit kokku kasutavad 30-aakrilistel maatükkidel) on ka paremus tööliste arvu suhtes, mida ei taipa kergesti inimesed, kes ei tunne tegelikku tööd; on muidugi õige, et 1 suhtub 4-sse nagu 3 suhtub 12-sse, ja ometi ei pea see paika tegelikus töös, sest lõikuse ajal ja paljudel teistel niisama kiiretel töödel jõutakse teha paremini ja rohkem, kui liidetakse ühtekokku palju töökäsi; näiteks 2 vedajat, 2 koormategijat, 2 kätteandjat, 2 riisujat ja ülejäänud rahvas viljakuhjade juures või rehe all teevad kaks korda rohkem tööd kui sama arv töölisi, kes töötavad mitmes rühmas ja mitmes farmis» («An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms. By a Farmer». London 1773, lk. 7, 8).

[13] Aristotelese definitsioon on õieti see, et inimene on oma loomult linnvabariigi kodanik. See on klassikalisele Vanaajale niisama iseloomustav kui jänkide ajale Franklini definitsioon, et inimene on oma loomult tööriistade tegija.

[14] «Peale selle tuleb märkida, et see osaline tööjaotus võib esineda ka seal, kus töölised teevad üht ja sedasama tööd. Näiteks müürsepad, kes ulatavad telliseid käest kätte kõrgetele tellingutele, teevad kõik sama tööd, ja ometi on neil teatud laadi tööjaotus, mis seisab selles, et igaüks neist toimetab tellise tüki maad edasi ja kõik kokku viivad ta vajalikku kohta palju kiiremini kui siis, kui nad kõik üksikult kannaksid endile telliseid ülemistele tellingutele» (*F. Skarbek*: «Théorie des Richesses Sociales», 2. trükk, Paris 1840, I kd., lk. 97, 98).

Rõhutasime, et paljud üksteist täiendavad töölised teevad üht ja sedasama või samalaadset tööd, kuna see lihtsaim ühistöö vorm etendab suurt osa ka kooperatsiooni kõige arenenumas vormis. Kui tööprotsess on keeruline, siis juba ainuüksi ühiselt töötajate suur hulk lubab mitmesuguseid operatsioone üksikute tööliste vahel ära jaotada, seega sooritada neid operatsioone üheaegselt ja sel viisil lühendada koguprodukti valmistamiseks vajalikku tööaega.[15]

Paljudes tootmisharudes on kriitilisi momente, s. o. tööprotsessi iseloomust enesest tingitud perioode, kus peab tingimata saavutama teatavaid töötulemusi. Näiteks kui on tarvis niita kari lambaid või lõigata ja koristada vili teatud hulgalt morgenitelt, siis oleneb produkti hulk ja kvaliteet sellest, kas toiming algab ja lõpeb kindlal ajal. Ajavahemik, kus tööprotsess võib toimuda, on siin ette määratud, nagu näiteks heeringapüügil. Üksik inimene võib ühest päevast saada ainult üheainsa tööpäeva, ütleme 12 tundi, aga näiteks 100 inimese kooperatsioon avardab kaheteisttunnilise päeva 1200-tunniliseks tööpäevaks. Tööaja lühiduse kompenseerib tööhulga suurus, mis otsustaval hetkel tootmise areenile paisatakse. Tulemuse õigeaegne saavutamine sõltub siin paljude kombineeritud tööpäevade üheaegsest rakendamisest, kasuefekti suurus sõltub tööliste arvust, mis on aga alati väiksem kui üksikult töötavate tööliste arv, kes oleksid pidanud samas ajavahemikus täitma sama töömahu.[16] Seesuguse kooperatsiooni puudumine on põhjuseks, miks Ühendriikide lääneosas hävib iga aasta hulk vilja, ja Ida-India neis osades, kus Inglise võim on purustanud vana kogukonna, hävib iga aasta hulk puuvilla[17].

Ühelt poolt lubab kooperatsioon laiendada töö ruumilist sfääri, ja sellepärast nõuavad teatud tööprotsessid kooperatsiooni juba

[15] «Kui on vaja sooritada keerukas töö, siis tuleb teha ühtaegu mitmesuguseid asju. Üks teeb üht, teine teist, ja kõik aitavad kaasa tulemuse saavutamiseks, mida üksainus inimene ei suudaks teostada. Üks sõuab, kuna teine peab rooli ja kolmas heidab võrgu vette või püüab kalu ahinguga, — ja kalapüügil on edu, mis ei oleks võimalik ilma sellise koostööta» (*Destutt de Tracy:* «Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris 1826, lk. 78).

[16] «Nende (põllumajanduslike tööde) tegemine kriitilisel momendil on kõige suurema tähtsusega» («An Inquiry into the Connection between the present Price, etc.», lk. 7). «Põllumajanduses ei ole tähtsamat tegurit kui aja tegur» (*Liebig:* «Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft», 1856, lk. 23).

[17] «Järgmine pahe on säärane, et vaevalt keegi võiks seda oodata maal, mis ekspordib rohkem tööd kui ükski teine maailma maa, välja arvatud vahest Hiina ja Inglismaa; see on võimatus leida vajalikul arvul töökäsi puuvilla koristamiseks. Selle tagajärjel jääb hulk puuvilla noppimata, muist aga korjatakse maast, kui puuvill on juba maha pudenenud ning seetõttu kaotanud õige värvi ja osalt isegi mädanema läinud, nii et tööliste puudumise tõttu õigel aastaajal peab istandikupidaja tegelikult leppima suure osa puuvillasaagi kaotsiminekuga, kuigi Inglismaa seda saaki nii väga ahnelt ihaldab» («Bengal Hurkaru». Bi-Monthly Overland Summary of News, 22nd July 1861).

tööobjekti ruumilise asetuse tõttu, näiteks maakuivendustööd, tammide ehitamine, niisutustööd, kanalite, teede ja raudteede ehitamine jne. Teiselt poolt võimaldab kooperatsioon tootmispiirkonna suhtelist ruumilist kitsendamist tootmise ulatusega võrreldes. See töö ruumilise sfääri piiramine koos ta tegevussfääri samaaegse laiendamisega, mistõttu hoitakse kokku hulk ebatootlikke kulusid (faux frais), tuleneb hulga tööliste kokkukoondamisest, erinevate tööprotsesside ühendamisest ja tootmisvahendite kontsentreerimisest.[18]

Võrreldes üksikute individuaaltööpäevade võrdse summaga toodab kombineeritud tööpäev suuremat hulka tarbimisväärtust ja vähendab seega teatava kasuefekti saamiseks vajalikku tööaega. Ükskõik, kas kombineeritud tööpäev saab suurema tootliku jõu antud juhul sellest, et ta suurendab töö mehhaanilist jõudu, või laiendab töö ruumilist tegevussfääri, või kitsendab tootmisareeni ulatust tootmise mõõtudega võrreldes, või paneb kriitilisel momendil lühikese ajavahemiku jooksul liikvele palju tööd, või ergutab võistlust üksikisikute vahel ja pingutab nende eluenergiat, või vajutab paljude tööliste ühetaolistele toimingutele pidevuse ja mitmekülgsuse pitseri, või sooritab üheaegselt mitmeid operatsioone, või hoiab kokku tootmisvahendeid nende ühise kasutamise tõttu, või annab individuaalsele tööle keskmise ühiskondliku töö iseloomu, — igal juhul on kombineeritud tööpäeva spetsiifiline tootlik jõud töö ühiskondlik tootlik jõud ehk ühiskondliku töö tootlik jõud. Ta tekib kooperatsioonist enesest. Plaanipärases koostöös teistega kaotab tööline oma individuaalsed piirid ja arendab välja oma liigile omased võimed.[19]

Kuna töölised üldse ei saa otseselt koos töötada, kui nad ei ole üheskoos, ja kuna nende koondamine kindlaksmääratud kohta on sellepärast nende koopereerumise tingimuseks, siis palgatöölised ei saakski koopereeruda, kui üks ja seesama kapital, üks ja seesama kapitalist ei rakendaks neid üheaegselt, ostes seega üheaegselt nende tööjõu. Nende tööjõudude koguväärtus ehk tööliste palgasumma ühe päeva, nädala jne. eest peab järelikult olema

[18] «Kogu see kapital ja töö, mis varem rakendati 500 aakri pinnapealseks harimiseks, — ja võib-olla rohkemgi, — koondatakse nüüd, põllumajanduse edenemise tõttu, 100 aakri põhjalikumaks ekspluateerimiseks.» Kuigi «pindala on kasutatava kapitali ja tööhulgaga võrreldes vähenenud, kujutab ta enesest ometi laiemat tootmissfääri võrreldes tootmissfääriga, mida iga sõltumatu tootja varem omas või haris» (*R. Jones:* «An Essay on the Distribution of Wealth», «On Rent». London 1831, lk. 191). [Vrd. *Ричард Джонс*: «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 131.]

[19] «Iga üksiku inimese jõud on tühine, kuid tühiste jõudude ühendamine annab kogujõu, mis on suurem kõigi osajõudude summast, nii et jõudude ühendamine võib iseenesestki vähendada jõudude tegevuse aega ja laiendada nende tegevussfääri» (*G. R. Carli,* märkus *P. Verri* raamatule «Meditazioni sulla Economia Politica» (esmakordselt avaldatud 1773. a.), itaalia majandusteadlaste väljaandes *Custodi,* Parte Moderna, XV kd., lk. 196).

kapitalisti taskus koos, enne kui tööjõud ise tootmisprotsessis ühendatakse. Tasu maksmine 300 töölisele korraga, olgugi ainult ühe päeva eest, nõuab suuremat kapitalikulu kui tasu maksmine vähemale tööliste arvule nädalast nädalasse kogu aasta vältel. Koopereeruvate tööliste arv ehk kooperatsiooni ulatus oleneb seega kõigepealt kapitali suurusest, mida üksik kapitalist võib kulutada tööjõu ostmiseks, s. o. sellest, mis määral iga üksik kapitalist käsutab paljude tööliste elatusvahendeid.

Ja see käib mitte ainult muutuvkapitali, vaid ka püsivkapitali kohta. Näiteks toormaterjali kulu kapitalistil, kellel on 300 töölist, on 30 korda suurem kui igal üksikul 30 kapitalistist, kellel on igaühel 10 töölist. Ühiselt kasutatavate töövahendite väärtus ja materiaalne hulk ei kasva küll samal määral kui rakendatud tööliste arv, kuid kasvavad siiski tunduvalt. Tootmisvahendite kontsentreerumine suuremal hulgal üksikute kapitalistide kätte on seega palgatööliste kooperatsiooni materiaalne tingimus, ja selle kooperatsiooni ulatus ehk tootmise maastaap sõltub selle kontsentratsiooni suurusest.

Esialgu oli vaja teatud minimaalsuurusega individuaalkapitali, et üheaegselt ekspluateeritavate tööliste arvust ja järelikult toodetava lisaväärtuse massist jätkuks ekspluateerija enda vabastamiseks kätega töötamisest, väikeperemehe muutmiseks kapitalistiks ja kapitalistliku vahekorra formaalseks loomiseks. Nüüd on see minimaalsuurus materiaalseks tingimuseks, et paljud killustatud ja üksteisest sõltumatud individuaalsed tööprotsessid saaksid muutuda üheks kombineeritud ühiskondlikuks tööprotsessiks.

Samuti oli kapitali komando töö üle esialgu ainult formaalne järeldus sellest, et tööline ei tööta endale, vaid kapitalistile, ja järelikult töötab kapitalisti alluvuses. Paljude palgatööliste koopereerimise tõttu muutub kapitali komando tööprotsessi enese teostamise vajaduseks, ta muutub tegelikuks tootmistingimuseks. Kapitalisti käsk tootmisväljal saab nüüd niisama vajalikuks kui kindrali käsk lahinguväljal.

Iga ulatuslikum otseselt ühiskondlik või ühine töö vajab suuremal või vähemal määral juhtimist individuaalsete toimingute kooskõlastamiseks ja üldiste funktsioonide täitmiseks, mis tekivad selle tõttu, et kogu tootmisorganismi liikumine erineb ta iseseisvate organite liikumisest. Üksik viiuldaja juhatab end ise, orkester vajab dirigenti. See juhtimise, järelevalve ja kooskõlastamise funktsioon saab kapitali funktsiooniks, niipea kui temale alluv töö muutub kooperatiivseks. Kapitali spetsiifilise funktsioonina omandab juhtimise funktsioon spetsiifilisi iseloomujooni.

Kõigepealt on kapitalistliku tootmisprotsessi liikumapanevaks motiiviks ja määravaks eesmärgiks võimalikult suur kapitali väär-

tuse isekasv[20], s. o. võimalikult suur lisaväärtuse tootmine, niisiis võimalikult suur tööjõu ekspluateerimine kapitalisti poolt. Üheaegselt töötavate tööliste hulga kasvades kasvab ühtlasi nende vastupanu ja ühes sellega kasvab paratamatult kapitali surve selle vastupanu mahasurumiseks. Kapitalisti juhtimine ei ole mitte ainult ühiskondliku tööprotsessi loomusest tulenev ja selle juurde kuuluv eriline funktsioon, vaid ta on samal ajal ka ühiskondliku tööprotsessi ekspluateerimise funktsioon ning on seepärast tingitud vältimatust antagonismist ekspluateerija ja ta ekspluateerimise toormaterjali vahel. Samuti, nii nagu tootmisvahendid, mis on palgatöölise suhtes võõras omand, kasvavad oma ulatuselt, kasvab ka nende otstarbeka kasutamise kontrollimise vajadus.[21] Edasi, palgatööliste kooperatsioon on ainult kõiki neid töölisi üheaegselt rakendava kapitali tegevuse tulemus. Tööliste funktsioonide seos ja nende ühtsus kogu tootmisorganismina on väljaspool töölisi, ta on kapitalis, mis neid kokku toob ja koos hoiab. Nende tööde seos esineb neile seepärast ideaalselt plaanina, praktiliselt aga kapitalisti autoriteedina, võõra tahte võimuna, mis allutab nende tegevuse oma eesmärgile.

Niisiis on kapitalistlik juhtimine sisult kahesugune — juhitava tootmisprotsessi enese kahesugususe tõttu, mis ühelt poolt on ühiskondlik tööprotsess produkti valmistamiseks, ja teiselt poolt kapitali väärtuse isekasvamise protsess; vormilt aga on kapitalistlik juhtimine despootlik. Kooperatsiooni arenemisega suuremas ulatuses arenevad selle despotismi spetsiifilised vormid. Nagu kapitalist kõigepealt vabaneb kätega töötamisest, niipea kui ta kapital on saavutanud tolle minimaalsuuruse, mis alles võimaldabki päris kapitalistlikku tootmist, nii loovutab ta nüüd üksikute tööliste ja töölisrühmade otsese ning pideva järelevalve eriliiki palgatöölistele. Nagu sõjavägi vajab sõjaväelisi ülem- ja alamohvitsere, nii vajab ühe ja sellesama kapitali komando all ühiselt töötav töölishulk tööstuslikke ülemohvitsere (direktorid, managers) ja alamohvitsere (meistrid, foremen, overlookers, contre-maîtres), kes tööprotsessi ajal annavad käsklusi kapitali nimel. Järelevalvetegevus saab eran-

[20] «Kasum... on tootmise ainus eesmärk» (*J. Vanderlint:* «Money answers all Things». London 1734, lk. 11).

[21] Üks inglise filistrite ajaleht, «Spectator», teatab 1866. aasta 26. mai numbris, et pärast omamoodi äriühingu sisseseadmist kapitalisti ja tööliste vahel «Manchesteri Traaditootmise Kompaniis» «oli esimeseks tulemuseks materjalide raiskamise järsk vähenemine, sest töölised said aru, et neil, nagu kõigil teistelgi omanikel, pole mõtet raisata omaenda varandust, materjalide raiskamine on aga tööstuses liigsete võlgade kõrval vahest kõige suuremaks kahjude allikaks». Sama leht avastab Rochdale'i kooperatiivsete katsetuste suurima puudusena järgmist: «Nad näitasid, et töölisühingud suudavad edukalt juhtida kauplusi, vabrikuid ja peaaegu kõiki tööstuse vorme, nad parandasid erakordselt tööliste eneste olukorda, aga (!) nad ei jätnud sealjuures mingit tähelepandavat kohta kapitalistidele.» Quelle horreur! [Küll on hirmus!]

ditult nende funktsiooniks. Sõltumatute talupoegade või iseseisvate käsitööliste tootmisviisi võrdlemisel istandikumajandusega, mis põhineb orjusel, arvab majandusteadlane selle järelevalvetegevuse faux frais de production [ebatootlike kulude] hulka.[21a] Seevastu kapitalistliku tootmisviisi käsitlemisel ta samastab juhtimisfunktsiooni, kuivõrd see tuleneb ühise tööprotsessi loomusest, sellesama funktsiooniga, kuivõrd see on tingitud selle protsessi kapitalistlikust, niisiis antagonistlikust iseloomust.[22] Kapitalist ei ole kapitalist sellepärast, et ta on tööstusettevõtte juhataja, vaid, vastupidi, ta saab tööstuse juhatajaks sellepärast, et ta on kapitalist. Ülemjuhatus tööstuses saab kapitali atribuudiks just nagu ülemjuhatus sõjas ja kohtus oli feodaalajal maaomandi atribuut.[22a]

Tööline on senikaua oma tööjõu omanik, kui ta selle tööjõu müüjana kapitalistiga kaupleb, kuid ta saab müüa ainult seda, mis tal on, ainult oma individuaalset, üksikut tööjõudu. See asjaolu ei muutu sugugi sellest, et kapitalist ostab ühe tööjõu asemel 100 tööjõudu või sõlmib lepingud 100 üksteisest sõltumatu töölisega üheainsa asemel. Ta võib rakendada need 100 töölist ka ilma neid koopereerimata. Kapitalist tasub seega 100 iseseisva tööjõu väärtuse, aga ta ei tasu saja inimese kombineeritud tööjõudu. Sõltumatute isikutena on töölised üksikindiviidid, kes astuvad vahekorda ühe ja sellesama kapitaliga, kuid mitte üksteisega. Nende koopereerimine algab alles tööprotsessis, ent tööprotsessis ei kuulu nad enam iseendile. Tööprotsessi astudes muutuvad nad kapitali osaks. Koopereeruvate töölistena, töötava organismi liikmetena, on nad ise ainult eriline kapitali olemasolu vorm. Tootlik jõud, mida tööline arendab ühiskondliku töölisena, on seega kapitali tootlik jõud. Töö ühiskondlik tootlik jõud areneb tasuta, niipea kui töölised on asetatud teatavaisse tingimustesse, ja kapital asetabki nad neisse tingimustesse. Kuna töö ühiskondlik tootlik jõud ei maksa kapitalile midagi, ja kuna teiselt poolt tööline ei arenda seda, enne kui tema töö ise kapitalile kuulub, siis kujutab see tootlik jõud enesest kapitalile loomupäraselt omast tootlikku jõudu, kapitali immanentset tootlikku jõudu.

[21a] Professor Cairnes, kirjeldanud «superintendence of labour» [«töö järelevalvet»] Põhja-Ameerika lõunapoolsete osariikide orjatööl põhineva tootmise peamise iseloomujoonena, jätkab: «Talupojast maaomanik (põhjas), kes saab endale kogu oma maa produkti, ei vaja tööks mingit muud ergutust. Järelevalve on siin täiesti ülearune» *(Cairnes:* «The Slave Power». London 1862, lk. 48, 49).

[22] Sir James Steuart, kel on üldse silma mitmesuguste tootmisviiside iseloomulike ühiskondlike erinevuste nägemiseks, märgib järgmist: «Millega hävitavad suurettevõtted manufaktuuri alal eraettevõtteid, kui mitte sellega, et nad on lähemal orjatöö lihtsusele?» («Principles of Political Economy». London 1767, I kd., lk. 167, 168).

[22a] Auguste Comte ja tema koolkond oleksid sellepärast võinud niisama hästi tõestada feodaalhärrade igavest vajalikkust, nii nagu nad tegid seda härrade kapitalistide suhtes.

Kolossaalsetes mõõtudes esineb lihtsa kooperatsiooni mõju vanade aasialaste, egiptlaste, etruskide jne. hiigelehitustes. «Vanal ajal tuli ette, et neile Aasia riikidele jäi pärast kõigi tsiviilkulude ja sõjaliste kulude katmist suuri elatusvahendite ülejääke, mida nad võisid kulutada toredate ja kasulike hoonete peale. Et neil olid käsutada peaaegu kogu mittepõlduhariva rahvastiku töökäed ja et ülejääkide valitsemine oli eranditult monarhide ja preestrite käes, siis oli neil vahendeid võimsate monumentide püstitamiseks, milledega nad täitsid maa... Hiiglaslike raidkujude ja määratu suurte raskuste ülesseadmisel, millede kohalevedu äratab imestust, kasutati pillavalt peaaegu ainult inimtööd... Piisas tööliste suurest hulgast ja nende jõupingutuste kontsentreerimisest. Nii näeme võimsaid korallirahnusid kerkivat ookeani sügavusest, paisuvat saarteks ja moodustavat kindla maa, kuigi selle protsessi iga individuaalne osaline (depositary) on väike, nõrk ja vilets. Aasia monarhia mittepõlduharivad töölised ei saanud rakendada töösse kuigi palju peale oma individuaalsete füüsiliste jõupingutuste, kuid nende jõud on nende suures arvus, ja juhtimisvõim nende hulkade üle panigi aluse neile hiigelehitustele. Seda laadi ettevõtted olid võimalikud sellepärast, et tulud, millest töölised elasid, olid koondatud üheainsa inimese või väheste inimeste kätte.»[23] See Aasia ja Egiptuse kuningate või etruski teokraatide jne. võim on kaasaegses ühiskonnas üle läinud kapitalistile, ükskõik, kas ta esineb üksiku kapitalistina või, nagu aktsiaseltsides, kombineeritud kapitalistina.

Kooperatsioon tööprotsessis, nagu me seda leiame peamiselt inimkonna kultuuri algmeis, küttivail rahvail[23a] või näiteks india kogukondade põllumajanduses, põhineb ühelt poolt tootmistingimuste kogukondlikul omandil, teiselt poolt sellel, et nabanöör, mis ühendab üksikut indiviidi sugu- või kogukonnaga, pole veel katkenud ja seob teda niisama tugevasti kui üksik mesilane on seotud taruga. Need mõlemad asjaolud eraldavad seda kooperatsiooni kapitalistlikust kooperatsioonist. Suureulatusliku kooperatsiooni sporaadiline kasutamine antiikses maailmas, keskajal ja kaasaegseis asumaades põhineb otsese võimu ja alluvuse vahekordadel, enamasti orjusel. Seevastu kooperatsiooni kapitalistlik vorm eeldab algusest peale vaba palgatöölist, kes müüb oma tööjõudu kapitalile. Ajalooliselt aga areneb kooperatsiooni kapitalistlik vorm vastandina talumajandusele ja sõltumatule käsitööstuslikule tootmi-

[23] *R. Jones:* «Text-book of Lectures etc.». Hertford 1852, lk. 77, 78. [Vrd. *Ричард Джонс*: «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 348, 349.] Vana-assüüria, egiptuse jt. kogud Londonis ja teistes Euroopa pealinnades teevad meid nende kooperatiivsete tööprotsesside tunnistajaiks.

[23a] Võib-olla Linguet ei eksigi oma raamatus «Théorie des Lois Civiles», kus ta nimetab jahti esimeseks kooperatsiooni vormiks, ja inimjahti (sõda) üheks esimeseks jahi vormiks.

sele, ükskõik, kas viimasel on tsunftivorm või ei ole.[24] Kapitalistlik kooperatsioon ei esine nende suhtes kooperatsiooni erilise ajaloolise vormina, vaid kooperatsioon ise on vastandatud neile kui kapitalistlikule tootmisprotsessile eriomane ja teda spetsiifiliselt iseloomustav ajalooline vorm.

Nagu kooperatsiooni tõttu tõusnud töö ühiskondlik tootlik jõud näib kapitali tootliku jõuna, nii näib ka kooperatsioon ise kapitalistliku tootmisprotsessi spetsiifilise vormina, olles vastandiks killustatud sõltumatute töötajate või väikeperemeeste tootmisprotsessile. See on esimene muutus, mille tööprotsess ise läbi teeb tema kapitalile alistumise tagajärjel. See muutus toimub stiihiliselt. Suurema arvu palgatööliste üheaegne kasutamine ühes ning samas tööprotsessis, olles selle muutuse tingimuseks, moodustab kapitalistliku tootmise lähtepunkti. See langeb ühte kapitali enese olemasoluga. Seepärast, kui kapitalistlik tootmisviis on ühelt poolt ajalooline vajadus muuta tööprotsess ühiskondlikuks protsessiks, siis teiselt poolt on see tööprotsessi ühiskondlik vorm kapitali poolt kasutatav viis seda protsessi tema tootliku jõu tõstmise abil tulusamalt ekspluateerida.

Oma ülalpool vaadeldud lihtsal kujul ühtub kooperatsioon suureulatusliku tootmisega, kuid ta ei moodusta mingit kindlat kapitalistliku tootmise eri arenemisepohhi iseloomulikku vormi. Äärmisel juhul etendab ta ligikaudu niisugust osa alles käsitöölaadilistes manufaktuuri võrsetes[25] ja tolles suurpõllumajanduse vormis, mis vastab manufaktuuriperioodile ja erineb oluliselt talumajandusest ainult üheaegselt kasutatud tööliste hulga ja kontsentreeritud tootmisvahendite ulatuse poolest. Lihtne kooperatsioon on ikka veel valitsevaks vormiks neis tootmisharudes, kus kapital opereerib suuremõõduliselt, tööjaotus ja masinad aga ei etenda kuigi tähtsat osa.

Kooperatsioon jääb kapitalistliku tootmisviisi põhivormiks, kuigi tema ise on oma lihtsamal kujul ainult eri vormiks teiste, enam arenenud kooperatsioonivormide kõrval.

---

[24] Väiketalumajandus ja sõltumatu käsitööstuslik tootmine, mis mõlemad osalt moodustavad feodaalse tootmisviisi aluse, osalt esinevad pärast selle tootmisviisi lagunemist kapitalistliku tootmise kõrval, moodustavad ühtlasi klassikalise ühiskonna majandusliku aluse tema õitseajal, kui esialgne idamaine kogukondlik omand oli juba lagunenud ja orjapidamine polnud veel tõsiselt vallutanud tootmist.

[25] «Kas paljude sama tööd tegevate inimeste oskuse, töökuse ja omavahelise võistluse ühendamine ei ole vahend selle töö täiustamiseks? Ja kas mõnel teisel teel Inglismaa oleks saanud viia oma villamanufaktuuri nii kõrge täiuslikkuseni?» (*Berkeley*: «The Querist», London 1750, lk. 56, § 521).

KAHETEISTKÜMNES PEATÜKK

TÖÖJAOTUS JA MANUFAKTUUR

1. MANUFAKTUURI KAHESUGUNE TEKKIMINE

Tööjaotusel põhinev kooperatsioon loob oma klassikalise vormi manufaktuuris. Kapitalistliku tootmisprotsessi iseloomuliku vormina valitseb manufaktuur päris-manufaktuuriperioodi kestel, mis algab umbkaudselt arvestades XVI sajandi keskpaigast ja kestab XVIII sajandi viimase kolmandikuni.

Manufaktuur tekib kahesugusel viisil.

Esimesel juhul ühendatakse ühte töökotta ühe ja sellesama kapitalisti komando alla mitmesuguste iseseisvate käsitööalade töölised, kelle käte vahelt produkt peab läbi käima, kuni ta lõplikult valmis saab. Näiteks tõld oli varem suure hulga sõltumatute käsitööliste tööde koguprodukt: tõllassepa, sadulsepa, rätsepa, lukksepa, vasksepa, treiali, posamenditegija, klaassepa, maalri, lakeerija, kuldaja jne. Tõllamanufaktuur ühendab kõik need eri käsitöölised ühte töökotta, kus nad töötavad üheaegselt ning ühiselt. Tõlda ei saa küll enne kullata, kui ta on valmis. Kui aga tehakse üheaegselt palju tõldu, siis saab järjest kullata osa neist, kuna teine osa läbib mõnd varasemat tootmisprotsessi faasi. Seni seisame veel lihtsa kooperatsiooni pinnal, mis leiab oma materjali inimeste ja asjade näol valmis kujul. Kuid õige pea saabub oluline muutus. Rätsep, lukksepp, vasksepp jne., tegeldes ainult tõldade valmistamisega, kaotavad järk-järgult harjumuse ja ühes sellega ka oskuse teha oma vana käsitööd kogu ulatuses. Teiselt poolt omandab nüüd nende ühekülgseks muutunud tegevus selle kitsenenud tegevussfääri piirides kõige otstarbekohasema vormi. Alguses oli tõllamanufaktuur iseseisvate käsitööalade kombinatsioon. Järk-järgult jaguneb tõllavalmistamine mitmeks osaoperatsiooniks, millest igaüks kristalliseerub ühe töölise ainufunktsiooniks, ja mis kõik kokku tehakse nende osatööliste ühenduse poolt. Kalevimanufaktuur ja terve rida teisi manufaktuure tekkisid samasugusel viisil mitme käsitööala ühendamisest ühe ja sellesama kapitali komando alla.[26]

[26] Et anda uuem näide sellest manufaktuuri kujunemise viisist, toon järgmise tsitaadi. Lyoni ja Nîmes'i siidiketramine ja siidikudumine «on täiesti patriarhaalne; ta annab tööd paljudele naistele ja lastele, aga ei kurna ega

Manufaktuur tekib aga ka vastupidisel teel. Üks ja seesama kapital paneb ühes ja sellessamas töökojas üheaegselt tööle paljusid käsitöölisi, kes teevad üht ja sedasama või samalaadset tööd, näiteks valmistavad paberit, trükitähti või nõelu. See on kooperatsioon lihtsaimal kujul. Igaüks neist käsitöölistest (võib-olla ühe või kahe selliga) valmistab kogu kauba, niisiis sooritab üksteise järel mitmesugused selle valmistamiseks vajalikud operatsioonid. Ta töötab edasi oma vanal käsitööstuslikul viisil. Kuid peagi sunnivad välised asjaolud teisiti kasutama tööliste koondamist ühte ruumi ja nende töö üheaegsust. Näiteks tuleb teatavaks tähtajaks anda suurem hulk valmiskaupa. Sellepärast jaotatakse töö. Selle asemel et lasta ühel ja selsamal käsitöölisel teha järgemööda mitmesuguseid operatsioone, lahutatakse nad üksteisest, isoleeritakse, asetatakse ruumiliselt üksteise kõrvale ja iga operatsioon usaldatakse eri käsitöölisele, kusjuures koopereerijad teevad kõiki neid operatsioone üheaegselt. See juhuslik jaotus kordub, näitab temale omaseid paremusi ja kristalliseerub pikapeale süstemaatiliseks tööjaotuseks. Iseseisva, mitmeid töid tegeva käsitöölise individuaalproduktist muutub kaup käsitööliste ühenduse ühiskondlikuks produktiks, kusjuures iga käsitööline sooritab pidevalt ainult üht ja sedasama osaoperatsiooni. Needsamad operatsioonid, mis liitusid üksteisega paberit valmistava Saksa tsunftimeistri üksteisele järgnevate töödena, muutusid Hollandi paberimanufaktuuris paljude koopereeruvate tööliste iseseisvateks, üksteise kõrval toimuvateks osaoperatsioonideks. Nürnbergi nõelategija tsunftimeister on Inglise nõelamanufaktuuri põhielemendiks. Aga kuna Nürnbergi nõelategija sooritas üksteise järel võib-olla 20 operatsiooni, töötab Inglise nõelamanufaktuuris üksteise kõrval 20 nõelategijat, sooritades igaüks ainult üht neist 20 operatsioonist, mis kogemuste põhjal diferentseeruvad ja eralduvad üksteisest veel enam ning muutuvad üksikute tööliste iseseisvateks ainufunktsioonideks.

Niisiis manufaktuur tekib ning kujuneb käsitööst kahesugusel viisil. Ühelt poolt ta lähtub mitme iseseisva käsitööala kombinatsioonist, mis kaotavad iseseisvuse ja muutuvad sedavõrd ühekülgseks, et nad moodustavad ainult üksteist täiendavaid osaoperat-

---

riku neid; ta laseb neil elada Drôme'i, Vari, Isère'i ja Vaucluse'i kaunites orgudes, kasvatada seal siidiusse ja kerida lahti nende tuppesid; kunagi ei ole tal tõelise vabriku iseloomu. Lähemal vaatlusel... ilmutab tööjaotuse põhimõte siin erilisi iseloomustavaid jooni. Siin on küll olemas haspeldajaid, korrutajaid, värvijaid, lihtijaid ja lõpuks kangruid; aga nad ei ole ühendatud ühte hoonesse ega sõltu ühest peremehest; nad on kõik iseseisvad» *(A. Blanqui:* «Cours d'Économie Industrielle. Recueilli par A. Blaise». Paris 1838—1839, lk. 79). Sestsaadik kui Blanqui selle kirjutas, on need paljud sõltumatud töölised osalt ühendatud vabrikuisse. { *4. trükile.* Sestsaadik aga, kui Marx selle kirjutas, on mehhaanilised kudumisteljed neis vabrikuis sisse juurdunud ning tõrjuvad käsitelgi kiiresti välja. Ka Krefeldi siiditööstus võiks sellest mõndagi pajatada. — *F. E.*}

sioone ühe ja sellesama kauba tootmise protsessis. Teiselt poolt ta lähtub sama ala käsitööliste kooperatsioonist, lahutab antud individuaalkäsitöö mitmeks erioperatsiooniks, isoleerib nad ja teeb nad sedavõrd iseseisvaks, et iga erioperatsioon saab eri töölise ainufunktsiooniks. Niisiis manufaktuur ühelt poolt toob tootmisprotsessi tööjaotuse või arendab seda edasi, teiselt poolt ta kombineerib varem lahus olnud käsitööalasid. Aga, ükskõik mis lähtepunkt tal on igal eri juhul, ta lõppkuju on alati üks ja seesama: ta on tootmismehhanism, mille organiteks on inimesed.

Manufaktuuris esineva tööjaotuse õigeks mõistmiseks on oluline silmas pidada järgmisi punkte. Kõigepealt langeb tootmisprotsessi eri faasideks lahutamine siin täiesti ühte käsitööstusliku tegevuse lahutamisega ta mitmesugusteks osaoperatsioonideks. Ükskõik, kas niisugune operatsioon on keeruline või lihtne, ta on laadilt ikkagi käsitööstuslik ja seega sõltuv üksiktöölise jõust, osavusest ja kiirusest ning tema tööriistade käsitsemise kindlusest. Aluseks jääb käsitöö. See kitsas tehniline alus ei võimalda tootmisprotsessi tõeliselt teaduslikku liigendamist, sest iga osaprotsess, millest produkt läbi käib, peab olema teostatav käsitööstusliku osatööna. Just sellepärast, et käsitööstuslik oskus jääb seega tootmisprotsessi aluseks, antakse igale töölisele ainult üks osafunktsioon ja muudetakse ta tööjõud kogu eluajaks selle osafunktsiooni organiks. Lõpuks on see tööjaotus üks kooperatsiooni eri liik ja paljud ta paremused tulenevad kooperatsiooni üldisest olemusest, mitte aga sellest kooperatsiooni eri vormist.

2. OSATÖÖLINE JA TEMA TÖÖRIIST

Kui me nüüd asume lähemalt analüüsima üksikasju, siis on kõigepealt selge, et tööline, kes sooritab eluaeg ühte ja sedasama lihtsat operatsiooni, muudab kogu oma keha selle operatsiooni automaatseks ühekülgseks organiks ja kulutab sellepärast selleks operatsiooniks vähem aega kui käsitööline, kes sooritab üksteise järel terve rea operatsioone. Kombineeritud kogutööline, kes moodustab manufaktuuri elava mehhanismi, koosneb aga ainult niisugustest ühekülgsetest osatöölistest. Niisiis, võrreldes iseseisva käsitööga, toodetakse siin vähema ajaga rohkem, s. o. töö tootlik jõud on suurem.[27] Pealegi muutub osatöö meetod täiuslikumaks, kui osatöö saab ühe isiku iseseisvaks, ainsaks funktsiooniks. Ühe ja sellesama lihtsa operatsiooni alatine kordamine ja tähelepanu koondamine sellele kitsale alale õpetavad kogemuste varal saavutama vajalikku

[27] «Mida suuremal määral mõne keeruka manufaktuuri töö on jaotatud mitmesuguste käsitööliste vahel, seda paremini seda tööd tehakse, seda suurem on ta pinge ja seda vähem on aja ja töö kadu» («The Advantages of the East-India Trade». London 1720, lk. 71).

kasuefekti kõige vähema jõukuluga. Et aga mitme põlve töölised elavad ikka ühel ajal ja töötavad üheskoos samades manufaktuurides, siis sel teel omandatud tehnilise oskuse võtted juurduvad ja rohkenevad ning nad antakse kiiresti edasi[28].

Manufaktuur tõepoolest sünnitabki osatöölise virtuooslikkuse, sest töökojas ta taastoodab ja arendab süstemaatiliselt ning äärmise piirini käsitööalade loomulikku eraldumist, mille ta ühiskonnas eest leidis. Teiselt poolt vastab manufaktuuris esinev osatöö muutumine ühe inimese elukutseks endiste ühiskondade tungile teha käsitööalad päritavaks, kivistada nad kastideks või — juhul kui teatud ajaloolised tingimused põhjustavad indiviidide muutuvuse, mis on vastuolus kastide olemasoluga — teha neist tardunud tsunftid. Kastid ja tsunftid tekivad sama loodusseaduse mõjul, mis määrab taimede ja loomade jagunemise liikideks ja alaliikideks, ainult selle vahega, et teatud arenemisastmel dekreteeritakse ühiskondliku seadusena kastide päritavad õigused või tsunftide ainuõigused[29]. «Dakka musliini ei ole kunagi ületatud peenuselt, Koromandeli sitsi ja muid riideid ilult ja värvide püsivuselt. Ja ometi toodetakse neid kapitalita, masinateta, tööjaotuseta ja ühegi teise vahendita nende vahendite hulgast, mis annavad Euroopa tööstusele nii palju eeliseid. Kangur on Indias üksikindiviid, kes valmistab riiet tarbija tellimise peale telgedel, mis oma konstruktsioonilt on üsna lihtsad ja mõnel juhul koosnevad ainult kuidagi kokkupandud puulattidest. Tal ei ole isegi seadeldist kanga käärimiseks ja teljed peavad sellepärast olema kogu aeg täies pikkuses lahti tõmmatud; nad on nii kohmakad ja nii suured, et nad ei mahu tootja onni ja tootja peab sellepärast töötama vabas õhus, kus iga ilmamuutus tema tööd katkestab.»[30] Ainult põlvest põlve kogutud ja isalt pojale edasi antud eriline vilumus annab hindule, nagu ämblikulegi, selle virtuooslikkuse. Ja siiski teeb selline india kangur enamiku manufaktuuritöölistega võrreldes väga keerukat tööd.

---

[28] «Kerge töö on... edasiantud oskus» (*Th. Hodgskin:* «Popular Political Economy». London 1827, lk. 48).

[29] «Ka käsitöö on... Egiptuses jõudnud kõrge täiuslikkuse astmeni. Sest ainult sellel maal ei lubata käsitöölistel üldsegi teha teiste kodanikeklasside tööd, vaid nad peavad tegema ainult seda kutsetööd, mis seaduse järgi pärilikult kuulub nende soole... Teiste rahvaste juures me leiame, et käsitöölised jaotavad oma tähelepanu liig paljude asjade vahel... Kord nad katsuvad harida maad, kord hakkavad äri ajama, kord tegelevad üheaegselt kahe või kolme käsitööga. Vabades riikides nad enamasti jooksevad mööda rahvakoosolekuid... Egiptuses seevastu ootab raske karistus iga käsitöölist, kes segab riigiasjadesse või tegeleb korraga mitme käsitööga. Nii ei saa ükski asi segada nende kutselist hoolt... Peale selle, pärinud oma esivanemailt hulga reegleid, on nad agarad leiutama uusigi parandusi» («Diodor's von Sizilien Historische Bibliothek», I kd., ptk. 74 [lk. 117, 118]).

[30] «Historical and Descriptive Account of British India etc.» by Hugh Murray, James Wilson etc. Edinburgh 1832, II kd., lk. 449. India kangasteljed on väga kõrged, sest lõim tõmmatakse vertikaalselt üles.

Käsitööline, kes mõne eseme tootmisel teostab üksteise järel mitmesuguseid osaprotsesse, peab vahetama kord asukohta, kord tööriistu. Üleminek ühelt operatsioonilt teisele katkestab tema töö voolu ja moodustab teataval määral poore tema tööpäevas. Need poorid tõmbuvad kokku, kui ta kogu päeva sooritab pidevalt ühte ja sedasama operatsiooni, s. o. nad kaovad sedamööda, kuidas väheneb ta operatsioonide vahelduvus. Tootlikkuse tõus tuleb siin kas suuremast tööjõu kulutusest antud ajavahemiku jooksul, järelikult kasvavast töö intensiivsusest, või ta tuleb tööjõu ebatootliku tarbimise vähenemisest. Liigne jõukulutus, mis läheb tarvis igaks üleminekuks rahust liikumisse, kompenseeritakse nimelt kord juba saavutatud normaalkiiruse pikema kestusega. Teiselt poolt aga pidev üksluine töö kahjustab eluenergia pingsust ja hoogu, sest vahelduv tegevus iseenesestki annab eluenergiale puhkust ja ergutust.

Töö tootlikkus ei olene ainult töölise virtuooslikkusest, vaid ka tema tööriistade täiuslikkusest. Sama liiki tööriistu, näiteks tööriistu lõikamiseks, puurimiseks, peiteldamiseks, tagumiseks jne., kasutatakse mitmesugustes tööprotsessides, teiselt poolt aga täidab üks tööriist ühes ja sellessamas protsessis mitu ülesannet. Aga niipea kui tööprotsessi erinevad operatsioonid on üksteisest eraldatud ja iga osaoperatsioon on vastava osatöölise käes omandanud võimalikult täiusliku ning seega ainulise vormi, tekib vajadus muuta tööriistu, mida varem kasutati mitmeks otstarbeks. Nende kujumuutmise suund selgub kogemuste varal neist erilistest raskustest, mida tekitab muutmata kujuga tööriistade kasutamine. Tööriistade diferentseerumine, mille tõttu sama liiki tööriistad omandavad kindlad erikujud iga erineva rakendusviisi jaoks, ja tööriistade spetsialiseerumine, mille tõttu iga niisugune eritööriist pääseb täies ulatuses mõjule ainult spetsiifilise osatöölise käes, — need on manufaktuuri iseloomustavad jooned. Ainuüksi Birminghamis toodetakse umbes 500 liiki haamreid; nad kõik on määratud mitte ainult eri tootmisprotsesside jaoks, vaid mitut eriliiki kasutatakse sageli ühe ja sellesama protsessi eri operatsioonideks. Manufaktuuriperiood lihtsustab, parandab ja mitmekesistab tööriistu, kohandades neid osatööliste ainulistele erifunktsioonidele[31]. Selle-

[31] Darwin märgib oma epohhiloovas teoses «Liikide tekkimisest» taimede ja loomade loomulike organite kohta järgmist: «Niikaua kui ühel ja selsamal organil on teha mitmesuguseid töid, võib ta muutuvuse põhjus seista vahest selles, et sel juhul loomulik valik toetab või surub alla väikesi vormist kõrvalekaldumisi vähem hoolikalt kui juhul, kus üks organ on määratud ainult üheks eriotstarbeks. Näiteks mitmesuguste asjade lõikamiseks määratud noad võivad üldiselt olla enam-vähem ühekujulised; kui aga tööriist on määratud ainult üheks otstarbeks, siis üleminekul teisele otstarbele ta peab omandama teise kuju» [*Charles Darwin:* «On the Origin of Species etc.», London 1859, lk. 149. Vrd. *Чарльз Дарвин:* «Происхождение видов», перевод К. А. Тимирязева. Сельхозгиз, Москва-Ленинград 1935 г., стр. 246].

samaga loob ta ühe materiaalsetest eeldustest masinatele, mis kujutavad enesest lihtsate tööriistade kombinatsioone.

Osatööline ja tema tööriist on manufaktuuri lihtsad elemendid. Siirdugem nüüd manufaktuuri kui terviku juurde.

3. MANUFAKTUURI KAKS PÕHIVORMI — HETEROGEENNE MANUFAKTUUR JA ORGAANILINE MANUFAKTUUR

Sisemiselt ehituselt on manufaktuuril kaks põhivormi, mis, hoolimata sellest, et nad mõnikord teineteisega põimuvad, moodustavad ometigi kaks oluliselt erinevat liiki ja — eriti manufaktuuri hilisemal muutumisel masinaliseks suurtööstuseks — etendavad kumbki sootuks erinevat osa. See manufaktuuri kahesugune iseloom tuleneb produkti enese loomusest. Produkt saadakse kas iseseisvate osaproduktide puhtmehhaanilise ühendamise teel või ta võlgneb oma lõpliku kuju üksteisega seotud protsesside ja manipulatsioonide reale.

Näiteks lokomotiiv koosneb enam kui 5000-st omaette osast. Ta ei või aga siiski olla esimest liiki pärismanufaktuuri näiteks, sest ta on suurtööstuse produkt. Heaks näiteks on aga kell, millega juba William Petty illustreeris manufaktuurset tööjaotust. Kell sai Nürnbergi käsitöölise individuaalproduktist hulga osatööliste ühiskondlikuks produktiks. Sellisteks osatöölisteks on eeltöötegija, käiguvedruvalmistaja, numbrilauavalmistaja, jõhvvedruvalmistaja, kivide ja ankrukivide tegija, osutitegija, kapslitegija, kruvitegija, kuldaja — paljude alljaotustega, edasi näiteks rataste valmistaja (messing- ja terasrataste valmistamine on üksteisest lahus), triibitegija, remontuaarmehhanismi valmistaja, acheveur de pignon (kinnitab rattad triibidele, poleerib faasid jne.), tapitegija, planteur de finissage (asetab mehhanismisse mitmesugused rattad ja triibid), finisseur de barillet [vedrukarbi viimistleja] (lõikab hambad, puurib sobiva suurusega augud, kinnitab tõkkeratta vedru ja haagi), käigudetailide valmistaja, silinderkäigu puhul aga silindrivalmistaja, käiguratastе tegija, balanssratta tegija, tellosuti tegija (mehhanism, millega kella reguleeritakse), planteur d'échappement (käiguseadja); siis repasseur de barillet (lõpetab vedrukarbi ja tõkkemehhanismi monteerimise), terasepoleerija, rattapoleerija, kruvipoleerija, numbrite joonistaja, emailija (katab vaske emailiga), fabricant de pendants (valmistab ainult kellakapsli kannarõngaid), finisseur de charnière (asetab kohale kapslihingede messingtihvtid jne.), faiseur de secret (kinnitab kapslisse vedru, mis avab kaane), graveur [graveerija], ciseleur [tsiseleerija], polisseur de boîte [kellakapsli poleerija] jne. jne., lõpuks repasseur [monteerija], kes monteerib kogu kella ja annab ta käivana ära. Ainult vähesed kellaosad käivad läbi mitmest käest ja kõik need membra

disjecta [laialipillatud liikmed] ühendatakse alles selle töölise käes, kes liidab nad lõpuks üheks mehhaaniliseks tervikuks. See valmisprodukti ja ta mitmesuguste koostusosade puhtväline vahekord on siin, nagu teisteski taolistes töödes, põhjuseks, miks osatööliste ühendamine ühte töökotta esineb vaid juhuslikult. Osatöid võib omakorda teha üksikute omaette käsitööaladena, nagu Waadti ja Neuchâteli kantonis, sellal kui näiteks Genfis on olemas suuri kellamanufaktuure, s. o. toimub osatööliste otsene koopereerumine ühe kapitali komando all. Kuid viimaselgi juhul valmistatakse numbrilauad, vedrud ja kapslid harva manufaktuuris eneses. Manufaktuuride kombineeritud tootmisviis on siin kasulik ainult erandjuhtudel, sest kodus töötavate tööliste vahel on konkurents kõige suurem, tootmise killustumine paljudeks heterogeenseteks protsessideks ei luba kuigi palju kasutada ühiseid tootmisvahendeid ja kapitalist säästab hajutatud tootmise puhul vabrikuhoonete kulud jne.[32] Tuleb aga märkida, et ka nende osatööliste olukord, kes küll töötavad kodus, kuid töötavad kapitalistile (Fabricant, établisseur), on täiesti erinev iseseisva käsitöölise olukorrast, kes töötab oma tellijate jaoks.[33]

Manufaktuuri teine liik, ta täiuslik vorm, toodab produkte, mis läbivad üksteisega seotud arenemisfaase, rea üksteisele järgnevaid protsesse; näiteks õmblusnõelamanufaktuuris käib traat 72 ja isegi 92 spetsiifilise osatöölise käest läbi.

Kuivõrd niisugune manufaktuur kombineerib esialgselt laialipillatud käsitööalasid, vähendab ta ruumilist vahet produkti tootmise üksikute faaside vahel. Aeg, mida vajatakse produkti üleviimiseks ühest staadiumist teise, lüheneb; järelikult väheneb ka nendeks üleminekuteks kulutatav töö[34]. Võrreldes käsitööga saavutatakse sellega suurem tootlik jõud, kusjuures see suurenemine tuleneb manu-

[32] Genf tootis 1854. aastal 80 000 kella, s. o. vähem kui viiendiku Neuchâteli kantoni kellatoodangust. Chaux-de-Fonds, mida võib pidada üheksainsaks kellamanufaktuuriks, toodab aastas kaks korda rohkem kui Genf. Aastail 1850—1861 tootis Genf 750 000 kella. Vaata: «Report from Geneva on the Watch Trade», aruandes «Reports by H. M's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.», nr. 6, 1863. Kui sideme puudus üksikute protsesside vahel, milleks jaguneb komplitseeritud esemete tootmine, iseenesestki väga raskendab seesuguste manufaktuuride muutumist masinalise suurtööstuse ettevõtteiks, siis kellade tootmisel tuleb sellele lisaks veel kaks takistust: üksikosade väiksus ja peenus ning kellade luksusiseloomust tulenev vormide mitmekesisus, mistõttu näiteks parimad Londoni firmad valmistavad kogu aasta jooksul vaevalt ühe tosina täiesti sarnaseid kelli. Kellavabrik Vacheron & Constantin, kus edukalt rakendatakse masinaid, annab see-eest kõige rohkem 3—4 suuruselt ja kujult erinevat varianti.

[33] Kellatööstuse kui heterogeense manufaktuuri klassikalise näite varal saab õige täpselt uurida eespool mainitud tööriistade diferentseerumist ja spetsialiseerumist, mis tuleneb käsitööstusliku tegevuse lagunemisest.

[34] «Kui inimesed asuvad nii tihedalt koos, siis peab transpordile kuluma kõige vähem tööd» («The Advantages of the East-India Trade», London 1720, lk. 106).

faktuuri üldisest kooperatiivsest iseloomust. Manufaktuurile omane tööjaotuse printsiip põhjustab teiselt poolt seda, et isoleeritakse tootmise eri faasid, mis muutuvad niisama paljudeks üksteisest lahusolevateks, iseseisvateks, käsitööstusliku iseloomuga osatöödeks. Seose loomine ja säilitamine isoleeritud funktsioonide vahel nõuab järjest produkti edasitoimetamist käest kätte ja protsessist protsessi. See asjaolu esineb suurtööstuse seisukohast manufaktuuri iseloomuliku piiratusena, mis suurendab kulusid ja tuleneb manufaktuuri printsiibist enesest.[35]

Kui me vaatleme teatavat hulka toormaterjali, näiteks kaltse paberimanufaktuuris või traati nõelamanufaktuuris, siis näeme, et toormaterjal läbib mitmesuguste osatööliste käes üksteisele järgnevate tootmisfaaside astmestiku, kuni produkt saab lõpliku kuju. Kui me aga vaatleme töökoda kui kogumehhanismi, siis selgub, et toormaterjal viibib üheaegselt kõigis tootmisfaasides. Osatöölistest koosneval kogutöölisel on hulk tööriistadega relvastatud käsi; muist käsi tõmbavad traati, kuna samal ajal teised käed ja tööriistad õgvendavad seda, lõikavad, teritavad jne. Protsessi üksikute astmete ajaline järjestus on muutunud ruumiliseks üksteise kõrval paiknemiseks. Seetõttu toodetakse samas ajavahemikus rohkem valmiskaupa.[36] See üheaegsus tuleneb küll kogu protsessi üldisest kooperatiivsest vormist, kuid ometigi ei leia manufaktuur kooperatsiooni tingimusi ainult valmis kujul, vaid osalt loob neid alles käsitööstusliku tegevuse tükeldamise teel. Teiselt poolt saavutab ta tööprotsessi ühiskondliku organisatsiooni ainult sellega, et ta aheldab töölise ühe ja sellesama detaili külge.

Kuna iga osatöölise osaprodukt on ühtlasi ainult ühe ja sellesama produkti eriliseks arenemise astmeks, siis üks tööline või tööliste grupp annab toormaterjali teise töölise või tööliste grupi tööks. Ühe töölise töö tulemus moodustab teise töölise töö lähtepunkti. Niisiis annab üks tööline siin vahetult teisele töölisele tegevust. Soovitud kasuefekti saavutamiseks vajalik tööaeg määratakse igas osaprotsessis kindlaks kogemuste varal, ja manufaktuuri kogumehhanism rajaneb eeldusel, et antud tulemus saavutatakse antud tööaja jooksul. Ainult sellel eeldusel võivadki mitmesugused üksteist täiendavad tööprotsessid toimuda katkestamatult ning üheaeg-

[35] «Manufaktuuris esinev mitmesuguste tootmisjärkude isoleerimine, mis tuleneb käsitsi tehtava töö kasutamisest, tõstab väga suurel määral tootmiskulusid, kusjuures kahju tekib peamiselt üleminekutest ühest tootmisprotsessist teise» («The Industry of Nations». London 1855, II osa, lk. 200).

[36] «Ta (tööjaotus) annab ka ajasäästu, lahutades töö mitmeks operatsiooniks, mida saab sooritada üheaegselt... Teostades ühekorraga kõiki erinevaid tööprotsesse, mida üksik inimene oleks pidanud teostama eraldi, saab näiteks võimalikuks toota hulk täiesti valmis nöörpõelu ajaga, mis muidu oleks olnud vajalik üheainsa nöörpõela lõikamiseks või teritamiseks» (*Dugald Stewart*, Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, III kd., «Lectures on Political Economy», lk. 319).

selt, kulgedes ruumiliselt üksteise kõrval. Selge on, et see üksikute tööde ja järelikult tööliste otsene sõltuvus üksteisest sunnib iga üksikut töölist kasutama oma funktsiooniks ainult vajalikku tööaega, mistõttu kujuneb hoopis teine töö pidevus, ühetaolisus, reeglipärasus, kord[37] ja eriti ka intensiivsus kui iseseisvas käsitöös või isegi lihtsas kooperatsioonis. Seadus, mille kohaselt teatud kauba valmistamiseks tuleb kulutada ainult ühiskondlikult vajalikku tööaega, esineb kaubatootmises üldse konkurentsi välise sundusena, sest pealiskaudselt väljendudes peab iga üksik tootja müüma oma kaupa turuhinnaga. Manufaktuuris aga saab antud produktide hulga valmistamine antud tööajaga tootmisprotsessi enese tehniliseks seaduseks.[38]

Erinevad operatsioonid vajavad aga erinevalt aega ja annavad seepärast võrdseis ajavahemikes ebavõrdseid osaproduktide hulki. Järelikult, kui üks tööline peab päevast päeva sooritama ikka üht ja sedasama operatsiooni, siis mitmesugusteks operatsioonideks kasutatavate tööliste arv peab vastama mitmesugustele arvulistele suhetele, näiteks trükikirja valamisvabrikus on vaja 4 kirjavalajat ja 2 lahtilööjat ühe lihvija kohta, sest valaja valab tunnis 2000 tähte, lahtilööja lööb lahti 4000 ja lihvija lihvib 8000. Kooperatsiooni põhimõte läheb siin tagasi oma lihtsaimale vormile: paljude samalaadset tööd tegevate inimeste üheaegsele rakendamisele, nüüd aga väljendab see põhimõte orgaanilist suhet. Niisiis manufaktuurne tööjaotus mitte ainult lihtsustab ja mitmekesistab ühiskondliku kogutöölise kvalitatiivselt erinevaid organeid, vaid ta loob ka matemaatiliselt kindlad proportsioonid nende organite kvantitatiivsete suuruste vahel, s. o. relatiivse tööliste arvu ehk töölisrühmade relatiivse suuruse vahel igas erifunktsioonis. Koos kvalitatiivse liigendusega arendab ta ühiskondliku tööprotsessi kvantitatiivseid norme ja proportsioone.

Kui sobivaim arvuline suhe osatööliste mitmesuguste gruppide vahel on kogemuste varal tootmise teatava ulatuse kohta kindlaks määratud, siis saab tootmise ulatust laiendada ainult sel teel, et võetakse iga üksiku tööliste grupi kordne suurus[39]. Lisaks sellele

[37] «Mida suurem on tööliste mitmekesisus manufaktuuris... seda korralikum ja reeglipärasem on iga töö, seda lühema ajaga ta tehakse ja seda vähem vaeva ta vajab» («The Advantages of the East-India Trade», London 1720, lk. 68).

[38] Muide, manufaktuurettevõtted saavutavad selle tulemuse paljudes tootmisharudes vaid mittetäielikult, sest manufaktuur ei suuda täpselt kontrollida tootmisprotsessi üldisi keemilisi ja füüsikalisi tingimusi.

[39] «Kui kogemused on vastavalt iga manufaktuuri produktide erilisele iseloomule näidanud kõige soodsama viisi tootmise jaotamiseks osaoperatsioonideks ja kui nad on näidanud igaks operatsiooniks vajalike tööliste arvu, siis kõik ettevõtted, kus ei peeta kinni selle arvu täpsest kordsest, toodavad suuremate kuludega... See on üks tööstusettevõtete määratu suure kasvu põhjusi» (*Ch. Babbage*: «On the Economy of Machinery». London 1832, ptk. XXI, lk. 172, 173).

tuleb asjaolu, et üks ja seesama isik võib teostada teatud töid niisama hästi suures kui väikeses ulatuses, näiteks järelevalvetegevust, osaproduktide edasitoimetamist ühest tootmisfaasist teise jne. Nende funktsioonide iseseisvaks tegemine ehk nende andmine eri tööliste hooleks on kasulik ainult siis, kui suurendatakse rakendatud tööliste arvu; see suurendamine peab aga proportsionaalselt haarama kõik grupid korraga.

Iga üksik grupp, s. o. teatud arv töölisi, kes sooritavad sama osafunktsiooni, koosneb homogeensetest elementidest ja moodustab kogumehhanismis omaette organi. Kuid mõnedes manufaktuurides on grupid ise liigestatud tööorganismid, kuna kogumehhanism tekib nende elementaarsete tootvate organismide kordumisest või mitmekordistumisest. Võtame näiteks klaaspudelite manufaktuuri. Ta jaguneb kolmeks oluliselt erinevaks faasiks. Esiteks ettevalmistav faas: klaasisegu valmistamine liivast, lubjast jne., ja selle segu sulatamine vedelaks klaasimassiks[40]. Selles esimeses faasis töötab mitmesuguseid osatöölisi, samuti lõppfaasis, pudelite väljavõtmisel karastusahjust, nende sortimisel, pakkimisel jne. Mõlema faasi vahel toimub pudelite valmistamine sõna otseses mõttes ehk vedela klaasimassi töötlemine. Sulatusahju ühe ja sellesama ahjusuu juures töötab terve grupp, keda Inglismaal nimetatakse «hole» (auk) ja mis koosneb järgmistest töölistest: bottle maker ehk finisher [puhuja], blower [eelpuhuja], gatherer [mullitegija], putter up ehk whetter off [strengija] ja taker in [kandja]. Need viis osatöölist on ühtse tööorganismi viis eri organit, ja see organism saab töötada ainult tervikuna, niisiis ainult viie mehe otsese kooperatsioonina. Kui sellest viieliikmelisest organismist on üks liige puudu, siis kogu organism on halvatud. Ühel sulatusahjul on aga mitu ahjusuud, Inglismaal näiteks 4—6, ja igaühes neist on šamotist sulatuspott vedela klaasiga, igaühe juures töötab omaette tööliste grupp, mis koosneb samuti viiest liikmest. Iga üksiku grupi liigestus põhineb siin otseselt tööjaotusel, kuna seos üksikute samalaadsete gruppide vahel kujutab enesest lihtsat kooperatsiooni, mis ühiskasutuse teel tarbib ökonoomsemalt üht tootmisvahendit, antud juhul sulatusahju. Iga niisugune sulatusahi oma 4—6 grupiga moodustab justkui omaette klaasitöökoja, ja iga klaasimanufaktuur hõlmab mitut niisugust töökoda, ühes seadmete ja töölistega tootmise alg- ja lõppfaaside jaoks.

Manufaktuur, mis mõnel juhul tekib mitme käsitööala kombinatsioonist, võib lõpuks ise areneda mitme manufaktuuri kombinatsiooniks. Näiteks suuremad Inglise klaasivabrikud valmistavad endile ise tulekindlast savist sulatuspotte, sest nende kvaliteedist sõltub suurel määral produkti õnnestumine või ebaõnnestumine. Teatud

[40] Inglismaal on sulatusahi eraldatud klaasesemete töötlemise ahjust, kuid näiteks Belgias kasutatakse sama ahju mõlema protsessi jaoks.

tootmisvahendi manufaktuur ühendatakse siin produkti enese manufaktuuriga. Ümberpöördult võib antud produkti manufaktuuri ühendada teiste manufaktuuridega, mis kasutavad seda produkti toormaterjalina või ühendavad seda hiljem oma produktiga. Nii näiteks flintklaasi manufaktuur ühendatakse klaasilihvimise ja messingivalamise manufaktuuriga, — viimane valmistab metallraame mitmesuguste klaasesemete jaoks. Mitmesugused kombineeritud manufaktuurid moodustavad sel juhul ühes kogumanufaktuuris ruumiliselt enam või vähem lahusolevaid osakondi ja ühtlasi üksteisest sõltumatuid tootmisprotsesse, igaüks oma tööjaotusega. Hoolimata mõnest paremusest, mida kombineeritud manufaktuur pakub, ei saavuta ta omal alusel tõelist tehnilist ühtsust. See tekib alles manufaktuuri muutumisel masinaliseks tootmiseks.

Manufaktuuriperiood, mis peagi kuulutas oma teadlikuks printsiibiks kaupade tootmiseks vajaliku tööaja vähendamise[41], arendab sporaadiliselt ka masinate kasutamist, iseäranis mõnedeks lihtsateks algprotsessideks, millede teostamine vajab hulgaliselt inimesi ja suurt jõukulu. Nii hakati näiteks paberimanufaktuuris peagi kasutama erilisi veskeid kaltsude jahvatamiseks ja metallurgias mehhaanilisi purustajaid maakide purustamiseks[42]. Kõigi masinate algkuju pärineb vesiveski näol Rooma keisririigi ajast.[43] Käsitööperiood pärandas meile suuri leiutusi: kompassi, püssirohu, trükikunsti ja automaatkella. Üldiselt aga etendavad masinad siin ikkagi seda teisejärgulist osa, mida Adam Smith neile tööjaotuse kõrval annab[44]. Väga tähtis oli masinate sporaadiline rakendamine XVII sajandil, sest see andis tolle aja suurtele matemaatikutele praktilised tugipunktid ja stiimulid kaasaegse mehhaanika loomiseks.

---

[41] See nähtub muuseas W. Petty, John Bellersi, Andrew Yarrantoni teostest, raamatust «The Advantages of the East-India Trade» ja J. Vanderlinti teostest.

[42] Veel XVI sajandi lõpul kasutati Prantsusmaal maagi purustamiseks ja pesemiseks uhmreid ja sõelu.

[43] Kogu masinate arenemise ajalugu saab jälgida jahuveskite ajaloo järgi. Inglise keeles nimetatakse vabrikut praegugi veel mill [veski]. XIX sajandi esimeste aastakümnete saksakeelsetes teostes tehnoloogia alalt me leiame veel sõna Mühle [veski] mitte ainult kõigi loodusjõududega käimapandavate masinate, vaid isegi kõigi manufaktuuride tähenduses, kus rakendatakse mehhaanilisi aparaate.

[44] Nagu lugeja lähemalt näeb käesoleva teose neljandast raamatust, ei püstitanud A. Smith ühtki uut teesi tööjaotuse kohta. Mis aga iseloomustab teda kui manufaktuuriperioodi üldistavat majandusteadlast, on tööjaotuse rõhutamine. Teisejärguline osa, mida ta annab masinaile, kutsus suurtööstuse alguses esile vastuväiteid Lauderdale'i, hilisemal epohhil Ure'i poolt. Peale selle ajab A. Smith segi tööriistade diferentseerimise, milles manufaktuuri osatöölised ise etendasid tähtsat osa, masinate leiutamisega. Siin ei etendanud tähtsat osa manufaktuuritöölised, vaid teadlased, käsitöölised, isegi talupojad (Brindley) jne.

Manufaktuuriperioodi spetsiifiliseks masinaks jääb paljudest osatöölistest koosnev kogutööline ise. Mitmesugused operatsioonid, mida teatud kauba tootja üksteise järel sooritab ja mis ühinevad tema tööprotsessis kui tervikus, nõuavad talt mitmesuguste võimete rakendamist. Ühel juhul peab ta arendama enam jõudu, teisel enam osavust, kolmandal enam vaimset tähelepanelikkust jne., kõik need omadused ei esine aga ühel ja selsamal üksikisikul ühesugusel määral. Pärast erinevate operatsioonide eraldumist, iseseisvumist ja isoleerumist jaotatakse töölised nende peamiste omaduste järgi, nad klassifitseeritakse ja grupeeritakse. Kui nende loomulikud erinevused moodustavad sel viisil aluspinna, milles tööjaotus juurdub, siis teiselt poolt manufaktuur, kui ta ükskord on juba rajatud, arendab tööjõudusid, mis oma loomult kõlbavad ainult ühekülgseteks erifunktsioonideks. Kogutöölisel on nüüd kõik tootlikud omadused võrdses virtuooslikkuse astmes; ühtlasi kulutab ta neid kõige ökonoomsemal viisil, sest ta kasutab kõiki oma organeid, mis on individualiseeritud eri tööliste või eri töölisrühmade näol, ainuüksi nende spetsiifilisteks funktsioonideks.[45] Osatöölise ühekülgsus ja isegi ta puudused muutuvad voorusteks, niipea kui ta saab kogutöölise liikmeks.[46] Harjumus täita ühekülgset funktsiooni teeb temast selle funktsiooni organi, mis töötab vaistliku kindlusega, kuna kogumehhanismi seos sunnib teda töötama üksiku masinaosa korrapärasusega[47].

Kuna kogutöölise mitmesugused funktsioonid on kas lihtsamad või keerukamad, kas madalamad või kõrgemad, siis kogutöölise organid, individuaalsed tööjõud, vajavad õige mitmesugusel määral väljaõpet ja neil on seepärast õige mitmesugune väärtus. Manufaktuur arendab järelikult tööjõudude hierarhiat, millele vastab palgaredel. Kui ühelt poolt individuaalne tööline kohaneb teatud ühekülgse funktsiooniga, mis seob teda kogu eluajaks, siis teiselt poolt kohandatakse mitmesugused tööoperatsioonid sellele loomulike ja omandatud oskuste hierarhiale.[48] Iga tootmisprot-

[45] «Kuna töö jaotatakse mitmeks erinevaks operatsiooniks, millest igaüks nõuab erineval määral oskust ja jõudu, siis võib manufaktuuri peremees muretseda endale täpselt igale operatsioonile vastava jõu ja oskuse hulga. Kui aga kogu töö oleks ühe töölise teha, siis peaks ühel ja selsamal indiviidil jätkuma osavust kõige peenemaiks operatsioonideks ja jõudu kõige raskemaiks» *(Ch. Babbage:* «On the Economy of Machinery». London 1832, ptk. XIX).

[46] Näiteks lihaste ühekülgne arenemine, luude kõverdumine jne.

[47] Härra W. Marshall, ühe klaasimanufaktuuri peadirektor, vastas väga õieti uurimiskomisjoni liikme küsimusele, kuidas hoitakse ülal töötavate poiste tööindu: «Nad ei saagi oma tööd hooletusse jätta; kui nad on kord peale hakanud, siis peavad nad ka edasi töötama; nad on justkui masina osad» («Children's Employment Commission. Fourth Report 1865», lk. 247).

[48] Dr. Ure oma suurtööstuse apoteoosis tajub manufaktuuri iseloomulikke jooni teravamalt kui varasemad majandusteadlased, kelledel ei ole ta poleemilist eesmärki, ja isegi teravamalt kui ta kaasaeglased, näiteks Babbage, kes on temast küll üle matemaatikuna ja mehhaanikuna, kuid käsitleb suurtöös-

sess nõuab aga teatud lihtsaid liigutusi, mida iga inimene võib teha ettevalmistamatult. Needki liigutused kaotavad nüüd oma nõrga seose antud töö sisukamate momentidega ja kivistuvad ainufunktsioonideks.

Manufaktuur loob seega igal käsitööalal, mille ta oma valdusse võtab, niinimetatud õppimata tööliste kategooria, keda käsitööstuslikust tootmisest rangelt eemal hoiti. Arendades virtuooslikkuseni lausa ühekülgseid erialasid üldtöövõime kulul, hakkab manufaktuur kujundama erialaks igasuguse arengu puudumist. Hierarhilise astenduse kõrval hakkab esinema tööliste lihtne jaotus õppinud ja õppimata töölisteks. Viimastel jäävad õppekulud täiesti ära, esimestel nad vähenevad lihtsustatud funktsioonide tõttu käsitöölistega võrreldes. Mõlemal juhul langeb tööjõu väärtus.[49] Erandeid esineb siis, kui tööprotsessi jagunemine loob uusi seosesolevaid funktsioone, mida käsitööstuslikus tootmises ei olnud üldse või mis olid seal vähemas ulatuses. Tööjõu relatiivne väärtuse langus, mis tuleb õppekulude ärajäämisest või vähenemisest, toob endaga otseselt kaasa kapitali väärtuse suurema kasvu, sest kõik, mis lühendab tööjõu taastootmiseks vajalikku aega, laiendab lisatöö valdkonda.

4. TÖÖJAOTUS MANUFAKTUURIS JA TÖÖJAOTUS ÜHISKONNAS

Vaatlesime alguses manufaktuuri tekkimist, siis tema lihtsaid elemente — osatöölist ja tema tööriista — ja lõpuks manufaktuuri kogumehhanismi. Nüüd puudutame lühidalt vahekorda manufaktuurse tööjaotuse ja ühiskondliku tööjaotuse vahel, millest viimane moodustab iga kaubatootmise üldise aluse.

Kui pidada silmas ainult tööd ennast, siis võib nimetada üldiseks tööjaotuseks [Teilung der Arbeit im Allgemeinen] ühiskondliku tootmise lahutamist suurteks tootmisharudeks, nagu põllumajandus, tööstus jne.; spetsiaalseks tööjaotuseks [Teilung der Arbeit im Besonderen] võib nimetada nende tootmisharude jagunemist liikideks ja alaliikideks; lõpuks, üksiktööjaotuseks [Teilung der Arbeit im Einzelnen] võib nimetada tööjaotust töökojas.[50]

---

tust õieti ainult manufaktuuri seisukohalt. Ure märgib: «Tööliste kohanemine üksikute operatsioonidega moodustab tööjaotuse olemuse.» Teiselt poolt nimetab ta seda jaotust «tööde kohandamiseks mitmesugustele individuaalsetele võimetele» ja iseloomustab lõpuks kogu manufaktuurisüsteemi «oskusastmele vastavate gradatsioonide süsteemina», «tööjaotusena mitmesuguste oskusastmete järgi» jne. (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 19—23, mitmes kohas).

[49] «Iga erialatööline,... kes sai võimaluse praktiliselt täiustada oma oskust ühesainsas suunas, muutus... odavamaks tööliseks» (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 19).

[50] «Tööjaotus algab õige mitmesuguste elukutsete eraldumisest ja jätkub, kuni ühe ja sellesama produkti valmistamine jaotatakse mitme töölise vahel,

Tööjaotus ühiskonnas ja sellele vastav indiviidide eraldumine eri kutsesfääridesse areneb, just nagu tööjaotus manufaktuuris, kahest vastupidisest lähtepunktist. Perekonna piirides [50a] ja, edasi arenedes, sugukonna piirides tekib loomulik tööjaotus soo ja vanuse erinevuste tõttu, seega puhtfüsioloogilisel alusel, ja selle jaotuse materjal kasvab kogukonna kasvuga, rahvaarvu tõusuga, eriti aga konfliktide tekkimisega mitmesuguste sugukondade vahel ja ühe sugukonna alistamisega teise poolt. Teiselt poolt, nagu ma märkisin juba varem, tekib produktide vahetus neis punktides, kus puutuvad kokku mitmesugused perekonnad, sugu- või kogukonnad, sest mitte üksikisikud, vaid perekonnad, sugukonnad jne. suhtlevad üksteisega kultuuri alguses iseseisvate üksustena. Mitmesugused kogukonnad leiavad ümbritsevast loodusest erinevaid tootmisvahendeid ja erinevaid elatusvahendeid. Nende tootmisviis, eluviis ja toodetavad produktid on seepärast erinevad. Need loomulikud erinevused põhjustavadki kogukondade kokkupuutumisel vastastikust produktide vahetamist ja järelikult nende produktide järkjärgulist muutumist kaupadeks. Vahetus ei sünnita tootmissfääride erinevust, vaid loob sideme juba erinevate sfääride vahel ning muudab nad sellega ühiskondliku kogutootmise enam või vähem üksteisest sõltuvaiks harudeks. Ühiskondlik tööjaotus tekib siin vahetuse teel esialgselt erinevate, kuid üksteisest sõltumatute tootmissfääride vahel. Kus lähtepunktiks on füsioloogiline tööjaotus, seal vahetult kokkukuuluva terviku eri organid eralduvad üksteisest, lagunevad, — kusjuures kaupade vahetus võõraste kogukondadega annab selleks lagunemisprotsessiks peatõuke, — ja muutuvad niivõrd iseseisvaks, et üksikute tööde seos säilib ainult tööproduktide kui kaupade vahetuse kaudu. Ühel juhul on see varem iseseisvate iseseisvuse kaotus, teisel juhul varem mitteiseseisvate iseseisvaks saamine.

Iga arenenud ning kaubavahetuse kaudu teostuva tööjaotuse

---

nagu see toimub manufaktuuris» (*Storch:* «Cours d'Économie Politique», Pariisi väljaanne, I kd., lk. 173). [Vrd. *Г. Шторх:* «Курс политической экономии», перевод под ред. И. В. Вернадского, т. I, СПБ. 1881 г., стр. 79.] «Teatud tsivilisatsiooniastmele jõudnud rahvaste juures me näeme kolmesugust tööjaotust: esimene, mida me nimetame üldiseks, põhjustab tootjate jagunemist põllumeesteks, tööstuse alal töötajaiks ja kaupmeesteks ning vastab rahvusliku tootmise kolmele tähtsamale harule; teine, mida võiks nimetada spetsiaalseks, on iga tootmisharu jaotus liikidesse... lõpuks kolmas tööjaotus, mida võiks nimetada tegevuse või töö enese jaotuseks, kujuneb välja üksikuil käsitööaladel ja üksikuis elukutsetes... esineb enamikus manufaktuurides ja töökodades» (*Skarbeck:* «Théorie des Richesses Sociales», 2. trükk, Paris 1840, I kd., lk. 84, 85).

[50a] *Märkus 3. trükile.* Hilisem põhjalik töö inimese ürgelu uurimise alal viis autori järeldusele, et ürgselt ei arenenud perekond sugukonnaks, vaid ümberpöördult: sugukond oli inimeste veresugulusel põhinevate koondiste ürgne, loomulikult kujunenud vorm, nii et mitmesugused perekonna vormid arenesid alles hiljem, sugukondlike sidemete algavast lagunemisest. { *F. E.* }

aluseks on linna ja küla eraldumine teineteisest.[51] Võib öelda, et kogu ühiskonna majandusajalugu on resümeeritud selle vastuolu liikumises; kuid me ei hakka siin seda vastuolu lähemalt käsitlema.

Niisamuti nagu manufaktuuris on tööjaotuse materiaalseks eelduseks teatud hulk üheaegselt rakendatud töölisi, nii on ühiskonnas tööjaotuse materiaalseks eelduseks rahvastiku arv ja tihedus, mis täidab siin ühte töökotta koondatud inimeste aset.[52] Kuid see tihedus on midagi suhtelist. Võrdlemisi hõredalt asustatud, kuid arenenud liiklusvahenditega maa rahvastik on tihedam kui rahvarikkama, kuid arenematute liiklusvahenditega maa rahvastik; ses mõttes on näiteks Ameerika liidu põhjaosariigid tihedamalt asustatud kui India[53].

Kuna kaubatootmine ja kaubaringlus on kapitalistliku tootmisviisi üldine eeldus, siis nõuab manufaktuurne tööjaotus juba teatud arenemisastmeni valminud tööjaotuse olemasolu ühiskonnas. Ja ümberpöördult, manufaktuurne tööjaotus arendab ja mitmekesistab tagasimõjuvalt ühiskondlikku tööjaotust. Ühes tööriistade diferentseerumisega diferentseeruvad üha enam neid tööriistu tootvad tootmisharud.[54] Kui manufaktuurne tootmine tungib mõnele tööalale, mis seni oli teistega ühendatud kas pea- või kõrvaltööna, ja millega tegelesid ühed ja needsamad tootjad, siis toimub siin otsekohe eraldumine ja vastastikune iseseisvumine. Kui manufaktuurne tootmine tungib mõne kauba üksikule tootmisastmele, siis selle kauba mitmesugused tootmisastmed muutuvad erilisteks iseseisvateks tööaladeks. Me juba näitasime, et kui produkt on osaproduktidest puhtmehhaaniliselt kokkupandav tervik, siis võivad osatööd omakorda üksikute käsitööaladena iseseisvaks saada. Et täiuslikumalt läbi viia tööjaotus manufaktuuris, jaotatakse antud tootmisharu — vastavalt toorainete erinevusele või ühe ja

[51] Sir James Steuart valgustas seda punkti kõige paremini. Kui vähe tänapäeval tuntakse ta teost, mis ilmus 10 aastat varem kui Adam Smithi «Wealth of Nations» [Adam Smithi «Rahvaste rikkus»], on näha muuseas sellestki, et Malthuse imetlejad ei tea isegi seda, et Malthuse «rahvastikku» käsitleva teose esimene trükk, kui jätta arvestamata puhtdeklamaatorlik osa, on peale pappidelt Wallace'ilt ja Townsendilt mahakirjutatu peaaegu tervenisti maha kirjutatud Steuartilt.

[52] «Teatav rahvastiku tihedus on vajalik nii ühiskondlikuks läbikäimiseks kui ka selleks, et võimaldada jõudude kombinatsiooni, mis suurendab töö tootlikkust» (*James Mill:* «Elements of Political Economy». London 1821, lk. 50). «Kui tööliste hulk kasvab, ... siis ühiskonna tootlik jõud suureneb vastavalt selle kasvu korrutisele tööjaotuse mõjuga» (*Th. Hodgskin:* «Popular Political Economy», lk. 120).

[53] 1861. aastast alates esinenud suure puuvillanõudmise tõttu laiendati mõnes Ida-India rahvarikkas piirkonnas puuvilla tootmist riisi tootmise arvel. Kohati tekkis sellest näljahäda, sest puudulike liiklusvahendite, niisiis puuduliku füüsilise side tõttu ei saadud riisipuudust ühes piirkonnas katta juurdeveoga teistest piirkondadest.

[54] Näiteks kangasüstikute valmistamine moodustas Hollandis juba XVII sajandil erilise tööstusharu.

sellesama tooraine mitmesugustele võimalikele vormidele — erinevaiks, mõnikord täiesti uuteks manufaktuurideks. Nii kooti juba XVIII sajandi esimesel poolel Prantsusmaal üksi üle 100 mitmesuguse sordi siidriiet, ja näiteks Avignonis oli seaduseks, et «iga õpilane pidi pühenduma üheleainsale tootmisliigile ega tohtinud korraga õppida mitme riidesordi valmistamist». Territoriaalne tööjaotus, mis seob eri tootmisharud maa eri piirkondade külge, saab uue tõuke manufaktuurselt tootmiselt, mis kasutab ära kõik iseärasused.[55] Rikkalikku materjali tööjaotuseks ühiskonnas annab manufaktuuriperioodile maailmaturu laienemine ja koloniaalsüsteem, mis mõlemad kuuluvad ühiskondliku tööjaotuse üldiste olemasolutingimuste hulka. Siinkohal ei tule uurida, kuidas tööjaotus hõlmab peale majandussfääri kõik teised ühiskonnasfäärid ja paneb kõikjal aluse kitsaste kutsealade ja spetsialiseerumise kujunemisele ning inimese ühekülgseks muutumisele, mis sundis juba A. Fergusoni, A. Smithi õpetajat, hüüdma: «Me oleme heloodirahvas ja meie hulgas ei ole vabu inimesi!»[56]

Kuid hoolimata arvukaist analoogiaist ja seosest ühiskonna tööjaotuse ja töökoja tööjaotuse vahel erinevad nad teineteisest mitte ainult astmelt, vaid ka oma olemuselt. Kõige selgemini esineb see analoogia kahtlemata seal, kus sisemine side hõlmab erinevaid tootmisharusid. Näiteks loomakasvataja toodab toornahku, parkal muudab nad nahaks, kingsepp teeb nahast saapad. Igaüks toodab siin vahepealset produkti ja viimane valmis ese on nende üksiktööde kombineeritud produkt. Siia juurde kuuluvad veel mitmesugused tootmisharud, mis annavad loomakasvatajale, parkalile ja kingsepale tootmisvahendeid. Mõni võiks ju kujutleda ühes A. Smithiga, et see ühiskondlik tööjaotus erineb manufaktuursest ainult subjektiivselt, ainult vaatleja silmis, kes manufaktuuris haarab ühe pilguga mitmeid ruumiliselt ühendatud osatöid, kuna ühiskondlikus tootmises see seos muutub ähmaseks, sest osatööd on siin laiali pillatud suurtele aladele ja igas üksikharus töötab hulk töölisi[57].

---

[55] «Kas Inglise villatööstus ei jagune mitmeks osaks või haruks, mis on kanda kinnitanud eri kohtades, kus kogu tootmine piirdub ainult või peamiselt ühe alaga: peenkalev Somersetshire'is, jäme kalev Yorkshire'is, kahekordse laiusega riie Exeteris, siidriie Sandburys, krepp Norwichis, poolvillane riie Kendalis, voodivaibad Whitneys, ja nii edasi!» (*Berkeley:* «The Querist», 1750, § 520).

[56] *A. Ferguson:* «History of Civil Society», Edinburgh 1767, IV osa, II jagu, lk. 285.

[57] Pärismanufaktuurides, ütleb ta, näib tööjaotus olevat suurem, sest «töölisi, kes töötavad mitmesugustes tööharudes, on sageli võimalik paigutada ühte tööruumi, tuues nad kõik korraga vaatleja silmade ette. Seevastu neis suurtes manufaktuurides (!), millede ülesandeks on rahuldada rohkearvulise elanikkonna laialdasi vajadusi, töötab igas üksikus tootmisharus nii palju töölisi, et neid kõiki ei ole võimalik ühendada ühte töökotta... tööjaotus ei ole kaugeltki nii silmatorkav» (*A. Smith:* «Wealth of Nations», I kd., 1. ptk.). [*А. Смит*: «Богатство народов». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 9.] Sama peatüki

Mis seob aga üksteisega loomakasvataja, parkali ja kingsepa sõltumatud tööd? See, et nende kõikide produktid on kaubad. Mis iseloomustab seevastu manufaktuurset tööjaotust? See, et osatööline ei tooda kaupa.[58] Alles osatööliste ühisprodukt muutub kaubaks.[58a] Tööjaotus ühiskonnas teostub mitmesuguste tööharude produktide ostu ja müügi kaudu; seevastu osatööde ühendus manufaktuuris teostub mitmesuguste tööjõudude müügi kaudu ühele ja selleiesamale kapitalistile, kes kasutab neid kombineeritud tööjõuna. Manufaktuurne tööjaotus eeldab tootmisvahendite koondamist ühe kapitalisti kätte, ühiskondlik tööjaotus aga tootmisvahendite killustamist paljude üksteisest sõltumatute kaubatootjate vahel. Manufaktuuris jaotab proportsioonide ja arvuliste suhete raudne seadus kindlaid töölishulki kindlate funktsioonide vahel; seevastu kaubatootjate ja nende tootmisvahendite jaotus mitmesuguste ühiskondlike tööharude vahel oleneb juhuse ja omavoli tujukast mängust. Mitmesugused tootmissfäärid püüavad end küll kogu aeg tasakaalustada, sest ühelt poolt peab iga kaubatootja tootma mõnda tarbimisväärtust, järelikult rahuldama mõnda erilist ühiskondlikku tarvet, kusjuures need tarbed on oma ulatuselt kvantitatiivselt erinevad ja teatav sisemine seos liidab mitmesugused tarvete massid üheks loomulikult kujunenud süsteemiks; teiselt poolt määrab

---

kuulus koht, mis algab sõnadega: «Vaadake elumugavusi, mis on tavalistel käsi- või päevatöölistel tsiviliseeritud ja õitseval maal jne.», [там же, русск. перев., стр. 14] ja milles siis ette maalitakse, kui lõpmata paljud tootmisharud ühendavad oma jõupingutusi hariliku töölise tarviduste rahuldamiseks, — see koht on peaaegu sõna-sõnalt kopeeritud märkustest B. de Mandeville'i raamatus «Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits» (esimene trükk ilma märkusteta 1706. aastal, märkustega 1714. aastal).

[58] «Siin pole enam midagi, mida me võiksime nimetada loomulikuks tasuks individuaaltöö eest. Iga tööline toodab ainult mõnd osa tervikust, ja kuna ühelgi osal ei ole omaette väärtust ega kasulikkust, siis ei ole siin midagi, mida tööline võiks võtta ja ütelda: «See on minu toode, selle jätan endale» («Labour defended against the Claims of Capital». London 1825, lk. 25). Selle ülihea teose autoriks on varemtsiteeritud Th. Hodgskin.

[58a] *Märkus 2. trükile.* Jänkid on praktiliselt illustreerinud seda erinevust ühiskondliku tööjaotuse ja manufaktuurse tööjaotuse vahel. Üks kodusõja ajal Washingtonis väljahautud uusi makse oli 6-protsendiline aktsiis «kõigilt tööstusproduktidelt». Küsimus: Mis on tööstusprodukt? Seadusandja vastus: Asi on toodetud, «kui ta on tehtud» (when it is made), ja ta on tehtud, kui ta on müügiks valmis. Nüüd üks paljudest näidetest. New Yorki ja Philadelphia manufaktuurid «tegid» varem vihmavarjusid koos kõige sinna juurde kuuluvaga. Et aga vihmavari on täiesti erilaadsete koostusosade mixtum compositum [ühendus], siis muutus nende koostusosade valmistamine järk-järgult üksteisest sõltumatute ja mitmes kohas asuvate tootmisharude asjaks. Nende tootmisharude osaproduktid läksid nüüd iseseisvate kaupadena vihmavarju-manufaktuuri, mis ainult paneb nad üheks tervikuks kokku. Jänkid ristisid seda sorti artiklid «assembled articles» (kokkukogutud artikliteks), missugust nimetust nad maksude kogumise punktidena tõesti väärisid. Nii «kogus» vihmavari kõigepealt 6% aktsiisimaksu kõigi oma osade hinnast ja peale selle veel 6% oma koguhinnast.

kaupade väärtusseadus, kui suurt osa ühiskonna käsutuses olevast tööajast ühiskond võib kulutada iga erilise kaubaliigi tootmiseks. Kuid see mitmesuguste tootmissfääride pidev tendents vastastikuseks tasakaalustamiseks avaldub ainult reaktsioonina selle tasakaalu pideva rikkumise vastu. Reegel, mida töökoja tööjaotuses järgitakse a priori ning plaanikindlalt, toimib ühiskonna tööjaotuses ainult a posteriori, seesmise pimeda loomuliku paratamatusena, mis on tajutav turuhindade baromeetrilises kõikumises ja valitseb kaubatootjate korratu omavoli üle. Manufaktuurne tööjaotus eeldab kapitalisti tingimusteta autoriteeti inimeste üle, kes pole muud kui temale kuuluva kogumehhanismi liikmed; ühiskondlik tööjaotus seab üksteise vastu iseseisvaid kaubatootjaid, kes ei tunnusta muud autoriteeti kui ainult konkurentsi oma, seda sundust, mida avaldab neile nende vastastikuste huvide surve, just nagu loomariigis bellum omnium contra omnes [kõikide sõda kõikide vastu] säilitab suuremal või vähemal määral kõigi liikide olemasolutingimusi. Sellepärast seesama kodanlik teadvus, mis ülistab manufaktuurset tööjaotust, töölise eluaegset kinnistamist mõne üksiku operatsiooni külge ja osatööliste ilmtingimatut allutamist kapitalile, sest see olevat töö organisatsioon ja tõstvat töö tootlikku jõudu, — seesama kodanlik teadvus laidab niisama ägedalt igasugust teadlikku ühiskondlikku kontrolli ühiskondliku tootmisprotsessi üle ja selle protsessi reguleerimist, laidab seda kui kallaletungi üksiku kapitalisti puutumatuile omandiõigustele, ta vabadusele ja ennastmääravale «geniaalsusele». On väga iseloomulik, et vabrikusüsteemi innukad apologeedid ei oska ühiskondliku töö üldise organiseerimise vastu midagi hullemat öelda, kui et see muudaks vabrikuks kogu ühiskonna.

Kui ühiskondliku tööjaotuse anarhia ja manufaktuurse tööjaotuse despootia tingivad teineteist kapitalistliku tootmisviisiga ühiskonnas, siis varasemad ühiskonnavormid, kus tööalade diferentseerumine arenes loomulikult, kristalliseerus ja sai lõpuks seadusliku kinnituse, pakuvad ühelt poolt ühiskondliku töö plaanikindla autoritaarse organisatsiooni pilti, teiselt poolt aga ei võimalda nad üldse tööjaotust töökojas, või arendavad seda ainult kääbuslikus maastaabis või ainult sporaadiliselt ning juhuslikult.[59]

Näiteks väikesed india ürgkogukonnad, mis osalt praegugi edasi püsivad, põhinevad maa ühisomandil, põllumajanduse ja käsitöö otsesel ühendusel ja kindlal tööjaotusel, mis on uute kogukondade asutamise puhul valmis plaaniks ja tööskeemiks. Nad moo-

[59] «Võib... pidada üldreegliks, et mida vähem autoriteet kontrollib tööjaotust ühiskonnas, seda enam areneb tööjaotus töökojas ja seda enam ta allub seal üheainsa isiku autoriteedile. Tööjaotuse suhtes on järelikult autoriteet töökojas ja autoriteet ühiskonnas teineteisega pöördproportsionaalsed» (*Karl Marx*: «Misère de la Philosophie». Paris 1847, lk. 130, 131). [*К. Маркс*: «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, стр. 385.]

dustavad tootmistervikud, mis rahuldavad ise oma tarbeid ja mille tootmisala ulatub 100 aakrist mõne tuhande aakrini. Produktide peahulk toodetakse kogukonna otseseks omatarvituseks, mitte kaubana, ja tootmine ise on seega sõltumatu kogu India ühiskonna tööjaotusest, mida vahendab kaubavahetus. Kaubaks muutub ainult produktide ülejääk, ja seegi osalt alles riigi käes, kes igivanast ajast saab teatud hulga produkte naturaalrendina endale. Mitmesugustes India osades on mitmesuguseid kogukondade vorme. Lihtsaimat tüüpi kogukonnas haritakse maad ühiselt ja produktid jaotatakse liikmete vahel, kusjuures iga perekond tegeleb ketramisega, kudumisega jne. koduse kõrvaltööna. Selle ühetaoliselt töötava hulga kõrval me leiame: «kogukonna pea», kes on ühes isikus kohtunik, politseiülem ja maksunõudja; raamatupidaja, kes peab arvestust põllutöö kohta ja katastreerib ning registreerib kõike sellesse puutuvat; kolmanda ametniku, kes jälitab kurjategijaid, kaitseb võõraid reisijaid ja saadab neid ühest külast teise; piirivalvuri, kes valvab kogukonna piire naaberkogukondade vastu; veevalvuri, kes jaotab põllutöö tarbeks ühiste veekogude vett; bramiini, kes täidab usukultuse funktsioone; õpetaja, kes õpetab kogukonna lapsi liivale kirjutama ja lugema; kalendribramiini, kes astroloogina määrab külvi ja lõikuse aja ning üldse üksikute põllutööde toimetamiseks soodsad ja ebasoodsad momendid; sepa ja puusepa, kes valmistavad ja parandavad kõiki põllutööriistu; pottsepa, kes teeb anumaid kogu küla jaoks; habemeajaja; pesija, kes peseb riideid; hõbesepa ja mõnel pool poeedi, kes ühes kogukonnas asendab hõbeseppa, teises õpetajat. Seda tosinat inimesi peetakse ülal terve kogukonna kulul. Kui rahvaarv kasvab, siis asutatakse harimata maa-alale uus kogukond vana eeskujul. Kogukonna mehhanism ilmutab plaanikindlat tööjaotust, kuid manufaktuurne tööjaotus pole siin võimalik, sest turg jääb sepale, puusepale jne. ikka muutmatuks; äärmisel juhul, olenevalt küla suurusest, on ühe asemel kaks või kolm seppa, pottseppa jne.[60] Kogukonna tööjaotust reguleeriv seadus toimib siin loodusseaduse vääramatu autoriteediga, kusjuures iga üksik käsitööline, näiteks sepp jne., sooritab kõik oma kutsealasse kuuluvad operatsioonid traditsioonilisel viisil, kuid iseseisvalt, tunnustamata oma töökojas kellegi teise autoriteeti. Lihtne tootmisorganism, omane neile autarksetele kogukondadele, kes taastoodavad end ikka samal kujul ja juhusliku laostamise korral kerkivad uuesti sinnasamasse, sama nime all[61], — see lihtne tootmisorganism selgitab meile Aasia

[60] Lieut. Col. *Mark Wilks:* «Historical Sketches of the South of India». London 1810—1817, I kd., lk. 118—20. Hea kokkuvõte mitmesugustest india kogukonna vormidest leidub *George Campbelli* raamatus «Modern India», London 1852.

[61] «Nendes lihtsates vormides... on selle maa elanikud elanud iidsest ajast. Külade piirid muutusid harva; ja kuigi külad said vahel kannatada või isegi laastati sõja, nälja ja taudide tõttu, siis ometi taastati nad sama nime

ühiskondade muutumatust, mis on nii järsus kontrastis Aasia riikide lakkamatu lagunemise ja taastekkimisega ning dünastiate kiire vahetusega. Ühiskonna majanduslike põhielementide struktuur jääb siin poliitilise pilvesfääri tormidest puutumata.

Nagu juba varem märgitud, takistasid tsunftiseadused kavakindlalt tsunftimeistrite muutumist kapitalistideks, piirates rangelt sellide arvu, keda üks tsunftimeister tohtis pidada. Niisamuti tohtis ta sellisid pidada ainult sellel käsitööalal, kus tema ise meistriks oli. Tsunft tõrjus ägedalt tagasi iga vahelesegamist kaubanduskapitali poolt, ainsa vaba kapitalivormi poolt, mis tsunfti vastas seisis. Kaupmees võis osta kõiksugu kaupu, ainult mitte tööd kui kaupa. Kaupmeest salliti ainult käsitööproduktide ülesostjana. Kui välised asjaolud põhjustasid tööjaotuse edasiarenemist, siis lõhenesid olemasolevad tsunftid alamliikideks, või asutati uusi tsunfte vanade tsunftide kõrvale, ühendamata ometi mitmesuguseid käsitööalasid ühte töökotta. Seepärast ei võimaldanud tsunftiorganisatsioon manufaktuurset tööjaotust, kuigi tsunftiorganisatsioonist tulenevad käsitööalade eraldatus, isoleeritus ja areng kuuluvad manufaktuuriperioodi materiaalsete olemasolutingimuste hulka. Üldiselt olid tööline ja ta tootmisvahendid üksteisega kokku kasvanud nagu tigu teokarbiga; järelikult puudus manufaktuuri esmane põhialus, tootmisvahendite eraldumine kapitalina, mis seisis töölise vastas.

Sellal kui tööjaotus ühiskonnas kui tervikus, ükskõik kas ta toimub kaubavahetuse kaudu või ilma selleta, esineb väga mitmesugustes ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides, on manufaktuurne tööjaotus täiesti spetsiifiline kapitalistliku tootmisviisi sünnitus.

5. MANUFAKTUURI KAPITALISTLIK ISELOOM

Suurema hulga tööliste ühendamine ühe ja sellesama kapitali komando alla on loomulikuks lähtepunktiks nii kooperatsioonile üldse kui ka manufaktuurile. Manufaktuurne tööjaotus omakorda teeb rakendatavate tööliste arvulise kasvu tehniliseks paratamatuseks. Tööliste miinimum, mida üksik kapitalist peab rakendama, on talle nüüd ette kirjutatud olemasoleva tööjaotusega. Teiselt poolt on edasise jaotuse paremused seotud tööliste arvu jätkuva suurendamisega, mis on teostatav ainult kõigi tootmisrühmade suurendamisega samas proportsioonis. Kuid koos kapitali muutuva koostusosaga peab kasvama ka ta püsiv koostusosa: mitte ainult ühised

all; samad piirid, samad huvid ja isegi samad perekonnad püsisid seal aastasadu. Elanikud ei muretse riikide languse ja jagamise pärast; kui ainult küla jääb terveks, ei hooli nad, kelle võimu alla ta satub ja mis valitseja alla ta jääb; ta sisemine majanduselu jääb muutumata» (*Th. Stamford Raffles,* endine Jaava asekuberner: «The History of Java». London 1817, I kd., lk. 285).

tootmistingimused, nagu hooned, ahjud jne., vaid eriti ka toormaterjali hulk, mis pealegi kasvab tööliste arvust palju kiiremini. Toormaterjali hulk, mille antud tööhulk antud ajavahemikus tarbib, suureneb samas proportsioonis, milles töö tootlik jõud tööjaotuse tagajärjel kasvab. Üksikule kapitalistile vajaliku kapitali minimaalsuuruse kasvamine ehk ühiskondlike elatusvahendite ja tootmisvahendite järjest ulatuslikum muutumine kapitaliks on järelikult manufaktuuri tehnilisest iseloomust tulenev seadus.[62]

Funktsioneeriv töökeha on manufaktuuris nagu lihtsas kooperatsiooniski kapitali olemasolu vormiks. Paljudest individuaalsetest osatöölistest koosnev ühiskondlik tootmismehhanism kuulub kapitalistile. Mitmesuguste tööliikide kombinatsioonist tekkinud tootlik jõud esineb seepärast kapitali tootliku jõuna. Pärismanufaktuur mitte ainult allutab endise iseseisva töölise kapitali komandole ja distsipliinile, vaid loob peale selle tööliste eneste keskel hierarhilise redeli. Kuna lihtne kooperatsioon jätab üksikute tööliste tööviisi üldiselt muutmata, revolutsioneerib manufaktuur selle põhjalikult ning tungib individuaalse tööjõu juurteni. Manufaktuur moonutab töölise mingiks ebardiks, kunstlikult arendades temas ühekülgset oskust ja surudes temas maha tervet maailma tootlikke tunge ja andeid, just nagu La Plata riikides tapetakse loom selleks, et saada kätte ta nahk või ta rasv. Mitte ainult jaotatakse üksikuid osatöid mitme indiviidi vahel, vaid tükeldatakse ka indiviid ise, muutes ta ühe osatöö automaatseks tööriistaks[63]; niiviisi saab tõeks Menenius Agrippa labane valm, mis kujutab inimest tema enese keha üksikosana.[64] Kui esialgu töötaja müüb oma tööjõudu kapitalile, sellepärast et tal pole materiaalseid vahendeid kauba tootmiseks, siis nüüd ta ei suudagi kasutada oma individuaalset tööjõudu, kuni ta seda kapitalile müünud ei ole. Tema

[62] «Ei ole küllalt, et käsitöö alajaotamiseks vajalik kapital (peaks olema: selleks vajalikud elatus- ja tootmisvahendid) oleks ühiskonnas olemas; peale selle on tarvis, et seda kapitali oleks kuhjatud ettevõtjate kätte küllalt suurel hulgal, et võimaldada neile suuremõõdulist tootmist... Mida enam areneb tööjaotus, seda suuremat kapitali tööriistade, toorainete jne. näol on vaja senise tööliste arvu jätkuvaks rakendamiseks» (*Storch:* «Cours d'Économie Politique», välja antud Pariisis, I kd., lk. 250, 251). [Vrd. *Г. Шторх:* «Курс политической экономии», т. I, перев. под ред. И. В. Вернадского, СПБ. 1881, стр. 135.] «Tootmisvahendite kontsentratsioon ja tööjaotus on teineteisest niisama lahutamatud kui poliitika vallas avaliku võimu kontsentratsioon ja erahuvide jagunemine» (*Karl Marx*: «Misère de la Philosophie». Paris 1847, lk. 134). [Vrd. *К. Маркс:* «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, стр. 387.]

[63] Dugald Stewart nimetab manufaktuuritöölisi «living automatons... employed in the details of the work» [«elavateks automaatideks... keda kasutatakse üksikuteks tööoperatsioonideks»] (Works, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, III kd., «Lectures on Political Economy», lk. 318).

[64] Korallidel on iga indiviid tõepoolest kogu grupi kõhuks. Kuid ta annab grupile toiteaineid, selle asemel et neid temalt võtta, nagu seda tegid rooma patriitsid.

individuaalne tööjõud funktsioneerib nüüd ainult ühenduses teistega, see ühendus aga tekib alles pärast tööjõu müümist, kapitalisti töökojas. Kaotanud võimaluse teha midagi iseseisvalt, vastavalt oma loomulikele eeldustele, arendab manufaktuuritööline nüüd tootlikku tegevust ainult kapitalisti töökoja ripatsina [65]. Nagu äravalitud rahvale oli kirjutatud otsaette, et ta on Jehoova omand, nii vajutab tööjaotus manufaktuuritöölisele pitseri, mis märgib ta kapitali omandiks.

Teadmised, arukus ja tahe, mida ilmutavad, kuigi väikeses ulatuses, iseseisev talupoeg või käsitööline, just nagu metslase sõjakunst ilmneb ta isiklikus kavaluses — kõiki neid omadusi nõutakse nüüd ainult töökojalt kui tervikult. Tootmise vaimsed potentsid kasvavad mõõtudelt ainult ühest küljest, sest paljudest teistest külgedest nad hoopis kaovad. See, mis osatöölised kaotavad, koondub nende vastas seisvasse kapitali.[66] Manufaktuurse tööjaotuse tulemuseks on, et materiaalse tootmisprotsessi vaimsed potentsid vastandatakse töölistele kui võõras omand ja tööliste üle valitsev jõud. See eraldumisprotsess algab lihtsas kooperatsioonis, kus kapitalist esindab üksikute tööliste suhtes ühiskondliku töökeha ühtsust ja tahet. See areneb edasi manufaktuuris, mis moonutab töölise osatööliseks. Ta jõuab lõpule suurtööstuses, mis lahutab teaduse kui iseseisva tootmispotentsi tööst ja sunnib teda teenima kapitali[67].

Kogutöölise ja järelikult kapitali rikastumine ühiskondliku tootliku jõu poolest tuleneb manufaktuuris sellest, et tööline jääb vaesemaks individuaalsete tootlike jõudude poolest. «Harimatus on tööstuse nagu ebausugi ema. Mõtlemine ja kujutlusvõime võivad eksida; aga mõne jala- või käeliigutuse harjumus ei olene ühest ega teisest. Manufaktuurid õitsevad järelikult kõige paremini seal, kus vaim on kõige enam rõhutud, nii et kogu töökoda võib vaadelda kui ühtainust masinat, mille osadeks on inimesed.»[68] Ja tõepoolest: XVIII sajandi keskpaiku eelistasid mõned manufaktuurid

[65] «Tööline, kes oskab mõnd käsitööala kogu ulatuses, võib igal pool teha tootvat tööd ja hankida endale ülalpidamist; teine tööline (manufaktuuritööline) pole aga muud kui manus [accessoire], kellel oma seltsimeestest lahus pole enam tööoskust ega iseseisvust ning kes peab leppima nende tingimustega, mida heaks arvatakse temale peale sundida» (*Storch:* «Cours d'Économie Politique», édit. Petersbourg 1815, I kd., lk. 204). [Vrd. *Г. Шторх:* «Курс политической экономии», т. I, перев. под ред. И. В. Вернадского, СПБ. 1881 г., стр. 78.]

[66] *A. Ferguson:* «History of Civil Society». Edinburgh 1767, IV osa, I jagu, lk. 281: «Esimene on võitnud selle, mis teine on kaotanud.»

[67] «Teadusemees on tootmistöölisest kaugelt lahus ning teadus, selle asemel et olla töölise käes abinõuks töölise oma tootlike jõudude suurendamiseks, on peaaegu igal pool asunud töölise vastasrinda ... Teadmised muutuvad tööriistaks, mida saab lahutada tööst ja kasutada töö vastu» (*W. Thompson:* «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth». London 1824, lk. 274).

[68] *A. Ferguson:* «History of Civil Society». Edinburgh 1767, IV osa, I jagu, lk. 280.

kasutada pool-idioote teatud lihtsateks operatsioonideks, mis aga kujutasid enesest vabrikusaladusi.[69]

«Inimeste enamiku vaimsed omadused», ütleb A. Smith, «arenevad paratamatult kooskõlas nende igapäevase tegevusega. Inimesel, kelle kogu elu möödub, sooritades väheseid lihtsaid operatsioone ... ei ole juhust oma mõistuse harjutamiseks ... Ta muutub üldiselt nii nüriks ja harimatuks kui inimolevus üldse saab olla.» Kirjeldanud osatöölise nürimeelsust, jätkab Smith: «Ta paikse elu üksluisus rikub muidugi ka ta vaimusüdidust ... See laostab isegi ta kehalise energia ja teeb ta võimetuks kasutama oma jõudu hoogsalt ning vastupidavalt mujal kui ainult selles osatöös, millega ta on harjunud. Niisiis me näeme, et ta oskus spetsiaalsel kutsealal on saadud ta vaimsete, sotsiaalsete ja sõjamehelike vooruste kulul. Kuid töötavad kehvikud (the labouring poor), s. o. rahva suur enamik, peavad igas tööstuslikult arenenud tsiviliseeritud ühiskonnas paratamatult langema just sellesse seisukorda.»[70] Et takistada rahvamassi täielikku kängumist tööjaotuse tagajärjel, soovitab A. Smith rahvahariduse riiklikku korraldamist, kuigi väga ettevaatlike homöopaatiliste annustena. Smithi prantsuse tõlkija ja kommenteerija G. Garnier, kes esimese Prantsuse keisririigi ajal sai loomulikult senaatoriks, vaidleb konsekventselt selle vastu. Rahvaharidus olevat vastuolus tööjaotuse esimeste seadustega ja «määravat hukkumisele kogu meie ühiskondliku süsteemi». «Füüsilise töö eraldumine vaimsest tööst»[71], ütleb ta, «muutub, nagu iga teinegi tööjaotus, ikka selgemaks ja otsustavamaks sedamööda, kuidas ühiskond (ta kasutab seda väljendit täiesti õigesti kapitali, maaomandi ja nende riigi kohta) saab rikkamaks. See tööjaotus on nagu teisedki tööjaotuse liigid senise progressi tulemus ja tulevase progressi põhjus ... Kas valitsus peab sellele tööjaotusele vastu töötama ja pidurdama ta loomulikku käiku? Kas ta peab kasutama osa riigitulusid eksperimendiks, mille eesmär-

[69] *J. D. Tuckett*: «A History of the Past and Present State of the Labouring Population». London 1846, I kd., lk. 149.

[70] *A. Smith:* «Wealth of Nations», V raamat, I ptk., II jagu. [*А. Смит*: «Исследование о природе и причинах богатства народов», т. II, Соцэкгиз, 1935 г., стр. 303.] A. Fergusoni õpilasena, kes oli uurinud tööjaotuse kahjulikke tagajärgi, oli A. Smithil sellest punktist täiesti selge arusaamine. Oma teose alguses, kus ta ex professo ülistab tööjaotust, vihjab ta ainult möödaminnes tööjaotusele kui ühiskondliku ebavõrdsuse allikale. Alles viiendas raamatus, mis käsitleb riigitulusid, reprodutseerib ta Fergusoni. Oma raamatus «Misère de la Philosophie» [«Filosoofia viletsus»] ütlesin ma juba kõik, mis vaja, ajaloolise sideme kohta Fergusoni, Smithi, Lemontey ja Say tööjaotusekriitika vahel; sealsamas esitasin esmakordselt manufaktuurset tööjaotust kapitalistliku tootmisviisi spetsiifilise vormina (*Karl Marx*: «Misère de la Philosophie». Paris 1847, lk. 122 ja järgmised) [*К. Маркс:* «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, стр. 379—381.]

[71] Juba Ferguson ütleb oma teoses «History of Civil Society», Edinburgh 1767, IV osa, I jagu, lk. 281: «ja isegi mõtlemine saab sellel tööjaotuse sajandil omaette kutsealaks.»

giks on segada ja segamini ajada kaks tööklassi, kes püüavad teineteisest lahku lüüa ja eralduda?»[72]

Teatud vaimne ja kehaline vigasus on lahutamatu isegi tööjaotusest ühiskonnas kui tervikus. Et aga manufaktuuriperiood läheb tööharude ühiskondliku killustamisega palju kaugemale ja et, teiselt poolt, alles spetsiifiline manufaktuurne tööjaotus tungib indiviidi elu juurteni, siis manufaktuuriperiood alles annabki esimesena materjali ja tõuke tööstuspatoloogiale[73].

«Inimese tükeldamine on hukkamine, kui ta on surmaotsuse ära teeninud, ja mõrtsukatöö, kui ta seda ära teeninud ei ole. Töö tükeldamine on mõrtsukatöö rahva kallal.»[74]

Tööjaotusel põhinev kooperatsioon ehk manufaktuur on alguses loomulikul teel kasvanud moodustus. Aga niipea kui ta on omandanud teatud püsivuse ja laiema leviku, saab ta kapitalistliku tootmisviisi teadlikuks, plaanikindlaks ja süsteemaatiliseks vormiks. Pärismanufaktuuri ajalugu näitab, kuidas manufaktuuri iseloomulik tööjaotus omandab esialgu otstarbekohased vormid empiiriliselt, otsekui tegelaste seljataga, siis aga püüab, just nagu tsunftikäsitöö, traditsiooni abil fikseerida kord leitud vormi, kusjuures ta üksikjuhtudel fikseeribki seda terveteks aastasadadeks. Kui see vorm muutub, siis on see, — välja arvatud kõrvalise tähtsusega muudatused, — ikka ainult tööriistade revolutsiooni tulemus. Kaasaegne manufaktuur — ma ei räägi siin masinatele rajatud suurtööstusest — kas leiab oma disjecta membra poetae valmis kujul ja peab ainult kokku korjama need laialipillatud liikmed, nagu näiteks valmisriiete manufaktuur suurtes linnades, kus ta tekib, või on jaotuse põhimõte lausa silmanähtav ja käsitöösliku tootmise (näiteks raamatuköitmise) üksikud operatsioonid antakse lihtsalt eri osatööliste kätte. Niisugustel juhtudel pole

---

[72] *G. Garnier,* tema tõlke [Smithi teose tõlke] V köide, lk. 4—5.

[73] Ramazzini, praktilise arstiteaduse professor Paduas, avaldas a. 1713 oma teose «De morbis artificum», mis tõlgiti 1781. a. prantsuse keelde ja avaldati siis uuesti 1841. aastal teoses «Encyclopédie des Sciences Médicales. 7-ème Discours: Auteurs Classiques». Suurtööstuse periood on muidugi palju suurendanud ta kutsehaiguste kataloogi. Vt. muuseas: «Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier. Par le Dr. A. L. Fonteret», Paris 1858, ja «Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind», 6 köidet, Ulm 1860. Society of Arts nimetas 1854. aastal komisjoni tööstuspatoloogia uurimiseks. Selle komisjoni poolt kogutud dokumentide nimestiku võib leida «Twickenham Economic Museum'i» kataloogis. Väga tähtsad on ametlikud «Reports on Public Health». Vt. ka dr. med. *Eduard Reich:* «Ueber die Entartung des Menschen». Erlangen 1868.

[74] *D. Urquhart:* «Familiar Words». London 1855, lk. 119. Hegelil olid tööjaotuse kohta üpris ketserlikud vaated. «Haritud inimeste all tuleb mõista kõigepealt neid, kes suudavad teha kõik, mida teevad teised», ütleb ta oma «Õiguse filosoofias» [*Hegel:* «Grundlinien der Philosophie des Rechts», 2. trükk, Berlin 1840, lk. 247. Vrd. *Гегель:* «Философия права», 1934 г., т. VII, отд. II, § 187, стр. 216].

vaja nädalatki aega, et kogemuste varal leida vastav proportsioon iga funktsiooni täitmiseks vajaliku käte arvu kohta.[75]

Jaotades osadeks käsitööstuslikku tegevust, spetsialiseerides tööriistu, kujundades osatöölisi ja grupeerides ning kombineerides neid üheks kogumehhanismiks, loob manufaktuurne tööjaotus ühiskondlike tootmisprotsesside kvalitatiivse liigenduse ja kvantitatiivse proportsionaalsuse, s. o. ta loob ühiskondliku töö kindla organisatsiooni ja ühtlasi arendab uut, ühiskondlikku töö tootlikku jõudu. Ühiskondliku tootmisprotsessi spetsiifilise kapitalistliku vormina — neil alustel aga, mis ta eest leidis, ei saanudki ta areneda teisiti kui ainult kapitalistlikus vormis — on manufaktuurne tööjaotus vaid eriline meetod relatiivse lisaväärtuse tootmiseks ehk selleks, et tööliste kulul suurendada kapitali väärtuse isekasvu, mida tavaliselt nimetatakse ühiskondlikuks rikkuseks, «wealth of nations» [«rahvaste rikkuseks»] jne. Ta mitte ainult arendab töö ühiskondlikku tootlikku jõudu kapitalisti jaoks, selle asemel et arendada seda töölise jaoks, vaid ta arendab seda koguni individuaalse töölise ebardiks muutmise teel. Ta loob uued tingimused kapitali võimu teostamiseks töö üle. Niisiis, kui ta ühelt poolt kujutab enesest ajaloolist progressi ja vajalikku arengumomenti ühiskonna majandusliku kujunemise protsessis, siis teiselt poolt on ta tsiviliseeritud ning rafineeritud ekspluateerimise vahendiks.

Poliitiline ökonoomia, mis saab omaette teaduseks alles manufaktuuriperioodil, vaatleb ühiskondlikku tööjaotust üldse ainult manufaktuurse tööjaotuse[76] seisukohast, s. o. kui abinõu, mis võimaldab võrdse tööhulgaga toota rohkem kaupa, niisiis teha kaubad odavamaks ja kiirendada kapitali akumulatsiooni. Otsese vastandina sellele kvantiteedi ja vahetusväärtuse rõhutamisele pööravad klassikalise vanaaja kirjanikud tähelepanu ainuüksi kvaliteedile ja tarbimisväärtusele.[77] Ühiskondlike tootmisharude jagunemise taga-

[75] Lihtsameelset usku leiutajageeniusse, mida üksik kapitalist pidavat a priori ilmutama tööjaotuse puhul, leidub veel ainult saksa professoritel, nagu näiteks härra Roscheril, kes annetab kapitalistile «diverse Arbeitslöhne» [«mitmesuguseid palku»] tänuks selle eest, et tööjaotus kargab valmis kujul välja kapitalisti jupiteripeast. Tööjaotuse rakendamine suuremas või vähemas ulatuses oleneb kukru paksusest, mitte aga geeniuse suurusest.

[76] Vanemad kirjanikud, näiteks Petty või raamatu «Advantages of the East-India Trade» jne. anonüümne autor, selgitavad manufaktuurse tööjaotuse kapitalistlikku iseloomu paremini kui A. Smith.

[77] Uusaja autorite hulgas moodustavad erandi mõned XVIII sajandi kirjanikud, kes piirduvad tööjaotuse küsimuses peaaegu ainult antiikaja autorite kordamisega, nagu Beccaria ja James Harris. Beccaria kirjutab: «Igaüks teab oma kogemustest, et kasutades käsi ja mõistust alati sama töö tegemiseks ja samade toodete valmistamiseks, saavutatakse kergema vaevaga suuremaid ja paremaid tulemusi... kui juhul, kus igaüks valmistab ise kõik asjad, mis ta vajab... Niiviisi jagunevad inimesed üldise ja individuaalse kasu huvides mitmesugusteks klassideks ja gruppideks» (*Cesare Beccaria:* «Elementi di Economia Publica», *Custodi* väljaanne, Parte Moderna, XI kd., lk. 28). James Harris, hiljem krahv Malmesbury, kuulus oma «Diaries» [«päevikutega»] Peterburis saadikuna viibimise kohta, ütleb ise ühes märkuses oma teosele

järjel valmistatakse paremad kaubad, inimeste mitmesugused kalduvused ja talendid valivad endale vastavad tegevussfäärid[78], ja tegevussfääri piiramata ei saa kuskil midagi silmapaistvat korda saata.[79] Niisiis tööjaotus teeb täiuslikumaks nii produkti kui ka tootja. Kui klassikalise vanaaja kirjanikud juhtumisi nimetavadki produktide hulga kasvu, siis ainult tarbimisväärtuste suurema külluse seisukohalt. Ühtki silpi ei pühenda nad vahetusväärtusele, kaupade odavnemisele. See tarbimisväärtuse seisukoht valitseb nii Platonil[80], kes käsitleb tööjaotust kui ühiskonna seisusteks jagu-

«Dialogue concerning Happiness», London 1741 (hiljem uuesti välja antud raamatus «Three Treatises etc.», 3. trükk, London 1772): «Kõik argumendid, mis tõestavad ühiskonna loomulikkust (ja nimelt argumendid, mis põhinevad «tegevuse jaotusel») ... on võetud Platoni «Vabariigi» teisest raamatust.»

[78] Näiteks «Odüsseias», XIV laul, värss 228 me loeme: «*Ἄλλος γὰρ τ'ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις*» [«Inimesed ei ole ühesugused: ühele meeldib üks töö, teisele teine.» Vrd. Полн. собр. соч. В. А. Жуковского, изд. М. О. Вольф, СПБ. — Москва, стр. 413]. Sextus Empiricusel aga ütleb Archilochus: «*Ἄλλος ἄλλῳ ἐπ' ἔργῳ καρδίην ἰαίνεται*» [«Üks töö teeb südame rõõmsaks ühel inimesel, teine teisel»].

[79] «*Πολλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ'ἠπίστατο πάντα*» [«Ta oskas palju töid, kuid oskas halvasti kõiki»]. — Ateenlane tundis end kaubatootjana spartalastest üle olevat, sest neil oli sõjapidamiseks küll inimesi, aga ei olnud raha, ja Thukydides panebki vastavad sõnad Periklese suhu ühes kõnes, milles Perikles õhutab ateenlasi astuma Peloponnesose sõtta: «*Σώμασι τε ἑτοιμότεροι οἱ αὐτουργοὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ χρήμασι πολεμεῖν*» [«Inimesed, kes toodavad oma tarbeks, annavad sõjaks pigemini oma kehad kui raha»] (Thukydides, I raamat, peatükk 141). [Vrd. *Фукидид*: «История Пелопоннесской войны», изд. Кузнецова, Москва 1887, т. I стр. 135.] Ateenlaste ideaaliks, ka materiaalses tootmises, oli aga ikkagi *αὐταρκεία* [autarkia], mis on tööjaotuse vastandiks: «*παρ'ων γὰρ τὸ εὖ, παρὰ τούτων καὶ τὸ αὔταρκες*» [«Kus tekib hüve, seal tekib ka iseseisvus»]. Sealjuures tuleb arvesse võtta, et veel 30 türanni kukutamise ajal ei küündinud maaomandita ateenlaste arv viie tuhandeni.

[80] Platon tuletab tööjaotust ühiskonnas indiviidide tarviduste mitmekülgsusest ja nende annete ühekülgsusest. Ta peamine seisukoht on selles, et tööline peab seadma end töö järgi, mitte aga töö töölise järgi; ent viimane olukord on möödapääsmatu, kui tööline töötab mitmel kutsealal korraga, niisiis teeb ühte või teist tööd kõrvaltööna. «*Οὐ γὰρ...ἐθέλει τὸ πραττόμενον τὴν τοῦ πράττοντος σχολὴν περιμένειν, ἀλλ' ἀνάγκη τόν πράττοντα τῷ πραττομένῳ ἐπαχολουθεῖν μὴ ἐν παρέργου μέρει. — 'Ανάγκη. —'Εκ δὴ τούτων πλείω τε ἕκαστα γίγνεται καὶ κάλλιον καὶ ῥᾷον ὅταν εἷς ἓν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πράττῃ*» [«Sest tegu ei pea ootama tegijat, vaid on tarvis, et tegija teeks oma tööd hoolega ja mitte muuseas. — See on vajalik. — Iga asja tehakse ju hõlpsamini ja paremini ja rohkemal hulgal, kui tehakse ainult üht tööd, mis vastab inimese kalduvustele, ja kui seda tehakse õigel ajal, mis on vaba igast teisest tegevusest»] («Respublica», I raamat, 2. väljaanne Baiter, Orelli etc.). [Vrd. Сочинения Платона, ч. III, перев. проф. Карпова, СПБ. 1863 г. «Политика или государство», кн. II, стр. 117.] Selletaolisi mõtteid on ka Thukydidesel, I raamat, peatükk 142: «Mereasjandus on niisamasugune kunst nagu iga teine, ja sellega ei või tegelda muuseas, kõrvaltööna, vaid pigemini ümberpöördult: ta ei salli enda kõrval mingit teist kõrvaltööd.» [Vrd. *Фукидид*: «История Пелопоннесской войны», изд. Кузнецова. М. 1887 г., т. I, стр. 136.] Kui töö peab ootama tegijat, ütleb Platon, siis tootmise kriitiline moment lastakse pahatihti mööda ja produkt rikutakse, «*ἔργον καιρὸν διόλλυται*» [«töö tulemus hävib»]. Sellesama plaatonliku idee leiame inglise plee-

nemise põhjust, kui ka Xenophonil [81], kes oma iseloomuliku kodanliku instinktiga läheneb juba tööjaotusele töökojas. Platoni vabariik, kuivõrd selles käsitletakse tööjaotust kui riigi kujundamise põhimõtet, on ainult Egiptuse kastikorra ateenlik idealiseerimine; teistelegi Platoni kaasaeglastele, näiteks Isokratesele[82], on Egiptus samuti tööstusriigi eeskujuks, ja see tähtsus oli tal isegi veel Rooma keisririigi aegsete kreeklaste silmis[83].

Päris-manufaktuuriperioodil, s. o. perioodil, kus manufaktuur on kapitalistliku tootmisviisi valitsevaks vormiks, põrkab manufaktuuri eriomaste tendentside täielik teostumine mitmesugustele takistustele. Kuigi manufaktuur, nagu me nägime, loob tööliste hierarhilise liigenduse kõrval ka lihtsat jaotust õppinud ja õppimata töölisteks, jääb viimaste arv esimeste ülekaaluka tähtsuse tõttu väga piiratuks. Kuigi manufaktuur kohandab üksikuid operatsioone oma elavate tööorganite küpsuse, jõu ja arenemise eri astmetele, püüdes järelikult naiste ja laste produktiivse ekspluateerimise poole, nurjub see tendents üldiselt meestööliste harjumuste ja vastupanu

gitustöökodade omanike protestist vabrikuakti paragrahvi vastu, mis määras kõigile töölistele kindla lõunatunni. Omanike äriasjad ei või end seada tööliste järgi, sest «paljusid operatsioone, nagu kuumutamine, pesemine, pleegitamine, rullimine, kalandreerimine ja värvimine, ei või antud momendil seisma jätta rikkumise riisikota... üheaegse lõunatunni sisseseadmine kõigile töölistele asetaks mõnelgi juhul hinnalisi kaupu riknemisohtu lõpetamata operatsioonide tõttu». Le platonisme où va-t-il se nicher! [Kuhu küll ka platonism ei poe!]

[81] Xenophon jutustab, et roogade saamine Pärsia kuninga laualt olevat mitte ainult austav, vaid et need road olevat ka palju maitsvamad kui teised road. «Ja selles pole midagi imestada, sest nagu kõik teised kunstid on suurtes linnades eriti täiuslikud, nii on kuninga roadki valmistatud erilise hoolega. Sest väikestes linnades teeb üks ja seesama inimene voodeid, uksi, atru, laudu; vahel ehitab ta peale selle maju ja on rahul, kui ta sellelgi viisil leiab küllalt palju tellijaid, et teenida endale ülalpidamist. On täiesti võimatu, et inimene, kes teeb nii mitmeid töid, teeks kõik hästi. Aga suurtes linnades, kus iga töötaja leiab palju ostjaid, piisab enda elatamiseks ühestainsast käsitööst. Tihtilugu polegi tarvis tunda tervet käsitööd, vaid üks tööline valmistab ainult meeste kingi, teine ainult naiste omi. Üksikjuhtudel elab üks tööline ainult kingade õmblemisest, teine ainult pealsete tegemisest, või üks on ainult riide juurdelõikaja, kuna teine ainult õmbleb riidetükid kokku. Ei saa olla teisiti, kui et kõige lihtsama töö tegija teeb seda tingimata kõige paremini. Seesama käib ka kokakunsti kohta» (*Xenophon*: «Cyropaedie», VIII raamat, 2. ptk.). [Vrd. *Ксенофонт*: «Киропедия». Киев 1878 г., кн. VIII, гл. 2, стр. 259—260.] Siin peetakse silmas ainuüksi tarbimisväärtuse nõutavat headust, kuigi juba Xenophon teab, et tööjaotuse maastaap oleneb turu ulatusest.

[82] «Tema (Busiris) jagas kõiki eri kastideks... ta käskis, et samad inimesed teeksid alati sama tööd, sest ta teadis, et inimesed, kes sageli tööd vahetavad, ei õpi ühtki põhjalikult tegema; need aga, kes pidevalt teevad ühte ja sedasama, teevad seda kõige täiuslikumalt. Me näeme tõesti, et egiptlased on kunsti ja käsitöö suhtes ületanud oma võistlejad rohkem kui meister ületab õppimata töölist, ja et nad on loonud nii täiuslikke asutusi kuningavõimu ja kogu riigikorra kaitseks, et kuulsad filosoofid, kes sellest räägivad, kiidavad Egiptuse riigikorda üle kõige» (*Isocrates*: «Busiris», 8. ptk.).

[83] Vrd. *Diodorus Siculus* [«Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek», I raamat, 1831].

tõttu. Kuigi käsitööstusliku tegevuse tükeldamine vähendab tööliste õppekulusid ja ühes sellega tööliste väärtust, jääb pikem õppeaeg raskemate osatööde puhul ikkagi vajalikuks ja töölised kaitsevad seda ägedalt isegi seal, kus ta on ülearune. Me näeme näiteks, et laws of apprenticeship [seadused tööstusõpilaste kohta] oma seitsmeaastase õppeajaga jäid Inglismaal täis jõusse manufaktuuriperioodi lõpuni ja kaotati alles suurtööstuse survel. Kuna manufaktuuri aluseks jääb käsitööoskus ja kuna manufaktuuris funktsioneerival kogumehhanismil ei ole töölistest enestest sõltumatut objektiivset luustikku, siis tuleb kapitalil alatasa võidelda tööliste sõnakuulmatusega. «Inimese loomuse nõrkus on nii suur,» hüüatab sõber Ure, «et mida osavam on tööline, seda isemeelsem ta on ja seda raskemini koheldav, järelikult tekitavad ta hullud tujud kogumehhanismile suurt kahju.»[84] Sellepärast kostab kogu manufaktuuriperioodi kestel kaebusi tööliste distsiplineerimatuse üle.[85] Ja isegi siis, kui meil polekski tolleaegsete kirjanike tunnistusi, ütleksid lihtsad faktid rohkem kui terved raamatukogud, — need faktid, et alates XVI sajandist kuni suurtööstuse epohhini ei ole kapitalil korda läinud saada tervelt enda kätte manufaktuuritööliste käsutada olevat tööaega, et manufaktuurid on lühiealised, et nad lahkuvad ühelt maalt ning asuvad teisele maale koos tööliste sisse- ja väljarändamisega. «Korda peab looma ühel või teisel viisil», hüüab 1770. aastal raamatu «Essay on Trade and Commerce» meie poolt korduvalt tsiteeritud autor. «Korda», kajab vastu dr. Andrew Ure'i suust 66 aastat hiljem, «korda» polnud «tööjaotuse skolastilisele dogmale» rajatud manufaktuuris, ja «Arkwright lõi korra».

Samal ajal polnud manufaktuur võimeline hõlmama ühiskondlikku tootmist kogu selle ulatuses ega seda põhjalikult ümber kujundama. Manufaktuur oli kui arhitektuuriline ilustus majanduse hoonel, mille laiaks aluseks oli linnakäsitöö ja maa kõrvaltöödused. Tema oma kitsas tehniline alus sattus teataval arenemisastmel vastuollu tema enda poolt loodud tootmisvajadustega.

Manufaktuuri täiuslikumaid saavutusi oli töökoda tööriistade eneste, eriti juba siis kasutusel olevate keeruliste mehhaaniliste aparaatide tootmiseks. «Seesugune töökoda», ütleb Ure, «näitas tööjaotust kõigi ta paljude astmetega. Puuril, meislil ja treipingil olid igaühel omad töölised, hierarhiliselt liigendatud oskuse astmete järgi.» See manufaktuurse tööjaotuse produkt tootis omakorda masinaid. Viimased kõrvaldavad käsitööstusliku tegevuse kui ühiskondliku tootmise reguleeriva põhimõtte. Nii kaob ühelt poolt tehniline alus töölise eluaegseks sidumiseks üheainsa osafunktsiooni külge. Teiselt poolt langevad tõkked, mida see põhimõte seadis veel kapitali valitsemisele.

[84] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 20.

[85] Tekstis öeldu käib Inglismaa kohta palju enam kui Prantsusmaa kohta, ja Prantsusmaa kohta enam kui Hollandi kohta.

KOLMETEISTKÜMNES PEATÜKK

MASINAD JA SUURTÖÖSTUS

1. MASINATE ARENEMINE

John Stuart Mill ütleb oma «Poliitilise ökonoomia põhialustes»: «On küsitav, kas kõik seni tehtud mehhaanilised leiutused on kergendanud ühegi inimolevuse päevatööd.»[86] See aga polegi kapitalistlikult rakendatud masinate otstarve. Masinad, nagu kõik teisedki töö tootliku jõu arendamise viisid, peavad tegema kaupu odavamaks, lühendama seda osa tööpäevast, mida tööline vajab oma tarbeks, ja pikendama tema tööpäeva teist osa, mille ta annab kapitalistile muidu. Masinad on lisaväärtuse tootmise vahend.

Tootmisviisi pöörde lähtepunktiks on manufaktuuris töötajõud, suurtööstuses aga töövahend. Seepärast tuleb kõigepealt uurida, mis viisil töövahend muutub tööriistast masinaks ehk mille poolest masin erineb käsitööstuslikust tööriistast. Jutt on siin ainult suurtest, üldistest iseloomulikest joontest, sest ühiskonna, nagu maakeragi ajaloo epohhid, ei ole üksteisest lahutatud ühegi abstraktselt range piirjoonega.

Matemaatikud ja mehhaanikud ütlevad, — ja sedasama kordavad ka mõned inglise majandusteadlased, — et tööriist on lihtne masin ja et masin on komplitseeritud tööriist. Nad ei näe siin mingit olulist vahet ja nimetavad masinateks isegi lihtsaid mehhaanilisi vahendeid, nagu hoob, kaldpind, kruvi, kiil jne.[87] Iga masin koosnebki tõepoolest neist lihtsaist vahendeist, olgu nad varjatud ja kombineeritud kuidas tahes. Kuid majandusteaduse seisukohast on see definitsioon täiesti kõlbmatu, sest temas puudub ajalooline element. Teiselt poolt katsutakse leida tööriista ja masina erinevust selles, et tööriistal olevat liikumapanevaks jõuks inimene, masinal aga inimjõust erinev loodusjõud, näiteks loom, vesi, tuul

[86] Mill oleks pidanud ütlema: «ühegi inimolevuse, kes ei ela teiste inimeste tööst», sest masinad on kahtlemata palju suurendanud suurtsugu logelejate arvu.

[87] Vt. näiteks *Hutton:* «Course of Mathematics». [London 1841—1843, I—II kd.]

jne.[88] Etterakendatud härgadega ader, mis kuulub õige mitmesse tootmisepohhi, oleks selle järgi masin, kuna Claussen's circular loom [Clausseni ringkoemasin], mida üksainus tööline paneb käega liikuma ja mis teeb minutis 96 000 silma, oleks lihtne tööriist. Pealegi oleks üks ja seesama *loom* [kudumismasin] käsitsi käimapanduna tööriist ja aurujõul käimapanduna masin. Kuna loomajõu rakendamine on inimsoo vanimaid leiutusi, siis tuleks tegelikult välja, et masinaline tootmine on olnud enne käsitööstuslikku tootmist. Kui John Wyatt teatas 1735. aastal oma ketramismasina leiutamisest, kuulutades sellega ühtlasi XVIII sajandi tööstusliku revolutsiooni saabumist, ei lausunud ta sõnagi sellest, et see masin pannakse käima eesli ja mitte inimese jõul, ja ometigi jäi see ülesanne eeslile. Wyatti programm rääkis masinast «ketramiseks sõrmede abita»[89].

Iga arenenud kogumasin [entwickelte Maschinerie] koosneb kolmest oluliselt erinevast osast: jõumasinast, ülekandemehhanismist ja lõpuks masin-tööriistast ehk töömasinast. Jõumasin töötab kogu mehhanismi liikumapaneva jõuna. Ta tekitab oma liikumisjõudu ise, nagu aurumasin, soojusjõumasin, elektromagnetiline masin jne., või saab impulsi väljastpoolt, mõnelt juba olemasolevalt loodusjõult, vesiratas näiteks veelanguselt, tuuliku tiivad tuulelt jne. Ülekandemehhanism, mis koosneb hoorattaist, vedavaist võllidest, hammasrattaist, ekstsentrikuist, varbadest, lintidest, rihmadest,

---

[88] «Sellest seisukohast saabki tõmmata terava piiri tööriista ja masina vahele: labidas, haamer, meisel jne., hoobade ja kruvide süsteemid, mille liikumapanevaks jõuks on inimene, ükskõik kui keerukad nad muidu on... see kõik kuulub tööriista mõiste alla, kuna masinate hulka tuleb lugeda loomajõul liikuv ader, tuuleveskid ja teised veskid» *(Wilhelm Schulz:* «Die Bewegung der Produktion». Zürich 1843, lk. 38). Mõnes suhtes kiiduväärt teos.

[89] Juba enne teda kasutati eelketramiseks masinaid, kuigi üsna ebatäiuslikke, Itaalias arvatavasti kõige varem. Tehnoloogia kriitiline ajalugu näitaks üldse, kui vähe ükski XVIII sajandi leiutus kuulub ühele või teisele üksikisikule. Seni pole niisugust teost. Darwin juhtis kogu tähelepanu loodustehnoloogia ajaloole, s. o. taime- ja loomaorganite kujunemisele taimede ja loomade eluks vajalike tootmisriistadena. Kas ühiskondliku inimese tootlike organite, s. o. iga üksiku ühiskondliku organisatsiooni materiaalse baasi kujunemise ajalugu ei vääri sama suurt tähelepanu? Ja kas seda ajalugu ei oleks kergemgi kirjutada, sest, nagu ütleb Vico, inimeste ajalugu erineb looduse ajaloost selle poolest, et esimene on meie tehtud, teine aga ei ole meie tehtud? Tehnoloogia avab meile inimese aktiivse suhtumise loodusse, ta avab meile inimese elu vahetu tootmisprotsessi ja ühes sellega ka tema ühiskondlike elutingimuste ning neist väljavoolavate vaimsete kujutluste tekkimise protsessi. Isegi iga religiooni ajalugu, abstraheerituna sellest materiaalsest baasist, on ebakriitiline. On muidugi palju kergem leida analüüsi teel uduste religioossete kujutluste maine tuum, kui ümberpöördult tuletada antud tegelikest elutingimustest vastavad taevased vormid. Viimane meetod on ainumaterialistlik ja sellepärast ainuteaduslik. Ajaloolist protsessi kõrvalejätva abstraktse loodusteadusliku materialismi puudused on näha juba ta esindajate abstraktsetest ning ideoloogilistest kujutlustest, niipea kui need esindajad julgevad ületada oma eriala piirid.

mitmet liiki vahelülidest ja vaheülekannetest, reguleerib liikumist ning muudab vajaduse korral selle vormi, näiteks ristliikumisest pöörlevaks liikumiseks, ta jaotab liikumist ja kannab seda töömasinaile üle. Need mõlemad mehhanismi osad on olemas ainult selleks, et töömasin käiks, mistõttu ta haarab tööobjekti ja muudab seda otstarbekohaselt. Masinaseadmete viimane osa, töömasin, ongi see, millest lähtub XVIII sajandi tööstuslik revolutsioon. Töömasin moodustab lähtepunkti veel praegugi, iga kord kui käsitööstuslik või manufaktuurne tootmine muutub masinaliseks tootmiseks.

Kui me nüüd vaatame lähemalt masin-tööriista ehk töömasinat otseses mõttes, siis näeme selles üldiselt, kuigi sageli väga palju muudetud kujul, ikka neidsamu aparaate ja tööriistu, millega töötavad käsitööline ja manufaktuuritööline; kuid need pole enam inimese, vaid mehhanismi tööriistad ehk mehhaanilised tööriistad. Emb-kumb: kas kogu masin on vana käsitööstusliku tööriista enam või vähem muudetud mehhaaniline väljaanne, nagu näiteks mehhaanilised kangasteljed[90], või on töömasina korpusesse kinnitatud tööorganid vanad tuttavad, nagu ketramismasina värtnad, sukakudumismasina vardad, saekaatri saed, hakkimismasina noad jne. Erinevus nende tööriistade ja töömasina korpuse enese vahel tuleb ilmsiks juba nende tootmisest alates. Nimelt toodetakse neid enamasti ikka veel käsitööstuslikul või manufaktuursel viisil ja alles siis kinnitatakse masinalisel viisil toodetud töömasina korpusesse.[91] Töömasin on järelikult niisugune mehhanism, mis, saanud vastava liikumise, teostab oma tööriistade abil neidsamu operatsioone, mida varem teostas tööline samataoliste tööriistade abil. Kas liikumapanev jõud lähtub inimesest või omakorda mõnest masinast, see ei muuda sugugi asja olemust. Pärast seda kui tööriist otseses mõttes on üle läinud inimeselt mehhanismile, astub masin lihtsa tööriista asemele. Erinevus on otsekohe näha, isegi siis, kui primaarmootoriks on ikka veel inimene ise. Tööriistade hulk, millega inimene saab ühekorraga töötada, on piiratud ta loomulike tootmisriistade, ta enese kehaorganite hulgaga. Saksamaal katsuti esiteks panna üks ketraja tallama kaht vokki, niisiis töötama korraga kahe käe ja kahe jalaga. See oli liiga pingutav. Hiljem leiutati jalaga ringiaetav kahe värtnaga vokk, aga ketramisvirtuoosid, kes suutsid kedrata korraga kaht lõnga, olid peaaegu niisama haruldased kui kahe peaga inimesed. Dženni aga ketrab

[90] Eriti mehhaaniliste kangastelgede algkujus võib esimesel pilgul ära tunda vanad kangaspuud. Praegusel kujul on nad oluliselt muudetud.

[91] Ligikaudu alles 1850. aastast alates on Inglismaal hakatud valmistama töömasinate tööriistaosi järjest enam masinalisel viisil, kuigi mitte nendesamade vabrikantide poolt, kes teevad masinaid endid. Seesuguste mehhaaniliste tööriistade valmistamiseks kasutatavaid masinaid on automatic bobbin-making engine [automaatne poolide valmistamise masin], card-setting engine [kraaslindi valmistamise masin], masinad sugade valmistamiseks ja masinad värtnate tegemiseks müül- ning vaatermasinate jaoks.

algusest peale 12—18 värtnaga, sukakudumismasin koob korraga paljude tuhandete varrastega jne. Tööriistade arv, mida üks ja seesama töömasin korraga mängu paneb, on algusest peale vaba neist orgaanilistest kitsendustest, mis piiravad töölise käsitööriista.

Erinevus, mis on olemas inimese kui lihtsa liikumapaneva jõu ja inimese kui otseses mõttes töötaja vahel, omandab paljudes käsitööstuslikes tööriistades meeltega tajutava vormi. Näiteks vokiga töötamisel on jalg ainult liikumapanevaks jõuks, värtna juures töötav käsi aga näpib ja keerab, s. o. sooritab ketramisoperatsiooni ennast. Tööstuslik revolutsioon haarab kõigepealt just selle viimase osa käsitööstuslikust tööriistast, jättes inimese hooleks mitte ainult uuelaadse töö, mis seisab masina silmaspidamises ja ta vigade parandamises oma käega, vaid esialgu ka puhtmehhaanilise ülesande: olla liikumapanevaks jõuks. Seevastu tööriistad, kus inimene töötab algusest peale vaid lihtsa liikumapaneva jõuna, näiteks veskivõlli keeramisel[92], pumpamisel, lõõtsapideme üles-alla liigutamisel, uhmris tampimisel jne., kutsuvad küll kõige varem esile loomade, vee või tuule[93] kasutamist liikumapaneva jõuna. Nad arenevad küll masinateks osalt manufaktuuriperioodil, üksikjuhtudel isegi hulk aega enne seda, kuid nad ei revolutsioneeri tootmisviisi. Et nad isegi käsitööstuslikul kujul on juba masinad, see selgub suurtööstuse perioodil. Näiteks pumbad, mille abil hollandlased pumpasid aastail 1836—1837 tühjaks Haarlemi järve, olid ehitatud harilike pumpade põhimõttel, kuid selle vahega, et nende kolbe ei pandud käima inimkäte, vaid tsükloopiliste aurumasinate jõul. Harilikku, väga ebatäiuslikku sepalõõtsa muudetakse Inglismaal vahel praegugi mehhaaniliseks õhupumbaks, lihtsalt ühendades ta käepidet aurumasinaga. Isegi aurumasin sellel kujul, nagu ta leiutati XVII sajandi lõpul, manufaktuuriperioodil, ja nagu ta on püsinud XVIII sajandi 80-ndate aastate alguseni,[94] ei kutsunud välja

---

[92] Mooses Egiptusest ütleb: «Sa ei pea härja suud mitte kinni siduma, kui ta pahmast tallab» [«Piibel», V Moosese r., 25. ptk., 4. salm]. Seevastu kristlikud germaani filantroobid, kes kasutasid oma pärisorje jahvatustööl liikumapaneva jõuna, panid neile kaela suuri puukettaid, et nad ei saaks käega jahu suhu ajada.

[93] Osalt loomuliku veelanguse puudus, osalt võitlus muul kujul esineva liigvee vastu, sundis hollandlasi kasutama tuult liikumapaneva jõuna. Tuuliku enese said nad Saksamaalt, kus see leiutus kutsus välja tõsise võitluse aadli, pappide ja keisri vahel küsimuses, kellele neist kolmest tuul õieti «kuulub». Saksamaal kehtis põhimõte, et õhk teeb inimese võõraks omandiks [Luft macht eigen], kuid just tuul tegigi Hollandi vabaks. Siin ei teinud ta omandiks hollandlasi, vaid tegi maa hollandlaste omandiks. Veel 1836. a. kasutati Hollandis 12 000 tuulikut 6000 hobujõuga, et hoida kaht kolmandikku kogu maast muutumast uuesti sooks.

[94] Aurumasinat oli küll juba tunduvalt täiendatud Watti esimese masina, niinimetatud ühepoolse tegevusega aurumasina näol, kuid sellel kujul ta jäigi ainult vee ja soolalahuse tõstmise masinaks.

mingit tööstuslikku revolutsiooni. Pigem ümberpöördult: töömasinate loomine tegi vajalikuks aurumasina revolutsioneerimise. Niipea kui inimene, selle asemel et töödelda tööobjekti tööriista abil, hakkab töötama ainult töömasina liikumapaneva jõuna, muutuvad inimlihased liikumapaneva jõu juhuslikuks kestaks ja neid võib asendada tuule, vee, auruga jne. See ei tee muidugi võimatuks, et seesugune asendamine teeb tihtipeale vajalikuks suuri tehnilisi muudatusi mehhanismis, mis esialgselt oli konstrueeritud ainult inimese liikumapaneva jõu jaoks. Kõik masinad, mis peavad endile alles teed rajama, nagu õmblusmasinad, leivategemismasinad jne., kui nende otstarve ei keela algusest peale väikesi mõõte, konstrueeritakse praegu selliselt, et neid saab käima panna nii inimjõul kui ka puhtmehhaanilise liikumapaneva jõu abil.

Masin, millest lähtub tööstuslik revolutsioon, asendab töölist, kes kasutab ühtainsat tööriista, niisuguse mehhanismiga, mis korraga opereerib hulga ühesuguste või ühelaadsete tööriistadega ja mida paneb käima üksainus liikumapanev jõud, ükskõik missugune vorm sel jõul on.[95] Meie ees on siin masin, kuid alles masinalise tootmise lihtsa elemendina.

Töömasina suurenevad mõõdud ja ta üheaegselt töötavate tööriistade kasvav arv vajavad massiivsemat liikumapanevat mehhanismi; selle mehhanismi omatakistuse ületamiseks on aga vaja inimjõust võimsamat liikumapanevat jõudu, rääkimata sellest, et inimene on vägagi ebatäiuslik vahend ühtlase pideva liikumise tekitamiseks. Kuna me eeldasime, et inimene funktsioneerib nüüd ainult lihtsa liikumapaneva jõuna ja et töömasin on järelikult astunud inimese tööriista asemele, siis võivad loodusjõud nüüd asendada inimest ka liikumapaneva jõuna. Kõikidest manufaktuuriperioodilt päritud suurtest liikumapanevatest jõududest oli hobuse jõud kõige halvem, osalt sellepärast, et hobusel on oma pea, osalt sellepärast, et hobune on kallis ja et teda saab vabrikuis kasutada ainult piiratud ulatuses[96]. Sellegipärast kasutati hobust suurtöös-

[95] «Kõikide nende lihtsate tööriistade ühendus, liikumapanduna ühest ühisest mootorist, moodustab masina» *(Babbage:* «On the Economy of Machinery». London 1832 [lk. 136]).

[96] John C. Morton pidas 1861. a. jaanuaris Society of Arts'is loengu «põllumajanduses kasutusel olevate jõudude» kohta. Seal ütleb ta muuhulgas järgmist: «Iga parandus, mis teeb maapinna ühtlasemaks, teeb võimalikumaks aurumasina kasutamise puhtmehhaanilise jõu tootmiseks... Hobuste jõud on vajalik seal, kus kõverad aiad ja muud takistused ei luba ühtlast tegevust. Need takistused vähenevad iga päevaga. Operatsioonides, mis nõuavad enam tahtejõu rakendamist ja vähem tegelikku jõudu, on ainukasutatavaks jõuks inimmõistuse poolt pidevalt juhitud jõud, see on inimjõud.» Härra Morton taandab siis aurujõu, hobusejõu ja inimjõu aurumasinate puhul kasutusel olevale mõõtühikule, s. o. jõule, mis on võimeline ühes minutis tõstma 33 000 naela ühe jala kõrgusele, ja arvestab 1 auruhobujõu kulud aurumasinal 3 pensile ja hobusel $5^1/_2$ pensile tunnis. Edasi, kui tahetakse hoida hobust täie tervise juures, siis võib teda töötama panna ainult 8 tundi päevas. Kasutades maaharimiseks aurujõudu, võib aasta jooksul kokku hoida iga 7 hobuse kohta vähemalt

tuse lapsepõlves üsna sageli, mille tunnistuseks on mitte ainult tolle aja agronoomide kurtmine, vaid ka mehhaanilise jõu tänini püsinud väljendamine hobujõududes. Tuul oli liiga püsimatu ja liiga vähe kontrollitav, pealegi oli veejõu kasutamine Inglismaal, suurtööstuse sünnimaal, juba manufaktuuriperioodil ülekaalus. Juba XVII sajandil katsuti ühe vesirattaga käima panna kaks jooksukivi ja järelikult kaks kivipaari. Kuid ülekandemehhanismi kasvanud ulatus sattus nüüd konflikti mitteküllaldaseks jäänud veejõuga, ja see on üks neid asjaolusid, mis viisid hõõrdumisseaduste täpsemale uurimisele. Liikumapaneva jõu ebaühtlane mõju veskites, mis pandi käima tõugete ja tõmmetega hoobade kaudu, on samuti viinud hooratta[97] teooriale ja rakendamisele, mis hiljem mängib suurtööstuses nii tähtsat osa. Niiviisi arendas manufaktuuriperiood suurtööstuse esimesi teaduslikke ja tehnilisi elemente. Arkwrighti vaaterketramismasin käis algusest peale veejõul. Kuid ka veejõu kasutamine domineeriva liikumapaneva jõuna oli seotud raskustega. Veejõudu ei olnud võimalik oma tahtmise järgi suurendada ega ta puuduse vastu abi leida, ta jättis vahel hätta ja, mis peaasi, oli puhtkohaliku iseloomuga.[98] Alles Watti teise masina, niinimetatud kahepoolse tegevusega aurumasina leiutamisega leiti primaarne jõumasin, mis söe ja vee tarbimisega sünnitab ise oma liikumapanevat jõudu; jõumasin, mille võimsus on täielikult inimese kontrolli all, mis on liikuv ja on ise liikumisvahendiks; jõumasin, mis on omane linnale, mitte aga maale, nagu vesiratas, ning võimaldab kontsentreerida tootmist linnadesse, selle asemel et, nagu vesiratas, hajutada seda üle kogu maa[99]; jõumasin, mis oma tehnoloogilise rakendamise poolest on universaalne ja oleneb võrdlemisi vähe kohalikest tingimustest oma ülesseadmise paigas. Watti suur geenius ilmneb 1784. aasta aprillis võetud patendi seletuskirjast, kus ta ei kirjelda oma aurumasinat eriotstarbelise leiutusena,

---

3, kusjuures aurumasina kulud ei ületa kulusid kokkuhoitud hobuste peale nende 3 või 4 kuu jooksul, millal neid ainult olekski saanud tegelikult rakendada. Lõpuks neil põllumajanduslikel töödel, kus on võimalik kasutada aurujõudu, on saaduste kvaliteet parem kui hobuste jõu kasutamise puhul. Et teha aurumasina töö, peaks tööle panema 66 töölist palgaga kokku 15 š. tunnis, ja et teha hobuse töö, peaks tööle panema 32 meest, palgaga kokku 8 š. tunnis.

[97] Faulhaber 1625. aastal, De Cous 1688. aastal.

[98] Üks uus leiutus — turbiinid — vabastab veejõu tööstusliku ekspluatatsiooni paljudest senistest kitsendustest.

[99] «Tekstiilmanufaktuuri alguspäevil olenes vabriku asukoht küllaldase langusega veevoolu olemasolust, mis võis ringi ajada vesiratast; ja kuigi veejõul töötavate vabrikute asutamine oli manufaktuuri kodutööndusliku süsteemi languse algus, siiski need vabrikud, ... mis paratamatult pidid seisma jõgede kaldal, üksteisest sageli üsna kaugel, olid pigemini maa- kui linnasüsteemi osad; ja alles pärast aurujõu tarvituselevõtmist veejõu asendajana hakkasid vabrikud koonduma linnadesse ja asulatesse, kus oli leida küllaldasel hulgal sütt ja vett auru saamiseks. Aurumasin on tööstuslinnade ema» (A. Redgrave, «Reports of the Insp. of Fact. for 30th April 1860», lk. 36).

vaid suurtööstuse universaaltegurina. Ta nimetab siin rakendusviise, millest mõnedki võeti esmakordselt tarvitusele enam kui poolsada aastat hiljem, nagu näiteks auruhaamer. Ometigi kahtles Watt võimaluses kasutada aurumasinat merelaevanduses. Ta järglased Boulton ja Watt panid 1851. a. Londoni tööstusnäitusel välja tohutu suure aurumasina ookeaniaurikute jaoks.

Alles siis, kui tööriistad olid muutunud inimorganismi tööriistadest mehhaanilise aparaadi, töömasina tööriistadeks, omandas ka jõumasin iseseisva, inimjõu kitsastest piiridest täiesti vaba vormi. Ühes sellega saab üksik töömasin, mida me seni vaatlesime, vaid lihtsaks masinalise tootmise elemendiks. Üks jõumasin võib nüüd käima panna paljusid töömasinaid korraga. Üheaegselt liikumapandavate töömasinate hulga suurenedes kasvab ka jõumasin, kuna ülekandemehhanism paisub laiaulatuslikuks aparaadiks.

Nüüd tuleb meil vahet teha kahe asja vahel, paljude samalaadsete masinate kooperatsiooni ja masinate süsteemi vahel.

Esimesel juhul teeb üks ja seesama töömasin kogu töö. Ta sooritab kõik need mitmesugused operatsioonid, mida käsitööline tegi oma tööriistaga, näiteks kangur oma telgedel, või mida tegid järgemööda mitu käsitöölist mitmesuguste tööriistadega, kas iseseisvalt või ühe manufaktuuri liikmetena[100]. Näiteks uudses kirjaümbrikumanufaktuuris murdis üks tööline paberi valtsluuga kokku, teine pani äärele liimi, kolmas pööras klapi, millesse muljutakse monogramm, neljas muljus monogrammi jne., ja iga üksik ümbrik pidi iga niisuguse osaoperatsiooni puhul minema ühe töölise käest teise kätte. Üksainus ümbrikute valmistamise masin teeb kõik need operatsioonid ühekorraga ja valmistab tunnis 3000 ümbrikut ning rohkemgi. 1862. a. Londoni tööstusnäitusele väljapandud ameerika masin paberikottide valmistamiseks lõikab paberi, liimib, murrab kokku ja teeb valmis 300 tükki minutis. Üksainus töömasin, töötades mitmesuguste tööriistade kombineerimise põhimõttel, sooritab siin kogu protsessi, mis manufaktuuris oli jaotatud osadeks ning tehti teatavas järjekorras. Ükskõik, kas niisugune töömasin on ainult mõne keerukama käsitööstuslikku tööriista mehhaaniline reproduktsioon või mitmesuguste manufaktuurselt spetsialiseeritud lihtsate tööriistade kombinatsioon, mõlemal juhul tuleb vabrikus, s. o. masinalisele tootmisele rajatud töökojas, uuesti esile lihtne kooperatsioon, ja nimelt kõigepealt samalaadsete, üheaegselt ning

[100] Manufaktuurse tööjaotuse seisukohast ei olnud kudumine sugugi lihtne, vaid vastupidi, komplitseeritud käsitööstuslik töö, ja mehhaanilised kangasteljed on sellepärast masin, mis sooritab väga mitmesuguseid operatsioone. Üldse on ekslik arvata, et kaasaegsed masinad olevat võtnud enda kätte kõigepealt need operatsioonid, mis manufaktuurne tööjaotus oli lihtsustanud. Ketramine ja kudumine eraldusid manufaktuuriperioodil uuteks liikideks ja nende tööriistu täiendati ning varieeriti, kuid tööprotsess ise, mida sugugi ei jaotatud, jäi käsitööstuslikuks. Masin ei lähtu tööst, vaid töövahendist.

üheskoos töötavate töömasinate (töölise jätame siin kõrvale) ruumilise kogumina. Näiteks kudumisvabrik tekib paljude mehhaaniliste telgede ja õmblusvabrik paljude õmblusmasinate rittaseadmise teel ühes ja sellessamas töökojas. Siin on aga teatav tehniline ühtsus, sest need paljud samalaadsed töömasinad saavad samaaegset ning ühtlast impulssi ühise primaarjõumasina südamelöökidelt, mis kanduvad neile ülekandemehhanismi kaudu; seegi mehhanism on neil osaliselt ühine, sest temast hargnevad ainult eraldi harud iga üksiku töömasina jaoks. Just nagu hulk tööriistu on ühe töömasina organid, nii on hulk töömasinaid nüüd ainult ühe ja sellesama liikumapaneva mehhanismi ühelaadsed organid.

Kuid masinate süsteem selle sõna otseses mõttes astub üksiku iseseisva masina asemele alles seal, kus tööobjekt läbib järjestikku rea mitmesuguseid üksteisega seotud osaprotsesse, mis tehakse erilaadsete, kuid üksteist vastastikku täiendavate töömasinate ahela poolt. Siin tuleb uuesti esile manufaktuurile omane tööjaotusel põhinev kooperatsioon, kuid nüüd juba osatöömasinate kombinatsioonina. Mitmesuguste osatööliste spetsiifilised tööriistad, näiteks villamanufaktuuris villakatkujate, villakraasijate, villakarvastajate, villaketrajate omad jne., muutuvad nüüd eriliste töömasinate tööriistadeks ja iga niisugune masin on omaette organ, mis täidab erilist funktsiooni kombineeritud täitevmehhanismi süsteemis. Neis harudes, kus esmakordselt seatakse sisse masinate süsteem, saab ta üldjoontes manufaktuurilt endalt loomuliku aluse tootmisprotsessi jaotamiseks ja järelikult ka organiseerimiseks.[101] Kuid ometi on siin algusest peale oluline erinevus. Manufaktuuris peavad töölised, kas üksikult või gruppidena, täitma iga üksikut osaprotsessi oma käsitööstuslike tööriistade abil. Kui tööline kohandatakse mõnele protsessile, siis on seda protsessi enne kohandatud töölisele. See tööjaotuse subjektiivne printsiip langeb masinalises tootmises ära. Kogu protsess lahutatakse siin objektiivselt, tema oma iseloomule vastavalt, üksikuteks koostusfaasideks, ja iga osaprotsessi täitmise

[101] Enne suurtööstuse epohhi oli villamanufaktuur Inglismaal valitsevaks manufaktuuriks. Seepärast tehti selles manufaktuuris XVIII sajandi esimesel poolel kõige rohkem eksperimente. Lambavillaga saadud kogemused tulid kasuks puuvillale, mille mehhaaniline töötlemine ei nõua nii rasket ettevalmistusprotsessi; niisamuti arenes hiljem, ümberpöördult, mehhaanilise puuvillaketramise ja -kudumise alusel mehhaaniline villatööstus. Mõned villamanufaktuuri elemendid, näiteks villakraasimine, võeti vabrikusüsteemi alles viimastel aastakümnetel. «Mehhaanilise jõu rakendamine villakraasimise protsessis,... mis on laialdaselt levinud «kraasimismasina», eriti Listeri masina, tarvituselevõtmisest alates... on kahtlemata põhjustanud väga paljude inimeste töötajaäämist. Villa kraasiti varem käsitsi, enamasti kraasija kodus. Nüüd kraasitakse seda harilikult vabrikus ja käsitöö on välja tõrjutud peale mõnede eriliste tööliikide, kus ikka veel eelistatakse käsitsi kraasitud villa. Käsitsi kraasijate hulgast on paljud leidnud tööd vabrikutes, ent käsitsi kraasija toodang on masina omaga võrreldes nii väike, et väga suur hulk kraasijaid on ikkagi tööst ilma jäänud» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», lk. 16).

ning mitmesuguste osaprotsesside ühendamise probleem lahendatakse mehhaanika, keemia jne. tehnilise rakendamise varal[102], kusjuures muidugi peab, nagu ennegi, suureulatuslikult täiendama teoreetilisi kaalutlusi rohkete praktiliste kogemustega. Iga osamasin annab oma järgmisele masinale toormaterjali, ja kuna nad kõik on üheaegselt töös, siis on produkt samuti kogu aeg oma tootmisprotsessi mitmesugustes astmetes ja siirdub kogu aeg ühest tootmisfaasist teise. Nagu osatööliste vahetu kooperatsioon loob manufaktuuris kindlaid arvulisi vahekordi üksikute töölisgruppide vahel, nii tekib liigendatud masinate süsteemis kindel vahekord osamasinate arvu, suuruse ja kiiruse vahel selle läbi, et osamasinad annavad pidevalt üksteisele tööd. Kombineeritud töömasin, mis kujutab enesest nüüd mitmesuguste üksikute töömasinate ja nende gruppide liigendatud süsteemi, on seda täiuslikum, mida pidevam on kogu ta protsess, s. o. mida katkestamatumalt toormaterjal läheb protsessi esimesest faasist ta viimase faasini, niisiis mida suuremal määral toormaterjali edasitoimetamine ühest tootmisfaasist teise toimub inimkäte asemel mehhanismi enese abil. Kui üksikprotsesside isoleeritus on manufaktuuris tööjaotuse enese poolt antud printsiibiks, siis arenenud vabrikus seevastu valitseb üksikprotsesside katkestamatu seos.

Masinate süsteem, ükskõik kas ta põhineb samalaadsete töömasinate lihtsal kooperatsioonil, nagu kudumises, või erilaadsete töömasinate kombinatsioonil, nagu ketramises, on iseenesest suur automaat, kui ta pannakse käima liikumist isetekitava primaarjõumasina poolt. Ometi võib kogu süsteem tervikuna liikuda näiteks aurumasina jõul, kuigi üksikud töömasinad vajavad veel tööliste kaasabi teatud liigutusteks, näiteks — enne selfaktori tarvituselevõtmist ja veel praegugi peenketramise puhul — müülvankri sissejooksu teostamiseks; või vajavad teatud masinaosad, justkui tööriistad, oma töö sooritamiseks töölise juhtimist, nagu näiteks masinaehituses enne slide rest'i (pöördsupordi) muutmist automaatmehhanismiks. Kui töömasin teeb inimese kaasabita kõik tooraine töötlemiseks tarvilikud liigutused, ja vajab ainult inimese järelevalvet, siis on meil automaatne masinate süsteem, mida aga saab alati detailides täiendada. Nii näiteks aparaat, mis iseenesest peatab ketramismasina, niipea kui katkeb üksainus lõng, ja selfacting stop [automaatne peataja], mis paneb seisma täiustatud aurukudumisteljed, niipea kui kangasüstiku poolist lõpeb koelõng, on täiesti uued leiutused. Pideva tootmise kui ka automaatsuseprintsiibi läbiviimise näitena võib võtta kaasaegse paberivabriku. Paberitootmise varal saab üldse väga hästi üksikasjaliselt uurida nii erinevusi mitmesuguste tootmisvahendite baasil tekkinud mitmesuguste tootmisviiside

[102] «Vabrikusüsteemi põhimõte on järelikult selles, et... protsessi lahutamine ta olulisteks koostusosadeks astub käsitööliste vahelise tööjaotuse asemele» (*Ure*: «Philosophy of Manufactures», lk. 20).

vahel kui ka ühiskondlike tootmissuhete sidet nende tootmisviisidega, sest vanem saksa paberivalmistamine annab meile selles tööstusharus näiteid käsitööstuslikust tootmisest, XVII sajandi Holland ja XVIII sajandi Prantsusmaa — näiteid pärismanufaktuurist ja nüüdisaegne Inglismaa — näiteid automaatsest vabrikatsioonist; peale selle on Hiinas ja Indias veel olemas sellesama tööstuse kaks erinevat vana-aasia vormi.

Masinaline tootmine omandab oma arenenuima kuju töömasinate liigendatud süsteemis, mis saavad liikumise ainult ülekandemehhanismide kaudu ühelt tsentraalselt automaadilt. Üksiku masina asemele astub siin mehhaaniline imeelukas, kelle keha täidab terved vabrikuhooned ja kelle deemonlik jõud, alguses varjatud ta hiiglaslike liikmete peaaegu pidulikult rütmilisest liikumisest, pääseb valla ta lugematute päristööorganite palavikuliselt meeletus keeristantsus.

Müülmasinaid, aurumasinaid jne. oli olemas enne neid töölisi, kelle ainutegevuseks sai aurumasinate, müülmasinate jne. tootmine, just samuti, nagu inimene kandis riideid, enne kui tekkisid rätsepad. Kuid Vaucansoni, Arkwrighti, Watti jne. leiutused olid teostatavad ainult sellepärast, et need leiutajad leidsid eest teatud hulga oskuslikke mehhaanikatöölisi, keda manufaktuuriperiood oli ette valmistanud. Osa neid töölisi koosnes mitmesuguste kutsealade iseseisvatest käsitöölistest, osa oli koondatud manufaktuuridesse, kus, nagu varem märgitud, tööjaotus valitses eriti rangelt. Leiutuste arvu suurenemisega ja kasvava nõudmisega uueltleiutatud masinate järele arenesid ikka enam ühelt poolt masinate vabrikatsiooni jagunemine paljudeks iseseisvateks harudeks, teiselt poolt masinaehitusmanufaktuuride sisemine tööjaotus. Niisiis me avastame siin manufaktuuri näol suurtööstuse otsese tehnilise aluse. Manufaktuur tootis masinad, millega suurtööstus kaotas käsitööstusliku ja manufaktuurse tootmise neis tootmissfäärides, mis ta kõige enne enda kätte haaras. Materiaalne alus, millel masinaline tootmine esialgu kujunes, oli talle järelikult mittevastav. Teataval arenemisastmel pidi ta tekitama pöörde selles aluses eneses, mille ta algul valmina eest leidis ja mida ta hiljem vanal kujul edasi arendas, ta pidi looma endale uue baasi, mis vastaks tema oma tootmisviisile. Nagu üksik masin jääb kääbuslikuks, niikaua kui ta käib ainult inimjõul, ja nagu masinate süsteem ei saanud vabalt areneda, kuni aurumasin ei olnud astunud seniste liikumapanevate jõudude: loomade, tuule ja isegi vee asemele, niisamuti oli kogu suurtööstuse arenemine halvatud, niikaua kui ta iseloomulik tootmisvahend, masin ise, võlgnes oma olemasolu isiklikule jõule ja isiklikule oskusele, s. o. olenes lihaste arengust, silmade teravusest ja käe virtuooslikkusest, millega osatööline manufaktuuris ja käsitööline väljaspool manufaktuuri käsitsesid oma kääbuslikku tööriista. Kui jätta kõrvale sellest tekkimisviisist tulenev masinate kallidus, —

asjaolu, mis juhib kapitali teadliku motiivina, — siis olenes juba masinate abil töötava tööstuse laiendamine ja masinate tungimine uutesse tootmisharudesse täiel määral selle töölistekategooria kasvust, kes oma töö poolartistliku iseloomu tõttu võis suureneda ainult pikkamööda, mitte aga hüppeliselt. Kuid teataval arenemisastmel sattus suurtööstus ka tehnilises mõttes vastuollu [Widerstreit] oma käsitööstusliku ja manufaktuurse alusega. Jõumasinate, ülekandemehhanismi ja töömasinate kasvavad mõõdud, nende koostusosade keerulisus, mitmekesisus ja vali korrapärasus, mis suurenesid sedamööda, kuidas töömasin kaugenes oma käsitööstuslikust eeskujust, mis esialgu määras ta konstruktsiooni, ja sedamööda, kuidas ta sai endale vaba, ainult ta mehhaanilisest ülesandest määratud kuju; automaatsüsteemi arenemine ja raskesti töödeldavate materjalide järjest mõõdapääsmatumaks muutuv tarvitamine, näiteks raua tarvitamine puu asemel[103], — kõikide nende loomulikult tekkivate ülesannete lahendamine põrkas igal pool isikupärastele piiridele, mida isegi manufaktuuris töötav kombineeritud töölispersonaal võis ainult mõnevõrra avardada, aga põhiolult mitte kaotada. Manufaktuur ei võinud anda niisuguseid masinaid, nagu näiteks kaasaegne trükimasin, kaasaegsed aurujõul töötavad kudumisteljed ja kaasaegne kraasimismasin.

Tootmisviisi pööre ühes tööstussfääris põhjustab samasuguse pöörde teisteski sfäärides. See käib kõigepealt niisuguste tööstusharude kohta, mida ühiskondlik tööjaotus on küll isoleerinud, nii et nad toodavad igaüks iseseisvat kaupa, mis aga siiski on omavahel põimunud kui ühe koguprotsessi faasid. Nii näiteks masinatega ketramine tegi vajalikuks masinatega kudumise, ja mõlemad kokku tegid vajalikuks mehhaanilis-keemilise revolutsiooni pleegitus-, riidetrükkimis- ja värvimistööstuses. Nii põhjustas teiselt poolt puuvillaketramises toimunud revolutsioon džini leiutamise puuvillakiudude eraldamiseks seemnetest, mis alles võimaldaski puuvilla tootmist nüüd vajalikuks saanud suures ulatuses.[104] Just tööstuse

---

[103] Mehhaanilised kangasteljed oma algkujul koosnevad peamiselt puust, täiustatud uued teljed aga rauast. Kui suurel määral tootmisvahendi vana vorm valitseb alguses ta uue vormi üle, seda näitab muuseas uute aurutelgede kõige pealiskaudsemgi võrdlus vanade aurutelgedega, malmivalamise tehaste uute õhupuhumisseadmete võrdlus hariliku sepalõõtsa esimese abitu mehhaanilise uuestisünniga ja, võib-olla veenvamalt kui kõik muu, enne praeguste lokomotiivide leiutamist tehtud katse ehitada lokomotiiv, millel tegelikult oli kaks jalga, mida ta nagu hobune kordamööda tõstis. Alles mehhaanika edasi arenedes ja tegelike kogemuste rohkenedes muutub vorm täiesti sõltuvaks mehhaanika printsiipidest ning vabaneb seepärast täielikult masinaks areneva tööriista traditsioonilisest kujust.

[104] Jänki Eli Whitney poolt leiutatud cottongin'is [puuvilladžinis] on kuni viimase ajani tehtud vähem olulisi muudatusi kui üheski teises XVIII sajandi masinas. Alles viimastel aastakümnetel (enne 1867. aastat) on üks teine ameeriklane, härra Emery Albanyst New Yorgis, ühe lihtsa ja otstarbekohase täiendusega välja tõrjunud Whitney masina.

ja põllumajanduse tootmisviisis toimunud revolutsioon tegi aga vajalikuks ka revolutsiooni ühiskondliku tootmisprotsessi üldistes tingimustes, s. o. liiklus- ja transpordivahendite alal. Liiklus- ja transpordivahendid, mis kuulusid niisugusesse ühiskonda, kus pivôt'ks [alustoeks] oli Fourier' väljenduse järgi väikepõllupidamine, selle kõrvaltööna kodutööndus, ja linnade käsitöö, ei suutnud kaugeltki enam rahuldada manufaktuuriperioodi tootmisvajadusi ta laiaulatusliku ühiskondliku tööjaotusega, ta töövahendite ja tööliste kontsentratsiooniga ning koloniaalturgudega; seepärast need liiklus- ja transpordivahendid tõepoolest revolutsioneeritigi. Täpselt niisamuti muutusid manufaktuuriperioodilt päritud transpordi- ja liiklusvahendid peagi talumatuks kammitsaks suurtööstusele ta tootmise palavikulise kiirusega, ta massilise ulatusega, ta kapitali- ja töölismasside alalise paiskamisega ühest tootmissfäärist teise ning tema poolt loodud maailmaturu-sidemetega. Seepärast, rääkimata täielikust revolutsioonist purjelaevade ehitamises, kohandati liiklus ja transport pikapeale suurtööstuse tootmisviisile, võttes tarvitusele terve süsteemi jõeaurikuid, raudteid, ookeaniaurikuid ja telegraafe. Aga tohutud rauamassid, mida nüüd oli vaja taguda, keevitada, lõigata, puurida ja vormida, nõudsid omakorda tsükloopilisi masinaid, mille loomiseks manufaktuurne masinaehitus ei olnud suuteline.

Niisiis pidi suurtööstus oma võimusesse võtma oma iseloomulikku tootmisvahendi, masina enese, ja hakkama tootma masinaid masinate abil. Alles siis lõi ta endale adekvaatse tehnilise baasi ja sai jalad alla. Sedamööda, kuidas masinaline tootmine XIX sajandi esimestel aastakümnetel kasvas, võtsidki masinad pikkamööda tõepoolest oma võimusesse töömasinate valmistamise. Kuid alles viimastel aastakümnetel on hiiglaslik raudtee-ehitus ja ookeani-aurulaevandus ellu kutsunud primaarjõumasinate ehitamiseks kasutatavad tsükloopilised masinad.

Kõige olulisem tootmistingimus masinate tootmiseks masinate abil oli jõumasin, mis pidi suutma arendada mistahes võimsust ja samal ajal olema täiesti kontrollitav. Selline jõumasin oligi juba olemas aurumasina näol. Kuid samal ajal oli vaja toota masinate abil üksikute masinaosade jaoks tarvisminevaid täpseid geomeetrilisi vorme, nagu joon, tasapind, ring, silinder, koonus ja kera. Selle probleemi lahendas Henry Maudsley XIX sajandi esimesel aastakümnel slide rest'i [pöördsupordi] leiutamisega, mis varsti automatiseeriti ja muudetud kujul viidi treipingilt, millele ta esialgu oli määratud, teistele masinaehituse masinatele üle. See mehhaaniline seadeldis ei asenda mingit erilist tööriista, vaid inimkätt ennast, mis loob teatavat vormi, lähendades ja surudes lõikeriistade lõikeserva töömaterjali vastu, näiteks raua vastu, või suunates seda lõikeserva piki töömaterjali. Nii sai võimalikuks töödelda üksikute masinaosade geomeetrilisi vorme «nii suure kerguse,

täpsuse ja kiirusega, mida kõige suuremadki kogemused ei oleks võinud anda kõige osavamagi töölise käele»[105].

Kui me nüüd vaatame masinaehituses kasutatavate masinate seda osa, mis moodustab otseses mõttes masina-tööriista, siis näeme siin jälle käsitööstuslikku tööriista, aga tsükloopilistes mõõtudes. Näiteks puurmasina tööorganiks on määratu suur puur, mis pannakse liikuma aurumasina jõul ja milleta omakorda ei saaks valmistada suurte aurumasinate ja hüdrauliliste presside silindreid. Mehhaaniline treipink on hariliku jalgtreipingi tsükloopiline uuestisünd; höövelmasin on raudne puusepp, mis töötleb rauda nendesamade tööriistadega, milledega puusepp töötleb puud; tööriist, millega Londoni laevatehastes lõigatakse vineeri, on hiiglaslik habemenuga; mehhaaniliste kääride tööriist, mis lõikab rauda nagu rätsepakäärid lõikavad kalevit, on tohutu suured käärid, ja auruhaamer töötab hariliku haamripeaga, aga nii raskega, et Thor ise ei suudaks seda tõsta[106]. Näiteks üks neist auruhaamreist, mis on Nasmythi leiutatud, kaalub üle 6 tonni ja langeb püstloodis 7 jala kõrguselt 36 tonni raskusele alasile. Ta pihustab mängeldes graniitrahnu ja võib niisama hästi mitme üksteisele järgneva kerge löögiga lüüa naela pehmesse puusse[107].

Masinana omandab töövahend niisuguse materiaalse olemasoluvormi, mis põhjustab inimjõu asendamise loodusjõududega ja kogemusliku rutiini asendamise loodusteaduse teadliku rakendamisega. Manufaktuuris on ühiskondliku tööprotsessi liigendus puhtsubjektiivne, kujutades enesest osatööliste kombinatsiooni; masinate süsteemi näol omab suurtööstus täiesti objektiivset tootmisorganismi, mida tööline leiab valmisoleva materiaalse tootmistingimusena. Lihtsas kooperatsioonis ja isegi tööjaotuse kaudu spetsialiseeritud kooperatsioonis esineb üksiku töölise väljatõrjumine ühiskondlustatud töölise poolt ikka veel enam-vähem juhuslikuna. Masinad aga, peale mõnede erandite, millest räägin hiljem, funktsioneerivad ainult vahetult ühiskondlustatud ehk ühise töö kätes. Tööprotsessi kooperatiivne iseloom saab nüüd järelikult tehniliseks vajaduseks, mida dikteerib töövahendi enese loomus.

---

[105] «The Industry of Nations». London 1855, II osa, lk. 239. Sealsamas öeldakse: «Nii lihtne ja pealtnäha tähtsusetu kui see treipinkide lisand näibki olevat, ei või me siiski pidada liialduseks kinnitust, et ta mõju masinate täiustamisele ja levimisele on olnud niisama suur kui Watti poolt aurumasinas eneses tehtud täiustuste mõju. Ta tarvituselevõtmine põhjustas otsekohe kõikide masinate täiustamist ja odavnemist ning ergutas leiutuste ja täiustuste tegemist.»

[106] Üks sääraseid masinaid, mida Londonis kasutatakse paddle-wheel shafts [laevaratta võllide] sepistamiseks, kannab nime «Thor». Ta taob 16½ tonni raskust võlli niisama kergesti kui sepp hobuserauda.

[107] Puutöötlemismasinad, mida saab kasutada ka väiksemas ulatuses, on enamasti ameerika leiutused.

2. MASINATE VÄÄRTUSE ÜLEKANDMINE PRODUKTILE

Me nägime, et kooperatsioonist ja tööjaotusest tekkivad tootlikud jõud ei lähe kapitalile midagi maksma. Nad on ühiskondliku töö loodusjõud. Loodusjõud, näiteks aur, vesi jne., mida kasutatakse tootlikeks protsessideks, ei maksa samuti midagi. Aga niisamuti, nagu inimene vajab hingamiseks kopsusid, nii vajab ta «inimkäe loodud asju», et tootlikult tarbida loodusjõude. Vee liikumapaneva jõu ekspluateerimiseks vajatakse vesiratast, auru paisumisjõu ekspluateerimiseks vajatakse aurumasinat. Teadusega on sama lugu, mis loodusjõududega. Seadus magnetnõela kõrvalekaldumisest elektrivoolu mõjupiirkonnas või seadus magnetismi tekkimisest rauas, mille ümber keerleb elektrivool, — need seadused, kui nad kord on avastatud, ei maksa enam krossigi.[108] Aga nende seaduste ekspluateerimiseks telegraafi alal jne. on tarvis väga kulukat ja keerukat aparaati. Masin, nagu me nägime, ei tõrju tööriista välja. Tööriist kasvab suuruselt ja hulgalt inimorganismi kääbustööriistast inimese poolt loodud mehhanismi tööriistaks. Kapital ei pane nüüd töölist töötama käsitööriistaga, vaid masinaga, mis ise opereerib oma tööriistadega. Niisiis, kui esimesel pilgul on selge, et suurtööstus, sidudes tootmisprotsessiga määratu suuri loodusjõude ja loodusteaduse, peab erakordselt palju tõstma töötootlikkust, siis pole sugugi nii selge, kas seda suuremat tootlikku jõudu ei osteta teiselt poolt suurema töökuluga. Masinad, nagu kõik teisedki püsivkapitali koostusosad, ei loo mingit väärtust, vaid kannavad omaenese väärtust produktile üle, mille tootmiseks neid kasutatakse. Kuivõrd masinatel on väärtus ja kuivõrd nad sellepärast kannavad väärtust produktile üle, sedavõrd on nad produkti väärtuse koostusosaks. Selle asemel et produkti odavamaks teha, teevad nad seda kallimaks, vastavalt omaenese väärtusele. On ju täiesti selge, et masin ja arenenud masinate süsteem [systematisch entwickelte Maschinerie], suurtööstuse iseloomulik töövahend, kujutavad enesest võrratult suuremat väärtust kui käsitööstusliku ja manufaktuurse tootmise töövahendid.

Kõigepealt tuleb aga märkida, et masinad võtavad tööprotsessist osa alati täielikult, väärtuse moodustamise protsessist aga ikka ainult osaliselt. Nad ei lisa kunagi rohkem väärtust, kui nad kulumise tõttu keskmiselt kaotavad. Järelikult on olemas suur vahe masina väärtuse ja selle väärtusosa vahel, mida masinalt perioodili-

[108] Teadus ei lähe kapitalistile üldse «midagi» maksma, kuid see sugugi ei takista teda teadust ekspluateerimast. Kapital omastab «võõrast» teadust, just nagu ta omastab võõrast tööd. Aga «kapitalistlik» omastamine ja «isiklik» omastamine on hoopis iseasjad, ükskõik, kas omastatakse teadust või materiaalset rikkust. Isegi dr. Ure kurtis mehhaanika jämeda mittetundmise üle, mis esineb tema armsate, masinaid ekspluateerivate vabrikantide juures, Liebig aga jutustab inglise keemiavabrikantide kohutavast võhiklusest keemia alal.

selt produktile üle kantakse. On suur vahe masina kui väärtust moodustava elemendi ja masina kui produkte moodustava elemendi vahel. See vahe on seda suurem, mida pikem on periood, mille vältel samu masinaid ikka uuesti kasutatakse samas tööprotsessis. Me nägime küll, et iga töövahend selle sõna otseses mõttes ehk tootmistööriist võtab tööprotsessist alati täielikult osa, väärtuse moodustamise protsessist aga ikka ainult osaliselt, proportsionaalselt oma keskmisele päevasele kulumisele. Kuid see vahe kasutamise ja kulumise vahel on masinatel palju suurem kui tööriistal, sest masinad, olles ehitatud vastupidavamast materjalist, elavad kauem, nende rakendamine on reguleeritud rangelt teaduslike seadustega ning võimaldab ökonoomsemalt kulutada nende koostusosi ja nende poolt tarbitavaid vahendeid ning, lõpuks, nende tootmispõld on võrratult suurem kui tööriista oma. Kui me arvame maha masinatest ja tööriistast nende keskmised päevased kulud ehk väärtuse koostusosa, mida nad lisavad produktile keskmise päevase kulumise tõttu ja abiainete, näiteks õli, söe jne. tarbimise tõttu, siis tuleb välja, et nad töötavad muidu, just nagu loodusjõud, mis on olemas inimtöö kaastegevuseta. Mida suurem on masinate tootliku tegevuse ulatus tööriista tootliku tegevusega võrreldes, seda suurem on masinate tasuta teenete ulatus tööriista tasuta teenetega võrreldes. Alles suurtööstuses õpib inimene sundima oma varemtehtud, juba asjastatud töö produkti töötama suures ulatuses muidu, nagu mõnd loodusjõudu.[109]

Kooperatsiooni ja manufaktuuri vaatlemisel selgus, et teatavad üldised tootmistingimused, nagu hooned jne., võrreldes üksiktöölise killustatud tootmistingimustega, annavad ühisel tarbimisel säästu ja järelikult teevad produktid suhteliselt vähem kalliks. Masinalise tootmise puhul mitte ainult ühe töömasina paljud tööriistad tarbivad ühiselt selle töömasina korpust, vaid paljud töömasinad tarbivad ühiselt sama jõumasinat ja osa ülekandemehhanismist.

Kui vahe masinate väärtuse ja selle väärtusosa vahel, mida nad iga päev oma produktile üle kannavad, on antud, siis oleneb määr, milles see väärtusosa produkti kallimaks teeb, kõigepealt produkti ulatusest, nii-ütelda produkti pindalast. Ühes 1857. aastal

---

[109] Ricardo pöörab vahel sellele masinate tegevusele, — mida ta muide selgitab niisama vähe kui üldistki erinevust tööprotsessi ja väärtuskasvu protsessi vahel, — nii erakordselt suurt tähelepanu, et ta mõnel juhul unustab väärtuse koostusosa, mida masinad produktile üle kannavad, ja ajab masinad loodusjõududega täiesti segi. Nii näiteks: «Adam Smith ei alahinda kuskil neid teeneid, mida osutavad meile loodustegurid ja masinad, kuid ta näeb täpselt, mis iseloomuga on väärtus, mida nad kaupadele lisavad... nende kaastegevus ei lisa vahetusväärtusele midagi, sest nad teevad oma tööd muidu» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 336, 337). [Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 г., гл. XX, стр. 180.] Ricardo märkus on muidugi õige J. B. Say suhtes, kes lobiseb, et masinate «teene» seisvat väärtuse loomises, mis moodustavat osa «kasumist».

avaldatud loengus arvestab härra Baynes Blackburnist, et «iga reaalne mehhaaniline hobujõud [109a] paneb käima 450 selfaktor-müülvärtnat koos vastavate ettevalmistusseadmetega, või 200 vaatervärtnat, või 15 kudumistelge 40-tollilise kanga jaoks koos seadmetega kanga käärimiseks, lihtimiseks jne.» Päevased kulud ühe auruhobujõu kohta ja selle hobujõu poolt käimapandud masinate kulumine jaguneb esimesel juhul 450 müülvärtna, teisel juhul 200 vaatervärtna ja kolmandal juhul 15 mehhaanilise kudumistelje päevasele produktile, nii et ühele untsile lõngale või ühele küünrale riidele kantakse sellega üle vaid-väga väike väärtusosa. Niisamuti ülaltoodud näites auruhaamriga. Kuna ta päevane kulumine, söetarvitus jne. jaotuvad määratu suurtele rauamassidele, mida ta päevas valmis taob, siis langeb igale tsentnerile rauale vaid väike väärtusosa, mis aga oleks väga suur, kui see tsükloopiline instrument peaks sisse taguma väikseid naelu.

Kui antud on töömasina tegevuspiirid, niisiis ta tööriistade arv või, kui jutt on jõust, nende tööriistade suurus, siis oleneb produktide hulk kiirusest, millega töömasin töötab, nii näiteks värtna tiirlemise kiirusest või haamri löökide arvust ühes minutis. Mõned neist hiigelhaamreist teevad 70 lööki minutis, Ryderi patent-sepistamismasin aga, mis kasutab värtnate tagumiseks väikesemõõdulisi auruhaamreid, teeb 700 lööki minutis.

Kui antud on proportsioon, milles masinate väärtust produktile üle kantakse, siis oleneb selle väärtusosa suurus masinate eneste väärtuse suurusest.[110] Mida vähem tööd nad ise sisaldavad, seda

[109a] { *Märkus 3. trükile.* Üks «hobujõud» võrdub 33 000 jalgnaelaga minutis, s. o. jõuga, mis 1 minutis tõstab 33 000 naela 1 (inglise) jala kõrgusele, või 1 naela 33 000 jala kõrgusele. See ongi hobujõud, millest ülal jutt on. Harilikus ärikeeles ja kohati ka selle raamatu tsitaatides tehakse aga vahet ühe ja sellesama masina «nominaalse» hobujõu ja ta «kommertshobujõu» ehk «indikaator»-hobujõu vahel. Vana ehk nominaalset hobujõudu arvutatakse ainult kolvikäigu ja silindri läbimõõdu järgi, hoopis arvestamata aurusurvet ja kolvikiirust. S. o. tegelikult tähendab see järgmist: antud aurumasinal on näiteks 50 hobujõudu, kui ta pannakse käima niisama nõrga aurusurvega ja niisama aeglase kolvikiirusega kui Boultoni ja Watti ajal. Kuid mõlemad viimased tegurid on sestsaadik tohutult kasvanud. Et mõõta mehhaanilist jõudu, mida masin praegu tegelikult annab, selleks leiutati indikaator, mis näitab aurusurvet. Kolvi kiirust on kerge kindlaks teha. Niisiis masina «indikaator»-hobujõu ehk «kommertshobujõu» mõõduühik kujutab enesest matemaatilist valemit, mis üheaegselt arvestab silindri läbimõõtu, kolvikäigu kõrgust, kolvi kiirust ja aururõhku, näidates sellega, kui mitu korda minutis masin tegelikult annab 33 000 jalgnaela. Seepärast võib üks nominaalne hobujõud tegelikult anda kolm, neli või koguni viis indikaator- ehk tegelikku hobujõudu. See olgu öeldud mitmesuguste hilisemate tsitaatide selgituseks. — *F. E.*}

[110] Kapitalistlike kujutluste võimuses olev lugeja muidugi leiab siin puudu olevat «protsendi», mida masin lisab produktile pro rata [proportsionaalselt] oma kapitaliväärtusele. On aga kerge aru saada, et masin, mis nagu iga teinegi püsivkapitali koostusosa ei loo mingit uut väärtust, ei saa seda ka «protsendi» nime all lisada. Edasi on selge, et siin, kus jutt on lisaväärtuse tootmisest, ei või a priori eeldada «protsendi» nime all ühtki lisaväärtuse osa.

vähem väärtust nad produktile lisavad. Mida vähem väärtust nad produktile üle kannavad, seda tootlikumad nad on ja seda enam nende teened lähenevad loodusjõudude teenetele. Masinate tootmine masinatega vähendab aga nende väärtust nende suuruse ja efektiivsusega võrreldes.

Kui võrdlevalt analüüsida käsitöö- või manufaktuurkaupade hindu ja masinatega toodetud samade kaupade hindu, siis annab see üldiselt tulemuse, et masinatega toodetud produktis see osa väärtusest, mis tuli üle töövahendeist, relatiivselt kasvab, absoluutselt aga väheneb. See tähendab, et tema absoluutne suurus väheneb, kuid tema suurus produkti, näiteks ühe naela lõnga, koguväärtuse suhtes suureneb.[111]

On selge, et kui mõne masina tootmine maksab niisama palju tööd, kui ta rakendamine kokku hoiab, siis toimub lihtsalt töö ümberpaigutus, s. o. kauba tootmiseks vajaliku töö kogusumma ei vähene ehk töö tootlik jõud ei kasva. Kuid vahe tööhulga, mis masin maksab, ja tööhulga vahel, mis ta säästab, s. o. masina tootlikkuse aste, ilmselt ei olene vahest tema oma väärtuse ja tema poolt asendatud tööriista väärtuse vahel. Esimene vahe on olemas, niikaua kui masina tootmiseks kulutatud töö ja seega masina poolt produktile juurdelisatud väärtusosa on väiksem kui see väärtus, mida tööline oma tööriistaga oleks tööesemele juurde lisanud. Masina tootlikkuse mõõduks on seega aste, milles ta asendab inimtöötõudu. Härra Baynesi järgi tuleb ühe auruhobujõuga käima-

---

Kapitalistlik arvestusviis, mis prima facie [esimesel pilgul] on mõttetu ja väärtusemoodustamise seadustele vastukäiv, leiab seletuse selle teose kolmandas raamatus.

[111] See masina poolt lisatav väärtuse koostusosa langeb absoluutselt ja relatiivselt neil juhtudel, kui masin tõrjub välja hobuseid ja üldse tööloomi, mida kasutatakse ainult liikumapaneva jõuna ja mitte aine ümberkujundamise masinatena. Muide olgu märgitud, et Descartes, defineerides loomi kui lihtsaid masinaid, vaatab asjale manufaktuuriajajärgu ja mitte keskaja pilguga, sest keskajale oli loom inimese abiliseks, nagu ta seda hiljem oli ka härra von Hallerile tema raamatus «Restauration der Staatswissenschaften». Et Descartes, nagu Bacongi, käsitles tootmisviisi muutumist ja inimese tegelikku valitsemist looduse üle mõtlemismeetodi muutumise tulemusena, seda näitab tema «Discours de la Méthode», kus muuhulgas on öeldud: «On võimalik (tema poolt filosoofiasse toodud meetodi abil) jõuda eluks väga kasulike teadmisteni, ja selle puhtspekulatiivse filosoofia asemel, mida õpetatakse koolides, leida praktika, mille abil, tundes tule, vee, õhu, taevakehade ja kõikide teiste meid ümbritsevate kehade jõudu ja mõju niisama täpselt, kui me tunneme oma käsitööliste mitmesuguseid töid, me võiksime niisamasugusel viisil kasutada neid kõikideks otstarveteks, milleks nad on kohased, ja saada seeläbi justkui looduse peremeesteks ja valitsejaiks», ning sellega «kaasa aidata inimelu täiustamiseks». Eessõnas sir Dudley Northi raamatule «Discourses upon Trade» (1691) öeldakse, et Descartes'i meetod, rakendatuna poliitilises ökonoomias, on hakanud seda vabastama vanadest muinasjuttudest ja ebausklikest kujutlustest raha, kaubanduse jne. kohta. Varema ajajärgu inglise majandusteadlased pooldavad aga üldiselt oma filosoofidena Baconit ja Hobbes'i, kuna hiljem muutub Locke Inglismaal, Prantsusmaal ja Itaalias poliitilise ökonoomia κατ' ἐξοχήν [eelistatud] «pärisfilosoofiks».

pandava 450 müülvärtna ja vastavate ettevalmistusseadmete kohta $2^1/_2$ töölist; [112] seejuures iga selfacting mule spindle [selfaktori värten] ketrab kümnetunnilise tööpäevaga 13 untsi lõnga (keskmised numbrid), seega nädalas $365^5/_8$ naela lõnga $2^1/_2$ töölise kohta. Niisiis umbes 366 naela puuvilla (lihtsustamise mõttes me ei arvesta siin jäätmeid) neelavad lõngaksmuutumisel kõigest 150 töötundi ehk 15 kümnetunnilist tööpäeva, kuna vokiga töötamisel, kui käsitsi ketraja valmistab 60 tunniga 13 untsi lõnga, neelaks niisama suur puuvilla hulk 2700 kümnetunnilist tööpäeva ehk 27 000 töötundi.[113] Kus trükkimine masinate abil on välja tõrjunud vana blockprinting-meetodi ehk sitsi käsitsi trükkimise, seal trükib üksainus masin ühe mehe või poisi kaastegevusel ühe tunniga niisama palju neljavärvilist sitsriiet kui varem 200 meest.[114] Enne cottongin'i [puuvilladžini] leiutamist 1793. aastal Eli Whitney poolt maksis ühe naela puuvilla eraldamine seemnetest keskmiselt ühe tööpäeva. Tänu ta leiutusele võis üks neegrinaine puhastada 100 naela puuvilla päevas, ja sellest ajast alates on džini tootlikkust veelgi märksa tõstetud. Nael puuvillakiudu, mille tootmine maksis varem 50 tsenti, müüdi hiljem 10 tsendi eest, ja seejuures suurema kasumiga, s. o. suurema hulga tasuta töö lisamisega. Indias kasutatakse kiudude eraldamiseks seemnetest pooleldi masinataolist tööriista, tšurkat, mille abil üks mees ja üks naine puhastavad päevas 28 naela. Dr. Forbes'i poolt mõne aasta eest leiutatud tšurka abil puhastavad 1 mees ja 1 poiss 250 naela päevas; kui aga liikumapaneva jõuna kasutatakse härgi, auru või vett, siis aitab mõnest poisist ja tüdrukust, kes töötavad feeder'itena (materjali masinasse etteandjatena). Kuusteist niisugust härgadega käimapandavat masinat teevad päevas sama töö, milleks varem vajati keskmiselt 750 inimest.[115]

Nagu me juba ütlesime, teeb aurumasin aurujõul kündmise puhul 3 pensi ehk $^1/_4$ š. eest 1 tunni jooksul niisama palju tööd kui 66 inimest 15 š. eest tunnis. Nüüd ma tulen sellele näitele tagasi ühe väärkujutluse ärahoidmiseks. Ja nimelt: need 15 š. ei väljenda sugugi

---

[112] Esseni kaubanduskoja aasta-aruande järgi (1863. a. oktoobrist) tootis Kruppi terasvalutehas 1862. aastal 13 miljonit naela valuterast järgmiste abinõudega: 161 sulatus-, lõõmutus- ja tsementeerimisahju, 32 aurumasinat (1800. a. oli Manchesteris kasutatavate aurumasinate üldarv umbes niisama suur) ja 14 auruhaamrit, — mis kujutasid enesest ühtekokku 1236 hobujõudu, — 49 sepaääsi, 203 töömasinat ja umbes 2400 töölist. Siin tuleb ühe hobujõu kohta isegi vähem kui 2 töölist.

[113] Babbage arvestab, et puuvilla väärtusele lisatakse Jaaval 117% peaaegu ainuüksi ketramistööga. Inglismaal moodustas samal ajal (1832. a.) koguväärtus, mida masinad ja töö lisasid puuvillale peenketruse puhul, umbes 33% toormaterjali väärtusest («On the Economy of Machinery». London 1832, lk. 165, 166).

[114] Trükkimisel masinate abil hoitakse pealegi veel värvi kokku.

[115] Vrd. Paper read by Dr. Watson, Reporter on the Products to the Government of India, before the Society of Arts, 17th April 1860.

tööd, mis 66 töölist ühe tunni jooksul juurde lisavad. Kui lisatöö ja vajaliku töö suhe oli 100%, siis tootsid need 66 töölist ühes tunnis 30 š. suuruse väärtuse, kuigi ekvivalent, mis nad endale said, s. o. 15 š. suurune palk, kujutab enesest ainult 33 tundi 66 tunnist. Niisiis, kui oletada, et masin maksab niisama palju kui tema poolt väljatõrjutud 150 töölise aastapalk, ütleme 3000 naelsterlingit, siis ei väljenda need 3000 naelsterlingit rahaliselt sugugi kogu tööd, mis 150 töölist teevad ja tööobjektile juurde lisavad, vaid ainult seda osa nende aastatööst, mis väljendub nende palgas. Seevastu masina rahaline väärtus, 3000 naelsterlingit, väljendab kogu tööd, mis on kulutatud masina tootmiseks, ükskõik missuguses vahekorras see töö moodustab töölise palga ja kapitalisti lisaväärtuse. Niisiis, kui masin maksab niisama palju kui tema poolt asendatav tööjõud, siis masinas eneses asjastatud töö on alati palju väiksem kui masina poolt asendatav elav töö.[116]

Kui vaadelda masinaid ainult produkti odavdamise vahendina, siis nende kasutamise piiri määrab see, et töö, mis kulub nende tootmiseks, peab olema vähem sellest tööst, mis asendatakse nende rakendamisega. Kuid kapitalile on see piir kitsam. Et kapital ei maksa kasutatud töö eest, vaid kasutatud tööjõu väärtuse eest, siis on kapitalile masina kasutamise piiriks vahe masina väärtuse ja masina poolt asendatava tööjõu väärtuse vahel. Kuna tööpäeva jagunemine vajalikuks tööks ja lisatööks on eri maades erinev, täpselt samuti, nagu ta on erinev ühel ja selsamal maal erinevail perioodidel või ühel ja selsamal perioodil erinevais tootmisharudes; kuna peale selle töölise tegelik palk kord langeb tema tööjõu väärtusest madalamale, kord tõuseb sellest kõrgemale, siis vahe masina hinna ja masina poolt asendatava tööjõu hinna vahel võib tugevasti kõikuda, kuigi vahe masina tootmiseks vajaliku tööhulga ja masina poolt asendatava töö koguhulga vahel jääkski muutumata.[116a] Kuid ainult esimene vahe määrabki kapitalistile endale kauba tootmiskulud ja avaldab temale mõju konkurentsi sundseaduste kaudu. Seepärast leiutatakse Inglismaal praegu masinaid, mida ei kasutata mujal kui Põhja-Ameerikas, täpselt samuti, nagu Saksamaa leiutas XVI ja XVII sajandil masinaid, mida kasutati ainult Hollandis, ja nagu mõnda XVIII sajandi prantsuse leiutust ekspluateeriti ainult Inglismaal. Arengu poolest vanemais maades põhjustab masin, rakendatuna üksikuis tootmisharudes, omakorda säärast töö küllust (redundancy of labour, ütleb Ricardo) teistes harudes, et tööpalga lan-

[116] «Need tummad tegurid (masinad) on alati palju vähema töö produkt kui see töö, mida nad asendavad, kuigi neil olekski võrdne rahaline väärtus» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 40). [Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 г., гл. I, стр. 26.]

[116a] *Märkus 2. trükile.* Kommunistlikus ühiskonnas oleks masinail seepärast hoopis teine tegevusväli kui kodanlikus ühiskonnas.

gus alla tööjõu väärtuse takistab neis viimastes masinate kasutamist, ja kapitali seisukohast teeb selle ülearuseks, sageli isegi võimatuks, sest kapitali kasum ei tulene ju kogu kasutatava töö, vaid ainult tasutava töö vähendamisest. Mõnedes inglise villamanufaktuuri harudes on lastetöö viimastel aastatel palju vähenenud, kohati on ta sealt peaaegu täielikult välja tõrjutud. Mispärast? Vabrikuakt nõudis kahe lastevahetuse sisseseadmist, milledest üks töötab 6 tundi ja teine 4 tundi, või kumbki töötab ainult 5 tundi. Kuid vanemad ei tahtnud müüa half-times (pool aega töötavaid töölisi) odavamalt kui nad varem müüsid full-times (täis aja töötavaid töölisi). Sellest tuligi, et half-times on asendatud masinatega.[117] Kui naiste ja (alla 10 aasta vanuste) laste töö kaevandustes ei olnud veel keelatud, siis leidis kapital, et paljaste naiste ja tüdrukute kasutamine tööks söekaevandustes ja teistes kaevandustes, sageli meestega läbisegi, sobib nii hästi ta moraalikoodeksiga, eriti aga ta pearaamatuga, et ta võttis masinad tarvitusele alles pärast vastavat keeldu. Jänkid on leiutanud kivipurustamise masinad. Inglased ei kasuta neid, sest «viletsaile» («wretch» — «viletsad» — on inglise poliitilise ökonoomia tehniline termin põllutööliste kohta), kes seda tööd teevad, makstakse nii väikese osa eest nende tööst, et masinad oleksid kapitalistile tootmise kallimaks teinud.[118] Inglismaal kasutatakse mõnikord lotjade vedamiseks kanalitel jne. hobuste asemel ikka veel naisi[119], sest hobuste ja masinate tootmiseks vajalik töö on matemaatiliselt kindel suurus, kuna seevastu liigrahvastikku kuuluvate naiste ülalpidamiseks vajalik töö on alla igasuguse arvestuse. Sellepärast ei ole kusagil häbematumat inimjõu raiskamist tühjale-tähjale, kui just Inglismaal, masinate maal.

---

[117] «Ettevõtjad ei hakka tarbetult pidama kahte vahetust alla kolmeteistkümne aasta vanuseid lapsi... Ja tõepoolest, osa vabrikante, villaketramisvabrikute omanikud, rakendavad nüüd üsna harva alla 13 aasta vanuseid lapsi, s. o. half-times. Nad on tarvitusele võtnud mitmesuguseid uusi täiustatud masinaid, mis peaaegu täiesti kõrvaldavad laste (s. o. alla 13 aasta vanuste) töö. Et illustreerida laste arvu vähenemist, toon näitena tööprotsessi, kus olemasolevaile masinaile lisati aparaat nimega piecing machine [lõngasõlmimismasin], tänu millele üks alaealine (üle 13 aasta vanuses) saab teha, vastavalt masina omadustele, nelja või kuue half-times'i töö... Half-time system [poole tööaja süsteem]» andis tõuke «piecing machine'i [lõngasõlmimismasina] leiutamiseks» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858»).

[118] «Masinaid... ei ole tihtipeale võimalik kasutada, niikaua kui töö (ta mõtleb palk) ei ole tõusnud» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 479). [Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 г., гл. XXXI, стр. 256.]

[119] Vt. «Report of the Social Science Congress at Edinburgh. October 1863».

3. MASINALISE TOOTMISE LÄHIM MÕJU TÖÖLISELE

Suurtööstuse lähtepunktiks oli, nagu nägime, revolutsioon töövahendites, revolutsioneeritud tootmisvahend jõuab aga arenenuima vormini vabriku liigendatud masinatesüsteemis. Enne kui me hakkame uurima, kuidas inimmaterjal ühendatakse selle objektiivse organismiga, tutvume nimetatud revolutsiooni mõnede üldiste mõjuavaldustega töölisele enesele.

a) Lisatööjõudude omastamine kapitali poolt. Naiste- ja lastetöö

Kuivõrd masinad teevad lihastejõu ülearuseks, saavad nad vahendiks, mis võimaldab kasutada töölisi, kel lihastejõudu ei ole või kes oma füüsiliselt arenemiselt on ebaküpsed, kuid painduvamate liikmetega. Naiste- ja lastetöö oli seepärast masinate kapitalistliku rakendamise esimeseks sõnaks! See võimas vahend töö ja tööliste asendamiseks muutus seega kohe vahendiks, millega suurendati palgatööliste arvu, allutades kapitali otsesele võimule kõik töölisperekonna liikmed, soo ja vanuse vahet tegemata. Kapitalisti kasuks tehtav sunnitöö röövis mitte ainult laste mängimisaja, vaid sellegi aja, mis kombekohaselt kuulus vabale tööle koduses ringis perekonna enese vajadusteks.[120]

Tööjõu väärtust me määrasime tööajaga, mis on vajalik mitte ainult üksiku täiskasvanud töölise, vaid ka töölisperekonna elatamiseks. Masinad, mis paiskavad tööturule kõik töölisperekonna liikmed, jaotavad mehe tööjõu väärtuse kõigi ta perekonnaliikmete vahel. Nad alandavad seega tema tööjõu väärtust. Näiteks neljast tööjõust koosneva perekonna ostmine maksab võib-olla rohkem kui perekonnapea tööjõu ostmine varem maksis, kuid see-eest on nüüd ühe tööpäeva asemel neli, ja nende hind langeb samas proportsioonis, milles nelja lisatöö on suurem ühe lisatööst. Ühe perekonna elatamiseks peavad nüüd neli inimest andma kapitalile mitte ainult tööd, vaid ka lisatööd. Niiviisi masinad, suurendades

---

[120] Ameerika kodusõjaga kaasnenud puuvillakriisi ajal saadeti dr. Edward Smith Inglise valitsuse poolt Lancashire'i, Cheshire'i jne. puuvillatööstuse tööliste tervislikku olukorda uurima. Ta teatab muu hulgas järgmist: kriisil, peale tööliste eemaldamise vabriku atmosfäärist, olevat hügieeni seisukohalt palju teisigi häid külgi. Töölisnaistel olevat nüüd aega oma lapsi imetada, selle asemel et neid mürgitada Godfrey Cordialiga (ühe oopiumipreparaadiga). Neil olevat nüüd aega keetma õppida. Õnnetuseks langes see keeduoskus niisugusesse aega, kus neil polnud midagi süüa. Sellest aga on näha, kuidas kapital oma väärtuse isekasvamiseks on usurpeerinud perekonna tarvidusteks vajaliku töö. Täpselt niisamuti kasutati kriisi selleks, et erilistes koolides õpetada tööliste tütreid õmblema. Läks tarvis Ameerika revolutsiooni ja ülemaailmset kriisi, et töölisneiud, kes ketravad kogu maailmale, õpiksid õmblema!

ekspluateeritavat inimmaterjali, kapitalistliku ekspluateerimise pärisobjekti,[121] tõstavad algusest peale ka ekspluateerimise astet.

Masinad revolutsioneerivad põhjalikult ka kapitalistliku vahekorra vormilist väljendust, töölise ja kapitalisti vahelist lepingut. Kaubavahetuse alusel eeldati kõigepealt, et kapitalist ja tööline esinevad teineteise suhtes vabade isikutena, sõltumatute kaubaomanikena: üks neist raha ja tootmisvahendite omanikuna ja teine tööjõu omanikuna. Nüüd aga ostab kapital eestkostealuseid või pooleldi eestkostealuseid. Varem müüs tööline omaenda tööjõudu, mida ta käsutas formaalselt vaba isikuna. Nüüd müüb ta oma naist ja lapsi. Ta muutub orjakauplejaks[122]. Nõudmine lastetöö järele sarnaneb pahatihti ka vormi poolest nõudmisega neegerorjade järele, mille näiteid me oleme harjunud lugema ameerika ajalehtede kuulutustes. «Minu tähelepanu», ütleb näiteks üks inglise vabrikuinspektor, «juhiti ühele kuulutusele, mis oli ilmunud minu ringkonna ühe suurema manufaktuurilinna kohalikus ajalehes. See kuulutus oli järgmine: «Vajatakse 12—20 poisslast, vähemalt niisuguses eas, et neid võiks pidada 13-aastasteks. Palk 4 š. nädalas. Küsida . . .» jne.[123] Sõnad «et neid võiks pidada 13-aastasteks» on

---

[121] «Tööliste arv on väga palju kasvanud selle tõttu, et meestetööd asendatakse järjest sagedamini naistetööga, eriti aga täiskasvanute tööd lastetööga. Kolm 13-aastast tütarlast, kelle palk on 6—8 š. nädalas, asendavad täiskasvanud meest, palgaga 18 kuni 45 š.» (*Th. de Quincey*: «The Logic of Political Economy». London 1844, märkus lk. 147). Et teatud perekondlikke funktsioone, näiteks laste hoidmist ja imetamist, ei saa täiesti olematuks teha, siis kapitali poolt konfiskeeritud perekonnaemad peavad nii või teisiti palkama endile asetäitjaid. Tööd, mida perekonna tarbimine vajalikuks teeb, näiteks õmblemine, lappimine jne., tuleb asendada valmiskaupade ostmisega. Koduse töö vähemale kulule vastab seega suurem rahakulu. Niisiis kasvavad töölisperekonna tootmiskulud ja tasakaalustavad tulude suurenemise. Sellele lisaks tuleb asjaolu, et kokkuhoidlikkus ja otstarbekohasus elatusvahendite tarbimisel ja valmistamisel muutub seejuures võimatuks. Vabrikuinspektorite ja «Children's Employment Commission'i» «Reports», eriti aga «Reports on Public Health», võivad anda rikkalikku materjali nimetatud faktide kohta, mida ametlik poliitiline ökonoomia maha salgab.

[122] Suur tõsiasi, et täiskasvanud meestöölised on kapitalilt kätte võidelnud naiste- ja lastetöö piiramise inglise vabrikuis, moodustab kontrasti «Children's Employment Commission'i» kõige uuemate aruannetega, kus võib leida tõepoolest pahameelt tekitavaid näiteid selle kohta, kuidas töölistest lastevanemad lausa orjakauplejate moodi lastega sahkerdavad. Neistsamadest «Reports» võib aga näha, et kapitalistlikud variserid paljastavad seda nende eneste poolt loodud, jäädvustatud ja ekspluateeritavat elajalikkust, mida nad muide «töö vabaduseks» nimetavad. «Lastetöö võeti abiks . . . isegi selleks, et teenida nende oma igapäevast leiba. Lapsed, kel polnud ei jõudu säärase ebakohase töökoorma kandmiseks ega ettevalmistust oma edasiseks elukäiguks, tõugati füüsiliselt ja moraalselt laostavasse ümbrusse. Jeruusalemma hävitamise puhul Tiituse poolt tähendas juudi ajaloolane, et ei olevat mingi ime, et linna hävitamine on olnud nii kohutavalt laastav, kui juba üks ebainimlik ema oli ohverdanud oma lihase lapse hirmsa näljapiina vaigistamiseks» («Public Economy Concentrated». Carlisle 1833, lk. 66).

[123] A. Redgrave, «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», lk. 41.

seletatavad sellega, et alla 13 aasta vanused lapsed tohivad Factory Act'i [vabrikuakti] järgi töötada kõigest 6 tundi. Ametlikult volitatud arst (certifying surgeon) peab kinnitama vanust. Sellepärast vajabki vabrikant poisslapsi, kes näevad välja, nagu oleksid nad juba kolmeteistkümneaastased. Vabrikantide juures töötavate alla 13 aasta vanuste laste arvu vähenemine, mis toimus mõnikord hüppeliselt ja üllatab meid viimase 20 aasta Inglise statistikas, on vabrikuinspektorite eneste tunnistuse järgi suurel määral certifying surgeons tegu, kes muutsid laste vanust vastavalt kapitalistide ekspluateerimishimule ja vanemate sahkerdamisvajadustele. Bethnal Greenis, kurikuulsas Londoni linnarajoonis, on iga esmaspäeva ja teisipäeva hommikul avalik turg, kus mõlemast soost lapsed 9-ndast eluaastast alates üürivad end ise välja Londoni siidimanufaktuuridele. «Tavalised tingimused on 1 š. 8 p. nädalas (see kuulub vanemaile), minule endale aga 2 p. ja teevesi.» Lepingud sõlmitakse ainult üheks nädalaks. Stseenid, mis sel turul aset leiavad, ja keel, mida seal räägitakse, on tõepoolest häbiväärsed.[124] Inglismaal juhtub ikka veel, et naised «võtavad töömajast poisslapsi ja annavad neid palgatööle esimesele ettejuhtunud ostjale 2 š. 6 p. eest nädalas»[125]. Seadusandlusest hoolimata müüvad lastevanemad Suurbritannias ikka veel vähemalt 2000 poissi elusate korstnapühkimismasinatena (kuigi nende asendamiseks on olemas pärismasinad).[126] Masinate poolt esilekutsutud revolutsioon tööjõu ostja ja tööjõu müüja vahelises õiguslikus vahekorras, mille tulemusena kogu tehing lakkas olemast isegi näiliselt leping vabade isikute vahel, andis hiljem Inglise parlamendile juriidilise aluse, mis õigustas riigi vahelesegamist vabrikuasjandusse. Iga kord, kui vabrikuseadus piirab kuuele tunnile laste töö mõnes seni puutumata jäänud tööstusharus, kostab uuesti vabrikantide hädakisa: mõned lastevanemad võtvat nüüd oma lapsed reguleeritud tööstusharust ära, et müüa neid niisugustesse tööstusharudesse, kus valitseb veel «töö vabadus», s. o. kus alla 13 aasta vanused lapsed on sunnitud töötama võrdselt täiskasvanutega ja kuhu neid järelikult saab müüa kallima hinnaga. Et aga kapital on oma loomult leveller, s. o. nõuab sünnipärase inimõigusena töö ekspluateerimistingimuste võrdsust kõigis tootmissfäärides, siis lastetöö seaduslik piiramine ühes tööstusharus põhjustab lastetöö piiramist ka teistes tööstusharudes.

Juba varem me juhtisime tähelepanu füüsilisele mandumisele, mis saab osaks lastele ja noortele kui ka töölisnaistele, keda masinad

[124] «Children's Employment Commission. 5th Report». London 1866, lk. 81, nr. 31 { *4. trükile.* Bethnal Greeni siiditööstus on nüüd peaaegu täiesti kadunud. — *F. E.* }

[125] «Children's Employment Commission, 3rd Report». London 1864, lk. 53, nr. 15.

[126] Sealsamas, 5th Report, lk. XXII, nr. 137.

allutavad kapitalistlikule ekspluateerimisele, — kõigepealt otseselt, masinate alusel tekkivais vabrikuis, ja siis kaudselt, kõigis teistes tööstusharudes. Sellepärast me peatume siin ainult ühel punktil, töölislaste määratu suurel surevusel esimestel eluaastatel. Inglismaal on 16 registreerimispiirkonda, kus 100 000 elusalt sündinud lapse kohta tuleb esimesel eluaastal keskmiselt ainult 9085 surmajuhtumit aastas (ühes ringkonnas kõigest 7047); 24-s ringkonnas on neid juhtumeid üle 10 000, kuid alla 11 000; 39-s ringkonnas üle 11 000, kuid alla 12 000; 48-s ringkonnas üle 12 000, kuid alla 13 000; 22-s ringkonnas üle 20 000; 25-s ringkonnas üle 21 000; 17-s üle 22 000; 11-s üle 23 000; Hoo's, Wolverhamptonis, Ashton-under-Lyne'is ja Prestonis üle 24 000; Nottinghamis, Stockportis ja Bradfordis üle 25 000; Wisbeachis 26 001 ja Manchesteris 26 125.[127] Kohalikke tingimusi kõrvale jättes, on selle kõrge surevusmäära põhjuseks, nagu näitas 1861. a. ametlik sanitaaruurimine, peamiselt emade töö väljaspool kodu ja sellest tulenev laste hooletusse ning omapead jätmine, samuti sobimatu toitmine, toidu vähesus, opiaatide lisamine toidu hulka jne.; lisaks sellele emade ebaloomulik võõrdumine oma lastest ja sellega kaasnev sihilik näljutamine ja mürgitamine.[128] Neis põllumajanduspiirkondades, «kus naiste tööd kasutatakse kõige vähem, on seevastu ka surevuseprotsent kõige madalam».[129] 1861. a. uurimiskomisjon tuli aga ootamatule järeldusele, et mõnedes puhtpõllumajanduslikes piirkondades Põhjamere rannikul on alla aasta vanuste laste surevusmäär peaaegu sama suur kui kõige halvema kuulsusega vabrikupiirkondades. Dr. Julian Hunterile tehti seepärast ülesandeks uurida seda nähtust vahetult kohapeal. Tema aruanne on lisatud «Sixth Report on Public Health'ile».[130] Varem oletati, et lapsi hävitab malaaria ja teised madalaile ning soostunud maakohtadele omased haigused. Uurimine andis otse vastupidise tulemuse, ja nimelt, «et seesama põhjus, mis kaotas malaaria, s. o. maa muutmine soost, mis ta oli talvel, ja kehvast karjamaast, mis ta oli suvel, viljakandvaks põllumaaks, lõigi imikute erakordselt kõrge surevusmäära»[131]. 70 nendes piirkondades praktiseerivat arsti, keda dr. Hunter küsitles, olid ses suhtes «haruldaselt üksmeelsed». Nimelt üheaegselt revolutsiooniga maaharimise alal seati siin sisse tööstussüsteem. «Abi-

[127] «Sixth Report on Public Health». London 1864, lk. 34.

[128] «See (1861. a. uurimine) ... näitas peale selle, et kirjeldatud tingimustes surevad lapsed puuduliku hoole ja halva hoidmise tagajärjel, mis on tingitud nende emade töölkäimisest, ja et, teiselt poolt, emad kaotavad sellisel määral loomulikke tundeid oma laste vastu, et nad harilikult laste surmast kuigi palju ei hooli, mõnikord aga ... võtavad otseselt tarvitusele abinõusid laste surma põhjustamiseks» (sealsamas).

[129] «Sixth Report on Public Health». London 1864, lk. 454.

[130] Sealsamas, lk. 454—463. «Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England».

[131] «Sixth Report on Public Health». London 1864, lk. 35, 455, 456.

elunaised, kes töötavad üheskoos tüdrukute ja poistega, antakse teatava summa eest tervete gruppidena rentniku käsutusse inimese poolt, keda nimetatakse «Gangmeister» [«artellivanem»] ja kes palkab kogu grupi. Need artellid rändavad tihtipeale paljusid miile eemale oma küladest; neid võib hommikuti ja õhtuti kohata maanteedel; naistel on lühikesed seelikud ja vastavad jakid, saapad ja mõnikord püksid; nad on pealtnäha väga tugevad ja terved, kuid rikutud harjumuslikust liiderlikkusest ja ükskõiksed kahjulike tagajärgede vastu, mille all nende kodus kidunevad lapsed kannatavad selle tõttu, et emad eelistavad seda tegevusrohket ning sõltumatut eluviisi.»[132] Kõik vabrikupiirkondade nähtused reprodutseeruvad siin veelgi suuremas ulatuses — varjatud lapsetapmises ja laste söötmises opiaatidega[133]. «See, et ma tean kõiki pahesid, mida sünnitab täiskasvanud naiste igasugune kestev tööstuslik töö, peab õigustama sügavat vastikust, mida ma selle töö vastu tunnen», ütleb dr. Simon, Inglismaa Privy Councili [Salanõukogu] arst ja «Public Health» [rahva tervishoiu] kohta avaldatavate aruannete peatoimetaja.[134] «Tõepoolest», hüüatab vabrikuinspektor R. Baker ühes ametlikus aruandes, «Inglismaa manufaktuuripiirkondadele oleks õnneks, kui kõigile abielunaistele, kellel on perekond, keelataks töötamine mistahes vabrikus.»[135]

Naiste- ja lastetöö kapitalistlikust ekspluateerimisest tulenev moraalne laostumine on nii põhjalikult käsitletud F. Engelsi poolt tema «Tööliskiassi olukorras Inglismaal», ja ka teiste kirjanike poolt, et ma piirdun siinkohal ainult selle meeldetuletamisega. Kuid intellektuaalne kängumine, mida tekitatakse kunstlikult, ebaküpsete inimeste muutmisega lihtsateks lisaväärtust vabritseerivateks masinateks, ja mida on kerge eraldada ürgsest harimatusest, kus vaim on söötis, kuid vaimu arenemisvõime, vaimu loomulik viljakus on kahjustamata, — see intellektuaalne kängumine sundis lõpuks isegi Inglise parlamenti tegema seaduslikuks tingimuseks alghariduse andmise kõigis vabrikuseadusele alluvais tööstusharudes, kus tarbiti «tootlikult» alla 14 aasta vanuseid lapsi. Kapitalistliku tootmise vaim avaldus selgesti vabrikuaktide niinimetatud kasvatusklauslite kahekeelses sõnastuses, administratiivaparaadi puudumises, — mistõttu see koolikohustus jääb suuremalt osalt jällegi illusoorseks —

[132] «Sixth Report on Public Health». London 1864, lk. 456.

[133] Oopiumi tarvitamine täiskasvanud mees- ja naistööliste poolt levib Inglismaal järjest enam nii vabriku- kui ka põllumajanduspiirkondades. «Suurendada opiaatide müüki ... on mõnede ettevõtlike suurkaupmeeste peamiseks eesmärgiks. Rohukaupmehed peavad oopiumit kõige paremini minevaks kaubaks» (sealsamas, lk. 459). Imikud, kes saavad opiaate, «tõmbuvad kipra nagu väikesed vanamehed või jäävad kössi kui pisikesed pärdikud» (sealsamas, lk. 460). Sellest näeme, kuidas India ja Hiina Inglismaale kätte maksavad!

[134] Sealsamas, lk. 37.

[135] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», lk. 59. See vabrikuinspektor oli varem arst.

vabrikantide opositsioonis isegi niisuguse kooliseaduse vastu, ja nende kavalais võtteis ning vigureis, mille praktiliseks eesmärgiks on sellest seadusest möödahiilimine. «Süüdistada tuleb ainult seadusandlikku võimu, sest ta andis petteseaduse (delusive law), mis näiliselt hoolitseb laste kasvatuse eest, kuid ei sisalda ühtki eeskirja, mis kindlustaks selle teeseldud eesmärgi saavutamist. See seadus ei sisalda mingit muud tingimust peale selle, et lapsed tuleb iga päev mõneks tunniks (3 tunniks) kinni panna ühe kooliks nimetatava ruumi nelja seina vahele, ja et laste peremees peab iga nädal saama sellekohase tõendi teatavalt isikult, kes kirjutab alla kui koolmeister või õpetajanna.»[136] Enne parandatud vabrikuakti väljaandmist 1844. a. juhtus sageli, et koolmeister või õpetajanna panid kooliskäimise tõendile allkirjaks risti, sest et nad ise kirjutada ei osanud. «Külastades üht kooli, kus anti sääraseid tõendeid, olin nii rabatud koolmeistri juhmusest, et küsisin: «Ütelge, palun, kas te oskate lugeda?» — «Üldiselt küll (summat)», oli ta vastus. Enda õigustamiseks ta lisas: «Igal juhul tean rohkem kui mu õpilased.» 1844. a. akti ettevalmistamise ajal kandsid vabrikuinspektorid ette, et asutused, mida nimetatakse koolideks ja mille tõendeid nad peavad tunnistama seaduslikult kehtivaiks, on häbiväärt seisukorras. Kuid nad saavutasid ainult seda, et 1844. aastast alates «pidi kooliõpetaja oma käega kandma koolitõendisse arvud, ditto [ja samuti] isiklikult alla kirjutama oma ees- ja perekonnanime»[137]. Sir John Kincaid, Šotimaa vabrikuinspektor, jutustab samalaadsetest ametialastest kogemustest. «Esimeses koolis, mida me külastasime, oli õpetajaks keegi mistress Ann Killin. Kui ma palusin teda öelda tähtede kaupa oma nimi, tegi ta sedamaid vea, alustades tähest C, kuid parandas kohe, öeldes, et ta nime algtäheks on K. Vaadates tema allkirju koolitõendite raamatus, panin siiski tähele, et ta kirjutas neid mitut moodi, ja et ta käekiri ei jätnud mingit kahtlust selle kohta, et ta ei ole võimeline õpetama. Ja ta tunnistas ka ise, et ta ei suuda pidada päevaraamatut... Ühes teises koolis nägin koolituba, mis oli 15 jalga pikk ja 10 jalga lai, ja lugesin selles toas 75 last, kes pobisesid midagi arusaamatut.»[138] «Kuid see olukord, kus lapsed saavad küll koolitunnistusi, aga ei saa kooliharidust, esineb mitte ainult säärastes viletsates urgastes: on olemas palju koole, kus õpetajad on asjatundlikud, kus aga peadpööritav trobikond igas vanuses lapsi, alates kolmeaastastest, ajab nurja peaaegu kõik õpetajate jõupingutused. Õpetaja tulu, mis parimal juhul on kerjuslik, oleneb täiesti laste pealt saadavate pensside arvust, ja neid saab ta seda rohkem,

[136] Leonhard Horner, «Reports of Insp. of Fact. for 30th June [30th April] 1857», lk. 17.

[137] Seesama, «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855», lk. 18, 19.

[138] Sir John Kincaid, «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», lk. 31, 32.

mida rohkem lapsi ta saab toppida ühte tuppa. Sellele lisandub koolisisustuse puudulikkus, raamatute ja teiste õppevahendite nappus ja umbse ning vastiku õhu rusuv mõju vaestele lastele enestele. Käisin paljudes säärastes koolides ja nägin seal hulgaliselt lapsi, kes ei teinud absoluutselt midagi; ja selle kohta antakse tunnistusi kui kooliskäimise kohta, ja säärased lapsed figureerivad ametlikus statistikas koolitatud (educated) lastena.»[139] Šotimaal püüavad vabrikandid võimalust mööda vallandada koolikohuslikke lapsi. «Sellest piisab, et tõestada vabrikantide suurt vastumeelsust kooliklauslite vastu.»[140] See ilmneb groteskselt eemaletõukaval kujul puuvillase riide jne. trükkimise vabrikuis, mis alluvad omaette vabrikuseadusele. Selle seaduse eeskirjade kohaselt «peab iga laps, enne kui ta mõnes sellises trükkimisvabrikus tööle asub, olema koolis käinud vähemalt 30 päeva ja mitte vähem kui 150 tundi, tema tööleasumisele otseselt eelnenud 6 kuu kestel. Trükkimisvabrikus töötamise ajal peab ta samuti koolis käima 30 päeva ja 150 tundi igal poolaastal... Koolis tuleb käia hommiku kella 8 ja õhtu kella 6 vahel. Nende 150 tunni hulka ei tohi arvata ühtki koolipäeva, mis oli lühem kui $2^1/_2$ tundi, ega ka seda aega, mille võrra koolipäev ületas 5 tundi. Tavalistes tingimustes käivad lapsed koolis 30 päeva hommikuti ja õhtuti, 5 tundi päevas, ja kolmekümne päeva möödumisel, kui seaduslikult nõutav 150-tunniline üldsumma on täis ehk, väljendudes laste eneste keeles, kui nad on oma raamatu läbi saanud, lähevad nad vabrikusse tagasi ja töötavad seal jälle 6 kuud, kuni jõuab kätte uus kooliskäimise tähtpäev, ja siis käivad nad jälle koolis, kuni raamat jälle läbi saab... Väga paljud lapsed, kes eeskirja kohaselt on 150 tundi koolis käinud ja tulevad sinna tagasi kuus kuud kestnud vabrikutöölt, peavad kõik otsast algama... Nad on muidugi kõik unustanud, mis nad eelmisel kooliajal olid õppinud. Teistes puuvillase riide trükkimise vabrikuis tehakse kooliskäimine täiesti olenevaks vabriku töövajadustest. Igal poole aasta perioodil nõutav tundide arv antakse osade kaupa, 3—5 tundi korraga, jaotades need korrad võib-olla kuue kuu peale. Näiteks ühel päeval on kooliaeg kella 8—11 hommikul, mõnel teisel päeval kella 1—4 peale lõunat; siis, kui laps ei ole mitu päeva koolis käinud, tuleb ta äkki jälle kella 3—6 õhtul; pärast seda käib ta võib-olla järjest 3 või 4 päeva või terve nädala, kaob siis jälle 3 nädalaks või terveks kuuks ja tuleb mõneks tunniks tagasi tööseisaku päevadel, kui ettevõtja teda juhuslikult ei vaja; nii pillutakse (buffet) last nii-ütelda ühest kohast teise, koolist vabrikusse, vabrikust kooli, kuni 150-tunniline summa saab täis»[141]. Lisades kombineeritud töölispersonaalile ülekaalukal hul-

[139] Leonhard Horner, «Reports etc. for 30th April 1857», lk. 17, 18.
[140] Sir J. Kincaid, «Reports of Insp. etc. for 31st October 1856», lk. 66.
[141] A. Redgrave, «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1857», lk. 41, 42. Neis inglise tööstusharudes, mis juba ammu alluvad vabrikuaktile otseses

gal lapsi ja naisi, murravad masinad lõpuks vastupanu, mida manufaktuuri meestööline osutas veel kapitali despootiale.[142]

b) Tööpäeva pikendamine

Kui masin on töö tootlikkuse tõstmise, s. o. kauba tootmiseks vajaliku tööaja lühendamise võimsaim vahend, siis kapitali kandjana saab ta, kõigepealt tema poolt vahetult vallutatud tööstusharudes, võimsaimaks vahendiks, et pikendada tööpäeva üle igasuguse loomuliku piiri. Ühelt poolt loob ta uued tingimused, mis võimaldavad kapitalil anda vaba voli sellele oma alatisele tendentsile, teiselt poolt loob ta uued motiivid, mis ergutavad ta täitmatut isu võõra töö järele.

Kõigepealt töövahendi liikumine ja tootev tegevus saab masinate näol iseseisvaks töölise suhtes. Töövahend iseenesest muutub tööstuslikuks perpetuum mobile'ks, mis toodaks vahetpidamata, kui ta ei põrkaks teatavaile loomulikele piiridele oma abiliste — inimeste näol, viimaste kehalisele nõrkusele ja omatahtele. Kapitalina, — ja sellena omab automaat kapitalisti näol teadvust ja tahet — on töövahendil seega tung vähendada miinimumini temale vastupanu avaldava, kuid elastse inimloomuse vastuseisu.[143] Viimane on niigi nõrgendatud sellega, et masina juures toimuv töö on näiliselt kergem ja et naised ja lapsed on kuulekamad ning järeleandlikumad [144].

mõttes (mitte Printworks Act'ile [seadusele puuvillase riide trükkimise vabrikute kohta], millest tekstis äsja juttu oli), on viimastel aastatel teataval määral jagu saadud kooliklauslite suhtes tehtavaist takistustest. Tööstusharudes, mis vabrikuseadusele ei allu, on praegugi veel väga levinud klaasitööstur J. Geddes'i vaated, kes andis uurimiskomisjoni liikmele White'ile järgmise õpetliku seletuse: «Niipalju kui ma aru saan, on suurem haridus, mida osa tööliisklassist viimaseil aastail on saanud, suureks paheks. See on ohtlik, sest see teeb töölised liiga sõltumatuks» («Children's Employment Commission. 4th Report». London 1865, lk. 253).

[142] «Härra E., keegi vabrikant, ütles mulle, et oma mehhaaniliste kudumistelgede juures ta kasutab eranditult naiste tööd; ta eelistab abielunaisi, eriti neid, kellel on kodus pere ja kellest oleneb selle pere ülalpidamine; nad on palju tähelepanelikumad ja kuulekamad kui vallalised, nad on sunnitud viimse võimaluseni pingutama oma jõudu, et muretseda vajalikke elatusvahendeid. Nii pööratakse voorused, naiste iseloomule eriomased voorused, naiste eneste kahjuks, nii tehakse naiste spetsiifilistest kombelistest ning õrnadest loomuomadustest naiste orjastamise abinõu, nende kannatuste allikas» («Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March». London 1844, lk. 20).

[143] «Sestsaadik kui kõikjal võeti kasutusele kallihinnalised masinad, sunnitakse inimest töötama kaugelt üle tema keskmise jõu» (*Robert Owen:* «Observations on the Effect of the Manufacturing System», 2. trükk, London 1817 [lk. 16]).

[144] Inglased, kes kalduvad pidama nähtuse põhjuseks nähtuse esimest ettejuhtunud empiirilist avaldumisvormi, sageli nimetavad vabrikute pika tööaja põhjusena seda suurt herodese lastetapmist, millega kapital sai hakkama vabrikusüsteemi tekkimise ajal vaestemajades ja orbude varjupaikades, ning millega ta sai endale inimmaterjali, kellel oma tahe täiesti puudus. Nii näiteks

Masinate tootlikkus on, nagu nägime, pöördproportsionaalne väärtuse koostusosa suurusega, mis masinatelt produktile üle kantakse. Mida pikema perioodi jooksul masin funktsioneerib, seda suurem on produktimass, millele jaotub masina poolt juurdelisatav väärtus, ja seda väiksem on väärtuse osa, mille masin lisandab ühele kaubaühikule. Masina aktiivse elu perioodi määrab aga ilmselt tööpäeva pikkus ehk päevase tööprotsessi kestus, korrutatud päevade arvuga, mille kestel see protsess kordub.

Masinate kulumine ei vasta sugugi matemaatilise täpsusega nende kasutamise kestusele. Ja isegi eeldades sellise vastavuse olemasolu, haarab masin, mis käib $7^1/_2$ aasta kestel iga päev 16 tundi, niisama pika tootmisperioodi ja lisab koguproduktile niisama suure väärtuse kui samasugune masin, mis käib 15 aasta kestel iga päev ainult 8 tundi. Kuid esimesel juhul oleks masina väärtus taastoodetud kaks korda kiiremini kui teisel juhul, ja kapitalist oleks esimesel juhul neelanud selle masina abil $7^1/_2$ aastaga niisama palju lisatööd kui teisel juhul 15 aastaga.

Masina materiaalne kulumine on kahesugune. Üks tekib masina kasutamisest, nii nagu mündid kuluvad ringlemise tõttu, teine tema kasutamatajätmisest, nii nagu kasutamata mõõk roostetab tupes. Viimasel juhul hävib masin loodusjõudude mõjul. Esimest liiki kulumine on masina kasutamisega enam-vähem päriproportsionaalne, teist liiki kulumine on sellega teataval määral pöördproportsionaalne.[145]

Kuid peale materiaalse kulumise on masinal, nii-ütelda, ka moraalne kulumine. Ta kaotab vahetusväärtust sel määral, mil sama konstruktsiooniga masinate taastootmine muutub odavamaks, või sel määral, mil paremad masinad hakkavad temaga konkureerima.[146] Kummalgi juhul ei ole masina väärtus, nii noor ja elujõu-

---

Fielden, kes ise on inglise vabrikant, ütleb: «On selge, et pikk tööaeg tuleb asjaolust, et mitmest maa osast toodi kokku nii palju kodutuid lapsi, et ettevõtjad muutusid töölistest mittesõltuvaks ja et, kui nad sel teel saadud haletsemisväärse inimmaterjali abil olid ükskord kujundanud pika tööaja kombe, siis võisid nad seda üsna kergesti peale sundida ka oma naabritele» (*J. Fielden:* «The Curse of the Factory System». London 1836, lk. 11). 1844. a. vabrikuaruandes ütleb vabrikuinspektor Saunders naistetöö kohta järgmist: «Naistööliste hulgas on naisi, kes mitmel ükssteisele järgneval nädalal, välja arvatud vaid üksikud päevad, töötavad kella 6-st hommikul kella 12-ni öösel, vähem kui 2-tunnilise söögivaheajaga, nii et viiel nädalapäeval jääb neile igast 24-st tunnist kõigest 6 tundi selleks, et tööle tulla, koju minna ja sängis puhata.»

[145] «Metalse mehhanismi peente liikuvate osade kahjustamise põhjus... võib olla mehhanismi tegevusetuses» (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», London 1835, lk. 28).

[146] Eespool juba nimetatud «Manchester Spinner» [«Manchesteri Ketraja»] («Times», 26. november 1862) ütleb, rääkides masinate kuludest: «Selle eesmärgiks (jutt on «masinate kulumise mahakandmisest») on ka nende kulude katmine, mis pidevalt tekivad selle tõttu, et uued ja parema konstruktsiooniga masinad tõrjuvad vanu masinaid välja veel enne viimaste ärakulumist.»

line kui masin olekski, nüüd enam määratud temas eneses tegelikult asjastatud tööajaga, vaid selle tööajaga, mis on vajalik tema enese taastootmiseks või parema masina taastootmiseks. Masin on järelikult suuremal või vähemal määral kaotanud väärtust. Mida lühem on periood, mille vältel taastoodetakse kogu masina väärtus, seda väiksem on moraalse kulumise oht, ja mida pikem on tööpäev, seda lühem on see periood. Kui mõnes tootmisharus võetakse esmakordselt kasutusele masinad, siis järgnevad sellele kord-korralt uued meetodid nende odavamaks taastootmiseks[147] ja uued täiustused, mis hõlmavad mitte ainult üksikuid osi või aparaate, vaid masina konstruktsiooni tervikuna. See eriline motiiv tööpäeva pikendamiseks mõjub sellepärast kõige tugevamalt masina elu esimesel perioodil.[148]

Muudel võrdsetel tingimustel ja tööpäeva antud pikkuse puhul nõuab kahekordse tööliste arvu ekspluateerimine püsivkapitali kahekordistamist nii selles osas, mis kulutatakse masinate ja hoonete peale, kui ka selles osas, mis kulutatakse toormaterjali, abiainete jm. peale. Tööpäeva pikendamisega kasvab tootmise maastaap, kuna masinatele ja hoonetele kulutatud kapitaliosa jääb muutumata.[149] Seetõttu kasvab mitte ainult lisaväärtus, vaid vähenevad ka lisaväärtuse saamiseks vajalikud kulud. See toimub küll suuremal või vähemal määral ka üldiselt, tööpäeva iga pikendamise puhul, kuid siin on sellel otsustavam tähtsus, sest töövahenditeks muudetud kapitaliosa on siin üldse tähtsam.[150] Masinalise tootmise arenemine seob nimelt järjest suurenevat kapitaliosa niisugusel kujul, kus ühelt poolt tema väärtus võib pidevalt kasvada, teiselt poolt kaotab ta aga tarbimisväärtuse ja vahetusväärtuse, niipea kui katkeb tema kontakt elava tööga. «Kui põlluharija», — nii õpetas härra Ashworth, üks inglise puuvillamagnaat, professor Nas-

---

[147] «Esimese uut tüüpi masina konstrueerimist peetakse ligikaudu viis korda kallimaks kui sama tüüpi masina teise eksemplari konstrueerimist» (*Babbage:* «On the Economy of Machinery». London 1832, lk. 349).

[148] Tülli valmistamise alal tehti mõne aastaga nii palju ja nii tähtsaid täiustusi, et hästi säilinud masin, mille esialgne hind oli 1200 naelsterlingit, müüdi mõni aasta hiljem 60 naelsterlingi eest... Täiustused järgnesid üksteisele nii kiiresti, et lõpetamata masinad jäid seisma masinaehitajate kätte, sest nad olid juba vananenud paremini õnnestunud leiutuste tõttu. Sellel tormi ja tungi perioodil pikendasid tüllivabrikandid esialgse 8-tunnilise tööpäeva õige varsti 24 tunnini, rakendades kaks vahetust töölisi (sealsamas, lk. 233).

[149] «On endastmõistetav,... et turu tõusude ja mõõnadega ning nõudmise vahelduva suurenemise ja vähenemisega võivad alati korduda juhud, kus vabrikant võib rakendada lisa-käibekapitali, suurendamata põhikapitali,... kui on võimalik töödelda toormaterjali lisahulka, tegemata lisakulutusi hoonete ja masinate peale» (*R. Torrens:* «On Wages and Combination». London 1834, lk. 64).

[150] Tekstis nimetatud asjaolu on toodud ainult täiuslikkuse mõttes, sest kasuminormi, mis on lisaväärtuse suhe kogu avansseeritud kapitaliga, käsitlen ma alles kolmandas raamatus.

sau W. Seniorit, — «kui põlluharija paneb maha oma labida, siis teeb ta selleks ajaks kasutuks 18 pensi suuruse kapitali. Kui üks meie inimesi (s. o. vabrikutöölisi) jätab maha vabriku, siis teeb ta kasutuks kapitali, mis maksis 100 000 naelsterlingit.»[151] Mõtelge ometi! «Kasutuks» teha, kas või üheks momendikski, kapitali, mis maksis 100 000 naelsterlingit! See on ju taevani kisendav ülekohus, kui keegi meie inimestest üldse kunagi vabrikust lahkub! Masinate kasvav ulatus, nii arvab Ashworthi poolt targaks õpetatud Senior, teeb «soovitavaks» tööpäeva järjest suuremat pikendamist.[152]

Masin toodab relatiivset lisaväärtust mitte ainult sellega, et ta otseselt alandab tööjõu väärtust ja, muutes odavamaks tööjõu taastootmiseks vajalikke kaupu, muudab tööjõudu odavamaks ka kaudselt, vaid ka sellega, et oma esmakordsel, alles sporaadilisel kasutamisel ta muudab masinaomaniku poolt rakendatud töö potentseeritud tööks, tõstab masinaprodukti ühiskondliku väärtuse ta individuaalsest väärtusest kõrgemale ja niiviisi annab kapitalistile võimaluse tasuda tööjõu päevast väärtust väiksema osaga päevase produkti väärtusest. Sel üleminekuperioodil, kus masinaline tootmine jääb teatavat laadi monopoliks, on kasumid sellepärast erakordselt suured, ja kapitalist püüab võimalikult põhjalikult kasutada seda «esimese armastuse õndsat aega», võimalikult pikendades tööpäeva. Suur kasum tekitab täitmatut isu veel suurema kasumi järele.

Sedamööda, kuidas masinad antud tootmisharus üldiselt levivad, langeb masinaprodukti ühiskondlik väärtus tema individuaalse väärtuseni, ja siis pääseb mõjule seadus, et lisaväärtus ei teki neist tööjõududest, keda kapitalist on masinaga asendanud, vaid vastupidi, neist tööjõududest, keda ta masina juures kasutab. Lisaväärtus tekib ainult kapitali muutuvast osast ja me nägime, et lisaväärtuse massi määravad kaks tegurit: lisaväärtuse norm ja üheaegselt töötavate tööliste arv. Kui tööpäeva pikkus on antud, siis lisaväärtuse normi määrab suhe, milles tööpäev jaguneb vajalikuks tööks ja lisatööks. Üheaegselt töötavate tööliste arv omakorda oleneb kapitali muutuva osa suhtest kapitali püsiva osaga. Nüüd on selge, et ükskõik kuidas masinaline tootmine, tõstes töö

---

[151] *Senior:* «Letters on the Factory Act». London 1837, lk. 13, 14.

[152] «Põhikapitali suur ülekaal käibekapitali üle ... teeb soovitavaks pikema tööpäeva.» Masinate jne. kasvava ulatusega «tugevnevad tööaja pikendamise motiivid, sest see on ainus abinõu põhikapitali suhtelisest suurenemisest kasumit saada» (sealsamas, lk. 11—14). «Igas vabrikus on mitmesuguseid kulusid, mis jäävad konstantseks olenemata sellest, kas tööaeg vabrikus on pikem või lühem, näiteks hoonete üür, kohalikud maksud ja riigimaksud, tulekindlustus, mitmesuguste alaliste tööliste palk, masinate halvemaks muutumine ja mitmesugused muud kulud, mis kasumiga võrreldes vähenevad sessamas suhtes, milles suureneb tootmise ulatus» («Reports of the Insp. of Fact. for 31st October 1862», lk. 19).

tootlikku jõudu, ka ei suurendaks lisatööd vajaliku töö arvel, saavutab ta selle tulemuse ainult sellega, et ta vähendab antud kapitali poolt rakendatud tööliste arvu. Ta muudab kapitali ühe osa masinateks, niisiis püsivkapitaliks, mis ei tooda mingit lisaväärtust; varem oli see kapitaliosa muutuv, s. o. ta muutus elavaks tööjõuks. Kuid näiteks kahest töölisest on võimatu välja pigistada niisama palju lisaväärtust kui 24-st töölisest. Kui igaüks 24-st töölisest annab iga 12-ne tunni kohta ühe ainsagi tunni lisatööd, siis annavad nad kokku 24 tundi lisatööd, kuna kahe töölise kogu töö moodustabki kõigest 24 tundi. Niisiis masinate kasutamine lisaväärtuse tootmiseks sisaldab immanentset vastuolu, sest antud suurusega kapitali pealt saadava lisaväärtuse mõlemast tegurist suurendavad masinad üht tegurit, lisaväärtuse normi, ainult sel teel, et nad vähendavad teist tegurit, tööliste arvu. See immanentne vastuolu tuleb esile siis, kui masinate üldise levimisega teatud tööstusharus masinatega toodetud kauba väärtus muutub kõikide samalaadsete kaupade reguleerivaks ühiskondlikuks väärtuseks; ja just see vastuolu, millest kapital ei olegi teadlik[153], omakorda kihutab kapitali äärmuseni pikendama tööpäeva, et kompenseerida ekspluateeritavate tööliste arvu suhtelist vähenemist mitte ainult relatiivse, vaid ka absoluutse lisatöö suurendamisega.

Niisiis masinate kapitalistlik rakendamine loob ühelt poolt uusi võimsaid motiive tööpäeva piirituks pikendamiseks; ta revolutsioneerib tööviisi ennast ja tööorganismi ühiskondlikku iseloomu niisugusel viisil, mis murrab igasuguse vastupanu tööpäeva pikendamise tendentsile; teiselt poolt aga, osalt allutades kapitalile uusi, seni kättesaamatuid töölisklassi kihte, osalt vallandades masina poolt väljatõrjutud töölisi, produtseerib ta liigset töölisrahvastikku[154], kes peab alistuma kapitali poolt dikteeritud seadustele. Sellest siis see märkimisväärne nähtus kaasaegse tööstuse ajaloos, et masin hävitab kõik tööpäeva moraalsed ja loomulikud piirid. Sellest siis see majanduslik paradoks, et tööaja lühendamise võimsaim vahend saab kõige kindlamaks abinõuks, millega töölise ja tema perekonna kogu eluiga muudetakse kapitali käsutada olevaks ja kapitali väärtuskasvu otstarbel kasutatavaks tööajaks. «Kui iga tööriist,» unistas Aristoteles, antiikaja suurim mõtleja, «kui iga tööriist saaks teha oma tööd käsu või etteaimduse järgi, nii nagu Daidalose loodud riistad iseenesest liikusid või nagu Hefaistose kolmjalad iseenesest hakkasid püha tööd tegema, — kui siis kangasüstikud ise kooksid, siis ei vajaks meister abilisi ega isand

[153] Kolmanda raamatu esimesest osast näeme, miks üksik kapitalist, ja ühtlasi tema kujutluste kütkes olev poliitiline ökonoomia, ei ole sellest immanentsest vastuolust teadlikud.

[154] See on üks Ricardo suuri teeneid, et ta nägi masinates mitte ainult kaupade tootmisvahendit, vaid ka vahendit «redundant population'i» [«liigrahvastiku»] tootmiseks.

orje.»[155] Ja Antipatros, Cicero aegne kreeka luuletaja, tervitas veega ringiaetava jahuveski, kõigi tootmismasinate elementaarvormi leiutamist, nähes temas naisorjade vabastajat ja kuldse ajastu tagasitoojat![156] «Paganad! Jah, need paganad!» Nemad, nagu avastas ülitark Bastiat ja enne teda veelgi targem MacCulloch, ei teadnud midagi poliitilisest ökonoomiast ega kristlusest. Nad ei mõistnud muuseas sedagi, et masin on kõige kindlam abinõu tööpäeva pikendamiseks. Ja kui nad õigustasidki ühtede inimeste orjust, siis ainult vahendina teiste inimeste täielikuks inimlikuks arenemiseks. Kuid selleks, et jutlustada rahvahulkade orjust, mis teeb mõnedest jõhkraist ning pooleldi harimata tõusikuist «eminent spinners» [«väljapaistvaid ketrustööstureid»], «extensive sausage makers» [«suuri vorstivabrikante»] ja «influential shoe black dealers» [«mõjukaid saapaviksikaupmehi»], — selleks puudusid neil spetsiifiliselt kristlikud tunded.

c) Töö intensiivistamine

Tööpäeva piiritu pikendamine, mida võimaldavad masinad, kui nad on kapitali käes, põhjustab hiljem, nagu nägime, reaktsiooni ühiskonna poolt, kelle elujuuri ähvardab hädaoht; ühes sellega põhjustab ta seaduslikult piiratud normaaltööpäeva kehtestamist. Normaaltööpäeva alusel omandab otsustava tähtsuse nähtus, mida oleme kohanud juba varem, nimelt töö intensiivistamine. Absoluutse lisaväärtuse analüüsimisel oli tegemist kõigepealt töö ekstensiivse suurusega, kusjuures eeldasime, et töö intensiivsuse aste on antud. Nüüd tuleb meil vaadelda ekstensiivse suuruse muutumist intensiivseks suuruseks ehk astet väljendavaks suuruseks.

---

[155] *F. Biese:* «Die Philosophie des Aristoteles». Berlin 1842, II kd., lk. 408.

[156] Ma toon siin selle luuletuse Stolbergi tõlkes, sest see, nagu eelmisedki tsitaadid tööjaotuse kohta, iseloomustab vastuolu antiiksete ja kaasaegsete kujutluste vahel:

«Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und jetzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter, und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt».

(«Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg. Hamburg 1782» [lk. 312]).

[«Puhake käsi, oo veskineiud, ja magage rahulikult! Asjata kuulutab nüüd kukelaul teile hommiku tulekut! Deo andis neiude töö nümfide kätte, ja nüüd tallavad nad kergel sammul rattaid, pannes pöörlema vappuvad teljed ja kodarad, ja ajades ringi rasket veskikivi. Elagem esiisade elu ja, mingit töövaeva nägemata, tundkem rõõmu neist andidest, mis jumalanna meile on andnud.»]

On endastmõistetav, et koos masinate arenemisega ja kogemuste kogunemisega erilisel masinatööliste klassil, kasvab loomulikult töö kiirus ja järelikult ka töö intensiivsus. Nii näiteks Inglismaal on tööpäeva pikendamine juba pool sajandit arenemas käsikäes vabrikutöö intensiivsuse kasvuga. Ometi on arusaadav, et sellise töö puhul, kus ei ole tegemist ajutiste paroksüsmidega, vaid päev päeva kõrval korduva regulaarse ühetaolisusega, peab kätte jõudma teatav haripunkt, kus tööpäeva pikendamine ja töö intensiivsuse tõstmine end vastastikku välja lülitavad, nii et tööpäeva pikendamine on ühendatav ainult töö intensiivsuse madalama astmega ja, ümberpöördult, töö intensiivsuse kõrgem aste on ühendatav ainult tööpäeva lühendamisega. Niipea kui tööliskiassi järk-järgult paisuv viha oli sundinud riiki vägivaldselt lühendama tööaega ja — kõigepealt vabrikus sõna otseses mõttes — dikteerima normaaltööpäeva, niisiis alates sellest momendist, kus suurema lisaväärtuse tootmine tööpäeva pikendamise kaudu oli lõplikult võimatuks saanud, sööstis kapital kogu jõuga ja täiesti teadlikult relatiivse lisaväärtuse tootmisele masinate süsteemi kiirendatud arendamise kaudu. Üheaegselt toimub muutus relatiivse lisaväärtuse iseloomus. Relatiivse lisaväärtuse tootmise meetod seisab üldiselt selles, et töö tootliku jõu kasv annab töölisele võimaluse sama töökulu ja ajaga rohkem toota. Sama tööaeg lisab koguproduktile niisama suure väärtuse mis ennegi, kuigi see muutmata vahetusväärtus väljendub nüüd suuremas tarbimisväärtuste hulgas, mistõttu kaubaühiku väärtus langeb. Teisiti on lugu siis, kui tööpäeva sunniviisiline lühendamine, andes võimsa tõuke tootliku jõu arenemisele ja tootmistingimuste kokkuhoidmisele, sunnib töölist suurendama töökulu ajaühiku kohta, tõstma tööjõu pinget, tihedamalt täitma tööaja poore, s. o. kondenseerima tööd sellise määrani, nagu see on saavutatav ainult lühema tööpäeva piirides. Seda antud ajaperioodi piiridesse surutud suuremat töömassi loetakse nüüd selleks, mis ta tegelikult on, nimelt suuremaks tööhulgaks. Tööaja kui «vältelise suuruse» mõõtmise kõrvale astub nüüd ta tiheduskraadi mõõtmine.[157] Kümnetunnilise tööpäeva intensiivsem tund sisaldab nüüd niisama palju või rohkem tööd, s. o. kulutatud tööjõudu, kui kaheteisttunnilise tööpäeva poorilisem tund. Tema produktil on seepärast niisama suur või suurem väärtus kui poorilisema $1^1/_5$ tunni produktil. Rääkimata relatiivse lisaväärtuse suurenemisest töö tootliku jõu suurenemise tagajärjel, annavad nüüd näiteks $3^1/_3$ tundi lisatööd $6^2/_3$ tunni vajaliku töö kohta kapitalistile niisama suure

[157] Üldse on erinevais tootmisharudes muidugi erinevusi töö intensiivsuses. Nagu juba A. Smith näitas, kompenseeruvad need erinevused osaliselt igale tööliigile omaste kõrvaliste asjaolude tõttu. Kuid needki erinevused mõjuvad tööajale kui väärtusmõõdule ainult sedavõrd, kuivõrd intensiivsed ja ekstensiivsed suurused on ühe ja sellesama tööhulga vastupidisteks ja end vastastikku väljalülitavaiks väljendusteks.

väärtusmassi nagu varem 4 tundi lisatööd 8 tunni vajaliku töö kohta.

Nüüd tekib küsimus, kuidas töö intensiivistub?

Tööpäeva lühendamise esimene tulemus põhineb sel endastmõistetaval seadusel, et tööjõu teovõime on pöördproportsionaalne ta tegevusajaga. Jõu rakendamise intensiivsusega võidetakse seepärast teatavais piirides seda, mis jõu rakendamise kestusest kaduma läheb. Et tööline aga tõepoolest kulutaks enam tööjõudu, selle eest hoolitseb kapital tasumaksmise meetodi abil[158]. Manufaktuurides, näiteks pottsepatööstuses, kus masinad ei etenda mingit osa või etendavad ainult tähtsusetut osa, on vabrikuseaduse kehtestamine veenvalt tõestanud, et lihtne tööpäeva lühendamine tõstab üllatavalt töö regulaarsust, ühetaolisust, korda, pidevust ja energiat.[159] Näis aga kaheldav, kas samasugune mõju pääseb esile ka pärisvabrikus, sest töölise sõltuvus masina pidevast ning ühetaolisest liikumisest oli siin ammugi loonud kõige rangema distsipliini. Seepärast, kui 1844. a. arutati tööpäeva lühendamist alla 12 tunni, siis kinnitasid vabrikandid peaaegu üksmeelselt, et «nende järelevaatajad valvavad kõigis tööruumides, et käed aega ei raiskaks», et «tööliste virkuse ja tähelepanelikkuse astet («the extent of vigilance and attention on the part of the workmen») on vaevalt võimalik tõsta» ja et, eeldades kõikide teiste tingimuste, näiteks masinate kiiruse jne., muutumata jäämist, «on sellepärast mõttetus loota hästikorraldatud vabrikuis mingit nimetamisväärset tulemust tööliste tähelepanelikkuse jne. tõstmisest»[160]. Katsed lükkasid selle väite ümber. Alates 1844. a. 20. aprillist seadis härra R. Gardner oma kahes suures vabrikus Prestonis sisse 11-tunnilise tööpäeva senise 12-tunnilise asemele. Selle tulemusena ilmnes umbes aasta pärast, et «endiste kuludega saadi endine hulk produkte ja kõik töölised kokku teenisid 11 tunniga niisama palju palka kui varem 12 tunniga»[161]. Ma ei puuduta siin ketramis- ja kraasimisosakondades tehtud eksperimente, sest need olid ühendatud masinate kiiruse suurendamisega (2% võrra). Seevastu kudumisosakonnas, kus pealegi toodeti väga mitmesuguseid sorte kergeid mustrilisi riideid, ei toimunud mingit muutust tootmise objektiivsetes tingimustes. Tulemus oli järgmine: «1844. a. 6. jaanuarist 20. aprillini oli iga töölise keskmine nädalapalk 12-tunnilise tööpäeva puhul 10 š. 1½ p.; 1844. a. 20. aprillist 29. juunini, 11-tunnilise tööpäeva puhul, oli keskmine nädalapalk 10 š.

[158] Eriti tükitööpalga abil; seda palgavormi käsitleme kuuendas osas.

[159] Vt. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865».

[160] «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», lk. 20, 21.

[161] Sealsamas, lk. 19. Kuna tükipalk oli samaks jäänud, siis olenes nädalapalga suurus produktide hulgast.

$3^1/_2$ p.»[162]. Antud juhul toodeti 11-ne tunniga rohkem kui enne 12-nega, ainult tööliste suurema ja ühtlasema vastupidavuse ning nende aja kokkuhoiu tõttu. Sel ajal kui töölised said sama palga ja võitsid ühe tunni vaba aega, sai kapitalist sama suure produktide hulga ja hoidis kokku ühe tunni kulutused söele, gaasile jne. Sarnaseid eksperimente on samasuguste tulemustega tehtud härrade Horrocksi ja Jacksoni vabrikuis.[163]

Niipea kui tööpäeva lühendamine, mis kõigepealt loob subjektiivsed tingimused töö kondenseerimiseks, s. o. annab töölisele võimaluse kulutada antud aja jooksul enam jõudu, viiakse läbi sunduslikult, s. o. seaduslikus korras, muutub masin kapitali käes objektiivseks, süstemaatiliselt rakendatud abinõuks, et antud aja jooksul välja pressida enam tööd. See toimub kahesugusel viisil: masinate kiiruse tõstmisega ja ühe ja sellesama töölise järelevalve all olevate masinate arvu suurendamisega, s. o. töölise töövälja laiendamisega. Masinate konstruktsiooni täiustused on osalt vajalikud suurema surve avaldamiseks töölisele, osalt aga käivad nad iseenesest kaasas töö intensiivistamisega, sest et tööpäeva piiramine sunnib kapitalisti kõige rangemale tootmiskulude kokkuhoiule. Aurumasina täiustamine suurendab kolvikäikude arvu minutis ja samal ajal, suurema jõu kokkuhoiu tõttu, võimaldab sama suure jõumasinaga käima panna ulatuslikumat mehhanismi, kusjuures söekulu ei muutu või isegi väheneb. Ülekandemehhanismi täiustamine vähendab hõõrdumist ja, mis nii silmatorkavalt eraldab kaasaegseid masinaid vanadest, vähendab suurte ja väikeste võllide läbimõõtu ning kaalu järjest kahaneva miinimumini. Lõpuks vähendab töömasinate täiustamine nende mõõte, tõstes samal ajal nende kiirust ja suurendades nende tõhusust, nagu näiteks kaasaegsetel aurutelgedel, või ta suurendab koos masina korpusega ka tema tööriistade mõõte ja arvu, nagu näiteks ketramismasinal, või tõstab detailide silmapaistmatute muudatustega nende tööriistade liikuvust, nagu näiteks viiekümnendate aastate keskpaiku tõsteti niiviisi selfacting mule'i [selfaktori] värtnate kiirust $^1/_5$ võrra.

Tööpäeva lühendamine 12 tunnile viidi Inglismaal läbi 1832. aastal. Juba 1836. aastal ütles üks inglise vabrikant: «Võrreldes endisega on vabrikuis tehtav töö tublisti kasvanud, sest masinate tunduvalt tõusnud kiirus nõuab tööliselt suuremat tähelepanu ja enam tegevust.»[164] Lord Ashley, praegu krahv Shaftesbury, esi-

[162] «Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845», lk. 20.

[163] Sealsamas, lk. 21. Moraalne element etendas ülalnimetatud eksperimentides tähtsat osa. «Me töötame hoogsamalt,» ütlesid töölised vabrikuinspektorile, «meil on mõttes kogu aeg tasu: võimalus varem õhtule minna; erk ja agar meel valitseb kogu vabrikus, alates kõige nooremast abilisest ja lõpetades kõige vanema töölisega, ning me saame nüüd üksteist töö juures õige palju abistada» (sealsamas).

[164] *John Fielden:* «The Curse of the Factory System». London 1836, lk. 32.

tas 1844. aastal alamkojas järgmised dokumentaalselt tõestatud andmed:

«Vabrikuprotsessides töötavate isikute arv on praegu kolm korda suurem kui nende operatsioonide tarvitusele võtmisel. Masinad on kahtlemata teinud töö, mis täidab miljonite inimeste soonte ja lihaste aset, kuid nad on ka imesteldavalt (prodigiously) suurendanud nende inimeste tööd, keda nad oma hirmuäratavale liikumisele allutasid ... Töö, mis seisab selles, et käiakse 12 tundi edasi-tagasi kahe müüli järel, moodustas 1825. a., lõnga nr. 40 ketramisel, kokku 8 miili pikkuse tee. 1832. a. oli see maa, mis tuli käia kahe müüli järel sama numbri ketramisel, 20 miili ja sageli enamgi. 1825. a. pidi ketraja 12 tunni jooksul tegema kummagi müüli juures 820 sirutust, see on kokku 1640 sirutust 12 tunniga. 1832. a. pidi ketraja tegema kaheteisttunnilise tööpäeva jooksul kummagi müüli juures 2200 sirutust, kokku 4400; 1844. a. kummagi müüli juures 2400 sirutust, kokku 4800; mõnel juhul aga on vajalik tööhulk (amount of labour) veel suuremgi ... Siin on mul käes veel üks dokument 1842. aastast, mis tõendab, et töö suureneb progressiivselt mitte ainult sellepärast, et tuleb käia pikem maa, vaid ka sellepärast, et toodetavate kaupade hulk suureneb, kuna käte arv proportsionaalselt väheneb; ja edasi sellepärast, et nüüd kedratakse sageli halvemat puuvilla, mis vajab rohkem tööd ... Kraasimisosakonnas on töö samuti tunduvalt suurenenud ... Üks inimene teeb nüüd selle töö, mis varem jagunes kahe inimese vahel ... Kudumisosakonnas, kus töötab hulk inimesi, enamasti naisi, on töö viimaste aastate jooksul, masinate kiiruse suurendamise tõttu, kasvanud tervelt 10% võrra. 1838. a. kedrati iga nädal 18 000 hanks [pasmast], 1843. a. tõusis see arv 21 000-ni. 1819. a. oli aurukudumistelgedel picks [kangasüstiku löökide] arv 60 lööki minutis, 1842. a. aga 140, mis annab tunnistust suurest töö juurdekasvust.»[165]

Arvesse võttes seda märkimisväärset intensiivsust, milleni töö jõudis kaheteist tunni seaduse režiimi all juba 1844. a., näis, et inglise vabrikantidel oli õigus, kui nad kinnitasid, et edasine progress selles suunas ei ole võimalik ja et iga edasine tööaja lühendamine on identne toodangu vähendamisega. Vabrikantide väsimatu tsensori, vabrikuinspektor Leonhard Horneri järgmine samaaegne avaldus tõestab kõige paremini, et nende arutlused olid ainult näiliselt õiged:

«Kuna toodetud produkti hulka reguleerib peamiselt masinate kiirus, siis peavad vabrikandid olema huvitatud sellest, et masinate kiirus saavutaks ülima piiri, kuivõrd see on ühendatav järgmiste tingimustega: masinate liiga kiire rikkimineku ärahoidmine, val-

[165] *Lord Ashley:* «The Ten Hours' Factory Bill. Speech of the 15th March». London 1844, lk. 6—9, mitmes kohas.

mistatavate kaupade kvaliteedi säilitamine ja see nõue, et tööline peab suutma liikumisega sammu pidada, kusjuures pinge ei tohi ületada seda määra, milleks tööline on pidevalt võimeline. Sageli juhtub, et kiirustav vabrikant tõstab üleliia liikumiskiirust. Murdumised ja toodete halb kvaliteet tõmbavad siis kuhjaga tagasi kiirusest saadud kasu, ja vabrikant on sunnitud aeglustama masinate käiku. Kuna iga aktiivne ning taibukas vabrikant kindlasti leiab võimaliku maksimumi, siis järeldasin ma, et 11-ne tunniga ei saa toota nii palju kui 12-nega. Peale selle eeldasin, et tükitasu alusel töötav tööline pingutab oma jõudu selle äärmise piirini, kus ta veel suudab kestvalt taluda antud intensiivsuse astet.»[166] Horner järeldas seega, Gardneri ja teiste eksperimentidest hoolimata, et 12-tunnilise tööpäeva edasine lühendamine peab vähendama produktide hulka.[167] Neid 1845. aastal väljendatud kahtlusi tsiteerib Horner ise 10 aastat hiljem, et tõestada, kui halvasti ta tookord mõistis masinate ja inimtöötõu elastsust, mis mõlemad pingutatakse äärmise piirini tööpäeva sunniviisilise lühendamise tagajärjel.

Asume nüüd 1847. aastale järgnenud perioodi juurde, mis algas kümne tunni seaduse kehtestamisega Inglise puuvilla-, villa-, siidi- ja linavabrikuis.

«Värtnate kiirus vaatermasinail on kasvanud viiesaja, müülmasinail tuhande pöörde võrra minutis, s. o. vaatermasina värtnate kiirus, mis 1839. a. oli 4500 pööret minutis, on praegu (1862. a.) 5000, ja müülmasina värtnate kiirus, mis oli 5000, on praegu 6000 pööret minutis; esimesel juhul kasvas kiirus $^1/_{10}$, teisel juhul $^1/_5$ võrra.»[168] James Nasmyth, kuulus tsiviilinsener Patricroftist Manchesteri lähedal, kirjeldas 1852. aastal Leonhard Hornerile saadetud kirjas neid täiustusi, mida tehti aurumasina alal aastail 1848—1852. Märkinud, et auruhobujõud, mida ametlikus vabrikustatistikas ikka veel hinnatakse vastavalt tema mõjule 1828. aastal[169], on nüüd puhtnominaalne ja võib olla ainult tinglikuks tegeliku jõu näitajaks, ütleb ta muu hulgas järgmist: «Pole mingit kahtlust, et endise kaaluga aurumasinad, sageli needsamad endised masinad, kuid varustatud kaasaegsete täiustustega, teevad

[166] «Reports of Insp. of Fact. [for quarter ending 30th September 1844, and from 1st October 1844] to 30th April 1845», lk. 20.

[167] Sealsamas, lk. 22.

[168] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», lk. 62.

[169] See olukord muutus pärast 1862. aasta «Parliamentary Return'i» [«Parlamendiaruannet»]. Siin astus kaasaegsete aurumasinate ja vesirataste tegelik auruhobujõud nominaalse auruhobujõu asemele { vt. märkus 109a, lk. 337 }. Dubleerimisvärtnaid ei aetud ka enam segi päris-ketramisvärtnatega (nagu seda tehti 1839., 1850. ja 1856. a. «Returns» [«Aruannetes»]); peale selle hakati mainima villavabrikute puhul «gigs» [karvastamismasinate] arvu ja hakati vahet tegema ühelt poolt džuudi- ja kanepivabrikute ja teiselt poolt linavabrikute vahel; lõpuks võeti aruandesse esmakordselt sukakudumistööstus.

keskmiselt 50% suurema töö kui enne, ja et paljudel juhtudel needsamad masinad, mis varemal ajal, kui kiirus piirdus 220 jalaga minutis, andsid 50 hobujõudu, annavad praegu väiksema söekuluga üle 100 hobujõu ... Kaasaegne aurumasin, mille nominaalne hobujõudude arv on endine, töötab endisest suurema võimsusega, sest tal on täiustatud konstruktsioon, väiksema mahuga ja teissuguse ehitusega aurukatel jne.... Sellepärast, kuigi nominaalse hobujõu kohta tuleb praegu endine käte arv, on käte arv töömasinate suhtes siiski vähenenud.»[170] 1850. a. rakendasid Ühendatud Kuningriigi vabrikud 134 217 nominaalset hobujõudu, et liikuma panna 25 638 716 värtnat ja 301 445 kudumistelge. 1856. a. oli värtnate ja kudumistelgede arv vastavalt 33 503 580 ja 369 205. Kui vajalik hobujõud oleks jäänud samaks, mis 1850. aastal, siis oleks 1856. aastal tarvis olnud 175 000 hobujõudu. See arv oli aga ametlike andmete järgi kõigest 161 435, seega üle 10 000 hobujõu vähem, kui oleks olnud vajalik 1850. a. arvestuse alusel.[171] «Viimane, 1856. a. aruanne (ametlik statistika) teeb kindlaks fakti, et vabrikusüsteem levib suure kiirusega, et käte arv on masinate arvuga võrreldes vähenenud, et aurumasin, tänu jõu kokkuhoiule ja teistele meetoditele, paneb käima suurema kaaluga masinaid, ja et töömasinate täiustamise, tootmismeetodite muutmise, masinate suurema kiiruse ja paljude teiste põhjuste tagajärjel saadakse suurem hulk produkte.»[172] «Iga liiki masinates tehtud suured täiustused on väga palju tõstnud nende tootlikku jõudu. Tööpäeva lühendamine... ergutas kahtlemata nende täiustuste tegemist. Nende täiustuste ja töölise intensiivsema pinge tagajärjel toodetakse (kahe tunni ehk $^1/_6$ võrra) lühendatud tööpäeva jooksul vähemalt niisama palju tooteid kui varem pikema tööpäeva jooksul.»[173]

Kuidas vabrikantide rikastumine kasvas tööjõu intensiivsema ekspluateerimise tagajärjel, seda tõestab juba see asjaolu üksi, et Inglise puuvilla- jne. vabrikute keskmine proportsionaalne kasv oli aastail 1838—1850 32%, aastail 1850—1856 aga 86%.

Kui suured Inglise tööstuse edusammud 8 aasta jooksul, 1848. aastast 1856. aastani ka ei olnud, jäid nad kümnetunnilise tööpäeva režiimi ajal, järgmisel kuue aasta perioodil, aastail 1856—1862, siiski kaugele maha. Näiteks siidivabrikuis oli värtnate arv 1856. a. 1 093 799, 1862. a. — 1 388 544, kudumistelgi oli 1856. a. 9260, 1862. a. — 10 709. Seevastu tööliste arv oli 1856. a. 56 137, 1862. a. — 52 429. Niisiis kasvas värtnate arv 26,9% ja kudumistelgede arv 15,6%, kuna tööliste arv samal ajal langes 7%. Peenkalevi vabrikuis kasutati 1850. a. 875 830 värtnat, 1856. a. —

[170] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», lk. 14, 20.
[171] Sealsamas, lk. 14, 15.
[172] Sealsamas, lk. 20.
[173] «Reports etc. for 31st October 1858», lk. 9, 10. Vrd. «Reports etc. for 30th April 1860», lk. 30 ja järgmised.

1 324 549 (juurdekasv 51,2%) ja 1862. a. — 1 289 172 (vähenemine 2,7%). Kui aga maha arvata dubleerimisvärtnad, mis figureerivad 1856. a. kokkuvõttes, kuid ei figureeri 1862. a. omas, siis ilmneb, et värtnate arv on olnud 1856. aastast alates kaunis püsiv. Seevastu värtnate ja kudumistelgede kiirus on pärast 1850. aastat paljudel juhtudel kahekordistunud. Aurukudumistelgede arv peenkalevi vabrikuis oli 1850. a. 32 617, 1856. a. — 38 956 ja 1862. a. — 43 048. Nende juures töötas 1850. a. 79 737 inimest, 1856. a. — 87 794 ja 1862. a. — 86 063, kuid nende hulgas oli lapsi alla 14 aasta vanuses 1850. a. 9956, 1856. a. — 11 228 ja 1862. a. — 13 178. Niisiis, kuigi kudumistelgede arv oli 1862. aastal 1856. aastaga võrreldes tunduvalt suurem, oli töötavate tööliste üldarv langenud, ekspluateeritavate laste arv oli aga kasvanud.[174]

27. aprillil 1863. a. ütles parlamendiliige Ferrand alamkojas: «Lancashire'i ja Cheshire'i 16-ne rajooni töölisdelegaadid, kelle ülesandel ma kõnelen, teatasid mulle, et masinate täiustamise tagajärjel töö vabrikuis alatasa kasvab. Varem teenindas üks tööline abilistega kahte kudumistelge, nüüd teenindab üks tööline ilma abilisteta kolme telge, ja ei ole mingiks harulduseks, kui üks inimene teenindab koguni nelja telge jne. Nagu ilmneb avaldatud faktidest, surutakse nüüd kaksteist tundi tööd vähem kui kümnesse töötundi. Seepärast on endastmõistetav, kui määratu suures ulatuses on vabrikutööliste töö viimaseil aastail kasvanud.»[175]

Seepärast, kuigi vabrikuinspektorid väsimatult ja täie õigusega kiidavad 1844. ja 1850. a. vabrikuseaduste soodsaid tulemusi, tunnistavad nad siiski, et tööpäeva lühendamine on juba esile kutsunud nii suure tööintensiivsuse, et see laostab tööliste tervist, niisiis tööjõudu ennast. «Kurnav erutus, mis on vajalik selleks, et töötada masinatel, mis viimaseil aastail hakkasid erakordselt kiiresti liikuma, on nähtavasti üheks põhjuseks, miks surevus kopsuhaigustesse enamikus puuvilla-, kalevi- ja siidivabrikuis on suurenenud, nagu dr. Greenhow seda oma viimases imetlusväärses aruandes kindlaks tegi.»[176] Ei ole vähimatki kahtlust, et, kuna seadus on lõplikult võtnud kapitalilt tööpäeva pikendamise võimaluse, siis

[174] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», lk. 129, 100, 103 ja 130.

[175] Kaasaegsete aurukudumistelgedega valmistab nüüd üks kangur, töötades kahel teljel 60 tundi nädalas, 26 teatud liiki kindla pikkuse ja laiusega kangast, milliseid ta võis vanade aurukudumistelgedega valmistada kõigest 4. Ühe niisuguse kanga kudumiskulud langesid juba 1850-ndate aastate alguses 2 šillingilt 9 pensilt 5½ pensile.

Lisa 2. trükile. «30 aastat tagasi (1841. a.) nõuti 3 abilisega töötavalt puuvillaketrajalt ainult ühe paari 300—324 värtnaga müülmasina järele valvamist. Praegu (1871. a. lõpul) peab ta 5 abilisega valvama müülmasinate järele, mille värtnate arv on 2200, ja toodab vähemalt seitse korda nii palju lõnga kui 1841. a.» (Alexander Redgrave, vabrikuinspektor, ajakirjas «Journal of the Society of Arts», January 5, 1872).

[176] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1861», lk. 25, 26.

kapitali tendents muretseda endale kahjutasu töö intensiivsuse astme süstemaatilise tõstmisega, ja teha igast masinate täiustusest vahend tööjõu tugevamaks väljapumpamiseks, peab varsti viima pöördepunktini, kus uus töötundide kärpimine saab paratamatuks[177]. Teiselt poolt aga Inglise tööstuse tormiline arenemine 1848. aastast kuni käesoleva ajani, s. o. kümnetunnilise tööpäeva perioodil, jätab ajajärgu aastail 1833—1847, s. o. kaheteisttunnilise tööpäeva perioodi, veel kaugemale enda järel, kui viimane periood jättis enda järel piiramatu tööpäeva perioodi, s. o. need poolsada aastat, mis järgnesid vabrikusüsteemi tekkimisele.[178]

4. VABRIK

Selle peatüki alguses vaatlesime vabriku keha, liigendatud masinatesüsteemi. Siis nägime, kuidas masinad, omastades naiste- ja lastetööd, suurendavad kapitali poolt ekspluateeritavat inimmaterjali,

[177] Lancashire'i vabrikutööliste hulgas ongi nüüd (1867. a.) alanud agitatsioon kaheksatunnilise tööpäeva kasuks.

[178] Järgmised vähesed arvud näitavad päris-«vabrikute» arenemist Suurbritannias ja Iirimaal 1848. aastast alates:

	Väljaveo kogus			
	1848	1851	1860	1865
Puuvillavabrikud				
Puuvillane lõng (naeltes)	135 831 162	143 966 106	197 345 655	103 751 455
Niidilõng (naeltes)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
Puuvillane riie (jardides)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
Lina- ja kanepivabrikud				
Lõng (naeltes)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Riie (jardides)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 329
Siidivabrikud				
Lõimelõng, korrutatud lõng (naeltes)	[1846. a.] 466 825	462 513	897 402	812 589
Riie (naeltes)		1 181 455	1 307 293	jard. 2 869 837 [tk. 146 879] [n. 102 773]
Villavabrikud				
Kraas- ja kammvilla lõng (naeltes)		14 670 880	27 533 968	31 669 267
Riie (jardides)		151 231 153	190 037 537	278 837 418

kuidas nad, määratult pikendades tööpäeva, võtavad oma valdusse kogu töölise elu ja lõpuks, kuidas nende arenemine, mis lubab ikka lühema ajaga toota tohutult kasvavat produktide hulka, muutub süstemaatiliseks vahendiks, et igas antud ajavahemikus rakendada rohkem tööd, s. o. ikka intensiivsemalt ekspluateerida tööjõudu. Nüüd asume vabriku kui terviku juurde, ja nimelt tema kõige arenenumal kujul.

Dr. Ure, automaatvabriku Pindaros, kirjeldab automaatvabrikut ühelt poolt kui «tööliste kooperatsiooni, kuhu kuuluvad mitmesuguste kategooriate töölised, — täiskasvanud ja alaealised —, kes osavuse ja usinusega valvavad tootlike masinate süsteemi, mida keskne jõud (primaarjõumasin) paneb vahetpidamata liikuma», teiselt poolt kui «määratu suurt automaati, mis koosneb lugema-

---

	Väljaveo väärtus (naelsterlingites)			
	1848	1851	1860	1865
Puuvillavabrikud				
Puuvillane lõng	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Puuvillane riie	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
Lina- ja kanepivabrikud				
Lõng	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Riie	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
Siidivabrikud				
Lõimelõng, korrutatud lõng	77 789	196 380	826 107	768 064
Riie	—	1 130 398	1 587 303	1 409 221
Villavabrikud				
Kraas- ja kammvilla lõng	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Riie	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 250

(Vt. Siniraamatuid «Statistical Abstract for the United Kingdom», nr. 8 ja nr. 13. London 1861 ja 1866.)

Lancashire'is on vabrikute arv ajavahemikus 1839. a. kuni 1850. a. kasvanud kõigest 4%, 1850. a. kuni 1856. a. — 19%, 1856. a. kuni 1862. a. — 33%, kuna töötavate isikute arv on mõlema üheteistaastase perioodi jooksul absoluutselt kasvanud, kuid relatiivselt langenud. Vrd. «Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862», lk. 63. Lancashire'is on puuvillavabrikud ülekaalus. Kui suur suhteline tähtsus on aga puuvillavabrikuil lõnga ja riide tootmises üldse, seda võib näha asjaolust, et kõigist seda laadi vabrikuist Inglismaal, Walesis, Šotimaal ja Iirimaal tuleb puuvillavabrikute kohta 45,2%, värtnate üldarvust — 83,3%, aurukudumistelgede üldarvust — 81,4%, tekstiilvabrikuis rakendatud auruhobujõududest — 72,6% ja töötavate isikute üldarvust — 58,2% (sealsamas, lk. 62, 63).

tuist mehhaanilistest ja teadlikest organeist, millised on kooskõlastatult ja pidevalt tegevuses ühe ja sellesama eseme valmistamisel, nii et kõik need organid alluvad ühele liikumapanevale jõule, mis paneb end ise liikuma». Need mõlemad definitsioonid ei ole sugugi identsed. Ühes neist esineb kombineeritud kogutööline ehk ühiskondlik tööorganism aktiivselt tegutseva subjektina, mehhaaniline automaat aga objektina; teises on automaat ise subjektiks, kuna töölised kui teadlikud organid on ainult lisandatud automaadi teadvuseta organeile ja alluvad koos viimastega keskse liikumapanevale jõule. Esimene definitsioon käib iga võimaliku masinate suureulatusliku rakendusviisi kohta, teine iseloomustab nende kapitalistlikku rakendamist ja järelikult kaasaegset vabrikusüsteemi. Ure armastab seepärast kujutada keskset masinat, millest liikumine lähtub, mitte ainult automaadina, vaid ka autokraadina. «Auru heategev jõud kogub neis suurtes töökodades enese ümber müriaade oma alamaid.»[179]

Koos tööriistaga läheb ka selle virtuooslik käsitsemine tööliselt masinale üle. Tööriista teovõime vabaneb inimtööjõu isikupärastest piiridest. Seega kaob tehniline alus, millele rajaneb tööjaotus manufaktuuris. Automaatvabrikus astub seepärast masina abiliste poolt tehtavate tööde võrdsustamise ehk nivelleerimise tendents[180] manufaktuuri iseloomustava spetsialiseeritud tööliste hierarhia asemele ja soo ning vanuse loomulikud erinevused omandavad nüüd ülekaalu osatööliste kunstlikult loodud erinevuste asemel.

Kuivõrd tööjaotus tuleb automaatvabrikus uuesti esile, on see eelkõige tööliste jaotus spetsialiseeritud masinate järgi ja töölismasside — mis küll ei moodusta seesmiselt liigestatud gruppe — jaotus vabriku mitmesuguste osakondade järgi, kus nad töötavad kõrvutiseisvate samalaadsete töömasinate juures, s. o. kus nende vahel on ainult lihtne kooperatsioon. Manufaktuuri liigestatud grupp on siin asendatud peatöölise ja väheste abitööliste ühendusega. Oluline erinevus on töömasinate juures tegelikult töötavate tööliste (siia kuuluvad ka mõned töölised, kes valvavad jõumasinat ja toidavad seda), ja nende masinatööliste lihtsate käealuste (peaaegu eranditult laste) vahel. Käealuste hulka kuuluvad suuremal või vähemal määral kõik «feeders» [etteandjad] (kes lihtsalt annavad masinasse töödeldavat töömaterjali). Nende peakategooriate kõrval esineb arvuliselt tähtsusetu personaal, kes tegeleb kõigi masinate järelevalve ja jooksva parandamisega, nagu näiteks insenerid, mehhaanikud, tislerid jne. See on kõrgem, osalt teadusliku

---

[179] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 18.

[180] Sealsamas, lk. 31. Vrd. *Karl Marx:* «Misère de la Philosophie». Paris 1847, lk. 140, 141 [*К. Маркс:* «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, стр. 391—392].

haridusega, osalt käsitööstuslike tööliste kiht, kes seisab väljaspool vabrikutööliste ringi ja on lihtsalt liidetud viimaste külge.[181] See tööjaotus on puhttehniline.

Igasugune töö masina juures nõuab töölise väljaõpetamist noores eas, et tööline õpiks kohandama oma liigutusi automaadi üksluise pideva liikumisega. Kuivõrd masinate kogum ise moodustab mitmesuguste üheaegselt töötavate kombineeritud masinate süsteemi, sedavõrd nõuab neil masinail põhinev kooperatsioon samuti mitmesuguste töölisgruppide jaotamist mitmesuguste masinate vahel. Masinaline tootmine kõrvaldab aga vajaduse manufaktuurselt kinnistada seda jaotust, kinnistada ühed ja needsamad töölised alatiseks ühe ja sellesama funktsiooni külge.[182] Et kogu vabriku liikumine tervikuna ei lähtu töölisest, vaid masinast, siis võib siin alatasa vahetada personaali, katkestamata tööprotsessi. Selle veenvaimaks tõenduseks on 1848.—1850. a. inglise vabrikantide mässu ajal rakendatud releesüsteem. Ja lõpuks kiirus, millega inimene noores eas masinal töötamise selgeks õpib, teeb omakorda tarbetuks tööliste erilise kategooria kasvatamise ainuüksi masinatöö jaoks.[183] Lihtsate käealuste teened aga on vabrikus osalt asendatavad masinatega[184], osalt lubab nende äärmine lihtsus kiiresti ja pidevalt vahetada neid inimesi, kelle õlul see vaevarikas töö lasub.

[181] Ettekavatsetud statistilisele pettusele, mida ka muidu võiks üksikasjaliselt paljastada, on iseloomustav, et Inglise vabrikuseadusandlus jätab tekstis viimasena nimetatud töölised kui mittevabrikutöölised selgesõnaliselt oma mõjusfäärist välja, teiselt poolt aga parlamendi poolt avaldatavad «Arvanded» arvavad niisama selgesõnaliselt vabrikutööliste kategooriasse mitte ainult insenerid, mehhaanikud jne., vaid ka vabriku juhatajad, sellid, käskjalad, laohoidjad, pakkijad jne., lühidalt kõik, välja arvatud vabrikuomanik ise.

[182] Ure tunnistab seda. Ta ütleb, et töölisi saab juhataja tahte kohaselt «häda korral» ümber paigutada ühe masina juurest teise juurde, ja hüüab triumfeerivalt: «Seda laadi ümberpaigutamine on otseses vastuolus vana rutiiniga, mis jaotab töö ja teeb ühele töölisele ülesandeks nööpnõela pea valmistamise, teisele nööpnõela otsa teritamise.» Ta oleks pigem pidanud küsima, miks automaatvabrik loobub sellest «vanast rutiinist» ainult «häda korral».

[183] Häda korral, nagu näiteks Ameerika kodusõja ajal, kasutavad kodanlased vabrikutöölisi erandjuhtudel kõige lihtsamaiks töödeks, nagu näiteks tänavasillutamiseks jne. Inglise «ateliers nationaux» [«natsionaaltöökojad»] 1862. aastal ja järgnevail aastail erinevad prantsuse 1848. a. natsionaaltöökodadest selle poolest, et viimastes pidid töölised tegema riigi kulul ebatootlikke töid, esimestes aga kodanlasele kasulikke tootlikke linnatöid, ja nimelt odavamalt kui harilikud töömehed, kellega töötuid sunniti niiviisi konkureerima. «Puuvillavabrikute tööliste füüsiline väljanägemine on kahtlemata paremaks muutunud. Ma seletan seda,... niipalju kui jutt on meestest, avalike töödega vabas õhus.» (Jutt on siin Prestoni vabrikutöölistest, kes said tööd «Prestoni soo» kuivendamisel.) («Reports of Insp. of Fact. October 1863», lk. 59.)

[184] *Näide:* Mitmesugused mehhaanilised aparaadid, mis võeti villavabrikuis tarvitusele lastetöö asendamiseks pärast 1844. a. seaduse kehtestamist. Kui härrade vabrikantide eneste lastel tuleb läbi teha vabriku käealuste «kool», siis teeb see peaaegu veel viljelematu mehhaanika-ala varsti tähelepanuväärivaid edusamme. «Selfacting mules [selfaktorid] on vahest ohtlikumad kui ükski teine masin. Suurem osa õnnetusi juhtub väikeste lastega, ja nimelt

Kuigi masinad tehniliselt kaotavad vana tööjaotuse süsteemi, hingitseb see manufaktuuri traditsioonina vabrikus esialgu harjumuslikult edasi, ja siis taastoodab ning kindlustab kapital seda süstemaatiliselt kui tööjõu ekspluateerimise vahendit veelgi eemaletõukavamal kujul. Eluaegsest erialast — osatööriista käsitsemisest — saab teine eluaegne eriala — osamasina teenindamine. Masinaid kuritarvitatakse selleks, et muuta ka töölist ennast maast madalast osamasina osaks.[185] Niiviisi mitte ainult ei vähendata tunduvalt töölise enda taastootmiseks vajalikke kulusid, vaid tööline asetatakse lõplikult abitusse sõltuvusse vabrikust tervikuna ja järelikult kapitalistist. Siin nagu igal pool tuleb vahet teha ühiskondliku tootmisprotsessi arenemisest tuleneva tootlikkuse tõusu ja tootmisprotsessi kapitalistlikust ekspluateerimisest tuleneva tootlikkuse tõusu vahel.

Manufaktuuris ja käsitöös teenib tööriist töölist, vabrikus teenib tööline masinat. Seal lähtub töövahendi liikumine töölisest, siin peab tööline järgima töövahendi liikumist. Manufaktuuris on töölised elava mehhanismi lülid. Vabrikus eksisteerib elutu mehhanism töölisest olenemata, ja töölised liidetakse elavate ripatsitena selle mehhanismi külge. «Otsatu töövaeva ängistav üksluisus, kus üks ja seesama mehhaaniline protsess kordub järjest uuesti, on nagu Sisüfose töö: töö raskus langeb rahnuna järjest uuesti tagasi kurnatud töölise selga.»[186] Masinatöö, pingutades äärmiselt närvisüsteemi, takistab lihaste mitmekülgset mängu ja suretab igasuguse vaba füüsilise ja vaimse tegevuse.[187] Isegi töö kergendamine muutub piinade tekitajaks, sest masin ei vabasta töölist tööst, vaid võtab tema töölt igasuguse sisu. Kuna kapitalistlik tootmine ei ole ainult tööprotsess üksi, vaid samal ajal ka kapitali väärtuskasvu

---

sellepärast, et nad poevad töötavate müülide alla põrandat pühkima. Paljusid «minders» (müülitöölisi) on selliste süütegude pärast (vabrikuinspektorite poolt) kohtulikule vastutusele võetud ja neile on mõistetud rahatrahve, kuid sel polnud mingit märkimisväärset üldist mõju. Kui masinaehitajad leiutaksid isepühkija, mis vabastaks need väikesed lapsed masinate alla ronimise vajadusest, siis oleks see heaks täienduseks meie kaitseabinõudele» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866», lk. 63).

[185] Selle järgi võib hinnata, kui pöörane oli Proudhoni idee, kes «konstrueeris» masinaid mitte kui töövahendite sünteesi, vaid kui osatööde sünteesi töölise enese jaoks.

[186] *F. Engels:* «Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, lk. 217. [Vrd. *Ф. Энгельс*: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III, стр. 463.] Isegi üsna lihtlabane optimistlik friitreider, härra Molinari, ütleb: «Inimene, kes iga päev valvab 15 tundi mehhanismi üksluiset liikumist, kulub kiiremini kui sama aja kestel oma füüsilist jõudu pingutades. See valvamine, mis võiks vahest olla vaimule päris heaks gümnastikaks, kui ta nii kaua ei kestaks, laostab pikapeale oma liigsuse tõttu nii vaimu kui keha» (*G. de Molinari:* «Études Économiques». Paris 1846 [lk. 49]).

[187] *F. Engels:* «Lage» jne., lk. 216. [Vrd. *Ф. Энгельс*: «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III, стр. 462.]

protsess, siis kogu kapitalistliku tootmise ühiseks iseloomustuseks on, et mitte tööline ei rakenda töö tingimust, vaid ümberpöördult, töö tingimus rakendab töölist; kuid alles masinate arenemisega omandab see pahupidipööramine tehniliselt tajutava reaalsuse. Selle tõttu, et töövahend on muutunud automaadiks, on ta tööprotsessi enese ajal vastandatud töölisele kui kapital, kui surnud töö, mis allutab endale ja pumpab välja elavat tööjõudu. Tootmisprotsessi intellektuaalsete jõudude lahutamine käte tööst ja nende jõudude muutumine kapitali võimuks töö üle omandab, nagu me ütlesime juba varem, lõpliku kuju masinate baasil rajatud suurtööstuses. Üksiku laastatud masinatöölise osaline oskus kaob tähtsusetu kõrvalasjana teaduse, tohutute loodusjõudude ja ühiskondliku massitöö kõrval, mis kehastuvad masinate süsteemis ning moodustavad koos viimasega «peremehe» (master) võimu. Seepärast see peremees, kelle ajus masinad on lahutamatult kokku kasvanud tema monopoliga neile masinaile, ütleb põlglikult «kätele» kokkupõrgete puhul: «Vabrikutöölised pidagu meeles, et nende töö on tegelikult väga madalat sorti oskustöö; et ükski teine töö ei ole kergemini õpitav ega paremini tasutav, kui arvestada ta kvaliteeti; et ühtki teist tööd ei saa muretseda nii lühikese ajaga ja sellises külluses kõige vähema oskusega inimeste lühiajalise väljaõppe kaudu. Peremehe masinad etendavad tootmises tegelikult palju tähtsamat osa kui töölise töö ja oskus, mida saab õppida 6 kuuga ja mida iga talusulane suudab omandada.»[188]

Töölise tehniline allutamine töövahendi ühtlasele käigule ja tööorganismi isesugune kombinatsioon mõlemast soost ja väga erineva vanuseastmega indiviididest loob kasarmudistsipliini, mis kujuneb täielikuks vabrikurežiimiks ja arendab täiesti välja juba eespool mainitud järelevalve töö, ühtlasi aga ka tööliste jaotuse kätega töötavaiks töölisteks ja töö järelevaatajaiks — tööstuse reameesteks ja tööstuse allohvitserideks. «Automaatvabrikus oli peamine raskus ... distsipliinis, mis on vajalik selleks, et sundida inimesi loobuma oma korratuist harjumustest töö juures ja sarnastada nad suure automaadi muutumatu korrapärasusega. Kuid automaatsüsteemi nõuetele ja kiirusele vastava distsiplinaarkoodeksi leiutamine ja edukas rakendamine, see Herkulese vääriline ülesanne, oli Arkwrighti üllas tegu! Isegi praegu, kus see süsteem on organiseeritud kogu täiuses, on peaaegu võimatu leida meheikka jõudnud tööliste hulgast ... automaatsüsteemile kasulikke abilisi.»[189] Vabrikukoodeks, milles kapital eraõiguslikult ja autokraatselt, ilma

[188] The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee. Manchester 1854, lk. 17. Me näeme hiljem, et «peremees» hakkab laulma hoopis teist laulu, kui teda ähvardab ta «elavaist» automaatidest ilmajäämise oht.

[189] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 15. Kes tunneb Arkwrighti elulugu, see ei omista sellele geniaalsele habemeajajale kunagi «ülla» nimetust. Kõigist XVIII sajandi suurtest leiduritest oli ta kahtlemata võõraste leiutuste suurim varas ja alatuim inimene.

võimude jaotuseta, mida kodanlus muidu nii armastab, ja ilma esindussüsteemita, mida ta armastab veelgi enam, formuleerib oma isevalitsust tööliste üle, — see koodeks ei ole muud kui kapitalistlik karikatuur sellest tööprotsessi ühiskondlikust reguleerimisest, mis saab vajalikuks suureulatusliku kooperatsiooni ja töövahendite, eriti masinate, ühise kasutamise tõttu. Orjade kupja nuudi asemele tuleb järelevaataja trahviraamat. Kõik karistused on muidugi rahatrahvid ja palgast mahaarvamised, ja tänu vabriku-Lükurgoste seadusandlikule teravmeelsusele on nende seaduste rikkumine neile võib-olla veel kasutoovamgi kui neist kinnipidamine.[190]

---

[190] «Orjus, millesse kodanlus on needinud proletariaadi, ei tule kuskil selgemini päevavalgele kui vabrikusüsteemis. Siin lõpeb juriidiliselt ja faktiliselt igasugune vabadus. Tööline peab olema vabrikus kell pool kuus hommikul. Kui ta jääb paar minutit hiljaks, siis trahvitakse teda, kui ta jääb hiljaks 10 minutit, siis ei lastagi teda sisse enne hommikueine lõppu, ja ta kaotab neljandiku päevapalgast... Ta peab komando järgi sööma, jooma ja magama... Despootlik kell kisub ta voodist, kisub ta hommiku- ja lõunalauast. Ja mis sünnib alles vabrikus endas! Vabrikant on siin absoluutne seaduseandja. Ta kehtestab vabrikureegleid oma heaksarvamise järgi. Ta muudab ja täiendab oma koodeksit kuidas tahab, ja kui ta paneb sinna kõige pöörasemaidki asju, siiski ütlevad kohtud töölisele: Kuna te nõustusite selle lepinguga vabal tahtel, siis peate seda nüüd ka täitma... Need töölised on mõistetud elama üheksandast eluaastast kuni surmani vaimselt ja füüsiliselt kepi all» (*F. Engels:* «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, lk. 217 ja järgmised). [Vrd. *Ф. Энгельс:* «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III, стр. 463—464 и 465.] Selgitan kahe näite varal, mida «ütlevad kohtud». Esimene juhtum leidis aset Sheffieldis 1866. a. lõpul. Keegi tööline palkas enese seal kaheks aastaks metallivabrikusse tööle. Läinud vabrikandiga tülli, lahkus ta vabrikust ja ütles, et ta ühelgi tingimusel ei hakka enam töötama sellele vabrikandile. Ta kaevati lepingu rikkumise pärast kohtusse ja mõisteti kaheks kuuks vangi. (Kui lepingu rikkujaks on vabrikant, siis võib teda vastutusele võtta ainult tsiviilkorras ja ta riskib ainult rahatrahvi maksta.) Kui tööline oli need kaks kuud ära istunud, kutsus sama vabrikant teda vabrikusse tagasi vana lepingu alusel. Tööline vastab eitavalt. Ta ütleb, et tema on juba kandnud karistuse lepingu rikkumise pärast. Vabrikant kaebab ta uuesti kohtusse, kohus mõistab ta uuesti kinni, kuigi üks kohtunikest, mister Shee, avalikult nimetas juriidiliseks jõleduseks säärast korda, kus inimest võib perioodiliselt, kogu eluaja, järjest uuesti karistada ühe ja sellesama süü- või kuriteo eest. Seda otsust ei teinud mõni «Great Unpaid» [«suur palgata töötaja» — rahukohtunik maal], mõni provintsi Dogberry, vaid selle tegi Londonis üks kõrgemaid kohtuid. { *4. trükile.* See on nüüd kaotatud. Välja arvatud mõned üksikud juhtumid — näiteks avalikes gaasivabrikuis — on nüüd tööline Inglismaal lepingurikkumise suhtes ettevõtjaga võrdne, ja teda võib ainult tsiviilkorras vastutusele võtta. — *F. E.* } Teine juhtum oli Wiltshire'is 1863. a. novembri lõpus. Umbes 30 naistöölist, kes töötasid aurukudumistelgedel kellegi Harruppi, kalevivabrikandi juures Leowers Millis, Westbury Leigh, hakkasid streikima, sest selsinasel Harruppil oli meeldivaks kombeks teha nende palgast mahaarvamisi hommikuse hilinemise eest: kahe minuti eest 6 p., kolme minuti eest 1 š. ja kümne minuti eest 1 š. 6 p. See on 9 šillingit tunnis ja 4 naelsterlingit 10 šillingit päevas, kuna nende naiste palk, keskmiselt kogu aasta kohta, et ületa kunagi 10—12 šillingit nädalas. Peale selle pani Harrupp ühe poisi pasunaga teadustama vabrikutöö algust, ja poiss tegi seda vahel enne kella 6 hommikul; kui käed ei olnud kohal, kui ta lõpetas, siis suleti väravad

Me ainult märgime siin materiaalseid tingimusi, milledes vabrikutööd tehakse. Kõik meeleorganid kannatavad võrdsel määral kunstlikult tõstetud temperatuurist, toorainejäätmeist küllastatud õhust, kõrvulukustavast mürast jne., rääkimata surmaohust tihedalt üksteise kõrval seisvate masinate vahel, mis aastaaegade korrapärasusega hoolitsevad tööstuses surma ja haavata saanute nimekirjade täitmise eest[190a]. Ühiskondlike tootmisvahendite kokkuhoid,

ja väljasolijaid trahviti; et aga vabrikus ei olnud kella, siis olidki õnnetud käed Harruppi poolt inspireeritud noore tunnimehe võimuses. «Streiki» alustanud käed, perekonnaemad ja neiud, ütlesid, et nad asuvad uuesti tööle, niipea kui tunnimees asendatakse kellaga ja kui seatakse sisse mõistlikum trahvitariif. Harrupp kaebas 19 naist ja tüdrukut lepingurikkumise pärast kohtusse. Publiku valjude pahameeleavalduste saatel mõisteti nad maksma igaüks 6 penssi trahvi ja 2 šillingit 6 penssi kohtukulusid. Kui Harrupp kohtust ära tuli, saatis teda hurjutav rahvahulk. — Üks vabrikantide armastatumaid operatsioone seisab selles, et töölisi karistatakse palgast mahaarvamisega neile väljaantava materjali halva kvaliteedi eest. See meetod kutsus 1866. a. välja üldstreigi Inglismaa pottsepatööstuse piirkondades. «Children's Employment Commission'i» aruanded (1863—1866) toovad näiteid, kus töölised palgasaamise asemel muutusid oma töö tagajärjel trahvimäärustiku tõttu koguni oma armulise «peremehe» võlgnikeks. Vastne puuvillakriis lisas samuti õpetlikke jooni vabrikuisevalitsejate teravmeelsuse kohta palgast mahaarvamise asjas. «Mina ise», ütleb vabrikuinspektor R. Baker, «pidin hiljuti võtma kohtulikule vastutusele ühe puuvillavabrikandi, kes sel raskel ja vaevarikkal ajal võttis mõnelt tema juures töötavalt «noorelt» (üle 13 aasta vanuselt) tööliselt 10 p. arstliku vanusetõendi eest, mis temale endale maksab kõigest 6 p. ja mille eest seadus lubab maha arvata ainult 3 p., komme aga üldse ei luba mingit mahaarvamist... Teine vabrikant, kes tahab saavutada sama eesmärgi seadusega vastuollu sattumata, võtab igaühelt neist vaestest lastest, kes temale töötavad, ühe šillingi suuruse tolli ketramistöö oskuse ja saladuste kätteõpetamise eest; toll võetakse, niipea kui arstitõend on tunnistanud, et laps on selle töö tegemiseks küps. Niisiis on olemas põhjavoolusi, mida peab tundma, et aru saada niisugustest ebatavalistest nähtustest nagu streigid säärasel ajal kui praegune» (jutt on masinakangrute streigist Darweni vabrikus 1863. a. juunis). «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», lk. 50, 51. (Vabrikuaruanded ulatuvad alati oma ametlikust kuupäevast kaugemale.)

[190a] Kaitseseadustel ohtlike masinate vastu oli hea mõju. «Kuid... nüüd on uusi õnnetusjuhtumite põhjusi, mida 20 aasta eest ei olnud, nimelt masinate suurem kiirus. Rattad, võllid, värtnad ja kudumismasinad käivad nüüd suurema ning järjest kasvava jõuga; sõrmed peavad kärmemalt ja kindlamalt haarama katkenud lõnga, sest kui liigutus on kõhklev või ettevaatamatu, on sõrmed läinud... Hulk õnnetusjuhtumeid tuleb sellest, et töölised püüavad oma tööga kiiremini hakkama saada. Peab meelde tuletama, et vabrikandile on väga tähtis oma masinaid vahetpidamata käigus hoida, s. o. vahetpidamata toota lõnga ja riiet. Iga minutipikkune seisak tähendab mitte ainult liikumapaneva jõu, vaid ka produktsiooni kaotust. Seetõttu töö järelevaatajad, kes on huvitatud produktide hulgast, sunnivad töölisi masinaid käigus hoidma; ja see on niisama tähtis töölistelegi, kui nad saavad tasu kaalu või tüki järgi. Sellepärast, kuigi masinate puhastamine käigu ajal on enamikus vabrikuis formaalselt keelatud, tehakse seda praktikas kõikjal. See põhjus üksi on viimase 6 kuu jooksul tekitanud 906 õnnetusjuhtumit... Kuigi puhastamine toimub iga päev, on laupäeval siiski ette nähtud põhjalikum masinate puhastus, ja see tehakse suuremalt osalt masinate käigu ajal... Selle operatsiooni eest tasu ei maksta ja seepärast püüavad töölised seda võimalikult ruttu lõpetada. Seetõttu on õnnetusjuhtumite arv reedel ja eriti laupäeval palju suurem kui teistel nädalapäevadel.

mis alles vabrikusüsteemis, justkui kasvuhoones, täiesti küpseks saab, muutub kapitali käes ühtlasi töö ajal töölisele vajalike elutingimuste — ruumi, õhu ja valguse, samuti ka kaitsevahendite, mis kaitsevad töölist tootmisprotsessi elukardetavate või tervist ohustavate tingimuste eest — süstemaatiliseks röövimiseks, hoopiski rääkimata neist seadmeist, mille otstarbeks on töölise mugavus.[191] Kas Fourier'l ei ole õigus, kui ta nimetab vabrikuid «pehmendatud sunnitööks»?[192]

5. VÕITLUS TÖÖLISE JA MASINA VAHEL

Võitlus kapitalisti ja palgatöölise vahel algab kapitalistliku suhte enese tekkimisega. See võitlus möllab kogu manufaktuuriperioodi kestel.[193] Kuid alles masinate kasutuselevõtmisest alates võitleb tööline töövahendi enese vastu, kapitali materiaalse olemasoluvormi vastu. Ta tõuseb üles selle kindlakujulise tootmisvahendite vormi kui kapitalistliku tootmisviisi materiaalse aluse vastu.

Reedeste õnnetusjuhtumite arv ületab umbes 12% võrra nädala 4 esimese päeva keskmise, laupäevaste õnnetusjuhtumite arv on 25% suurem kui viie eelnenud päeva keskmine; kui aga arvesse võtta, et vabrikutöö kestab laupäeval kõigest $7^1/_2$ tundi, teistel nädalapäevadel aga $10^1/_2$ tundi, siis on see ülekaal suurem kui 65%» («Reports of Insp. of Factories for 31st October 1866». London 1867, lk. 9, 15, 16, 17).

[191] Kolmanda raamatu esimeses osas räägin inglise vabrikantide hiljutisest sõjakäigust nende vabrikuakti klauslite vastu, mille eesmärgiks on kaitsta «käte» ihuliikmeid elukardetavate masinate eest. Siinkohal jätkub ühest tsitaadist vabrikuinspektor Leonhard Horneri ametlikust aruandest: «Kuulsin vabrikante rääkivat mõnedest õnnetusjuhtumitest andeksandmatu kergemeelsusega: näiteks sõrmest ilmajäämine olevat tühine asi. Tegelikult on töölise elu ja kõik ta tuleviku väljavaated nii suuresti sõltuvad tema sõrmedest, et sõrme kaotus on temale väga tõsiseks sündmuseks. Kui ma juhtusin kuulma säärast mõtlematut loba, siis esitasin küsimuse: «Oletame, et te vajate üht lisatöölist ja teie juurde tulevad kaks töölist, mõlemad igas suhtes ühevõrra tublid, kuid ühel neist puudub põial või esimene sõrm. Kumma te valiksite?» Nad ei kõhelnud kunagi üht silmapilkugi, vaid otsustasid alati selle töölise kasuks, kel kõik sõrmed alles... Neil härradel vabrikantidel on valed eelarvamused selle kohta, mida nad nimetavad pseudo-filantroopiliseks seadusandluseks» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855»). Need härrad on «arukad inimesed», — ega nad siis muidu pooldanud orjapidajate mässu!

[192] Neis vabrikuis, mis juba ammu alluvad vabrikuaktile, seega tööaja sunniviisilisele piiramisele ja teistele eeskirjadele, on mõned vanad pahed nüüd kadunud. Ka masinate eneste täiustamine, jõudnud teatud punktini, nõuab «vabrikuhoonete paremat konstruktsiooni», mis tuleb töölistele kasuks (vrd. «Reports etc. for 31st October 1836», lk. 109).

[193] Vt. muuseas *John Houghton:* «Husbandry and Trade improved». London 1727. «The Advantages of the East-India Trade», 1720. *John Bellers:* «Proposals for Raising a College of Industry». London 1696. «Peremehed ja töölised on õnnetuseks üksteisega alati sõjajalal. Peremeeste eesmärgiks on, et töö tehtaks neile võimalikult odavamini, ja nad ei kõhkle kasutamast selleks igasugu riukaid; töölised omakorda kasutavad niisama visalt iga juhust, et sundida oma peremehi täitma suuremaid nõudmisi.» «An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions», 1767, lk. 61, 62. (Autor, vaimulik Nathaniel Forster, on täiesti tööliste poolt.)

Peaaegu kogu Euroopa elas XVII sajandil läbi tööliste ülestõuse niinimetatud Bandmühle ([paelamasina], mida nimetati ka Schnurmühle ja Mühlenstuhl) vastu, paelte ja poortide kudumise masina vastu.[194] XVII sajandi esimese kolmandiku lõpul langes üks tuulejõul käiv saeveski, mille keegi hollandlane oli ehitanud Londoni lähedale, pööbli rüüstamise ohvriks. Veel XVIII sajandi alguses suutsid veejõul käimapandavad saekaatrid ainult suure vaevaga ületada rahva vastuseisu, mida toetas parlament. 1758. aastal, kui Everet ehitas esimese veejõul töötava riidepügamismasina, panid 100 000 tööta jäänud inimest selle põlema. 50 000 töölist, kes seni olid elanud villa käsitsikraasimisest, pöördusid parlamendi poole petitsiooniga Arkwrighti scribbling mills [esimeste kraasimismasinate] ja kraasimismasinate vastu. Masinate massiline lõhkumine Inglismaa manufaktuuripiirkondades XIX sajandi esimesel 15 aastal, mis võttis hoogu eriti aurukudumistelgede kasutuselevõtu tagajärjel ja on tuntud luddiitide liikumise nime all, andis Sidmouthi, Castlereagh jt. jakobiinidevastasele valitsusele ettekääande kõige reaktsioonilisemaiks vägivalla-abinõudeks. On vaja aega ja kogemusi, et tööline õpiks vahet tegema masinate ja nende kapitalistliku rakendamise vahel ning suunama oma rünnakuid materiaalse tootmisvahendi enese asemel selle tootmisvahendi ühiskondliku ekspluateerimisvormi vastu.[195]

---

[194] Bandmühle leiutati Saksamaal. Itaalia abbé Lancelotti kirjutab oma teoses, mis ilmus Veneetsias 1636. a.: «Anton Müller Danzigist on ligi 50 aastat tagasi (Lancelotti kirjutas 1629. a.) näinud Danzigis väga keerukat masinat, mis valmistas 4—6 kangast korraga; et aga linnanõukogu kartis, et see leiutus võib kerjusteks teha hulga töölisi, siis pani ta selle leiutuse keelu alla ja käskis leiduri salaja ära kägistada või uputada.» Leydenis võeti samasugune masin esmakordselt tarvitusele 1629. a. Posamenditööliste mässud sundisid linnavalitsust kõigepealt seda masinat ära keelama; mitmesugused Generaalstaatide määrused 1623., 1639. aastal jne. käskisid piirata tema kasutamist; lõpuks lubati ta teatavail tingimustel 1661. a. 15. detsembri määrusega. «Selles linnas», ütleb Boxhorn («Institutiones Politicae», 1663) paelamasina kasutuselevõtmisest Leydenis, «leiutasid mõned inimesed umbes kakskümmend aastat tagasi kudumisriista, millega üksainus tööline võis valmistada rohkem riiet ja kergema vaevaga kui varem mitu töölist sellesama aja jooksul. See põhjustas kangrute rahutusi ja rahulolematust, ja linnavalitsus keelas lõpuks selle tööriista kasutamise.» Seesama masin keelati ära 1676. a. Kölnis, samal ajal aga kutsus ta kasutuselevõtmine Inglismaal esile töölisrahutusi. Keisri käskkirjaga 19. veebruarist 1685 keelati tema kasutamine kogu Saksamaal. Hamburgis põletati ta avalikult linnavalitsuse käsul. 1685. aasta käskkiri uuendati 9. veebruaril 1719 Karl VI poolt, ja alles 1765. aastal lubati masinat üldiselt kasutada Saksi kuurvürstiriigis. See masin, mis tegi nii palju kära, oli tegelikult ketramis- ja kudumismasinate, niisiis ka XVIII sajandi tööstusliku revolutsiooni eelkäija. Sellega töötades võis kudumistöös täiesti kogenematu nooruk, lihtsalt hooba edasi-tagasi lükates, liikuma panna kogu masina kõigi ta süstikutega; täiustatud kujul tootis see masin 40—50 tükki korraga.

[195] Vanamoelistes manufaktuurides kordub mõnikord praegugi veel masinate vastu sihitud töölisrahutusi toorel kujul. Nii näiteks 1865. aastal Sheffieldi viilitööstuses.

Manufaktuuris palga suuruse pärast toimuv võitlus võtab manufaktuuri kui fakti ega ole sugugi sihitud manufaktuuri olemasolu vastu. Kuivõrd võitlus käib manufaktuuri moodustamise vastu, ei peeta seda palgatööliste poolt, vaid tsunftimeistrite ja privilegeeritud linnade poolt. Manufaktuuriperioodi kirjanikud peavad sellepärast tööjaotust peamiselt vahendiks potentsiaalsete tööliste asendamiseks, mitte aga tegelikult olemasolevate tööliste väljatõrjumiseks. See vahetegemine on endastmõistetav. Näiteks, kui öeldakse, et Inglismaal läheks tarvis 100 miljonit inimest selleks, et vana vokiga töödelda kogu seda puuvilla, mida 500 000 inimest töötlevad praegu masinaga, siis ei tähenda see muidugi seda, et masin on astunud nende miljonite asemele, mida pole ju kunagi olnudki. See tähendab ainult, et ketramismasinate asendamiseks läheks tarvis paljusid miljoneid töölisi. Kui aga öeldakse, et aurukudumismasin viskas Inglismaal tänavale 800 000 kangrut, siis ei räägita olemasolevate masinate asendamisest teatava tööliste hulgaga, vaid, vastupidi, räägitakse teatavast olemasolnud tööliste hulgast, keda masinad tegelikult on asendanud ehk välja tõrjunud. Käsitööstuslik tootmisviis oli manufaktuuriperioodil ikka edasi aluseks, kuigi lahutatuna üksikuiks operatsioonideks. Suhteliselt vähene arv keskajalt päritud linnatöölisi ei võinud rahuldada uute koloniaalturgude vajadusi, ja pärismanufaktuurid avasid siis uusi tootmisalasid maarahvale, kes feodaalkorra lagunedes maalt minema aeti. Tol ajal tuli sellepärast rohkem esile töökodades läbiviidava tööjaotuse ja kooperatsiooni positiivne külg — töölolevate tööliste tootlikkuse tõstmine.[196] Tõsi küll, töövahendite kooperatsioon ja kombinatsioon väheste inimeste käes, rakendatuna põllumajanduses, on esile kutsunud — paljudes maades hulk aega enne suurtööstuse perioodi — suuri, äkilisi ja vägivaldseid revolutsioone tootmisviisis ja järelikult maaelanikkonna elutingimustes ning teenistusvahendites. Aga see võitlus toimub alguses pigemini suur- ja väikemaaomanike kui kapitali ja palgatöö vahel; teiselt poolt, kuivõrd töövahendid, lambad, hobused jne. tõrjuvad välja töölisi, on otsesed vägivalla-aktid siin töös-

[196] Sir James Steuart mõistab täiesti samas vaimus veel isegi masinate tegevust. «Masinates näen mina otsekui vahendit selleks, et (potentsiaalselt) suurendada tööliste arvu, keda ei ole vaja toita ... Mille poolest erinebki masina mõju sellest mõjust, mida avaldab uute elanike ilmumine?» («Principes d'Économie Politique», prantsuskeelne tõlge, I kd., I raamat, ptk. XIX). Palju naiivsem on Petty, kes ütleb, et masin asendab «polügaamiat». See seisukoht sobib äärmisel juhul mõne Ühendriikide osa kohta. Seevastu: «Masinaid saab üsna harva edukalt kasutada üksiku töölise töövaeva vähendamiseks: masina konstrueerimiseks kuluks rohkem aega, kui tema kasutamine kokku hoiaks. Ta on ainult siis tõesti kasulik, kui tema toime on massiline, kui üksainus masin võib olla abiks tuhandete tööle. Sellepärast kasutatakse masinaid kõige enam neis maades, kus rahvastik on kõige tihedam ja töötuid kõige rohkem ... Masinaid ei kasutata tööliste puuduse pärast, vaid selle kerguse pärast, millega neid saab massiliselt tööle rakendada» *(Piercy Ravenstone:* «Thoughts on the Funding System and its Effects». London 1824, lk. 45).

tusliku revolutsiooni esimeseks eelduseks. Kõigepealt aetakse töölised maalt ära ja siis tulevad lambad. Maa suureulatuslik röövimine, nagu näiteks Inglismaal, alles loobki tegevusvälja suurmaapidamisele[196a]. Sel põllumajanduses toimuval pöördel on seega alguses pigemini poliitilise revolutsiooni ilme.

Töövahend masina kujul muutub otsekohe töölise enese konkurendiks.[197] Kapitali väärtuse isekasvamine masinate abil on päriproportsionaalne tööliste arvuga, kelle olemasolutingimusi masinad hävitavad. Kogu kapitalistliku tootmise süsteem põhineb sellel, et tööline müüb oma tööjõudu kui kaupa. Tööjaotus ühekülgsustab seda tööjõudu täiesti eraldiseisvaks oskuseks, osatööriista juhtimise oskuseks. Kui tööriista juhtimine läheb masinale üle, siis kustub tööjõu tarbimisväärtus ja koos sellega tema vahetusväärtus. Tööline ei leia endale ostjaid, justkui ringlemisest kõrvaldatud paberraha. See osa töölisklassist, keda masinad muudavad niiviisi üleliigseks rahvastikuks, s. o. niisuguseks rahvastikuks, kes ei ole enam otseselt vajalik kapitali väärtuse isekasvamiseks, kes ühelt poolt hukkub ebavõrdses võitluses vana käsitööstusliku ning manufaktuurse tootmise ja masinalise tootmise vahel, teiselt poolt aga ujutab üle kõik kergemini kättesaadavad tööstusharud, küllastab tööturu ja surub sellega tööjõu hinna madalamale tööjõu väärtusest. Pauperiseeritud töölistele pidavat olema suureks lohutuseks, et ühelt poolt nende kannatused on «ajutised» («a temporary inconvenience») ja teiselt poolt, et masinad ainult järk-järgult võtavad oma võimusesse kogu tootmissfääri, mistõttu nende hävitava mõju ulatus ja intensiivsus olevat väiksemad. Üks lohutus tühistab teise. Kui masin järk-järgult haarab mõnd tootmissfääri, sünnitab ta endaga konkureerivas tööliskihis kroonilist viletsust. Kui üleminek on kiire, siis on sellel massiline ning äge mõju. Maailma-ajaloos ei ole hirmsamat vaatepilti kui käsitsi töötavate inglise puuvillakangrute pikaldane hukkumine, mis kestis aastakümneid ja jõudis lõpule 1838. aastal. Paljud neist surid nälga, paljud kiratsesid oma perekondadega kaua aega $2^1/_2$ pensiga päevas.[198] Seevastu Ida-

[196a] { *4. trükile.* See käib ka Saksamaa kohta. Neis kohtades, kus meil on suurmaapidamine, s. o. eriti idas, on see võimalikuks saanud ainult XVI sajandist alates, eriti aga pärast 1648. aastat maad võtnud «Bauernlegen» [«talupoegade paljaksriisumise», s. o. talude kaotamise] tõttu. — *F. E.*}

[197] «Masinad ja töö on alalises konkurentsis» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3rd ed. London 1821, lk. 479). [*Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 256.]

[198] Enne 1833. a. vaesteseaduse kehtestamist pikendati Inglismaal käsitsikudumise ja masinalise kudumise vahelist konkurentsi sellega, et kogudustelt saadavate abirahadega täiendati palku, mis olid langenud kaugelt alla miinimumi. «Vaimulik Turner oli 1827. aastal koguduse õpetajaks Wilmslow's, Cheshire'i tööstuspiirkonnas. Emigratsioonikomitee küsimused ja Turneri vastused näitavad, kuidas on toetatud käsitsitöö konkurentsi masinate vastu. Küsimus: «Kas mehhaaniliste telgede kasutamine ei ole välja tõrjunud käsitelgede kasutamist?» Vastus: «On kahtlemata; ta oleks neid välja tõrjunud praegusest

Indiale avaldasid inglise puuvillatöötlemismasinad ägedat mõju, ja Ida-India kindralkuberner konstateeris 1834.—1835. a.: «Kaubanduse ajaloos leidub vaevalt midagi, mis oleks võrdne selle hädaga. India lagendikud valendavad puuvillakangrute luudest.» Muidugi, kuivõrd need kangrud on lahkunud ajutisest maisest elust, on masin valmistanud neile ainult «ajutisi kannatusi». Muide, masinate «ajutine» mõju on siiski kestev, sest masinad haaravad järjest uusi tootmisalasid. Iseseisev ning võõrdunud iseloom, mille kapitalistlik tootmisviis üldse annab töötingimustele ja tööproduktile töölise suhtes, areneb masinate ilmumisega täielikuks vastandlikkuseks ühelt poolt tööliste ja teiselt poolt töötingimuste ja tööprodukti vahel.[199] Seepärast algavad masinate ilmumisega esimesed brutaalsed tööliste mässud töövahendi vastu.

Töövahend tapab töölist. See otsene vastandlikkus ilmneb muidugi kõige selgemini iga kord, kui võetakse kasutusele uued masinad ja kui need hakkavad konkureerima traditsioonilise käsitööstusliku või manufaktuurse tootmisega. Aga ka suurtööstuses eneses avaldab masinate pidev täiustamine ja automaatsüsteemi arendamine analoogilist mõju. «Masinate täiustamise otstarve on ikka vähendada käsitsitehtavat tööd või täiustada mõnda lüli vabriku tootmisahelas, asendades inimaparaadid raudaparaatidega.»[200] «Auru- või veejõu rakendamine masinatele, mis seni liikusid käte jõul, on igapäevane nähtus... Ühtelugu tehakse väikesi masinate täiustusi, mille otstarve on kokku hoida liikumapanevat jõudu, parandada toodete kvaliteeti, tõsta toodangut ühe ja sellesama ajaühiku kohta või välja tõrjuda mõni laps, naine või mees; ja kuigi need täiustused on pealtnäha vähese tähtsusega, annavad nad siiski tähtsaid tulemusi.»[201] «Igal pool, kus mõni operatsioon nõuab

veel suuremalgi määral, kui käsikangrutel poleks olnud võimalik leppida madalama palgaga.» Küsimus: «Kuid leppides sellega, nõustub käsikangur ju enda ülalpidamiseks mittepiisava palgaga ja loodab saada koguduselt abiraha, et katta elatusvahendite puudujääki?» Vastus: «Seda küll, ja vaeste-abiraha toetab tegelikult konkurentsi käsitelje ja mehhaanilise telje vahel.» Alandav pauperism või väljarändamine, — need on siis heateod, mis töötajad on saanud masinate kasutuselevõtmisest. Lugupeetavaist ja teataval määral sõltumatuist käsitöölistest muudetakse nad orjameelseteks santideks, kes elavad heategevuse alandavast leivast. Ja seda nimetatakse ajutiseks raskuseks.» («A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation». London 1834, lk. 29).

[199] «Sama põhjus, mis suurendab kogu maa tulu (s. o., nagu Ricardo sealsamas selgitab, maaomanike ja kapitalistide tulu, kellede rikkus, majanduslikust seisukohast, olevat üldse = Wealth of the Nation [natsiooni rikkusega]), võib ühtlasi sünnitada liigrahvastikku ja halvemaks muuta töölise olukorda» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 469). [*Д. Рикардо*: «Начала политической экономии», Соцэкгиз, 1935 г., стр. 251.] «Iga mehhanismi täiustamise otstarve ja tendents on tegelikult alati selles, et tahetakse hoopis vabaneda inimese tööst või vähendada selle hinda, asendades täiskasvanud meeste tööd naiste ja laste tööga, või õppinud töölisi lihttöölistega» (*Ure:* [«Philosophy of Manufactures», lk. 23]).

[200] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1858», lk. 43.

[201] «Reports etc. 31st October 1856», lk. 15.

palju oskust ja kindlat kätt, võetakse ta niipea kui võimalik liiga oskusliku ja sageli igasugustesse korratustesse kalduva töölise käest ning usaldatakse erilisele mehhanismile, mis töötab nii korrapäraselt, et isegi laps võib seda valvata.»[202] «Automaatsüsteemis tõrjutakse töölise talenti progresseerivalt välja.»[203] «Masinate täiustamine nõuab mitte ainult teatud tulemuse saavutamiseks vajalike täiskasvanud tööliste arvu vähendamist, vaid asendab ka üht indiviidide kategooriat teise indiviidide kategooriaga, oskuslikumat kategooriat vähem oskusliku kategooriaga, täiskasvanuid lastega, mehi naistega. Kõik need muudatused põhjustavad alalisi palgataseme kõikumisi.»[204] «Masinad alatasa viskavad täiskasvanuid vabrikust välja.»[205] Masinasüsteemi võidukäik tööpäeva lühendamise survel näitas meile masinasüsteemi haruldast elastsust, mis on praktiliste kogemuste rohkuse, juba olemasolevate mehhaaniliste vahendite ulatuse ja tehnika vahetpidamatu progressi tulemus. Kes oleks aga võinud 1860. aastal, millal Inglise puuvillatööstus oli haripunktis, ette aimata seda marulist masinate täiustamist ning sellele vastavat käsitsitehtava töö väljatõrjumist, mille tõid järgmised kolm aastat Ameerika kodusõja mõjul? Siinkohal jätkub paarist näitest selle punkti kohta; nad on võetud inglise vabrikuinspektorite ametlikest andmetest. Üks Manchesteri vabrikant ütleb: «75 kraasimismasina asemel vajame nüüd kõigest 12, mis annavad võrdset hulka võrdse või isegi parema kvaliteediga tooteid... Kokkuhoid palga arvel on 10 naelsterlingit nädalas, kokkuhoid puuvillajäätmete arvel 10%.» Ühes Manchesteri peenketramisvabrikus on «kiirendatud liikumine ja mitmesuguste automaatprotsesside tegevusserakendamine kõrvaldanud ühes osakonnas ühe neljandiku, teises osakonnas üle poole töölispersonaalist; samal ajal on teise kraasimismasina asemele võetud kammimismasin tublisti vähendanud kraasimisosakonnas töötanud käte arvu». Üks teine ketramisvabrik arvestab, et ta kokkuhoid «käte» arvel on kokku 10%. Härrad Gilmore, ketramisvabrikute omanikud Manchesteris,

---

[202] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 19. «Tellisetööstuses kasutatavate masinate suur paremus seisab selles, et nad teevad peremehe oskustöölistest täiesti sõltumatuks» («Children's Employment Commission. 5th Report». London 1866, lk. 130, nr. 46).

Lisa 2. trükile. Härra A. Sturrock, «Great Northern Railway» masinaosakonna superintendent, ütleb masinaehituse (lokomotiivide jne.) kohta: «Kalleid (expensive) inglise töölisi vajatakse iga päevaga üha vähem. Toodangut suurendatakse täiustatud tööriistade kasutamise tagajärjel, ja neid tööriistu teenindab omakorda tööliste madalam kategooria (a low class of labour)... Enne toodeti paratamatult kõik aurumasina osad kvalifitseeritud tööga. Neidsamu osi toodetakse nüüd vähemkvalifitseeritud tööga, kuid heade tööriistadega... Tööriistade all ma mõtlen masinaehituses kasutatavaid masinaid» («Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence, nr. 17862 ja 17863». London 1867).

[203] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 20.

[204] Sealsamas, lk. 321.

[205] Sealsamas, lk. 23.

ütlevad: «Me arvestame, et uute masinate tõttu võimalikuks saanud käte ja palga kokkuhoid on meie blowing Departement'is [hunditamisosakonnas] tervelt üks kolmandik... jack frame room'is [heiemasinate osakonnas] ja drawing frame room'is [lindimasinate osakonnas] on kulude ja käte kokkuhoid umbes üks kolmandik; ketramisosakonnas kulude kokkuhoid umbes üks kolmandik. See aga ei ole veel kõik: meie lõng, mis läheb nüüd kangru kätte, on uute masinate kasutamise tõttu nii palju parem, et kangur toodab nüüd rohkem ja parema kvaliteediga riiet kui endise masinalõngaga.»[206] Vabrikuinspektor A. Redgrave märgib sel puhul: «Tööliste arvu vähendamine koos tootmise samaaegse suurenemisega on jõudsasti edenemas; villavabrikuis algas hiljuti uus kätearvu koondamine, ja see kestab edasi; keegi kooliõpetaja, kes elab Rochdale'i lähedal, ütles mulle mõne päeva eest, et õpilaste arvu suur vähenemine tütarlastekoolides on seletatav mitte ainult kriisi survega, vaid ka muutustega villavabrikute masinate alal, mille tagajärjel vallandati umbes 70 Halbzeitler [pool aega töötavat last].»[207]

Alljärgnev tabel näitab Inglise puuvillatööstuses Ameerika kodusõja tõttu tehtud mehhaaniliste täiustuste üldtulemusi.

VABRIKUTE ARV

	1858. a.	1861. a.	1868. a.
Inglismaa ja Wales	2046	2715	2405
Šotimaa	152	163	131
Iirimaa	12	9	13
Ühendatud Kuningriik	2210	2887	2549

AURUKUDUMISTELGEDE ARV

	1858. a.	1861. a.	1868. a.
Inglismaa ja Wales	275 590	368 125	344 719
Šotimaa	21 624	30 110	31 864
Iirimaa	1 633	1 757	2 746
Ühendatud Kuningriik . . .	298 847	399 992	379 329

[206] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», lk. 108 ja järgmised.

[207] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», lk. 109. Masinate kiire täiustamine puuvillakriisi ajal lubas inglise vabrikantidel otsekohe pärast Ameerika kodusõja lõppemist jälle küllastada maailmaturgu. Juba 1866. a. viimasel kuuel kuul oli peaaegu võimatu riiet müüa. Siis algas kauba saatmine konsignatsiooniks Hiinasse ja Indiasse, mistõttu «glut» [turu küllastus] muutus muidugi veel intensiivsemaks. 1867. a. algul võtsid vabrikandid tarvitusele oma hariliku päästeabinõu: palkade alandamise 5% võrra. Töölised panid vastu ja kinnitasid, — teoreetiliselt täiesti õigesti — et ainuke abivahend on töötada lühemat aega, 4 päeva nädalas. Pika puiklemise peale pidid tööstuse isehakanud kaptenid sellega leppima, kusjuures palku on kohati alandatud 5% võrra, kohati mitte.

VÄRTNATE ARV

	1858. a.	1861. a.	1868. a.
Inglismaa ja Wales . . .	25 818 576	28 352 125	30 478 228
Šotimaa	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Iirimaa	150 512	119 944	124 240
Ühendatud Kuningriik . .	28 010 217	30 387 467	32 000 014

TÖÖTAVATE ISIKUTE ARV

	1858. a.	1861. a.	1868. a.
Inglismaa ja Wales	341 170	407 598	357 052
Šotimaa	34 698	41 237	39 809
Iirimaa	3 345	2 734	4 203
Ühendatud Kuningriik . . .	379 213	451 569	401 064

Niisiis ajavahemikus 1861.—1868. a. kadus 338 puuvillavabrikut, s. o. tootlikumaks ja suuremaks muutunud masinad koondusid vähema arvu kapitalistide kätte. Aurukudumistelgede arv väheneb 20 663 võrra; kuid samal ajal suurenes nende toodang, nii et täiustatud kudumisteljed annavad nüüd rohkem kui vanad kudumisteljed. Lõpuks kasvas värtnate arv 1 612 547 võrra, töötavate tööliste arv aga vähenes 50 505 võrra. Masinate kiire ning jätkuv täiustamine on seega suurendanud ja jäädvustanud seda «ajutist» viletsust, millega puuvillakriis töölisi rõhus.

Kuid masin mõjub mitte ainult ülivõimsa konkurendina, kes on alati valmis tegema palgatöölist «ülearuseks». Kapital kuulutab masina valjult ja sihikindlalt töölisele vaenulikuks jõuks, ja ta kasutabki masinat sellise jõuna. Masinast saab võimsaim võitlusvahend kapitali isevalitsuse vastu sihitud perioodiliste töölisrahutuste, streikide jne. mahasurumiseks.[208] Gaskelli järgi oli aurumasin algusest peale «inimjõu» antagonist; ta võimaldas kapitalistil purustada tööliste kasvavaid nõudmisi, mis ähvardasid tuua sündivale vabrikusüsteemile kriisi.[209] Võiks kirjutada terve ajaloo neist leiutustest, mis 1830. aastast alates võeti kasutusele ainult kapitali võitlusvahenditena töölisrahutuste vastu. Eelkõige tuletame meelde selfacting mule [selfaktorit], sest see avab uue automaatsüsteemi epohhi.[210]

[208] «Peremeeste ja käte vahelised vahekorrad flintklaasi- ja pudelivabrikuis kujutavad enesest kroonilist streiki.» Sellega on seletatav kiire kasv pressitud klaasi valmistamise alal, kus peaoperatsioonid on masinate teha. Üks firma Newcastle'i lähedal, mis varem tootis aastas 350 000 naela puhutud flintklaasi, toodab nüüd selle asemel 3 000 500 naela pressitud klaasi («Children's Employment Commission. 4th Report, 1865», lk. 262—263).

[209] *Gaskell:* «The Manufacturing Population of England». London 1833, lk. 3—4.

[210] Härra Fairbairn leidis streikide mõjul, mis toimusid temale kuuluvas masinaehitusvabrikus, mõningaid väga olulisi masinate kasutamise viise masinaehituses

Nasmyth, auruhaamri leiutaja, andis Trades' Unions Commission'i [treid-unioonide komisjoni] ees järgmise tunnistuse masinate täiustuste kohta, mis ta oli teinud masinaehitustööliste suure ning pikaleveninud 1851. a. streigi tagajärjel: «Meie kaasaegsete mehhaaniliste täiustuste iseloomulikuks jooneks on isetöötavate töömasinate kasutuselevõtmine. Mehhaanikatöölisel endal ei tarvitse nüüd töötada, ta peab ainult jälgima masina suurepärast tööd, ja sellega saab hakkama iga poiss. See klass töölisi, kes olenevad ainuüksi oma oskusest, on nüüd täiesti kõrvaldatud. Enne töötas minu juures iga mehhaanikatöölise kohta neli poissi. Nende uute täiustuste tõttu mehhaanika alal vähendasin ma täiskasvanud meeste arvu 1500-lt 750-le. Selle tulemuseks oli minu kasumi tunduv kasv.»

Ühe värvitrükimasina kohta puuvillase riide trükkimisvabrikuis ütleb Ure: «Lõpuks katsusid kapitalistid vabaneda sellest talumatust orjusest (nimelt neile tülikaist lepingutingimustest töölistega), kutsudes appi teaduse ressursid, ja varsti saidki nad tagasi oma legitiimsed õigused, pea õigused teiste kehaosade üle.» Ühest leiutusest lõimesilumise alal, mis tehti streigi otsesel mõjul, ütleb ta järgmist: «Rahulolematute hord, kes arvas end olevat võitmatu vana tööjaotuse kindlustusliini taga, nägi, et teda on haaratud peaaletungiga tiivalt ja et kaasaegne mehhaaniline taktika on hävitanud tema kaitsevahendid. Ta pidi tingimusteta alla andma.» Selfacting mule'i [selfaktori] leiutamisest ütleb ta: «See oli kutsutud tööstuslikes klassides korda jalule seadma ... See leiutus kinnitab meie poolt juba varem arendatud doktriini, et kapital, rakendades teadust oma teenistusse, alati sunnib mässumeelseid töökäsi sõnakuulmisele.»[211] Kuigi Ure'i teos ilmus 1835. a., järelikult ajal, millal vabrikusüsteem oli veel suhteliselt nõrgalt arenenud, on ta praegugi veel vabriku vaimu klassikaliseks väljenduseks mitte ainult avameelse künismi, vaid ka naiivsuse poolest, millega ta lobiseb välja kapitalistliku aju mõttetuid vastuoksusi. Näiteks, arendanud «doktriini», et kapital oma palgalise teaduse abil «alati sunnib mässumeelseid töökäsi sõnakuulmisele,» avaldab ta seejärel pahameelt selle üle, «et mõnelt poolt süüdistatakse teda (mehhaanilis-füüsikalist teadust) selles, et ta annab end rikaste kapitalistide despotismi teenistusse ja laseb end kasutada kehvade klasside rõhumise vahendina». Olles pidanud pika ja laia jutluse sellest, kui kasulik on töölistele masinate kiire arenemine, hoiatab ta neid, et oma tõrksusega, streikidega jne. nad kiirendavad masinate arenemist. «Seesugune vägivaldne mässamine», ütleb ta, «näitab inimlikku lühinägelikkust kõige põlastusväärsemal kujul: inimese lühinägelikkust, kes teeb end iseenda timukaks.» Mõned leheküljed eespool öeldakse ümberpöördult: «Ilma nende ägedate kokkupõrgete ja

[211] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 367—370.

vaheaegadeta, mida põhjustavad tööliste ekslikud vaated, oleks vabrikusüsteem arenenud veelgi kiiremalt ja asjast huvitatud pooltele veelgi kasulikumalt.» Siis hüüatab ta jälle: «Suurbritannia vabrikupiirkondade elanikkonna õnneks toimub mehhaanika täiustamine ainult järkjärguliselt.» «Masinaid», ütleb ta, «süüdistatakse ülekohtuselt selles, et nad vähendavad täiskasvanute palka, tõrjudes välja osa täiskasvanuid, mistõttu viimaste arv hakkab ületama töö vajadusi. Kuid masinad suurendavad ju nõudmist lastetöö järele ja tõstavad sellepärast lastetöö palka.» Teiselt poolt õigustab aga seesama lohutaja madalaid lastepalku sellega, et «nad takistavad vanemaid saatmast oma lapsi liig noorelt vabrikutesse». Kogu tema raamat on kiidulaul piiramatule tööpäevale, ja kui seadusandlus keelab kurnata 13-aastasi lapsi kauem kui 12 tundi päevas, siis meenutab see tema liberaalsele hingele kõige süngemat keskaega. See ei takista teda kutsumast vabrikutöölisi pidama tänupalvust saatusele, kes masinate kaudu «on andnud neile vaba aega, et mõelda oma surematute huvide üle»[212].

6. KOMPENSATSIOONITEOORIA MASINATE POOLT VÄLJATÕRJUTUD TÖÖLISTE SUHTES

Terve rida kodanlikke majandusteadlasi, nagu James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. St. Mill jne. kinnitavad, et kõik masinad, mis tõrjuvad töölisi välja, alati vabastavad samaaegselt ning paratamatult adekvaatse kapitali, mis annab tööd nendelesamadele väljatõrjutud töölistele.[213]

Oletame, et kapitalist rakendab näiteks tapeedimanufaktuuris 100 töölist, kusjuures iga tööline saab aastas 30 naelsterlingit. Kapitalisti poolt aastas kulutatud muutuvkapital on järelikult 3000 naelsterlingit. Nüüd oletame, et ta vallandab 50 töölist ja paneb ülejäänud 50 töötama masinatega, mis maksavad talle 1500 naelsterlingit. Lihtsustamise mõttes jätame kõrvale hooned, söe jne. Edasi oletame, et aasta jooksul tarbitav toormaterjal maksab endiselt 3000 naelsterlingit.[214] Kas see metamorfoos on «vabastanud» mingit kapitali? Vana tööviisi puhul oli 6000-naelsterlingilisest kulutuste kogusummast pool püsivkapitali ja pool muutuvkapitali. Nüüd on selles kogusummas 4500 naelsterlingit (3000 naelsterlingit toormaterjalis ja 1500 naelsterlingit masinates) püsivkapitali

---

[212] *Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 368, 7, 370, 280, 322, 321, 475.

[213] Ricardo jagas alguses seda vaadet, loobus sellest aga hiljem selgesõnaliselt temale omase teadusliku erapooletuse ja tõearmastusega. Vt. *David Ricardo:* «Principles of Political Economy», ptk. XXXI «On Machinery» [*Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 г., гл. XXXI].

[214] NB. Minu poolt toodud illustratsioon on täiesti ülalnimetatud majandusteadlaste maitse järgi.

ja 1500 naelsterlingit muutuvkapitali. Muutuv ehk elavaks tööjõuks muudetud kapitaliosa moodustab nüüd mitte enam poole, vaid ainult $^1/_4$ kogu kapitalist. Kapitali vabanemise asemel toimub siin kapitali sidumine niisugusel kujul, kus ta ei ole enam vahetatav tööjõu vastu, s. t. et muutuvkapital muutub püsivkapitaliks. 6000-naelsterlingiline kapital ei või nüüd, muudes võrdsetes tingimustes, kunagi rakendada rohkem kui 50 töölist. Iga masinate täiustusega rakendab ta järjest vähem töölisi. Kui uued kasutusele võetud masinad maksaksid vähem kui nende poolt väljatõrjutud tööjõu ja tööriistade summa, seega näiteks 1500 naelsterlingi asemel ainult 1000 naelsterlingit, siis muutuks 1000-naelsterlingiline muutuvkapital püsivkapitaliks, s. o. ta oleks seotud, kuna 500-naelsterlingiline kapital saaks vabaks. Oletades, et aastapalk on endine, moodustaks see vabakssaanud kapital fondi umbes 16 töölise tööle-rakendamiseks, — vallandatuid on aga 50 — ja isegi palju vähema kui 16 töölise tööle-rakendamiseks, sest selleks, et muuta kapitaliks 500 naelsterlingit, tuleb osa sellest rahast jälle muuta püsivkapitaliks, niisiis saab seda ainult osaliselt muuta tööjõuks.

Oletame koguni, et uute masinate tootmine annab teenistust suuremale hulgale mehhaanikutele; kas see võib siis olla kompensatsiooniks tänavale visatud tapeeditöölistele? Parimal juhul vajab masinate valmistamine vähem töölisi kui masinate kasutamine neid välja tõrjub. 1500-naelsterlingiline summa, mis enne kujutas enesest ainult vallandatud tapeeditööliste palka, kujutab enesest nüüd masinate kujul: 1) masinate valmistamiseks vajalike tootmisvahendite väärtust; 2) masinaid valmistavate mehhaanikute palka; 3) viimaste «peremehele» osakssaavat lisaväärtust. Edasi: kui ükskord masin on valmis, siis ei tarvitse seda enam uuendada kuni selle surmani. Niisiis, et lisaarv mehhaanikuid saaks pidevalt teenistust, peab üks tapeedivabrikant teise järel asendama oma töölisi masinatega.

Kuid ülalnimetatud apologeedid ei mõtlegi tegelikult seda laadi kapitali vabanemist. Nad mõtlevad lahtilastud tööliste elatusvahendeid. Ei saa eitada, et näiteks ülaltoodud juhul masinad mitte ainult vabastavad 50 töölist ja teevad nad sellega «saadaolevaiks», vaid samal ajal katkestavad nende sidemed 1500-naelsterlingilise elatusvahendite hulgaga, «vabastades» niiviisi need elatusvahendid. Niisiis lihtne ja kaugeltki mitte uus tõsiasi, et masinad vabastavad töölist elatusvahendeist, tähendab majandusteadlaste keeles seda, et masinad vabastavad elatusvahendeid töölise jaoks ehk muudavad neid kapitaliks, mis rakendab töölist. Me näeme, et kõik oleneb väljendusviisist. Nominibus mollire licet mala. [On lubatud pahesid sõnadega ilustada.]

1500-naelsterlingilise väärtusega elatusvahendid olid selle teooria järgi kapital, mille väärtus suurenes viiekümne vallandatud tapeeditöölise töö tõttu. See kapital kaotab järelikult oma raken-

dusala, kui viiskümmend töölist lahti lastakse, ja ta ei leia rahu, enne kui ta on leidnud uue «rakendusviisi», kus need viiskümmend töölist võivad teda jälle tootlikult tarbima hakata. Niisiis, varem või hiljem peavad kapital ja töölised teineteist jälle leidma, ja siis ongi kompensatsioon käes. Masinate poolt väljatõrjutud tööliste kannatused on järelikult niisama mööduvad kui selle maailma rikkusedki.

1500-naelsterlingiline elatusvahendite hulk ei seisnud vallandatud tööliste vastas kunagi kapitalina. Kapitalina seisid tööliste vastas need 1500 naelsterlingit, mis nüüd on muudetud masinateks. Lähemal vaatlusel selgub, et need 1500 naelsterlingit kujutavad enesest ainult osa tapeetidest, mida 50 vallandatud töölist aasta jooksul tootsid; seda osa said nad oma ettevõtjalt palgana — mitte in natura [natuuras], vaid rahavormis. 1500-ks naelsterlingiks muudetud tapeetide eest ostsid töölised sama summa ulatuses elatusvahendeid. Elatusvahendid ei olnud seega töölistele kapital, vaid kaubad, ja töölised ise ei olnud nende kaupade suhtes palgatöölised, vaid ostjad. Asjaolu, et masinad on nad «vabastanud» ostuvahenditest, muudab nad ostjatest mitte-ostjateks. Seepärast väheneb vastavate kaupade nõudmine. Voilà tout. [See ongi kõik.] Kui seda vähenenud nõudmist ei kompenseerita suurema nõudmisega kusagilt mujalt, siis langeb kaupade turuhind. Kui see kestab pikemat aega ja suuremas ulatuses, siis vallandatakse antud kaupade tootmises töötavaid töölisi. Osa kapitali, mis varem tootis vajalikke elatusvahendeid, taastoodetakse nüüd teisel kujul. Turuhindade languse ja kapitali ümberpaigutuse ajal «vabastatakse» ka vajalike elatusvahendite tootmises töötavad töölised osast nende palgast. Niisiis, selle asemel et tõestada, et masinad, vabastades töölisi elatusvahenditest, samal ajal muudavad elatusvahendeid kapitaliks, mis töölistele teenistust annab, tõestab härra apologeet oma äraproovitud nõudmise ja pakkumise seadusega ümberpöördult seda, et masin viskab töölisi tänavale mitte ainult selles tootmisharus, kus ta on kasutusele võetud, vaid ka nendes tootmisharudes, kus teda kasutusele võetud ei ole.

Tegelikult faktid, mida majandusteaduslik optimism pahupidi pöörab, on järgmised: masinate poolt väljatõrjutud töölised paisatakse töökojast tööturule ja suurendavad seal tööjõudude arvu, mis juba on kapitalistliku ekspluatatsiooni käsutuses. Seitsmendas osas näeme, et see masinate mõju, mida siin kujutatakse meile kompensatsioonina töölisklassile, on töölisele tegelikult kõige hirmsamaks nuhtluseks. Siin me märgime ainult järgmist: ühest tööstusharust väljavisatud töölised võivad muidugi otsida teenistust mõnes teises tööstusharus. Kui nad leiavadki teenistust ja kui neil tekib niiviisi uuesti side elatusvahenditega, mis koos nendega vabastati, siis toimub see uue, täiendava kapitali abil, mis otsib endale rakendamist, ja sugugi mitte tolle juba varem funktsioneerinud ja nüüd

masinaiks muudetud kapitali abil. Ja kui see ongi nii, — kui vähe väljavaateid neil on! Need õnnetud, keda tööjaotus on sandiks teinud, on väljaspool oma vana tegevusringi nii vähe väärt, et nad võivad pääseda ainult vähestesse alamatesse ja seetõttu alati ületäidetud ning halvemini tasutavatesse tööharudesse.[215] Pealegi tõmbab iga tööstusharu igal aastal ligi uute inimeste voolu, mis annab talle vajaliku kontingendi korrapäraseks asendamiseks ja kasvuks. Niipea kui masinad vabastavad osa töölisi, kes seni teatud tööstusharus töötasid, jaotatakse ümber ka asenduskontingent, ja teised tööharud absorbeerivad ta, kuna esialgsed ohvrid üleminekuajal suuremalt osalt alla käivad ja hukkuvad.

Pole kahtlust, et masinad iseenesest ei vastuta selle eest, et nad «vabastavad» töölisi elatusvahenditest. Enda poolt haaratud harus teevad masinad produkti odavamaks ja suurendavad toodangut, jättes esialgu muutmata teistes tööstusharudes toodetud elatusvahendite massi. Pärast masinate kasutuselevõtmist on järelikult ühiskonna käsutuses niisama palju või rohkemgi elatusvahendeid vallandatud tööliste jaoks kui enne, kui kõrvale jätta määratu suur osa aastaproduktist, mis raisatakse mittetöötajate poolt. Ja selles ongi majandusteadusliku apologeetika pointe [nael]! Masinate kapitalistlikust kasutamisest lahutamatuid vastuolusid ja antagonisme polevat üldse olemaski, sest nad ei tulene masinatest enestest, vaid masinate kapitalistlikust kasutamisest! Niisiis, et masin iseenesest lühendab tööaega, kapitalistlikult kasutatuna teeb aga tööpäeva pikemaks; et ta iseenesest kergendab tööd, kapitalistlikult kasutatuna aga tõstab töö intensiivsust; et ta iseenesest tähendab inimese võitu loodusjõudude üle, kapitalistlikult kasutatuna aga orjastab inimest loodusjõudude abil; et ta iseenesest suurendab tootja rikkust, kapitalistlikult kasutatuna aga pauperiseerib teda jne., siis ütleb kodanlik majandusteadlane lihtsalt, et masina enese vaatlemine pidavat sulaselgelt tõestama, et kõik need käegakatsutavad vastuolud on lihtsalt labase tegelikkuse väline näilisus, ja et neid pole omaette, niisiis ka teoorias, üldse olemas. Niiviisi pääseb ta kõigest edasisest peamurdmisest ja omistab peale selle oma vastasele säärase rumaluse, nagu ei võitleks ta masina kapitalistliku kasutamise, vaid masina enese vastu.

Kodanlik majandusteadlane mingil viisil ei eita, et sealjuures tuleb ette ka ajutisi ebameeldivusi; aga ükski medal ei ole ju ilma

[215] Polemiseerides J. B. Say labasustega tähendab üks rikardolane selle kohta: «Arenenud tööjaotuse puhul on töölise oskus rakendatav ainult selles eriharus, kus tööline on välja õppinud; tema ise on teatud laadi masin. Seepärast ei ole sellest absoluutselt mingit abi, kui lobisetakse nagu papagoid, et asjadel on tendents leida oma õige tase. Kui ümber vaadata, siis näeme, et pikema aja vältel ei suuda asjad oma taset leida, ja kui nad selle on leidnud, siis on see madalam kui protsessi algul» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.». London 1821, lk. 72).

tagaküljeta! Kodanliku majandusteadlase seisukohalt ei ole mõeldav mingi muu masinate kasutamise viis peale kapitalistliku. Töölise ekspluateerimine masina abil on temale järelikult identne masina ekspluateerimisega töölise poolt. Niisiis, kui keegi paljastab, kuidas lugu tegelikult on masinate kapitalistliku kasutamisega, siis ei soovi see inimene üldse nende kasutamist ja on sotsiaalse progressi vastane![216] See arutlus on täiesti Bill Sikesi, kuulsa kõrilõikaja vaimus: «Härrad vandekohtunikud, neil harjuskitel lõigati tõesti kõri läbi. Kuid see pole minu süü, see on noa süü. Kas me tõesti peame keelama noa kasutamise niisuguste ajutiste ebameeldivuste pärast? Mõtelge ometi! Mida hakkaks peale põllundus ja käsitöö ilma noata? Kas nuga ei päästa kirurgias ja kas ta ei teeni teadust anatoomias? Ja kas ta ei ole kuulekaks abiliseks lõbusatel söömingutel? Keelake nuga ja te paiskate meid tagasi sügavaima barbaarsuse aega.»[216a]

Kuigi masinad paratamatult tõrjuvad töölisi välja neist tööharudest, kus nad on kasutusele võetud, võivad nad siiski esile kutsuda töövõimaluste suurenemist teistes tööharudes. Kuid sel mõjuavaldusel pole midagi ühist niinimetatud kompensatsiooniteooriaga. Kuna iga masinaprodukt, näiteks üks küünar masinatega toodetud riiet, on odavam kui tema poolt väljatõrjutud samalaadne käsitööprodukt, siis tuleneb sellest absoluutne seadus: kui masinatega toodetud kaupade koguhulk jääb võrdseks nende poolt asendatud käsitööstuslikult või manufaktuurselt toodetud kaupade koguhulgaga, siis väheneb rakendatud töö kogusumma. Töövahendite eneste — masinate, söe jne. — tootmiseks vajaliku töö suurenemine peab olema väiksem kui masinate kasutamisest tulenev töö vähenemine. Muidu oleks masinaprodukt niisama kallis või kallimgi kui käsitööprodukt. Vähenenud töölistearvu poolt masinate abil toodetud kaupade kogumass ei jää aga samaks, vaid kasvab tegelikult palju suuremaks kui väljatõrjutud käsitööstuslike kaupade kogumass. Oletame, et 400 000 küünart riiet toodetakse masinate abil vähema arvu tööliste poolt kui 100 000 küünart käsitsi toodetud riiet. Neljakordistatud produkt sisaldab neli korda rohkem toormaterjali. Toormaterjali tootmine peab järelikult neljakordistuma. Mis aga puutub tarbitud töövahenditesse — näiteks hoo-

[216] Üks selle iseteadliku kretinismi virtuoose on muuseas MacCulloch. «Kui on kasulik», ütleb ta näiteks 8-aastase lapse afekteeritud naiivsusega, «järjest arendada töölise oskust, nii et ta saaks toota senise või vähema tööhulgaga ikka suuremat kaupade hulka, siis peab ka olema kasulik, et ta võtab abiks niisuguseid masinaid, mis kõige tõhusamalt toetavad teda selle tulemuse saavutamisel» *(MacCulloch:* «Principles of Political Economy». London 1830, lk. 166).

[216a] «Ketramismasina leiutaja laostas India, mis meid muide vähe liigutab» *(A. Thiers:* «De la Propriété». [Paris 1848, lk. 275]). [Vrd. *A. Тьер:* «О собственности». СПБ. 1872 г., стр. 225.] Härra Thiers ajab siin segi ketramismasina ja mehhaanilised kudumisteljed, «mis meid muide vähe liigutab».

ned, süsi, masinad jne. —, siis piirid, milledes võib kasvada nende tootmiseks vajalik täiendav töö, muutuvad vastavalt diferentsile masinaproduktide massi ja sama töölistearvuga valmistatavate käsitööproduktide massi vahel.

Masinalise tootmise laienemisega ühes tööstusharus kasvab sellepärast tootmine kõigepealt neis teistes harudes, mis annavad esimesele tööstusharule tootmisvahendeid. Kui suurel määral kasvab seetõttu töölolevate tööliste mass, see oleneb antud tööpäeva pikkuse ja töö intensiivsuse tingimustes kasutatud kapitalide struktuurist, s. o. kapitalide püsivate ja muutuvate koostusosade suhtest. See suhe on omakorda tunduvalt varieeruv, olenevalt sellest, mil määral masinad juba on haaranud või on haaramas antud tööstusharu. Söe- ja metallikaevandustesse tööle mõistetud inimeste arv kasvas suuresti koos masinate areneva kasutamisega Inglismaal, kuigi see kasv on viimastel aastakümnetel muutunud aeglasemaks mäeasjanduses uute masinate kasutamise tõttu.[217] Koos masinaga astub ellu uus liik töölisi — masinate tootjad. Me juba teame, et masinaline tootmine vallutab ikka suuremal määral sedagi tootmisharu.[218] Edasi, mis puutub toormaterjalisse[219], siis ei ole näiteks mingit kahtlust, et puuvillaketramise tormiline arenemine mitte ainult forsseeris Ühendriikide puuvillakasvatust ja ühes sellega ka Aafrika orjakauplemist, vaid ühtlasi tegi neegrikasvatusest niinimetatud piiriäärsete orjapidamis-osariikide peamise tegevusala. 1790. a., kui Ühendriikides viidi läbi esimene orjade loendus, oli nende arv 697 000, 1861. a. aga oli see arv ligi neli miljonit. Teiselt poolt on niisama kindel, et mehhaaniliste villavabrikute õitseng koos põllumaa progresseeruva muutmisega lammaste karjamaaks kutsus esile põllutööliste massilise äraajamise ja nende muutumise «liigseteks». Iirimaal kestab see protsess veel praegugi: ta seisab selles, et Iirimaa rahvaarv, mis 1845. aastast alates on vähenenud peaaegu poole võrra, väheneb veelgi, et langeda määrani, mis täpselt vastab iiri maaomanike ja inglise härrade villavabrikantide vajadustele.

---

[217] 1861. a. loenduse järgi (II kd., London 1863) oli Inglismaa ja Walesi söekaevandustes töötavate tööliste arv 246 613, sellest 73 545 alla ja 173 067 üle 20 aasta vanuse. Esimesse rubriiki kuulub 835 viie- kuni kümneaastast, 30 701 kümne- kuni viieteistaastast, 42 010 viieteist- kuni üheksateistaastast. Raua-, vase-, seatina-, tina- ja teistes metallikaevandustes töötajate arv oli 319 222.

[218] Inglismaal ja Walesis töötas 1861. aastal masinate tootmise alal 60 807 isikut, kaasa arvatud vabrikandid ühes oma ametnikega jne., ditto [samuti] kõik selle ala agendid ja kaupmehed. Seevastu väiksemate masinate, nagu õmblusmasinate jne. tootjad, samuti töömasina tööriistade, näiteks värtnate jne. tootjad, on sellest arvust välja jäetud. Tsiviilinseneride üldarv oli 3329.

[219] Kuna raud on üks tähtsamaid tooraineid, siis olgu siin märgitud, et Inglismaal ja Walesis oli 1861. aastal 125 771 rauavalajat, sellest 123 430 meest ja 2341 naist. Esimestest oli 30 810 alla 20 aasta vanuseid ja 92 620 üle 20 aasta vanuseid.

Kui masinad haaravad eel- ja vaheastmeid, mida tööobjekt peab läbima enne lõpliku vormi omandamist, siis suureneb koos töömaterjali hulgaga ka töö nõudmine neis tööharudes, kus tootmine on alles käsitööstuslik või manufaktuurne ja kuhu masinatoode läheb. Näiteks masinaketrus andis lõnga nii odavalt ja nii suurel hulgal, et käsikangrud võisid alguses töötada täis aja, kulusid suurendamata. Järelikult kasvas nende tulu.[220] See põhjustas inimeste juurdevoolu puuvillaketramistööstusse, kuni lõpuks aurukudumisteljed tapsid 800 000 puuvillakangrut, keda dženni, throstle [vaatermasin] ja müülmasin olid Inglismaal ellu kutsunud. Masinatega toodetud riide üliküllusega kasvas samasugusel viisil rätsepate, kleidi- ja pesuõmblejate jne. arv, kuni ilmus õmblusmasin.

Vastavalt toorainete, poolvabrikaatide, tööriistade jne. suurenevale massile, mida masinaline tootmine annab suhteliselt väikese tööliste arvuga, jaguneb nende toorainete ja poolvabrikaatide töötlemine rohketeks alaliikideks, mistõttu kasvab ühiskondliku tootmise harude mitmekesisus. Masinaline tootmine viib ühiskondlikku tööjaotust võrratult kaugemale kui manufaktuur, sest ta tõstab võrratult suuremal määral tema poolt hõlmatud tööstusharude tootlikku jõudu.

Masinate kasutuselevõtmise lähem tulemus on selles, et nad suurendavad lisaväärtust ja ühes sellega produktide massi, milles lisaväärtus kehastub; see tulemus on järelikult selles, et masinad, suurendades substantsi, millest elab kapitalistide klass ja tema klikk, suurendavad neid ühiskonnakihte endid. Viimaste rikkuse kasv ja vajalike elatusvahendite tootmiseks nõutavate tööliste arvu pidev relatiivne vähenemine sünnitavad koos uute luksusenõuetega ka uusi vahendeid nende nõuete rahuldamiseks. Järjest suurem osa ühiskondlikku produkti muutub lisaproduktiks ja järjest suurem osa lisaprodukti taastoodetakse ja tarbitakse ikka peenemais ja mitmekesisemais vormides. Teiste sõnadega: luksusesemete toodang kasvab[221]. Produktide suurem peenus ja mitmekesisus tekib ka uutest maailmaturu tingimustest, mida suurtööstus loob. Asi ei ole ainult selles, et oma maa produktide vastu vahetatakse suurem hulk välismaa tarbevahendeid, vaid ka selles, et oma maa tööstusse

---

[220] «Perekond, kus oli neli täiskasvanut (puuvillakangrut) ja kaks last, kes töötasid kui winders [poolijad], teenis möödunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi algul 10-tunnilise tööpäevaga 4 naelsterlingit nädalas; kui töö oli väga kiire, siis võisid nad teenida rohkem... Varem kannatasid nad alati vähese lõngapakkumise tagajärjel» (*Gaskell:* «The Manufacturing Population of England». London 1833, lk. 25—27).

[221] *F. Engels:* «Lage der arbeitenden Klasse in England» [*Ф. Энгельс:* «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III], näitab, et just need luksusesemete tootjad on suuremalt osalt viletsas olukorras. «Children's Employment Commission'i» aruannetes on selle kohta hulgaliselt uusi kinnitusi.

läheb tootmisvahenditena ikka suurem mass välismaisi tooraineid, lisaaineid, poolvabrikaate jne. Koos nende maailmaturu suhete arenemisega suureneb töönõudmine transporditööstuses, ja transporditööstus jaguneb paljudeks uuteks alaliikideks.[222]

Tootmis- ja elatusvahendite hulga kasv relatiivselt väheneva tööliste arvu puhul põhjustab töö laiendamist neis tööstusharudes, millede produktid, nagu kanalid, dokid, tunnelid, sillad jne., hakkavad vilja kandma alles kaugemas tulevikus. Kas otse masinalise tootmise alusel või temale vastava üldise tööstusliku revolutsiooni alusel tekib täiesti uusi tootmisharusid ja seega uusi tööpõlde. Kuid nende osatähtsus kogutootmises ei ole isegi kõige arenenumais maades kuigi suur. Neis töötavate tööliste arv kasvab pääriproportsionaalselt sellega, kuidas taastoodetakse lihtsaima käsitsitöö vajadust. Seda laadi tööstuse peaharudeks võib praegu pidada gaasivabrikuid, telegraafi, fotograafiat, aurulaevandust ja raudteid. 1861. a. loendus (Inglismaal ja Walesis) näitab, et gaasitööstuses (gaasivabrikud, mehhaaniliste aparaatide tootmine, gaasikompaniide agendid jne.) töötas 15 211 inimest, telegraafi alal 2399, fotograafias 2366, aurulaevanduses 3570 ja raudteedel 70 599, sealhulgas umbes 28 000 enam või vähem pidevalt töötavat «õppimata» mullatöölist ühes kogu administratiivse ning kommertspersonaaliga. Neis viies uues tööstusharus töötavate isikute üldarv oli järelikult 94 145.

Lõpuks erakordselt kasvanud tootlik jõud suurtööstuse sfääride, millega tavaliselt kaasneb tööjõu ekspluateerimise intensiivne ja ekstensiivne kasv kõigis teistes tootmisharudes, võimaldab ebatootlikult kasutada ikka suuremat osa töölisklassist ja niiviisi «teenijate klassi» nime all ikka massilisemalt taastoota vanu majaorje, nagu teenreid, toatüdrukuid, toapoisse jne. 1861. a. loenduse järgi oli Inglismaa ja Walesi rahvaarv kokku 20 066 224, sellest 9 776 259 meest ja 10 289 965 naist. Kui me lahutame sellest kõik isikud, kes on töötamiseks liiga vanad või liiga noored, kõik «mittetootvad» naised, noored ja lapsed, peale selle veel «ideoloogilised» seisused, nagu valitsus, papid, juristid, sõjavägi jne., edasi kõik, kelle ainsaks tegevuseks on võõra töö tarbimine maarendi, protsentide jne. näol, lõpuks pauperid, hulgused, kurjategijad jne., siis jääb ümmarguselt 8 miljonit mõlemast soost ja igas vanuses inimest, kaasa arvatud kõik kapitalistid, kes nii või teisiti funktsioneerivad tootmises, kaubanduses, rahanduses jne. Nende 8 miljoni hulka kuuluvad:

Põllutöölised (kaasa arvatud karjased ja farmerite juures elavad sulased ning teenijatüdrukud)	1 098 261	inim.

[222] Inglismaal ja Walesis töötas 1861. aastal kaubalaevastikus 94 665 meremeest.

Kõik isikud, kes on tööl puuvilla-, villa-, peenkalevi-, lina-, kanepi-, siidi- ja džuudivabrikutes, samuti ka mehhaanilises sukakudumise- ja pitsitööstuses	642 607[223]	inim.
Kõik isikud, kes töötavad söe- ja maagikaevandustes	565 835	„
Kõik isikud, kes töötavad metallurgiatehastes (kõrgahjud, valtsimistehased jne.) ja iga liiki metallimanufaktuurides	396 998[224]	„
Teenijate klass	1 208 648[225]	„

Kui me arvame kokku kõik tekstiilvabrikutes töötajad ja söening maagikaevanduste personaali, siis saame 1 208 442; kui me aga arvame kokku tekstiilvabrikutes töötajad ja kõigi metallurgiatehaste ja metallimanufaktuuride personaali, siis saame summana 1 039 605, — mõlemal juhul vähem kui kaasaegsete majaorjade arv. Milline meeltülendav tulemus masinate kapitalistlikust ekspluatatsioonist!

7. TÖÖLISTE EEMALETÕUKAMINE JA LIGITÕMBAMINE SEOSES MASINALISE TOOTMISE ARENEMISEGA. PUUVILLATÖÖSTUSE KRIISID

Kõik terve mõistusega poliitilise ökonoomia esindajad tunnistavad õigeks, et masinate esmakordne kasutuselevõtmine mõjub katkuna traditsiooniliste käsitööalade ja manufaktuuride töölistele, kellega masinad kõigepealt konkureerima hakkavad. Nad kurdavad peaaegu kõik vabrikutöölise orjuse üle. Missugune on aga suur trump, mida nad kõik välja mängivad? See on väide, et masinad, pärast kõiki koledusi, mis kuuluvad nende kasutuselevõtmise ja arenemise perioodi, lõppkokkuvõttes ei vähenda, vaid suurendavad tööorjade arvu! Jaa, poliitiline ökonoomia joobub eemaletõukavast teoreemist, — mis on eemaletõukav igale «filantroobile», kes usub kapitalistliku tootmisviisi igavesse looduslikku paratamatusse, — teoreemist, mille järgi isegi vabrik, mis juba põhineb masinalisel tootmisel, hakkab teatud kasvuperioodi möödumisel, lühema või

[223] Sellest üle 13 aasta vanuseid mehi ainult 177 596.

[224] Sellest naisi 30 501.

[225] Sellest mehi 137 447. Ülaltoodud arv — 1 208 648 — ei hõlma personaali, kes ei teeni eraisikute juures.

Lisa 2. trükile. Aastail 1861—1870 on meessoost teenrite arv peaaegu kahekordistunud. See on kasvanud 267 671-ni. 1847. a. oli (aristokraatide jahimaadel) 2694 jahiloomavahti, 1869. a. oli neid aga 4921. — Londoni väikekodanlaste juures teenivaid noori tüdrukuid nimetatakse rahvakeeles «little slaveys», — väikesed orjatarid.

pikema «üleminekuaja» järel, piinama suuremat arvu töölisi, kui ta alguses tänavale viskas![226]

Mõned näited, kas või Inglise peenkalevi- ja siidivabrikuist, kinnitavad, et teatud arenemisastmel võib vabrikutööstusharude erakordne laienemine olla seotud töölolevate tööliste arvu vähenemisega mitte ainult relatiivselt, vaid ka absoluutselt. 1860. aastal, kui parlamendi käsul korraldati kõikide Ühendatud Kuningriigi vabrikute eriloendus, oli vabrikuinspektor R. Bakerile usaldatud Lancashire'i, Cheshire'i ja Yorkshire'i vabrikupiirkondade osas 652 vabrikut; neist oli 570-nes vabrikus aurukudumistelgi 85 622, värtnaid (välja arvatud dubleerimisvärtnad) 6 819 146, aurumasinail hobujõude 27 439, vesirattail — 1390, töölolevaid isikuid 94 119. Seevastu 1865. a. oli nendessamades vabrikutes: kudumistelgi 95 163, värtnaid 7 025 031, aurumasinail hobujõude 28 925, vesirattail 1445, töölolevaid isikuid 88 913. Järelikult oli juurdekasv neis vabrikuis aastail 1860—1865: aurukudumistelgede alal 11%, värtnate alal 3%, auruhobujõudude alal 5%, kuna töölolevate isikute arv vähenes samal ajal 5,5% võrra.[227] 1852. ja 1862. a. vahel kasvas Inglise villatöötlemine tunduvalt, kuna rakendatud tööliste arv jäi peaaegu samaks. «See näitab, kui suurel määral uued kasutuselevõetud masinad tõrjusid välja eelmiste perioodide töö.»[228] Neil juhtudel, kus töötavate vabrikutööliste arv kasvab, on see kasv sageli ainult näiline, s. t. ta ei tule sellest, et laiendatakse vabri-

---

[226] Seevastu Ganilh peab masinalise tootmise lõpptulemuseks tööorjade arvu absoluutset vähenemist, kelle kulul hakkab siis elama suurem arv «gens honnêtes» [«viisakaid inimesi»], kes arendavad oma tuntud «perfectibilité perfectible» [«täiustusvõimelist täiustusvõimet»]. Nii halvasti kui ta mõistabki tootmise liikumist, tunneb ta vähemalt, et masinad on üpris saatuslik institutsioon, kuna nende kasutuselevõtmine muudab töölolevaid töölisi pauperiteks, nende arenemine aga kutsub ellu rohkem tööorje, kui nad on tapnud. Tema seisukoha kretinismi saab väljendada ainult tema oma sõnadega: «Tootmisele ja tarbimisele mõistetud klassid vähenevad, kuna klassid, kes juhivad tööd ja annavad kogu rahvale abi, tröösti ja valgustust, suurenevad ... ja omastavad kõik hüved, mis tulenevad töökulude vähenemisest, produktide küllusest ja tarbekaupade odavast hinnast. Sel teel inimsugu tõuseb geeniuse loomingu ülimate tippudeni, tungib religiooni salapärastesse sügavustesse, loob õnnistusrohked moraali põhimõtted (mis seisavad selles, et «omastada kõik hüved» jne.) ja seadused, mis kaitsevad vabadust (kas vabadust «tootmisele mõistetud klasside» jaoks?) ja võimu, sõnakuulmist ja õiglust, kohusetunnet ja humaansust.» See pudrutus on *M. Ch. Ganilhi* raamatus: «Des Systèmes d'Économie Politique etc.», 2. trükk, Paris 1821, I kd., lk. 224. Vrd. sealsamas, lk. 212.

[227] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 58 ja järgmised. Samal ajal oli aga juba olemas materiaalne baas kasvava töölistearvu rakendamiseks: asutati 110 uut vabrikut 11 625 aurukudumisteljega, 628 576 värtnaga, 2695 auru- ja veehobujõuga (sealsamas).

[228] «Reports etc. for 31st October 1862», lk. 79.

Lisa 2. trükile. 1871. a. detsembri lõpul ütles vabrikuinspektor A. Redgrave ühes ettekandes, mille ta pidas Bradfordis, «New Mechanics' Institution'is»: «Juba mõnda aega paneb mind imestama villavabrikute muutunud

kuid, millede aluseks on juba masinaline tootmine, vaid sellest, et järkjärguliselt liidetakse juurde kõrvalharusid. Näiteks «mehhaaniliste kudumistelgede ja nende juures töötavate vabrikutööliste arvu suurenemine aastail 1838—1856 tuli (Briti) puuvillavabrikutes lihtsalt sellest, et see tootmisharu kasvas; seevastu teistes vabrikutes ta tuli sellest, et algas aurujõu rakendamine neile kudumistelgedele, mis valmistavad vaipu, paelu, linast riiet jne., ja mis varem pandi käima inimlihaste jõul»[229]. Nende vabrikutööliste arvu tõus väljendas seega lihtsalt töötavate tööliste üldarvu langust. Lõpuks jätame siin täiesti kõrvale asjaolu, et igal pool peale metallivabrikute on noortöölised (alla 18 aasta vanad), naised ja lapsed vabrikupersonaali kaugelt ülekaalukaks osaks.

Ometigi on arusaadav, et hoolimata tööliste massist, keda masinaline tootmine tegelikult välja tõrjub või potentsiaalselt asendab, võib vabrikutööliste arv lõpuks kasvada suuremaks kui nende poolt väljatõrjutud manufaktuuritööliste või käsitööliste arv, ja nimelt masinalise tootmise enese kasvu tõttu, mis väljendub sama liiki vabrikute arvu kasvus või juba olemasolevate vabrikute suurenemises. Oletame näiteks, et nädalas kulutatav 500-naelsterlingiline kapital koosneb vana tootmisviisi puhul $^2/_5$ püsivast ja $^3/_5$ muutuvast koostusosast, s. o. et 200 naelsterlingit kulutatakse tootmisvahenditeks ja 300 naelsterlingit tööjõuks, — ütleme, 1 naelsterling iga töölise kohta. Kui tekib masinaline tootmine, siis muutub kogu kapitali struktuur. Kapital jaguneb nüüd näiteks $^4/_5$ püsivaks ja $^1/_5$ muutuvaks koostusosaks, s. o. tööjõu peale kulutatakse nüüd kõigest 100 naelsterlingit. Järelikult vallandatakse kaks kolmandikku varem töötanud töölistest. Kui see vabrik laieneb ja kogu mahutatud kapital kasvab muudes võrdsetes tootmistingimustes 500 naelsterlingilt 1500 naelsterlingile, siis pannakse nüüd tööle 300 töölist, niisama palju kui enne tööstuslikku revolutsiooni. Kui rakendatav kapital kasvab edasi, 2000 naelsterlingi suuruseks, siis pannakse tööle 400 töölist, järelikult $^1/_3$ võrra rohkem kui vana tööviisi puhul. Töötavate tööliste arv kasvas absoluutselt 100 inimese võrra, kuid relatiivselt, s. o. võrreldes kogu avansseeritud kapitaliga, langes ta 800 võrra, sest 2000-naelsterlingiline kapital oleks vana tööviisi puhul kasutanud 1200, mitte aga 400 töölise tööd. Niisiis töötavate tööliste arvu relatiivne vähenemine ei ole vastuolus selle arvu absoluutse suurenemisega. Me eeldasime eespool, et kogu kapitali kasvades tema struktuur ei muutu, sest tootmistingimused on konstantsed. Kuid me teame juba, et masinalise tootmise iga edusamm

välisilme. Varem olid nad täis naisi ja lapsi, nüüd aga näib, et masinad teevad kogu töö. Minu küsimuse peale andis üks vabrikant mulle järgmise seletuse: vana süsteemi puhul kasutasin 63 isiku tööd; pärast täiustatud masinate tarvituselevõtmist vähendasin käte arvu 33-ni, kuid hiljuti, uute suurte muudatuste tagajärjel, võisin vähendada nende arvu 33-lt 13-ni.»

[229] «Reports etc. for 31st October 1856», lk. 16.

suurendab kapitali püsivat osa, s. o. masinaist, toormaterjalist jne. koosnevat osa, kuna kapitali muutuv osa, s. o. tööjõuks kulutatav osa, väheneb; ühtlasi teame, et üheski teises tootmises ei ole täiustuste tegemine nii pidev ega ole seal seepärast kogu kapitali struktuur nii muutuv kui masinalises tootmises. Kuid seda pidevat muutumist katkestavad niisama pidevalt vaheajad, kus antud tehnilisel baasil toimub puhtkvantitatiivne laienemine. Seepärast kasvab tööolevate tööliste arv. Näiteks tööliste koguarv Ühendatud Kuningriigi puuvilla-, villa-, kammvilla-, lina- ja siidivabrikuis oli 1835. a. kõigest 354 684, kuna 1861. a. oli ainuüksi aurutelgedel töötavaid kangruid (mõlemast soost ja mitmes vanuses, alates 8-ndast eluaastast) 230 654. See kasv on muidugi vähem tunduv, kui me arvestame, et Inglismaal oli veel 1838. a. 800 000 käsitsitöötavat puuvillakangrut, kaasa arvatud nendega koos töötavad perekonnaliikmed[230]; me ei räägigi neist käsikangruist, kes tõrjuti välja Aasias ja Euroopa mandril.

Vähestes märkustes, mis me veel peame tegema selle punkti kohta, puudutame osaliselt puhtfaktilisi suhteid, milleni meie teoreetiline käsitlus ei ole veel jõudnud.

Niikaua kui masinaline tootmine levib ühes teatavas tööstusharus traditsioonilise käsitöö või manufaktuuri arvel, on tema edu niisama kindel kui nõelsütikpüssidega relvastatud armee edu vibumeeste armee vastu. See esimene periood, kus masin alles vallutab endale tegevuspiirkonda, on otsustava tähtsusega erakordsete kasumite tõttu, mida masin aitab toota. Need kasumid on mitte ainult ise kiirendatud akumulatsiooni allikaks, vaid nad tõmbavad soodustatud tootmisharusse suure osa täiendavast ühiskondlikust kapitalist, mis pidevalt tekib ja pidevalt otsib endale uusi rakendusalasid. Esimese tormi- ja tungiperioodi erilised kasud korduvad järjest neis tootmisharudes, kus masinad esmakordselt kasutusele võetakse. Aga niipea kui vabrik on teatava määrani levinud ja jõudnud teatava küpsusastmeni, eriti siis, kui vabriku enda tehnilist alust, masinaid, on hakatud tootma samuti masinatega, kui on toimunud revolutsioon nii söe- ja rauatootmises kui ka metallide töötlemises ja transpordi alal, — ühe sõnaga siis, kui on loodud suurtööstusele vastavad üldised tootmistingimused, omandab see tootmisviis sellise elastsuse ja sellise võime äkitselt ning hüppeliselt laieneda, et ainult toormaterjal ja turg võivad sellele tõkkeid seada. Masinad põhjustavad aga ühelt poolt toormaterjali hulga

[230] «Käsikangrute (kes kudusid puuvillast ja puuvillaga segatud riiet) kannatused olid kuningliku komisjoni uurimise objektiks, aga kuigi nähti ja haletseti nende häda, ometigi jäeti nende olukorra parandamine (!) juhuse ja aja hooleks, ja võib loota, et need kannatused on nüüd (20 aastat hiljem!) peaaegu (nearly) lõppenud, milleks on tõenäoliselt kaasa aidanud aurukudumistelgede praegune määratu suur levik» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1856», lk. 15).

kasvu, nagu näiteks cotton gin [puuvilladžin] on suurendanud puuvilla tootmist.[231] Teiselt poolt masinaprodukti odavus ja transpordining liiklemisvahendite alal toimunud revolutsioon aitavad vallutada välisturge. Masinaline tootmine, laostades neil turgudel käsitööstuslikku tootmist, muudab nad sunniviisiliselt vastava toormaterjali tootmise aladeks. Näiteks Ida-India sunniti tootma Suurbritanniale puuvilla, villa, kanepit, džuuti, indigot jne.[232] Suurtööstuse maades kogu aeg toimuv tööliste «liigseks» muutumine tekitab hoogsamat väljarändamist ja võõraste maade koloniseerimist, mis kujunevad emamaa jaoks toormaterjali kasvatamise kohtadeks, nii nagu näiteks Austraaliast on saanud villa kasvatamise koht.[233] Luuakse uus, rahvusvaheline tööjaotus, mis vastab masinalise tootmise peamistele asukohtadele ja muudab osa maakerast peamiselt põllumajandusliku tootmise alaks. See revolutsioon on tihedalt seotud murrangutega põllumajanduses, mis siinkohal veel ei kuulu põhjalikumale uurimisele.[234]

---

[231] Kolmandas raamatus nimetan teisigi meetodeid, millega masinad mõjutavad toormaterjali tootmist.

[232] Puuvilla väljavedu Ida-Indiast Suurbritanniasse:

1846. a. 34 540 143 n., **1860. a.** 204 141 168 n., **1865. a.** 445 947 600 n.

Villa väljavedu Ida-Indiast Suurbritanniasse:

1846. a. 4 570 581 n., **1860. a.** 20 214 173 n., **1865. a.** 20 679 111 n.

[233] Villa väljavedu Healootuse neemelt Suurbritanniasse:

1846. a. 2 958 457 n., **1860. a.** 16 574 345 n., **1865. a.** 29 920 623 n.

Villa väljavedu Austraaliast Suurbritanniasse:

1846. a. 21 789 346 n., **1860. a.** 59 166 616 n., **1865. a.** 109 734 261 n.

[234] Ühendriikide majanduslik areng ise on Euroopa suurtööstuse, eriti Inglismaa suurtööstuse produkt. Praegusel kujul (1866. a.) tuleb Ühendriike ikka veel vaadelda Euroopa koloniaalmaana. { *4. trükile.* — Sestsaadik on nad arenenud maailma teiseks tööstusmaaks, kuigi nad ei ole veel täiesti kaotanud oma koloniaalset iseloomu. — *F. E.*}

Puuvilla väljavedu Ühendriikidest Suurbritanniasse (naeltes):

1846. a.	401 949 393	**1852. a.**	765 630 544
1859. a.	961 707 264	**1860. a.**	1 115 890 608

Teravilja jne. väljavedu Ühendriikidest Suurbritanniasse (aastail 1850 ja 1862) (inglise tsentnerites):

Nisu	**1850. a.**	16 202 312	**1862. a.**	41 033 503
Oder	**1850. a.**	3 669 653	**1862. a.**	6 624 800
Kaer	**1850. a.**	3 174 801	**1862. a.**	4 426 994
Rukis	**1850. a.**	388 749	**1862. a.**	7 108
Nisujahu	**1850. a.**	3 819 440	**1862. a.**	7 207 113
Tatar	**1850. a.**	1 054	**1862. a.**	19 571
Mais	**1850. a.**	5 473 161	**1862. a.**	11 694 818
Bere ehk Bigg (odra eriliik) . .	**1850. a.**	2 039	**1862. a.**	7 675
Herned	**1850. a.**	811 620	**1862. a.**	1 024 722
Oad	**1850. a.**	1 822 972	**1862. a.**	2 037 137
Väljavedu kokku .	**1850. a.**	34 365 801	**1862. a.**	74 083 351

Härra Gladstone'i algatusel tegi alamkoda 17. veebruaril 1867. a. korralduse statistiliste andmete kogumiseks kõikide teraviljaliikide, terades ja jahus, sisse- ja väljaveo kohta Ühendatud Kuningriigis aastail 1831—1866. Allpool toon kokkuvõtte neist andmetest. Jahu on ümber arvestatud teradeks, kvarterites (vt. tabel lk. 393).

Vabrikutööstuse tohutu hüppeline laienemisvõime ja tema olenevus maailmaturust sünnitavad paratamatult palavikulist tootmist ja sellele järgnevat turgude küllastust; turgude kitsenemisele aga järgneb halvatus. Tööstuselu muutub keskmise elavnemise, õitsengu-, ületootmise-, kriisi- ja seisakuperioodide järjestikuliseks reaks. Kui selline tööstusliku tsükli perioodide vaheldumine on välja kujunenud, siis ebakindlus ja ebastabiilsus, mis iseloomustavad töölise teenistust ja järelikult tema elu-olu masinalise tootmise tingimustes, muutuvad normaalseks nähtuseks. Välja arvatud õitsengu perioodid, möllab kapitalistide vahel vihane võitlus oma individuaalse koha pärast turul. Nende osa turul on päriproportsionaalne produktide odavusega. See põhjustab konkurentsi uute tootmismeetodite ja täiustatud masinate kasutamises, mis asendavad tööjõudu; peale selle tuleb teatud punktis iga kord esile püüd saavutada kaupade odavnemist sellega, et palk surutakse vägivaldselt tööjõu väärtusest madalamale.[235]

Vabrikutööliste arvu kasv on järelikult tingitud vabrikuisse mahutatud kogukapitali suhteliselt palju kiiremast kasvust. See prot-

---

[235] Leicesteri saapavabrikantide «lokaudiga» tänavale visatud tööliste üleskutses «Trade Societies of England» [«Inglismaa ametiühingute»] aadressil 1866. a. juulis öeldakse muu hulgas: «Aastat 20 tagasi toimus Leicesteri saapatööstuses murrang, mille põhjuseks oli tsvikkimise kasutuselevõtmine õmblemise asemel. Siis võis saada head palka. See uus äri sai varsti väga laialdase ulatuse. Mitmesugused firmad hakkasid üksteisega ägedalt konkureerima selles, kes neist suudab valmistada kõige maitsekamat kaupa. Selle järel tekkis aga varsti halvemat sorti konkurents, nimelt see, et igaüks püüdis turul müüa teistest odavamalt (undersell). Kahjulikud tagajärjed ilmnesid varsti palkade alandamises, ja töö hinna langus oli nii hoogus, et paljud firmad maksavad nüüd kõigest poole esialgsest palgast. Ja kuigi palgad langevad ikka madalamale, näivad kasumid ometigi kasvavat iga muutusega palgatariifis.» — Vabrikandid kasutavad isegi tööstusele ebasoodsaid perioode selleks, et saada erakordseid kasumeid palkade liialdase alandamisega, s. o. otseselt varastades töölise kõige hädavajalikumaid elatusvahendeid. Üks näide. Jutt on Coventry siidikudumistööstuse kriisist: «Teadetest, mis ma sain nii vabrikantidelt kui ka töölistelt, järeldub kahtlemata, et palkasid on alandatud rohkem kui välismaiste tootjate konkurents ja muud asjaolud seda nõudsid. Enamik kangruid töötab 30—40% madalama palgaga. Tükk paela, mille eest kangur sai viis aastat tagasi 6—7 šillingit, toob talle nüüd ainult 3 šillingit 3 penssi või 3 šillingit 6 penssi; üks teine töö, mille eest varem maksti 4 šillingit ja 3 šillingit 3 penssi, annab nüüd ainult 2 šillingit või 2 šillingit 3 penssi. Palgaalandus on suurem, kui oli vajalik nõudmise elustamiseks. Paljude paelaliikide tootmisel ei järgnenud palgaalandusele tegelikult mingit kaubahinna alandamist» (Komisjoniliikme F. D. Longe'i aruanne, «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», lk. 114, nr. 1).

VIIE AASTA PERIOODID JA 1866. AASTA

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
AASTA KESKMINE								
Sissevedu (kvarterites) .	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
AASTA KESKMINE								
Väljavedu (kvarterites) .	225 263	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Sisseveo ülekaal väljaveo üle, keskmiselt aastas	874 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
RAHVASTIK								
Aasta keskmine rahvaarv iga perioodi kohta . .	24 621 107	25 929 507	27 262 559	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Omamaa toodangut ületava teravilja jne. keskmine tarvitus kvarterites ühe inimese kohta aastas, ühtlaselt jaotatult kogu elanikkonna vahel	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,501	0,543

sess toimub aga ainult tööstusliku tsükli tõusu- ja mõõnaperioodide piirides. Pealegi katkeb ta ühtelugu tehnilise progressi tõttu, mis kord asendab töölisi potentsiaalselt, kord tõrjub neid faktiliselt välja. Sellised kvalitatiivsed muutused masinalises tootmises kõrvaldavad alatasa töölisi vabrikust või sulevad vabriku väravad uute nekrutite juurdevoolu eest, kuna seevastu vabrikute lihtne kvantitatiivne laienemine neelab peale väljavisatute veel uusigi tööliste kontingente. Nii tõugatakse töölisi alatasa eemale ja tõmmatakse ligi, neid paisatakse edasi-tagasi, ja sellega käib kaasas värvatavate tööliste soo, vanuse ja oskuse alaline muutumine.

Vabrikutöölise saatus saab näitlikult kõige paremini selgeks, kui me heidame põgusa pilgu Inglise puuvillatööstuse saatusele.

Aastail 1770—1815 oli puuvillatööstuses viis aastat surutist ehk seisakut. Sel esimesel 45 aasta perioodil oli Inglise vabrikantidel masinate ja maailmaturu monopol. 1815. kuni 1821. a. surutis, 1822. ja 1823. a. õitseng, 1824. a. koalitsioonivastase seaduse äramuutmine, vabrikute üldine suur laienemine, 1825. a. kriis, 1826. a. suur viletsus ja rahutused puuvillatööliste hulgas; 1827. a. kerge paranemine, 1828. a. aurukudumistelgede hulga ja väljaveo suur kasv; 1829. a. ületab väljavedu, eriti Indiasse, kõik eelmised aastad; 1830. a. turgude küllastus, suur viletsus; 1831.—1833. a. surutise edasikestmine; Ida-Aasia (India ja Hiina) kaubanduse monopol võetakse Ida-India Kompanii käest ära. 1834. a. vabrikute hoogus kasv ja masinate levik, töökäte puudus. Uus vaesteseadus soodustab põllutööliste ümberasumist vabrikupiirkondadesse. Maa-krahvkonnad riisutakse lastest lagedaks. Kauplemine valgete orjadega. 1835. a. suur õitseng. Samal ajal on puuvilla käsikangrud nälga suremas. 1836. a. suur õitseng. 1837. ja 1838. a. surutis ja kriis. 1839. a. elavnemine. 1840. a. tugev depressioon, ülestõusud, sõjaväe vahelesegamine. 1841. ja 1842. a. vabrikutööliste kohutavad kannatused. 1842. a. vallandavad vabrikandid töölisi vabrikuist, et läbi suruda viljaseaduste kaotamine. Töölised tormavad paljude tuhandete viisi Yorkshire'i, kust sõjavägi nad tagasi ajab; nende juhid antakse Lancasteris kohtu alla. 1843. a. suur viletsus. 1844. a. uuesti elavnemine. 1845. a. suur õitseng. 1846. a. alguses jätkuv tõus, siis tagasilanguse tundemärgid. Viljaseaduste kaotamine. 1847. a. kriis. Palkade üldine alandamine 10% võrra ja rohkemgi — «big loaf'i» [«suure leivapätsi»] auks. 1848. a. jätkuv surutis. Manchester on sõjaväe kaitse all. 1849. a. uus elavnemine. 1850. a. õitseng. 1851. a. kaubahindade langus, madalad palgad, sagedad streigid. 1852. a. algab paranemine. Streigid jätkuvad, vabrikandid ähvardavad hakata sisse vedama välismaa töölisi. 1853. a. väljaveo tõus. Kaheksa kuud kestnud streik ja suur viletsus Prestonis. 1854. a. õitseng, turgude küllastus. 1855. a. tuleb Ühendriikidest, Kanadast, Ida-Aasia turgudelt pankrotistumise teateid. 1856. a. suur õitseng. 1857. a. kriis. 1858. a. paranemine. 1859. a. suur õitseng,

vabrikute kasv. 1860. a. on Inglise puuvillatööstus haripunktis. India, Austraalia ja teised turud on sel määral küllastatud, et 1863. aastal nad ei olnud veel neelanud kõiki seismajäänud kaupu. Kaubaleping Prantsusmaaga. Vabrikute ja masinalise tootmise määratu suur kasv. 1861. a. jätkub tõus mõnd aega, siis tuleb tagasilangus. Ameerika kodusõda, puuvillanälg. Aastail 1862—1863 täielik kokkuvarisemine.

Puuvillanälja ajalugu on liiga iseloomulik, et sellest võiks mööda minna, hetkekski peatumata. Lühidaist andmeist maailmaturu seisukorra kohta aastail 1860—1861 on näha, et puuvillanälg saabus vabrikantidele sobival ajal ning oli neile osalt kasulik; seda fakti tunnistavad Manchesteri kaubanduskoja aruanded, seda on Palmerston ja Derby parlamendis kuulutanud ja seda kinnitavad ka sündmused.[236] Ühendatud Kuningriigi 2887 puuvillavabriku hulgas oli 1861. aastal muidugi palju väikesi vabrikuid. Vabrikuinspektor A. Redgrave'i aruande järgi, kelle piirkonda kuulus neist 2887 vabrikust 2109, kasutasid viimasest arvust 392 vabrikut, s. o. 19%, igaüks vähem kui 10 hobujõudu, 345 vabrikut ehk 16% — 10—20 hobujõudu, 1372 vabrikut aga 20 hobujõudu ja üle selle.[237] Enamik väikesi vabrikuid olid kudumisvabrikud, asutatud õitsenguperioodil 1858. a. alates, suuremalt osalt spekulantide poolt, kelledest üks andis lõnga, teine masinad, kolmas hoone; nende vabrikute valitsejaiks olid endised overlookers [vabriku ülevaatajad] või teised mittejõukad inimesed. Need väikevabrikandid enamasti laostusid. Kaubanduskriis, mille saabumist puuvillanälg takistas, oleks neile valmistanud samasuguse saatuse. Kuigi neid oli $^1/_3$ vabrikantide üldarvust, moodustasid nende vabrikud võrratult vähema osa puuvillatööstusse mahutatud kapitalist. Mis puutub vähenemise ulatusse, siis usaldusväärse hinnangu järgi seisis 1862. a. oktoobris 60,3% värtnaist ja 58% kudumistelgedest tegevuseta. Need arvud käivad kogu tööstusharu kohta, üksikutes piirkondades on nad muidugi väga erinevad. Ainult väga vähesed vabrikud töötasid täisaja (60 tundi nädalas), ülejäänud töötasid vaheaegadega. Isegi neil vähestel töölistel, kes töötasid täisaja hariliku tükipalgaga, vähenes nädalapalk paratamatult, sest paremad puuvillasordid asendati halvematega: Sea Islandi puuvill (peenketruses) egiptuse puuvillaga, ameerika ja egiptuse puuvill Surati puuvillaga (Ida-Indiast) ja puhas puuvill puuvillajäätmete ja Surati puuvilla segudega. Surati puuvilla lühemad kiud, ta mustus, lõnga suurem rabedus, lõimelihtimiseks tarvitatava jahu asendamine igasuguste raskemate lisandustega jne., — kõik see vähendas masinate kiirust või kudumistelgede arvu, mida üks kangur teenindas, suurendas masinavigade parandamiseks vajalikku tööd ja vähendas koos too-

[236] Vrd. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», lk. 30.
[237] Sealsamas, lk. 19.

dangu hulgaga ka tükitööpalka. Surati puuvillaga töötamisel kaotas tööline 20, 30 protsenti või rohkemgi, isegi siis, kui ta töötas täisaja. Suurem osa vabrikante alandas aga ka tükitöö palganormi 5, $7^1/_2$ ja 10 protsenti. Seepärast võib ette kujutada, missuguses olukorras olid need, kes töötasid ainult 3, $3^1/_2$, 4 päeva nädalas või ainult 6 tundi päevas. 1863. aastal, kui suhteline paranemine oli juba saabunud, oli kangrute, ketrajate jne. nädalapalk 3 šillingit 4 penssi, 3 šillingit 10 penssi, 4 šillingit 6 penssi, 5 šillingit 1 penss jne.[238] Vabrikantide leidlikkus palgast mahaarvamiste alal ei puhanud isegi selles piinarikkas olukorras. Palgast mahaarvamisi tehti osalt trahvide näol produkti vigade eest, mis olid tingitud vabrikandi halvemast puuvillast, ebasobivatest masinatest jne. Neis kohtades aga, kus vabrikant oli töölismajade omanik, kandis tema ise korteriüüri oma arvele, tehes mahaarvamisi nominaalpalgast. Vabrikuinspektor A. Redgrave jutustab selfacting minder'itest [selfaktorite müülitöölistest] (igaüks neist teenindab kaht selfaktorit), kes, «töötades täisaja, teenisid neljateistkümne päevaga 8 šillingit 11 penssi; sellest summast arvati maha korteriüür, millest vabrikant aga ühe poole tagasi kinkis, nii et müülitöölised tõid koju tervelt 6 šillingit 11 penssi. Kangrute nädalapalk 1862. a. lõpukuudel algas 2 šillingist 6 pensist»[239]. Tihtipeale arvati korteriüür palgast maha isegi siis, kui käed töötasid ainult lühikest aega.[240] Pole ime, et mõnes Lancashire'i osas puhkes midagi näljataudi taolist! Sellest kõigest iseloomulikum oli aga asjaolu, et tootmisprotsessi revolutsioneerimine toimus töölise kulul. Need olid tõelised experimenta in corpore vili [katsed väärtusetu elava kehaga], nagu anatoomide eksperimendid konnadega. «Kuigi ma nimetasin tööliste tegelikku teenistust paljudes vabrikutes,» ütleb vabrikuinspektor Redgrave, «ei tohi sellest järeldada, et nad saavad iga nädal sama summa. Töölised peavad kannatama väga suuri kõikumisi vabrikantide alalise eksperimenteerimise («experimentalizing») tõttu... nende teenistus tõuseb ja langeb olenevalt puuvillasegu kvaliteedist: kord on ta 15% väiksem nende endisest teenistusest, kord langeb ta järgmisel või ülejärgmisel nädalal 50—60% võrra.»[241] Neid eksperimente tehti mitte ainult töölise elatusvahendite arvel. Töölised pidid maksma kõigi oma viie meelega. «Puuvilla avamisel töötavad inimesed räägivad mulle, et väljakannatamatu hais paneb neil südame pööritama... Sorteerimis-, hunditamis- ja kraasimisosakondade töötajail tungib vabanev tolm ja mustus suhu, ninna, silmi ja kõrvadesse, paneb köhima ja hingeldama... Kiu lühiduse tõttu lisatakse lõngale lihtimise puhul hulk mitmesuguseid aineid — varem tarvitusel olnud jahu asemel. Sellest tuleb kangru-

[238] «Reports etc. for 31st October 1863», lk. 41—45 ja 51.
[239] Sealsamas, lk. 41, 42.
[240] Sealsamas, lk. 57.
[241] Sealsamas, lk. 50, 51.

tel südamepööritus ja seedimisorganite haigused. Bronhiit on tolmu tõttu väga levinud, samuti kurgupõletik; peale selle esineb teatav nahahaigus naha ärrituse tõttu Surati puuvillas sisalduva mustuse mõjul.» Teiselt poolt olid jahu aseained, mis suurendasid lõnga kaalu, härradele vabrikantidele suurepäraseks tulualliks. Tänu neile «kaalus 15 naela toormaterjali valmis kedratuna 20 naela»[242]. Vabrikuinspektorite aruandes 30. aprillist 1864. a. loeme: «Tööstus kasutab nüüd seda abiallikat tõepoolest ebasündsas ulatuses. Ma sain teada autoriteetselt isikult, et 8 naela raskune riidekangas tehakse $5^1/_4$ naelast lõngast ja $2^3/_4$ naelast lihtimisainest. Üks teine riidekangas, mis kaalus $5^1/_4$ n., sisaldas kaks naela lihti. Need olid tavalised, väljaveo jaoks valmistatud šõrtingid [särgiriided]. Teistele sortidele lisatakse mõnikord 50% lihti, nii et vabrikandid võiksid hoobelda ja tegelikult hooplevadki, et nad rikastuvad, müües riiet odavamalt, kui maksab selles nominaalselt sisalduv lõng.»[243] Töölistel tuli aga kannatada mitte ainult vabrikantide eksperimentidest vabrikuis ja munitsipaliteetide eksperimentidest väljaspool vabrikuid, mitte ainult palkade alandamisest ja töötaolekust, viletsusest ja armuandidest, lordide ja alamkoja liikmete kiidukõnedest. «Puuvillanälja tagajärjel tööta jäänud õnnetud naised said ühiskonna jätisteks ja jäidki nendeks . . . Noorte prostituutide arv on viimase 25 aasta jooksul kasvanud rohkem kui kunagi varem.»[244]

Niisiis Inglise puuvillatööstuse esimese 45 aasta jooksul, aastail 1770—1815, me näeme kõigest 5 aastat kriisi ja seisakut, — kuid see oli ju Inglise tööstuse maailmamonopoli periood. Teisel 48 aasta perioodil, aastail 1815—1863, on ainult 20 aastat elavnemist ja õitsengut 28 aasta surutise ja seisaku kohta. Aastail 1815—1830 algab konkurents mandri-Euroopaga ja Ühendriikidega. 1833. aastast alates laiendatakse Aasia turgusid vägivaldselt «inimsoo hävitamise» teel. Pärast viljaseaduste kaotamist oli aastail 1846—1863 kaheksa aastat keskmist elavnemist ja õitsengut ning 9 aastat surutist ja seisakut. Missuguses olukorras olid puuvillatööstuse täiskasvanud meestöölised isegi õitsengu ajal, selle üle võib otsustada alljärgneva märkuse järgi.[245]

[242] «Reports etc. for 31st October 1863», lk. 62, 63.

[243] «Reports etc. for 30th April 1864», lk. 27.

[244] Boltoni politseiülema Harrise kirjast, «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 61, 62.

[245] Ühes puuvillatööliste üleskutses, mis 1863. a. kevadel kutsus üles väljarändamisühingu moodustamisele, öeldakse muu hulgas: «Vähe on neid, kes hakkavad eitama, et suure hulga vabrikutööliste väljarändamine on praegu absoluutselt hädavajalik. Järgmised tõsiasjad näitavad aga, et alaline väljarändamisvool on vajalik igal ajal ja et ilma selleta on meie positsiooni kaitsmine tavalistes tingimustes võimatu: 1814. a. oli väljaveetud puuvillakaupade ametlik väärtus (mis pole muud kui hulga näitaja) 17 665 378 naelsterlingit, nende tegelik turuväärtus aga 20 070 824 naelsterlingit. 1858. a. oli väljaveetud puuvillakaupade ametlik väärtus 182 221 681 naelsterlingit, nende tegelik

8. MANUFAKTUURI, KÄSITÖÖ JA KODUTÖÖ REVOLUTSIONEERIMINE SUURTÖÖSTUSE POOLT

a) Käsitööl ja tööjaotusel rajaneva kooperatsiooni hävinemine

Me nägime, kuidas masinad kaotavad käsitööl rajaneva kooperatsiooni ja käsitööstuslikul tööjaotusel rajaneva manufaktuuri. Niidumasin, mis asendab niitjate kooperatsiooni, on esimese liigi näiteks. Veenvaks näiteks teise liigi kohta on õmblusnõelte valmistamise masin. Adam Smithi sõnade järgi valmistasid tema ajal 10 meest, kasutades tööjaotust, üle 48 000 õmblusnõela päevas. Seevastu üksainus masin annab 11-tunnilise tööpäeva jooksul 145 000 nõela. Üks naine või tütarlaps teenindab keskmiselt 4 sellist masinat ja toodab nendega järelikult päevas kuni 600 000, nädalas üle 3 000 000 nõela.[246] Kui üksik töömasin asendab kooperatsiooni või manufaktuuri, siis võib ta omakorda kujuneda uue käsitööstusliku tootmise aluseks. See käsitööstusliku tootmise uuestisünd masina baasil on ainult üleminekuks vabrikutootmisele; viimane ilmubki alati, niipea kui mõni mehhaaniline liikumapanev jõud — aur või vesi — asendab inimlihased masina liikumapaneva jõuna. Sporaadiliselt ja samuti ainult lühikest aega on väiketootmine ühendatav mehhaanilise liikumapaneva jõuga sel teel, et aur antakse kasutada tasu eest, nagu mõnedes Birminghami manufaktuurides, või väikeste soojusjõumasinate rakendamise teel, nagu mõnedes kudumistööstuse harudes jne.[247] Coventry siidikudumistööstuses kujunes stiihiliselt eksperiment «kottedž-vabrikutega». Kottedžite ridadest moodustatud ruudu keskele ehitati aurumasina jaoks niinimetatud engine house [masinamaja], ja aurumasin ühen-

---

turuväärtus aga ainult 43 001 322 naelsterlingit, nii et hulga kümnekordistamine suurendas ekvivalendi ainult vähe rohkem kui kahekordseks. See tulemus, nii hukatuslik kogu maale ja eriti vabrikutöölistele, on tingitud mitmesuguste põhjuste ühisest mõjust. Üks silmapaistvamaid põhjusi on alatine töö rohkus, hädavajalik antud tööstusharule, mis hävimise ähvardusel vajab pidevat turu laienemist. Juhtub, et meie puuvillavabrikud jäävad seisma perioodiliste seisakute tõttu kaubanduses, mis praeguse korra tingimustes on niisama möödapääsmatud kui surm ise. Aga inimese leidlikkus ei jää sellepärast veel seisma. Kuigi tagasihoidliku hinnangu järgi on 6 miljonit inimest viimase 25 aasta jooksul siit maalt lahkunud, ei saa suur protsent täiskasvanud mehi, isegi suurima õitsengu ajal, kuidagi leida vabrikuis mingisugust tööd ükskõik missugustel tingimustel. See tuleb töö alalisest väljatõrjumisest, mille eesmärgiks on produkti odavamaks muutmine» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», lk. 51, 52). Ühes järgmistest peatükkidest me näeme, kuidas härrad vabrikandid on puuvillakatastroofi ajal igati püüdnud takistada vabrikutööliste väljarändamist, kasutades selleks isegi riigivõimu kaasabi.

[246] «Children's Employment Commission. 3rd Report 1864», lk. 108, nr. 447.

[247] Selline käsitöö uuestisünd masinate baasil esineb Ühendriikides sageli. Kontsentratsioon, millega on seotud vältimatu üleminek vabrikutootmisele, just sellepärast hakkabki seal, võrreldes Euroopaga ja isegi Inglismaaga, astuma seitsmepenikoormaliste sammudega.

dati võllide kaudu kottedžites asuvate kudumistelgedega. Kõigil neil juhtudel anti aur kasutada tasu eest, näiteks 2½ šillingi eest igalt kudumisteljelt. Seda aururenti tuli maksta iga nädal, ükskõik, kas teljed käisid või ei. Igas kottedžis oli 2—6 kudumistelge, mis kuulusid töölistele, olid ostetud võlgu või laenatud. Võitlus kottedž-vabriku ja pärisvabriku vahel kestis üle 12 aasta. Ta lõppes 300 kottedž-vabriku täieliku laostumisega.[248] Seal, kus protsessi iseloom ei tinginud algusest peale suureulatuslikku tootmist, on need uued tööstusharud, mis on tekkinud viimastel aastakümnetel, näiteks kirjaümbrikutööstus, terassuletööstus jne., harilikult läbinud esmalt käsitööstusliku ja siis manufaktuurse tootmise, mis olid lühiajalisteks faasideks vabrikutootmisele üleminekul. See metamorfoos toimub kõige raskemini seal, kus produkti manufaktuurne tootmine ei kujuta enesest järkjärguliselt arenevate protsesside rida, vaid sisaldab hulga eraldatud protsesse. See oli näiteks suureks takistuseks terassulevabrikute arenemisel. Kuid umbes poolteist aastakümmet tagasi leiutati juba automaat, mis teostab korraga 6 erinevat protsessi. Käsitöö tootis 1820. aastal esimesi terassulgi hinnaga 7 naelsterlingit 4 šillingit gross [12 tosinat], manufaktuur tootis neid 1830. a. 8 šillingit gross, kuna vabrik müüb neid praegu hulgikaupmeestele 2—6 penssi gross.[249]

b) Vabriku tagasimõju manufaktuurile ja kodutööle

Vabriku arenemisega ja sellega kaasneva pöördega põllumajanduses mitte ainult laieneb tootmise ulatus kõigis teistes tööstusharudes, vaid muutub ka nende iseloom. Otsustava tähtsuse omandab kõikjal masinalise tootmise printsiip, mis seisab selles, et tootmisprotsess lahutatakse ta koostusfaasideks ja lahendatakse sel viisil tekkivad probleemid mehhaanika, keemia jne., ühe sõnaga loodusteaduste abil. Masinad tungivad seepärast manufaktuuridesse, kus neid võetakse kasutusele kord ühes, kord teises osaprotsessis. Niiviisi laguneb manufaktuuri kindel kristalliseerunud struktuur, mis oli tekkinud vanast tööjaotusest, ja tema asemele tuleb alaline muutumine. Peale selle muutub põhjalikult kogutöölise ehk kombineeritud töölispersonaali koosseis. Vastandina manufaktuuriperioodile on tööjaotuse plaan nüüd rajatud sellele, et igal pool, kus vähegi võimalik, kasutatakse naiste ja igas vanuses laste tööd, õppimata töölisi, ühe sõnaga «cheap labour», odavat tööd, nagu inglased seda iseloomulikult nimetavad. See käib mitte ainult

[248] Vrd. «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 64.

[249] Härra Gillott asutas Birminghamis esimese suure terassulgede manufaktuuri. Ta tootis juba 1851. a. üle 180 miljoni sule ja tarbis aastas 120 tonni terasplekki. Birmingham, kellel on selle tööstusharu monopol Ühendatud Kuningriigis, toodab praegu miljardeid terassulgi aastas. Töötavate isikute arv oli 1861. a. loenduse järgi 1428, sealhulgas 1268 naistöölist, alates 5 aasta vanusest.

iga liiki suureulatusliku kombineeritud tootmise kohta, ükskõik, kas ta rakendab masinaid või ei, vaid ka niinimetatud kodutööstuse kohta, olenemata sellest, kas töölised tegelevad sellega oma erakorterites või väikestes töökodades. Sel niinimetatud kaasaegsel kodutööstusel ei ole peale nime midagi ühist vanaaegse kodutööstusega, mis eeldab sõltumatut linnakäsitööd, iseseisvat talumajapidamist ja kõigepealt seda, et töölisperekonnal on maja. Kodutööstus on nüüd muutunud vabriku, manufaktuuri või kaubandusliku ettevõtte välisosakonnaks. Peale vabrikutööliste, manufaktuuritööliste ja käsitööliste, keda kapital suurel hulgal ruumiliselt kontsentreerib ja otseselt käsutab, paneb kapital nähtamatute niitide kaudu liikuma veel teise armee kodutööliste näol, kes on laiali pillatud suurtes linnades ja maal. Näide: härrade Tillie'de triiksärgivabrik Londonderrys, Iirimaal, mis annab teenistust 1000 vabrikutöölisele ja 9000 maal laialipillatud kodutöölisele.[250]

Odavate ja mitteküpsete tööjõudude ekspluateerimine on kaasaegses manufaktuuris veel häbitum kui pärisvabrikus, sest manufaktuuris puudub enamasti vabriku tehniline alus, lihastejõu asendamine masinatega ja töö kergus; ühtlasi asetatakse manufaktuuris naise või alles küpsematu alaealise organism kõige südametumal kombel mürkainete jne. mõju alla. Niinimetatud kodutöös omandab ekspluateerimine veel häbituma iseloomu kui manufaktuuris, sest tööliste killustatus vähendab nende vastupanuvõimet, töölise ja päris-tööandja vahele tungib terve rida kiskjalikke parasiite, kodutöö võitleb igal pool sama tootmisharu masinalise tootmisega või vähemalt manufaktuurse tootmisega, vaesus röövib tööliselt kõige hädavajalikumad töötingimused: ruumi, valguse, ventilatsiooni jne., töö muutub ikka korrapäratumaks ja lõpuks neis viimastes pelgupaikades, kuhu võivad pageda suurtööstuse ja põllumajanduse poolt «liigseks» tehtud inimesed, jõuab konkurents tööliste vahel paratamatult oma maksimumini. Tootmisvahendite kokkuhoid, mida masinaline tootmine esmakordselt süstemaatiliselt arendab ja millega kaasneb algusest peale kõige hoolimatum tööjõu pillamine ning röövellik suhtumine tööfunktsiooni normaalsetesse eeldustesse, — see tootmisvahendite kokkuhoid ilmutab nüüd seda oma antagonistlikku ja inimesetapjalikku külge seda enam, mida vähem antud tööstusharus on arenenud töö ühiskondlik tootlik jõud ja kombineeritud tööprotsesside tehniline alus.

c) Kaasaegne manufaktuur

Nüüd selgitan mõne näite varal eespool esitatud väiteid. Tööpäeva kohta käivas osas on lugeja küll juba tutvunud hulga illustratsioonidega. Birminghami ja ümbruskonna metallitöötlemismanu-

[250] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. LXVIII, nr. 415.

faktuurid kasutavad 30 000 last ning alaealist ja 10 000 naist, enamasti väga raskeks tööks. Me leiame neid siin ebatervislikest vasevalutööstustest, nööbivabrikutest, glasuurimis-, galvanoplastika- ja lakkimistöödelt.[251] Täiskasvanute ja alaealiste üle jõu käiv töö kindlustas mitmele Londoni ajalehe- ja raamatutrükikojale austava nimetuse: «tapamaja».[251a] Samasugune üle jõu käiv töö on ka köitekodades, kus tapaohvriteks on eriti naised, tüdrukud ja lapsed. Alaealiste raske töö köievabrikutes, öötöö soolatehastes, küünla- ja teistes keemiamanufaktuurides; poiste töö mõrtsukalik kasutamine kudumismasinate käimapanemiseks neis siidikudumise ettevõtteis, kus ei rakendata mehhaanilist liikumapanevat jõudu[252]. Kaltsude sorteerimine, milleks eelistatakse noori neiusid ja naisi, on üks vastikumaid, räpasemaid ja halvemini tasutavaid töid. On teada, et Suurbritannia on kogu maailma kaltsukaubanduse keskus, rääkimata tema oma kaltsude määratu suurest hulgast. Kaltse imporditakse Suurbritanniasse Jaapanist, kõige kaugemaist Lõuna-Ameerika riikidest ja Kanaari saartelt. Kuid peamisteks allikateks, kust kaltse Suurbritanniasse veetakse, on Saksamaa, Prantsusmaa, Venemaa, Itaalia, Egiptus, Türgi, Belgia ja Holland. Kaltse kasutatakse väetuseks, lõikmete valmistamiseks (madratsite täiteks), Shoddy (kunstvilla) jaoks ja toormaterjalina paberitootmiseks. Kaltsusorteerijad naised on rõugete ja teiste nakkushaiguste levitajad, olles ise nende esimesed ohvrid.[253] Katusekivide ja telliste tootmiseks hiljuti leiutatud masin leiab Inglismaal (1866. a.) rakendamist ainult üksikjuhtudel, ja see tööala võib maagi- ja söekaevanduste kõrval olla klassikaliseks näiteks ülemäärasest, raskest ja ebasobivast tööst ning sellest tulenevast toorenemisest tööliste hulgas, keda maast madalast tarbima hakatakse. Maist septembrini kestab töö kella 5-st hommikul kella 8-ni õhtul, ja kui kuivatamine toimub vabas õhus, siis sageli kella 4-st hommikul kella 9-ni õhtul. Tööpäeva, mis kestab kella 5-st hommikul kella 7-ni õhtul, peetakse «lühendatud», «mõõdukaks» tööpäevaks. Mõlemast soost lapsi võetakse tööle alates kuue ja isegi nelja aasta vanusest. Nad töötavad niisama palju tunde kui täiskasvanud, sageli rohkemgi. Töö on ränk, ja suvekuumus suurendab kurnamist veelgi. Mosley tellisetehases näiteks valmistas üks 24-aastane neiu 2000 tellist päevas, kusjuures teda abistasid kaks alaealist tütarlast, kes kandsid savi ja ladusid telliskive. Need tütarlapsed

---

251 Sheffieldis kasutatakse lapsi isegi viiliraiumiseks!

251a «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», lk. 3, nr. 24; lk. 6, nr. 55, 56; lk. 7, nr. 59, 60.

252 Sealsamas, lk. 114, 115, nr. 6—7. Komisjoni liige tähendab õigesti, et kui mujal masin asendab inimest, siis siin poiss sõna otseses mõttes asendab masinat.

253 Vt. aruannet kaltsukaubanduse kohta ja arvukaid näiteid: «Public Health. 8th Report». London 1866, lisa, lk. 196—208.

tassisid iga päev 10 tonni savi 30 jala sügavuse saviaugu libedaist äärtest üles ja kandsid seda savi 210 jala kaugusele. «Lapsel pole võimalik tellisevabriku puhastustulest ilma sügava moraalse languseta läbi käia... Sündsusetud jutud, mida nad kuulevad kõige õrnemast east alates, ja ropud, rõvedad ning häbitud kombed, mille keskel nad harimatuina ning metsikuina üles kasvavad, teevad neist kogu hilisemaks eluajaks ulakaid, pahelisi, liiderlikke inimesi... Majutusviis on hirmsaks demoraliseerimise allikaks. Iga moulder (vormija) (kes õieti on oskustööline ja ühe töölisrühma juht) annab oma 7-liikmelisele artellile oma onnis ehk kottedžis ulualust ja toitu. Mehed, poisid ja tüdrukud magavad selles onnis, ükskõik, kas nad kuuluvad vormija perekonda või ei. Onn koosneb harilikult kahest, ainult erandjuhtudel kolmest toast, mis kõik on otse maa peal ja puuduliku ventilatsiooniga. Keha on nii kurnatud kogu päeva kestnud rängast tööst, et ei ole mõeldavgi mingisugustest tervishoiunõuetest, puhtusest ega sündsusetundest kinnipidamine. Paljud neist onnidest on tõelised korratuse, mustuse ja tolmu eeskujud... Selle süsteemi, mis kasutab noori tütarlapsi seda laadi tööks, suurim pahe on selles, et ta needib nad harilikult varasest lapsepõlvest alates ja kogu hilisemaks eluajaks kõige nurjatuma inimrämpsu külge. Nad muutuvad jõhkrateks, ropu suuga poisikesteks («rough, foul-mouthed boys») veel enne, kui loodus on õpetanud neile, et nad on naised. Seljas mõned räpased närud, reied paljad kaugelt üle põlvede, juuksed ja nägu üleni mudased, nii harjuvad nad põlgama iga sündsuse- ja häbitunnet. Söögiaegadel pikutavad nad väljas murul või vahivad poisse, kes suplevad lähedal kanalis. Kui nende raske päevatöö on lõpuks tehtud, siis panevad nad selga paremad kleidid ja lähevad ühes meestega õllepoodi.» On täiesti loomulik, et kogu selles klassis valitseb maast madalast hirmus joomine. «Kõige hullem on see, et tellisetegijad on kaotanud igasuguse usu iseenestesse. Teie, härra, — ütles üks parimaid nende hulgast Southallfieldi abipreestrile, — võiksite niisama hea eduga katsuda tõsta ja parandada kuradit kui tellistetöölistki!» («You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»).[254]

Rikkalikku ametlikku materjali töötingimuste kapitalistliku kokkuhoiu kohta kaasaegses manufaktuuris (mille all tuleb siin mõista kõiki suuri töökodasid, välja arvatud pärisvabrikud) võib leida neljandas (1861. a.) ja kuuendas (1863. a.) «Public Health Reportis». Workshops (tööruumide), eriti Londoni trükitööliste ja rätsepate tööruumide kirjeldus ületab vastikuselt kõik, mida võis anda meie romaanikirjanike fantaasia. Mõju tööliste tervislikule seisukorrale on endastmõistetav. Dr. Simon, Privy Councili [Sala-

[254] «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», lk. XVI—XVIII. nr. 86—97, ja lk. 130—133, nr. 39—71. Vrd. ka sealsamas, 3rd Report 1864, lk. 48, 56.

nõukogu] kõrgeim meditsiiniline ametnik ja «Public Health Reports» ametlik toimetaja, ütleb muu hulgas: «Oma neljandas aruandes (1861. a.) ma näitasin, et töölistel on tegelikult võimatu kaitsta oma esimest õigust, õigust tervisele, s. o. õigust sellele, et, ükskõik missuguseks tööks peremees nad kokku kogub, nende töö peab olema, — kuivõrd see oleneb peremehest, — vaba kõigist väldita-vaist tervist ohustavaist asjaoludest. Ma näitasin, et, kuna töölised praktiliselt pole suutelised ise kindlustama endile seda õigust tervisele, ei suuda nad saavutada mõjuvat kaasabi ka sanitaarpolitsei eriliste ametnike poolt... Kümnete tuhandete mees- ja naistööliste elu rikutakse ja lühendatakse praegu kasutult nende lõputute füüsiliste kannatustega, mille põhjus on lihtsalt selles, et need inimesed töötavad.»[255] Et illustreerida tööruumide mõju tervislikule seisukorrale, esitab dr. Simon järgmise surevustabeli:

Vastavais tööstusharudes töötavate igas vanuses isikute arv	Tervisliku seisukorra suhtes võrreldud tööstusharud	Surevuse norm 100 000 inimese kohta vastavais tööstusharudes vanuseastmete järgi		
		25—35 a.	35—45 a.	45—55 a.
958 265	Põllutöö Inglismaal ja Walesis	743	805	1 145
22 301 meest 12 377 naist	Londoni rätsepad	958	1 262	2 093
13 803	Londoni trükitöölised	894	1 747	2 367[256]

d) Kaasaegne kodutöö

Nüüd pöördun niinimetatud kodutöö juurde. Et saada ettekujutust sellest ekspluateerimissfäärist, mida kapital käsutab suurtööstuse kulisside taga, ja selle ekspluateerimissfääri koletislikkusest, võiks vaadelda näiteks naelatööstust, millega tegeldakse mõnes kõrvalises Inglismaa külas ja mis on näiliselt päris idülliline.[257] Siinkohal jätkub mõnest näitest nende pitsitööstuse ja õlepunumistöös-

[255] «Public Health, 6th Report». London 1864, lk. 29, 31.

[256] «Public Health, 6th Report». London 1864, lk. 30. Dr. Simon märgib, et Londoni rätsepate ja trükitööliste surevus 25—35 a. vanuses on tegelikult palju suurem, sest vastavad Londoni ettevõtjad saavad maalt palju noori inimesi kuni 30 a. vanuseni, kes töötavad kui «õpilased» ja «improvers» (end oma käsitööks täiendada tahtjad). Need noored esinevad loendustes londonlastena ja suurendavad isikute arvu, kelle kohta arvestatakse Londoni surevusnormi, kuigi nad annavad Londonis suhteliselt vähe surmajuhtumeid. Suurem osa neist läheb maale tagasi, iseäranis raske haigestumise korral (sealsamas).

[257] Siin on jutt sepistatud naeltest, erinevalt lõigatud naeltest, mis valmistatakse masinatega. Vt. «Children's Employment Commission. 3rd Report», lk. XI, XIX, nr. 125—130; lk. 52, nr. 11; lk. 114, nr. 487; lk. 137, nr. 674.

tuse harude kohta, mis üldse ei kasuta veel masinaid või konkureerivad manufaktuurse tootmisega ja masinalise tootmisega.

150 000 inimesest, kes töötavad Inglise pitsitööstuses, allub umbes 10 000 1861. aasta vabrikuaktile. Ülejäänud 140 000 on rõhuvas enamuses naised ja mõlemast soost alaealised ning lapsed, — kuigi meessugu on esindatud ainult nõrgalt. Selle «odava» ekspluateerimismaterjali tervislik seisukord nähtub dr. Truemani, Nottinghami General Dispensary [vaeste üldpolikliiniku] arsti järgmisest kokkuvõttest. 686-st ravialusest pitsitööstuse naistöölisest, enamasti 17—24 aasta vanuses, oli tiisikushaigeid:

1852. a. üks	45 kohta	1857. a. üks	13 kohta
1853. a. „	28 „	1858. a. „	15 „
1854. a. „	17 „	1859. a. „	9 „
1855. a. „	18 „	1860. a. „	8 „
1856. a. „	15 „	1861. a. „	8 „ [258]

See tiisikushaigete protsendi progresseeruv kasv peaks rahuldama kõige optimistlikumaidki progressiste ja kõige valelikumaidki saksa vabakaubanduseharjuskeid.

1861. a. vabrikuakt korraldab pitside valmistamist kitsamas mõttes, kuivõrd neid valmistatakse masinate abil, — ja see on Inglismaal üldreegliks. Harud, milledel me siin lühidalt peatume, — ja nimelt ainult sedavõrd, kuivõrd nende harude töölised on niinimetatud kodutöölised ja ei ole koondatud manufaktuuridesse, kaubamajadesse jne., — jagunevad järgmiselt: 1) lace finishing (masinatega valmistatud pitside lõplik viimistlemine; see kategooria hõlmab omakorda hulga alljaotusi), 2) nippelpitside valmistamine.

Lace finishing tehakse kodutööna kas niinimetatud «mistresses houses» [perenaiste, naismeistrite majades] või naiste erakorteritest, kes töötavad üksi või koos oma lastega. «Mistresses houses» pidajad naised on ise vaesed. Töökoda on osa nende erakorterist. Nad saavad tellimisi vabrikantidelt, kaupluste omanikelt jne., ja võtavad tööle naisi, neiusid ja väikesi lapsi, kellede arv oleneb tubade suurusest ja nõudmise kõikumistest antud tööstusharus. Mõnes neist töökodadest kõigub töölolevate naistööliste arv 20-st 40-ni, mõnes teises 10-st 20-ni. Keskmine minimaalvanus, kus lapsed tööle hakkavad, on 6 aastat, kuid mõned lähevad tööle alla 5 aasta vanuselt. Tööaeg kestab harilikult hommiku kella 8-st õhtu kella 8-ni; söögivaheaegadeks on $1^1/_2$ tundi, kusjuures söögiajad on ebakorrapärased; süüakse pahatihti nendessamades haisvates pugerikkudes, kus tööd tehakse. Kui äri läheb hästi, siis kestab töö sageli hommiku kella 8-st (mõnikord kella 6-st) õhtu kella 10-ni, 11-ni või 12-ni. Inglise kasarmutes peab eeskirjade kohaselt olema

[258] «Children's Employment Commission. 2nd Report», lk. XXII, nr. 166.

iga sõduri kohta 500—600 kuupjalga õhku, sõjaväehaiglates 1200 kuupjalga. Kuid neis urgastes, kus töötatakse, tuleb iga isiku kohta 67—100 kuupjalga. Samal ajal neelab gaasivalgustus õhuhapnikku. Et hoida pitsid puhtad, peavad lapsed tihti võtma kingad jalast, isegi talvel, kuigi põrand on kivist või tellistest. «Nottinghamis on täiesti harilik asi, et 15—20 last on kokku kiilutud ühte väikesesse tuppa, vahest mitte suuremasse kui 12 jalga ruudus, ja teevad seal 15 tundi ööpäevas niisugust tööd, mille vastumeelsus ja üksluisus on iseenesestki kurnavad, ja mida pealegi tehakse nii ebatervislikes tingimustes kui vähegi võimalik... Kõige väiksemadki lapsed töötavad imestamisväärse pingutatud tähelepanu ja kiirusega; nad ei anna oma sõrmedele peaaegu kunagi puhkust ega aeglusta nende liikumist. Kui neilt midagi küsitakse, siis ei tõsta nad silmi töölt, kartes kaotada ühtainsat momenti.» «Mistresses» [perenaised] kasutavad ergutusvahendina «pikka keppi» — seda rohkem, mida pikemaks tööaeg muutub. «Lapsed väsivad pikapeale ja muutuvad rahutuks selle pika tööaja lõpu poole nagu linnud, olles seotud üksluise töö külge, mis kahjustab silmi ja on kurnav muutmatu kehaasendi tõttu... See on tõeline orjatöö» («Their work is like slavery»).[259] Kui naised töötavad ühes oma lastega kodus, s. o. kaasaegses tähenduses üüritoas, tihtipeale katusekambris, siis on olukord veel hullem, kui ta üldse hullem olla saab. Seda laadi tööd antakse teha 80 miili ulatuses ümber Nottinghami. Kui mõnes kaupluses tööl olev laps läheb õhtul kella 9 või 10 paiku koju, siis antakse talle sageli kaasa veel üks kimp — kodus valmistegemiseks. Kapitalistlik variser ütleb talle muidugi mõne oma palgasulase suu kaudu mesimagusa fraasi: «see on emale», kuigi ta väga hästi teab, et vaene laps peab öösi üleval olema ja aitama.[260]

Nippelpitsitööstus on levinud peamiselt kahes Inglismaa põllumajanduspiirkonnas: Honitoni pitsipiirkonnas, 20—30 miili piki Devonshire'i lõunarannikut, kaasa arvatud mõned kohad Põhja-Devonis, ja teises piirkonnas, mis hõlmab suurt osa Buckinghami, Bedfordi ja Northamptoni krahvkondadest ja naabruses olevad Oxfordshire'i ja Huntingdonshire'i osad. Tööruumideks on harilikult põllutööliste kottedžid. Mõned manufaktuuriomanikud kasutavad üle 3000 neid kodutöölisi, peamiselt lapsi ja alaealisi, eranditult naissoost. Siin esinevad jälle tingimused, mis on kirjeldatud lace finishing'i [pitside lõpliku viimistlemise] puhul. Erinevus on ainult selles, et «mistresses houses» [perenaiste, naismeistrite majade] asemel on siin niinimetatud «lace schools» (pitsikoolid), mida vaesed naised peavad oma hurtsikutes. Lapsed töötavad neis koolides alates 5 aasta vanusest, mõnikord isegi nooremalt, 12—15 aasta vanuseni; esimesel aastal töötavad kõige väiksemad

[259] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. XIX, XX, XXI.

[260] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. XXI, XXII.

neist 4—8 tundi, hiljem hommiku kella 6-st õhtu kella 8—10-ni. «Toad on üldreeglina tavalised väikese kottedži elutoad, kamin on tõmbetuule ärahoidmiseks kinni topitud ja elanike oma ihusoojus on mõnikord talvelgi nende ainsaks kütteks. Teistel juhtudel on need niinimetatud koolitoad väikeste sahvrite taolised ruumid, ilma küttekoldeta ... Need pugerikud on sageli viimse võimaluseni täis kiilutud ja õhk on seal äärmiselt rikutud. Sellele lisaks tuleb veel äravoolurennide, väljakäigukohtade, kõdunevate ainete ja muu mustuse kahjulik mõju, nii tavaline väikeste kottedžite läheduses.» Ruumidest rääkides: «Ühes pitsikoolis on 18 tütarlast ja perenaine, — 33 kuupjalga inimese kohta; teises koolis, kus lehk on talumatu, on 18 inimest, — 24½ kuupjalga inimese kohta. Selles tööstusharus on 2—2½-aastasi lapsi, kes töötavad.»[261]

Neis Buckinghami ja Bedfordi maakrahvkondade osades, kus pole nippelpitside valmistamist, tegeldakse õlepunumisega. See on levinud suuremas osas Hertfordshire'is ja Essexi lääne- ning põhjaosades. Õlepunumise ja õlgkübarate valmistamise alal töötas 1861. a. 48 043 inimest, neist 3 815 igas vanuses meessoost isikut ja ülejäänud naissoost; neist oli 14 913 alla 20 aasta vanad, sealhulgas ligi 7000 last. Pitsikoolide asemele astuvad siin «straw plait schools» («õlepunumiskoolid»). Lapsed hakkavad neis õlepunumist õppima harilikult 4-aastaselt, mõnikord 3—4-aastaselt. Nad ei saa muidugi mingit kasvatust. Lapsed ise nimetavad algkoole «natural schools» («päriskoolideks»), et vahet teha algkoolide ja nende vereimemisasutuste vahel, kus lapsi peetakse tööl lihtsalt selleks, et nad valmistaksid teatud hulga kaupa, mis nende poolnälginud emad neilt nõuavad, harilikult 30 jardi päevas. Needsamad emad panevad nad siis veel koduski tööle, sageli öösi kella 10-ni, 11-ni või 12-ni. Õled lõikavad neil sõrmi ja suud, millega nad õlgi kogu aeg niisutavad. Londoni meditsiiniliste ametnike üldise arvamise järgi, millest dr. Ballard on teinud kokkuvõtte, on magamis- ja töötubade miinimumiks 300 kuupjalga iga inimese kohta. Kuid õlepunumiskoolides on ruumikitsikus veel suurem kui pitsikoolides: 12⅔, 17, 18½ ja vähem kui 22 kuupjalga inimese kohta. «Väiksemad neist arvudest», ütleb komisjoniliige White, «tähendavad vähem kui pool sellest ruumist, mis lapsel oleks sissepakituna ühte kasti, mille kõik mõõted oleksid 3 jalga.» Säärane on laste elumõnu 12—14 aasta vanuseni. Vaesed allakäinud vanemad mõtlevad ainult selle peale, et aga saaks lastest võimalikult rohkem välja pigistada. Kui lapsed on suureks kasvanud, siis ei hooli nad muidugi kõige vähematki oma vanemaist ja jätavad nad maha. «Pole ime, et harimatus ja pahed võtavad võimust selle rahva hulgas, kes on saanud säärase kasvatuse ... Nende moraal on kõige madalamal astmel ... Väga paljudel naistel on vallas-

[261] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. XXIX, XXX.

lapsed, mõnel nii ebaküpses eas, et see paneb jahmatama isegi häid kriminaalstatistika tundjaid.»[262] Ja nende eeskujulike perekondade kodumaaks on Euroopa eeskujulik kristlik maa, nagu seda nimetab krahv Montalembert, kes kristluse alal on kindlasti kompetentne!

Tööpalk, mis äsjakirjeldatud tööstusharudes üldse on vilets (laste maksimaalpalk õlepunumiskoolides on erandjuhtudel 3 šillingit), surutakse nominaalsummast veel palju madalamale truck-system'i [töölisele võlguantavate kaupadega palga maksmise süsteemi] kasutamise tõttu, mis on üldiselt levinud eriti pitsitööstuse piirkondades.[263]

e) Kaasaegse manufaktuuri ja kaasaegse kodutöö üleminek suurtööstusele. Selle revolutsiooni kiirendamine vabrikuseaduste rakendamisega neile tootmisviisidele

Tööjõu odavamaks muutmine naiste ja alaealiste tööjõu lihtsa kuritarvitamise tõttu, kõikide normaalsete töö- ja elutingimuste lihtsa röövimise ja liigtöö ning öötöö lihtsa brutaalse pealesundimise teel põrkab lõpuks teatavate loomulike piiride vastu, mida ei saa enam ületada; samade piiride vastu põrkab ka neile alustele rajatud kaupade odavamaks muutmine ja kapitalistlik ekspluatatsioon üldse. Kui lõpuks jõutakse selle punktini, — ja selleks kulub palju aega, — siis lööb masinate kasutuselevõtmise tund, ja killustatud kodutöö (või ka manufaktuur) muutub siis kiiresti vabrikutootmiseks.

Selle liikumise kolossaalseimaks näiteks on «wearing apparel'i» [riietusesemete] tootmine. «Children's Employment Commission'i» klassifikatsiooni järgi hõlmab see tööstusala õlgkübara- ja naistekübarategijaid, mütsitegijaid, rätsepaid, milliners ja dressmakers[264], särgi- ja pesuõmblejaid, korsetitegijaid, kindategijaid, kingseppi ja peale selle paljusid pisemaid harusid, nagu kaelasidemete, kraede valmistamine jne. Neis tööstusharudes töötavat naispersonaali oli Inglismaal ja Walesis 1861. aastal 586 298, sellest vähemalt 115 242 alla 20 aasta ja 16 560 alla 15 aasta vanuseid. Ühendatud Kuningriigis oli nende naistööliste arv (1861. a.) 750 334. Samal ajal kübara-, jalanõude- ja kindategemise alal ning rätsepatööl töötavate meestööliste arv oli Inglismaal ja Walesis 437 969, neist 14 964 alla 15 aasta vanuseid, 89 285 15—20-aastasi ja 333 117 üle 20 aasta vanuseid. Need andmed ei sisalda paljusid siia kuuluvaid väiksemaid harusid. Kui me aga võtame need arvud sellistena, nagu nad on, siis saame ainuüksi Inglismaa ja Walesi kohta 1861. a. loenduse järgi üldsummas 1 024 277 isikut, seega

[262] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. XL, XLI.
[263] «Children's Employment Commission. 1st Report 1863», lk. 185.
[264] Millinery on õieti naiste peakatete, kuid ka naiste mantlite ja peleriinide valmistamine, kuna dressmakers on sama, mis meie modistid.

umbes niisama palju kui põllunduses ja karjakasvatuses. Me hakkame mõistma, milleks masinad aitavad toota nii tohutut produktide massi ja «vabastada» sel viisil nii määratu suuri töölishulki.

«Wearing apparel» [riietusesemete] tootmiseks kasutatakse järgmisi viise: tootmine manufaktuurides, mis ainult taastoodavad endas seda tööjaotust, mille membra disjecta [laialipillatud liikmeid] nad valmis kujul eest leiavad; tootmine väikeste käsitöömeistrite juures, kes aga ei tööta nagu varem individuaalsetele tarbijatele, vaid manufaktuuridele ja kauplustele, nii et sageli terved linnad ja maakohad on spetsialiseerunud niisugustes tööharudes nagu kingsepatöö jne.; lõpuks — ja kõige suuremas ulatuses — tootmine niinimetatud kodutöölistega, kes kujutavad enesest manufaktuuride, kaupluste ja isegi väiksemate meistrite välisosakondi[265]. Töömaterjali, tooraine, poolvabrikaatide jne. massid annab suurtööstus, kuna odava inimmaterjali mass (taillable à merci et miséricorde [olenev armust ja halastusest]) koosneb suurtööstuse ja põllumajanduse poolt «vabastatuist». Selle tööstussfääri manufaktuurid on tekkinud peamiselt kapitalistide vajadusest omada igale nõudmise liikumisele vastavat neil käepärast olevat löögivalmis armeed.[266] Nende manufaktuuride kõrval aga püsisid laialipillatud käsitööstuslik tootmine ja kodutootmine, mis moodustasid manufaktuuride laia aluse. Lisaväärtuse määratu suur tootmine neis tööharudes ja samal ajal nende poolt toodetavate kaupade progresseeruv odavnemine olid ja on tingitud peamiselt sellest, et palk on minimaalne, viletsaks vegeteerimiseks vaevalt piisav, ja ühendatud maksimaalse tööajaga, mida inimene suudab taluda. Kaupadeks muudetava inimhigi ja inimvere odavus oligi just see, mis pidevalt laiendas turgu ja laiendab seda iga päev edasi, — Inglismaal eriti ka koloniaalturgu, kus pealegi valitsevad inglise harjumused ja inglise maitse. Lõpuks saabus pöördepunkt. Vana meetodi alus, töölismaterjali lihtne brutaalne ekspluateerimine, millega kaasnes suuremal või vähemal määral süstemaatiliselt arenenud tööjaotus, see alus ei olnud enam küllaldane kasvava turu ja veel kiiremini kasvava kapitalistidevahelise konkurentsi tingimustes. Lõi masinate tund. Masinaks, mis etendas otsustavalt revolutsioneerivat osa ja haaras võrdsel määral kõik selle tootmissfääri rohkearvulised harud, nagu näiteks moekaupade tootmine, rätsepatöö, kingsepatöö, õmblemine, kübarategemine jne., oli õmblusmasin.

Õmblusmasina otsene mõju töölistele on umbes sama, mis kõi-

[265] Inglise millinery ja dressmaking asuvad enamasti ettevõtja ruumides; nendeks töötajaiks on osalt palgalised naistöölised, kes elunevad sealsamas, osalt mujal elunevad naispäevatöölised.

[266] Komisjoniliige White külastas üht sõjaväeriietuse manufaktuuri, kus töötas 1000—1200 inimest, peaaegu kõik naissoost, üht jalatsimanufaktuuri 1300 töölisega, kellest peaaegu pool olid lapsed ja alaealised, jne. («Children's Employment Commission. 2nd Report», lk. XLVII, nr. 319).

gil teistelgi masinail, mis suurtööstuse perioodil vallutavad uusi tootmisharusid. Kõige nooremad lapsed kõrvaldatakse. Masinatööliste palk tõuseb kodutööliste omaga võrreldes, kelledest paljud kuuluvad «vaestest kõige vaesemate» («the poorest of the poor») hulka. Paremas olukorras olevate käsitööliste palk langeb, kui masin nendega konkureerima hakkab. Uued masinatöölised on eranditult neiud ja noored naised. Mehhaanilise jõu kaasabil hävitavad nad meestetöö monopoli raskematel töödel ja tõrjuvad kergematelt töödelt hulgaliselt välja vanu naisi ja väikesi lapsi. Võimas konkurents tapab kõige nõrgemad käsitsitöötajad. Näljasurma (death from starvation) juhtumite arvu kohutav kasv Londonis viimase aastakümne jooksul käib paralleelselt masinaõmbluse levimisega.[267] Uued naistöölised õmblusmasina taga, mida nad panevad liikuma käe ja jalaga või ainult käega, kas istudes või seistes, olenevalt masina raskusest, suurusest ja eriotstarbest, kulutavad palju tööjõudu. Protsessi pika kestuse tõttu muutub nende töö tervisele kahjulikuks, kuigi protsess on enamasti lühem kui vana süsteemi puhul. Igal pool, kus õmblusmasin tungib niigi juba kitsastesse ja ületäidetud töökodadesse, näiteks jalatsi-, korseti-, kübaratööstuses jne., suurendab ta tervistkahjustavaid mõjusid. «Teil on talumatu tunne,» ütleb komisjoni liige Lord, «kui te astute madalasse töökotta, kus masinate taga töötab üheskoos 30—40 töölist ... Kuumus, mis osalt tuleb triikraudade soojendamiseks kasutatavaist gaasiahjudest, on hirmus ... Isegi siis, kui sellistes töökodades kehtib niinimetatud mõõdukas tööaeg, s. o. hommiku kella 8-st õhtu kella 6-ni, on siiski harilik asi, et iga päev minestab 3—4 inimest.»[268]

Pööre ühiskondlikus tootmisviisis, see tootmisvahendi ümberkujunemise paratamatu produkt, toimub üleminekuvormide kirjus virvarris. Nad muutuvad olenevalt sellest, kui suurel määral ja kui ammu juba õmblusmasin on vallutanud ühe või teise tööstusharu; olenevalt sellest, millise olukorra töölised eest leiavad; olenevalt sellest, kas ülekaalus oli manufaktuurne, käsitööstuslik või kodune tootmine; olenevalt tööruumide üüridest jne.[269] Näiteks moekaupade tootmisel, kus töö enamasti oli juba organiseeritud, — peamiselt lihtsa kooperatsiooni näol, — oli õmblusmasin alguses

[267] Üks näide. Registrar General'i [kõrgema perekonnaseisuametniku] nädalaaruanne 1864. a. 26. veebruarist toob 5 näljasurmajuhtumit. Samal päeval teatab «Times» veel ühest näljasurmajuhtumist. Kuus näljasurma ohvrit ühe nädala jooksul!

[268] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. LXVII, nr. 406—9; lk. 84, nr. 124; lk. LXXIII, nr. 441; lk. 68, nr. 6; lk. 84, nr. 126; lk. 78, nr. 85; lk. 76, nr. 69; lk. LXXII, nr. 483.

[269] «Töökodade üürihind näib olevat lõppkokkuvõttes otsustava tähtsusega teguriks, ja vastavalt sellele vana süsteem — töö väljaandmine väike-ettevõtjatele ja perekondadele — on püsinud kõige kauem pealinnas, kus sellele ka kõige kiiremini on tagasi mindud» (sealsamas, lk. 83, nr. 123). Lõpplause käib ainuüksi kingsepatöö kohta.

ainult uueks manufaktuurse tootmise teguriks. Rätsepatöös, särgitööstuses, kingsepatöös jne. ristuvad kõik vormid. Siin on pärisvabrikutootmine. Seal saavad vahetalitajad toormaterjali kapitalistilt en chef [kapitalistilt-ettevõtjalt] ja grupeerivad «pugerikkudes» ja «katusekambrites» õmblusmasinate taha 10—50 palgatöölist või rohkemgi. Lõpuks, nagu tuleb ette kõikide masinatega, mis ei moodusta liigestatud süsteemi ja mida saab rakendada kääbuslikus ulatuses, kasutavad käsitöölised või kodutöölised, kas oma perekonna jõul või väheste kõrvaliste tööliste abiga, ka neile enestele kuuluvaid õmblusmasinaid[270]. Inglismaal domineerib praegu tegelikult süsteem, kus kapitalist koondab oma ruumidesse suuremal hulgal masinaid ja jaotab siis masinaprodukti edasiseks töötlemiseks terve armee kodutööliste vahel.[271] Üleminekuvormide kirevus ei varja aga pärisvabrikutootmiseks muutumise tendentsi. See tendents saab hoogu õmblusmasina iseloomust enesest, sest õmblusmasina rakendusviiside mitmekesisus nõuab varem lahusolnud tootmisharude koondamist ühte ruumi ja ühe kapitali komando alla; ta saab hoogu asjaolust, et ettevalmistavat traageldamist ja mõnesid teisi operatsioone on kõige kohasem teha masina asukohas; lõpuks saab ta hoogu oma masinatega tootvate käsitööliste ja kodutööliste möödapääsmatu ekspropriieerimise tõttu. See saatus ongi neid osalt juba praegu tabanud. Õmblusmasinaisse mahutatud kapitali pidevalt kasvav mass[272] ergutab tootmist ja tekitab turul seisakuid, mis sunnib kodutöölisi müüma oma õmblusmasinaid. Õmblusmasinate eneste ületoodang sunnib nende tootjaid, kes vajavad turgu, andma neid nädalaviisi üürile, ja loob sellega väikestele masinaomanikele surmava konkurentsi.[273] Ikka veel jätkuv masinate konstruktsiooni pidev muutmine ja nende odavnemine alandab niisama pidevalt vanade eksemplaride hinda, mistõttu ainult suurkapitalistid, kes ostavad neid hulgaviisi naeruväärselt odava hinnaga, võivad neid veel kasutoovalt rakendada. Lõpuks, nagu kõikides niisugustes pöördelistes protsessides, on inimese asendamine aurumasinaga siingi otsustava tähtsusega. Aurujõu rakendamine kohtab algul puhttehnilisi takistusi, nagu masinate rappumine, raskused masinate kiiruse reguleerimisel, kergemate masinate kiire rikkiminek jne., — kõik sellised takistused, millest kogemuste varal õige varsti õpitakse üle saama[274]. Kui ühelt poolt paljude töömasinate kontsentreerimine suurematesse manu-

[270] Seda ei tule ette kindategemises jne., kus tööliste olukord vaevu erineb pauperite omast.

[271] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. 83, nr. 122.

[272] Ühes Leicesteri saapa- ja kingatööstuses, mis toodab hulgimüügi jaoks, kasutati juba 1864. aastal 800 õmblusmasinat.

[273] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. 84, nr. 124.

[274] Näiteks sõjaväe varustusdepoos Pimlicos, London, Tillie' ja Hendersoni särgivabrikus Londonderrys, Taiti rõivastusvabrikus Limerickis, mis kasutab ligi 1200 «kätt».

faktuuridesse annab tõuke aurujõu rakendamiseks, siis teiselt poolt auru ja inimlihaste vaheline konkurents kiirendab tööliste ja töömasinate kontsentreerimist suurtesse vabrikutesse. Nii näiteks Inglismaal on «wearing apparel'i» [riietusesemete] kolossaalne tootmissfäär ja suurem osa teisigi tootmisalasid praegu üle elamas revolutsioonilist üleminekut manufaktuurilt, käsitöölt ja kodutöölt vabrikutootmisele, kuid juba enne seda üleminekut olid kõik need vormid suurtööstuse mõjul muutunud, lagunenud ja moondunud, nad olid juba ammu reprodutseerinud ja isegi ületanud kõik vabrikusüsteemi jõledused, omandamata ta positiivseid momente, arengu momente.[275]

Seda stiihiliselt toimuvat tööstuslikku revolutsiooni kiirendatakse kunstlikult vabrikuseaduste laiendamisega kõigile tööstusharudele, kus töötavad naised, alaealised ja lapsed. Tööpäeva pikkuse, vaheaegade, algus- ja lõppmomendi sunniviisiline reguleerimine, vahetuste süsteem laste jaoks, kõikide laste kõrvaldamine teatud vanuseni jne., õhutavad ulatuslikumalt masinaid rakendama[276] ja lihaseid kui liikumapanevat jõudu auruga asendama[277]. Teiselt poolt, et ruumiliselt võita seda, mis ajaliselt kaduma läheb, suurendatakse ühiselt kasutatavate tootmisvahendite, — ahjude, hoonete jne. arvu, niisiis, ühe sõnaga, suureneb tootmisvahendite kontsentratsioon ja vastavalt sellele tööliste tihendamine. Ja tõepoolest: peamiseks vastuväiteks, mida kirglikult korratakse iga kord, kui vabrikuseadus ähvardab mõnd manufaktuuri, ongi see, et ettevõtte töö jätkamiseks endises ulatuses läheb nüüd tarvis suuremat kapitalikulu. Mis aga puutub manufaktuuri ja kodutöö vahepealsetesse vormidesse ja kodutöösse endasse, siis tööpäeva ja lastetöö piira-

---

[275] «Tendents vabrikusüsteemi poole» («Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. LXVII). «Kogu tootmine on praegu üleminekustaadiumis ning on läbi tegemas neidsamu muutusi, mis pitsitööstus, kudumistööstus jne. on juba läbi teinud» (sealsamas, nr. 405). «Täielik revolutsioon» (sealsamas, lk. XLVI, nr. 318). 1840. a. «Children's Employment Commission'i» ajal oli sukakudumine alles käsitöö. 1846. aastast alates võeti kasutusele mitmesugused masinad, mis käivad nüüd auru jõul. Inglise sukakudumistööstuses töötavate mõlemast soost ja igas vanuses isikute koguarv, alates kolmeaastastest, oli 1862. a. ligi 120 000. 11. veebruari Parliamentary Returni [parlamendiaruande] järgi oli aga sellest arvust 1862. aastal kõigest 4063 vabrikuaktile alluvat isikut.

[276] Nii näiteks pottsepatööstuse kohta teatab firma Cochrane, «Britain Pottery, Glasgow», järgmist: «Et püsida endisel tootmistasemel, kasutame nüüd ulatuslikult masinaid, mida teenindavad õppimata töölised, ja iga päev veenab meid, et me saame nüüd valmistada rohkem tooteid kui vana meetodiga» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 13). «Vabrikuakti mõju on selles, et ta sunnib jätkama uute masinate kasutuselevõtmist» (sealsamas, lk. 13, 14).

[277] Pärast vabrikuakti laiendamist näiteks pottsepatööstusele on power jiggers [mehhaaniliste pottsepaketrade] arv suuresti kasvanud handmoved jiggers [käsitsi ringiaetavate pottsepaketrade] arvel.

misega kaob neil pind jalge alt. Odava tööjõu piiramatu ekspluateerimine on nende konkurentsivõime ainuke alus.

Vabrikutootmise oluliseks tingimuseks, eriti sellest ajast alates, kus ta hakkas alluma tööpäeva reguleerimisele, on tulemuse normaalne kindlustatus, s. o. kindla kaubakoguse tootmine või soovitud kasuliku efekti saavutamine antud ajavahemikus. Reguleeritud tööpäeva seaduslikult kindlaksmääratud vaheajad eeldavad edasi, et tööd võib järsku ja perioodiliselt katkestada, tootmisprotsessis olevat produkti kahjustamata. See tulemuse kindlustatus ja võimalus tööd katkestada on puhtmehhaanilistes töödes muidugi kergemini saavutatavad kui niisugustes töödes, kus keemilised ja füüsikalised protsessid etendavad teatud osa, nagu näiteks pottsepatööstuses, pleegitamis-, värvimis- ja pagaritööstuses ning enamikus metallimanufaktuurides. Kus valitsevaks rutiiniks on piiramatu tööpäev, öötöö ja inimjõudude vaba pillamine, seal hakatakse iga stiihilist takistust varsti pidama tootmise «igaveseks looduslikuks piiriks». Ükski mürk ei hävita putukaid kiiremini, kui vabrikuseadus hävitab säärased «looduslikud piirid». Keegi ei karjunud «võimatustest» valjemini kui pottsepatööstuse härrased. 1864. a. viidi nad vabrikuseaduse alla ja juba 16 kuu pärast olid kõik võimatused kadunud. Vabrikuseaduse poolt esilekutsutud «täiustatud meetod savisegu (slip) valmistamiseks pressimisega kuivatamise asemel, põletamata kauba kuivatamise ahjude uus konstruktsioon jne., kõik need sündmused on pottsepakunstile suure tähtsusega ja tähendavad progressi, mille sarnast pole olnud kogu viimase sajandi jooksul. Ahjude temperatuuri on tunduvalt alandatud, kusjuures söekulu on tunduvalt väiksem ja mõju kaubale on kiirem»[278]. Kõigi ettekuulutuste kiuste ei tõusnud savikaupade tootmiskulud, küll aga suurenes produktide mass, nii et 12 kuu väljavedu, 1864. a. detsembrist kuni 1865. a. detsembrini, ületas oma väärtuselt kolme eelnenud aasta keskmise 138 628 naelsterlingi võrra. Tuletikkude valmistamisel peeti loodusseaduseks, et poisid, isegi lõunasöögi allakugistamise ajal, pidid kastma tikke sooja vosvorisegusse, mille mürgine aur tõusis neile näkku. Tehes vajalikuks aja kokkuhoiu, sundis vabrikuakt (1864. a.) kasutusele võtma «dipping machine» (kastmismasina), mille aurud ei saa tungida tööliseni[279]. Täpselt niisamuti väidetakse praegu nende pitsimanufaktuuri harude kohta, mis ei allu veel vabrikuseadusele, et söögiajad ei saavat seal olla korrapärased, sest erinevad pitsimaterjalid vajavad kuivamiseks erinevat aega, mis kõigub 3 minutist ühe tunnini ja üle selle. «Children's Employment Commission'i» liikmed vastavad sellele:

[278] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 96 ja 127.

[279] Selle masina ja teiste masinate kasutuselevõtmine põhjustas tikuvabriku ühes osakonnas 230 alaealise asendamise 32 poisi ja tüdrukuga 14—17 a. vanuses. Aurujõu rakendamise tõttu viidi see tööliste arvu koondamine 1865. a. veel kaugemale.

«Tingimused on needsamad, mis tapeeditrükkimistööstuses. Mõned selle haru tähtsamad vabrikandid kinnitasid energiliselt, et kasutatavate materjalide iseloom ja läbitavate protsesside mitmekesisus ei luba suuremate kahjudeta teha söömiseks järske töövaheaegu... Factory Acts Extension Act'i [Vabrikuakti laiendamise seaduse] (1864. a.) kuuenda osa, kuuenda punkti alusel antakse neile vabrikantidele, lugedes seaduse avaldamise päevast, 18 kuu pikkune tähtaeg, mille möödumisel nad peavad sisse seadma vabrikuaktis ettenähtud puhkeajad.»[280]. Seadus oli vaevalt saanud parlamendi sanktsiooni, kui härrad vabrikandid juba avastasid järgmist: «Pahed, mida me ootasime vabrikuseaduse sisseseadmisest, jäid tulemata. Me ei leia, et tootmine oleks kuidagiviisi nõrgemaks muutunud. Me toodame tegelikult sellesama ajaga rohkem.»[281] Me näeme, et Inglise parlament, kellele kindlasti keegi ei heida geniaalsust ette, jõudis kogemuste varal arusaamisele, et sundseadusega saab lihtsalt olematuks teha kõik niinimetatud looduslikud takistused, mida tootmine seadvat tööpäeva piiramise ja reguleerimise teele. Seepärast, kui mõnes tööstusharus pannakse kehtima vabrikuakt, siis määratakse 6—18 kuu pikkune tähtaeg, ja vabrikandi mureks on kõrvaldada selle aja jooksul tehnilised takistused. Mirabeau sõnad: «Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!» [«Võimatu? Ärge mulle kunagi ütelge seda rumalat sõna!»], sobivad eriti kaasaegse tehnoloogia kohta. Kui aga vabrikuseadus kasvatab kiiresti, nagu kasvuhoones, neid materiaalseid elemente, mis on vajalikud selleks, et manufaktuurne tootmine muutuks vabriktootmiseks, siis teeb ta ühtlasi vajalikuks suuremaid kapitalikulutusi, kiirendades sellega väiksemate ettevõtjate hävimist ja kapitali kontsentreerumist.[282]

Kõrvale jättes puhttehnilised ja tehniliselt kõrvaldatavad takistused, põrkab tööpäeva reguleerimine tööliste eneste korratute harjumuste vastu, eriti seal, kus domineerib tükitööpalk ja kus päeva või nädala osalist mahalogelemist saab tagantjärele tasa teha ületunnitöö või öötööga, — selle meetodiga, mis nüristab täiskasvanud töölist ning mõjub laostavalt ta alaealistesse seltsimeestesse ja naistesse.[283] Kuigi see korratus tööjõu kulutamises kujutab enesest

[280] «Children's Employment Commission. 2nd Report 1864», lk. IX, nr. 50.

[281] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 22.

[282] «Vajalikke täiustusi... ei saa paljudes vanades manufaktuurides läbi viia, kui ei tehta kapitalikulutusi, mis käivad paljudel praegustel omanikel üle jõu... Vabrikuaktide kehtestamisega käib paratamatult kaasas ajutine desorganiseerumine. Selle desorganiseerumise ulatus on päriproportsionaalne nende pahedega, mis vabrikuaktid peavad kõrvaldama» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 96, 97).

[283] Kõrgahjude juures näiteks «paisub töö kestus nädala lõpu poole tavaliselt üsna tunduvalt, sest töölised on harjunud esmaspäeviti tööst vabad olema ja võtavad mõnikord lisaks ka teisipäeva, kas osaliselt või tervelt» («Children's Employment Commission. 3rd Report», lk. VI). «Väikemeist-

loomulikku toorest reaktsiooni tapva töö monotoonse igavuse vastu, tuleneb see siiski võrratult suuremal määral tootmise enese anarhilisusest, mis omakorda eeldab tööjõu ohjeldamatut ekspluateerimist kapitali poolt. Peale tööstusliku tsükli üldiste perioodiliselt vahelduvate faaside ja iga tööstusharu eriliste turukõikumiste etendab eriti suurt osa niinimetatud hooaeg, — ükskõik, kas ta on tingítud laevasõidule soodsate aastaaegade perioodilisusest või moest, — ja ka ootamatud suured tellimised, mis tuleb täita kõige lühema ajaga. Need tellimised on seda tavalisemad, mida enam on levinud raudteed ja telegraaf. «Raudteede süsteemi levimine kogu maal», ütleb näiteks üks Londoni vabrikant, «on tunduvalt soodustanud lühikese tähtajaga tellimiste kommet; ostjad tulevad nüüd kaks korda kuus või hulgiostude tegemiseks Glasgow'st, Manchesterist ja Edinburghist City kaubamajadesse, mida me kaupadega varustame. Selle asemel et osta laost, nagu see varem kombeks oli, annavad nad nüüd tellimisi, mida me peame korrapealt täitma. Varemail aastail me saime vähese nõudmise ajal alati varuks töötada, et rahuldada nõudmist järgmisel hooajal, nüüd aga ei või keegi ette öelda, mida nõudma hakatakse.»[284]

Vabrikutes ja manufaktuurides, mis veel ei allu vabrikuseadusele, valitseb kohutav liigtöö — perioodiliselt niinimetatud hooaegadel ja juhuliselt ootamatute tellimiste puhul. Vabrikute, manufaktuuride ja kaubamagasinide välises sfääris, kodutöö sfääris, mis niigi on täiesti ebaregulaarne ja toormaterjali ning tellimiste mõttes täiesti sõltuv kapitalisti omavolist, keda ei seo siin mingisugused kaalutlused hoonete, masinate jne. tulutoovuse kohta ja kes ei pane siin kaalule muud kui ainult tööliste eneste naha, — selles välises sfääris kasvatatakse sel viisil süstemaatiliselt tööstuslikku reservarmeed, mis on alati valmis kapitalisti teenimiseks ja mille read aasta ühes osas harvenevad kõige ebainimlikuma tööorjuse mõjul, aasta teises osas aga langevad tööpuuduse tõttu paljasjalgsete tasemeni. «Ettevõtjad», ütleb Children's Employment Commission, «ekspluateerivad kodutöö harjumuslikku ebaregulaarsust, et ekstratöö vajaduse korral vägivaldselt pikendada kodustöötamist kella 11-ni, 12-ni, 2-ni öösel ehk, nagu kõlab tavaline ütlus, mistahes tunnini, ja seda ruumides, «kus paljast haisust on küllalt, et

rite juures on tööaeg harilikult väga ebakorrapärane. Nad kaotavad 2 või 3 päeva ja töötavad siis öö läbi, et kaotust tasa teha... Nad panevad oma lapsed ikka tööle, kui neil lapsi on» (sealsamas, lk. VII). «Ebaregulaarsus töö alguse suhtes, mida soodustab võimalus — mida ka praktiliselt teostatakse — seda kaotust ületunnitööga tasa teha» (sealsamas, lk. XVIII). «Tohutu ajakaotus Birminghamis... osa aega nad logelevad, ülejäänud aja tapavad end tööga» (sealsamas, lk. XI).

[284] «Children's Employment Commission. 4th Report», lk. XXXII. «Raudteede süsteemi levimine olevat tunduvalt soodustanud seda kiirtellimiste andmise kommet; selle tulemuseks on ruttamine, mittehoolimine söögiajast ja töötamine hiliste tundideni» (sealsamas, lk. XXXI).

teid jalust rabada (the stench is enough to knock you down). Te lähete vahest ukseni ja avate selle, aga ei julge edasi minna»[285]. «Küll on meie peremehed veidrikud,» ütleb üks ülekuulatud tunnistaja, keegi kingsepp, «nad arvavad, et see ei tee poisile midagi, kui ta peab end pool aastat tööga tapma, teise poole aga on sunnitud peaaegu ilma tööta ringi lonkima.»[286]

Asjasthuvitatud kapitalistid rääkisid ja räägivad praegugi nii tehnilistest takistustest kui ka neist niinimetatud «kaubanduslikest kommetest» («usages which have grown with the growth of trade») kui tootmise «looduslikest piiridest»; see oli puuvillalordide armastatud hädakisa ajal, kus vabrikuseadus neid esmakordselt ähvardas. Kogemused paljastasid nende vale, kuigi nende tööstusharu enam kui ükski teine on rajatud maailmaturule ja järelikult ka laevandusele. Sestsaadik vaatavad inglise vabrikuinspektorid igale niinimetatud «kaubanduslikule takistusele» kui tühipaljale ettekäändele.[287] Ja tõepoolest, «Children's Employment Commission'i» põhjalikud ning kohusetruult tehtud uurimused tõestavad, et mõnedes tööstusharudes oleks tööpäeva reguleerimine ainult ühtlasemalt jaotanud üle kogu aasta seda töömassi, mis seal juba on rakendatud[288]; et tööpäeva reguleerimine oleks esimeseks ratsionaalseks takistuseks inimesetapjalikele moetujudele, mis on mõttetud ja iseendast ei sobigi suurtööstuse süsteemiga[289]; et ookeanilaevanduse ja üldse liiklemisvahendite areng on kõrvaldanud asjaolud, mis õigupoolest olid hooajatöö tehniliseks aluseks[290]; et suuremad hooned, lisamasinad, üheaegselt töölolevate tööliste arvu

---

285 «Children's Employment Commission. 4th Report», lk. XXXV, nr. 235 ja 237.

286 Sealsamas, lk. 127, nr. 56.

287 «Mis puutub kaubanduslikesse kahjudesse, mis tekivad sellest, et õigel ajal ei täideta tellimisi mereteedel veetavaile kaupadele, siis tuleb mul meelde, et see oli aastail 1832 ja 1833 vabrikuperemeeste armastatud argumendiks. Ükski asi, mida praegu selle kohta öelda saaks, ei ole nii kaalukas kui tol ajal, millal aur ei olnud veel poole võrra lühendanud kõiki vahemaid ega loonud transpordis uut olukorda. Tol ajal näitas praktika, et see argument ei pea paika, ja praegu ei kannataks ta ammugi katset välja» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1862», lk. 54, 55).

288 «Children's Employment Commission. 3rd Report», lk. XVIII, nr. 118.

289 John Bellers märgib juba 1699. aastal: «Moe püsimatus suurendab puudustkannatavate vaeste arvu. Selles on kaks suurt pahet: 1) töölised on talvel viletsuses tööpuuduse tõttu, sest riidekaupmehed ja kangrud-ettevõtjad ei julge kulutada oma kapitale tööliste palkamiseks enne, kui kevad on käes ja nad on saanud teada, missugune on mood; 2) kevadel on töölisi liiga vähe, ja kangrud-ettevõtjad peavad abiks võtma hulga õpilasi, et suuta varustada kuningriigi kaubandust kolmeks kuuks või pooleks aastaks; sellega nad võtavad töökäsi põllutöölt ära, teevad küla töölistest lagedaks ja täidavad linnad väga paljude kerjustega; neist mõnedki, kel on häbi kerjata, surevad talvel nälga» («Essays about the Poor, Manufactures etc.», lk. 9).

290 «Children's Employment Commission. 5th Report», lk. 171, nr. 34.

suurenemine[291] ja selle automaatne tagasimõju suurkaubanduse süsteemile[292] kõrvaldavad kõik teisedki tingimused, mis öeldakse olevat mittekontrollitavad. Kuid kapital, nagu ta oma esindajate suu kaudu on korduvalt seletanud, lepib selle pöördega «ainult üldise parlamendiakti survel»[293], mis sundseadusega reguleerib tööpäeva.

9. VABRIKUSEADUSANDLUS (KLAUSLID TERVISHOIU JA KASVATUSE KOHTA). VABRIKUSEADUSANDLUSE ÜLDINE LEVIK INGLISMAAL

Vabrikuseadusandlus, see ühiskonna esimene teadlik ning plaanipärane vastumõju ühiskonna tootmisprotsessi stiihiliselt kujunenud korrale, on, nagu nägime, niisama vajalik suurtööstuse produkt kui puuvillane lõng, selfaktorid ja elektritelegraaf. Enne kui hakkame rääkima vabrikuseadusandluse üldisest levikust Inglismaal, tuleb lühidalt puudutada mõningaid Inglise vabrikuakti klausleid, mis ei käi tööpäeva tundidearvu kohta.

Tervishoiuklauslid on äärmiselt kasinad, hoopiski rääkimata nende sõnastusest, mis hõlbustab kapitalistile neist möödahiilimist; nad piirduvad tegelikult eeskirjadega seinte lupjamise, mõnede teiste puhtusabinõude ja ventilatsiooni kohta ning kaitse-eeskirjadega hädaohtlike masinate vastu. Kolmandas raamatus tuleme tagasi vabrikantide fanaatilise võitluse juurde klausli vastu, mis kohustas neid tegema väikesi kulutusi oma «käte» jäsemete kaitseks. Siin saab jälle hiilgava tõenduse vabakaubanduse dogma, et antagonistlike huvidega ühiskonnas igaüks, kes ajab taga oma kasu, aitab kaasa üldiseks hüvanguks. Piisab ühestainsast näitest. On teada, et viimase kahekümne aasta perioodi jooksul on linatööstus ja ühes sellega scutching mills (linalõugutamis- ja

---

[291] Tunnistajatena ülekuulatud Bradfordi eksportööride seletustes öeldakse näiteks: «Neil tingimustel on selge, et ei ole vajadust sundida poisse töötama magasinides kauem kui kella 8-st hommikul kella 7-ni või 1/2 8-ni õhtul. See on ainult lisakulude ja lisakäte küsimus. (Lastel ei tarvitseks töötada nii hiliste öötundideni, kui mõned ettevõtjad ei oleks nii kasuahned; lisamasin maksab kõigest 16—18 naelsterlingit) ... Kõik raskused tulevad puudulikest seadmeist ja ruumipuudusest» (sealsamas, lk. 171, nr. 35, 36 ja 38).

[292] Sealsamas. Üks Londoni vabrikant, kes muide näeb tööpäeva sunniviisilises reguleerimises tööliste kaitsevahendit vabrikantide vastu ja vabrikantide eneste kaitsevahendit suurkaubanduse vastu, annab järgmise tunnistuse: «Meie ärile avaldavad survet eksportöörid, kes näiteks kavatsevad saata kaupu purjelaevaga; nad tahavad teatava hooaja alguseks kohale jõuda ja ühtlasi pista oma taskusse purjelaeva ja aurulaeva veorahade vahe; või nad valivad kahest aurulaevast varema, et jõuda välisturule enne oma konkurente.»

[293] «Seda saaks ära hoida», ütleb üks vabrikant, «tootmise laiendamisega üldise parlamendiakti survel» (sealsamas, lk. X, nr. 38).

-ropsimisvabrikud) Iirimaal väga palju kasvanud. 1864. a. oli neid mills seal ligi 1800. Peamiselt alaealised ja naised, ümberkaudsete väikefarmerite pojad, tütred ja abikaasad, kõik niisugused inimesed, kes masinaid üldse ei tunne, kistakse sügiseti ja talveti perioodiliselt põllutöölt ära, et panna nad scutching mills valtsimismasinatele lina ette andma. Õnnetused, mis siin juhtuvad, on hulgalt ja intensiivsuselt masinate ajaloos täiesti ainulaadsed. Ühesainsas scutching mill'is Kildinonis (Corki lähedal) oli aastail 1852—1856 kuus surmajuhtumit ja 60 rasket vigastust, mis kõik oleks olnud võimalik ära hoida õige lihtsate seadmete abil, hinnalt mõni šilling. Dr. W. White, Downpatricki vabrikute certifying surgeon [ametlik arst], ütleb ametlikus aruandes 15. detsembrist 1865. a.: «Õnnetused scutching mills on kõige hirmsamat laadi. Paljudel juhtudel kistakse keha küljest ära üks neljandik. Vigastuste harilikuks tagajärjeks on surm või vilets, täis kannatusi sandipõli. Vabrikute kasv muidugi suurendab siin maal neid kohutavaid tulemusi. Olen veendunud, et õige riikliku järelevalvega scutching mills üle saaks ära hoida suuri tervise ja elu ohvreid.»[294] Mis võiks paremini iseloomustada kapitalistlikku tootmisviisi kui vajadus riikliku sundseaduse järele, et sundida teda täitma kõige lihtsamaidki puhtuse- ja tervishoiunõudeid? «1864. a. vabrikuakt lupjas valgeks ja puhastas pottsepatööstuse alal rohkem kui 200 töökoda pärast kahekümneaastast või täielikku loobumist igast seda laadi operatsioonist (siin see on, see kapitali «loobumine»!). Neis töökodades töötab 27 878 töölist, kes oma ülearu pika päevatöö ja sageli ka öötöö ajal hingasid seni sisse lämmatavat õhku, mistõttu see muidu võrdlemisi kahjutu tegevus külvas haigusi ja surma. Vabrikuakt on väga palju suurendanud ventilatsiooniseadmete arvu.»[295] Ühtlasi näitab see vabrikuakti rakendamise ala veenvalt, et kapitalistlik tootmisviis oma olemuselt ei luba mingit ratsionaalset parandust, mis ületab teatud piiri. Märkisime korduvalt, et inglise arstid tunnistavad üksmeelselt, et 500 kuupjalga õhku iga inimese kohta on pideva töö puhul vaevalt piisavaks miinimumiks. Hüva! Kui kõik vabrikuakti sundabinõud kaudselt kiirendavad väikeste töökodade muutumist vabrikuteks, kippudes seega kaudselt kallale väikekapitalistide omandiõigusele ja kindlustades suurkapitalistidele monopoli, siis igale töölisele vajaliku õhuhulga seaduslik kindlustamine töökodades ekspropriieeriks otseselt tuhandeid väikekapitaliste ühel hoobil! See tabaks kapitalistliku tootmisviisi juuri, s. o. nii suure kui ka väikese kapitali isekasvu, mis toimub tööjõu «vaba» ostu ja tööjõu tarbimise kaudu. Seepärast panevadki need 500 kuupjalga õhku vabrikuseadusandlusel hinge kinni. Tervishoiuasutused, tööstuse

[294] «Children's Employment Commission. 5th Report», lk. XV, nr. 72 ja järgmised.

[295] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 127.

uurimiskomisjonid ja vabrikuinspektorid kordavad ikka jälle, et need 500 kuupjalga on vajalikud ja et on võimatu neid kapitalile peale sundida. Sellega kuulutavad nad tegelikult tiisikuse ja teised tööliste kopsuhaigused kapitali eksisteerimise tingimusteks.[296]

Nii armetud kui vabrikuakti kasvatuseklauslid üldiselt ongi, kuulutasid nad alghariduse kohustuslikuks töö tingimuseks.[297] Nende edu tõestas esmakordselt, et õppetööd ja võimlemist[298] on võimalik ühendada füüsilise tööga ja järelikult ka füüsilist tööd õppetöö ja võimlemisega. Kuulates tunnistajatena üle kooliõpetajaid, avastasid vabrikuinspektorid õige pea, et vabrikulapsed, kuigi nad saavad õpetust poole vähem kui need õpilased, kes korrapäraselt on koolis kogu päeva, õpivad siiski niisama palju ja sageli rohkemgi. «Asi on lihtne. Need, kes veedavad koolis ainult pool päeva, on ikka värsked ja peaaegu alati suudavad ning tahavad õppida. Süsteem, kus töö vaheldub kooliskäimisega, muudab kummagi neist kahest tegevusest puhkuseks ja värskenduseks teise tegevuse järel ning on järelikult lapsele palju sobivam kui ühe või teise tegevuse vahetpidamatu edasikestmine. Poiss, kes vara hommikust alates istub koolis, eriti kuuma ilmaga, ei suuda võistelda teisega, kes erksana ja terasena tuleb oma töö juurest.»[299] Muid tõendusi võib leida Seniori kõnest Edinburghi sotsioloogide kongressil aastal 1863. Ta näitab siin muu hulgas sedagi, et laste

[296] Empiiriliselt on kindlaks tehtud, et keskmine terve indiviid tarvitab igal keskmise intensiivsusega hingetõmbel umbes 25 kuuptolli õhku, ja et minutis hingatakse umbes 20 korda. Vastavalt sellele oleks ühe inimese ööpäevane õhutarvitus umbes 720 000 kuuptolli ehk 416 kuupjalga. On aga teada, et kord juba sisse hingatud õhk enam ei kõlba sellesama protsessi jaoks seni, kui ta ei ole puhastatud suures looduse töökojas. Valentini ja Brunneri katsete järgi hingab terve inimene nähtavasti ühes tunnis välja umbes 1300 kuuptolli süsihappegaasi; see vastab ligikaudu sellele, et kopsud viskavad ööpäeva jooksul välja 8 untsi tahket sütt. «Iga inimese kohta peab olema vähemalt 800 kuupjalga» (Huxley). [«Lessons in Elementary Physiology». London 1866, lk. 105.]

[297] Inglise vabrikuakti järgi vanemad ei või saata alla 14 aasta vanuseid lapsi «kontrollitavaisse» vabrikuisse, andmata neile ühtlasi alghariduse. Vabrikant on vastutav seadusest kinnipidamise eest. «Õppetöö vabrikute juures on kohustuslik, see on töö tingimuseks» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 111).

[298] Võimlemise (poistel ka sõjaliste harjutuste) ja kohustusliku õpetuse ühendamise soodsatest tulemustest vabrikutes ja vaestekoolides vaata N. W. Seniori kõnet «National Association for the Promotion of Social Science» 7-ndal aastakongressil, «Report of Proceedings etc.», London 1863, lk. 63, 64 ja ka vabrikuinspektorite aruannet 31. oktoobrist 1865, lk. 118, 119, 120, 126 ja järgmised.

[299] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 118. Üks naiivne siidivabrikant ütleb uurimiskomisjoni «Children's Employment Commission» liikmeile: «Olen täiesti veendunud, et töö ja kooliskäimise ühendamine lapsepõlvest peale on tõesti avanud saladuse, kuidas saab produtseerida tublisid töölisi. Töö ei tohi muidugi olla liiga pingutav, vastik ega ebaterve. Ma tahaksin, et töö ja mängud oleksid minu endagi lastel vaheldukseks kooliskäimisele» («Children's Employment Commission. 5th Report», lk. 82, nr. 36).

ühekülgne ebaproduktiivne ning pikk koolipäev kõrgemates ja keskmistes klassides suurendab tarbetult õpetajate tööd, «raisates samal ajal laste aega, tervist ja energiat mitte üksnes viljatult, vaid lausa kahjulikult»[300]. Nagu Robert Owenil üksikasjaliselt saab jälgida, võrsus vabrikusüsteemist tuleviku kasvatuse idu, kus kõigil lastel, kes on ületanud teatud vanuse, on tootlik töö ühendatud õpetamise ja võimlemisega, — mitte ainult ühe vahendina ühiskondliku tootmise suurendamiseks, vaid ka ainsa vahendina igakülgselt arenenud inimeste tootmiseks.

Me nägime, et suurtööstus tehniliselt hävitab manufaktuurse tööjaotuse, mis kogu eluajaks seob inimese täielikult ühe teatava osaoperatsiooni külge; seevastu suurtööstuse kapitalistlik vorm taastoodab seda tööjaotust veel hirmsamal kujul: pärisvabrikus sellega, et ta muudab töölise teadvustomavaks osamasina ripatsiks, igal pool mujal osalt sellega, et ta sporaadiliselt rakendab masinaid ja masinatööd[301], osalt sellega, et ta võtab kasutusele naiste ja laste tööd ning kvalifitseerimata tööd tööjaotuse uue alusena. Vastuolu manufaktuurse tööjaotuse ja suurtööstuse olemuse vahel rajab endale vägivaldselt teed. See vastuolu avaldub muuhulgas hirmsas tõsiasjas, et suurt osa kaasaegsetes vabrikutes ja manufaktuurides töötavaid lapsi, kes kõige õrnemast east alates on needitud kõige lihtsamate manipulatsioonide külge, ekspluateeritakse aastate viisi, kusjuures nad ei saa õppida ühtki tööd, mis teeks nad hiljem kõlvuliseks kas või sellessamas manufaktuuris või vabrikus

---

[300] Senior, «National Association for the Promotion of Social Science» 7-nda aastakongressi «Report of Proceedings», lk. 66. Mil määral suurtööstus, teostades teatud arenemistasemel pööret materiaalses tootmisviisis ja ühiskondlikes tootmistingimustes, teostab pööret ka inimeste peades, seda näitab kujukalt N. W. Seniori 1863. a. kõne võrdlemine tema filippikaga vabrikuseaduse vastu 1833. aastal, või nimetatud kongressi vaadete kõrvutiseadmine tõsiasjaga, et mõnedes Inglismaa maakohtades on vaestel vanematel ikka veel näljasurma ähvardusel keelatud koolitada oma lapsi. Nii näiteks härra Snelli teatel on Somersetshire'is harilikuks kombeks, et kui mõni vaene pöördub abi saamiseks koguduse poole, siis sunnitakse teda oma lapsed koolist ära võtma. Hr. Wollaston, koguduse õpetaja Felthamis, jutustab samuti juhtumitest, kus teatud perekondadele keelati igasuguse abi andmine, «sellepärast et nad panid oma lapsed kooli»!

[301] Kus inimjõul liikumapandavad käsitööstuslikud masinad otseselt või kaudselt konkureerivad arenenud masinatega, mis järelikult eeldavad mehhaanilist liikumapanevat jõudu, seal toimub suur muutus töölise suhtes, kes masinat ringi ajab. Esialgu asendas aurumasin seda töölist, nüüd peab tööline asendama aurumasinat. Tema tööjõu pinge ja kulutus paisuvad sellepärast tohutu suureks, eriti alaealistel, kes samuti mõistetakse sellele piinamisele! Näiteks komisjoniliige Longe nägi, et Coventrys ja selle ümbruses kasutati 10—15-aastasi poisse lindimasinate ringiajamiseks, kuna veel nooremad lapsed pidid ringi ajama väiksemamõõdulisi masinaid. «See on erakordselt raske töö. Poiss lihtsalt asendab aurujõudu» («Children's Employment Commission. 5th Report 1866», lk. 114, nr. 6). «Selle orjussüsteemi», nagu ametlik aruanne seda nimetab, tapvatest tagajärgedest vt. sealsamas ja järgmisi lehekülgi.

töötamiseks. Inglise trükikodades näiteks valitses varem vana manufaktuuri ja käsitöö süsteemile omane komme, kus õpilased läksid üle kergematelt töödelt sisukamatele töödele. Nad tegid läbi õppeaja, mille lõppedes nad olid oskuslikud trükitöölised. Lugemise ja kirjutamise oskus oli kõigile käsitööliseks vastuvõtmise tingimuseks. See kõik muutus trükimasina ilmumisega. Trükimasin vajab kahesuguseid töölisi: täiskasvanud töölist, kes valvab masinat, ja masinapoisse, enamasti 11—17-aastasi, kelle töö seisab ainuüksi selles, et nad panevad paberipoognaid masinasse või võtavad valmistrükitud poognaid masinast välja. Eriti Londonis rühmavad nad mõnedel nädalapäevadel seda väsitavat tööd teha vahetpidamata 14, 15, 16 tundi, sageli 36 tundi järjest, ainult kahetunnilise vaheajaga söömiseks ja magamiseks![302] Suur osa neist ei oska lugeda ja nad on harilikult täiesti metsistunud, ebanormaalsed olevused. «Et nad oleksid suutelised oma tööd tegema, selleks ei ole neil vaja mingit intellektuaalset kasvatust; neil on vähe võimalusi oskuste omandamiseks ja veel vähem arenemiseks; nende palk, kuigi see poiste kohta on teataval määral kõrge, ei kasva vastavalt sellele, kuidas nad ise kasvavad, ja rõhuval enamikul neist pole mingisuguseid väljavaateid pääseda tasuvamale ning vastutavamale masinajuhi kohale, sest iga masina kohta on ainult üks masinajuht ja tihtipeale 4 poissi.»[303] Niipea kui nad on oma lapsetööks liiga vanad, nimelt kõige rohkem 17-aastased, vallandatakse nad trükikojast. Nad saavad kurjategija-kandidaatideks. Mõned katsed muretseda neile tööd kuskil mujal nurjusid nende harimatuse, tooruse, füüsilise ja intellektuaalse mahajäämuse tõttu.

Kõik, mis on öeldud manufaktuursest tööjaotusest töökojas, käib ka tööjaotuse kohta ühiskonnas. Niikaua kui käsitöö ja manufaktuur moodustavad ühiskondliku tootmise üldise aluse, on tootja allumine üheleainsale tootmisharule, tema tegevuse esialgse mitmekesisuse kadumine[304], üheks paratamatuks arengumomendiks. Sel alusel leiab iga üksik tootmisharu empiiriliselt endale vastava tehnilise vormi, täiustab seda pikkamööda ja kristalliseerib seda kiiresti, niipea kui teatud küpsusaste on saavutatud. Aeg-ajalt esinevaid muutusi põhjustab peale uute töömaterjalide, mida annab kaubandus, ka tööriistade järkjärguline muutumine. Kui aga vas-

[302] «Children's Employment Commission. 5th Report 1866», lk. 3, nr. 24.

[303] Sealsamas, lk. 7, nr. 60.

[304] «Mõnedes Soti mägismaa osades ... käisid statistiliste aruannete järgi paljud lambakarjused ja cotters [popsid] ühes naiste ja lastega kingades, mis nad ise tegid omapargitud nahast, ja riietes, mida ei puutunud kellegi teise käsi peale nende eneste, mille materjali nad ise pügasid lammaste seljast või mille jaoks nad ise kasvatasid lina. Riiete valmistamisel tarvitati vaevalt mõnd ostetud eset, välja arvatud naaskel, nõel, sõrmkübar ja õige vähesed kudumiseks tarvitatavate riistade raudosad. Naised ise said värve puudelt, põõsastelt, rohutaimedelt jne.» (*Dugald Stewart*: «Works», Hamiltoni väljaanne, VIII kd., lk. 327—328).

tav vorm on ükskord empiiriliselt leitud, siis tardub ka tööriist, nagu seda tõestab tema üleminek ühe sugupõlve käest teise kätte, sageli aastatuhandete vältel. On iseloomulik, et kuni XVIII sajandini nimetati üksikuid käsitööalasid mysteries (mystères) [saladusteks], millesse võisid tungida ainult empiiriliselt ja professionaalselt pühendatud isikud.[305] Suurtööstus käristas liniku, mis, varjates inimeste eest nende oma ühiskondlikku tootmisprotsessi, tegi mitmesugused stiihiliselt eraldunud tootmisharud mõistatuseks üksteise suhtes ja isegi neile, kes olid vastavaisse harudesse pühendatud. Suurtööstuse põhimõte: lahutada koostuselementideks iga tootmisprotsess eraldivõetuna ja kõigepealt inimkäest olenemata, lõi kogu kaasaegse tehnoloogiateaduse. Ühiskondliku tootmisprotsessi kirjud, omavahel näiliselt sidumata ning tardunud vormid jagunesid teadlik-plaanipärasteks ja vastavalt soovitud kasuefektile süstemaatiliselt liigendatud loodusteaduse rakendusaladeks. Tehnoloogia avastas ka vähesed suured liikumise põhivormid, milledes igasugune inimkeha tootlik tegevus, hoolimata kasutatud tööriistade mitmekesisusest, paratamatult toimub, just nagu mehhaanika, hoolimata masinate suurimast komplitseeritusest, ei lase end petta selle suhtes, et kõik masinad alati kordavad elementaarseid mehhaanika jõupotentse. Kaasaegne tööstus kunagi ei vaatle ega käsitle tootmisprotsessi olemasolevat vormi lõpliku vormina. Tema tehniline baas on seega revolutsiooniline, kuna kõigi eelmiste tootmisviiside tehniline baas oli oma olemuselt konservatiivne.[306] Masinate, keemiliste protsesside ja muude meetodite abil kaasaegne tööstus revolutsioneerib pidevalt tootmise tehnilist baasi ja ühes sellega ka tööliste funktsioone ning tööprotsessi ühiskondlikke kombinatsioone. Sellega revolutsioneerib ta niisama pidevalt töötajaotust ühiskonnas ja paiskab kapitalimasse ja töölismasse vahetpidamata ühest tootmisharust teise. Suurtööstuse loomus tingib sellepärast töö vahetamist, funktsioonide liikumist, töölise igakülg-

[305] Etienne Boileau' kuulsas «Livre des métiers» on muu hulgas eeskiri, et meistriks vastuvõtmisel peab sell andma tõotuse «vennalikult armastada ja toetada oma ametivendi, vabatahtlikult mitte ära anda käsitöö saladusi ja isegi, kogu tsunfti huvides, mitte juhtida ostjate tähelepanu teiste meistrite töö vigadele oma kauba soovitamise otstarbel».

[306] «Kodanlus ei saa eksisteerida, kui ta alatasa ei revolutsioneeri tootmisriistu, järelikult tootmissuhteid, järelikult üldse kõiki ühiskondlikke suhteid. Kõigi eelmiste tööstuslike klasside esimeseks olemasolutingimuseks seevastu oli vana tootmisviisi muutumatu säilitamine. Lakkamatud pöörded tootmises, kõigi ühiskondlike olukordade alaline vapustamine, igavene ebakindlus ja liikumine iseloomustavad kodanlikku ajajärku kõigi varasemate ajajärkudega võrreldes. Kõik püsivad, roostetanud vahekorrad kogu oma vanade auväärsete kujutluste ja vaadete kaaskonnaga hävinevad, kõik uuesti kujunevad vananevad, enne kui nad jõuavad luustuda. Kõik seisuslik ja seisev haihtub, kõik püha kaotab pühaduse, ja inimesed on lõppeks sunnitud nägema oma elujärge ja oma vastastikuseid vahekordi kaine pilguga» *(F. Engels und Karl Marx:* «Manifest der Kommunistischen Partei». London 1848, lk. 5). [Vrd. *K. Marx ja F. Engels:* «Kommunistliku partei manifest». Tallinn 1951, lk. 33 ja 34.]

set liikuvust. Teiselt poolt taastoodab suurtööstus oma kapitalistlikus vormis vana tööjaotust ja selle kivistunud erialasid. Me nägime, kuidas see absoluutne vastuolu võtab töölise elujärjelt kogu rahu, stabiilsuse, kindluse, kuidas see alati ähvardab lüüa töölisel käest töövahendid ja ühes sellega ka elatusvahendid [307], ning koos töölise osafunktsiooniga teha üleliigseks ka töölise enese; kuidas see vastuolu ägedalt avaldub tööliskiassi vahetpidamatus massilises ohverdamises, tööjõudude määratus pillamises ja ühiskondliku anarhia laastavas mõjus. See on negatiivne külg. Kui aga töö vahetamine murrab nüüd endale teed ainult kui võitmata loodusseadus loodusseaduse pimesi purustava jõuga, mis igal pool põrkab takistustele [308], siis teiselt poolt suurtööstuse katastroofid ise teevad elu või surma küsimuseks selle, et töö vahetamine ja sellepärast ka tööliste võimalikult suurem mitmekülgsus tuleb tunnistada üldiseks ühiskondlikuks tootmisseaduseks, ja et vahekorrad tuleb kohandada selle seaduse normaalsele teostumisele. Suurtööstus teeb elu või surma küsimuseks selle, et vaese, kapitali muutuvate ekspluateerimisvajaduste jaoks reservis hoitava, alati saadaoleva töölisrahvastiku kohutav olukord tuleb asendada niisuguse olukorraga, kus inimene absoluutselt kõlbab muutuvaiks töövajadusteks; et osaindiviid, kes on lihtsalt teatava ühiskondliku osafunktsiooni kandja, tuleb asendada mitmekülgselt arenenud indiviidiga, kellele mitmesugused ühiskondlikud funktsioonid on vahelduvaiks elutegevuse viisideks. Selle pöördeprotsessi üheks momendiks, mis arenes stiihiliselt suurtööstuse alusel, on polütehnilised ja põllumajanduslikud koolid, teiseks momendiks on «écoles d'enseignement professionnel» [kutsekoolid], kus tööliste lapsed mõningal määral tutvuvad tehnoloogiaga ja mitmesuguste tootmisriistade praktilise käsitsemisega. Kui vabrikuseadusandlus, see esimene kapitali käest kistud napp järeleandmine, seob vabrikutööga ainult algharidust, siis ei ole mingit kahtlust, et poliitilise võimu möödapääsmatu kättevõitmine tööliskiassi poolt võidab tööliskoolides vastava koha ka tehnoloogilisele haridusele, nii teoreetilisele kui ka praktilisele. Niisamuti ei ole kahtlust, et tootmise kapitalistlik vorm ja sellele vas-

[307] «You take my life,
When you do take the means whereby I live.»
[«Te võtate mu elu, kui võtate mult vahendid, mille abil ma elan.»] (*Shakespeare* [«Veneetsia kaupmees».])

[308] Üks San Franciskost tagasitulnud prantsuse tööline kirjutab: «Ma poleks kunagi uskunud, et suudan teha kõiki neid töid, mida tegin Kalifornias. Olin täiesti veendunud, et ma ei kõlba millekski muuks peale trükikojas töötamise... Ükskord sattunud selle seiklejatemaailma keskele, kus vahetatakse ameteid kergemini kui teie vahetate särke, — uskuge mind! — ma tegin nagu teised. Kuna tuli välja, et kaevuri töö ei ole küllalt tulus, jätsin selle maha ja läksin linna, kus olin kordamööda trükkaliks, katusekatjaks, tinavalajaks jne. Selle tõttu, et kogemused näitasid mulle, et kõlban igale tööle, tunnen end vähem molluskina ja enam inimesena» (*A. Corbon:* «De l'Enseignement professionnel», 2. trükk, lk. 50).

tavad tööliste majanduslikud suhted on diametraalses vastuolus selliste pöördefermentidega ja nende eesmärgiga — vana tööjaotuse kaotamisega. Kuid teatud ajaloolise tootmisvormi vastuolude arenemine on ainus ajalooline tee selle vormi lagunemisele ja uue moodustamisele. «Ne sutor ultra crepidam!» [«Iga kingsepp jäägu oma liistude juurde!»], see käsitööstusliku tarkuse nec plus ultra muutus hirmsaks rumaluseks sellest momendist alates, kus kellasepp Watt leiutas aurumasina, habemeajaja Arkwright ketramismasina ja juveelitööline Fulton aurulaeva.[309]

Senikaua kui vabrikuseadusandlus reguleerib tööd vabrikuis, manufaktuurides jne., esineb see reguleerimine kõigepealt ainult vahelesegamisena kapitali ekspluateerimisõigustesse. Seevastu, niinimetatud kodutöö[310] igasugune reguleerimine hakkab kohe esinema otsese sissetungina patria potestas'esse [isa võimuõigustesse], s. o. rääkides tänapäeva keeles, vanemate autoriteedisse, ja see on samm, mille ees õrnatundeline Inglise parlament kaua aega afekteeritud värinaga taganes. Kuid tõsiasjade jõud sundis lõpuks tunnistama, et suurtööstus purustab koos vana perekonna majandusliku alusega ja sellele vastava perekonnatööga ka vanad perekonnasuhted ise. Tuli proklameerida laste õigused. «Õnnetul kombel», öeldakse 1866. a. «Children's Employment Commission'i» lõpparuandes, «on kõigist tunnistajate seletustest selgesti näha, et mõlemast soost lapsed ei vaja kellegi vastu nii hädasti kaitset kui oma vanemate vastu.» Süsteem, millega piiramatult ekspluateeritakse lastetööd üldse ja kodutööd eriti, «püsib selle tõttu, et vanemad pidurdamatult ja kontrollimatult kasutavad oma meelevaldset ning hukatuslikku võimu oma noorte õrnade võsude üle... Vanemail ei tohi olla absoluutset võimu teha oma lastest lihtsalt masinad, et pigistada neist nädalas nii ja nii palju palka... Lastel ja alaealistel on õigus seadusandluse kaitsele vanemate võimu kuritarvitamise vastu, mis enneaegselt murrab nende füüsilise jõu ja alandab nende moraalset ja intellektuaalset olemust»[311]. Ometi ei

[309] John Bellers, tõeline fenomeen poliitilise ökonoomia ajaloos, sai juba XVII sajandi lõpul selgesti aru vajadusest kaotada praegune kasvatus ja tööjaotus, mis sünnitavad hüpertroofiat ja atroofiat ühiskonna mõlemas pooluses, kuigi vastupidistes suundades. Ta ütleb muuseas ilusasti: «Laisk õppimine ei ole palju parem kui laiskuse õppimine... Kehaline töö on jumala esimene seadus... Töö on keha tervisele niisama vajalik kui söömine keha elule, sest vaev, millest inimene pääseb jõudeoleku tõttu, tabab teda haigusena... Töö lisab õli elu lampi, mõtlemine aga süütab selle põlema... Laste tühi tegevus (see on prohvetlik vastuväide Basedow'ile ja tema kaasaegsetele jäljendajatele) jätab tühjaks laste mõistuse» («Proposals for raising a College of Industry of all useful Trades and Husbandry». London 1696, lk. 12, 14, 16, 18).

[310] Muuseas, kodutööd tehakse enamasti ka väiksemates töökodades; seda me nägime pitsimanufaktuuri ja õlepunumise puhul ning seda saaks üksikasjalisemalt näidata eriti Sheffieldi, Birminghami jne. metallimanufaktuuride varal.

[311] «Children's Employment Commission. 5th Report», lk. XXV, nr. 162, ja 2nd Report, lk. XXXVIII, nr. 285, 289; lk. XXV, XXVI, nr. 191.

olnud vanemate võimu kuritarvitamine see, mis lõi ebaküpsete töö-jõudude otsese või kaudse ekspluateerimise kapitali poolt, vaid ümberpöördult, kapitalistlik ekspluateerimisviis, olles hävitanud vanemate võimule vastava majandusliku aluse, tegi vanemate võimust kuritarvituse. Nii kohutav ja vastik kui vana perekonna lagunemine kapitalistlikus süsteemis ongi, loob suurtööstus ometigi uue majandusliku aluse perekonna ja sugudevaheliste suhete kõrgemale vormile, andes naistele ja mõlemast soost noortele ning lastele väljaspool kodukolde sfääri tähtsa osa ühiskondlikult organiseeritud tootmisprotsessis. Muidugi on niisama mõttetu pidada absoluutseks perekonnavormiks kristlik-germaani vormi kui pidada selleks vana-rooma või vana-kreeka või idamaist vormi, mis, muide, üksteisega seoses moodustavad ühtse ajaloolise arenemise rea. On ilmne, et kombineeritud töölispersonaali mõlemast soost ja erinevas vanuses isikuist koosnemine, mis oma stiihilisel, toorel, kapitalistlikul kujul — kui tööline eksisteerib tootmisprotsessi tarvis, mitte aga tootmisprotsess töölise tarvis — on hukatuse ja orjuse katkuallikas, peab vastavais tingimustes, vastupidi, muutuma humaanse arenemise allikaks[312].

Vajadus muuta vabrikuseadus erandseadusest, — millele allusid ainult ketramis- ja kudumisvabrikud, need masinalise tootmise algkujud, — kogu ühiskondliku tootmise üldseaduseks, tuleneb, nagu nägime, suurtööstuse ajaloolisest arenemiskäigust, mille tagapõhjal täielikult revolutsioneeritakse manufaktuuri, käsitöö ja kodutöö traditsiooniline kord, kusjuures manufaktuur kogu aeg muutub vabrikuks, käsitöö manufaktuuriks, ja lõpuks käsitöö ja kodutöö sfäärid muutuvad suhteliselt imelühikese ajaga viletsaiks urgasteks, kus möllavad vabalt kõige hullemad kapitalistliku ekspluateerimise koledused. Otsustava tähtsusega on lõpuks kaks asjaolu: esiteks ikka uuesti korduvad tähelepanekud, et kapital, kui ta satub riikliku kontrolli alla ainult üksikuis ühiskondliku perifeeria punktides, võtab endale teistes punktides seda suuremat vastutasu[313]; teiseks kapitalistide eneste kisendamine võrdsete konkurentsitingimuste, s. o. töö ekspluateerimise võrdsete piiride järele[314]. Kuulakem paari sügavat ohet selle kohta. Härrad W. Cooksley (naela-, keti- jne. vabrikandid Bristolis) on vabatahtlikult rakendanud oma ettevõttes vabrikuseaduse eeskirjad. «Kuna vana reguleerimata süsteem kestab naabervabrikuis edasi, siis peavad nad kannatama seda ülekohut, et nende noortöölisi meelitatakse (enticed) mujale, kus nad jätkavad tööd pärast kella 6 õhtul.»

[312] «Vabrikutöö võib olla niisama puhas ja meeldiv... kui kodune töö, vahest veel puhtam ja meeldivamgi» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 129).

[313] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1865», lk. 27, 32.

[314] «Reports of Insp. of Fact.» sisaldavad selle kohta rohkearvulisi illustratsioone.

«See», ütlevad nad loomulikult, «on meie suhtes ebaõiglane ning tekitab meile kahju, sest see kulutab noortel osa jõudu, millest saadav kasu peaks kuuluma täielikult meile.»[315] Härra J. Simpson (paberikottide ja pappkarpide vabrikant Londonis) teatab «Children's Employment Commission'i» liikmeile: «Ta olevat valmis alla kirjutama mistahes petitsioonile vabrikuaktide kehtestamise kasuks. Praeguses olukorras olevat ta pärast oma töökoja sulgemist igal ööl rahutu («he always felt restless at night»), mõeldes, et teised sunnivad töötama kauem ja napsavad tal nina alt tellimisi.»[316] «Suurettevõtjate suhtes oleks ülekohus,» ütleb «Children's Employment Commission» kokkuvõtlikult, «kui nende vabrikud allutataks reguleerimisele, samal ajal aga nende oma tootmisharu väike-ettevõtted ei alluks mingile seadusandlikule tööaja piiramisele. Ebavõrdsete konkurentsitingimuste ebaõiglusele, mille põhjus peitub selles, et töötundide piiramine ei käi väikeste töökodade kohta, tuleb lisaks veel üks suuremaile vabrikantidele ebasoodne asjaolu: et noorte- ja naistetöö pakkumine juhitakse neist kõrvale, seadusest puutumata jäänud töökodadesse. Lõpuks annaks see tõuke väiksemate töökodade arvu suurenemiseks, mis rahva tervise, mugavuste, kasvatuse ja üldise heaolu mõttes on peaaegu eranditult kõige ebasoodsamad.»[317]

Oma lõpparuandes «Children's Employment Commission» paneb ette laiendada vabrikuakti rohkem kui 1 400 000-le lapsele, alaealisele ja naisele, kellest ligi pool ekspluateeritakse väiketootmises ja kodutöös.[318] «Kui parlament», ütleb komisjon, «võtaks meie ettepaneku kogu ulatuses vastu, siis avaldaks selline seadusandlus kahtlemata väga soodsat mõju mitte ainult alaealistele ja nõrkadele, kellesse ta kõigepealt puutub, vaid veelgi suurematele hulkadele täiskasvanud töölistele, kes satuvad ta mõjusfääri kas otseselt (naised) või kaudselt (mehed). Ta sunniks neile peale reguleeritud ning mõõdukama tööaja; ta hoiaks kokku ja koguks füüsilise jõu

[315] «Children's Employment Commission. 5th Report», lk. X, nr. 35.

[316] «Children's Employment Commission. 5th Report», lk. IX, nr. 28.

[317] «Children's Employment Commission. 5th Report», lk. XXV, nr. 165—167. Suurtootmise paremustest kääbusliku tootmisega võrreldes vrd. «Children's Employment Commission. 3rd Report», lk. 13, nr. 144; lk. 25, nr. 121; lk. 26, nr. 125; lk. 27, nr. 140 jne.

[318] Reguleerimisele kuuluvad tööstusharud on järgmised: pitsimanufaktuur, sukakudumine, õlepunumine, riietusesemete manufaktuuri rohkearvulised liigid, kunstlillede valmistamine, jalatsi-, kübara- ja kindatööstus, rätsepatöö, kõik metallivabrikud kõrgahjudest nõelavabrikuteni jne., paberivabrikud, klaasimanufaktuurid, tubakamanufaktuurid, kummitööstus, sugade tootmine (kudumise jaoks), vaipade käsitsikudumine, vihma- ja päikesevarjumanufaktuur, värtna- ja poolitööstus, trükikojad, raamatuköitmine, kirjutustarvete kaubandus (Stationery; siia kuulub ka pappkarpide ja kaartide valmistamine, paberi värvimine jne.), kõietööstus, ahhaat-ehete manufaktuur, tellisevabrikud, käsitsi töötavad siidimanufaktuurid, siidilinditööstus [Coventry-Weberei], soola-, küünla- ja tsemendivabrikud, suhkrurafineerimine, biskviiditööstus, mitmesugused puutöötlemistööd ja muud segatööd.

tagavara, millest nii väga sõltub nende eneste ja kogu maa heaolu; ta kaitseks kasvavat sugupõlve nooremas eas ülepingutamise eest, mis õõnestab organismi ja põhjustab enneaegset vananemist; lõpuks võimaldaks ta lastele vähemalt 13 aasta vanuseni alghariduse saamist ja teeks sellega lõpu uskumatule harimatusele, mida komisjoniaruanded nii tõetruult kirjeldavad ja millele võib vaadata ainult piinava valu ja sügava rahvusliku alanduse tundega.»[319] Tooride valitsus kuulutas troonikõnes 5. veebruaril 1867. a., et ta on formuleerinud «billideks» tööstusliku uurimiskomisjoni ettepanekud [319a]. Selleks oli tal tarvis läinud uut, kakskümmend aastat kestnud experimentum in corpore vili [katset väärtusetu elava keha kallal]. Juba 1840. aastal nimetati parlamendikomisjon lastetöö uurimiseks. Tema 1842. a. aruanne avas N. W. Seniori sõnade järgi «kapitalistide ja lastevanemate ahnusest, egoismist ja julmusest ning laste ja alaealiste viletsusest, degradatsioonist ja hukkaminekust kõige hirmsama pildi, mida maailm kunagi on näinud ... Võiks ehk arvata, et see aruanne kirjeldab möödunud aja koledusi. Kahjuks aga on meil andmeid, et need koledused kestavad edasi niisama intensiivselt nagu ennegi. Kahe aasta eest Hardwicke'i poolt avaldatud brošüüris kinnitatakse, et 1842. aastal paljastatud kuritarvitused on lokkamas praegugi (1863. a.) ... See aruanne (1842. aastast) seisis ununenult kakskümmend aastat, millise aja jooksul tolleaegsed lapsed, kes sirgusid vähimagi aimuta nii sellest, mida me nimetame moraaliks, kui ka koolihariduses, religioonist või loomulikust perekondlikust armastusest, on võinud saada praeguse sugupõlve lastevanemaiks.»[320]

Ühiskondlik olukord oli vahepeal muutunud. Parlament ei julgenud tagasi lükata 1863. a. komisjoni nõudmisi, nagu ta omal ajal lükkas tagasi 1842. a. nõudmised. Seepärast juba 1864. aastal, kui komisjon oli avaldanud ainult osa oma aruandeid, allutati keraamikatööstus (kaasa arvatud pottsepatööstus), tapeedi-, tuletiku-, padruni- ja sütikutööstus ning sametipügamine tekstiiltööstuse kohta kehtestatud seadustele. 1867. a. 5. veebruari troonikõnes andis tookordne tooride kabinet teada uutest billidest, mis põhinesid

---

[319] «Children's Employment Commission. 5th Report», lk. XXV, nr. 169.

[319a] Factory Acts Extension Act [Vabrikuakti laiendamise seadus] läks läbi 12. augustil 1867. a. Ta reguleerib kõiki metallivalamistehaseid, sepikodasid ja metallitöötlemismanufaktuure, kaasa arvatud masinaehitusvabrikud, edasi klaasi-, paberi-, gutapertši-, kautšuki- ja tubakamanufaktuure, trükikodasid ja kõitekodasid ning lõpuks kõiki töökodasid, kus töötab rohkem kui 50 inimest. Hours of Labour Regulation Act [Tööaja reguleerimise seadus], mis läks läbi 17. augustil 1867. a., reguleerib väiksemaid töökodasid ja niinimetatud kodutööd.

II köites tulen ma tagasi nende seaduste, 1872. a. uue Mining Act'i [Kaevanduste seaduse] jne. juurde.

[320] *Senior:* «Social Science Congress». [Edinburgh 1863], lk. 55—58.

komisjoni lõppettepanekuil, kuna komisjon oli vahepeal, 1866. a., oma töö lõpule viinud.

Factory Acts Extension Act [Vabrikuakti laiendamise seadus] sai kuningalt kinnituse 15. augustil 1867. a. ja Workshops' Regulation Act [Töökodade korraldamise seadus] sama aasta 21. augustil; esimene akt korraldab suurettevõtteid, teine väikeettevõtteid.

Factory Acts Extension Act allutab vabrikuseadusele kõrgahjud, rauа- ja vasesulatamistehased, valutehased, masinaehitusvabrikud, metallitöökojad, gutapertši-, päberi-, klaasi- ja tubakavabrikud, edasi trüki- ja köitekojad ning üldse kõik seda liiki tööstuslikud töökojad, kus vähemalt 100 päeva aastas töötab üheaegselt 50 inimest või üle selle.

Et anda ettekujutust selle seaduse poolt hõlmatud ala ulatusest, toome siinkohal mõned seal kindlaksmääratud definitsioonid:

«*Käsitöö* peab (selles seaduses) tähendama: igasugust käsitsitööd, mida tehakse elukutsena või tööndusena, või mõne eseme või selle osa valmistamise, muutmise, ilustamise, parandamise või müügiks valmisseadmise puhul.

«*Töökoda* peab tähendama: igasugust tuba või asupaika katuse või lageda taeva all, kus laps, alaealine tööline või naine teeb mõnd «käsitööd» ja kuhu isikul, kelle juures see laps, alaealine tööline või naine töötab, on õigus tulla ning seal kontrolli teostada.

«*Töötav* [Beschäftigt] peab tähendama: kes töötab mõne «käsitöö» alal, kas palga eest või ilma palgata, peremehe või ühe oma vanema juures, nagu allpool lähemalt määratletud.

«*Vanemad* peab tähendama: isa, ema, eestkostjat või mõnd muud isikut, kes teostab eestkostmist või kontrolli mõne... lapse või alaealise töölise üle.»

Paragrahv 7, kus räägitakse karistustest laste, alaealiste ja naiste töölevõtmise eest selle seaduse eeskirjade vastaselt, määrab kindlaks rahatrahvid mitte ainult töökoja omanikule, ükskõik kas selleks on üks vanemaist või keegi teine, vaid ka «vanemaile või teistele isikutele, kelle hoole all on laps, alaealine või naine, ja kes saavad tema tööst otsest kasu».

Factory Acts Extension Act, mis käib suurte ettevõtete kohta, jääb vabrikuaktist maha selle poolest, et ta sisaldab hulga näruseid erand-eeskirju ja argu kompromisse kapitalistidega.

Workshops' Regulation Act, vilets kõigis oma detailides, jäi surnud täheks linnavõimude ja kohalike võimude käes, kellele tema läbiviimine oli ülesandeks tehtud. Kui parlament 1871. aastal võttis neilt selle ülesande ja usaldas ta vabrikuinspektoreile, kelle järelevalveala suurenes seeläbi ühel hoobil enam kui 100 000 töökoja ja üksi 300 tellisevabriku võrra, siis inspektorite personaali

suurendati armulikult kõigest kaheksa assistendi võrra, kuigi see personaal oli ennegi juba liiga väike[321].

Niisiis selles 1867. a. Inglise seadusandluses torkab silma ühelt poolt valitsevate klasside parlamendile pealesunnitud vajadus printsipiaalselt tunnistada nii erakordseid ja nii laialdasi abinõusid kapitalistliku ekspluateerimise äärmuste vastu, teiselt poolt aga poolikus, vastumeelsus ja mala fides [ebaausus], millega parlament neid abinõusid siis praktiliselt teostas.

1862. a. uurimiskomisjon tegi ettepaneku korraldada uus reguleerimine mäetööstuses, s. o. tööstuses, mis erineb kõikidest teistest tööstusharudest sellega, et maaomanike ja tööstuskapitalistide huvid käivad seal käsikäes. Nende kahe huvidegrupi vastandlikkus oli soodustanud vabrikuseadusandlust; selle vastandlikkuse puudumisest on küllalt, et seletada viivitusi ja riukaid mäetööstuse seadusandluse alal.

1840. a. uurimiskomisjon oli teinud nii hirmsaid ja nii palju pahameelt tekitavaid paljastusi ning põhjustanud kogu Euroopas nii suure skandaali, et parlament pidi rahustama oma südametunnistust 1842. a. Mining Actiga [Kaevanduste seadusega], kus piirduti sellega, et naistele ja alla 10 aasta vanustele lastele keelati töötamine maa all.

Siis tuli 1860. aastal Mines' Inspection Act [Mäeinspektsiooni seadus], mille järgi kaevanduste inspekteerimine on usaldatud eriliselt selleks nimetatud riigiametnikele, ja 10—12 aasta vanuste poiste töölevõtmine on keelatud, kui neil pole koolitunnistust või kui neid ei panda teatud arvu tunde koolis käima. See akt jäi täiel määral surnud täheks selle tõttu, et ametisse nimetatud inspektorite arv oli naeruväärselt väike, nende võimupiirid tühised, ja ka teiste põhjuste tõttu, mis lähemalt selguvad käsitluse edasises käigus.

Üks uusimaid Siniraamatuid kaevanduste kohta on «Report from the Select Committee on Mines, together with ... Evidence, 23 July 1866». Selle töö koostas alamkojaliikmete komitee, kes oli volitatud tunnistajaid kutsuma ja üle kuulama; see on paks foolioköide, kus «Reporti» [aruannet] ennast on kõigest viis rida, järgmise sisuga: et komitee ei saa midagi öelda ja et tuleb üle kuulata veel rohkem tunnistajaid!

Tunnistajate ülekuulamise viis tuletab meelde cross examinations [ristküsitlemist] Inglise kohtutes, kus advokaat püüab häbematute segiajavate risti ja põigiti esitatavate küsimustega tunnistajat tasakaalust välja viia ja tema sõnu moonutada. Advokaatideks

[321] Vabrikuinspektsiooni personaal koosnes 2 inspektorist, 2 inspektoriabist ja 41 allinspektorist. 1871. a. nimetati 8 uut allinspektorit. Vabrikuseaduste läbiviimise üldkulud Inglismaal, Šotimaal ja Iirimaal moodustasid 1871.—1872. a. ainult 25 347 naelsterlingit, kaasa arvatud kohtukulud seaduserikkumiste pärast algatatud protsesside puhul.

on siin parlamentliku uurimiskomisjoni liikmed ise, kelle hulgas on kaevanduste omanikke ning ekspluateerijaid; tunnistajaiks on kaevurid, suuremalt osalt söekaevandustest. Kogu see jant on kapitali vaimule nii iseloomulik, et ei või jätta siin toomata mõnd katkendit. Parema ülevaatlikkuse mõttes annan uurimise tulemused jne. punktide järgi. Tuletan meelde, et küsimused ja kohustuslikud vastused on Inglise Siniraamatuis nummerdatud ja et tunnistajad, kelle seletusi siin tsiteeritakse, on söekaevanduste töölised.

1) Üle 10 aasta vanuste alaealiste töö kaevandustes. Töö ja sellega seotud kaevandusse minek ning sealt tulek kestab harilikult 14—15 tundi, erandjuhtudel kauem, kella kolmest, neljast või viiest hommikul kella nelja või viieni õhtul (nr. 6, 452, 83). Täiskasvanud töölised töötavad kahes vahetuses ehk 8 tundi, kuid alaealistel ei ole kulude kokkuhoiu pärast mingeid selliseid vahetusi (nr. 80, 203, 204). Väikesi lapsi kasutatakse peamiselt uste avamiseks ja sulgemiseks mitmesugustes kaevanduse osakondades, vanemaid lapsi aga raskemaks tööks, söe transportimiseks jne. (nr. 122, 739, 740). Pikk tööpäev maa all kestab 18—22 aasta vanuseni, millal toimub üleminek päris-kaevandustööle (nr. 161). Lapsi ja alaealisi vaevatakse praegu tööga rängemalt kui ühelgi varasemal perioodil (nr. 1663—1667). Kaevurid nõuavad peaaegu üksmeelselt parlamendiakti, mis keelaks alla 14 aasta vanustele lastele kaevandustes töötamise. Nüüd aga küsib Hussey Vivian (kes ise kaevandusi ekspluateerib): «Kas see nõudmine ei sõltu vanemate suuremast või vähemast vaesusest?» — Ja mister Bruce: «Kas ei oleks julm võtta perekonnalt seda tuluallikat, kui isa on surnud või vigane jne.? See keeld peab ometi olema üldine... Kas te tahate keelata alla 14 aasta vanuste laste maa all töötamise kõikidel juhtudel?» Vastus: «Kõikidel juhtudel» (nr. 107 kuni 110). Vivian: «Kui keelatakse alla 14 a. vanuste laste töö kaevandustes, kas lastevanemad ei pane siis oma lapsi vabrikuisse jne.? — Üldreeglina mitte» (nr. 174). Tööline: «Uste avamine ja sulgemine näib olevat kerge. Kuid see on väga vaevarikas töö. Rääkimata alalisest tõmbetuulest istub laps kinni, justkui pimedas vangikongis.» Kodanlane Vivian: «Kas poiss ei või ukse kõrval istudes lugeda, kui tal on küünal? — Esiteks peaks ta küünlaid ostma. Pealegi ei lubataks talle seda. Ta istub, et oma tööd jälgida, tal on täita teatud kohustused. Ma ei ole kunagi näinud, et mõni poiss kaevanduses oleks lugenud» (nr. 139, 141, 143, 158, 160).

2) Kasvatus. Kaevurid nõuavad seadust laste kohustusliku koolihariduse kohta nagu vabrikuis. Nad kinnitavad, et 1860. a. akti klausel, mis teeb 10—12-aastaste poiste töölevõtmise tingimuseks koolitunnistuse, on puhtillusoorne. Kapitalistlike kohtu-uurijate «kaelakohtulik» ülekuulamisviis on siin õige kentsakas. «Kelle vastu on akt vajalikum, kas ettevõtjate või lastevanemate vastu? — Mõlemate vastu» (nr. 115). «Kas ühtede vastu vajalikum kui teiste

vastu? — Mis võin ma sellele vastata?» (nr. 116). «Kas ettevõtjad ilmutavad mingit püüdu tööaja kohandamiseks kooliskäimisega? — Mitte kunagi» (nr. 137). «Kas kaevurid ei täienda oma haridust tagantjärele? — Nad muutuvad üldiselt veel halvemaks; nad omandavad halbu harjumusi; nad hakkavad jooma, mängima jne., ja käivad täiesti alla» (nr. 211). «Miks ei panda lapsi õhtukoolis käima? — Enamikus söerajoonides pole õhtukoole. Ja, mis peaasi, lapsed on liiga pikast tööst nii kurnatud, et nende silmad vajuvad väsimuse pärast kinni» (nr. 454). «Niisiis,» järeldab kodanlane, «te olete koolihariduse vastu? — Sugugi mitte, aga» jne. «Kas 1860. a. akt ei kohusta kaevanduste omanikke jne. nõudma koolitunnistusi, kui nad võtavad tööle 10—12-aastasi lapsi? — Seadus küll, aga ettevõtjad seda ei tee.» «Te arvate, et seda seaduseklauslit alati ei täideta? — Seda ei täideta üldse» (nr. 443, 444). «Kas kaevurid tunnevad suurt huvi hariduskŭsimuse vastu? — Suuremalt osalt küll» (nr. 717). «Kas nad väga tahavad, et seda seadust läbi viidaks? — Suurem osa küll» (nr. 718). «Miks ei nõua nad siis selle läbiviimist? — Mõnigi tööline ei tahaks lubada koolitunnistuseta poiste töölesaatmist, kuid see teeks temast märgitud mehe (a marked man)» (nr. 720). «Märgitud kelle poolt? — Oma ettevõtja poolt» (nr. 721). «Ega te ometi arva, et ettevõtjad hakkaksid inimest seadusetäitmise pärast taga kiusama? — Arvan küll, et nad seda tegema hakkaksid» (nr. 722). «Miks töölised ei keeldu kasutamast selliste poiste tööd? — See pole nende valida» (nr. 123). «Te nõuate parlamendi vahelesegamist? — Kui tahetakse teha midagi tõhusat kaevurite laste kasvatuse heaks, siis tuleb see parlamendiaktiga sunduslikuks teha» (nr. 1634). «Kas see peab käima kõigi Suurbritannia tööliste laste või ainult kaevurite laste kohta? — Ma tulin siia, et kõnelda kaevurite nimel» (nr. 1636). «Milleks teha vahet kaevurite laste ja teiste laste vahel? — Sest nad moodustavad erandi üldreeglist» (nr. 1638). «Mis suhtes? — Füüsilises» (nr. 1639). «Mille poolest on kooliharidus neile väärtuslikum kui teistest klassidest poistele? — Ma ei ütle, et kooliharidus oleks neile väärtuslikum, kuid kaevandustes ületöötamise tagajärjel on neil vähem võimalusi saada õpetust päeva- ja pühapäevakoolides» (nr. 1640). «Seda laadi küsimusi ei saa käsitleda absoluutselt, eks ole?» (nr. 1644). «Kas piirkondades on küllalt koole? — Ei ole» (nr. 1646). «Kui riik nõuab, et kõik lapsed tuleb kooli panna, kust võetakse siis koolid kõikide nende laste jaoks? — Ma arvan, et küllap koolid sisse seatakse, kui olukord seda nõuab» (nr. 1647). «Mitte ainult lapsed, vaid ka täiskasvanud kaevurid ei oska suuremalt osalt lugeda ega kirjutada» (nr. 705, 726).

3) Naistetöö. 1842. aastast alates ei kasutata naistöölisi enam allmaatöödeks, küll aga pealmaatöödeks söe laadimisel jne., söeämbrite kandmisel kanalite ja raudteevagunite juurde, söe sorteeri-

misel jne. Naistetöö rakendamine on viimase 3—4 aasta jooksul palju kasvanud (nr. 1727). Nad on suuremalt osalt kaevurite naised, tütred ja lesed, vanuselt 12 aastast 50 või 60 aastani (nr. 647, 1779, 1781). «Mis kaevurid arvavad naistetöö kasutamisest kaevandustes? — Nad kõik mõistavad seda hukka» (nr. 648). «Miks? — Nad peavad seda naissoole alandavaks» (649). «Nad kannavad midagi meesteriietuse taolist. Paljudel kordadel lämmatab see igasuguse häbitunde. Mõned naised suitsetavad. Töö on niisama must kui kaevanduses eneseski. Nende hulgas on palju abielunaisi, kes ei saa täita oma koduseid ülesandeid» (nr. 650—654, 701). «Kas lesknaised saaksid leida mõnd muud niisama tasuvat tööd (8—10 š. nädalas)? — Selle kohta ei või ma midagi ütelda» (nr. 709, 708). «Ja siiski (kivine süda!) olete otsustanud jätta nad sellest äraelamise võimalusest ilma? — Kindlasti» (nr. 710). «Millest selline meeleolu? — Meil, kaevuritel, on kauni soo vastu liig palju austust, et näha teda mõistetuna kaevandustööle... See töö on enamasti väga raske. Paljud neist tüdrukuist tõstavad päeva jooksul 10 tonni» (nr. 1715, 1717). «Kas te ei arva, et kaevandustes töötavad naistöölised on madalama moraaliga kui vabrikuis töötavad? — Rikutute protsent on suurem kui vabrikuneiude hulgas» (nr. 1732). «Kuid te pole ju rahul kõlbluse seisukorraga vabrikuiski? — Ei» (nr. 1733). «Kas te tahate naistetöö keeldu ka vabrikuis? — Ei, seda ma ei taha» (nr. 1734). «Miks mitte? — Vabrikutöö on naissoole sündsam ja kohasem» (nr. 1735). «Ometigi on see nende kõlblusele kahjuks, eks ole? — Ei, kaugeltki mitte nii palju kui kaevandustöö. Ma ei räägi muide moraali seisukohast üksi, vaid ka füüsiliste ja sotsiaalsete tingimuste seisukohast. Tüdrukute sotsiaalne degradatsioon on haletsemisväärne ning äärmuslik. Kui need tüdrukud saavad kaevurite naisteks, siis kannatavad mehed sellest degradatsioonist sügavasti ja see peletab nad kodust ning paneb nad purjutama» (nr. 1736). «Aga kas seesama ei käi ka rauatehastes töötavate naiste kohta? — Ma ei või rääkida teistest tööharudest» (nr. 1737). «Aga mis vahe on siis rauatehastes ja kaevandustes töötavate naiste vahel? — Selle küsimusega ma ei ole tegemist teinud» (nr. 1740). «Kas te saate avastada mingi erinevuse nende mõlema kategooria vahel? — Selle kohta ei ole ma saanud midagi kindlaks teha, küll aga olen ma majast majja käies tutvunud häbiväärsete asjaoludega meie oma piirkonnas» (nr. 1741). «Kas teil ei ole suur tahtmine kaotada naistetöö igal pool, kus see on degradeeriv? — Jah... laste parimad tunded peavad tulema ema kasvatusest» (nr. 1750). «Aga see puudutab ju naistetööd ka põllumajanduses? — Seal käib töö ainult kahel aastaajal, meil aga töötavad naised kõik neli aastaaega» (nr. 1751). «Nad töötavad tihtipeale läbimärgadena kogu päeva ja öö, nende organism nõrgestatakse ja nende tervis variseb kokku.» «Kas te ei ole uurinud seda küsimust (nimelt naistetöö küsimust) üldi-

selt? — Ma olen ümber vaadanud ja võin öelda ainult seda, et ma ei ole kuskil näinud midagi, mida saaks kõrvuti seada naiste tööga söekaevandustes. See on meeste, ja pealegi tugevate meeste töö» (nr. 1753, 1793, 1794). «Paremad kaevurite hulgast, kes püüavad tõusta kõrgemale ja saada vaimuvalgust, ei leia oma naistes mingit tuge, vaid vastupidi, kistakse nende poolt alla» (nr. 1808). Pärast seda, kui kodanlased olid küsitlenud veel mõnda aega küll risti, küll põigiti, tuli lõpuks välja nende «kaastunde» saladus lesknaiste, vaeste perekondade jne. vastu: «Kaevanduse omanik usaldab üldjärelevalve teatud džentlmenidele, kelle poliitika on teenida kannuseid, korraldades kõik võimalikult kokkuhoidlikult, — ja töölisneiud saavad päevas 1 š. kuni 1 š. 6 p. sama töö eest, mille eest mees oleks pidanud saama 2 š. 6 p.» (nr. 1816).

4) Vannutatud mehed surnutevaatluse alal. «Mis puutub coroner's inquests [vannutatud surnutevaatlejate juurdlustesse] teie piirkonnas, kas töölised on rahul kohtupraktikaga õnnetusjuhtumite puhul? — Ei, nad ei ole rahul» (nr. 360). «Mispärast mitte? — Eriti sellepärast, et vannutatud meesteks pannakse inimesi, kes ei tea kaevandustest absoluutselt midagi. Töölisi ei tõmmata kunagi kaasa teisiti kui ainult tunnistajatena. Üldiselt kutsutakse juurde ümbruskonna poodnikke, kes on kaevanduste omanike, oma klientide mõju all ja ei mõista isegi tunnistajate tehnilisi väljendusi. Me nõuame, et osa vannutatud mehi oleksid kaevandustöölised. Kohtuotsused on harilikult tunnistajate seletustega vastuolus» (nr. 361, 364, 366, 368, 371, 375). «Kas vannutatud mehed ei pea olema erapooletud? — Peavad küll.» «Aga kas töölised oleksid erapooletud? — Ma ei näe põhjust, miks nad ei peaks erapooletud olema. Nad on asjatundlikud.» «Aga kas nad ei kalduks tegema ebaõiglaselt karme otsuseid tööliste kasuks? — Ei, seda ma ei usu» (nr. 378, 379, 380).

5) Vale mõõt ja kaal jne. Töölised nõuavad, et palka ei makstaks kahe nädala tagant, vaid iga nädal, et mõõtmine toimuks kaaluga ja mitte ämbrite mahu järgi, nad nõuavad kaitset valede kaalude kasutamise vastu jne. (nr. 1071). «Kui pettuse teel võetakse kasutusele suuremad ämbrid, siis võib tööline ju kahenädalase ülesütlemisega kaevandusest lahkuda? — Kui ta aga läheb tööle mujale, siis leiab ta sealtki sedasama» (nr. 1071). «Ometi võib ta lahkuda kohalt, kus ülekohut tehakse? — Ülekohus valitseb igal pool» (nr. 1072). «Aga tööline võib iga kord kahenädalase ülesütlemisega kohalt lahkuda? — Jah» (nr. 1073). Loril lõpp!

6) Mäeinspektsioon. Töölised kannatavad mitte ainult õnnetusjuhtumitest gaasiplahvatuste puhul. «Me peame kurtma niisama palju söekaevanduste ventilatsiooni üle, mis on nii halb, et töölised võivad seal vaevu hingata; selle tagajärjel ei suuda nad enam teha ühtki tööd. Nii näiteks selles kaevanduse osas, kus ma töötan, on hingematttev õhk just praegu sundinud paljusid töölisi mitmeks

nädalaks haigevoodisse heitma. Peakäikudes on harilikult õhku küllalt, aga just neis kohtades, kus me töötame, on seda liiga vähe. Kui tööline saadab inspektorile kaebuse ventilatsiooni kohta, siis ta vallandatakse ja ta on «märgitud» mees, kes ei leia mujaltki tööd. 1860. a. «Mining inspecting Act» [Mäeinspektsiooni akt] on lihtsalt paberilipakas. Inspektor — ja neid on arvult liiga vähe — teeb formaalse visiidi võib-olla üks kord seitsme aasta jooksul. Meie inspektor on täiesti töövõimetu seitsmekümneaastane mees, kellele allub üle 130 söekaevanduse. Peale suurema arvu inspektorite vajame ka allinspektoreid» (nr. 234 ja järgmised). «Niisiis, valitsus peab ülal pidama seda inspektorite armeed, et nad võiksid ise, ilma töölistelt saadava informatsioonita, teha kõik, mis te vajate? — See on võimatu, informatsiooni järele peavad nad aga ise kaevandustesse tulema» (nr. 280, 277). «Kas te ei usu, et selle tulemuseks oleks ventilatsiooni jne. eest vastutuse (!) veeretamine kaevanduse omanikult valitsuse ametnikele? — Sugugi mitte; nende ülesandeks peab olema sundimine juba olemasolevate seaduste täitmisele» (nr. 285). «Kui te räägite allinspektoritest, kas te mõtlete sellega praegustest inspektoritest väiksema palgaga ja madalamat sorti inimesi? — Ma ei soovi sugugi madalamaid, kui teil on anda paremaid» (nr. 294). «Kas te tahate rohkem inspektoreid või tahate nendega võrreldes madalamast kategooriast inimesi? — Me vajame inimesi, kes ise kõnniksid kaevanduses ringi ega väriseks oma naha pärast» (nr. 295). «Kui teie soov saada halvemat sorti inspektoreid läheks täide, kas nende oskamatus ei sünnitaks ohtusid? — Ei, valitsuse asi on panna ametisse sobivad inimesed» (nr. 297). See ülekuulamisviis tundub lõpuks uurimiskomisjoni esimehele endalegi liiga absurdsena. «Te tahate», segab ta vahele, «praktikamehi, kes vaataksid ringi kaevandustes enestes ja kannaksid ette inspektorile, kes võiks siis kasutada oma laiemaid teadmisi» (nr. 298, 299). «Kas kõikide nende vanade kaevanduste ventilatsioon ei põhjustaks liiga suuri kulusid? — Jah, kulud ehk kasvaksid, aga inimeste elu oleks kaitstud» (nr. 531). Üks söekaevur protestib 1860. a. akti paragrahv 17-nda vastu: «Kui mäeinspektor leiab, et mõni kaevanduse osa on töötamiseks kõlbmatus seisukorras, siis praeguse korra puhul peab ta sellest teatama kaevanduse omanikule ja siseministrile. Pärast seda on kaevanduse omanikul 20 päeva mõtlemisaega; nende 20 päeva möödumisel võib ta keelduda tegemast mistahes muudatusi. Ja kui ta nii toimib, siis peab ta kirjutama siseministrile ja panema talle ette 5 mäeinseneri, kelle hulgast minister peab valima vahekohtunikud. Meie väidame, et sel juhul kaevanduse omanik tegelikult nimetab kohtunikke omaenda asjas» (nr. 581). Ülekuulamist toimetav kodanlane, kes ise on kaevanduse omanik: «See on puhtspekulatiivne vastuväide» (nr. 586). «Tähendab, teil on väga halb arvamine mäeinseneride aususest? — Ma ütlen, et see on väga ebaõige ja

ebaõiglane» (nr. 588). «Kas mäeinseneridel ei ole teataval määral ametlik iseloom, mis tõstab nende otsused teie poolt kardetud erapoolikusest kõrgemale? — Ma keeldun vastamast küsimustele nende inimeste isikliku iseloomu kohta. Olen veendunud, et nad paljudel kordadel toimivad vägagi erapoolikult ja et see võim tuleb neilt ära võtta, kui mängus on inimeste elu» (nr. 589). Samal kodanlasel jätkub jultumust küsida: «Kas te ei usu, et kaevanduse omanikud saavad plahvatuste puhul samuti kahju?» Lõpuks: «Kas teie, töölised, ei saa ise seista oma huvide eest, valitsuse abi kasutamata? — Ei» (nr. 1042). 1865. aastal oli Suurbritannias 3217 söekaevandust ja kõigest 12 inspektorit. Üks Yorkshire'i kaevanduseomanik («Times», 26. jaanuaril 1867) arvestab ise, et inspektorid, isegi sõltumata oma puhtbürokraatlikust asjaajamisest, mis neelab neil kogu aja, suudaksid külastada iga kaevandust ainult üks kord 10 aasta jooksul. Pole ime, et viimaseil aastail (eriti aastail 1866 ja 1867) on katastroofide arv ja ulatus järjest kasvanud (mõnikord on ohvriks langenud tööliste arv 200—300). Need on «vaba» kapitalistliku tootmise õied!

1872. a. akt, nii puudulik kui ta ongi, on igatahes esimene, mis reguleerib kaevandustes töötavate laste töötundide arvu ja teataval määral teeb ekspluateerijad ja kaevanduseomanikud vastutavaks niinimetatud õnnetusjuhtumite eest.

1867. a. kuninglik komisjon laste, alaealiste ja naiste töö uurimiseks põllumajanduses on avaldanud mõned väga tähtsad aruanded. On tehtud mitu katset rakendada põllumajanduses vabrikuseadusandluse printsiipe modifitseeritud kujul, kuid kõik need katsed on tänaseni täielikult nurjunud. Ma pean siin aga juhtima tähelepanu sellele, et on olemas ületamatu tendents neid printsiipe üldiselt rakendada.

Kui ühelt poolt vabrikuseadusandluse kui töölisklassi füüsilise ja intellektuaalse kaitsevahendi üldine levik on saanud möödapääsmatuks, siis teiselt poolt, nagu juba märgitud, teeb ta üldiseks ja kiirendab killustatud kääbuslike tööprotsesside muutumist kombineeritud tööprotsessideks suures ühiskondlikus maastaabis, niisiis teeb üldiseks ja kiirendab kapitali kontsentreerimist ja vabrikurežiimi ainuvalitsuse kujunemist. Ta purustab kõik vanaaegsed vormid ja üleminekuvormid, mille taga kapitali võim end veel osaliselt varjab, ja asendab nad otsese, varjamatu kapitalivõimuga. Sellega teeb ta üldiseks ka otsese võitluse selle võimu vastu. Sundides üksikuis töökodades silmas pidama ühetaolisust, regulaarsust, korda ja kokkuhoidu, suurendab ta selle võimsa virgutuse läbi, mida tööpäeva piiramine ja reguleerimine tehnikale annab, anarhiat ja katastroofe kapitalistlikus tootmises tervikuna, suurendab töö intensiivsust ja masinate konkurentsi töölisega. Hävitades väiketootmise ja kodutöö sfäärid, hävitab ta «üleliigsete» tööliste viimse pelgupaiga ja järelikult selle kaitseventiili, mis kogu ühis-

kondlikul mehhanismil seni oli. Koos tootmisprotsessi materiaalsete tingimustega ja ühiskondliku kombinatsiooniga teeb ta küpseks tootmisprotsessi kapitalistliku vormi vastuolud ja antagonismid ning järelikult samal ajal ka uue ühiskonna moodustamise elemendid ja vana ühiskonna revolutsioneerimise momendid.[322]

10. SUURTÖÖSTUS JA PÕLLUMAJANDUS

Revolutsiooni, mille suurtööstus kutsub esile põllumajanduses ja selle tootmisagentide ühiskondlikes suhetes, saab käsitleda alles hiljem. Siinkohal piisab sellest, et me ennetame edasist käsitlust,

---

[322] Robert Owen, kooperatiivsete vabrikute ja kooperatiivsete poodide isa, kes aga, nagu eespool märgitud, sugugi ei jaganud oma järelkäijate illusioone nende isoleeritud ümberkujunduselementide tähtsuse kohta, lähtus vabrikusüsteemist mitte ainult tegelikult oma katsetes, vaid kuulutas vabrikusüsteemi ka teoreetiliselt sotsiaalse revolutsiooni lähtepunktiks. Hr. Vissering, poliitilise ökonoomia professor Leydeni ülikoolis, näib aimavat midagi sellist, kui ta ägedalt kaitseb käsitööstuslikku tootmist suurtööstuse vastu oma raamatus «Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde», [Amsterdam] 1860—1862, kus ta esitab vulgaarmajandusteaduse labasusi kõige sobivamal kujul. { *4. trükile.* «Uued juriidilised riukad» (lk. 264) [käesolevas kõites lk. 263], mis Inglise seadusandlus oli loonud üksteisele vastukäivate Factory Acts, Factory Acts Extension Act ja Workshops' Act abil, said lõpuks talumatuks, ja seepärast teostati 1878. a. Factory and Workshops' Act'iga [Vabriku- ja töökodadeseadusega] kogu vastava seadusandluse kodifitseerimine. Siinkohal ei ole muidugi võimalik anda selle praegugi kehtiva Inglise tööstuskoodeksi üksikasjalist kriitikat. Piirdume järgmiste märkustega. Akt hõlmab: 1) Tekstiilvabrikuid. Siin jääb üldiselt kõik vanaviisi: lubatud tööaeg üle 10 aasta vanustele lastele on 5½ või 6 tundi päevas, kuid viimasel juhul on laupäev vaba; alaealistele ja naistele viiel nädalapäeval 10 tundi, laupäeval kõige rohkem 6½ tundi. — 2) Mitte-tekstiilvabrikuid. Eeskirjad on siin endisest suuremal määral sarnastatud nr. 1 all märgitud eeskirjadele, kuid mõned kapitalistidele soodsad erandid on ikka veel püsimas, ja mõnel juhul saab neid siseministri eriloal veelgi laiendada. — 3) Workshops [töökodasid], mis defineeritakse umbes niisamasugusel viisil nagu eelmiseski aktis; need Workshops, kuivõrd neis töötab lapsi, alaealisi ja naisi, on mittetekstiilvabrikutega peaaegu ühel pulgal, kuid jällegi järeleandmistega detailides. — 4) Workshops, kus ei tööta lapsi ega alaealisi, vaid töötavad ainult üle 18 aasta vanused mõlemast soost isikud; selle kategooria kohta on järeleandmisi veelgi rohkem. — 5) Domestic Workshops [kodutöökodasid], kus töötavad ainult perekonna liikmed oma perekondlikus elukorteris; veel elastsemad eeskirjad ja peale selle kitsendus, et inspektor tohib ministeeriumi või kohtu eriloata külastada ainult neid ruume, mida ei kasutata samal ajal ka eluruumidena; lõpuks õlepunumise, pitsinipeldamise ja kindakudumise täielik vabadus perekonnas. Kõigist oma puudustest hoolimata on see akt Šveitsi föderaalse vabrikuseaduse kõrval 23. märtsist 1877. a. ikka veel parimaks seaduseks sellel alal. Tema võrdlemine mainitud Šveitsi föderaalseadusega on eriti huvitav sellepärast, et see teeb näitlikult hästi selgeks kahe seadusandliku meetodi head ja halvad küljed: inglise «ajaloolise» meetodi, mis segab vahele konkreetsetel üksikjuhtudel, ja mandri meetodi, mis rajaneb Prantsuse revolutsiooni traditsioonidel ja on enam üldistav. Kahjuks on Inglise koodeksi rakendamine töökodade suhtes suuremalt osalt ikka veel surnud täheks, sest inspekteerimispersonaali on liiga vähe. — *F. E.*}

puudutades lühidalt mõningaid tulemusi. Kui masinate kasutamine on põllumajanduses suuremalt osalt vaba neist füüsilistest pahedest, mida ta toob vabrikutöölisele[323], siis mõjub ta siin veel intensiivsemalt ja vastupanu leidmata muudab töölisi «üleliigseks», nagu me seda hiljem üksikasjaliselt näeme. Näiteks Cambridge'i ja Suffolki krahvkondades on haritava maa pindala viimase kahekümne aasta jooksul väga palju suurenenud, kuna maarahvastik samal perioodil vähenes mitte ainult relatiivselt, vaid ka absoluutselt. Põhja-Ameerika Ühendriikides asendavad põllutöömasinad töölisi esialgu ainult potentsiaalselt, s. o. lubavad tootjal harida suuremat pindala, kuid ei aja minema tegelikult töölolevaid töölisi. Põllutöömasinate tootmisest osavõtvate isikute arv Inglismaal ja Walesis oli 1861. aastal 1034, sel ajal kui auru- ja töömasinatega töötavate põllutööliste arv oli kõigest 1205.

Põllumajanduse sfääris on suurtööstuse mõju kõige revolutsioonilisem selles mõttes, et ta hävitab vana ühiskonna toe, «talupoja», ja asendab ta palgatöölisega. Sotsiaalse pöörde vajadus ja sotsiaalsed vastuolud muutuvad sel viisil maal samasugusteks kui linnaski. Kõige iganenuma ja ebaratsionaalsema tööviisi asemele astub teaduse teadlik tehnoloogiline rakendamine. Kapitalistlik tootmisviis viib lõpule esialgse perekondliku sideme katkestamise põllumajanduse ja tööstuse vahel, mis ühendas nende lapselikult arenematuid vorme. Kuid samal ajal loob ta materiaalsed eeldused uue kõrgema sünteesi, põllumajanduse ja tööstuse liidu tekkimiseks nende mõlema vastandlikult väljaarenenud vormide alusel. Koos linnarahvastiku pidevalt kasvava ülekaaluga, mis koondab kapitalistliku tootmise suurtesse keskustesse, akumuleerib ta ühelt poolt ühiskonna ajaloolist edasiliikumise jõudu ja teiselt poolt takistab ainetevahetust inimese ja maa vahel, s. o. inimese poolt toiduainete ja riiete näol ära tarvitatud mullastiku koostusosade tagasiandmist mullastikule, niisiis rikub püsiva maaviljakuse igavest looduslikku tingimust. Sellega laostab ta üheaegselt linnatööliste füüsilist tervist ja maatööliste vaimset elu[324]. Kuid purustades selle ainetevahetuse puhtstiihiliselt kujunenud tingimusi, sunnib kapitalistlik

[323] Inglise põllumajanduses kasutatavate masinate üksikasjaline kirjeldus leidub dr. *W. Hammi* raamatus: «Die Landwirtschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands», 2. trükk, 1856. Oma ülevaates Inglise põllumajanduse arengust jäljendab härra Hamm liiga ebakriitiliselt hr. Leonce de Lavergne'i. {*4. trükile.* See töö on praegu muidugi iganenud. — *F. E.*}

[324] «Te jagate rahva kaheks vaenulikuks leeriks: toores maarahvas ja hellitatud kääbused. Helde taevas! Rahvas, kes on lõhestatud põllumajanduslike ja kaubanduslike huvide järgi, nimetab end terveks rahvaks ja peab end koguni harituks ja tsiviliseerituks, — mitte sellest hirmsast ja ebaloomulikust lõhestusest hoolimata, vaid otsekui selle tõttu» (*David Urquhart:* «Familiar Words». London 1855, lk. 119). See koht näitab seda laadi kriitika tugevust ja ühtlasi ta nõrkust, sest ta oskab hinnata olevikku ja seda hukka mõista, kuid ei oska sellest aru saada.

tootmine ühtlasi taastama seda ainetevahetust süstemaatiliselt, ühiskondlikku tootmist reguleeriva seadusena ning inimese täiuslikule arengule vastaval kujul. Nii põllumajanduses kui ka manufaktuuris esineb tootmisprotsessi kapitalistlik ümberkujunemine samal ajal ka tootjate kannatusloona, töövahend esineb töölise orjastamise, ekspluateerimise ja pauperiseerimise vahendina, tööprotsesside ühiskondlik kombinatsioon aga töölise individuaalse elutegevuse, vabaduse ja iseseisvuse organiseeritud mahasurumisena. Maatööliste hajumine suurtel maa-aladel murrab nende vastupanujõu, samal ajal aga suurendab kontsentratsioon linnatööliste vastupanujõudu. Kaasaegses põllumajanduses, nagu kaasaegses linnatööstuseski, ostetakse töö tootliku jõu tõus ja töö suurem liikuvus tööjõu enese hävitamise ja kurnamise hinnaga. Peale selle on igasugune kapitalistliku põllumajanduse progress mitte ainult progress töölise paljaksriisumise, vaid ka maa kurnamise oskuses, igasugune progress maa viljakandvuse tõstmises antud ajavahemikul on ühtlasi progress selle viljakandvuse alaliste allikate hävitamises. Mida suuremal määral antud maa, nagu näiteks Põhja-Ameerika Ühendriigid, lähtub suurtööstusest kui oma arenemise varjatud baasist, seda kiirem on see hävitamise protsess[325]. Kapita-

[325] Vrd. *Liebig:* «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7. trükk, 1862, eriti I kõites leiduv «Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues» [Vrd. *Ю. Либих:* «Химия в приложении к земледелию и физиологии растений». Москва 1870. Введение.] Kaasaegse põllumajanduse negatiivse külje selgitamine loodusteaduse seisukohast on üks Liebigi suurematuid teeneid. Ka tema ajaloo-arutlused põllumajanduse ajaloo üle, kuigi neis ei puudu jämedad vead, sisaldavad hästi valgustatud kohti. Võib ainult kahetseda, et ta sõandab umbropsu avaldada selliseid arvamusi nagu näiteks järgmine: «Edasine mulla peenendamine ja sagedane kündmine soodustavad õhuvahetust urbsete mullaosakeste sisemuses ja suurendavad ning uuendavad nende pindala, millele õhk peab mõjuma; kuid on kergesti mõistetav, et viljasaagi suurenemine ei saa olla proportsionaalne põlluharimiseks kulutatud tööga, vaid et, vastupidi, viljasaak kasvab palju väiksemas proportsioonis.» «See seadus», lisab Liebig, «on esmakordselt väljendatud J. St. Milli poolt tema «Principles of Political Economy», I kd., lk. 17, järgmisel viisil: «See, et maa produkt caeteris paribus [muudel võrdsetel tingimustel] kasvab kahanevas proportsioonis, võrreldes töölolevate tööliste arvu suurenemisega (hr. Mill kordab siin isegi Ricardo koolkonna üldtuntud seadust vales formuleeringus, sest kuna «the decrease of the labourers employed», töölolevate tööliste arvu vähenemine, on Inglismaal alati käinud käsikäes põllumajanduse edusammudega, siis see Inglismaal ja Inglismaa jaoks leiutatud seadus osutuks rakendamatuks vähemalt Inglismaal endal), on põllumajanduse üldseadus.» See on imestusväärne, sest selle seaduse algpõhjus oli Millil teadmata» (*Liebig,* tsiteeritud teose I kd., lk. 143 [venek. väljaandes lk. 100] ja märkus). Rääkimata sõna «töö» ebaõigest tõlgitsusest, — sest Liebig mõistab selle all midagi muud kui poliitiline ökonoomia, — on igal juhul «imestusväärne», et ta teeb härra J. St. Milli ühe teooria esimeseks kuulutajaks, mille James Anderson avaldas esmakordselt A. Smithi ajal, korrates seda hiljem mitmesugustes töödes XIX sajandi alguseni; mille Malthus, kes üldse oli plagieerimise meister (kogu ta rahvastikuteooria on häbematu plagiaat), omastas 1815. a.; mille West samal ajal, Andersonist sõltumatult, välja arendas; mille Ricardo 1817. a.

listlik tootmine arendab järelikult ühiskondliku tootmisprotsessi tehnikat ja kombinatsiooni ainult sel teel, et ta samaaegselt õõnestab igasuguse rikkuse allikaid: maad ja töölist.

---

sidus oma üldise väärtusteooriaga ja mis pärast seda, Ricardo nime all, tegi ringi ümber maailma; mille James Mill (J. St. Milli isa) 1820. a. vulgariseeris ja mida lõpuks ka härra J. St. Mill juba üldtuntud koolidogmana kordab. Ei ole kahtlust, et J. St. Mill võlgneb igatahes oma «imestusväärset» autoriteeti peaaegu ainult säärastele qui pro quo.

VIIES OSA

ABSOLUUTSE JA RELATIIVSE LISAVÄÄRTUSE TOOTMINE

NELJATEISTKÜMNES PEATÜKK

ABSOLUUTNE JA RELATIIVNE LISAVÄÄRTUS

Eespool (vt. viies peatükk) me vaatlesime tööprotsessi abstraktselt, ta ajaloolistest vormidest sõltumatult, inimese ja looduse vahelise protsessina. Seal me ütlesime: «Kui me vaatleme kogu protsessi ta tulemuse, produkti seisukohalt, siis mõlemad, töövahend ja tööobjekt, on tootmisvahendid ja töö ise on tootlik töö.» Ja märkuses 7 me täiendasime: «See tootliku töö definitsioon, mis tuleneb lihtsa tööprotsessi seisukohast, pole kapitalistliku tootmisprotsessi puhul sugugi küllaldane.» Seda tulebki siin edasi arendada.

Niikaua kui tööprotsess on puhtindividuaalne, ühendab üks ja seesama tööline kõik funktsioonid, mis hiljem üksteisest eralduvad. Kui ta individuaalselt omandab loodusesemeid oma eluvajadusteks, siis kontrollib ta end ise. Pärast kontrollitakse teda. Üksik inimene ei saa loodust mõjutada, kui ta ei rakenda tegevusse omaenda lihaseid omaenda aju kontrolli all. Nii nagu pea ja käsi kuuluvad looduses ühte organismi, nii ühendab tööprotsess vaimse ja füüsilise töö. Pärast eralduvad nad teineteisest ja jõuavad vaenuliku vastandlikkuseni. Produkt muutub üldse individuaaltootja otsesest produktist ühiskondlikuks produktiks, kogutöölise, s. o. kombineeritud tööpersonaali ühisproduktiks, kusjuures tööpersonaali üksikud liikmed on tööobjekti otsesele käsitsemisele kas lähemal või sellest kaugemal. Seepärast tööprotsessi kooperatiivne iseloom iseenesestki laiendab paratamatult tootliku töö mõistet ja tema kandja, tootliku töölise mõistet. Selleks et tootlikult töötada, ei ole nüüd enam tarvis endal käsi külge panna; aitab sellest, kui ollakse kogutöölise üks organ ja täidetakse mõnd tema alafunktsiooni. Tootliku töö ülaltoodud esialgne definitsioon, mis on tuletatud materiaalse tootmise loomusest enesest, on tervikuna vaadeldud kogutöölise suhtes

alati õige. Kuid ta ei ole enam õige kogutöölise iga liikme suhtes üksikult võetuna.

Teiselt poolt aga kitseneb tootliku töö mõiste. Kapitalistlik tootmine ei ole ainult kauba tootmine, ta on oma olemuselt lisaväärtuse tootmine. Tööline ei tooda enese, vaid kapitali jaoks. Seepärast ei piisa enam sellest, et ta üldse toodab. Ta peab tootma lisaväärtust. Tootlik on ainult see tööline, kes toodab kapitalistile lisaväärtust või on kasulik kapitali isekasvamise seisukohast. Kui on lubatud valida näiteid väljaspool materiaalse tootmise sfääri, siis on kooliõpetaja ka tootlik tööline, kui ta töötleb mitte ainult laste päid, vaid tapab end ka ise ettevõtja rikastamiseks tehtava tööga. Kas ettevõtja mahutab oma kapitali õppimisvabrikusse või vorstivabrikusse, vahekord ei muutu sellest põrmugi. Seepärast ei piirdu tootliku töölise mõiste sugugi ainult suhtega tegevuse ja kasuefekti, töölise ja tööprodukti vahel, vaid sisaldab ka spetsiifiliselt ühiskondlikku, ajalooliselt tekkinud tootmissuhet, mis teeb töölisest otsese vahendi kapitali suurendamiseks. Olla tootlik tööline ei ole sellepärast mingi õnn, vaid on needus. Selle teose neljandas raamatus, mis käsitleb teooria ajalugu, näidatakse lähemalt, et klassikaline poliitiline ökonoomia nägi ammust ajast lisaväärtuse tootmises tootliku töölise iseloomulikku joont. Tootliku töölise definitsioon klassikalises poliitilises ökonoomias muutub seepärast koos viimase vaadete muutumisega lisaväärtuse iseloomule. Näiteks füsiokraadid ütlevad, et ainult põllutöö olevat tootlik, sest ainult põllutöö andvat lisaväärtust. Füsiokraatidele eksisteerib lisaväärtus ainuüksi maarendi kujul.

Tööpäeva pikendamine üle selle punkti, kus tööline oleks tootnud ainult oma tööjõu väärtuse ekvivalendi, ja selle lisatöö omastamine kapitali poolt — see on absoluutse lisaväärtuse tootmine. Absoluutse lisaväärtuse tootmine on kapitalistliku süsteemi üldiseks aluseks ja relatiivse lisaväärtuse tootmise lähtepunktiks. Relatiivse lisaväärtuse tootmisel jaguneb tööpäev algusest peale kahte ossa: vajalikuks tööks ja lisatööks. Lisatöö pikendamiseks lühendatakse vajalikku tööd meetoditega, mis võimaldavad toota palgaekvivalendi lühema ajaga. Absoluutse lisaväärtuse tootmine on seotud ainult tööpäeva pikkusega; relatiivse lisaväärtuse tootmine revolutsioneerib põhjalikult töö tehnilised protsessid ja ühiskondlikud rühmitused.

Relatiivse lisaväärtuse tootmine eeldab järelikult spetsiifilist kapitalistlikku tootmisviisi; see tootmisviis ise, koos oma meetodite, vahendite ja tingimustega, tekib ja areneb stiihiliselt alles sel alusel, et töö allutatakse vormiliselt kapitalile. Töö vormiline allutamine kapitalile asendub reaalse allutamisega.

Siinkohal jätkub lihtsast viitest hübriidsetele vormidele, kus lisatööd ei pumbata tootjast välja enam otsese sundimisega ja kus, teiselt poolt, ei esine veel tootja vormilist allutamist kapitalile. Kapi-

tal ei ole siin veel otseselt vallutanud tööprotsessi. Iseseisvate tootjate kõrvale, kes traditsioonilisel esiisade kombel teevad käsitööd või harivad põldu, astub liigkasuvõtja või kaupmees, liigkasukapital või kaubanduskapital, kes parasiitlikult kurnab neid tootjaid. Selle ekspluateerimisvormi ülekaal antud ühiskonnas lülitab välja kapitalistliku tootmisviisi, kuigi, teiselt poolt, just see ekspluateerimisvorm võib olla, nagu keskaja lõpul, üleminekuastmeks kapitalistlikule tootmisviisile. Lõpuks, nagu tõestab kaasaegse kodutöö näide, taastoodetakse teatud hübriidsed vormid kohati ka suurtööstuse taustal, kuigi nad omandavad siin täiesti erineva ilme.

Kui ühelt poolt absoluutse lisaväärtuse tootmiseks aitab töö puhtvormilisest allutamisest kapitalile, näiteks kui käsitöölised, kes varem töötasid omaette või tsunftimeistri sellidena, satuvad palgatöölistena kapitalisti otsese kontrolli alla, siis teiselt poolt me nägime, et relatiivse lisaväärtuse tootmise meetodid on ühtlasi absoluutse lisaväärtuse tootmise meetodid. Oli ju tööpäeva liigne pikendamine suurtööstuse kõige iseloomulikumaks produktiks. Spetsiifiliselt kapitalistlik tootmisviis lakkab üldse olemast lihtsalt vahend relatiivse lisaväärtuse tootmiseks, niipea kui see tootmisviis on vallutanud mõne tootmisharu tervikuna, ja seda enam, kui ta on vallutanud kõik otsustavad tootmisharud. Ta saab nüüd üldiseks, ühiskondlikult valitsevaks tootmisprotsessi vormiks. Relatiivse lisaväärtuse erilise tootmismeetodina toimib ta nüüd esiteks ainult sedavõrd, kuivõrd ta haarab tööstusharusid, mis seni allusid kapitalile ainult vormiliselt, niisiis sedavõrd, kuivõrd ta edasi levib. Teiseks sedavõrd, kuivõrd juba tema võimusesse sattunud tööstusharud pidevalt revolutsioneeritakse tootmismeetodite muutumise tõttu.

Teatavast seisukohast vaadates näib, et erinevus absoluutse ja relatiivse lisaväärtuse vahel on üldse illusoorne. Relatiivne lisaväärtus on absoluutne, sest ta eeldab tööpäeva absoluutset pikendamist üle töölise enda olemasoluks vajaliku tööaja. Absoluutne lisaväärtus on relatiivne, sest ta eeldab töötootlikkuse arenemist, mis lubab piirata vajalikku tööaega tööpäeva ühe osaga. Kui aga pöörata tähelepanu lisaväärtuse liikumisele, siis see näiline samasus kaob. Kui kapitalistlik tootmisviis on ükskord tekkinud ning saanud üldiseks tootmisviisiks, siis erinevus absoluutse ja relatiivse lisaväärtuse vahel annab end tunda siis, kui toimub lisaväärtuse normi tõstmine üldse. Eeldades, et tööjõudu tasutakse ta väärtuse järgi, seisame järgmise alternatiivi ees: kui töö tootlik jõud ja tööintensiivsuse normaalne aste on antud, siis saab lisaväärtuse normi tõsta ainult tööpäeva absoluutse pikendamisega; teiselt poolt, kui antud on tööpäeva piirid, siis lisaväärtuse normi saab tõsta ainult tööpäeva koostusosade, s. o. vajaliku töö ja lisatöö relatiivse suuruse muutmisega, mis omakorda — kui palk ei

tohi langeda alla tööjõu väärtuse — eeldab töö tootlikkuse või intensiivsuse muutmist.

Kui tööline vajab kogu oma aja selleks, et toota omaenda ja oma perekonna elu alalhoidmiseks tarvilikke elatusvahendeid, siis ei jää tal aega kolmandate isikute kasuks tasuta töö tegemiseks. Seni kui töötootlikkus ei ole saavutanud teatud taset, ei olegi töölisel sellist üleliigset aega käsutada, kuid selleta pole lisatööd, järelikult pole kapitaliste, pole ka orjapidajaid ega feodaalparuneid, ühe sõnaga — pole suuromanike klassi.[1]

Niisiis võib rääkida lisaväärtuse looduslikust baasist, kuid ainult selles täiesti üldises mõttes, et ükski absoluutne looduslik takistus ei keela üht inimest loobumast omaenda olemasoluks vajalikust tööst ja veeretamast seda tööd mõne teise inimese õlgadele, — täpselt niisamuti, nagu ükski absoluutne looduslik takistus ei keela näiteks seda, et üks inimene tarvitaks toiduks teise inimese liha.[1a] Selle looduslikult kujunenud töötootlikkusega ei tule sugugi siduda müstilisi kujutlusi, nagu seda vahel on tehtud. Alles siis, kui inimesed on oma tööga ürgsest loomalikust olukorrast välja rabelnud ja kui nende töö on juba teataval määral ühiskondlustatud, — alles siis kujunevad tingimused, kus ühe inimese lisatöö saab teise inimese olemasolutingimuseks. Kultuuri algastmeil on saavutatud töö tootlikud jõud alles väikesed, kuid väikesed on ka vajadused, mis arenevad koos oma rahuldamise vahenditega ning viimastest sõltuvalt. Edasi, neil algastmeil on võõrast tööst elavate ühiskonnaosade suhteline suurus otseste tootjate massiga võrreldes äärmiselt väike. Töö ühiskondliku tootliku jõu kasvades suurenevad need osad absoluutselt ja relatiivselt.[2] Muide, kapital kui ühiskondlik suhe tekib majanduslikul pinnal, mis on pika arenemisprotsessi produkt. Olemasolev töötootlikkus, millest kapital lähtub kui oma põhialusest, ei ole looduse, vaid tuhandeid aastasadu hõlmava ajaloo and.

Jättes kõrvale ühiskondliku tootmise kõrgema või madalama arengu, on töötootlikkus seotud looduslike tingimustega. Need on kõik taandatavad inimese enese loomusele, tema rassile jne., ja inimest ümbritsevale loodusele. Välised looduslikud tingimused jagunevad majanduslikult kaheks suureks klassiks: looduslik

[1] «Kapitalistlike ettevõtjate kui omaette klassi olemasolu ise on sõltuv töötootlikkusest» (*Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth». London 1821, lk. 206). «Kui iga inimese tööst piisaks ainult tema enda ülalpidamise kindlustamiseks, siis ei saaks olla mingit omandit» (*Ravenstone:* «Thoughts on the Funding System». London 1824, lk. 14).

[1a] Hiljuti tehtud arvestuse järgi elab ainuüksi neis maades, mis juba on läbi uuritud, veel vähemalt neli miljonit inimesesööjat.

[2] «Metsikute Ameerika indiaanlaste juures kuulub peaaegu kõik töölisele, 99 protsenti tuleb kirjutada töö kontosse; Inglismaal ei lange töölise osaks võib-olla kaht kolmandikkugi» («The Advantages of the East-India Trade etc.». London 1720, lk. 72, 73).

rikkus elatusvahendite poolest, niisiis mullaviljakus, kalade rohkus veekogudes jne., ja looduslik rikkus töövahendite poolest, nagu kasutatavad kosed, laevatavad jõed, metsad, metallid, süsi jne. Kultuuri algastmel on otsustavama tähtsusega esimene loodusliku rikkuse liik, kõrgemal arenemisastmel aga teine. Võrrelge näiteks Inglismaad Indiaga või antiikmaailmas Ateenat ja Korüntost Musta mere rannikumaadega.

Mida vähem on loomulikke vajadusi, mis nõuavad absoluutset rahuldamist, mida suurem on looduslik mullaviljakus ja mida soodsam on kliima, seda lühem on tootja elu alalhoidmiseks ja taastootmiseks vajalik tööaeg. Seda suurem võib järelikult olla töö ülejääk, mida tootja teeb teistele, võrreldes tema enese tarbeks tehtava tööga. Nii märgib juba Diodoros vanade egiptlaste kohta: «On lausa uskumatu, kui vähe vaeva ja kulu nõuab neilt nende laste kasvatamine. Nad keedavad neile esimest ettejuhtuvat lihtsat toitu, annavad neile süüa ka papüüruse alumist osa, mida saab tules küpsetada, ja sootaimede juuri ning varsi, osalt toorelt, osalt keedetult ja praetult. Enamus lapsi käib palja jalu ja alasti, sest kliima on väga mahe. Seepärast maksab lapse ülalpidamine tema vanemaile tema täiskasvanuks saamiseni ühtekokku mitte rohkem kui kakskümmend drahmi. Peamiselt sellega ongi seletatav Egiptuse suur rahvaarv, mis lubas rajada nii palju suuri ehitusi.»[3] Ometi tekkisid muistse Egiptuse suured ehitused vähem selle tõttu, et Egiptuse rahvaarv oli suur, vaid selle tõttu, et sellest rahvaarvust saadi kasutada suhteliselt suurt osa. Individuaalne tööline võib anda seda enam lisatööd, mida lühem on tema vajalik tööaeg, ja seesama käib ka kogu töölisrahvastiku kohta: mida väiksem osa töölisrahvastikust peab tootma vajalikke elatusvahendeid, seda suuremat osa saab kasutada muuks tööks.

Kui kapitalistlik tootmine on kord antud, siis muudel võrdsetel tingimustel ja tööpäeva antud pikkuse puhul muutub lisatöö suurus vastavalt töö looduslikele tingimustele, eriti vastavalt mullaviljakusele. Kuid sellest ei järeldu sugugi ümberpöördult, et kõige viljakam muld oleks kapitalistliku tootmisviisi kasvuks kõige sobivam. Kapitalistlik tootmisviis eeldab inimese valitsemist looduse üle. Liiga pillav loodus «talutab inimest kättpidi nagu last talutusnööri otsas». Ta ei tee inimese enda arenemist looduslikuks paratamatuseks.[4] Kapitali sünnimaa on parasvöönd, mitte aga troopiline kliima

[3] «Diodor's von Sicilien Historische Bibliothek», I raamat, 80. ptk. [lk. 126].

[4] «Esimene (looduslik rikkus), mis on väga soodus ja kasulik, ... teeb rahva muretuks, uhkeks ja igasugu liialdustesse kalduvaks, kuna teine soodustab valvsust ja teaduse, kunsti ning poliitiliste oskuste arenemist» («England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun». London 1669, lk. 181, 182). «Ja ma ei või kujutleda kogu rahvale suuremat needust kui olla

oma lokkava taimestikuga. Ühiskondliku tööjaotuse looduslikuks aluseks ei ole mulla absoluutne viljakus, vaid ta diferentseeritus, ta looduslike produktide mitmekesisus, millega inimest, kes tegeleb majapidamisega vahelduvais looduslikes tingimustes, ergutatakse mitmekesistama omagi vajadusi, võimeid, töövahendeid ja tööviise. Vajadus ühiskondlikult kontrollida mõnd loodusjõudu, et seda majandada, vajadus hakata seda kasulikuks tegema või alistama inimkäe loodud suureulatuslike ehituste abil, — see etendab töötuse ajaloos otsustavat osa. Näitena võib tuua vee reguleerimist Egiptuses[5], Lombardias, Hollandis jne. või Indias ja Pärsias jne., kus niisutus kunstlike kanalite abil annab mitte ainult maapinnale vajaliku vee, vaid toob mägedest koos mudaga ka mineraalväetist. Hispaania ja Sitsiilia majandusliku õitsengu saladus araablaste valitsuse all peitus kunstlikus niisutamises[6].

Soodsad looduslikud tingimused teevad alati lisatöö, järelikult lisaväärtuse või lisaprodukti ainult võimalikuks, mitte kunagi aga ei loo nende tegelikku olemasolu. Töö erinevad looduslikud tingimused põhjustavad seda, et üks ja seesama tööhulk rahuldab erinevais maades erinevaid vajaduste masse[7], järelikult seda, et muu-

---

pandud elama niisugusesse kohta maakeral, kus loodus ise toodab külluses elatusvahendeid ja toiduaineid, ja kus kliima nõuab või lubab õige vähe muret kehakatte ja peavarju pärast ... Võimalik on igatahes ka vastupidine äärmus. Muld, mis tööst hoolimata ei kanna vilja, on niisama halb kui muld, mis ilma töövaevata rohkesti vilja kannab» («An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London 1767, lk. 10).

[5] Vajadus arvestada Niiluse üleujutuste perioode on loonud egiptuse astronoomia ja koos sellega preestrikasti kui põllumajanduse juhtijate valitsemise. «Pööripäev on see moment aastas, millal Niiluses algab veetõus, ja egiptlased pidid seda erilise hoolega silmas pidama ... Selle aastaperioodi kindlaksmääramine oli neile tähtis, et reguleerida selle järgi oma põllumajanduslikke operatsioone. Nad pidid sellepärast otsima taevas selle tagasituleku kindlat märki» (*Cuvier:* «Discours sur les révolutions du globe», Hoeferi väljaanne. Paris 1863, lk. 141).

[6] Riigivõimu üheks materiaalseks aluseks väikeste ning omavahel seostamata India tootmisorganismide üle oli veevarustamise reguleerimine. India muhamediusulised valitsejad mõistsid seda paremini kui nende inglise järeltulijad. Tuletame ainult meelde 1866. a. näljahäda, mis maksis elu rohkem kui ühele miljonile hindule Orissa ringkonnas, Bengaalia presidentkonnas.

[7] «Ei ole kahte maad, mis annaksid ühesugust elatusvahendite hulka ühesuguses külluses ja ühesuguse töökuluga; ... inimeste vajadused kasvavad või vähenevad ... olenevalt sellest, kas kliima, milles nad elavad, on karm või mõõdukas; järelikult ei saa tootmistöö, mida mitmesuguste maade elanikud on sunnitud tegema, olla igal pool suhteliselt ühesuurune, ja varieerumise astet ei saa teisiti kindlaks teha kui ainult sooja ja külma astmete järgi; sellest võib teha üldise järelduse, et teatud arvu inimeste elu alalhoidmiseks vajalik tööhulk on külmas kliimas kõige suurem, palavas kliimas aga kõige väiksem, sest esimesel juhul mitte ainult inimesed vajavad rohkem riideid, vaid ka maapind nõuab paremat harimist kui teisel juhul» («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest». London, 1750, lk. 59). Selle epohhiloova anonüümse teose autor on J. Massie. Hume võttis sellest oma protsenditeooria.

del analoogilistel tingimustel on vajalik tööaeg erinev. Lisatööd mõjutavad nad ainult looduslikku piirina, s. o. määravad ära punkti, kus võib alata teistele tehtav töö. See looduslik piir taganeb sel määral, mil tööstus edeneb. Lääne-Euroopa ühiskonnas, kus tööline saab ainult lisatööga osta endale luba töötada omaenda elu alalhoidmiseks, tekib õige kergesti illusioon, et lisaprodukti andmine on inimtöö sünnipärane omadus.[8] Kuid võtame näiteks elanikud, kes elavad Aasia arhipelaagi idasaartel, kus saago kasvab metsikult metsas. «Elanikud, puurinud puutüvesse augu ja veendunud, et säsi on küps, võtavad puu maha, jagavad ta mitmeks tükiks, kaabivad säsi välja, segavad veega ja kurnavad; nad saavad siis täiesti tarvitamiskõlbliku saagojahu. Üks puu annab harilikult 300 naela ja võib anda 500 kuni 600 naela. Niisiis minnakse seal metsa ja raiutakse endale leiba, nii nagu meil tehakse küttepuid.»[9] Oletame, et säärane ida-aasia leivaraiuja vajab kõigi oma vajaduste rahuldamiseks 12 töötundi nädalas. Looduse heldus annab talle otseselt seda, et tal on palju vaba aega. Et ta tootlikult kasutaks seda aega omaenda jaoks, selleks on tarvis tervet rida ajalooliisi tingimusi, et ta aga kulutaks seda lisatööna teiste inimeste kasuks, selleks on tarvis välist sundust. Kui seataks sisse kapitalistlik tootmine, siis peaks see tubli mees vahest töötama 6 päeva nädalas, et saada endale ühe tööpäeva produkti. Looduse heldus ei anna seletust selle kohta, miks ta töötab nüüd 6 päeva nädalas või miks ta annab nüüd ära 5 päeva lisatööd. Looduse heldus seletab ainult seda, miks tema vajalik tööaeg piirdub ühe päevaga nädalas. Kuid tema lisaprodukt ei võinud ühelgi juhul tekkida mingist salapärasest omadusest, mis on inimtööle looduse poolest omane.

Töö tootlikud jõud, — nii ajalooliselt arenenud, ühiskondlikud, kui ka loodusest tingitud, — on näiliselt kapitali tootlikud jõud, — selle kapitali, millega töö on ühendatud.

Ricardo ei ole kunagi huvi tundnud lisaväärtuse päritolu vastu. Ta käsitleb lisaväärtust kui kapitalistlikule tootmisviisile seesmiselt omast asja, kusjuures kapitalistlik tootmisviis on tema silmis ühiskondliku tootmise loomulik vorm. Kui ta räägib töötootlikkusest, siis ei otsi ta sellest lisaväärtuse olemasolu põhjust, vaid ainult seda põhjust, mis määrab lisaväärtuse suuruse. Seevastu tema koolkond on valjusti proklameerinud, et töö tootlik jõud on kasumi (loe: lisaväärtuse) tekkimise põhjus. See on igatahes progress võrreldes merkantilistidega, kes omalt poolt tuletavad ülejäägi, mille võrra produktide hind ületab nende tootmiskulud, vahetusest, produktide müügist üle nende väärtuse. Ometi on ka

[8] «Iga töö peab (see kuulub vist ka kodaniku õiguste ja kohustuste hulka) jätma ülejääki» (Proudhon).

[9] *F. Shouw:* «Die Erde, die Pflanzen und der Mensch», 2. trükk, Leipzig 1854, lk. 148.

Ricardo koolkond sellest probleemist mööda läinud ega ole seda lahendanud. Neil kodanlikel majandusteadlastel oli tõepoolest õige vaist, et on väga ohtlik uurida liiga sügavalt lisaväärtuse päritolu põletavat küsimust. Mida peab aga ütlema selle kohta, et härra John Stuart Mill viiskümmend aastat pärast Ricardot väärikalt konstateerib oma üleolekut merkantilistide üle, halvasti korrates Ricardo esimeste vulgariseerijate labaseid puiklemisi?

Mill ütleb: «Kasumi põhjus on selles, et töö toodab rohkem, kui tema ülalpidamiseks on vaja.» See on esialgu veel vana laul; kuid Mill tahab ka omalt poolt midagi juurde lisada: «Ehk, teisiti väljendudes, põhjus, miks kapital kasumit annab, on see, et toit, riided, toorained ja töövahendid peavad vastu kauem, kui on vaja nende tootmiseks.» Mill ajab siin segi tööaja vältuse ja ta produktide kestvuse. Sellest seisukohast ei saaks pagar, kelle produktid peavad vastu kõigest ühe päeva, kunagi pigistada oma palgatöölistest sama palju kasumit kui masinaehitaja, kelle produktid peavad vastu kakskümmend aastat ja kauemgi. Igatahes, kui linnupesad ei peaks vastu kauem, kui on vaja nende ehitamiseks, siis tuleks lindudel küll ilma pesadeta läbi ajada.

Ükskord kindlaks teinud selle põhitõe, teeb Mill kindlaks oma üleoleku merkantilistidest: «Niisiis me näeme, et kasum ei teki kõrvalise tähtsusega vahetuse faktist, vaid töö tootlikust jõust; antud maa kogukasumi määrab alati töö tootlik jõud, ükskõik kas vahetus toimub või ei. Kui ei oleks tegevusalade jaotust, siis ei oleks ostu ega müüki, aga kasum oleks ikkagi olemas.» Niisiis vahetus, ost ja müük, need kapitalistliku tootmise üldised tingimused, tunnistatakse siin täiesti kõrvalise tähtsusega asjaoludeks; kasum on olemas isegi siis, kui pole tööjõu ostu ega müüki!

Edasi: «Kui antud maa töölised toodavad kõik kokku 20% võrra rohkem kui nende palgasumma, siis on kasum 20%, olgu kaubahindade tase missugune tahes.» — Ühelt poolt on see väga hästi õnnestunud tautoloogia, sest kui töölised toodavad oma kapitalistidele 20% lisaväärtust, siis suhtuvad kasumid tööliste kogupalgasse tõepoolest kui 20 : 100. Teiselt poolt on absoluutselt vale, et kasum «on 20%». Kasum peab tingimata olema väiksem, sest kasumit arvestatakse avansseeritud kapitali üldsummast. Oletame näiteks, et kapitalist on avansseerinud 500 naelst., sellest 400 naelst. tootmisvahenditena ja 100 naelst. palgana. Olgu lisaväärtuse norm, nagu eeldatud, 20%. Kasuminorm on siis 20 : 500, s. o. 4%, mitte aga 20%.

Järgneb hiilgav näide sellest, kuidas Mill käsitleb mitmesuguseid ühiskondliku tootmise ajaloolisi vorme: «Ma eeldan kõikjal praegust olukorda, mis väheste eranditega valitseb igal pool, s. o. et kapitalist teeb kõik eelkulutused, kaasa arvatud töölise tasu.» Imelik silmapete: tahetakse igal pool näha olukorda, mis seni valitses maakeral ainult erandina! Kuid läheme edasi. Mill nõustub

lahkesti, et «ei ole absoluutset vajadust, et see nõnda oleks»*. Vastupidi. «Tööline võiks oodata isegi kogu oma palga tasumist, kuni töö on lõplikult valmis, kui tal vahepealsel perioodil oleksid vajalikud elatusvahendid. Aga sel juhul oleks ta teataval määral kapitalist, kes mahutaks ettevõttesse kapitali ning annaks ühe osa fondist, mis on vajalik ettevõtte pidamiseks.» Mill oleks niisama hästi võinud öelda, et tööline, kes avansseerib iseendale mitte ainult elatusvahendeid, vaid ka töövahendeid, on tegelikult iseenda palgatööline. Või et ameerika talupoeg on iseenda ori, kes erineb tavalisest orjast ainult selle poolest, et ta orjab iseennast, mitte aga võõrast isandat.

Niiviisi, näidanud selgesti, et kapitalistlik tootmine eksisteeriks isegi siis, kui ta mitte ei eksisteeriks, tõestab Mill niisama järjekindlalt, et ta ei eksisteeri isegi siis, kui ta eksisteerib. «Aga isegi viimasel juhul (s. o. kui kapitalist avansseerib palgatöölisele kõik tema elatusvahendid) võib töölist vaadelda sellestsamast seisukohast (s. o. kui kapitalisti). Sest loovutades oma tööd turuhinnast odavamalt (!), ta justkui avansseerib diferentsi (?) oma ettevõtjale jne.»[9a] Tegelikult avansseerib tööline kapitalistile oma tööd ühe nädala jne. vältel täiesti muidu, et nädala jne. lõpul saada kätte töö turuhinna; Milli järgi teeb see töölisest kapitalisti! Lamedal maal näib iga mätas mäekinguna; meie tänapäeva kodanluse lamedust saab kõige paremini mõõta ta «suurvaimude» kaliibriga.

---

* Marxi juhise alusel, mis sisaldub tema kirjas N. F. Danielsonile (N. —onile) 28. novembrist 1878, tuleb selle lõike algust järgmiselt parandada: «Järgneb hiilgav näide sellest, kuidas Mill käsitleb mitmesuguseid ühiskondliku tootmise ajaloolisi vorme: «Ma eeldan kõikjal», ütleb ta, «praegust olukorda, mis väheste eranditega valitseb igal pool, kus töölised ja kapitalistid moodustavad eraldi klassid.» Mill tahab uskuda, et «ei ole absoluutset vajadust, et see nõnda oleks, isegi niisuguse majandussüsteemi puhul, kus töölised ja kapitalistid moodustavad eraldi klassid». Vrd. K. Marx ja F. Engels, Teosed, XXVII kd., lk. 18. *Toim.*

[9a] *J. St. Mill:* «Principles of Political Economy». London 1868, lk. 252—253, mitmes kohas. [Vrd. *Дж. Ст. Милль:* «Основания политической экономии». Русск. перев. под ред. Чернышевского, 1909 г., кн. II, гл. 14, стр. 395.] { Ülaltoodud kohad on võetud «Kapitali» prantsuskeelsest väljaandest. — *F. E.* }

VIIETEISTKÜMNES PEATÜKK

TÖÖJÕU HINNA JA LISAVÄÄRTUSE SUURUSE MUUTUMINE

Tööjõu väärtuse määrab keskmise töölise harjumuslikult vajalike elatusvahendite väärtus. Kuigi nende elatusvahendite vorm võib muutuda, on nende mass teatud ühiskonna teatud epohhil antud, ja seda massi tuleb sellepärast käsitleda püsiva suurusena. Muutuv on ainult selle massi väärtus. Tööjõu väärtuse määramisel on veel kaks tegurit. Ühelt poolt tööjõu arendamise kulud, mis muutuvad koos tootmisviisiga, teiselt poolt loomulikud erinevused meeste ja naiste, täiskasvanute ja alaealiste töö vahel. Nende erinevate tööjõudude tarbimine, mis omakorda on tingitud tootmisviisist, põhjustab suuri erinevusi töölisperekonna taastootmiskuludes ja täiskasvanud meestöölise väärtuses. Ometi ei ole need mõlemad tegurid alljärgnevas uurimises arvesse võetud [9b].

Me eeldame: 1) et kaupu müüakse nende väärtuse järgi; 2) et tööjõu hind tõuseb küll mõnikord tööjõu väärtusest kõrgemale, kuid kunagi ei lange sellest madalamale.

Eeldades seda me leiame, et tööjõu hinna ja lisaväärtuse relatiivsed suurused on tingitud kolmest asjaolust: 1) tööpäeva pikkusest ehk töö ekstensiivsest suurusest; 2) töö normaalsest intensiivsusest ehk töö intensiivsest suurusest, — sellest, et antud aja jooksul kulutatakse antud tööhulk; 3) lõpuks töö tootlikust jõust, — sellest, et vastavalt tootmistingimuste arenemisastmele üks ja seesama tööhulk annab ühe ja sellesama ajaga suurema või väiksema produktihulga. On ilmne, et siin on võimalikud väga mitmesugused kombinatsioonid, kui üks neist kolmest tegurist on püsiv ja kaks muutuvad, või kaks tegurit on püsivad ja üks muutub, või, lõpuks, kui kõik kolm muutuvad üheaegselt. Neid kombinatsioone on seda rohkem, et mitmesuguste tegurite üheaegselt muutudes võivad muutuste suurus ja suund olla erinevad. Alljärgnevalt on käsitletud ainult tähtsamaid kombinatsioone.

[9b] Lk. 281 [käesolevas köites lk. 277—278] käsitletud juhtum ei ole siin muidugi ka arvesse võetud. {*Märkus 3. trükile. — F. E.*}

I. TÖÖPÄEVA SUURUS JA TÖÖ INTENSIIVSUS ON PÜSIVAD (ANTUD), TÖÖ TOOTLIK JÕUD ON MUUTUV

Selle eelduse puhul määravad kolm seadust tööjõu väärtuse ja lisaväärtuse:

Esiteks: Antud suurusega tööpäev väljendub alati ühes ja seltessamas uues toodetud väärtuses, ükskõik kuidas ka ei muutuks töö tootlikkus, ühes sellega produktide mass ja järelikult kaubaühiku hind.

Kaheteisttunnilise tööpäeva jooksul toodetud uus väärtus on näiteks 6 šillingit, kuigi toodetud tarbimisväärtuste hulk muutub koos töö tootliku jõuga ja 6-šillingiline väärtus jaotub seega suuremale või väiksemale kaupade hulgale.

Teiseks: Tööjõu väärtus ja lisaväärtus muutuvad teineteisele vastupidises suunas. Töö tootliku jõu muutumine, tema kasvamine või vähenemine, mõjub tööjõu väärtusele vastupidises suunas, lisaväärtusele aga päripidises suunas.

Kaheteisttunnilise tööpäeva jooksul toodetud uus väärtus on püsiv suurus, näiteks 6 šillingit. See püsiv suurus võrdub summaga: lisaväärtus pluss tööjõu väärtus, mida tööline asendab ekvivalendiga. On endastmõistetav, et püsiva suuruse kahest osast ei saa kumbki suureneda, ilma et teine väheneks. Tööjõu väärtus ei saa tõusta 3 šillingilt 4 šillingile, ilma et lisaväärtus langeks 3 šillingilt 2 šillingile, ja lisaväärtus ei saa tõusta 3 šillingilt 4 šillingile, ilma et tööjõu väärtus langeks 3 šillingilt 2 šillingile. Järelikult, neil tingimustel ei saa tööjõu väärtuse ega lisaväärtuse absoluutne suurus muutuda, ilma et nende relatiivsed ehk suhtelised suurused samaaegselt muutuksid. Nad ei saa langeda või tõusta samaaegselt.

Edasi, tööjõu väärtus ei saa langeda ja järelikult lisaväärtus ei saa tõusta, kui töö tootlik jõud ei tõuse; näiteks ülaltoodud juhul saab tööjõu väärtus ainult siis langeda 3 šillingilt 2 šillingile, kui suurem töö tootlik jõud lubab toota 4 tunniga sellesama elatusvahendite massi, mille tootmiseks varem vajati 6 tundi. Ümberpöördult, tööjõu väärtus ei saa tõusta 3 šillingilt 4 šillingile, kui töö tootlik jõud ei lange nii, et nüüd vajatakse 8 tundi sellesama elatusvahendite massi tootmiseks, milleks varem piisas 6 tunnist. Sellest järeldub, et töötootlikkuse tõus alandab tööjõu väärtust ja järelikult tõstab lisaväärtust; ümberpöördult, tootlikkuse langus tõstab tööjõu väärtust ja alandab lisaväärtust.

Formuleerides seda seadust, jättis Ricardo ühe asjaolu tähele panemata: kuigi lisaväärtuse või lisatöö suuruse muutumine eeldab tööjõu väärtuse või vajaliku töö suuruse vastupidist muutumist, ei järeldu sellest sugugi, et nad muutuksid samas proportsioonis. Nad suurenevad või vähenevad ühe ja sellesama suuruse võrra. Kuid proportsioon, milles suureneb või väheneb uue toodetud väär-

tuse või tööpäeva iga koostusosa, oleneb esialgsest jaotusest, mis toimus enne töö tootliku jõu muutumist. Kui tööjõu väärtus oli 4 šillingit või vajalik tööaeg 8 tundi, ja lisaväärtus 2 šillingit või lisatöö 4 tundi, ja kui tööjõu väärtus langeb töö tootliku jõu tõusu tagajärjel 3 šillingile või vajalik tööaeg 6 tunnile, siis tõuseb lisaväärtus 3 šillingile või lisatöö 6 tunnile. Ühelt poolt lisatakse juurde, teiselt poolt võetakse ära üks ja seesama suurus — 2 tundi või 1 šilling. Kuid suuruse suhteline muutus on neil kahel poolel erinev. Sel ajal kui tööjõu väärtus langeb 4 šillingilt 3 šillingile, niisiis $^1/_4$ ehk 25% võrra, tõuseb lisaväärtus 2 šillingilt 3 šillingile, niisiis $^1/_2$ ehk 50% võrra. Sellest järeldub, et lisaväärtuse proportsionaalne suurenemine või vähenemine töö tootliku jõu antud muutuse tagajärjel on seda suurem, mida väiksem, ja seda väiksem, mida suurem oli esialgselt see tööpäeva osa, mis väljendub lisaväärtuses.

Kolmandaks: Lisaväärtuse suurenemine või vähenemine on alati tööjõu väärtuse vastava vähenemise või suurenemise järeldus, mitte aga kunagi selle põhjus.[10]

Kuna tööpäev on püsiv suurus ning väljendub püsivas väärtuse suuruses, kuna, edasi, igale lisaväärtuse suuruse muutusele vastab tööjõu väärtuse vastupidine muutus ja kuna tööjõu väärtus saab muutuda ainult töö tootliku jõu muutumisega, siis järeldub sellest ilmselt, et neil tingimustel tekib igasugune lisaväärtuse suuruse muutus tööjõu väärtuse suuruse vastupidisest muutusest. Niisiis, kui me varem nägime, et tööjõu väärtuse ja lisaväärtuse absoluutsete suuruste muutumine pole võimalik nende relatiivsete suuruste muutumiseta, siis järeldub sellest nüüd, et nende relatiivsete väärtuse suuruste muutumine pole võimalik ilma tööjõu väärtuse absoluutse suuruse muutumiseta.

Kolmanda seaduse järgi eeldab lisaväärtuse suuruse muutus tööjõu väärtuse muutust, mida põhjustab muutus töö tootlikus jõus. Esimese muutuse piiri annab tööjõu väärtuse uus piir. Aga ka siis, kui asjaolud lubavad seda seadust mõjule pääseda, võib esineda vahepealseid muutusi. Näiteks kui töö tootliku jõu tõusu tagajärjel tööjõu väärtus langeb 4 šillingilt 3 šillingile või vajalik tööaeg 8 tunnilt 6 tunnile, siis võib tööjõu hind langeda kõigest 3 šillingile 8 pensile, 3 šillingile 6 pensile, 3 šillingile 2 pensile jne.

[10] Selle kolmanda seaduse juurde tegi MacCulloch muide mõttetu täienduse, et lisaväärtus võivat tõusta ka ilma tööjõu väärtuse languseta, nimelt siis, kui kaotatakse maksud, mida kapitalist varem pidi maksma. Selliste maksude kaotamine ei muuda absoluutselt midagi lisaväärtuse kvantumis, mida tööstuskapitalist otseselt töölisest välja pumpab. See muudab ainult proportsiooni, milles kapitalist lisaväärtust oma tasku paneb või kolmandate isikutega jagama peab. See ei muuda järelikult midagi tööjõu väärtuse ja lisaväärtuse proportsioonis. MacCullochi erand tähendab järelikult ainult seda, et ta ei mõista üldreeglit, — see õnnetus juhtub temaga Ricardo vulgariseerimisel niisama tihti kui J. B. Say'ga A. Smithi vulgariseerimisel.

ja järelikult võib lisaväärtus tõusta kõigest 3 šillingile 4 pensile, 3 šillingile 6 pensile, 3 šillingile 10 pensile jne. Languse aste, mille minimaalpiiriks on 3 š., oleneb erikaalust, mis on kapitalil ühelt poolt ja tööliste vastupanul teiselt poolt.

Tööjõu väärtus määratakse teatava elatusvahendite hulga väärtusega. Töö tootliku jõu muutumisega muutub nende elatusvahendite väärtus, mitte aga nende mass. Kui töö tootlik jõud kasvab, siis võib elatusvahendite mass ise nii töölisel kui ka kapitalistil kasvada samaaegselt ja samas proportsioonis, esile kutsumata mingit muutust tööjõu hinna ja lisaväärtuse suuruse vahekorras. Kui tööjõu esialgne väärtus on 3 š. ja vajalik tööaeg on 6 tundi, ja kui lisaväärtus on samuti 3 š., s. o. kui lisatöö on samuti 6 tundi, siis töö tootliku jõu kahekordistumine tööpäeva endise jaotuse puhul jätaks muutmata tööjõu hinna ja lisaväärtuse. Ainult et kumbki neist väljenduks vastavalt odavnenud tarbimisväärtuste kahekordses hulgas. Kuigi tööjõu hind on jäänud muutumata, on ta nüüd siiski tööjõu väärtusest kõrgem. Kui tööjõu hind langeks, mitte aga $1^1/_2$-šillingilise minimaalpiirini, mille määrab tööjõu uus väärtus, vaid 2 šillingi 10 pensini, 2 šillingi 6 pensini jne., siis esindaks see langev hind ikkagi elatusvahendite kasvavat massi. Niiviisi kasvava töö tootliku jõu puhul võiks tööjõu hind vahetpidamata langeda, kuna töölise elatusvahendite mass samal ajal pidevalt kasvaks. Kuid relatiivselt, s. o. võrreldes lisaväärtusega, langeks tööjõu väärtus sealjuures vahetpidamata ja järelikult laieneks kuristik töölise ja kapitalisti elatustaseme vahel.[11]

Ricardo on esimesena rangelt formuleerinud ülaltoodud kolm seadust. Tema käsitlusel on järgmised puudused: 1) Neid erilisi tingimusi, mille puhul need seadused kehtivad, peab ta kapitalistliku tootmise endastmõistetavaiks, üldisteks ja eksklusiivseteks tingimusteks. Tema ei tunne muutusi ei tööpäeva pikkuses ega töö intensiivsuses, nii et töötootlikkus on temale ainsaks muutuvaks teguriks. 2) Ricardo, nagu kõik teisedki majandusteadlased, ei ole kunagi uurinud lisaväärtust kui niisugust, s. o. sõltumatult tema erivormidest, nagu näiteks kasum, maarent jne. Ja see teine viga moonutab tema analüüsi palju suuremal määral kui esimene. Seepärast ajab ta lisaväärtuse normi kohta käivad seadused otseselt ühte patta kasuminormi seadustega. Nagu ütlesime varem, on kasuminorm lisaväärtuse suhe kogu avansseeritud kapitaliga, kuna lisaväärtuse norm on lisaväärtuse suhe ainult selle kapitali muutuva osaga. Oletame, et 500 naelsterlingi suurune kapital *(K)* jaguneb tooraineteks, töövahenditeks jne., mis moodustavad kokku

[11] «Kui tööstuse tootlikkus muutub, nii et antud töö ja kapitali hulgaga toodetakse rohkem või vähem, siis võib palga suhteline suurus tunduvalt muutuda, kuna produktide hulk, mida see suhteline suurus esindab, jääb samaks; või produktide hulk võib muutuda, kuna suhteline suurus jääb muutumata» («Outlines of Political Economy etc.», London 1832, lk. 67).

400 naelst. (c), ja palkadeks, mis moodustavad 100 naelsterlingit (v); edasi oletame, et lisaväärtus = 100 naelst. (m). Lisaväärtuse norm on siis $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ naelst.}}{100 \text{ naelst.}} = 100\%$. Kasuminorm aga on $\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ naelst.}}{500 \text{ naelst.}} = 20\%$. Peale selle on selge, et kasuminorm võib sõltuda asjaoludest, mis ei avalda lisaväärtuse normile mingisugust mõju. Hiljem, käesoleva teose kolmandas raamatus, ma tõestan, et üks ja seesama lisaväärtuse norm võib väljenduda kõige erinevamais kasuminormides ja et erinevad lisaväärtuse normid võivad teatud tingimustel väljenduda ühes ja sellessamas kasuminormis.

II. TÖÖPÄEV JA TÖÖ TOOTLIK JÕUD ON PÜSIVAD, TÖÖ INTENSIIVSUS ON MUUTUV

Kasvav töö intensiivsus eeldab suuremat töökulu ühe ja sellesama ajavahemiku jooksul. Intensiivsem tööpäev kehastub seepärast suuremas produktide hulgas kui võrdse tundide arvuga vähem intensiivne tööpäev. Sama tööpäev annab küll rohkem produkte ka tootliku jõu suurenemise puhul. Kuid viimasel juhul langeb produktiühiku väärtus, sest produkt maksab endisest vähem tööd, esimesel juhul aga on see väärtus muutumatu, sest produkt maksab niisama palju tööd kui enne. Produktide hulk tõuseb siin, põhjustamata nende hinna langust. Koos produktide hulgaga kasvab nende hindade summa, kuna tootlikkuse tõusu puhul väljendub üks ja seesama väärtussumma ainult suuremas produktide massis. Muutumatu tundide arvu puhul kehastub seega intensiivsem tööpäev kõrgemas uues toodetud väärtuses ja järelikult, kui raha väärtus ei muutu, suuremas rahahulgas. Tööpäeva jooksul toodetud uus väärtus muutub koos tööpäeva intensiivsuse kõrvalekaldumistega normaalsest ühiskondlikust tasemest. Üks ja seesama tööpäev ei väljendu nüüd järelikult, nagu varem, püsivas, vaid väljendub muutuvas uues toodetud väärtuses, näiteks intensiivsem kaheteisttunniline tööpäev väljendub 7 šillingis, 8 šillingis jne., mitte aga 6 šillingis, nagu hariliku intensiivsusega kaheteisttunniline tööpäev. On selge, et kuna tööpäeva jooksul toodetav uus väärtus muutub, kasvades näiteks 6 šillingilt 8 šillingile, siis võivad selle uue toodetud väärtuse mõlemad osad — tööjõu hind ja lisaväärtus — üheaegselt kasvada kas samas või erinevas proportsioonis. Tööjõu hind ja lisaväärtus võivad mõlemad samaaegselt kasvada 3 šillingilt 4-le, kui uus toodetud väärtus kasvab 6 šillingilt 8-le. Tööjõu hinna tõus ei ole siin tingimata seotud tööjõu hinna kasvamisega üle tööjõu väärtuse. Tööjõu hinna tõusuga võib, vastupidi, kaasas käia tööjõu väärtuse langus. See juhtub alati siis, kui tööjõu hinna tõus ei kompenseeri tööjõu kiiret kulumist.

Me teame, et, välja arvatud möödaminevad erandid, töötootlikkuse muutumine põhjustab ainult siis tööjõu väärtuse ja järelikult ka lisaväärtuse suuruse muutumist, kui vaadeldud tööstusharude produktid kuuluvad tööline tavalisse tarbimisse. See kitsendus langeb siin ära. Ükskõik, kas töö suurus muutub ekstensiivselt või intensiivselt, tema suuruse muutusele vastab igal juhul muutus tema poolt toodetud uue väärtuse suuruses, olenemata seda väärtust kehastavate esemete iseloomust.

Kui töö intensiivsus tõuseks kõigis tööstusharudes üheaegselt ja ühtlaselt, siis uus kõrgem intensiivsuse aste saaks harilikuks ühiskondlikuks normaalastmeks ja seda ei peetaks järelikult enam ekstensiivseks suuruseks. Aga isegi sel juhul jääksid töö keskmised intensiivsuse astmed mitmesugustel natsioonidel erinevateks ning sellepärast väärtusseaduse rakendamine mitmesuguste natsioonide tööpäevadele modifitseeruks. Ühe natsiooni intensiivsem tööpäev väljendub suuremas rahasummas kui teise natsiooni vähem intensiivne tööpäev.[12]

III. TÖÖ TOOTLIK JÕUD JA TÖÖ INTENSIIVSUS ON PÜSIVAD, TÖÖPÄEV ON MUUTUV

Tööpäev võib muutuda kahes suunas. Ta võib lüheneda või pikeneda.

1) Tööpäeva lühenemine antud tingimustes, s. o. kui töö tootlik jõud ja töö intensiivsus on muutumatud, jätab muutmata tööjõu väärtuse ja järelikult ka vajaliku tööaja. Ta vähendab lisatööd ja lisaväärtust. Lisaväärtuse absoluutse suuruse vähenemisega väheneb ka tema relatiivne suurus, s. o. tema suurus tööjõu väärtuse muutumatu suuruse suhtes. Kapitalist võiks antud juhul pääseda kahjudest ainult tööjõu hinna allasurumisega tööjõu väärtusest madalamale.

Kõik tavalised vastuväited tööpäeva lühendamise vastu eeldavad, et see nähtus toimub neis tingimustes, mida siin on oletatud, kuna tegelikult aga esineb vastupidine nähtus: töötootlikkuse ja töö intensiivsuse muutumine kas eelneb tööpäeva lühendamisele või otseselt järgneb sellele[13].

---

[12] «Muudel võrdsetel tingimustel võib inglise vabrikant antud ajavahemikus toota tunduvalt rohkem produkte kui välismaa vabrikant, nii et see teeb tasa vahe meie 60-tunnilise töönädala ja teiste maade 72- või 80-tunnilise töönädala vahel» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1855», lk. 65). Mandri vabrikute tööpäeva tunduv lühendamine seadusandlikul teel oleks kõige kindlam abinõu selle vahe vähendamiseks, mis on olemas mandri töötunni ja Inglismaa töötunni vahel.

[13] «On olemas kompenseerivaid asjaolusid... mida Ten Hours Acti [kümnetunnilise tööpäeva seaduse] mõju on päevavalgele toonud» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848», lk. 7).

2) Tööpäeva pikenemine: Oletame, et vajalik tööaeg on 6 tundi või tööjõu väärtus on 3 š., ja et lisatöö on samuti 6 tundi ning lisaväärtus 3 š. Kogu tööpäev moodustab siis 12 tundi ja väljendub produktis, mille väärtus on 6 š. Kui tööpäeva pikendatakse 2 tunni võrra ja kui tööjõu hind jääb muutmatuks, siis lisaväärtuse absoluutse suuruse kasvades kasvab ka tema relatiivne suurus. Kuigi tööjõu väärtus ei muutu oma absoluutse suuruse poolest, langeb ta relatiivselt. Paragrahvis I oletatud tingimustes ei saaks tööjõu väärtuse relatiivne suurus muutuda, kui ta absoluutne suurus ei muutu. Siin, vastupidi, on tööjõu väärtuse relatiivse suuruse muutumine lisaväärtuse absoluutse suuruse muutumise tulemus.

Kuna uus toodetud väärtus, milles tööpäev väljendub, kasvab koos tööpäeva pikenemisega, siis võivad tööjõu hind ja lisaväärtus kasvada samaaegselt kas võrdsete või erinevate suuruste võrra. See samaaegne kasv on järelikult võimalik kahel juhul: kui tööpäev pikeneb absoluutselt ja kui töö intensiivsus kasvab ilma sellise pikenemiseta.

Tööpäeva pikenemise puhul võib tööjõu hind langeda tööjõu väärtusest madalamale, kuigi ta jääks nominaalselt muutumata või koguni tõuseks. Tööjõu päevase väärtuse määrab ju, nagu me mäletame, tööjõu normaalne keskmine iga ehk töölise normaalne eluperiood ja sellele vastav normaalne, inimloomusele omane elava substantsi muutumine liikumiseks [14]. Tööjõu suurem kulumine, mis on lahutamatult seotud tööpäeva pikenemisega, on teatava punktini kompenseeritav tööjõu suurema asendamisega. Kui see punkt on ületatud, hakkab kulumine kasvama geomeetrilises progressioonis ja hävinevad ühtlasi kõik tööjõu normaalsed taastootmis- ja funktsioneerimistingimused. Tööjõu hind ja tööjõu ekspluateerimisaste lakkavad olemast ühismõõtelised suurused.

IV. ÜHEAEGSED MUUTUSED TÖÖ KESTUSES, TÖÖ TOOTLIKUS JÕUS JA TÖÖ INTENSIIVSUSES

Siin saab ilmselt olla suur hulk kombinatsioone. Tegurid võivad muutuda kahekaupa, kolmanda teguri muutumatuks jäädes, või kõik kolm tegurit võivad muutuda üheaegselt. Nad võivad muutuda võrdsel või erineval määral, samas või vastupidises suunas, kusjuures viimasel juhul muutused kompenseeruvad kas osaliselt või täielikult. Muide, punktides I, II ja III antud seletuste järgi on kerge analüüsida kõiki võimalikke juhtumeid. Käsitledes üksteise järel iga tegurit kui muutuvat ja ülejäänud tegureid esi-

[14] «Tööhulk, mida inimene kulutas 24 tunni jooksul, on ligikaudu kindlaksmääratav tema kehas toimunud keemiliste muutuste uurimisega, sest materiaalsed muudetud vormid näitavad eelnenud liikumisjõu kulutust» (*Grove*: «On the Correlation of Physical Forces»).

algu kui püsivaid, saab leida mistahes kombinatsiooni tulemuse. Seepärast märgime siin lühidalt ainult kaks tähtsat juhtumit.

1) Vähenev töö tootlik jõud ja samaaegne tööpäeva pikenemine. Kui me räägime siin vähenevast töö tootlikust jõust, siis on jutt neist tööharudest, millede produktid määravad tööjõu väärtuse, näiteks vähenevast töö tootlikust jõust pidevalt kasvava mullaviljatuse ja sellele vastava põllumajandusproduktide kallinemise tagajärjel. Oletame, et tööpäev kestab 12 tundi ja et selle tööpäeva jooksul toodetud uus väärtus on 6 š., millest pool katab tööjõu väärtuse ja teine pool moodustab lisaväärtuse. Tööpäev jaguneb järelikult 6 tunniks vajalikuks tööks ja 6 tunniks lisatööks. Oletame, et tööjõu väärtus tõuseb põllumajandusproduktide kallinemise tagajärjel 3 šillingilt 4 šillingile ja et vajalik tööaeg pikeneb järelikult 6 tunnilt 8 tunnile. Kui tööpäev jääb muutmatuks, siis väheneb lisatöö 6 tunnilt 4 tunnile ja lisaväärtus 3 šillingilt 2 šillingile. Kui tööpäev pikeneb 2 tunni võrra, s. o. 12 tunnilt 14 tunnile, siis võrdub lisatöö ikkagi 6 tunniga ja lisaväärtus 3 š., kuid lisaväärtuse suurus langeb võrreldes tööjõu väärtusega, mida mõõdetakse vajaliku tööga. Kui tööpäev pikeneb 4 tunni võrra, 12 tunnilt 16 tunnile, siis lisaväärtuse ja tööjõu väärtuse, lisatöö ja vajaliku töö suhtelised suurused jäävad muutmatuks, kuid lisaväärtuse absoluutne suurus kasvab 3 šillingilt 4 šillingile, lisatöö absoluutne suurus 6 töötunnilt 8 töötunnile, seega $^1/_3$ ehk $33^1/_3\%$ võrra. Niisiis, kui töö tootlik jõud väheneb ja tööpäev üheaegselt pikeneb, siis võib lisaväärtuse absoluutne suurus jääda muutmatuks, kuna ta suhteline suurus langeb; ta suhteline suurus võib jääda muutmatuks, kuna ta absoluutne suurus kasvab ja lõpuks tööpäeva pikenemise teatava astmeni võib kasvada nii suhteline kui ka absoluutne lisaväärtuse suurus.

Ajavahemikus 1799.—1815. a. põhjustas elatusvahendite hindade tõus Inglismaal palga nominaalse tõusu, kuigi tegelikud elatusvahendites väljendatud palgad langesid. West ja Ricardo järeldasid sellest, et põllutöö tootlikkuse vähenemine olevat põhjustanud lisaväärtuse normi languse, ja tegid sellest oletusest, mis eksisteeris ainult nende fantaasias, tähtsa analüüsi lähtepunkti palga, kasumi ja maarendi suuruste vastastikuse vahekorra üle. Kuid tegelikult, kasvanud töö intensiivsuse ja paratamatuks saanud tööaja pikendamise tõttu, kasvas lisaväärtus tol ajal nii absoluutselt kui ka relatiivselt. See oli periood, kus tööpäeva määratu pikendamine sai endale kodanikuõigused [15], periood, mille eriliseks iseloo-

[15] «Vili ja töö peavad harva teineteisega sammu; kuid on olemas selgestinähtav piir, mille ületamisel neid ei saa enam lahutada. Mis puutub neisse ebatavalistesse pingutustesse, mida töötavad klassid on teinud elukalliduse perioodil ja mis, — nagu seda märgivad tunnistajate seletused (nimelt 1814.—1815. a. parlamentlike uurimiskomiteede ees), — on põhjustanud palgalanguse, siis teevad nad üksikuile isikuile palju au ja kindlasti soodustavad

mustuseks on ühelt poolt kapitali, teiselt poolt pauperismi kiirendatud kasv [16].

2) Suurenev töö intensiivsus ja töö tootlik jõud ning üheaegne tööpäeva lühenemine.

Ühes suhtes avaldavad suurem töö tootlik jõud ja kasvav töö intensiivsus ühesugust mõju. Mõlemad suurendavad antud ajavahemikus toodetavat produktide massi. Mõlemad lühendavad järelikult seda osa tööpäevast, mida tööline vajab oma elatusvahendite või nende ekvivalendi tootmiseks. See tööpäeva vajalik, kuid lühendatav koostusosa määrab üldse tööpäeva absoluutse minimaalpiiri. Kui kogu tööpäev väheneks selleni, siis lisatöö kaoks, mis aga kapitali režiimi all on võimatu. Kapitalistliku tootmisvormi kõrvaldamine võimaldab tööpäeva piiramise vajaliku tööga. Kuid muudel võrdsetel tingimustel paisuks sealjuures vajaliku töö ulatus. Ühelt poolt peavad töölise elutingimused muutuma rikkamaks, tema eluvajadused peavad suurenema. Teiselt poolt tuleks üks osa praegusest lisatööst arvata vajaliku töö hulka, nimelt see töö, mis on vajalik ühiskondliku tagavarafondi ja akumulatsioonifondi moodustamiseks.

Mida enam kasvab töö tootlik jõud, seda enam saab lühendada tööpäeva, ja mida enam lühendatakse tööpäeva, seda suuremaks võib kasvada töö intensiivsus. Ühiskondlikust seisukohast vaadates kasvab töötootlikkus ka töö kokkuhoiuga. Viimane sisaldab mitte ainult tootmisvahendite kokkuhoidu, vaid ka igasuguse tarbetu töö kaotamist. Kuigi kapitalistlik tootmisviis sunnib teostama kokku-

---

kapitali kasvu. Aga ükski humaanne inimene ei sooviks, et neid jätkataks alati ning muutmatul kujul. Ajutise abinõuna on nad väga kiiduväärt; kui aga neid rakendataks alati, siis annaks see samasuguseid tulemusi nagu antud maa rahvastiku kasvamine äärmise piirini, mida ta elatusvahendid võimaldavad» (*Malthus:* «Inquiry into the Nature and Progress of Rent». London 1815, lk. 48, märkus). See teeb Malthusele palju au, et ta rõhutab tööpäeva pikendamist, millest ta oma pamfleti teises kohas ka otseselt räägib, sel ajal kui Ricardo ja teised, mitte hoolides kisendavaist faktidest, võtavad kõigi oma uurimuste aluseks tööpäeva kui püsiva suuruse. Kuid konservatiivsed huvid, mille sulaseks Malthus oli, takistasid teda nägemast, et tööpäeva määratu pikendamine koos masinate erakordse arenemisega ja naiste- ning lastetöö ekspluateerimisega pidi tegema «liigseks» suure osa töölisklassist, eriti pärast seda, kui sõjast tingitud nõudmine ja Inglise monopol maailmaturul olid lõppenud. Oli muidugi palju mugavam, palju vastavam nende valitsevate klasside huvidele, kellele Malthus eht papi kombel viirukit suitsetas, seletada seda «ülerahvastust» looduse igaveste seadustega, mitte aga kapitalistliku tootmise puht-ajalooliste loomulike seadustega [als aus den nur historischen Naturgesetzen].

[16] «Peamine põhjus, miks kapital sõja-ajal kasvas, seisis töötavate klasside, s. o. igas ühiskonnas kõige arvukamate klasside suuremates pingutustes ja võib-olla veel suuremas puuduses. Olude sunnil pidi rohkem naisi ja lapsi asuma tööstuslikule tööle; ja senised töölised olid samal põhjusel sunnitud pühendama suurema osa oma ajast tootmise suurendamisele» («Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress». London 1830, lk. 248).

hoidu igas üksikus ettevõttes, tekitab ta anarhiline konkurentsisüsteem ühiskondlike tootmisvahendite ja tööjõudude määratu suurt pillamist ja sünnitab hulga funktsioone, mis praegu on paratamatult vajalikud, iseenesest aga on üleliigsed.

Kui töö intensiivsus ja töö tootlik jõud on antud, siis on materiaalseks tootmiseks vajalik ühiskondliku tööpäeva osa seda lühem ja järelikult indiviidide vaba vaimse ning ühiskondliku tegevuse jaoks kättevõidetud ajaosa seda pikem, mida ühtlasemalt töö on jaotatud kõikide töövõimeliste ühiskonnaliikmete vahel ja mida vähem võimalusi on ühel ühiskonnakihil loomuliku töövajaduse veeretamiseks enda kaelast teise ühiskonnakihi kaela. Selle poolest on töö üldisus tööpäeva lühendamise absoluutseks piiriks. Kapitalistlikus ühiskonnas soetatakse ühele klassile vaba aega sel teel, et muudetakse tööajaks rahvahulkade kogu eluaeg.

KUUETEISTKÜMNES PEATÜKK

MITMESUGUSED LISAVÄÄRTUSE NORMI VALEMID

Me nägime, et lisaväärtuse norm väljendub järgmistes valemites:

I)

$$\frac{\text{lisaväärtus}}{\text{muutuvkapital}}\left(\frac{m}{v}\right) = \frac{\text{lisaväärtus}}{\text{tööjõu väärtus}} = \frac{\text{lisatöö}}{\text{vajalik töö}}.$$

Esimesed kaks valemit väljendavad väärtuste suhtena sedasama, mida kolmas valem väljendab ajalõikude suhtena, mille vältel neid väärtusi toodetakse. Need üksteist asendavad valemid on rangelt loogilised. Sellepärast leiame me neid sisuliselt juba klassikalises poliitilises ökonoomias, kuigi mitte teadlikult väljatöötatud kujul. See-eest kohtame klassikalises poliitilises ökonoomias järgmisi tuletatud valemeid:

II)

$$\frac{\text{lisatöö}}{\text{tööpäev}} = \frac{\text{lisaväärtus}}{\text{produkti väärtus}} = \frac{\text{lisaprodukt}}{\text{koguprodukt}}.$$

Üks ja seesama suhe väljendatakse siin vahelduvalt kord tööaegade kujul, kord väärtuste kujul, milledes tööajad kehastuvad, kord produktide kujul, milledes need väärtused eksisteerivad. Eeldatakse muidugi, et produkti väärtuse all tuleb mõista ainult tööpäeva jooksul toodetud uut väärtust, kuna produkti väärtuse püsiv osa siia ei kuulu.

Tegelik töö ekspluateerimise aste ehk lisaväärtuse norm on kõigis neis valemites valesti väljendatud. Oletame, et tööpäev on 12 tundi. Jättes alles meie varema näite teised eeldused, väljendub sel juhul tegelik töö ekspluateerimise aste järgmistes suhetes:

$$\frac{\text{6 tundi lisatööd}}{\text{6 tundi vajalikku tööd}} = \frac{\text{3-šillingiline lisaväärtus}}{\text{3-šillingiline muutuvkapital}} = 100\%.$$

Kuid rakendades valemeid II) me saame:

$$\frac{\text{6 tundi lisatööd}}{\text{12-tunniline tööpäev}} = \frac{\text{3-šillingiline lisaväärtus}}{\text{6-šillingiline uus toodetud väärtus}} = 50\%.$$

Need tuletatud valemid väljendavad tegelikult suhet, milles tööpäev või selle jooksul toodetud väärtus jaguneb kapitalisti ja töölise vahel. Kui aga neid võetakse kapitali isekasvamisastme otsese väljendusena, siis pannakse kehtima väär seadus: lisatöö või lisaväärtus ei saa kunagi jõuda 100%-ni[17]. Kuna lisatöö moodustab alati ainult osa tööpäevast ja lisaväärtus alati ainult osa uuest toodetud väärtusest, siis on lisatöö paratamatult alati lühem kui kogu tööpäev, s. o. lisaväärtus on alati väiksem kui kogu uus toodetud väärtus. Kuid selleks, et suhtuda teineteisesse kui $\frac{100}{100}$, peaksid nad olema võrdsed. Et lisatöö neelaks kogu tööpäeva (jutt on siin töönädala, tööaasta jne. keskmisest päevast), selleks peaks vajalik töö langema nullini. Kui aga kaoks vajalik töö, siis kaoks ka lisatöö, sest viimane on ainult esimese funktsioon. Suhe $\frac{\text{lisatöö}}{\text{tööpäev}} = \frac{\text{lisaväärtus}}{\text{kogu uus toodetud väärtus}}$ ei saa sellepärast kunagi jõuda piirini $\frac{100}{100}$ ja veel vähem tõusta väljendini $\frac{100+x}{100}$. Küll aga saab selleni tõusta lisaväärtuse norm ehk tegelik töö ekspluateerimise aste. Võtame näiteks härra L. de Lavergne'i arvutuse, mille järgi inglise põllutööline saab kätte kõigest $^1/_4$, kapitalist (rentnik) aga $^3/_4$ produktist[18] või selle väärtusest, kusjuures me jätame täiesti kõrvale küsimuse, kuidas see saak hiljem jaotub kapitalisti, maaomaniku jne. vahel. Seetõttu suhtub inglise põllutöölise lisatöö

[17] Vrd. näiteks «Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie». Berlin 1851 [*K. Родбертус:* «Экономические сочинения. Социальные письма к фон Кирхману. Письмо третье». Соцэкгиз, 1936 г., стр. 226—426]. Ma tulen hiljem tagasi selle teose juurde, mis hoolimata oma väärteooriast maarendi kohta tabab õigesti kapitalistliku tootmise olemust. {*Lisa 3. trükile.* Sellest me näeme, kuivõrd heatahtlikult Marx hindas oma eelkäijaid, kui ta leidis neil mõne tõelise edusammu, mõne uue õige mõtte. Kuid Rodbertuse kirjad Rud. Meyerile, mis vahepeal avaldati, sunnivad teataval määral piirama ülaltoodud tunnustavat hinnangut. Me loeme seal: «Kapital tuleb päästa mitte ainult töö eest, vaid ka iseenese eest, ja seda saab tegelikult teha kõige paremini, kui käsitletakse ettevõtja-kapitalisti tegevust rahva- või riigimajanduslike funktsioonidena, mida kapitalistlik omand temale peale paneb, ja tema kasumit teatava teenistustasu vormina, sest me ei tunne veel mingit muud sotsiaalset organisatsiooni. Teenistustasusid võib aga reguleerida ja kärpidagi, kui nad palkadest liiga palju ära võtavad. Samal viisil tuleb tõrjuda ka Marxi rünnakut ühiskonnale, — sest nii nimetaksin tema raamatut... Üldse on Marxi raamat vähem uurimistöö kapitali üle kui poleemika kapitali praeguse vormi vastu, mida ta ajab segi kapitali mõiste endaga, ja sellest kõik tema vead tulevadki» («Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer». Berlin 1881, I kd., lk. 111, Rodbertuse 48. kiri). — Säärased ideoloogilised labasused matavadki maha Rodbertuse «sotsiaalsete kirjade» julged algatused. — *F. E.*}

[18] See osa produktist, mis ainult asendab püsivkapitali kulutusi, on selle arvutuse puhul muidugi lahutatud. — Härra L. de Lavergne, pime Inglismaa kummardaja, annab pigemini liig madala kui liig kõrge suhte.

tema vajalikusse töösse nagu 3:1 ja ekspluateerimise protsendinorm on 300%.

Klassikalisele poliitilisele ökonoomiale omane meetod vaadelda tööpäeva kui püsivat suurust on juurdunud valemite II) kasutamise tõttu, sest siin võrreldakse lisatööd alati tööpäevaga, millel on antud suurus. Samuti ka siis, kui tähelepanu on pööratud ainult uue toodetud väärtuse jaotusele. Tööpäev, mis on juba asjastatud teatavas uues toodetud väärtuses, on alati antud suurusega tööpäev.

Lisaväärtuse ja tööjõu väärtuse väljendamine uue toodetud väärtuse murdosadena — see väljendamise viis kasvab muide kapitalistlikust tootmisviisist enesest ja tema tähendus selgub meile hiljem — varjab kapitalistliku vahekorra spetsiifilist iseloomu, nimelt tõsiasja, et muutuvkapital vahetatakse elava tööjõu vastu ja et järelikult tööline tõrjutakse produktist eemale. Selle asemel tekib võlts näilisus, nagu oleks tegemist assotsiatsiooni vahekorraga, kus tööline ja kapitalist jagavad omavahel produkti vastavalt sellele, kui suur on kummagi osa produkti moodustamisel.[19]

Muide, valemid II) on igal ajal tagasi teisendatavad valemiteks I). Näiteks, kui meil on:

$$\frac{\text{6-tunniline lisatöö}}{\text{12-tunniline tööpäev}},$$

siis vajalik tööaeg = 12-tunnilise tööpäevaga miinus 6-tunniline lisatöö, ja nii me saame:

$$\frac{\text{6-tunniline lisatöö}}{\text{6-tunniline vajalik töö}} = \frac{100}{100}.$$

Kolmas valem, mida ma mõnel juhul olen kasutanud juba varem, on järgmine:

III)

$$\frac{\text{lisaväärtus}}{\text{tööjõu väärtus}} = \frac{\text{lisatöö}}{\text{vajalik töö}} = \frac{\text{tasuta töö}}{\text{tasuline töö}}.$$

Valem $\frac{\text{tasuta töö}}{\text{tasuline töö}}$ võiks anda põhjust arvata, nagu tasuks kapitalist tööd, mitte aga tööjõudu, kuid eelnenud käsitlus teeb selle väärarusaamise võimatuks. Valem $\frac{\text{tasuta töö}}{\text{tasuline töö}}$ on ainult valemi $\frac{\text{lisatöö}}{\text{vajalik töö}}$ populaarne väljendus. Kapitalist tasub tööjõu väärtuse

[19] Kuna kõik kapitalistliku tootmisprotsessi arenenud vormid on kooperatsiooni vormid, siis ei ole muidugi kergemat asja kui nende spetsiifilisest antagonistlikust iseloomust abstraheerumine ja nende ümberluuletamine vaba assotsiatsiooni vormideks, nagu seda tegi krahv A. de Laborde: «De l'Esprit d'Association dans tous les Intérêts de la Communauté», Paris 1818. Jänki H. Carey tuleb selle viguriga parajal juhul niisama edukalt toime, isegi orjandussüsteemi vahekordade puhul.

või väärtusest kõrvalekalduva hinna ja saab vahetuse teel oma käsutusse elava tööjõu enese. Selle tööjõu kasutamine kapitalisti poolt jaguneb kaheks perioodiks. Ühe perioodi jooksul toodab tööline ainult oma tööjõu väärtusega võrdse väärtuse, niisiis ainult oma tööjõu ekvivalendi. Niiviisi saab kapitalist tööjõu avansseeritud hinna eest samahinnalise produkti. See on nii, nagu oleks kapitalist selle produkti valmina turult ostnud. Seevastu lisatöö perioodil loob tööjõu kasutamine kapitalistile väärtuse, mille tasuks ta mingit väärtust ei anna.[20] Tööjõud funktsioneerib tal siin tasuta. Selles mõttes saab lisatööd nimetada tasuta tööks.

Niisiis kapital on mitte ainult komando töö üle, nagu ütleb A. Smith. Kapital on oma olemuselt komando tasuta töö üle. Iga lisaväärtus, ükskõik mis erivormiks ta hiljem kristalliseerub, kas kasumiks, protsendiks, rendiks jne., on oma substantsilt tasuta tööaja materialisatsioon. Kapitali isekasvamise saladus peitub selles, et kapital käsutab teatud hulka võõrast tasuta tööd.

---

[20] Kuigi füsiokraadid ei avastanud lisaväärtuse saladust, oli neile vähemalt seegi selge, et lisaväärtus on «sõltumatu ja vabalt käsutatav rikkus, mida ta (selle rikkuse omanik) ei ole ostnud, kuid mida ta müüb» (*Turgot:* «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», lk. 11).

KUUES OSA

PALK

SEITSMETEISTKÜMNES PEATÜKK

TÖÖJÕU VÄÄRTUSE JA VASTAVALT TÖÖJÕU HINNA MUUNDUMINE PALGAKS

Kodanliku ühiskonna pinnal esineb töölise palk töö hinnana, teatud rahahulgana, mis makstakse teatud tööhulga eest. Sealjuures räägitakse töö väärtusest ja nimetatakse selle rahalist väljendust töö vajalikuks ehk loomulikuks hinnaks. Teiselt poolt räägitakse töö turuhindadest, s. o. neist hindadest, mis kõiguvad töö vajalikust hinnast üles- või allapoole.

Mis on aga kauba väärtus? See on kauba tootmisel kulutatud ühiskondliku töö esemlik vorm. Ja millega me mõõdame kauba väärtuse suurust? Kaubas sisalduva töö suurusega. Mis määraks siis, näiteks, kaheteisttunnilise tööpäeva väärtuse? Selle määraksid kaheteisttunnilises tööpäevas sisalduvad 12 tundi tööd; kuid see on labane tautoloogia.[21]

Et tööd saaks müüa turul kui kaupa, peaks ta muidugi enne müümist olemas olema. Kui aga tööline saaks anda oma tööle iseseisva olemasolu, siis müüks ta kaupa, mitte aga tööd.[22]

[21] «Härra Ricardo pääseb küllalt teravmeelselt ühest raskusest, mis esimesel pilgul ähvardab ümber lükata tema teooria, et väärtus sõltub tootmiseks kulutatud töö hulgast. Kui me hakkame rangelt rakendama seda põhimõtet, siis järeldub sellest, et töö väärtus sõltub töö tootmiseks kulutatud töö hulgast, ja see on ilmne mõttetus. Sellepärast teeb härra Ricardo osava võttega töö väärtuse sõltuvaks palga tootmiseks vajaliku töö hulgast ehk, rääkides tema oma sõnadega, ta väidab, et töö väärtuse määrab palga tootmiseks vajalik tööhulk, kusjuures viimase all ta mõtleb tööhulka, mis on vajalik töölisele antava raha või kauba tootmiseks. Täpselt niisamuti võiks ütelda, et kalevi väärtust ei määra kalevi tootmiseks kulutatud töö hulk, vaid kalevi vastu vahetatava hõbeda tootmiseks kulutatud töö hulk» («A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value», lk. 50, 51).

[22] «Kuigi te nimetate tööd kaubaks, ei ole ta ometi selle kauba sarnane, mida vahetuse otstarbel kõigepealt toodetakse ja siis turule tuuakse, kus teda vastavates kogustes vahetatakse teiste kaupade vastu, mis parajasti turul on; töö luuakse alles sel momendil, mil ta turule tuuakse ehk, täpsemalt, ta tuuakse turule enne, kui ta on loodud» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», lk. 75, 76).

Kuid ka sõltumatult neist vastuoludest raha, s. o. asjastatud töö, otsene vahetus elava töö vastu kas hävitaks väärtusseaduse, mis areneb vabalt just kapitalistliku tootmise alusel, või hävitaks kapitalistliku tootmise enese, mis põhineb just palgatööl. Oletame näiteks, et 12 tunni pikkune tööpäev väljendub 6 š. suuruses rahalises väärtuses. Emb-kumb: kas vahetatakse ekvivalente, ja siis saab tööline oma kaheteisttunnilise töö eest 6 š. Tema töö hind oleks võrdne tema produkti hinnaga. Sel juhul ei toodaks ta oma töö ostjale mingit lisaväärtust, need 6 š. ei muutuks kapitaliks ja kapitalistliku tootmise põhialus kaoks; kuid just sellel põhialusel müübki tööline oma tööd ja just sellel põhialusel ongi tema töö palgatöö. Või saab tööline 12 tunni töö eest vähem kui 6 š., s. o. vähem kui 12 tundi tööd. Kaksteist tundi tööd vahetatakse 10, 6 jne. tunni töö vastu. See ebavõrdsete suuruste võrrutamine mitte ainult teeb võimatuks väärtuse määramise. Niisugust iseend tühistavat vastuolu ei saa üldsegi seadusena sõnastada ega formuleerida.[23]

Ei aita seegi, kui suurema tööhulga vahetamist väiksema vastu katsutakse tuletada vormi erinevusest, s. o. sellest, et ühel juhul on tegemist asjastatud tööga, teisel juhul aga elava tööga.[24] See on seda mõttetum, et kauba väärtust ei määrata temas tegelikult asjastatud, vaid tema tootmiseks vajaliku elava töö hulgaga. Oletame, et kaup väljendab 6 töötundi. Kui tehakse leiutusi, millede tõttu saab selle kauba toota 3 tunniga, siis langeb juba toodetud kauba väärtus samuti poole võrra. See kaup väljendab nüüd ainult 3 tundi vajalikku ühiskondlikku tööd senise 6 tunni asemel. Niisiis, kauba väärtuse suuruse määrab kauba tootmiseks vajaliku töö hulk, mitte aga töö esemlik vorm.

Tegelikult ei astu rahaomanikule kaubaturul otseselt vastu töö, vaid tööline. Kaup, mida tööline müüb, on tema tööjõud. Niipea kui töölise töö tõepoolest algab, ei kuulu see enam töölisele ja ta ei saa seda järelikult enam müüa. Töö on väärtuste substants ja immanentne mõõt, kuid temal endal väärtust ei ole[25].

---

[23] «Kui käsitleda tööd kui kaupa, kapitali aga, s. o. töö produkti, kui teist kaupa, ja kui nende mõlema kauba väärtuse määravad ühesugused tööhulgad, siis antud tööhulk... vahetatakse niisuguse kapitalihulga vastu, mis on toodetud sama tööhulgaga; varemtehtud tööd... vahetatakse niisama suure hulga praeguse töö vastu. Kuid võrreldes teiste kaupadega... ei määrata töö väärtust niisama suurte tööhulkadega» (E. G. Wakefieldi märkus tema poolt väljaantud A. Smithi «Wealth of Nations'is», London 1836, I kd., lk. 231).

[24] «Tuli kokku leppida (veel üks «contrat social'i» [«ühiskondliku lepingu»] teisend), et iga kord, kui vahetatakse varemtehtud tööd tulevikus tehtava töö vastu, saab viimane (kapitalist) kõrgema väärtuse kui esimene (tööline)» (*Simonde de Sismondi:* «De la Richesse Commerciale». Genève 1803, I kd., lk. 37).

[25] «Töö, ainus väärtuse mõõt... igasuguse rikkuse looja, ei ole kaup» (*Th. Hodgskin:* «Popular Political Economy», lk. 186).

Väljenduses: «töö väärtus» on väärtuse mõiste mitte ainult täiesti kadunud, vaid ka oma vastandiks muutunud. See on imaginaarne väljendus, just nagu näiteks maa väärtus. Säärased imaginaarsed väljendused tekivad aga tootmissuhetest enestest. Nad on oluliste suhete avaldumisvormide kategooriad. Kõigil teadustel, välja arvatud poliitiline ökonoomia, on üsna hästi teada, et asjad avalduvad tihtilugu moonutatud kujul.[26]

Klassikaline poliitiline ökonoomia on igasuguse kriitikata võtnud argielust «töö hinna» kategooria, et siis esitada endale küsimus: mis selle hinna määrab? Ta veendus varsti, et nõudmise ja pakkumise suhte muutumine ei seleta töö hinna puhul, nagu iga teisegi kauba hinna puhul, midagi muud, kui ainult selle hinna muutumist, s. o. turuhindade kõikumist teatavast suurusest allavõi ülespoole. Kui nõudmine ja pakkumine vastastikku kattuvad, siis muudel võrdsetel tingimustel lõpeb hindade kõikumine. Siis aga ei seleta ka nõudmine ja pakkumine enam mitte kui midagi. Kui nõudmine ja pakkumine vastastikku kattuvad, siis on töö hind nõudmise ja pakkumise vahekorrast sõltumatult määratav hind, töö loomulik hind, milleni nii jõutigi kui selle objektini, mida õieti uurida tuleb. Või võeti pikem turuhinna kõikumiste periood, näiteks aasta, ja leiti siis, et need üles-alla kõikumised tasakaalustuvad teatavaks keskmiseks suuruseks, püsivaks suuruseks. Seda keskmist suurust tuli muidugi teisiti kindlaks määrata kui vastastikku kompenseeruvaid kõrvalekaldumisi temast enesest. See juhuslike töö turuhindade üle valitsev ja neid reguleeriv hind, töö «vajalik hind» (füsiokraadid) või töö «loomulik hind» (Adam Smith), saab, nagu teistelgi kaupadel, olla ainult rahas väljenduv töö väärtus. Niiviisi lootis poliitiline ökonoomia

[26] Seevastu katsed kuulutada niisugused väljendused lihtsalt licentia poetica'ks [poeetiliseks vabaduseks] näitavad ainult analüüsi jõuetust. Proudhoni fraasi puhul: «Tööle ei omistata väärtust mitte sellepärast, et töö ise on kaup, vaid sellepärast, et eeldatakse, et töö potentsiaalselt sisaldab väärtust. Töö väärtus on piltlik väljendus jne.», märgin mina järgmist: «Kaubas töö, mis kujutab enesest kohutavat reaalsust, näeb tema ainult grammatilist ellipsit. Niisiis on kogu tänapäeva ühiskond, mis põhineb kaubal töö, siitpeale rajatud poeetilisele vabadusele, piltlikule väljendusele. Ja kui ühiskond tahab «kõrvaldada kõik ebameeldivused», mis teda vaevavad, siis hüva! kõrvaldagu ta kõik halvad terminid ja muutku keelt; selleks tarvitseb ta ainult pöörduda akadeemia poole, nõudes viimaselt tema sõnastiku uut väljaannet» (*Karl Marx:* «Misère de la Philosophie», lk. 34, 35). [Vrd. *К. Маркс:* «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, стр. 321]. Veel mõnusam on muidugi, kui väärtuse all ei mõisteta mitte kui midagi. Siis võib pikema jututa viia selle kategooria alla kõik, mis iganes tahetakse. Seda teeb näiteks J. B. Say. Mis on «väärtus»? Vastus: «See, mis antud asi maksab.» Aga mis on «hind»? Vastus: «Antud asja väärtus, väljendatuna rahas.» Aga mispärast on «maatööl ... väärtust? Sellepärast, et selle eest antakse teatavat hinda.» Niisiis väärtus on see, mis asi maksab, ja maa omab «väärtust» sellepärast, et tema väärtust «väljendatakse rahas». See on igatahes väga lihtne meetod, et jõuda selgusele asjade põhjuse ja päritolu üle.

töö juhuslike hindade juurest töö väärtuseni välja jõuda. Edasi määrati seda väärtust, nagu teistelgi kaupadel, tootmiskuludega. Mis on aga töölise tootmiskulud, s. o. kulud töölise enese tootmiseks või taastootmiseks? Selle küsimusega asendas poliitiline ökonoomia ebateadlikult esialgse küsimuse, sest opereerides töö kui niisuguse tootmiskuludega, keerles ta ringiratast ega nihkunud paigast. Järelikult see, mida ta nimetab töö väärtuseks (value of labour), on tegelikult tööjõu väärtus, mis eksisteerib töölise isikus ja on niisama erinev oma funktsioonist, tööst, kui masin on erinev oma operatsioonidest. Tegeldes erinevusega töö turuhindade ja ta niinimetatud väärtuse vahel, vahekorraga selle väärtuse ja kasuminormi, tööga toodetud kaubaväärtuste jne. vahel, ei märganud majandusteadlased kunagi, et analüüsi käik mitte ainult viib töö turuhindade juurest ta oletatava väärtuse juurde, vaid muudab töö väärtuse enesegi omakorda tööjõu väärtuseks. Mitte teadlik olles sellest omaenda analüüsi tulemusest ja ebakriitiliselt rakendades kategooriaid «töö väärtus», «töö loomulik hind» jne. kui vaadeldava väärtussuhte viimaseid adekvaatseid väljendusi, mässis klassikaline poliitiline ökonoomia end, nagu me hiljem näeme, lahendamatuisse vastuoludesse, ja andis samal ajal kindla operatsioonibaasi vulgaarmajandusteaduse labasustele, mis põhimõtteliselt tunnustavad ainult nähtuste näilisust.

Vaatame nüüd kõigepealt, kuidas tööjõu väärtus ja tööjõu hinnad väljenduvad muundunud kujul palgana.

Me teame, et tööjõu päevast väärtust arvestatakse töölise teatava elukestuse järgi, millele vastab teatav tööpäeva pikkus. Oletame, et tavaline tööpäev kestab 12 tundi ja et tööjõu päevane väärtus on 3 šillingit; need väljendavad rahaliselt väärtust, mis kehastab 6 töötundi. Kui tööline saab 3 šillingit, siis saab ta oma 12 tundi funktsioneeriva tööjõu väärtuse. Kui nüüd väljendada see tööjõu päevane väärtus päevatöö väärtusena, siis saame järgmise valemi: kaheteisttunnilisel tööl on 3-šillingiline väärtus. Tööjõu väärtus määrab niiviisi töö väärtuse või — rahas väljendatult — töö vajaliku hinna. Kui aga tööjõu hind kaldub kõrvale tööjõu väärtusest, siis kaldub ka töö hind kõrvale töö niinimetatud väärtusest.

Kuna töö väärtus on ainult tööjõu väärtuse irratsionaalne väljendus, siis on endastmõistetav, et töö väärtus peab alati olema väiksem kui tööga toodetud uus väärtus, sest kapitalist alati sunnib tööjõudu funktsioneerima kauem, kui on vaja tööjõu enda väärtuse taastootmiseks. Ülaltoodud näites on 12 tundi funktsioneeriva tööjõu väärtus 3 šillingit, — see on väärtus, mille taastootmiseks peab tööjõud funktsioneerima 6 tundi. Tööga toodetud uus väärtus on seevastu 6 šillingit, sest tööjõud funktsioneeris tegelikult 12 tundi ja tema poolt toodetud väärtus ei olene tööjõu enda väärtusest, vaid tööjõu funktsioneerimise kestusest. Niiviisi

saame esimesel pilgul mõttetu tulemuse, et tööl, mis loob 6 šillingi suuruse väärtuse, on enesel 3 šillingi väärtus.[27]

Edasi näeme, et 3 šillingi suurune väärtus, milles väljendub tööpäeva tasuline osa, s. o. kuuetunniline töö, esineb kogu 12-tunnilise tööpäeva väärtusena või hinnana, — tööpäeva, mis sisaldab 6 tasuta tundi. Niisiis palga vorm kaotab igasugused jäljed tööpäeva jaotusest vajalikuks tööks ja lisatööks, tasuliseks ja tasuta tööks. Kogu töö esineb tasulise tööna. Teoorjuslikus töös erineb teoorja poolt iseendale tehtav töö ruumiliselt ja ajaliselt, selgesti tajutavalt tema sunniviisilisest tööst mõisnikule. Orjatöös aga isegi see osa tööpäevast, mille vältel ori katab ainult omaenda elatusvahendite väärtuse, kus ta seega tegelikult töötab iseendale, esineb peremehele tehtava tööna. Kogu tema töö esineb tasuta tööna.[28] Palgatöös, vastupidi, esineb isegi lisatöö ehk tasuta töö tasulise tööna. Seal varjab omandisuhe orja töötamist iseendale, siin varjab rahasuhe palgatöölise muidutöötamist.

Sellepärast on arusaadav, kuivõrd otsustava tähtsusega on töötõu väärtuse ning hinna muundumine palgavormiks ehk töö enese väärtuseks ning hinnaks. Sellel avaldumisvormil, mis teeb nähtamatuks tegeliku vahekorra ja toob esile selle otsese vastandi, põhinevadki kõik töölise kui ka kapitalisti õiguslikud arusaamised, kõik kapitalistliku tootmisviisi müstifikatsioonid, kõik tema poolt tekitatavad vabaduse illusioonid, kõik vulgaarmajandusteaduse apologeetilised riukad.

Kui maailma-ajalugu vajas palju aega, et saada palga saladuse jälile, siis ei ole seevastu midagi kergemat, kui mõista selle avaldumisvormi vajalikkust, tema raisons d'être.

Vahetust kapitali ja töö vahel tajutakse alguses täiesti samasugusel viisil kui kõikide teistegi kaupade ostu ning müüki. Ostja annab teatava rahasumma, müüja annab rahast erineva asja. Juriidiline teadvus näeb siin parimal juhul ainelist erinevust, mis väljendub juriidiliselt ekvivalentsetes valemites: «Do ut des», «do ut facias», «facio ut des» ja «facio ut facias» [«annan, et sa annaksid», «annan, et sa teeksid», «teen, et sa annaksid» ja «teen, et sa teeksid»].

---

[27] Vrd. «Zur Kritik der Politischen Oekonomie». Berlin 1859, lk. 40, kus ma ütlen, et kapitali uurimisel tuleb lahendada järgmine probleem: «Mil viisil tootmine, mis rajaneb ainuüksi tööajaga määratud vahetusväärtusele, viib tulemuseni, et töö vahetusväärtus on väiksem kui töö produkti vahetusväärtus?» [Vrd. *К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 49.]

[28] «Morning Star», totruseni naiivne Londoni friitreiderite häälekandja, ei väsinud Ameerika kodusõja ajal kordamast kogu moraalse meelepahaga, milleks inimloomus iganes on võimeline, et neegrid töötavad «Confederate States» [lõuna-osariikides] täiesti muidu. Ta oleks pidanud vaevaks võtma võrrelda ühe niisuguse neegri päevaseid kulusid vaba töölise päevaste kuludega näiteks Londoni East-Endis.

Edasi: kuna vahetusväärtus ja tarbimisväärtus on iseenesest mitteühismõõtsed suurused, siis väljendused «töö väärtus», «töö hind» ei näi olevat irratsionaalsemad kui väljendused «puuvilla väärtus», «puuvilla hind». Sellele lisandub asjaolu, et töölisele makstakse pärast seda, kui ta on oma töö üle andnud. Kuid raha, funktsioneerides maksevahendina, realiseerib üleantud artikli väärtuse või hinna, niisiis käesoleval juhul üleantud töö väärtuse või hinna, alles tagantjärele. Lõpuks see «tarbimisväärtus», mida tööline kapitalistile annab, ei ole tegelikult töölise tööjõud, vaid selle funktsioon, teatav kasulik töö: rätsepatöö, kingsepatöö, ketrajatöö jne. Et seesama töö on teisest küljest üldine väärtustloov element, — omadus, mille poolest ta erineb kõikidest teistest kaupadest, — see asjaolu jääb tavalisele teadvusele tabamatuks.

Kui me asume töölise seisukohale, kes näiteks saab kaheteisttunnilise töö eest kuuetunnilise tööga loodud väärtuse, ütleme 3 š., siis on temale ta kaheteisttunniline töö tõepoolest vahendiks, et osta need 3 š. Töölise tööjõu väärtus võib muutuda koos tema harilike elatusvahendite väärtusega, tõustes 3 šillingilt 4 šillingile või langedes 3 šillingilt 2 šillingile või, kui töölise tööjõu väärtus jääb samaks, võib tööjõu hind nõudmise ja pakkumise kõikumiste tagajärjel tõusta 4 šillingile või langeda 2 šillingile, tööline aga annab ikka 12 töötundi. Iga muutus tema poolt saadava ekvivalendi suuruses näib talle sellepärast paratamatult muutusena tema 12 töötunni väärtuses või hinnas. See asjaolu viis A. Smithi, kes käsitleb tööpäeva kui püsivat suurust [29], vastupidise veani: väiteni, et töö väärtus olevat püsiv, kuigi elatusvahendite väärtus muutub ja kuigi üks ja seesama tööpäev võib seepärast tähendada töölisele suuremat või väiksemat rahahulka.

Võtame teiselt poolt kapitalisti. Tema tahab esmajoones saada võimalikult palju tööd võimalikult vähema raha eest. Seepärast huvitab teda praktiliselt ainult vahe, mis on olemas tööjõu hinna ja tolle väärtuse vahel, mis tööjõu funktsioneerimisega luuakse. Ta püüab aga osta iga kaupa võimalikult odavamalt ja näeb alati oma kasumi allikat lihtsas tüssamises: ostmises väärtusest odavamalt ja müümises väärtusest kallimalt. Järelikult ei suudagi ta aru saada, et kui säärane asi nagu töö väärtus tõepoolest eksisteeriks ja kui ta selle väärtuse tõepoolest kinni maksaks, siis ei saaks olla mingit kapitali ja tema raha ei saaks kapitaliks muunduda.

Pealegi ilmutab palga tegelik liikumine nähtusi, mis näivad tõestavat, nagu ei tasutakski tööjõu väärtust, vaid tööjõu funktsiooni, s. o. töö enese väärtust. Me võime taandada need nähtused kaheks suureks klassiks. Esiteks: palga muutumine koos tööpäeva

[29] A. Smith vihjab tööpäeva muutumisele ainult juhuslikult, rääkides tükipalgast.

pikkuse muutumisega. Niisamasuguse õigusega võiks järeldada, et ei tasuta masina väärtust, vaid tema operatsioonide väärtust, sest masina laenamine üheks nädalaks maksab rohkem kui tema laenamine üheks päevaks. Teiseks: individuaalsed erinevused mitmesuguste tööliste palgas, kes täidavad üht ja sedasama funktsiooni. Neidsamu individuaalseid erinevusi leiame ka orjandussüsteemis, kus see aga ei anna põhjust mingisugusteks illusioonideks ja kus tööjõudu ennast müüakse täiesti avalikult, ilustamatult. Erinevus on ainult selles, et keskmisest parema tööjõu plussid ja keskmisest halvema tööjõu miinused jäävad orjandussüsteemis orjaperemehele, palgatöö süsteemis aga töölisele enesele, sest viimasel juhul müüb tööline oma tööjõudu ise, esimesel juhul aga müüakse see kellegi kolmanda isiku poolt.

Muide, niisugustest avaldumisvormidest nagu «töö väärtus ja hind» või «palk» võib, erinevalt sisulisest suhtest, mis nende kaudu avaldub, s. o. erinevalt tööjõu väärtusest ja hinnast, öelda sedasama, mis üldse kõikidest avaldumisvormidest ja nende varjatud tagapõhjast. Esimesed reprodutseeruvad vahetult ning spontaanselt, üldiselt esinevate mõtlemisvormidena, teise peab teadus alles avastama. Klassikaline poliitiline ökonoomia on tõelistele asjaoludele väga lähedal, kuid ei formuleeri neid teadlikult. Ta ei saagi seda teha, niikaua kui ta ei aja maha oma kodanlikku kesta.

KAHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

AJAPALK

Palk ise esineb omakorda väga mitmesugustes vormides, kuid seda pole näha majandusteaduse käsiraamatuist, mis oma toore huviga asja ainelise külje vastu jätavad hooletusse kõik vormilised vahetegemised. Kõikide nende vormide uurimine kuulub aga erilisse õpetusse palgatöö kohta ja järelikult ei kuulu käesoleva teose ülesannete hulka. Ometi tuleb siin lühidalt vaadelda kaht domineerivat põhivormi.

Nagu me mäletame, müüakse tööjõudu alati teatavaks ajavahemikuks. Selleks muundunud vormiks, milles vahetult väljendub tööjõu päevane väärtus, nädalane väärtus jne., on järelikult «ajapalga» vorm, näiteks päevapalk jne.

Kõigepealt tuleb märkida, et viieteistkümnendas peatükis esitatud seadused tööjõu hinna ja lisaväärtuse suuruse muutumise kohta muunduvad lihtsa vormivahetuse teel palgaseadusteks. Erinevus tööjõu vahetusväärtuse ja elatusvahendite massi vahel, milledeks see väärtus muutub, esineb nüüd samuti erinevusena nominaalpalga ja reaalpalga vahel. Oleks tarbetu korrata avaldumisvormi puhul kõike seda, mida on juba käsitletud olulise vormi puhul. Sellepärast piirdume väheste punktidega, mis ajapalka iseloomustavad.

Rahasumma[30], mille tööline saab oma päevatöö, nädalatöö jne. eest, on tema nominaalpalga, s. o. väärtuseliselt väljendatud palga summa. Selge on aga see, et vastavalt tööpäeva pikkusele, s. o. töölise poolt iga päev antavale tööhulgale, võib üks ja seesama päevapalk, nädalapalk jne. kujutada enesest väga mitmesugust tööhinda, s. o. väga mitmesuguseid rahasummasid ühe ja sellesama tööhulga eest.[31] Seega peab ajapalga puhul jällegi vahet tegema palga kogu-

[30] Siin eeldatakse igal pool, et raha enese väärtus on püsiv.

[31] «Tööhind on summa, mis makstakse antud tööhulga eest» *(Sir Edward West:* «Price of Corn and Wages of Labour». London 1826, lk. 67). West kirjutas poliitilise ökonoomia ajaloos epohhi loonud anonüümse teose: «Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of the University College of Oxford». London 1815.

summa, näiteks päevapalga, nädalapalga jne., ning tööhinna vahel. Kuidas aga leida see hind, s. o. antud tööhulga rahaline väärtus? Keskmise tööhinna saame, jagades tööjõu keskmise päevase väärtuse keskmise tööpäeva tundide arvuga. Näiteks, kui tööjõu päevane väärtus on 3 šillingit, s. o. 6 töötunni jooksul toodetud uus väärtus, ja tööpäev on kaheteisttunniline, siis on ühe töötunni hind = $= \frac{3 \text{ šillingit}}{12} = 3$ penssi. Niiviisi leitud töötunni hind on tööhinna mõõduühikuks.

Sellest järeldub, et päevapalk, nädalapalk jne. võib jääda samaks, kuigi tööhind pidevalt langeb. Näiteks, kui tavaline tööpäev on 10 tundi ja tööjõu päevane väärtus on 3 š., siis on töötunni hind $3^3/_5$ p.; ta langeb 3 pensile, kui tööpäev kasvab 12 tunnile, ja $2^2/_5$ pensile, kui tööpäev kasvab 15 tunnile. Sellest hoolimata jääb päeva- või nädalapalk muutumata. Ümberpöördult võib päeva- või nädalapalk kasvada, kuigi tööhind jääb samaks või koguni langeb. Näiteks, kui tööpäev on kümnetunniline ja tööjõu päevane väärtus on 3 šillingit, siis on ühe töötunni hind $3^3/_5$ penssi. Kui koormus kasvab ja tööline hakkab selle tagajärjel töötama 12 tundi, kusjuures tööhind jääb samaks, siis tõuseb töölise päevapalk 3 šillingile $7^1/_5$ pensile, ilma mingi muutuseta tööhinnas. Tulemus võiks kujuneda samasuguseks, kui töö ekstensiivse suuruse asemel kasvaks ta intensiivne suurus.[32] Nominaalse päeva- või nädalapalga tõus võib sellepärast kaasas käia muutumatu või isegi langeva tööhinnaga. Sedasama võib ütelda ka töölisperekonna sissetulekute kohta, kui perekonnapea poolt antavale tööhulgale tuleb lisaks teiste perekonnaliikmete töö. Niisiis on olemas tööhinna alandamise meetodeid, mis ei sõltu nominaalse päeva- või nädalapalga vähendamisest.[33]

---

[32] «Palk sõltub tööhinnast ja tehtud töö hulgast... Palga tõus ei ole tingimata seotud tööhinna tõusuga. Kui tööaeg on pikem ja tööpinge suurem, siis võib palk tunduvalt kasvada, kuigi tööhind jääb samaks» (*West:* «Price of Corn and Wages of Labour». London 1826, lk. 67, 68 ja 112). Muide, peaküsimusest, — kuidas määratakse kindlaks «tööhind», — püüab West lahti saada banaalsete fraasidega.

[33] Seda aimab õigesti XVIII sajandi tööstuskodanluse kõige fanaatilisem esindaja, meie poolt sageli tsiteeritud «Essay on Trade and Commerce'i» autor, kuigi ta esitab asja üsna ähmaselt: «Elatusvahendite ja teiste tarbeasjade hind määrab kindlaks tööhulga, ei määra aga tööhinda (viimase all ta mõtleb nominaalset päeva- või nädalapalka). Alandage õige tugevasti tarbeasjade hinda ja te vähendate vastavas proportsioonis tööhulka... Vabrikandid teavad, et peale tööhinna nominaalsumma muutmise on olemas mitmesuguseid teisi teid tööhinna tõstmiseks või alandamiseks» (nimetatud teose lk. 48 ja 61). Oma teoses «Three Lectures on the Rate of Wages», London 1830, kasutab N. W. Senior Westi teost, sellele aga viitamata, ja ütleb muuhulgas: «Tööline... on peamiselt huvitatud palga suurusest» (lk. 15). Niisiis on tööline huvitatud peamiselt sellest, mis ta saab, palga nominaalsummast, mitte aga sellest, mis ta annab, s. o. tööhulgast.

Üldine seadus aga on järgmine: kui päevane, nädalane jne. tööhulk on antud, siis sõltub päeva- või nädalapalk tööhinnast, mis omakorda muutub kas koos tööjõu väärtuse muutumisega või koos tööjõu hinna kõrvalekaldumistega tööjõu väärtusest. Seevastu, kui antud on tööhind, siis sõltub päeva- või nädalapalk päevasest või nädalasest tööhulgast.

Ajapalga mõõduühik, töötunni hind, on tööjõu päevase väärtuse ja tavalise tööpäeva tundide arvu jagatis. Eeldame, et tööpäev on 12 tundi, tööjõu päevane väärtus aga 3 šillingit ehk 6 töötunni jooksul toodetud uus väärtus. Neil tingimustel on töötunni hind 3 penssi ja töötunni jooksul toodetud uus väärtus 6 penssi. Edasi, eeldades, et tööline töötab vähem kui 12 tundi päevas (või vähem kui 6 päeva nädalas), näiteks ainult 6 või 8 tundi, saab ta selle tööhinna puhul kõigest 2 või $1^1/_2$ šillingit päevapalka.[34] Kuna ta eelduse kohaselt peab töötama keskmiselt 6 tundi päevas, et ainult toota oma tööjõu väärtusele vastavat päevapalka, ja kuna ta sellesama eelduse kohaselt töötab iseendale ainult poole igast tunnist, teise poole aga töötab kapitalistile, siis on selge, et ta võib teenida kuuetunnilise tööga loodud väärtuse ainult sel juhul, kui ta töötab vähemalt 12 tundi. Varem nägime liigtöötamise laastavaid tagajärgi, siin aga avastame töölist alakoormatuse tagajärjel ohustavate kannatuste allika.

Kui tunnipalk fikseeritakse nii, et kapitalist ei ole kohustatud maksma päeva- või nädalapalka, vaid on kohustatud maksma ainult nende töötundide eest, mille kestel ta suvatseb töölist tööle rakendada, siis võib kapitalist lühendada töölise tööaega võrreldes sellega, mis esialgselt võeti aluseks tööhinna mõõduühiku ehk tunnipalga kindlaksmääramisel. Kuna selle mõõduühiku määrab suhe $\frac{\text{tööjõu päevane väärtus}}{\text{antud tundide arvuga tööpäev}}$, siis kaotab see mõõduühik loomulikult igasuguse mõtte, kui tööpäev ei sisalda enam kindlat tundide arvu. Kaob seos tasulise ja tasuta töö vahel. Kapitalist võib nüüd välja pressida töölisest teatavat hulka lisatööd, andmata talle tema elu alalhoidmiseks vajalikku tööaega. Ta võib hävitada igasuguse korrapärasuse töös ja lasta kohutava liigtöö perioodidel vahelduda suhtelise või täieliku töötaoleku perioodidega, — täiesti oma mugavuse, heaksarvamise või hetkelise huvi järgi. Ettekäändel, et ta maksab «normaalset tööhinda», võib ta

[34] Sellise ebanormaalse alakoormatuse mõju on täiesti erinev mõjust, mida avaldab tööpäeva üldine, sunduslik, seadusega kindlaksmääratud lühendamine. Esimesel ei ole midagi tegemist tööpäeva absoluutse pikkusega ja ta võib niisama hästi ette tulla 15-tunnilise kui ka 6-tunnilise tööpäeva puhul. Normaalset tööhinda arvestatakse esimesel juhul lähtudes sellest, et tööline töötab keskmiselt 15 tundi päevas, teisel juhul lähtudes sellest, et ta töötab päevas keskmiselt 6 tundi. Tulemus on seega ühesugune, ükskõik kas tööline teeb esimesel juhul kõigest $7^1/_2$ tundi tööd või teisel juhul kõigest 3 tundi.

ebanormaalselt pikendada tööpäeva, andmata töölisele mingit vähegi vastavat kompensatsiooni. Sellepärast talitasid Londoni ehitustöölised täiesti ratsionaalselt, kui nad (1860. a.) tõusid üles kapitalistide katse vastu nendele säärast tunnipalka peale sundida. Tööpäeva seadusandlik piiramine teeb sellele nurjatusele lõpu, kaotamata muidugi tööliste alakoormatust selles osas, mis on tingitud masinate konkurentsist, töölolevate tööliste kvalifikatsiooni muutumisest, osalistest ja üldistest kriisidest.

Kui päeva- või nädalapalk kasvab, siis võib tööhind nominaalselt muutumata jääda, kuid sellest hoolimata oma normaalsest tasemest madalamale langeda. See juhtub iga kord, kui tööpäeva pikendatakse üle tema tavalise kestuse, kuna tööhind, s. o. töötunni hind, jääb muutumata. Kui murrus $\frac{\text{tööjõu päevane väärtus}}{\text{tööpäev}}$ kasvab nimetaja, siis kasvab lugeja veel kiiremini. Tööjõu kulumine ja järelikult ka tööjõu väärtus kasvavad koos tööjõu funktsioneerimise kestusega, kusjuures tööjõu väärtus kasvab kiiremas proportsioonis kui tööjõu funktsioneerimise kestus. Seetõttu paljudes tööstusharudes, kus domineerib ajapalk ja puudub tööaja seadusandlik piiramine, on traditsiooniliselt kujunenud komme, et tööpäeva peetakse normaalseks ainult teatava punktini, näiteks kümnenda tunni lõpuni («normal working day» [normaaltööpäev], «the day's work» [päevatöö] ehk «the regular hours of work» [regulaarsed töötunnid]). Seda piiri ületav tööaeg moodustab ületunnid (overtime) ja selle eest makstakse, võttes mõõduühikuks tunni, paremat tasu (extra pay), kuigi sageli naeruväärselt madalas proportsioonis[35]. Normaaltööpäev eksisteerib siin tegeliku tööpäeva murdosana, ja sageli on tegelik tööpäev kogu aasta pikem kui normaaltööpäev.[36] Tööhinna kasvul tööpäeva pikenemisega üle teatava normaalse piiri on mitmes Briti tööstusharus säärane iseloom, et madal tööhind niinimetatud normaalajal sunnib töölist tegema kõrgematasulist ületunnitööd, kui ta üldse tahab teenida küllaldast palka.[37] Töö-

[35] «Ületunnitöö tasunorm (pitsitööstuses) on nii väike, — ½ penssi jne. ühe tunni eest, — et see moodustab terava kontrasti selle määratu suure kahjuga, mis ületunnitöö tekitab tööliste tervisele ja elujõule... Pealegi tuleb niiviisi saadud väike lisateenistus tervelt kulutada lisa-ergutusvahendite ostmiseks» («Children's Employment Commission. 2nd Report», lk. XVI, nr. 117).

[36] Näiteks tapeeditööstuses enne hiljutist vabrikuakti kehtestamist. «Me töötame ilma söögivaheaegadeta, nii et meie 10½-tunniline tööpäev lõpeb kell ½5 peale lõunat, ja pärast seda on kõik ületunnitöö, mis harva lõpeb enne kella 8 õhtul; niiviisi me teeme tegelikult ületunnitööd kogu aasta» (Mister Smithi seletus, «Children's Employment Commission. 1st Report», lk. 125).

[37] Näiteks Šoti pleegitustöökodades. «Mõnedes Šotimaa osades kasutati selles tööstusharus (enne 1862. a. vabrikuakti kehtestamist) ületunnitöösüsteemi, s. o. loeti normaaltööpäevaks 10 tundi tööd. Selle aja eest sai tööline 1 š. 2 p. Kuid sellele lisandus iga päev 3 või 4 tundi ületunnitööd, mille eest maksti 3 p. tunnist. Selle süsteemi tulemus: tööline, kes töötas ainult

päeva seadusandlik piiramine teeb lõpu sellele lõbule.[38]

On üldtuntud tõsiasi, et mida pikem on tööpäev antud tööstusharus, seda madalam on palk.[39] Vabrikuinspektor A. Redgrave illustreerib seda võrdleva ülevaatega kahekümne aasta perioodist 1839—1859, millest selgub, et kümne tunni seadusele allutatud vabrikuis on palgad tõusnud, kuna nad samal ajal on langenud neis vabrikuis, kus töötatakse 14—15 tundi päevas.[40]

Seadusest: «antud tööhinna puhul sõltub päeva- või nädalapalk tehtud töö hulgast» järeldub kõigepealt, et mida madalam on tööhind, seda suurem peab olema tööhulk või seda pikem tööpäev, et kindlustada töölisele kas või kõige armetumat keskmist palka. Tööhinna madalus mõjutab tööaja pikendamist.[41]

Ümberpöördult aga põhjustab tööaja pikendamine omalt poolt tööhinna langust ning koos sellega päeva- või nädalapalga langust.

Tööhinna kindlaksmääramisest murru abil $\frac{\text{tööjõu päevane väärtus}}{\text{antud tundide arvuga tööpäev}}$ tuleneb, et tööpäeva lihtne pikendamine, kui see toimub ilma kompensatsioonita, alandab tööhinda. Kuid needsamad asjaolud,

---

normaalaja, võis teenida ainult 8 š. nädalas. Ilma ületundideta ei olnud tema palk küllaldane» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», lk. 10). «Parem tasu ületundide eest on kiusatus, millele töölised ei suuda vastu panna» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1848», lk. 5). Londoni Citys kasutatakse raamatuköitmises väga palju noori tüdrukuid, alates 14—15 aasta vanusest, nimelt õpilaslepingu alusel, mis fikseerib kindla arvu töötunde. Sellest hoolimata töötavad nad iga kuu viimasel nädalal kella 10-ni, 11-ni, 12-ni ja isegi kella 1-ni öösel, ühes vanemate töölisteg , väga kirjus seltskonnas. «Peremehed ahvatlevad (tempt) neid parema tasuga ja rahaga hea õhtusöögi jaoks», mis tüdrukud söövad lähedastes kõrtsides. Suur liiderlikkus, mis niiviisi nende «young immortals» [«noorte surematute»] hulgas maad võtab («Children's Employment Commission. 5th Report», lk. 44, nr. 191), kompenseeritakse sellega, et nad köidavad muuhulgas ka palju piibleid ja hingepäästvaid raamatuid.

[38] Vt. «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863», sealsamas. Asjaolusid täiesti õigesti hinnates avaldasid Londoni ehitustöölised suure streigi ja lokaudi ajal 1860. aastal, et nad nõustuvad tunnipalgaga ainult kahel tingimusel: 1) koos töötunni hinnaga tuleb kindlaks määrata normaaltööpäev, kestusega 9 ja 10 tundi, kusjuures 10-tunnilise tööpäeva tunnihind peab olema kõrgem kui 9-tunnilise tööpäeva tunnihind; 2) iga tund, mis on üle normaalpäeva, tuleb ületunnina tasuda vastavalt kallimalt.

[39] «On ka üldtuntud tõsiasi, et kus üldreegliks on pikk tööpäev, seal on madalad palgad samuti üldreegliks» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», lk. 9). «Töö, mille eest saadakse tühine hulk elatusvahendeid, on enamalt jaolt ülearu pikk» («Public Health. 6th Report 1864», lk. 15).

[40] «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1860», lk. 31, 32.

[41] Näiteks käsitsitöötavad naelsepad Inglismaal peavad madala tööhinna tõttu töötama 15 tundi päevas, et teenida kõige nigelamat nädalapalka. «Ta peab iga päev kõvasti töötama palju, palju tunde, et teenida 11 p. või 1 š., ja sellest summast läheb $2^1/_2$—3 p. tööriistade kulu, kütte ja rauakao katteks» («Children's Employment Commission. 3rd Report», lk. 136, nr. 671). Naised teenivad sama tööajaga kõigest 5 š. nädalas (sealsamas, lk. 137, nr. 674).

mis lubavad kapitalistil kauemaks ajaks pikendada tööpäeva kestust, algul võimaldavad ja hiljem sunnivad teda alandama tööhinda ka nominaalselt, kuni langeb kasvanud tundide arvu kogutuhind, s. o. päeva- või nädalapalk. Siinkohal jätkub tähelepanu juhtimisest kahele asjaolule. Kui üks mees hakkab tegema poolteise või kahe mehe tööd, siis kasvab töö pakkumine, kuigi turul oleva tööjõu pakkumine jääkski muutumatuks. Konkurents, mis niiviisi tööliste vahel tekib, võimaldab kapitalistil alandada tööhinda, ja langev tööhind omakorda võimaldab tal veelgi pikendada tööaega[42]. Kuid see võimalus käsutada mittenormaalseid, s. o. keskmist ühiskondlikku taset ületavaid tasuta töö hulki muutub varsti konkurentsi vahendiks kapitalistide eneste vahel. Osa kaubahinnast koosneb tööhinnast. Tööhinna maksmata jäetavat osa ei tarvitse kaubahinna sisse arvestada. Seda võib kaubaostjale kinkida. See on esimene samm, mis konkurentsi survel tehakse. Teine samm, mida konkurents tegema sunnib, seisab selles, et kauba müügihinnast jäetakse samuti välja vähemalt osa mittenormaalsest lisaväärtusest, mis tööpäeva pikendamisega toodetakse. Niiviisi kujuneb mittenormaalselt madal kauba müügihind, mis algul tekib sporaadiliselt, siis aga järk-järgult fikseerub ning saab edaspidi püsivaks aluseks viletsale palgale ja üleliiga pikale tööajale, millede tulemusena ta esialgselt tekkis. Me ainult märgime siin seda liikumist, sest konkurentsi analüüs ei kuulu siia. Sellegipärast anname viivuks sõna kapitalistile enesele. «Konkurents peremeeste vahel on Birminghamis nii suur, et mõnigi meist on töökasutajana sunnitud tegema tegusid, mis tal muidu oleks häbi teha; ja ometigi ei saada sellest rohkem raha (and yet no more money is made), vaid ainult publik saab sellest kasu.»[43] Meenutame kahte kategooriat Londoni pagareid: ühed neist müüvad leiba täishinnaga (the «fullpriced» bakers), teised alla normaalhinna («the underpriced», «the undersellers»). «Fullpriced» paljastavad oma konkurente parlamentliku uurimiskomisjoni ees järgmiste sõnadega: «Nad eksisteerivad ainult selletõttu, et nad esiteks petavad publikut (kauba võltsimisega) ja teiseks, et nad pigistavad oma töölistest 18 tundi tööd kaheteistkümne tunni palga eest... Tööliste tasuta töö (the unpaid labour) on vahend, mille abil konkurentsivõitlust peetakse... Konkurents pagarite-peremeeste

[42] Kui näiteks mõni vabrikutööline keelduks töötamast tavalise pika tööaja kestel, «asendataks ta õige pea kellegi teisega, kes oleks nõus töötama ükskõik kui kaua, ja ta jääks seega ilma tööta» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1848». Tunnistajate seletused, lk. 39, nr. 58). «Kui üks inimene teeb kahe inimese töö... siis kasuminorm harilikult tõuseb... sest suurem tööpakkumine alandab tööhinda» (*Senior:* «Three Lectures on the Rate of Wages». London 1830, lk. 15).

[43] «Children's Employment Commission. 3rd Report». Tunnistajate seletused, lk. 66, nr. 22.

vahel on põhjuseks, mis raskendab öötöö kaotamist. Underseller, kes müüb oma leiba alla tootmiskulude, mis muutuvad koos jahuhindadega, hoidub kahjudest sellega, et ta pressib välja oma töölistest rohkem tööd. Kui mina saan oma töölistest välja pressida ainult 12 tundi tööd, minu naaber aga 18 või 20, siis peab ta mind müügihinnas lööma. Kui töölised saaksid saavutada ületundide tasumist, siis oleks sel manöövril varsti lõpp... Väga paljud undersellerite poolt kasutatud töölised on välismaalased, alaealised jt., kes on sunnitud leppima peaaegu iga palgaga, mis neil õnnestub saada.»[44]

See jeremiaad on muuseas huvitav ka selle poolest, et ta näitab, kuidas kapitalisti ajus peegeldub ainult tootmissuhete näilisus. Kapitalist ei tea, et ka normaalne tööhind eeldab teatavat hulka tasuta tööd ja et see tasuta töö ongi tema kasumi normaalne allikas. Lisatööaja kategooria temale üldse ei eksisteeri, sest lisatööaeg sisaldub normaaltööpäevas, mille ta enda arvates päevapalgaga kinni maksab. Küll aga eksisteerivad temale ületunnid, tööpäeva pikendamine üle nende piiride, mis vastavad tavalisele tööhinnale. Ta isegi nõuab lisatasu (extra pay) maksmist nende ületundide eest, kui asi puutub tema konkurentidesse, kes müüvad kaupa harilikust hinnast odavamalt. Aga ta jällegi ei tea, et see lisatasu eeldab tasuta tööd niisamuti kui hariliku töötunni hind. Näiteks kaheteisttunnilise tööpäeva ühe tunni hind on 3 p. ehk $^1/_2$ töötunni jooksul toodetud väärtus, kuna ühe ületunni hind on 4 p. ehk $^2/_3$ töötunni jooksul toodetud väärtus. Esimesel juhul omastab kapitalist ilma tasuta pool töötundi, teisel juhul ühe kolmandiku töötunnist.

---

[44] «Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers». London 1862, lk. LII ja sealsamas tunnistajate seletused nr. 479, 359, 27. Muide, ka fullpriced, nagu me eespool mainisime ja nagu nende kaitsja Bennett ise õigeks võtab, sunnivad oma töölisi «alustama tööd kell 11 õhtul või varem ja pikendavad seda sageli kella 7-ni järgmisel õhtul» (sealsamas, lk. 22).

ÜHEKSATEISTKÜMNES PEATÜKK

TÜKIPALK

Tükipalk pole muud kui ajapalga muundunud vorm, nii nagu ajapalk on tööjõu väärtuse või hinna muundunud vorm.

Tükipalga puhul näib asi esimesel pilgul nii, nagu ei oleks tööline poolt müüdav tarbimisväärtus tema tööjõu funktsioon, elav töö, vaid juba produktis asjastatud töö, ja nagu ei määratakski selle töö hinda murruga $\frac{\text{tööjõu päevane väärtus}}{\text{antud tundide arvuga tööpäev}}$, nagu ajapalga puhul, vaid tootja teovõimega[45].

Veendumus, et see vaade on õige, peaks tugevasti kõikuma lööma juba selle tõsiasja tõttu, et mõlemad palgavormid eksisteerivad kõrvuti ning samaaegselt ühtedes ja nendessamades tööstusharudes. Näiteks «Londoni trükiladujad saavad harilikult tükipalka, kuna ajapalk on neil erandiks. Seevastu provintsis on ladujatel ajapalk üldreegliks, tükipalk aga erandiks. Londoni sadamas makstakse laevapuuseppadele tükipalka, kõigis teistes Inglise sadamates aga ajapalka.»[46] Ühtedes ja nendessamades Londoni sadulsepatöökodades makstakse sageli ühe ja sellesama töö eest prantslastele tükipalka, inglastele aga ajapalka. Vabrikuis selle sõna otseses mõttes, kus üldiselt domineerib tükipalk, jäetakse üksikuid toofunktsioone tehnilistel põhjustel sellest hindamisviisist välja ning

[45] «Tükitöö süsteem tähistab töölise ajaloos teatud epohhi: ta on poolel teel kapitalisti omavolist sõltuva lihtsa päevatöölise seisundi ja kooperatiivtöölise vahel, kes töotab lähemas tulevikus ühendada oma isikus töölise ja kapitalisti. Tükitöölised on tegelikult iseenda peremehed, isegi siis, kui nad töötavad ettevõtja kapitaliga» (*John Watts:* «Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies». Manchester 1865, lk. 52, 53). Tsiteerin seda teosekest, sest see on tõepoolest kõikide ammukõdunenud apologeetiliste labasuste solgitoru. Seesama härra Watts tegeles varem ouenismiga ja avaldas 1842. aastal teise teosekese: «Facts and Fictions of Political Economists», kus ta muuseas kuulutab, et Property [omandus] on Robbery [röövimine]. Sellest on möödas palju aega.

[46] *T. J. Dunning:* «Trades' Unions and Strikes». London 1860, lk. 22.

nende eest makstakse sellepärast ajapalka.[47] Iseenesest on aga selge, et vormi erinevused palga väljamaksmises ei muuda põrmugi palga olemust, kuigi üks neist vormidest võib olla kapitalistliku tootmise arenemisele soodsam kui teine vorm.

Oletame, et harilik tööpäev koosneb 12 tunnist, millest 6 on tasulised ja 6 tasuta. Selle tööpäeva jooksul toodetud väärtus olgu 6 š., järelikult ühe töötunni jooksul toodetud väärtus 6 p. Edasi oletame, et kogemuste varal on selgunud, et tööline, kes töötab keskmise intensiivsuse ja keskmise oskusega, niisiis kulutab produkti tootmiseks tegelikult ainult ühiskondlikult vajalikku tööaega, annab 12 tunniga 24 tükki seda produkti, ükskõik kas need tükid on omaette eksemplarid või tervikliku toote mõõdetavad osad. Neil tingimustel on nende 24 tüki väärtus pärast neis sisalduva kapitali püsiva osa lahutamist 6 šillingit ja üksiku tüki väärtus 3 penssi. Tööline saab tükist $1^1/_2$ p. ja teenib seega kaheteistkümne tunniga 3 š. Nagu ajapalga puhul on ükskõik, kas me oletame, et tööline töötab 6 tundi endale ja 6 tundi kapitalistile, või et ta töötab igast tunnist pool endale ja pool kapitalistile, nii on siingi ükskõik, kas me ütleme, et iga üksik tükk on pooleldi tasutud, pooleldi tasumata, või et kaheteistkümne tüki hind teeb tasa ainult tööjõu väärtuse, kuna ülejäänud kaksteist tükki kehastavad lisaväärtust.

Tükipalga vorm on niisama irratsionaalne kui ajapalga vorm. Näiteks kaks tükki kaupa, maha arvatud neile kulutatud tootmisvahendite väärtus, kujutavad enesest ühe töötunni produkti ja on väärt 6 p., tööline aga saab nende eest ainult 3 p. suuruse hinna. Tegelikult ei väljenda tükipalk otseselt mingisugust väärtussuhet. Siin ei mõõdeta tüki väärtust temas kehastunud tööajaga, vaid ümberpöördult: töölise poolt kulutatud tööd mõõdetakse tema poolt toodetud tükkide arvuga. Ajapalga puhul mõõdetakse tööd vahetult töö kestusega, tükipalga puhul aga produktide hulgaga, milles teatud kestusega töö on kondenseerunud.[48] Tööaja enese hinda

[47] Üks näide sellest, kuidas nende kahe vormi samaaegne kõrvutieksisteerimine soodustab vabrikantide kelmusi: «Vabrikus on tööl 400 inimest, kellest pool töötab tükipalgaga ja on otseselt huvitatud ületunnitööst. Ülejäänud 200-le inimesele makstakse päevaviisi; nad töötavad niisama kaua kui teised, kuid ei saa raha ületundide eest... Nende 200 inimese töö poole tunni jooksul päevas võrdub ühe isiku tööga 50 tunni jooksul ehk $^5/_6$-ga ühe inimese nädalatööst, ja kujutab enesest ettevõtjale selget kasu» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1860», lk. 9). «Töötamine seadusega kindlaksmääratud normist kauemini on ikka veel suures ulatuses domineeriv, ja enamikul juhtudel garanteerib seadus ise, et seda ei saa avastada ega süüdlasi karistada. Ma näitasin paljudes varemais aruannetes... ülekohut, mida tehakse kõigile neile töölistele, kes ei tööta tükipalgaga, vaid saavad nädalapalka» (Leonhard Horner «Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1859», lk. 8, 9).

[48] «Palka saab mõõta kahesugusel viisil: kas töö kestusega või töö produktiga» («Abrégé élémentaire des principes de l'Économie Politique». Paris 1796, lk. 32). Selle anonüümse töö autor on G. Garnier.

määratakse lõpuks võrrandiga: päevatöö väärtus = tööjõu päevase väärtusega. Niisiis, tükipalk on ainult ajapalga modifitseeritud vorm.

Vaadelgem nüüd pisut lähemalt tükipalga iseloomulikke iseärasusi.

Töö kvaliteeti kontrollitakse siin produkti enesega, sest tükipalk makstakse ainult siis täielikult välja, kui produkt on keskmise headusega. Tükipalk on selles suhtes palgast kinnipidamiste ja kapitalistliku kelmuse kõige rikkalikum allikas.

Ta annab kapitalistile täiesti kindla mõõdu töö intensiivsuse mõõtmiseks. Ühiskondlikult vajalikuks tööajaks peetakse ja sellisena tasutakse ainult niisugust tööaega, mis kehastub eelnevalt kindlaksmääratud ja kogemuste varal fikseeritud kaubahulgas. Sellepärast nimetataksegi suuremais Londoni rätsepatöökodades teatud töötükki, näiteks vesti jne., tunniks, pooleks tunniks jne., arvestades 6 p. tunni eest. Praktikast on teada, kui suur on ühe tunni keskmine produkt. Moe muutumisel, paranduste tegemisel jne. tekib ettevõtja ja töölise vahel vaidlus selle üle, kas teatav töötükk võrdub ühe tunniga jne., kuni kogemused otsustavad siingi. Sama lugu on Londoni mööblitöökodades jne. Kui töölisel puudub keskmine töövõime, s. o. kui ta ei suuda anda teatavat päevatöö miinimumi, siis ta vallandatakse[49].

Kuna töö kvaliteeti ja intensiivsust kontrollitakse siin palgavormi enese kaudu, siis saab töö järelevalve suuremalt osalt ülearuseks. Tükipalk on sellepärast põhialuseks nii varemkirjeldatud kaasaegsele kodutööle kui ka hierarhiliselt liigendatud ekspluateerimis- ja rõhumissüsteemile. Viimasel on kaks põhivormi. Ühelt poolt hõlbustab tükipalk parasiitide pugemist kapitalisti ja palgatöölise vahele, töö edasimüümist vahetalitajate poolt (subletting of labour). Vahetalitajate kasum tuleb eranditult diferentsist kapitalisti poolt makstava tööhinna ja hinna selle osa vahel, mis vahetalitajad töölisele tegelikult annavad[50]. Inglismaal nimetatakse seda süsteemi iseloomustavalt «Sweating system» (higi väljapressimise süsteemiks). Teiselt poolt lubab tükipalk kapitalistil sõlmida vanemtöölisega — manufaktuuris grupivanemaga, kaevandustes söeraiujaga jne., vabrikus päris masinatöölisega — lepingu nii ja

[49] «Temale (ketrajale) antakse välja niimitu naela... puuvilla, ja teatava aja möödumisel peab ta vastu andma niimitu naela teatava peenusega niiti või lõnga, kusjuures ta saab kindlat tasu igast naelast, mis ta sel viisil tagasi annab. Kui tema töö on halva kvaliteediga, siis teda trahvitakse; kui hulk on antud aja kohta kindlaksmääratud miinimumist väiksem, siis ta vallandatakse ja võetakse tema asemele osavam tööline» *(Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 316, 317).

[50] «Kui töö käib läbi mitme isiku käest, kellest igaüks saab osa kasumist, kuna töö tegijaks on ainult viimane neist, siis on palk, mis lõpuks naistöölise kätte jõuab, erakordselt nigel» («Children's Employment Commission. 2nd Report», lk. LXX, nr. 424).

nii suure tasu kohta iga tüki eest, niisuguse hinnaga, millega vanemtööline ise võtab enda peale oma abitööliste värbamise ja neile palga maksmise. Tööliste ekspluateerimist kapitali poolt teostatakse siin selle kaudu, et tööline ekspluateerib töölist.[51]

Kui on tegemist tükipalgaga, siis on tööline muidugi isiklikult huvitatud sellest, et pingutada oma tööjõudu võimalikult intensiivselt, mis omakorda hõlbustab kapitalistil intensiivsuse normaaltaseme tõstmist[51a]. Tööline on isiklikult huvitatud ka tööpäeva pikendamisest, sest koos sellega tõuseb tema päeva- või nädalapalk.[52] See kutsub esile reaktsiooni, mida kirjeldati juba ajapalga puhul, rääkimata sellest, et tööpäeva pikendamine iseenesestki tähendab tööhinna langust isegi siis, kui tükipalk jääb muutumata.

Ajapalga puhul valitseb väheste eranditega võrdne palk ühtede ja nendesamade funktsioonide eest, tükipalga puhul aga mõõdetakse tööaja hinda küll teatava kindla produktihulgaga, kuid päeva- või nädalapalk ometi muutub vastavalt individuaalsetele erinevustele tööliste vahel, kelledest üks valmistab antud aja jooksul ainult miinimumi produkti, teine valmistab keskmise hulga ja kolmas üle keskmise. Niisiis töölise tegelik tulu on siin väga kõikuv, vastavalt erinevustele individuaalsete tööliste oskuses, jõus, energias, vastu-

---

[51] Isegi apologeet Watts märgib: «Tükitöö süsteem muutuks tunduvalt paremaks, kui kõik töölised, kes antud tööd teevad, oleksid vastavalt oma võimetele lepingu kaasosalised, selle asemel et üks neist oleks huvitatud oma kaaslaste kurnamisest ülemäärase tööga oma isikliku kasu saamiseks.» Selle süsteemi jõleduste kohta vt. «Children's Employment Commission. 3rd Report», lk. 66, nr. 22; lk. 11, nr. 124; lk. XI, nr. 13, 53, 59 jne.

[51a] Seda loomulikku tulemust soodustatakse pahatihti kunstlikult. Näiteks Londoni masinaehitusetööstuses on harilikuks trikiks, «et kapitalist paneb teatud töölistehulga etteotsa inimese, kel on erakordne füüsiline jõud või osavus. Iga kvartali möödumisel või teistel tähtpäevadel maksab kapitalist temale lisapalka tingimusel, et ta teeb kõik võimaliku, et õhutada ägedaimale võistlusele oma töökaaslasi, kes saavad ainult harilikku palka ... See seletab ilma lisakommentaarideta kapitalistide kurtmisi treid-unioonide üle, mis pidavat «paralüseerima teovõimet, väljapaistvat oskust ja tööjõudu» («stinting the action, superior skill and working power») (*Dunning:* «Trades' Unions and Strikes». London 1860, lk. 22, 23). Kuna autor on ise tööline ja ühe treid-unioon sekretär, siis võiks arvata, et see on liialdus. Kuid võtke näiteks J. Ch. Mortoni «highly respectable» [«kõrgesti austatav»] põllumajanduse entsüklopeedia, ja te näete, et artiklis «Labourer» [«Tööline»] soovitatakse seda meetodit farmeritele äraproovitud meetodina.

[52] «Kõik, kellele makstakse tükiviisi, ... saavad kasu seaduslikult kindlaksmääratud tööaja piiride ületamisest. Seda valmisolekut ületundide tegemiseks võib tähele panna eriti naistel, kes töötavad kangrutena ja haspeldajatena» («Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858», lk. 9). «See tükipalgasüsteem, nii kasulik kapitalistile, ... otseselt taotleb noore pottsepa tagakihutamist äärmiselt kauakestvale tööle 4 või 5 aasta jooksul, kusjuures talle makstakse tükiviisi, kuid väga madala hinde järgi. See on üks peapõhjusi, mille arvele tuleb kirjutada pottseppade füüsiline degenereerumine» («Children's Employment Commission. 1st Report», lk. XIII).

pidavuses jne.[52] See muidugi ei muuda sugugi üldist vahekorda kapitali ja palgatöö vahel. Esiteks tasakaalustuvad individuaalsed erinevused, kui me võtame kogu töökoja tervikuna, nii et töökoda annab teatud tööaja jooksul keskmise produktihulga ja nii et makstud palkade kogusumma on antud tootmisharu keskmiseks palgaks. Teiseks jääb proportsioon palga ja lisaväärtuse vahel muutumatuks, sest üksiku töölise individuaalpalgale vastab tema poolt individuaalselt toodetud lisaväärtuse mass. Tükipalk, laiendades individuaalset tegevusvälja, ühtlasi soodustab ühelt poolt tööliste individuaalsuse ja vabadusetunde, iseseisvuse ning enesekontrolli arenemist, teiselt poolt aga tekitab nende omavahelist vastastikust konkurentsi. Tükipalgal on seepärast tendents, tõstes individuaalseid palku üle keskmise taseme, alandada seda taset ennast. Kuid seal, kus teatav kindel tükipalk oli sisse juurdunud kauaaegse traditsiooni alusel ja kus tema alandamine valmistas seepärast erilisi raskusi, on peremehed mõnikord erandlikult kasutanud tükipalga vägivaldset muutmist ajapalgaks. Selle vastu oli sihitud näiteks Coventry paelakudujate suur streik 1860. aastal.[54] Lõpuks on tükipalk varemkirjeldatud tunnisüsteemi peamiseks toeks.[55]

---

[53] «Kui mõnel tööalal tasutakse tööd tükiviisi, nii- ja niipalju iga tüki eest, ... siis võivad üksikud palgasummad üksteisest väga tunduvalt erineda ... Päevapalga puhul on aga üldiselt olemas ühtlane tase, ... mida nii ettevõtja kui ka tööline tunnistavad keskmiseks palgaks keskmise jõudlusega töölistele antud tööalal» (*Dunning:* «Trades' Unions and Strikes». London 1860, lk. 17).

[54] «Käsitööselide tööd mõõdetakse kas päeva- või tükiviisi (à la journée ou à la pièce) ... Peremehed teavad umbkaudu, kui palju tooteid võivad päevas valmistada iga käsitööala töölised, ja maksavad neile sellepärast sageli proportsionaalselt valmistehtud toodetele; sealjuures sellide oma huvi paneb neid töötama nii palju, kui nad jaksavad ilma mingi muu järeleva'veta» (*Cantillon:* «Essai sur la Nature du Commerce en général», Amsterdami väljaanne 1756, lk. 185 ja 202. Esimene trükk ilmus 1755. aastal). Cantillon, kellelt Quesnay, sir James Steuart ja A. Smith on rohkesti laenanud, kujutab järelikult juba siin tükipalka lihtsalt ajapalga modifitseeritud vormina. Cantilloni prantsuskeelse väljaande tiitellehel öeldakse, et see olevat tõlge inglise keelest, kuid ometi on ingliskeelne väljaanne «The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant» mitte ainult hiljem ilmunud (1759. aastal), vaid selle sisu tõestab ka, et see on hiljem ümber töötatud. Prantsuskeelses väljaandes ei mainita näiteks veel Hume'i, kuna seevastu ingliskeelses väljaandes ei figureeri Petty peaaegu üldse enam. Ingliskeelne väljaanne on teoreetiliselt vähem tähtis, kuid sisaldab mitmesuguseid spetsiifilisi andmeid Inglise kaubanduse, väärismetallide kaubanduse jne. kohta, mida prantsuskeelses tekstis pole. Ingliskeelse väljaande tiitellehel leiduv lause, mille järgi see teos olevat «taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.» [«peamiselt võetud ühe väga vaimuka, nüüd juba surnud härrasmehe käsikirjast, ja kohandatud jne.»], näib seepärast olevat lihtsalt väljamõeldis, mis tol ajal oli üsna tavaline.

[55] «Kui sageli nägime, et mõnda töökotta võeti tööle palju rohkem töölisi, kui töö jaoks tegelikult tarvis läks. Pahatihti võetakse töölisi mõne ettenägematu, vahel koguni ettekujutatud töö ootel; kuna makstakse tükipalka, siis öel-

Seniõeldust järeldub, et tükipalk on kapitalistlikule tootmisviisile kõige vastavam palgavorm. Kuigi tükipalk ei ole sugugi uus, — ajapalga kõrval figureerib ta ametlikult muuseas XIV sajandi Inglise ja Prantsuse töölisstatuutides, — omandab ta ometi laiema tegevusvälja alles pärismanufaktuuri perioodil. Suurtööstuse tormija tungiperioodil, eriti aastail 1797—1815, oli ta hoovaks, mille abil pikendati tööaega ja alandati palka. Väga tähtsat materjali palga liikumise kohta tol perioodil leiame Siniraamatuist: «Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws» (1813.—1814. a. parlamendisessioon) ja «Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto» (1814.—1815. a. sessioon). Me leiame siit dokumentaalseid tõendusi töõhinna pideva languse kohta pärast jakobiinidevastase sõja algust. Näiteks kudumistööstuses oli tükipalk nii palju langenud, et hoolimata tööpäeva tunduvast pikendamisest oli päevapalk nüüd madalam kui enne. «Kangru reaaltulu on palju väiksem kui varem: eelised, mis tal olid võrreldes lihttöölisega ja mis algul olid üsna suured, on nüüd peaaegu täiesti kadunud. Tõepoolest, oskustöö ja lihttöö palgavahe on praegu palju väiksem kui mistahes varemal perioodil.»[56] Kui vähe kasu oli maaproletariaadile tükipalga tõttu tõusnud tööintensiivsusest ja pikenenud tööajast, seda näitab järgmine koht ühest landlordide ja rentnike huve kaitsvast parteilisest teosest: «Kaugelt suurem osa põllumajanduslikke operatsioone tehakse päeva- või tükiviisi palgatud inimeste poolt. Nende nädalapalk on umbes 12 š. ja kuigi võib eeldada, et tükipalga puhul, kus tööstiimul on suurem, teenib tööline 1 või 2 š. rohkem kui nädalapalga puhul, siis vaadates tema tulu tervikuna näeme siiski, et see lisateenistus ei tee tasa neid kahjusid, mis ta saab aasta jooksul tööpuuduse tõttu ... Edasi leiame üldiselt, et nende inimeste palgad moodustavad teatava kindla suhte vajalike elatusvahendite hinnaga, nii et inimene, kel on kaks last, suudab elatada oma perekonda ilma koguduse abita.»[57] Malthus märkis tookord parlamendi poolt avaldatud faktide kohta: «Pean tunnistama, et vaatan pahameelega tükipalga praktika laia levikut. 12—14 tundi päevas kestev raske töö, mida tehakse enam-vähem pikkade perioodide vältel, — see on inimolevusele tõesti liig.»[58]

---

dakse endile, et ei riskita millegagi, sest kõik ajakaotusest tulenevad kahjud on jõudeolevate tööliste kanda» (*H. Grégoir:* «Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles». Bruxelles 1865, lk. 9).

[56] «Remarks on the Commercial Policy of Great Britain». London 1815, lk. 48.

[57] «A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain». London 1814, lk. 4, 5.

[58] *Malthus:* «Inquiry into the Nature etc. of Rent». London 1815.

Vabrikuseadusele alluvais töökodades saab tükipalk üldreegliks, sest kapital saab seal laiendada tööpäeva ainult intensiivsuse mõttes[59].

Töötootlikkuse muutumisega muutub tööaeg, mida üks ja seesama produktihulk esindab. Järelikult muutub ka tükipalk, sest see on kindla tööaja hinna väljendus. Meie eespooltoodud näites toodeti 24 tükki kaupa 12 tunniga, 12 tunni jooksul toodetud uus väärtus oli 6 š., tööjõu päevane väärtus 3 š., töötunni hind 3 p. ja palk $1^1/_2$ p. tükist. Iga tükk kaupa oli imenud endasse $^1/_2$ töötundi. Kui sama tööpäev hakkab nüüd andma kahekümne nelja tüki asemel 48, näiteks töötootlikkuse kahekordistumise tõttu, ja kui kõik muud asjaolud jäävad muutumata, siis langeb tükipalk $1^1/_2$ pensilt $^3/_4$ pensile, sest iga tükk ei kujuta enesest enam $^1/_2$ töötundi, vaid ainult $^1/_4$ töötundi. $1^1/_2$ p. × 24 = 3 š. ja täpselt niisamuti $^3/_4$ p. × 48 = 3 š. Teiste sõnadega, tükipalk langeb samas proportsioonis, milles kasvab sama aja jooksul toodetavate kaubatükkide arv[60], niisiis samas proportsioonis, milles väheneb sama tüki peale kulutatav tööaeg. See tükipalga muutumine, mis on siin puhtnominaalne, põhjustab pidevat võitlust kapitalisti ja töölise vahel: kas sellepärast, et kapitalist kasutab seda ettekäänet tööhinna tegelikuks alandamiseks, või sellepärast, et töö tootliku jõu tõusuga käib kaasas töö intensiivsuse tõus, või sellepärast, et tööline võtab tõsiselt tükipalga välist vormi, kujutledes, et talle makstakse tema produkti eest, mitte aga tema tööjõu eest, ja et ta järelikult paneb vastu igale palgakärpimisele, millega ei kaasne vastav alandus kauba müügihinnas. «Töölised jälgivad hoolega toormaterjali ja valmiskaupade hindu ning on seepärast suutelised täpselt kindlaks määrama oma peremeeste kasumeid.»[61] Kapital lükkab säärased taotlused õigustatult tagasi kui palgatöö loomuse jämeda mitte-

[59] «Tükitöölised moodustavad arvatavasti $^4/_5$ kõigist vabrikutöölistest» («Rep. of Insp. of Fact. for 30th April 1858», lk. 9).

[60] «Tema ketramismasina tootlik jõud on täpselt mõõdetud ja selle masina abil tehtava töö eest makstud palga ulatus väheneb koos ta tootliku jõu kasvuga, kuigi mitte samas proportsioonis» (*Ure:* «Philosophy of Manufactures», lk. 317). Viimase apologeetilise märkuse tühistab Ure ise. Ta oletab, et näiteks müüli pikendamise puhul tekib selle pikendamise tõttu teatud täiendav töö. Järelikult ei vähene töö samal määral, mil määral kasvab töö tootlik jõud. Edasi: «Selle suurenemise puhul kasvab masina tootlik jõud $^1/_5$ võrra. Kui see on nii, siis ei maksta ketrajale tehtud töö eest enam sedasama palka, mis enne; et aga tema palk ei vähene tervelt $^1/_5$ võrra, siis suurendab see täiustus tema rahalist teenistust antud arvu töötundide jooksul», kuid ometi «nõuab eespooltoodud väide teatavat parandust... ketrajal tuleb veidi maksta neist kuuest pensist, mis ta rohkem teenib, alaealistele abitöölistele,... kes ühtlasi tõrjuvad välja osa täiskasvanuid» (sealsamas, lk. 320, 321); see ei näita sugugi palga kasvamise tendentsi.

[61] *H. Fawcett:* «The Economic Position of the British Labourer». Cambridge and London 1865, lk. 178.

mõistmise.[62] Ta tõstab hädakisa tööliste pretensiooni üle — maksustada tööstuse edusamme — ja kinnitab kategooriliselt, et tööliste töötootlikkus ei lähe töölistele üldse korda.[63]

---

[62] Londoni «Standardis» 26. oktoobrist 1861. a. me leiame kirjelduse protsessist, mis algatati firma John Bright ja Ko poolt Rochdale'i rahukohtus, ja kus «vaibakudujate treid-uniooni liikmeid võeti vastutusele hirmutamise pärast. Firma Bright oli kasutusele võtnud uued masinad, mis valmistavad 240 jardi vaipa sama ajaga ja sama töökuluga (!), mis varem vajati 160 jardi tootmiseks. Töölistel polnud mingit õigust nõuda osa kasumist, mis tekkis nende ettevõtjate kapitali mahutamisest tehnilistesse täiustustesse. Sellepärast panid härrad Bright ette palgaalanduse $1^1/_2$ pensilt 1 pensile jardist, kusjuures tööliste teenistus võrdse töö eest jäi täpselt niisama suureks kui enne. Kuid see oli nominaalne palgaalandus, millest, nagu väidetakse, töölistele ausalt ette ei teatatud».

[63] «Treid-unioonid, püüdes säilitada palga taset, taotlevad osasaamist kasumist, mis tuleneb masinate täiustamisest! (Küll on hirmus!) ... nad nõuavad kõrgemat palka sel alusel, et töö on lühem ... teiste sõnadega: nad püüavad maksustada tööstuslikke täiustusi» («On Combination of Trades». Uus trükk, London 1834, lk. 42).

KAHEKÜMNES PEATÜKK

PALGA NATSIONAALSED ERINEVUSED

Viieteistkümnendas peatükis me vaatlesime mitmesuguseid kombinatsioone, mida võib põhjustada tööjõu absoluutse või relatiivse (s. o. lisaväärtusega võrreldud) väärtuse suuruse muutumine, kusjuures ilmnes, et elatusvahendite hulk, milles tööjõu hind realiseerub, võib läbi teha selle hinna muutumisest sõltumatuid[64] või erinevaid muutusi. Nagu juba märgitud, muutuvad kõik need seadused palga liikumise seadusteks selle tõttu, et tööjõu väärtus või hind lihtsalt muutub palga eksoteeriliseks [väliseks, pinna peal olevaks] vormiks. Mis selles liikumises esineb üksteisele järgnevate kombinatsioonidena, see võib erinevais maades esineda palkade samaaegsete natsionaalsete erinevustena. Mitmesuguste maade palkade võrdlemisel tuleb järelikult arvesse võtta kõik tööjõu väärtuse suuruse muutumist mõjutavad momendid: loomulike ja ajaloolisel't arenenud esmajärguliste eluvajaduste hind ja ulatus, töölise kasvatuskulud, naiste- ja lastetöö roll, töötootlikkus, töö ekstensiivne ja intensiivne suurus. Isegi kõige pinnapealsem võrdlus nõuab kõigepealt, et ühe ja sellesama tootmisala keskmine päevapalk mitmesugustes maades taandatakse ühepikkusele tööpäevale. Pärast sellist päevapalkade tasandamist tuleb ajapalk ümber arvestada tükipalgaks, sest ainult viimane on mõõdupuuks nii töötootlikkusele kui ka töö intensiivsusele.

Igal maal valitseb teatud keskmine töö intensiivsus; töö, mis selle keskmise intensiivsuseni ei küüni, kulutab antud kauba tootmiseks rohkem kui ühiskondlikult vajaliku tööaja ja ei kujuta endast sellepärast normaalse kvaliteediga tööd. Ainult see intensiivsuseaste, mis ületab natsionaalse keskmise, muudab antud maal väärtuse mõõtmist tööaja lihtsa kestusega. Teisiti on lugu maailmaturul, mille integreerivaiks osadeks üksikud maad on. Keskmine töö intensiivsus on igal maal erinev; siin on ta suurem, seal väiksem. Need natsionaalsed keskmised moodustavad järelikult skaala, mille mõõduühi-

[64] «Kui me ütleme, et palk (jutt on siin palga hinnast) on tõusnud, kuna sellega saab osta rohkemat hulka odavamaks muutunud kaupa, siis säärane ütelus ei ole täpne» (David Buchanan tema poolt väljaantud A. Smithi «Wealth of Nations» 1814, I kd., lk. 417, märkus).

kuks on kogu maailma keskmine tööühik. Niisiis toodab intensiivsem natsionaalne töö, võrreldes vähem intensiivsega, sama aja jooksul suuremat väärtust, mis väljendub suuremas hulgas rahas.

Internatsionaalselt rakendatult modifitseerub aga väärtusseadus veel enam selle tõttu, et tootlikumat natsionaalset tööd arvestatakse maailmaturul ka intensiivsema tööna, kuni konkurents ei ole sundinud tootlikumat natsiooni alandama oma kauba müügihinda selle kauba väärtuseni.

Natsionaalse töö intensiivsus ja tootlikkus tõusevad antud maal internatsionaalsest tasemest kõrgemale selsamal määral, mil määral seal areneb kapitalistlik tootmine.[64a] Sama liiki kaupade erinevatel kogustel, mis toodetakse mitmesugustes maades ühepikkuse tööajaga, on järelikult eri suurusega internatsionaalsed väärtused, mis väljenduvad erinevais hindades, s. o. neile internatsionaalsetele väärtustele vastavais erinevais rahasummades. Arenenuma kapitalistliku tootmisviisiga natsioonil on seega raha relatiivne väärtus väiksem kui vähearenenud kapitalistliku tootmisviisiga natsioonil. Sellest järeldub, et nominaalpalk, s. o. rahas väljendatud tööjõu ekvivalent, on esimesel natsioonil samuti kõrgem kui teisel natsioonil; kuid see ei tähenda sugugi, et tegelik palk, s. o. elatusvahendite hulk, mis töölise käsutusse antakse, oleks samuti suurem.

Aga ka kõrvale jättes seda rahaväärtuse relatiivset erinevust mitmesugustes maades, leitakse sageli, et päevapalk, nädalapalk jne. on esimesel natsioonil kõrgem kui teisel, kuna relatiivne tööhind, s. o. tööhind võrreldu na nii lisaväärtusega kui ka produkti väärtusega, on teisel natsioonil kõrgem kui esimesel.[65]

J. W. Cowell, 1833. a. vabrikukomisjoni liige, uurinud hoolikalt ketramistööstust, jõudis järelduseni, et «sisuliselt on palgad Inglismaal vabrikantide seisukohast madalamad kui mandril, kuigi nad töölise seisukohast on vahest kõrgemadki» (Ure: «Philosophy of Manufactures», lk. 314). Inglise vabrikuinspektor Alexander Red-

---

[64a] Mujal me uurime, mis asjaolud võivad muuta selle seaduse mõju üksikuis tööstusharudes töötootlikkuse suhtes.

[65] Polemiseerides A. Smithiga märgib James Anderson: «Tuleb samuti märkida, et kuigi näiline tööhind on harilikult madalam vaestes maades, kus põllutööproduktid ja eriti vili on odavamad, siis sellegipärast on tegelik tööhind seal harilikult kõrgem kui teistes maades. Tegelikku tööhinda ei moodusta palk, mis töölisele päeva eest makstakse, kuigi see on näiline tööhind. Tegelik hind on see, mis teatav kindel hulk tehtud tööd ettevõtjale tegelikult maksma läheb, ja sellest seisukohast vaadates on töö rikastes maades peaaegu kõigil juhtudel odavam kui vaesemais maades, kuigi vilja ja teiste elatusvahendite hind on viimastes harilikult palju madalam kui esimestes... Päevaviisi makstav töö on Šotimaal tunduvalt odavam kui Inglismaal... Tükiviisi on töö üldiselt odavam Inglismaal» (*James Anderson:* «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.». Edinburgh 1777, lk. 350, 351). — Ümberpöörduit, madal palk põhjustab omakorda töö kallinemist. «Töö on Iirimaal kallim kui Inglismaal, ...sest palgad on nii palju madalamad» (nr. 2074 väljaandes «Royal Commission on Railways, Minutes». 1867).

grave, abiks võttes Inglismaa ja mandririikide võrdleva statistika, tõestab vabrikuaruandes 31. oktoobrist 1866. a., et hoolimata madalamast palgast ja palju pikemast tööajast on töö mandril, võrreldes produktiga, kallim kui Inglismaal. Ühe Oldenburgi puuvillavabriku inglasest direktor (manager) seletab, et tööaeg kestab seal kella $^1/_2$6-st hommikul kella 8-ni õhtul, kaasa arvatud ka laupäevad, ja et sealsed töölised, töötades inglise järelevaatajate valve all, annavad selle ajaga mõnevõrra vähem produkte kui inglased 10 tunniga, saksa järelevaatajate valve all aga veel palju vähem. Palk on palju madalam kui Inglismaal, paljudel juhtudel 50% võrra, kuid käte arv antud masinate kohta on palju suurem; mõnedes osakondades moodustab see Inglismaaga võrreldes suhte 5 : 3. Härra Redgrave annab väga üksikasjalisi andmeid Vene puuvillavabrikute kohta. Need andmed hankis talle üks inglise manager [direktor], kes töötas seal veel üsna hiljuti. Sel Vene pinnal, mis on nii rikas igasugu väärnähtuste poolest, on ka Inglise vabrikute lapsepõlve vanad jõledused täies õitsengus. Juhatajad on muidugi inglased, sest kohalik vene kapitalist vabrikuettevõttesse ei kõlba. Hoolimata ületöötamisest, pidevast päeva- ja öötööst ja häbemata madalast tööliste tasust vegeteerib vene tootmine ainult välismaa toodete konkurentsile loodud takistuste tõttu. — Lõpuks toon siin veel härra Redgrave'i poolt kokkuseatud võrdleva ülevaate keskmisest väärtnate arvust ühe vabriku ja ühe ketraja kohta mitmesugustes Euroopa maades. Härra Redgrave märgib ise, et ta kogus need arvud mõne aasta eest ja et nii vabrikute suurus kui ka väärtnate arv ühe töölise kohta on Inglismaal sest ajast alates kasvanud. Ta eeldab aga, et loetletud mandrimaades on edusammud olnud suhteliselt niisama suured, nii et need arvulised andmed on säilitanud oma suhtelise väärtuse.

VÄRTNATE KESKMINE ARV ÜHE VABRIKU KOHTA

Inglismaal	oli	väärtnate	keskmine	arv	ühe	vabriku	kohta	12 600
Šveitsis	„	„	„	„	„	„	„	8 000
Austrias	„	„	„	„	„	„	„	7 000
Saksimaal	„	„	„	„	„	„	„	4 500
Belgias	„	„	„	„	„	„	„	4 000
Prantsusmaal	„	„	„	„	„	„	„	1 500
Preisimaal	„	„	„	„	„	„	„	1 500

VÄRTNATE KESKMINE ARV ÜHE TÖÖLISE KOHTA

Prantsusmaal	tuli	üks	inimene	14	värtna	kohta
Venemaal	„	„	„	28	„	„
Preisimaal	„	„	„	37	„	„
Baieris	„	„	„	46	„	„
Austrias	„	„	„	49	„	„
Belgias	„	„	„	50	„	„
Saksimaal	„	„	„	50	„	„
Väikestes Saksa riikides	„	„	„	55	„	„
Šveitsis	„	„	„	55	„	„
Suurbritannias	„	„	„	74	„	„

«See võrdlus», ütleb hr. Redgrave, «on Suurbritanniale ebasoodus — peale muude asjaolude eriti sellepärast, et Suurbritannias on väga palju vabrikuid, kus masinakudumine on ühendatud ketramisega, arvestusest aga ei ole kudumistelgede arvel ühtki inimest välja jäetud. Seevastu välismaa vabrikud on enamasti ainult ketramisvabrikud. Kui oleks võimalik täpselt võrrelda võrdset võrdsega, siis võiksin nimetada oma piirkonnas palju puuvillaketramise vabrikuid, kus üksainus mees (minder) kahe naisabilisega teenindab 2 200 värtnaga müüli, millega valmistatakse päevas 220 naela lõnga, pikkuselt 400 (inglise) miili» («Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866», lk. 31—37, mitmes kohas).

Teatavasti on inglise kompaniid võtnud enda peale raudteede ehitamise Ida-Euroopas ja Aasias, kusjuures nad kasutavad pärismaalastest tööliste kõrval ka teatavat arvu inglise töölisi. Praktiline vajadus sundis neid seega arvestama töö intensiivsuse natsionaalseid erinevusi, ja nad ei ole saanud sellest mingit kahju. Nende kogemused õpetavad, et kui palga suurus vastabki enam-vähem keskmisele töö intensiivsusele, siis relatiivne tööhind (võrreldes produktiga) muutub üldiselt vastupidises suunas.

Ühes oma varasemas majandusteaduslikus teoses, «Palgataseme uurimise katses»[66], püüab H. Carey tõestada, et erinevad natsionaalsed palgad on päriproportsionaalsed natsionaalse tööpäeva tootlikkuse astmele. Sellest internatsionaalsest vahekorrast teeb ta järelduse, et palk üldse tõuseb ja langeb proportsionaalselt töötootlikkusele. Kogu meie lisaväärtuse tootmise analüüs näitab, et see lõppjäreldus oleks mõttetu isegi siis, kui Carey olekski tõestanud oma eelduse õigsust, selle asemel et oma harjumuse kohaselt visata läbisegi ühte hunnikusse ebakriitiliselt ning pealiskaudselt kokkukraabitud juhuslikku statistilist materjali. Kuid kõige toredam on see, et tema enda kinnituse järgi ei olegi asi tegelikult nii, nagu see teooria kohaselt olema peaks. Riigi vahelesegamine on nimelt moonutanud loomulikku majandusliku vahekorra. Sellepärast tuleb natsionaalseid palku nii arvestada, nagu saaks tööline endale selle osa neist, mis maksude näol riigile läheb. Kas härra Carey ei peaks järele mõtlema sellegi üle, kas need «riiklikud kulud» ei ole samuti kapitalistliku arenemise «loomulik vili»? Ülaltoodud arutlus väärib täiesti seda inimest, kes algul kuulutab kapitalistlikke tootmissuhteid põlisteks looduse ja mõistuse seadusteks, millede vaba harmoonilist mängu takistab ainult riigi vahelesegamine, ja siis tagantjärele avastab, et Inglismaa saatanlik mõju maailmaturul, see mõju, mis nähtavasti ei teki kapitalistliku tootmise loomulikest seadustest [Naturgesetzen], teeb vajalikuks riigi vahelesegamise — nimelt ülalmainitud loodus- ja mõistusseaduste

[66] «Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World», Philadelphia 1835.

kaitsmise riigi poolt, alias [teisiti öeldult] protektsionistliku süsteemi. Edasi avastas ta, et Ricardo ja teiste teoreemid, milledes formuleeritakse olemasolevaid ühiskondlikke vastandlikkusi ja vastuolusid, ei olegi tegeliku majandusliku arenemise ideaalne produkt, vaid vastupidi, et kapitalistliku tootmise tegelikud vastuolud Inglismaal ja mujal on Ricardo ja teiste teooria tulemus! Lõpuks avastas ta, et kapitalistliku tootmisviisi sünnipärane ilu ja harmoonia hävitatakse lõppkokkuvõttes kaubanduse poolt. Veel üks samm edasi ja ta avastab võib-olla, et kapitalistliku tootmise ainukeseks paheks on kapitalise. Ainult nii kohutavalt ebakriitiline ja nii ebateaduslikult õpetatud mees oli oma protektsionistlikust ketserlusest hoolimata väärriline saama harmoonilise tarkuse salalätteks mingile Bastiat'le ja kõigile teistele kaasaegse friitreiderluse optimistidele.

SEITSMES OSA

KAPITALI AKUMULATSIOONI PROTSESS

Teatava rahasumma muutumine tootmisvahenditeks ja tööjõuks on esimene liikumine, mida läbib väärtuse hulk, mis peab funktsioneerima kapitalina. See liikumine toimub turul, ringlemissfääris. Selle liikumise teine faas, tootmisprotsess, lõpeb niipea, kui tootmisvahendid on muudetud kaubaks, mille väärtus ületab tema koostusosade väärtuse, niisiis sisaldab esialgselt avansseeritud kapitali pluss lisaväärtust. Need kaubad tuleb siis jällegi paisata ringlemissfääri. Nad tuleb müüa, tuleb realiseerida nende väärtus rahas, muuta see raha uuesti kapitaliks ja nii edasi, ikka uuesti otsast alates. See ringkäik, mis läbib ikka neidsamu üksteisele järgnevaid faase, moodustab kapitali ringlemise.

Akumulatsiooni esimeseks tingimuseks on, et kapitalistil läheb korda müüa oma kaubad ja muuta uuesti kapitaliks suurem osa selliselt saadud rahast. Alljärgnevas eeldatakse, et kapital läbib oma ringlemisprotsessi normaalsel viisil. Selle protsessi lähem analüüs kuulub teise raamatusse.

Kapitalist, kes toodab lisaväärtust, s. o. pumpab tasuta tööd otse töölistest välja ja fikseerib seda tööd kaupades, on küll lisaväärtuse esimene omastaja, hoopiski aga mitte ta viimane omanik. Ta peab hiljem jagama lisaväärtust teiste kapitalistidega, kes täidavad teisi funktsioone tervikuna võetud ühiskondlikus tootmises, maaomanikuga jne. Lisaväärtus jaguneb järelikult mitmeks osaks. Tema murdosad lähevad mitmesuguste isikute kategooriate kätte ja omandavad mitmesuguseid üksteisest sõltumatuid vorme, näiteks kasum, protsent, kaubanduslik kasum, maarent jne. Neid lisaväärtuse muundunud vorme saab käsitleda alles kolmandas raamatus.

Niisiis me eeldame siin ühelt poolt, et kaupu tootev kapitalist müüb neid nende väärtuse järgi, kusjuures me ei hakka vaatlema tema tagasitulekut kaubaturule: ei neid uusi vorme, mis kaasnevad kapitaliga ringlemissfääris, ega neis uutes vormides sisalduvaid konkreetseid taastootmise tingimusi. Teiselt poolt oletame, et kapitalistlik tootja on kogu lisaväärtuse omanik või, kui tahetakse, kõigi saagijagamisest osavõtjate esindaja. Me vaatleme seega akumulatsiooni kõigepealt abstraktselt, s. o. lihtsalt vahetu tootmisprotsessi momendina.

Muide, kui akumulatsioon toimub, siis lähebki kapitalistil korda müüa toodetud kaup ja uuesti muuta kapitaliks sellest müügist saadud raha. Edasi: lisaväärtuse jagunemine mitmeks osaks ei muuda sugugi lisaväärtuse loomust ega neid vajalikke tingimusi, milledel ta saab akumuleerimise elemendiks. Ükskõik. mis proportsioonis lisaväärtus jagunekski kapitalistliku tootja enese kätte jäävaks ja teistele äraantavaks osaks, igal juhul on kapitalistlik tootja see, kes omastab lisaväärtuse esimeses järjekorras. Mis me akumulatsiooni kujutamisel eeldame, see toimub järelikult ka tegelikus akumulatsiooni käigus. Teiselt poolt lisaväärtuse jagunemine ja ringluse vahendav liikumine varjutavad akumuleerimisprotsessi lihtsat põhivormi. Akumuleerimisprotsessi puhas analüüs nõuab seega esialgu kõigi nähtuste kõrvalejätmist, mis varjavad tema mehhanismi sisemist mängu.

KAHEKÜMNE ESIMENE PEATÜKK

LIHTNE TAASTOOTMINE

Ükskõik missugune olekski tootmisprotsessi ühiskondlik vorm, igal juhul peab tootmisprotsess olema pidev, s. o. peab perioodiliselt ikka uuesti läbima neidsamu staadiume. Nagu ühiskond ei saa lakata tarbimast, nii ei saa ta ka lakata tootmast. Seepärast on iga ühiskondlik tootmisprotsess, vaadelduna pideva seose ja oma uuenemise vahetpidamatu voolu seisukohast, ühtlasi taastootmisprotsess.

Tootmise tingimused on ühtlasi taastootmise tingimused. Ükski ühiskond ei saa pidevalt toota, s. o. taastoota, kui ta pidevalt ei muuda üht osa oma produktist uuesti tootmisvahenditeks või uustootmise elementideks. Muudel võrdsetel tingimustel saab ta ainult siis oma rikkust samal tasemel taastoota või hoida, kui ta asendab näiteks aasta jooksul tarbitud tootmisvahendid, s. o. töövahendid, toormaterjalid ja abimaterjalid, niisama suure hulga uute eksemplaridega in natura [natuuras], mis eraldatakse aastasest produktide massist ja uuesti lähevad tootmisprotsessi. Niisiis aastaprodukti teatud hulk kuulub tootmisele. Kuna see produktihulk on algusest peale määratud tootlikuks tarbimiseks, eksisteerib ta enamasti niisugustes naturaalvormides, mis iseenesest lülitavad välja individuaalse tarbimise.

Kui tootmisel on kapitalistlik vorm, siis on sama vorm ka taastootmisel. Nagu tööprotsess esineb kapitalistlikus tootmisviisis ainult väärtuskasvu protsessi vahendina, nii esineb taastootmine ainult vahendina selleks, et kapitali näol, s. o. kasvava väärtuse näol taastoota avansseeritud väärtust. Iseloomulik roll, mida kapitalist majanduses mängib, langeb antud isikule ainult selle tõttu, et tema raha vahetpidamata funktsioneerib kapitalina. Näiteks, kui 100 naelsterlingi suurune avansseeritud rahasumma on sel aastal muundunud kapitaliks ning tootnud 20 naelsterlingi suuruse lisaväärtuse, siis peab see raha kordama seda operatsiooni järgmisel aastal jne. Kapitaliväärtuse perioodilise juurdekasvuna ehk funktsio-

neeriva kapitali perioodilise viljana omandab lisaväärtus kapitalist tekkiva tulu vormi.[1]

Kui see tulu on kapitalistile ainult tarbimisfondiks, s. o. kui see tarvitatakse ära niisama perioodiliselt kui saadaksegi, siis toimub, muudel võrdsetel tingimustel, lihtne taastootmine. Kuigi viimane on ainult tootmisprotsessi lihtne kordumine samas ulatuses, annab see lihtne kordumine ning pidevus sellele protsessile teatavaid uusi iseloomulikke jooni, või pigemini kõrvaldab mõningaid jooni, mis näivad iseloomustavat teda ainult kui üksikut akti.

Tootmisprotsessi lähtepunktiks on tööjõu ost kindlaks ajaks, ja see lähtepunkt kordub järjest uuesti, niipea kui lõpeb tähtaeg, milliseks töö müüdi, ja kui ühes sellega lõpeb teatav tootmisperiood: nädal, kuu jne. Töölisele makstakse aga alles pärast seda, kui tema tööjõud on olnud tegev ja on kaupade näol realiseerinud nii omaenese väärtuse kui ka lisaväärtuse. Tööline on järelikult tootnud nii lisaväärtuse, mida me esialgu käsitleme ainult kapitalisti tarbimisfondina, kui ka omaenda tasufondi, s. o. muutuvkapitali, — ta on tootnud nad enne, kui muutuvkapital on palgana tema kätte tagasi tulnud, ja tal on tööd ainult nii kaua, kui ta seda fondi vahetpidamata taastoodab. Sellest tulebki kuueteistkümnendas peatükis «II» all meie poolt mainitud majandusteadlaste valem, mis kujutab palka kui osasaamist produktist enesest.[2] See, mis töölise kätte palga vormis pidevalt tagasi tuleb, on osa produktist, mida tema ise pidevalt taastoodab. Kapitalist maksab talle kaubaväärtuse igatahes rahas. See raha aga on ainult tööprodukti muundunud vorm. Sel ajal, kui tööline muudab osa tootmisvahendeid produktiks, muutub osa tema varemast produktist uuesti rahaks. Tema töö möödunud nädalal või eelmisel poolaastal ongi see, millega makstakse tema tänase töö eest või tema töö eest tuleval poolaastal. Illusioon, mida tekitab rahavorm, kaob, niipea kui üksiku kapitalisti ja üksiku töölise asemel hakatakse vaatlema kapitalistide klassi ja töölisklassi. Rahavormis annab kapitalistide klass töölisklassile pidevalt tšekke teatava osa produkti saamiseks, mis töölised on tootnud ja kapitalistid on omastanud. Tööline annab neid tšekke niisama pidevalt kapitalistide klassile tagasi ja saab talt nii-

[1] «Rikkad, kes tarbivad võõra töö produkte, saavad neid ainult vahetusaktide (kaubaostude) kaudu. Seepärast näib, nagu peaks nende tagavarafond kiiresti otsa lõppema ... Kuid ühiskondlikus korras on rikkus omandanud võime reprodutseeruda võõra töö kaudu ... Rikkus, nii nagu töö ja töö abil, annab iga-aastast vilja, mida saab iga aasta hävitada, kusjuures rikkuse omanik ei jää vaesemaks. Selleks viljaks on tulu, mis tekib kapitalist» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», Paris, I kd., lk. 81, 82). [Vrd. *С. де Сисмонди:* «Новые начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936 г., т. I, стр. 181, 182.]

[2] «Palka ... võib nagu kasumitki vaadelda valmisprodukti tegeliku osana» (*G. Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, lk. 142). «Produkti osa, mis tööline saab palga vormis» (*James Mill:* «Eléments d'Économie Politique», Parissot' prantsuskeelne tõlge, Paris 1823, lk. 34).

viisi endale osakslangeva osa omaenda produktist. Produkti kaubavorm ja kauba rahavorm maskeerivad seda transaktsiooni.

Muutuvkapital on järelikult ainult elatusvahendite fondi või töötondi eriline ajalooline avaldumisvorm; seda fondi vajab tööline oma elu alalhoidmiseks ning taastootmiseks ja seda peab ta kõikide ühiskondliku tootmise süsteemide tingimustes alati ise tootma ja taastootma. Kui töötond tuleb pidevalt töölise kätte tema töö eest antavate maksevahendite vormis, siis on see nii ainult sellepärast, et töölise oma produkt pidevalt eemaldub temast kapitali vormis. Kuid see töötondi avaldumisvorm ei muuda seda fakti, et kapitalist avansseerib töölisele tema oma asjastatud tööd.[3] Võtame pärisorjusliku talupoja. Ta töötab oma tootmisvahenditega oma põllul näiteks 3 päeva nädalas. Ülejäänud kolmel nädalapäeval teeb ta tegu härraste mõisas. Ta taastoodab pidevalt oma töötondi ja see fond ei omanda kunagi tema suhtes kellegi kolmanda poolt tema töö eest avansseeritud maksevahendite vormi. See-eest ei omanda tema tasuta sunnitöö ka kunagi vabatahtliku ning tasulise töö vormi. Kui aga ühel ilusal päeval mõisnik omastab teoorja põllu, veoloomad, seemnevilja, ühe sõnaga tema tootmisvahendid, siis peab pärisorjuslik talupoeg edaspidi müüma mõisnikule oma tööjõudu. Muudel võrdsetel tingimustel töötab ta nüüd nagu ennegi 6 päeva nädalas: 3 päeva iseendale ja 3 päeva endisele mõisnikule, kes nüüd on saanud palgaperemeheks. Ta tarbib nüüd nagu ennegi tootmisvahendeid kui tootmisvahendeid ja kannab nende väärtust produktile üle. Teatud osa produktist läheb nagu ennegi taastootmisse. Kuid nagu teotegemine omandab sealjuures palgatöö vormi, nii omandab pärisorjusliku talupoja poolt endiselt toodetav ja taastoodetav töötond kapitali vormi, kapitali, mida mõisnik temale avansseerib. Kodanlik majandusteadlane, kelle piiratud aju ei suuda eraldada avaldumisvormi sellest, mis temas avaldub, suleb silmad tõsiasja ees, et töötond esineb maakeral veel tänapäevalgi ainult erandlikult kapitali vormis.[4]

Kapitalisti omaenese fondist avansseeritud väärtuse iseloomu[4a] kaotab muutuvkapital igatahes ainult siis, kui me vaatleme kapita-

---

[3] «Kui kapitali kasutatakse palga avansseerimiseks töölistele, siis ei lisa ta midagi töö alalhoidmise fondile» (Cazenove'i märkus tema poolt väljaantud Malthuse teoses «Definitions in Political Economy». London 1853, lk. 22).

[4] «Kapitalistid ei avansseeri töölistele nende ülalpidamisvahendeid isegi mitte ühel neljandikul kogu maakerast» *(Richard Jones:* «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations». Hertford 1852, lk. 36). [Vrd. *Ричард Джонс:* «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 313.]

[4a] «Kuigi peremees avansseerib manufaktuuritöölisele tema palga, ei tähenda see peremehele tegelikult mingeid kulusid, sest palga väärtus tuleb talle harilikult koos kasumiga tagasi eseme suurenenud väärtuses, millele töölise töö rakendati» *(A. Smith:* «Wealth of Nations», II raamat, III ptk., lk. 311). [*A. Смит:* «Исследование о природе и причинах богатства народов», т. I, кн. II, гл. III, стр. 278. Соцэкгиз, 1935 г.]

listlikku tootmisprotsessi ta pideva uuenemise käigus. See protsess aga pidi ju kusagil ja millalgi algama. Meie senisest seisukohast lähtudes on seepärast tõenäoline, et kapitalist sai kunagi rahaomanikuks mingi esialgse akumulatsiooni kaudu, mis oli võõrast tasuta tööst sõltumatu, ja et ta selletõttu võis esineda turul tööjõu ostjana. Kuid ometi põhjustab juba lihtne kapitalistliku tootmisprotsessi pidevus või lihtne taastootmine veel teisigi isesuguseid muutusi, mis puudutavad mitte ainult kapitali muutuvat osa, vaid ka kogu kapitali tervikuna.

Kui 1000-naelsterlingiline kapital toodab perioodiliselt, näiteks iga aasta, 200 naelsterlingit lisaväärtust ja kui see lisaväärtus iga aasta ära tarvitatakse, siis on selge, et pärast selle protsessi kordumist viie aasta jooksul on äratarvitatud lisaväärtuse summa = = 200×5, s. o. võrdne esialgselt avansseeritud 1000-naelsterlingilise kapitaliväärtusega. Kui iga-aastast lisaväärtust tarbitaks ainult osaliselt, näiteks ainult pool sellest, siis jõutaks samasuguse tulemuseni pärast tootmisprotsessi kordumist kümne aasta jooksul, sest 100 × 10 = 1000. Üldiselt: avansseeritud kapitaliväärtus, jagatud iga aasta äratarvitatava lisaväärtusega, annab aastate või taastootmisperioodide arvu, millede möödumisel esialgselt avansseeritud kapital on kapitalisti poolt ära tarvitatud ja järelikult kadunud. Kapitalisti kujutlus, nagu tarbiks ta võõra tasuta töö produkti, lisaväärtust, ja jätaks puutumata esialgse kapitaliväärtuse, ei saa selles tõsiasjas absoluutselt midagi muuta. Teatava aastate arvu möödumisel on temale kuuluv kapitaliväärtus võrdne lisaväärtuse summaga, mis ta sama aastate arvu jooksul omastas mingit ekvivalenti andmata, ja tema poolt tarbitud väärtuse summa on võrdne esialgse kapitaliväärtusega. Tõsi küll, tema kätte on jäänud kapital, mille suurus ei ole muutunud ja millest üks osa, hooned, masinad jne., oli olemas juba siis, kui ta oma ettevõtte käiku laskis. Kuid siin on jutt kapitali väärtusest, mitte aga ta materiaalsetest koostusosadest. Kui keegi on raisanud kogu oma varanduse, tehes võlgasid, mis võrduvad selle varanduse väärtusega, siis kujutabki kogu tema varandus enesest vaid tema võlgade kogusummat. Samuti ka siis, kui kapitalist on tarbinud oma avansseeritud kapitali ekvivalendi; selle kapitali väärtus kujutab siis enesest vaid tema poolt tasuta omastatud lisaväärtuse kogusummat. Tema vanast kapitalist ei ole enam olemas ühtki väärtuse aatomit.

Niisiis, juba ainult tootmisprotsessi pidevus või lihtne taastootmine, jättes täiesti kõrvale igasuguse akumulatsiooni, muudab paratamatult iga kapitali lühema või pikema perioodi järel akumuleeritud kapitaliks ehk kapitaliseeritud lisaväärtuseks. Isegi siis, kui kapital oli tootmisprotsessi astudes kapitali kasutaja isikliku tööga teenitud omand, muutub ta siiski varem või hiljem ekvivalendita omastatud väärtuseks ehk võõra tasuta töö materialisatsiooniks, — kas rahavormis või teisiti.

Neljandas peatükis me nägime, et raha muundumiseks kapitaliks ei piisa kaubatootmise ja kaubaringluse olemasolust. Selleks oli kõigepealt tarvis, et ühelt poolt väärtuse või raha omanik, teiselt poolt väärtustloova substantsi omanik, siin tootmis- ja elatusvahendite omanik, seal ainult tööjõu omanik, astuksid teineteisele vastu kui ostja ja müüja. Kapitalistliku tootmisprotsessi tegelikult antud põhialuseks, tema lähtepunktiks, oli järelikult tööprodukti lahutamine tööst enesest, objektiivsete töötingimuste lahutamine subjektiivsest tegurist — tööjõust.

Kuid see, mis alguses oli vaid lähtepunktiks, toodetakse ainult protsessi pidevuse tõttu, lihtsa taastootmise tõttu järjest uuesti ja jäädvustatakse kapitalistliku tootmise enese tulemusena. Ühelt poolt muudab tootmisprotsess pidevalt ainelist rikkust kapitaliks, väärtuse kasvu vahenditeks ja tarbimisvahenditeks kapitalisti jaoks. Teiselt poolt väljub tööline sellest protsessist alati niisugusena, nagu ta sellesse astus: rikkuse isikliku allikana, kuid ilma ühegi vahendita, et seda rikkust iseenda heaks realiseerida. Kuna töölise oma töö võõrandati temalt, omastati kapitalisti poolt ja liideti kapitaliga juba enne töölise astumist protsessi, siis asjastub see töö protsessi käigus pidevalt võõras produktis. Kuna tootmisprotsess on ühtlasi kapitalisti poolt tööjõu tarbimise protsess, siis muundub töölise produkt pidevalt mitte ainult kaubaks, vaid ka kapitaliks, — väärtuseks, mis pumpab välja väärtustloovat jõudu, elatusvahenditeks, mis ostavad isikuid, tootmisvahenditeks, mis rakendavad tootjat.[5] Seepärast toodab tööline ise pidevalt objektiivset rikkust kui kapitali, kui temale võõrast, tema üle valitsevat ja teda ekspluateerivat võimu, ja kapitalist toodab niisama pidevalt tööjõudu kui subjektiivset rikkuseallikat, mis on lahus omaenda asjastumise ja realiseerimise vahenditest, on abstraktne ja eksisteerib ainult töölise enda organismis, — lühidalt öeldult, ta toodab töölist kui palgatöölist.[6] See pidev töölise taastootmine või tema jäädvustamine on kapitalistliku tootmise sine qua non [tingimata vajalik tingimus].

Töölise tarbimine on kahesugune. Tootmises eneses tarbib ta oma tööga tootmisvahendeid ja muudab neid produktideks, millede

---

[5] «See on üks tootliku tarbimise eriti tähelepanuväärv omadus. Kapital on see, mida tootlikult tarbitakse, ja kapitaliks saab ta tarbimise kaudu» (*James Mill:* «Éléments d'Économie Politique». Parissot' prantsuskeelne tõlge, Paris 1823, lk. 242). Kuid ometi ei jõua James Mill selgusele selle kohta, mis see «eriti tähelepanuväärv omadus» on.

[6] «On küll tõsi, et uue manufaktuuri rajamine annab tööd paljudele vaestele; kuid nad ei lakka olemast vaesed, ja manufaktuuride edasiarenemine teeb vaeseks palju teisi» («Reasons for a limited Exportation of Wool». London 1677, lk. 19). «Farmer kinnitab absurdselt, et ta vaeseid ülal peab. Tegelikult peetakse vaesed viletsuses» («Reasons for the late Increase of the Poor-Rates: or a comparative View of the Prices of Labour and Provisions». London 1777, lk. 31).

väärtus on kõrgem kui avansseeritud kapitali väärtus. See on töölise tootlik tarbimine. See on ühtlasi tema tööjõu tarbimine kapitalisti poolt, kes selle tööjõu on ostnud. Teiselt poolt kulutab tööline elatusvahenditeks raha, mis maksti talle tema tööjõu ostu puhul. See on tema individuaalne tarbimine. Töölise tootlik tarbimine ja tema individuaalne tarbimine on järelikult teineteisest täiesti erinevad. Esimeses funktsioneerib tööline kapitali liikumapaneva jõuna ja kuulub kapitalistile; teises kuulub ta iseenesele ja täidab elufunktsioone väljaspool tootmisprotsessi. Esimese tulemuseks on kapitalisti olemasolu, teise tulemuseks on töölise enda olemasolu.

Tööpäeva jne. vaatlemisel selgus möödaminnes, et tööline on sageli sunnitud tegema oma individuaalsest tarbimisest puhtjuhuslikku episoodi tootmisprotsessis. Sel juhul neelab ta toiduaineid selleks, et hoida käigus oma tööjõudu, nii nagu aurumasin neelab süsi ja vett või ratas neelab määrdeõli. Töölise tarbimisvahendid on siin ainult tootmisvahendi tarbimisvahendid, tema individuaalne tarbimine on otseselt tootlik tarbimine. Kuid see näib kuritarvitusena, mis ei ole seotud kapitalistliku tootmisprotsessi olemusega[7].

Asi näeb teisiti välja, kui me ei vaatle üksikut kapitalisti ega üksikut töölist, vaid kapitalistide klassi ja töölisklassi, s. o. kui me ei vaatle üksikut kaubatootmisprotsessi, vaid kogu kapitalistlikku tootmisprotsessi selle liikumises ja ühiskondlikus ulatuses. Kui kapitalist muudab tööjõuks osa oma kapitali, siis suurendab ta sellega kogu oma kapitali väärtust. Ta surmab kaks kärbest ühe hoobiga. Ta saab kasumit mitte ainult sellest, mis ta tööliselt võtab, vaid ka sellest, mis ta töölisele annab. Kapital, mis võõrandati, vahetades seda tööjõu vastu, muutub elatusvahenditeks, millede tarbimise kaudu taastoodetakse juba olemasolevate tööliste lihaseid, närve, luid ja aju ning sigitatakse uusi töölisi. Seega on töölisklassi individuaalne tarbimine absoluutse vajalikkuse piirides vaid kapitali poolt tööjõu vastu võõrandatud elatusvahendite tagasimuutmine tööjõuks, mida kapital saab uuesti ekspluateerida. See on kapitalistile kõige vajalikuma tootmisvahendi, töölise enda tootmine ja taastootmine. Töölise individuaalne tarbimine on järelikult kapitali tootmise ja taastootmise moment, ükskõik kas see toimub töökojas, vabrikus jne., või väljaspool töökoda või vabrikut, kas tööprotsessi ajal või väljaspool tööprotsessi,— just nagu masina puhastamine, ükskõik kas seda tehakse tööprotsessi ajal või selle kindlatel vaheaegadel. Asi ei muutu sugugi sellest, et tööline teostab oma individuaalset tarbimist omaenda, mitte aga kapitalisti meeleheaks. Ei jää ju veoloomade tarbimine tootmisprotsessi vajaliku momendina seepärast sugugi väiksemaks, et veoloomad ise naudivad seda, mis nad söövad. Töölisklassi pidev alalhoidmine ja taas-

[7] Rossi ei oleks sellest nii suureliselt deklameerinud, kui ta tõesti oleks tunginud «tootliku tarbimise» saladusse.

tootmine jääb ikka kapitali taastootmise tingimuseks. Selle tingimuse täitmise võib kapitalist südamerahuga jätta tööliste alalhoiu- ja paljunemisinstinkti hooleks. Ta hoolitseb ainult selle eest, et nende individuaalne tarbimine piirduks võimalust mööda hädavajalikuga ja on lõpmata kaugel lõuna-ameeriklaste toorusest, kes sunnivad töölisi sööma tugevamat toitu vähem tugeva asemel[8].

Kapitalist ja tema ideoloog, poliitiline ökonoom, käsitlevad seepärast tootliku tarbimisena ainult seda osa töölise individuaalsest tarbimisest, mis on vajalik tööliskl assi jäädvustamiseks ja mida tööline tõepoolest peab tarbima, et kapital saaks tarbida tööjõudu; kõik muu, mis tööline peale selle oma meeleheaks tarbib, on mittetootlik tarbimine.[9] Kui kapitali akumulatsioon põhjustaks palgatõusu ja järelikult töölise tarbimisvahendite hulga kasvu, põhjustamata tööjõu suuremat tarbimist kapitali poolt, siis oleks täiendav kapital mittetootlikult tarbitud[10]. Tõepoolest: töölise individuaalne tarbimine on temale endale mittetootlik, sest see taastoodab ainult indiviidi, kes elatusvahendeid vajab; see on tootlik kapitalistile ja riigile, sest see on võõrast rikkust tootva jõu tootmine.[11]

Niisiis, ühiskondlikust seisukohast vaadatuna on tööliskl ass — ka väljaspool otsest tööprotsessi — niisamasugune kapitali manus kui elutu tööriistki. Isegi tööliste individuaalne tarbimine on teatavais piirides ainult kapitali taastootmisprotsessi moment. Eemaldades pidevalt tööliste produkti nende pooluse juurest kapitali kui vastaspooluse juurde, hoolitseb see protsess aga selle eest, et need teadvust omavad tootmisriistad ära ei jookseks. Individuaalne tarbimine hoolitseb ühelt poolt tööliste eneste alalhoiu ja taastootmise eest, teiselt poolt aga, hävitades elatusvahendeid, tagab ta tööliste

[8] «Lõuna-Ameerika kaevanduste töölised, kelle igapäevane töö (vahest kõige raskem maailmas) seisab selles, et nad toovad oma õlgadel 180—200 naela raskusi maagikandameid 450 jala sügavusest maapinnale, elavad ainult leivast ja ubadest; nad eelistaksid süüa ainult leiba, kuid nende peremehed, kes on leidnud, et leivaga üksi ei suuda nad nii intensiivselt töötada, kohtlevad neid nagu hobuseid ja sunnivad neid sööma ube; oad on märksa rikkama fosforisisaldusega kui leib» *(Liebig:* «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie», 7. trükk, 1862, I osa, lk. 194, märkus). [Vrd. *Ю. Либих:* «Химия в приложении к земледелию и физиологии растений». Москва 1870, lk. 132.]

[9] *James Mill:* «Éléments d'Économie Politique». Parissot' prantsuskeelne tõlge, Paris 1823, lk. 238 ja järgmised.

[10] «Kui töö hind tõuseks nii kõrgele, et hoolimata kapitali juurdekasvust ei saaks kasutada rohkem tööd, siis ma ütleksin, et sellist kapitali juurdekasvu tarbitakse mittetootlikult» *(Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 163). [Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии» Соцэкгиз, 1935 г., стр. 87.]

[11] «Ainus tootlik tarbimine selle sõna tõsises mõttes on rikkuse tarbimine ehk hävitamine (ta mõtleb tootmisvahendite tarbimist) kapitalistide poolt taastootmise eesmärgil ... Tööline ... on tootlik tarbija sellele isikule, kes tema tööd kasutab, ja riigile, kuid, täpselt rääkides, mitte iseenesele» *(Malthus:* «Definitions in Political Economy». London 1853, lk. 30).

pideva ilmumise tööturule. Rooma ori oli seotud oma omaniku külge ahelatega, palgatööline aga on seotud oma omaniku külge nähtamatute niitidega. Tema sõltumatuse illusioon säilib selle tõttu, et individuaalsed palkajad-peremehed vahelduvad pidevalt ja ka selle tõttu, et on olemas lepingu fictio juris [juriidiline fiktsioon].

Varemalt teostas kapital oma omandiõigust vaba töölise suhtes sundseadusega, kui ta seda tarvilikuks pidas. Inglismaal näiteks oli masinaehitustööliste emigratsioon kuni 1815. aastani raske karistuse ähvardusel keelatud.

Töölisklassi taastootmine sisaldab ühtlasi oskuste kogumist ja põlvest põlve edasiandmist.[12] Kui suurel määral kapitalist loeb sellise oskusliku töölisklassi olemasolu endale kuuluvate tootmistingimuste hulka ja vaatab sellele tegelikult kui oma muutuvkapitali reaalsele eksistentsile, see ilmneb eriti selgesti, kui kriis ähvardab talt selle tootmistingimuse ära võtta. Ameerika kodusõja ja sellega kaasaskäinud puuvillanälja tagajärjel visati teatavasti tänavale suurem osa puuvillatööstuse töölisi Lancashire'is jne. Töölisklassi enese ja teiste ühiskonnakihtide keskelt kostis üleskutse organiseerida riikliku toetuse või vabatahtliku rahvusliku korjanduse abil «ülearuste» väljarändamist Inglise asumaadesse või Ühendriikidesse. «Times» avaldas siis (24. märtsil 1863. a.) kirja, mille autoriks oli Edmund Potter, Manchesteri kaubanduskoja endine esimees. Alamkojas nimetati seda kirja õigusega «vabrikantide manifestiks»[13]. Toome siin mõned iseloomulikud kohad, kus ilustamatult öeldakse, et kapitalil olevat tööjõule omandiõigus.

«Puuvillatööstuse töölistele räägitakse, et nende tööpakkumine olevat liiga suur ... seda olevat tarvis vähendada võib-olla ühe kolmandiku võrra, ja siis pidavat kujunema terve nõudmine ülejäänud kahele kolmandikule ... Avalik arvamine nõuab tungivalt emigratsiooni ... Peremees (s. o. puuvillavabrikant) ei või vabatahtlikult leppida sellega, et tema töökäte pakkumine väheneks; ta arvab, et see oleks ebaõiglane ja ka ebaõige ... Kui väljarändamist toetatakse avalikust fondist, siis on tal õigus nõuda, et teda ära kuulataks, ja võib-olla protesteerida.» Seesama Potter seletab edasi, kui kasulik on puuvillatööstus, kuidas see «on kahtlemata ära tõmmanud elanikke Iirimaalt ja Inglismaa põllumajanduspiirkondadest», kui tohutu on selle ulatus, kuidas see 1860. aastal andis $^5/_{13}$ kogu Inglise väljaveost ja kui suureks see kasvab mõne aasta pärast turu laienemise tõttu, eriti Indias, ja tänu sunniviisilisele «piisava puuvillahulga sisseveole, hinnaga 6 penssi nael». Ta jät-

[12] «Ainus asi, millest võib õelda, et seda varakult kogutakse ja ette valmistatakse, on töölise oskus ... Oskustöö kogumine ja säilitamine, see ülitähtis operatsioon, toimub tööliste rõhuva enamiku suhtes ilma mingisuguse kapitalikuluta» (*Hodgskin:* «Labour Defended etc.», lk. 12, 13).

[13] «Seda kirja võib vaadelda kui vabrikantide manifesti» (Ferrand, ettepanek puuvillanälja puhul, alamkoja istung 27. aprillil 1863).

kab: «Aeg — võib-olla üks, kaks või kolm aastat — annab vajaliku hulga... Sellepärast tahaksin küsida, kas see tööstus ei vääri toetust? Kas ei tasu vaeva masinaid (nimelt elusaid töömasinaid) korras hoida ja kas ei ole suurim rumalus tahta neid minema visata? Arvan, et on. Olen päri, et töölised ei ole omand («I allow that the workers are not a property»), et nad ei ole Lancashire'i ega peremeeste omand; aga nad on nende mõlema jõud, nad on vaimne ning õppinud jõud, mida ei saa asendada üheainsa põlvkonna elu jooksul; seevastu teisi masinaid, nimelt neid, milledel nad töötavad («the mere machinery which they work»), saaks suuremalt osalt kaheteistkümne kuuga edukalt asendada ja isegi täiustada.[14] Soodustage või lubage (!) tööjõu väljarändamist — mis saab siis kapitalistist? («Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?» See südamest tulev karje meenutab hoovimarssal Kalbi)... Riisuge ära tööliste koorekiht, ja põhikapital kaotab väga palju oma väärtusest, käibekapital aga ei suuda pidada võitlust madalamat sorti töö mitteküllaldase pakkumise vastu... Meile räägitakse, et töölised ise soovivad välja rännata. On täiesti loomulik, et nad seda soovivad... Kärpige ja suruge kokku puuvillatööstust, võttes talt ära tema tööjõud (by taking away its working power), vähendades neile makstavat palgasummat, ütleme, ühe kolmandiku või 5 miljoni võrra, — ja mis saab siis väikepoodnikest, järgmisest klassist, kes seisab töölistest kõrgemal? Mis saab maarendist, kottedžite üürist?... Mis saab väikefarmeritest, sellest parimast maja- ja maaomanike kihist? Ja nüüd ütelge, kas kõigile maa klassidele saab olla enesetapjalikumat plaani kui see, mis tahab nõrgestada natsiooni, eksportides tema parimad vabrikutöölised ning muutes väärtusetuks ühe osa tema kõige tootlikumast kapitalist ja rikkusest?» «Ma soovitan 5—6 miljoni suurust laenu, mis oleks jaotatud kahe või kolme aasta peale; raha tuleb kulutada erikomissaride järelevalve all, kes alluksid puuvillatööstuse piirkondade vaestehoolekandele; see asi tuleb korraldada eriseadusega, rakendades teatavat sunniviisilist tööd, et hoida alal almusesaajate moraalset väärtust... Kas maaomanikele või peremeestele saab olla midagi hullemat («can anything be worse for landowners or masters»), kui kaotada oma parimad töö-

[14] Lugejal on meeles, et seesama kapital laulab hoopis teist laulu tavalistes tingimustes, kui jutt on palga alandamisest. Siis kiidavad «peremehed» nagu ühest suust (vt. neljas osa, lk. 367, märkus 188): «Vabrikutöölised pidagu meeles, et nende töö on tegelikult väga madalat sorti oskustöö; et ükski teine töö ei ole kergemini õpitav ega paremini tasutav, kui võtta arvesse ta kvaliteeti; et ühtki teist tööd ei saa muretseda nii lühikese ajaga ja sellises külluses kõige vähema oskusega inimeste lühiajalise väljaõppe kaudu. Peremehe masinad (nüüd kuuleme, et need saab 12 kuu jooksul edukalt asendada paremategа) etendavad tootmises tegelikult palju tähtsamat osa kui töölise töö ja oskus (nüüd kuuleme, et seda tööd ja oskust ei saa asendada isegi 30 aasta jooksul), mida saab õppida 6 kuuga ja mida iga talusulane suudab omandada.»

lised, demoraliseerida ülejäänud ja teha nad rahulolematuks laiaulatusliku laastava väljarändamisega ning kapitali väärtuse langemisega terves provintsis?»

Potter, puuvillavabrikantide silmapaistev hääletoru, teeb vahet kahte liiki «masinate» vahel, mis kõik kuuluvad kapitalistile: ühed seisavad tema vabrikus, teised elutsevad öösiti ja pühapäeviti mujal, kottedžites. Ühed on elutud, teised elusad. Elutud masinad mitte ainult muutuvad iga päevaga halvemaks ja kaotavad väärtust, vaid tunduv osa nende olemasolevast massist iganeb kogu aeg jätkuva tehnilise progressi tõttu nii suurel määral, et neid saaks mõne kuu jooksul edukalt asendada uute masinatega. Elusad masinad, ümberpöördult, muutuvad seda paremaks, mida kauem nad töötavad ja mida rohkem neisse kuhjub sugupõlvede oskust. «Times» vastas sellele vabrikumagnaadile muuhulgas järgmist:

«Härra E. Potter on sedavõrd mõjutatud puuvillavabrikantide erakordsest ning absoluutsest tähtsusest, et selle klassi alalhoidmiseks ja tema eriala jäädvustamiseks ta tahab vägivaldselt sulgeda pool miljonit töölist suurde moraalsesse töömajja. Kas see tööstus on toetamist väärt? — küsib härra Potter. Muidugi, kõikide ausate vahenditega, — vastame meie. Kas masinate korrashoidmine tasub vaeva? — küsib jälle härra Potter. Siin me jääme nõutult peatuma. Masinate all mõistab härra Potter inimmasinaid, siis ta tõotab, et ta ei vaatle neid kui absoluutset omandit. Peame tunnistama, et meie meelest «ei tasu vaeva» ega ole isegi võimalik hoida korras inimmasinaid, s. o. panna nad luku taha ja sisse õlitada, kuni neid tarvis läheb. Inimmasinaile on omane tegevuseta olekus rooste minna, õlitatagu ja nühitagu neid kui palju tahes. Pealegi õpetavad kogemused meile, et inimmasinad võivad omast käest auru teha ja lõhkeda või meeletusi tehes meie suurlinnade tänavail tantsutõves ringi karata. Võib ju olla õige, nagu ütleb härra Potter, et tööliste taastootmine vajab pikemat aega, kui aga meil on käepärast masiniste ja raha, siis me leiame alati agaraid, sitkeid ning hoolsaid mehi, kellest võib vabritseerida rohkem vabrikumeistreid, kui me iganes vajame... Härra Potter lobiseb tööstuse taaselustamisest ühe, kahe või kolme aasta pärast ja nõuab meilt, et me ei soodustaks tööjõu väljarändamist või koguni keelaksime selle! Ta ütleb, et tööliste soov välja rännata olevat loomulik, kuid arvab, et natsioon peab sulgema need pool miljonit töölist ühes 700 000 isikuga, kes on nende perekonnaliikmed, vastu nende tahtmist puuvillatööstuse piirkondadesse, vajaliku järeldusena vägivaldselt maha surudes nende rahulolematust ja elatades neid armuandidega, — kõik sellepärast, et võib-olla kunagi saabub päev, kus puuvillavabrikandid neid jälle vajavad... Aeg on käes, kus nende saarte suur avalik arvamine peab midagi tegema selle «tööjõu» päästmiseks nende küüsist, kes tahavad temaga ümber käia, nagu nad käivad ümber söe, raua ja puuvillaga» («to save this «wor-

king power» from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton»)[15].

«Times'i» artikkel oli ainult jeu d'esprit (tühi keerutus). «Suur avalik arvamine» jagas tegelikult härra Potteri arvamist, et vabrikutöölised on ainult vabrikute juurde kuuluv vallasvara. Tööliste väljarändamist takistati.[16] Nad pandi kinni puuvillatööstuse piirkondade «moraalsesse töömajja» ja nad moodustavad endiselt «Lancashire'i puuvillavabrikantide jõu (the strength)».

Niisiis kapitalistlik tootmisprotsess taastoodab juba oma käigu enesega tööjõu eraldumist tootingimustest. Sellega taastoodab ja jäädvustab ta töölise ekspluateerimise tingimusi. Ta alatasa sunnib töölist müüma oma tööjõudu, et elada, ja alatasa võimaldab kapitalistil osta seda tööjõudu, et rikastuda[17]. See pole enam juhus, mis kapitalisti ja töölist kaubaturul ostjana ja müüjana teineteise vastu seab. See on protsessi enese raudne käik, mis järjest uuesti paiskab töölise kui oma tööjõu müüja kaubaturule tagasi ja järjest uuesti muudab tema oma produkti kapitalisti käes olevaks ostuvahendiks. Tegelikult kuulub tööline kapitalile veel enne, kui ta end kapitalistile müüb. Tema majanduslik sõltuvus[18] on ühtlasi tingitud ja varjatud tema enesemüügi perioodilisest kordumisest,

---

[15] «Times» 24. märtsist 1863. a.

[16] Parlament ei lubanud väljarändamise heaks ühtki farthingit, vaid andis ainult seadusi, mis võimaldasid omavalitsustel hoida töölisi elu ja surma piiril või ekspluateerida neid, maksmata neile normaalpalka. Kui aga kolm aastat hiljem puhkes loomataud, siis rikkus parlament jämedalt isegi parlamentlikku etiketti ja otsekohe määras miljoneid selleks, et maksta kahjutasu miljonäridest landlordidele, kelle rentnikud lihahindade tõusu tõttu niikuinii ei kandnud mingeid kahjusid. Maaomanike loomalik mõirgamine parlamendi avamisel 1866. aastal tõestas, et ei tarvitse olla hindu, et kummardada lehma Sabalat, ega Jupiter, et muutuda härjaks.

[17] «Tööline nõudis elatusvahendeid, et elada, peremees nõudis tööd, et kasu saada» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», Paris, I kd., lk. 91). [Vrd. *С. де Сисмонди:* «Новые начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936 г., т. I, кн. 2, стр. 186.]

[18] Selle sõltuvuse kohmakas talupoeglik vorm eksisteerib Durhami krahvkonnas. See on üks neid väheseid krahvkondi, kus kohalikud tingimused ei kindlusta rentnikule vaieldamatut omandiõigust põllutööliste üle. Mäetööstus annab viimastele valiku võimaluse. Seepärast rendib farmer siin, vastandina üldreeglile, ainult neid maatükke, kus asuvad tööliste kottedžid. Kottedžite üürihind moodustab osa palgast. Neid kottedžeid nimetatakse «hind's houses» [«sulaste majadeks»]. Neid üüritakse töölistele teatud feodaalkohustuste täitmise tingimusel, lepingu alusel, mille nimeks on «bondage» (feodaalsõltuvus) ja mis näiteks kohustab töölist saatma oma tütre jne. tööle nii kauaks, kui tema ise on mujal tööl. Töölist ennast nimetatakse bondsman, s. o. pärisori. See vahekord näitab meile ka täiesti uuest küljest töölise individuaalset tarbimist kui tarbimist kapitali jaoks ehk tootlikku tarbimist. «On huvitav märkida, et isegi selle bondsman'i väljaheited loetakse tema kalkuleerivale käskijale kuuluvate lõivude hulka... Farmer ei luba kogu ümbruses ühtki käimlat peale oma käimla ja ei salli selles suhtes mingit kõrvalekaldumist oma süsereäniõigustest» («Public Health. 7th Report 1864», lk. 188).

tema individuaalsete palkajate-peremeeste vahetusest ja töö turuhindade kõikumisest.[19]

Niisiis, kapitalistlik tootmisprotsess, vaadeldud üldises seoses ehk taastootmisprotsessina, toodab mitte ainult kaupu, mitte ainult lisaväärtust, vaid toodab ja taastoodab kapitalistlikku vahekorda ennast, — ühel poolel kapitalisti, teisel poolel palgatöölist.[20]

---

[19] Meenutame, et lastetöö jne. puhul kaob isegi enesemüümise formaalsus.

[20] «Kapital eeldab palgatööd, palgatöö aga eeldab kapitali. Nad tingivad vastastikku teineteist, nad sünnitavad vastastikku teineteist. Kas tööline puuvillavabrikus toodab ainult puuvillast riiet? Ei, ta toodab kapitali. Ta toodab väärtusi, mida kasutatakse uuesti selleks, et käsutada tema tööd ja luua selle abil uusi väärtusi» (*Karl Marx:* «Lohnarbeit und Kapital», «Neue Rheinische Zeitungis» nr. 266, 7. aprillil 1849). [*K. Marx:* «Palgatöö ja kapital». Tallinn, 1951, lk. 33.] «Neue Rheinische Zeitungis» selle pealkirja all avaldatud artiklid on katkendid loengutest, mis ma sel teemal pidasin 1847. aastal Brüsseli saksa töölisühingus ja mille trükkimise katkestas Veebruarirevolutsioon.

KAHEKÜMNE TEINE PEATÜKK

LISAVÄÄRTUSE MUUNDUMINE KAPITALIKS

1. KAPITALISTLIK TOOTMISPROTSESS LAIENDATUD MAASTAABIS. KAUBATOOTMISE OMANDISEADUSTE MUUNDUMINE KAPITALISTLIKU OMASTAMISE SEADUSTEKS

Varem me uurisime, kuidas lisaväärtus tekib kapitalist, nüüd tuleb meil uurida, kuidas kapital tekib lisaväärtusest. Lisaväärtuse kasutamist kapitalina ehk lisaväärtuse tagasimuundumist kapitaliks nimetatakse kapitali akumulatsiooniks.[21]

Vaatleme seda protsessi kõigepealt üksiku kapitalisti seisukohast. Oletame näiteks, et ketramisvabriku omanik avansseerib 10 000-naelsterlingilise kapitali, sellest $^4/_5$ puuvillana, masinatena jne. ja $^1/_5$ palgana. Oletame, et ta toodab iga aasta 240 000 naela lõnga 12 000 naelsterlingi väärtuses. Kui lisaväärtuse norm on 100%, siis sisaldub lisaväärtus lisaproduktis ehk netoproduktis, mis koosneb 40 000 naelast lõngast ehk ühest kuuendikust brutoproduktist, väärtusega 2000 naelsterlingit, mis realiseeritakse müües. 2000-naelsterlingiline väärtussumma on 2000-naelsterlingiline väärtussumma. Selle raha lõhnast ega väljanägemisest ei saa aru, et see on lisaväärtus. Asjaolu, et antud väärtus iseloomult on lisaväärtus, osutab ainult seda, kuidas ta oma omaniku kätte sattus, ei muuda aga põrmugi väärtuse või raha loomust.

Niisiis, et muuta kapitaliks see uuesti juurdetulnud 2000-naelsterlingiline summa, peab ketramisvabriku omanik muudel võrdsetel tingimustel avansseerima sellest neli viiendikku puuvilla jne. ostmiseks ja ühe viiendiku uute ketrustööliste ostmiseks, kes leiavad turult elatusvahendid, millede väärtuse ta neile on avansseerinud. Siis hakkab uus 2000-naelsterlingiline kapital ketramistööstuses funktsioneerima ja toob omalt poolt sisse 400 naelsterlingit lisaväärtust.

Kapitaliväärtus avansseeriti esialgselt rahavormis; seevastu lisaväärtus eksisteerib algusest peale kui brutoprodukti teatava osa

---

[21] «Kapitali akumulatsioon: osa tulu kasutamine kapitalina» (*Malthus:* «Definitions etc.», Cazenove'i väljaanne, lk. 11). «Tulu muundumine kapitaliks» (*Malthus:* «Principles of Political Economy», 2. trükk, London 1836, lk. 320).

väärtus. Kui brutoprodukt müüakse, rahaks muudetakse, siis saab kapitaliväärtus tagasi oma esialgse vormi, lisaväärtus aga muudab oma esialgse eksisteerimisviisi. Kuid sellest momendist alates on mõlemad, kapitaliväärtus ja lisaväärtus, ühtviisi rahasummad ja nende tagasimuundumine kapitaliks toimub täpselt ühesugusel viisil. Kapitalist kulutab nii ühe kui ka teise väärtuse kaupade ostmiseks, mis võimaldavad tal uuesti alustada oma produkti valmistamist, seekord juba laiendatud maastaabis. Kuid selleks, et neid kaupu osta, peab ta nad turult leidma.

Tema oma lõng ringleb ainult sellepärast, et ta viib oma aastaprodukti turule, nagu seda teevad kõik teisedki kapitalistid oma kaupadega. Aga enne kui need kaubad turule sattusid, olid nad juba olemas aastatoodangu fondis, s. o. iga liiki esemete kogumassis, milleks muutub aasta jooksul üksikute kapitalide kogusumma ehk kogu ühiskondlik kapital, ja millest igal üksikul kapitalistil on käes ainult teatav osa. Turul asetleidvad protsessid panevad ainult ringlema aastatoodangu üksikuid koostusosi, saadavad neid käest kätte, ei saa aga suurendada aastakogutoodangut ega muuta toodetud asjade loomust. Kuidas saab kasutada aastast koguprodukti, see oleneb järelikult tema enda koosseisust, sugugi aga mitte ringlemisest.

Aastatoodang peab kõigepealt andma kõik esemed (tarbimisväärtused), mis peavad asendama aasta jooksul tarbitud kapitali asjalisi koostusosi. Kui need on maha arvatud, siis jääb netoprodukt ehk lisaprodukt, milles sisaldub lisaväärtus. Millest koosneb aga see lisaprodukt? Kas vahest kapitalistide klassi vajaduste ja tujude rahuldamiseks määratud esemetest, mis järelikult moodustavad selle klassi tarbimisfondi? Kui see oleks kõik, siis prassitaks lisaväärtus viimse krossini läbi ja meil oleks tegemist vaid lihtsa taastootmisega.

Selleks et akumuleerida, tuleb osa lisaprodukti kapitaliks muuta. Kuid imesid tegemata saab muuta kapitaliks ainult niisuguseid asju, mida saab kasutada tööprotsessis, s. o. tootmisvahendeid, ja peale selle asju, milledega tööline saab hoida alal oma elu, s. o. elatusvahendeid. Osa aastasest lisatööst peab järelikult olema kasutatud täiendavate tootmis- ja elatusvahendite valmistamiseks, mis moodustaksid ülejäägi võrreldes avansseeritud kapitali asendamiseks vajaliku hulgaga. Ühe sõnaga, lisaväärtust saab ainult sellepärast kapitaliks muuta, et lisaprodukt, mille väärtuseks lisaväärtus on, juba sisaldabki uue kapitali asjalisi koostusosi[21a].

[21a] Me jätame siin kõrvale väliskaubanduse, mille kaudu natsioon võib muuta luksuskaupu tootmis- ja elatusvahenditeks ja ümberpöördult. Et vaadelda uurimisobjekti puhtal kujul, vabana segavaist kõrvalistest asjaoludest, peame siin käsitlema kogu kaubandusmaailma kui ühtainust natsiooni ja eeldama, et kapitalistlik tootmine on kõikjal juurdunud ja vallutanud kõik tööstusharud.

Kuid selleks, et sundida neid koostusosi tegelikult funktsioneerima kapitalina, vajab kapitalistide klass täiendavat tööd. Kui ei saa ekstensiivselt või intensiivselt tõsta juba tööolevate tööliste ekspluateerimist, siis tuleb kasutusele võtta täiendavad tööjõud. Sellegi eest on kapitalistliku tootmise mehhanism juba hoolitsenud, sest ta taastoodab töölisklassi kui palgast sõltuvat klassi, kelle harilikust palgast piisab mitte ainult tema elu alalhoidmiseks, vaid ka paljunemiseks. Töölisklass ise annab kapitalile igal aastal neid täiendavaid tööjõude mitmesuguses vanuse astmes, nii et kapitalil tarvitseb ainult ühendada nad täiendavate tootmisvahenditega, mida aastatoodang juba sisaldab, — ja lisaväärtuse muundumine kapitaliks ongi valmis. Konkreetselt vaadelduna tähendab akumulatsioon kapitali taastootmist laienevas maastaabis. Lihtsa taastootmise ringkäik muutub ja muundub — Sismondi väljenduse järgi — spiraaliks.[21b]

Pöördugem nüüd tagasi meie näite juurde. See on vana lugu: Abram sünnitas Isaku, Isak sünnitas Jakobi jne. 10 000-naelsterlingiline algkapital toob 2000-naelsterlingilise lisaväärtuse, mis kapitaliseeritakse. 2000-naelsterlingiline uus kapital toob 400-naelsterlingilise lisaväärtuse, mis omakorda kapitaliseerituna, niisiis teiseks täiendavaks kapitaliks muudetuna, toob 80-naelsterlingilise uue lisaväärtuse jne.

Me jätame siin kõrvale kapitalisti poolt tarbitud osa lisaväärtusest. Niisama vähe huvitab meid praegu küsimus, kas täiendavad kapitalid ühendatakse algkapitaliga või lahutatakse temast, et nad oma väärtust iseseisvalt suurendaksid; kas neid kasutab sama kapitalist, kes nad akumuleeris, või lähevad nad teiste kätte. Me ei tohi ainult unustada, et uuesti moodustatud kapitalide kõrval jätkab algkapital enda taastootmist ja lisaväärtuse tootmist, ja et seesama käib ka iga akumuleeritud kapitali kohta tema poolt sünnitatud täiendava kapitali suhtes.

Algkapital tekkis 10 000 naelsterlingi avansseerimise teel. Kust nende omanik nad sai? Omaenda tööga ja oma esivanemate tööga! — vastavad meile üksmeelselt poliitilise ökonoomia esindajad[21c], ja nende oletus näib tõepoolest olevat ainus, mis kaubatootmise seadustega sobiks.

Hoopis teine asi on 2000 naelsterlingi suuruse täiendava kapitaliga. Selle tekkimislugu on meil päris täpselt teada. See on kapitaliseeritud lisaväärtus. Viimane ei sisalda algusest peale ühtki

---

[21b] Sismondi akumulatsiooni analüüsil on see suur viga, et Sismondi jääb liiga ruttu rahule fraasiga: «tulu muundumine kapitaliks» ja ei uuri selle operatsiooni materiaalseid tingimusi.

[21c] «Esialgne töö, millele tema kapital võlgneb oma tekkimise» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», Paris, I kd., lk. 109). [Vrd. *С. де Сисмонди:* «Новые начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936 г., т. I, стр. 195.]

väärtuse aatomit, mis ei oleks tekkinud võõrast tasuta tööst. Tootmisvahendid, millede külge liidetakse täiendavat tööjõudu, ja samuti elatusvahendid, millega see tööjõud oma elu alal hoiab, pole muud kui lisaprodukti koostusosad, tolle andami koostusosad, mis kapitalistide klass iga aasta töölisklassi käest endale kisub. Kui kapitalistide klass ostab töölisklassilt osa andami eest täiendavat tööjõudu, — isegi täie hinnaga, nii et ekvivalent vahetatakse ekvivalendi vastu, — siis on see ikkagi vallutaja vana meetod, kes ostab võidetuilt kaupu nende oma, nende eneste käest riisutud rahaga.

Kui täiendav kapital rakendab sedasama töölist, kes selle kapitali tootis, siis peab see tööline kõigepealt jätkama algkapitali väärtuse suurendamist ja peale selle tagasi ostma oma varema töö produkti rohkema tööga, kui see produkt maksis. Vaadeldes asja kui tehingut kapitalistide klassi ja töölisklassi vahel, ei muutu asja olemus sugugi, kui seni tööd omanud tööliste tasuta töö arvel pannakse tööle täiendavaid töölisi. Võib ju ka olla, et kapitalist muudab täiendava kapitali masinaks, mis viskab täiendava kapitali tootja tänavale ja asendab ta mõnede lastega. Igal juhul on töölisklass antud aastal loonud oma lisatööga selle kapitali, mis tuleval aastal hakkab kasutama täiendavat tööd.[22] See ongi see, mida nimetatakse kapitali sünnitamiseks kapitali poolt.

Esimese täiendava 2000-naelsterlingilise kapitali akumuleerimise eelduseks oli 10 000-naelsterlingilise väärtussumma olemasolu, mille kapitalist avansseeris ja mis kuulus temale tema «esialgse töö» alusel. Seevastu teise täiendava 400-naelsterlingilise kapitali eelduseks ei ole miski muu kui esimese eelkäinud akumulatsioon, nende 2000 naelsterlingi akumulatsioon, millede kapitaliseeritud lisaväärtuseks teine täiendav kapital on. Varemtehtud tasuta töö omandus esineb nüüd ainsa tingimusena, et pidevalt omastada elavat tasuta tööd järjest kasvavas ulatuses. Mida rohkem kapitalist on akumuleerinud, seda rohkem saab ta akumuleerida.

Kuivõrd lisaväärtus, millest koosneb täiendav kapital nr. I, tuleneb tööjõu ostust osa algkapitali eest, — ostust, mis vastas kaubavahetuse seadustele ja mis juriidilisest seisukohast vaadelduna ei eelda muud, kui et tööline vabalt käsutab oma võimeid, raha- või kaubaomanik aga vabalt käsutab endale kuuluvaid väärtusi; kuivõrd täiendav kapital nr. II jne. on lihtsalt täiendava kapitali nr. I tulemus, niisiis selle esimese vahekorra järeldus; kuivõrd iga üksik tehing alati vastab kaubavahetuse seadusele, s. o. kuivõrd kapitalist alati ostab tööjõudu ja tööline alati müüb seda, — oletame, et koguni tööjõu tegeliku väärtuse järgi, — sedavõrd on selge, et kaubatootmisel ja kaubaringlusel põhinev omastamise

[22] «Töö loob kapitali enne, kui kapital tööd kasutab» (*E. G. Wakefield:* «England and America». London 1833, II kd., lk. 110).

seadus ehk eraomanduse seadus muutub omaenda paratamatu sisemise dialektika tõttu enda otseseks vastandiks. Ekvivalentide vahetus, milles seisis algoperatsioon, on nii muutunud, et nüüd vahetatakse ainult näiliselt, sest esiteks on tööjõu vastu vahetatud kapitaliosa ise ainult osa võõrast tööproduktist, mis omastati ilma ekvivalendita, ja teiseks peab selle kapitaliosa tootja, tööline, seda mitte ainult tasa tegema, vaid uue ülejäägiga tasa tegema. Kapitalisti ja töölise vaheline vahetussuhe saab seega ainult ringlemisprotsessi juurde kuuluvaks näilisuseks, paljaks vormiks, mis on sisule endale võõras ja ainult müstifitseerib seda. Vormiks on alatine tööjõu ost ja müük. Sisu seisab selles, et kapitalist järjest uuesti vahetab osa juba asjastatud võõrast tööd, mida ta vahetpidamata ilma ekvivalendita omastab, järjest suurema hulga elava võõra töö vastu. Esialgu esines omandiõigus meile õigusena, mis põhineb oma tööl. Vähemalt pidi see oletus õige olema, sest turul seisavad üksteise vastas ainult võrdõiguslikud kaubaomanikud, kusjuures võõra kauba omastamise vahendiks on ainult oma kauba võõrandamine, ja oma kaupa saab luua ainult tööga. Nüüd aga esineb omand kapitalisti poolel õigusena omastada võõrast tasuta tööd või selle produkti, töölise poolel aga võimatusena omastada omaenda produkti. Omandi lahusolek tööst saab paratamatuks järelduseks seadusest, mis näiliselt lähtus nende identsusest.[23]

Niisiis, kuigi näib, et kapitalistlik omastamisviis käib kaubatootmise algseadustele risti vastu, ei teki ta sugugi nende seaduste rikkumisest, vaid, vastupidi, nende rakendamisest. Seda selgitagu meile veel kord põgus tagasivaade üksteisele järgnevaile liikumisfaasidele, mille lõpp-punktiks on kapitalistlik akumulatsioon.

Algul me nägime, et väärtussumma esialgne muundumine kapitaliks toimus täielikus kooskõlas vahetuse seadustega. Üks lepinguosaline müüb oma tööjõu, teine ostab selle. Esimene saab kätte oma kauba väärtuse ja sellesamaga võõrandab teisele selle kauba tarbimisväärtuse — töö. Teine muudab siis tootmisvahendeid, mis temale juba varem kuulusid, nüüd samuti temale kuuluva töö abil uueks produktiks, mis õiguse järgi kuulub samuti temale.

Selle produkti väärtus sisaldab esiteks äratarvitatud tootmisvahendite väärtust. Kasulik töö ei saa neid tootmisvahendeid ära tarvitada, kandmata ühtlasi nende väärtust uuele produktile üle; tööjõud on aga ainult siis müüdav, kui ta suudab anda kasulikku tööd selles tööstusharus, kus teda hakatakse rakendama.

[23] Kapitalisti omandiõigus võõra töö produktile «on paratamatu järeldus omastamise seadusest, mille põhjapanevaks printsiibiks, ümberpöördult, oli iga töölise eksklusiivne omandiõigus tema enda töö produktile» (*Cherbuliez:* «Richesse ou Pauvreté». Paris 1841, lk. 58. Selles raamatus ei arendata aga seda dialektilist muundumist õigesti).

Edasi sisaldab uue produkti väärtus tööjõu väärtuse ekvivalenti ja lisaväärtust. Ja nimelt sellepärast, et üheks teatavaks ajavahemikuks — päevaks, nädalaks jne. — müüdud tööjõul on vähem väärtust, kui tema tarbimine sama aja jooksul loob. Kuid töölise tööjõu vahetusväärtus on kinni makstud ja sellesamaga on tööline võõrandanud selle tööjõu tarbimisväärtuse, — nagu see on iga ostu ja müügi puhul.

Et sel erilisel kaubal, tööjõul, on isesugune tarbimisväärtus: anda tööd ja järelikult luua väärtust, — see asjaolu ei või puudutada üldist kaubatootmise seadust. Niisiis, kui palgana avansseeritud väärtussumma mitte ainult ilmub produktis uuesti, vaid ilmub suuremana lisaväärtuse võrra, siis ei tulene see sellest, et müüjat oleks tüssatud, — ta on ju oma kauba väärtuse kätte saanud, — vaid tuleneb ainult selle kauba tarbimisest ostja poolt.

Vahetuse seadus eeldab, et üksteise vastu antavail kaupadel on ainult võrdsed vahetusväärtused. Ta koguni eeldab algusest peale, et tarbimisväärtused on neil kaupadel erinevad ja ei tee absoluutselt mingit tegemist nende kaupade tarbimisega, mis algab alles siis, kui kaubatehing on sõlmitud ja lõpetatud.

Raha esialgne muundumine kapitaliks toimub seega kõige täpsemas kooskõlas kaubatootmise majandusseadustega ja neist tuleneva omandiõigusega. Sellest hoolimata on selle muundumise tulemuseks:

1) et produkt kuulub kapitalistile, mitte aga töölisele;

2) et selle produkti väärtus sisaldab peale avansseeritud kapitali väärtuse veel lisaväärtust, mis maksis töölisele tööd, kapitalistile aga ei maksnud midagi, kuid sellegipärast saab kapitalisti õiguspäraseks omandiks;

3) et tööline on säilitanud oma tööjõu ja võib seda uuesti müüa, kui ta ostja leiab.

Lihtne taastootmine on ainult selle esimese operatsiooni perioodiline kordumine; iga kord muundub raha uuesti kapitaliks. Järelikult ei rikuta seadust, vaid, vastupidi, võimaldatakse selle pidevat avaldumist. «Mitu üksteisele järgnevat vahetust teevad viimasest vahetusest ainult esimese vahetuse esindaja» (Sismondi: «Nouveaux Principes d'Économie Politique», I kd., lk. 70). [Vrd. С. де Сисмонди: «Новые начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936 г., т. I, кн. 2, стр. 175.]

Ja sellegipärast me nägime, et lihtsast taastootmisest on küllalt, et täiesti muuta selle esimese operatsiooni iseloomu, mis tal oli, kuivõrd me vaatlesime teda isoleeritud protsessina. «Inimestest, kelle vahel jaguneb rahvuslik tulu, ühed (töölised) omandavad iga aasta uue õiguse sellele tulule, kulutades uut tööd, teised (kapitalistid), olles kulutanud esialgse tööhulga, on juba varem omandanud sellele tulule jäädava õiguse» (sealsamas, lk. 111

[venekeelne väljaanne, lk. 196]). Töö ei ole teatavasti ainus ala, kus esisünd imesid teeb.

Asi ei muutu põrmugi, kui lihtne taastootmine asendatakse taastootmisega laiendatud maastaabis, akumulatsiooniga. Esimesel juhul prassib kapitalist kogu lisaväärtuse läbi, teisel juhul näitab ta oma kodanikuvoorust sellega, et ta tarbib ainult osa lisaväärtust, muutes ülejäänud osa rahaks.

Lisaväärtus on tema omand, see pole kunagi kuulunud kellelegi teisele. Kui ta avansseerib seda tootmiseks, siis teeb ta avansi omaenese fondist, just nagu sel päeval, mil ta esmakordselt turule astus. Et see fond on seekord pärit tema tööliste tasuta tööst, see ei puutu sugugi asjasse. Kui tööline *B* palgatakse lisaväärtuse eest, mis toodeti töölise *A* poolt, siis esiteks andis *A* selle lisaväärtuse, olles täielikult kätte saanud oma kauba õiglase hinna, ja teiseks ei ole *B*-l selle tehinguga üldse midagi tegemist. Ainus asi, mida *B* nõuab ja mida tal on õigus nõuda, on see, et kapitalist maksaks talle tema tööjõu väärtuse. «Mõlemad võitsidki veel: tööline sellepärast, et tema töö vili (oleks pidanud ütlema: teiste tööliste tasuta töö vili) avansseeriti temale enne, kui see töö oli tehtud (oleks pidanud ütlema: enne kui tema enda töö kandis vilja); peremees sellepärast, et selle töölise töö oli rohkem väärt kui tema palk» (oleks pidanud ütlema: tootis rohkem väärtust kui palga väärtuse) (Sismondi: «Nouveaux Principes d'Économie Politique», I kd., lk. 135). [C. де Сисмонди: «Новые начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936 г., т. I, стр. 206.]

Asi näeb igatahes hoopis teisiti välja, kui me vaatleme kapitalistlikku tootmist tema taasuuenemise katkestamatus voolus ja kui me võtame üksiku kapitalisti ning üksiku töölise asemele nende koguhulga, kapitalistide klassi ja tööliste klassi. Kuid sellega me rakendaksime kriteeriumi, mis on kaubatootmisele täiesti võõras.

Kaubatootmises seisavad teineteise vastas ainult teineteisest sõltumatud müüja ja ostja. Nende vastastikused suhted lõpevad, kui lõpeb nende vahel sõlmitud lepingu tähtaeg. Kui tehing kordub, siis kordub ta uue lepingu põhjal, millel pole eelmise lepinguga midagi tegemist ja mis ainult juhuslikult võib uuesti kokku viia sellesama ostja sellesama müüjaga.

Niisiis, kui uurida kaubatootmist või mõnd selle juurde kuuluvat nähtust nende oma majandusseaduste järgi, siis tuleb vaadelda iga vahetusakti omaette, väljaspool igasugust seost eelnenud ja järgneva vahetusaktiga. Et aga ostusid ja müüke toimub ainult üksikindiviidide vahel, siis pole lubatav otsida neist tervete ühiskonnaklasside vahelisi suhteid.

Ükskõik kui pikk ka ei oleks perioodiliste taastootmiste ja neile eelnenud akumulatsioonide rida, mis praegu funktsioneeriv kapital on läbi teinud, — kapitali esialgne neitsilikkus jääb igal juhul

alles. Seni kui iga üksikult võetud vahetusakti puhul peetakse kinni vahetuse seadustest, võib toimuda täielik pööre omastamisviisis, kuid see ei puuduta kuidagi kaubatootmisele vastavat omandiõigust. Seesama omandiõigus on jõus nii alguses, kus produkt kuulub tootjale ja kus tootja, vahetades ekvivalendi ekvivalendi vastu, võib rikastuda ainult omaenese töö arvel, kui ka kapitalistlikul perioodil, kus ühiskondlik rikkus saab üha suureneval määral nende omandiks, kellel on võimalik ikka uuesti omastada teiste tasuta tööd.

See tulemus on paratamatu, kuivõrd tööline ise hakkab vabalt müüma tööjõudu kui kaupa. Aga alles sellest momendist alates saabki kaubatootmine üldiseks ning muutub tüüpiliseks tootmisvormiks; alles sellest momendist alates hakataksegi tootma kõiki produkte algusest peale müügiks ja kogu toodetav rikkus hakkab läbima ringlemissfääri. Alles siis, kui palgatöö saab kaubatootmise aluseks, sunnib end kaubatootmine kogu ühiskonnale peale; aga alles siis arendabki kaubatootmine välja kõik temas peituvad potentsid. Öelda, et palgatöö ilmumine moonutab kaubatootmist, on seesama, mis öelda: selleks, et kaubatootmine jääks moonutamata, ei peaks ta arenema. Selsamal määral, kuidas kaubatootmine, arenedes omaenda immanentsete seaduste järgi, kujuneb kapitalistlikuks tootmiseks, selsamal määral muutuvad kaubatootmisele omased omandiseadused kapitalistliku omastamise seadusteks [24].

Me nägime, et kogu avansseeritud kapital, ükskõik kuidas ta esialgselt tekkis, muutub isegi lihtsa taastootmise puhul akumuleeritud kapitaliks ehk kapitaliseeritud lisaväärtuseks. Kuid tootmise üldises voolus moodustab kogu esialgselt avansseeritud kapital üldse lõpmata väikese suuruse (magnitudo evanescens matemaatilises mõttes) võrreldes vahetult akumuleeritud kapitaliga, s. o. kapitaliks tagasimuundunud lisaväärtuse või lisaproduktiga, ükskõik kas see kapital funktsioneerib teda akumuleerinud kätes või võõrastes kätes. Poliitiline ökonoomia kujutab sellepärast kapitali üldse «akumuleeritud rikkusena» (muundunud lisaväärtusena või tuluna), «mida uuesti kasutatakse lisaväärtuse tootmiseks»[25], kapitalisti aga «lisaprodukti omanikuna»[26]. Sedasama vaadet väljenda-

[24] Seepärast tuleb imetleda Proudhoni nupukust, kes tahab kaotada kapitalistliku omandi, vastandades sellele... kaubatootmise põlised omandiseadused!

[25] «Kapital, s. o. akumuleeritud rikkus, mida kasutatakse kasumisaamise eesmärgil» *(Malthus:* «Principles of Political Economy» [lk. 262]). «Kapital... koosneb tulude arvel kokkuhoitud rikkusest ja seda kasutatakse kasumisaamise eesmärgil» *(R. Jones:* «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations». Hertford 1852, lk. 16). [Vrd. *Ричард Джонс:* «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 295.]

[26] «Lisaprodukti ehk kapitali omanikud» («The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell». London 1821).

takse vaid teisel kujul, kui öeldakse, et kogu olemasolev kapital on akumuleeritud või kapitaliseeritud protsendid, sest protsendid on ainult osa lisaväärtusest.[27]

2. POLIITILISES ÖKONOOMIAS VALITSEV EKSLIK ARUSAAMINE TAASTOOTMISEST LAIENDATUD MAASTAABIS

Enne kui me asume lähemalt määratlema akumulatsiooni ehk lisaväärtuse taasmuundumist kapitaliks, tuleb kõrvaldada üks klassikalise poliitilise ökonoomia poolt väljahautud kahemõttelisus. Nii nagu kaubad, mis kapitalist ostab oma tarbimiseks ühe osa lisaväärtuse eest, ei ole temale tootmisvahendiks ega väärtuse suurendamise vahendiks, niisamuti on töö, mis ta ostab oma loomulike ja ühiskondlike vajaduste rahuldamiseks, mittetootlik töö. Ostes seda laadi kaupu või tööd, ei muuda kapitalist lisaväärtust kapitaliks, vaid vastupidi, tarbib või kulutab lisaväärtust kui tulu. Vastandina vana-aadli põhimõttele, mis, nagu Hegel õigesti ütleb, «seisab olemasoleva tarbimises» ja eriti laiutab luksuslike isiklike teenetega, pidas kodanlik poliitiline ökonoomia otsustava tähtsusega asjaks kuulutada kodaniku esimeseks kohuseks kapitali akumulatsiooni ja väsimatult jutlustada, et ei saa akumuleerida, kui süüakse ära kogu oma tulu, selle asemel et kulutada sellest paras jagu täiendavate tootlike tööliste palkamiseks, kes tooksid sisse rohkem, kui nad maksma lähevad. Teiselt poolt tuli poliitilisel ökonoomial poleemikat pidada rahva eelarvamuse vastu, mis ajab segi kapitalistliku tootmise aarete kogumisega[28] ning seetõttu arvab, et akumuleeritud rikkus olevat oma olemasolevas naturaalvormis hävitamise eest kõrvale pandud, niisiis tarbimisest või koguni ringlemisest päästetud rikkus. Tegelikult oleks raha äravõtmine ringlemisest raha kui kapitali kasutamise otsene vastand, kaupade akumuleerimine aarde moodustamise eesmärgil oleks aga selge sõgedus[28a]. Suurte kaubakoguste akumuleerimine on ringlemises esinenud seisaku või ületootmise tagajärg.[29] Igatahes elab rahva

[27] «Kapital koos liitprotsentidega igale kokkuhoitud kapitaliosale on nii palju kasvanud, et kogu maailma tuluandvad rikkused on juba ammugi muutunud kapitaliprotsentideks» (Londoni «Economist», 19. juulil 1859).

[28] «Ükski meie aja majandusteadlane ei või mõista kokkuhoiu all lihtsat aarete kogumist; kuid väljaspool seda puudulikku ning mittetõhusat teguviisi saab anda nimetatud terminile rahvusliku rikkuse suhtes ainult ühe tähenduse, nimelt selle, mis tuleneb kokkuhoitud varade erisugusest kasutamisest ning põhineb reaalsel vahetegemisel nende varade arvel palgatava töö mitmesuguste liikide vahel» (*Malthus:* «Principles of Political Economy», lk. 38—39).

[28a] Näiteks Balzac'i juures, kes nii põhjalikult on uurinud kõiki ihnsuse varjundeid, on vana liigkasuvõtja Gobseck juba lapseks muutunud, kui ta hakkab moodustama aaret kokkukuhjatud kaupadest.

[29] «Tagavarade kuhjumine... vahetuse seismajäämine... ületootmine» (*Th. Corbet:* «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841, lk. 104).

kujutluses ühelt poolt rikaste tarbimisfondidesse kuhjatud ja aegamisi tarbitavate hüvede pilt, teiselt poolt tagavarade soetamine, — nähtus, mis on omane kõigile tootmisviisidele ja millel me peatume momendiks ringlemisprotsessi analüüsi puhul.

Seega on klassikalisel poliitilisel ökonoomial teatud määral õigus, kui ta rõhutab akumuleerimisprotsessi iseloomuliku momendina seda, et lisaprodukti ei tarbita mittetootlike, vaid tarbitakse tootlike tööliste poolt. Kuid siin algabki tema eksitus. A. Smith tegi moeks kujutada akumulatsiooni lihtsalt lisaprodukti tarbimisena tootlike tööliste poolt, s. o. kujutada lisaväärtuse kapitaliseerimist lihtsalt lisaväärtuse muundumisena tööjõuks. Kuulakem näiteks Ricardot: «Tuleb aru saada, et kõik antud maa produktid tarbitakse; kuid suurim erinevus, mida iganes saab endale ette kujutada, seisab selles, kas nad tarbitakse nende poolt, kes taastoodavad uut väärtust, või nende poolt, kes seda ei taastooda. Kui me ütleme, et tulu hoitakse kokku ja et seda liidetakse kapitaliga, siis mõtleme sellega, et see osa tulust, millest öeldakse, et ta on liidetud kapitaliga, tarbitakse mittetootlike tööliste asemel tootlike tööliste poolt. Ei ole suuremat viga kui oletus, et kapital suureneb mittetarbimise kaudu.»[30] Ei ole suuremat viga kui see, mida Ricardo ja kõik hilisemad majandusteadlased A. Smithi järgi korrutavad, nimelt et «see osa tulust, millest öeldakse, et ta on liidetud kapitaliga, tarbitakse tootlike tööliste poolt». Selle kujutluse kohaselt peaks kogu kapitaliks muunduv lisaväärtus muutuvkapitaliks muunduma. Tegelikult jaguneb lisaväärtus, nagu esialgseltki avansseeritud väärtus, püsivkapitaliks ja muutuvkapitaliks, tootmisvahenditeks ja tööjõuks. Tööjõud on vorm, milles muutuvkapital eksisteerib tootmisprotsessis. Selles protsessis tarbib kapitalist tööjõudu ennast. Tööjõud tarbib tootmisvahendeid oma funktsiooni — töö kaudu. Ühtlasi muutub tööjõu ostmise puhul makstud raha elatusvahenditeks, mida ei tarbita «tootliku töö», vaid «tootliku töölise» poolt. Põhiliselt eksliku analüüsi kaudu jõuab A. Smith mõttetu tulemuseni, et kui iga individuaalkapital jagunebki püsivaks ja muutuvaks koostusosaks, siis kogu ühiskondlik kapital koosneb ainult muutuvkapitalist, s. o. seda kulutatakse ainult palga maksmiseks. Oletame näiteks, et kalevivabriku omanik muudab kapitaliks 2000 naelsterlingit. Osa sellest rahast kulutab ta kangrute palkamiseks, teise osa villase lõnga, villatöötlemismasinate jne. ostmiseks. Kuid need inimesed, kellelt ta ostab lõnga ja masinad, omakorda kulutavad osa saadud rahast töö jne. ostmiseks, kuni lõpuks kõik 2000 naelsterlingit on kulutatud palga maksmiseks, s. o. kogu produkt, mille need 2000 naelsterlingit moodustavad, on tarbitud tootlike tööliste poolt. Me näeme, et selle argumendi

[30] *Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 163, märkus. [Vrd. *Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 86—87, märkus.]

kogu jõud on väljenduses «jne.», millega meid saadetakse Pontsiuse juurest Pilaatuse juurde. Tegelikult jätab A. Smith oma uurimuse just seal pooleli, kus selle raskused algavad.[31]

Niikaua kui me vaatleme ainult aasta kogutoodangu fondi, on iga-aastane taastootmisprotsess kergesti arusaadav. Kuid kõik aastatoodangu koostusosad tuleb kaubaturule viia. Ja siin raskused algavadki. Üksikute kapitalide liikumine ja isiklike tulude liikumine ristuvad omavahel, lähevad segi ja kaovad üldises asukohtade vahetamises, ühiskondliku rikkuse ringlemises, mis petab silma ja annab uurimisele lahendada väga keerukaid ülesandeid. Teise raamatu kolmandas osas annan ma tegeliku omavahelise seose analüüsi. — Füsiokraatide suureks teeneks on, et nad oma «Tableau économique'is» tegid esimese katse kujutada aastatoodangut nii, nagu ta kujuneb ringluses.[32]

On muide endastmõistetav, et poliitiline ökonoomia ei jätnud kapitalistide klassi huvides kasutamata A. Smithi teesi, mille järgi kapitaliks muundunud osa netoproduktist tarbitakse tervelt töölisklassi poolt.

3. LISAVÄÄRTUSE JAGUNEMINE KAPITALIKS JA TULUKS. LOOBUMISE TEOORIA

Eelmises peatükis me vaatlesime lisaväärtust ja vastavalt lisaprodukti ainult kapitalisti individuaalse tarbimisfondina, selles peatükis me vaatlesime seda seni ainult akumulatsioonifondina. Kuid lisaväärtus pole ei üks ega teine fond üksi, vaid mõlemad kokku. Osa lisaväärtust tarbitakse kapitalisti poolt tuluna[33], teist osa kasutatakse kapitalina ehk akumuleeritakse.

[31] Oma «Loogikast» hoolimata ei satu hr. John Stuart Mill kusagil oma eelkäijate analüüsivigade jälile; ta ei märka neidki vigu, mis kisendavad parandamise järele isegi kodanliku silmapiiri ulatuses, lihtsalt asjatundja seisukohast vaadates. Kõikjal registreerib ta õpilase dogmatismiga oma õpetajate segaseid mõtteid. Nii siingi: «Pikapeale kulub kapital ise täielikult palkadeks, ja isegi siis, kui ta produkti müügist tagasi saadakse, muutub ta hiljem uuesti palkadeks.»

[32] Taastootmisprotsessi ja järelikult ka akumulatsiooni kujutamises ei ole A. Smith, võrreldes oma eelkäijatega, eriti füsiokraatidega, mõneski suhtes mitte ainult sammugi edasi astunud, vaid kahtlemata isegi tagurpidi läinud. Tema illusiooniga, millest ma räägin tekstis, on seotud tõeliselt muinasjutuline dogma, mille poliitiline ökonoomia samuti temalt päranduseks sai ja mis seisab selles, et kaupade hind pidavat koosnema palgast, kasumist (protsendist) ja maarendist, seega ainult palgast ja lisaväärtusest. Lähtudes säärasest baasist, tunnistab Storch vähemalt naiivselt üles, et «on võimatu lahutada vajalikku hinda ta lihtsaimaiks elementideks» *(Storch:* «Cours d'Économie Politique», édit. Petersbourg 1815, II kd., lk. 141, märkus). Kena majandusteadus, mis ütleb olevat võimatu lahutada kaupade hinda ta lihtsaimaiks elementideks! Seda me arutleme lähemalt teise raamatu kolmandas osas ja kolmanda raamatu seitsmendas osas.

[33] Lugeja paneb tähele, et sõna revenue [tulu] tarvitatakse kahesuguses mõttes: esiteks tähendab see lisaväärtust kui kapitalist perioodiliselt tekkivat

Kui lisaväärtuse mass on antud, siis on üks neist osadest seda suurem, mida väiksem on teine osa. Akumulatsiooni suuruse määrab muudel võrdsetel tingimustel suhe, milles see jaotus toimub. Seda jaotust teostab aga lisaväärtuse omanik, kapitalist. See on järelikult tema tahte akt. Rääkides tema poolt võetava andami sellest osast, mida ta akumuleerib, öeldakse, et ta hoiab seda kokku, sest et ta seda ära ei söö, s. o. et ta täidab kapitalistina oma funktsiooni, eneserikastamise funktsiooni.

Ainult sedavõrd, kuivõrd kapitalist on personifitseeritud kapital, omab ta ajaloolist tähtsust ja seda ajaloolist olemasoluõigust, mis teravmeelse Lichnowsky sõnade järgi «keinen Datum nicht hat» [«on ilma daatumita»]. Ainult sedavõrd peitub tema enese mööduv vajalikkus kapitalistliku tootmisviisi mööduvas vajalikkuses. Kuid neis piirides ei ole tema tegevuse motiiviks tarbimisväärtus ega tarbimine, vaid vahetusväärtus ja selle suurendamine. Väärtuse suurendamise fanaatikuna sunnib ta hoolimatult kogu inimkonda tootma tootmise pärast ja järelikult arendama ühiskondlikke tootlikke jõude ja looma neid materiaalseid tootmistingimusi, mis üksi võivad olla reaalseks baasiks kõrgemale ühiskonnavormile, kus põhiprintsiibiks on iga indiviidi täielik ning vaba arenemine. Kapitalistist peetakse lugu ainult kui kapitali personifikatsioonist. Sellena jagab ta aardekogujaga absoluutset rikastumiskirge. Kuid see, mis aardekogujal esines individuaalse maaniana, on kapitalistil ühiskondliku mehhanismi mõju, kus kapitalist on ainult üheks hammasrattaks. Kapitalistliku tootmise arenemine teeb peale selle vajalikuks tööstusettevõttesse mahutatud kapitali vahetpidamatu suurendamise, konkurents aga sunnib iga üksikut kapitalisti täitma kapitalistliku tootmisviisi immanentseid seadusi väliste sundseadustena. Konkurents sunnib teda alalõpmata laiendama oma kapitali, et seda alal hoida, kuid oma kapitali saab ta laiendada ainult progresseeruva akumulatsiooni kaudu.

Niisiis, kuna kõik, mis ta teeb või tegemata jätab, on ainult tema isikus tahte ja teadvuse omandanud kapitali funktsioon, esineb talle tema oma isiklik tarbimine röövelliku kallalekippumisena tema kapitali akumulatsioonile; nii figureerivad erakulud itaalia raamatupidamises kapitalisti deebeti poolel tema kapitali suhtes. Akumulatsioon on ühiskondliku rikkuse-maailma vallutamine. Suurendades ekspluateeritava inimmaterjali massi, laiendab akumulatsioon ühtlasi kapitalisti otsest ja kaudset võimu.[34]

---

produkti, teiseks selle produkti osa, mis kapitalisti poolt perioodiliselt tarbitakse või kapitalisti tarbimisfondiga ühendatakse. Ma jätan selle kahesuguse tähenduse alles, sest see vastab inglise ja prantsuse majandusteadlaste harilikule terminoloogiale.

[34] Rääkides liigkasuvõtjast — sellest ikka uuesti elluärkavast, kuigi vanamoelisest kapitalisti vormist — näitab Luther väga hästi, et võimuiha on üks rikastumiskire elemente. «Paganad on mõistuse varal aru saanud, et liig-

Kuid pärispatt mõjub igal pool. Kapitalistliku tootmisviisi, akumulatsiooni ja rikkuse arenemisega lakkab kapitalist olemast lihtne kapitali kehastus. Ta hakkab tundma «inimlikke tundeid» omaenese vana Aadama vastu ja saab nii harituks, et hakkab naerma lihasuretamist kui vana moodi aardekoguja eelarvamist. Kui klassikaline kapitalist siunab individuaaltarbimist kui pattu oma funktsiooni vastu ja kui «loobumist» akumulatsioonist, siis moderniseeritud kapitalist saab hakkama sellega, et ta vaatleb akumulatsiooni kui «lahtiütlemist» oma nautimisihast. «Zwei Seelen wohnen, ach! in seiner Brust, die eine will sich von der andren trennen!» [«Kaks hinge, ah, ta rinnas elavad, üks tahab teisest lahku lüüa!»]

Kapitalistliku tootmisviisi ajaloolistes algmetes — ja iga kapitalistlik tõusik teeb selle ajaloolise staadiumi individuaalselt läbi — valitsevad absoluutsete kirgedena rikastumiskirg ja ihnsus.

---

kasuvõtja on neli korda varas ja mõrtsukas. Kuid meie, kristlased, peame neid nii suure au sees, et me lausa kummardame neid nende raha pärast... Kes teise toitu endale kisub, röövib ja varastab, see paneb toime (niipalju kui see tema teha on) niisama suure mõrtsukatöö, nagu laseks ta kedagi nälga surra ja sootuks hukatusse minna. Seda teeb aga liigkasuvõtja, kes istub rahulikult oma istmel, ja ometi peaks ta õiguse poolest kõlkuma võllas, kus teda nii paljud kaarnad nokkima peaksid, kui ta kuldnaid varastanud on, — kui tema küljes aga nii palju liha oleks, et nii paljud kaarnad sellest oma jao võiksid saada. Samal ajal puuakse väikesi vargaid... Väikestel varastel pannakse jalad pakku, suured vargad käivad uhkesti kullas ja siidis... Sellepärast ei ole inimesel maa peal suuremat vaenlast (peale kuradi) kui ihnuskoi ja liigkasuvõtja, sest tema tahab olla jumalaks kõikide inimeste üle. Türklased, sõjamehed ja türannid on ka kurjad inimesed, kuid ometi peavad nad laskma inimestel elada ja peavad õigeks, et nad on vihamehed ja vaenlased; nad võivad ja peavadki vahel mõne üle armu heitma. Aga liigkasuvõtja ehk ihnuskoi tahab, et kogu maailm tema heaks nälga ja janusse jääks, häda ja viletsuse kätte lõpeks, et tema üksi saaks kõik aina endale ja et igaüks temalt otsekui mõnelt jumalalt peaks võtma ja igavesti tema pärisori olema. Ta kannab uhket rüüd, kuldkette ja sõrmuseid, harib oma larhvi, laseb end austada ja kiita ustava ning vaga mehena... Liigkasuvõtmine on suur ja kole elukas, nagu libahunt, kes laastab kõik hullemini kui mõni Kaakus, Gerion või Antaios. Ja ehib end pealegi ja teeb vaga näo, et ei nähtaks, kuhu jäävad härjad, keda ta tagurpidi oma koopasse tirib. Aga Herakles peab kuulma härgade mõirgamist ja vangide kisa, ta peab leidma Kaakuse isegi kaljude ja rahnude vahelt ja peab päästma härjad kurjategija käest. Sest Kaakus, — see on kurjategija, vaga liigkasuvõtja, kes varastab, röövib ja õgib kõik. Ja teeb aga näo, nagu poleks ta midagi teinud, ja keegi ei saa talle süüd leida, sest härjad on ju tagurpidi tema koopasse veetud ja sõrgade jäljed näitavad, nagu oleks neid sealt välja lastud. Nii tahab ka liigkasuvõtja tüssata kogu maailma, nagu tooks ta kasu ja annaks maailmale härgi, kuid ometi kisub ta neid ainult endale ja paneb nad nahka... Ja kui teeröövleid, mõrtsukaid ja sisse ratta peal hukatakse ja neil pead otsast võetakse, seda enam peaks kõiki liigkasuvõtjaid rattaga hukatama ja neljaks kistama... maalt välja aetama, vande alla pandama ja pea jagu lühemaks tehtama» (*Martin Luther*: «An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540).

Kapitalistliku tootmise edusammud aga loovad mitte ainult uue naudingute maailma. Spekulatsiooni ja krediidiasjanduse arenemisega avavad nad tuhandeid kiire rikastumise allikaid. Teatav kombekohane pillamisaste, mis ühtlasi demonstreerib rikkust ning on seega krediidisaamise vahendiks, saab «õnnetule» kapitalistile teataval arenemistasemel koguni äriliseks paratamatuseks. Luksus kuulub nüüd kapitali esinduskuludesse. Pealegi ei rikastu kapitalist proportsionaalselt oma isiklikule tööle ja oma isikliku tarbimise kärpimisele, nagu aardekoguja, vaid ta rikastub sel määral, mil ta pumpab välja võõrast tööjõudu ja sunnib töölisi loobuma kõigist eluhüvedest. Tõsi küll, kapitalisti pillamisel ei ole kunagi seda otsekohest iseloomu, mis on omane priiskaja feodaalhärra pillamisele, — vastupidi, selle taga peitub alati kõige räpasem ihnsus ja kõige väiklasem arvestus; kuid sellegipärast kasvab kapitalisti pillamine koos tema akumulatsiooni kasvuga, kusjuures üks ei tarvitse teist täiesti välja lülitada. Kehastunud kapitali suursuguses rinnas areneb ühtlasi faustlik konflikt akumuleerimisiha ja nautimisiha vahel.

«Manchesteri tööstust», öeldakse ühes dr. Aikini poolt 1795. aastal avaldatud teoses, «võib jagada neljaks perioodiks. Esimesel perioodil olid vabrikandid sunnitud oma elu ülalpidamiseks kõvasti töötama.» Nad said rikkaks eriti lastevanemate varastamisega, kes usaldasid neile oma lapsi apprentices (õpilasteks) ja pidid maksma selle eest ränka raha, kuna õpilased peeti näljas. Teiselt poolt olid keskmised kasumid madalad ja akumuleerimine nõudis suurt kokkuhoidu. Nad elasid kui aardekogujad ja kaugeltki ei tarbinud isegi oma kapitaliprotsente. «Teisel perioodil hakkasid nad soetama endile väikesi varandusi, kuid töötasid niisama visalt kui ennegi», sest, nagu igale orjakupjale teada on, otsene töö ekspluateerimine nõuab tööd, «ja elasid niisama kasinas stiilis kui ennegi... Kolmandal perioodil algas luksus ja ettevõtteid laiendati, läkitades ratsamehi (ratsa proovireisijaid) tellimuste järele igasse kuningriigi kaubalinna. On tõenäoline, et enne 1690. aastat oli vaid väga vähe või ei olnud üldsegi 3000—4000-naelsterlingilisi kapitale, mis oleksid olnud saadud tööstusest. Kuid ligikaudu samal ajal või pisut hiljem olid töösturid juba raha kogunud ja hakkasid ehitama kivimaju seniste puust või savist majade asemele... Veel XVIII sajandi esimestel aastakümnetel sai Manchesteri vabrikant kõikide oma naabrite laituse ja tagarääkimise osaliseks, kui ta kostitas oma külalisi kruusitäie välismaa veiniga.» Enne masinalise tootmise tekkimist ei kulutanud vabrikandid kõrtsides, kus nad õhtuti koos käisid, kunagi rohkem kui 6 p. klaasi punši eest ja 1 p. paki tubaka eest. Alles 1758. aastal — see moodustas epohhi — nähti «üht tööstuses tegelevat isikut sõitvat oma tõllaga»! «Neljandat perioodi», XVIII sajandi viimast kolmandikku, «iseloomustab suur luksus ja pillamine, mille aluseks oli

ettevõtete laiendamine.»[35] Mida ütleks tubli dr. Aikin, kui ta surnuist üles tõuseks ja tänapäeva Manchesterit näeks!

Akumuleerige, akumuleerige! See on Mooses ja prohvetid! «Töökus annab materjali, mida kokkuhoid akumuleerib.»[36] Niisiis hoidke kokku, hoidke kokku, s. o. muutke tagasi kapitaliks võimalikult suurem osa lisaväärtusest või lisaproduktist! Akumulatsioon akumulatsiooni pärast, tootmine tootmise pärast, — selle vormeliga väljendas klassikaline poliitiline ökonoomia kodanliku perioodi ajaloolist kutsumust. Ta ei petnud end hetkekski selle suhtes, et rikkuse sünnitusvalud on rängad[37], mis kasu on aga halinast, kui seistakse ajaloolise paratamatuse ees? Kui proletaarlane on klassikalisele poliitilisele ökonoomiale ainult lisaväärtuse tootmise masin, siis on kapitalist temale samuti ainult masin selle lisaväärtuse muutmiseks lisakapitaliks. Tal on kapitalisti ajaloolise funktsiooniga tõsi taga. Et päästa kapitalisti hing kurjast konfliktist nautimisiha ja rikastumiskire vahel, kaitses Malthus selle sajandi kahekümnendate aastate algul niisugust tööjaotust, mis usaldab akumuleerimise kapitalistile, kes on tegelikult tootmisega ametis, priiskamise aga jätab teistele lisaväärtusest osasaajaile: maa-aristokraatiale, riigilt ja kirikult ülalpidamist saavaile isikuile jne. On äärmiselt tähtis, ütleb ta, «lahutada kulutamiskirg akumuleerimiskirest» (the passion for expenditure and the passion for accumulation)[38]. Härrad kapitalistid, kes ammugi olid muutunud elu- ja suurilma meesteks, pistsid karjuma. Mis! — hüüdis üks nende huvide kaitsjaist, keegi rikardolane — härra Malthus jutlustab kõrgeid maarente, suuri makse jne., et mittetootlike tarbijate kaudu kogu aeg taga kannustada tööstureid! Teadagi, — tootmine, tootmine ikka suuremas maastaabis, selline on ju loosung, kuid «seesuguse protsessiga võib tootmist pigemini pidurdada kui edendada. Ei ole ka päriselt õiglane (nor is it quite fair) lasta niiviisi üht inimeste gruppi jõude elada, et ainult taga kihutada teisi, kelle iseloomust võib järeldada (who are likely, from their characters), et nad saavad edukalt tegutseda, kui neid selleks sundida»[39]. Aga kuigi ta peab ebaõiglaseks, et tööstuskapitalisti ergutatakse akumuleerima, korjates rasva ta supilt, loeb ta ometi olevat vajaliku kärpida töölise

---

[35] *Dr. Aikin:* «Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester». London 1795, lk. 182 ja järgmised.

[36] *A. Smith:* «Wealth of Nations», III raamat, III ptk. [Vrd. *A. Смит:* «Богатство народов». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 284—285.]

[37] Isegi J. B. Say ütleb: «Rikaste kokkuhoid on vaeste kulul.» «Rooma proletaarlane elas peaaegu täielikult ühiskonna kulul ... Võiks ütelda peaaegu, et kaasaegne ühiskond elab proletaarlaste kulul, nimelt sellest osast, mis ta neilt töötasu maksmisel ära võtab» *(Sismondi:* «Études etc.», I kd., lk. 24).

[38] *Malthus:* «Principles of Political Economy», lk. 319, 320.

[39] «An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.» [London 1821], lk. 67.

palka võimaliku miinimumini, «et hoida alal töölise töökust». Ta ei salga ka sugugi, et kasusaamise saladus seisab tasuta töö omastamises. «Kasvanud nõudmine tööliste poolt ei tähenda muud kui nende valmisolekut võtta endale vähem omaenda produktist ja jätta sellest suurem osa ettevõtjatele; ja kui räägitakse, et sealjuures tekib «glut» (turu küllastus, ületootmine) tarbimise vähenemise tõttu (tööliste poolel), siis võin ma selle peale ainult kosta, et «glut» on kõrge kasumi sünonüüm.»[40]

Õpetlaste vaidlus selle üle, kuidas oleks akumuleerimise mõttes kasulikum jagada töölisest väljapumbatud saaki tööstuskapitalisti ja jõudeelava maaomaniku jne. vahel, vaikis juulirevolutsiooni eel. Varsti selle järel lõi linnaproletariaat Lyonis tormikella ja maaproletariaat päästis Inglismaal punase kuke lahti. Siinpool kanalit lokkas ouenism, sealpool kanalit sen-simonism ja furjerism. Vulgaarmajandusteaduse tund oli löönud. Täpselt üks aasta enne kui Nassau W. Senior avastas Manchesteris, et kapitalikasum (protsent kaasa arvatud) on tasumata jäetava «viimase kaheteistkümnenda töötunni» produkt, kuulutas ta maailmale ühe teise avastuse. «Mina», lausus ta pidulikult, «asendan sõna kapital, kui seda vaadeldakse tootmisriistana, sõnaga loobumine.»[41] See on tõepoolest vulgaarmajandusteaduse «avastuste» ületamatu eeskuju! Kindla majandusteadusliku kategooria asemele pannakse sükofantlik fraas. Voilà tout [see on kõik]. «Kui metslane valmistab vibusid,» õpetab Senior, «siis tegeleb ta tööstusega, kuid ei praktiseeri loobumist.» Sellest selgub meile, kuidas ja mispärast varemais ühiskondlikes formatsioonides valmistati töövahendeid ilma kapitalisti «loobumiseta». «Mida enam edeneb ühiskond, seda enam loobumist ta nõuab»[42], — nimelt neilt, kelle töö seisab selles, et nad omastavad võõrast tööd ja selle produkti. Kõik tööprotsessi tingimused muutuvad nüüdsest peale niisama paljudeks kapitalisti loobumisaktideks.

---

[40] Sealsamas, lk. 59.

[41] *Senior:* «Principes fondamentaux de l'Économie Politique». Arrivabene tõlge. Paris 1836, lk. 309. Vana klassikalise kooli pooldajaile oli see siiski pisut liiga rumal. «Härra Senior asendab sõnad töö ja kapital sõnadega töö ja loobumine ... Loobumine on lihtne eitus. Kasumi allikaks ei ole loobumine, vaid tootlikult rakendatud kapitali kasutamine» (John Cazenove tema poolt väljaantud Malthuse teoses «Definitions in Political Economy». London 1853, lk. 130, märkus). Seevastu hr. John St. Mill kopeerib ühel leheküljel Ricardo kasumiteooriat, teisel leheküljel aga võtab omaks Seniori «loobumise tasu». Hegeli «vastuolu», igasuguse dialektika algallikas, on talle niisama võõras, kui omased on talle labased vasturääkivused.

Lisa 2. trükile. Vulgaarmajandusteadlane ei ole kunagi tulnud sellele lihtsale mõttele, et kõiki inimese tegusid võib käsitleda «loobumisena» nende vastanditest. Söömine on loobumine paastumisest, käimine on loobumine paigalseismisest, töötamine on loobumine laisklemisest, laisklemine on loobumine töötamisest jne. Need härrased peaksid kord järele mõtlema Spinoza sõnade üle: Determinatio est negatio [Määratlus on eitus].

[42] *Senior.* Sealsamas, lk. 342.

Et vilja mitte ainult süüakse, vaid ka külvatakse, selle eest võlgneme tänu kapitalisti loobumisele! Et veinile antakse aega valmis käärida, sellegi eest võlgneme tänu kapitalisti loobumisele![43] Kapitalist rööv vib omaenda Aadamat, kui ta «laenab (!) töölisele tootmisriistu», — s. o. ühendades neid tööjõuga, tarbib neid kapitalina, — selle asemel et ära süüa aurumasinad, puuvill, raudteed, sõnnik, veohobused jne. või, nagu vulgaarmajandusteadlane lapsikult kujutleb, läbi prassida «nende väärtus», muutes seda luksusesemeteks ja teisteks tarbimisvahenditeks.[44] Kuidas kapitalistide klass võiks sellega hakkama saada, on saladus, mida vulgaarmajandusteadus seni on kangekaelselt hoidnud. Olgu kuidas on, aga maailm ei elagi enam muust kui ainult kapitalisti, selle kaasaegse Višnu-kummardaja, enesepiitsutamisest. Mitte üksnes akumuleerimine, vaid ka lihtne «kapitali säilitamine nõuab pidevalt jõupingutusi, et vastu panna kiusatusele see kapital ära süüa»[45]. Niisiis, lihtne humaansus ilmselt käsib päästa kapitalisti piinast ja kiusatusest niisamasugusel viisil, nagu orjuse kaotamine päästis hiljuti Georgia orjapidaja valusast dilemmast: kas neegerorjadest väljavemmeldatud lisaprodukt tuleb tervelt šampanja joomisega maha prassida või osalt uuesti muuta suuremaks arvuks neegriteks ja suuremaks hulgaks maaks.

Kõige erinevamais ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides leiab aset mitte ainult lihtne taastootmine, vaid ka taastootmine laiendatud maastaabis, kuigi viimane ei toimu alati ühesuguses ulatuses. Toodetakse ja tarbitakse progresseeruvalt järjest enam, järelikult muudetakse tootmisvahenditeks suuremat hulka produkti. See protsess ei kujuta enesest aga kapitali akumulatsiooni ja seepärast ka mitte kapitalisti funktsiooni senikaua, kui töölise tootmisvahendid, seega ka töölise produkt ja tema elatusvahendid, ei ole talle veel vastandatud kapitali vormis.[46] Mõne aasta eest surnud

[43] «Ükski inimene... ei hakkaks näiteks külvama nisu, seda terveks aastaks maha mattes, ega jätaks veini aastateks keldrisse seisma, selle asemel et neid asju või nende ekvivalente otsekohe tarbida... kui ta ei loodaks saada täiendavat väärtust jne.» (*Scrope:* «Political Economy», A. Potteri väljaanne, New York 1841, lk. 133).

[44] «Hüved, millest kapitalist end ilma jätab, kui ta oma tootmisvahendeid töölisele laenab, selle asemel et muuta nende väärtus tarbimis- või luksusesemeteks ja kasutada seda oma isiklikuks tarbimiseks» (*G. de Molinari:* «Études Économiques». Paris 1846, lk. 36) (pehmendavat väljendust «laenama» on kasutatud selleks, et vulgaarmajandusteadlaste äraproovitud viisil samastada palgatöölist, keda tööstuskapitalist ekspluateerib, tööstuskapitalisti endaga, kes kasutab teiselt kapitalistilt laenatud raha!).

[45] *Courcelle-Seneuil:* «Traité théorique et pratique des entreprises industrielles», 2. trükk, Paris 1857, lk. 20.

[46] «Üksikud tululiigid, mis kõige rohkem soodustavad natsionaalse kapitali edenemist, muutuvad erinevail arenemisastmeil ja on seepärast ... täiesti erinevad erinevail progressi astmeil asuvate natsioonide juures... Kasum... on võrreldes palga ja rendiga ühiskondliku arenemise varasemail astmeil tähtsusetu akumulatsiooniallikas... Kui natsionaalse töö jõudude arenemine tõesti

Richard Jones, Malthuse järglane poliitilise ökonoomia kateedril Ida-India kolledžis Haileybury's, selgitab seda tabavalt kahe suure fakti varal. Kuna suurem osa india rahvast on iseseisva majapidamisega talupojad, siis ei esine nende produkt, nende töö- ja elatusvahendid kunagi «võõrast tulust kokkuhoitud («saved from revenue») ja sellepärast eelnenud akumuleerimisprotsessi («a previous process of accumulation») läbinud fondi vormis» («in the shape»)[47]. Teiselt poolt nendes provintsides, kus Inglise võim on kõige vähem laostanud vana süsteemi, töötavad mitte-põllumajanduslikud töölised otse suurfeodaalide juures, kellede kätte voolab andamite või maarendi näol osa põllumajanduslikku lisaprodukti. Sellest lisaproduktist tarbivad suurfeodaalid ühe osa naturaalsel kujul, teise osa muudavad töölised neile luksusesemeteks ja muudeks tarbimisvahenditeks, kuna ülejäänud osa moodustab tööliste palga, kes on oma tööriistade omanikud. Tootmine ja taastootmine laiendatud maastaabis lähevad siin omasoodu edasi, ilma et «loobuv» kapitalist, see imevärki pühak, see kurva kuju rüütel, kuidagi vahele segaks.

4. ASJAOLUD, MIS MÄÄRAVAD AKUMULATSIOONI SUURUSE SÕLTUMATULT PROPORTSIOONIST, MILLES LISAVÄÄRTUS JAGUNEB KAPITALIKS JA TULUKS. TÖÖJÕU EKSPLUATEERIMISE ASTE. TÖÖ TOOTLIK JÕUD, KASVAV DIFERENTS RAKENDATAVA JA TARBITAVA KAPITALI VAHEL. AVANSSEERITUD KAPITALI SUURUS

Eeldades, et suhe, milles lisaväärtus jaguneb kapitaliks ja tuluks, on antud, oleneb akumuleeritud kapitali suurus ilmselt lisaväärtuse absoluutsest suurusest. Oletame, et kapitaliseeritakse 80% ja süüakse ära 20%; akumuleeritud kapital on siis 2400 naelsterlingit või 1200 naelsterlingit, olenevalt sellest, kas lisaväärtuse üldsumma on 3000 või 1500 naelsterlingit. Akumulatsiooni suuruse määramisest võtavad järelikult osa kõik need asjaolud, mis määravad lisaväärtuse massi. Me võtame nad siinkohal veel kord kokku, kuid ainult sedavõrd, kuivõrd nad annavad uusi seisukohti akumulatsiooni suhtes.

Meil on meeles, et lisaväärtuse norm sõltub kõigepealt tööjõu ekspluateerimise astmest. Poliitiline ökonoomia hindab seda asjaolu nii kõrgelt, et ta mõnikord samastab akumulatsiooni kiirendatud kasvu töö tootliku jõu suurenemise tõttu akumulatsiooni

astub suure sammu edasi, siis kasvab kasumi kui akumulatsiooniallika suhteline tähtsus» *(Richard Jones:* «Text-book etc.», lk. 16, 21). [Vrd. *Ричард Джонс:* «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 295, 299, 300.]

[47] Sealsamas, lk. 37. [Vrd. *Ричард Джонс:* «Экономические сочинения». Соцэкгиз, 1937 г., стр. 314.]

kiirendatud kasvuga töölise suurema ekspluateerimise tõttu.[48] Selle raamatu osades, mis käivad lisaväärtuse tootmise kohta, on alati eeldatud, et palk on vähemalt võrdne tööjõu väärtusega. Kuid palga vägivaldne allasurumine tööjõu väärtusest madalamale etendab praktikas nii tähtsat osa, et sellest ei saa mööda minna momendikski peatumata. Teatavais piirides ta tegelikult muudab töölise vajaliku tarbimisfondi kapitali akumuleerimise fondiks.

«Palgal», ütleb J. St. Mill, «pole tootlikku jõudu; ta on ühe tootliku jõu hind; palk ega masinate enestegi hind ei võta osa kaupade tootmisest töö enese kõrval. Kui tööd võiks saada ilma ostmata, siis oleksid palgad ülearused.»[49] Kui aga töölised saaksid elada õhust, siis ei saaks neid osta mingi hinna eest. Tööliste muidusaamine on järelikult piir matemaatilises mõttes; selle piirini ei jõua kunagi, kuigi talle võib järjest lähemale nihkuda. Kapitali alatiseks tendentsiks on tööliste allasurumine selle nihilistliku tasemeni. Minu poolt sageli tsiteeritud XVIII sajandi kirjanik, teose «Essay on Trade and Commerce» autor, kes kuulutab Inglismaa ajalooliseks eluülesandeks inglise tööliste palkade allasurumise prantsuse ja hollandi tööliste palkade tasemeni, reedab sellega ainult inglise kapitali suurimat salasoovi.[50] Ta ütleb muuhulgas naiivselt: «Kui aga meie vaesed (töölisi tähistav väljendus) tahavad elada luksuslikult... siis peab nende töö muidugi kallis olema... Juuksekarvad tõusevad peas püsti, vaadates seda hulka ülearuseid asju («heap of superfluities»), mida meie manufaktuuritöölised tarvitavad: küll viina, küll džinni, küll teed ja suhkrut, küll välismaa puuvilja, kanget õlut, sitsiriiet, nuusk- ja suitsetamistubakat jne.»[51] Autor tsiteerib üht Northamptonshire'i vabrikanti, kes kurdab, ise taeva poole piiludes: «töö on Prantsusmaal

[48] «Ricardo ütleb: «Töö rakendamise (s. o. ekspluateerimise) vahendite ehk kapitali akumulatsioon võib ühiskondliku arengu mitmesuguseil astmeil olla enam või vähem kiire ning peab igal juhul sõltuma töö tootlikest jõududest. Töö tootlikud jõud on üldiselt kõige suuremad seal, kus viljakandvat maad on külluses.» Kui töö tootlikud jõud tähendavad selles lauses seda tühist osa igast produktist, mis satub nende kätte, kes selle produkti oma tööga toodavad, siis on see lause lihtsalt tautoloogia, sest fondi omanik võib, kui ta heaks arvab («if the owner pleases»), akumuleerida kapitali ülejäänud fondi osast. Kuid tavaliselt pole see nii just seal, kus maa on kõige viljakandvam» («Observations on certain Verbal Disputes etc.», lk. 74).

[49] *J. St. Mill:* «Essays on some unsettled Questions of Political Economy». London 1844, lk. 90.

[50] «An Essay on Trade and Commerce». London 1770, lk. 44. Ka «Times» avaldas 1866. a. detsembris ja 1867. a. jaanuaris inglise kaevanduseomanike südameohkeid, kus kirjeldati õnnelikku elu, mida elavad belgia kaevandustöölised, kes ei nõua ega saa rohkem, kui on tingimata vajalik hinge seeshoidmiseks oma «peremeeste» kasuks. Belgia töölistel on hea kannatus, kuid figureerida «Times'is» eeskujulike töölistena, — see oli liig! Vastuseks puhkes 1867. a. veebruari algul (Marchienne'i lähedal) belgia kaevandustööliste streik, mis suruti maha püssirohu ja tinaga.

[51] Sealsamas, lk. 44, 46.

tervelt kolmandiku võrra odavam kui Inglismaal, sest prantsuse vaesed teevad rasket tööd, söövad kehvalt ja käivad kehvalt riides; nad tarvitavad toiduks peaasjalikult leiba, puuvilja, rohelist, juuri ja kuivatatud kala. Liha söövad nad väga harva ja kui nisu on kallis, siis söövad nad väga vähe leiba»[52]. «Pealegi», jätkab sama esseist, «on neil joogiks vesi ja muud sarnased lahjad joogid, nii et nad kulutavad tõepoolest imevähe raha... Seesugust olukorda on muidugi raske saavutada, kuid selle saavutamine ei ole võimatu, nagu tõestab selle olemasolu nii Prantsusmaal kui ka Hollandis.»[53] Kaks aastakümmet hiljem jälgis keegi ameeriklasest šarlatan, paruniseisusse ülendatud jänki Benjamin Thompson (alias [teise nimega] krahv Rumford), sedasama filantroopilist joont, saavutades sellega kõrget tunnustust jumala ja inimeste ees. Tema «Essays» on kokaraamat igasugu retseptidega tööliste kalliste normaaltoitude asendamiseks surrogaatidega. Siin on selle imelise «filosoofi» üks eriti õnnestunud retsept: «Viis naela otri, viis naela maisi, 3 p. eest heeringaid, 1 p. eest soola, 1 p. eest äädikat, 2 p. eest pipart ja rohelist, kokku $20^3/_4$ p. eest, annab supi 64 inimesele, kusjuures keskmiste viljahindade puhul saab kulusid vähendada $^1/_4$ pensini isiku kohta.»[54] Kapitalistliku tootmise arenemisega tegi kaupade võltsimine nii suuri edusamme, et Thompsoni ideaalid muutusid ülearusteks.[55]

---

[52] Northamptonshire'i vabrikant paneb siin toime vaga pettuse, mis on andeksantav, kui arvesse võtta tema hingepiina. Ta teeb näo, nagu võrdleks ta inglise ja prantsuse manufaktuuritööliste elu, kuid tunnistab hiljem juhmilt ise, et äsjatsiteeritud sõnadega ta kirjeldab prantsuse põllutöölisi!

[53] «An Essay on Trade and Commerce». London 1770, lk. 70, 71.

Märkus 3. trükile. Tänu maailmaturu konkurentsile, mis vahepeal tekkis, oleme praegu tüki maad edasi jõudnud. «Kui Hiina», ütleb parlamendiliige Stapleton oma valijaile, «kui Hiina saab suureks tööstusmaaks, siis ei näe ma mingit võimalust, kuidas Euroopa töölisrahvastik saaks temaga võitlust pidada, langemata oma konkurentide tasemele» («Times», 3. septembril 1873). Inglise kapitali igatsetud eesmärgiks ei ole enam mandri palgad, — ei, selleks eesmärgiks on nüüd hiina palgad.

[54] *Benjamin Thompson:* «Essays Political, Economical and Philosophical etc.» 3 köidet. London 1796—1802, I kd., lk. 294. Oma teoses «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.» soovitab sir F. M. Eden Rumfordi rokka eriti agarasti töömajade ülematele; ta manitseb inglise töölisi etteheitvalt, et «Šotimaal ei söö paljud perekonnad nisu, rukist ega liha, vaid elavad kuude kaupa kaeratangust ja odrajahust, segatult ainult vee ja soolaga, ja pealegi elavad üsna mugavalt» («and that very comfortably too»). (Nimetatud teose I kd., II raamat, II ptk., lk. 503.) Taolisi «juhiseid» anti ka XIX sajandil. Me loeme näiteks: «Inglise põllutöölised ei taha süüa madalate viljasortidega segatud leiba. Šotimaal, kus kasvatus on parem, nähtavasti ei tunta seda eelarvamust» (*Charles H. Parry, M. D.:* «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered». London 1816, lk. 69). Seesama Parry kurdab aga, et inglise tööline on praegu (1815. a.), võrreldes Edeni ajaga (1797. a.), tublisti alla käinud.

[55] Viimase parlamentliku uurimiskomisjoni aruannetest elatusvahendite võltsimise kohta on näha, et isegi arstirohtude võltsimine ei ole Inglismaal eran-

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimestel aastakümnetel saavutasid inglise rentnikud ja landlordid palkade absoluutse minimaalpiiri, makstes põllumajanduse päevatöölistele palka vähem elatusmiinimumist ja täiendades puuduvat osa koguduse abirahadest. Üks näide kometitegemisest, millega inglise Dogberryd palgatariife «seaduslikult» kindlaks määrasid: «Kui skvairid 1795. aastal Speenhamlandi palku määrasid, olid nad parajasti lõunat söönud, kuid arvasid nähtavasti, et töölised seda ei vaja... Nad otsustasid, et kui 8 naela 11 untsi raskune leivapäts maksab 1 šilling, siis iga mehe nädalapalk peab olema 3 šillingit, ja et palk peab korrapäraselt kasvama, kuni leivapätsi hind jõuab 1 šillingi 5 pensini. Kui leiva hind veelgi tõuseb, siis peab palk vastavalt vähenema, nii et kui pätsi hind on 2 šillingit, siis töölise toit peab olema endisest $^1/_5$ võrra kasinam.»[56] Lordidekoja uurimiskomisjon küsitles 1814. aastal kedagi A. Bennettit, — suurfarmerit, rahukohtunikku, vaestemaja valitsejat ja palkade reguleerijat: «Kas peetakse kinni mingist kindlast proportsioonist päevatöö väärtuse ja koguduse poolt töölistele antava abiraha vahel?» Vastus: «Jaa. Iga perekonna nädalasissetulekut täiendatakse ta nominaalpalgast ülespoole kuni gallonilise leivapätsi (8 naela 11 untsi) väärtuseni pluss 3 p. isiku kohta... Me eeldame, et gallonilisest pätsist jätkub iga perekonnaliikme elu alalhoidmiseks ühe nädala jooksul; 3 penssi on riiete jaoks; kui aga kogudus eelistab riideid ise muretseda, siis jäetakse need 3 penssi ära. See praktika valitseb mitte ainult Wiltshire'i kogu lääneosas, vaid, ma usun, kogu maal.»[57] «Niiviisi», hüüab üks tolleaegne kodanlik kirjanik, «on farmerid aastaid soodustanud oma kaasmaalaste lugupeetava klassi degenereerumist, sundides neid otsima abi töömajadest... Farmer suurendas enda tulu, takistades töölisi akumuleerimast isegi kõige hädavajalikumat tarbimisfondi.»[58] Missugust osa etendab praegu lisaväärtuse tekkimisel ja järelikult ka kapitali akumulatsioonifondi moodustamisel otsene röövimine töölise hädavajalikust tarbimisfondist, seda me nägime näiteks niinimetatud kodu-

diks, vaid reegliks. Uurimisel leiti näiteks, et 34 oopiumiproovist, mis osteti 34 Londoni apteegist, olid 31 proovi võltsitud moonikupardega, nisujahuga, kummivaiguga, saviga, liivaga jne. Paljudes proovides polnud morfiumi jälgegi.

[56] *G. L. Newnham* (advokaat): «A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws». London 1815, lk. 20, märkus.

[57] Sealsamas, lk. 19, 20.

[58] *Ch. A. Parry:* «The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered». London 1816, lk. 77, 69. Härrad landlordid omalt poolt mitte ainult maksid endile «kahjutasu» jakobiinidevastase sõja eest, mida nad Inglismaa nimel pidasid, vaid nad rikastusid ka tohutult. «Nende rendid tõusid 18 aasta jooksul kahe-, kolme-, nelja- ja erandjuhtudel isegi kuuekordseks» (sealsamas, lk. 100, 101).

töö kirjeldusest (vt. ptk. XIII, 8, d). Teisi seda laadi fakte näeme käesolevas osas allpool.

Kuigi töövahenditest koosnev kapitali püsiv osa peab igas tööstusharus olema küllalt suur selleks, et rakendada tööle teatavat töölistehulka, mille määrab kapitalimahutuse suurus, siis sellegipärast ei tarvitse see kapitaliosa sugugi iga kord kasvada proportsionaalselt töölolevate tööliste arvule. Oletame, et vabrikuettevõttes töötab 100 töölist, kes annavad kaheksatunnilise tööpäeva jooksul 800 töötundi. Kui kapitalist tahab suurendada seda summat poole võrra, siis võib ta rakendada 50 uut töölist, kuid siis peab ta avansseerima uut kapitali mitte üksnes palkadeks, vaid ka töövahenditeks. Ta võib aga ka sundida endised 100 töölist töötama 12 tundi senise 8 tunni asemel, ja siis jätkub olemasolevatest töövahenditest, mis hakkavad ainult kiiremini kuluma. Täiendav töö, mis luuakse tööjõu suurema pingega, võib niiviisi suurendada akumulatsioonisubstantsi, s. o. lisaprodukti ja lisaväärtust, kapitali püsivat osa vastavalt suurendamata.

Ekstraktiivses [hankivas] tööstuses, näiteks mäeasjanduses, ei ole toorained avansseeritava kapitali koostusosaks. Tööobjekt ei ole siin eelnenud töö produkt, vaid looduse tasuta kingitus. Näiteks maagid, mineraalid, kivisüsi, kivid jne. Püsivkapital koosneb siin peaaegu eranditult niisugustest töövahenditest, mis väga hästi võivad kannatada suurendatud tööhulka (näiteks tööliste päeva- ja öövahetust). Kuid muudel võrdsetel tingimustel tõuseb produkti hulk ja väärtus päriproportsionaalselt rakendatud tööhulgale. Nagu tootmise esimesel päeval käivad siin käsikäes mõlemad algtegurid, mis loovad produkti ja ühtlasi loovad kapitali ainelisi elemente: inimene ja loodus. Tööjõu elastsuse tõttu laienes akumulatsiooni ulatus, ilma püsivkapitali eelneva suurenemiseta.

Põllumajanduses ei saa laiendada haritava maa pindala, kui ei avansseerita täiendavalt seemnevilja ja väetist. Kui aga see avanss on juba tehtud, siis avaldab isegi puhtmehhaaniline maaharimine imettegevat mõju produkti hulga suurenemisele. Endise tööliste arvu poolt antav suurem tööhulk tõstab seega viljakust, nõudmata mingit uut avansseerimist töövahenditeks. Inimese otsene mõju loodusele ilma uue kapitali osavõtuta saab siin jällegi suureneva akumulatsiooni vahetuks allikaks.

Lõpuks tööstuses selle sõna otseses mõttes eeldab iga täiendav töökulu vastavat täiendavat toorainete kulutust, kuid mitte ilmtingimata töövahendite alal. Et aga ekstraktiivne [hankiv] tööstus ja põllumajandus annavad tooraineid töötlevale tööstusele endale ja ka tooraineid tema töövahendite jaoks, siis tulebki see täiendav produktide hulk, mida ekstraktiivne [hankiv] tööstus ja põllumajandus ilma täiendava kapitalikuluta toodavad, töötlevale tööstusele kasuks.

Üldtulemus on järgmine: vallutades mõlemad rikkuse algtegu-

rid, — tööjõu ja maa, — omandab kapital ekspansioonijõu, mis lubab tal laiendada oma akumulatsioonielemente üle nende piiride, mida seab talle, nagu võiks arvata, tema oma suurus, s. o. juba valmistoodetud tootmisvahendite väärtus ja hulk, millede näol ta eksisteerib.

Kapitali akumuleerimise teine tähtis tegur on ühiskondliku töö tootlikkuse tase.

Töö tootliku jõu kasvuga kasvab produktide mass, milles väljendub teatav kindel väärtus ja järelikult ka antud suurusega lisaväärtus. Muutumatu või isegi langeva lisaväärtuse normi puhul, kui viimane ainult langeb töö tootliku jõu tõusust aeglasemalt, kasvab lisaprodukti mass. Sellepärast, kui lisaprodukti jagunemine tuluks ja täiendavaks kapitaliks on endine, võib kapitalisti tarbimine kasvada, vähendamata akumulatsioonifondi. Akumulatsioonifondi suhteline suurus võib kasvada isegi tarbimisfondi kulul, kuna samal ajal kaupade odavnemine annab kapitalisti käsutusse niisama palju või isegi rohkem tarbimisvahendeid kui enne. Kuid, nagu me nägime, töötootlikkuse kasvuga käib käsikäes töölise odavnemine, niisiis lisaväärtuse normi kasv, — isegi siis, kui reaalpalk tõuseb. Viimane ei tõuse kunagi proportsionaalselt töötootlikkusega. Niisiis, seesama muutuvkapitali väärtus paneb liikvele rohkem tööjõudu ja järelikult rohkem tööd. Seesama püsivkapitali väärtus väljendub suuremas hulgas tootmisvahendites, s. o. suuremas hulgas töövahendites, töömaterjalides ja abimaterjalides ning järelikult annab rohkem produktimoodustavaid ja väärtustmoodustavaid, s. o. tööd endasse imevaid elemente. Täiendava kapitali muutumatu või isegi väheneva väärtuse puhul toimub seega kiirendatud akumulatsioon. Toimub mitte ainult taastootmise maastaabi aineline laienemine, vaid lisaväärtuse tootmine kasvab kiiremini kui täiendava kapitali väärtus.

Töö tootliku jõu arenemine avaldab mõju ka algkapitalile, s. o. juba tootmisprotsessis olevale kapitalile. Üks osa funktsioneerivast püsivkapitalist koosneb töövahendeist, näiteks masinaist jne., mida on ainult pikemate perioodide jooksul võimalik tarbida ning järelikult taastoota ja samalaadsete uute eksemplaridega asendada. Kuid igal aastal sureb osa neist töövahendeist välja, s. o. jõuab oma tootliku funktsiooni lõpp-punktini. See osa on järelikult igal aastal oma perioodilise taastootmise ehk samalaadsete uute eksemplaridega asendamise staadiumis. Kui töö tootlik jõud nende töövahendite tootmiskohtades on kasvanud, — ja ta areneb pidevalt koos teaduse ja tehnika vahetpidamatu progressiga, — siis astuvad vanade masinate, tööriistade, aparaatide jne. asemele efektiivsemad ja oma töö ulatuse poolest odavamad. Vana kapitali taastoodetakse tootlikumal kujul, rääkimata olemasolevate töövahendite üksikosade pidevast muutmisest. Püsivkapitali teist osa, toor- ja abimaterjali, taastoodetakse aasta jooksul vahetpidamata,

põllumajandusest tulevat osa aga enamasti üks kord aastas. Niisiis igasugune paremate meetodite tarvituselevõtmine jne. mõjub siin peaaegu üheaegselt nii täiendavale kapitalile kui ka juba funktsioneerivale kapitalile. Iga edusamm keemia alal mitte ainult suurendab kasulike ainete arvu ja juba tuntud ainete kasulike rakendusviiside arvu, laiendades seega koos kapitali kasvuga kapitali mahutamise sfääre. Keemia edusammud õpetavad meile ka, kuidas saab tootmis- ja tarbimisprotsessi ekskremente tagasi juhtida taastootmisprotsessi ringkäiku ning loovad sellega uut kapitaliainet ilma eelneva kapitalikuluta. Just nagu loodusliku rikkuse kõrgemat ekspluateerimise astet saavutatakse lihtsalt tööjõu suurema pingega, nii annavad teadus ja tehnika funktsioneerivale kapitalile laienemise võime, mis on sõltumatu selle kapitali antud suurusest. Nad avaldavad mõju ka sellele algkapitali osale, mis on jõudnud oma uuenemise staadiumi. Oma uues vormis omandab kapital tasuta selle ühiskondliku progressi, mis sündis tema vana vormi seljataga. Selle tootliku jõu arenemisega käib igal juhul kaasas funktsioneerivate kapitalide väärtuse osaline kaotus. Sedavõrd kui see väärtuse kaotus annab end konkurentsi tõttu teravalt tunda, langeb ta peamine raskus töölise õlgadele, kelle suureneva ekspluateerimise arvel kapitalist püüab oma kahju tasa teha.

Töö kannab produktile üle enda poolt tarbitavate tootmisvahendite väärtuse. Teiselt poolt kasvab antud tööhulga poolt liikuma pandud tootmisvahendite väärtus ja mass proportsionaalselt töötootlikkuse kasvule. Järelikult, kui antud tööhulk lisandabki oma produktile alati ühesuguse uue väärtuse summa, siis vana kapitaliväärtus, mis samaaegselt produktile üle kantakse, ikkagi kasvab koos töötootlikkuse tõusuga.

Näiteks, kui inglise ja hiina ketraja töötavad ühesuguse intensiivsusega sama palju tunde, siis loovad nad ühe nädala jooksul ühesuguseid väärtusi. Sellest võrdsusest hoolimata on inglase ja hiinlase nädalaproduktide väärtuse vahel ilmatu suur vahe, sest inglane töötab võimsa automaadi abil, kuna hiinlasel on ainult vokk. Samal ajal kui hiinlane ketrab lõngaks ühe naela puuvilla, ketrab inglane mitusada naela. Mitusada korda suurem vanade väärtuste summa paisutab inglase produkti väärtust, kusjuures need vanad väärtused püsivad tema produktis uuel kasulikul kujul ja võivad sellepärast uuesti funktsioneerida kapitalina. «1782. aastal», ütleb meile F. Engels, «seisis eelmise kolme aasta kogu villatagavara (Inglismaal) tööliste puuduse tõttu veel töötlemata ning olekski töötlemata seisma jäänud, kui vastleiutatud masinad ei oleks appi jõudnud ja seda villa ära kedranud.»[59] Masinate kujul asjastatud töö ei võlunud muidugi ühtki uut töölist maa seest

[59] *F. Engels:* «Lage der arbeitenden Klasse in England». Leipzig 1845, lk. 20 [*Ф. Энгельс:* «Положение рабочего класса в Англии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. III, стр. 308].

välja, ta võimaldas aga väheldasel tööliste arvul, kes andsid suhteliselt vähe elavat tööd, mitte ainult tootlikult tarbida seda villa ja lisada temale uut väärtust, vaid ka säilitada tema vana väärtust lõnga kujul jne. Sellega lõi ta ühtlasi vahendid ja impulsi villa taastootmise laiendamiseks. Elaval tööl on loomu poolest omadus säilitada vana väärtust, luues samal ajal uut. Seepärast koos tootmisvahendite efektiivsuse, ulatuse ja väärtuse kasvuga, s. o. koos akumulatsiooni kasvuga, mis kaasneb töö tootliku jõu arenemisega, säilitab ja jäädvustab töö pidevalt kasvavat kapitaliväärtust üha uutes vormides.[60] See töö looduslik jõud on näiliselt kapitali

[60] Tööprotsessi ja väärtuskasvu protsessi puuduliku analüüsi tõttu ei saanud klassikaline poliitiline ökonoomia kunagi õieti aru sellest tähtsast taastootmise momendist. Seda võib näha kas või Ricardol. Ta ütleb näiteks: Ükskõik, kuidas muutub tootlik jõud, «miljon inimest toodavad vabrikuis alati sama väärtuse». See on küll õige, kui nende inimeste töö ekstensiivne ja intensiivne suurus on antud. Kuid see sugugi ei takista, et töö tootliku jõu muutudes üks miljon inimest muudavad produktiks väga mitmesuguseid tootmisvahendite hulki, säilitavad oma produktis väga mitmesuguseid endise väärtuse masse ja järelikult annavad väga mitmesuguse väärtusega produkte. Seda jätabki Ricardo mõnedes oma järeldustes kahe silma vahele. Märgime mõõdaminnes, et selle näite varal on Ricardo asjata püüdnud selgitada J. B. Sayle tarbimisväärtuse (mida ta nimetab siin wealth, aineline rikkus) ja vahetusväärtuse vahet. Say vastab: «Mis puutub raskusse, mida nimetab hr. Ricardo, öeldes, et miljon inimest võivad paremini korraldatud tööviisidega toota kaks korda, kolm korda rohkem rikkust, tootmata rohkem väärtust, siis see raskus polegi raskus, kui me vaatleme tootmist nii, nagu seda vaatlema peab, s. o. vahetusena, kus antakse oma töö, oma maa ja oma kapitali tootlikke teeneid, et vastu saada produkte. Nende tootlike teenete kaudu me omandamegi kõiki produkte, mis maailmas on olemas. Niisiis... me oleme seda rikkamad, meie tootlike teenete väärtus on seda suurem, mida rohkem kasulikke asju me saame nende vastu selles vahetuses, mille nimeks on tootmine» (*J. B. Say:* «Lettres à M. Malthus». Paris 1820, lk. 168, 169). «Raskus», mida Say tahab kõrvaldada — see raskus on olemas ainult temale, mitte Ricardole — seisab järgmises. Miks ei kasva tarbimisväärtuste väärtus, kui nende hulk kasvab töö tootliku jõu tõusu tagajärjel? Vastus: sellest raskusest saame üle, kui suvatseme nimetada tarbimisväärtust vahetusväärtuseks. Vahetusväärtus on säärane asi, mis nii või teisiti on seotud vahetusega. Niisiis nimetagem tootmist «vahetuseks», kus tööd ja tootmisvahendeid vahetatakse produkti vastu, ja meile saab sulaselgeks, et mida enam tarbimisväärtust tootmine meile annab, seda enam vahetusväärtust me saame. Teisiti öeldult: mida rohkem tööpäev annab vabrikandile tarbimisväärtusi, näiteks sukki, seda rikkam on ta sukkade poolest. Äkki tuleb aga Sayle meelde, et sukkade «hulga suurenemisega» langeb nende «hind» (millel loomulikult ei ole midagi ühist vahetusväärtusega), «sest konkurents sunnib tootjaid loovutama oma produkte selle eest, mis produktid neile maksma lähevad». Kust aga tuleb siis kasum, kui kapitalist müüb kaupu selle hinnaga, mis nad talle maksma lähevad? Kuid ega sellest lugu ole! Say kuulutab, et suurema tootlikkuse tagajärjel saab nüüd igaüks vahetuses sellesama ekvivalendi vastu kaks paari sukki, mitte aga ühe, nagu varemalt, jne. Tulemus, milleni ta jõuab, ongi Ricardo tees, mida ta tahtis ümber lükata. Selle vägeva mõttepingutuse järel pöördub ta triumfeerivalt Malthuse poole järgmiste sõnadega: «Selline on, mu härra, see harmooniline doktriin, ilma milleta — kinnitan mina — on võimatu lahendada poliitilise ökonoomia raskemaid küsimusi ja eriti seda, kuidas on võimalik, et natsioon saab rikkamaks, kui tema produktide väärtus langeb, — hoolimata sellest, et rikkus kujutab

enesealalhoiu jõud, mis kuulub sellele kapitalile, millega töö on ühendatud, — just nagu töö ühiskondlikud tootlikud jõud on näiliselt kapitali omadused ja nagu lisatöö pidev omastamine kapitalisti poolt on näiliselt kapitali pidev isekasvamine. Kõik töö jõud näivad oma projektsioonis kapitali jõududena, nagu kõik kauba väärtuse vormid näivad oma projektsioonis raha vormidena.

Kapitali kasvuga kasvab rakendatava kapitali ja tarbitava kapitali diferents. Teiste sõnadega: kasvab töövahendite, näiteks hoonete, masinate, drenaažitorude, tööloomade, igasuguste aparaatide väärtuseline ja aineline mass, kusjuures need töövahendid on pikemate või lühemate perioodide kestel, järjest korduvais tootmisprotsessides, funktsioneerimas kogu oma ulatuses, s. o. neid kasutatakse kogu nende ulatuses kindlate kasuefektide saavutamiseks; seevastu nende kulumine on järkjärguline, mistõttu nad kaotavad oma väärtust ainult tükkhaaval, niisiis kannavad seda ka ainult tükkhaaval produktile üle. Kuivõrd need töövahendid, võttes osa produkti loomisest, ei lisa produktile uut väärtust, s. o. kuivõrd neid kasutatakse tervelt, kuid tarbitakse ainult osade kaupa, sedavõrd osutavad nad, nagu me ütlesime juba varem, niisamasuguseid tasuta teeneid, nagu looduse jõud: vesi, aur, õhk, elekter jne. Need varemtehtud töö tasuta teened, haaratuna ja hingestatuna elavast tööst, akumuleeruvad koos akumulatsiooni maastaabi suurenemisega.

Kuna varemtehtud töö esineb alati kapitali rüüs, s. o. tööliste *A, B, C* jne. töö passivad omandavad mittetöölise *X* aktivate kuju, siis kiidavad kodanlased ja majandusteadlased taevani varemtehtud töö teeneid, mis šoti geeniuse MacCullochi järgi peab koguni saama erilist tasu (protsenti, kasumit jne.)[61]. Niisiis, tootmisvahendite kujul elavast tööprotsessist osavõtva varemtehtud töö järjest kasvavat osatähtsust ei kirjutata töölise enese arvele, kelle varemtehtud ning tasuta tööga siin tegemist on, vaid see kirjutatakse tööliselt võõrandatud töö kehastuse, s. o. kapitaliks kehastunud töö arvele. Kapitalistliku tootmise teostajad-praktikud ja nende lobasuud-ideoloogid ei suuda kujutleda tootmisvahendeid lahus

---

enesest väärtust» (sealsamas, lk. 170). Üks inglise majandusteadlane ütleb seda laadi kunsttükkide kohta Say' «Kirjades»: «See afekteeritud lobisemise viis («those affected ways of talking») ongi see, mida hr. Say suvatseb nimetada oma doktriiniks ja mida ta soovitab Malthusele hakata õpetama Hertfordis, nii nagu seda juba õpetataksegi «mitmel pool Euroopas». Ta ütleb: «Kui te leiate neis seisukohtades midagi paradoksaalset, siis vaadake asju, mida nad väljendavad, ja ma julgen uskuda, et nad näivad teile vägagi lihtsad ja arukad.» Kahtlemata näib meile selle protsessi tulemusena, et nad on kõike muud kui originaalsed või tähtsad» («An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.», lk. 110).

[61] MacCulloch võttis patendi «wages of past labour» [«varemtehtud töö tasu»] peale palju varem kui Senior võttis patendi «wages of abstinence» [«loobumise tasu»] peale.

sellest iseloomulikust antagonistlikust ühiskondlikust maskist, mis tootmisvahendeil praegu ees on, just nagu orjapidaja ei suuda kujutleda töölist ennast lahus töölise kui orja iseloomust.

Tööjõu antud ekspluateerimisastme puhul määrab lisaväärtuse massi üheaegselt ekspluateeritavate tööliste arv; viimane aga vastab, kuigi varieeruvas proportsioonis, kapitali suurusele. Niisiis, mida enam kapital progresseeruva akumulatsiooni tõttu kasvab, seda enam kasvab ka tarbimisfondiks ja akumulatsioonifondiks jagunev väärtuse summa. Kapitalist võib seepärast luksuslikumalt elada ja ühtlasi rohkem «loobuda». Ja lõpuks töötavad kõik tootmise liikumapanevad vedrud seda energilisemalt, mida enam kasvab koos avansseeritud kapitali massiga tootmise maastaap.

5. NIINIMETATUD TÖÖFOND

Meie uurimise käigus selgus, et kapital ei ole püsiv suurus, vaid ühiskondliku rikkuse elastne osa, mis alatasa muutub vastavalt lisaväärtuse jaotusele tuluks ja täiendavaks kapitaliks. Edasi nägime, et isegi siis, kui funktsioneeriva kapitali suurus on antud, on kapitaliga ühendatud tööjõud, teadus ja maa (viimase all tuleb majandusteaduse seisukohast mõista kõiki tööesemeid, mis on looduses olemas ilma inimese kaastegevuseta) selle kapitali elastseteks potentsideks, mis võimaldavad talle teatavais piirides tema oma suurusest sõltumatut laiemat tegevusala. Sealjuures jätsime täiesti kõrvale kõik ringlemisprotsessi tingimused, millede tõttu ühel ja selsamal kapitalimassil võib olla väga erineva ulatusega mõju. Kuna me eeldame kapitalistliku tootmise piire, niisiis eeldame ühiskondliku tootmisprotsessi puhtstiihiliselt väljakujunenud vormi, siis jätsime täiesti kõrvale kõik ratsionaalsemad kombinatsioonid, mida saaks vahetult ning plaanipäraselt teostada olemasolevate tootmisvahendite ja tööjõududega. Klassikalisele poliitilisele ökonoomiale on alati meeldinud vaadelda ühiskondlikku kapitali kui püsivat suurust, mille mõju on püsiva ulatusega. Kuid alles filistrite esiisa Jeremias Bentham, see XIX sajandi labase kodanliku mõistuse kainelt pedantlik, tüütavalt lobisev oraakel, tegi sellest eelarvamusest kindla dogma.[62] Bentham on filosoofide hulgas seesama, mis Martin Tupper on luuletajate hulgas. Mõlemaid võis vabritseerida ainult Inglismaal.[63] Benthami dogmaga ei

[62] Vrd. muuseas *J. Bentham:* «Théorie des Peines et des Récompenses», tõlkinud Et. Dumont, 3. trükk, Paris 1826, II kd., IV raamat, 2. ptk.

[63] Jeremias Bentham on puht-inglise nähtus. Ükski filosoof, kaasa arvatud isegi meie Christian Wolff, ei ole ühelgi epohhil ega ühelgi maal kunagi nii suurustlevalt ja endaga rahulolevalt kuulutanud kõige labasemaid banaalsusi. Utilitaarsuse printsiip ei ole Benthami leiutus. Bentham ainult kordas andetult seda, mis Helvetius ja teised XVIII sajandi prantslased olid öelnud andekalt.

saa üldse aru kõige lihtsamaistki tootmisprotsessi nähtustest, näiteks selle äkilisest laienemisest või kokkutõmbumisest ja isegi akumulatsioonist[64]. Seda dogmat kasutas Bentham ise ja ka Malthus, James Mill, MacCulloch jne., apologeetiliseks otstarbeks, nimelt selleks, et kujutada üht osa kapitalist — muutuvkapitali, s. o. tööjõuks muudetavat kapitali — püsiva suurusena. Luuletati valmis muinasjutt, et muutuvkapitali aineline olemasolu, s. o. see elatusvahendite hulk, mida muutuvkapital tähendab töölisele, ehk niinimetatud töötond, olevat ületamatuist looduslikest barjääridest piiratud, täiesti eraldunud ühiskondliku rikkuse osa. Et liikuma panna teist osa ühiskondlikust rikkusest, mis peab funktsioneerima püsivkapitalina ehk, ainelises väljenduses, tootmisvahenditena, on muidugi vaja teatavat hulka elavat tööd. Viimane on tehnoloogiliselt kindlaks määratav. Kuid ei ole antud selle tööhulga rakendamiseks vajalike tööliste arvu — sest see arv muutub koos individuaaltööjõu ekspluateerimise astmega — ega ka selle tööjõu hinda; teada on ainult tööjõu minimaalpiir, mis pealegi on väga elastne. Vaadeldava dogma aluseks olevad faktid on järgmised. Ühelt poolt ei tohi tööline kaasa rääkida ühiskondliku rikkuse jaotamisel tootmisvahenditeks ja mittetöötajate tarbimisvahenditeks. Teiselt poolt võib tööline ainult erakordselt soodsail juhtudel laiendada niinimetatud «töötondi» rikaste «tulu» arvel.[65]

Kui me näiteks tahame teada, mis on kasulik koerale, siis peame uurima koera loomust. Seda loomust ennast ei saa konstrueerida lähtudes «utilitaarsuse printsiibist». Kui me tahame rakendada seda printsiipi inimese suhtes ja hinnata selle järgi kõiki inimese tegusid, tema liikumist, tema suhteid jne., siis on meil tegemist kõigepealt inimloomusega üldse ja siis igal üksikul epohhil ajalooliselt modifitseerunud inimloomusega. Neist küsimustest Bentham ei hooli. Ta eeldab naiivseima nürimeelsusega, et kaasaegne filister, eriti just inglise filister, ongi normaalinimene. Kõik, mis on kasulik sellele kentsakale normaalinimesele ja tema maailmale, ongi kasulik iseenesest. Selle maastaabiga mõõdab ta siis minevikku, olevikku ja tulevikku. Näiteks kristlik religioon on «kasulik», sest see keelab religioosselt neidsamu kuritegusid, mida kriminaalkoodeks mõistab hukka juriidiliselt. Kunstikriitika on «kahjulik», sest see takistab auväärseid inimesi mõnu tundmast Martin Tupperi teostest jne. Säärase prahiga on see tubli mees, kelle deviisiks on «nulla dies sine linea» [«iga päev mõni rida»], täitnud kuhjade viisi raamatuid. Kui mul oleks minu sõbra H. Heine julgus, siis ma nimetaksin härra Jeremiast kodanliku totruse geeniuseks.

[64] «Majandusteadlased kalduvad üleliiga... käsitlema kindlat kapitalihulka ja kindlat tööliste arvu kui muutumatu jõuga tootmisvahendeid, mis toimivad teatava muutumatu intensiivsusega... Need, ... kes ütlevad,... et kaubad on ainsad tootmise tegurid,... kinnitavad sellega, et tootmist ei saa üldsegi laiendada, sest selliseks laiendamiseks tuleb enne suurendada elatusvahendite, toormaterjalide ja tööriistade hulka; see on tegelikult niisama, kui me ütleksime, et tootmise kasvu ei saa olla ilma tootmisele eelnenud kasvuta ehk, teisiti, et igasugune tootmise kasv on võimatu» *(S. Bailey:* «Money and its Vicissitudes», lk. 58 ja 70). Bailey kritiseerib seda dogmat peamiselt ringlemisprotsessi seisukohast.

[65] J. St. Mill ütleb oma teoses «Principles of Political Economy» [II raamat, I. ptk., § 3. Vrd. *Д. С. Милль:* «Основания политической экономии», перев.

Missugune labane tautoloogia tekib siis, kui katsutakse ümber luuletada töötondi kapitalistlikke piire ühiskonna kui niisuguse looduslikeks piirideks, seda näitab teiste hulgas professor Fawcett. «Antud maa käibekapital»[66], ütleb ta, «on tema töötond. Järelikult, kui tahetakse arvutada keskmist rahapalka, mida iga tööline saab, siis tuleb lihtsalt jagada see kapital töölisrahvastiku arvuga.»[67] Niisiis me arvame kõigepealt kokku tegelikult väljamakstud individuaalpalkade summa; siis me ütleme, et selle liitmise tulemus moodustab jumala ja looduse poolt sisseseatud «töötondi» väärtuse. Lõpuks jagame niiviisi saadud summa tööliste arvuga, et uuesti avastada, kui palju võib keskmiselt langeda iga üksiku töölise osaks. See on haruldaselt kaval protseduur. Ta ei takista härra Fawcetti ütlemast, hinge tagasi tõmbamata: «Kogu rikkus, mis Inglismaal iga aasta akumuleeritakse, jaguneb kaheks osaks. Üht osa kasutatakse Inglismaal meie oma tööstuse alalhoidmiseks. Teist osa veetakse välja teistesse maadesse... Meie tööstuses kasutatav rikkus ei moodusta kuigi tähtsat osa sellest, mis sel maal iga aasta akumuleeritakse.»[68] Niisiis, suuremat osa lisaproduktist, mis inglise töölisel ilma ekvivalendita käest kistakse ja mis aasta-aastalt suuremaks kasvab, ei kapitaliseerita Inglismaal, vaid võõrastes maades. Kuid niiviisi välismaale veetud täiendava kapitaliga eksporditakse ju ka osa «töötondist», mis on leiutatud jumala ja Benthami poolt.[69]

Н. Г. Чернышевского. СПБ. 1909 г., стр. 622]: «Töö produkti jaotatakse tänapäeval pöördproportsionaalselt tööga: kõige suurema osa saavad need, kes üldse ei tööta, suuruselt järgmise osa need, kelle töö on peaaegu täiesti nominaalne; niiviisi, langevas joones, väheneb tasu sedamööda, kuidas töö muutub raskemaks ja ebameeldivamaks. Inimene, kes teeb kõige väsitavamat ja kurnavamat füüsilist tööd, ei või kindlalt arvestada isegi kõige hädavajalikumate elatusvahendite saamist.» Eksiarvamuste ärahoidmiseks märgin, et kuigi mehed nagu J. St. Mill ja temataolised on ära teeninud laituse sellepärast, et nende vanad majandusteaduslikud dogmad räägivad vastu nende kaasaegsetele tendentsidele, siis ometigi oleks täiesti ebaõiglane visata neid ühte patta vulgaarmajandusteadlastest apologeetide kambaga.

[66] *H. Fawcett,* poliitilise ökonoomia professor Cambridge'is: «The Economic Position of the British Labourer». London 1865, lk. 120.

[67] Siinkohal tuletan lugejale meelde, et kategooriad muutuvkapital ja püsivkapital on minu poolt esmakordselt tarvitusele võetud. Alates A. Smithist ajab poliitiline ökonoomia neis kategooriates sisalduvaid määratlusi kogu aeg segi põhikapitali ja käibekapitali vormiliste erinevustega, mis tulenevad ringlemisprotsessist. Selle kohta vt. lähemalt teise raamatu teises osas.

[68] *H. Fawcett,* «The Economic Position of the British Labourer». London 1865, lk. 122, 123.

[69] Võib öelda, et Inglismaalt veetakse iga aasta välja mitte üksnes kapitali, vaid väljarändajate näol ka töölisi. Tekstis ei ole aga mõeldud väljarändajate vara, kes suuremalt osalt polegi töölised. Suur osa neist on farmerite pojad. Igal aastal kasumisaamise otstarbel välismaale saadetav inglise täiendav kapital on võrreldes iga-aastase akumulatsiooniga palju suurem kui iga-aastane väljarändamine võrreldes iga-aastase rahvastiku juurdekasvuga.

KAHEKÜMNE KOLMAS PEATÜKK

KAPITALISTLIKU AKUMULATSIOONI ÜLDINE SEADUS

1. TÖÖJÕU NÕUDMISE SUURENEMINE PARALLEELSELT AKUMULATSIOONIGA, KUSJUURES KAPITALI STRUKTUUR EI MUUTU

Selles peatükis me käsitleme mõju, mida kapitali kasv avaldab töölisklassi saatusele. Selle uurimuse tähtsaimaks teguriks on kapitali struktuur ja need muutused, mis ta teeb läbi akumulatsiooniprotsessi käigus.

Kapitali struktuuri tuleb mõista kahesuguses mõttes. Vaadates väärtuse seisukohast määrab kapitali struktuuri suhe, milles kapital jaguneb püsivkapitaliks ehk töövahendite väärtuseks ja muutuvkapitaliks ehk tööjõu väärtuseks, palkade kogusummaks. Tootmisprotsessis funktsioneeriva materjali seisukohast vaadates jaguneb iga kapital tootmisvahenditeks ja elavaks tööjõuks; selle struktuuri määrab suhe ühelt poolt rakendatavate tootmisvahendite ja teiselt poolt nende rakendamiseks vajaliku tööhulga vahel. Esimest struktuuri ma nimetan kapitali väärtuseliseks struktuuriks, teist struktuuri — kapitali tehniliseks struktuuriks. Mõlema vahel on olemas tihe vastastikune seos. Et väljendada seda vastastikust seost, nimetan kapitali väärtuselist struktuuri, kuivõrd see on määratud kapitali tehnilisest struktuurist ning peegeldab tehnilise struktuuri muutusi, kapitali orgaaniliseks struktuuriks. Igal pool, kus jutt on lihtsalt kapitali struktuurist, tuleb selle all alati mõista kapitali orgaanilist struktuuri.

Antud tootmisharusse paigutatud arvukad individuaalsed kapitalid on oma struktuurilt üksteisest enam või vähem erinevad. Nende individuaalsete struktuuride keskmine annab meile kogu selle tootmisharu kapitali struktuuri. Lõpuks, kõikide tootmisharude keskmiste struktuuride üldine keskmine annab meile antud maa ühiskondliku kapitali struktuuri, ja ainult viimasest ongi lõppkokkuvõttes jutt alljärgnevas käsitluses.

Kapitali kasv eeldab tema muutuva ehk tööjõuks muudetava koostusosa kasvu. Üks osa täiendavaks kapitaliks muudetavast lisaväärtusest tuleb pidevalt muuta tagasi muutuvkapitaliks ehk täiendavaks töötondiks. Oletame, et muudel võrdsetel tingimustel jääb muutumatuks ka kapitali struktuur, s. o. et teatava massi tootmisvahendite ehk püsivkapitali liikumapanemiseks on endiselt vaja endist tööjõu massi; sel juhul on ilmne, et töönõudmine ja tööliste ülalpidamisfond kasvavad proportsionaalselt kapitali kas-

vuga ja et nad kasvavad seda kiiremini, mida kiiremini kasvab kapital. Kuna kapital iga aasta toodab lisaväärtust, millest osa iga aasta ühendatakse algkapitaliga; kuna see juurdekasv ise iga aasta kasvab sedamööda, kuidas kasvab juba funktsioneeriva kapitali suurus ja kuna, lõpuks, akumulatsiooni maastaap võib äkki laieneda lihtsalt sellest, et lisaväärtuse või lisaprodukti jagunemine kapitaliks ja tuluks muutub rikastumistungi erakordse suurenemise mõjul, näiteks uute turgude avanemisel, uute kapitalimahutuse sfääride tekkimisel ühiskondlike vajaduste edasiarenemise tõttu jne., siis võivad kapitali akumulatsioonist tulenevad vajadused ette jõuda tööjõu, s. o. tööliste arvu kasvust: nõudmine tööliste järele võib ette jõuda nende pakkumisest ja palgad võivad seetõttu tõusta. See koguni peab nii olema, kui ülaltoodud tingimused muutumatult edasi püsivad. Kuna igal aastal rakendatakse tööle rohkem töölisi kui eelmisel aastal, siis peab varem või hiljem kätte jõudma moment, kus akumulatsiooni vajadused hakkavad ületama harilikku tööpakkumist ja kus järelikult saabub palgatõus. Seda kurdetakse Inglismaal kogu XV sajandil ja XVIII sajandi esimesel poolel. Kuid enam või vähem soodsad tingimused, milledes palgatöölised elus püsivad ja paljunevad, ei muuda põrmugi kapitalistliku tootmise põhiiseloomu. Nii, nagu lihtne taastootmine pidevalt taastoodab kapitalistlikku vahekorda ennast, — ühel pool kapitaliste, teisel pool palgatöölisi, — niisamuti taastoodab taastootmine laiendatud maastaabis ehk akumulatsioon kapitalistlikku vahekorda laiendatud maastaabis, — ühel poolusel rohkem kapitaliste või suuremaid kapitaliste, teisel poolusel rohkem palgatöölisi. Tööjõu taastootmine on tegelikult kapitali enese taastootmise moment, sest tööjõud kui väärtuse suurendamise vahend peab alati olema ühendatud kapitali külge ega saa sellest lahti; individuaalsete kapitalistide vahetus, kelledele ta end müüb, ainult maskeerib tema sõltuvust kapitalist. Niisiis, kapitali akumulatsioon on proletariaadi suurenemine.[70]

[70] *Karl Marx:* «Lohnarbeit und Kapital». [Vrd. *K. Marx:* «Palgatöö ja kapital», Tallinn 1951] — «Kui rahvahulkade rõhumise aste on ühesugune, siis on maa seda rikkam, mida rohkem tal on proletaarlasi» (*Colins:* «L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes». Paris 1857, III kd., lk. 331). «Proletaarlase» all ei tule majanduslikus mõttes mõista midagi muud kui palgatöölist, kes toodab «kapitali» ning suurendab selle väärtust ja kes siis tänavale visatakse, niipea kui «härra kapital», nagu Pecqueur seda isikut nimetab, ei vaja teda enam väärtuskasvu otstarbeks. «Ürgmetsa põdur proletaarlane» on Roscheri fantaasia sõnakuulelik võsu. Ürgmetsa elanik on ürgmetsa omanik ja talitab ürgmetsaga nagu enda omandiga, niisama hoolimatult kui orangutang. Järelikult pole ta proletaarlane. Proletaarlane oleks ta ainult siis, kui ürgmets ekspluateeriks teda ennast, mitte aga tema ei ekspluateeriks ürgmetsa. Mis puutub tema tervislikku seisukorda, siis kannataks see võrdlust mitte ainult praeguste proletaarlaste, vaid ka süfiliitiliste ja skrofuloossete «auväärsete inimeste» omaga. Härra Wilhelm Roscher mõistab aga ürgmetsa all arvatavasti oma kodumaist Lüneburgi nõmme.

Klassikaline poliitiline ökonoomia mõistis seda lauset niivõrd hästi, et, nagu varem mainitud, A. Smith, Ricardo jt. isegi samastasid akumulatsiooni ekslikult lisaprodukti kogu kapitaliseeritava osa tarbimisega tootlike tööliste poolt, s. o. selle osa muutmisega täiendavaiks palgatöölisteks. John Bellers ütleb juba 1696. aastal: «Kui kellelgi oleks 100 000 aakrit maad, sama palju naelsterlingeid raha ja sama palju kariloomi, mida muud olekski see rikas mees ilma töölisteta, kui mitte tööline ise? Ja kuna töölised teevad inimesi rikkaks, siis mida rohkem töölisi, seda rohkem rikkaid... Vaese töö on rikka kaevandus.»[71] Samuti rääkis Bernard de Mandeville XVIII sajandi algul: «Neis kohtades, kus omand on küllaldaselt kaitstud, oleks kergem elada ilma rahata, kui ilma vaesteta, sest kes hakkaks tööd tegema?... Ehk küll tulebki hoida töölisi nälga suremast, ei tohi nad ometi saada midagi, mida nad võiksid säästa. Kui vahel mõni alama klassi inimene, olles ebatavaliselt usin ja pingutades püksirihma, tõusebki kõrgemale neist tingimustest, kus ta on üles kasvanud, siis ärgu keegi temale selles asjas takistusi tehku: kasinasti elamine on kahtlemata kõige targem, mis iga üksikisik ja iga üksik perekond ühiskonnas võivad teha; kuid kõikide rikaste natsioonide huvi on selles, et vaeste enamik ei seisaks iialgi jõude ja et nad alati kulutaksid kõik, mis nad saavad... Häda on ainuke asi, mis sunnib töötama neid, kes saavad ülalpidamist oma igapäevasest tööst; selle häda leevendamine on tark tegu, kuid häda lõpetamine oleks lausa sõgedus. Mõõdukas palk on ainuke asi, mis võib tööinimest virgaks teha. Liig madal palk võtab temalt julguse või, vastavalt temperamendile, viib ta meeleheitele, liig kõrge palk teeb ta jultunuks ja laisaks. Kõigest seni-öeldust järeldub, et vaba natsiooni jaoks, kus orjus pole lubatud, moodustab hulk töökaid vaeseid kõige kindlama rikkuse. Nendeta ei oleks mingeid naudinguid ega oleks võimalik kasutada tulude saamiseks ühegi maa produkte, hoopiski rääkimata sellest, et vaesed on alativoolav allikas laevastiku ja sõjaväe täiendamiseks. Et ühiskond (mis koosneb muidugi mittetöölistest) oleks õnnelik ja et rahvas oleks rahul isegi viletsa olukorraga, selleks peab suur enamik rahvast olema harimatu ning vaene. Teadmised suurendavad ja mitmekesistavad meie soove, mida vähem aga inimene soovib, seda kergem on rahuldada tema vajadusi.»[72] Mandeville, aus ja lahtise peaga inimene, ei saa veel aru, et akumulatsiooniprotsessi mehhanism ise suurendab koos kapitaliga «töökate vaeste», s. o.

[71] *John Bellers:* «Proposals for raising a College of Industry». London 1696, lk. 2.

[72] *B. de Mandeville* («The Fable of the Bees», 5. trükk, London 1728, märkused, lk. 212, 213, 328). «Mõõdukas elu ja alatine töö avavad vaestele tee materiaalsele õnnele (viimase all mõistetakse siin võimalikult pikka tööpäeva ja võimalikult vähe elatusvahendeid) ja on rikkuse allikaks riigile» (nimelt maaomanikele, kapitalistidele ja nende poliitilistele aukandjatele ning agentidele) («An Essay on Trade and Commerce». London 1770, lk. 54).

palgatööliste hulka, kes on sunnitud muutma oma tööjõudu kasvavaks jõuks kasvava kapitali väärtuse suurendamiseks ja just sellega jäädvustama oma sõltuvust omaenda produktist, mis on personifitseeritud kapitalisti isikus. Rääkides sellest sõltuvusvahekorrast, ütleb sir F. M. Eden oma teoses «Vaeste olukord ehk Inglismaa tööliskiassi ajalugu»: «Meie vöötmes on tarvis tööd, et vajadusi rahuldada, ja sellepärast peab vähemalt osa ühiskonnast väsimatult töötama... Mõnedel, kes tööd ei tee, on siiski käsutada hoolsuse produkte. Kuid selle eest on need omanikud tänu võlgu ainult tsivilisatsioonile ja korrale, nad on täiel määral tsiviilasutuste sünnitis [73]. Sest tsiviilasutused peavad õigeks, et töö vilja võib omandada ka teisel teel kui ainult tööga. Iseseisva varandusega inimesed on saanud selle varanduse peaaegu täielikult tänu teiste tööle, mitte aga oma võimetele, mis pole põrmugi suuremad kui teistel inimestel; mitte maa ega raha omamine, vaid töö käsutamine («the command of labour») eraldab rikkaid vaestest... Vaesele ei sünni põlatud inimese ega orja põli, vaid laheda ning liberaalse sõltuvuse olukord («a state of easy and liberal dependence»), varakail inimestel aga olgu küllaldane mõju ja autoriteet teiste üle, kes töötavad nende kasuks... Seesugune sõltuvusvahekord on, nagu iga inimloomuse tundja teab, vajalik tööliste eneste heaks käekäiguks.»[74] Möödaminnes olgu märgitud, et sir F. M. Eden on Adam Smithi õpilaste hulgas ainuke, kes XVIII sajandil on midagi tähelepanuväärset korda saatnud[75].

---

[73] Eden oleks pidanud küsima: kelle sünnitis on aga «tsiviilasutused»? Asudes juriidiliste illusioonide seisukohal ei näe ta seaduses materiaalsete tootmissuhete produkti, vaid ümberpöördult: näeb tootmissuhetes seaduse produkti. Linguet on üheainsa sõnaga ümber lükanud Montesquieu' illusoorse «Esprit des lois» [«Seaduste vaimu»]: «L'esprit des lois, c'est la propriété» [«Seaduste vaim on omand»].

[74] *Eden:* «The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England», I kd., I raamat, I ptk., lk. 1, 2 ja eessõna, lk. XX.

[75] Kui lugeja meenutab Malthust, kelle «Essay on Population» ilmus 1798. aastal, siis tuletan meelde, et see teos oma esialgsel kujul ei ole midagi muud kui õpipoisi pealiskaudsusega ja papi paatosega kirjutatud plagiaat De Foe'st, sir James Steuartist, Townsendist, Franklinist, Wallace'ist jne., ja et ta ei sisalda ühtki iseseisvalt mõeldud lauset. Et see pamflett tekitas palju kõmu, on seletatav ainuüksi erakondlike huvidega. Prantsuse revolutsioon leidis Briti kuningriigis kirglikke kaitsjaid; «rahvastikuprintsiip», mis XVIII sajandi jooksul järkjärguliselt välja töötati ja siis, keset suurt sotsiaalset kriisi, kuulutati trummipõrina ja pasunapuhumise saatel kindlaks vastumürgiks Condorcet' ja teiste õpetuste vastu, — seda printsiipi tervitas Inglise oligarhia juubeldades, sest ta nägi selles suurepärast abinõu kõikide inimsoo edupüüete väljarookimiseks. Malthus, kes oma edu väga imestas, hakkas siis toppima vanasse skeemi pealiskaudselt kompileeritud materjali ja lisama sinna uut, enda poolt küll mitte avastatud, vaid lihtsalt omastatud ainet. — Märgime möödaminnes, et Malthus, kuigi ta oli anglikaani kõrgkiriku papp, oli siiski andnud mungaliku vallaspõlve vande. See on nimelt protestantlikus Cambridge'i ülikoolis üks fellowship'i [liikmeksolemise] nõudeid. «Me ei luba naisemehi kolleegiumide liikmeteks; kui aga mõni võtab

Seni eeldatud akumulatsioonitingimustel, mis on töölistele kõige soodsamad, omandab tööliste sõltuvusvahekord kapitali suhtes talutavaid ehk, nagu ütleb Eden, «lahedaid ja liberaalseid» vorme. Selle asemel et koos kapitali kasvuga intensiivsemaks muutuda, muutub ta ainult ekstensiivsemaks, s. o. kapitali ekspluateerimise ja valitsemise sfäär ainult laieneb koos kapitali enese suurusega ja tema alamate arvuga. Nende alamate eneste lisaproduktist, mis järjest kasvab ja järjest kasvavas ulatuses muutub täiendavaks kapitaliks, tuleb neile järjest suurem osa maksevahendite näol tagasi, nii et nad võivad laiendada oma tarbimise ringi, paremini täiendada oma tarbimisfondi riiete, mööbli jne. alal ja moodustada rahastki väikesi tagavarafonde. Aga nii, nagu paremad riided, parem toit, parem kohtlemine ja suurendatud peculium [orjade kasutamiseks antav vara] ei kaota orja sõltuvusvahekorda ega

---

naise, siis peab ta otsekohe kolleegiumi liikmete hulgast lahkuma» («Reports of Cambridge University Commission», lk. 172). See asjaolu näitab Malthust soodsamas valguses võrreldes teiste protestandi pappidega, kes on endalt maha raputanud katoliku preestrite tsölibaadikäsu ja nii laias ulatuses omaks võtnud ühe teise käsu, — «tehke sugu ja teid saagu palju», pidades seda oma spetsiifiliselt piibliliseks missiooniks, — et nad igal pool lausa sündsusetul määral kaasa aitavad rahvaarvu kasvamiseks, samal ajal aga jutlustavad töölistele «rahvastikuprintsiipi». On iseloomulik, et patulangemise majandusteaduslik paroodia, Aadama õun, «urgent appetite» [«võitmatu iha»], «the checks which tend to blunt the shafts of Cupid» [«tõkked, mis püüavad nüristada Cupido nooli»], nagu papp Townsend lõbusalt ütleb, — et see kõditav küsimus on olnud ja on praegugi protestantlike teoloogide või, õigemini, kirikhärrade monopoliks. Välja arvatud Veneetsia munk Ortes, üks omapärane ning vaimukas kirjanik, on enamik «rahvastikuprintsiibi» jutlustajaid protestandi papid. Näiteks *Bruckner:* «Théorie du Système animal», Leyde 1767, milles põhjalikult käsitletakse kogu kaasaegset rahvastikuteooriat ja mille kirjutamiseks laenati ideid samateemalisest episoodilisest vaidlusest Quesnay ja tema õpilase Mirabeau vanema vahel; seejärel papp Wallace, papp Townsend, papp Malthus ja tema õpilane ülempapp Th. Chalmers, hoopiski rääkimata pisemaist pappidest-paberimäärijaist in this line [sellel erialal]. Poliitilise ökonoomiaga tegelesid algul filosoofid, nagu Hobbes, Locke, Hume, äri- ja riigimehed, nagu Thomas Morus, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin ja, eriti teoreetiliselt ning sealjuures suurima eduga — meedikud, nagu Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Vaimulik hr. Tucker, oma aja kohta silmapaistev majandusteadlane, vabandab end veel XVIII sajandi keskpaiku selle eest, et ta teeb tegemist mammonaga. Hiljem, ja nimelt «rahvastikuprintsiibi» esilekerkimisega, lõi protestandi pappide tund. Nende soolapuhujate tulekut otsekui ette aimates ütles Petty, kes pidas rikkuse aluseks rahvastikku ja oli nagu Adam Smith pappide lepitamatu vaenlane: «Religioon õitseb kõige paremini seal, kus preestrid oma liha kõige enam suretavad, just nagu õigus õitseb kõige paremini seal, kus advokaadid nälga surevad.» Sellepärast soovitab ta protestandi pappidele, kui nad ei taha käia apostel Pauluse jälgedes ja «suretada end» vallalise põlvega, «vähemalt mitte sigitada rohkem pappe («not to breed more Churchmen»), kui olemasolevad kogudused (benefices) vastu võtta suudavad; s. o. kui Inglismaal ja Walesis on kõigest 12 000 kogudust, siis ei oleks mõistlik sigitada 24 000 pappi («it will not be safe to breed 24 000 ministers»), sest need 12 000, kes jäävad ilma kohata, hakkavad ikka otsima endale ülalpidamist; kuidas aga võiksid nad

tema ekspluateerimist, niisamuti ei kaota see ka palgatöölise sõltuvusvahekorda ja ekspluateerimist. Tööhinna tõus kapitali akumulatsiooni tagajärjel tähendab tegelikult ainult seda, et palgatöölise poolt iseendale juba valmis sepistatud kuldse ahela suurus ja raskus võimaldab seda ahelat lõdvemaks lasta. Vaidlustes selle küsimuse üle jäeti harilikult kahe silma vahele kõige tähtsam, ja nimelt kapitalistliku tootmise differentia specifica [iseloomulik tunnus]. Tööjõudu ei osteta siin selleks, et tema teened või produktid rahuldaksid ostja isiklikke vajadusi. Ostja eesmärgiks on suurendada oma kapitali väärtust, toota kaupu, mis sisaldavad rohkem tööd, kui ostja kinni on maksnud, s. o. sisaldavad niisugust väärtuse osa, mis ostjale ei ole midagi maksma läinud, mis aga kauba müügil siiski realiseeritakse. Selle tootmisviisi absoluutseks seaduseks on lisaväärtuse tootmine ehk kasusaamine. Tööjõud on müüdav ainult sedavõrd, kuivõrd ta säilitab tootmisvahendeid kui

---

seda kergemini leida, kui minnes rahva sekka ja rahvale selgitades, et 12 000 kohtade peal olijat lasevad hingi hukka minna, jätavad hingi nälga ja näitavad neile kätte vale tee, mida mööda nad taeva ei pääse?» (*Petty:* «A Treatise on Taxes and Contributions». London 1667, lk. 57). Adam Smithi suhtumist temaaegseisse protestandi pappidesse iseloomustavad järgmised andmed. Oma «A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians», 4. trükk, Oxford 1784, loeb dr. Horne, anglikaani piiskop Norwichis, A. Smithile epistlit selle eest, et ta ühes hr. Strahanile adresseeritud avalikus kirjas «balsameerib oma sõpra Davidit (s. o. Hume'i)», et ta pajatab publikule sellest, kuidas «Hume surivoodil lebades lõbustas end Lukianusega ja vistiga» ja et ta isegi oli nii jultunud, et ta kirjutas: «Hume'i eluajal kui ka pärast tema surma pidasin teda alati nii lähedal seisvaks täiuslikult targa ning voorusliku inimese ideaalile, kui inimloomuse nõrkus seda ainult võimaldab». Piiskop hüüab pahaselt: «Kas see on teist ilus, mu härra, kirjeldada meile täiuslikult targana ja vooruslikuna ühe inimese iseloomu ja eluteed, kes oli parandamatu vastumeelsuse küüsis kõige vastu, mille nimeks on religioon, ja kes pingutas iga närvi selleks, et, niipalju kui see tema teha oli, kustutada inimeste mälestusest isegi religiooni nimi?» (sealsamas, lk. 8). «Kuid ärge heitke meelt, tõe sõbrad, ateismi iga on üürike» (sealsamas, lk. 17). Adam Smith on nii «hirmus kõlvatu («the atrocious wickedness»), et ta propageerib kogu maal ateismi (nimelt oma «Theory of moral sentiments» kaudu) ... Küll me te vigureid tunneme, härra doktor! See on teil kavalasti mõeldud, aga seekord tegite vale arvestuse. Seades eeskujuks hr. David Hume'i te tahate meile näidata, et ateism on ainuke vägijook («cordial») rõhutud meele vastu ja surmahirmu ainuke vastumürk ... Naerge pealegi Babüloni rususid ja tervitage vaaraod, kes on kurjuse küljes kinni!» (sealsamas, lk. 21, 22). Üks A. Smithi puhtausulisi kuulajaid kirjutab pärast tema surma: «Smithi ja Hume'i sõprus ... takistas Smithi olemast kristlane ... Igas asjas uskus ta Hume'i sõna pealt. Kui Hume oleks talle õelnud, et kuu on roheline juust, siis oleks ta sedagi uskunud. Sellepärast uskus ta ka Hume'i juttu, et pole olemas jumalat ega imesid ... Oma poliitiliste põhimõtete poolest oli ta lähedane vabariiklusele» («The Bee». By James Anderson. 18 köidet. Edinburgh 1791—1793, III kd., lk. 166, 165). Papp Th. Chalmers kahtlustab A. Smithi selles, et ta leiutas «mittetootlike tööliste» kategooria lihtsalt vihavimmast, spetsiaalselt protestandi pappide tarvis, hoolimata nende õnnistusrohkest tööst issanda viinamäel.

kapitali, taastoodab omaenda väärtust kui kapitali ja on tasuta töö näol täiendava kapitali allikaks.[76] Tööjõu müügitingimused, olgu nad töölisele soodsamad või vähem soodsad, eeldavad seega vajadust järjest uuesti müüa tööjõudu ja järjest laiemas ulatuses taastoota rikkust kui kapitali. Me nägime, et palk oma loomult eeldab alati, et tööline annab teatavat hulka tasuta tööd. Isegi kõrvale jättes palga tõusu langeva tööhinna puhul jne., tähendab palga tõus parimal juhul seda, et töölise poolt antava tasuta töö hulk väheneb. See vähenemine ei või kunagi minna punktini, kus see ohustaks kapitalistlikku süsteemi ennast. Kõrvale jättes vägivaldsed konfliktid palgataseme pärast, — juba Adam Smith näitas aga, et säärastes konfliktides jääb peremees üldiselt ikka peremeheks, — eeldab kapitali akumulatsioonist tulenev tööhinna tõus järgmist alternatiivi.

Emb-kumb: kas tööhinna tõus jätkub, kuna see tõus ei sega akumulatsiooni edukäiku; selles ei ole midagi imelikku, sest, nagu ütleb A. Smith, «isegi kasumi languse korral kasvavad kapitalid ikkagi edasi; nad kasvavad koguni kiiremini kui enne... Suur kapital kasvab isegi väiksema kasumiga üldiselt kiiremini kui väike kapital suure kasumiga» («Wealth of Nations», I [Garnier' prantsuskeelne tõlge], lk. 189. [Vrd. «Богатство народов». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 84]). Sellel juhul on silmanähtav, et tasuta töö vähenemine ei takista sugugi kapitali võimu levimist. — Või alternatiivi teine pool: akumulatsioon jääb tööhinna tõusu tagajärjel loiumaks, sest kasumi ergutav mõju on nõrgemaks jäänud. Akumulatsioon väheneb. Aga koos tema vähenemisega kaob selle vähenemise põhjus, nimelt disproportsioon kapitali ja ekspluateeritava tööjõu vahel. Järelikult kõrvaldab kapitalistliku tootmisprotsessi mehhanism ise need tema enda poolt loodud möödaminevad takistused. Tööhind langeb jälle tasemeni, mis vastab kapitali väärtuskasvu vajadustele, ükskõik kas see tase on madalam, kõrgem või võrdne endise tasemega, mida peeti normaalseks enne palgatõusu algust. Niisiis, esimesel juhul ei jää kapital liigseks selle tõttu, et tööjõud või töölisrahvastik absoluutselt või relatiivselt väheneb, vaid ümberpöördult: ekspluateeritav tööjõud jääb mitteküllaldaseks selle tõttu, et kapital kasvab. Teisel juhul osutub kapital mitteküllaldaseks mitte selle tõttu, et tööjõud või töölisrahvastik absoluutselt või relatiivselt kasvab, vaid ümberpöördult: ekspluateeritav tööjõud saab liigseks või pigemini tema hind muutub ülearu suureks selle tõttu, et kapital

[76] *Märkus 2. trükile.* «Kuid nii maatööliste kui ka tööstustööliste rakendamisel on üks ja seesama piir, nimelt see, kas ettevõtjal on võimalik saada kasumit nende töö produktist... Kui palgatase tõuseb nii kõrgele, et peremehe kasum langeb keskmisest kasumist madalamale, siis ei hakkagi ta enam kasutama nende tööd või kasutab seda ainult sel tingimusel, et nad nõustuvad palga alandamisega» *(John Wade:* «History of the Middle and Working Classes», 3. trükk, London 1835, lk. 240).

väheneb. Just need kapitali akumulatsiooni absoluutsed liikumised peegelduvadki relatiivsete liikumistena ekspluateeritava tööjõu massis, mistõttu näib, nagu oleksid nad põhjustatud tööjõu enese liikumisest. Kasutades matemaatika väljendusviisi, on akumulatsiooni suurus sõltumatu muutuja ja palga suurus on sõltuv muutuja, mitte aga ümberpöördult. Täpselt niisamuti on ka siis, kui tööstus on oma tsükli kriisifaasis; siis väljendub kaubahindade üldine langus relatiivse rahaväärtuse tõusus, õitsengufaasis aga väljendub kaubahindade üldine tõus relatiivse rahaväärtuse languses. Niinimetatud Currency School [kvantitatiivne kool] teeb sellest järelduse, et kõrgete hindade puhul on ringlemas liiga vähe raha, madalate hindade puhul aga liiga palju. Selle kooli võhiklus ja faktide täielik mittemõistmine[77] on leidnud endale väärika paralleeli neis majandusteadlastes, kes tõlgitsevad vastnimetatud akumulatsiooninähtusi nii, nagu oleks ühel juhul liiga vähe ja teisel juhul liiga palju palgatöölisi.

Oletatava «loomuliku rahvastikuseaduse» aluseks olev kapitalistliku tootmise seadus tähendab lihtsalt järgmist: suhe kapitali, akumulatsiooni ja palgataseme vahel pole midagi muud kui suhe kapitaliks muudetud tasuta töö ja täiendava kapitali liikumapanemiseks vajaliku täiendava töö vahel. See pole järelikult sugugi vahekord kahe teineteisest sõltumatu suuruse, — ühelt poolt kapitali suuruse ja teiselt poolt töölisrahvastiku arvu vahel; vastupidi, see on lõppkokkuvõttes ainult vahekord ühe ja sellesama töölisrahvastiku tasuta töö ja tasulise töö vahel. Kui töölisklassi poolt antava ja kapitalistide klassi poolt akumuleeritava tasuta töö hulk kasvab nii kiiresti, et ta saab muutuda kapitaliks ainult siis, kui erakordselt suurendatakse täiendavat tasulist tööd, siis tõuseb palk ja, muudel võrdsetel tingimustel, tasuta töö väheneb proportsionaalselt. Aga niipea kui see vähenemine jõuab punktini, kus kapitali toitvat lisatööd ei pakuta enam normaalsel hulgal, saabub reaktsioon: kapitaliseeritav tuluosa väheneb, akumulatsioon nõrgeneb ja palga tõusev liikumine asendub langeva liikumisega. Tööhinna tõus ei ületa järelikult neid piire, mis mitte ainult jätavad puutumata kapitalistliku süsteemi alused, vaid kindlustavad ka selle süsteemi taastootmist laienevas maastaabis. Niisiis müstifikatsiooni teel loodusseaduseks tehtav kapitalistliku akumulatsiooni seadus väljendab tegelikult ainult seda, et akumulatsiooni loomus ei luba mingit niisugust töö ekspluateerimistaseme vähenemist ega mingit niisugust tööhinna tõusu, mis tõsiselt võiks ohustada kapitalistliku suhte pidevat taastootmist, ja pealegi selle taastootmist järjest laienevas maastaabis. Ei võigi teisiti olla selle tootmisviisi puhul, kus tööline

[77] Vrd. *Karl Marx:* «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», lk. 165 ja järgmised. [*К. Маркс:* «К критике политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XII, ч. I, стр. 165 и сл.]

eksisteerib olemasolevate väärtuste kasvuvajadusteks, selle asemel et, ümberpöördult, materiaalne rikkus eksisteeriks töölise arenemisvajadusteks. Nii nagu religioonis valitseb inimese üle tema enda pea produkt, nii valitseb tema üle kapitalistlikus tootmises tema enda käte produkt [77a].

2. KAPITALI MUUTUVA OSA RELATIIVNE VÄHENEMINE AKUMULATSIOONI JA SELLEGA KAASNEVA KONTSENTRATSIOONI KÄIGUS

Majandusteadlaste eneste arvamise järgi ei ole palgatõusu põhjuseks juba olemasoleva ühiskondliku rikkuse ulatus ega juba omandatud kapitali suurus, vaid ainuüksi akumulatsiooni pidev kasv ja selle kasvu kiiruse aste (A. Smith [«Rahvaste rikkus»], I raamat, 8. ptk.). Seni me vaatlesime selles protsessis ainult üht erilist faasi, nimelt seda faasi, milles kapitali suurenemine toimub kapitali tehnilise struktuuri samaks jäädes. Protsess läheb aga sellest faasist kaugemale.

Kui kapitalistliku süsteemi üldised alused on ükskord antud, siis saabub akumulatsiooni käigus alati niisugune moment, kus ühiskondliku töö tootlikkuse arenemine saab kõige võimsamaks akumulatsiooni hoovaks. «Seesama põhjus», ütleb A. Smith, «mis tõstab palku, nimelt kapitali suurenemine, sunnib tõstma töö tootmisvõimet ja võimaldab väiksemal tööhulgal toota suuremat produktide hulka». [Vrd. А. Смит: «Богатство народов». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 79.]

Kõrvale jättes looduslikud tingimused, nagu mullaviljakuse jne., ja sõltumatute, isoleeritult töötavate tootjate osavuse, mis aga väljendub pigemini kvalitatiivselt produktide headuses kui kvantitatiivselt nende hulgas, väljendub töötootlikkuse ühiskondlik tase tootmisvahendite relatiivses suuruses, mis tööline antud aja jooksul ja töötõu ühesuguse pingutamisega produktiks muudab. Tootmisvahendite mass, millede abil tööline funktsioneerib, kasvab koos tema töötootlikkusega. Need tootmisvahendid etendavad sealjuures kahesugust osa. Ühtede kasv on töötootlikkuse suurenemise tulemus, teiste kasv on töötootlikkuse suurenemise tingimus. Näiteks manufaktuurse tööjaotuse ja masinate kasutamise puhul tööldakse sama ajaga rohkem toormaterjali, niisiis tuleb tööprotsessi

[77a] «Kui me aga nüüd tagasi läheme esimese uurimuse juurde, kus me tõestasime, ... et kapital ise pole muud kui inimtöö produkt, ... siis näib meile täiesti arusaamatuna, kuidas võis inimene sattuda omaenese produkti — kapitali — võimu alla, selle alluvusse; et see aga tegelikult kahtlemata nii oli, siis tekib tahtmatult küsimus: kuidas võis tööline kui kapitali looja muutuda kapitali valitsejast kapitali orjaks?» *(Von Thünen:* «Der isolierte Staat». II osa, II jagu. Rostock 1863, lk. 5, 6). Thüneni teene seisab selles, et ta selle küsimuse üles seadis. Tema vastus aga on lihtsalt lapsik.

suurem toormaterjali ja abiainete mass. See on kasvava töötootlikkuse tulemus. Teiselt poolt aga kasutatavate masinate, veoloomade, mineraalväetise, drenaažitorude jne. mass on töötootlikkuse suurenemise tingimus. Samuti ka hoonete, kõrgahjude, transpordivahendite jne. näol kontsentreeritud tootmisvahendite mass. Aga ükskõik, kas tootmisvahendite suuruse kasv võrreldes nendega ühendatava tööjõuga on töötootlikkuse suurenemise tingimus või tulemus, — mõlemal juhul on see kasv töötootlikkuse suurenemise väljenduseks. Töötootlikkuse suurenemine väljendub seega töö massi vähenemises võrreldes tootmisvahendite massiga, mida see töö liikuma paneb, s. o. tööprotsessi subjektiivse teguri suuruse vähenemises võrreldes tema objektiivsete teguritega.

See kapitali tehnilise struktuuri muutumine, see tootmisvahendite massi kasv võrreldes tööjõu massiga, mis neid tootmisvahendeid elustab, peegeldub kapitali väärtuselises struktuuris, kapitaliväärtuse püsiva koostusosa suurenemises tema muutuva koostusosa arvel. Oletame näiteks, et ühest teatavast kapitalist kulutati enne 50% tootmisvahenditeks ja 50% tööjõuks; hiljem, töötootlikkuse taseme tõusuga, hakati kulutama tootmisvahenditeks 80% ja tööjõuks 20% jne. See seadus, mille järgi kapitali püsiv osa kasvab progresseeruvalt, võrreldes kapitali muutuva osaga, leiab (nagu me nägime juba eespool) igal sammul kinnitust kaubahindade võrdlevas analüüsis, ükskõik, kas me võrdleme mitmesuguseid majanduslikke epohhe ühel ja sellelsamal natsioonil või mitmesuguseid natsioone ühel ja sellelsamal epohhil. Hinna element, mis esindab ainult tarbitud tootmisvahendite väärtust ehk kapitali püsivat osa, on oma relatiivselt suuruselt päriproportsionaalne akumulatsiooni kasvuga; seevastu teine hinna element, millega tasutakse tööd, s. o. mis esindab kapitali muutuvat osa, on oma relatiivse suuruse poolest üldiselt pöördproportsionaalne akumulatsiooni progressiga.

Kuid kapitali muutuva osa vähenemine võrreldes kapitali püsiva osaga, s. o. kapitali väärtuselise struktuuri muutumine, näitab ainult umbkaudu seda muutust, mis toimub kapitali aineliste koostusosade struktuuris. Näiteks, kui ketramistööstusse mahutatud kapitali väärtusest on praegu $^7/_8$ püsivkapitali ja $^1/_8$ muutuvkapitali, XVIII sajandi algul aga oli $^1/_2$ püsivkapitali ja $^1/_2$ muutuvkapitali, siis seevastu toorainete, töövahendite jne. mass, mida teatav ketramistöö hulk tootlikult tarbib, on praegu mitusada korda suurem kui XVIII sajandi algul. Põhjus on lihtsalt selles, et töötootlikkuse kasvuga mitte ainult kasvab töö poolt tarbitavate tootmisvahendite ulatus, vaid väheneb ka nende väärtus nende ulatusega võrreldes. Niisiis tõuseb nende väärtus küll absoluutselt, kuid ei tõuse proportsionaalselt nende ulatusega. Seepärast kasvab püsivkapitali ja muutuvkapitali vahe palju aeglasemalt kui vahe tootmisvahendite massi, milleks muutub püsivkapital, ja tööjõu massi vahel, milleks

muutub muutuvkapital. Esimene vahe suureneb koos teisega, kuid vähemal määral kui teine.

Muide, kui akumulatsiooni progress vähendab kapitali muutuva osa relatiivset suurust, siis ei tee ta sellega sugugi võimatuks kapitali muutuva osa absoluutse suuruse kasvu. Oletame, et kapitali väärtus jaguneb algul 50% püsivkapitaliks ja 50% muutuvkapitaliks, hiljem aga 80% püsivkapitaliks ja 20% muutuvkapitaliks. Kui algkapital, mis oli, ütleme, 6000 naelsterlingit, on selle ajaga kasvanud 18 000 naelsterlingi suuruseks, siis on ka tema muutuv koostusosa kasvanud $^1/_5$ võrra. Muutuv koostusosa oli varem 3000 naelsterlingit, nüüd on see 3600 naelsterlingit. Kui aga töönõudmise tõstmiseks 20% võrra piisas varem kapitali suurenemisest 20% võrra, siis nüüd on selleks vaja algkapitali kolmekordistumist.

Neljandas osas me nägime, et töö ühiskondliku tootliku jõu arenemine eeldab kooperatsiooni suures maastaabis, et ainult sellel eeldusel saab organiseerida tööjaotust ja töö kombinatsiooni, massilise kontsentratsiooni abil kokku hoida tootmisvahendeid, ellu kutsuda niisuguseid töövahendeid, mis, nagu näiteks masinate süsteem jne., juba puhtmateriaalselt võimaldavad ainult ühiskasutamist, rakendada tootmise teenistusse tohutuid loodusjõude ja muuta tootmisprotsess teaduse tehnoloogiliseks rakendamiseks. Kaubatootmise alusel, — kus tootmisvahendid on eraisikute omand ja käsitsitööline seetõttu kas toodab kaupu isoleeritult ning iseseisvalt või müüb oma tööjõudu kui kaupa, sest et tal puuduvad vahendid iseseisvaks tootmiseks, — realiseerub eespoolnimetatud eeldus ainult individuaalsete kapitalide kasvamise kaudu, s. o. sel määral, mil määral ühiskondlikud tootmis- ja elatusvahendid muutuvad kapitalistide eraomandiks. Kaubatootmise alusel võib suureulatuslik tootmine areneda ainult kapitalistlikus vormis. Teatav kapitali akumulatsioon individuaalsete kaubatootjate kätes on seega spetsiifiliselt kapitalistliku tootmisviisi eelduseks. Me pidime sellepärast eeldama seesuguse akumulatsiooni olemasolu üleminekul käsitöölt kapitalistlikule tootmisele. Seda võib nimetada esialgseks akumulatsiooniks, sest see ei ole spetsiifiliselt kapitalistliku tootmise ajalooline tulemus, vaid ajalooline alus. Siinkohal pole meil veel vaja uurida, kuidas esialgne akumulatsioon ise tekib. Piisab sellest, et ta on lähtepunktiks. Aga kõik sellel alusel kasvavad meetodid töö ühiskondliku tootliku jõu tõstmiseks on ühtlasi meetodid, millega suurendatakse lisaväärtuse või lisaprodukti tootmist; lisaväärtus või lisaprodukt on omakorda akumulatsiooni moodustav element. Niiviisi on need meetodid ühtlasi meetodid kapitali tootmiseks kapitali poolt ehk kapitali kiirendatud akumulatsiooni meetodid. Lisaväärtuse pidev tagasimuundumine kapitaliks väljendub selles, et tootmisprotsessist osavõtva kapitali suurus kasvab. See suuruse kasv saab omakorda tootmise maastaabi suurendamise, temaga

kaasnevate töö tootliku jõu tõstmise meetodite ja lisaväärtuse kiirendatud tootmise aluseks. Järelikult, kui teatav kapitali akumulatsiooni aste on spetsiifiliselt kapitalistliku tootmisviisi tingimuseks, siis põhjustab kapitalistlik tootmisviis tagasimõju tõttu kiirendatud kapitali akumulatsiooni. Kapitali akumulatsiooniga areneb seepärast spetsiifiliselt kapitalistlik tootmisviis ja spetsiifiliselt kapitalistliku tootmisviisiga areneb kapitali akumulatsioon. Tänu keerulisele vastastikusele vahekorrale, milles ühelt tegurilt tulev tõuge kandub edasi teisele tegurile, tekitavadki need mõlemad majanduslikud tegurid kapitali tehnilises struktuuris seda muutust, mille tagajärjel muutuv koostusosa järjest väheneb püsiva koostusosaga võrreldes.

Iga individuaalne kapital kujutab enesest suuremat või väiksemat tootmisvahendite kontsentratsiooni koos vastava komandoga suurema või väiksema töölisarmee üle. Iga akumulatsioon saab uue akumulatsiooni vahendiks. Suurendades kapitalina funktsioneeriva rikkuse massi, suurendab akumulatsioon ühtlasi kapitali kontsentreerumist individuaalsete kapitalistide kätte ja laiendab sellega suureulatusliku tootmise ja spetsiifiliselt kapitalistlike tootmismeetodite alust. Ühiskondliku kapitali kasv toimub paljude individuaalsete kapitalide kasvu kaudu. Muudel võrdsetel tingimustel kasvavad individuaalsed kapitalid ja koos nendega tootmisvahendite kontsentratsioon vastavalt proportsioonile, milles need kapitalid on kogu ühiskondliku kapitali osadeks. Algkapitalid ajavad samal ajal võsusid, mis hakkavad funktsioneerima uute iseseisvate kapitalidena. Sealjuures etendab muuseas suurt osa varanduse jagamine kapitalistide perekondades. Seepärast kasvab koos kapitali akumulatsiooniga enam-vähem ka kapitalistide arv. Kaks asjaolu iseloomustavad seda laadi kontsentratsiooni, mis otseselt rajaneb akumulatsioonile või pigemini on viimasega identne. Esiteks: individuaalsete kapitalistide kätte kontsentreeruvate ühiskondlike tootmisvahendite kontsentratsiooni kasv on muudel võrdsetel tingimustel piiratud ühiskondliku rikkuse kasvamise astmega. Teiseks: eri tootmissfääridesse mahutatud ühiskondliku kapitali osad jagunevad igaüks paljude kapitalistide vahel, kes seisavad üksteise vastas sõltumatute, omavahel konkureerivate kaubatootjatena. Niisiis akumulatsioon ja sellega kaasnev kontsentratsioon on mitte ainult killustatud paljude punktide vahel, vaid funktsioneerivate kapitalide kasv ristub ka uute kapitalide tekkimisega ja vanade tükeldamisega. Seepärast, kui akumulatsioon ühelt poolt kujutab enesest kasvavat töö käsutamise ja tootmisvahendite kontsentratsiooni, siis teiselt poolt esineb ta paljude individuaalsete kapitalide vastastikuse eemaletõukamisena.

Sellele kogu ühiskondliku kapitali killunemisele paljudeks individuaalseteks kapitalideks, s. o. tema murdosade vastastikusele eemaletõukamisele avaldab vastumõju nende ligitõmbumine. See

pole enam lihtne, akumulatsiooniga identne töö käsutamise ja tootmisvahendite kontsentratsioon. See on juba tekkinud kapitalide kontsentratsioon, nende individuaalse iseseisvuse kadu, kapitalisti ekspropriieerimine kapitalisti poolt, paljude väikekapitalide muutumine vähesteks suurkapitalideks. See protsess erineb esimesest selle poolest, et ta ei eelda muud kui juba olemasolevate ning funktsioneerivate kapitalide jaotuse muutmist, mistõttu tema tegevusväli ei ole piiratud ühiskondliku rikkuse absoluutse kasvuga ega akumulatsiooni absoluutsete piiridega. Ühes kohas paisub kapital ühe kapitalisti käes määratu suureks, sest et mujal ta kaob paljude teiste kapitalistide käest. See on päris tsentralisatsioon, erinev akumulatsioonist ja kontsentratsioonist.

Siinkohal pole võimalik uurida seadusi, mis valitsevad seda kapitalide tsentralisatsiooni ehk kapitali ligitõmbamist kapitali poolt. Jätkub lühidaist faktilistest viidetest. Konkurentsivõitlust peetakse kaupade odavdamise kaudu. Kaupade odavus sõltub caeteris paribus [muudel võrdsetel tingimustel] töötootlikkusest, viimane aga sõltub tootmise maastaabist. Seepärast löövad suuremad kapitalid väiksemaid. Edasi meenutame, et koos kapitalistliku tootmisviisi arenemisega kasvab normaalsetes tingimustes ettevõtte pidamiseks vajaliku individuaalkapitali minimaalsuurus. Väiksemad kapitalid tungivad seepärast neisse tootmissfääridesse, kus suurtööstus on alles sporaadiliselt või puudulikult võimule pääsenud. Konkurents möllab siin päriproportsionaalselt võistlevate kapitalide arvuga ja pöördproportsionaalselt nende suurusega. Ta lõpeb alati paljude väikekapitalistide hukkumisega, kellede kapitalid osalt lähevad võitja kätte, osalt hävivad. Peale selle areneb koos kapitalistliku tootmisega täiesti uus jõud — krediit; algul tuleb ta vargsi hiilides kui akumulatsiooni tagasihoidlik abimees, tõmmates nähtamatute niitidega individuaalsete või assotsieerunud kapitalistide kätte rahavahendeid, mis suuremate või väiksemate kogustena on laiali pillatud mööda ühiskonna pinda; kuid peagi muutub ta konkurentsivõitluse uueks ning kohutavaks relvaks ja kujuneb lõpuks hiiglaslikuks sotsiaalseks kapitalide tsentraliseerimise mehhanismiks.

Konkurents ja krediit, kaks tsentralisatsiooni võimsaimat hooba, arenevad sel määral, mil määral areneb kapitalistlik tootmine ja akumulatsioon. Rööbiti sellega suurendab akumulatsiooni progress tsentraliseeritava materjali hulka, s. o. üksikuid kapitale, samal ajal kui kapitalistliku tootmise laienemine loob ühelt poolt ühiskondliku vajaduse, teiselt poolt tehnilised vahendid nende tohutu suurte tööstusettevõtete püstitamiseks, millede tekkimine on seotud kapitali eelneva tsentralisatsiooniga. Seetõttu on üksikute kapitalide vastastikune külgetõmbejõud ja tsentraliseerimise tendents praegu tugevam kui kunagi varem. Aga kuigi kapitalistliku rikkuse juba saavutatud tase ja majandusliku mehhanismi üleolek määravadki

teataval määral tsentraliseerimisliikumise suhtelise ulatuse ja energia, siis ei sõltu ometi tsentralisatsiooni progress sugugi ühiskondliku kapitali positiivsest suurenemisest. Eriti just selle poolest erinebki tsentralisatsioon kontsentratsioonist, mis on ainult laiendatud maastaabis taastootmise teine väljendus. Tsentralisatsioon võib toimuda lihtsa muutuse teel juba olemasolevate kapitalide jaotuses, lihtsa muutuse teel ühiskondliku kapitali koostusosade kvantitatiivses grupeeringus. Kapital võib ühe kapitalisti käes kasvada määratu suureks selle tõttu, et ta mujal kaob paljude teiste üksikute kapitalistide käest. Igas antud tootmisharus jõuaks tsentralisatsioon oma äärmise piirini, kui kõik sellesse tootmisharusse mahutatud kapitalid sulaksid kokku üheksainsaks kapitaliks[77b]. Antud ühiskonnas jõutaks selle piirini alles sel momendil, kus kogu ühiskondlik kapital ühendataks üheainsa kapitalisti või üheainsa kapitalistide seltsi kätte.

Tsentralisatsioon täiendab akumulatsiooni, võimaldades tööstuskapitalistidel laiendada oma operatsioonide maastaapi. Olgu viimane tulemus akumulatsiooni või tsentralisatsiooni järelduseks, toimugu tsentralisatsioon vägivaldsel ühteliitmise teel, kusjuures mõned kapitalid saavad teiste suhtes nii ülivõimsateks külgetõmbejõu keskusteks, et nad murravad teiste individuaalse kohesiooni ja tõmbavad siis üksikud tükid enese külge, või teostugu paljude juba moodustatud või moodustamisel olevate kapitalide ühtesulamine libedamalt, aktsiaseltside moodustamise meetodil, — majanduslik mõju on igal juhul sama. Tööstusettevõtete suuruse kasv on kõikjal lähtepunktiks paljude inimeste ühistöö tihedamaks organiseerimiseks, selle töö materiaalsete tõukejõudude laialdasemaks arendamiseks, s. o. tükeldatud ning rutiinsete tootmisprotsesside progresseerivaks muutmiseks ühiskondlikult kombineeritud ja teaduslikult suunatud tootmisprotsessideks.

Selge on aga, et akumulatsioon, kapitali järkjärguline suurenemine ringliikumisest spiraaljooneliseks liikumiseks muutuva taastootmise kaudu, on õige pikaldane protsess võrreldes tsentralisatsiooniga, millel tarvitseb ainult muuta ühiskondliku kapitali üksikute koostusosade kvantitatiivne grupeering. Maailmas poleks praegugi raudteid, kui oleks tulnud oodata, kuni akumulatsioon oleks paisutanud mõnesid üksikuid kapitale küllalt suureks, et nad oleksid olnud suutelised raudtee ehitamisega toime tulema. Seevastu tsentralisatsioon on sellega aktsiaseltside kaudu korrapealt hakkama saanud. Suurendades ja kiirendades niiviisi akumulatsiooni mõju, laiendab ja kiirendab tsentralisatsioon ühtlasi muutusi kapitali tehnilises struktuuris, mis suurendavad kapitali püsivat

[77b] { *4. trükile.* — Uusimad inglise ja ameerika «trustid» juba rühivadki selle ees.närgi poole, püüdes ühendada vähemalt kõik sama tootmisharu suurettevõtted üheksainsaks suureks, tegeliku monopoliga aktsiaseltsiks. — *F. E.* }

osa muutuva osa arvel ja vähendavad sellega relatiivset töönõudmist.

Kapitali massid, mida tsentralisatsioon kiiresti kokku liidab, reprodutseeruvad ja suurenevad nagu teisedki kapitalid, ainult kiiremini, ja muutuvad niiviisi ühiskondliku akumulatsiooni uuteks võimsateks hoobadeks. Niisiis, kui räägitakse ühiskondliku akumulatsiooni progressist, siis — tänapäeval — mõistetakse selle all vaikivalt ka tsentralisatsiooni mõju.

Normaalse akumulatsiooni käigus tekkinud täiendavaid kapitale (vt. ptk. XXII, 1) kasutatakse peamiselt abivahendina uute leiutuste, avastuste ja üldse tööstuslike täiustuste ekspluateerimiseks. Aga ka vana kapital jõuab aja jooksul momendini, kus ta pealaest jalatallani uueks saab, oma nahka vahetab ja samuti taassünnib, omandades selle tehniliselt täiustatud kuju, mis võimaldab vähema töömassiga liikvele panna suuremat massi masinaid ja tooraineid. Sellest paratamatult tulenev töönõudmise absoluutne vähenemine on endastmõistetavalt seda suurem, mida suuremal määral kapitalid, mis sellest uuenemise protsessist läbi käivad, on juba massiliselt kokku kuhjatud tsentraliseeriva liikumise tõttu.

Niisiis, ühelt poolt akumulatsiooni käigus moodustatud täiendav kapital tõmbab ligi, suhteliselt tema suurusega, järjest vähem töölisi. Teiselt poolt uues struktuuris perioodiliselt taastoodetav vana kapital tõukab eemale järjest rohkem töölisi, kelle tööd ta varem kasutas.

3. RELATIIVSE ÜLERAHVASTUSE EHK TÖÖSTUSLIKU RESERVARMEE PROGRESSEERUV TOOTMINE

Kapitali akumulatsioon, mis esialgu esines ainult kapitali kvantitatiivse laienemisena, teostub, nagu nägime, kapitali struktuuri pidevas kvalitatiivses muutumises, kapitali püsiva osa pidevas suurenemises kapitali muutuva osa arvel.[77c]

Spetsiifiliselt kapitalistlik tootmisviis, sellele vastav töö tootliku jõu arenemine ja sellest põhjustatud muutus kapitali orgaanilises struktuuris mitte ainult peavad sammu akumulatsiooni progressiga ehk ühiskondliku rikkuse kasvuga. Nad sammuvad võrratult kiiremini, sest lihtsa akumulatsiooniga ehk kogu kapitali absoluutse suurenemisega kaasneb ta individuaalsete elementide tsentralisatsioon, täiendava kapitali tehnilise revolutsioneerimisega

[77c] { *Märkus 3. trükile.* Marxi isiklikus eksemplaris leidub siinkohal järgmine ääremärkus: «Siin tuleb edaspidiseks märkida järgmist: kui laienemine on ainult kvantitatiivne, siis suhtuvad sama tootmisharu suuremate ja väiksemate kapitalide kasumid üksteisesse nagu avansseeritud kapitalide suurused. Kui kvantitatiivne laienemine põhjustab kvalitatiivset muutust, siis tõuseb ühtlasi suurema kapitali kasuminorm.» — *F. E.* }

kaasneb aga algkapitali revolutsioneerimine. Akumulatsiooni edenemisega muutub kapitali püsiva osa ja kapitali muutuva osa suhe selliselt, et kui see oli enne 1:1, siis on see hiljem 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 jne., nii et sedamööda, kuidas kapital kasvab, ei muutu tööjõuks enam $^1/_2$ tema koguväärtusest, vaid järkjärguliselt ainult $^1/_3$, $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$, $^1/_8$ jne., tootmisvahenditeks aga $^2/_3$, $^3/_4$, $^4/_5$, $^5/_6$, $^7/_8$ jne. Kuna töönõudmist ei määra kogu kapitali, vaid tema muutuva koostusosa suurus, siis väheneb töönõudmine progresseeruvalt, koos kogu kapitali kasvuga, selle asemel et selle kasvuga proportsionaalselt suureneda, nagu me varem eeldasime. Töönõudmine langeb relatiivselt kogu kapitali suurusega võrreldes, ta langeb progressioonis, mis kiireneb sedamööda, kuidas kogu kapitali suurus kasvab. Koos kogu kapitali kasvuga kasvab küll ka tema muutuv koostusosa, s. o. temaga ühendatav tööjõud, kuid see kasvab järjest vähenevas proportsioonis. Ajavahemikud, milledes akumulatsioon toimib lihtsa tootmise laienemisena antud tehnilisel baasil, muutuvad järjest lühemaks. Kogu kapitali akumulatsioon, mis kiireneb kasvavas progressioonis, saab vajalikuks mitte ainult selleks, et võiks absorbeerida teatavat arvu täiendavaid töölisi ja isegi mitte ainult selleks, et hoolimata vana kapitali alalistest metamorfoosidest edasi kasutada juba funktsioneerivate tööliste tööd. Sellest kasvavast akumulatsioonist ja tsentralisatsioonist tulenevad omakorda uued muudatused kapitali struktuuris või kapitali muutuva osa uus kiirendatud vähenemine, võrreldes kapitali püsiva osaga. See kapitali muutuva osa relatiivne vähenemine, mis kiireneb sedamööda, kuidas kasvab kogu kapital, ja mille kiirenemine on suurem kui kogu kapitali kasvu kiirenemine, esineb teisest küljest niisugusel kujul, nagu oleks asi ümberpöördud ja nagu toimuks töölisrahvastiku absoluutne kasv kiiremini kui muutuvkapitali kasv, s. o. kiiremini kui selle rahvastiku töölerakendamiseks vajalike vahendite kasv. Kuid ometi toodab kapitalistlik akumulatsioon kogu aeg, — ja sealjuures proportsionaalselt oma energiaga ning ulatusega, — relatiivselt üleliigset, s. o. kapitali keskmiste kasvuvajaduste suhtes üleliigset, niisiis ülearust või täiendavat töölisrahvastikku.

Vaadeldes kogu ühiskondlikku kapitali me näeme, et selle akumulatsiooniprotsess kord kutsub esile perioodilisi muudatusi, kord jagunevad selle protsessi üksikud momendid üheaegselt mitmesuguste tootmissfääride vahel. Mõnedes sfäärides toimub kapitali struktuuri muutumine ilma tema absoluutse suuruse kasvuta, lihtsalt kontsentratsiooni tulemusena; teistes on kapitali absoluutne kasv seotud tema muutuva koostusosa või selle poolt absorbeeritava tööjõu absoluutse vähenemisega; kolmandais kapital kord kasvab antud tehnilisel baasil ja tõmbab ligi täiendavat tööjõudu proportsionaalselt oma kasvule, kord toimub orgaaniline muutus ja väheneb kapitali muutuv koostusosa; kõikides sfäärides on muu-

tuvkapitali osa ja sellepärast töölolevate tööliste arvu kasv alati seotud tugevate kõikumistega ja ajutise ülerahvastuse tekkimisega; sealjuures on ükskõik, kas see ülerahvastus omandab silmatorkavama kuju, kus tõugatakse eemale juba töölolevaid töölisi, või vähem silmatorkava, kuid mitte vähem efektiivse, kus täiendava töölisrahvastiku valgumine tema harilikesse äravoolukanalitesse on raskendatud[78]. Koos juba funktsioneeriva ühiskondliku kapitali suurusega ja tema kasvu ulatusega, tootmise maastaabi ja funktsioneerivate tööliste massi laienemisega, nende tööliste töö tootliku jõu arenemisega, kõigi rikkuseallikate kasvava ja laieneva küllusega laieneb ka selle nähtuse ulatus, et tööliste tugevam ligitõmbamine kapitali poolt on seotud nende tugevama eemaletõukamisega, kiireneb kapitali orgaanilise struktuuri ning tehnilise vormi muutumine ja laieneb tootmissfääride ring, mis kord üheaegselt, kord üksteise järel sellest muutumisest hõlmatakse. Niisiis, töölisrahvastik ise, tootes kapitali akumulatsiooni, toodab üha kasvavas ulatuses neid vahendeid, mis teevad teda ennast relatiivselt üleliigseks[79]. See on kapitalistlikule tootmisviisile omane rahvastikuseadus, sest igal erilisel ajaloolisel tootmisviisil on tegelikult oma erilised, ajaloolise iseloomuga rahvastikuseadused. Abstraktne rahvastikusea-

[78] Inglismaa ja Walesi rahvaloendus näitab muuseas:
Kõikide põllumajanduses töötavate isikute (kaasa arvatud omanikud, farmerid, aednikud, karjased jne.) arv oli 1851. aastal 2 011 447, 1861. aastal 1 924 110, vähenemine 87 337. Peenkalevitööstus: 1851. a. 102 714 inimest, 1861. a. 79 242; siidivabrikud: 1851. a. 111 940, 1861. a. 101 678; puuvillase riide trükkijad: 1851. a. 12 098, 1861. a. 12 556, — see tühine juurdekasv ettevõtete kolossaalse laienemise kõrval tähendab töötavate tööliste arvu määratu suurt relatiivset vähenemist; kübarategijad: 1851. a 15 957, 1861. a. 13 814; õlgkübarate ja naiste kübarate tegijad: 1851. a. 20 393, 1861. a. 18 176; linnasevalmistajad: 1851. a. 10 566, 1861. a. 10 677; küünlavalajad: 1851. a. 4949, 1861. a. 4686, — selle vähenemise põhjuseks on muuseas gaasivalgustuse levik; kammitegijad: 1851. a. 2038, 1861. a. 1478; puusaagijad: 1851. a. 30 552, 1861. a. 31 647, — juurdekasv on väheldane saekaatrite leviku tõttu; naelsepad: 1851. a. 26 940, 1861. a. 26 130, — vähenemine masinate konkurentsi tõttu; tina- ja vasekaevanduste töölised: 1851. a. 31 360, 1861. a. 32 041. Seevastu puuvillaketramise ja -kudumise vabrikuis: 1851. a. 371 777, 1861. a. 456 646; söekaevandustes: 1851. a. 183 389, 1861. a. 246 613. «Üldiselt oli tööliste arvu kasv pärast 1851. aastat kõige suurem neis harudes, kus seni ei ole rakendatud edukalt masinaid» («Census of England and Wales for 1861», III kd., London 1863, lk. 35—39).

[79] Mõned klassikalise koolkonna väljapaistvad majandusteadlased on pigemini aimanud kui mõistnud muutuvkapitali relatiivse suuruse progressiivse vähenemise seadust ja selle seaduse mõju palgatööliste klassi olukorrale. Ses suhtes kuulub suurim teene John Bartonile, kuigi tema, nagu kõik teisedki, ajab segi püsivkapitali ja põhikapitali, muutuvkapitali ja käibekapitali. Ta ütleb: «Töönõudmine sõltub käibekapitali, mitte aga põhikapitali kasvust. Kui oleks õige, et proportsioon nende kahe kapitaliliigi vahel on igal ajal ja kõigis maades ühesugune, siis järelduks sellest tõepoolest, et töölolevate tööliste arv on proportsionaalne maa rikkusega. Kuid selline eeldus ei ole põrmugi tõenäoline. Sedamööda, kuidas areneb tööstus ja levib tsivilisatsioon, moodustab põhikapital käibekapitaliga võrreldes järjest suurema osa. Ühe kanga briti musliini

dus on olemas ainult taimedele ja loomadele, niikaua kui inimene ajalooliselt vahele ei sega.

Kui aga liigne töölisrahvastik on akumulatsiooni, s. o. kapitalistlikul alusel areneva rikkuse paratamatu produkt, siis muutub see ülerahvastus omakorda kapitalistliku akumulatsiooni hoovaks ja koguni kapitalistliku tootmisviisi olemasolutingimuseks. Ta moodustab tööstusliku reservarmee, mida kapital saab käsutada ja mis kuulub kapitalile niisama absoluutselt, nagu oleks kapital selle armee oma kulul üles kasvatanud. See armee annab kapitali muutuvaiks väärtuskasvu vajadusteks inimmaterjali, mis on alati valmis ja ekspluateerimiskõlvuline ega ole sõltuv rahvastiku tegeliku juurdekasvu piiridest. Akumulatsiooniga ja sellega kaasneva töö tootliku jõu arenemisega kasvab kapitali võime äkki laieneda; see võime kasvab mitte ainult sellepärast, et kasvab funktsioneeriva kapitali elastsus ja see absoluutne rikkus, millest kapital moodustab ainult teatava elastse osa; mitte ainult sellepärast, et krediit annab igal erilisel ergutusel sedamaid tootmise käsutusse tavalisest suurema osa sellest rikkusest täiendava kapitali näol. Ta kasvab ka sellepärast, et tootmisprotsessi enese tehnilised tingimused, masinad, transpordivahendid jne. võimaldavad kõige suuremas ulatuses ja kõige kiiremini muuta lisaprodukti täiendavaiks tootmisvahendeiks. Koos akumulatsiooni progressiga kasvav ühiskondliku rikkuse mass, mida saab muuta täiendavaks kapitaliks, tungib maruliselt vanadesse tootmisharudesse, millede turg järsult laieneb, või uutesse avatud tootmisharudesse, nagu raudteed jne., millede järele tekib vajadus vanade tootmisharude arenemise tõttu. Kõigil neil juhtudel peab olema võimalik äkki paisata otsus-

---

tootmiseks rakendatud põhikapitali summa on vähemalt sada korda, võib-olla koguni tuhat korda suurem kui samasuguse kanga india musliini tootmiseks rakendatud põhikapitali summa. Ja käibekapitali osatähtsus on sada või tuhat korda väiksem... Kui kogu aastane kokkuhoiu summa liidetaks põhikapitaliga, siis ei põhjustaks see mingit töönõudmise suurenemist» (*John Barton:* «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society». London 1817, lk. 16, 17). «Sama põhjus, mis suurendab maa puhastulu, võib samal ajal luua liigrahvastikku ja halvemaks teha tööliste olukorda» (*Ricardo:* «Principles of Political Economy», 3. trükk, London 1821, lk. 469). [*Д. Рикардо:* «Начала политической экономии». Сопэкгиз, 1935 г., стр. 251.] Kapitali suurenedes «nõudmine (töönõudmine) suhteliselt väheneb» (sealsamas, lk. 480, märkus). [Vrd. venekeelse väljaande lk. 256.] «Töö ülalpidamiseks määratud kapitali summa võib muutuda sõltumatult mistahes muutustest kapitali kogusummas... Sedamööda, kuidas kapital ise muutub küllasemaks, võib seda sagedamini esineda suuri kõikumisi töölevõtmises ja suuri kannatusi» (*Richard Jones:* «An Introductory Lecture on Political Economy». London 1833 [«Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labour» lisa], lk. 12). «Nõudmine (töönõudmine) ei suurene... proportsionaalselt kogu kapitali akumulatsiooniga... Seepärast taastootmiseks määratud natsionaalse kapitali igasugune suurenemine avaldab ühiskonna arenedes ikka vähemat mõju tööliste seisukorrale» (*G. Ramsay:* «An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, lk. 90, 91).

tavaisse punktidesse suuri inimmasse, vähendamata tootmise ulatust teistes sfäärides. Neid inimmasse annab ülerahvastus. Kaasaegse tööstuse iseloomulik elutee, vormilt kümneaastane tsükkel, mida katkestavad väikesed kõikumised ja mis koosneb keskmise elavnemise, kõrgsurvega tootmise, kriisi ja seisaku perioodidest, põhineb tööstusliku reservarmee ehk ülerahvastuse pideval tekkimisel, suuremal või vähemal absorbeerimisel ja uuestitekkimisel. Tööstusliku tsükli faaside vaheldus suurendab omakorda ülerahvastust ja muutub üheks energilisemaks teguriks ülerahvastuse taastootmisel.

See kaasaegse tööstuse omapärane elutee, mida me ei kohta ühelgi varasemal inimsoo ajajärgul, ei olnud võimalik ka kapitalistliku tootmise lapsepõlveperioodil. Kapitali struktuur muutus vaid väga aeglaselt. Järelikult vastas kapitali akumulatsioonile üldiselt töönõudmise proportsionaalne kasv. Olgugi, et see kapitali akumulatsiooni progress oli praeguse epohhiga võrreldes aeglane, põrkas ta ometigi loomulike piiride vastu ekspluateerimiseks kättesaadava töölisrahvastiku näol; neid loomulikke piire võis kõrvaldada ainult vägivaldsete abinõudega, mida me nimetame hiljem. Tootmise maastaabi äkiline ning konvulsiivne laienemine eeldab tema äkilist kokkutõmbumist; viimane kutsub omakorda esimest välja, kuid esimene pole võimalik, kui pole ekspluateerimiseks kättesaadavat inimmaterjali, kui pole rahvastiku absoluutsest kasvust sõltumatut tööliste arvulist kasvu. Viimast luuakse lihtsa protsessi abil, mis pidevalt «vabastab» osa töölisi niisuguste meetoditega, mis suhteliselt vähendavad töölolevate tööliste arvu võrreldes suureneva tootmisega. Niisiis, kogu kaasaegset tööstust iseloomustav liikumisvorm tekib sellest, et osa töölisrahvastikku pidevalt muutub tööta või pooleldi tööta käteks. Poliitilise ökonoomia pinnapealsus ilmneb muuseas sellest, et ta peab tööstusliku tsükli vahelduvate perioodide põhjuseks krediidi laienemist ja kokkutõmbumist, s. o. lihtsalt nende perioodide sümptoome. Just nagu taevakehad, olles paisatud teatavasse liikumisse, kogu aeg kordavad seda liikumist, nii kordab ka ühiskondlik tootmine kogu aeg seda laienemise ja kokkutõmbumise vahelduvat liikumist, millesse ta ükskord paisati. Tagajärjed muutuvad omakorda põhjusteks ja kogu selles protsessis, mis pidevalt taastoodab omaenda tingimusi, omandavad vahelduvad faasid perioodilisuse vormi. Kui see perioodilisus on ükskord kindlaks saanud, siis tajub isegi poliitiline ökonoomia, et kaasaegse tööstuse elutingimuseks on relatiivse ülerahvastuse tootmine, s. o. kapitali keskmise kasvuvajaduse suhtes üleliigse rahvastiku tootmine.

«Oletame», ütleb H. Merivale, kes varem oli poliitilise ökonoomia professor Oxfordis, hiljem Inglise asumaadeministeeriumi ametnik, «oletame, et natsioon teeb kriisi korral ülima jõupingutuse, et väljarändamise teel lahti saada mõnestsajast tuhandest

üleliigsest vaesest, — mis tagajärg sellel oleks? See, et esimesel töönõudmise tõusul tuleks tööjõust puudu. Olgu inimeste taastootmine kui kiire tahes, täiskasvanud tööliste asendamiseks vajatakse igal juhul inimpõlve pikkust ajavahemikku. Meie vabrikantide kasum sõltub aga peamiselt võimalusest kasutada soodsat momenti, kus nõudmine on elav, ja teha sellega tasa loidusperioodil tekkinud kahju. Selle võimaluse kindlustab neile ainult masinate ja käsitsitöö käsutamine. Neil peab olema võimalik leida vabu käsi, nad peavad suutma vajaduse korral hoogustada oma operatsioonide aktiivsust või vähendada seda, olenevalt turu seisust; vastasel korral ei suudaks nad lihtsalt hoida metsikus konkurentsis seda ülekaalu, millele on rajatud selle maa rikkus.»[80] Isegi Malthus tunnistab, et ülerahvastus, — mida ta oma piiratuses seletab töölisrahvastiku absoluutse liigkasvamisega, mitte aga ta relatiivse liigseksmuutumisega, — et ülerahvastus on kaasaegsele tööstusele hädavajalik. Ta ütleb: «Peamiselt manufaktuurist ja kaubandusest sõltuval maal võivad mõistlikud harjumused abielu suhtes, kui need viiakse tööliskiassi hulgas teatud tasemeni, sellele maale kahjulikuks saada ... Rahvastiku loomuse kohaselt ei saa erakordsest nõudmisest tekkiv tööliste juurdekasv turule jõuda enne 16—18 aasta möödumist, seevastu tulu muutumine kapitaliks kokkuhoiu kaudu võib toimuda palju kiiremini; iga maa on alati ohus, et ta tööfond hakkab kasvama kiiremini kui ta rahvastik.»[81] Niisiis, olles kuulutanud, et tööliste relatiivse ülerahvastuse pidev tootmine on kapitalistlikule akumulatsioonile paratamatuseks, esineb poliitiline ökonoomia vanapiiga osas ja paneb oma «beau idéal'i» [«ideaalse armsama»], kapitalisti suhu järgmised sõnad «liigsete» aadressil, keda täiendav kapital, nende «liigsete» oma kätetöö, on tänavale visanud: «Meie, vabrikandid, teeme teie heaks, mis suudame, suurendades kapitali, millest teie peate elatust saama; teie aga peate tegema kõik muu, kohandades nendele elatusvahenditele oma arvu.»[82]

Kapitalistlikule tootmisele ei piisa hoopiski mitte sellest vaba tööjõu hulgast, mida annab loomulik rahvastiku juurdekasv. Oma vabaks arenemiseks vajab kapitalistlik tootmine sellest loomulikust piirist olenematut tööstuslikku reservarmeed.

---

[80] *H. Merivale:* «Lectures on Colonization and Colonies». London 1841 and 1842, I kd., lk. 146.

[81] *Malthus:* «Principles of Political Economy», lk. 215, 319, 320. Selles teoses avastab Malthus lõpuks Sismondi vahendusel kapitalistliku tootmise kauni kolmainsuse: ületootmine, ülerahvastus, ületarbimine, three very delicate monsters indeed! [tõepoolest, kolm väga delikaatset koletist!] Vrd. *F. Engels:* «Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie», Arnold Ruge ja Karl Marxi poolt toimetatud väljaandes «Deutsch-Französische Jahrbücher». Paris 1844, lk. 107 ja järgmised. [Vrd. *Ф. Энгельс*: «Очерки критики политической экономии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, II kd., lk. 312—316.]

[82] *Harriet Martineau:* «A Manchester Strike». London 1832, lk. 101.

Seni me eeldasime, et muutuvkapitali suurenemine või vähenemine vastab töölolevate tööliste arvu suurenemisele või vähenemisele täpselt.

Kuid kapitali poolt käsutatavate tööliste muutumatu või isegi vähenenud arvu juures kasvab muutuvkapital ikkagi, kui individuaalne tööline annab rohkem tööd ja kui sellepärast tema palk kasvab, ehkki töö hind jääb muutumata või isegi langeb, kuid langeb töömassi suurenemisest aeglasemalt. Muutuvkapitali suurenemine saab siis suurema hulga töö, mitte aga suurema hulga töölolevate tööliste näitajaks. Iga kapitalist on absoluutselt huvitatud sellest, et välja pressida kindlat tööhulka vähemast töölistearvust, mitte aga suuremast, ka siis, kui viimane oleks niisama odav või isegi odavam. Viimasel juhul kasvab püsivkapitali kulu proportsionaalselt liikumapandud töö massiga, esimesel juhul kasvab ta palju aeglasemalt. Mida suurem on tootmise maastaap, seda otsustavama tähtsusega on see motiiv. Tema tähtsus kasvab koos kapitali akumulatsiooniga.

Me nägime, et kapitalistliku tootmisviisi ja töö tootliku jõu arenemine — akumulatsiooni põhjus ning ühtlasi tagajärg — võimaldab kapitalistil muutuvkapitali endise kuluga liikvele panna rohkem tööd, ekstensiivselt või intensiivselt suurendades individuaalsete tööjõudude ekspluateerimist. Edasi me nägime, et kapitalist ostab endise kapitaliväärtusega rohkem tööjõude, järjest laiemas ulatuses asendades enamõppinud töölisi vähem õppinutega, küpsi mitteküpsetega, mehi naistega, täiskasvanute tööjõudu noorte või laste tööjõuga.

Niisiis sedamööda, kuidas akumulatsioon areneb, paneb ühelt poolt suurem muutuvkapital liikuma rohkem tööd, suurendamata tööliste arvu; teiselt poolt paneb endise suurusega muutuvkapital endise tööjõu massiga liikuma rohkem tööd ja lõpuks, tõrjudes välja kvalifitseeritumaid tööjõude, paneb ta liikuma suurema hulga vähemkvalifitseerituid.

Relatiivse ülerahvastuse tootmine ehk tööliste vabakslaskmine edeneb seepärast veelgi kiiremini kui tootmisprotsessi tehniline revolutsioneerimine, — mis muide kiireneb akumulatsiooni progressi tõttu, — ja kiiremini kui kapitali muutuva osa vastav proportsionaalne vähenemine võrreldes kapitali püsiva osaga. Kui tootmisvahendid, suurenedes oma ulatuselt ja mõjuvõimult, on üha väheneval määral tööliste töölevõtmise vahendid, siis modifitseerub see vahekord omakorda veel selle tõttu, et sedamööda, kuidas kasvab töö tootlik jõud, suurendab kapital tööpakkumist kiiremini kui oma nõudmist tööliste järele. Töölisklassi tööloleva osa liigtöö paneb kasvama töölisklassi reservide read, ümberpöördult aga tugevnenud surve, mida nende reservide konkurents avaldab töölolevaile töölistele, sunnib neid tegema liigtööd ja alluma kapitali käskudele. Asjaolu, et üks osa töölisklassi määratakse pealesunnitud

jõudeolekule teise osa liigtöötamise tõttu ja ümberpöördult, saab üksikute kapitalistide rikastumise vahendiks[83] ja kiirendab samal ajal tööstusliku reservarmee tootmist ühiskondliku akumulatsiooni progressile vastavas ulatuses. Kui tähtis on see moment relatiivse ülerahvastuse tekkimisel, seda tõestab näiteks Inglismaa. Tema tehnilised töö «kokkuhoidmise» vahendid on kolossaalsed. Ja ometi, kui homme vähendataks töö igal pool ratsionaalsete mõõtudeni ja kui tööliskiassi mitmesuguste kihtide suhtes pandaks maksma vastav astendus vanuse ja soo järgi, siis osutuks olemasolev töölisrahvastik absoluutselt mitteküllaldaseks, et jätkata natsionaalset tootmist selle praeguses maastaabis. Rõhuv enamik praegusi «mittetootlikke» töölisi tuleks siis muuta «tootlikeks» töölisteks.

Palga üldisi muutumisi reguleerib üldiselt ainult tööstusliku reservarmee kasv või vähenemine, mis vastab tööstusliku tsükli perioodide vaheldusele. Neid ei määra järelikult töölisrahvastiku absoluutse arvu muutus, vaid see vahelduv suhe, milles tööliskiass jaguneb tegevarmeeks ja reservarmeeks, — ülerahvastuse relatiivse ulatuse suurenemine ja vähenemine, see aste, milles liigrahvastikku kord absorbeeritakse, kord uuesti vabaks lastakse. Kaasaegset tööstust iseloomustab kümneaastane tsükkel ja selle perioodilised faasid, mida pealegi katkestavad ebakorrapärased, akumulatsiooni arenedes üksteisele üha kiiremini järgnevad kõiku-

---

[83] Isegi 1863. aasta puuvillanälja ajal me leiame ühes Blackburni puuvillaketrajate pamfletis ägedaid kurtmisi liigtöö üle, mis vabrikuseaduse tõttu tabas muidugi ainult täiskasvanud meestöölisi. «Selle vabriku täiskasvanud tööliistelt nõuti, et nad töötaksid iga päev 12—13 tundi, samal ajal aga on sajad inimesed sunnitud jõude olema ja oleksid heameelega nõus töötama vähem kui täis tööaja, et aga elatada oma perekonda ja päästa oma seltsimehi enneaegsest surmast ületöötamise tagajärjel.» «Me tahaksime küsida,» öeldakse edasi, «kas see ületundide tegemise praktika võimaldab vähegi talutavat vahekorda peremeeste ja «teenijate» vahel? Liigtöö ohvrid tunnevad seda ülekohut niisama palju kui need, kelle see liigtöö on määranud pealesunnitud jõudeolekule (condemned to forced idleness). Kui töö jaotataks õiglaselt, siis jätkuks selles rajoonis tehaolevast tööst küllalt, et anda kõigile osalist tegevust. Me nõuame ainult õigust, kui me kutsume peremehi igal pool sisse seadma lühendatud tööaega, vähemalt nii kauaks, kuni kestab praegune olukord, selle asemel et panna osa inimesi töötama üleliiga, kuna teine osa on tööpuuduse tõttu sunnitud kiratsema heategevuse kulul» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1863», lk. 8). — «Essay on Trade and Commerce'i» autor taipab oma hariliku ilmeksimatu kodanliku vaistuga, missugust mõju avaldab töölolevatele tööliistele relatiivne ülerahvastus. «Veel üheks laisklemise (idleness) põhjuseks selles kuningriigis on küllaldase arvu töökäte puudumine. Iga kord, kui töömass muutub mitteküllaldaseks ebatavalise nõudmise tagajärjel mõnedele tööstussaadustele, hakkavad töölised tundma oma tähtsust ja tahavad anda seda tunda oma peremeestelegi; see on imestusväärt; aga nende meeste mõtlemine on nii rikutud, et tööliste grupid lepivad niisugustel kordadel omavahel kokku, et kimbutada oma peremehi sellega, et nad logelevad päeva otsa» («An Essay on Trade and Commerce». London 1770, lk. 27, 28). Need mehed nõudsid nimelt palgakõrgendust.

mised. Küll sobiks aga sellele tööstusele säärane kena seadus, mis ei reguleeriks töönõudmist ja tööpakkumist kapitali laienemise ja kokkutõmbumisega, — niisiis mitte kapitali järjekordsete kasvuvajaduste järgi ja mitte nii, et tööturg oleks kord kapitali laienemise tõttu relatiivselt vähetäidetud, kord kapitali kokkutõmbumise tõttu relatiivselt ületäidetud, — vaid, ümberpöördult, teeks kapitali liikumise sõltuvaks rahvastiku hulga absoluutsest liikumisest. Kuid ometi on see seadus poliitilise ökonoomia dogma. Selle dogma järgi tõuseb palk kapitali akumulatsiooni tagajärjel. Kõrgem palk õhutab töölisrahvastikku kiiremini paljunema, ja see kestab senikaua, kuni tööturg üle küllastub, niisiis kuni kapital saab võrreldes tööliste pakkumisega relatiivselt mitteküllaldaseks: Palk langeb ja me näeme medali tagakülge. Palgalangus harvendab järk-järgult töölisrahvastiku ridu, nii et kapital muutub viimase suhtes uuesti liigseks, või, nagu mõned seda seletavad, palgalangus ja sellele vastav tööliste suurem ekspluateerimine kiirendavad uuesti akumulatsiooni, kuna samal ajal madalad palgad pidurdavad töölisklassi kasvu. Niiviisi saabub uuesti olukord, kus tööpakkumine on töönõudmisest madalam, palk tõuseb jne. Küll on see aga tore arenenud kapitalistliku tootmise liikumismeetod! Enne kui tõeliselt töövõimelist rahvastikku oleks palgatõusu tagajärjel vähegi positiivselt juurde kasvanud, oleks tähtaeg, mille jooksul oleks tulnud läbi viia tööstuslik kampaania ja lüüa otsustav lahing, mitu korda mööda läinud.

1849. ja 1859. aasta vahel, üheaegselt viljahindade langusega, toimus Inglismaa põllumajanduspiirkondades palgatõus, mis praktiliselt oli puhtnominaalne: näiteks Wiltshire'is tõusis nädalapalk 7 šillingilt 8 šillingile, Dorsetshire'is 7 või 8 šillingilt 9 šillingile jne. See toimus põllumajandusliku ülerahvastuse ebatavaliselt suure äravoolu tagajärjel, mille olid välja kutsunud sõja vajadused ja raudtee-ehitustööde, vabrikute, kaevanduste jne. määratu suur kasv. Mida madalam on palk, seda kõrgemad on protsentuaalsed arvud, mis palga tõusu väljendavad, olgu tõus ise kuitahes tähtsusetu. Kui näiteks palk oli 20 šillingit nädalas ja tõusis 22 šillingile, siis on tõus 10%; kui aga palk oli kõigest 7 šillingit ja tõusis 9 šillingile, siis on see $28^4/_7$%, mis kõlab üpris tähtsalt. Farmerid tõstsid igatahes kisa ja isegi Londoni «Economist» lobises nende näljapalkade puhul päris tõsiselt «a general and substantial advance'ist»[84] [«üldisest ning olulisest palkade tõusust»]. Mis tegid nüüd farmerid? Kas nad jäid ootama, et põllutöölised oleksid selle hiilgava tasu tagajärjel nii palju siginenud, et nende palk oleks uuesti langenud, nagu see dogmaatilise majandusteadlase ajus välja näeb? Nad võtsid tarvitusele rohkem masinaid ja varsti oligi «liigseid» töölisi jälle nii rohkel määral, et isegi far-

[84] «Economist», January 21, 1860.

merid sellega rahule jäid. Nüüd oli põllumajandusse mahutatud «rohkem kapitali» kui enne, ja see kapital oli mahutatud tootlikumal kujul. Koos sellega langes töönõudmine mitte ainult relatiivselt, vaid ka absoluutselt.

See majandusteaduslik fiktsioon ajab segi seadusi, mis reguleerivad üldist palgaliikumist ehk vahekorda töölisklassi, s. o. kogu tööjõu, ja kogu ühiskondliku kapitali vahel, teiste seadustega, mis reguleerivad töölisrahvastiku jagunemist üksikute tootmissfääride vahel. Kui näiteks akumulatsioon on soodsa konjunktuuri tõttu ühes teatavas tootmissfääris eriti elav, kui kasum on seal keskmisest kõrgem ja täiendav kapital tungib sinna, siis tõuseb muidugi töönõudmine ja palk. Kõrgem palk tõmbab sellesse soodustatud sfääri suuremal hulgal töölisrahvastikku, kuni see sfäär tööjõust küllastub ja palk pikapeale jälle langeb oma endise keskmise tasemeni või isegi alla selle, kui tööliste juurdevool oli liiga suur. Siis tööliste juurdevool antud tootmisharusse mitte ainult ei lõpe, vaid selle asemel algab isegi tööliste äravool. Neil kordadel kujutleb majandusteadlane, et tal on korda läinud näha, «kus ja kuidas» toimub palga suurenemise puhul tööliste absoluutse arvu kasv, ja tööliste absoluutse arvu kasvamise puhul palga langus; kuid tegelikult näeb ta ainult kohalikku kõikumist ühe üksiku tootmissfääri tööturul, ainult töölisrahvastiku jagunemise nähtusi kapitalimahutuse mitmesuguste sfääride vahel, vastavalt kapitali muutuvaile vajadustele.

Seisaku ja keskmise elavnemise perioodidel avaldab tööstuslik reservarmee survet tööliste tegevarmeele, ületootmise ja paroksüsmi perioodidel aga ohjeldab selle tegevarmee pretensioone. Relatiivne ülerahvastus on järelikult selleks tagapõhjaks, millel toimub töönõudmise ja tööpakkumise seaduse liikumine. Ta surub selle seaduse mõjuala teatavaisse piiridesse, mis on absoluutses kooskõlas kapitali ekspluateerimis- ja võimuihaga. Siinkohal peab tagasi tulema majandusteadusliku apologeetika ühe suurteo juurde. Meenutame, et kui uute masinate kasutuselevõtmise ja vanade levimise tõttu üks osa muutuvkapitali muudetakse püsivkapitaliks, siis seda operatsiooni, mis «seob» kapitali ja just sellega «vabastab» töölisi, tõlgitseb majandusteadlane-apologeet nii, nagu vabastaks see, vastupidi, kapitali tööliste jaoks. Alles nüüd me saame täiel määral hinnata apologeedi häbematust. Tegelikult vabastatakse mitte ainult masinate poolt otseselt väljatõrjutud töölised, vaid ka nende asendajad ja ka see täiendav kontingent, mida oleks korrapäraselt absorbeeritud, kui ettevõte oleks laienenud harilikul viisil, oma endisel baasil. Nad on nüüd kõik «vabastatud» ja iga uus funktsioneerimishimuline kapital võib neid käsutada. Kas ta tõmbab ligi just need töölised või mõned teised, igal juhul on üldisele töönõudmisele avaldatav mõju niikaua

nulliga võrdne, kui sellest uuest kapitalist piisab parajasti selleks, et vabastada turgu niisama paljudest töölistest, kui masinad sinna on visanud. Kui kapital võtab tööle sellest vähema arvu töölisi, siis kasvab liigsete arv; kui ta võtab tööle suurema arvu, siis kasvab üldine töönõudmine ainult niipalju, kuipalju on töölevõetud tööliste arv suurem «vabastatud» tööliste arvust. Niisiis üldise töönõudmise tõus, mida rakendamist otsivad täiendavad kapitalid muidu oleksid põhjustanud, igal juhul neutraliseeritakse sel määral, mil määral jätkub neist töölistest, keda masin on tänavale visanud. Kapitalistliku tootmise mehhanism hoolitseb järelikult selle eest, et kapitali absoluutse juurdekasvuga ei kaasneks üldise töönõudmise vastav suurenemine. Ja seda nimetab apologeet kompensatsiooniks väljatõrjutud tööliste viletsuse eest, nende kannatuste ja võimaliku hukkumise eest üleminekuperioodidel, mis paiskavad neid tööstusliku reservarmee ridadesse! Töönõudmine ei ole identne kapitali kasvuga, tööpakkumine ei ole identne töölisklassi kasvuga, nii et siin ei ole tegemist kahe teineteisest sõltumatu jõu vastastikuse mõjuga. Les dés sont pipés [täringud on võltsitud]. Kapital mõjub ühekorraga mõlematpidi. Kui kapitali akumulatsioon ühelt poolt suurendab töönõudmist, siis suurendab ta teiselt poolt tööliste «vabastamise» kaudu nende pakkumist; töötatööliste surve sunnib samal ajal töölolevaid töölisi andma rohkem tööd, niisiis teataval määral teeb tööpakkumist sõltumatuks tööliste pakkumisest. Sellel baasil toimuv töönõudmise ja tööpakkumise seaduse liikumine teeb täielikuks kapitali despootia. Seepärast, kui töölised avastavad selle saladuse, kuidas on see võimalik, et mida enam nad töötavad, mida enam võõrast rikkust nad toodavad ja mida enam nende töö tootlik jõud kasvab, seda ebakindlamaks muutub neile isegi nende funktsioneerimise võimalus kapitali väärtuse suurendamise vahendina; kui nad avastavad, et nende eneste vahel valitseva konkurentsi intensiivsuse aste sõltub täiel määral relatiivse ülerahvastuse survest; kui nad seetõttu püüavad treid-unioonide jne. kaudu organiseerida plaanipärast koostööd töölolevate tööliste ja töötute vahel, et kõrvaldada või pehmendada laastavaid järeldusi, mis sel kapitalistliku tootmise loomulikul seadusel [Naturgesetz] on töölisklassi suhtes, siis kapital ja selle sükofant, majandusteadlane, tõstavad kisa nõudmise ja pakkumise «igavese» ja nii-ütelda «püha» seaduse rikkumise üle. Igasugune side töölolevate tööliste ja töötute vahel segab ju selle seaduse «puhast» mängu. Aga teiselt poolt, kui näiteks ebasoodsad asjaolud takistavad asumaades tööstusliku reservarmee loomist ja koos sellega ei lase tekkida töölisklassi absoluutset sõltuvust kapitalistide klassist, siis kapital koos oma labase Sancho Pansaga tõstab mässu nõudmise ja pakkumise «püha» seaduse vastu ning püüab sellest seadusest jagu saada sunniabinõude kaudu.

4. RELATIIVSE ÜLERAHVASTUSE MITMESUGUSED EKSISTEERIMISVORMID. KAPITALISTLIKU AKUMULATSIOONI ÜLDINE SEADUS

Relatiivne ülerahvastus eksisteerib kõikvõimalikes varjundeis. Selle hulka kuulub iga tööline, kui ta on poolenisti tööl või ei tööta üldse. Kõrvale jättes suured, perioodiliselt korduvad vormid, mis tööstusliku tsükli faaside vaheldus relatiivsele ülerahvastusele annab, nii et ülerahvastus on kord akuutne — kriiside ajal, kord krooniline — loiu äritegevuse ajal, omab relatiivne ülerahvastus pidevalt kolm vormi: voolava, varjatud ja püsiva.

Kaasaegse tööstuse keskustes — vabrikuis, manufaktuurides, metallisulatustehastes, kaevandustes jne., toimub kord tööliste eemaletõukamine, kord nende ligitõmbamine suuremal arvul, nii et töötavate arv üldkokkuvõttes kasvab, olgugi, et ta, võrreldes tootmise maastaabiga, kasvab järjest vähenevas proportsioonis. Ülerahvastus eksisteerib siin voolavas vormis.

Nii vabrikuis sõna otseses mõttes kui ka kõigis suurtes töökodades, kus on kasutusel masinad või vähemalt on läbi viidud kaasaegne tööjaotus, vajatakse hulgaliselt alaealisi meestöölisi. Täisealiseks saamisel jäävad neist ainult väga vähesed töötama samadesse tootmisharudesse, kuna suurem osa üldreeglina vallandatakse. Nad moodustavad voolava ülerahvastuse elemendi, mis kasvab sedamööda, kuidas kasvab tööstus. Osa neist rändab välja, s. o. tegelikult ainult järgneb väljarändavale kapitalile. Üks selle nähtuse tagajärgi on see, et naissoost elanikkond kasvab kiiremini kui meessoost elanikkond; selle tõenduseks on Inglismaa. Asjaolu, et tööliste massi loomulik juurdekasv ei täida kapitali akumulatsioonivajadusi ja samal ajal siiski ületab neid, on kapitali enda liikumise vastuolu. Kapital vajab rohkem alaealisi töölisi ja vähem täisealisi. See vastuolu ei ole kisendavam kui teine, mis seisab selles, et kurdetakse töökäte puuduse üle, kuna samal ajal visatakse tuhandeid tänavale sellepärast, et tööjaotus on nad aheldanud ühe kindla tootmisharu külge.[85] Pealegi tarvitab kapital tööjõu nii kiiresti ära, et keskealine tööline on oma elu harilikult juba enamvähem ära elanud. Ta satub liigsete ridadesse või tõrjutakse kõrgemalt astmelt madalamale. Kõige lühemat eluiga kohtame just suurtööstuse töölistel. «Dr. Lee, Manchesteri tervishoiuametnik, tegi kindlaks, et selles linnas on keskmine eluiga jõukal klassil 38 aastat, töölisklassil aga kõigest 17. Liverpoolis on keskmine eluiga esi-

[85] Kuna Londonis oli 1866. aasta teisel poolaastal 80—90 tuhat töötut, öeldakse vabrikuinspektorite aruandes sama poolaasta kohta: «Nähtavasti ei ole absoluutselt õige, kui öeldakse, et nõudmine kutsub alati esile pakkumist just sellel momendil, kui seda on tarvis. Töö suhtes ei pidanud see paika, sest mööndunud aastal seisis hulk masinaid töökäte puuduse tõttu» («Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», lk. 81).

mesel klassil 35 aastat, teisel 15. Sellest järeldub, et eesõigustatud klass sai elult kaks korda suurema assigneeringu (had a lease of life) kui ta kaaskodanikud, kes elavad vähem soodsates tingimustes.»[85a] Neil asjaoludel peab selle proletariaadiosa absoluutne kasv toimuma niisuguses vormis, kus tema arv suureneb, kuigi tema elemendid kiiresti kuluvad. Seega peavad tööliste generatsioonid üksteist kiiresti vahetama. (See seadus ei ole kehtiv rahvastiku teiste klasside suhtes.) Seda ühiskondlikku vajadust rahuldavad varajased abielud, mis paratamatult tulenevad neist tingimustest, milledes suurtööstuse töölised elavad; seda vajadust rahuldab ka töölislaste tootmise eest saadav preemia, mida annab nende ekspluateerimine.

Niipea kui kapitalistlik tootmine on vallutanud põllumajanduse või sedamööda, kuidas ta seda vallutab, väheneb nõudmine põllutöölistele absoluutselt; ta väheneb koos sel alal funktsioneeriva kapitali akumuleerumisega, kusjuures tööliste väljatõrjumisega ei kaasne, nagu mittepõllumajanduslikus tööstuses, nende hoogsam ligitõmbamine. Osa maarahvastikku on seepärast pidevalt üleminekuolukorras, muutumisel linna- või manufaktuuriproletariaadiks, ja ootab selleks muutumiseks soodsaid tingimusi. (Manufaktuur on siin iga mittepõllumajandusliku tööstuse tähenduses.)[86] See relatiivse ülerahvastuse allikas voolab pidevalt, kuid tema pidev voolamine linnadesse eeldab, et juba maal on pidevalt olemas varjatud ülerahvastust, mille suurus saab nähtavaks alles siis, kui äravoolukanalid muutuvad erakordselt laiaks. Seetõttu surutakse maatööline kõige madalamale palgatasemele ja ta seisab alati ühe jalaga pauperismi soos.

Relatiivse ülerahvastuse kolmas kategooria, püsiv ülerahvastus, moodustab osa tööliste tegevarmeest, kuid tema töölevõtmine on äärmiselt ebakorrapärane. Ta on seega kapitalile vaba tööjõu ammendamatuks reservuaariks. Tema elatustase langeb tööliskl assi keskmisest normaaltasemest madalamale ja just see teebki temast laialdase baasi, millel kapital rajab neid harusid, kus ekspluateerimine on eriti tugev. Püsivat ülerahvastust iseloomustab maksimaalne tööaeg ja minimaalne palk. Kodutöö kohta käivas alajaotu-

[85a] Birminghami sanitaar-konverentsi avakõne, mis peeti 15. jaanuaril 1875 J. Chamberlaini poolt, kes tol ajal oli seal linnapeaks {ja praegu (1883. aastal) on kaubandusminister}.

[86] 1861. aasta rahvaloenduse järgi oli Inglismaal ja Walesis «781 linna 10 960 998 elanikuga, kuna külades ja maakogudustes loendati ainult 9 105 226 inimest. 1851. aasta loenduses figureeris 580 linna, millede rahvaarv oli ligikaudu võrdne ümberkaudsete maapiirkondade rahvaarvuga. Aga sel ajal, kui maapiirkondade rahvaarv kasvas järgmisel aastakümnel kõigest poole miljoni võrra, kasvas ta 580 linnas 1 554 067 võrra. Elanikkonna juurdekasv oli maakogudustes 6,5%, linnades 17,3%. Juurdekasvuprotsendi vahe on tingitud ümberasumisest maalt linna. Kogu elanikkonna juurdekasvust tuleb kolm neljandikku linnade arvele» («Census etc.», III kd., lk. 11, 12).

ses me juba tutvusime tema peamise vormiga. Teda rekruteeritakse pidevalt suurtööstuse ja põllumajanduse liigsete tööliste ridadest, eriti aga hukkuvaist tööstusharudest, kus käsitööstuslik tootmine taganeb manufaktuurse tootmise ees ja manufaktuurne tootmine taganeb masinalise tootmise ees. Tema ulatus suureneb sedamööda, kuidas paralleelselt akumulatsiooni ulatuse ning energia kasvuga tekib rohkem «liigseid» töölisi. Ta on aga samal ajal tööliskiassi elemendiks, mis ennast ise taastoodab ja jäädvustab; selle elemendi osavõtt tööliskiassi üldisest juurdekasvust on suhteliselt suurem kui ülejäänud elementide osavõtt. Tõepoolest, mitte ainult sündide ja surmajuhtude arv, vaid ka perekondade absoluutne suurus on pöördproportsionaalne palga suurusega, s. o. elatusvahendite massiga, mis on käsutada mitmesugustel tööliste kategooriatel. Metslaste ja isegi tsiviliseeritud kolonistide hulgas kõlaks see kapitalistliku ühiskonna seadus absurdselt. Ta tuletab meelde individuaalselt nõrkade ning halastamatult tagaaetavate loomaliikide massilist siginemist[87].

Viimaks, relatiivse ülerahvastuse madalaim kiht elutseb pauperismi sfääris. Jättes kõrvale hulgused, kurjategijad, prostituudid, ühe sõnaga lumpenproletariaadi selle sõna otseses mõttes, koosneb see ühiskonnakiht kolmest kategooriast. Esiteks: töövõimelised. Tarvitseb ainult pealiskaudselt vaadata inglise pauperismi statistikat, et näha, kuidas pauperite mass iga kriisi puhul kasvab ja äritegevuse uuestielavnemise puhul iga kord väheneb. Teiseks: orvud ja pauperite lapsed. Need on tööstusliku reservarmee kandidaadid; suurtel tõusuperioodidel, nagu näiteks 1860. aastal, astuvad nad kiiresti ning massiliselt tööliste tegevarmee ridadesse. Kolmandaks: allakäinud, puruvaesed, töövõimetud. Need on kõigepealt isikud, kes hukkuvad oma vähese liikuvuse tõttu, mille põhjuseks on töötajaotus; siis isikud, kes elavad töölise normaalvanusest kauem ja, lõpuks, tööstuse ohvrid, kellede arv kasvab ohtlike masinate levikuga, kaevanduste, keemiavabrikute jne. arenemisega: vigased, haiged, lesed jne. Pauperism on tööliste tegevarmee invaliididemaja ja tööstusliku reservarmee surnud kaal. Relatiivse ülerahvastuse tootmine eeldab pauperismi tootmist, esimese vajalikkus eeldab teise vajalikkust; koos relatiivse ülerahvastusega on pauperism

[87] «Vaesus näib soodustavat siginemist» (*A. Smith:* «Wealth of Nations», I raamat, 8. ptk. [*А. Смит:* «Богатство народов». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 72]). Galantse ning vaimuka abt Galiani järgi on see isegi eriti tark jumala korraldus: «Jumal on nõnda korraldanud, et kõige rohkemal arvul sünnib neid inimesi, kes teevad kõige kasulikumaid töid.» (*Galiani:* «Della moneta», *Custodi* kogumikus «Scrittori Classici italiani di Economia Politica». Parte Moderna, Milano 1801, III kd., lk. 78.) «Viletsus, mis küünib isegi nälja ja taudide äärmise piirini, ei pidurda rahvastiku kasvu, vaid pigemini kipub seda soodustama» (*S. Laing:* «National Distress», 1844, lk. 69). Toonud selle kohta statistilisi illustratsioone, jätkab Laing: «Kui kõik inimesed elaksid lahedais oludes, oleks maailm õige pea inimestest tühi.»

kapitalistliku tootmise olemasolu ja rikkuse arenemise tingimuseks. Ta kuulub kapitalistliku tootmise faux frais [mittetootlike kulude] hulka, mida kapital aga suuremalt osalt oskab veeretada enda kaelast töölisklassi ja väikekodanluse kaela.

Mida suurem on ühiskondlik rikkus, funktsioneeriv kapital, tema kasvamise ulatus ja energia, niisiis, mida suurem on proletariaadi absoluutne suurus ja tema töö tootlik jõud, seda suurem on tööstuslik reservarmee. Saadaolev tööjõud areneb nendesamade põhjuste tõttu, kui kapitali laienemisjõudki. Tööstusliku reservarmee suhteline suurus kasvab järelikult koos rikkuse jõududega. Aga mida suurem on see reservarmee võrreldes tööliste tegevarmeega, seda hulgalisem on alaline ülerahvastus, kelle viletsus on pöördproportsionaalne tema töövaevaga. Lõpuks, mida suuremad on töölisklassi kerjuslikud kihid ja tööstuslik reservarmee, seda suurem on ametlik pauperism. *See on kapitalistliku akumulatsiooni absoluutne, üldine seadus.* Nagu kõik teised seadused, on seegi seadus oma teostumises modifitseeruv paljude asjaolude tõttu, millede analüüsimine siia ei kuulu.

Me näeme, kui rumal on poliitilise ökonoomia tarkus, mis jutlustab töölistele, et nad peaksid kohandama oma arvu kapitali kasvuvajadustele. Kapitalistliku tootmise ja akumulatsiooni mehhanism ju kohandabki seda arvu kogu aeg nende kasvuvajadustele. Selle kohandamise esimeseks sõnaks on relatiivse ülerahvastuse ehk tööstusliku reservarmee loomine, viimaseks sõnaks aga tööliste tegevarmee järjest kasvavate kihtide viletsus ja pauperismi surnud kaal.

Seadus, mille järgi ühiskondliku töö tootlikkuse progressi tõttu saab liikuma panna järjest kasvavat tootmisvahendite massi järjest vähema inimjõu kuluga, väljendub kapitalismi baasil, — kus mitte tööline ei rakenda töövahendeid, vaid töövahendid rakendavad töölist, — selles, et mida kõrgem on töö tootlik jõud, seda suurem on tööliste surve oma teenistusvahenditele, seda ebakindlam on järelikult nende olemasolutingimus: oma jõu müük võõra rikkuse suurendamise ehk kapitali isekasvamise otstarbel. Niisiis tootmisvahendite ja töötootlikkuse kasv, kiirem kui tootliku rahvastiku kasv, saab kapitalistliku väljenduse, ümberpöördult, selles, et töölisrahvastik kasvab alati kiiremini kui kapitali kasvuvajadus.

Analüüsides neljandas osas relatiivse lisaväärtuse tootmist, me nägime, et kõik meetodid töö ühiskondliku tootliku jõu tõstmiseks teostatakse kapitalistlikus süsteemis individuaalse töölise kulul; kõik tootmise arendamise vahendid muutuvad tootja allutamise ja ekspluateerimise vahenditeks, nad vigastavad töölist, tehes temast pooliku inimese, alandavad teda, pannes teda täitma masina ripatsi osa, teevad tema töö sisutuks, suurendades ühtlasi tema töövaeva,

ja võõrutavad temast tööprotsessi vaimseid jõude selsamal määral, mil määral teadus astub tööprotsessi iseseisva jõuna; nad moonutavad tingimusi, milledes tööline töötab, allutavad teda tööprotsessi ajal kõige väiklasemale, kõige kiuslikumale despotismile, muudavad tööajaks kogu ta eluaja, heidavad tema naise ja lapsed kapitali džaggernaudivankri rataste alla. Aga kõik lisaväärtuse tootmise meetodid on samal ajal akumulatsiooni meetodid ja, ümberpöördult, igasugune akumulatsiooni kasv muutub nende meetodite arendamise vahendiks. Sellest järeldub, et töölise seisukord peab halvenema sedamööda, kuidas kapital akumuleerub, olgu töölise tasu missugune tahes, — kas kõrge või madal. Lõpuks seadus, mis hoiab relatiivset ülerahvastust ehk tööstuslikku reservarmeed alati tasakaalus akumulatsiooni ulatuse ning energiaga, needib töölist kapitali külge kindlamini kui Hefaistose vasar neetis Prometeuse kalju külge. Ta tingib kapitali akumulatsioonile vastava viletsuse akumulatsiooni. Niisiis, rikkuse akumulatsioon ühel poolusel on samal ajal viletsuse, töövaeva, orjuse, harimatuse, metsistumise ja moraalse degradatsiooni akumulatsioon vastaspoolusel, s. o. selle klassi poolel, kes toodab omaenda produkti kapitalina.

Majandusteadlased on mitmesugusel kujul väljendanud seda kapitalistliku akumulatsiooni antagonistlikku iseloomu [88], kuigi nad ajavad sellega ühte patta kapitalismieelsete tootmisviiside nähtusi, mis osalt on küll analoogilised, kuid oma olemuselt on siiski erinevad.

Veneetsia munk Ortes, üks suurimaid XVIII sajandi kirjanikkemajandusteadlasi, käsitleb kapitalistliku tootmise antagonismi kui ühiskondliku rikkuse üldist loomulikku seadust [Naturgesetz]. «Majanduslikult hea ja majanduslikult halb on igal natsioon'l alati tasakaalus (il bene ed il male economico in una nazione sempre all'istessa misura), hüvede küllus ühtedel inimestel on alati võrdne hüvede puudusega teistel (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Suur rikkus väheste inimeste käes on alati ühendatud palju suurema arvu teiste inimeste absoluutse paljaksriisumisega kõigest hädavajalikust. Natsiooni rikkus vastab ta rahvaarvule, ja rahva viletsus vastab natsiooni rikkusele. Ühtede töökus sünnitab teiste jõudeolekut. Vaesed ja jõudeolijad on rikaste

[88] «Iga päevaga saab ikka selgemaks, et tootmissuhted, milledes kodanlus liigub, ei ole oma iseloomult terviklikud ega lihtsad, vaid kahesugused; et selsamal määral, mil määral toodetakse rikkust, toodetakse ka viletsust; et selsamal määral, mil määral arenevad tootlikud jõud, areneb ka rõhumise jõud; et need suhted toodavad kodanlikku rikkust, s. o. kodanlaste klassi rikkust ainult sel teel, et nad alatasa hävitavad selle klassi üksikute liikmete rikkust ja loovad järjest suureneva proletariaadi» (*Karl Marx:* «Misère de la Philosophie», lk. 116). [*К. Маркс:* «Нищета философии». Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V, стр. 375.]

ja toimekate paratamatu vili» jne.[89] Umbes 10 aastat pärast Ortesi hakkas protestantliku anglikaani kiriku papp Townsend üsna toorelt ülistama vaesust kui rikkuse vajalikku tingimust. «Seaduslik töösundus on seotud paljude raskustega, vägivalla ja käraga; seevastu nälg on mitte ainult rahulik, tasane ja järelejätmatu surve, vaid ka kõige loomulikum virkuse ja töö motiiv, ja niisugusena kutsub ta välja kõige tugevamaid jõupingutusi.» Niisiis seisab kogu asi selles, et nälg tuleb teha tööliskiassis alatiseks nähtuseks, ja selle eest hoolitseb Townsendi arvates rahvastikuprintsiip, mis vaeste hulgas on eriti mõjuv. «On nähtavasti looduse seadus, et vaesed on teataval määral kergemeelsed (improvident) (nimelt nii kergemeelsed, et ilmale tulles neil pole kuldlusikat suus), nii et neid on alati olemas (that there always may be some), et täita ühiskonnas kõige orjalikumaid, mustemaid ja madalamaid funktsioone. Inimliku õnne summa (the stock of human happiness) suureneb väga palju selle tõttu, et delikaatsemad inimesed (the more delicate) on töövaevast vabad ning võivad segamatult teostada kõrgemat kutset jne.... Vaesteseadusel on tendents hävitada selle süsteemi harmooniat ja ilu, sümmeetriat ja korda, mis on loodud sellesse maailma jumala ja looduse poolt.»[90] Kui see saatuslik otsus, mis tunnistab põliseks viletsuse, oli Veneetsia munga silmis õigustuseks kristliku heategevuse, vaimulike abielukeelu, kloostrite ja vagade asutuste olemasolule, siis seevastu protestantlik kirikhärra näeb selles ettekäänet seaduste hukkamõistmiseks, mis andsid vaestele õiguse saada kasinat ühiskondlikku toetust. — «Ühiskondliku rikkuse edasiarenemine», ütleb Storch, «sünnitab selle kasuliku ühiskonnaklassi... kes teeb kõige üksluisemaid, madalamaid ja vastikumaid töid, ühe sõnaga võtab oma turjale kõik, mis elus on vastumeelset ja orjastavat, kindlustades sellega teistele klassidele vaba aega, rõõmsat meelt ja konventsionaalset (c'est bon! [hästi öeldud!]) iseloomu auväärsust jne.»[91] Storch esitab endale

[89] *G. Ortes:* «Della Economia Nazionale libri sei 1774», *Custodi* kogumikus, Parte Moderna, XXI kd., lk. 6—9, 22, 25 jne. Sealsamas, lk. 32, ütleb Ortes: «Selle asemel et haududa tarbetuid süsteeme rahvaste õnneks, piirdun mina rahvaste õnnetuse põhjuste uurimisega.»

[90] «A Dissertation on the Poor Laws. By a Well-wisher to Mankind (vaimulik hr. J. Townsend), 1786», uus trükk London 1817, lk. 15, 39, 41. See «delikaatne» papp, kelle äsjanimetatud teosest ja Hispaania reisikirjeldusest Malthus sageli kirjutab maha terveid lehekülgi, on laenanud suurema osa oma doktriinist sir J. Steuartilt, keda ta aga pahupidi pöörab. Näiteks kui Steuart ütleb: «Siin, orjuses, sunniti inimesi vägivaldselt töötama (mittetöötajate kasuks) ... Tol ajal sunniti inimesi tööle (s. o. tasuta tööle teiste kasuks) sellepärast, et nad olid teiste orjad; nüüd on inimesed sunnitud tegema tööd (s. o. tasuta tööd mittetöötajate kasuks) sellepärast, et nad on oma tarviduste orjad», siis ei järelda ta sellest sugugi, nagu too priske koguduse papp, et palgatöölised peavad alati näljakäppa imema. Vastupidi, ta tahab suurendada palgatööliste tarvidusi ja ühtlasi teha nende kasvavaist tarvidustest astla, mis ergutaks neid töötama «delikaatsemate» kasuks.

[91] *Storch:* «Cours d'Économie Politique», Petersbourg 1815, III kd., lk. 223.

küsimuse: see kapitalistlik tsivilisatsioon kogu oma viletsusega ja masside degradatsiooniga, — mille poolest on ta siis õieti parem kui barbaarsus? Ta leiab ainult ühe vastuse: julgeoleku poolest! — «Tööstuse ja teaduse progressi tõttu», ütleb Sismondi, «saab iga tööline iga päev toota palju rohkem, kui ta oma tarbeks vajab. Aga kuigi töölise töö seda rikkust toodab, teeks see rikkus teda õige vähe töövõimeliseks, kui tema ise oleks kutsutud seda rikkust tarbima.» Sismondi arvates «inimesed (s. o. mittetöötajad) tõenäoliselt loobuksid kõigist tööoskuse saavutustest ja kõigist naudinguist, mida tööstus meile pakub, kui nad peaksid ostma neid niisama püsiva tööga kui töölise töö ... Jõupingutused on praegu oma tasust lahus; ei ole sama inimene, kes esmalt töötab ja siis puhkab; vastupidi, just sellepärast, et üks töötab, peab teine puhkama ... Niisiis, töö tootlike jõudude lõputul suurendamisel ei või olla muud tagajärge kui jõude-elavate rikaste luksuse ja naudingute kasv»[92]. — Lõpuks Destutt de Tracy, kalaverega kodanlik doktrinäär, pahvatab brutaalselt välja: «Vaesed natsioonid on need, kus rahvas elab head elu, ja rikkad natsioonid on need, kus rahvas tavaliselt on vaene.»[93]

5. KAPITALISTLIKU AKUMULATSIOONI ÜLDISE SEADUSE ILLUSTRATSIOON

a) Inglismaa aastail 1846—1866

Kaasaegse ühiskonna arenemises ei ole ükski periood nii soodne kapitalistliku akumulatsiooni uurimiseks, kui viimase 20 aasta periood. Ta justkui oleks leidnud Fortuuna kukru. Kõikide teiste maade hulgas on aga Inglismaa jällegi klassikaliseks näiteks, sest Inglismaa on maailmaturul esikohal, sest ainult Inglismaal on kapitalistlik tootmisviis täielikult välja arenenud ja, lõpuks, sest pärast 1846. aastat võttis vabakaubanduse tuhandeaastase rahuriigi asutamine vulgaarmajandusteadusel ta viimase pelgupaiga. Neljandas osas on juba küllaldaselt märgitud tootmise titaanlikke edusamme, tänu milledele kahekümne aasta perioodi teine pool jätab omakorda kaugele seljataha esimese poole.

Kuigi Inglise rahvastiku absoluutne juurdekasv oli viimase viiekümne aasta jooksul väga suur, langes relatiivne juurdekasv

---

[92] *Sismondi:* «Nouveaux Principes d'Économie Politique», I kd., lk. 79, 80, 85. [Vrd. *Сисмонди:* «Новые начала политической экономии». Соцэкгиз, 1936 г., т. I, стр. 179, 183, 184.]

[93] *Destutt de Tracy:* «Traité de la Volonté et de ses Effets». Paris 1826, lk. 231.

ehk juurdekasvu norm kogu aeg; seda näitab järgmine tabel, mis on võetud ametliku rahvaloenduse andmetest:

INGLISMAA JA WALESI RAHVASTIKU AASTANE JUURDEKASVU PROTSENT AASTAKÜMNETE JÄRGI

1811—1821	1,533%
1821—1831	1,446%
1831—1841	1,326%
1841—1851	1,216%
1851—1861	1,141%

Vaatleme nüüd teiselt poolt rikkuse kasvu. Kõige kindlama pidepunkti annab siin tulumaksu alla kuuluvate kasumite, maarendi jne. liikumine. Maksustatavate kasumite juurdekasv (farmerid ja mõned teised rubriigid kaasa arvamata) oli Inglismaal aastail 1853—1864 50,47% (või keskmiselt 4,58% aastas)[94], rahvastiku juurdekasv sama perioodi jooksul — umbes 12%. Maksustatava maarendi suurenemine (kaasa arvatud majad, raudteed, kaevandused, kalapüügikohad jne.) oli aastail 1853—1864 38% ehk $3^{5}/_{12}$% aastas, kusjuures kõige enam kasvasid järgmised rubriigid:

	Aastatulu suurenemine aastail 1853—1864	Suurenemine aastas
Majadelt	38,60%	3,50%
Kivimurdudelt	84,76%	7,70%
Kaevandustelt	68,85%	6,26%
Malmisulatamise tehastelt .	39,92%	3,63%
Kalapüügikohtadelt	57,37%	5,21%
Gaasivabrikutelt	126,02%	11,45%
Raudteedelt	83,29%	7,57% [95]

Kui me võrdleme nelja-aastasi ajavahemikke perioodil 1853—1864, siis me näeme, et tulude kasvuprotsent suureneb pidevalt. Näiteks kasumist saadud tuludel on see protsent aastail 1853—1857 1,73% aastas, aastail 1857—1861 2,74% aastas ja aastail 1861—1864 9,30% aastas. Tulumaksuga maksustatud tulude kogusumma oli Ühendatud Kuningriigis 1856. aastal 307 068 898 naelst., 1859. aastal 328 127 416 naelst., 1862. aastal 351 745 241 naelst., 1863. aastal 359 142 897 naelst., 1864. aastal 362 462 279 naelst., 1865. aastal 385 530 020 naelst.[96]

---

[94] «Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s Inland Revenue». London 1866, lk. 38.

[95] Sealsamas.

[96] Need arvud on võrdlemiseks küllaldased, kuid absoluutses mõttes ebaõiged, sest et igal aastal «salatakse maha» võib-olla kuni 100 miljonit naelsterlingit tulu. Sisemaa maksuameti ametnikud kurdavad igas oma aruandes süstemaatilise pettuse üle, iseäranis kaupmeeste ja tööstarite poolt. Me loeme näiteks: «Üks aktsiaselts teatas, et tema maksustatav kasum olevat 6000 naelsterlingit, takseerija hindas selle 88 000 naelsterlingile ja lõpuks tasutigi maks

Kapitali akumulatsiooniga kaasnes samal ajal kapitali kontsentratsioon ja tsentralisatsioon. Olgugi, et Inglismaal polnud ametlikku põllumajandusstatistikat (Iirimaal oli see olemas), andis 10 krahvkonda seda vabal tahtel. Sealjuures tuli ilmsiks järgmine tulemus: alla 100 aakri suuruste rendikohtade arv vähenes aastail 1851—1861 31 583-lt 26 567-ni, see tähendab, et 5016 rendikohta liideti suuremate külge.[97] Aastail 1815—1825 ei olnud pärandusmaksuga maksustatud vallasvarade hulgas ühtki, mis oleks küündinud üle 1 miljoni naelsterlingi; seevastu aastail 1825—1855 oli neid 8 ja ajavahemikus 1855. aastast kuni 1859. aasta juunini, s. o. $4^1/_2$ aasta jooksul, — 4.[98] Tsentralisatsioon nähtub aga kõige paremini tulumaksu lühidast analüüsist rubriik D all (kasumid, välja arvatud farmerid jne.) aastail 1864 ja 1865. Kõigepealt märgin, et sellest allikast saadavad tulud maksustatakse income tax'iga [tulumaksuga] alles 60 naelsterlingist alates. Need maksustatavad tulud moodustasid Inglismaal, Walesis ja Šotimaal 1864. aastal 95 844 222 naelst., 1865. aastal 105 435 787 naelst.[99]; maksustatud isikute arv oli 1864. aastal 308 416, kusjuures elanike üldarv oli 23 891 009, ja 1865. aastal 332 431, kusjuures elanike üldarv oli 24 127 003. Järgmisest tabelist selgub nende tulude jaotus kummalgi aastal:

	5. aprillil 1864. a. lõppev aasta		5. aprillil 1865. a. lõppev aasta	
	Tulud kasumitelt	Isikute arv	Tulud kasumitelt	Isikute arv
Tulude üldsumma	95 844 222 naelst.	308 416	105 435 787 naelst.	332 431
Sellest	57 028 290 „	22 334	64 554 297 „	24 075
Sellest	36 415 225 „	3 619	42 535 576 „	4 021
Sellest	22 809 781 „	822	27 555 313 „	973
Sellest	8 744 762 „	91	11 077 238 „	107

1855. aastal oli kivisöe toodang Ühendatud Kuningriigis 61 453 079 tonni, väärtusega 16 113 267 naelst., 1864. aastal 92 787 873 tonni, väärtusega 23 197 968 naelst.; malmi toodang oli

---

viimase summa pealt. Üks teine kompanii andis üles 190 000 naelst. suuruse tulu, aga ta sunniti tunnistama, et tegelik tulusumma oli 250 000 naelst.» (sealsamas, lk. 42).

[97] «Census etc.», III kd., lk. 29. John Brighti väide, et pool Inglismaa pindalast kuuluvat 150-le landlordile ja pool Šotimaa pindalast 12-le landlordile, on seni ümber lükkamata.

[98] «Fourth Report etc. of Inland Revenue». London 1860, lk. 17.

[99] See on puhastulu, järelikult on seaduses ettenähtud teatavad mahaarvestused juba tehtud.

1855. aastal 3 218 154 tonni, väärtusega 8 045 385 naelst., 1864. aastal 4 767 951 tonni, väärtusega 11 919 877 naelst. 1854. aastal oli Ühendatud Kuningriigis ekspluatatsioonis olevate raudteede pikkus 8054 miili ja neisse mahutatud kapital 286 068 794 naelst.; 1864. aastal oli raudteede pikkus 12 789 miili, neisse mahutatud kapital 425 719 613 naelst. Ühendatud Kuningriigi sisse- ja väljaveo kogusumma oli 1854. aastal 268 210 145 naelst., 1865. aastal 489 923 285 naelst. Väljaveo liikumine on näha järgmisest tabelist:

1847. a.	58 842 377	naelst.
1849. a.	63 596 052	„
1856. a.	115 826 948	„
1860. a.	135 842 817	„
1865. a.	165 862 402	„
1866. a.	188 917 563	„ [100]

Tutvunud nende väheste andmetega, saame aru briti rahva pearegistraatori triumfeerivast hüüdest: «Nii kiiresti kui rahvaarv kasvaski, ei suutnud see siiski sammu pidada tööstuse ja rikkuse progressiga.»[101] Pöördugem nüüd selle tööstuse otseste agentide, selle rikkuse tootjate, töölisklassi poole. «Maa sotsiaalse olukorra üks kurvemaid jooni», ütleb Gladstone, «seisab selles, et praegu toimub kahtlemata rahva tarbimisvõime vähenemine ja puuduse ning viletsuse kasv töölisklassi hulgas. Samal ajal toimub aga kogu aeg rikkuse akumuleerimine kõrgemate klasside kätte ja kapitali pidev kasv.»[102] Nii rääkis see libe minister 1843. aasta 13. veebruaril alamkojas. Kakskümmend aastat hiljem, 16. aprillil 1863, ütles ta oma eelarvekõnes: «Aastail 1842—1852 kasvas selle maa maksustatav tulu 6% võrra ... 8 aasta jooksul, aastail 1853—1861, kasvas see, kui me võtame aluseks 1853. aasta, 20% võrra. See tõsiasi on nii hämmastav, et see on peaaegu uskumatu ... See rikkuse ja võimu peadpööritav suurenemine ... piirdub täiel määral varakate klassidega, aga ... aga kaudselt peab see olema kasuks ka töölisrahvastikule, sest see teeb odavamaks üldtarvitatavaid kaupu, — sel ajal, kui rikkad on saanud rikkamaks, on vaesed igal juhul saanud vähem vaeseks. Ma ei julge küll kinnitada, et vaesuse äärmused oleksid vähemaks jäänud.»[103] Kui nõrk on kõne lohutav osa! Kui töölisklass on ikka veel «vaene», ainult «vähem vaene», — sellessamas proportsioonis, milles ta tootis omanike klassi jaoks «rikkuse ja võimu peadpööritavat suurene-

[100] Praegusel momendil, märtsis 1867. a., on india-hiina turg jälle täiesti üle ujutatud briti puuvillavabrikantide konsignatsioonikaupadega. 1866. aastal hakati alandama 5% võrra tööliste palku puuvillavabrikuis, 1867. aastal toimus Prestonis sellise operatsiooni tagajärjel 20 000 töölise streik. { See oli kriisi eelmäng, millele varsti järgnes kriisi puhkemine. — *F. E.* }

[101] «Census etc.», III kd., lk. 11.

[102] Gladstone 13. veebruaril 1843. a. alamkojas («Times», 14 February 1843. — «Hansard», 13 February).

[103] Gladstone 16. aprillil 1863 alamkojas («Morning Star», 17 April).

mist», siis on ta jäänud relatiivselt niisama vaeseks kui enne. Kui vaesuse äärmused ei ole vähemaks jäänud, siis on nad saanud suuremaks, sest rikkuse äärmused on suuremaks saanud. Mis puutub elatusvahendite odavnemisse, siis näitab ametlik statistika, näiteks Londoni Orphan Asylum'i [orbudekodu] andmed, et elatusvahendid on kolme aasta perioodil 1860—1862 olnud keskmiselt 20% kallimad kui aastail 1851—1853. Järgmisel kolmel aastal, 1863—1865, on liha, või, piim, suhkur, sool, kivisüsi ja hulk teisi hädavajalikke elatusvahendeid progresseeruvalt kallimaks läinud.[104] Gladstone'i järgmine eelarvekõne 7. aprillil 1864 kujutab enesest Pindarose kiidulaulu kasusaamise edukäigule ja rahva õnnele, mida «vaesus» teeb mõõdukamaks. Ta räägib «pauperismi äärel» seisvaist rahvahulkadest, tootmisharudest, «kus palgad ei ole tõusnud» ja lõpuks võtab tööliisklassi õnne järgmiste sõnadega kokku: «Inimelu on üheksal juhul kümnest lihtsalt võitlus olemasolu eest.»[105] Professor Fawcett, kes ei ole, nagu Gladstone, seotud ametlike kaalutlustega, pahvatab otse välja: «Mina muidugi ei eita, et rahapalk on tõusnud koos kapitali suurenemisega (viimaste aastakümnete jooksul), kuid see näiline soodustus kaob tunduval määral selle tõttu, et paljud elatustarbed lähevad järjest kallimaks (tema arvates väärismetallide väärtuse languse tagajärjel) ... Rikkad saavad kiiresti rikkamaks (the rich grow rapidly richer), tööliisklasside elus aga ei ole märgata mingit paremust ... Töölised muutuvad peaaegu nende poodnike orjadeks, kelle võlgnikud nad on.»[106]

Selle raamatu osades, mis käivad tööpäeva ja masinate kohta, tulid päevavalgele tingimused, milledes briti tööliisklass lõi vara-

[104] Vt. ametlikke andmeid Siniraamatus «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». VI osa. London 1866, lk. 260—273, mitmes kohas. Orbudekodude statistika jne. asemel võiks tõendusena kasutada ka valitsuse ajalehtede deklamatsioone, kui nad astuvad välja kuningliku perekonna lastele kaasavara andmise kasuks. Nad ei unusta seal kunagi elatusvahendite kallidust.

[105] Gladstone alamkojas 7. aprillil 1864. «Hansard'i» versioon aga kõlab: «Kõneldes veel üldisemalt: mida siis kujutab enesest enamail juhtudel inimelu, kui mitte võitlust olemasolu eest?» — Üks inglise kirjanik iseloomustab Gladstone'i 1863. ja 1864. aasta eelarvekõnedes kogu aeg esinevaid karjuvaid vasturääkivusi järgmise tsitaadiga Boileau'st [«Oeuvres», I kd., Londres 1780, lk. 53]:

«Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.
Il condamne au matin ses sentiments du soir.
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode.»

[Niisugune on see inimene tõepoolest. Ta vangub valge ja musta vahel. Hommikul ta mõistab hukka seda, mis ta õhtul heaks kiitis. Kõigile teistele talumatu, iseendalegi tüliks, muudab ta iga silmapilk oma meelt nagu moodi.»]
(«The Theory of the Exchanges etc.», London 1864, lk. 135).

[106] *H. Fawcett:* «The Economic Position of the British Labourer». London 1865, lk. 67, 82. Mis puutub tööliste järjest kasvavasse sõltuvusse poodnikest, siis on see tööliste töösaamise järjest sagedamini korduvate kõikumiste ja vaheaegade tagajärg.

kate klasside jaoks «rikkuse ja võimu peadpööritavat suurenemist». Tööline huvitas meid aga seal peamiselt tema ühiskondliku funktsiooni ajal. Akumulatsiooniseaduste täielikuks valgustamiseks tuleb vaadelda ka tema olukorda väljaspool töökoda, tema toitlus- ja korteriolusid. Selle raamatu piirid käsivad meid vaadelda siin kõigepealt tööstusproletariaadi ja põllumajandustööliste kõige halvemini tasutavat osa, s. o. töölisklassi enamust.

Enne veel paar sõna ametlikust pauperismist ehk sellest töölisklassi osast, kes on ilma jäänud oma olemasolutingimusest, tööjõu müügivõimalusest, ja vegeteerib ühiskondliku almuse varal. Pauperite ametliku nimekirja järgi oli Inglismaal[107] 1855. aastal 851 369 pauperit, 1856. aastal 877 767 ja 1865. aastal 971 433. Puuvillanälja tagajärjel paisus see arv aastail 1863 ja 1864 vastavalt 1 079 382-ni ja 1 014 978-ni. 1866. aasta kriis tabas kõige rängemini Londonit. Selles maailmaturu keskuses, kus on elanikke rohkem kui Šotimaa kuningriigis, kasvas pauperite arv kriisi tõttu 1866. aastal 1865. aastaga võrreldes 19,5% ja 1864. aastaga võrreldes 24,4%; 1867. aasta esimestel kuudel oli see juurdekasv veelgi suurem kui 1866. aastal. Pauperismi statistika analüüsimisel tuleb esile tõsta kaks punkti. Ühelt poolt peegeldab pauperite arvu vähenemine või suurenemine tööstusliku tsükli faaside perioodilist vaheldumist. Teiselt poolt, sedamööda kuidas koos kapitali akumulatsiooniga areneb klassivõitlus ja selletõttu ka tööliste teadlikkus, muutub ametlik statistika pauperismi tegeliku leviku näitajana ikka petlikumaks. Näiteks pauperite barbaarne kohtlemine, millest inglise ajakirjandus («Times», «Pall Mall Gazette» jne.) viimasel kahel aastal nii valjusti karjus, on vana nähtus. F. Engels konstateeris 1844. aastal täpselt neidsamu koledusi ja sedasama möödaminevat, silmakirjalikku, «sensatsioonilise kirjanduse» hulka kuuluvat pahameelt. Aga viimasel aastakümnel Londonis ette tulnud näljasurmajuhtude («deaths by starvation») arvu kohutav kasv tõestab kahtlemata, et tööliste hulgas on kasvamas jälkusetunne töömaja[108], selle vaeste karistusasutuse orjuse vastu.

b) Briti tööstusliku töölisklassi halvastitasutavad kihid

Asugem nüüd tööstusliku töölisklassi halvastitasutavate kihtide juurde. 1862. a. puuvillanälja ajal tegi Privy Council [Salanõukogu] dr. Smithile ülesandeks uurida viletsuses elavate puuvillatööliste toitlusolusid Lancashire'is ja Cheshire'is. Dr. Smith järeldas

[107] Inglismaa hõlmab iga kord Walesi; Suurbritannia hõlmab Inglismaad, Walesi ja Šotimaad; Ühendatud Kuningriik hõlmab neid kolme maad ja Iirit.

[108] A. Smithi ajast toimunud progressile heidab isesugust valgust asjaolu, et sõna workhouse [töömaja] on A. Smithil mõnikord veel sama tähendusega, mis sõna manufactury [manufaktuur]. Näiteks tööjaotuse kohta käiva peatüki alguses: «Sageli saab koondada ühte töömajja isikuid, kes töötavad mitmesugustel tööaladel». [Vrd. «Богатство народов». Соцэкгиз, 1935 г., стр. 9.]

aastatepikkuste varemate tähelepanekute alusel, et «näljast tulenevate haiguste (starvation diseases) vältimiseks» peab naistöölise keskmine päevane toit sisaldama vähemalt 3900 graani süsinikku ja 180 graani lämmastikku, meestöölise keskmine päevane toit aga vähemalt 4300 graani süsinikku ja 200 graani lämmastikku, s. o. naistel umbes niisama palju toitaineid, kui neid on kahes naelas heas nisuleivas, meestel $^1/_9$ võrra rohkem; nädala keskmine olgu täiskasvanud meestel ja naistel vähemalt 28 600 graani süsinikku ja 1330 graani lämmastikku. Tema arvestus leidis üllatava praktilise kinnituse, sest see vastas käsinale toiduhulgale, milleni puuvillatööliste tarbimine oli viletsuse tõttu langenud. 1862. aasta detsembris said nad nädalas 29 211 graani süsinikku ja 1295 graani lämmastikku.

1863. aastal korraldas Privy Council uurimuse viletsuse üle, mis valitseb inglise töölisklassi kõige halvemini toidetud osas. Dr. Simon, Privy Council'i tervishoiuametnik, valis selleks tööks eespoolnimetatud dr. Smithi. Viimase uurimus hõlmab ühelt poolt põllumajandustöölisi, teiselt poolt siidikangruid, õmblejaid, nahkkinnaste tegijaid, sukakudujaid, kindakudujaid ja kingseppi. Viimaste kategooriate töölised, välja arvatud sukakudujad, on eranditult linnatöölised. Uurimuse läbiviimisel oli reegliks, et igast kategooriast valiti välja kõige tervemad ja suhteliselt kõige paremais tingimustes olevad perekonnad.

Üldtulemuseks oli, et «ainult ühes läbiuuritud linnatööliste kategoorias oli tarbitava lämmastiku hulk pisut kõrgem absoluutsest alammäärast, millest allapoole hakkavad esinema haigused nälja tagajärjel; et kahes kategoorias oli puudus nii lämmastikku kui ka süsinikku sisaldavast toidust, ja nimelt ühes neist kategooriaist koguni väga suur puudus; et rohkem kui ühel viiendikul läbiuuritud põllutööliste perekondadest oli süsinikurikka toidu hulk alla hädavajaliku, kuna rohkem kui üks kolmandik sai hädavajalikust vähemal hulgal lämmastikurikast toitu, ja et kolmes krahvkonnas (Berkshire, Oxfordshire ja Somersetshire) oli üldiseks nähtuseks isegi minimaalse hulga lämmastikurikka toidu puudumine»[109]. Ühendatud Kuningriigi rikkaima osa, Inglismaa põllumajandustöölised olid toidetud kõige halvemini.[110] Maatööliste alatoitlus tabas üldiselt kõige enam naisi ja lapsi, sest «mees peab sööma, et oma tööd teha». Veel suurem häda möllas uurimuse alla kuuluvate linnatööliste kategooriate hulgas. «Nad on nii halvasti toidetud, et nad paljudel kordadel ei pääse karmist, tervisele hukatuslikust näljapõlvest» (see kõik on kapitalisti «lahtiütlemine»! nimelt lahtiütlemine isegi nende elatusvahendite tasumisest, mis on vajalikud tema töökäte paljaks kiratsemiseks!)[111].

[109] «Public Health. 6th Report etc. for 1863». London 1864, lk. 13.
[110] Sealsamas, lk. 17.
[111] Sealsamas, lk. 13.

Järgmises tabelis võrreldakse eespoolnimetatud puhtlinnalike tööliskategooriate toitlusolusid dr. Smithi poolt aluseks võetud minimaalhulgaga ja puuvillatööliste toitlusoludega nende suurima puuduse ajal.[112]

Mõlemast soost isikud	Keskm. süsinikuhulk nädalas	Keskm. lämmastikuhulk nädalas
Viis linnalist tööstusharu	28 876 graani	1192 graani
Lancashire'i töötud vabrikutöölised . .	29 211 „	1295 „
Lancashire'i tööliste, läbisegi meeste ja naiste jaoks ettepandud minimaalhulk	28 600 „	1330 „ [112]

Ligi pool, s. o. $\frac{60}{125}$ tööstustöölistest, kes kuulusid uuritud kategooriatesse, ei saanud üldse õlut, 28% neist ei saanud piima. Vedelate toiduainete keskmine nädalane hulk ühe perekonna kohta kõikus 7 untsilt õmblejail $24^{3}/_{4}$ untsini sukakudujail. Londoni õmblejad moodustasid enamiku neist, kes piima üldse ei tarbinud. Nädalas tarbitud leiva hulk kõikus $7^{3}/_{4}$ naelast õmblejail $11^{1}/_{4}$ naelani kingseppadel ning moodustas iga täiskasvanu kohta keskmiselt 9,9 naela nädalas. Suhkru (siirupi jne.) nädalane hulk kõikus 4 untsist nahkkinnaste tegijail 11 untsini sukakudujail; kõikide kategooriate keskmine nädalane suhkruhulk oli ühe täiskasvanu kohta 8 untsi. Või (rasva jne.) üldine keskmine oli 5 untsi nädalas täiskasvanu kohta. Liha (peki jne.) keskmine nädalane hulk täiskasvanu kohta kõikus $7^{1}/_{4}$ untsilt siidikangruil $18^{1}/_{4}$ untsini nahkkinnaste tegijail; kõikide kategooriate keskmine oli 13,6 untsi. Täiskasvanu nädalane toidukulu väljendus järgmistes keskmistes arvudes: siidikangrud 2 š. $2^{1}/_{2}$ p., õmblejad 2 š. 7 p., nahkkinnaste tegijad 2 š. $9^{1}/_{2}$ p., kingsepad 2 š. $7^{3}/_{4}$ p., sukakudujad 2 š. $6^{1}/_{4}$ p. Macclesfieldi siidikangruil oli nädala keskmine kõigest 1 š. $8^{1}/_{2}$ p. Kõige halvemini toidetud kategooriateks olid õmblejad, siidikangrud ja nahkkinnaste tegijad.[113]

Oma üldises sanitaar-aruandes ütleb dr. Simon neist toitlusoludest järgmist: «Igaüks, kes tunneb arstipraktikat vaeste või haiglapatsientide hulgas, olgu nad statsionaarsed või ambulatoorsed, võib kinnitada, et on arvutul hulgal juhtumeid, kus alatoitlus haigusi tekitab või raskemaks muudab ... Kuid sanitaarsest seisukohast vaadates lisandub sellele veel üks väga tähtis asjaolu ... Tuleb meeles pidada, et toiduainete puudusega lepitakse alles siis, kui on tehtud ägedaid katseid sellest pääsemiseks, ja et suur toidunappus

[112] Sealsamas, lisa, lk. 232.
[113] Sealsamas, lk. 232, 233.

harilikult alles järgneb eelkäinud viletsusele. Majapidamine tehakse lagedaks kõigist materiaalseist mugavustest palju varem, kui toidupuudus tervisele mõjuma hakkab, palju varem, kui füsioloog hakkab kaaluma lämmastiku ja süsiniku graane, millede vahel hõljub elu või näljasurm. Riietus ja küte muutuvad veelgi kasinamaks kui toit. Pole küllaldast kaitset karmi ilmastiku vastu; eluruumid on nii kitsad, et see põhjustab haigusi või teeb neid raskemaks; majariistadest ja mööblist on järele jäänud vaid viletsad riismed; isegi puhtuse hoidmine on muutunud liiga kulukaks või üle jõu käivaks. Kui lugupidamisest iseenese vastu tehaksegi veel katseid puhtust hoida, siis tähendab iga niisugune katse uusi näljapiinu. Eluaset otsitakse sealt, kus korteriüür on kõige odavam, neist kvartalitest, kus tervishoiupolitsei abinõud annavad kõige vähem tulemusi, kus roiskvee äravool on kõige viletsam, ühendusteed kõige halvemad, mustust kõige rohkem, vesivarustus kõige puudulikum või kõige halvem ja, lõpuks, kui jutt on linnadest, valguse- ja õhupuudus kõige suurem. Need ohud on vaeste tervisele möödapääsmatud, kui vaesus on ühendatud toidupuudusega. Kui nende pahede summa on elule kohutava tähendusega, siis juba ainult toidupuudus on iseenesestki hirmus ... Need on piinavad mõtted, iseäranis kui me meenutame, et kõnesolev vaesus ei ole oma süü läbi tekkinud laiskuse vaesus. See on tööliste vaesus. Töö, mille hinnaga linnatöölised väheseid toiduraase ostavad, kestab ju enamasti nii kaua, et see ületab igasugused piirid. Ja ometi võib ainult väga tinglikus mõttes öelda, et see töö annab töölisele äraelamise võimalust ... Rõhuvas enamikus juhtudest viib see nominaalne äraelamine ainult lühemat või pikemat kõrvalteed mööda pauperismile.»[114]

Ainult majandusseaduste tundmine avastab meile sisemise seose kõige töökamate tööliskihtide näljapiina ja rikaste kapitalistlikul akumulatsioonil põhineva, toore või rafineeritud pillamise vahel. Korterioludega on lugu teisiti. Iga erapooletu vaatleja näeb, et mida ulatuslikum on tootmisvahendite tsentralisatsioon, seda suurem on vastav tööliste koondumine samale pindalale ja, järelikult, mida kiirem on kapitalistlik akumulatsioon, seda viletsamad on tööliste korteriolud. Rikkuse kasvuga kaasnev linnade «korrastamine» (improvements), kus lammutatakse halvastiehitatud kvartaleid, püstitatakse paleesid pankade, kaubamajade jne. jaoks, rajatakse tänavaid äriliikluse ja luksustõldade jaoks, ehitatakse hoburaudteid jne., on kiiresti tõrjumas vaeseid ikka kehvemaisse ja tihedamalt täidetud urgastesse. Teiselt poolt teab igaüks, et korterikallidus on pöördproportsionaalne korterite headusega ja et majadega spekuleerijad ekspluateerivad vaesuse kaevandusi suurema kasumi ja vähemate kuludega, kui kunagi ekspluateeriti Potosi kaevandusi. Kapitalistliku akumulatsiooni ja järelikult üldse kapitalist-

[114] «Public Health. 6th Report etc. for 1863». London 1864, lk. 14, 15.

like omandisuhete[115] antagonistlik iseloom on siin sedavõrd silmanähtav, et isegi sellesse puutuvad ametlikud inglise aruanded otse kubisevad ketserlikest kallaletungidest «omandile ja selle õigustele». Koos tööstuse arenemisega, kapitali akumulatsiooniga ja linnade kasvuga ning «ilusamaks muutmisega» on need väärnähtused sedavõrd levinud, et juba ainult hirm nakkushaiguste ees, mis ei halasta ka «kõrgeauliste» peale, põhjustas aastail 1847—1864 mitte vähem kui 10 sanitaar-poliitseilist parlamendiakti, kuna mõnedes linnades, näiteks Liverpoolis, Glasgow's jne., kohkunud kodanlus lõi sekka oma linnavalitsuste kaudu. Dr. Simon hüüatab aga siiski oma 1865. aasta aruandes: «Üldiselt rääkides ei valvata Inglismaal nende väärnähtuste järele.» Privy Council'i korraldusel toimus 1864. aastal maatööliste korteriolude uurimine, 1865. aastal aga vaesemate klasside korteriolude uurimine linnades. Dr. Julian Hunteri meisterlikud tööd leiduvad seitsmendas ja kaheksandas aruandes «Public Health'i» üle. Maatöölistest räägin hiljem. Linna korteriolude kirjeldust alustan dr. Simoni järgmisest üldisest märkusest: «Kuigi ma ametlikult asun üksnes arstlikul seisukohal,» ütleb ta, «ei luba kõige lihtsam humaansus ignoreerida selle väärnähtuse teist külge. Jõudnud kõrgema astmeni, põhjustab see peaaegu möödapääsmatult niisugust sündsusetunde mahasalgamist, nii roppu segu kehadest ja kehalistest toimingutest, niisugust sugulise alastioleku esiletõstmist, et see kõik on loomalik, mitte inimlik. Alluda neile mõjudele on seda sügavam alandus, mida kauem see kestab. Selle needuse all sündinud lastele tähendab see ristimist häbiväärsele elule (baptism into infamy). Ja täiesti lootusetu oleks soovida, et niisugustesse tingimustesse asetatud inimesed püüaksid mõnes teises suhtes tsivilisatsiooni õhkkonna poole, mille olemus seisab füüsilises ja moraalses puhtuses.»[116]

Londonile kuulub esikoht ületäidetud eluruumide ja inimeste elamiseks hoopis kõlbmatute elamute alal. «Kindlad on kaks asja,» ütleb dr. Hunter, «esiteks on Londonis umbes 20 suurt asulat, igaühes neist umbes 10 000 elanikku, kellede vilets olukord ületab kõik, mida Inglismaal kunagi on nähtud; see olukord on peaaegu täielikult majade halva korrastuse tulemus; teiseks, nende asulate majad on praegu palju rohkem ületäidetud ja lagunenud kui 20 aastat tagasi.»[117] «Ei ole liialdus, kui öel-

[115] «Isiku õigusi ei ole kusagil nii avalikult ja nii häbitult ohvriks toodud omandiõigusele, kui tööliskassi korterioludes. Iga suurlinn on inimeste ohverdamise paik, altar, mille peal iga aasta tapetakse ahnuse mooloki auks tuhandeid inimesi» *(S. Laing:* «National Distress», 1844, lk. 150).

[116] «Public Health. 8th Report». London 1866, lk. 14, märkus.

[117] Sealsamas, lk. 89. Rääkides nende asulate lastest, ütleb dr. Hunter: «Me ei tea, kuidas tuldi lastega toime enne praegust epohhi, kus vaesed on tihedasti kokku kuhjatud; kuid julge oleks see prohvet, kes kuulutaks ette, mida võib oodata praegu sellel maal ennekuulmatuis tingimustes kasvavaist

dakse, et elu on paljudes Londoni ja Newcastle'i osades otse põrgulik.»[118]

Kuid ka suhteliselt paremas olukorras olev töölisklassi osa, samuti väikepoodnikud ja teised väikekodanluse elemendid, satuvad Londonis üha enam nende jubedate korteriolude needuse alla, — sedamööda, kuidas edeneb «korrastamine» ning ühtlasi vanade tänavate ja majade lammutamine, sedamööda, kuidas kasvavad vabrikud ja muutub tugevamaks inimeste juurdevool metropoli, lõpuks sedamööda, kuidas linnas kasvab maarent ja tõusevad korteriüürid. «Korteriüürid on tõusnud nii määratu kõrgeks, et vähesed töölised suudavad maksta rohkem kui ühe toa eest.»[119] Londonis ei ole peaaegu ühtki majavaldust, mida ei koormaks hulk «middlemen» [«vahetalitajaid»]. Nimelt on maa hind maast saadava aastatuluga võrreldes Londonis alati väga kõrge, sest iga ostja spekuleerib selle peale, et maast varem või hiljem Jury Price'iga (vannutatud meeste poolt ekspropriieerimiste puhul kindlaksmääratava taksiga) lahti saada või lõigata kasu maa erakordsest väärtuse tõusust mõne suurettevõtte naabrusse sattumise tõttu. Selle järelduseks on lähedase tähtajaga üürilepingute pidev kokkuostmine. «Selle äriga tegelevaist džentlmenidest võib ju oodata, et nad toimivad nii, nagu nad toimivad, s. o. pressivad majaelanikest välja võimalikult palju ja annavad maja oma järglastele üle võimalikult viletsamas seisukorras.»[120] Üüri tasutakse nädalaviisi ja need härrased ei riski millegagi. Raudteede ehitamise tõttu linna piirides «võis hiljuti, ühel laupäeva õhtupoolikul, näha Londoni idaosas hulka perekondi, kes olid oma vanadest eluasemeist välja aetud; nad rändasid ringi, vilets varanatuke seljas, ega leidnud ulualust mujalt kui ainult töömajast»[121]. Töömajad on juba tungil täis, aga parlamendi poolt juba heakskiidetud «korrastustöid» alles hakatakse teostama. Kui töölisi aetakse minema nende vanade majade lammutamise pärast, siis ei lahku nad oma koguduse maa-alalt või vähemalt asuvad elama selle piirile, lähemasse kogudusse. «Nad püüavad muidugi elama asuda võimalikult oma töökoha lähemale. Tulemuseks on, et perekond peab mahtuma kahe toa asemel ühteainsasse. Isegi kõrgema üüriga korter on veel halvem kui see, millest perekond välja aeti. Pooled Strandi töölistest peavad nüüd käima kaks miili, et töökohale jõuda.» See Strand, mille peatänav jätab välismaalasele meeldejääva mulje Londoni rikkusest, võib olla illustratsiooniks selle kohta, kuidas

lastest, kes, istudes poole ööni üleval igas vanuses joodikute, häbitute ja tülinorijate inimeste seltsis, saavad ettevalmistuse selleks, et tulevikus olla ohtlike klasside liikmed» (sealsamas, lk. 56).

118 Sealsamas, lk. 62.

119 «Report of the Officer of Health of St. Martin's-in-the-Fields». 1865.

120 «Public Health. 8th Report». London 1866, lk. 91.

121 Sealsamas, lk. 88.

inimesed Londonis on kokku kuhjatud. Ühes Strandi koguduses loendas tervishoiuametnik 581 inimest aakri kohta, kuigi mõõdetud pindala hõlmas ka pool Thames'i laiust. On endastmõistetav, et iga sanitaarpolitseilik korraldus, mille alusel lammutatakse kõlbmatuid maju ja aetakse sellega töölised mõnest kvartalist minema, nagu Londonis tänapäevani tehakse, saavutab tegelikult ainult seda, et töölised kuhjatakse mõnes teises kvartalis veel tihedamalt kokku. «Emb-kumb,» ütleb dr. Hunter, «kas tuleb lõpetada kogu see protseduur kui täielik mõttetus, või tuleb äratada avalikkuses sümpaatiat (!) sellele, mida praegu võib liialdamata nimetada natsionaalseks kohuseks, nimelt peavarju andmisele neile, kes kapitali puudusel ei saa seda endale ise muretseda, küll aga suudavad perioodiliselt tasuda korteri üüri.»[122] Imetlege kapitalistlikku õiglust! Kui maaomanikult, majaomanikult või ärimehelt ekspropriieeritakse midagi mõne «korrastustöö» puhul, näiteks raudteede ehitamisel, uute tänavate rajamisel jne., siis saab ta mitte ainult täit kahjutasu, vaid jumala ja inimeste seaduste järgi tuleb teda selle pealesunnitud «enesesalgamise» eest veel lohutadagi üsna ilusa kasumiga. Töölised aga tõstetakse ühes naiste, laste ja majakraamiga tänavale, ja kui nad liiga suurel hulgal valguvad neisse linnaosadesse, kus linnavalitsus hoolib viisakusest, siis jälitab neid sanitaarpolitsei!

Peale Londoni ei olnud Inglismaal XIX sajandi algul ühtki linna, kus elanike arv oleks küündinud 100 000-ni. Ainult viies linnas oli üle 50 000 elaniku. Nüüd on 28 linna üle 50 000 elanikuga. «Selle muutuse tulemuseks oli mitte ainult linnarahvastiku tohutu suur juurdekasv, vaid ka see, et vanad kuhjatud väikelinnad on nüüd muutunud ümberringi täisehitatud tsentrumeiks, milledele värske õhk ei pääse kusagil ligi. Kuna rikastel ei ole seal enam mõnus olla, kolivad nad sealt lõbusamaisse eeslinnadesse. Nende rikaste asemele tulijad asuvad suurtesse majadesse, igasse tuppa üks perekond, tihtipeale veel allüürilistega. Nii tuubitakse inimesed majadesse, mis ei olnud neile määratud ega ole neile sugugi kohased, ja kus olud on täiskasvanuile tõepoolest alandavad, lastele aga hukatuslikud.»[123] Mida kiiremini kapital mõnes tööstus- või kaubalinnas akumuleerub, seda kiirem on ekspluateeritava inimmaterjali juurdevool ja seda viletsamad tööliste improviseeritud elamud. Seepärast Newcastle-upon-Tyne kui järjest areneva söe- ja mäetööstusrajooni keskus asubki korterite põrgus Londoni järel teisel kohal. Seal elutseb üksikuis toakestes vähemalt 34 000 inimest. Hiljuti lammutati Newcastle'is ja Gatesheadis politsei korraldusel suur hulk maju, mis olid üldsuse tervisele absoluutselt ohtlikud. Uute majade ehitamine edeneb väga aeglaselt, tööstus

[122] «Public Health. 8th Report». London 1866, lk. 89.
[123] Sealsamas, lk. 56.

aga areneb väga kiiresti. Seepärast oli see linn 1865. aastal täiskiilutum kui kunagi varem. Peaaegu ainsatki toakest polnud üürile anda. Dr. Embleton, Newcastle'i tüüfusehospidali arst, ütleb: «Tüüfuse püsimise ja leviku põhjus on kahtlemata inimeste kuhjumises ühte kohta ja nende elamute mustuses. Majad, kus töölised harilikult elavad, asuvad umbtänavais ja hoovides. Valguse, õhu, ruumikuse ja puhtuse mõttes on nad tõepoolest eeskujulikult puudulikud ja ebatervislikud, — häbi igale tsiviliseeritud maale. Öösel lebavad seal mehed, naised ja lapsed läbisegi üheskoos. Mis puutub meestesse, siis järgneb öövahetus päevasele vahetusele pidevas voolus, nii et voodiasemed ei jõua jahtudagi. Majade vesivarustus on halb, väljakäigukohad veel halvemad, ruumid on mustad, tuulutamata, need on tõelised nakkusepesad.»[124] Nende urgaste üür on 8 p. kuni 3 š. nädalas. «Newcastle-upon-Tyne», ütleb dr. Hunter, «on üheks näiteks selle kohta, kuidas üks meie kaasmaalaste ilusamaid hõimusid on paiguti langenud peaaegu metsiku seisukorrani niisuguste väliste asjaolude tõttu nagu eluruumid ja tänavad.»[125]

Kapitali ja töö tõusude ja mõõnade tagajärjel võivad mõne töösstuslinna korteriolud täna olla talutavad, homme aga muutuvad nad väljakannatamatuks. Või otsustavad linna kõrged võimukandjad lõpuks kõrvaldada kõige hullemad väärnähtused. Homme aga jõuab rohutirtsude parvena kohale räbalais iirlasi või allakäinud inglise põllutöölisi. Nad topitakse keldritesse ja aitadesse või muudetakse seni korralik olnud tööliste maja mingiks öömajaks, kus elanikud vahetuvad niisama kiiresti kui sõdurite majutuskorrad Kolmekümneaastases sõjas. Näide: Bradford. Linnavalitsuse filistrid olid seal parajasti käsile võtnud linna reformimise. Pealegi oli seal veel 1861. aastal 1751 tühja maja. Äkki aga hakkasid äriasjad hästi minema, millest mahedalt liberaalne härra Forster, neegrite sõber, kõõrutas hiljuti nii kena loo. Koos äriasjade paranemisega saabus muidugi ka üleujutus alati voogava «reservarmee» ehk «relatiivse ülerahvastuse» lainetest. Jubedad keldrikorterid ja kongid, registreeritud nimekirjas [126], mille dr. Hunter sai ühe kindlustusseltsi agendilt, asustati suuremalt osalt hästitasutavate tööliste

[124] «Public Health. 8th Report». London 1866, lk. 149.
[125] Sealsamas, lk. 50.
[126] Ühe tööliste kindlustusühingu agendi poolt Bradfordis koostatud nimekiri:

Vulcanstreet Nr. 122	1 tuba	16 isikut
Lumleystreet Nr. 13	1 „	11 „
Bowerstreet Nr. 41	1 „	11 „
Portlandstreet Nr. 112	1 „	10 „
Hardystreet Nr. 17	1 „	10 „
Northstreet Nr. 18	1 „	16 „
Northstreet Nr. 17	1 „	13 „

poolt. Nad rääkisid, et nad heameelega maksaksid paremate korterite eest, kui kortereid oleks saada. Vahepeal sandistuvad nad kogu perega ja jäävad tõbiseks, samal ajal aga mahedalt liberaalne Forster, parlamendi liige, valab rõõmupisaraid vabakaubanduse õnnistuse ja nende kasumite üle, mida väljapaistvad Bradfordi nupumehed peenkalevitööstusest saavad. Oma aruandes 5. septembrist 1865 ütleb dr. Bell, üks Bradfordi vaestearste, et tüüfusehaigete kohutav surevus tema ringkonnas on seletatav korterioludega: «1500 kantjala suuruses keldris elab 10 inimest... Vincentstreet, Green Air Place ja the Leys mahutavad 223 maja 1450 elanikuga, 435 voodiga ja 36 käimlaga... Iga voodi kohta tuleb keskmiselt 3,3 inimest, mõnel korral 5 või 6, — ja voodi all ma mõistan iga määrdinud kaltsupundart või sületäit laaste. Paljud ei magagi voodis, vaid magavad riides palja põranda peal, — noored mehed ja naised, abieluinimesed ja vallalised, kõik segamini üheskoos. Kas tarvitsebki lisada, et need eluruumid on enamalt jaolt pimedad, rõsked, räpased ning haisvad urkad, täiesti kõlbmatud inimeste elamiseks? Need ongi kolded, kust levivad haigused ja surm, nõudes endale ohvreid ka jõukate (of good circumstances) hulgast, kes lubavad pesitseda meie keskel niisugustel katku mädapaisetel.»[127]

Wymerstreet Nr. 19	1 tuba	8 täiskasvanut
Jowettstreet Nr. 56	1 „	12 isikut
Georgestreet Nr. 150	1 „	3 perekonda
Rifle Court, Marygate Nr. 11	1 „	11 isikut
Marshallstreet Nr. 28	1 „	10 „
Marshallstreet Nr. 49	3 „	3 perekonda
Georgestreet Nr. 128	1 „	18 isikut
Georgestreet Nr. 130	1 „	16 „
Edwardstreet Nr. 4	1 „	17 „
Georgestreet Nr. 49	1 „	2 perekonda
Yorkstreet Nr. 34	1 „	2 „
Salt Piestreet	2 „	26 isikut
K e l d r i d		
Regent Square	1 kelder	8 isikut
Acrestreet	1 „	7 „
Robert's Court Nr. 33	1 „	7 „
Back Prattstreet, samas ruumis on vaskseppade töökoda	1 „	7 „
Ebenezerstreet Nr. 27	1 „	6 isikut (ükski meestest ei ole üle 18 aasta vana)

(«Public Health. 8th Report». London 1866, lk. 111).

[127] «Public Health. 8th Report». London 1866, lk. 114.

Korteriviletsuse suhtes on Bristol Londoni järel kolmandal kohal. «Siin, ühes Euroopa rikkamaist linnadest, on kõige rohkem varjamatut vaesust («blankest poverty») ja korteriolude viletsust.»[128]

c) Rändrahvastik

Asume nüüd vaatlema rahvakihti, mis oma päritolult on maarahvastik, oma töö poolest aga suuremalt osalt tööstuslik rahvastik. See on kapitali kerge jalavägi, keda paisatakse vastavalt kapitali vajadustele ühest kohast teise. Kui ta ei ole rännakul, siis on ta «laagris». Rändtöölisi kasutatakse mitmesugusteks ehitustöödeks, dreneerimiseks, telliste tootmiseks, lubjapõletamiseks, raudtee-ehitustöödeks jne. Nagu sammas, mis taudidele teed juhatab, toovad nad rõugeid, tüüfust, koolerat, sarlakeid jne. igasse kohta, kuhu naabrusse nad laagrisse jäävad.[129] Suurt kapitalikulu nõudvais ettevõtteis, nagu raudtee-ehitustööd jne., annab harilikult ettevõtja ise oma armeele kasutada puust barakke või muud sellesarnast — improviseeritud külasid, mis sanitaarselt on täiesti korrastamata, ei allu kohalike võimude järelevalvele ja on väga tulusad härrale ettevõtjale, kes ekspluateerib töölisi kahekordselt: kui tööstussõdureid ja kui üürilisi. Selle järgi, kas barakis on üks, kaks või kolm pugerikku, peab elanik, s. o. mullatööline jne. maksma selle eest 2, 3, 4 š. nädalas.[130] Piisab ühest näitest. 1864. aasta septembris, ütleb dr. Simon oma aruandes, sai siseminister sir George Grey Sevenoaks'i koguduse Nuisance Removal Committee [antisanitaarsete olude vastu võitlemise komitee] esimehelt järgmise ettekande: «Alles 12 kuud tagasi olid rõuged meie koguduses täiesti tundmatu haigus. Vähe aega enne seda alustati Lewisham-Tunbridge'i raudteeliini ehitustöid. Rääkimata sellest, et peamised tööd tehti selle linna otseses naabruses, ehitati siia ka kogu ettevõtte peadepoo. Seepärast töötas siin väga suurel arvul töölisi. Et neid kõiki ei olnud võimalik kottedžitesse ära mahutada, siis käskis ettevõtja, hr. Jay, ehitada mitmesse kohta piki raudteeliini barakke tööliste majutamiseks. Neil barakkidel polnud ventilatsiooni ega mustavee-äravoolu ja peale selle olid nad paratamatult liiga täis, sest iga üürnik pidi võtma teisi kaasüürilisteks, ükskõik kui suur oli tema oma perekond ja hoolimata sellest, et igas barakis oli kõigest kaks tuba. Meie poolt saadud arstliku aruande järgi pidid need õnnetud selle tagajärjel kannatama öösiti kõiki lämbumispiinasid, et hoida endid tapvast lehast, mis levis seisvast roiskveest ja otse akende all olevaist käimlaist. Lõpuks sai meie komitee kaebuse ühelt arstilt, kellel oli juhus neid barakke

[128] Sealsamas, lk. 50.
[129] «Public Health. 7th Report». London 1865, lk. 18.
[130] Sealsamas, lk. 165.

külastada. Ta rääkis nende niinimetatud elamute seisukorrast kõige kibedamaid sõnu ja avaldas kartust, et kui ei võeta ette mõningaid sanitaarseid abinõusid, siis võib sellel olla väga tõsiseid tagajärgi. Ligi aasta tagasi kohustus eespoolnimetatud Jay ehitama hoone tema juures töötavate tööliste viivitamatuks eraldamiseks nakkushaigusse jäämise korral. Käesoleva aasta juuli lõpul kordas ta seda lubadust, ei võtnud aga ette kõige vähematki selle teostamiseks, ehk küll pärast seda on olnud mitu rõugete juhtu ja kaks surmajuhtu selle haiguse tagajärjel. Arst Kelson teatas mulle 9. septembril uutest rõugete juhtudest nendessamades barakkides, kus olukord on tema kirjelduse järgi hirmuäratav. Teie (ministri) informeerimiseks pean juurde lisama, et meie kogudusel on eraldusmaja, niinimetatud katkumaja, kus ravitakse nakkushaigeid koguduseliikmeid. See maja on juba mitmendat kuud haigeid täis. Ühes perekonnas suri rõugetesse ja palavikku viis last. Käesoleva aasta 1. aprillist 1. septembrini oli rõugete tagajärjel vähemalt 10 surmajuhtu, neist 4 ülalnimetatud barakkides, taudi pesades. Haigusjuhtude arvu ei ole võimalik kindlaks määrata, sest haigusest tabatud perekonnad püüavad hoida seda võimalust mööda salajas.»[131]

Söekaevanduste ja teiste kaevanduste töölised kuuluvad briti proletariaadi kõige paremini tasutavate kategooriate hulka. Varem me näitasime juba, mis hinnaga nad oma palka ostavad.[132] Siinkohal heidan põgusa pilgu nende korterioludele. Kaevanduse ekspluateerija, olgu ta kaevanduse omanik või rentnik, ehitab harilikult oma töökäte jaoks teatava arvu kottedžeid. Töölised saavad kottedžid ja kivisütt kütte jaoks «tasuta», s. o. see moodustab in natura [natuuras] antava osa palgast. Neile töölistele, keda niiviisi majutada ei saa, antakse selle asemel 4 naelsterlingit aastas. Mäetööstuse piirkonnad meelitavad kiiresti kokku rohke rahvastiku, mis koosneb mäetöölistest enestest ja nende ümber grupeeruvaist käsitöölistest, poodnikest jne. Maarent on siin kõrge, nagu igal pool, kus rahvastik on tihe. Kaevanduse peremees püüab seetõttu ehitada otse kaevanduse sissekäigu juures olevale võimalikult väikesele ehitusplatsile nii palju kottedžeid, kui hädapärast on vaja, et toppida neisse

---

[131] «Public Health. 7th Report». London 1865, lk. 18, märkus. Chapel-en-le-Frith-Unioni vaestehooldaja teatab «Registrar-General'is»: «Doveholes'is uuristati suurde lubjašlakihunnikusse rida väikesi koopaid. Need koopad on eluasemeks mullatöölistele ja teistele töölistele, kes töötavad raudtee-ehituse juures. Koopad on kitsad, niisked, ilma roiskvee äravooluta ja ilma väljakäigukohtadeta. Neis pole mingeid ventilatsiooniseadmeid, välja arvatud võlvisse tehtud ava, mis ühtlasi täidab korstna aset. Rõuged möllavad ja on juba põhjustanud (troglodüütide hulgas) mitu surmajuhtu» (sealsamas, märkus 2).

[132] Lk. 428 ja järgmistel toodud üksikasjad käivad peamiselt söekaevanduste tööliste kohta. Maagikaevandustes valitsevate veel halvemate olude kohta vt. usaldusväärset Royal Commission'i [Kuningliku Komisjoni] 1864. aasta aruannet.

oma töökäed koos nende perekondadega. Kui läheduses avatakse uusi kaevandusi või hakatakse uuesti ekspluateerima vanu, siis kitsikus kasvab. Kottedžite ehitamisel valitseb ainult üks põhimõte: kapitalisti «lahtiütlemine» igast kulutusest sularahas, kui see kulutus ei ole absoluutselt paratamatu. «Northumberlandi ja Durhami kaevandustega seotud kaevurite ja teiste tööliste elamud», ütleb dr. Julian Hunter, «on keskmiselt võib-olla kõige halvemad ja kõige kallimad kõigest, mida Inglismaa sellel alal suures maastaabis pakub, välja arvatud ainult niisamasugused piirkonnad Monmouthshire'is. Nende äärmiselt halb seisukord tuleb sellest, et igasse tuppa on kuhjatud hulk inimesi, et kitsastele ehitusplatsidele ehitatakse hulgaliselt maju, et neis valitseb veepuudus ja ei ole väljakäigukohti, et sageli kasutatavaks meetodiks on majade ehitamine üksteisest kõrgemale või nende jaotamine flats'ideks (nii et mitmed kottedžid moodustavad vertikaalselt üksteisest kõrgemal asetsevad korrused) ... Ettevõtja vaatab kogu kolooniale, nagu oleks see ainult laager, mitte aga alatine asundus.»[133] «Minule antud juhiste kohaselt», ütleb dr. Stevens, «külastasin suuremat osa Durham Unioni suurtest mäekaevurite asundustest. Neist kõigist võib üsna väheste eranditega ütelda, et neis ei hoolita ühestki abinõust elanike tervise kaitsmiseks ... Kõik kaevurid on 12 kuuks seotud («bound» — väljendus, mis on pärit pärisorjuse ajast, niisamuti nagu boundage) kaevanduse rentnikuga («lessee») või omanikuga. Kui nad näitavad rahulolematust või kuidagi teisiti pahandavad järelevaatajat («viewer»), siis teeb ta oma raamatus nende nime kohale meelespidamiseks vastava märgi või märkuse ja vallandab nad aastalepingu uuendamise puhul ... Mulle tundub, et ükski truck-system'i [töölistele kaupadega tasumaksmise süsteemi] liike ei saa olla halvem sellest, mis valitseb neis tihedalt asustatud piirkondades. Tööline on sunnitud leppima sellega, et osana tema palgast antakse talle kasutada nakkuseohtlikus ümbruses asuv maja. Ta ei saa ennast ise aidata. Ta on igas suhtes pärisori (he is to all intents and purposes a serf). Näib olevat küsitav, kas keegi teda üldse aidata saab peale tema omaniku, omanik aga vaatab kõigepealt oma bilanssi, ja tulemust ei ole raske ennustada. Omaniku käest saab tööline isegi vee. Kas vesi on hea või halb, kas töölisele seda antakse või ei, maksma peab ta selle eest ikkagi, või, pigemini, peab leppima vastava palgast mahaarvamisega.»[134]

Konfliktis «avaliku arvamisega» või koguni sanitaarpolitseiga ei häbene kapital põrmugi «õigustada» neid osalt ohtlikke, osalt alandavaid tingimusi, milledesse ta asetab töölise töö ja ta koduse elu, — «õigustada» neid sellega, et see kõik olevat vajalik töölise

[133] «Public Health. 7th Report». London 1865, lk. 180, 182.
[134] Sealsamas, lk. 515, 517.

kasulikumaks ekspluateerimiseks. Nõnda on lugu siis, kui kapitalist loobub kaitseseadmeist ohtlike masinate juures vabrikutes, ventilatsioonist ja ohutusabinõudest kaevandustes jne. Nii siingi, kaevandustööliste elumajade küsimuses. «Nende kõlbmatute korteriolude vabandamiseks», ütleb oma ametlikus aruandes dr. Simon, Privy Council'i tervishoiuametnik, «viidatakse sellele, et kaevandusi ekspluateeritakse harilikult rentimise alusel, rendilepingu kestus aga (söekaevandustel enamasti 21 aastat) on liiga lühike selleks, et kaevanduse rentnik võiks pidada tasuvaks hästikorrastatud majade ehitamist tööliste, käsitööliste jne. jaoks, keda ettevõte ligi meelitab; kui ta tahakski ses mõttes helde olla, ajaks maaomanik tema kavatsused nurja. Maaomanik kipuks nimelt kohe nõudma ülisuurt täiendavat renti eesõiguse eest ehitada maapinnale korralik ning mugav asula nende jaoks, kes toovad välja tema maa-alust omandit. See keeluhind, kui mitte otsene keeld, kohutaks igal juhul neid, kes muidu küll oleksid tahtnud ehitada... Ma ei hakka pikemalt kaaluma selle vabanduse põhjendatust ega seda, kes lõpuks kannaks korralike elamute ehitamiseks vajalikud täiendavad kulud, — kas maaomanik, kaevanduse rentnik, töölised või ühiskond... Kuid arvesse võttes häbiväärseid tõsiasju, mida paljastatakse juurdelisatud aruannetes (dr. Hunteri, Stevensi ja teiste omades), on vastuabinõude tarvituselevõtmine vajalik... Maaomandiõigusi kasutatakse nii, et sellega tehakse suurt sotsiaalset ülekohut. Kaevanduse omanikuna kutsub maaomanik tööstuskoloonia oma valdustesse tööle, kuid maapinna omanikuna teeb ta enda poolt kutsutud töölistele võimatuks nende elamiseks hädavajaliku sobiva korteri leidmise. Kaevanduse rentnik (kapitalistlik ekspluateerija) ei ole rahaliselt sugugi huvitatud sellest, et vaielda säärase kaksipidise teguviisi vastu, sest tal on hästi teada, et kui maaomaniku nõudmised on üleliiga suured, siis tagajärjed ei lange tema õlule, ja et töölised, kelle õlule nad langevad, on liiga harimatud, et olla teadlikud oma õigustest tervisele, ja et isegi kõige räpasemad korterid ja kõige roiskunum joogivesi kunagi ei põhjusta streiki.»[135]

d) Kriiside mõju töölisklassi kõige paremini tasutavale osale

Enne kui ma asun vaatlema päris-põllumajandustöölisi, näitan ma veel ühe näite varal, missugust mõju kriisid avaldavad isegi töölisklassi kõige paremini tasutavale osale, tema aristokraatiale. Tuletame meelde, et 1857. aasta tõi ühe neist suurtest kriisidest, milledega tööstuslikud tsüklid iga kord lõpevad. Järgmine kriis oli 1866. aastal. Puuvillanälg, mis ajas palju kapitali tavalisest

[135] «Public Health. 7th Report». London 1865, lk. 16.

mahutussfäärist suurtesse rahaturukeskustesse, oli pärisvabrikupiirkondades sellest kriisist juba ette jõudnud; kriis omandas seekord peamiselt finantsiseloomu. Kriisi puhkemise signaaliks oli ühe Londoni hiigelpanga krahh 1866. aasta mais, millele otsekohe järgnes paljude spekulatiivsete finantsseltside kokkuvarisemine. Üks katastroofist tabatud suuri Londoni tootmisharusid oli raudlaevade ehitamine. Selle tootmisharu magnaadid olid äripalaviku perioodil mitte ainult ääretult palju üle tootnud, vaid nad olid peale selle võtnud täita määratu suuri hankelepinguid, spekuleerides sellele, et krediidiallikas jääb voolama endiselt ohtrasti. Nüüd saabus kohutav reaktsioon, mis kestab teisteski Londoni tööstusharudes [136] tänapäevani, s. o. 1867. aasta märtsi lõpuni. Tööliste seisukorra iseloomustuseks toome järgmise koha ühe «Morning Star'i» kirjasaatja, kes 1867. aasta algul käis peamistes viletsuse paikades, üksikasjalisest kirjeldusest. «Londoni idaosas, Poplari, Millwalli, Greenwichi, Deptfordi, Limehouse'i ja Canning Towni piirkondades on vähemalt 15 000 töölist koos perekondadega äärmises puuduses; nende hulgas on üle 3000 kvalifitseeritud mehhaaniku. 6—8 kuud kestnud töötaoleku tagajärjel on nende tagavarafondid otsas... Suure vaevaga suutsin tungida töömaja väravani (Poplaris), sest see oli piiratud nälginud rahvahulgast. Oodati leivatalonge, kuid nende väljajagamise aeg ei olnud veel käes. Õu moodustas suure ruudu, katusealusega piki seinu. Sillutuskivid õue keskel olid paksult lumega kaetud. Siin oli pisemaid platse, piiratud pajuvitstest põimitud taradega, justkui lamba-aiad; parema ilmaga töötavad neis mehed. Minu külaskäigu päeval olid aiad nii täis sadanud, et ükski ei võinud seal istuda. Kuid katusealuse varjul olid mehed siiski teekillustiku valmistamisega ametis. Igaüks neist, istudes suure raudkivi otsas, põrutas raske vasaraga jäätanud graniidi pihta, kuni ta sai 5 bušselit kiviprügi. Siis oli ta päevatöö tehtud ning ta sai 3 penssi ja leivatalongi. Õue teises otsas seisis väike viltuvajunud puumajake. Avanud ukse, me nägime, et majake oli täis mehi, kes hoidsid tihedalt üksteise ligi, et sooja saada. Nad katkusid takku ja vaidlesid isekeskis, kes neist

---

[136] «Londoni vaeste massiline nälgimine! («Wholesale starvation of the London Poor!»)... Viimastel päevadel kleebiti Londoni majaseintele suuri plakateid järgmise tähelepanuväärivа sisuga: «Rammusad härjad, nälgivad inimesed! Rammusad härjad on lahkunud oma kristallpaleedest, et nuumata rikkaid nende luksuslikes ruumides, kuna nälgivad inimesed oma viletsates urgastes hukkuvad ja surevad.» Plakateid selle kurjakuulutava pealkirjaga uuendatakse järjest. Vaevalt jõutakse üks jagu maha kiskuda ja üle kleepida, kui teine jagu juba ilmubki sinnasamasse või mõnda muusse niisama nähtavasse kohta ... See tuletab meelde neid pahaendelisi tunnusmärke, mis valmistasid prantsuse rahvast ette 1789. aasta sündmusteks... Samal ajal, kui inglise töölised on oma naiste ja lastega külma ja nälja kätte suremas, investeeritakse miljoneid Inglise raha, Inglise töö produkti, Vene, Hispaania, Itaalia ja teistesse välislaenudesse» («Reynolds' Newspaper», 20 January 1867).

suudab minimaalse toidu juures kõige kauemini tööd teha, sest vastupidavus oli siin auasjaks. Sellest töömajast üksi sai toetust 7000 inimest, sealhulgas mitmed sajad neist, kes 6—8 kuud varem teenisid kõige kõrgemat palka, mida meie maal kvalifitseeritud töö eest makstakse. Nende arv oleks kaks korda suurem, kui paljud neist ei loobuks koguduse abist isegi kogu oma rahatagavara lõppemisel, nii kaua kui neil on veel midagi pantida... Lahkunud töömajast, läksin mööda tänavaid, kus olid suuremalt osalt ühekorruselised majad, milliseid Poplaris on nii palju. Minu saatja oli töötute komitee liige. Esimeses majas, kuhu me sisse astusime, elas keegi rauatööline, kes juba 27 nädalat oli tööta. Ma leidsin ta kogu perega tagatoas istumas. Tuba ei olnud veel mööblist täiesti lage ja koldes põles tuli. See oli vajalik, et hoida külmetamast mudilaste paljaid jalgu, sest oli hirmus külm päev. Tuleaseme ees seisis taldrik takkudega, mida naine ja lapsed katkusid — tasuks töömajast saadava leiva eest. Mees käis tööl ühes vastkirjeldatud õuedest ja sai leivatalongi ja 3 p. raha päevas. Ta oli parajasti koju lõunale tulnud, — väga näljasena, nagu ta meile kibedalt naeratades ütles, — ja tema lõunasöögiks oli paar viilu leiba sularasvaga ja tass teed ilma piimata... Järgmise ukse, millele me koputasime, avas meile keskealine naine, kes sõnalausumata juhatas meid väiksesse tagatuppa; kogu ta perekond istus seal vaikivalt koos, üksisilmi vahtides kiiresti kustuvat tuld. Neil inimestel ja nende väikesel toal oli säärase laostuse, säärase lootusetuse ilme, et ma ei tahaks eluilmaski enam näha niisugust stseeni. «Nad ei ole midagi teeninud, mu härra,» ütles naine, oma lastele viidates, «ei midagi 26 nädala jooksul, ja kõik meie raha on otsas, kõik raha, mis mina ja isa oleme paremal ajal kõrvale pannud, lootes sellest hädaajal tuge saada. Näete siin», hüüdis ta peaaegu metsikult, tuues esile hoiuraamatu, mille korrapärastest kannetest sissemakstud ja tagasisaadud raha kohta me võisime näha, kuidas väike varandus oli alguse saanud esimesest 5-šillingilisest hoiusest, kuidas see järk-järgult kasvas 20 naelsterlingini ja siis uuesti kokku sulas, naeltest šillingiteni, kuni viimane sissekanne tegi raamatu niisama väärtusetuks kui tühja paberilipaka. See perekond saab töömajast iga päev kehva lõunasöögi... Järgmisena külastasime üht naist, kelle mees, iirlane, käis varemalt laevatehases tööl. Me leidsime ta toidupuudusest haigena; ta lebas madratsil, riided seljas, vaevalt kaetud vaibarãbalaga, sest kõik voodiriided olid pandimajas. Õnnetud lapsed talitasid teda, kuid näis, et nad ise vajavad ema hoolt. Üheksateist nädalat pealesunnitud jõudeolekut olid viinud ta selle seisukorrani, ja jutustades meile oma kibeda mineviku lugu, oigas ta nii, nagu oleks ta kaotanud igasuguse lootuse paremale tulevikule... Majast lahkumisel tuli keegi noormees joostes meie poole ja palus meid astuda tema majja ning vaadata, kas me saame midagi tema heaks teha. Kõik, mis tal oli meile näi-

data, oli noor naine, kaks kena last, hulk pandimajapileteid ja täiesti lage tuba.»

1866. aasta kriisile järgnenud viletsuse kohta toome järgmise väljavõtte ühest tooride ajalehest. Ei tohi unustada, et Londoni idaosa, millest siin räägitakse, on mitte ainult selles peatükis juba mainitud laevaehituse rauatööliste elukoht, vaid on asukohaks ka niinimetatud «kodutööle», mille eest makstav tasu on alati alla miinimumi. «Ühes pealinna osas avanes eile kohutav vaatepilt. Kuigi tuhanded Eastendi töötud ei demonstreerinud just mustade leinalippudega, oli rahvahulk siiski õige aukartustäratav. Tuletame meelde, kuidas see rahvastik kannatab. Ta on nälga suremas. See on lihtne ning kohutav tõsiasi. Neid on 40 000 ... Meie silmade ees, selle suurepärase pealinna ühes osas, kõige suurema rikkuse kuhjumise kõrval, mida maailm kunagi on näinud, otse selle kõrval on 40 000 inimest abitult nälga suremas! Nüüd tungivad need tuhanded teistesse linnaosadesse; alati poolnälginud, karjuvad nad meile kõrvu oma kannatustest, kisendavad sellest taeva poole, räägivad meile oma viletsaks jäänud kodudest ja sellest, et töö leidmine on neil võimatu, kerjamine aga kasutu. Kohalikud vaestemaksukohuslased on omakorda pauperismi äärel nende nõudmiste tagajärjel, mida kogudused neile esitavad» («Standard», 5 April 1867).

Inglise kapitalistidel on moeks kujutada Belgiat töölisparadiisina, sest «töö vabadus» ehk, mis on üks ja seesama, «kapitali vabadus» ei ole seal piiratud ei treid-unioonide despotismist ega vabrikuseadustest; seepärast tuleb ütelda mõned sõnad belgia töölise «õnnest». Selle õnne saladused ei olnud kindlasti kellelgi paremini teada kui kadunud Ducpétiaux'l, Belgia vangimajade ja heategevusasutuste peainspektoril ja Belgia Statistika Keskkomisjoni liikmel. Võtkem tema teos: «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique». Bruxelles 1855. Me leiame sealt muuseas normaalse belgia töölisperekonna, kelle aastaväljaminekud ja aastasissetulekud on välja arvestatud väga täpsete andmete järgi ja kelle toitlusolusid võrreldakse seejärel sõduri, laevastiku madruse ja vangi toitlusoludega. Perekond koosneb «isast, emast ja neljast lapsest». Neist kuuest isikust «neli võivad aasta läbi kasulikku tööd teha»; eeldatakse, «et ükski neist ei ole haige ega töövõimetu», et neil pole «kulusid usuliste, moraalsete ega vaimsete vajaduste rahuldamiseks, välja arvatud üsna väike kirikupingimaks», et nad ei tee «sissemakse hoiukassadesse või pensionikassadesse», ka mitte «kulutusi luksusesemete ostmiseks, — üldse ei mingisuguseid üleliigseid kulutusi». Ometi tohivad isa ja vanem poeg tubakat suitsetada ja pühapäeviti kõrtsis käia, milleks neil tuleb välja panna tervelt 86 santiimi nädalas. «Mitmesuguste tootmisharude töölistele makstavate palkade üldkokkuvõttest järeldub ... et päevapalga kõrgeim keskmine on meestel 1 frank 56 san-

tiimi, naistel 89 santiimi, poistel 56 santiimi ja tütarlastel 55 santiimi. Selle järgi arvestades moodustab perekonna sissetulek kõige rohkem 1068 franki aastas... Meie poolt tüüpiliseks tunnistatud majapidamises me arvestasime kokku kõikide võimalikkude tulude summa. Kuid oletades, et ka ema on palka teenimas, me jätame ju majapidamise juhtimisest ilma; kes hakkab siis hoolt kandma maja ja väikeste laste eest? Kes hakkab keetma, pesema, paikama? See dilemma on töölistel iga päev lahendada.»

Niiviisi me saame järgmise perekonna-eelarve:

Isa,	300 tööpäeva,	iga tööpäev	1,56 fr.	468 fr.
Ema,	„	„	„	0,89 „	267 „
Poeg,	„	„	„	0,56 „	168 „
Tütar,	„	„	„	0,55 „	165 „
			Kokku		1068 fr.

Kui tööline saaks järgmist toitu, siis oleksid perekonnal järgmised aastakulud ja järgmine puudujääk:

Laevastiku madruse toiduga	1828 fr.	Puudujääk	760 fr.
Sõduri toiduga	1473 „	„	405 „
Vangi toiduga	1112 „	„	44 „

«Me näeme, et vähe on töölisperekondi, kes võivad lubada endile toituda nagu vangid, madruste või sõdurite toidust rääkimata. Belgias maksis iga vangi ülalpidamine aastail 1847—1849 keskmiselt 63 santiimi päevas, mis annab tööliste päevaste ülalpidamiskuludega võrreldes 13 santiimi suuruse vahe. Administratsiooni- ja järelevalvekulud tasakaalustuvad sellega, et vang ei maksa üüri... Kuidas on aga võimalik, et suur hulk töölisi, — võiks öelda, et enamik, — elab veelgi kehvemais oludes? See on võimalik ainult selle tõttu, et töölised võtavad tarvitusele abinõusid, millede saladus on teada ainult neile enestele; nad kärbivad oma igapäevaseid toiduportsjoneid, söövad nisuleiva asemel rukkileiba, söövad vähem liha või üldse ei söö seda, niisamuti nagu võid ja juurviljagi; perekond on topitud ühte või kahte väikesesse toakesse, kus tütarlapsed ja poisid magavad segamini, sageli ühise õlgkoti peal; nad hoiavad kokku riietega, pesuga, puhastusvahenditega, loobuvad pühapäeva meelelahutustest, ühe sõnaga lepivad kõige valusamate puudustega. Kui tööline on ükskord jõudnud selle äärmise piirini, siis kasvab tema viletsus elatusvahendite tühisemagi hinnatõusu, mõne tööseisaku või haiguse puhul veelgi suuremaks ja tööline laostub täiesti. Võlad kasvavad, krediiti enam ei anta, riided ja kõige tarvilikum mööbel lähevad pandimajja, ja lõpuks palub perekond kanda end vaeste nimekirja.»[137] Tõepoolest: kõige hädavajalikumate elatusvahendite tühiseimalegi

[137] *Ducpétiaux:* «Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique». Bruxelles 1855, lk. 151, 154, 155.

hinnamuutusele järgneb selles «kapitalistide paradiisis» surmajuhtude ja kuritegude arvu muutus! (Vt. Maatschappij manifest: «De Vlamingen Vooruit! Brussel 1860», lk. 15, 16.) Kogu Belgias on 930 000 perekonda, neist ametliku statistika järgi 90 000 rikaste perekonda (valijaid) = 450 000 inimest; 190 000 väikekodanlaste perekonda linnas ja maal, kelledest tunduv osa langeb pidevalt proletariaadi ridadesse, = 950 000 inimest. Lõpuks 450 000 töölisperekonda = 2 250 000 inimest, kellede hulgast tüüpilised perekonnad naudivad Ducpétiaux' poolt kirjeldatud õnne. 450 000 töölisperekonna kohta seisab vaeste nimekirjas üle 200 000!

e) Briti põllumajanduslik proletariaat

Kapitalistliku tootmise ja akumulatsiooni antagonistlik iseloom ei tule kusagil brutaalsemalt nähtavale kui Inglise põllumajanduse (kaasa arvatud karjakasvatus) progressis ja inglise maatöölise allakäimises. Enne kui me hakkame vaatlema tema praegust olukorda, heidame põgusa pilgu tagasi. Kaasaegse põllumajanduse alguseks Inglismaal oli XVIII sajandi keskpaik, ehk küll maaomandisuhete revolutsioon, millest tootmisviisi muutumine lähtus kui oma alusest, kuulub palju varasemasse aega.

Kui me pöördume Arthur Youngi poole, kes oli täpne vaatleja, kuigi pealiskaudne mõtleja, ja võtame talt andmeid põllutööliste kohta aastal 1771, siis me näeme, et need maatöölised olid üsna viletsas olukorras võrreldes oma eelkäijatega XIV sajandi lõpul, «kus nad võisid elada külluses ja koguda rikkust»[138], hoopiski rääkimata XV sajandist, «inglise linna- ja maatööliste kuldsest ajajärgust». Kuid meil polegi vaja nii kaugele tagasi minna. Ühes väga sisukas teoses aastast 1777 me loeme: «Suurfarmer on tõusnud peaaegu džentlmeni tasemeni, kuna vaene maatööline on peaaegu maani maha surutud... Tema õnnetu seisukord saab selgeks, kui me võrdleme tema praegusi elutingimusi tema elutingimustega 40 aastat tagasi... Maaomanik ja farmer töötavad käsikäes töölise mahasurumiseks.»[139] Siis näitab autor üksikasjaliselt, et aastail 1737—1777 on reaalpalk maal langenud peaaegu $^1/_4$ võrra, s. o. 25%. «Praegune poliitika», ütleb samal ajal dr. Richard Price, «soosib rahva kõrgemaid klasse; selle tagajärjel kujuneb varem või

---

[138] *James E. Th. Rogers* (poliitilise ökonoomia professor Oxfordi ülikoolis): «A History of Agriculture and Prices in England». Oxford 1866, I kd., lk. 690. Selle hoolikalt läbitöötatud teose kaks seniilmunud köidet hõlmavad ainult 1259.—1400. aasta perioodi. Teises köites on ainult statistilist materjali. See on esimene algallikail põhinev hindade ajalugu, mis meil on tolle aja kohta.

[139] «Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative View of the Price of Labour and Provisions». London 1777, lk. 5, 11.

hiljem, et kogu kuningriigis on ainult džentlmene ja kerjuseid, magnaate ja orje.»[140]

Inglise maatööliste olukord aastail 1770—1780, ükskõik kas me vaatame tema toitlus- ja korteriolusid või tema enesetunnet, lõbustusi jne., on aga siiski ideaaliks, milleni hiljem kunagi ei jõutud. Keskmine maatöölise palk, väljendatult nisus, moodustas aastail 1770—1771 90 pinti, Edeni ajal (1797. a.) juba 65, 1808. aastal aga kõigest 60 pinti.[141]

Me rääkisime juba varem maatööliste olukorrast jakobiinidevastase sõja lõpul, millal maa-aristokraadid, farmerid, vabrikandid, kaupmehed, pankurid, börsirüütlid, sõjaväe varustajad jne. nii väga rikastusid. Nominaalpalk tõusis osalt pangatähtede väärtuse languse tagajärjel, osalt selle tõttu, et sellest väärtuse langusest sõltumatult tõusid esmajärguliste tarbeasjade hinnad. Tegelikku palgaliikumist saab aga kindlaks teha õige lihtsal viisil, laskumata detailidesse, mis oleksid siin ülearused. Vaesteseadus ja vastav administratsioon olid 1814. aastal needsamad, mis 1795. aastalgi. Meenutagem, kuidas seda seadust maal kohandati: almuse näol täiendas kogudus nominaalpalka niisuguse nominaalsummani, mis oli hädapärast vajalik töölise paljaks kiratsemiseks. Farmeri poolt makstava palga ja koguduse poolt kaetava puudujäägi suhe näitab meile kaht asja: esiteks palga langemist alla palgaminimumi ja teiseks seda, kui suurel määral põllutööline koosnes palgatöölisest ja pauperist ehk kui suurel määral teda oli muudetud tema koguduse pärisorjaks. Võtkem see krahvkond, milles valitsev olukord väljendab kõikide teiste krahvkondade keskmist. 1795. aastal oli keskmine nädalapalk Northamptonshire'is 7 š. 6 p., kuueliikmelise perekonna aastakulude kogusumma aga oli 36 naelst. 12 š. 5 p., selle perekonna tulude kogusumma 29 naelst. 18 š., koguduse poolt kaetav puudujääk 6 naelst. 14 š. 5 p.; 1814. aastal oli nädalapalk samas krahvkonnas 12 š. 2 p., viieliikmelise perekonna aastakulude kogusumma 54 naelst. 18 š. 4 p., tema tulude kogusumma 36 naelst. 2 š., koguduse poolt kaetav puudujääk 18 naelst. 16 š. 4 p.[142]; järelikult moodustas puudujääk 1795. aastal vähem kui $^1/_4$ palgast, 1814. aastal aga üle poole palgast. Neil

---

[140] *Dr. Richard Price:* «Observations on Reversionary Payments». 6. trükk. By W. Morgan. London 1803, II kd., lk. 158. Price märgib lk. 159: «Tööpäeva nominaalhind ei ole praegu rohkem kui neli korda, või, äärmisel juhul, viis korda kõrgem kui 1514. aastal. Aga vilja hind on seitse korda, liha ja riiete hind viisteist korda kõrgem. Niisiis ei tõusnud tööhind kaugeltki mitte proportsionaalselt elamiseks vajalike kuludega, nii et tänapäeval ta vist ei võimalda töölisel katta pooltki neid kulusid, mis ta varem kattis.»

[141] *Barton:* «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society». London 1817, lk. 26. XVIII sajandi lõpuosa kohta vrd. *Eden:* «The State of the Poor».

[142] *Parry:* «The Question of the Necessity of the Existing Cornlaws Considered». London 1816, lk. 86.

tingimustel on endastmõistetav, et need vähesed mugavused, mida Eden veel maatöölise kottedžis nägi, olid sealt 1814. aastal juba kadunud.[143] Siitpeale oli tööline, instrumentum vocale [kõnelev tööriist], kõigist farmeri poolt peetud loomadest kõige enam piinatud, kõige halvemini toidetud ja kõige tooremalt koheldud.

See olukord kestis rahulikult edasi, kuni «1830. aasta ägedad ülestõusud näitasid meile (s. o. valitsevaile klassidele) põlevate viljakuhjade kumas, et põllumajandusliku Inglismaa põues pesitseb niisama suur viletsus ja hõõgub niisama sünge mässuline rahulolematus kui tööstuslikugi Inglismaa põues»[144]. Sadler ristis tookord alamkojas maatöölisi «valgeteks orjadeks» («white slaves»), üks piiskop kordas seda epiteeti ülemkojas. Selle perioodi väljapaistvaim majandusteadlane E. G. Wakefield ütleb: «Lõuna-Inglismaa maatööline ei ole ori ega vaba inimene, ta on pauper.»[145]

Viljaseaduste kaotamisele otseselt järgnenud ajajärk heitis uut valgust maatööliste olukorrale. Ühelt poolt oli kodanlike agitaatorite huvides näidata, kui vähe need kaitseseadused olid kaitsnud tegelikke viljatootjaid. Teiselt poolt tööstuskodanlus otse kees vihast selle üle, et maa-aristokraadid paljastasid vabrikuis valitsevat olukorda, et need läbini rikutud, südametud suurtsugu logelejad teesklesid kaastunnet vabrikutöölise kannatustele, ja et nad näitasid üles «diplomaatlikku agarust» vabrikuseadusandluse suhtes. Üks inglise vanasõna ütleb, et kui kaks varast teineteisel karvust kinni hakkavad, siis tuleb sellest ikka midagi kasulikku. Ja tõepoolest, kärarikas, kirglik vaidlus, mis käis valitseva klassi mõlema fraktsiooni vahel küsimuse üle, kumb neist töölisi häbematumalt ekspluateerib, aitas tõde päevavalgele tuua nii paremal kui vasakul. Krahv Shaftesbury, teise nimega lord Ashley, oli vabrikute vastu peetava aristokraatlik-filantroopilise sõjakäigu eestvõitleja. Seepärast oli tema isik aastail 1844 ja 1845 armastatud teemaks põllumajandustööliste olukorda puutuvais «Morning Chronicle'i» paljastustes. See ajaleht, tol ajal tähtsaim liberaalne häälekandja, läkitas maapiirkondadesse oma komissare, kes ei piirdunud üldiste kirjelduste ja statistikaga, vaid avaldasid niihästi vaadeldud töölisperekondade kui ka vastavate maaomanike nimed. Järgmine tabel annab tööliste palgad kolmes külas Blanfordi, Wimbourne'i ja Poole'i naabruses. Need külad on mr. G. Bankes'i ja krahv Shaftesbury omand. Lugeja paneb tähele, et see «low church'i» [madalkiriku] paavst, see inglise pietistide pea, ja samuti tema kaasosaline Bankes, panevad oma taskusse tunduva osa tööliste näljapalkadest korteriüüri ettekäändel.

---

[143] Sealsamas, lk. 213.
[144] *S. Laing*: «National Distress», 1844, lk. 62.
[145] «England and America». London 1833, I kd., lk. 47.

ESIMENE KÜLA

a) Laste arv	b) Perekonna-liikmete arv	c) Meeste nädala-palk	d) Laste nädala-palk	e) Kogu perekonna nädalatulu	f) Korteriüür nädalas	g) Kogu nädalapalk pärast üüriraha mahaarvestamist	h) Nädalapalk isiku kohta
		š. p.		š. p.	š. p.	š. p.	š. p.
2	4	8 0	—	8 0	2 0	6 0	1 6
3	5	8 0	—	8 0	1 6	6 6	1 3½
2	4	8 0	—	8 0	1 0	7 0	1 9
2	4	8 0	—	8 0	1 0	7 0	1 9
6	8	7 0	1) 1 š. 6 p.; 2) 2 š.	10 6	2 0	8 6	1 0¾
3	5	7 0	—	7 0	1 4	5 8	1 1½

TEINE KÜLA

		š. p.		š. p.	š. p.	š. p.	š. p.
6	8	7 0	1) 1 š. 6 p.; 2) 1 š. 6 p.	10 0	1 6	8 6	1 0¾
6	8	7 0	—	7 0	1 3½	5 8½	0 8½
8	10	7 0	—	7 0	1 3½	5 8½	0 7
4	6	7 0	—	7 0	1 6½	5 5½	0 11
3	5	7 0	—	7 0	1 6½	5 5½	1 1

KOLMAS KÜLA

		š. p.		š. p.	š. p.	š. p.	š. p.
4	6	7 0	—	7 0	1 0	6 0	1 0
3	5	7 0	1) 2 š.; 2) 2 š. 6 p.	11 6	0 10	10 8	2 1½
0	2	5 0	—	5 0	1 0	4 0	2 0[146]

Viljaseaduste kaotamine andis Inglise põllumajandusele tohutu tõuke. Seda epohhi iseloomustavad väga suures maastaabis läbiviidud drenaažitööd[147], uus laudaspidamise ja kultuurheinakasva-

[146] Londoni «Economist», 29. märtsil 1845, lk. 290.

[147] Maa-aristokraatia avansseeris endale ise selleks otstarbeks fonde riigikassast, muidugi parlamendi kaudu, väga madala protsendiga, mille farmerid peavad talle kahekordselt tagasi maksma.

tuse süsteem, mehhaaniliste väetamisseadmete tarvituselevõtmine, uued savimaade harimise viisid, ulatuslikum mineraalväetiste kasutamine, aurumasina ja igasuguste uute töömasinate rakendamine jne. — üldse intensiivsem põllupidamine. Kuningliku põllutööseltsi president hr. Pusey väidab, et (relatiivsed) majanduskulud on uute masinate tarvituselevõtmise tagajärjel vähenenud peaaegu poole võrra. Teiselt poolt on absoluutne viljakus kiiresti kasvanud. Uute meetodite põhitingimuseks oli suurem kapitalikulu aakrile maale ja, järelikult, farmide kiirendatud kontsentratsioon[148]. Samal ajal suurenes haritava maa pindala aastail 1846—1865 464 119 aakri võrra, rääkimata määratu suurtest maa-aladest idapoolsetes krahvkondades, mis nagu imeväel muutusid kodujäneste uiteväljadest ja kehvast karjamaast lokkavaiks viljapõldudeks. Me juba teame, et koos sellega vähenes põllumajanduses töötavate isikute üldarv. Mis puutub mõlemast soost ja igas vanuses pärispõlluharijaisse, siis nende arv, mis 1851. aastal oli 1 241 269, langes 1861. aastal 1 163 227-ni.[149] Seepärast, kui Inglismaa pearegistraator märgib õigusega, et «farmerite ja maatööliste juurdekasv ei ole 1801. aastast alates üldse võrreldav põllumajandusliku produkti suurenemisega»[150], siis seda mittevastavust me näeme veel palju suuremal määral viimasel perioodil, kus maa töölisrahvastiku absoluutne vähenemine käis käsikäes ülesharitud pindala laienemisega, maaharimise intensiivistamisega, maasse mahutatava ja maaharimiseks pühendatava kapitali ennekuulmatu akumulatsiooniga, põllumajandustoodangu suurenemisega, mis inglise agronoomia ajaloos on ilma paralleelita, maaomanike rendi suurenemisega, kapitalistlike rentnike rikkuse kasvuga. Kui sellele kõigele lisada linnaturu pidev, kiire laienemine ja vabakaubanduse valitsemine, siis näib, et maatööline oli post tot discrimina rerum [pärast nii paljusid viperusi] lõpuks jõudnud olukorrani, mis secundum artem [teooria kohaselt] pidi tegema teda pööraselt õnnelikuks.

Seevastu professor Rogers jõuab tulemusele, et tänapäeva inglise maatöölise olukord on erakordselt palju halvemaks muutunud, — mitte ainult võrreldes tema eelkäijate olukorraga XIV sajandi viimasel poolel ja XV sajandil, vaid isegi võrreldes nende

[148] Keskmiste farmerite arvu vähenemist näeb eriti rahvaloenduse rubriikidest: «Farmerite pojad, poja- ja tütrepojad, vennad, venna- ja õepojad, tütred, poja- ja tütretütred, õed, venna- ja õetütred», ühe sõnaga farmeri oma perekonnaliikmed, kes tema juures on tööl. Neis rubriikides oli 1851. aastal 216 851 isikut, 1861. aastal aga ainult 176 151. — Alla 20 aakri suuruste rendikohtade arv vähenes Inglismaal aastail 1851—1871 rohkem kui 900 võrra; 50—75 aakri suuruste arv langes 8253-lt 6370-ni; sama lugu oli ka kõikide teiste rendikohtadega alla 100 aakri. Seevastu suurte rendikohtade arv on nendesamade 20 aasta jooksul kasvanud; 300—500 aakri suuruste arv kasvas 7771-lt 8410-ni, üle 500 aakri suuruste 2755-lt 3194-ni, üle 1000 aakri suuruste 492-lt 582-ni.

[149] Lambakarjuste arv kasvas 12 517-lt 25 559-ni.

[150] «Census etc.», III kd., lk. 36.

olukorraga 1770.—1780. aasta perioodil, — et «ta on jälle saanud pärisorjaks» ja nimelt halvasti toidetud ja halvas korteris elavaks pärisorjaks[151]. Dr. Julian Hunter ütleb oma epohhitegevas aruandes maatööliste korteriolude kohta: «Hind'i (maatöölise pärisorjuseaegne nimetus) elatuskulud on fikseeritud võimalikult kõige madalamale tasemele, millega vaevalt saab ära elada... Tema palk ja ulualune ei ole üldsegi võrreldavad temast saadava kasumiga. Farmeri arvestustes on ta null [152]... Tema elatusvahendeid vaadeldakse alati kui püsivat suurust.»[153] «Mis puutub tema sissetulekute edasisse kärpimisse, siis võib ta öelda: nihil habeo, nihil curo [mul ei ole midagi, ma ei hooli millestki]. Ta ei muretse tuleviku pärast, sest et tal midagi ei ole peale selle, mis tema olemasoluks on absoluutselt hädavajalik. Ta on jõudnud külmumispunktini, ja sellest faktist lähtuvadki kõik farmeri arvestused. Tulgu mis tahes, õnn ega õnnetus temasse ei puutu.»[154]

1863. aastal korraldati ametlik uurimine asumisele ja sunnitööle mõistetud kurjategijate toitlus- ja tööolude kohta. Tulemused on kirja pandud kahte paksuköitelisse Siniraamatusse. Seal öeldakse muuseas: «Inglise vanglais kinnipeetavate kurjategijate toidu hoolikas võrdlemine sama maa töömajades töötavate pauperite ja vabade maatööliste toiduga näitab vaieldamatult, et esimesed on toidetud palju paremini kui kumbki viimastest kategooriatest»[155], kuna «töö hulk, mida nõutakse sunnitööle mõistetuilt, on umbes pool sellest, mida teeb harilik maatööline»[156]. Toome mõned iseloomulikud tunnistajate seletused. Ülekuulatav on John Smith, Edinburghi vangla direktor. Nr. 5056: «Inglise vanglates antav toit on harilike maatööliste omast palju parem.» Nr. 5057: «On tõsiasi, et tavalised šoti põllumajandustöölised üldse väga harva saavad liha.» Nr. 3047: «Kas te teate mõnd põhjust, miks kurjategijaid peaks toidetama palju paremini (much better) kui harilikku maatöölist? — Muidugi mitte.» Nr. 3048: «Kas te peate otstarbekohaseks veel teiste eksperimentide korraldamist sunnitööle mõistetud

---

[151] *Rogers*: «A History of Agriculture and Prices in England». Oxford 1866, I kd., lk. 693. Rogers kuulub liberaalsesse koolkonda, ta on Cobdeni ja Brighti isiklik sõber, järelikult mitte laudator temporis acti [möödunud aegade tagakiitja].

[152] «Public Health. 7th Report». London 1865, lk. 242. Seepärast ei ole midagi ebaharilikku selles, et majaomanik tõstab korteriüüri, kui ta kuuleb, et tööline on hakanud teenima pisut rohkem, ega ka selles, et farmer vähendab töölise palka, «sest et töölise naine on leidnud endale teenistust» (sealsamas).

[153] Sealsamas, lk. 135.

[154] Sealsamas, lk. 134.

[155] «Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude». London 1863, lk. 42, nr. 50.

[156] Sealsamas, lk. 77. Memorandum by the Lord Chief Justice.

vahialuste toidu lähendamiseks vabade maatööliste toidule?»[157] «Maatööline», öeldakse seal, «võiks ütelda: Ma teen ränka tööd ja ei saa küllalt süüa. Vangis istudes ma ei teinud nii rasket tööd ja mul oli toitu külluses. Sellepärast on parem vangis istuda, kui vaba olla.»[158] Alljärgnev võrdlev kokkuvõte on koostatud aruande esimesele köitele juurdelisatud tabeleist.

NÄDALA TOIDUHULK[158a]

	Lämmastikuga koostusosad	Lämmastikuta koostusosad	Mineraalsed koostusosad	Kogusumma
	Untsides	Untsides	Untsides	Untsides
Kurjategija Portlandi vanglas	28,95	150,06	4,68	183,69
Kuningliku laevastiku madrus	29,63	152,91	4,52	187,06
Soldat	25,55	114,49	3,94	143,98
Tõllasepp (tööline)	24,53	162,06	4,23	190,82
Trükiladuja	21,24	100,83	3,12	125,19
Maatööline	17,73	118,06	3,29	139,08

Lugeja teab juba neid üldisi tulemusi, mida on andnud kõige halvemini toidetud klasside toitlusolude uurimine arstliku komisjoni poolt 1863. aastal. Lugejal on meeles, et suurema osa maatööliste perekondade toitlustamine on alla selle miinimumi, mis on vajalik «näljast tulevate haiguste ärahoidmiseks». Nii on lugu iseäranis kõigis Cornwalli, Devoni, Somerseti, Wiltsi, Staffordi, Oxfordi, Berksi ja Hertsi krahvkondade puhtpõllumajanduslikes piirkondades. «Toidu hulk, mida saab maatööline,» ütleb dr. Smith, «on suurem sellest, mida näitab keskmine hulk, sest töö vajaduste tõttu saab tööline ise palju rohkem toiduaineid kui teised tema perekonna liikmed; vaesemais piirkondades ta saab peaaegu kogu liha või peki. Toidu hulk, mis jääb naisele ja ka lastele nende kiire kasvu perioodil, on paljudel kordadel ja peaaegu kõigis krahvkondades mitteküllaldane, eriti lämmastikusisalduse poolest.»[159] Farmerite eneste juures korteris olevad sulased ja teenijatüdrukud on hästi toidetud. Nende arv, mis 1851. aastal oli 288 277, langes 1861.

[157] Sealsamas, II kd. Tunnistajate seletused [lk. 418, 239].
[158] Sealsamas, I kd. Lisa, lk. 280.
[158a] Sealsamas, lk. 274, 275.
[159] «Public Health. 6th Report 1863», lk. 238, 249, 261, 262.

aastal 204 962-ni. «Naiste töö põllul,» ütleb dr. Smith, «olgu sel tööl mistahes teisi halbu külgi, on praegustes tingimustes perekonnale suureks kasuks, sest see annab raha jalanõude ja riiete ostmiseks ning üüri tasumiseks, võimaldades perekonnal paremini süüa.»[160] Selle uurimise tähelepandavamaid tulemusi oli tõsiasja avastamine, et maatöölised on Inglismaal palju halvemini toidetud kui teistes Ühendatud Kuningriigi osades («is considerably the worst fed»); seda näitab järgmine tabel.

SÜSINIKU JA LÄMMASTIKU NÄDALANE TARBIMINE KESKMISELT ÜHE MAATÖÖLISE KOHTA

	Süsinikku	Lämmastikku
Inglismaa	40 673 graani	1 594 graani
Wales	48 354 „	2 031 „
Šotimaa	48 980 „	2 348 „
Iirimaa	43 366 „	2 434 „ [161]

[160] Sealsamas, lk. 262.

[161] «Public Health. 6th Report 1863», lk. 17. Inglise maatööline saab ainult $^1/_4$ sellest piimast ja ainult $^1/_2$ leivast, mida saab iiri maatööline. Juba käesoleva sajandi algul märkis A. Young oma teoses «Tour in Ireland», et iiri maatöölise toitlusolud on paremad. Põhjus on lihtsalt selles, et vaene iiri farmer on palju humaansem kui rikas inglise farmer. Mis puutub Walesi, siis ei käi tekstis toodud andmed Walesi edelaosa kohta. «Kõik sealsed arstid on ühel nõul, et tuberkuloosi, skrofuloosi jne. surevusprotsendi intensiivne kasv on seotud rahvastiku füüsilise seisukorra halvenemisega, ja kõik panevad seda halvenemist vaesuse süüks. Põllumajandustöölise päevaseid elatuskulusid hinnatakse seal 5 pensile, paljudes piirkondades farmer (kes ka ise on vaene) maksab veelgi vähem. Hulk sibula-jahuleent või kaeratanguputru, selle kõrvaseks killuke pekki või kuivatatud soolaliha, mis on kõva kui punane puu ning rasket seedimisprotsessi vaevalt vääriv, — see on päev päeva kõrval maatöölise lõunasöök... Tööstuse edusammudel oli maatöölise suhtes see tagajärg, et ses karmis ja niiskes kliimas tõrjusid odavad puuvillariided välja tugeva kodukootud kalevi ja et «nominaalne» tee tõrjus välja kangemad joogid... Töötanud tuule ja vihma käes palju tunde, tuleb põllumees tagasi oma osmikusse ja istub kolde ette, kus põleb turbatuli või hõõguvad savist ja kivisöepurust koosnevad känkarid; need tossavad söe- ja väävelhappe pilvi. Osmiku seinad on savist ja kividest, põrandaks on paljas maa, mis oli siin ka enne osmiku ehitamist; katuseks on hulk lahtisi vettinud õlgi. Sooja hoidmiseks on kõik praod kinni topitud ja selles põrgulikult lehkavas õhus, mudane muldpõrand jalge all, võtab põllumees ühes naise ja lastega õhtust, kusjuures ta tihti kuivatab enda seljas oma ainukesi riideid. Sünnitusabi andjad, kes olid sunnitud veetma neis onnides osa ööd, kirjeldavad, kuidas nende jalad vajusid muldpõranda porisse ja kuidas nad pidid puurima seinasse augu, — see oli kerge teha, — et ahmida vähegi värsket õhku. Paljud mitmesugustest ühiskonnakihtidest tunnistajad kinnitavad, et alatoidetud (underfed) talupoeg peab igal ööl kannatama ülalmainitud ja teisigi tervisele kahjulikke mõjusid; ei ole

«Iga lehekülg dr. Hunteri aruandes», ütleb dr. Simon oma ametlikus sanitaararuandes, «annab tunnistust sellest, et meil on liiga vähe maatööliste elamuid ja et nad on kvaliteedilt halvad. Ja maatööliste olukord halveneb selles suhtes progressiivselt paljude aastate kestel. Nüüd on neil palju raskem endile eluaset leida ja kui nad selle leiavadki, siis vastab see nende vajadustele palju vähem kui enne, vahest mitmesaja aasta kestusel. See pahe kasvas eriti kiiresti viimase 30 või 20 aasta vältel ja maamehe korteriolud on praegu äärmiselt kehvad. Selles asjas on ta täiesti abitu, kui mitte need isikud, keda tema töö rikastab, ei võta vaevaks kohelda teda teatava kaastundliku heatahtlikkusega. Kas ta leiab endale peavarju maal, mida ta harib, kas see peavari on inimese eluase või sealaut, kas sinna juurde kuulub ka väike aed, mis nii väga kergendab vaesuse koormat, see kõik ei olene sellest, kas ta tahab või suudab maksta vastavat üüri, vaid sellest, missugusel viisil teised heaks arvavad rakendada «oma õigust teha oma omandiga, mis nad tahavad». Renditav maatükk võib olla kui suur tahes, — pole olemas sellist seadust, mis kirjutaks ette, et sellel maatükil peaks olema tööliste jaoks teatud arv kortereid, korralikest majadest rääkimata; samuti ei jäta seadus töölisele kõige pisematki õigust maale, mis tema tööd niisama hädasti vajab kui vihma ja päikesepaistet... Veel üks tähtis asjaolu viskab vaekausile kaaluka raskuse töölise kahjuks... see on mõju, mida avaldab vaesteseadus oma eeskirjadega elamisõiguse ja vaestemaksu kohta[162]. Selle mõjul on iga kogudus rahaliselt huvitatud sellest, et viia miinimumini koguduses alaliselt elavate maatööliste arv, sest õnnetul kombel põllutöö, selle asemel et tagada ränkraskelt töötavale töölisele ja

---

puudu tõendustest, et selle tulemuseks on nõrk ja skrofuloosne rahvastik... Caermarthenshire'i ja Cardiganshire'i koguduseametnike ettekanded tõendavad veenvalt sedasama olukorda. Lisaks sellele tuleb veelgi suurem nuhtlus: idiootsuse levimine. Nüüd veel paar sõna klimaatilistest tingimustest. Tugevad edelatuuled puhuvad kogu maal iga aasta 8—9 kuu vältel, nende kannul käivad ägedad vihmahood, mis uhuvad iseäranis läänepoolseid mäekülgi. Puid on vähe, neid kasvab ainult tuulevarjulistes kohtades; kui nad ei oleks varjul, siis tuul hävitaks nad. Onnid on peitu pugenud mõne mäeterrassi külje alla, sageli mõnda nõkku või kivimurdu; karjamaadel võivad elada ainult kõige pisemad lambad ja kohalikku tõugu veised. Nooremad mehed lähevad minema idapoolseisse Glamorgani ja Monmouthi kaevanduspiirkondadesse... Caermarthenshire on kaevurite taimelava ja nende invaliididemaja... Rahvaarv püsib hädavaevu ühel tasemel. Näiteks Cardiganshire'is oli:

	1851. a.	1861. a.
Meessugu	45 155	44 446
Naissugu	52 459	52 955
	97 614	97 401»

(Dr. Hunteri aruanne. «Public Health. 7th Report 1864». London 1865, lk. 498—502, mitmes kohas).

[162] 1865. aastal on seda seadust pisut parandatud. Küll kogemused varsti näitavad, et seda laadi lappimisest ei ole mingit abi.

tema perekonnale kindlat ning püsivat sõltumatut positsiooni, viib ta harilikult varem või hiljem pauperismini, — selle pauperismini, millele tööline kogu aeg nii lähedal seisab, et iga haigestumine või ajutine töötaolek otsekohe sunnib teda paluma koguduse abi; seepärast on selge, et maatööliste asumine koguduse piiridesse tähendab iga kord vaestemaksu suurenemist selles koguduses... Suurmaaomanikel[163] tarvitseb ainult otsustada, et nende valdustes ei tohi olla mingeid tööliselamuid, ja nad vabanevad otsekohe poolest oma vastutusest vaeste eest. Kui suurel määral Inglise konstitutsiooni ja seaduste kavatsuseks oli sisse seada seda laadi tingimusteta maaomand, mis võimaldab landlordil «teha enda omandiga, mis ta tahab», kohelda maaharijaid kui võõraid ja ajada neid oma territooriumilt minema, see on küsimus, mille arutamine ei kuulu minu ülesannetesse... See pagendamise võim ei ole ainult teooria. Seda teostatakse praktiliselt õige laias ulatuses. See on üks neist asjaoludest, mis avaldavad maatöölise korterioludele otsustavat mõju... Selle väärnähtuse ulatust võib hinnata viimase rahvaloenduse järgi, mis näitas, et majade lammutamine kestis Inglismaal viimase 10 aasta jooksul 821 mitmesuguses piirkonnas edasi, hoolimata kohati suurenenud nõudmisest majade järele; seetõttu rahvastik, mis 1861. aastal oli 1851. aastaga võrreldes $5^1/_3$% suurem, pidi mahtuma $4^1/_2$% võrra kitsamaks jäänud eluruumidesse, kusjuures me jätame täiesti kõrvale need isikud, kes sunniviisiliselt on kaotanud alalise asukoha neis kogudustes, kus nad töötavad... Kui see inimestest tühjaks tegemise protsess on lõpule viidud, ütleb dr. Hunter, siis on selle tulemuseks näitlik küla (show-village), kus kottedžite arvu on vähendatud miinimumini ja kus keegi ei tohi elada peale lambakarjuste, aednike ja jäägrite, s. o. peale alalise teenijaskonna, kes saab armuliste härraste poolt hea kohtlemise osaliseks, nagu selle kategooria inimesed kunagi.[164] Aga maa vajab harimist ja me näeme, et sellel maal töötavad inimesed ei ela maaomaniku juures, vaid tulevad lahtisest külast, mis on vahest 3 miili eemal ja kuhu nad võeti korterisse paljude väikeste majaomanike poolt, kui nende kottedžid suletud külades lammutati. Neis kohtades, kus asjad selle tulemuse poole veerevad, annab kot-

[163] Alljärgneva mõistmiseks olgu öeldud, et close villages (suletud küladeks) nimetatakse külasid, kus maaomanikuks on üks või kaks suurt landlordi; open villages (lahtisteks küladeks) nimetatakse külasid, millede maa kuulub mitmele väikeomanikule. Neis viimastes paikades võivadki ehitusspekulandid ehitada kottedžeid ja öömaju.

[164] Selline näitlik küla näeb välja üsna kena, ta on aga niisama ebareaalne kui needki külad, mida Katariina II nägi oma Krimmi teekonnal. Viimasel ajal aetakse isegi lambakarjus tihtipeale neist show-villages'itest minema. Näiteks Market Harborough lähedal on ligi 500 aakri suurune lambakoppel, mis vajab üheainsa inimese tööd. Et lühendada pikki rännakuid läbi nende avarate tasandikkude, Leicesteri ja Northamptoni ilusate karjamaade, anti karjusele harilikult kottedž farmis eneses. Nüüd antakse talle kolmeteistkümnes šilling korteri jaoks, mille ta peab leidma kaugest lahtisest külast.

tedžite vilets väljanägemine harilikult tunnistust saatusest, millele nad on määratud. Nad on mitmesugustes loomuliku lagunemise järkudes. Nii kaua kui katus koos seisab, lubatakse töölisel üüri maksta ja ta on sageli väga õnnelik, et tal seda lubatakse, isegi siis, kui tal tuleb maksta korraliku korteri üüri. Aga ei mingisugust remonti, ei mingisuguseid parandusi peale nende, mida puruvaene üürnik ise suudab teha. Kui maja on lõpuks muutunud täiesti elamiskõlbmatuks, siis ei tähenda see muud kui üks lagunenud kottedž rohkem ja tulevast vaestemaksu vastavalt vähem. Kuna suured omanikud veeretavad niiviisi enda õlult vaestemaksu, tehes endale kuuluva maa inimestest lagedaks, võtab lähim alev või lahtine asula väljavisatud töölised vastu; ma ütlesin, et lähim, kuid see «lähim» võib olla 3—4 miili kaugusel farmist, kus tööline peab iga päev tööd rühmama. Tema päevatööle, just nagu see oleks tühine asi, lisandub veel vajadus matkata iga päev 6—8 miili, et teenida oma igapäevast leiba. Kõik põllumajandustööd, mida teevad tema naine ja lapsed, toimuvad nüüd niisama rasketes tingimustes. Aga see pole veel kõik, mis töökoha kaugus temale halba toob. Ehitusspekulandid ostavad lahtistes asulates maalappe, mis nad ehitavad võimalikult tihedalt täis kõige odavamaid hagerikke. Ja inglise põllumajandustöölised kiratsevadki neis viletsais elamuis, milledel on kõige halvemate linnakorterite kõige jäledamad omadused, — isegi siis, kui need elamud seisavad otse lageda välja ääres . . .[165] Teiselt poolt ei maksa arvata, et seegi tööline, kes elab enda poolt haritava maa peal, leiab sealt eluaseme, mis vääriks tema toimekat, tootlikku elu. Kõige vürstlikemaiski mõisades on tööliste kottedžid sageli kõige armetumas olukorras. On landlorde, kes arvavad, et tall on töölistele ja nende perekondadele hea küll ja kes siiski ei

---

[165] «Tööliste majad (lahtistes asulates, mis on muidugi alati täis kiilutud) ehitatakse harilikult ridastikku, tagakülg ehitusspekulandile kuuluva maalapi äärmise piiri poole. Seepärast pääseb valgus ja õhk neile ligi ainult esiküljest» (dr. Hunteri aruanne, «Public Health. 7th Report 1864». London 1865, lk. 135). Väga sageli on küla õllepoe või kaupluse omanik samal ajal majade üürileandja. Sel korral on ta maatöölisele farmeri kõrval teiseks isandaks. Tööline peab talle ühtlasi ostjaks olema. «Teenides nädalas 10 š., miinus 4-naelsterlingiline aastaüür, on tööline kohustatud ostma teatava hulga teed, suhkrut, jahu, seepi, küünlaid ja õlut niisuguste hindadega, nagu poodnik heaks arvab määrata» (sealsamas, lk. 132). Need lahtised külad kujutavad enesest tegelikult inglise põllumajandusliku proletariaadi «karistuskolooniaid». Paljud kottedžid on tõelised õõmajad, kust käib läbi kogu ümbruskonna ringihulkuv inimrämps. Maamees ja ta perekond, kes sageli kõige räpasemaiski tingimustes lausa imekombel hoiavad alal oma iseloomu tubliduse ja puhtuse, lähevad siin otsemat teed hukka. Suurtsugu Šeilokitel on muidugi moeks variserlikult õlgu kehitada ehitusspekulantide, väikeomanike ja lahtiste asulate üle. Nad teavad väga hästi, et nende «suletud ja näitlikud külad» on «lahtiste külade» sünnipaigad ega saaks ilma lahtiste küladeta eksisteerida. «Kui poleks lahtiste asulate väikeomanikke, siis tuleks suuremal osal maatöölistel magada puu all mõisades, kus nad töötavad» (sealsamas, lk. 135). «Lahtiste» ja «suletud» külade süsteem valitseb kogu Kesk- ja Ida-Inglismaal.

pelga võtmast niisuguste ruumide eest võimalikult suurt üüriraha[166]. Korteriks võib olla lagunev hurtsik üheainsa magamistoaga, ilma koldeta, ilma väljakäigukohata, ilma lahtikäivate akendeta, ilma vesivarustuseta, välja arvatud mingi kraav, ilma aiata, — töölisel ei ole abi selle ülekohtu vastu. Meie sanitaarpolitseilised seadused (The Nuisances Removal Acts) aga on surnud täht. Nende rakendamine on usaldatud just nimelt nendele omanikele, kes selliseid urkaid üürile annavad... Ei tohi lubada, et mõned erandlikud helgemad pildid meid pimestaksid, varjates meie eest rõhuvas enamikus olevaid fakte, mis on inglise tsivilisatsiooni häbiplekiks. Asjalugu peab olema tõesti hirmuäratav, kui kompetentsed vaatlejad, praegustest ilmselt koledaist korterioludest hoolimata, jõuavad üksmeelsele lõppjäreldusele, et isegi elamute üldine kõlbmatu seisukord on palju väiksem pahe kui nende puht arvuline vähesus. Maatööliste ületäidetud korterid on juba aastaid sügava mure objektiks mitte ainult neile isikuile, kes hoolitsevad tervise eest, vaid ka kõigile neile, kes peavad lugu korralikust ning kõlblast elust. Sest aruannetes epideemiliste haiguste levimise üle maapiirkondades kurdetakse kogu aeg, üksluistes stereotüüpseks muutunud sõnades, et majade täiskiilutus on selleks põhjuseks, mis ajab täielikult nurja iga katse pidurdada ükskord puhkenud epideemia arenemist. Ikka jälle ja jälle märgitakse sedagi asjaolu, et rahvastiku tihedus, mis nii väga kiirendab nakkushaiguste levikut, aitab kaasa ka mittenakkavate haiguste tekkimisele, kuigi maaelu avaldab tervisele mitmeti soodsat mõju. Ja isikud, kes neid asjaolusid paljastavad, ei varja teisigi pahesid. Isegi siis, kui nende esialgseks teemaks oli ainult tervishoid, olid nad peaaegu sunnitud valgustama ka asja teist külge. Kirjeldades seda, kui sageli juhtub, et mõlemast soost täiskasvanud, abielus ja vallalised, kuhjatakse kokku (huddled) kitsastesse magamistubadesse, pidid nende aruanded äratama veendumust, et häbi- ja sündsusetunne kannatab neis tingimustes õige rängalt ja et kõlblus laostub peaaegu vältimatult[167]. Näiteks minu viimase aruande lisas

[166] «Maja üürileandja (farmer või landlord) rikastub otseselt või kaudselt inimese tööst, kellele ta maksab 10 š. nädalas; siis võtab ta sellelt kehvikult veel korteriüüri 4 või 5 naelst. aastas majade eest, mis vabal turul ei maksa isegi 20 naelst., millede kunstlik hind aga püsib selle tõttu, et omanikul on voli ütelda: «Võta minu maja või kasi minema kogu oma kraamiga ja otsi endale ulualust mujalt, ilma atestaadita minu poolt»... Kui inimene tahab jõuda paremale järjele ja läheb raudteele rööpaid panema või kivimurdu tööle, siis on sama võim jälle tema kannul ja ütleb talle: «Tööta minule selle madala palga eest või kasi minema ühe nädala etteütlemisega; võta kaasa oma siga, kui sul see on, ja vaata siis, kui palju sa neist kartulitest saad, mis sinu aias kasvavad.» Kui aga omaniku huvid dikteerivad midagi muud, siis eelistab omanik (või rentnik) mõnikord lihtsalt tõsta korteriüüri, karistades sellega töölist töölt lahkumise eest» (*Dr. Hunter,* sealsamas, lk. 132).

[167] «Noored abielupaarid ei paku midagi meeltülendavat täiskasvanud vendadele-õdedele, kes magavad samas toas; ja kuigi vastavaid näiteid ei saa

leiduvas dr. Ordi ettekandes tüüfuse puhkemise kohta Wingis Buckinghamshire'is ütleb dr. Ord, et Wingrave'ist tuli sinna keegi tüüfusehaige noormees. Oma haiguse esimestel päevadel ta magas ühes toas 9 inimesega. Mitmed neist haigestusid kahe nädala pärast; mõne nädala jooksul jäid tüüfusesse neist üheksast inimesest viis, kusjuures üks suri! St. George'i hospidali arst dr. Harvey, kes käis epideemia ajal Wingis oma erapraktika asjus, tegi mulle samal ajal samalaadse ettekande: «Noor tüüfusehaige naine magas öösiti ühes toas oma isa ja emaga, oma vallaslapsega, kahe noormehega, kes olid ta vennad, ja kahe õega, kellel kummalgi oli vallaslaps, — kokku kümne inimesega. Mõned nädalad varem magas samas ruumis 13 last».»[168]

Dr. Hunter uuris läbi 5375 maatööliste kottedžit, mitte ainult puhtpõllumajanduslikes piirkondades, vaid kõigis Inglismaa krahvkondades. Nende 5375 kottedži hulgas oli 2195 üheainsa magamistoaga (mis tihti oli ühtlasi elutoaks), 2930 ainult kahega ja 250 rohkem kui kahega. Siinkohal toon lühikesi väljavõtteid tosinas krahvkonnas valitseva olukorra kirjeldustest.

1) *Bedfordshire.*

Wrestlingworth: Magamistoad on ligi 12 jalga pikad ja 10 jalga laiad, kuigi paljud on sellest väiksemad. Sageli jaotatakse väikesed ühekordsed hurtsikud laudvaheseinaga kaheks magamistoaks; üks voodi seisab sageli köögis, mille kõrgus on 5 jalga 6 tolli. Üür 3 naelst. Elanikud peavad ise ehitama endile väljakäigukohad, majaomaniku poolt on ainult auk. Tihtipeale juhtub, et kui mõni on oma väljakäigu valmis ehitanud, siis hakkavad kõik naabrid seda kasutama. Üks maja, kus elas Richardsoni nimeline perekond, oli kirjeldamatult kaunis. Tema krohvseinad hoidusid kohevile nagu daami seelik reveransi puhul. Pool katust oli kumer, teine pool nõgus, ja selle teise poole peal oli õnnetuseks korsten püsti, — viltune toru savist ja puust, otsekui elevandi lont. Pikk latt oli toeks, takistamas korstna ümberkukkumist; uks ja aknad olid rombikujulised. Seitsmeteistkümnest külastatud majast olid ainult neli rohkem kui ühe magamistoaga, ja need neli olid kõik

registreerida, on siiski olemas küllalt tõendusi selle kohta, et veresegamises süüdiolevad naised on pidanud taluma raskeid kannatusi, mõnikord isegi surema» (*Dr. Hunter,* sealsamas, lk. 137). Keegi maapolitseinik, kes palju aastaid oli kriminaalpolitseinikuks kõige halvemais Londoni kvartalites, ütleb oma küla tütarlastest järgmist: «Kogu mu politseinikuks olemise ajal kõige hullemais Londoni osades ei ole ma kunagi näinud nii jämedat ebamoraalsust nii noores eas, nii suurt jultumust ega häbitust ... Nad elavad nagu sead: suured poisid ja tüdrukud, emad ja isad, kõik magavad üheskoos, samas toas» («Children's Employment Commission. 6th Report». London 1867. Lisa, lk. 77, nr. 155).

[168] «Public Health. 7th Report 1864», lk. 9—14, mitmes kohas.

tungil täis. Üks ühetoalisi maju andis peavarju 3 täiskasvanule ja 3 lapsele, teine abielupaarile kuue lapsega jne.

Dunton: Kõrged korteriüürid, 4—5 naelst., meeste nädalapalk 10 š. Nad loodavad katta korteriüüri õlepunumise varal, millega perekond tegeleb. Mida kõrgem on korteriüür, seda rohkem inimesi peab ühte asuma, et seda maksta. Kuus täiskasvanut nelja lapsega, kes kõik magavad ühes toas, maksavad selle eest 3 naelst. 10 š. Kõige odavam maja Duntonis, väljastpoolt mõõtes 15 jalga pikk ja 10 jalga lai, üüritakse 3 naelst. eest. Neljateistkümnest uuritud majast oli ainult üks kahe magamistoaga. Külast veidi eespool on maja, mis väljastpoolt on elanike poolt ära reostatud; maja uks on viie tolli kõrguselt maast puhtalt ära mädanenud ja maha pudenenud. Seda pragu kaetakse õhtuti üsna nupukalt mõne seestpoolt ettelükatava telliskiviga ja matiräbalaga. Üks aknapool, nii klaas kui raam, on jäljetult kadunud. Siin pesitses ilma ühegi mööblita 3 täiskasvanut ja 5 last. Dunton ei ole halvem kui Biggleswade Unioni ülejäänud osa.

2) *Berkshire.*

Beenham: 1864. aasta juunis elas ühes cot'is (ühekordses kottedžis) mees, naine ja 4 last. Tütar tuli haigena töölt koju, tal olid sarlakid. Ta suri. Üks laps jäi haigeks ja suri. Ema ja üks laps olid tüüfuses, kui dr. Hunter sinna kutsuti. Isa ja kolmas laps magasid väljas, aga kui raske siin oli läbi viia eraldamist, oli näha sellestki, et must pesu tüüfusehaigete majast seisis pesemise ootel selle viletsa küla täiskiilutud turuplatsil. — H. korteri üür on 1 š. nädalas; abielupaar ja 6 last magavad kõik ühes toas. Üht maja üüritakse 8 p. eest (nädalas), see on 14 jalga 6 tolli pikk ja 7 jalga lai; köögi kõrgus on 6 jalga; magamistoas ei ole akent ega tulekollet, ei ust ega muud avaust peale juurdepääsu; ei mingit aeda. Hiljuti elas siin keegi mees oma kahe täiskasvanud tütre ja noormeheks sirguva pojaga; isa ja poeg magasid voodis, tütred eeskojas. Perekonna seal elades sai kumbki tütar lapse, kusjuures üks neist läks sünnitama töömajja ja tuli hiljem tagasi.

3) *Buckinghamshire.*

1000 aakri maa kohta on siin 30 kottedžit, milledes elab umbes 130—140 inimest. Bradenhami kogudus on 1000 aakrit suur; 1851. aastal oli seal 36 maja, kus elas 84 meest ja 54 naist. See sugupoolte arvuline ebavõrdsus oli 1861. aastal vähemaks jäänud, sest siis loendati 98 meessoost isikut ja 87 naissoost; 10 aasta jooksul oli juurdekasv 14 meest ja 33 naist. Samal ajal vähenes majade arv ühe võrra.

Winslow: Tunduv osa sellest on heas stiilis uuesti üles ehitatud; nõudmine majade järele on nähtavasti suur, sest viletsaid ühekordseid kottedžeid üüritakse hinnaga 1 š. ja 1 š. 3 p. nädalas.

Water Eaton: Kuna elanikkond kasvas, lammutasid omanikud siin umbes 20% varemolnud majadest. Üks vaene tööline, kes pidi tööl käima umbes 4 miili tagant, ja kellelt päriti, kas ta ei võiks leida mõnd hütti kuskil lähemal, vastas: «Ei, nad hullupööra kardavad korterisse võtta minusugust perekat meest.»

Tinker's End, Winslow lähedal: Üks magamistuba, kus magab 4 täiskasvanut ja 4 last, on 11 jalga pikk, 9 jalga lai ja kõige kõrgemas kohas 6 jalga 5 tolli kõrge; teises toas, mille pikkus on 11 jalga 3 tolli, laius 9 jalga ja kõrgus 5 jalga 10 tolli, leiab peavarju 6 inimest. Kummalgi perekonnal on vähem ruumi kui ühel sunnitöölisel. Üheski majas ei ole rohkem kui üksainus magamistuba, ühelgi ei ole tagaust, vesivarustus on neil väga harva. Nädalaüür 1 š. 4 p. kuni 2 š. Kuueteistkümne vaadeldud maja elanike hulgast teenis ainult üks mees 10 š. nädalas. Nimetatud juhul ühe isiku kohta tulev õhuhulk vastab sellele, mis neil oleks, kui igaüht neist suletaks ööseks kasti, mille pikkus, laius ja kõrgus oleks 4 jalga. Muide, neis vanades hüttides on rohkesti loomulikku ventilatsiooni.

4) *Cambridgeshire.*

Gamblingay kuulub mitmele omanikule. Ta koosneb kõige räpasemaist cots, mida üldse kusagil leida on. Paljud elanikud punuvad õlgi. Gamblingays valitseb tappev loidus, lootusetu leppimine mustusega. Asula keskuses nähtav mahajäetus muutub otse painavaks asula äärtel, põhjas ja lõunas, kus majad tükkhaaval koost lagunevad. Mujalelavad landlordid lasevad sel vaesel pesal rohkesti aadrit. Üürirahad on väga kõrged; ühte magamistuppa kiilutakse kokku 8—9 inimest; kahel juhul oli väikeses magamistoas 6 täiskasvanut, igaühel neist 1 või 2 last.

5) *Essex.*

Paljudes selle krahvkonna kogudustes käib kottedžite arvu vähenemine käsikäes rahvaarvu vähenemisega. Kuid vähemalt 22 koguduses ei ole majade lammutamine pidurdanud rahvastiku kasvu ega ole esile kutsunud rahva äraajamist, mis kõikjal toimub «linnadesse äramineku» nime all. Fingringhoe's, 3443-aakrilises koguduses, oli 1851. aastal 145 maja, 1861. aastal kõigest 110, aga rahvas ei tahtnud ikkagi lahkuda ja sai hakkama sellega, et ta nendeski tingimustes kasvas. Ramsden Cragsis elas 1851. aastal 252 inimest 61 majas, aga 1861. aastal oli seal 262 inimest ruumipuuduses 49 majas. Basildenis elas 1851. aastal 1827-aakrilisel maa-alal 157 inimest 35 majas, kümne aasta pärast aga 180 inimest 27 majas. Fingringhoe, South Farnbridge'i, Widfordi, Basildeni ja Ramsden Cragsi kogudustes elas 1851. aastal 8449-aakrilisel maa-alal 1392 inimest 316 majas, 1861. aastal aga elas samal maa-alal 1473 inimest 249 majas.

6) *Herefordshire.*

See väike krahvkond on kannatanud «pagendamise vaimust» rohkem kui ükski teine krahvkond Inglismaal. Täiskiilutud kottedžid, harilikult 2 magamistoaga, kuuluvad Madly's suuremalt osalt farmeritele. Viimased saavad neid hõlpsasti üürile anda 3 või 4 naelst. eest aastas, makstes ise 9 š. nädalapalka!

7) *Huntingdonshire.*

Hartfordis oli 1851. aastal 87 maja, vähe aega hiljem lammutati selles väikeses 1720-aakrilises koguduses 19 kottedžit; elanike arv oli 1831. aastal 452, 1851. aastal 382 ja 1861. aastal 341. Uurimise alla võeti 14 cots'i, kõik üheainsa magamistoaga. Ühes neist elas abielupaar kolme täiskasvanud pojaga, üks täiskasvanud neiu ja 4 last, kokku 10 inimest; teises elas 3 täiskasvanut ja 6 last. Üks neist kambritest, kus magas 8 inimest, oli 12 jalga 10 tolli pikk, 12 jalga 2 tolli lai, 6 jalga 9 tolli kõrge; iga isiku kohta tuli keskmiselt umbes 130 kuupjalga, seinte väljaulatuvad osad kaasa arvatud. Neljateistkümnes magamistoas oli 34 täiskasvanut ja 33 last. Nende kottedžite juures on õige harva väikesi aedu, kuid paljud elanikud said rendile võtta maalapikesi hinnaga 10 või 12 š. üks rood (1/4 aakrit). Need partsellid on majadest kaugel; majade juures käimlaid pole. Kogu pere peab kas partsellil käima oma väljaheiteid maha poetamas või, — lubage ütelda, — täitma nendega mõnd kapilaegast, nagu siin tehaksegi. Kui laegas on täis, siis võetakse see välja ja sisu tühjendatakse sinna, kus tarvis. Jaapanis toimub elu ringvool puhtamalt.

8) *Lincolnshire.*

Langtoft: Siin elab Wrighti majas keegi mees oma naise, ämma ja 5 lapsega; majas on köök-esik, sahver, ja köögi peal magamistuba; köök ja magamistuba on 12 jalga 2 tolli pikad, 9 jalga 5 tolli laiad; kogu majaaluse pinna pikkus on 21 jalga 2 tolli, laius 9 jalga 5 tolli. Magamistuba on katusekamber, mille seinad lähevad ülespoole suhkrupeataoliselt kitsamaks, eesmises seinas on lahtiklapitav pööninguaken. Miks see mees siin elab? Kas aia pärast? Ei, aed on erakordselt väike. Üüri pärast? Samuti mitte, üür on kõrge: 1 š. 3 p. nädalas. Töökoha läheduse pärast? Ei, töökohani on 6 miili, nii et tal tuleb iga päev sinna ja tagasi 12 miili marssida. Ta elab siin sellepärast, et see cot oli välja üürida ja et ta tahtis saada cot'i ainult enda jaoks, ükskõik kus, ükskõik mis hinnaga, ükskõik mis seisukorras. Alljärgnev tabel annab statistilisi andmeid kaheteistkümne Langtofti maja kohta, kus oli 12 magamistuba 38 täiskasvanu ja 36 lapsega:

12 MAJA LANGTOFTIS

Majade arv	Magamistubade arv	Täiskasvanute arv	Laste arv	Elanike üld-arv	Majade arv	Magamistubade arv	Täiskasvanute arv	Laste arv	Elanike üld-arv
1	1	3	5	8	1	1	3	3	6
1	1	4	3	7	1	1	3	2	5
1	1	4	4	8	1	1	2	0	2
1	1	5	4	9	1	1	2	3	5
1	1	2	2	4	1	1	3	3	6
1	1	5	3	8	1	1	2	4	6

9) *Kent.*

Kennington oli 1859. aastal rahvast rängalt täis, kui puhkes difteeria ja kogukonna arst korraldas ametliku uurimuse vaeste rahvaklasside olukorra kohta. Ta leidis, et selles asulas, kus vajatakse palju tööd, oli lammutatud mitu cots, ehitamata nende asemele uusi. Ühel maatükil oli 4 maja, niinimetatud birdcages (linnupuurid); igaühes neist oli 4 tuba järgmiste mõõtudega jalgades ja tollides:

Kõök 9,5×8,11×6,6
Sahver 8,6×4,6×6,6
Magamistuba 8,5×5,10×6,3
Magamistuba 8,3×8,4×6,3

10) *Northamptonshire.*

Brinworth, Pickford ja Floore: Neis külades luusib talvel 20—30 meest tööpuuduse tõttu tänavail ringi. Farmerid ei harinud oma viljapõlde ja juurviljamaid iga kord küllalt hästi ja landlord pidas otstarbekohaseks ühendada kõik oma rendimaad kaheks või kolmeks maatükiks. Sellest tööpuudus. Kuna ühel pool kraavi põld ootab harimist, heidavad töötatöölised temale teiselt poolt kraavi igatsevaid pilke. Pole ime, et töölised, kes suvel kurnatakse palavikulise liigtööga ja talvel peetakse poolnäljas, ütlevad oma omapärases murrakus, et «the parson and gentlefolks seem frit to death at them»[168a].

Floore'is on näiteid, kus õige pisikeses magamistoas elab abielupaar ja 4, 5, 6 last või 3 täiskasvanut 5 lapsega või abielupaar

[168a] «Papp ja aadlik justkui oleksid nõuks võtnud neid surnuks piinata.»

vanaisa ja 6 sarlakihaige lapsega jne.; kahes majas kahe magamistoaga on 2 perekonda, kumbki koosnedes 8—9 täiskasvanust.

11) *Wiltshire.*

Stratton: Külastati 31 maja, neist 8 üheainsa magamistoaga. Samas koguduses Pentill: üht cot'i üüritakse 1 š. 3 p. eest nädalas 4 täiskasvanule ja 4 lapsele; peale korralike seinte ei olnud seal midagi head, alates konarlikust kivipõrandast ja lõpetades pehkinud õlgkatusega.

12) *Worcestershire.*

Majade lammutamine ei olnud siin nii väga äge; ometigi kasvas elanike arv ühe maja kohta aastail 1851—1861 4,2 isikult 4,6 isikule.

Badsey: Siin on palju maju ja aiakesi. Mõned farmerid kinnitavad, et cots «a great nuisance here, because they bring the poor» (cots on suureks nuhtluseks, sest nad meelitavad vaeseid ligi). Üks džentlmen ütleb: «Vaesed ei saa sellest mingit paremust; kui ehitataks 500 cots, läheksid needki ära kui soe sai. Tõepoolest, mida rohkem neid ehitatakse, seda rohkem neid on vaja», — niisiis, tema arvates tekitavad majad elanikke, kes loodusseaduslikult [naturgesetzlich] koormavad «majutamisvahendeid». Selle peale vastab dr. Hunter: «Küllap need vaesed peavad kusagilt tulnud olema; et aga Badseys ei ole midagi eriti ligitõmbavat, nagu näiteks heategevus, siis peab mõnes veelgi ebamugavamas paigas olema midagi eemaletõukavat, mis neid siia ajab. Kui igaüks võiks leida väikese maja ja lapikese maad oma töökoha lähedalt, siis peaks ta neid kindlasti paremaks kui Badseyt, kus ta maksab jalatäie maa eest kaks korda kallimat hinda kui farmer.»

Alatine väljarändamine linnadesse, alatine «üleliigse» rahvastiku loomine maal farmide kontsentratsiooni tõttu, põldude muutmise tõttu karjamaaks, masinate kasutuselevõtmise tõttu jne., ja maaelanikkonna alatine paigalt äraajamine kottedžite lammutamise tõttu, — kõik see käib käsikäes. Mida tühjem on antud piirkond inimestest, seda suurem on seal «relatiivne ülerahvastus», seda suurem selle ülerahvastuse surve teenistusvahendeile, seda suurem maarahva absoluutne ülejääk võrreldes ta majutamisvahenditega ja seda suurem järelikult külade kohalik ülerahvastus ja inimeste nakkuseohtlik tihedus. Inimhulkade koondumine laialipillatud väikestesse küladesse ja alevitesse vastab inimeste vägivaldsele äraajamisele maa-aladelt. Maatööliste vahetpidamatu muutumine «üleliigseteks», mis toimub nende arvu vähenemisest hoolimata ja millega kaasneb nende produkti massi kasv, on nende pauperismi hälliks. Neid ähvardav pauperism on nende äraajamise motiiviks ja see peamiselt kutsubki välja korteripuuduse, mis murrab nende viimase vastupanujõu ja täielikult muudab

nad maaomanike[169] ja farmerite orjadeks, nii et minimaalne palk saab neile loomulikuks seaduseks [Naturgesetz]. Teiselt poolt on maa samal ajal mitteküllaldaselt asustatud, hoolimata oma alatisest «relatiivsest ülerahvastusest». See ilmneb mitte ainult kohaliku nähtusena seal, kus inimeste äravool linnadesse, kaevandustesse, raudteede ehitustöödele jne. on liiga kiire, vaid igal pool, nii lõikuseajal kui ka kevadel ja suvel, kõigil neil arvukail momentidel, kus intensiivne ning väga hoolitsetud Inglise põllumajandus vajab lisakäsi. Maatöölisi on põllumajanduse keskmiste vajaduste jaoks alati liiga palju ja erakordsete või ajutiste vajaduste jaoks liiga vähe.[170] Seepärast leiamegi ametlikes dokumentides vasturääkivat kurtmist selle üle, et ühes ja sellessamas kohas on töökäsi liiga vähe ja samal ajal liiga palju. Ajutine või kohalik töökäte puudus ei põhjusta palgatõusu, vaid ainult seda, et naisi ja lapsi sunnitakse põllul töötama ja et pannakse tööle järjest madalamaid vanusekategooriaid. Kui naiste ja laste ekspluateerimine on saavutanud suure ulatuse, siis muutub see omakorda uueks vahendiks, millega tehakse liigseks täiskasvanud meespõllutöölisi ja

[169] «Hind'i [maatöölise] põline tegevusala annab auväärsust isegi tema positsioonile. Ta ei ole ori, vaid rahuaegne soldat, kes väärib, et landlord kindlustaks talle kohase abielumehekorteri, sest landlord nõuab talt niisamasugust sunniviisilist tööd, nagu maa nõuab soldatilt. Just nagu soldat, ei saa temagi oma töö eest turuhinda. Tedagi püütakse, just nagu soldatit, noorena ja ebateadlikuna, — siis, kui ta ei tunne veel muud kui ainult oma tööala ja oma kodukohta. Varajased abielud ja mitmesuguste paiksuse kohta käivate seaduste mõju on temale sama, mis liisuvõtmine ja sõjaväe karistusmäärustik on soldatile» (Dr. Hunter, «Public Health. 7th Report 1864». London 1865, lk. 132). Mõni harukordselt pehme südamega landlord tunneb vahel haledat meelt omaloodud tühjuse üle. «Kurb on oma maal üksi olla,» ütles Leicesteri krahv, kui talle sooviti õnne Holkhami valmisehitamise puhul, «ma vaatan ringi ja ei näe ühtki maja peale enda oma. Olen hiiglane hiiglaste tornist, kes on ära õginud kõik oma naabrid.»

[170] Samasugune liikumine toimub viimastel aastakümnetel ka Prantsusmaal — sedamööda, kuidas kapitalistlik tootmine võtab seal oma võimusesse põllumajanduse ja ajab «liigset» maarahvastikku linnadesse. Siingi võib näha korteriolude ja teiste tingimuste halvenemist «liigsete» tekkimiskohal. Partsellisüsteemi poolt loodud omapärase «prolétariat foncier» [«maad omava proletariaadi»] kohta vt. muuseas varem tsiteeritud teost: *Colins:* «L'Économie Politique» ja *Karl Marx:* «Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte», New York 1852, lk. 56 ja järgmised [«Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnes brümäär». Tallinn 1952, lk. 104 ja järgmised]. 1846. aastal moodustas Prantsusmaa linnarahvastik 24,42% ja maarahvastik 75,58%, aga 1861. aastal linnarahvastik 28,86% ja maarahvastik 71,14%. Viiel viimasel aastal oli maarahvastiku protsentuaalne vähenemine veelgi tunduvam. Juba 1846. aastal ütleb Pierre Dupont oma laulus «Ouvriers»:

«Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres.»

[«Viletsalt riides, me elame urgastes, pööninguil, varemeis, koos öökullide ja varastega, pimeduse sõpradega.»]

alandatakse nende palku. Inglismaa idaosas õitseb selle cercle vicieux [nõiaringi] imekaunis võsu — niinimetatud Gangsystem (artelli- või bandisüsteem), millest ma siinkohal ütlen paar sõna[171].

Artellisüsteem esineb peaaegu eranditult Lincolnshire'is, Huntingdonshire'is, Cambridgeshire'is, Norfolkis, Suffolkis ja Nottinghamshire'is, kohati ka naabruses asuvais Northamptoni, Bedfordi ja Rutlandi krahvkondades. Näitena võtame Lincolnshire'i. Suur osa sellest krahvkonnast on uudismaa — kas endine soo või, nagu teisteski eespoolloetletud idapoolsetes krahvkondades, hiljuti merelt kättevõidetud maa. Aurumasin on kuivendustöödel imet teinud. Endiste soolaugaste ja liivikute kohal on nüüd toredad viljapõllud, mis annavad kõige kõrgemaid rente. Sama käib ka kunstlikult kuivendatud uhtmaa kohta, näiteks Axholme'i saarel ja teistes kogudustes Trenti kaldal. Sedamööda, kuidas tekkisid uued farmid, lammutati vanu kottedžeid, uute ehitamisest rääkimata; töölised aga toodi mitme miili tagant lahtistest küladest, mis asetsevad mäenõlvadel looklevate maanteede ääres. Ainult sealt leidsidki elanikud varem kaitset kauakestvate talviste üleujutuste vastu. 400—1000 aakri suurustel farmidel alaliselt elavaid töölisi (neid nimetatakse siin «confined labourers» [«kinnistatud töölisteks»]) kasutatakse eranditult pidevaiks, rasketeks hobustega tehtavaiks põllutöödeks. Keskmiselt tuleb iga 100 aakri kohta vaevalt üksainus kottedž. Keegi fenlandifarmer [farmer endisel soomaal] ütleb näiteks uurimiskomisjoni ees järgmist: «Mu rendikoht on üle 320 aakri suur, kõik puha künnimaa. Kottedžeid pole. Üks tööline elab praegu minu juures. Neli meest, kes töötavad minu hobustega, elavad ümbruskonnas. Artellid teevad kergemad tööd, milleks läheb tarvis palju töökäsi.»[172] Maa vajab palju kergeid põllutöid, näiteks rohimist, muldamist, mõnesid väetamise operatsioone, kivide kõrvaldamist jne. See kõik tehakse artellide ehk organiseeritud rühmade poolt, kes elavad lahtistes asulates.

Artell koosneb 10 kuni 40 või 50 isikust ja nimelt naistest, mõlemast soost alaealistest (13—18 aasta vanuses), — kuigi poisid, saanud 13 aasta vanuseks, harilikult lahkuvad artellist, — ja, lõpuks, mõlemast soost lastest (6—13 aasta vanuses). Eesotsas seisab gangmaster (artellivanem); selleks on alati harilik maatööline, enamasti niinimetatud mürtsumees, liiderlik hulgus ja joomar, kellel aga on teatavat ettevõtlikkust ja osavust. Ta värbab artelli, mis töötab tema, mitte aga farmeri käsu all. Far-

[171] Kuues ning viimne «Report of Children's Employment Commission», mis avaldati 1867. aasta märtsi lõpul, räägib Gangsystemist [artellisüsteemist] ainult põllumajanduse alal.

[172] «Children's Employment Commission. 6th Report». Tunnistajate seletused, lk. 37, nr. 173. — Fenland — soine maakoht.

meriga lepib ta harilikult kokku tükitöö alusel ja tema sissetulek, mis keskmiselt ei ole palju suurem tavalise maatöölise omast[173], sõltub peaaegu täiesti osavusest, millega ta oskab välja pressida oma rühmast võimalikult palju tööd võimalikult lühema ajaga. Farmerid on avastanud, et naised töötavad korralikult ainult mehe diktatuuri all, et aga teiselt poolt naised ja lapsed, kui nad ükskord on tööle hakanud, lausa õhinal raiskavad oma elujõudu, — seda teadis juba Fourier, — kuna seevastu täiskasvanud meestööline on nii salakaval, et ta hoiab oma elujõudu, kuidas aga saab. Artellivanem käib mõisast mõisa ja töötab niiviisi oma rühmaga 6—8 kuud aastas. Temale töötamine on seepärast üksikule töölisperekonnale palju tulusam ja kindlam kui töötamine üksikule farmerile, kes tarvitab laste tööd ainult ajuti. See asjaolu teeb artellivanema mõjuvõimu lahtistes asulates niivõrd suureks, et lapsi saab harilikult tööle võtta ainult tema vahetalitusel. Laste palkamine üksikult, artellist lahus, on talle kõrvalteenistuseks.

Selle süsteemi «varjukülgedeks» on laste ja noorte liigtöö, tohutu pikad rännakud, mida nad iga päev teevad, käies viie, kuue, vahel koguni seitsme miili taga mõisades tööl ja, lõpuks, artelli demoralisatsioon. Olgugi, et artellivanemal, keda mõnel pool hüütakse «the driver» (ajajaks), on varuks pikk kepp, kasutab ta seda siiski õige harva ja kaebused toore kohtlemise üle on erandiks. Ta on demokraatlik keiser või midagi Hamelni rotipüüdja taolist. Ta vajab järelikult oma alamate hulgas populaarsust ja köidab neid mustlaskommetega, mis tema kaitse all õitsevad. Kogu artell on tiivustatud toorest sundimatusest, lõbusast minnalaskmisest ja kõige rõvedamast ulakusest. Artellivanem maksab palka harilikult kõrtsis ja läheb siis kamba eesotsas koju, muidugi tuigerdades, kahe matsaka eide vahel, kes teda kummaltki poolt toetavad; lapsed ja noored tembutavad teiste sabas, lauldes pilke- ja lorilaule. Koduteel on tavaliseks nähtuseks see, mida Fourier nimetab «fanerogaamiaks» [avalik suguline akt]. Sageli juhtub, et kolmeteist- ja neljateistaastased tütarlapsed jäävad rasedaks samavanustest poistest. Lahtised külad, kust tulevad artellide kontingendid, muutuvad Soodomaks ja Komorraks[174] ning annavad kaks korda rohkem vallaslapsi kui kõik teised kuningriigi osad. Me nimetasime juba varem, millega saavad hakkama moraali alal selles koolis kasvanud neiud, kui nad saavad abielunaisteks. Nende lapsed, kui oopium neid hauda ei vii, on loodud artelli kandidaatideks.

Artelli vastkirjeldatud klassikalist vormi nimetatakse avalikuks, kogukondlikuks või rändavaks artelliks (public, common or

[173] Üksikud artellivanemad on siiski tõusnud farmeriteks, kes rendivad kuni 500 aakrit maad, või majaomanikeks, kellele kuulub terve rida maju.

[174] «Ludfordi tütarlastest on pool artellide süü läbi hukka läinud» («Children's Employment Commission. 6th Report», lisa, lk. 6, nr. 32).

tramping gang). Peale selle on olemas ka eraartelle (private gangs). Nende koosseis on samasugune kui kogukondlikelgi artellidel, aga nende liikmete arv on väiksem, ja nad ei tööta artellivanema, vaid mõne vana sulase juhatusel, kellele farmer ei leia paremat tegevust. Siin pole enam mustlaskombeid, kuid kõikide tunnistajate seletuste järgi on tasu nigelam ja laste kohtlemine halvem.

Artellisüsteem, mis viimastel aastatel üha enam levib[175], ei eksisteeri muidugi artellivanema meeleheaks. Ta eksisteerib suurfarmerite[176] või landlordide[177] rikastamiseks. Farmerile on see kõige teravmeelsem meetod, et hoida oma tööpersonaali normaaltasemest palju madalamal, samal ajal aga siiski omada täiendavaid käsi kõikide täiendavate tööde tegemiseks, pressida välja võimalikult palju tööd võimalikult vähema rahaga[178], ja teha «liigseteks» täiskasvanud meestöölisi. Seniöeldu järgi on arusaadav, miks ühelt poolt tunnistatakse, et maamees kannatab suuremal või vähemal määral tööpuuduse all, teiselt poolt aga kinnitatakse, et artellisüsteem olevat «vajalik» selle tõttu, et meestöölisi on vähe ja et nad asuvad elama linnadesse[179]. Umbrohust puhas põld ja inim-umbrohi Lincolnshire'is jne. — need on kapitalistliku tootmise vastandlikud poolused[180].

---

[175] «See süsteem on viimaseil aastail väga levinud. Mõnes kohas on see alles hiljuti tarvitusele võetud; mujal, kus see on vanem, võetakse artellidesse ikka suuremal arvul ja ikka nooremaid lapsi» (sealsamas, lk. 79, nr. 174).

[176] «Väikefarmerid ei tarvita artellide tööd.» «Artellide tööd ei tarvitata kehval maal, vaid niisugusel, mis toob sisse 2 naelst. kuni 2 naelst. 10 š. renti igalt aakrilt» (sealsamas, lk. 17 ja 14).

[177] Ühele neist härrastest on tema rendid nii meeltmööda, et ta pahaselt seletab uurimiskomisjoni ees, et kogu see kisa tulevat ainult süsteemi nimetusest. Tema arvates oleks asi kõigiti korras, kui artelle ei nimetataks «bandideks», vaid «noorsoo tööstuslik-põllumajanduslikeks kooperatiivseteks assotsiatsioonideks iseseisva teenimise otstarbel».

[178] «Artellitöö on odavam kui ükski teine töö; sellepärast seda kasutatakse gi,» — ütleb üks endine artellivanem (sealsamas, lk. 17, nr. 14). «Artellisüsteem on farmerile kindlasti kõige odavam, lastele aga niisama kindlasti kõige hukatuslikum,» — ütleb üks farmer (sealsamas, lk. 16, nr. 3).

[179] «Paljusid töid, mida lapsed praegu artellides teevad, tehti varem kahtlemata meeste ja naiste poolt. Seal, kus praegu kasutatakse naiste ja laste tööd, on nüüd endisest rohkem töötuid mehi (more men are out of work)» (sealsamas, lk. 43, nr. 202). Teiselt poolt aga öeldakse muuseas järgmist: «Väljarändamise tagajärjel ja selle kerguse tõttu, mida raudteed pakuvad suurlinnadesse siirdumisel, on tööküsimus (labour question) paljudes põllumajanduspiirkondades, iseäranis vilja tootvais, omandamas nii tõsist iseloomu, et mina (see «mina» on ühe suure landlordi agent maal) pean lastetööd absoluutselt hädavajalikuks» (sealsamas, lk. 80, nr. 180). The labour question (tööküsimus) tähendab nimelt Inglise põllumajanduspiirkondades, erinevalt ülejäänud tsiviliseeritud maailmast, the landlords' and farmers' question (landlordide ja farmerite küsimust): kuidas saaks, hoolimata pidevalt kasvavast maarahva äravoolust, jäädavalt kindlustada küllaldast «relatiivset ülerahvastust» maal, ja koos sellega põllutööliste «palgamiinimumi»?

[180] Minu poolt varem tsiteeritud «Public Health Report», milles lastesure-

f) Iirimaa

Selle osa lõpul tuleb meil viivuks peatuda veel Iirimaal. Kõigepealt toome siiakuuluvad faktid.

Iirimaa rahvastik oli 1841. aastaks kasvanud 8 222 664 inimeseni, 1851. aastaks vähenes see 6 623 985-ni, 1861. aastaks 5 850 309-ni ja 1866. aastaks $5^1/_2$ miljonini, — umbes 1801. aasta tasemeni. Vähenemine algas nälja-aastast 1846, nii et Iirimaa kaotas üle $^5/_{16}$ oma elanikkonnast vähem kui 20 aasta jooksul[181]. Väljarändajate üldarv 1851. aasta maist 1865. aasta juulini oli 1 591 487 inimest; viimase 5 aasta jooksul, aastail 1861—1865, rändas välja üle poole miljoni inimese. Asustatud majade arv vähenes aastail 1851—1861 52 990 võrra. Aastail 1851—1861 kasvas 15—30 aakri suuruste farmide arv 61 000 võrra, üle 30 aakri suuruste arv 109 000 võrra, kõikide farmide koguarv aga vähenes 120 000 võrra; niisiis oli selle vähenemise ainsaks põhjuseks alla 15 aakri suuruste farmide likvideerimine, s. o. farmide tsentralisatsioon.

Rahvaarvu vähenemisega kaasnes muidugi üldiselt produktide massi vähenemine. Meie eesmärgi seisukohast on küllalt, kui

vuse puhul räägitakse möödaminnes artellisüsteemist, jäi teadmatuks ajakirjandusele ja järelikult ka inglise publikule. Seevastu «Children's Employment Commission'i» viimane aruanne andis ajakirjandusele ihaldatud «sensatsioonilist» toitu. Liberaalne ajakirjandus päris, kuidas on ometi võimalik olnud, et need suurtsugu džentlmenid ja leedid ning riigikiriku preestrid, kelledest Lincolnshire otse kihab, et need kõrged persoonid, kes saadavad antipoodidele oma erilisi «missioone Vaikse ookeani metslaste kommete parandamiseks», võisid lubada niisuguse süsteemi tekkimist oma mõisades, otse oma silmade all; seevastu aristokraatlik ajakirjandus tegeles samal ajal eranditult sellega, et ta arutles, kui toored ja rikutud on maamehed, kes saavad hakkama oma laste müümisega säärasesse orjusse! Aga neis neetud tingimustes, kuhu «delikaatsemad» inimesed maamehe on lükanud, oleks arusaadav, et ta oma lihased lapsed koguni ära sööks. Kui miski on imeks panna, siis ainult see, et ta enamalt jaolt on alal hoidnud oma iseloomu tubliduse. Ametlike aruannete autorid kinnitavad, et ka lastevanemad ise jälestavad artellisüsteemi neis piirkondades, kus see on kasutusel. «Meie poolt kogutud tunnistajate seletustest võib leida rohkeid tõendusi selle kohta, et lastevanemad oleksid paljudel juhtudel tänulikud sundseaduse eest, mis võimaldaks neil vastu panna ahvatlustele ja survele, mille osaliseks nad sageli saavad. Kord koguduse ametnik, kord peremees, ähvardades neid vallandamisega, sunnivad neid andma oma lapsi kooliskäimise asemel teenistusse... Kogu aja ning jõu raiskamine, kõik kannatused, mida ülemäära suur, kasutu kurnamine sünnitab maamehele ja tema perekonnale, samuti kõik need juhtumid, kus vanemad võivad kirjutada oma lapse moraalse hukkumise täiskiilutud kottedžite või artellisüsteemi laostava mõju arvele, — kõik see äratab töötavate kehvikute rinnas tundeid, mida on kerge mõista ja ülearune lähemalt kirjeldada. Nad on teadlikud, et neile tekitatakse palju füüsilisi ja moraalseid piinu nende tingimustega, millede eest nad ei ole põrmugi vastutavad, mida nad kunagi ei oleks heaks kiitnud, kui see nende teha oleks olnud, ja millede vastu nad on võimetud võitlema» (sealsamas, lk. XX, nr. 82; lk. XXIII, nr. 96).

[181] Iirimaa rahvaarv: 1801. aastal 5 319 867 inimest, 1811. aastal 6 084 996, 1821. aastal 6 869 544, 1831. aastal 7 828 347, 1841. aastal 8 222 664.

me vaatleme viie aasta perioodi 1861—1865, mille jooksul rändas välja üle $^1/_2$ miljoni inimese ja absoluutne rahvaarv langes enam kui $^1/_3$ miljoni võrra (vt. tabel A).

TABEL A

LOOMADE ARV

Aastad	Hobused		Veised		
	Üldarv	Vähenemine	Üldarv	Vähenemine	Suurenemine
1860	619 811	—	3 606 374	—	—
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686	—
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798	—
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659	—
1864	562 158	17 820	3 262 294	—	118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414	—	231 120

Aastad	Lambad			Sead		
	Üldarv	Vähenemine	Suurenemine	Üldarv	Vähenemine	Suurenemine
1860	3 542 080	—	—	1 271 072	—	—
1861	3 556 050	—	13 970	1 102 042	169 030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928	—	1 067 458	86 866	—
1864	3 366 941	—	58 737	1 058 480	8 978	—
1865	3 688 742	—	321 802	1 299 893	—	241 413

Ülalolevast tabelist järeldub:

Hobused	Veised	Lambad	Sead
Absoluutne vähenemine	Absoluutne vähenemine	Absoluutne suurenemine	Absoluutne suurenemine
71 944	112 960	146 662	28 821[182]

[182] Kui me oleksime veel kaugemale tagasi läinud, siis oleks tulemus kujunenud veelgi ebasoodsamaks. Näiteks lambaid oli 1865. aastal 3 688 742, 1856. aastal aga 3 694 294; sigu 1865. aastal 1 299 893, 1858. aastal aga 1 409 883.

Pöördume nüüd põllunduse poole, mis annab elatusvahendeid loomadele ja inimestele. Järgmises tabelis on välja arvestatud vähenemine või suurenemine iga üksiku aasta kohta, vahetult eelkäinud aastaga võrreldes. Teravilja hulka on arvatud nisu, kaer, oder, rukis, uba ja hernes, juurvilja hulka kartul, turneps, söödapeet, kapsas, porgand, pastinaak, vikk jne.

TABEL B

KÜNNI- JA HEINAMAADE (VÕI KARJAMAADE) PINDALA SUURENEMINE VÕI VÄHENEMINE AAKRITES

Aastad	Teravili	Juurvili		Heinamaad ja ristikhein		Lina		Põllunduses ja karjakasvatuses kasutatava maa kogupindala	
	Vähenemine	Vähenemine	Suurenemine	Vähenemine	Suurenemine	Vähenemine	Suurenemine	Vähenemine	Suurenemine
1861	15 701	36 974	—	47 969	—	—	19 271	81 873	—
1862	72 734	74 785	—	—	6 623	—	2 055	138 841	—
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92 431	—
1864	122 437	2 317	—	—	47 486	—	87 761	—	10 493
1865	72 450	—	25 241	—	68 970	50 159	—	28 218	—
1861—1865	428 041	108 193	—	—	82 834	—	122 850	330 870	—

1865. aastal lisandus sellele rubriigi «Heinamaad» all 127 470 aakrit, peamiselt selletõttu, et rubriigi «Kasutamata jäätmaad ja turbarabad» all näidatud pindala vähenes 101 543 aakri võrra. Kui me võrdleme aastat 1865 aastaga 1864, siis näeme, et teraviljasaak vähenes 246 667 kvarteri võrra, sellest 48 999 kvarterit nisu arvel, 166 605 kvarterit kaera arvel, 29 892 kvarterit odra arvel jne.; kartulisaak vähenes 446 398 tonni võrra, — kuigi kartuli all oleva maa pindala oli 1865. aastal suurem, — jne. (vt. tabel C, lk. 610).

Iirimaa rahvastiku ja põllumajandusliku tootmise liikumiselt siirdume tema landlordide, suurfarmerite ja tööstuskapitalistide rahapungades toimuvale liikumisele. See peegeldub tulumaksu kasvus või vähenemises. Järgmise tabeli D mõistmiseks olgu märgitud, et rubriik D (kasumid, välja arvatud farmerite kasumid) hõlmab ka niinimetatud «professionaalseid» kasumeid, s. o. advokaatide, arstide jne. tulusid, kuna siin eraldi loetlemata rubriigid C ja E sisaldavad ametnike, ohvitseride, riigilt sinekuuride saajate, riigi võlausaldajate jne. tulusid.

TABEL C

HARITAVA MAA PINDALA, AAKRILT SAADAVA PRODUKTI HULGA JA PRODUKTI KOGUHULGA SUURENEMINE VÕI VÄHENEMINE 1865. AASTAL, VÕRRELDES 1864. AASTAGA

Produkti nimetus	Haritava maa aakrite arv		Suurenemine või vähenemine 1865. aastal		Produkti hulk aakrilt			Suurenemine või vähenemine 1865. aastal		Produkti koguhulk			
	1864	1865	+	—		1864	1865			1864	1865	Suurenemine 1865	Vähenemine 1865
Nisu	276 483	266 989	—	9 494	Nisu, tsentn.	13,3	13,0	—	0,3	875 782 kv.	826 783	—	48 999 kv.
Kaer	1 814 886	1 745 228	—	69 658	Kaer „	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332 „	7 659 727	—	166 605 „
Oder	172 700	177 102	4 402	—	Oder „	15,9	14,0	—	1,0	761 909 „	732 017	—	29 892 „
Bere (oder)	8 894	10 091	1 197	—	Bere (oder) „	16,4	14,8	—	1,6	15 160 „	13 989	—	1 171 „
Rukis					Rukis „	8,5	10,4	1,9	—	12 680 „	18 364	5 684 kv.	—
Kartul	1 039 724	1 066 260	26 536	—	Kartul t.	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388 t.	3 865 990	—	446 398 t.
Turneps	337 355	334 212	—	3 143	Turneps „	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659 „	3 301 683	—	165 976 „
Söödapeet	14 073	14 389	316	—	Söödapeet „	10,5	13,3	2,8	—	147 284 „	191 937	44 653 t.	—
Kapsas	31 821	33 622	1 801	—	Kapsas „	9,3	10,4	1,1	—	297 375 „	350 252	52 877 „	—
Lina	301 693	251 433	—	50 260	Lina (14-naelaseid stonesid)	34,2	25,2	—	9,0	64 506 „	39 561	—	24 945 t.[183]
Hein	1 609 569	1 678 493	68 924	—	Hein, tonne	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153 „	3 068 707	461 554 „	—

[183] Teksti andmed on koostatud järgmistest väljaannetest võetud materjalide järgi: „Agricultural Statistics. Ireland. General Abstracts, Dublin", aasta 1860 ja järgmised ning „Agricultural Statistics. Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc. Dublin 1866". See on teatavasti ametlik statistika, mis igal aastal esitatakse parlamendile.

Lisa 2. trükile. Ametlik statistika näitab 1872. aastal, 1871. aastaga võrreldes, haritava maa pindala vähenemist 134 915 aakri võrra. „Suurenemine" leidis aset söödajuurvilja — turnepsi, söödapeedi jne. — kasvatamise alal; haritava maa pindala „vähenemine" oli nisu alal 16 000 aakrit, kaera alal 14 000 aakrit, odra ja rukki alal 4000 aakrit, kartuli alal 66 632 aakrit, lina alal 34 667 aakrit ja heinamaade, ristikheina, viki ja rapsi alal 30 000 aakrit. Nisukultuuri all olev pindala näitas viimase 5 aasta jooksul järgmist astmelist vähenemist: 1868. aastal 285 000 aakrit, 1869. aastal 280 000 aakrit, 1870. aastal 259 000 aakrit, 1871. aastal 244 000 aakrit, 1872. aastal 228 000 aakrit. 1872. aastal oli juurde tulnud ümmarguselt 2600 hobust, 80 000 veist, 68 609 lammast; vähenemine 236 000 siga.

TABEL D

TULUMAKSUGA MAKSUSTATAVAD TULUD IIRIMAAL. NAELSTERLINGITES

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Rubriik A. Maarent	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Rubriik B. Farmerite kasum	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 923	2 930 874	2 946 072
Rubriik D. Tööstuslik jne. kasum	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
Kõikide rubriikide A kuni E summa	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340[184]

Rubriik D all moodustas tulu juurdekasv aastail 1853—1864 keskmiselt ainult 0,93%, Suurbritannias aga oli see samal perioodil 4,58%. Järgmine tabel näitab kasumite jaotust (välja arvatud farmerite kasumid) aastail 1864 ja 1865:

TABEL E

RUBRIIK D. TULUD KASUMITELT (ÜLE 60 NAELST.) IIRIMAAL

	1864				1865			
	naelst.				naelst.			
Aastatulude kogusumma	4 368 610	jaotub	17 467	isiku vahel	4 669 979	jaotub	18 081	isiku vahel
Aastatulud üle 60 naelst. ja alla 100 naelst.	238 726	„	5 015	„	222 575	„	4 703	„
Aastatulude kogusummast	1 979 066	„	11 321	„	2 028 471	„	12 184	„
Aastatulude kogusumma jääk	2 150 818	„	1 131	„	2 418 933	„	1 194	„
Sealhulgas	1 073 906	„	1 010	„	1 098 027	„	1 044	„
	1 076 912	„	121	„	1 320 906	„	150	„
Neist	923 397	„	75	„	1 034 881	„	72	„
	646 377	„	26	„	736 448	„	28	„
	262 819	„	3	„	274 528	„	3	„[185]

[184] «Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue». London 1866.

[185] Aastatulude kogusumma rubriigis D erineb eelmise tabeli andmeist mõnede seaduslikult lubatud mahaarvamiste tõttu.

Inglismaa, arenenud kapitalistliku tootmisega ning peaasjalikult tööstuslik maa, oleks verest tühjaks jooksnud, kui seal oleks korraldatud niisamasugune aadrilaskmine, nagu iiri rahva juures. Aga Iirimaa on ju praegu ainult Inglismaa põllumajanduslik rajoon, mida eraldab Inglismaast lai veeriba ja mis annab Inglismaale vilja, villa, kariloomi ja tööstuse ning sõjaväe nekruteid.

Rahvaarvu vähenemise tagajärjel on palju maad sööti jäänud, põllumajandusliku produkti hulk on tunduvalt vähenenud[186] ja, hoolimata sellest, et karjakasvatuseks määratud pindala on nüüd suurem, on karjakasvatuseski mõni haru absoluutselt vähenenud, teised harud aga näitavad vaevalt nimetamisväärset tõusu, mida tagasiminekud ühtelugu katkestavad. Aga ometi on maarent ja farmerite kasum kogu aeg tõusnud koos rahvaarvu langemisega, ehk küll farmerite kasum ei tõusnud nii pidevalt kui maarent. Selle põhjust on kerge mõista. Ühelt poolt, sedamööda, kuidas ühendati farme ja muudeti põllumaid karjamaadeks, muutus järjest suurem osa koguproduktist lisaproduktiks. Lisaprodukt kasvas, kuigi koguprodukt, mille osaks lisaprodukt on, jäi väiksemaks. Teiselt poolt kasvas selle lisaprodukti rahaline väärtus veel kiiremini kui tema mass, sest et liha, villa jne. turuhinnad on Inglismaal viimase 20 aasta jooksul, eriti aga viimase 10 aasta jooksul, tõusnud.

Killustatud tootmisvahendid, mis on tootjale enesele töötegemise ja äraelamise vahenditeks ja milledega ei ühendata võõrast tööd väärtuse suurendamise otstarbel, ei kujuta enesest kapitali, just nagu tootja enese poolt tarbitav produkt ei ole kaup. Kuigi koos rahvaarvu vähenemisega vähenes põllumajanduses kasutatavate tootmisvahendite mass, on põllumajanduses kasutatava kapitali mass siiski suurenenud, sest kapitaliks muudeti osa tootmisvahendeid, mis varem olid killustatud.

Kogu Iirimaal väljaspool põllumajandust tööstusse ja kaubandusse mahutatud kapital akumuleerus viimasel kahel aastakümnel aeglaselt ning alaliste suurte kõikumiste saatel. Seda kiiremini arenes aga tema individuaalsete koostusosade kontsentratsioon. Lõpuks, nii nõrk kui selle kapitali absoluutne kasv oligi, on ta relatiivselt, vähenenud rahvaarvuga võrreldes, siiski kasvanud.

Niisiis areneb siin meie silmade all suureulatuslik protsess, millest paremat ortodoksne majandusteadus poleks võinud soovidagi oma dogma kinnituseks, mille järgi vaesus tekib absoluutsest ülerahvastusest, tasakaal aga tuleb tagasi rahvaarvu vähenemisega. See on palju tõhusam eksperiment kui XIV sajandi keskpaiku möllanud katk, mida maltuslased nii väga ülistavad. Möödaminnes olgu öeldud, et iseenesestki oli koolmeisterlikult

[186] Kui produkti hulk väheneb ka suhteliselt, igalt aakrilt, siis ärgu unustatagu, et Inglismaa on $1^1/_2$ sajandit kaudselt vedanud endale Iirimaa mulda, jätmata maaharijaile vahendeid mulla koostusosade asendamiseks.

naiivne mõõta XIX sajandi tootmissuhteid ja neile vastavaid rahvastikusuhteid XIV sajandi mõõdupuuga; aga peale selle jättis see naiivsus kahe silma vahele sellegi asjaolu, et siinpool kanalit, Inglismaal, möllas katk ja sellega kaasnenud massiline suremine enne maarahva vabanemist ja rikastumist, kuna sealpool kanalit, Prantsusmaal, järgnes katkule veel hullem orjus ja veel suurem viletsus.[186a]

1846. aasta näljahäda hävitas Iirimaal üle miljoni inimese, kuid ainult kehvikuid. Ta ei teinud maa rikkusele kõige vähematki kahju. Sellele järgnenud kahekümneaastane väljarändamine, mis on ikka veel hoogsamaks muutumas, ei hävitanud koos inimestega nende tootmisvahendeid, nagu tegi näiteks Kolmekümneaastane sõda. Iiri geenius leiutas täiesti uue meetodi, et viia vaest rahvast nagu nõiduse väel tuhandeid miile eemale tema viletsuse paigast. Ühendriikidesse ümberasunud väljarändajad saadavad igal aastal rahasummasid koju, reisirahaks mahajäänuile. Iga salk, mis tänavu välja rändab, tõmbab tuleval aastal enese järel teise salga. Seepärast ei lähe väljarändamine Iirile midagi maksma, vaid vastupidi, on üheks tulutoovamaks haruks tema väljaveo-operatsioonide hulgas. Lõpuks on see väljarändamine süstemaatiline protsess, mis ei sünnita rahvamassis möödaminevaid tühimikke, vaid võtab talt igal aastal rohkem inimesi kui aastane iive tasa teeb, nii et absoluutne rahvaarv langeb aastast aastasse[186b].

Missugused olid siis tagajärjed järelejäänud iiri töölistele, kes ülerahvastusest vabaks said? Tagajärjed olid säärased, et relatiivne ülerahvastus on praegu niisama suur kui enne 1846. aastat, et palgad on niisama madalad, et töö on veel rängem ja et maal valitsev viletsus ähvardab uue kriisiga. Põhjused on lihtsad. Revolutsioon põllumajanduses pidas sammu emigratsiooniga. Relatiivse ülerahvastuse tootmine arenes veelgi kiiremini kui rahvastiku absoluutne vähenemine. Põgus pilk tabelile C näitab, et põllumaade muutmine karjamaadeks peab Iirimaal olema veel teravama mõjuga kui Inglismaal. Inglismaal laieneb söödajuurvilja kasvatamine koos karjakasvatusega, Iirimaal ta väheneb. Suuri põllumassiive, mida varem hariti, jäetakse nüüd sööti või muudetakse alatiseks rohumaaks; samal ajal kasutatakse karjakasvatuse laiendamiseks tunduvat osa jäätmaid ja turbarabasid, mida varem üldse ei kasutatud. Väikesed ja keskmised rendikohad — nende hulka ma loen kõiki neid, kus haritava maa pindala ei ületa 100

[186a] Et Iirimaad peetakse «rahvastikuprintsiibi» tõotatud maaks, siis Th. Sadler, enne kui ta avaldas oma teose rahvastiku kohta, andis välja oma kuulsa raamatu: «Ireland, its Evils and their Remedies», 2. trükk, London 1829, milles ta, võrreldes statistilisi andmeid üksikute provintside kohta ja igas provintsis üksikute krahvkondade kohta, tõestab, et viletsus ei ole seal, nagu Malthus tahaks, rahvaarvuga päriproportsionaalne, vaid on pöördproportsionaalne.

[186b] Ajavahemikus 1851—1874 moodustas väljarändajate üldarv 2 325 922.

aakrit — moodustavad ikka veel $^{8}/_{10}$ üldarvust[186c]. Kapitalistliku põllumajandusliku tootmise konkurents avaldab neile kasvavat survet, suuremat kui varemal ajal; seepärast annavad nad palgatööliste klassile järjest uusi nekruteid. Iirimaa ainuke suurtööstus, linatööstus, vajab võrdlemisi vähe täiskasvanud mehi ja, hoolimata oma laienemisest pärast puuvillahindade tõusu aastail 1861—1866, annab üldse teenistust suhteliselt tähtsusetule rahvastiku osale. Tema oma sfääris toimuvate alatiste kõikumiste kaudu toodab ta, nagu iga teinegi suurtööstus, kogu aeg relatiivset ülerahvastust, — isegi siis, kui tema poolt absorbeeritavate inimeste mass absoluutselt kasvab. Maarahva viletsus on pjedestaaliks kolossaalseile pesuvabrikuile jne., millede töölisarmee on suuremalt osalt laiali pillatud mööda külasid. Me näeme siin jälle varemkirjeldatud kodutöö süsteemi, kus mitteküllaldase tasu maksmine ja liigtöö moodustab abinõud «liigsete» tööliste süstemaatiliseks loomiseks. Lõpuks, kuigi rahvastiku vähenemisel ei ole siin nii laastavaid tagajärgi kui mõnel arenenud kapitalistliku tootmisega maal, ei jää see siingi ilma pideva tagasimõjuta siseturule. Väljarändamise tõttu tekkinud lüngad ahendavad mitte üksnes kohalikku töönõudmist, vaid ka väikepoodnike, käsitööliste ja üldse väike-ettevõtjate sissetulekuid. Sellest tulebki 60—100 naelsterlingi suuruste tulude vähenemine tabelis E.

Põllumajanduse palgatööliste olukorda Iirimaal kujutavad üsna läbipaistvalt Iiri vaestehoolekande inspektorite aruanded (1870)[186d]. Teenides valitsust, kes püsib ainult tääkide jõul ja kord avaliku, kord varjatud piiramisseisukorra varal, peavad need valitsuse ametnikud rääkima ettevaatlikku keelt, millest nende kolleegid Inglismaal ei hooli; kuid sellegipärast ei luba nad oma valitsusel hellitada illusioone. Nende andmete järgi on palgatase maal, kuigi see on ikka veel väga madal, viimase 20 aasta jooksul siiski tõusnud 50—60% võrra ja moodustab praegu keskmiselt 6—9 š. nädalas. Kuid selle näilise tõusu taga peitub tegelik palgalangus, sest see tõus ei tee tasa isegi hädavajalike elatusvahendite hinnatõusu, mis vahepeal toimus; selle tõenduseks on järgmine väljavõte ühe iiri töömaja ametlikest kalkulatsioonidest.

KESKMISED ÜLALPIDAMISKULUD NÄDALAS ÜHE INIMESE KOHTA

Aastad	Toit	Riietus	Kokku
29. sept. 1848—29. sept. 1849	1 š. 3¼ p.	0 š. 3 p.	1 š. 6¼ p.
29. sept. 1868—29. sept. 1869	2 š. 7¼ p.	0 š. 6 p.	3 š. 1¼ p.

[186c] *Märkus 2. trükile.* Ühe tabeli järgi *Murphy* raamatust «Ireland Industrial, Political and Social», 1870, moodustavad kuni 100 aakri suurused rendikohad 94,6% kogu maast, üle 100 aakri suurused aga moodustavad 5,4%.

[186d] «Reports from Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers in Ireland». Dublin 1870. — Vrd. ka «Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.», 8th March 1862, London 1862.

Hädavajalike elatusvahendite hind on järelikult peaaegu kaks korda, riietuse hind täpselt kaks korda suurem kui kahekümne aasta eest.

Kuid isegi kõrvale jättes selle mittevastavuse, ei saaks rahas väljendatud palgatasemete lihtne võrdlemine kaugeltki veel anda õiget tulemust. Enne näljahäda tasuti maal suuremat osa palku in natura [natuuras], rahas maksti ainult õige väikest osa; tänapäeval on üldreegliks palgamaksmine rahas. Juba sellestki järeldub, et, ükskõik missugune oli reaalpalga liikumine, tema rahaline väljendus pidi tõusma. «Enne näljahäda oli põllutöölisel lapike maad, kus ta kasvatas kartuleid ning pidas sigu ja kodulinde. Praegu ta mitte ainult peab ostma kõiki oma elatusvahendeid, vaid ta on kaotanud needki tulud, mis ta sai sigade, kodulindude ja munade müügist.»[187] Tõepoolest, maatöölised sulasid varem kokku väikefarmeritega ja olid tavaliselt justkui arjergardiks keskmistele ja suurtele farmidele, kust nad teenistust said. Alles 1846. aasta katastroofist alates said nad puht-palgatööliste klassi osaks, eriliseks seisuseks, mis on seotud oma palgaperemeestega ainult rahasuhete kaudu.

Me teame, missugused olid nende korteriolud 1846. aastal. Sestsaadik on need veelgi halvemaks muutunud. Osa maatöölisi, mis muide jääb päev-päevalt vähemaks, elab veel farmerite maa peal täiskiilutud hurtsikuis, millede jäle seisukord ületab kaugelt kõige hullemadki seda laadi pildid, mida pakkusid meile Inglismaa põllumajanduspiirkonnad. Nõnda on lugu igal pool, välja arvatud mõned maakohad Ulsteris; nii on see lõunas Corki, Limericki, Kilkenny jne. krahvkondades; idas Wicklow's, Wexfordis jne.; Iirimaa südames King's ja Queen's County's, Dublini krahvkonnas jne.; põhjas Downis, Antrimis, Tyrone'is jne.; lõpuks, läänes, Sligos, Roscommonis, Mayos, Galways jne. «See on häbi meie maa religioonile ja tsivilisatsioonile», hüüab üks inspektoreid[187a]. Et teha päevatöölistele meelepärasemaks neis urgastes elamine, võetakse neilt süstemaatiliselt ära maalapikesed, mis igivanast ajast kuulusid elamute juurde. «Seda laadi põlustamine, mis maatöölistele landlordide ja nende mõisavalitsejate poolt osaks saab, on sünnitanud maatöölistes vastavad tunded: vaenu ja viha nende vastu, kes kohtlevad neid kui õigusteta rassi.»[187b]

Põllumajanduse revolutsiooni esimeseks aktiks oli töökohtadel asuvate osmikute minemapühkimine, mida tehti väga suures ulatuses ja otsekui kõrgemalt poolt saadud loosungi järgi. See sundis paljusid töölisi otsima peavarju küladest ja linnadest. Seal topiti neid nagu mingit koli katusekambritesse, pugerikkudesse, keld-

[187] Sealsamas, lk. 29, 1.
[187a] Sealsamas, lk. 12.
[187b] Sealsamas, lk. 25.

ritesse ja kõige halvemate kvartalite urgastesse. Tuhanded iiri perekonnad, kes isegi rahvuslike eelarvamuste kammitsas olevate inglaste tunnistuse järgi paistavad silma oma haruldase koduarmastuse, muretu lõbususe ja perekondlike kommete puhtuse poolest, olid äkki ümber istutatud pahede kasvumajja. Mehed peavad nüüd otsima tööd ümbruskonna farmerite juurest, kes palkavad neid ainult päevaviisi, s. o. kõige ebakindlama palgavormi alusel; sealjuures «peavad nad nüüd käima palju maad farmini ja tagasi, saavad tihtipeale läbimärjaks ja kannatavad teisigi raskusi, mis sageli põhjustavad nõrgenemist, haigusi ja järelikult puudust»[187b].

«Linnad on pidanud aastast aastasse vastu võtma neid töölisi, kes maapiirkondades osutusid liigseteks»[187c], ja siis imestatakse veel, «et linnades ja asulates on tööliste küllus, maal aga tööliste puudus!»[187d]. Tõsi on aga, et seda puudust tuntakse ainult «pakiliste põllutööde ajal, kevadel ja sügisel, kuna teistel aastaaegadel seisavad paljud käed jõude»[187e]; et «pärast lõikust, oktoobrikuust kuni kevadeni, nad vaevalt leiavad endile mingit tööd»[187f] ja et neilgi perioodidel, kus nad on tööl, «kaotavad nad sageli terveid päevi ja peavad leppima igasuguste tööseisakutega»[187g].

Need põllumajandusliku revolutsiooni, s. o. põllumaa muutumise karjamaaks, masinate tarvituselevõtmise, range töökokkuhoiu jne. tagajärjed muutuvad veelgi teravamaks selletõttu, et on olemas eeskujulikke landlorde, kes ei kuluta oma rente välismaal, vaid suvatsevad elada Iirimaal oma valdustes. Et nõudmise ja pakkumise seadus jääks täiesti rikkumata, pressivad need härrad «nüüd peaaegu kogu töö, mida nad vajavad, oma väikefarmeritest välja, kes niiviisi on sunnitud töötama oma landlordidele üldiselt väiksema palgaga kui harilikud päevatöölised, sealjuures üldse mitte hoolides pahedest ja kahjudest, mis tekivad sellest, et kriitilisel külvi- või lõikuseajal peavad farmerid jätma hooletusse omaenese põllud»[187h].

Niisiis, töölolemise ebakindlus ja ebakorrapärasus, töötaoleku perioodide sagedane kordumine ja pikk kestus, kõik need relatiivse ülerahvastuse sümptoomid figureerivad vaestehoolekande inspektorite aruannetes kui raskused, mis koormavad iiri põllumajandusproletariaati. Meil on meeles, et inglise maaproletariaadi juures me nägime samasuguseid nähtusi. Kuid erinevus on selles, et Inglismaal, tööstuslikul maal, värvatakse tööstuslikku reservarmeed maalt, kuna seevastu Iirimaal, põllumajanduslikul maal, värvatakse põllu-

[187b] Sealsamas, lk. 25.
[187c] Sealsamas, lk. 27.
[187d] Sealsamas, lk. 26.
[187e] Sealsamas, lk. 1.
[187f] Sealsamas, lk. 32.
[187g] Sealsamas, lk. 25.
[187h] Sealsamas, lk. 30.

majanduslikku reservarmeed linnadest, äraaetud maatööliste pelgupaikadest. Inglismaal muutuvad põllumajanduse liigsed töölised vabrikutöölisteks, Iirimaal aga jäävad linnadesse aetud töölised edasi põllutöölisteks ja käivad ühtelugu maal tööd otsimas, kuigi nad samal ajal avaldavad survet ka linnapalkadele.

Ametlike aruannete autorid annavad põllumajanduse palgatööliste materiaalsest olukorrast järgmise kokkuvõtte: «Kuigi nad elavad äärmiselt kokkuhoidlikult, jätkub nende palgast vaevalt selleks, et muretseda endale ja oma perekonnale toitu ja ulualust; riietuse muretsemiseks vajavad nad täiendavat sissetulekut... Nende elamute atmosfäär koos teiste puudustega teeb selle klassi eriti vastuvõtlikuks tüüfusele ja tiisikusele.»[187i] Seejärel pole mingi ime, et, nagu aruannete autorid üksmeelselt tunnistavad, sünge rahulolematus valdab selle klassi ridu, et ta kutsub tagasi minevikku, vihkab olevikku, on kaotanud tulevikulootuse, «andub demagoogide hukatuslikule mõjule» ja et tal on ainult üks idée fixe: Ameerikasse välja rännata. Niisuguseks muinasjutumaaks muutus roheline Erin Malthuse suure imerohu, rahvastiku vähenemise mõjul!

Kui mõnus elu on iiri vabrikutöölistel, seda on küllalt hästi näha ühestainsastki näitest.

«Minu hiljutisel inspektsioonisõidul Iirimaa põhjaosas», ütleb inglise vabrikuinspektor Robert Baker, «jätsid minule rabava mulje ühe iiri oskustöölise jõupingutused anda oma lastele haridust kõige kasinamate aineliste võimaluste juures. Ma toon tema seletuse sõna-sõnalt, nii nagu ma selle tema suust kuulsin. Et ta on osav vabrikutööline, näeme sellest, et tema tööd kasutatakse kaupade tootmiseks Manchesteri turu jaoks. Johnson: Ma olen beetler [ropsija] ja töötan esmaspäevast reedeni kella 6-st hommikul kella 11-ni õhtul; laupäeval lõpetame töö kell 6 õhtul ja meil on 3 tundi eineks ja puhkuseks. Mul on viis last. Selle töö eest saan 10 š. 6 p. nädalas; minu naine töötab ka ja teenib nädalas 5 š. Vanem tütar, kes on kaksteist aastat vana, talitab kodus. Ta on meie toiduvalmistaja ja ainuke abiline. Ta valmistab nooremaid kooliminekuks ette. Minu naine tõuseb üles ja läheb tööle ühel ajal minuga. Keegi tütarlaps, kes läheb mööda meie majast, äratab mind kell pool kuus hommikul. Enne tööleminekut me ei söö midagi. Väiksemad lapsed on päeva otsa kaheteistaastase lapse hoolitseda. Me hommikusöök on kell 8; selleks tuleme koju. Teed joome kord nädalas; muidu aga sööme kõrti (stirabout) — vahel kaera-, vahel maisijahust, nii nagu oleme suutelised ostma. Talvel paneme maisijahu hulka natuke suhkrut ja vett. Suvel saame pisut kartuleid, mida kasvatame ise väikesel maalapil; kui aga kartulid on otsas, hakkame jälle kõrti sööma. Nõnda elame päev päeva järel, pühapäevad ja tööpäevad, aasta otsa. Õhtuti pärast päevatöö-

[187i] Sealsamas, lk. 21, 13.

lõppu olen alati väga väsinud. Harukorral näeme pisut liha, kuid väga harva. Kolm meie last käivad koolis, mille eest maksame nädalas 1 p. igalt lapselt. Meie korteri üür on 9 p. nädalas, turvas ja süüde maksavad vähemalt 1 š. 6 p. kahe nädala kohta.»[188] Niisugused on iiri palgad, niisugune on iiri elu!

Tõepoolest, Iirimaa viletsus on Inglismaal jälle päevaküsimuseks. Üks iiri maamagnaate, lord Dufferin, asus 1866. aasta lõpul ja 1867. aasta algul lahendama seda küsimust «Timesi» veergudel. «Wie menschlich von solch' grossem Herrn!» [«Kui inimlik see on nii suure isanda poolt!»]

Tabelist E me nägime, et 1864. aasta 4 368 610 naelsterlingi suurusest kogukasumist läks 262 819 naelsterlingit ainult kolmele saamamehele ja et 1865. aastal needsamad kolm «enesesalgamise» virtuoosi panid oma tasku 4 669 979-naelsterlingilisest kogukasumist juba 274 528 naelsterlingit; et 1864. aastal läks 646 377 naelsterlingit 26 saamamehele, 1865. aastal 736 448 naelsterlingit 28 saamamehele; 1864. aastal 1 076 912 naelsterlingit 121 saamamehele, 1865. aastal 1 320 906 naelsterlingit 150 saamamehele; 1864. aastal 2 150 818 naelsterlingit, peaaegu pool kogu aasta kasumist, 1131 saamamehele; 1865. aastal 2 418 933 naelsterlingit, rohkem kui pool kogu aasta kasumist, 1194 saamamehele. Kuid lõviosa rahvuslikust tulust, mida neelab käputäis maamagnaate Inglismaal, Šotimaal ja Iirimaal, on nii kohutavalt suur, et inglise riigitarkus peab otstarbekohaseks mitte anda maarendi jaotuse kohta sellist statistilist materjali nagu kasumi jaotuse kohta. Lord Dufferin on üks neid maamagnaate. Et rent või kasum võiksid kunagi olla «liigsed» või et nende rohkus võiks kuidagi olla ühenduses rahva viletsuse rohkusega, see on muidugi niisama «irrespectable» [«lugupidamatu»] kui «ebaterve» (unsound) kujutlus. Lord toetub tõsiasjadele. Tõsiasi aga on, et kui iiri rahva arv väheneb, siis kasvavad iiri rendid; et rahvastiku vähenemine on «kosutav» maaomanikule, järelikult ka maale ja sellepärast ka rahvale, kes on ainult maa juurdekuuluvus. Niisiis kinnitab see lord, et Iirimaa olevat ikka veel ülerahvastatud ja et emigratsiooni vool olevat ikka veel liiga aeglane. Et päris õnnelikuks saada, pidavat Iirimaa ära laskma veel vähemalt $^1/_3$ miljonit tööinimest. Ärgu arvatagu, et see lord, kes peale muu harrastab ka poeesiat, on mõni arst Sangrado koolist, kes kirjutas oma haigetele aadrilaskmist, ikka uut aadrilaskmist iga kord, kui ta nägi, et haige ei parane, — kuni haige kaotas koos oma verega ka oma haiguse. Lord Dufferin nõuab uut aadrilaskmist, mis hõlmaks ainult $^1/_3$ miljonit, aga mitte ligi 2 miljonit, kellede väljaajamiseta tuhandeaastane rahuriik Erinile tõepoolest ei saabu. Seda on kerge tõestada.

---

[188] «Reports of Insp. of Fact. for 31st October 1866», lk. 96.

RENDIKOHTADE ARV JA SUURUS IIRIMAAL 1864. AASTAL

1		2		3		4	
Kuni 1 aakri suurused rendikohad		1—5 aakri suurused rendikohad		6—15 aakri suurused rendikohad		16—30 aakri suurused rendikohad	
Arv	Pindala	Arv	Pindala	Arv	Pindala	Arv	Pindala
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343

5		6		7		8
31—50 aakri suurused rendikohad		51—100 aakri suurused rendikohad		Üle 100 aakri suurused rendikohad		Kogupindala
Arv	Pindala	Arv	Pindala	Arv	Pindala	20 319 924 aakrit[188a]
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	

Tsentralisatsioon hävitas aastail 1851—1861 peamiselt kolme esimese kategooria rendikohti, alla 1 aakri ja mitte üle 15 aakri suurusi. Need peavad kaduma kõigepealt. See annab 307 058 «liigset» farmerit ja, mõõdukalt arvestades perekonna keskmise suurusena 4 inimest, annab see kokku 1 228 232 inimest. Kui me teeme ebatõenäolise oletuse, et $^1/_4$ neist uuesti absorbeeritakse agraarrevolutsiooni lõppemisel, siis jääb ikkagi järele 921 174 inimest, kes peavad välja rändama. Neljas, viies ja kuues kategooria, üle 15 ja mitte üle 100 aakri, on kapitalistliku teraviljamajanduse jaoks liiga väikesed, lammaste kasvatamiseks aga peaaegu tähtsusetud, — seda teatakse Inglismaal ammugi. Niisiis, eelmistel oletustel kuulub väljarändamisele veel 788 761 inimest, mis annab kokku 1 709 532. Ja kuna l'appétit vient en mangeant [isu tuleb süües], siis avastab maaomanike silm peagi, et Iiri on $3^1/_2$-miljonilise elanikkonnaga ikka veel vaene maa, vaene sellepärast, et ta on ülerahvastatud ja järelikult tema rahvastiku vähendamine peab olema veel palju ulatuslikum, et ta saaks täita oma tõelist ülesannet — olla Inglismaa lambakopliks ja karjamaaks[188b].

[188a] Kogupindala hõlmab ka «turbarabasid ja jäätmaid».

[188b] Selle teose kolmandas raamatus, maaomandit käsitlevas osas, ma näitan üksikasjalisemalt, kuidas üksikud maaomanikud ja Inglise seadusandlus on plaanikindlalt kasutanud nälga ja sellega kaasnenud asjaolusid, et vägivaldselt teostada revolutsioon põllumajanduses ja vähendada Iirimaa rahvastik landlordidele sobivate mõõtudeni. Ma tulen seal ka tagasi väikefarmerite ja põllutööliste olukorra juurde. Siinkohal ainult üks tsitaat. Ühes posthuumses teo-

Sel tulutooval meetodil on oma varjuküljed nagu kõikidel headel asjadel siin maailmas. Paralleelselt maarendi akumuleerimisega Iirimaal toimub iirlaste akumuleerimine Ameerikas. Lammaste ja härgade poolt väljatõrjutud iirlane tõuseb teispool ookeani feenlasena üles. Ja vana merede valitsejanna vastas kerkib ikka ähvardavamalt noor hiigelvabariik.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.

[Karm saatus ja vennatapmise kuritegu jälitavad roomlasi.]

---

ses: «Journals, Conversations and Essays relating to Ireland», 2 köidet, London 1868, II kd., lk. 282, ütleb Nassau W. Senior muuseas: «Dr. G. tähendas päris õigesti, et meil on vaesteseadus ja et see on tugev vahend võidu kindlustamiseks landlordidele; teine niisugune vahend on emigratsioon. Ükski Iirimaa sõber ei sooviks, et sõda (landlordide ja keldi väikefarmerite vahel) pikale veniks, veel vähem, et ta lõpeks farmerite võiduga... Mida varem ta (see sõda) lõpeb, mida varem Iirimaa muutub karjamaaks (grazing country), kus elab karjamaale kohane suhteliselt väikesearvuline rahvastik, seda parem kõigile klassidele.» 1815. aasta Inglise viljaseadused kindlustasid Iirile monopoli teravilja vabaks sisseveoks Suurbritanniasse. Niiviisi nad soodustasid kunstlikult teravilja kasvatamist. See monopol kaotati äkki 1846. aastal, kui kaotati viljaseadused. Kõigist teistest asjaoludest rääkimata piisas sellest sündmusest üksi, et anda võimas tõuge Iiri põllumaade muutmisele karjamaadeks, farmide kontsentratsioonile ja väiketalupoegade äraajamisele. Pärast seda kui aastail 1815—1846 oli taevani kiidetud Iiri mulla viljakust, kinnitatud kõigi kuuldes, et see muld on looduse enda poolt määratud nisu kasvatamiseks, avastavad nüüd inglise agronoomid, majandusteadlased ja poliitikud järsku, et see muld ei kõlbavat millekski muuks kui ainult söödaheinte tootmiseks! Härra Léonce de Lavergne ruttas kordama seda teispool kanalit. Peab tõesti olema «tõsine» mees nagu Lavergne, et uskuda sellist lapsejuttu.

KAHEKÜMNE NELJAS PEATÜKK

NIINIMETATUD ESIALGNE AKUMULATSIOON

1. ESIALGSE AKUMULATSIOONI SALADUS

Me nägime, kuidas raha muundub kapitaliks, kuidas kapital toodab lisaväärtust ja kuidas lisaväärtuse arvel kapital suureneb. Kuid kapitali akumulatsioon eeldab lisaväärtust, lisaväärtus eeldab kapitalistlikku tootmist, viimane aga eeldab suurte kapitali- ja tööjõumasside olemasolu kaubatootjate käes. Kogu see liikumine näib seega keerlevat nõiutud ringis, millest me teisiti välja ei pääse, kui ainult eeldades, et kapitalistlikule akumulatsioonile eelnes «esialgne» akumulatsioon (Adam Smithi «previous accumulation»), — selline akumulatsioon, mis ei ole kapitalistliku tootmisviisi tulemus, vaid lähtepunkt.

See esialgne akumulatsioon etendab poliitilises ökonoomias umbes niisamasugust osa kui patulangemine teoloogias. Aadam hammustas õuna ja sellest tuligi inimsool patulangemine. Esialgse akumulatsiooni tekkimist seletatakse, jutustades seda kui ennemuistset anekdooti. Ammu möödaläinud ajal olevat olnud ühelt poolt töökas, mõistlik ja kõigepealt kokkuhoidlik eliit, teiselt poolt aga logardid, kaltsakad, kes lõid läbi kõik, mis neil oli, ja rohkemgi. Legend teoloogilisest patulangemisest räägib meile igatahes sellest, kuidas inimene mõisteti palehigis oma leiba sööma; seevastu majandusliku patulangemise lugu avastab meile, kuidas saab olla inimesi, kellel see sugugi tarvilik ei ole. Ükspuha. Nii juhtus, et esimesed akumuleerisid rikkust, teistele aga ei jäänud lõpuks midagi müüa peale oma naha. Sellest patulangemise ajast pärinebki laia massi vaesus, kellel kogu tööst hoolimata pole ikka veel midagi müüa peale iseenese, ja väheste inimeste rikkus, mis pidevalt kasvab, kuigi nemad ise ammu enam ei tööta. Säärast magedat lapsejuttu puhub näiteks härra Thiers, ja pealegi veel riigimehe piduliku tõsidusega, et õigustada propriété [omandit] prantslaste silmis, kes kunagi olid nii teravmeelsed. Kui aga asi puutub omandiküsimusse, siis käsib ju püha kohus kaitsta lasteaabitsa seisukohta kui ainuõiget, mis sobib igale vanusele ja igale arenemisastmele. Tegelikus ajaloos etendab teatavasti suurt osa vallutus, orjastamine, röövimine, ühe sõnaga vägivald. Mahedas poliitilises ökonoomias aga valitses igivanast ajast alates idüll. Õigus ja «töö» olid igivanast ajast alates ainsad rikastumisvahendid, — «käesolev aasta» oli muidugi iga kord erandiks. Tegelikult on esialgse akumulatsiooni meetodid kõike muud, ainult mitte idüllilised.

Raha ja kaubad, just nagu tootmis- ja elatusvahendidki, ei ole iseenesest kapital. Neid tuleb kapitaliks muuta. See muutmine võib aga toimuda ainult teatavail asjaoludel, mis on kokkuvõetult järgmised: kaht väga erinevat sorti kaubaomanikud peavad seisma teineteise vastas ja olema teineteisega kontaktis, — ühelt poolt raha ja tootmis- ning elatusvahendite omanikud, kes võõra tööjõu ostmise teel tahavad suurendada endi käes olevat väärtussummat; teiselt poolt vabad töölised, kes on oma tööjõu ja, järelikult, töö müüjad. Nad on vabad töölised kahesuguses mõttes: nad ei tohi ise vahetult kuuluda tootmisvahendite hulka, nagu orjad, pärisorjad jne., aga ka tootmisvahendid ei tohi kuuluda neile, nagu näiteks iseseisva majapidamisega talupoegadele jne.; vastupidi, nad peavad olema tootmisvahenditest vabad, neist lahus, neist ilma olema. See kaubaturu polarisatsioon loob kapitalistliku tootmise põhitingimused. Kapitalistlik vahekord eeldab, et töö teostamistingimuste omand on töölistest lahus. Niipea kui kapitalistlik tootmine saab endale jalad alla, jätab ta selle lahusoleku mitte ainult edasi püsima, vaid hakkab seda järjest suurenevas maastaabis taastootma. Niisiis protsess, mis loob kapitalistliku vahekorra, ei saa olla midagi muud kui töölise lahutamise protsess tema töötingimuste omandist, — selline protsess, mis ühelt poolt muudab ühiskondlikud elatus- ja tootmisvahendid kapitaliks, teiselt poolt aga muudab otsesed tootjad palgatöölisteks. Niinimetatud esialgne akumulatsioon ei ole järelikult midagi muud kui ajalooline protsess, mille käigus tootja lahutatakse tootmisvahenditest. Ta esineb «esialgsena», sest ta on kapitali ja sellele vastava tootmisviisi eelajalugu.

Kapitalistliku ühiskonna majanduslik struktuur on tekkinud feodaalse ühiskonna majanduslikust struktuurist. Feodaalse ühiskonna lagunemine vabastas kapitalistliku ühiskonna elemendid.

Otsene tootja, tööline, võis alles siis hakata vabalt käsutama omaenda isikut, kui ta enam ei olnud kinnistatud maa külge ega olnud enam pärisorjuslikus või feodaalses sõltuvuses teisest isikust. Edasi, et muutuda tööjõu vabaks müüjaks, kes viib oma kauba sinna, kus ta sellele turu leiab, pidi ta olema vabanenud tsunftide võimust, tsunftimäärustest õpilaste ja sellide kohta ja teistest tööd kitsendavaist eeskirjadest. Ajalooline liikumine, mis muudab tootjad palgatöölisteks, esineb seega ühelt poolt nende vabanemisena feodaalsetest kohustustest ja tsunftide sundusest; ja ainult see pool üksi eksisteeribki meie kodanlikele ajaloolastele. Teiselt poolt aga muutuvad need vabastatavad inimesed alles siis omaenese müüjateks, kui neilt on ära röövitud kõik nende tootmisvahendid ja kõik olemasolu tagatised, mida vanad feodaalsed institutsioonid neile kindlustasid. See nende ekspropriieerimise ajalugu on kirjutatud inimsoo ajaraamatusse tule ja verega.

Tööstuskapitalistid, need uued võimumehed, pidid omakorda kõrvale tõrjuma mitte ainult tsunftimeistrid, vaid ka rikkusealli-

kaid omavad feodaalid. Sellest küljest esineb nende tõus võiduka võitluse viljana feodaalvõimu ja selle talumatute eesõiguste vastu, samuti tsunftide kui ka nende kammitsate vastu, millega tsunftid aheldasid tootmise vaba arenemist ja inimese vaba ekspluateerimist inimese poolt. Kuid ometi on tööstuse rüütlid ainult sellepärast saanud kõrvale tõrjuda mõõga rüütleid, et nad kasutasid ära sündmused, mis ei olnud nende eneste loodud. Nad ülendasid endid niisama alatute vahendite abil kui needki vahendid, millede abil omal ajal vabakslastud rooma orjad said oma patroonide isandaiks.

Selles arenemises, mis sünnitas nii palgatöölise kui ka kapitalisti, oli lähtepunktiks töölise orjus. See arenemine seisis orjuse vormi muutumises, feodaalse ekspluateerimise muutumises kapitalistlikuks ekspluateerimiseks. Selle protsessi käigu mõistmiseks ei tarvitse meil liiga kaugele tagasi minna. Kuigi mõnedes Vahemere-äärseis linnades võib juba XIV ja XV sajandil paiguti kohata kapitalistliku tootmise esimesi algeid, kuulub kapitalismiajastu algus siiski XVI sajandisse. Neis kohtades, kus ta esineb, on pärisorjus ammugi kaotatud ja keskaja hiilgepunkt, suveräänsete linnade olemasolu, juba pikemat aega kaotamas oma sära.

Esialgse akumulatsiooni ajaloos moodustavad epohhi kõik need pöörded, mis on hoovaks tekkivale kapitalistide klassile; kõigepealt aga need momendid, kus suuri inimmasse äkitselt ning vägivaldselt lahti kistakse nende ülalpidamise vahenditest, paisates nad lindpriide proletaarlastena tööturule. Kogu protsessi aluseks on põllumajandusliku tootja ekspropriieerimine, talupoja maatajätmine. Selle protsessi ajalugu omandab mitmesugustes maades mitmesuguse värvingu, läbib mitmesuguseid faase mitmesuguses järjekorras ja mitmesugustel ajaloo-epohhidel. Klassikalisel kujul toimub see ainult Inglismaal, mille me sellepärast näitena võtamegi[189].

2. MAARAHVA EKSPROPRIEERIMINE MAAST

Inglismaal kadus pärisorjus tegelikult XIV sajandi lõpul. Rõhuv enamik rahvast[190] koosnes tol ajal — ja veel suuremal määral XV sajandil — vabadest iseseisva majapidamisega talupoega-

[189] Itaalias, kus kapitalistlik tootmine arenes kõige varem, lagunesid kõige varem ka pärisorjuslikud suhted. Pärisori vabanes siin, enne kui ta oleks jõudnud kindlustada endale mingit põlise kasutamise õigust maale. Seepärast tegi vabanemine temast sedamaid lindprii proletaarlase, kes pealegi leidis endale otsekohe uusi isandaid enamalt jaolt veel Rooma ajast säilinud linnades. Pärast seda kui XV sajandi lõpul alanud maailmaturu revolutsioon oli hävitanud Põhja-Itaalia kaubandusliku ülevõimu, tekkis vastassuunaline liikumine. Linnatöölisi tõrjuti massiliselt maale, kus nad panid aluse aiandusetaoliselt organiseeritud väikepõllunduse ennenägematule õitsengule.

[190] «Väikemaaomanikud, kes harisid oma põlde oma isikliku tööga ja olid mõõdukalt jõukad, ... moodustasid siis palju suurema osa rahvast kui praegu ... Vähemalt 160 000 maaomanikku, kes koos oma perekondadega moodustasid arvatavasti üle 1/7 kogu rahvaarvust, elasid oma väikeste freehold-

dest, ükskõik missuguse feodaalse sildi taha nende omand oligi peidetud. Suuremais aadlimõisades oli vaba farmer välja tõrjunud bailiff'i [opmani], kes varem oli ka ise olnud pärisori. Põllumajanduse palgatöölised koosnesid osalt talupoegadest, kes kasutasid vaba aega töötamiseks suurmaaomanike juures, osalt erilisest, relatiivselt ja absoluutselt väikesearvulisest pärispalgatööliste klassist. Tegelikult olid needki samal ajal iseseisva majapidamisega talupojad, sest palga kõrval nad said kottedži ja 4 aakrit või rohkem põllumaad. Pealegi kasutasid nad koos päristalupoegadega kogukonnamaid, karjatasid seal oma loomi ja hankisid sealt endale kütust: puid, turvast jne.[191] Feodaalset tootmist iseloomustab kõigis Euroopa maades maa jagamine võimalikult paljudele feodaalselt sõltuvaile talupoegadele. Feodaali ja üldse iga suverääni võim ei põhinenud tema rendi suurusel, vaid tema alamate arvul; viimane aga sõltus iseseisva majapidamisega talupoegade arvust[192]. Seepärast, kuigi Inglise maa-ala jaotati normannide vallutuse järel hiiglaslikeks parunivaldusteks, milledest mõnigi hõlmas 900 vana anglosaksi lordkonda, oli see maa-ala ometigi väikesi talumajapidamisi täis, ja ainult kohati laiusid nende vahel suured härraste mõisad. Seesugused suhted ja samaaegne linnaelu õitseng, nii iseloomulik XV sajandile, võimaldasidki rahvale seda rikkust, mida kantsler Fortescue nii kõnekalt kirjeldab oma teoses «Laudibus Legum Angliae»; need suhted aga ei võimaldanud kapitalistlikku rikkust.

Kapitalistliku tootmisviisi aluseks olnud pöörde eelmäng toimus XV sajandi viimasel kolmandikul ja XVI sajandi esimestel aastakümnetel. Hulk lindpriisid proletaarlasi paisati tööturule, saates laiali feodaalsed väesalgad, mis sir James Steuarti tabava märkuse järgi «igal pool kasutult täitsid maju ja õuesid». Kuigi kuningavõim, mis ka ise oli kodanliku arenemise produkt, oma püüdes

kohtade (freehold on täiesti vaba omand) majandamisest. Nende väikemaaomanike keskmist tulu hinnatakse 60—70 naelsterlingile. On välja arvestatud, et oma maa harijaid oli rohkem kui võõra maa rentijaid» (*Macaulay:* «History of England», 10. trükk, London 1854, I kd., lk. 333, 334). — Veel XVII sajandi viimasel kolmandikul tegeles $^4/_5$ inglise rahvast põllumajandusega (sealsamas, lk. 413). — Ma tsiteerin Macaulay'd, sest tema kui süsteemikindel ajaloovõltsija «kärbib» võimalust mööda seda laadi fakte.

[191] Ei tohi kunagi unustada, et isegi pärisori oli mitte ainult oma maja juurde kuuluva partselli omanik, — tõsi küll, obrokikohuslik omanik, — vaid et ta oli ka kogukonnamaa kaasomanik. «Talupoeg on seal (Sileesias) pärisori.» Sellegipärast omavad need pärisorjad kogukonnamaid. «Seni pole suudetud sileeslasi oma kogukonnamaid jagama panna, seevastu Neumargis on vaevalt veel ühtki küla, kus seda jagamist ei oleks suurima eduga läbi viidud» (*Mirabeau:* «De la Monarchie Prussienne». Londres 1788, II kd., lk. 125, 126).

[192] Jaapan oma puhtfeodaalse maaomandi organisatsiooniga ja oma arenenud väiketalumajapidamisega annab meile Euroopa keskajast palju õigema pildi kui kõik meie ajalooraamatud, mis enamasti on dikteeritud kodanlikest eelarvamustest. On ju päris mugav keskaja kulul «liberaalne» olla.

absolutismi poole vägivaldselt kiirendas nende väesalkade laialisaatmist, ei olnud ta sugugi selle laialisaatmise ainukeseks põhjuseks. Suurfeodaalid, kes olid kõige ägedamas vastuolus kuningavõimu ja parlamendiga, lõid ise palju suurema proletariaadi, usurpeerides kogukonnamaid ja ajades talupoegi vägivaldselt minema maalt, millele talupoegadel oli niisamasugune feodaalne omandiõigus kui feodaalidel enestelgi. Inglismaal oli selle otseseks tõukeks eriti Flandria villamanufaktuuride õitselepuhkemine ja vastav villahindade tõus. Suured feodaalsõjad olid neelanud vana feodaalaadli, uus aadel aga oli oma aja laps, kellele raha oli kõigi võimude võim. Tema loosungiks sai seepärast põllumaa muutmine lammaste karjamaaks. Oma teoses «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» kirjeldab Harrison, kuidas see väiketalupoegade ekspropriieerimine maad laostas. Aga, kirjutab ta, «what care our great incroachers!» («mis läheb see korda meie suurtele usurpeerijatele!»). Talupoegade elumajad ja tööliste kottedžid lammutati väevõimuga või jäeti saatuse hooleks. «Kui me võrdleme», ütleb Harrison, «iga rüütlimõisa praegust seisukorda varemate üleskirjutustega, siis me näeme, et on kadunud lugematu hulk maju ja väikesi talumajapidamisi, et maa toidab praegu palju vähem inimesi, et paljud linnad on alla käinud, kuigi mõned uued on õitsele löönud... Ma võiksin mõndagi jutustada linnadest ja küladest, mis tehti maatasa ja muudeti lammaste karjamaaks, ja kus ainult härrastemajad veel püsti seisavad.» Nende vanade ajaraamatute kurtmised on alati liialdatud, aga nad annavad täpselt edasi seda muljet, mis tootmissuhete revolutsioon jättis kaasaeglastele enestele. Kantsler Fortescue ja Thomas Moruse teoste võrdlemine näitab meile selgesti lõhet, mis lahutab XV sajandit XVI sajandist. Nagu Thornton päris õigesti ütleb, langes inglise töölisklass ilma ühegi vahepealse astmeta oma kuldsest ajastust raudsesse ajastusse.

Seadusandlus kohkus sellest pöördest. Ta ei olnud veel jõudnud selle kõrge tsivilisatsiooniastmeni, kus arvatakse, et «Wealth of the Nation» [«natsiooni rikkus»], s. o. kapitali moodustamine ja rahvahulkade halastamatu ekspluateerimine ning vaesumine on igasuguse riigitarkuse ultima Thule [kõrgeim tipp]. Bacon ütleb oma Henry VII ajaloos: «Selle aja ümber (1489. a.) sagenesid kurtmised põllumaa muutmise üle karjamaaks (lammastele jne.), mis vajab väheste karjuste tööd; maad, mis varem renditi eluajaks või aastaviisi (aastaviisi renditud maal elas suurem osa yeomen'e [vabu talupoegi]), muudeti nüüd mõisamaadeks. Seetõttu laostus rahvas ja ühes sellega laostusid linnad, kirikud, kümnised... Kuningas ja parlament püüdsid siis imekspandava tarkusega parandada seda väärnähtust... Nad võtsid tarvitusele abinõusid, et ära hoida rahvaarvu langust soodustavat kogukonnamaade usurpeerimist (depopulating inclosures) ja karjamajanduse tekki-

mist (depopulating pasture), mis sellele usurpeerimisele otsekohe järgnes.» Henry VII-nda akt aastast 1489, art. 19, keelab lammutada talumaju, millede juurde kuulub vähemalt 20 aakrit maad. Henry VIII-nda akt 25 uuendab seda seadust. Seal öeldakse muuseas, et «suuri rendimaid ja karju, eriti lambakarju, koondatakse väheste isikute kätte, mistõttu maarendid on väga palju kasvanud, põllumaa harimine (tillage) aga on suuresti vähenenud, kusjuures on lammutatud kirikuid ja maju ning määratu suur hulk inimesi on kaotanud võimaluse iseendile ja oma perekondadele elatust saada». Seadus käsib seepärast taastada mahajäetud talud, määrab kindlaks põllu ja karjamaa vahekorra jne. Ühes 1533. aasta aktis kurdetakse, et mõnedel omanikel on kuni 24 000 lammast, ja piiratakse nende arvu 2 tuhandega[193]. Aga nii rahva kurtmised kui ka Henry VII-nda valitsemisajast alates 150 aasta kestel avaldatud seadused väikefarmerite ja talupoegade ekspropriieerimise vastu jäid ühtviisi viljatuks. Nende tagajärjetuse saladuse reedab meile Bacon ilma enda teadmata. «Henry VII-nda akt», ütleb ta oma teoses «Essays, civil and moral», Essay 29 [vrd. Бэкон, Собр. соч., ч. II СПБ. 1874, стр. 410], «oli sügavamõtteline ja imetlusväärne selle poolest, et ta lõi kindla normaalsuurusega põllumajanduslikke majandeid ja talusid, s. o. jättis neile teatava hulga maad, millega nad võisid toota küllaltki jõukaid alamaid, kes ei olnud orjuslikult sõltuvad, ja, teiselt poolt, andis adrakured omanike, mitte aga palgaliste kätte» («to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings»)[193a]. Kapitalistlik süsteem nõudis aga ümberpöördult rahvahulkade orjuslikku seisukorda, inimeste eneste muutmist palgalisteks ja nende töövahendite muutmist kapitaliks. Sel

[193] Oma «Utoopias» räägib Thomas Morus imelisest maast, kus «lambad õgivad inimesi» («Utopia», Robinsoni tõlge, Arbori kirjastus, London 1869, lk. 41). [*Томас Мор*: «Золотая книга, столь же полезная, как и забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии», издание Academia 1935 г., стр. 59.]

[193a] Bacon selgitab seost vaba jõuka talurahva ja hea jalaväe vahel. «Kuningriigi võimsuse ja heade kommete alalhoidmiseks oli rendikohtade küllaldane suurus erakordselt tähtis, et kindlustada muretu äraelamine tublidele tervetele meestele ja jätta suurem osa kuningriigi pinnast yeomanry valdusse, s. o. inimeste, kes on aadlimeeste ja popside (cottagers) ning sulaste vahepealsed ... Sest kõige kompetentsemad sõjakunsti tundjad on ühel nõul ... et armee peatugevuseks on infanteeria ehk jalavägi. Kuid hea jalaväe moodustamiseks on vaja inimesi, kes on üles kasvanud mitte orjuses ja viletsuses, vaid vabaduses ja teatavas jõukuses. Seepärast, kui aadlimehed ja peened härrad on riigis kõige suurema tähtsusega, kuna maamehed ja kündjad pole muud kui töölised, sulased või popsid, s. o. hurtsikuid omavad kerjused, siis võib vahest moodustada hea ratsaväe, mitte aga kunagi head südikat jalaväge ... Me näeme seda Prantsusmaal ja Itaalias ja mõnedes teistes välisriikides, kus kogu rahvas tõepoolest koosneb aadlist ja viletsast maarahvast ... nii suurel määral, et oma jalaväepatalj onide jaoks nad on sunnitud kasutama palgalisi jõukusid šveitslastest jne.: sellest tulebki, et neil natsioonidel on palju rahvast, aga vähe soldateid» («The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719», London 1870, lk. 308).

üleminekuperioodil püüdis seadusandlus ka kindlustada igale põllumajandusliku palgatöölise kottedžile 4 aakrit maad ja keelas neile töölistele võtta oma kottedžitesse üürilisi. Veel 1627. aastal, Jacob I ajal, mõisteti Roger Crocker Frontmillist kohtulikult süüdi selle eest, et ta oli ehitanud Frontmilli mõisasse kottedži, eraldamata selle jaoks nelja aakrit maad; veel 1638. aastal, Charles I ajal, moodustati kuninglik komisjon, et valvata vanade seaduste, eriti ka 4 aakri seaduse täitmise järele; veel Cromwell keelas ehitada 4 miili raadiuses Londonist maju ilma juurdekuuluva 4 aakrita. Veel XVIII sajandi esimesel poolel kaebas põllutööline kohtusse, kui tema kottedži juures ei olnud 1—2 aakrit maad. Aga praegu on ta õnnelik, kui kottedži juures on pisikenegi aed või kui on võimalik üürida mõned ruutsüllad maad kottedžist eemal. «Maaomanikud ja farmerid tegutsevad siin käsikäes,» ütleb dr. Hunter. «Mõned aakrid maad kottedži juures teeksid töölise liig sõltumatuks.»[194]

Rahvahulkade vägivaldse ekspropriieerimise protsess sai uue kohutava tõuke XVI sajandil reformatsiooni tagajärjel ja eriti sellega kaasnenud kolossaalse kirikumõisade röövimise tõttu. Reformatsiooni ajal oli katoliku kirik suure osa Inglise maa feodaalne omanik. Kloostrite jne. hävitamine muutis nende elanikud proletariaadiks. Kirikumõisad ise kingiti suuremalt osalt röövimishimulistele kuninga soosikutele või müüdi poolmuidu farmeritest ja linlastest spekulantidele, kes ajasid massiliselt minema vanu feodaalseid päristalupoegi ja ühendasid nende majapidamised. Vaikivalt tühistati vaeseksjäänud talumeeste õigus kirikukümnisest osa saada[195]. «Pauper ubique jacet» [«igal pool on vaesed»], hüüdis kuninganna Eliisabet, tulnud tagasi ühelt ringreisilt läbi Inglismaa. Tema valitsemisaja 43-ndal aastal oldi lõpuks sunnitud ametlikult tunnustama pauperismi, seades sisse vaestemaksu. «Selle seaduse algatajail oli häbi avalikult tunnistada tema motiive; seepärast saatsid nad ta laia maailma ilma mingi preamble'ita [selgitava sissejuhatuseta], mitte hoolides harilikust tavast»[196]. Charles I aktiga 16, 4 kuulutati see seadus alatiselt kehtivaks ja alles 1834. aastal anti talle uus, karmim vorm[197]. Need reformatsiooni vahetud tulemused ei olnud aga tema kõige tähtsamad tule-

[194] Dr. Hunter, «Public Health. 7th Report 1864». London 1865, lk. 134. «Maatükke, mis (vanade seaduste järgi) kuulusid töölistele, peetaks tänapäeval ülearu suurteks; öeldaks, et see võib teha töölisest väikefarmeri» (*George Roberts:* «The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries». London 1856, lk. 184, 185).

[195] «Vanad statuudid kinnitavad sõnaselgelt vaeste õigust kirikukümnisest osa saada» (*J. D. Tuckett:* «A History of the Past and Present State of the Labouring Population». London 1846, II kd., lk. 804, 805).

[196] *William Cobbett:* «A History of the Protestant Reformation», § 471.

[197] Kuidas protestantlik «vaim» sealjuures avaldus, nähtub muuseas järgmisest. Mõned Lõuna-Inglismaa maaomanikud ja jõukad farmerid tulid kokku ja haudusid valmis 10 küsimust Eliisabeti vaesteseaduse õige tõlgitsuse kohta. Nad andsid need küsimused seisukohavõtmiseks tolle aja kuulsale

mused. Kiriku varad olid traditsiooniliste maaomandisuhete religioosseks kantsiks. Selle kantsi langemisega ei võinud need suhted püsima jääda[198].

Veel XVII sajandi viimastel aastakümnetel oli yeomanry, sõltumatu talurahvas, rohkearvulisem kui rentnike klass. Yeomanry oli Cromwelli peamiseks jõuks; Macaulay enda tunnistuse järgi moodustas ta soodsa kontrasti joomareist väikeaadlikega ja nende teenritega, külapappidega, kelle kohuseks oli härraste endiste armukeste tanu alla panek. Isegi maa palgatöölised olid ikka veel kogukondliku omandi kaasomanikud. 1750. aasta paiku kaob yeomanry[199], XVIII sajandi viimastel aastakümnetel kaovad põlluharijate kogukondliku omandi viimsed jäljed. Siinkohal jätame täiesti

juristile sergeant Sniggele (kes hiljem, Jacob I ajal, oli kohtunikuks). Üheksas küsimus kõlab: «Mõned koguduse rikkad farmerid on välja mõelnud targa plaani, millega saaks kõrvaldada kõik segadused akti kohandamisel. Nad panevad ette vangla ehitamist koguduse piiridesse. Iga vaene, kes ei nõustuks sellesse vanglasse minema, kaotaks toetuse. Edasi, ümbruskonnas tuleb teada anda, et kui mõni isik on valmis selle koguduse vaeseid rentima, siis peab ta kindlaksmääratud päevaks esitama pitseeritud pakkumise, nimetades selles kõige madalama hinna, millega ta oleks nõus neid vaeseid enda juurde võtma. Selle plaani autorid eeldavad, et naaberkrahvkondades leidub isikuid, kes ei soovi tööd teha, kellel aga pole küllaldast varandust või krediiti, et võtta rendikoht või osta endale laev ja niiviisi hakata elama ilma tööta («so as to live without labour»). Niisugused isikud on arvatavasti valmis tegema kogudusele üsna soodsaid pakkumisi. Kui aga vahel juhtubki, et rendilevõtja hoole alla antud vaesed saavad hukka, siis langeb see patt temale, sest koguduse kohustus nende vaeste vastu on täidetud. Me siiski kardame, et käesolev akt ei luba selliseid tarku abinõusid (prudential measure); aga te peate teadma, et kõik teised freeholders [vabad väikemaaomanikud] meie krahvkonnas ja naaberkrahvkondades ühinevad meiega ja sunnivad oma esindajaid alamkojas esitama seaduseelnõu, mille järgi vaeste vangistamine ja sunnitööle saatmine oleks lubatud, nii et ükski isik, kes enda vangistamisega ei nõustu, poleks õigustatud toetust saama. Me loodame, et see hoiab viletsusse sattunud isikuid abiraha palumast» («will prevent persons in distress from wanting relief») (*R. Blakey*: «The History of Political Literature from the Earliest Times». London 1855, II kd., lk. 84, 85). — Šotimaal kaotati pärisorjus mitusada aastat hiljem kui Inglismaal. Veel 1698. aastal ütles Fletcher Saltoun'ist Šoti parlamendis: «Kerjuste arv Šotimaal on vähemalt 200 000. Ainuke abinõu selle vastu, mis mina, põhimõtetelt vabariiklane, võin ette panna, on vana pärisorjuse taastamine ja kõikide nende orjadeks muutmine, kes ei suuda iseseisvalt kindlustada endale äraelamist.» Ka Eden ütleb oma teoses «The State of the Poor», I kd., 1. ptk., lk. 60, 61: «Pauperism algab põlluharijate vabastamisest... Meie natsiooni vaeste tõelised vanemad on manufaktuurid ja kaubandus.» Eden ja eespooltsiteeritud šoti «põhimõtteline vabariiklane» eksivad ainult ühes asjas: põlluharija muutus proletaarlaseks või pauperiks mitte sellepärast, et kaotati pärisorjus, vaid sellepärast, et kaotati tema õigus maale. — Prantsusmaal, kus ekspropriieerimine toimus teistviisi, vastab Inglise vaeseseadusele 1571. aasta Moulins'i ordonants ja 1656. aasta edikt.

[198] Hr. Rogers, kuigi ta oli sel ajal poliitilise ökonoomia professoriks Oxfordi ülikoolis, protestantliku ortodoksia keskuses, rõhutab oma «History of Agriculture'i» eessõnas rahvahulkade pauperiseerumist reformatsiooni tagajärjel.

[199] «A Letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman». Ipswich 1795, lk. 4. Isegi suurfarmerite

kõrvale agraarse revolutsiooni puhtmajanduslikud liikumapanevad vedrud. Meid huvitavad tema vägivaldsed hoovad.

Stuartite restauratsiooni ajal teostasid maaomanikud seadusandlikul teel usurpeerimise, mis mandril toimus igal pool ilma seadusandliku tseremooniata. Nad kaotasid maaomandisuhete feodaalse korra, s. o. veeretasid endi õlult kõik kohustused riigi vastu, maksid riigile «kahjutasu» talurahva ja muu rahvamassi maksustamise näol, omastasid kaasaegse omandiõiguse mõisadele, milledele neil oli ainult feodaalne õigus, ja, lõpuks, panid maksma seadused paiksuse kohta («laws of settlement»), mis mutatis mutandis mõjusid inglise põlluharijaile niisamasugusel viisil kui tatarlase Boris Godunovi ukaas oli mõjunud vene talurahvale.

«Glorious Revolution» (kuulsusrikas revolutsioon) andis võimu Wilhelm III Oranjest[200] ja koos temaga maaomanikest ja kapitalistidest saamameestele. Nad õnnistasid sisse uue ajajärgu, harrastades kolossaalses ulatuses riigivalduste vargust, mida seni praktiseeriti vaid tagasihoidlikult. Riigimaid kingiti, neid müüdi poolmuidu või liideti eramõisade külge otsese usurpeerimise teel[201]. Seda kõike tehti, seaduslikke vorme hoopiski mitte silmas pidades. Niiviisi suli kombel omastatud riigivara ja kirikult ärariisutud maad, kuivõrd nad ei ole kaduma läinud vabariikliku revolutsiooni ajal, moodustavadki inglise oligarhia praeguste vürstlike valduste aluse.[202] Pürjerlikud kapitalistid soodustasid seda operatsiooni muuseas selleks, et muuta maa puhtkaubanduse objektiks, laiendada põllumajandusliku suurtootmise ala, suurendada lindpriide

---

fanaatiline kaitsja, teose «Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms etc.». London 1773, lk. 139, autor ütleb: «Kõige rohkem ma kahetsen ... meie yeomanry, selle inimeste grupi kadu, kes tõepoolest hoidsid alal meie natsiooni sõltumatust; mul on kahju, et nende maad on nüüd lordide-monopolistide käes ja et neid maid renditakse väikefarmeritele, kes peavad oma rendikohti peaaegu niisama rasketel tingimustel kui vasallid, ja esimesel ebasoodsal juhul peavad lahkuma.»

200 Selle kodanliku kangelase moraalset palet iseloomustab muuseas alljärgnev: «Laialdased maa-alad Iiris, mis 1695. aastal kingiti leedi Orkneyle, on ametlikuks tõenduseks kuninga armastusest ja leedi mõjust ... Leedi Orkney hinnalised teened olid arvatavasti — foeda labiorum ministeria» [räpased armuteened]. (Sloane Manuscript Collection'is, Briti Muuseumis, nr. 4224. Käsikirja pealkirjaks on: «The Charakter and Behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.». See käsikiri on kurioosumeid täis.)

201 «Kroonimaade ebaseaduslik võõrandamine — osalt ostu, osalt kinkimise teel, moodustab Inglise ajaloos skandaalse peatüki ... natsiooni hiiglasliku tüssamise (gigantic fraud on the nation)» (*F. W. Newman*: «Lectures on Political Economy». London 1851, lk. 129, 130). {«Our old Nobility. By Noblesse Oblige», London 1879, annab täpsemaid andmeid selle kohta, kuidas tänapäeva Inglismaa suurmaaomanikud oma valdused omandasid. — *F. E.*}

202 Vt. näiteks E. Burke'i pamfletti Bedfordite hertsogisoo kohta, mille võsuks on lord John Russell, «the tomtit of liberalism» [«liberalismi värvuke»].

proletaarlaste juurdevoolu maalt jne. Uus maa-aristokraatia oli pealegi loomulikuks liitlaseks vastsele bankokraatiale, äsja munast koorunud finants-ülemkihile ja suurte manufaktuuride omanikele, kes tol ajal toetusid kaitsetollidele. Inglise kodanlus talitas siin oma huvisid kaitstes täpselt niisama õigesti kui rootsi linnakodanikud, kes taotlesid vastupidist eesmärki ja käsikäes oma majandusliku tugisamba, talurahvaga, toetasid kuningaid kroonimaade vägivaldsel tagasivõtmisel oligarhia käest (alates 1604. aastast, hiljem Karl X-nda ja Karl XI-nda valitsemise ajal).

Kogukondlik omand, täiesti erinev äsjavaadeldud riiklikust omandist, oli feodalismi rüpes säilinud vana-germaani institutsioon. Me juba nägime, et kogukondliku omandi vägivaldne usurpeerimine, millega harilikult kaasnes põllumaa muutmine karjamaaks, algas XV sajandi lõpul ja kestis edasi XVI sajandil. Aga tol ajal toimus see protsess individuaalsete vägivallategude näol, millede vastu seadusandlus 150 aastat asjata võitles. XVIII sajandi progress tuleb esile selles, et seadus ise saab nüüd rahva maa röövimise vahendiks, kuigi suurfarmerid kasutavad peale selle ka oma väikesi iseseisvaid erameetodeid[203]. Selle röövimise parlamentlikuks vormiks on «Bills for Inclosures of Commons» (kogukonnamaa tarastamise seadused) ehk teiste sõnadega dekreedid, milledega landlordid kinkisid iseendile eraomanduseks rahva maad, — rahva ekspropriieerimise dekreedid. Sir F. M. Eden, kes püüab kujutada kogukondlikku omandit feodaalide asemele astunud suurmaaomanike eraomandina, lükkab ise ümber oma kavala advokaadikõne, sest ta nõuab «üldist parlamendiakti kogukonnamaade tarastamise kohta», niisiis tunnistab, et nende muutmiseks eraomandiks on tarvis parlamentlikku riigipööret, teiselt poolt aga nõuab, et seadusandlus määraks ekspropriieeritud kehvikuile «kahjutasu».[204]

Kui sõltumatute yeomen'ide asemele astusid tenants-at-will, väikesed farmerid, kes rentisid maad iga aasta, orjadeks alandatud ja landlordi omavolist olenev inimhulk, siis kogukondliku omandi süstemaatiline riisumine aitas riigivalduste röövimise kõrval eriti palju kaasa nende suurfarmide tekkimiseks, mida XVIII sajandil nimetati kapitalifarmideks[205] või kaupmehefarmideks[206];

[203] «Farmerid keelavad popsidel pidada mistahes elusolevusi peale iseeneste, — ettekäändel, et kui neil oleks loomi ja linde, siis nad hakkaksid varastama küünidest sööta. Nad ütlevad ka: hoidke popse vaesuses ja te hoiate nende töökust. Tegelik asjalugu aga on, et farmerid usurpeerivad niiviisi kõik kogukonnamaade omandiõigused» («A Political Inquiry into the Consequenses of Enclosing Waste Lands». London 1785, lk. 75).

[204] *Eden:* «The State of the Poor», eessõna.

[205] «Capital-farms» («Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business». London 1767, lk. 19, 20).

[206] «Merchant-farms» («An Inquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions». London 1767, lk. 11, märkus). Selle anonüümselt ilmunud hea teose autor on vaimulik Nathaniel Forster.

needsamad põhjused aitasid muuta maarahvast proletariaadiks ja «vabastada» teda tööstuse jaoks.

Aga XVIII-ndal sajandil ei mõistetud veel nii selgesti kui XIX-ndal, et natsionaalne rikkus on samane rahva vaesusega. Seepärast tekkis tolleaegses majandusteaduslikus kirjanduses kõige ägedam poleemika «inclosure of commons» [kogukonnamaade tarastamise] üle. Ma toon mõned üksikud kohad minu käes olevast määratu suurest materjalist, sest nad illustreerivad eredalt selle aja olukorda.

«Paljudes Hertfordshire'i kogudustes», kirjutab üks pahandatud sulg, «ühendati kolmeks farmiks 24 farmi, igaüks neist 50—150 aakriga.»[207] «Northamptonshire'is ja Leicestershire'is on kogukonnamaade tarastamine väga levinud ja tarastamise teel tekkinud uued lordkonnad enamasti muudetud karjamaaks; seetõttu paljudes lordkondades, kus varem künti üles 1500 aakrit maad, ei künta nüüd viitkümmetki... Endiste elumajade, aitade, tallide jne. varemed» on kunagiste elanike ainsad jäljed. «Mõnel pool on sajast majast ja perekonnast järele jäänud... 8 või 10... Enamikus kogudustes, kus tarastamine algas alles 15 või 20 aastat tagasi, on nüüd järele jäänud väga vähe neid maaomanikke, kes harisid maad varem, kui põllud olid veel tarastamata. Ei ole sugugi haruldane, et 4 või 5 rikast loomakasvatajat usurpeerivad suuri, hiljuti tarastamisele võetud lordkondi, mis varem olid 20—30 farmeri ja niisama paljude väikeomanike ning teiste elanike käes. Kõik need isikud ja nende perekonnad kihutati nende valdustest minema, ja koos nendega palju teisigi perekondi, kes said nende käest teenistust ja elatust.»[208] Landlordid omastasid tarastamise ettekäändel mitte üksnes söötis olevaid naabermaid, vaid sageli ka niisuguseid, mida hariti kogukonna enese poolt või isikute poolt, kes neid maid teatava maksu eest kogukonnalt rentisid. «Ma räägin siinkohal juba ülesharitud ja seni tarastamata olnud põldude ja maatükkide tarastamisest. Isegi need kirjanikud, kes enclosures [tarastamisi] kaitsevad, on päri sellega, et tarastamine tugevdab suurfarmide monopoli, kasvavad elatusvahendite hinnad ja väheneb rahvaarv... isegi jäätmaade tarastamine nii, nagu seda praegu tehakse, võtab kehvikuilt osa nende elatusvahendeid ja suurendab farme, mis niigi on juba liiga suured.»[209] «Kui maa satub väheste suurfarmerite kätte,» ütleb doktor Price, «siis muutuvad väikefarmerid (keda

[207] *Thomas Wright*: «A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms», 1779, lk. 2, 3.

[208] Vaimulik *Addington:* «Inquiry into the Reasons for or against Enclosing Open Fields». London 1772, lk. 37—43, mitmes kohas.

[209] *Dr. R. Price*: «Observations on Reversionary Payments», 6. trükk. By W. Morgan. London 1805, II kd., lk. 155. Lugege Forsterit, Addingtoni, Kenti, Price'i ja James Andersoni ning võrrelge nendega MacCullochi viletsat sükofantlikku loba tema kataloogis: «The Literature of Political Economy». London 1845.

ta varem iseloomustas «väikeomanike ja farmerite hulgana, kes koos oma perekondadega elatuvad enda poolt haritava maa produktist ja lammastest, lindudest, sigadest jne., keda nad karjatavad kogukonnamaal, nii et neil peaaegu üldse ei tule osta elatusvahendeid») niisugusteks inimesteks, kes peavad hankima endale elatust teistele tehtava tööga ja on sunnitud ostma turult kõik, mis nad vajavad... Võib-olla, et tehakse rohkem tööd, sest tagasundimist on rohkem... Linnad ja manufaktuurid kasvavad, sest sinna aetakse järjest rohkem inimesi, kes otsivad endale teenistust. Niisugune on farmide kontsentratsiooni loomulik mõju ja nii on ta meie kuningriigis tegelikult mõjunudki paljude aastate kestel.»[210] Enclosures [tarastamiste] üldtulemusi võtab ta kokku järgmiselt: «Üldiselt on alamate rahvaklasside olukord peaaegu igas suhtes halvenenud, väikemaaomanikud ja väikefarmerid on surutud päevatööliste ja palgaliste olukorda, samal ajal aga on elatusvahendite hankimine selles olukorras raskemaks muutunud.»[211] Tõepoolest, kogukonnamaa usurpeerimisel ja sellega kaasneval agraarsel revolutsioonil oli põllumajandustööliste olukorrale nii terav mõju, et Edeni enda sõnade järgi hakkas nende palk aastail 1765—1780 langema miinimumist madalamale, mistõttu seda tuli täiendada avaliku vaeste-abiraha summadest. Nende palgast, ütleb ta, «piisas hädavaevu absoluutselt vajalike elatustarvete rahuldamiseks».

Kuulakem nüüd viivuks enclosures [tarastamiste] kaitsjat, doktor Price'i vastast. «Ei ole õige järeldada, nagu oleks maa inimestest lagedaks jäänud, kui rahvas ei raiska enam oma tööd tarastamata põldudel... Kui pärast väiketalupoegade muutmist sellisteks inimesteks, kes on sunnitud töötama teistele, pannakse

---

[210] *Dr. R. Price:* «Observations etc.», lk. 147.

[211] Sealsamas, lk. 159. See tuletab meelde Vana-Roomat. «Rikkad olid võtnud enda võimusesse suurema osa jagamata maadest. Saanud julgust tolle aja olukorrast, ei kartnud nad nende maade äravõtmist ja omandasid seepärast naabruses olevaid vaeste maatükke, osalt ostes neid vaeste nõusolekul, osalt võttes neid väevõimuga, nii et üksikute põldude asemel nad hakkasid harima laiaulatuslikke valdusi. Sealjuures kasutasid nad põllunduses ja karjanduses orje, sest vabad inimesed oleks võetud sõjaväeteenistusse ja, järelikult, ei oleks saanud nende juures töötada. Orjade omamine andis neile veel sedagi suurt kasu, et orjad võisid väeteenistusest vabastamise tõttu rahulikult sigineda ja tõid hulga lapsi. Niiviisi koondasid võimukad inimesed enda kätte kõik rikkused, ja kogu maa kihas orjadest. Itaallasi aga jäi järjest vähemaks, sest neid hävitas vaesus, rõhusid maksud ja sõjaväeteenistus. Kui aga saabusid rahuajad, siis olid nad mõistetud täielikule tegevusetusele, sest kogu maa oli rikaste käes, kes vabade inimeste asemel kasutasid maaharimiseks orje» (*Appian:* «Römische Bürgerkriege», I, 7). [Vrd. *Аппиан:* «Гражданские войны», изд. Огиз, 1935 г., стр. 20.] See koht käib Liciniuse seadusele eelnenud ajajärgu kohta. Sõjaväeteenistus, mis nii suurel määral kiirendas rooma plebeide laostumist, oli Karl Suurele peamiseks vahendiks, millega ta energiliselt kiirendas vabade saksa talupoegade muutumist feodaalselt sõltuvaiks talupoegadeks ja pärisorjadeks.

liikvele rohkem tööd, siis on see natsioonile (mille hulka need muudetud talupojad muidugi ei kuulu) ainult kasulik ja soovitav... Produkti saab rohkem, kui nende kombineeritud tööd kasutatakse ühesainsas farmis: niiviisi toodetakse ülejääki manufaktuuride jaoks ja järelikult manufaktuurid — need meie natsiooni kullakaevandused — kasvavad vastavalt toodetud vilja hulgale.»[212]

Sir F. M. Eden, toristliku värvinguga inimene ja «filantroop», annab meile muuseas näite sellest stoilisest hingerahust, millega majandusteadlased vaatlevad kõige jultunumaidki «püha omandiõiguse» rikkumisi ja kõige tooremaidki isikuvastaseid vägivallaakte, kui need on vajalikud kapitalistliku tootmisviisi aluste rajamiseks. Lõpmatu rida röövimisi, julmusi ja rahva kallal toimepandud vägivallategusid, mis käivad kaasas rahva vägivaldse ekspropriieerimisega XV sajandi viimasest kolmandikust alates kuni XVIII sajandi lõpuni, viib teda ainult järgmise «mugava» lõppjäreldusenì: «Oli tarvis luua õige (due) proportsioon künnimaa ja karjamaa vahel. Veel kogu XIV sajandil ja suurema osa XV sajandi jooksul tuli vaevalt üksainus aaker karjamaad kahe, kolme ja isegi nelja aakri künnimaa kohta. XVI sajandi keskel muutus see proportsioon nii, et kahe aakri karjamaa kohta tuli 2, hiljem 1 aaker künnimaad, kuni lõpuks jõuti õige proportsioonini: 3 aakrit karjamaad ühe aakri künnimaa kohta.»

XIX sajandil muidugi kadus isegi mälestus põllumehe ja kogukondliku omandi vahel olnud seosest. Hilisemast ajast hoopiski rääkimata, — kas maarahvas sai kunagi krossigi kahjutasu 3 511 770 aakri kogukonnamaa eest, mis rööviti talt aastail 1801—1831 ja kingiti landlordidele landlordidest koosneva parlamendi poolt?

Lõpuks, viimane suur talupoegade maast ekspropriieerimise protsess on niinimetatud Clearing of Estates (mõisade puhastamine, tegelikult nende puhastamine inimestest). «Puhastamine» on kõigi senivaadeldud inglise ekspropriieerimismeetodite kulminatsioonipunkt. Eelmises osas, vaadeldes praegust olukorda, me nägime, et praegu, kus pole enam sõltumatuid talupoegi, keda saaks ära ajada, läheb asi nii kaugele, et maa «puhastatakse» kottedžitest, nii et põllutöölised ei leia enam vajalikku eluaset enda poolt haritaval maal. Mis aga «clearing of estates» õieti tähendab, seda me saame teada ainult praeguse romaanikirjanduse tõotatud maal, Šoti mägismaal. Protsessi iseärasuseks on seal ta süstemaatiline iseloom, ulatuslik maastaap, milles seda ühekorraga teostatakse

[212] «An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions etc.», lk. 124, 129. Taolisi arutlusi, kuid vastupidise tendentsiga, leiame teise autori juures: «Töölised on ära aetud oma kottedžitest ning on sunnitud otsima teenistust linnadest, — see aga annab suurema ülejäägi ja niiviisi kasvab kapital» («The Perils of the Nation», 2. trükk, London 1843, lk. XIV).

(Iiris pühivad landlordid ühekorraga minema mitu küla; Šoti mägismaal on tegemist saksa hertsogiriigi suuruste maa-aladega), ja lõpuks eksproprieeritava maaomandi eriline vorm.

Šoti mägismaa keldid koosnesid klaanidest, kes kõik olid enda poolt asustatud maa omanikud. Klaani esindaja, selle pea ehk «suur mees» oli selle maa omanikuks ainult tiitli poolest, just nagu Inglise kuninganna on ainult tiitli poolest kogu rahvusliku territooriumi omanik. Kui Inglise valitsusel läks korda lõpetada «suurte meeste» sissisõjad ja nende lakkamatud röövretked Šoti tasandikule, siis klaanide pealikud sugugi ei loobunud oma vanast röövliametist; nad ainult muutsid selle vormi. Nad tegid oma tiitlipärasest omandiõigusest omavoliliselt eraomandiõiguse ja, põrganud klaani lihtliikmete vastupanule, otsustasid hakata neid avaliku vägivallaga minema ajama. «Niisamasuguse põhjendusega võiks Inglise kuningas võtta endale õiguse oma alamaid merre ajada,» ütleb professor Newman[213]. See revolutsioon algas Šotimaal pärast viimast pretendendi ülestõusu; tema esimesi faase võib jälgida sir James Steuarti[214] ja James Andersoni[215] teostes. XVIII sajandil keelati maalt ära aetud geelidele ühtlasi väljarändamine, et vägisi ajada nad Glasgow'sse ja teistesse vabrikulinnadesse[216]. XIX sajandil valitsenud meetodi[217] näitena piisab meile siinkohal

[213] *F. W. Newman:* «Lectures on Political Economy». London 1851, lk. 132.

[214] Steuart ütleb: «Neilt maadelt saadavad rendid (ta ekslikult loeb sellesse majanduslikku kategooriasse andamid, mida vasallid klaani pealikule maksid) on maade ulatusega võrreldes üsna tähtsusetud; mis aga puutub rendikohtadel elavate isikute arvu, siis leitakse võib-olla, et Šoti mägismaal asuv maatükk elatab kümme korda rohkem inimesi kui sama väärtusega maatükk kõige rikkamais provintsides» (Works etc., ed. by General Sir James Steuart, his son. London 1801, I kd., XVI ptk., lk. 104).

[215] *James Anderson:* «Observations on the Means of exciting a Spirit of National Industry etc.», Edinburgh 1777.

[216] Vägivaldselt eksproprieerituid veeti 1860. aastal Kanadasse, andes neile valelubadusi. Mõned neist pagesid mägedesse ja läheduses olevaile saartele. Nad said põgenema pärast käsitsivõitlust politseinikega, kes neid olid taga ajanud.

[217] «Mägismaal», ütleb 1814. aastal Buchanan, A. Smithi kommentaator, «toimub iga päev vana omandisüsteemi vägivaldne äramuutmine... Mitte hoolides põlisrentnikest (sedagi kategooriat kasutatakse siin ebaõigesti) annab landlord maa sellele, kes pakub kõige enam, ja kui see enampakkuja taotleb harimisviisi parandamist, siis võtab ta otsekohe tarvitusele uue maaharimissüsteemi. Maa, mis varem oli väiketalupoegi täis, oli asustatud vastavalt temast saadava produkti hulgale; kuid uue süsteemi juures, kus maaharimine on parem ja rent suurem, püütakse saada võimalikult väheste kuludega võimalikult palju produkti, selleks aga eemaldatakse kõik ülearuseks jäänud käed... Kodukohtadest välja visatud inimesed otsivad äraelamise võimalusi vabrikulinnadest jne.» *(David Buchanan:* «Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations». Edinburgh 1814, IV kd., lk. 144). «Šoti suurnikud eksproprieerisid talupoegade perekondi, nagu oleks see olnud umbrohi, mida kitkuda tuleb; nad talitasid küladega ja külade elanikkonnaga nagu tasumishimulised hindud metsloomade urgastega... Inimene müüakse maha lambanaha või lambakintsu eest ja veel odavamaltki... Enne sissetungimist Hiina põhjapoolsetesse provintsidesse tehti mongolite nõukogus ettepanek, et elanikud tuleb hävitada ja nende maa

Sutherlandi hertsoginna poolt läbiviidud «puhastamistest». Niipea kui see poliitilise ökonoomia alal üpris teadlik isik sai enda kätte valitsemise ohjad, otsustas ta jalamaid alustada põhjalikku majandusravi ja muuta lammaste karjamaaks kogu krahvkonna, mille rahvastik oligi juba varasemate selletaoliste protsesside tagajärjel kokku sulanud 15 tuhandeni. Need 15 000 inimest, umbes 3000 perekonda, aeti aastail 1814—1820 süstemaatiliselt minema ja juuriti välja. Kõik nende külad hävitati ja põletati maha, kõik nende põllud muudeti karjamaaks. Selle täideviimiseks saadeti kohale Briti soldatid ja neil tekkis kohalike elanikega kokkupõrkeid. Üks vana naine põletati ära koos oma hütiga, kust ta ei tahtnud lahkuda. Niiviisi omastas see daam 794 000 aakrit maad, mis igivanast ajast kuulus klaanile. Äraaetud elanikele andis ta mererannas ligi 6000 aakrit, igale perekonnale 2 aakrit. Need 6000 aakrit olid seni olnud tühi maa, mis ei toonud omanikele mingit tulu. Hertsoginna õilsameelsus läks nii kaugele, et ta rentis maad keskmiselt 2 š. 6 p. eest aakrilt nendelesamadele klaaniliikmetele, kes aastasadu olid valanud verd tema perekonna eest. Ta jagas kogu klaanilt riisutud maa 29 suureks lambafarmiks, kusjuures igas farmis elas üksainus perekond, suuremalt jaolt inglise rentnikud-sulased. 1825. aastal olidki kõik 15 000 geeli juba asendatud 131 000 lambaga. Mererannikule aetud osa pärisrahvast püüdis elatada end kalapüügiga. Nad muutusid amfiibideks ja elasid, nagu üks inglise kirjanik ütleb, poolenisti maal, poolenisti vee peal; kuid maa ja vesi ühtekokku kindlustasid neile äraelamist ainult pooleldi.[218]

Kuid vahvad geelid pidid veel rängemaltki kannatama klaani «suurte meeste» mägiromantilise ebajumaldamise pärast. Suured mehed said ninasse kala haisu. Nad haistsid selles midagi tulutoovat ja rentisid mereranniku suurtele Londoni kalakaupmeestele. Geelid aeti teist korda minema.[219]

---

karjamaaks muuta. Paljud Šoti mägismaa landlordid on teostanud selle projekti omal maal omade kaasmaalaste vastu» *(George Ensor:* «An Inquiry concerning the Population of Nations». London 1818, lk. 215, 216).

[218] Kui praegune Sutherlandi hertsoginna võttis Londonis uhkesti vastu missis Beecher-Stowe'i, «Uncle Tom's Cabin'i» [«Onu Tomi onnikese»] autori, tahtes sellega demonstreerida Ameerika vabariigi neegerorjadele oma sümpaatiat — millest tema ja kõik teised aadlinaised targu loobusid kodusõja ajal, kus iga «õilsa» südamega inglane tundis kaasa orjapidajaile —, siis jutustasin mina «New York Tribune'is» sellest, kuidas elavad Sutherlandi oma orjad [Соч. К. Маркса и Ф. Энгельса, т. IX, стр. 80]. (Osa minu artiklist on tsiteeritud *Carey* raamatus «The Slave Trade». London, 1853, lk. 202, 203.) Minu artikkel trükiti ära ühes šoti ajalehes ning ta kutsus välja selle lehe ja Sutherlandi sükofantide vahel üsna kena poleemika.

[219] Selle kalakaubanduse kohta me leiame huvitavaid andmeid hr. David Urquhartil: «Portfolio. New Series». — Nassau W. Senior oma eespooltsiteeritud posthuumses teoses «Journals, Conversations and Essay relating to Ireland», London 1868, nimetab «Sutherlandshire'is läbiviidud abinõusid üheks kõige heategevamaks «puhastamiseks» (clearings), mida inimsugu tunneb» (sealsamas).

Lõpuks muutub aga osa lammaste karjamaast omakorda jahipargiks. Teatavasti pole Inglismaal metsi selle sõna tõsises mõttes. Aristokraatide parkide metsloomad on oma konstitutsioonilt koduloomad, lihavad kui Londoni aldermenid [linnanõunikud]. Šotimaa on selle «noobli kire» viimane pelgupaik. «Mägirajoonides», kirjutab Somers 1848. aastal, «on metsa-alad väga palju laienenud. Siinpool Gaick'i te näete Glenfeshie uut metsa, sealpool Gaick'i Ardverikie uut metsa. Sealsamas näete Black Mount'i tohutu suurt, hiljuti sööti jäetud kõrbet. Idast läände, Aberdeeni ümbrusest Obani kaljudeni, kulgeb nüüd pidev metsariba, teistes mägismaa osades aga on uusi metsi Loch Archaigis, Glengarrys, Glenmoristonis jne.... Maa muutmine lammaste karjamaaks... ajas geelid vähem viljakaile maadele. Nüüd hakkavad põdrad lambaid välja tõrjuma ja ajavad geele veel hirmsamasse viletsusse... Jahipargid[219a] ja rahvas ei saa koos eksisteerida. Kas üks või teine peab igatahes taganema. Kui jahimaad kasvavad lähemal veerandsajandil arvult ja ulatuselt niisama kiiresti kui eelmisel veerandsajandil, siis ei leia te enam ühtki geeli nende kodupinnalt. See liikumine mägirajoonide maaomanike hulgas tuleb osalt moest, aristokraatide tujust, jahikirest jne., osalt aga sellest, et mõned neist kauplevad metsloomadega ainuüksi kasusaamise eesmärgil. Sest on tõsiasi, et jahipidamiseks eraldatud maatükk mägedes on paljudel kordadel võrratult tulutoovam kui samasugune maatükk lammaste karjamaana... Jahimaid otsiv asjaarmastaja on valmis pakkuma nii kõrget hinda, kui tema rahakukru suurus maksta lubab... Šoti mägismaad tabanud viletsus ei ole vähem hirmus kui see, mis tabas Inglismaad normanni kuningate poliitika tagajärjel. Jahiloomad on saanud rohkem ruumi, inimesed aga kuhjatakse kokku ikka kitsamaisse piiridesse... Rahva käest röövitakse ära üks vabadus teise järel... Ja rõhumine kasvab päev-päevalt. «Puhastamine» ja rahva äraajamine viiakse omanike poolt läbi kindlalt väljakujunenud printsiibina, põllumajandusliku abinõuna, nii nagu Ameerika ja Austraalia põlismetsades hävitatakse puid ja võsa, kusjuures see operatsioon areneb rahulikult ja asjalikult.»[220]

[219a] Šotimaa «deer-forests» [jahipargid] ei sisalda ainsatki puud. Lambad aetakse minema ja nende asemele, paljastele mägedele, aetakse kokku põdrad, — seda nimetataksegi «deer forest». Niisiis pole siin isegi metsakasvatamist!

[220] *Robert Somers:* «Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847». London 1848, lk. 12—28, mitmes kohas. Need kirjad ilmusid algul «Timesis». Inglise majandustead'ased seletasid muidugi geelide näljahäda 1847. aastal nende ülerahvastusega. Igatahes «surusid» geelid oma toiduainetele. — Saksamaal hakkas «Clearing of Estates» ehk, nagu seda siin nimetati, «Bauernlegen» [«talupoegade maalt äraajamine»], eriti hoogsalt arenema pärast Kolmekümneaastast sõda, kutsudes veel 1790. aastal välja talupoegade ülestõuse Saksimaa kuurvürstiriigis. Eriti hoogne oli see Ida-Saksamaal. Enamikus Preisi provintsides garanteeriti talupoegade omandiõigus alles Friedrich II poolt. Vallutanud Sileesia, sundis ta sealseid landlorde taastama talupoegade elumajad, aidad jne., ja varustama talumajapidamised kariloomade ja töö-

Kirikuvarade riisumine, riigimaade petislik võõrandamine, kogukondliku vara vargus, feodaalomandi ja klaanide omandi usurpaatorlik ja halastamatu terrorismiga teostatav muutmine kaasaegseks eraomandiks, — niisugused olid esialgse akumulatsiooni idüllilised meetodid. Nende abil vallutati põllud kapitalistliku põllumajanduse jaoks, anti maa kapitali võimusesse ja loodi lindprii proletariaadi juurdevool, mida vajab linnade tööstus.

3. VERINE SEADUSANDLUS. EKSPROPRIEERITUTE VASTU XV SAJANDI LÕPUST ALATES. SEADUSED PALGA ALANDAMISEKS

Feodaalsete väesalkade laialisaatmise ja järkjärgulise vägivaldse ekspropriieerimise tagajärjel maalt ära aetud inimesi, seda lindpriid proletariaati, ei absorbeeritud arenevate manufaktuuride poolt kaugeltki mitte nii kiiresti, kui ta tekkis. Teiselt poolt oma harjunud elu rööpmeist äkitselt väljakistud inimesed ei võinud niisama äkitselt kohaneda oma uue olukorra distsipliiniga. Nad muutusid massiliselt kerjusteks, röövliteks, hulkuriteks — osalt kalduvusest, suuremalt osalt aga asjaolude sunnil. Seepärast antakse kogu Lääne-Euroopas XV sajandi lõpul ja kogu XVI sajandi

---

riistadega. Ta vajas oma sõjaväe jaoks sõdureid ja oma riigikassa jaoks maksumaksjaid. Kui mõnus oli talupoja elu Friedrich II jõleda finantspoliitika ja valitsussüsteemi tingimustes, mille iseloomustuseks oli despotismi, bürokratismi ja feodalismi segu, sellest annab tunnistust järgmine koht Mirabeau'st, kes oli suur Friedrichi austaja: «Lina on Põhja-Saksamaal üheks talupoja suuremaks rikkuseks. Kuid inimsoo õnnetuseks on see ainult abinõu äärmise viletsuse vastu, mitte aga jõukuse allikas. Otsesed maksud, mõisategu ja mitmesugused teised teokohustused laostavad saksa talupoega, kes pealegi peab maksma kaudseid makse kõige eest, mis ta ostab... ja tema viletsus saab täielikuks selle tõttu, et ta ei julge müüa oma produkte, kus ta tahab ja nagu ta tahab; ta ei julge ka osta vajalikke kaupu kaupmeestelt, kes võiksid talle neid müüa odavamalt. Kõik need asjaolud laostavad teda pikkamisi, ja kui ta ei ketraks, siis ei saaks ta maksta otseseid makse; ketramine on talle abiallikaks ja võimaldab tal kasulikult rakendada oma naist, lapsi, teenijatüdrukuid, sulaseid ja ka iseennast. Aga kui vaevarikas on tema elu isegi selle abiallikaga! Suvel ta töötab nagu sunnitööline, kündes ja vilja lõigates; ta läheb magama kell 9 ja tõuseb kell 2, et jõuda oma tööd teha; talvel ta peaks taastama oma jõude, puhates kauem; kui ta aga müüks osa vilja, et tasuda maksud, siis ei jätkuks tal vilja leivaks ega seemneks. Niisiis, et seda lünka täita, peab ta ketrama... ja nimelt suurima visadusega. Seepärast läheb talupoeg talvel magama kell kaksteist või kell üks öösel ja tõuseb hommikul kell viis või kell kuus; või ta läheb magama kell üheksa ja tõuseb kell kaks, — nõnda kogu eluaja, iga päev, välja arvatud pühapäevad... See liig kauane ülevalolemine ja liigtöötamine kurnavad inimese organismi ja sellest tulebki, et mehed ja naised vananevad maal palju kiiremini kui linnas» (*Mirabeau:* «De la Monarchie Prussienne». Londres 1788, III kd., lk. 212 ja järgmised).

Lisa 2. trükile. 1866. a. aprillis, kaheksateist aastat pärast Robert Somersi eespooltsiteeritud teose avaldamist, pidas professor Leone Levi Society of Arts'is loengu karjamaade muutmisest jahiparkideks. Ta kirjeldas, kui palju on edenenud Šoti mägismaa kõrbeks muutmine. Muuseas ta ütles: «Rah-

jooksul veriseid seadusi ümberhulkumise vastu. Praeguse töölisklassi isasid nuheldi kõigepealt selle eest, et neid oli vägivaldselt muudetud hulkuriteks ja pauperiteks. Seadusandlus kohtles neid kui «vabatahtlikke» kurjategijaid, eeldades, et edasitöötamine vanades, mitte enam eksisteerivais tingimustes olenevat nende heast tahtest.

Inglismaal algas see seadusandlus Henry VII ajal.

Henry VIII akti järgi aastast 1530 saavad vanad ja töövõimetud kerjused kerjamise loa. Seevastu töövõimelisi hulkureid pekstakse nuudiga ja pannakse vangi. Seadus käsib siduda neid käru taha ja anda neile piitsa, kuni veri mööda külgi maha voolab; siis peavad nad andma vandetõotuse, et nad lähevad tagasi oma sünnipaika või sinna, kus nad on elanud viimased kolm aastat, ja «hakkavad tööle» (to put himself to labour). Milline julm iroonia! Henry VIII-nda 27. akt kinnitab seda seadust ja tugevdab selle karistusmäärasid uute lisandustega. Kui hulkur tabatakse teistkordselt, siis korratakse peksmist ja peale selle lõigatakse ära pool kõrva, kolmandal retsidiivil aga hukatakse hulkur kui raske kurjategija ja ühiskonna vaenlane.

Edward VI annab 1547. aastal, oma valitsemise esimesel aastal,

---

vastiku äraajamine ja maa muutmine lammaste karjamaaks oli kõige hõlpsamaks abinõuks, et saada tulu, kulutusi tegemata ... Lammaste karjamaade asendamine jahiparkidega sai Šoti mägismaal harilikuks nähtuseks. Lambad tõrjutakse välja metsloomade poolt, nii nagu varemalt aeti minema inimesed, et teha ruumi lammastele ... Forfarshire'is võib minna Dalhousie krahvi mõisadest John o'Groati mõisadeni, jahiparkidest lahkumata. Paljudes (neist parkidest) elavad juba ammu rebased, metskassid, kärbid, tuhkrud, nirgid ja alpi jänesed; seevastu küülikud, oravad ja rotid on sinna ilmunud alles hiljuti. Hiiglasuured maa-alad, mis figureerisid Šoti statistikas erakordselt rikaste ja laialdaste rohumaadena, on nüüd igasugusest kultuurist ja maaparandusest eemal ning on pühendatud ainuüksi väheste isikute jahilõbudele, mis pealegi kestavad aastas vaid lühikest aega.»

Londoni «Economist» 2. juunist 1866 kirjutab: «Üks šoti leht teatab möödunud nädala uudiste hulgas muuseas järgmist: «Üks parimaid lammaste karjamaid Sutherlandshire'is, mille eest hiljuti rendilepingu tähtaja möödumisel pakuti 1200 naelst. aastarenti, muudetakse jahipargiks!» Feodaalsed instinktid tulevad esile ... nagu normannide vallutuse ajal, ... siis, kui hävitati 36 küla, et luua nende asemele New Forest [Uus Mets] ... Kaks miljonit aakrit, sealhulgas viljakandvamaid maatükke Šotimaal, on muudetud täielikuks kõrbeks. Glen Tilti looduslik rohi oli Perthi krahvkonnas kõige rammusamaid söötasid; Ben Aulderi jahipark oli kõige paremaks rohumaaks laialdases Badenochi piirkonnas; üks osa Black Mount'i pargist oli Šotimaal kõige paremaks muuta peaga lammaste karjamaaks. Jahilusti pärast tühjaks jäetud maade ulatusest võib saada ettekujutuse, kui arvesse võtta tõsiasi, et need maad võtavad enda alla palju suurema pindala kui kogu Perthi krahvkond. Kui palju tootmisvahendeid maa kaotab selle vägivaldse tühjakstegemise tagajärjel, on näha sellestki, et Ben Aulderi pargi maa võiks toita 15 000 lammast ja et see park moodustab kõigest $^1/_{30}$ kõigist Šotimaa jahipiirkondadest ... Kõik need jahimaad on täiesti ebaproduktiivsed ... nad oleksid niisama hästi võinud vajuda Põhjamere voogudesse. Seadusandlus peaks kõva käega lõpu tegema niisuguste improviseeritud kõnnumaade või kõrbete loomisele.»

seaduse, mille järgi iga tööst kõrvalehoidja antakse orjaks sellele isikule, kes tema kui logeleja peale kaebab. Peremees peab andma oma orjale toiduks leiba ja vett, lahjasid jooke ja niisuguseid lihajäätmeid, nagu ta heaks arvab anda. Tal on õigus sundida oma orja tegema ükskõik kui vastikut tööd, pekstes teda piitsaga ja pannes teda ahelatesse. Kui ori jääb omavoliliselt 14 päevaks ära, siis mõistetakse ta eluaegsele orjusele ja põletatakse temale otsaette või põse peale täht «S»; kui ta kolmandat korda ära jookseb, siis ta hukatakse kui riiklik kurjategija. Peremees võib ta ära müüa, pärandada, orjana välja palgata, just nagu muudki vallasvara või mõnd lojust. Kui orjad võtavad midagi ette oma isandate vastu, siis tuleb nad samuti hukata. Isandate nõudel peavad rahukohtunikud põgenenud orje taga otsima. Kui on kindlaks tehtud, et põgenenud ori on kolm päeva ringi luusinud, siis tuuakse ta oma sünnikohta, põletatakse talle hõõguva rauaga rinna peale märk «V», pannakse ta raudu ja kasutatakse sealsamas teetöödeks või teisteks töödeks. Hulkur, kes on nimetanud vale sünnikoha, antakse karistuseks nimetatud asula, tema elanike või korporatsiooni elupõliseks orjaks ja põletatakse tema kehale märk «S». Igaühel on õigus hulkuril lapsed käest ära võtta ja õpilastena enda juures pidada — noormehi kahekümne nelja, tüdrukuid kahekümne aasta vanuseni. Kui nad ära jooksevad, siis peavad nad nimetatud vanuseni olema oma peremeeste-kasvatajate orjad, ja peremehed võivad neid oma tahtmise järgi raudu panna, piitsutada jne. Peremees võib panna raudvõru oma orja kaela, käsivarte või jalgade ümber, et paremini eraldada teda teistest ja teha tal põgenemine raskemaks.[221] Selle seaduse viimane osa näeb ette juhuseid, kus vaesed peavad töötama asula või isikute kasuks, kes on võtnud enda peale vaeste söötmise, jootmise ja neile töö muretsemise. Seda liiki orje, koguduse orje, oli Inglismaal kaua aega veel XIX sajandil roundsmen'ide (ringikäijate) nime all.

Eliisabeti seadus 1572. aastast: kerjustele, kel puudub kerjamise luba ja kes on üle 14 aasta vanad, antakse kõvasti piitsa ja põletatakse neile märk pahemasse kõrvalesta, kui ükski ei taha neid kaheks aastaks teenistusse võtta; retsidiivi korral hukatakse üle 18 aasta vanused kerjused, kui keegi ei taha neid kaheks aastaks teenistusse võtta; kolmandal retsidiivil hukatakse nad ilma mingisuguse armuta kui riiklikud kurjategijad. Samalaadseid seadusi on: Eliisabeti 18. seadus, art. 13, ja 1597. aasta seadus.[221a]

[221] «Essay on Trade etc.» autor märgib: «Edward VI valitsemise ajal asusid inglased nähtavasti täie tõsidusega ergutama manufaktuure ja tööle rakendama vaeseid. Me näeme seda ühest tähelepanuväärivast seadusest, milles öeldakse, et kõik hulkurid tuleb märkida tulise rauaga» jne. («An Essay on Trade and Commerce». London 1770, lk. 5).

[221a] Thomas Morus ütleb oma «Utoopias»: «Nõnda juhtubki, et ablas ja täitmatu söödik, kes on oma kodumaal tõeliseks katkuks, haarab enda kätte tuhandeid aakreid maad ja piirab nad plangu või taraga, või kiusab maa

Jacob I seaduse järgi tunnistati hulkuriteks isikud, kes ringi rändasid ja almust palusid. Petty Sessions'itel [kohtuistungitel, millest võtab osa kaks või mitu rahukohtunikku] on rahukohtunikud volitatud karistama neid hulkureid avaliku peksuga ja esimesel tabamisel määrama neile 6 kuud, teisel tabamisel 2 aastat vangistust. Vangistuse ajal antakse neile nuuti nii sageli ja nii palju, kui rahukohtunikud heaks arvavad määrata ... Parandamatuile ja ohtlikele hulkureile tuleb põletada vasakusse õlga täht «R», misjärel nad tuleb sunnitööle saata; kui nad veel kord kerjamiselt tabatakse, siis tuleb nad armutult hukata. Need eeskirjad, mis olid seaduslikult maksvad kuni XVIII sajandi alguseni, tühistati alles Anna aktiga 12, art. 23.

Sellesarnaseid seadusi oli ka Prantsusmaal, kus hulkurid asutasid XVII sajandi keskpaiku niinimetatud hulkurite kuningriigi (royaume des truands). Veel Louis XVI valitsemisaja algul (1777. aasta 13. juuli ordonants) saadeti galeeridele iga terve inimene 16—60 aasta vanuses, kui tal ei olnud äraelamise võimalusi ega kindlat elukutset. Analoogilisi eeskirju annab Madalmaadele Karl V seadus (oktoobrist 1537), Hollandi staatide ja linnade edikt 19. märtsist 1614, Ühendatud Provintside plakaat 25. juunist 1649 jne.

---

omanikke oma vägivaldsete ja ülekohtuste tegudega nii kaua taga, kuni nad on sunnitud müüma kogu oma varanduse. Kas nii või teisiti, kas heaga või halvaga, sunnitakse nad lõpuks ära kolima — need vaesed, lihtsad, õnnetud inimesed! Mehed, naised, abikaasad, orvud, lesed, hädaldavad emad oma sülelastega ja kogu pere, vara poolest vaene, kuid arvult rohke, sest põllutöö nõudis ju hulka töökäsi. Nad longivad minema, ütlen ma, nad jätavad maha tuttavad kodukohad ega leia kusagil varjupaika. Kuigi nende majakraam palju väärt ei ole, oleks selle müümine neile teistes tingimustes teatavaks abiks olnud; aga järsku tänavale tõstetuna peavad nad kogu kraami poolmuidu käest andma. Ja kui need õnnetud rändajad on kõik kulutanud kuni viimase krossini, siis, jumala eest, mis peavad nad tegema, kui mitte varastama? Aga siis puuakse nad kõigi seaduse vormide kohaselt. Või kerjama minema? Aga ka siis pannakse nad türmi kui hulkurid, kes ringi luusivad ja tööd ei tee — nemad, kellele ükski inimene ei taha tööd anda, ükskõik kui püüdlikult nad end pakuvad.» [Vrd. *Томас Мор*: «Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии», изд. Academia, 1935 г., стр. 60.] Nende vaeste põgenike hulgast, kellest Thomas Morus räägib, et neid otse sunniti vargil käima, «hukati Henry VIII valitsemise ajal 72 000 suurt ja väikest varast» (*Holinshed:* «Description of England», I kd., lk. 186). Eliisabeti ajal «poodi hulkureid ridade viisi; ei läinud mööda aastatki, kus ühes või teises kohas ei oleks võllasse tõmmatud 300 või 400 inimest» (*Strype:* «Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign», 2. trükk, 1725, II kd.). Sellesama Strype'i järgi hukati Somersetshire'is üheainsa aasta jooksul 40 isikut, 35 märgiti tulise rauaga, 37 peksti piitsaga ja 183 «jultunud lurjust» lasti vabaks. Siiski, ütleb ta, «see suur kaebealuste arv ei hõlma isegi $^1/_5$ kõigist karistatavaist kurjategijaist, ja see on rahukohtunike lohakuse ja rahva rumala kaastunde süü». Ta lisab juurde: «Teised Inglismaa krahvkonnad ei olnud paremas olukorras kui Somersetshire, paljud olid isegi halvemas.»

Niiviisi, toetudes groteskselt terroristlikele seadustele, piitsutati, põletati tulise rauaga ja piinati vägivaldselt eksproprieeritud, maalt ära aetud ja hulkuriteks muudetud maarahvast, harjutades teda palgatöö süsteemile vajaliku distsipliiniga.

Vähe sellest, et ühele poolusele astuvad kapitali näol töötingimused, teisele poolusele aga inimesed, kel pole midagi müüa peale oma tööjõu. Ei piisa ka sellest, et neid inimesi sunnitakse end vabatahtlikult müüma. Kapitalistliku tootmise edasise kasvuga areneb töölisklass, kes oma kasvatuse, traditsioonide ja harjumuste tõttu tunnistab kapitalistliku tootmisviisi tingimusi endastmõistetavaiks loomulikeks seadusteks [Naturgesetze]. Arenenud kapitalistlikule tootmisprotsessile omane organisatsioon murrab igasuguse vastupanu; relatiivse ülerahvastuse pidev loomine hoiab tööpakkumise ja töönõudmise seadust ja järelikult ka palka piirides, mis vastavad kapitali kasvuvajadustele; majandussuhete pime sundus kindlustab kapitalisti võimu töölise üle. Mittemajanduslik, otsene vägivald on küll ikka veel kasutusel, aga ainult erandlikult. Kui asjad lähevad harilikku rada, siis võib töölise jätta «tootmise loomulike seaduste» [Naturgesetzen], s. o. kapitalist sõltuvuse hooleks, millise sõltuvuse tootmistingimused ise loovad, tagavad ja jäädvustavad. Teisiti on lugu kapitalistliku tootmise ajaloolise tekkimise ajal. Tõusev kodanlus vajab riigivõimu ja kasutabki seda, et «reguleerid » palku, s. o. sunniviisiliselt hoida neid kasusaamise seisukohast sobivais piirides, pikendada tööpäeva ja pidada töölist ennast normaalses sõltuvuses kapitalist. See on niinimetatud esialgse akumulatsiooni oluline moment.

XIV sajandi teisel poolel tekkinud palgatööliste klass moodustas siis ja ka järgneval sajandil vaid väga väikese osa rahvast; selle klassi positsioon sai tugevat tuge iseseisvast talumajapidamisest maal ja tsunftiorganisatsioonist linnades. Peremehed ja töölised olid nii maal kui ka linnas üksteisele sotsiaalselt lähedalseisvad. Töö allumine kapitalile oli ainult formaalne, s. o. tootmisviis ise ei omanud veel spetsiifiliselt kapitalistlikku iseloomu. Kapitali muutuval elemendil oli suur ülekaal kapitali püsiva elemendi üle. Seepärast kasvas nõudmine palgatöö järele iga kord kiiresti, kui kapital akumuleerus; seevastu palgatöö pakkumine järgnes nõudmisele vaid aegamööda. Suur osa natsionaalsest produktist, mis hiljem muudeti kapitali akumulatsioonifondiks, kuulus siis veel töölise tarbimisfondi.

Palgatöö kohta käiv seadusandlus, mille eesmärgiks oli algusest peale töölise ekspluateerimine, ja mis oma edasises arenemises oli töölisklassile alati ühesuguselt vaenulik,[222] algab Inglismaal Edward III ajal Statute of Labourers'iga [Töölisstatuudiga]

[222] «Iga kord, kui seadusandlus püüab reguleerida peremeeste ja tööliste vahelisi tülisid, on tema nõuandjateks peremehed,» ütleb A. Smith. «L'esprit des lois, c'est la propriété» [«Seaduste vaim on omand»], ütleb Linguet.

aastast 1349. Prantsusmaal vastab sellele 1350. aasta ordonants, antud kuningas Jeani nimel. Inglise ja Prantsuse seadusandlus arenevad paralleelselt ja on sisult identsed. Kuivõrd töölisstatuudid taotlevad tööpäeva sunniviisilist pikendamist, ei puuduta ma neid enam, sest seda punkti on juba käsitletud eespool (kaheksas peatükk, 5).

Statute of Labourers [Töölisstatuut] anti alamkoja tungivate kaebuste tagajärjel. «Varemalt», ütleb naiivselt üks toori, «nõudsid vaesed nii kõrget palka, et nad ohustasid tööstust ja rikkust. Nüüd on nende palk nii madal, et see samuti ohustab tööstust ja rikkust, kuid teisiti ja võib-olla veel ohtlikumalt kui varem.»[223] Pannakse kehtima seaduslik palgatariif linna ja maa, tükitöö ja päevatöö jaoks. Maatöölisi tuleb palgata aastaviisi, linnatöölisi aga vabadel palkamistingimustel, «vabal turul». Vanglakaristuse ähvardusel on keelatud maksta kõrgemat palka kui statuutides ette nähtud, kusjuures kõrgema palga saajaile määratakse suurem karistus kui selle maksjaile. Näiteks veel Eliisabeti õpilasstatuudi artiklid 18 ja 19 näevad ette kümme päeva vangistust kõrgema palga maksjale, selle saajale aga kolm nädalat. 1360. aasta seadusega pandi kehtima karmimad karistusmäärad ja lubati peremeestele isegi füüsilise sunduse teel panna töölisi töötama seadusliku palgatariifi alusel. Tühistati kõik liidud, lepingud, vanded jne., mis sidusid vastastikku müürseppi ja puuseppi. Alates XIV sajandist käsitleti tööliste koalitsioone kui rasket kuritegu; see oli nii 1825. aastani, millal tühistati koalitsioonivastased seadused. 1349. aasta Töölisstatuudi ja sellele järgnenud seaduste vaim on selgesti näha sellest, et riik määrab küll kindlaks palga maksimumi, aga hoopiski mitte ta miinimumi.

XVI sajandil muutus tööliste olukord teatavasti väga palju halvemaks. Rahapalk tõusis, mitte aga samas proportsioonis, milles langes raha väärtus ja tõusid kaupade hinnad. Niisiis palk tegelikult langes. Kuid seadused, mille eesmärgiks oli palga alandamine, jäid siiski kehtima; samal ajal kestis edasi tulise rauaga märkimine ja kõrvade äralõikamine neil, «keda keegi ei tahtnud teenistusse võtta». Eliisabeti 5. seadus õpilaste kohta, art. 3, volitab rahukohtunikke teatavaid palku kindlaks määrama ja neid vastavalt aastaaegadele ja kaubahindadele muutma. Jacob I laiendas selle tööreguleerimise ka kangrutele, ketrajatele ja kõigile võimalikele teistele tööliskategooriatele.[224] George II laien-

[223] «Sophisms of Free Trade. By a Barrister». London 1850, lk. 235. Ta lisab mürgiselt: «Me olime alati valmis ettevõtjate kasuks vahele astuma. Kas tõesti ei saa midagi teha tööliste kasuks?» [lk. 236].

[224] Ühest punktist Jacob I 2. seaduses, art. 6, on näha, et mõned kalevivabrikandid, olles samal ajal rahukohtunikud, lubasid endile ametlikult kindlaks määrata palgatariifi omaenda töökodades. Saksamaal anti palga alandamise seadusi õige sageli, eriti pärast Kolmekümneaastast sõda. «Teenijate ja tööliste puudus inimestest lagedaks tehtud maal oli mõisnikele väga tülikas.

das tööliskoalitsioonide vastu sihitud seadused kõigile manufaktuuridele.

Pärismanufaktuuri perioodil oli kapitalistlik tootmisviis juba küllalt tugev, et teha seaduslik palgareguleerimine teostamatuks ja isegi ülearuseks; igaks juhuks aga taheti varuks jätta vana arsenali relvad. Veel George II 8. akt keelab maksta Londoni ja ümbruskonna rätsepasellidele rohkem kui 2 š. 7½ p. päevapalka, välja arvatud üldrahvaliku leina korral; veel George III 13. akt, art. 68, jätab siidikangrute palga reguleerimise rahukohtunike hooleks; veel 1796. aastal läks tarvis kaks kõrgema kohtukoja otsust, et lahendada küsimus, kas rahukohtunike otsused palga kohta on maksvad ka mittepõllutööliste suhtes; veel 1799. aastal kinnitati parlamendiaktiga, et Šotimaal tuleb reguleerida kaevandustööliste palku Eliisabeti statuudiga ja kahe Šoti aktiga aastaist 1661 ja 1671. Kui palju aga olukord vahepeal oli muutunud, seda tõestab üks Inglise alamkojas senikuulmatu vahejuhtum. Siin, kus üle 400 aasta vabritseeriti seadusi maksimumi kindlaksmääramiseks, millest palk mingil juhul ei tohtinud kõrgemale tõusta, tegi Whitbread 1796. aastal ettepaneku määrata põllutöölistele seaduslik palgamiinimum. Pitt oli selle vastu, tunnistas aga siiski, et «vaeste olukord on hirmus (cruel)». Seadused palga reguleerimise kohta kaotati lõpuks 1813. aastal. Sellel epohhil, kus kapitalist reguleeris vabrikutööd oma eraviisilise seadusandluse teel ja täiendas põllutööliste palkasid vajaliku miinimumini vaestemaksu abil, olid need seadused saanud naeruväärseks anomaaliaks. Tänaseni on aga täiesti puutumatult säilinud need töölisstatuutide eeskirjad, mis puudutavad lepinguid peremehe ja palgatöölise vahel, ülesütlemise tähtaegu jne., — eeskirjad, mis võimaldavad esitada lepingurikkuja peremehe vastu ainult tsiviilnõudmise, lepingurikkujat töölist aga lubavad võtta kriminaalvastutusele.

Julmad seadused koalitsioonide vastu varisesid 1825. aastal, kui proletariaadi hoiak muutus ähvardavaks. Kuid ometi varisesid nad ainult osaliselt. Mõned vanade statuutide meeldivad jäänused kadusid alles 1859. aastal. Lõpuks anti 29. juunil 1871. a. parlamendi-

Kõigile külaelanikele keelati tubade väljaüürimine vallalistele meestele ja naistele; kõigist seda laadi üürilistest pidi teatatama ülemusele ja kui nad ei tahtnud teenistusse minna, siis pidi nad vangi pandama, isegi siis, kui nad elatasid end mõne teise tegevusega, tegid talupoegadele päevapalga eest tööd või koguni kauplesid raha ja viljaga («Kaiserliche Privilegien und Sanctionen für Schlesien», I, 125). Monarhide määrustes korduvad terve sajandi kestel ikka uued kibedad kurtmised õela ning üleannetu teenijarahva üle, kes ei taha alluda karmile režiimile ega leppida seadusliku palgaga; üksikuile mõisnikele keelatakse maksta suuremat palka, kui on ette nähtud kogu ümbruskonna kohta käivas taksis. Ja ometi olid teenijate elutingimused pärast sõda mõnikord paremad kui sada aastat hiljem; Sileesias said teenijad veel 1652. aastal kaks korda nädalas liha, kuna meie sajandil on sellessamas Sileesias maakohti, kus teenijad saavad liha ainult kolm korda aastas. Ka päevapalk oli sõja järel kõrgem kui järgmistel aastasadadel» (*G. Freitag:* [«Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes». Leipzig 1862, lk. 34, 35]).

akt, mis nähtavasti taotles selle klassiseadusandluse viimsete jälgede kaotamist, sest ta andis treid-unioonidele seadusliku tunnustuse. Kuid teine, samal päeval antud parlamendiakt (an act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation) seadis tegelikult vana olukorra teisel kujul uuesti jalule. Selle parlamentliku riuka abil võeti üldise seadusandluse kompetentsist kõik abinõud, mida töölised streigi või lokaudi (ühinenud vabrikantide streik, kes üheaegselt sulevad oma vabrikud) korral võivad kasutada, ja allutati need abinõud erakorralisele kriminaalseadusele, mille tõlgitsemine olenes rahukohtunikest, s. o. vabrikantidest enestest. Kaks aastat varem oli seesama alamkoda ja seesama härra Gladstone oma tuntud ausal viisil esitanud seaduseelnõu kõikide tööliskassi vastu sihitud erakorraliste kriminaalseaduste kaotamiseks. Kuid seda seaduseelnõu ei lastud üldse teisest lugemisest kaugemale; niiviisi venis kogu asi pikale, kuni lõpuks «suur liberaalne partei», sõlminud tooridega liidu, võttis südame rindu ja astus otsustavalt välja sellesama proletariaadi vastu, kes oli ta võimule viinud. Selle reetmisega mitte rahuldudes, lubas «suur liberaalne partei» inglise kohtunikel, kes alati lipitsesid valitsevate klasside ees, uuesti välja kaevata vanad seadused «konspiratsioonide» [vandenõude] kohta, ja kasutada neid tööliste koalitsioonide vastu. Me näeme, et Inglise parlament on ainult vastumeelt, ainult rahvahulkade survel loobunud seadustest streikide ja treid-unioonide vastu, — pärast seda, kui see parlament ise oli tervelt viissada aastat häbitu egoismiga etendanud kapitalistide alalise töölistevastase treid-uniooni osa.

Kohe revolutsioonitormi alguses julges prantsuse kodanlus töölistelt uuesti ära võtta äsja kättevõidetud ühinemisõiguse. Dekreediga 14. juunist 1791 kuulutas ta kõik tööliste koalitsioonid «atentaadiks vabaduse ja inimõiguste deklaratsiooni vastu», mida karistatakse 500 livre'i suuruse trahviga ja aktiivsete kodanikuõiguste äravõtmisega üheks aastaks.[225] See seadus, mis riiklik-politseilike abinõudega surus kapitali ja töö vahelise konkurentsivõitluse kapitalile sobivaisse piiridesse, on üle elanud kõik revolutsioonid ja dünastiavahetused. Isegi terrorivalitsus jättis ta puutumata. Alles üsna hiljuti kustutati ta Code Pénal'ist [Kriminaalkoodeksist]. Selle kodanliku riigipöörde motiveering on äärmiselt iseloomulik. «Kuigi

[225] Selle seaduse esimene artikkel kõlab: «Kuna Prantsuse konstitutsiooni üks põhialuseid on samast seisusest ja sama elukutsega kodanike igasuguste korporatsioonide kaotamine, siis on keelatud uuesti moodustada selliseid korporatsioone ükskõik mis ettekäändel ja ükskõik mis kujul.» IV artikkel ütleb, et «kui ühe ja sellesama elukutse, oskus- või käsitööga tegelevad kodanikud peavad omavahel nõu ja sõlmivad kokkuleppe, mille eesmärgiks on ühiselt keelduda oma tööstuslikust tegevusest või tööst või jätkata seda ainult teatava tasu saamisel, siis iga selline nõu ja kokkulepe tuleb kuulutada ... konstitutsioonivastaseks teoks ja atentaadiks vabaduse ning inimõiguste deklaratsiooni vastu jne.», niisiis riigivastaseks kuriteoks, just nagu vanades töölisstatuutides («Révolutions de Paris». Paris 1791, III kd., lk. 523).

on soovitav», ütleb aruandja Le Chapelier, «et palk tõuseks praegusest tasemest kõrgemale, nii et palga saajad pääseksid absoluutsest, peaaegu orjuslikust sõltuvusest, mis on tingitud hädavajalike elatusvahendite puudusest», ei tohi töölised ometi oma huvides kokku rääkida, ei tohi ühiselt tegutseda ega leevendada niiviisi oma «absoluutset, peaaegu orjuslikku sõltuvust», sest sellega nad piiraksid «oma endiste peremeeste, praeguste ettevõtjate vabadust» (tööliste orjuses pidamise vabadust!); nad ei tohi seda teha ka sellepärast, et koalitsioon endiste tsunftimeistrite despootia vastu on — katsuge arvata! — Prantsuse konstitutsiooni poolt kaotatud tsunftide taastamine![226]

4. KAPITALISTLIKE FARMERITE GENEES

Me vaatlesime lindpriide proletaarlaste vägivaldset loomist, seda verist distsipliini, millega nad muudeti palgatöölisteks, seda räpast kõrgelt-riiklikku tegevust, mis, tõstes töö ekspluateerimise astet, suurendas politseilike abinõudega kapitali akumulatsiooni. Nüüd kerkib küsimus: kuidas on kapitalistid esialgselt tekkinud? Sest maarahva eksproprieerimine loob ju vahetult ainult suurmaaomanikke. Mis puutub farmerite geneesi, siis võime jälgida seda nii-ütelda samm-sammult, sest see on aeglane protsess, mis kestab palju aastasadu. Pärisorjad ise, kellede kõrval oli ka palju vabu väikemaaomanikke, olid väga mitmesugustes maaomandisuhetes, ja seepärast toimus ka nende vabakslaskmine väga mitmesugustes majanduslikes tingimustes.

Inglismaal oli esimeseks farmeri vormiks bailiff [mõisa opman], kes ka ise oli pärisori. Oma positsioonilt on ta sarnane vana-rooma villicus'ega, kuid tal on kitsam tegevussfäär. XIV sajandi teisel poolel astub bailiff'i asemele farmer, keda landlord varustab seemnevilja, kariloomade ja põllutööriistadega. Tema olukord ei erine kuigi palju talupoja olukorrast. Ta ainult ekspluateerib rohkem palgatööd. Varsti saab temast «metayer», pooleteramees-rentnik. Viimane annab osa põllupidamiseks vajalikku kapitali, teise osa annab landlord. Kumbki neist saab osa koguproduktist lepinguga kindlaksmääratud proportsioonis. Inglismaal kaob see vorm kiiresti, loovutades oma koha rentnikule sõna otseses mõttes, kes palgatööliste kasutamise teel suurendab omaenda kapitali ja maksab landlordile maarendina osa lisaproduktist, — kas rahas või natuuras.

XV sajandil, nii kaua kui sõltumatud talupojad ja palgalise töö kõrval iseseisva majapidamisega tegelevad põllutöölised said oma tööst ise kasu, olid farmeri olukord ja tootmissfäär õige keskpärased. XV sajandi viimasel kolmandikul alanud põllumajanduse revolutsioon, mis kestis peaaegu kogu XVI sajandi (välja arvatud selle

[226] *Buchez et Roux:* «Histoire Parlementaire», X kd., lk. 193—195, mitmes kohas.

viimased aastakümned), rikastas farmerit niisama kiiresti, kui ta maarahvast vaeseks tegi [227]. Kogukondlike karjamaade jne. usurpeerimine lubab farmeril tunduvalt suurendada oma kariloomade arvu, ise peaaegu mingeid kulusid kandmata, kuna samal ajal kari annab talle rohkesti väetist tema maa jaoks.

XVI sajandil lisandub sellele üks otsustava tähtsusega moment. Rendilepingud olid siis pika tähtajaga, sageli 99 aastat. Väärismetallide ja järelikult raha väärtuse pidev langus oli farmereile väga tulus. See alandas palka, hoopiski rääkimata teistest eespool-kirjeldatud asjaoludest. Osa palgaalanduse summast muutus farmeri kasumiks. Vilja, villa, liha, ühe sõnaga kõigi põllumajandussaaduste pidev hindade tõus suurendas farmeri kaastegevuseta tema rahakapitali, kuna samal ajal maarent, mida ta pidi maksma, käis endise rahaväärtuse alusel sõlmitud vanade lepingute järgi.[228] Niiviisi rikastus farmer korraga oma palgatööliste ja oma landlordi kulul. Seepärast ei ole midagi imestada, et Inglismaal oli XVI sajandi lõpuks tekkinud tolle aja kohta rikas «kapitalistlike farmerite» klass [229].

---

[227] «Farmerid,» ütleb Harrison oma raamatus «Description of England», «kellel varem oli raske maksta 4 naelst. renti, maksavad nüüd 40, 50, 100 naelst., ja arvavad ikkagi veel, et nad tegid halba äri, kui neil rendilepingu tähtaja lõppemisel pole tallele pandud kuue kuni seitsme aasta rendiraha.»

[228] Mõju kohta, mida XVI sajandil asetleidnud rahaväärtuse langus avaldas mitmesugustele ühiskonnaklassidele, vt. «A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S., Gentleman» (London 1581). Selle teose dialoogivorm aitas kaasa selleks, et seda kaua aega omistati Shakespeare'ile, kelle nime all see veel 1751. aastal välja anti. Autoriks on William Stafford. Ühes kohas arutleb rüütel (knight) järgmiselt:

Rüütel: «Teie, mu naabrimees põllupidaja, teie, poeisand ja teie, mu tubli vaskseppmeister, samuti teisedki käsitöölised, võite üsna kergesti oma huvisid kaitsta. Sest mida kallimaks kõik asjad lähevad võrreldes sellega, mis nad enne maksid, seda kallimat hinda te küsite oma kaupadest ja töösaadustest, mida te müüte. Aga meil pole midagi müüa, mille hinna tõstmisega me saaksime tasa teha seda kahju, mis me saame asjade ostmisel.» Teises kohas pärib rüütel doktorilt: «Ütelge, palun, mis liiki inimesi te mõtlete? Ja kõigepealt, kes on teie arvates need, kes ei kannata sealjuures mingit kahju?» *Doktor:* «Ma mõtlen neid kõiki, kes elavad ostust ja müügist, sest kui nad kallilt ostavad, siis müüvad nad samuti kallilt.» *Rüütel:* «Aga missugune on järgmine liik inimesi, kes, nagu te ütlete, sellest kasu saavad?» *Doktor:* «Küllap need kõik on rentnikud või farmerid, kes maksavad enda poolt haritava maa eest vana renti; sest nad maksavad vana normiga, kuid müüvad uuega, s. o. maksavad oma maa eest õige vähe, kuid müüvad kõike, mis sellel maal kasvab, kalli raha eest»... *Rüütel:* «Aga missugune liik inimesi kaotab sealjuures, nagu te ütlete, rohkem, kui need teised võidavad?» *Doktor:* «Need kõik on aadlikud, džentlmenid ja teised, kes elavad kindlast rendist või sissetulekust, või ei hari oma maad ise, või ei tegele ostu-müügiga.»

[229] Prantsuse régisseur, kes keskaja algul oli feodaali juures valitsejaks ja andamite sissenõudjaks, muutub varsti homme d'affaires'iks [ärimeheks], kes väljapressimise, pettuse jne. teel tõuseb kapitalistiks. Need régisseurs olid mõnikord ise aadlikud. Näiteks: «Seda arvet esitab härra Jacques de Thoraisse, rüütel-kastellaan Besançonis, oma patroonile, kes peab Dijonis arvet

5. PÕLLUMAJANDUSE REVOLUTSIOONI TAGASIMÕJU TÖÖSTUSELE. SISETURU LOOMINE TÖÖSTUSKAPITALI JAOKS

Hooti toimuv ja järjest uuesti korduv maarahva eksproprieerimine ning maalt äraajamine andis, nagu me nägime, linnade tööstusele üha uusi, tsunftisuhetest täiesti väljaspool seisvaid proletaarlaste masse, — asjaolu, mis paneb vana A. Andersoni (James Andersoniga mitte segi ajada) oma kaubandusajaloos uskuma saatuse otsest vahelesegamist. Me peame veel viivuks peatuma sellel esialgse akumulatsiooni elemendil. Sõltumatu, iseseisvalt majandava maarahva hõrenemisele vastas mitte ainult tööstusproletariaadi tihenemine, nii nagu Geoffroy Saint-Hilaire seletab kosmilise mateeria tihenemist ühes kohas tema hõrenemisega teises kohas[230]. Maaharijate vähemast arvust hoolimata tõi maa nüüd niisama palju või isegi rohkem produkti kui enne, sest maaomandisuhete revolutsiooniga kaasnesid paremad maaharimismeetodid, laialdasem kooperatsioon, tootmisvahendite kontsentratsioon jne., ja ka sellepärast, et ühelt poolt sunniti maa palgatöölisi intensiivsemalt töötama[231], teiselt poolt aga see tootmispõllu osa, kus nad töötasid iseendile, jäi ikka väiksemaks. Niisiis, osa maarahvastiku vabanemisega vabanevad ka tema endised elatusvahendid. Need muutuvad nüüd muutuvkapitali ainelisteks elementideks. Väljavisatud talupoeg peab palga näol ostma nende väärtuse oma uuelt isandalt, tööstuskapitalistilt. Tööstuse kodumaised põllumajanduslikud toormaterjalid said sama saatuse osaliseks, mis elatusvahendidki. Nad muutusid püsivkapitali elemendiks.

---

härra hertsogi, krahvi Bourgogne'i kasuks, rentide kohta, mis on saada nimetatud kastellaankonnalt 25. detsembrist 1359 kuni 28. detsembrini 1360» (*Alexis Monteil:* «Traité des Matériaux Manuscrits etc.», lk. 234). Siingi on juba näha, et kõigis ühiskondliku elu sfäärides langeb lõviosa vahetalitaja kätte. Näiteks majanduse alal on rahamehed, börsitegelased, kaupmehed ja poodnikud need, kes äritegevuse pealt koore endale riisuvad; tsiviilõiguse alal koorib advokaat mõlemaid protsessivaid pooli; poliitikas on deputaat tähtsam kui valija, minister tähtsam kui suverään; religioonis tõrjutakse jumal tagaplaanile «asemiku» poolt ja viimane omakorda pappide poolt, kes on jällegi vältimatud vahetalitajad hea karjase ja ta karja vahel. Prantsusmaal, just nagu Inglismaalgi, olid suured feodaalterritooriumid jaotatud lõpmatult paljude väikeste majapidamiste vahel, kuid maarahvale palju vähem soodsatel tingimustel. XIV sajandil tekkisid rendikohad, farmid ehk niinimetatud terriers. Nende arv kasvas pidevalt ja ületas kaugelt 100 000. Nad maksid maarendina kas rahas või natuuras $^1/_{12}$ kuni $^1/_5$ kogu produktist. Terriers olid läänid, all-läänid (fiefs, arrière-fiefs) jne., olenevalt maa-ala väärtusest ja suurusest, mis mõnikord hõlmas ainult mõned aakrid. Kõigil neil terriers'del oli mõnesugusel määral kohtupidamise võim oma maatükkide elanike üle; vastavaid kohtupidamise astmeid oli neli. Võib kujutleda, kui raskelt kõik need väikesed türannid maarahvast rõhusid. Monteil ütleb, et tol ajal oli Prantsusmaal 160 000 kohut, kuna praegu piisab seal 4000 kohtuasutusest (rahukohtud kaasa arvatud).

[230] Vt. tema «Notions de Philosophie Naturelle». Paris 1838.

[231] Seda punkti rõhutab sir James Steuart.

Oletame näiteks, et osa vestfaalia talupoegi, kes Friedrich II ajal kõik ketrasid lina*, on vägivaldselt ekspropriieeritud ja maalt ära aetud, kuna ülejäänud osa on muudetud suurfarmerite sulasteks. Samal ajal kerkivad suured linaketramise ja kudumise ettevõtted, kus maast «vabastatud» inimesed nüüd palga eest töötavad. Lina on täpselt sama, mis ennegi. Ükski linakiud ei ole muutunud, küll aga on uus sotsiaalne hing lina kehasse elama asunud. Lina moodustab nüüd osa manufaktuuriomaniku püsivkapitalist. Varem jagunes lina paljude väiketootjate vahel, kes seda ise kasvatasid ja koos oma perekondadega väikeste osade kaupa ketrasid; nüüd on see kontsentreeritud ühe kapitalisti kätte, kes paneb teisi inimesi endale ketrama ja kuduma. Linaketramisel kulutatav täiendav töö realiseerus varemalt lugematute taluperede täiendava tuluna ja — Friedrich II ajal — ka maksudena, mis võeti pour le roi de Prusse [sõna-sõnalt: «Preisi kuninga jaoks», figuraalses mõttes: «tarbetult»]. Nüüd realiseerub ta väikesearvuliste kapitalistide kasumina. Vokid ja kangasteljed, mis varem olid laiali pillatud üle kogu maa, on nüüd koondatud vähestesse suurtesse töökasarmutesse, just nagu töölised ise ja toormaterjal. Vokid, kangasteljed ja toormaterjal, mis varem olid ketrajate ja kangrute sõltumatu olemasolu kindlustamise vahendid, on nüüd muutunud nende käsutamise[232] ja neilt tasuta töö väljapumpamise vahenditeks. Suurtest manufaktuuridest nagu suurtest farmidestki ei ole näha, et nad on moodustatud paljudest väikestest tootmisühikutest ja paljude sõltumatute väiketootjate ekspropriieerimise teel. Kuid erapooletu vaatleja ei lase end sellest eksitada. Revolutsiooni lõvi Mirabeau ajal nimetati suuri manufaktuure veel manufactures réunies, ühendatud töökodadeks, nii nagu meie räägime ühendatud põldudest. «Tähelepanu», ütleb Mirabeau, «pööratakse ainult suurtele manufaktuuridele, kus ühe direktori juhatusel töötab sadu inimesi ja mida harilikult nimetatakse ühendatud manufaktuurideks (manufactures réunies). Kuid ainsagi pilgu vääriliseks ei peeta neid töökodasid, kus töötab hulgaliselt töölisi igaüks omaette, omal käel. Need töökojad jäetakse päris tagaplaanile. See on väga suur viga, sest ainult need töökojad moodustavadki tõeliselt tähtsa osa rahva rikkusest... Ühendatud vabrik (fabrique réunie) võib ju imehästi rikastada üht või kaht ettevõtjat, aga töölised pole seal muud kui päevatöölised, kes saavad kas pisut paremat või pisut halvemat tasu, kuid ühelgi juhul ei võta osa ettevõtja hea-

* Originaalis on raskesti tõlgitav sõnade mäng: «Bauern, die alle Flachs, wenn auch keine Seide spannen» — «talupojad, kes kõik ketrasid lina, olgugi et mitte siidi»; «keine Seide spinnen» tähendab sõna-sõnalt «siidi mitte ketrama», figuraalses mõttes aga «mitte hiilgavalt elama». *Toim.*

232 «Ma jätan teile», ütleb kapitalist, «minu teenimise au sel tingimusel, et vaeva eest, mida ma näen teie käsutamisel, te annate mulle sellegi vähese, mis teil veel on» *(J. J. Rousseau:* «Discours sur l'Économie Politique» [Genève 1756, lk. 70]).

olust. Seevastu ühendamata vabrik (fabrique séparée) ei rikasta kedagi, kuid teeb jõukaks hulga töölisi... Usinate, kokkuhoidlike tööliste arv hakkab kasvama, sest mõistlikus eluviisis ja töökuses nad näevad abinõu oma olukorra tõsiseks parandamiseks, selle asemel et taga ajada väikest palgakõrgendust, mis kunagi ei või olla tähtis tuleviku mõttes ja kõige paremal juhul võimaldab neil pisut lahedamat peost suhu elamist. Ühendamata individuaalsed manufaktuurid, harilikult väikepõllupidamisega seotud, on vabad manufaktuurid.»[233] Osa maarahva ekspropriieerimine ja maalt äraajamine mitte ainult vabastab tööstuskapitali jaoks töölisi, nende elatusvahendeid ja töömaterjali, vaid loob ka siseturu.

Tõepoolest, needsamad sündmused, mis muudavad väiketalupoegi palgatöölisteks ja nende elatus- ja töövahendeid kapitali ainelisteks elementideks, loovad samal ajal kapitali jaoks siseturu. Varem tootis ja töötles talupere ise neid elatusvahendeid ja tooraineid, mis ta siis suuremalt osalt ise tarbis. Need toorained ja elatusvahendid on nüüd saanud kaupadeks. Suurfarmer müüb neid, manufaktuurid on temale turuks. Lõng, lõuend, jäme villane riie, — asjad, millede tooraine oli olemas igal taluperel ja mida igas taluperes oma tarbeks kedrati ja kooti, muutuvad nüüd manufaktuuritoodeteks, millede turu moodustavad just nimelt põllumajanduse piirkonnad. Rohkearvuline laialipillatud tarbijaskond, keda varem varustati väga paljude omal käel töötavate väiketootjate poolt, kontsentreerub nüüd suureks, tööstuskapitali poolt varustatavaks turuks.[234] Niiviisi, käsikäes endiste iseseisvate talupoegade ekspropriieerimisega ja nende lahutamisega nende tootmisvahenditest, toimub kõrvaltööstuse hävitamine külas, manufaktuuri ja põllumajanduse lahutamise protsess. Ja ainult kodutööonduse hävitamine külas võib kindlustada antud maa siseturule selle ulatuse ja stabiilsuse, mida kapitalistlik tootmisviis vajab.

Kuid pärismanufaktuuri periood ei too veel radikaalset ümberkujunemist. Tuletame meelde, et manufaktuur vallutab natsionaalset tootmist ainult väga aeglaselt, tuginedes alati linna

---

[233] *Mirabeau:* «De la Monarchie Prussienne». Londres 1788, III kd., lk. 20—109, mitmes kohas. Kui Mirabeau peabki killustatud töökodasid ökonoomsemaiks ja tootlikumaiks kui «ühendatud» töökodasid, ja kui ta näebki viimastes ainult riigivalitsuse hoole all kasvanud kunstlikke kasvuhoonetaimi, siis on see seletatav suurema osa mandrimanufaktuuride tolleaegse seisukorraga.

[234] «Kui kakskümmend naela villa muudetakse pikkamööda, kogu aasta jooksul, töölisperekonna riidevarustuseks, kusjuures see toimub perekonna omal jõul, teiste toimetuste vaheaegadel, siis on kogu asi väga lihtne. Aga tooge see vill turule, andke ta vabrikusse, siis maakleri, siis kaupmehe kätte, ja teil on tegemist suure kaubandusliku operatsiooniga, milles kasutatud nominaalne kapital on villa väärtusest kakskümmend korda suurem... Niiviisi ekspluateeritakse töölisklassi, et ülal pidada viletsat vabrikurahvast, parasiitlikku poodnike klassi ja fiktiivset kaubandus-, raha- ja finantssüsteemi» (*David Urquhart:* «Familiar Words». London 1855, lk. 120).

käsitööle ja maa kodustele kõrvaltööndustele kui laialdasele baasile [Hintergrund]. Hävitades need kõrvaltööndused ja linnakäsitööd nende ühes vormis, teatud tööstusharudes ja teatud punktides, äratab ta nad uuesti ellu teistes, sest ta vajab neid teataval määral toormaterjali töötlemiseks. Ta loob järelikult uue väikepõllupidajate klassi, kellele põlluharimine on kõrvaliseks tegevusharuks ja kelle peategevuseks on tööstuslik töö, produktide valmistamine müügiks manufaktuurile, — kas otse või kaupmehe vahendusel. See on üks põhjusi, kuigi mitte kõige tähtsam, selle nähtuse põhjendamiseks, mis eelkõige võib segadusse ajada Inglise ajaloo uurijat. XV sajandi viimasest kolmandikust alates leiab uurija sealt pidevaid, ainult mõnedel perioodidel lakkavaid kurtmisi kapitalistliku majanduse kasvu üle maal ja talurahva progresseeruva hävitamise üle. Kuid teiselt poolt näeb uurija, et talurahvast on kogu aeg olemas, kuigi vähemal arvul ja ikka halvemates tingimustes[235]. Selle peapõhjus on järgmine: Inglismaal on teraviljakasvatus ja karjakasvatus vaheldumisi domineerival kohal, ja vastavalt sellele kõigub talumajanduse ulatus. Alles suurtööstus loob koos masinatega kapitalistliku põllumajanduse püsiva baasi, radikaalselt ekspropriieerib rõhuva enamiku maarahvast ja lahutab põllumajanduse lõplikult küla kodutööndusest, mille juured — ketramise ja kudumise — ta välja kisub.[236] Järelikult alles suurtööstus vallutab tööstuskapitalile kogu siseturu[237].

[235] Cromwelli aeg on selles suhtes erandiks. Niikaua kui püsis vabariik, kosusid kõik inglise rahvamassi kihid degradatsioonist, millesse nad olid langenud Tudorite ajal.

[236] Tuckett teab, et villa suurtööstus tekkis pärismanufaktuuridest ja küla- ehk kodumanufaktuuride lagunemisest siis, kui masinad tarvitusele võeti *(Tuckett:* «A History of the Past and Present State of the Labouring Population». London 1846, I kd., lk. 144). «Ader ja ike olid jumalate leiutus ja kangelaste tegevusobjekt, — kas siis kudumismasin, värten ja vokk on vähem suursuguse päritoluga? Te lahutate voki adrast ja värtna ikkest, ja saate vabrikud ja vaestemajad, krediidi ja paanika, kaks vaenulikku natsiooni: põllumajanduse ja tööstuse oma» *(David Urquhart:* «Familiar Words». London 1855, lk. 122). Nüüd tuleb aga Carey ja, kindlasti õigusega, süüdistab Inglismaad selles, et Inglismaa tahtvat olla kogu maailma vabrikant ja muuta kõik teised maad ainult agraarmaadeks. Ta väidab, et niiviisi laostati Türgimaa, kuna seal «maa valdajaile ja harijaile kunagi ei lubatud (Inglismaa poolt) kõvendada oma jõudu loomuliku liidu sõlmimisega adra ja kangastelje, äkke ja vasara vahel» («The Slave Trade», lk. 125). Tema arvates on Urquhart ise üks Türgimaa ruineerumise peasüüdlasi, sest Urquhart propageeris seal Inglise huvides vabakaubandust. Kõige toredam on aga see, et Carey, kes muuseas on suur Venemaa teener, tahab tõkestada seda jagamisprotsessi protektsionismisüsteemi abil, mis tegelikult kiirendab seda protsessi.

[237] Filantroopilised inglise majandusteadlased, nagu Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett jne., ja liberaalsed vabrikandid, nagu John Bright ja Ko, küsivad inglise maa-aristokraatidelt, nagu jumal küsis Kainilt tema venna Aabeli kohta: kuhu on jäänud tuhanded meie talupojad? — Ja kust olete siis teie tulnud? Nende talupoegade hävitamisest. Ja miks te ei küsi, kuhu on jäänud iseseisvad kangrud, ketrajad, käsitöölised?

6. TÖÖSTUSKAPITALISTI GENEES

Tööstuskapitalisti[238] genees ei toimunud nii pikkamisi kui farmeri genees. Mõned väikesed tsunftimeistrid ja veelgi enam mõned iseseisvad väikesed käsitöölised või koguni palgatöölised muutusid kahtlemata esmalt väikekapitalistideks ja siis, järk-järgult laiendades palgatöö ekspluateerimist ja vastavalt suurendades kapitali akumulatsiooni, kapitalistideks sans phrase [ilma reservatsioonideta]. Kapitalistliku tootmise lapsepõlves oli lugu sageli nii, nagu keskaja linnadegi lapsepõlves, kus küsimus, kes ärajooksnud pärisorjadest pidi jääma peremeheks, kes teenriks, lahendati enamalt jaolt vastavalt sellele, kes neist oli ära jooksnud varem, kes hiljem. Kuid selle meetodi tigutempo ei vastanud sugugi XV sajandi lõpul tehtud suurte avastuste poolt loodud uue maailmaturu kaubanduslikele vajadustele. Keskajalt saadi päranduseks kaks erinevat kapitalivormi, mis valmivad kõige erinevamates ühiskondlikmajanduslikes formatsioonides ja mida enne kapitalistliku tootmisviisi ajajärgu saabumist peetakse kapitaliks kui niisuguseks: liigkasukapital ja kaubanduskapital. «Käesoleval ajal läheb kogu ühiskonna rikkus kõigepealt kapitalisti kätte... tema maksab maaomanikule renti, töölisele palka, maksude sissenõudjale makse ja kümnist, ja jätab endale suure, isegi kõige suurema ja päevpäevalt kasvava osa kogu aasta töö produktist. Kapitalisti võib praegu vaadelda kui omanikku, kelle kätte kogu ühiskondlik rikkus satub esimeses järjekorras, — kuigi pole olemas seadust, mis annaks talle õiguse sellele omandile... See omandi sfääris toimunud pööre teostus kapitalilt protsentide võtmise tõttu... ja ei ole vähem märkimisväärne, et kogu Euroopa seadusandjad püüdsid seda takistada seadustega liigkasuvõtmise vastu... Kapitalistide võim kogu maa rikkuse üle on omandiõiguses täielikuks revolutsiooniks; missugune on aga seadus või seaduste rida, mille alusel see revolutsioon teostati?»[239] Autoril oleks tulnud silmas pidada, et revolutsioone ei tehta seaduste alusel.

Liigkasuvõtmise ja kaubanduse teel moodustatud rahakapitali muundumist tööstuskapitaliks takistas maal feodaalkord, linnades aga tsunftikord.[240] Need kitsendused kadusid koos feodaalsete väesalkade laialisaatmisega, maarahva eksproprieerimisega ja osalise maalt äraajamisega. Uus manufaktuur tekkis mereäärsetes väljaveosadamates või neis maakohtades, mis olid väljaspool vanade

[238] «Tööstus-» on siin vastandatud põllumajanduslikule. Majandusliku «kategooria» mõttes on farmer niisamasugune tööstuskapitalist kui vabrikantki.

[239] «The Natural and Artificial Right of Property Contrasted». London 1832, lk. 98, 99. Selle anonüümse teose autoriks on Th. Hodgskin.

[240] Isegi veel 1794. aastal saatsid väikesed Leedsi kalevitootjad delegatsiooni parlamenti, paludes anda seaduse, mis keelaks kaupmeestel vabrikandiks muutumise (*Dr. Aikin:* «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester». London 1795).

linnade ja nende tsunftikorra kontrolli. Seepärast pidasid Inglise corporate towns [vanad korporatiivse tsunftikorraga linnad] ägedat võitlust nende uute tööstushällide vastu.

Kulla ja hõbeda leiukohtade avastamine Ameerikas, pärisrahvaste väljajuurimine, orjastamine ja kaevandustesse elusalt mahamatmine, Ida-India vallutamise ja paljaksriisumise algus, Aafrika muutmine jahipiirkonnaks, kus orjakauplejad peavad mustanahalistele jahti — niisugune oli kapitalistliku tootmise ajajärgu koidik. Need idüllilised protsessid on esialgse akumulatsiooni peamisteks momentideks. Neile järgneb Euroopa natsioonide kaubandussõda, kus sõjaväljaks on kogu maakera. See sõda algab Madalmaade lahkulöömisega Hispaaniast, omandab hiiglasliku ulatuse inglaste jakobiinidevastases sõjas ja kestab veel praegugi Hiina vastu peetavate oopiumisõdade näol jne.

Mitmesugused esialgse akumulatsiooni momendid jagunevad enam-vähem kronoloogilises järjekorras peamiselt Hispaania, Portugali, Hollandi, Prantsusmaa ja Inglismaa vahel. Inglismaal süstematiseeritakse nad XVII sajandi lõpuks koloniaalsüsteemiks, riigilaenude süsteemiks, kaasaegseks maksusüsteemiks ja protektsionismisüsteemiks. Need meetodid põhinevad osaliselt kõige tooremal vägivallal, nagu näiteks koloniaalsüsteem. Aga nad kõik kasutavad riigivõimu, s. o. kontsentreeritud ning organiseeritud ühiskondlikku vägivalda, et kiirendada feodaalse tootmisviisi kapitalistlikuks tootmisviisiks muutumise protsessi ja lühendada seda üleminekut. Vägivald on ämmaemandaks igale vanale ühiskonnale uue ühiskonna sünnitamisel. Vägivald ise on majanduslik potents.

W. Howitt, kes tegi kristlusest oma eriala, ütleb kristlikust koloniaalsüsteemist järgmist: «Niinimetatud kristlike rasside barbaarsus ja häbitud hirmuteod, millega nad tulevad toime igas maailmajaos ja iga rahva vastu, kelle nad on saanud alla heita, ei leia endile võrdset ühelgi maailma-ajaloo ajajärgul, ühegi rassi juures, olgu see kuitahes metsik ja harimatu, armutu ja häbitu.»[241] Hollandi koloniaalmajanduse ajalugu — Holland oli XVII sajandil kapitalistlik musterriik — «annab meile ületamatu pildi reetmistest, äraostmistest, salamõrvadest ja nurjatustest»[242]. Pole midagi iseloomulikumat kui hollandlaste poolt Tseelebesil praktiseeritud inimvargus, millega hangiti orje Jaava saare jaoks. Selleks valmistati ette erilisi inimvargaid. Varas, tõlk ja kaupmees olid selle

[241] *William Howitt:* «Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies». London 1838, lk. 9. Orjade kohtlemise kohta leiame hea kokkuvõtte *Charles Comte*'i raamatus «Traité de Législation», 3. trükk, Bruxelles 1837. Seda ainet tuleb üksikasjaliselt uurida, et näha, mis saab kodanlasest enesest ja mis ta teeb oma töölisest, kui ta saab segamatult kujundada maailma oma näo järgi.

[242] *Thomas Stamford Raffles,* endine Jaava saare leitnantkuberner: «The History of Java». London 1817 [II kd., lisa, lk. CXC—CXCI].

kaubanduse peamised agendid, peamisteks müüjateks olid pärismaalastest vürstid. Röövitud noori peeti kinni Tseelebesi salavanglais, kuni nad olid küllalt vanad orjade transportlaevadega äraSaatmiseks. Ühes ametlikus aruandes öeldakse: «Näiteks see Makassari linn on täis salavanglaid, üks hirmsam kui teine, täis tuubitud ahnuse ja türannia õnnetuid ohvreid, kes on ahelaisse needitud ja oma perekondade keskelt vägivaldselt välja kistud.» Et saada enda võimusesse Malakka, ostsid hollandlased sealse Portugali kuberneri ära. 1641. aastal laskis ta nad linna. Nad tõttasid otsemaid tema majja ja tapsid ta reetlikult, et võida «loobuda» altkäemaksu summa, 21 875 naelsterlingi maksmisest. Laastamine ja rahva kadu järgnesid neile igale poole, kuhu nad jalaga astusid. Jaava provintsis Banjuwangis oli 1750. aastal üle 80 000 elaniku, 1811. aastal aga kõigest 8000. See on vast doux commerce [edukas kauplemine]!

Teatavasti saavutas Inglise-Ida-India kompanii peale poliitilise võimu Ida-Indias ka teekaubanduse ja üldse Hiinaga kauplemise ainumonopoli, peale selle ka Euroopast ja Euroopasse kaupade veo monopoli. Kuid India rannikul ja saarte vahel toimuv laevasõit, samuti kaubandus India sisemaal, sai kompanii kõrgemate ametnike monopoliks. Soola, oopiumi, beeteli ja teiste kaupade monopolid olid ammutamatuiks rikkuseallikaiks. Ametnikud ise määrasid hinna ja kooris:d õnnetuid hindusid oma äranägemise järgi. Kindralkuberner võttis sellest erakaubandusest osa. Tema soosikud said lepinguid säärastel tingimustel, et nad tegid kulda eimillestki, paremini kui alkeemikud. Suured varandused kasvasid kui seened pärast vihma, esialgne akumulatsioon toimus ühtki šillingit avansseerimata. Warren Hastingsi kohtuprotsess kubiseb sellistest näidetest. Toome neist ühe. Keegi Sullivan saab oopiumi hankelepingu momendil, kui ta ametlikul ülesandel on parajasti lahkumas oopiumirajoonidest ühte kaugesse India osasse. Sullivan müüb oma lepingu 40 000 naelst. eest kellelegi Binnile, Binn müüb selle samal päeval edasi 60 000 naelst. eest. Viimane ostja ja lepingu täitja tunnistab, et ta sai sellest veel päratu suure kasu. Ühe parlamendile esitatud dokumendi järgi on kompanii ja selle ametnikud aastail 1757—1766 sundinud hindusid kinkima neile 6 miljonit naelsterlingit! Aastail 1769—1770 tekitasid inglased kunstlikult näljahäda, ostes üles kogu riisi ja keeldudes müümast seda teisiti kui muinasjutuliselt kõrgete hindadega.[243]

Pärismaalaste kohtlemine oli muidugi kõige hirmsam puht-eksportkaubanduse otstarbeks määratud istandustes, näiteks Lääne-Indias, ja samuti rikkais, tihedalt asustatud maades, nagu Mehhiko ja Ida-India, mis olid langenud riisujate ja mõrtsukate roaks. Aga

[243] 1866. aastal suri ainult Orissa provintsis rohkem kui miljon hindut nälga. Sellest hoolimata püüti rikastada India riigikassat, müües nälgijaile kõrgendatud hindadega toiduaineid.

ka pärisasumaades ei jäänud esialgse akumulatsiooni kristlik iseloom vaka alla. Uus-Inglismaa puritaanlased, need karske protestantluse virtuoosid, määrasid oma Assembly [seadusandliku kogu] otsusega 1703. aastal 40 naelst. suuruse preemia iga indiaanlase skalbi ja iga vangivõetud punanaha eest; 1720. aastal tõsteti skalbi eest antav preemia 100 naelsterlingini ja 1744. aastal, kui Massachussets-Bay kuulutas ühe suguharu mässuliseks, määrati järgmised hinnad: mehe skalbi eest 12 aasta vanusest alates 100 naelst. uues valuutas, vangivõetud mehe eest 105 naelst., vangivõetud naise või lapse eest 55 naelst., naise või lapse skalbi eest 50 naelst.! Mõned aastakümned hiljem maksis koloniaalsüsteem kätte nende vagade pilgrim-father'ite [isade-palverändajate] järeltulijaile, kes vahepeal olid ise mässuliseks hakanud. Inglaste ässitusel ja inglise raha eest löödi nad sõjakirvestega maha. Briti parlament kuulutas verekoerad ja skalpeerimise «vahenditeks, mis talle on antud jumala ja looduse poolt».

Koloniaalsüsteem soodustas kaubanduse ja laevanduse kiiret kasvu. «Gesellschaften Monopolia» [«ühingud-monopolid»] (Luther) olid võimsateks kapitali kontsentratsiooni hoobadeks. Asumaad kindlustasid kiiresti kasvavaile manufaktuuridele turu, ja selle turu monopolistlik valdamine kindlustas kiiresti suureneva akumulatsiooni. Väljaspool Euroopat otsese röövimise, orjastamise ja tapmise teel kokkuriisutud aarded voolasid emamaale ja muutusid siin kapitaliks. Holland, kes esimesena arendas täielikult välja koloniaalsüsteemi, jõudis juba 1648. aastal oma kaubandusliku võimsuse haripunkti. Ta «valitses peaaegu jagamatult Ida-India kaubandust ja Edela- ning Kirde-Euroopa vahelisi kaubandussuhteid. Kalapüügi, meresõidu ja manufaktuuride poolest ületas ta kõik teised maad. Selle vabariigi kapitalid olid vahest suuremad kui kõik teised Euroopa kapitalid kokku». [G. Gülich: «Geschichtliche Darstellung etc.». Jena 1830, I kd., lk. 371.] Gülich unustab ütlemata, et Hollandi rahvahulgad kannatasid juba 1648. aastal rängema liigtöö all, olid vaesemad ja julmemalt alla surutud kui ükski teine Euroopa rahvas.

Tänapäeval toob tööstuslik hegemoonia endaga kaasa kaubandusliku hegemoonia. Seevastu pärismanufaktuuri perioodil on kaubanduslik hegemoonia see, mis kindlustab tööstusliku ülevõimu. Sellest tulebki silmapaistev osa, mida koloniaalsüsteem tol ajal etendas. Koloniaalsüsteem oligi see «võõras jumal», kes tõusis altarile teiste Euroopa ebajumalate kõrvale ja lõi nad ühel ilusal päeval kõik ühe ropsuga uperkuuti. Ta kuulutas kasusaamise inimsoo viimseks ning ainsaks eesmärgiks.

Avaliku krediidi süsteem, s. o. riigivõlad, mille algeid me avastame Genuas ja Veneetsias juba keskajal, võttis manufaktuuriperioodil enda võimusesse kogu Euroopa. Tema kasvuhoòneks oli koloniaalsüsteem, selle merekaubandus ja kaubandussõjad. Niiviisi juurdus ta

kõigepealt Hollandis. Riigivõlg, s. o. riigi võõrandamine — ükskõik, kas see riik on despootia, konstitutsiooniline riik või vabariik —, vajutab kapitalismi ajastule oma pitseri. Ainus osa niinimetatud natsionaalsest rikkusest, mis kaasaja rahvastel tõepoolest on ühisvalduses, on nende riigivõlad [243a]. Kaasaegne doktriin, et rahvas on seda rikkam, mida suuremad on ta võlad, on seega üpris konsekventne. Avalik krediit saab kapitali usutunnistuseks. Ja riigivõlgnevuse tekkimisest alates ei ole andeksandmatuks surmapatuks enam patt püha vaimu vastu, vaid riigivõlasse usu kõigutamine.

Riigivõlg saab üheks tugevamaks esialgse akumulatsiooni hoovaks. Otsekui nõiakepi puudutusel annab ta mittetootlikule rahale tootliku jõu ja muudab ta niiviisi kapitaliks, kusjuures pole vaja saata teda ohtudesse ega raskustesse, mis on lahutamatult seotud tema mahutamisega tööstusse või isegi liigkasuvõtmise operatsioonidesse. Riigi võlausaldajad ei anna tegelikult mitte midagi, sest laenuks antud summad muutuvad riigi võlatähtedeks, mis on kergesti edasiantavad ja funktsioneerivad nende käes täpselt niisamuti, nagu oleks see sularaha. Kuid rääkimata niiviisi loodud jõudeelavate rantjeede klassist ja valitsuse ning natsiooni vahel vahetalitajaid mängivate finantsistide improviseeritud rikkusest, rääkimata ka maksurentnikest, kaupmeestest ja eravabrikantidest, kes saavad endile tubli osa igast riigilaenust otsekui taevast sadanud kapitalina, lõi riigivõlg aktsiaseltsid, iga liiki väärtpaberitega kauplemise, ažiotaaži, ühe sõnaga börsimängu ja kaasaegse bankokraatia.

Oma sündimisest alates olid rahvuslike tiitlitega ehitud suurpangad ainult eraspekulantide ühingud, mis olid valitsustele abiks ja oma privileegide tõttu võisid laenata neile raha. Seepärast ei ole riigivõla akumuleerimise kohta kindlamat mõõdupuud kui nende pankade — millede õitseaeg algab Inglise Panga asutamisega (1694. a.) — aktsiate järjekindel tõus. Inglise Pank alustas sellest, et ta hakkas laenama valitsusele raha 8%-ga; ühtlasi oli ta parlamendi poolt volitatud sedasama kapitali rahaks müntima, laenates seda niiviisi veel kord publikule pangatähtede näol. Nende tähtedega võis pank diskonteerida veksleid, anda kaupade vastu laene ja osta väärismetalle. Vähese aja pärast hakkas see panga enese poolt vabritseeritud krediitraha funktsioneerima sularahana: Inglise Pank hakkas andma riigile pangatähtedes laene ja riigi arvel maksma pangatähtedes riigivõla protsente. Vähe sellest, et ta ühe käega andis ja teise käega rohkem tagasi võttis, — kuna ta ise võttis, jäi ta kuni viimase enda poolt antud krossini igavesti natsiooni võlausaldajaks. Pikapeale muutus ta maa metallivara otseseks hoidjaks ja kogu kaubanduskrediidi raskuspunktiks. Selsamal ajal, kui Inglismaal lakati põletamast tuleriitadel

[243a] William Cobbett märgib, et Inglismaal nimetatakse kõiki avalikke asutusi «kuninglikeks», see-eest aga võlg on seal «natsionaalne» (national debt).

nõidasid, hakati seal pooma pangatähtede võltsijaid. Missuguse mulje jättis kaasaegsetele selle bankokraatide, finantsistide, rantjeede, maaklerite, spekulantide ja börsihuntide kamba äkiline esilekerkimine, seda näitavad tolle aja kirjanike, näiteks Bolingbroke'i, teosed.[243b]

Koos riigivõlgadega tekkis rahvusvaheline krediidisüsteem, mis sageli on ühele või teisele rahvale esialgse akumulatsiooni varjatud allikaks. Näiteks Veneetsia riisumissüsteemi nurjatused olid selliseks kapitalistliku rikkuse varjatud aluseks Hollandile, kellele allakäinud Veneetsia laenas suuri rahasummasid. Samasugune vahekord oli Hollandi ja Inglismaa vahel. Juba XVIII sajandi algul on Inglise manufaktuurid Hollandi omadest kaugele ette jõudnud ja hollandlased ei ole enam valitsev kaubandus- ja tööstusnatsioon. Seepärast on hollandlaste peamisteks tehinguteks aastail 1701—1776 määratu suurte kapitalide väljalaenamine, eriti oma võimsale konkurendile — Inglismaale. Taolised suhted on praegu Inglismaa ja Ühendriikide vahel. Paljud sünnitunnistuseta kapitalid, mis praegu funktsioneerivad Ühendriikides, on alles eile Inglismaal kapitaliseeritud laste veri.

Kuna riigivõlad toetuvad riigituludele, millede arvel tuleb tasuda aastaprotsendid ja muud sarnased maksed, siis sai tänapäeva maksusüsteem natsionaalse krediidi süsteemi vajalikuks täienduseks. Laenud võimaldavad valitsusel katta erakorralisi kulutusi selliselt, et maksumaksja ei saa seda kohe tunda, aga nad siiski nõuavad lõppude lõpuks maksude suurendamist. Teiselt poolt maksude kasv, mille põhjuseks on üksteise järel võetavad laenud, sunnib valitsust võtma iga uue erakorralise kulutuse puhul aina uusi ja uusi laene. Niiviisi kaasaegne fiskaalsüsteem, mille teljeks on kõige vajalikumate elatusainete maksustamine (ja järelikult nende kallinemine), kannab endas maksude automaatse kasvu idu. Ülemäära suur maksustamine ei ole juhuslik, vaid see on pigemini printsiibiks. Hollandis, kus see süsteem kõige varem sisse õnnistati, on suur patrioot de Witt ülistanud seda oma «Maksiimides» kui kõige paremat süsteemi palgatööliste alandlikkuse, kasinuse ja virkuse arendamiseks ja ... nende ülekoormamiseks tööga. Kuid kaasaegse fiskaalsüsteemi laastav mõju palgatööliste olukorrale huvitab meid siinkohal vähem kui talupoegade, käsitööliste, ühe sõnaga kõigi väikekodanluse koostusosade vägivaldne ekspropriieerimine, mida see süsteem põhjustab. Selle kohta ei ole kaht arvamust isegi kodanlikel majandusteadlastel. Fiskaalsüsteemi ekspropriieeriv toime tugevneb veel protektsionismi tõttu, mis ise on fiskaalsüsteemi üks lahutamatuid koostusosi.

[243b] «Kui tatarlased täna Euroopa üle ujutaksid, siis oleks õige raske neile selgeks teha, mida kujutab enesest meie hulgas finantsist» (*Montesquieu:* «Esprit des lois», Londres 1769, IV kd., lk. 33). [*Монтескье:* «О духе законов», перев. под ред. Ковалевского, СПБ. 1900 г., стр. 607.]

Tähtis osa, mida riigivõlad ja neile vastav kaasaegne fiskaalsüsteem etendavad rikkuse muundumises kapitaliks ja rahvahulkade ekspropriieerimises, on eksiteele viinud rea kirjanikke nagu Cobbetti, Doubleday ja teisi, kes näevad riigivõlgades ja fiskaalsüsteemis kaasaja rahvaste viletsuse peapõhjust.

Protektsioonisüsteem oli kunstlikuks abinõuks, et vabritseerida vabrikante, ekspropriieerida sõltumatuid töölisi, kapitaliseerida natsionaalseid tootmis- ja elatusvahendeid, vägivaldselt lühendada üleminekut vanalt tootmisviisilt uuele tootmisviisile. Euroopa riigid kisklesid selle leiutuse patendi pärast ja, ükskord astunud saamameeste teenistusse, ei jäänud nad enam rahule sellega, et nad selleks otstarbeks laostasid omaenda rahvast, — kaudselt kaitsetollidega, otseselt väljaveopreemiatega jne. Teisejärgulistes sõltuvates maades juuriti väevõimuga välja igasugune tööstus, nii nagu näiteks inglased juurisid välja Iiri villamanufaktuuri. Euroopa mandril oli seda protsessi Colberti eeskujul veelgi lihtsustatud. Töösturi esialgne kapital voolab siin osaliselt otse riigikassast. «Milleks», hüüab Mirabeau, «nii kaugelt otsida Saksimaa manufaktuuri õitsengu põhjust enne Seitsmeaastast sõda? 180 miljonit riigivõlgu!»[244]

Koloniaalsüsteem, riigivõlad, maksukoorem, protektsionism, kaubandussõjad jne., need pärismanufaktuuri perioodi võsud, kasvavad suurtööstuse lapseea-perioodil hiiglasuureks. Suurtööstuse sündi tähistab suur herodese lastehukkamine. Töölisi rekruteeritakse vabrikuisse just nagu madruseid kuninglikku laevastikku, — vägivallaga. Me nägime, kui ükskõikselt sir F. M. Eden vaatleb neid koledusi, mis XV sajandi viimasest kolmandikust alates ja kuni tema ajani, s. o. XVIII sajandi lõpuni, käisid kaasas maarahva ekspropriieerimisega maast; me nägime, kuidas ta endaga rahulolevalt tervitab seda protsessi, mis olevat «vajalik» kapitalistliku põllumajanduse rajamiseks ja «õige vahekorra loomiseks künni- ja karjamaa vahel»; kuid isegi sir Eden ei tunnista, et laste röövimine ja laste orjus oleksid majanduslikult vajalikud selleks, et muuta manufaktuurne tootmine vabrikutootmiseks ja luua õige vahekord kapitali ja tööjõu vahel. Ta ütleb: «Järgmine küsimus väärib võib-olla publiku tähelepanu. Kas tööstus, mis ainult siis saab edukalt funktsioneerida, kui ta kottedžeid ja töömaju vaestest lastest tühjaks riisub, et need lapsed, end gruppide viisi välja vahetades, töötaksid suurema osa ööst, puhkust nägemata; kas tööstus, mis pealegi ajab ühtekokku mõlemast soost, igas vanuses ja igasuguste kalduvustega isikuid, nii et nakatav halb eeskuju peab põhjustama kõlvatust ja liiderlikkust, — kas seesugune tööstus võib suurendada natsionaalse ja individuaalse õnne summat?»[245] «Derby-

[244] *Mirabeau:* «De la Monarchie Prussienne». Londres 1788, VI kd., lk. 101.

[245] *Eden:* «The State of the Poor», II raamat, I ptk., lk. 421.

shire'is, Nottinghamshire'is ja eriti Lancashire'is,» ütleb Fielden, «kasutati äsjaleiutatud masinaid suurtes vabrikutes otse jõgede kaldal, millede vool oli võimeline vesiratast ringi ajama. Neis kohtades, linnadest kaugel, vajati äkki tuhandeid töökäsi; ja eriti Lancashire, mis senini oli võrdlemisi harvalt asustatud ja pole viljakandev, vajas nüüd kõigepealt suuremat rahvastikku. Eriti suur nõudmine oli laste tillukeste, nobedate sõrmede järele. Otsekohe tekkis komme värvata õpilasi (!) mitmesugustest koguduse-töömajadest Londonis, Birminghamis ja mujal. Niiviisi toimetati põhja poole palju tuhandeid neid väikesi abituid olevusi seitsme kuni kolmeteist- või neljateistkümne aasta vanuses. Peremeestel (s. o. lapsevargail) sai kombeks riietada, toita ja pidada oma õpilasi vabrikute läheduses asuvais «õpilasmajades». Pandi ametisse järelevaatajad, et nende töö üle järele valvata. Nende orjakubjaste huvides oli sundida lapsi töötama äärmise pingega, sest nende tasu olenes produkti hulgast, mis lastest välja pressiti. Selle loomulikuks järelduseks oli julmus ... Paljudes vabrikupiirkondades, eriti Lancashire'is said need süütud, kaitsetud, vabrikantide meelevalla alla antud olevused tunda kõige hirmsamaid piinu. Neid aeti hauda liigtööga ... neid peksti, pandi ahelaisse, piinati kõige rafineerituma julmusega; nad olid näljast kõhnad kui luukered ja neid sunniti sageli piitsaga tööle ... Mõnikord viidi nad isegi enesetapmiseni! ... Derbyshire'i, Nottinghamshire'i ja Lancashire'i kaunid romantilised orud, eemal igast ühiskondlikust kontrollist, said piinamise ja sageli tapmise õudseks varjupaigaks! ... Vabrikantide kasumid olid tohutud. See ainult suurendas nende libahundiahnust. Nad hakkasid praktiseerima öötööd, s. o. kui üks grupp töökäsi oli päevatööga ära vaevatud, tuli teine grupp öötööks tema asemele; päevatöö grupp heitis nendessesamadesse vooditesse, kust öötöö grupp alles oli lahkunud, ja vice versa [ümberpöördult]. Rahvasuu teab Lancashire'is rääkida, et magamisasemed ei saanud iial jahtuda.»[246]

[246] *John Fielden:* «The Curse of the Factory System». London 1836, lk. 5, 6. Vabrikutes algul praktiseeritud nurjatuste kohta vrd. *Dr. Aikin:* «Description of the Country from thirty to forty miles round Manchester», London 1795, lk. 219, ja *Gisborne:* «Inquiry into the Duties of Men», 1795, II kd. — Kui aurumasin tõi vabrikud maal asuvate koskede juurest linnadesse, siis sai «loobumishimuline» kapitalist lastematerjali enda kätte, ja orjade vägivaldne töömajadest võtmine osutus nüüd ülearuseks. — Kui sir Robert Peel («Plausibilität'i [«kombluse»] ministri» isa) esitas parlamendile 1815. aastal lastekaitseseaduse eelnõu, siis Francis Horner (Bullion-Committee [Väärismetallide komitee] tuus ja Ricardo lähim sõber) ütles alamkojas: «On kindlasti teada, et kellegi maksujõuetu varanduse hulgas määrati avalikult oksjonile ja tegelikult müüdigi varanduse osana maha partii vabrikulapsi, — kui tohib seda väljendust tarvitada. Kaks aastat tagasi (1813. a.) arutas King's Bench [Kuninga kohus, kõrgem kohtuasutus] üht jõledat juhust. Tegemist oli grupi poistega. Üks Londoni kogudus oli nad andnud kellelegi vabrikandile, kes omakorda andis nad üle teisele. Lõpuks leidsid mõned filantroobid need poisid täiesti äranälginud (absolute famine) seisukorras. Teine, veelgi jõle-

Kapitalistliku tootmise arenemisega manufaktuuriperioodil kaotas Euroopa avalik arvamine viimsegi häbitunde ja südametunnistuse raasu. Natsioonid kelkisid küüniliselt iga nurjatusega, kui see aga oli kapitali akumuleerimise vahend. Lugege näiteks filistri A. Andersoni naiivset kaubanduse kroonikat. Siin kiidetakse inglise riigitarkuse triumfina seda, et Utrechti rahulepingu sõlmimisel Inglismaa sundis Hispaaniat andma talle asiento-lepinguga [orjakauplemise kohta käiva lepinguga] eesõiguse, mille alusel ta võis müüa Aafrikast toodud neegreid ka Hispaania Ameerika osadesse, kuna selle ajani teostas ta neegritega kauplemist ainult Aafrika ja Inglise Lääne-India vahel. Inglismaa sai õiguse vedada kuni 1743. aastani Hispaania Ameerikasse igal aastal 4800 neegrit. Ühtlasi võimaldas see ametlikult varjata briti salakaubavedu. Liverpool kasvas suureks just orjakaubanduse varal. See oli tema esialgse akumulatsiooni meetod. Liverpooli kõrgem seltskond on tänapäevalgi orjakaubanduse Pindaroseks, sest orjakaubandus, — vrd. eespooltsiteeritud dr. Aikini teost, mis ilmus 1795. aastal, — «muutvat kireks kaubandusliku ettevõtja-vaimu, kasvatavat suurepäraseid meremehi ja toovat sisse tohutut raha». Liverpool kasutas orjakaubanduses 1730. aastal 15 laeva, 1751. aastal 53, 1760. aastal 74, 1770. aastal 96 ja 1792. aastal 132.

Seades sisse laste orjuse Inglismaal, andis puuvillatööstus samal ajal tõuke selleks, et muuta kommertsekspluateerimissüsteemiks Ühendriikide orjamajandus, mis enne oli enam või vähem patriarhaalne. Euroopa palgatööliste varjatud orjus vajas üldse oma alusena varjamatut orjust Uues Maailmas.[247]

Tantae molis erat [nii raske oli] ilmale tuua kapitalistliku tootmisviisi «igavesi loodusseadusi», teostada tööliste ja töövahendite lahutamise protsessi, ühel poolusel muuta ühiskondlikud tootmis- ja elatusvahendid kapitaliks, teisel poolusel muuta rahvahulgad palgatöölisteks, vabadeks «töötavateks vaesteks», selleks uue ajaloo kunstlikuks produktiks[248]. Kui Augier' järgi raha «tuleb ilmale vere-

dam juhus sai talle teatavaks kui parlamentliku uurimiskomitee liikmele. Üks Londoni kogudus ja keegi Lancashire'i vabrikant sõlmisid mõne aasta eest lepingu, millega viimane kohustus ostma iga 20 terve lapse kohta ühe idioodi.»

[247] 1790. aastal oli Inglise Lääne-Indias ühe vaba inimese kohta 10 orja, Prantsuse Lääne-Indias 14 ja Hollandi Lääne-Indias 23 (*Henry Brougham:* «An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers». Edinburgh 1803, II kd., lk. 74).

[248] Väljendus «labouring poor» [«töötav vaene»] hakkab Inglise seadusandluses esinema sellest momendist alates, kus palgatööliste klass muutub tähelepandavalt suureks. «Labouring poor'i» [«töötava vaese»] vastandiks on ühelt poolt «idle poor» [«laisad vaesed»], kerjused jne., teiselt poolt need töölised, kes ei ole veel kõigist sulgedest paljaks kitkutud, vaid on oma töövahendite omanikud. Seadusandlusest läks väljendus «labouring poor» poliitilisse ökonoomiasse, kus seda kasutatakse Culpeperist, J. Childist jne. alates kuni A. Smithi ja Edenini. Selle järgi võib otsustada, missugune on Edmund Burke'i, selle «execrable political cantmonger'i» [«alatu poliitilise silmakirjalikkuse levitaja»] bonne foi [ausus], kui ta nimetab väljendust «labouring

plekiga ühel põsel»[249], siis vastsündinud kapital ajab välja verd ja mustust igast oma poorist, pealaest jalatallani[250].

7. KAPITALISTLIKU AKUMULATSIOONI AJALOOLINE TENDENTS

Milles seisab siis kapitali esialgne akumulatsioon, s. o. tema ajalooline genees? Kuivõrd see ei kujuta enesest orjade ja pärisorjade otsest muutumist palgatöölisteks, niisiis lihtsat vormimuutust, tähendab see ainult vahetute tootjate ekspropriieerimist, s. o. oma tööl põhineva eraomandi laostamist.

Eraomand kui ühiskondliku, kollektiivse omandi vastand on olemas ainult seal, kus töövahendid ja välised töötingimused kuuluvad eraisikuile. Aga olenevalt sellest, kas need eraisikud on töölised või mittetöölised, muutub ka eraomandi iseloom. Lõpmata paljud eraomandi varjundid, mida me esimesel silmapilgul näeme, peegeldavad ainult nende mõlema äärmuse vahel olevaid vahepealseid olukordi.

Töötaja tootmisvahendite eraomand on väiketootmise alus, väiketootmine aga on ühiskondliku tootmise arenemise ja töötaja enda vaba individuaalsuse arenemise vajalik tingimus. Tõsi küll, see tootmisviis eksisteerib ka orjusliku ja pärisorjusliku korra ja isikliku sõltuvuse teistegi vormide puhul. Kuid ta lööb õitsele, avaldab kogu oma energia ja omandab adekvaatse klassikalise vormi ainult seal, kus töötaja on tema enda poolt kasutatavate töötingimuste

poor» [«töötav vaene»] «execrable political cant'iks» [«alatuks poliitiliseks silmakirjatsemiseks»]. See sükofant mängis romantikut Prantsuse revolutsiooni suhtes, kui ta oli inglise oligarhia teenistuses; kui ta aga oli Põhja-Ameerika asumaade teenistuses, siis mängis ta Ameerika konflikti alguses niisama hea eduga liberaali osa, esinedes inglise oligarhia vastu; tegelikult oli ta lihtlabane kodanlane: «Kaubanduse seadused on looduse seadused ja, järelikult, jumala seadused» (*E. Burke:* «Thoughts and Details on Scarcity», välja antud Londonis 1800, lk. 31, 32). Pole ime, et tema ise, jäädes truuks jumala ja looduse seadustele, müüs end alati kõige soodsamal turul! Tuckeri teostest me leiame väga tabava karakteristika selle Edmund Burke'i kohta tema liberaalitsemise perioodil. Tucker oli papp ja toori, muidu aga korralik inimene ja hea majandusteadlane. Arvestades meie päevil valitsevat häbiväärset printsiibitust, mis suurima vagadusega usub «kaubanduse seadusi», on tarvis ikka ja ikka jälle häbimärgistada burke'isid, kes erinevad oma järglastest ainult ühe asja — talendi poolest!

[249] *Marie Augier:* «Du Crédit Public».

[250] «Kapital», ütleb «Quarterly Reviewer», «pelgab kära ja tüli ning on kartliku loomuga. See on väga õige, aga see pole veel kogu tõde. Kapital kardab kasumi puudumist või liiga väikest kasumit, nii nagu loodus kardab tühjust. Kui aga kasum on küllalt suur, siis läheb kapital julgeks. Kindlustage talle 10 protsenti ja te võite kasutada teda igal pool; 20 protsendiga muutub ta elavaks, 50 protsendiga lausa hulljulgeks; 100 protsendi eest tallab ta jalge alla kõik inimseadused; andke 300 protsenti ja polegi enam säärast kuritegu, mida ta ei riskeeriks toime panna, isegi võlla ähvardusest hoolimata. Kui kära ja tüli toovad kasumit, siis hakkab kapital õhutama nii ühte kui teist. Selle tõenduseks on salakaubavedu ja orjakaubandus» (*T. J. Dunning:* «Trades' Unions and Strikes». London 1860, lk. 35, 36).

vaba eraomanik, kus talupoeg omab põldu, mida ta harib, ja käsitööline omab tööriistu, mida ta virtuooslikult käsitseb.

See tootmisviis eeldab maa ja teiste tootmisvahendite killustatust. Ta lülitab välja nii tootmisvahendite kontsentratsiooni kui ka kooperatsiooni, tööjaotuse ühes ja sellessamas tootmisprotsessis, looduse ühiskondliku valitsemise ja reguleerimise, ühiskondlike tootlike jõudude vaba arenemise. Ta on ühendatav ainult tootmise ja ühiskonna kitsaste traditsiooniliste piiridega. Tahta jäädvustada seda tootmisviisi tähendaks, nagu Pecqueur õigusega ütleb, «dekreteerida üldine keskpärasus». Teataval arenemistasemel loob see tootmisviis omaenda hävitamise materiaalsed vahendid. Sellest momendist alates hakkavad end ühiskonna põues liigutama need jõud ja kired, mis tunnevad end sellest tootmisviisist aheldatud olevat. See tootmisviis tuleb hävitada ja ta hävitataksegi. Tema hävitamine, individuaalsete ning killustatud tootmisvahendite muutmine ühiskondlikult kontsentreeritud tootmisvahenditeks, järelikult paljude inimeste kääbusliku omandi muutmine väheste gigantseks omandiks, suurte rahvahulkade ekspropriieerimine maast, elatusvahenditest ja tööriistadest, — see kohutav ja vaevarikas rahvahulkade ekspropriieerimine on kapitali ajaloo proloog. See hõlmab tervet rida vägivaldseid meetodeid, milledest me eespool vaatlesime kapitali esialgse akumulatsiooni meetoditena ainult kõige tähtsamaid, epohhi moodustavaid. Vahetute tootjate ekspropriieerimine toimub kõige halastamatuma vandalismiga ja kõige alatumate, räpasemate, väiklasemate ja vihasemate kirgede sunnil. Omaniku tööga saadud eraomand, mis põhineb nii-ütelda üksiku sõltumatu töötaja kokkukasvamisel oma tööriistade ja töövahenditega, tõrjutakse välja kapitalistliku eraomandi poolt, mis põhineb võõra, kuid vormiliselt vaba tööjõu ekspluateerimisel[251].

Kui see muundumise protsess on sügavuti ja laiuti küllalt palju laostanud vana ühiskonda, kui töölised on juba muudetud proletaarlasteks ja nende töötingimused kapitaliks, kui kapitalistlik tootmisviis on endale jalad alla saanud, siis töö edasine ühiskondlustamine ja maa ning teiste tootmisvahendite edasine muutmine ühiskondlikult ekspluateeritavaiks, niisiis ühisteks tootmisvahenditeks, järelikult ka eraomanike edasine ekspropriieerimine, omandab uue vormi. Nüüd ei kuulu ekspropriieerimisele enam tööline, kes peab iseseisvat majapidamist, vaid kapitalist, kes ekspluateerib paljusid töölisi.

See ekspropriieerimine toimub kapitalistliku tootmise enda immanentsete seaduste mängu tõttu, kapitalide tsentralisatsiooni tagajärjel. Üks kapitalist lööb paljusid teisi kapitaliste. Käsikäes selle tsentralisatsiooniga või paljude kapitalistide ekspropriieerimisega

[251] «Oleme astunud täiesti uude ühiskondlikku korda... püüame lahutada iga liiki omandit iga liiki tööst» (*Sismondi:* «Nouveaux Principes de l'Économie Politique», II kd., lk. 434).

väheste poolt areneb üha suuremas ulatuses tööprotsessi kooperatiivne vorm, areneb teaduse teadlik tehniline rakendamine, maa plaanipärane ekspluateerimine, töövahendite muutmine sellisteks töövahenditeks, mida saab kasutada ainult kollektiivselt, kõigi tootmisvahendite kokkuhoid nende kui kombineeritud ühiskondliku töö tootmisvahendite kasutamise tagajärjel, kõigi rahvaste põimimine maailmaturu võrku ja koos sellega kapitalistliku režiimi internatsionaalne iseloom. Kapitalimagnaatide arvu pideva vähenemisega, kes usurpeerivad ja monopoliseerivad kõik selle muutumisprotsessi kasud, kasvab viletsuse, rõhumise, orjuse, mandumise, ekspluateerimise ulatus, aga ka tööline klassi viha, keda õpetab, ühendab ja organiseerib kapitalistliku tootmisprotsessi mehhanism ise. Kapitali monopol muutub ahelateks sellele tootmisviisile, mis kasvas üles koos temaga ja tema all. Tootmisvahendite tsentralisatsioon ja töö ühiskondlustamine jõuavad sellise punktini, kus nad muutuvad ühtesobimatuks nende kapitalistliku kestaga. See purustatakse. Lööb kapitalistliku eraomandi tund. Ekspropriieerijad ekspropriieeritakse.

Kapitalistlikust tootmisviisist tulenev kapitalistlik omastamisviis ning järelikult ka kapitalistlik eraomand on isiklikule tööle rajatud individuaalse eraomandi esimene eitamine. Kapitalistlik tootmine aga põhjustab loodusliku protsessi [eines Naturprocesses] paratamatusega omaenda eitamist. See on eitamise eitamine. See loob uuesti mitte eraomandi, vaid individuaalse omandi, kuid kapitalistliku ajajärgu saavutuste alusel — vabade töötajate kooperatsiooni, maa ühisvalduse ja töötajate endi poolt toodetud tootmisvahendite ühisvalduse alusel.

Üksikute isikute omaenese tööl põhineva killustatud eraomandi muutumine kapitalistlikuks on muidugi võrratult pikem, rängem ja raskem protsess kui kapitalistliku eraomandi, mis tegelikult juba põhinebki ühiskondlikul tootmisprotsessil, muutumine ühiskondlikuks omandiks. Seal oli tegemist rahvahulkade ekspropriieerimisega väheste usurpeerijate poolt, siin on tegemist väheste usurpeerijate ekspropriieerimisega rahvahulkade poolt.[252]

---

[252] «Tööstuse arenemine, mille tahtetuks kandjaks on kodanlus, kes ei suuda sellele vastu panna, asendab tööliste konkurentsist tingitud isoleerumise nende revolutsioonilise ühinemisega assotsiatsiooni. Suurtööstuse arenemisega tõmmatakse seega kodanluse jalgade alt alus, millel ta toodab ja omastab saadusi. Ta toodab kõigepealt oma hauakaevajaid. Tema hukkumine ja proletariaadi võit on ühtviisi paratamatud ... Kõigist klassidest, kes praegu on kodanluse vastu, on ainult proletariaat tõeliselt revolutsiooniline klass. Teised klassid käivad alla ja hukkuvad ühes suurtööstuse arenemisega, proletariaat on aga suurtööstuse enese saadus. Keskseisused: väiketööstur, väikekaupmees, käsitööline ja talupoeg, need kõik võitlevad kodanluse vastu, et kaitsta enese kui keskseisuste olemasolu hukkumise vastu. Nad ei ole seega revolutsioonilised, vaid konservatiivsed. Veel rohkem, nad on reaktsioonilised, sest nad püüavad ajalooratast tagasi pöörata» (*K. Marx und F. Engels:* «Manifest der Kommunistischen Partei». London 1848, lk. 11, 9). [Vrd. *K. Marx ja F. Engels:* «Kommunistliku partei manifest», Tallinn 1951, lk. 43, 41.]

KAHEKÜMNE VIIES PEATÜKK

KAASAEGNE KOLONISATSIOONITEOORIA[253]

Poliitiline ökonoomia ajab põhimõtteliselt segi kaks väga erinevat eraomandi liiki, milledest üks põhineb tootja oma tööl, teine võõra töö ekspluateerimisel. Ta unustab, et viimane on mitte ainult esimese otsene vastand, vaid kasvab ka ainult selle haual.

Euroopa lääne-osas, poliitilise ökonoomia kodumaal, on esialgse akumulatsiooni protsess enam-vähem lõpule viidud. Kapitalistlik režiim on siin kas otseselt allutanud endale kogu natsionaalse tootmise või, neis kohtades, kus suhted on vähem arenenud, ta vähemalt kaudselt kontrollib enda kõrval veel edasielavaid lagunevaid ühiskonnakihte, mis kuuluvad iganenud tootmisviisi. Sellele kapitali valmis maailmale kohandab majandusteadlane kapitalismieelse maailma õigus- ja omandikujutlusi seda kartlikuma agaruse ja seda suurema härdusega, mida valjemini faktid tema ideoloogia vastu kisendavad.

Asumaades on lugu teisiti. Kapitalistlik režiim põrkab seal igal pool takistustele tootja poolt, kes, ise olles oma töötingimuste omanik, rikastab oma tööga iseennast, mitte aga kapitalisti. Nende kahe diametraalselt vastupidise majandussüsteemi vastuolu avaldub siin praktiliselt võitluses nende vahel. Kui kapitalistil on selja taga tema emamaa jõud, siis püüab ta vägivaldselt kõrvaldada isiklikul tööl põhinevat tootmis- ja omastamisviisi. Needsamad huvid, mis emamaal sunnivad kapitali sükofanti, majandusteadlast, teoreetiliselt põhjendama, et kapitalistlik tootmisviis on omaenda vastand, — needsamad huvid sunnivad teda siin «to make a clean breast of it» [«rahustama ses suhtes oma südant»] ja valjusti kuulutama mõlema tootmisviisi vastandlikkust. Selleks otstarbeks ta tõestab, et töö ühiskondliku tootliku jõu arenemine, kooperatsioon, tööjaotus, masinate kasutamine suures ulatuses jne., ei ole võimalikud tööliste ekspropriieerimiseta ja nende tootmisvahendite vas-

[253] Jutt on siin tegelikest asumaadest, vabade sisserändajate poolt koloniseeritavast seni kasutamata maast. Ühendriigid on majanduslikus mõttes ikka veel Euroopa asumaa. Siia kuuluvad muide ka need vanad asundused, kus orjuse kaotamine on täielikult ümber kujundanud kõik suhted.

tava muutmiseta kapitaliks. Niinimetatud natsionaalse rikkuse huvides otsib ta kunstlikke vahendeid rahva vaesuse tekitamiseks. Tema apologeetiline soomusrüü laguneb siin tükkideks kui pude narts.

E. G. Wakefieldi suur teene ei seisa selles, et ta oleks öelnud asumaadest[254] midagi uut, vaid selles, et ta avastas asumaades tõe emamaa kapitalistlike suhete kohta. Nagu protektsioonisüsteem oma algmeis[255] taotleb kapitalistide vabritseerimist emamaal, nii Wakefieldi kolonisatsiooniteooria, mida Inglismaa mõnda aega püüdis ellu viia seadusandlikul teel, taotleb palgatööliste vabritseerimist asumaades. Seda nimetab Wakefield «systematic colonization» (süstemaatiliseks koloniseerimiseks).

Kõigepealt avastas Wakefield asumaades, et raha, elatusvahendite, masinate ja teiste tootmisvahendite omamine ei tee veel inimesest kapitalisti, kui tal pole täienduseks palgatöölist, teist inimest, kes on sunnitud end vabatahtlikult müüma. Ta avastas, et kapital ei ole asi, vaid asjadest vahendatud ühiskondlik suhe inimeste vahel[256]. Härra Peel, kurdab ta meile, võttis Inglismaalt Uus-Hollandi Luikede rannikule sõites endaga kaasa elatus- ja tootmisvahendeid üldsummas 50 000 naelst. eest. Härra Peel oli nii ettenägelik, et ta peale selle võttis kaasa 3000 inimest töölisklassist — mehi, naisi ja lapsi. Kuid sihtkohta jõudmisel «ei jäänud härra Peelile ühtainsat teenritki, kes oleks talle voodit teinud või jõest vett toonud»[257]. Õnnetu härra Peel! Ta nägi kõik ette, kuid jättis ainult Inglise tootmissuhted Luikede rannikule eksporteerimata!

Wakefieldi järgmiste avastuste mõistmiseks kaks eelnevat märkust. Me teame, et kui tootmis- ja elatusvahendid on otsese tootja omand, siis nad ei moodusta kapitali. Nad muutuvad kapitaliks ainult neil tingimustel, kui nad on ühtlasi töölise ekspluateerimise ja tema üle valitsemise vahendid. Aga see nende kapitalistlik hing on majandusteadlase peas nii tihedasti seotud nende ainelise substantsiga, et majandusteadlane nimetab neid kapitaliks isegi siis, kui nad on kapitali otsene vastand. Nii teeb ka Wakefield.

---

[254] Vähesed valguskiired, mida Wakefield kolooniate olemusele heidab, on täielikult ennetatud Mirabeau-isa poolt, füsiokraatide ja veel palju varem inglise majandusteadlaste poolt.

[255] See süsteem saab hiljem rahvusvahelises konkurentsivõitluses ajutiseks paratamatuseks. Aga ükskõik, missugused on selle süsteemi motiivid, tema tulemused on ikka samad.

[256] «Neeger on neeger. Orjaks saab ta ainult teatud suhetes. Puuvilla ketramismasin on masin puuvilla ketramiseks. Kapitaliks saab ta ainult teatud suhetes. Neist suhetest väljakistuna on ta niisama vähe kapital, kui kuld iseenesest on raha või suhkur — suhkru hind... Kapital on ühiskondlik tootmissuhe. Ta on ajalooline tootmissuhe» (*Karl Marx:* «Lohnarbeit und Kapital» «Neue Rheinische Zeitungis» nr. 226, 7. aprillil 1849).

[257] *E. G. Wakefield:* «England and America». London 1833, II kd., lk. 33.

Edasi: tootmisvahendite killustatust paljude üksteisest sõltumatute, iseseisvalt majandavate tööliste individuaalse omandina nimetab ta kapitali ühtlaseks jaotuseks. Majandusteadlasega on sama lugu, mis feodaalse juristiga. Viimane kleepis oma feodaalsed juriidilised etiketid isegi puhtrahalistele suhetele.

«Kui kapital», ütleb Wakefield, «oleks võrdsete osadena jaotatud kõigi ühiskonnaliikmete vahel, siis ei oleks ükski inimene huvitatud sellest, et akumuleerida rohkem kapitali, kui ta oma kätega saaks rakendada. Seda me teataval määral näemegi uutes Ameerika asumaades, kus maaomandikirg takistab palgatööliste klassi tekkimist.»[258] Järelikult, senikaua kui tööline võib akumuleerida iseendale, — ja ta võib seda, nii kaua kui ta jääb oma tootmisvahendite omanikuks, — senikaua pole võimalikud kapitalistlik akumulatsioon ega kapitalistlik tootmisviis. Puudub selleks vajalik palgatööliste klass. Aga kuidas siis vanas Euroopas teostati töölise ekspropriieerimine tema töötingimustest ja loodi kapital ning palgatöö? Väga originaalse contrat social'i [ühiskondliku lepingu] kaudu. «Inimkond ... on omaks võtnud väga lihtsa meetodi kapitali akumulatsiooni soodustamiseks», mida ta muidugi Aadamast peale pidas oma olemasolu viimseks ning ainsaks eesmärgiks; «ta jagunes kapitaliomanikeks ja tööomanikeks; ... see jaotus oli vabatahtliku kokkuleppe ja kombinatsiooni tulemus»[259]. Ühe sõnaga: inimkonna mass on end ise ekspropriieerinud «kapitali akumulatsiooni» auks. Aga sel juhul tuleks oletada, et selle ennastsalgava fanatismi instinkt peaks täies jõus nähtavale tulema just asumaades, kus ainult ongi olemas selliseid inimesi ja asjaolusid, kelle kaudu see contrat social võiks jõuda unistuste vallast tegelikkuse valda. Milleks aga siis üldse vajatakse «süstemaatilist kolonisatsiooni» kui loomuliku akumulatsiooni vastandit? Ja ometi: «on kaheldav, kas üks kümnendikki Ameerika liidu põhjapoolsete osariikide elanikkonnast kuulub palgatööliste hulka ... Inglismaal ... koosneb rahva enamik palgatöölistest»[260]. Veel rohkem: töötava inimkonna endaekspropriieerimise tung kapitali auks on sel määral tühine, et orjapidamine on isegi Wakefieldi järgi koloniaalrikkuse ainus loomulik alus. Wakefieldi süstemaatiline kolonisatsioon on lihtsalt pis aller [paratamatu pahe], mis on tingitud sellest, et tal tuleb tegemist teha vabade inimestega, mitte aga orjadega. «Esimesed hispaania asunikud San-Domingol ei saanud Hispaaniast ühtki töölist. Aga ilma töölisteta (s. o. ilma orjuseta) oleks kapital hukkunud või vähemalt nii väikeste kogusteni kokku sulanud, et iga indiviid oleks saanud seda rakendada omaenda käte jõul. See tegelikult juhtuski viimasel inglaste poolt rajatud asumaal, kus palgatöö-

[258] Sealsamas, I kd., lk. 17.
[259] Sealsamas, I kd., lk. 18.
[260] Sealsamas, lk. 42, 43, 44.

liste puuduse tõttu hukkus suur kapital seemnete, kariloomade ja tööriistade näol ja kus ühelgi asunikul pole suuremat kapitali kui see, mida ta saab rakendada oma isikliku tööga.»[261]

Me nägime, et rahvahulkade ekspropriieerimine maast on kapitalistliku tootmisviisi alus. Seevastu vaba asumaa olemus seisab selles, et suurem osa maast on veel rahva omand ja et iga asunik võib seetõttu teha sellest ühe osa oma eraomandiks ja oma individuaalseks tootmisvahendiks, takistamata hiljem juurdetulevaid asunikke sedasama tegemast.[262] Selles on niihästi asumaade õitsengu kui ka nende vähjahaiguse, kapitali rakendamisele osutatava vastupanu saladus. «Kus maa on väga odav, kõik inimesed on vabad, ja igaüks võib oma soovi kohaselt saada endale maatüki, seal on töö, — kui arvesse võtta töölise osa oma produktist, — mitte ainult väga kallis, vaid on üldse väga raske saada kombineeritud tööd mistahes hinna eest.»[263]

Kuna asumaades pole veel töölise lahutamist töötingimustest ja nende alusest, maast, või selline lahutamine esineb ainult üksikjuhtudel või liiga piiratud maa-alal, siis pole seal ka veel põllumajanduse eraldamist tööstusest, ja maa kodutööndus pole veel hävinud. Kust saab siis kapital asumaades siseturu? «Välja arvatud orjad ja nende peremehed, kes suurettevõtteis kombineerivad kapitali ja tööd, pole Ameerikas ühtki rahvastiku osa, kes tegeleks ainult põllumajandusega. Vabad ameeriklased, kes ise harivad maad, tegelevad samal ajal paljude teiste töödega. Nad valmistavad harilikult ise endale osa mööblit ja tööriistu, mida nad vajavad. Sageli ehitavad nad ise endile maju ja veavad oma tööndusе produkte kõige kaugemailegi turgudele. Nad on ketrajad ja kangrud, nad valmistavad oma tarbeks seepi ja küünlaid, jalanõusid ja riideid. Ameerikas on põllutöö tihtilugu sepa, mõldri või poodniku kõrvaltööks.»[264] Mis võimalused jäävad siis sääraste veidrikkude hulgas kapitalisti «loobumiseks»?

Kapitalistliku tootmise suur võlu seisab selles, et ta mitte ainult pidevalt taastoodab palgatöölisi kui palgatöölisi, vaid alati toodab ka kapitali akumulatsioonile vastavat, palgatöölistest koosnevat relatiivset ülerahvastust. Niiviisi püsib töönõudmise ja töölpakkumise seadus õigeis rööpais, palga kõikumisi hoitakse kapitalistlikule ekspluateerimisele vajalikes piirides ja, lõpuks, kindlustatakse nii väga vajalik töölise sotsiaalne sõltuvus kapitalistist, see absoluutne sõltuvusvahekord, mille ümber majandusteadlane võib oma kodus, emamaal, pudrutada ja valetada, nagu oleks see vaba

[261] Sealsamas, II kd., lk. 5.

[262] «Et saada koloniseerimise elemendiks, peab maa mitte ainult olema seni kasutamata, vaid ta peab peale selle olema ühiskondlik omand, mida võib eraomandiks muuta» (sealsamas, II kd., lk. 125).

[263] Sealsamas, I kd., lk. 247.

[264] Sealsamas, lk. 21, 22.

lepinguline vahekord ostja ja müüja vahel, kahe võrdselt sõltumatu kaubaomaniku, kauba — kapitali omaniku ja kauba — töö omaniku vahel. Asumaades aga variseb see kena illusioon kokku. Elanikkonna absoluutne kasv on siin palju kiirem kui emamaal, sest paljud töölised tulevad siin ilmale täiskasvanuna, ja sellest hoolimata on tööturg siin alati liiga vähe varustatud. Töönõudmise ja tööpakkumise seadus jookseb karile. Ühelt poolt vana maailm paiskab pidevalt sinna ekspluateerimishimulist, loobumistahtelist kapitali; teiselt poolt palgatööliste kui palgatööliste korrapärane taastootmine põrkab kõige ebameeldivamaile ja osalt ületamatuile takistustele. Kas siin saab juttu olla liigsete palgatööliste tootmisest vastavalt kapitali akumulatsioonile! Tänane palgatööline saab homme iseseisva majapidamisega sõltumatuks talupojaks või käsitööliseks. Ta kaob tööturult, kuid mitte töömajja. See palgatööliste alaline muutumine sõltumatuteks tootjateks, kes ei tööta kapitalile, vaid iseendale, ja ei rikasta härra kapitalisti, vaid iseennast, avaldab omakorda väga kahjulikku mõju tööturu seisukorrale. Asi ei ole üksnes selles, et palgatöölise ekspluateerimise aste jääb ebasündsalt madalaks. Peale selle kaob palgatöölise sõltuvusvahekord loobuva kapitalistiga ja koos sellega ka palgatöölise sõltuvuse tunne temast. Sellest tulevadki kõik väärnähtused, mida meie E. G. Wakefield nii vahvalt, kõnekalt ja liigutavalt kirjeldab.

Palgatöö pakkumine, kurdab ta, ei ole pidev, vaid on ebakorrapärane, ebaküllaldane. Ta «on alati mitte ainult liiga väike, vaid ka ebakindel»[265]. «Kuigi töölise ja kapitalisti vahel jagamisele tulev produkt on suur, võtab tööline sellest nii suure osa, et ta kiiresti muutub kapitalistiks... Seevastu suudavad vaid väga vähesed inimesed, isegi ebatavaliselt kaua elades, suurel hulgal rikkust koguda.»[266] Töölised ei luba kapitalistil ühelgi juhul loobuda tasu maksmisest nende töö suurema osa eest. Kapitalistil pole abi sellestki, kui ta on nii kaval, et koos oma kapitaliga impordib endale Euroopast ka palgatöölisi. «Varsti polegi nad enam palgatöölised, varsti muutuvad nad sõltumatuiks talupoegadeks või koguni oma vanade peremeeste konkurentideks palgatööturul endal.»[267] Mõtelge, kui hirmus! Vahva kapitalist on oma kalli raha eest ise importinud Euroopast iseendale konkurente! Sellest ei või ju ükski asi hullem olla! Pole ime, et Wakefield kurdab sõltuvuse ja sõltuvustunde puudumise üle asumaade palgatöölistel. «Kõrgete palkade tõttu», ütleb tema õpilane Merivale, «tuntakse asumaades kirglikku soovi omada odavamat ja alandlikumat tööd, tuntakse vajadust niisuguse klassi järele, kellele kapitalist võiks oma tingimusi dikteerida, selle asemel et neid endale tema poolt dikteerida

[265] Sealsamas, II kd., lk. 116.
[266] Sealsamas, lk. 131.
[267] Sealsamas, lk. 5.

lasta... Vana tsivilisatsiooniga maades on tööline küll vaba, kuid on kapitalistist loodusseaduslikult [naturgesetzlich] sõltuv; asumaades tuleb see sõltuvus kunstlike abinõudega luua.»[268]

Mis on siis Wakefieldi järgi nende asumaades valitsevate väärnähtuste tagajärjed? Tootjate ja natsionaalse rikkuse «barbaarne laialipillamise süsteem»[269]. Tootmisvahendite killustatus paljude iseseisva majapidamisega omanike vahel hävitab koos kapitali tsentralisatsiooniga kõik kombineeritud töö alused. Iga pikemaks ajaks arvestatud ettevõte, mis kestab aastaid ja nõuab suurt põhikapitali kulu, põrkab teostamisel takistuste vastu. Euroopas ei kõhkle kapital silmapilkugi, sest töölisklass on seal tema elavaks manuseks, mida on alati külluses ja mis on alati kättesaadav. Aga asumaades! Wakefield jutustab üht äärmiselt kurba anekdooti. Ta on vestelnud mõnede kapitalistidega Kanadast ja New Yorgi osariigist, kus — tuleb tähendada — sisserändajate lained sageli peatuvad, jättes sinna sadestuse «liigsetest» töölistest. «Meie kapital,» ohkab üks selle melodraama tegelasi, «meie kapital oli valmis paljudeks operatsioonideks, mille täitmine vajab pikemat aega; aga kas me võisime alustada selliseid operatsioone töölistega, kes — nagu me teadsime — varsti oleksid meile selja pööranud? Kui me oleksime olnud kindlad, et saame nende sisserändajate tööd enda juures kinni pidada, siis oleksime nad heameelega otsekohe tööle palganud, ja kõrge hinnaga. Veel rohkem: isegi kindla teadmisega, et nad meil käest kaovad, oleksime nad siiski tööle võtnud, kui olek-

---

[268] *Merivale:* «Lectures on Colonization and Colonies». London 1841 ja 1842, II kd., lk. 235—314, mitmes kohas. Isegi mage friitreiderlik vulgaarmajandusteadlane Molinari ütleb: «Neis asumaades, kus kaotati orjus, aga ei asendatud sunniviisilist tööd vastava hulga vaba tööga, me nägime toimuvat midagi vastupidist sellele, mis iga päev meie silma all toimub. Me nägime, et lihtsad töölised hakkasid omakorda ekspluateerima tööstusettevõtjaid, nõudes neilt palku, mis tunduvalt ületasid neile õiguse poolest kuuluva osa produktist [part légitime]. Kuna istandike omanikel polnud võimalik saada oma suhkru eest nii kõrget hinda, et see oleks katnud palgatõusu, siis olid nad sunnitud katma puudujääki algul oma kasumist ja siis oma kapitali arvel. Niiviisi ruineerusid paljud istandike omanikud, teised aga sulgesid oma ettevõtted, et kindlast ruineerumisest pääseda... On kahtlemata parem, et hukkuvad akumuleeritud kapitalid kui terved põlvkonnad inimesi (kui suuremeelne see on härra Molinarist!); aga kas ei oleks parem, kui ei hukkuks ühed ega teised» *(Molinari:* «Études Économiques». Paris 1846, lk. 51, 52). Härra Molinari, härra Molinari! Mis saab siis kümnest käsust, Moosesest ja prohvetitest, mis saab nõudmise ja pakkumise seadusest, kui «entrepreneur» [ettevõtja] võib Euroopas kärpida töölise part légitime [seaduslikku osa] ja tööline võib Lääne-Indias kärpida ettevõtja part légitime! Ja ütelge, palun, mis asi on see «part légitime», mida kapitalist Euroopas teie oma tunnistuse järgi iga päev maksmata jätab? Härra Molinaril on kange kihk: seal, asumaades, kus töölised on nii «simples» [«tahumatud»], et nad «ekspluateerivad» kapitaliste, tahaks ta politseilike abinõudega anda õige käigu nõudmise ja pakkumise seadusele, mis mujal toimub automaatselt.

[269] *Wakefield:* «England and America». London 1833, II kd., lk. 52.

sime olnud kindlad, et saame oma vajaduste kohaselt uute sisserändajate juurdevoolu.»[270]

Wakefield, olles suurejooneliselt kujutanud kontrasti, mille Inglise kapitalistlik põllumajandus ja ta «kombineeritud» töö moodustavad killustatud Ameerika talupojamajandusega, tunnistab kogemata ka medali tagakülje olemasolu. Ta kujutab ameerika rahvamassi jõukana, sõltumatuna, ettevõtlikuna ja suhteliselt harituna, samal ajal kui «inglise põllutööline on vilets paljasjalgne (a miserable wretch), pauper... Missugusel teisel maal peale Põhja-Ameerika ja mõne teise uue asumaa on maal kasutatava vaba töö palgad nimetamisväärselt kõrgemad kui töölise kõige hädavajalikumad elatusvahendid?... Ei ole kahtlust, et tööhobuseid, mis on väärtuslik omand, toidetakse Inglismaal palju paremini kui inglise põlluharijaid»[271]. Aga never mind [ega sest lugu ole], natsionaalne rikkus on ju nüüd loomu poolest identne rahva viletsusega.

Kuidas tuleb aga terveks ravida asumaade antikapitalistlik vähjatõbi? Kui saaks ühekorraga muuta kogu maa rahvaomandist eraomandiks, siis oleks kurja juur küll hävitatud, kuid koos sellega häviks ka asumaa ise. Kunst on selles, et korraga tappa kaks kärbest. On tarvis, et valitsus määraks seni kasutamata maa kunstliku hinna, mis oleks nõudmise ja pakkumise seadusest sõltumatu ja sunniks sisserändajat kaua aega töötama palgatöölisena, kuni tal oleks teenitud küllalt raha, et osta endale maad[272] ja muutuda sõltumatuks talupojaks. Fond, mis moodustatakse nende maade müügist hindadega, mis töölise suhtes on keeluhinnad, s. o. rahaline fond, mis nõudmise ja pakkumise püha seaduse rikkumise teel palgast välja pigistatakse, see fond on valitsusel omakorda selleks, et rööbiti tema moodustamisega vedada Euroopast asumaadesse kehvikuid, hoolitsedes niiviisi palgatööturu täiendamise eest härrade kapitalistide jaoks. Neil tingimustel «tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles» [«kõik saab olema kõige paremini selles kõige paremas kõigist maailmadest»]. See on «süstemaatilise kolonisatsiooni» suur saladus. «Selle plaani järgi», hüüab Wakefield triumfeerivalt, «peab tööpakkumine kujunema pidevaks ja korrapäraseks; esiteks sellepärast, et sisserändavad töölised, — kellest ükski ei suudaks osta maad, enne kui ta oleks

[270] Sealsamas, II kd., lk. 191, 192.

[271] Sealsamas, I kd., lk. 47, 246.

[272] «Te ütlete, et inimene, kellel pole midagi peale oma käte, leiab tööd ja hakkab saama sissetulekut maa ja kapitalide omandamise tõttu... vastupidi, just maa individuaalsest omandamisest tulebki, et on olemas inimesi, kel pole muud kui oma käed... Kui te asetate inimese õhutühja ruumi, siis te võtate talt hingamiseks vajaliku õhu. Sedasama te teete, kui te haarate enda kätte maa... See on sama, mis asetada inimene väljapoole igasugust rikkust, et ta ei saaks elada teisiti kui ainult teie tahtmise järgi» (*Colins:* «L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes». Paris 1857, III kd., lk. 267—271, mitmes kohas).

teatavat aega raha eest töötanud, — kõik töötaksid ühiselt palgalistena ja toodaksid sellega oma peremeestele kapitali veel suurema tööhulga rakendamiseks; teiseks sellepärast, et igaüks, kes loobuks palgatööst ja muutuks maaomanikuks, kindlustaks just maa ostu tõttu teatava fondi värske töö kohaletoomiseks asumaadesse.»[273] Riigi poolt pealesunnitud maahind peab muidugi olema «küllaldane» (sufficient price), s. o. nii kõrge, «et takistada tööliste muutumist sõltumatuiks talupoegadeks, kuni jõuavad kohale teised, kes neid palgatööturul asendavad»[274]. See «küllaldane maahind» pole midagi muud kui pehmendav nimetus lunaraha jaoks, mida tööline maksab kapitalistile loa eest palgatööturult lahkuda ja oma maatükile minna. Esmalt peab ta looma härrale kapitalistile «kapitali», millega kapitalist võiks hakata ekspluateerima veelgi rohkem töölisi; siis peab ta tooma tööturule «asendaja», kelle valitsus tema kulul tema endise peremehe-kapitalisti jaoks mere tagant kohale veab.

On ülimal määral iseloomulik, et Inglise valitsus on aastaid teostanud seda «esialgse akumulatsiooni» meetodit, mida hr. Wakefield soovitas spetsiaalselt asumaades rakendamiseks. Luhtumine oli muidugi niisama häbiväärne kui Peeli pangaseaduse puhul. Tulemuseks oli ainult väljarändajate voolu juhtimine Inglise asumaade asemel Ühendriikidesse. Kapitalistliku tootmise arenemine Euroopas, millega kaasnes valitsuse surve tugevnemine, oli vahepeal teinud Wakefieldi retsepti ülearuseks. Ühelt poolt kolossaalne, vahetpidamatu inimeste vool, mis aasta-aastalt suundub Ameerikasse, jätab Ühendriikide idaosasse paigalseisva sadestuse, sest Euroopast tulev emigratsioonilaine paiskab inimesi Ühendriikide idaosa tööturule kiiremini, kui teine emigratsioonilaine jõuab neid lääne poole edasi viia. Teiselt poolt Ameerika kodusõda tõi enesega kaasa hiiglasuure natsionaalse võla ja koos sellega rõhuva võlakoorma, kõige madalama finantsaristokraatia tekkimise, tohutu suure osa ühiskondlike maade kinkimise spekulantide ühinguile, mis tekkisid raudteede, kaevanduste jne. ekspluateerimise eesmärgil, — ühe sõnaga, tõi enesega kaasa kapitali kiireima tsentralisatsiooni. Suur vabariik lakkas seega olemast väljarändavate tööliste tõotatud maaks. Kapitalistlik tootmine areneb seal hiiglasammudega, olgugi et palga langemine ja palgatöölise sõltuvus ei ole veel kaugeltki jõudnud Euroopa normaaltasemeni. Inglise valitsuse poolt aristokraatidele ja kapitalistidele laialikingitava ülesharimata koloniaalmaa häbitu mahasahkerdamine, mida isegi Wakefield nii valjusti hukka mõistab, koos sellega inimeste juurdevool, keda kulla leiukohad ligi meelitavad, ja konkurents, mida inglise kaupade sissevedu loob isegi kõige väiksemale käsitöölisele, — see kõik on

[273] *Wakefield:* «England and America». London 1833, II kd., lk. 192.
[274] Sealsamas, lk. 45.

eriti Austraalias[275] loonud küllaldase «tööliste relatiivse ülerahvastuse», nii et peaaegu iga postiaurik toob kurbi sõnumeid Austraalia tööturu ülekülastumisest — «glut of the Australian labour-market» — ja et prostitutsioon õitseb seal paiguti niisama lopsakalt kui Londoni Haymarketil.

Ometi ei huvita meid siin asumaade olukord. Meid huvitab siin ainuüksi saladus, mille Vana Maailma poliitiline ökonoomia Uues Maailmas avastas ja valjul häälel välja kuulutas: kapitalistlik tootmise ja akumuleerimise viis, järelikult ka kapitalistlik eraomand, eeldavad isiklikul tööl põhineva eraomandi hävitamist, s. o. töölise eksproprieerimist.

[275] Niipea kui Austraalia sai omaenda seadusandjaks, hakkas ta muidugi andma ümberasujaile soodsaid seadusi, kuid inglaste poolt juba toime pandud maa pillamine on tee peal ees. «Esimene ja kõige tähtsam eesmärk, mida taotleb 1862. aasta uus agraarseadus, seisab selles, et kergendada rahva laialiasumist» («The Land Law of Victoria» by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands. London 1862 [lk. 3]).

«KAPITALI» I KÖITES ESINEVATE TÄHTSAMATE NIMEDE REGISTER

A

Addington, Stephen (1729—1796) — 631.
Aikin, John (1747—1822) — 516, 517, 651, 658, 659.
Anacharsis (VI sajand enne meie ajaarvamist) — 94.
Anderson, Adam (1692—1765) — 647, 659.
Anderson, James (1739—1808) — 437, 485, 537, 631, 634, 647.
Anna (1665—1714), kuninganna 1702. a. alates — 147, 640.
Antipatros Thessalonikist (umbes II saj. enne meie ajaarvamist) — 354.
Appian (II sajand meie ajaarvamise järgi) — 632.
Archilochus (sünd. VII saj. esimesel poolel enne meie ajaarvamist) — 319.
Archimedes Sürakuusist (287—212 enne meie ajaarvamist) — 267.
Ariosto, Lodovico (1474—1533) — 34.
Aristoteles (384—322 enne meie ajaarvamist) — 59, 60, 79, 82, 138, 148, 353.
Arkwright, Richard (1732—1792) — 321, 327, 331, 367, 371, 423.
Ashley, Antony Cooper, krahv Shaftesbury (1801—1885) — 357, 358, 587.
Athenaeus Naukratisest (umbes III sajandi algus meie ajaarvamise järgi) — 94, 121.
Augier — 659, 660.
Aveling, Edward (1851—1898) — 26.

B

Babbage, Charles (1792—1871) — 302, 305, 326, 339, 351.
Bacon, Francis (1561—1626) — 338, 625, 626.
Bailey, Samuel (1791—1870) — 51, 57, 63, 80, 530.
Balzac, Honoré de (1799—1850) — 511.
Barbon, Nicholas (1640—1698) — 39, 40, 41, 113, 118, 131, 132, 536.
Barton, John (XVIII sajandi lõpp — XIX sajandi algus) — 548, 549, 586.
Basedow, Johann Bernhard (1723—1790) — 423.
Bastiat, Frédéric (1801—1850) — 12, 61, 79, 171, 354, 488.
Baynes, John — 337, 338.
Bebel, August (1840—1913) — 32.
Beccaria, Cesare (1738—1794) — 318.
Beecher-Stowe, Harriet Elisabeth — (1811—1896) — 635.
Bell, Charles (1774—1842) — 245.

Bellers, John (1654—1725) — 120, 126, 132, 285, 304, 370, 415, 423, 534.
Bentham, Jeremy (1748—1832) — 157, 529, 530, 531.
Berkeley, George (1685—1753) — 293, 309.
Bidaut, J. N. (XIX sajandi esimene pool) — 281.
Biese, Franz (1803—1895)— 354.
Blakey, Robert (1795—1878) — 628.
Blanqui, Jérôme Adolphe (1798—1854) — 243, 295.
Block, Maurice (1816—1901) — 15.
Boileau, Etienne (1200—1270) — 421.
Boileau, Nicolas (1636—1711) — 567.
Boisguillebert, Pierre (1646—1714) — 119, 128.
Bolingbroke, Henry Saint-John (1678—1751) — 656.
Bonaparte, Louis (1808—1873) — 243, 603.
Boulton, Matthew (1728—1809) — 337.
Boxhorn, Marcus Suerius (1602—1653) — 371.
Bray, John Francis (1809—1895) — 68.
Brentano, Lujo (1844—1931) — 33, 34, 35.
Bright, John (1811—1889) — 12, 224, 248, 483, 565, 590, 650.
Brindley, James (1716—1772) — 304.
Broadhurst, J. — 56.
Brodie, Benjamin Collins (1783—1862) — 245.
Brougham, Henry (1778—1868) — 659.
Bruckner, John (1726—1804) — 536.
Brunner — 418.
Buchanan, David (1779—1848) — 116, 484, 634.
Buchez, Philippe Joseph Benjamin (1796—1866) — 645.
Burke, Edmund (1729—1797) — 183, 206, 283, 629, 659, 660.
Butler, Samuel (1612—1680) — 40.

C

Cairnes, John Elliot (1823—1875) — 175, 234, 291.
Campbell, George (1824—1892) — 312.
Cantillon, Philip Richard (1680—1734) — 480, 536.
Carey, Henry Charles (1793—1879) — 192, 460, 487, 635, 650.
Carli, Gian Rinaldo (1720—1795) — 288.
Carlyle, Thomas (1795—1881) — 224.
Castlereagh, Robert Stewart (1769—1822) — 371.
Caus, Salomon de (1576—1626). 1688. a. on tema teose ilmumisaasta — 327.
Chalmers, Thomas (1780—1847) — 139, 146, 536, 537.
Chamberlain, Joseph (1836—1914) — 558.
Charles I (1600—1649), kuningas 1625. a. alates — 627.
Charles II (1630—1685), kuningas 1660. a. alates — 115.
Cherbuliez, Antoine Elisée (1797—1869) — 163, 166, 507.
Child, Josiah (1630—1699) — 659.
Chevalier, Jean Baptiste Alfonse (1793—1879) — 219.
Cicero, Marcus Tullius (106—43 enne meie ajaarvamist) — 354.
Cincinnatus, Lucius Quincius (450 enne meie ajaarvamist) — 165.
Clauren, Heinrich ehk Karl Heun (1771—1854) — 197.
Cobbett, William (1762—1835) — 253, 627, 655, 657.
Cobden, Richard (1804—1865) — 12, 224, 248, 590.
Colbert, Jean Baptiste (1619—1683) — 271, 657.
Colins, Jean Guillaume César Alexandre Hippolyte (1783—1859) — 533, 603, 669.
Comte, Auguste (1798—1857) — 291.
Comte, François Charles Louis (1782—1837) — 652.
Condillac, Etienne Bonnot de (1750—1780) — 143, 144.
Condorcet, Marie Jean de, markii (1743—1794) — 535.
Corbet, Thomas — 136, 511.
Corbon, Claude Anthime (1808—1891) — 422.
Courcelle-Seneuil, Jean Gustave (1813—1892) — 205, 519.
Cromwell, Oliver (1599—1658) — 627, 628, 650.
Culpeper, Thomas (1578—1662) — 659.
Cuvier, Georges (1769—1832) — 444.

D

Dante, Alighieri (1265—1321) — 8, 97, 216.
Darwin, Charles (1809—1882) — 298, 323.

Daumer, Georg Friedrich (1800—1875) — 252.
Defoe, Daniel (1660—1731) — 535.
Descartes, René (1596—1650) — 338.
Destutt de Tracy, Antoine Louis Claude, krahv (1754—1836) — 77, 78, 142, 147, 285, 287, 563.
Diderot, Denis (1713—1784) — 122.
Dietzgen, Joseph (1828—1888) — 12.
Diodorus Siculus (Diodor von Sicilien) (I sajand enne meie ajaarvamist) — 130, 207, 297, 320, 443.
Doubleday, Thomas (1790—1870) — 657.
Dryden, John (1631—1700) — 213.
Ducpétiaux, Edouard (1804—1868) — 583, 584, 585.
Dufferin, Blackwood Frederick Temple, lord (1826—1902) — 618.
Duffy, Charles Gavan (1816—1903) — 670.
Dunning, T. J. (1799—1873) — 476, 479, 480, 660.
Dupont, Pierre (1821—1870) — 603.

E

Eden, Frederic Morton (1766—1809) — 214, 522, 535, 536, 586, 587, 628, 630, 632, 633, 657, 659.
Edward III (1312—1377), kuningas 1327. aastast alates — 91, 238, 641.
Edward VI (1537—1553), kuningas 1547. a. alates — 638, 639.
Elisabeth (1533—1603), kuninganna 1558. a. alates — 239, 627, 639, 640, 642, 643.
Engels, Friedrich (1820—1895) — 25, 29, 35, 44, 49, 73, 130, 131, 138, 148, 191, 208, 210, 215, 223, 235, 256, 265, 295, 307, 337, 344, 346, 366, 368, 373, 385, 391, 421, 435, 436, 447, 448, 459, 526, 545, 546, 551, 566, 568, 629, 662.
Ensor, George (1769—1843) — 635.
Epikuros (341—271 enne meie ajaarvamist) — 77.
Eschwege, Wilhelm Ludwig (1777—1855) — 43.
Everet — 371.

F

Faulhaber, Johann (1580—1635) — 327.
Fawcett, Henry (1833—1884) — 482, 531, 567, 650.
Ferguson, Adam (1723—1816) — 113, 309, 315, 316.
Ferrier, François Louis Auguste (1777—1861) — 61.
Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814) — 54.
Fielden, John (1784—1849) — 350, 357, 658.
Fleetwood, William (1656—1723) — 239.
Fonteret, Antoine Louis — 317.
Forbonnais, François (1722—1800) — 87.
Forster, Nathaniel (umbes 1726—1790) — 240, 370, 630, 631.
Fortescue, John (umbes 1394—1476) — 624, 625.
Fourier, Charles (1772—1837) — 255, 333, 370, 605.
Franklin, Benjamin (1706—1790) — 52, 148, 161, 286, 535, 536.
Freitag, Gustav (1816—1895) — 643.
Friedrich II (1712—1786), kuningas 1740. a. alates — 636, 637, 648.
Fullarton, John (1780—1849) — 117, 129, 131.
Fulton, Robert (1765—1815) — 423.

G

Galiani, Fernando (1728—1787) — 72, 85, 86, 94, 139, 143, 276, 559.
Ganilh, Charles (1758—1836) — 61, 78, 88, 156, 161, 388.
Gaskell, P. — 377, 385.
Genovesi, Antonio (1712—1769) — 139.
Geoffroy Saint-Hilaire, Etienne (1772—1844) — 647.
George II (1683—1760), kuningas 1727. a. alates — 43, 91, 642, 643.
George III (1738—1820), kuningas 1760. a. alates — 643.
Gerhardt, Charles Frédéric (1816—1856) — 271.
Gisborne, Thomas (1758—1846) — 658.
Gladstone, William (1809—1898) — 31, 32, 33, 34, 392, 566, 567, 644.
Godunov, Boris Fjodorovitš (1551—1605), tsaar 1598. a. alates — 629.
Goethe, Johann Wolfgang (1749—1832) — 68, 83, 173, 515.
Gottsched, Johann Christoph (1700—1766) — 191.
Gray, John (1799—1850) — 68.

Greg, Robert Hyde (1795—1875) — 256.
Grégoir, H. — 481.
Grey, George (1799—1882) — 253, 577.
Grove, William Robert (1811—1896) — 454.
Gülich, Gustav von (1791—1847) — 10, 654.

H

Haller, Karl Ludwig von (1768—1854) — 338.
Hamm, Wilhelm von (1820—1880) — 436.
Hanssen, Georg (1809—1894) — 208.
Harris, James, Malmesbury esimene krahv (1746—1820) — 318, 319.
Harris, James (1709—1780) — 318.
Harrison, William (1534—1593) — 625, 646.
Hassall, Arthur Hill (1817—1894) — 156, 218.
Hegel, Georg Friedrich Wilhelm (1770—1831) — 17, 18, 47, 87, 151, 160, 230, 271, 317, 511.
Heine, Heinrich (1797—1856) — 265, 530.
Helvetius, Claude Adrien (1715—1771) — 529.
Henri III (1551—1589), kuningas 1574. a. alates — 120.
Henry VII (1457—1509), kuningas 1485. a. alates — 238, 625, 626, 638.
Henry VIII (1491—1547), kuningas 1509. aastast alates — 626, 638, 640.
Herakleitos Tume (umbes V sajand enne meie ajaarvamist) — 98.
Herrenschwand, Jean (1728—1811) — 111.
Hieronümus, Eusebius Sophronius I (umbes 340—420) — 95.
Hobbes, Thomas (1588—1679) — 153, 338, 536.
Hodgskin, Thomas (1787—1869) — 297, 308, 310, 463, 498, 651.
Holinshed, Raphaell (surn. 1580. a.) — 625, 640.
Homeros (umbes IX, VII saj. enne meie ajaarvamist) — 62.
Hopkins, Thomas — 202.
Horner, Francis (1778—1817) — 658.
Horner, Leonard (1785—1864) — 198, 211, 212, 244, 247, 249, 250, 253, 254, 259, 347, 348, 358, 359, 370, 477.
Houghton, John (surn. 1705. a.) — 370.
Howitt, William (1792—1879) — 652.
Hume, David (1711—1776) — 113, 444, 480, 536, 537.
Hunter, Henry Julian — 345, 572, 574, 575, 579, 580, 590, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 602, 603, 627.
Hutton, Charles (1737—1823) — 322.
Huxley, Thomas Henry (1825—1895) — 418.

I

Isokrates (436—338 enne meie ajaarvamist) — 320.

J

Jacob I (1566—1625), kuningas 1603. a. alates — 627, 628, 640, 642.
Jacob, William (1762—1851) — 43, 193.
Jean II (1319—1364), kuningas 1350. a. alates — 642.
Jones, Richard (1790—1855) — 31, 271, 281, 288, 292, 493, 510, 520, 549.
Juarez, Benito (1806—1872) — 151.

K

Karl V Habsburg (1500—1558), keiser 1519. a. alates — 640.
Karl VI (1685—1740), keiser 1711. a. alates — 371.
Karl X Gustav (1622—1660), kuningas 1654. a. alates — 630.
Karl XI (1655—1697), kuningas 1660. a. alates — 630.
Karl Suur (742—814), kuningas 768. a. alates, keiser 800. a. alates — 632.
Kars von Kars (Williams, William Fenwick, Baronet «of Kars») (1800—1883) — 114.
Katariina II (1729—1796), keisrinna 1762. a. alates — 594.
Kennet, White (1660—1728) — 626.
Kent, Nathaniel (1737—1810) — 631.
Kisseljov, Pavel Dmitrijevitš, krahv (1788—1872) — 208.
Kolumbus (Columbus, Christophorus) (umbes 1446—1506) — 120.
Kopp, Hermann (1817—1892) — 271.
Kugelmann, Ludwig (1830—1902) — 9.
Kusa, Alexander Johann I (1820—1873) — 151.

L

Laborde, Alexandre de, markii (1774—1842) — 460.

Lachâtre, Maurice (1814—1900) — 21, 23, 27.
Laing, Samuel (1780—1868) — 176, 559, 572, 587.
Lancelotti (1575—1643) — 371.
Lasker, Eduard (1829—1884) — 32.
Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — 3, 98.
Lauderdale, James, krahv (1759—1839) — 304.
Laurent, Auguste (1807—1853) — 271.
Lavergne, Louis Gabriel Léonce de (1809—1880) — 436, 459, 620.
Law, John (1671—1729) — 86, 536.
Lemontey, Pierre Edouard (1762—1826) — 316.
Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781) — 18.
Le Trosne, Guillaume François (1728—1780) — 40, 43, 87, 95, 103, 107, 110, 132, 142, 143, 144, 145, 147, 186.
Levi, Leone (1821—1888) — 637.
Lichnowsky, Feliks (1814—1848) — 514.
Licinius, Gajus Licinius Stolo (IV saj. enne meie ajaarvamist) — 632.
Liebig, Justus von (1803—1873) — 210, 287, 335, 437, 497.
Linguet, Simon Nicolas Henri (1736—1794) — 205, 252, 292, 535, 641.
Locke, John (1632—1704) — 39, 40, 86, 95, 114, 118, 136, 338, 536.
Louis XIV (1638—1715), kuningas 1643. a. alates — 128.
Louis XVI (1754—1793), kuningas 1774. a. alates — 640.
Louis Philippe (1773—1850), kuningas 1830. a. alates — 244.
Lloyd — vt. Overstone.
Lucretius (Titus Lucretius Carus) (98—55 enne meie ajaarvamist) — 190.
Lukianus (125—180 meie ajaarvamise järgi) — 537.
Luther, Martin (1483—1546) — 123, 171, 271, 514, 515, 654.
Lykurgos (umbes IX saj. enne meie ajaarvamist — 368.

M

Macaulay, Thomas Babington (1800—1859) — 239, 240, 243, 624, 628.
MacCulloch, John Ramsay (1789—1864) — 131, 136, 139, 171, 240, 281, 354, 379, 383, 450, 528, 530, 631.
MacGregor, John (1797—1857) — 240.
Maclaren, James — 92.
Macleod, Henry Dunning (1821—1902) — 61, 139.
Malthus, Thomas Robert (1766—1834) — 146, 188, 275, 308, 437, 456, 481, 493, 497, 503, 510, 511, 517, 518, 520, 527, 528, 530, 535, 536, 551, 562, 613, 617.
Mandeville, Bernard de (1670—1753) — 310, 534, 536.
Martineau, Harriet (1802—1876) — 551.
Marx, Karl (1818—1883) — 8, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 39, 43, 44. 73, 74, 75, 78, 83, 85, 90, 91, 95, 126, 130, 138, 171, 224, 271, 295, 311, 314, 316, 364, 421, 459, 464, 466, 502, 533, 539, 546, 551, 561, 603, 662, 664.
Marx-Aveling, Eleanor (Tussy) (1855—1898) — 26, 30, 34.
Massie, Joseph (surn. 1784. a.) — 444.
Maudsley, Henry (1771—1831) — 333.
Maurer, Georg Ludwig von (1790—1872) — 70, 208.
Maximilian (Austria ertshertsog, hiljem Mehhiko keiser) (1832—1867) — 151.
Mayer, Sigmund — 10.
Meitzen, August (1822—1910) — 208.
Mendelssohn, Moses (1729—1786) — 18.
Menenius, Agrippa Lanatus (surn. 493. a. enne meie ajaarvamist) — 314.
Mercier de la Rivière, Paul Pierre (1720—1793) — 101, 102, 119, 134, 136, 142, 145, 160, 170.
Merivale, Herman (1806—1874) — 550, 551, 667, 668.
Mill, James (1773—1836) — 105, 113, 114, 139, 166, 176, 308, 379, 438, 492, 495, 497, 530.
Mill, John Stuart (1806—1873) — 12, 114, 123, 322, 379, 437, 438, 446, 447, 513, 518, 521, 530, 531, 650.
Mirabeau, Honoré de, krahv (1749—1791) — 413, 624, 637, 648, 649, 657.
Mirabeau, Victor de, markii (1715—1789) — 536, 664.
Molinari, Gustave de (1819—1912) — 366, 519, 668.
Mommsen, Theodor (1817—1903) — 151, 153.
Montalembert, Charles de, krahv (1810—1870) — 407.

Monteil, Amans Alexis (1769—1850) — 647.
Montesquieu, Charles de (1689—1755) — 87, 114, 535, 656.
Moore, Samuel (1830—1912) — 26, 27.
More, Thomas (1478—1535) — 536, 625, 626, 639, 640.
Morton, John Chalmers (1821—1888) — 326, 479.
Mun, Thomas (1571—1641) — 443.
Murphy, John Nicholas — 614.
Murray, Hugh (1779—1846) — 297.
Müller, Adam Heinrich (1779—1829) — 115.

N

Nasmyth, James (1808—1890) — 334, 359, 378.
Newman, Francis William (1805—1897) — 629, 634.
Newman, Samuel Philipps (1797—1842) — 144, 184.
Newmarch, William (1820—1882) — 259.
Newnham, G. L. — 523.
Niebuhr, Barthold Georg (1776—1831) — 207.
North, Dudley (1641—1691) — 95, 111, 115, 123, 338, 536.

O

Olmsted, Frederick Law (1882—1903) — 175.
Opdyke, George (1805—1880) — 148.
Ortes, Giammaria (1713—1790) — 536, 561, 562.
Overstone, Samuel Jones Lloyd, lord (1796—1883) — 114, 131.
Owen, Robert (1771—1858) — 74, 89, 263, 349, 419, 435.

P

Pagnini, Giovanni Francesco (1715—1789) — 87.
Palmerston, Henry John Temple, lord (1784—1865) — 395.
Parry, William Edward (1790—1855) — 90.
Pecqueur, Constantin (1801—1887) — 533, 661.
Peel, Robert (1750—1830) — 658.
Peel, Robert (1788—1850) — 12, 130, 204, 658, 670.
Perikles (umbes 490—429 enne meie ajaarvamist) — 319.
Petty, William (1623—1687) — 46, 52, 78, 87, 95, 113, 129, 132, 154, 239, 275, 299, 304, 318, 372, 480, 536, 537.
Pindaros (umbes 522—443 enne meie ajaarvamist) — 136, 363.
Pinto, Isaac (1715—1787) — 136.
Pitt, William, noorem (1759—1806) — 183, 643.
Platon (427—347 enne meie ajaarvamist) — 319, 320.
Postlethwayt, Malachy (1707—1767) — 240, 241.
Price, Richard (1723—1791) — 240, 585, 586, 631, 632.
Protagoras (umbes 485—415 enne meie ajaarvamist) — 218.
Proudhon, Pierre Joseph (1809—1865) — 68, 78, 81, 366, 445, 464, 510.

Q

Quesnay, François (1694—1774) — 11, 101, 280, 281, 480, 536.
Quételet, Lambert Adolphe Jacques (1796—1874) — 283.
Quincey, Thomas de (1785—1859) — 343.

R

Raffles, Thomas Stamford (1781—1826) — 313, 652.
Ramazzini, Bernardino (1633—1714) — 317.
Ramsay, George (1800—1871) — 146, 149, 277, 442, 492, 549.
Ravenstone, Piercy (surn. 1830. a.) — 372, 442.
Read, George — 220.
Redgrave, Alexander — 235, 236, 327, 343, 348, 361, 376, 389, 395, 396, 473, 485, 486, 487.
Regnault, Elias (1801—1868) — 209.
Reich, Eduard (1836—1919) — 317.
Ricardo, David (1772—1823) — 11, 15, 56, 63, 74, 77, 78, 80, 114, 131, 150, 167, 181, 182, 183, 202, 269, 336, 340, 341, 353, 373, 374, 379, 437, 438, 445, 446, 449, 450, 451, 455, 459, 462, 488, 497, 512, 521, 527, 534, 549, 658.

Richardson, Benjamin Ward (1828—1898) — 223, 225.
Roberts, George (surn. 1860. a.) — 627.
Rodbertus, Johann Karl (1805—1875) — 459.
Rogers, James Edwin Thorold (1823—1890) — 585, 589, 590, 628, 650.
Rogier, Charles (1800—1885) — 243.
Roscher, Wilhelm (1817—1894) — 88, 144, 182, 183, 191, 201, 231, 284, 318, 533.
Rossi, Pelegrino (1787—1848) — 155, 496.
Rouard de Card, Pie Marie — 219.
Rousseau, Jean Jacques (1712—1778) — 648.
Roux (Roux-Lavergne), Pierre Célestin (1802—1874) — 645.
Roy, J. — 22, 27.
Rubens, Peter Paul (1577—1640) — 261.
Ruge, Arnold (1803—1880) — 73, 138, 551.
Rumford — vt. Thompson, Benjamin.
Russell, John, lord (1792—1878) — 510, 629.

S

Saunders, Robert J. — 255, 264, 350.
Say, Jean Baptiste (1767—1832) — 78, 106, 139, 147, 171, 182, 316, 336, 382, 450, 464, 517, 527, 528.
Schorlemmer, Karl (1834—1892) — 271.
Schouw, Joakim Frederik (1789—1852) — 445.
Schulze-Delitzsch, Hermann (1808—1883) — 3.
Scrope, George Julius Poulett (1797—1876) — 519.
Senior, Nassau William (1790—1864) — 197, 198, 200, 201, 231, 281, 352, 379, 418, 419, 426, 470, 474, 518, 528, 620, 635.
Sextus Empiricus (II saj. lõpp meie ajaarv. järgi) — 319.
Shaftesbury — vt. Ashley.
Shakespeare, William (1564—1616) — 80, 100, 121, 252, 422, 646.
Sidmouth, Henry Addington (1757—1844) — 371.
Sieber, Nikolai Ivanovitš (1844—1888) — 15.
Simon, John (1816—1904) — 402, 403, 569, 570, 572, 577, 580, 593.
Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de (1773—1842) — 11, 140, 155, 207, 276, 463, 492, 501, 505, 508, 509, 517, 551, 563, 661.
Skarbek, Fryderyk (1792—1866) — 286, 307.
Smith, Adam (1723—1790) — 15, 49, 78, 113, 114, 150, 240, 304, 308, 309, 316, 318, 336, 355, 398, 437, 450, 461, 463, 464, 467, 480, 484, 485, 493, 512, 513, 517, 531, 534, 535, 536, 537, 538, 540, 559, 568, 621, 634, 641, 659.
Smith, Goldwin (1823—1910) — 650.
Soetbeer, Georg Adolph (1814—1892) — 24.
Somers, Robert (1822—1891) — 636, 637.
Sofokles (umbes 496—406 enne meie ajaarvamist) — 121.
Sorge, Friedrich Albert (1828 — 1906) — 27.
Spinoza, Benedictus de (1632—1677) — 18, 269, 518.
Stafford, William (1554—1612) — 646.
Steuart, James (1712—1780) — 31, 113, 132, 135, 160, 291, 308, 372, 480, 535, 562, 624, 634, 647.
Stewart, Dugald (1753—1828) — 281, 301, 314, 420.
Storch, Heinrich Friedrich (1766—1835) — 156, 163, 307, 314, 315, 513, 562.
Strype, John (1643—1737) — 640.
Stuart, J. — 253, 273.
Stuartid — 629.
Sully, Maximilian de Bethune (1560—1641) — 536.
Sutherland, Elisabeth, hertsoginna (XVIII sajandi lõpp — XIX sajandi keskpaik) — 635.
Sutherland, Harriet Elisabeth, hertsoginna (1806—1868) — 635.

T

Taylor, Sedley — 33, 34, 35.
Temple, William (1628—1699) — 536.
Thiers, Louis Adolphe (1797—1877) — 383, 621.
Thompson, Benjamin, krahv Rumford (1753—1814) — 522.
Thompson, William (1785—1833) — 315.
Thornton, William Thomas (1813—1880) — 153, 236, 625.
Thukydides (460—400 enne meie ajaarvamist) — 319.

Thünen, Johann Heinrich von (1783—1850) — 540.
Titus, Flavius Vespasianus (39—81) — 343.
Tooke, Thomas (1774—1858) — 259.
Torrens, Robert (1780—1864) — 145, 146, 154, 165, 351, 379.
Townsend, Joseph (1739—1816) — 308, 535, 536, 562.
Tšernõševski, Nikolai Gavrilovitš (1828—1889) — 12.
Tucker, Josiah (1712—1799) — 240, 536, 660.
Tuckett, John Debell (surn. 1864. a.) — 316, 627, 650.
Tudorid — 650.
Tupper, Martin (1810—1889) — 529, 530.
Turgot, Anne Robert (1727—1781) — 161, 275, 461.

U

Ure, Andrew (1778—1857) — 31, 200, 231, 239, 263, 281, 304, 305, 306, 321, 330, 335, 350, 363, 364, 367, 374, 375, 378, 379, 478, 482, 485.
Urquhart, David (1805—1877) — 94, 317, 365, 436, 635, 649, 650.

V

Valentin, Gabriel Gustav (1810—1883) — 418.
Valois, Philippe VI (1293—1350), kuningas 1328. a. alates — 87.
Vanderlint, Jacob (surn. 1740. a.) — 113, 119, 132, 240, 242, 275, 290, 304, 536.
Vauban, Sébastien le Prestre de (1633—1707) — 128.
Vaucanson, Jacques de (1709—1782) — 331.
Verri, Pietro (1728—1797) — 46, 86, 122, 288.
Vico, Giovanni Battista (1668—1744) — 323.
Vissering, S. (1818—1888) — 435.

W

Wade, John (1788—1875) — 214, 239, 538.
Wakefield, Edward Gibbon (1796—1862) — 236, 285, 463, 506, 587, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670.
Wallace, Robert (1697—1771) — 308, 535, 536.
Ward, John — 234.
Watson, John Forbes (1827—1892) — 339.
Watt, James (1736—1819) — 325, 327, 331, 334, 337, 423.
Watts, John (1818—1887) — 476, 479.
Wayland, Francis (1796—1865) — 147, 184.
Wedgwood, Josiah (1730—1795) — 234, 237.
Wellington, Arthur Wellesley (1769—1852) — 114.
West, Edward (1782—1828) — 437, 455, 469, 470.
White, J. E. — 216, 226, 229, 231, 232, 349, 408.
Whitney, Eli (1765—1825) — 332, 339.
Wilhelm III Oranje (1650—1702), kuningas 1689. a. alates — 629.
Wilks, Mark (1760—1831) — 312.
William IV (1765—1837), kuningas 1830. aastast alates — 254.
Wilson, James (1805—1860) — 201, 297.
Wirth, Max (1822—1900) — 75, 201.
Witt, Jan de (1625—1672) — 536, 656.
Wolff, Christian (1679—1754) — 529.
Wolff, Wilhelm (1809—1864) — 1.
Wright, Thomas — 631.
Wyatt, John (1700—1766) — 323.

X

Xenophon (umbes 430—354 enne meie ajaarvamist) — 320.

Y

Yarrenton, Andrew (1616—1684) — 304.
Young, Arthur (1741—1820) — 113, 202, 240, 585, 592.

KIRJANDUSLIKUD JA MÜTOLOOGILISED NIMED

Aabel — 650.
Aadam — 96, 515, 519, 536, 621, 665.
Abram — 505.
Antaios — 515.

Busiris — 320.

Cupido — 536.

Daidalos — 353.
Deo — 354.
Dogberry — 80, 368, 523.
Don Quijote — 79.
Džaggernaut — 246, 561.

Eckart — 242.

Faust — 83.

Gerion — 515.
Gobseck — 511.

Hamelni rotipüüdja — 605.
Hefaistos — 353, 561.
Herkules — 367, 515.

Isak — 505.

Jakob — 505.
Jehoova — 315.
Jupiter — 501.

Kaakus — 515.
Kain — 650.
Kalb — 499.
Krispin — 217.
Kräbe (lesknaine Kräbe) — 49.

Maritorne — 82.
Meduus — 7.
Moolok — 572.
Mooses — 325, 517, 668.

Odüsseus — 223.

Paulus — 536.
Peetrus — 97.
Perseus — 7.
Pluton — 121.
Polonius — 240.
Pontsius Pilaatus — 513.
Prometeus — 561.
Püha Jüri — 33.

Reede — 253.
Robinson Crusoe — 74, 75, 76.

Sabala (lehm Sabala) — 501.
Sancho Pansa — 556.
Sangrado — 618.
Seacoal — 80.
Sisüfos — 366.
Sykes, Bill — 383.

Seilok — 252, 595.

Thor — 334.

Višnu — 519.

SISUKORD

NLKP Keskkomitee Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini Instituudi Eesti filiaalilt III
Eessõna esimesele trükile 3
Järelsõna teisele trükile 9
Eessõna prantsuskeelsele väljaandele 21
Järelsõna prantsuskeelsele väljaandele 22
Eessõna kolmandale trükile 23
Eessõna ingliskeelsele väljaandele 26
Eessõna neljandale trükile 30

ESIMENE RAAMAT

KAPITALI TOOTMISE PROTSESS

ESIMENE OSA

KAUP JA RAHA

Esimene peatükk. KAUP 39
1. Kauba kaks tegurit: tarbimisväärtus ja väärtus (väärtuse substants, väärtuse suurus) 39
2. Kaupades sisalduva töö kahesugune iseloom 44
3. Väärtusvorm ehk vahetusväärtus 49
A. Lihtne, üksik ehk juhuslik väärtusvorm 50
1) Väärtuseväljenduse kaks poolust: relatiivne väärtusvorm ja ekvivalentvorm 50
2) Relatiivne väärtusvorm 51
a) Relatiivse väärtusvormi sisu 51
b) Relatiivse väärtusvormi kvantitatiivne määratletus 54
3) Ekvivalentvorm 56
4) Lihtne väärtusvorm tervikuna 60
B. Täielik ehk arenenud väärtusvorm 62
1) Arenenud relatiivne väärtusvorm 62
2) Eriline ekvivalentvorm 63
3) Täieliku ehk arenenud väärtusvormi puudused 64

C. Üldine väärtusvorm 65
1) Väärtusvormi muutunud iseloom 65
2) Relatiivse väärtusvormi ja ekvivalentvormi arenemise suhe 67
3) Üleminek üldiselt väärtusvormilt rahavormile 68
D. Rahavorm 69
4. Kaubafetišism ja selle saladus 70

Teine peatükk. VAHETUSPROTSESS 81

Kolmas peatükk. RAHA EHK KAUPADERINGLUS 89
1. Väärtuste mõõt 89
(Hind. Hindade maastaap. Hindade üldine tõus või üldine langus. Raha arvestusnimetused, arvestusraha. Väärtussuuruse ja hinna kvantitatiivne lahkuminek. Hind on ainult kauba väärtuse ideaalne vorm.)
2. Ringlemisvahend 97
a) Kaupade metamorfoos 97
(Ringkäik *K—R—K*. Müük: *K—R*. Ost: *R—K*. Kauba metamorfoos tervikuna. Kaubaringlus. Erinevus kaubaringluse ja produktide vahetuse vahel.)
b) Raha ringlemine 106
(Kauba metamorfoos ja raha ringlemine. Raha kahekordne kohavahetus. Ringleva raha hulk. Ringlemiskiirus. Ringlemise käik ja ringlemise takistused. Ringleva raha massi määravad tegurid.)
c) Münt. Väärtuse märk 114
(Mündid ja kangid, müntide kulumine. Väärtuse märk. Hõbe- ja vaskmärgid. Paberraha. Sundkursiga paberraha ringlemise seadus.)
3. Raha 119
a) Aarete kogumine 119
b) Maksevahend 123
c) Maailmaraha 129

TEINE OSA

RAHA MUUNDUMINE KAPITALIKS

Neljas peatükk. RAHA MUUNDUMINE KAPITALIKS 133
1. Kapitali üldvalem 133
2. Üldvalemi vastuolud 141
3. Tööjõu ost ja müük 150
(«Vaba tööline». Tööjõu väärtus. Kauba «tööjõud» isesugune loomus.)

KOLMAS OSA

ABSOLUUTSE LISAVÄÄRTUSE TOOTMINE

Viies peatükk. TÖÖPROTSESS JA VÄÄRTUSKASVU PROTSESS . . . 159
(Tööprotsess. Tööobjekt, toormaterjal, töövahend. Tootmisvahend. Tootlik tarbimine. Tööprotsess kui kapitalisti poolt tööjõu tarbimise protsess. Väärtuse loomise protsess. Tööjõu väärtus ja tööjõu poolt tööprotsessi jooksul loodav väärtus on erinevad suurused. Väärtuskasvu protsess, kapitali genees.)

Kuues peatükk. PÜSIVKAPITAL JA MUUTUVKAPITAL 177

Seitsmes peatükk. LISAVÄÄRTUSE NORM 187
1. Tööjõu ekspluateerimise aste 187
2. Produkti väärtuse väljendamine produkti proportsionaalsetes osades 194
3. Seniori «viimane tund» 197
4. Lisaprodukt 201

Kaheksas peatükk. TÖÖPÄEV 203
1. Tööpäeva piirid 203
2. Kustutamatu isu lisatöö järele. Vabrikant ja bojaar 206
3. Inglise tööstusharud, kus ekspluateerimine ei ole seadusega piiratud 213
(Pitsitööstus. Pottsepatööstus. Tuletikkude valmistamine. Tapeeditööstus. Leivatootmine. Raudteeasjandus. Õmblustöö. Sepad.)
4. Päeva- ja öötöö. Vahetuste süsteem 225
(Metallurgia ja metallitööstus.)
5. Võitlus normaaltööpäeva eest. Sundseadused tööpäeva pikendamiseks XIV sajandi keskpaigast XVII sajandi lõpuni 232
(Kapitali halastamatu suhtumine tööliste tervisesse ja elusse. Inglise töölisstatuudid. Tööpäeva piirid XVII sajandil enne suurtööstuse epohhi.)
6. Võitlus normaaltööpäeva eest. Sunduslik tööaja piiramine. Inglise vabrikuseadusandlus aastail 1833—1864 243
(1833. a., 1844. a., 1847. a., 1850. a. aktid. Siidivabrikud. Puuvillase riide trükkimise vabrikud. Värvimis- ja pleegitustöökojad.)
7. Võitlus normaaltööpäeva eest. Inglise vabrikuseadusandluse mõju teistele maadele 261

Üheksas peatükk. LISAVÄÄRTUSE NORM JA MASS 266

NELJAS OSA

RELATIIVSE LISAVÄÄRTUSE TOOTMINE

Kümnes peatükk. RELATIIVSE LISAVÄÄRTUSE MÕISTE 274

Üheteistkümnes peatükk. KOOPERATSIOON 282
(Kapitalistliku tootmise lähtepunkt, kapitalistliku tootmise kvantitatiivne erinevus tsehhide tööstusest. Ühiskondlik keskmine töö. Tootmisvahendite kokkuhoid. Kooperatiivse töö ühiskondlikud tootlikud jõud. Kooperatsiooni endised vormid. Kooperatsiooni kapitalistlik vorm.)

Kaheteistkümnes peatükk. TÖÖJAOTUS JA MANUFAKTUUR 294
1. Manufaktuuri kahesugune tekkimine 294
2. Osatööline ja tema tööriist 296
3. Manufaktuuri kaks põhivormi — heterogeenne manufaktuur ja orgaaniline manufaktuur 299
4. Tööjaotus manufaktuuris ja tööjaotus ühiskonnas 306
5. Manufaktuuri kapitalistlik iseloom 313

Kolmeteistkümnes peatükk. MASINAD JA SUURTÖÖSTUS 322
1. Masinate arenemine 322
2. Masinate väärtuse ülekandmine produktile 335
3. Masinalise tootmise lähim mõju töölisele 342
a) Lisatööjõudude omastamine kapitali poolt. Naiste- ja lastetöö 342

b) Tööpäeva pikendamine 349
c) Töö intensiivistamine 354
4. Vabrik 362
5. Võitlus töölise ja masina vahel 370
6. Kompensatsiooni teooria masinate poolt väljatõrjutavate töö-liste suhtes 379
7. Tööliste eemaletõukamine ja ligitõmbamine seoses masinalise toot-mise arenemisega. Puuvillatööstuse kriisid 387
8. Manufaktuuri, käsitöö ja kodutöö revolutsioneerimine suurtöös-tuse poolt 398
a) Käsitööl ja tööjaotusel rajaneva kooperatsiooni hävinemine 398
b) Vabriku tagasimõju manufaktuurile ja kodutööle 399
c) Kaasaegne manufaktuur 400
d) Kaasaegne kodutöö 403
(Pitsivabrik. Ölepunumine.)
e) Kaasaegse manufaktuuri ja kaasaegse kodutöö üleminek suurtööstusele. Selle revolutsiooni kiirendamine vabriku-seaduste rakendamisega neile tootmisviisidele 407
(Õmblusmasin.)
9. Vabrikuseadusandlus (klauslid tervishoiu ja kasvatuse kohta). Vabrikuseadusandluse üldine levik Inglismaal 416
(Määtööstus.)
10. Suurtööstus ja põllumajandus 435

VIIES OSA

ABSOLUUTSE JA RELATIIVSE LISAVÄÄRTUSE TOOTMINE

Neljateistkümnes peatükk. ABSOLUUTNE JA RELATIIVNE LISAVÄÄRTUS 439
Viieteistkümnes peatükk. TÖÖJÕU HINNA JA LISAVÄÄRTUSE SUURUSE MUUTUMINE 448
I. Tööpäeva suurus ja töö intensiivsus on püsivad (antud), töö tootlik jõud on muutuv 449
II. Tööpäev ja töö tootlik jõud on püsivad, töö intensiivsus on muutuv 452
III. Töö tootlik jõud ja töö intensiivsus on püsivad, tööpäev on muutuv 453
IV. Üheaegsed muutused töö kestuses, töö tootlikus jõus ja töö intensiivsuses 454

Kuueteistkümnes peatükk. MITMESUGUSED LISAVÄÄRTUSE NORMI VALEMID 458

KUUES OSA

PALK

Seitsmeteistkümnes peatükk. TÖÖJÕU VÄÄRTUSE JA VASTAVALT TÖÖ-JÕU HINNA MUUNDUMINE PALGAKS 462
Kaheksateistkümnes peatükk. AJAPALK 469
Üheksateistkümnes peatükk. TÜKIPALK 476
Kahekümnes peatükk. PALGA NATSIONAALSED ERINEVUSED 484

SEITSMES OSA

KAPITALI AKUMULATSIOONI PROTSESS

Kahekümne esimene peatükk. LIHTNE TAASTOOTMINE 491
(Töölisklass kui kapitali manus. Kapitalistlik tootmisprotsess taastoodab suhet kapitalisti ja töölise vahel.)

Kahekümne teine peatükk. LISAVÄÄRTUSE MUUNDUMINE KAPITALIKS 503

1. Kapitalistlik tootmisprotsess laiendatud maastaabis. Kaubatootmise omandiseaduste muundumine kapitalistliku omastamise seadusteks 503
2. Poliitilises ökonoomias valitsev ekslik arusaamine taastootmisest laiendatud maastaabis 511
3. Lisaväärtuse jagunemine kapitaliks ja tuluks. Loobumise teooria . 513
4. Asjaolud, mis määravad akumulatsiooni suuruse sõltumatult proportsioonist, milles lisaväärtus jaguneb kapitaliks ja tuluks. Töötõu ekspluateerimise aste. Töö tootlik jõud. Kasvav diferents rakendatava ja tarbitava kapitali vahel. Avansseeritud kapitali suurus . 520
5. Niinimetatud tööfond 529

Kahekümne kolmas peatükk. KAPITALISTLIKU AKUMULATSIOONI ÜLDINE SEADUS 532

1. Tööjõu nõudmise suurenemine paralleelselt akumulatsiooniga, kusjuures kapitali struktuur ei muutu 532
2. Kapitali muutuva osa relatiivne vähenemine akumulatsiooni ja sellega kaasneva kontsentratsiooni käigus 540
3. Relatiivse ülerahvastuse ehk tööstusliku reservarmee progresseeruv tootmine 546
4. Relatiivse ülerahvastuse mitmesugused eksisteerimisvormid. Kapitalistliku akumulatsiooni üldine seadus 557
5. Kapitalistliku akumulatsiooni üldise seaduse illustratsioon . . . 563
   a) Inglismaa aastail 1846—1866 563
   b) Briti tööstusliku töölisklassi halvastitasutavad kihid . . . 568
   (Toitlusolud. Elamute seisukord. London. Newcastle-upon-Tyne. Bradford. Bristol.)
   c) Rändrahvastik 577
   (Korteriolud. Raudteetöölised. Söekaevurid ja teised kaevandustöölised.)
   d) Kriiside mõju töölisklassi kõige paremini tasutavale osale 580
   (Raudlaevade ehitajad Londoni idaosas.)
   e) Briti põllumajanduslik proletariaat 585
   (Rändartellid.)
   f) Iirimaa 607

Kahekümne neljas peatükk. NIINIMETATUD ESIALGNE AKUMULATSIOON 621

1. Esialgse akumulatsiooni saladus 621
2. Maarahva eksproprieerimine maast 623
(Põllumaa muutmine karjamaaks XV sajandi viimasel kolmandikul ja XVI sajandi esimestel aastakümnetel. Reformatsioon ja kirikumaade röövimine. Feodaalomandi muutumine kodanlikuks omandiks. Restauratsioon ja «Glorious Revolution» [«Kuulsusrikas revolutsioon»]. Riigivaranduse röövimine. Kogukondlik omand ja selle röövimine. Clearing of Estates [mõisade puhastamine], põllumaa muutmine lammaste karjamaaks ja lammaste karjamaa muutmine jahiparkideks Šoti mägismaal.)

3. Verine seadusandlus ekspropriieritute vastu XV sajandi lõpust alates. Seadused palga alandamiseks 637
4. Kapitalistlike farmerite genees 645
5. Põllumajanduse revolutsiooni tagasimõju tööstusele. Siseturu loomine tööstuskapitali jaoks 647
6. Tööstuskapitalisti genees 651
(Koloniaalsüsteem. Riigivõlgade süsteem. Kaasaegne maksusüsteem ja protektsionismisüsteem. Laste hävitamine suurtööstuse tekkimisel.)
7. Kapitalistliku akumulatsiooni ajalooline tendents 660

Kahekümne viies peatükk. KAASAEGNE KOLONISATSIOONITEOORIA . 663

REGISTRID

«Kapitali» I köites esinevate tähtsamate nimede register 673
Kirjanduslikud ja mütoloogilised nimed 681

ILLUSTRATSIOONID

K. Marxi portree 1867. aastast . . . . . II ja III vahel
Marxi kiri Engelsile 16. augustist 1867. a. V
«Kapitali» I köite esimese saksakeelse trüki kaas 5
«Kapitali» I köite esimese venekeelse trüki kaas 13
Marxi kiri La Châtre'ile, «Kapitali» prantsuskeelse tõlke kirjastajale . . 19

К. Маркс. Капитал, том I

На эстонском языке.

Ladumisele antud 18. XII 1952.
Trükkimisele antud 25. VII 1953.
Paber 60×92, 1/16. Trükiarv 25 000.
Trükipoognaid 43,5 + 1 lisa. Arvutuspoognaid 55,59. MB-07438.
Tellimise nr. 47. Trükikoda „Kommunist", Tallinn, Pikk tn. 2.
Köitekoda „Iluköide", Tallinn, Toompuiestee 18.

Hind rbl. 14.35.

1—1

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00541519 7